Румен
Аврамов

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

I

Из българското стопанско минало

Румен Аврамов

Комуналният капитализъм

I

Фондация „Българска наука и култура“

Център за либерални стратегии

РУМЕН АВРАМОВ

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

Из българското стопанско минало

I

Българското стопанско минало:
размерност и едри щрихи

Капитализъм без капитал

Допирът с външния свят

София, 2007

На корицата: Кирил Прашков,
из серията „Отговорна живопис“, 2006

© Румен Аврамов, автор, 2007
© Кирил Прашков, художник, 2007

ISBN 978-954-90758-7-8 (ФБНК)
ISBN 978-954-9671-07-0 (ЦЛС)

На родителите ми
и на моето семейство

КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ

Том I

- Встъпителни бележки
  - Кратък пътеводител из „Комуналният капитализъм“

Българското стопанско минало – размерност и едри щрихи

Капитализъм без капитал

- Капитализъм без капитал
- Сизиф I – вътрешният контур
- Сизиф II – външният контур
- Прагът на кризите

Допирът с външния свят

- Кредитори и длъжник
- Икономическата условност – механика, хора, култура

Том II

Движението на парите

- Духът на икономическите институции
- Българска народна банка
- Банките на кооперативния свят
- Откъм частните банки
- Икономика на длъжниците

Том III

Ценности и интелектуална среда

- Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм
- Плащът на корупцията
- Икономическата политика и икономическото познание

Дългата перспектива: философия на българското стопанско развитие

Приложения (т. I–III)

- Речник
- Биографични бележки
- Показалец на упоменатите лични имена
- Показалец на упоменатите институции
- Списък на графиките и илюстрациите
- Цитирана литература

СЪДЪРЖАНИЕ

ТОМ I

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ / **17**

Кратък пътеводител из „Комуналният капитализъм“ / **30**

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО МИНАЛО – РАЗМЕРНОСТ И ЕДРИ ЩРИХИ

Усещане за история / **35**
Ритмиката на стопанската история / **39**
    Времевите маркери / **39**
    Циклите и повтарящите се мотиви / **45**
Макроикономически щрихи / **52**

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ / **73**

Началата и границите на българската спестовност / **74**
Институциите на спестовността. Дългосрочен и акционерен капитал / **99**
Цена на капитала / **118**

СИЗИФ I – ВЪТРЕШНИЯТ КОНТУР / **129**

Икономика на трансферите / **129**
Фискализъм / **133**
    Данъчно бреме / **133**
    Как се прави бюджет / **146**
Държавата излива ресурси / **161**
    „Персоналната държава“ / **161**
    Привилегии за индустрията / **166**
    Държавата поема загуби / **174**
Сладките ресурси на банките / **181**
    Народна банка / **181**
    Държавните банки / **207**
Макроикономическият грабеж – инфлация и дефлация / **223**

СИЗИФ II – ВЪНШНИЯТ КОНТУР / **241**

Скачените съдове на вътрешния и външния дълг / **241**
„Продуктивната“ задлъжнялост (1889–1912) / **251**
Цикълът на дълговия капан (1919–1939) / **260**
Реалната тежест на външния дълг / **281**
    „Икономическите“ дългове / **281**
    „Политическите“ дългове – тежестта на репарациите / **293**
    Дълговият комплекс / **308**

ПРАГЪТ НА КРИЗИТЕ / **313**

Образът на кризата / **313**
От популистки решения към часа на истината / **326**
Първи стабилизационен цикъл (1919–1929) / **332**
Втори стабилизационен цикъл (1929–1936) / **346**

ДОПИРЪТ С ВЪНШНИЯ СВЯТ

КРЕДИТОРИ И ДЛЪЖНИК / **367**

Външният дълг като политика / **370**
    Принципите / **370**
    България в дълговата политика – репарациите / **374**
    България в дълговата политика – Бежанският заем / **381**
Външният дълг като икономика / **395**
    Икономиката на репарациите – някои поуки / **396**
    Живата история на дълга – четири илюстрации / **401**
        Генуа (1922) / **402**
        Защо Обществото на народите? / **405**
        Отговорността на кредиторите и на длъжника – България и глобалната кредитна експанзия (1924–1929) / **409**
        Проектът от Стреза (1932) и планът „Брейди“ (1994) / **432**
Многоглавата общност на кредиторите / **440**
    Банките и техните държави / **441**
    Държателите на български книжа и техните асоциации / **451**
В търсене на общия знаменател / **462**
    Ресурсите на длъжника / **462**
    Ресурсите на кредитора / **482**
Разломът на мораториумите / **488**
    1990, 1932 и преди това / **488**
    Мораториумът от 1932 и след това / **500**

ИКОНОМИЧЕСКАТА УСЛОВНОСТ – МЕХАНИКА, ХОРА, КУЛТУРА / **537**

- *Conditionality* / **537**
- Предметното и телесното / **540**
  - Предметът: залозите / **540**
  - Тялото: човешкият контрол / **549**
- Стопанска диктатура – екстремална икономическа условност / **579**
  - Погледът на окупатора / **581**
  - Погледът на администратора: Междусъюзническата комисия / **586**
    - МСК като икономическа условност / **586**
    - МСК – „пазител на либерализма“ и проводник на доктрина / **587**
    - МСК като олицетворение на власт / **589**
    - МСК като Паричен съвет / **591**
- Хората на икономическата условност / **603**
  - Образът на „наместника“ / **603**
    - Мотивът „кариера“ / **605**
    - Мотивът „бизнес“ / **617**
    - Мотивът „знание“ / **620**
    - Националните щрихи / **626**
  - Враждебната среда: „отвън“ и „отвътре“ / **629**
- Българските *алтер его* на външния контрол / **636**
  - Хората на контакта / **636**
  - Договаряне на условията / **647**
    - Заемът от 1902 или силата на силния / **648**
    - Заемът от 1909 или слабостта на силния / **665**
  - Човекът от предната линия / **684**
    - Типажът / **684**
    - Личността / **689**
    - Самотата на преговарящия / **700**
- Културата на икономическата условност / **716**
  - Реформите – всичко става с натиск отвън / **717**
    - Структурни реформи срещу намаляване на дълга (1932) / **718**
    - Една програма за структурни реформи: „Планът Стефанов“ (1933) / **724**
    - Пароксизъм и капитулация (1933–1934) / **733**
    - Освобождаване на напрежението (1934–1935): границите на българския авторитаризъм / **737**
  - Институционалното плагиатство / **744**
  - Езикът и символиката на икономическата условност / **754**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **781**
Използвани съкращения на източниците / **784**
Бележки / **789**

ТОМ II

ДВИЖЕНИЕТО НА ПАРИТЕ

ДУХЪТ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ / **17**

Недостижимите доверие и независимост / **17**
Двете лица на Търговско-индустриалните камари / **29**
Една обществено-държавна мегаломания:
    водноелектрическата централа „Въча“ / **42**
Остатъчните възможности на гражданската автономия –
    Голямата компенсационна сделка /**55**
„Идеалната“ банка / **63**

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА / **73**

Свещената догма – БНБ като светая светих / **77**
Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / **110**
    Невъзможният баланс / **110**
    Едно „влизане“ в БНБ – Анкетната комисия от 1920–1922 / **145**
        Постановка, отговорност, вина / **147**
        На ръба и отвъд закона / **162**
        Целесъобразност / **172**
        Епилог: Втори дубъл, 1945 / **195**
Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт / **199**
Тактическите дилеми на една търговска банка
    и на кредитора от последна инстанция / **263**
Пулсиращите функции / **315**
Хранителят на информация / **331**

БАНКИТЕ НА КООПЕРАТИВНИЯ СВЯТ / **347**

Българска земеделска банка / **348**
    Наследството на Земеделските каси и обществения проект БЗБ / **348**
    Капитал, ресурси, връзки с държавата / **363**
    Кредитът на БЗБ – на кого и с какво качество / **376**
Посестримата враг: Българска централна кооперативна банка / **385**

ОТКЪМ ЧАСТНИТЕ БАНКИ / **403**

Последователните вълни на (полу)естествен отбор / **404**
Културата на частното банкиране / **415**
    Консервативни анклави? / **415**
    Вътрешните кредити / **454**
    Ръката на политиката – „списъкът Тевене“ / **464**
    Консолидация и надзор / **481**
Фалитът на „Гирдап“ / **502**
    Репутацията, политиката, държавата / **503**
    Видимата ръка на БНБ / **510**
    Самоизяждане / **516**
Микрокосмосът на българския капитализъм:
    Българска черноморска банка А.Д. (Анхиало), 1921–1943 / **526**
    Междувоенна стопанска България
        в огледалото на Черноморската банка / **527**
    Числата: финансовият профил / **548**
    Хората и парите / **562**
Равносметка / **580**

ИКОНОМИКА НА ДЛЪЖНИЦИТЕ / **585**

Леснодостъпен и евтин кредит. Демонизиране на кредитора / **588**
Политическа икономия на лошите кредити / **596**
    Една кредитна еуфория (1927–1929) / **596**
    Лекуване на последиците (1930–1934) / **625**
        30-те и 90-те години / **625**
        Първите стъпки / **628**
        Разпределение на тежестите / **635**
Лекуване на лечението (1934–1938) / **657**
    Облигациите на Погасителната каса / **657**
    Институцията на трансфера / **663**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **675**
Използвани съкращения на източниците / **678**
Бележки / **683**

ТОМ III

ЦЕННОСТИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНА СРЕДА

ЕДНА СТОПАНСКА СУБКУЛТУРА:
БЪЛГАРСКИЯТ КООПЕРАТИВИЗЪМ /**17**

Кооперация и капитализъм / **19**
    Кооперация срещу акционерство / **19**
    Погледът отвън / **32**
Делничен кооперативизъм / **43**
    Икономическото битие / **43**
    Политическото котило / **74**
Кооперативният човек / **100**

ПЛАЩЪТ НА КОРУПЦИЯТА / **121**

Корупцията като фон и като историческа скоба / **121**
Смутните времена – бульонът на първоначалните натрупвания / **128**
Извори / **154**
    Кокошкарство: оттук-оттам / **154**
    Външната контактна зона / **161**
    Държавната банка: БНБ и културата на корупцията / **203**
    Един паметник на българската (анти)корупция:
        докладът на Изпитателната комисия от 1910 / **228**
    Корупция и репресия / **247**

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА
И ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ / **275**

Действието / **276**
    Кръгът на политиците в икономиката / **276**
    Кръгът на експертите / **293**
    Професорите на власт / **310**
    Съсловното и груповото мислене / **324**
Съзерцанието и обяснението / **348**
    Науката / **348**
        Начало / **348**
        Теория / **350**
        Емпирия и повседневие / **380**
    Институциите на знанието / **392**

ДЪЛГАТА ПЕРСПЕКТИВА:
ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ

Липсващото звено / **428**
Прекъснатост / Непрекъснатост / **432**
Разнообразие / Еднородност / **435**
Времето напред: Европа / **454**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **469**
Използвани съкращения на източниците / **472**
Бележки / **477**

Приложение (т. I–III)

Речник / **513**
Биографични бележки / **533**
Показалец на упоменатите лични имена / **563**
Показалец на упоменатите институции / **571**
Списък на графиките и илюстрациите / **585**
Цитирана литература / **597**

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Думите раждат думи. Нескромното и може би безнадеждно поднасяне на три тома във времена, в които все по-малко се чете, налага някои предварителни уточнения.

Мотивът за написването на тази книга не е сложен. Както често става с употребата на историята, той е в настоящето: перото пише за миналото, движено от *днешното*. Ако при други обстоятелства това е принудително езоповско упражнение, то тук и сега иносказание не е необходимо. Дългото заобикаляне през годините идва по-скоро от желание за по-пълен отговор на въпроси, които преходът натрапчиво поставяше и продължава да поставя. Първоначално на тях се отговаряше с ефирния оптимизъм на очакването и с лекото обяснение на „родилните петна" от току-що изживяното. С отдалечаването във времето обаче тези обяснения се оказваха непълни и за мене ставаше все по-ясно, че връщането назад (понякога много назад) дава незаменима гледна точка към дневен ред, който изглежда повърхностно злободневен. Защото нова България пребивава в перманентен преход дори когато текущият вече навършва пълнолетие.

През бурните промени от 90-те години на XX в. чувството за по-далечна историческа перспектива силно избледня. Преобладаваше острото усещане, че историята се твори *в момента*, пред очите ни, всичко се случваше при непозната за цели поколения динамика, последвала дълго безвремие. Но след натрупването на критична маса събития и след като самият преход започна да създава *своя* история, смисълът на ретроспекцията ставаше по-определен. Няколко цикъла на икономически „успехи" и „неуспехи", последвани от „улягане" на времето, подновиха търсенето на историзъм.

Достатъчно добре се оформиха въпросите, на които няма пълноценен отговор извън историята и които се превърнаха в непосредствените отправни точки за разгръщане текста на книгата: как страната е преживявала, възприемала, реагирала и излизала от големите икономически сътресения; на какви макроикономически контури се е крепял стопанският ни живот; какви са причините за крехкостта и зависимостта на създаваните (икономически) институции; каква е политическата икономия на макроикономическата политика, с нейните механизми за целеполагане, конфликти между институциите, личностни фактори и влияние на различните кръгове; какви са устоите на традиционната финансова система, специфичната култура на длъжници и кредитори; с какво се характеризират спестяванията, първоначалното натрупване и съпътстващата го корупция; какви са корените на традиционния български антииндивидуализъм и етатизъм; каква е традицията на отношенията с външните кредитори и на икономическата условност, която те налагат; какви са причините за изначалната периферност (маргиналност) на България, което е неотделимо от осмислянето на стопанската ни идентичност и на постоянното разминаване между вътрешния и външния поглед към собствената ни (икономическа) реалност... Тръгването във всяка една от тези посоки разместваше концентрични кръгове, но и изплиташе свързваща мрежа между тях. А началният мотив изпъстряше целия текст с вметнати препратки и паралели с днешната ситуация.

Основното послание на книгата е едновременно просто и изискващо (или поне допускащо) пространни доказателства: *икономическата памет от първия български капитализъм се проявява при повторното му раждане на границата между XX и XXI век*. Нейните отпечатъци са многобройни и понякога изненадващи, като тяхното проследяване и декодиране трупаше все по-обемистия доказателствен материал.

Текстът е връщане във времето, но той отказва два обичайни начина за консумиране на историята. Отбягвам преди всичко величаещото ѝ амплоа, розовата ѝ идеализация, лесната – макар и обяснима – носталгия след 1989 г. по „старото", като се започне от буржоазията, мине се през интелигенцията и се стигне до някогашната „европейска" принадлежност на българина. Акцент в разказа е извличането на негативния исторически екстракт, защото той носи по-смислените ѝ предупреждения. От него става по-ясно в колко много стопански области днес се тръгва от нищото или с непосилен баласт. Така се открояват непрекъснатите линии в хода на времето, свързват се точки, които на пръв поглед изглеждат несъвместими, осмисля се цялостната икономическа философия на България: книгата цели да хвърля мостове към миналото, а не да дълбае разломи в него♦...

Бързо се отказах да се възхищавам и от „мъдростта" на историята, защото тя не е учител на никого. Повтарянето в течение на години, със забележително постоянство, на идентични ситуации, грешки и решения, показва невидимите прагове в стопанския живот, които много трудно се преодоляват. Но историческата перспектива носи полза само ако не спре до тривиалните „всичко е познато", „всичко днешно е забравено старо"; ако отиде отвъд балканските саморефлексии от типа „всички сме маскари", които са верни, но не са нищо ново; ако не търси дословни повторения в *конкретните* обстоятелства. Разрезите на историческата памет позволяват по-добре да се интерпретира настоящето, дават повод за размисъл върху онова, което ни чака като органичен резултат от случвалото се. Миналото – особено на мисленето и духа – очертава границите, мащаба, хоризонта и вариантите на възможното *сега* и *утре*. Отдавна е забелязано, че за разлика от естествените науки икономистите не са в състояние да провеждат контролирани експерименти:

♦ Вж. *Дългата перспектива: философия на българското стопанско развитие.*

стопанската история е единственият достъпен начин да се „проверят“ алтернативни схеми на икономическата политика. Историческата дълбочина се превръща в поглед към бъдещето, а паметта, по една крилата фраза, става предвиждане.

Никое четене, а още повече препрочитане на историята не е невинно. Въпреки че общоприетата задача на историка е да се потопи и постави в контекста на миналото, той рядко успява да избегне интелектуалните схеми на настоящето. Италиански икономист веднъж проницателно отбеляза, че преди 1914 г. никой не е говорел за инфлация в римската империя, а след лавината книжни пари от Първата световна война падането на Рим започва да се обяснява именно с необузданият растеж на цените.

Тази книга не прави изключение, но не се и мъчи свенливо да подхранва илюзията за обективност. Тя стъпва на нарочно предвзета гледна точка, която е резултат на лични ценностни и/или теоретични убеждения. Трудно ми е да намеря по-общ етикет за тях от баналното *либерално начало*. Не става дума, разбира се, за каквато и да било политическа конотация. При цялата условност на понятието и без да влизам в излишни терминологични уточнения, това е визия за стопанското устройство, която цени частното предприемачество, индивидуалната активност, свободната игра и развитието на конкурентните пазари. Обратно – тя отхвърля държавната интервенция, разните форми на монополна узурпация, идващи от частна или от правителствена власт, иждивенското преразпределение на ресурси... На не едно място тази предпочитана стопанска система обозначавам като *автентичния* капитализъм.

Съзнателно търсеният *тенденциозен* прочит цели да открои плиткия корен на редица „пазарни“ явления, на които сме свидетели и несигурния успех на едно или друго гръмко прокламирано – в много отношения утопично – начинание на либералното социално инженерство. Книгата разточително показва колко чужда на българската история е тази икономическа парадигма, а ремарките в текста (най-вече в заключителния раздел) напомнят, че тя далече не е доминираща и на Запад. Всичко това придава определена нормативност на цялото изложение, която е само начин по-добре да бъдат експонирани особености на националното икономическо поведение. Избраната гледна точка предопределя и редица акценти: типично „либерален“ е по-големият интерес към финансовите, отколкото към „производствените“ процеси.

Възможни са, разбира се, и друг тип разкази. Един от тях е прочит на стопанската история, минаващ през нейното – да го нарека условно – „криминализиране“. Преходът например е повсеместно и ежедневно представян в циничната си окраска: игра, в която всичко е дърпано с конци; пълен произвол; борба за власт. А по този начин може да бъде предаден (и е бивал предаван) който и да е период от миналото ни. За разлика от благопристойно написаната история, в подобна версия събитията не се движат от обществени процеси, персоналният фактор стои над социалния... Мисля обаче, че тази гледна точка не е в дълбок конфликт с възприетата на следващите страници. И двете са подвластни на разяждащото усещане, че съществуват само несъвършени приближения до фикцията (във времето и пространството), каквато са идеалните пазари...

За ключ към разбиране на разминаването между пазарната логика и стопанската реалност ми служат две понятия. Първото е *комуналността*, която дава и заглавието на книгата. Дължа с признателност да спомена, че то всъщност се роди в редакцията на в. „Култура", поставено като надслов на интервю отпреди десетилетие*. Както често се случва, синтезът на заглавието кристализира късно: в бавното узряване на подходяща формула „Комуналният капитализъм" се върна от само себе си и се наложи като кратко и точно отражение на доминиращата атмосфера, описвана в книгата.

За комуналност в изложението става дума само инцидентно. Най-пряко тя е визирана в раздела за кооперативизма, който е вероятно нейната доведена до предел еманация♦. Там препращам към автора на самобитния термин – съветския дисидент Александър Зиновиев, въвел го в своя рядко проникновен анализ на комунистическото общество**. На понятието се връщам по-подробно в заключителната част, където то предоставя водеща нишка за осмисляне философията на българската стопанска история♦♦. Съдържанието, което влагам в комуналността (донякъде различно от това при Зиновиев) е на антитеза на либералното начало, на резюмираното обозначение за многопосочните сили, работещи срещу конкурентния пазар, на всичко онова, което подкопава „автентичния" капитализъм... Метафоричната натовареност на думата я прави важна не толкова с конкретната дефиниция, колкото с излъчваните асоциативни внушения. В най-широк смисъл комуналното свързвам с държавното, груповото, колективното, кооперативното, партийното, клановото, престъпното, т.е. с икономическите последици от действието на образувания, следващи специфични закони (интереси) на отделни социални групи и – по този начин – размиващи пазарната рационалност. Асоциацията с „комунални услуги" не е най-подходяща, но тази с „комунална квартира" е близка – тя навява усещане за разпадаща се, блатна и самоизяждаща се среда, раздвижвана от време на време от външни тласъци. Панелните блокове от корицата на книгата са нейн особено експресивен триизмерен образ. В комуналността е кодирана общността (присвояването) на ресурси във всевъзможните й форми като трансфери на средства, корупция, окултни и ъндърграунд практики. Думата носи настроението на малка и ограничена общност, на затвореност, периферност и провинциалност. Книгата е изпълнена с примери, в които комунално е както поведението на водещи икономически персони и институции, така и на самата държавна машина.

---

* Комуналният капитализъм. Икономическата ситуация в България. Разговор с Румен Аврамов. –Култура, 21 март 1997, с. 10–11.

** Зиновиев, Александр. Коммунизм как реальность. Lausanne, Editions l'Age d'homme, 1976.

♦ Вж. *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм / Кооперативният човек.*

♦♦ Вж. *Дългата перспектива...*

Второто възлово понятие при погледа към миналото е *стопанската култура*. Избягвам каквото и да е навлизане в необозримите спорове около дефиницията ѝ[1]: намирам за достатъчна френската мъдрост, че културата е онова, което остава, след като всичко научено е забравено. В книгата се придържам към работното разбиране, че икономическата култура включва незримите традиции в поведението, съвкупността от инертни и трудно изменяеми схеми и ценности, повтарящите се лапсуси и/или позитивни усилия. Накратко – тя се използва като синоним и обобщение на *самобитността* и *спецификата*. За нея са важни не толкова хронологията и описанието на събитията, колкото възприемането им като проекция на определен *начин на мислене,* не конкретният строеж и структура на институциите, колкото вградената в тях философия на икономическия живот, не само пулсът на стопанската активност (уловен от засипващите ни индикатори), а движещите сили на индивидуалните и групови решения, които стоят зад тях. При това родовото понятие търпи да бъде фрагментирано – на страниците присъстват много култури (били те на кредита, на корупцията или на банкирането) и субкултури.

В България либералният капитализъм представлява културен проблем или по-точно серия от културни проблеми. Следващите страници се докосват до редица от тях, като фонът е винаги сравнителен: нашата стопанска култура явно или неявно се съпоставя с англосаксонската (повсеместно приемана за еталон на „пазарност“) и с различни други мутации на капитализма. Тя е поставяна върху неписана скала, по която стопанските модели се подреждат според примесите си на комуналност♦.

Жанрът на книгата бих определил като опит за икономическа есеистика и „документална икономика“. Това е преди всичко размисъл върху свързани теми, а не изчерпателно проучване по всяка една от тях. Мотивацията зад писането и постоянното привързване към проблеми на днешния ден привнасят ценностни съждения, емоции или морални преценки, на места патос и пристрастност, от които не съм бягал и които са неприемливи за по-строгите научни форми.

Изборът бе напълно съзнателен, направен с убеждение, че посланието на едно академично съчинение си пробива път по-трудно. „Негативно“ определена, книгата е именно бягство от обичайната повествователна история. Давайки си сметка за рисковете, предпочетох към стопанското минало да се върна не през натрупаната научна историография, през пищни библиографии, през купищата изследвания и задължително позоваване на приетите за авторитети, а със свободата на интуицията и през директния сблъсък с факти, документи и интерпретации на съв-

---

♦ Вж. *Дългата перспектива...*

ременници на събитията. По този начин със сигурност някъде се прескачат важни заглавия, другаде вероятно се потвърждава вече известното, но при всички случаи се отваря и възможност за опит то да бъде казано по различен начин, извън уморения език и предъвканите академични клишета.

В работата си се отказах да теоретизирам. Това не означава концептуална неутралност – в най-общи линии се придържам към твърдите принципи на онова, което се приема за неокласическа парадигма, както и към добре установените макроикономически тъждества, описващи структурата и потоците в стопанството. От друга страна, редица разглеждани проблеми са предмет на продължителни проучвания и научни дебати, които, макар да са ми познати, не сметнах за необходимо да излагам.

Нека спомена само няколко области. Изложеното разбиране за българските финансови кризи например лесно би могло да се впише в термините на класическа теория, каквато е тази на Киндлебергер–Мински[2], която обяснява увлечението по рисково поведение, натрупването на некачествени активи, повсеместните измами... Твърдението за наличието на „икономика на трансферите"♦ може да се перифразира в термините на парадигмата на Манкур Олсън[3] или в тези на теорията на игрите и по-специално – на модела за „игра с нулева сума".[4] Върху инфлацията и дефлацията (за тях става дума многократно) съществува море от конкуриращи се интерпретации, които тук не са проследени и дискутирани. Разказът за българските стабилизации е сроден на един от най-обичайните сюжети в макроикономиката, а монетарната ни история е схематично близка до множество национални истории на парите, вкл. в съседни нам държави[5]. Миналото на финансовите институции, на което е отделено много място, би могло да се изрази с понятията на (нео)институционализма. Част от сюжетните линии вероятно подлежат на превод в постмодерните концепции за сблъсък на културите, привнасяне на културни модели, модерност/традиция, културна идентичност, „балканизъм"[6]. Изглежда ми възможен дори психоаналитичен поглед към някои от проблемите като, да кажем, феномена за зависимостта от държавата. А подробно разглежданите отношения на България с външния свят са обща територия с тематиката на популярните през 60-те и 70-те години на XX в. в Латинска Америка теории на „зависимостта" и на „периферията" или с т.нар. постколониални изследвания.

Изреждам въпросните допирни точки не за да внуша представата за теоретичен полифонизъм на книгата, а само за да наблегна върху особеността на изложението. Най-очевидната цена за отказа от академизъм е обемът на текста. Придържането към изказа на една или друга от споменатите теории вероятно би позволило системно, стегнато и по-икономично представяне в рамките на познати концептуални модели. Прилагането на иконометрия можеше да разпише същината на някои от сюжетите (да кажем монетарната история) още по-сбито и компакт-

---

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Икономика на трансферите.*

но. Други щяха да бъдат предадени стройно и абстрактно, с малко думи. Но не това е целта на книгата: тя се стреми да говори за историята с езика на разбираемия здрав разум, да предаде нюанси, тънкости, цвят и послания, каквито носи документът и/или свидетелството от епохата и които остават скрити под професионализирания (още повече математически и иконометрично формализирания) жаргон.

Жанрът насочва и към определен *стил*. Избраната по-скоро есеистична форма допуска импресионистичната свобода на известна фрагментарност и недовършеност. На редица места натежават интуитивният или случаен избор, с цялата им несистемност, но и с очарованието на находката (на доловеното *типично*) из безбрежието на документалното наследство. В този смисъл подходът може би се родее (да кажем) с познатото от медиевистиката, където не изобилието, а оскъдицата от информация налага да бъде извличана до дъно предполагаемата *представителност* на всеки казус. Архитектониката на текста♦ е мислена като набор от исторически миниатюри, от невинаги изтеглени в пълното им фактологично развитие примери, казуси и теми, от частично скицирани портрети и биографии... Всички те търсят да уловят най-вече смисловия пласт, настроенията, впечатленията, духа, икономическата култура... В не един случай са маркирани само посоки, в които да продължат други.

Но въпреки това книгата претендира за *цялостност* и за *общо* внушение. Тя формулира едри щрихи, извлечени от симптоматични детайли, които често пораждат по-интересни предположения, отколкото добре подредени и обработени статистически редове. Проверката на хипотези тук се прави не чрез емпирията на данните, а чрез *илюстрацията*. Ако не всякога дава строги доказателства, тя поне ражда дебати и провокации.

Поради самата си цел и отправната ѝ точка, това е книга на мисленето по аналогия, на историческите паралели. Най-важни са тези с първия български капитализъм, поради което основната рамка на повествованието е периодът от Освобождението до началото на Втората световна война. От време на време се навлиза във военните години, а по различни поводи няма как да бъде подминат и комунистическият режим.

Изложението прави множество разрези на един и същ – в крайна сметка съвсем непродължителен – исторически материал. Оттук честите препратки и „хаотично" движение в затворено времево пространство. Доколкото водещата линия не е хронологична, а проблемна, се появяват циклично повтарящи се епизоди, теми и сюжети. Тяхната „монотонност" впрочем е и едно от търсените внушения.

Сред първите ми изненади при потапянето в миналото бе допирът с архивния документ. Работата с богатството на архивите водеше до опиянение, което не съм се старал да крия. То бе съзвучно с преките наблюдения през годините на прехода, ко-

---

♦ Вж. по-подробно в *Българското стопанско минало: размерност и едри щрихи.*

гато – обратно на очакванията – ясно зейна пропастта между „официалното“ и „неофициалното“ в стопанския живот и политика. Много по-съществени се оказваха скритите механизми или връзката на дребни битови факти с провъзгласявани за „исторически“ събития, отколкото гладките видими анали на случващото се. А архивите предоставяха истински откровения в това отношение, те позволяваха да се разберат по-добре начинът на мислене и особеностите на поведението. Това ставаше не само през личните фондове или (нагласените и полунагласени) мемоари, но и при работа с документалното наследство на държавни учреждения и големи финансови институции.

С годините и най-тривиалният икономически документ придобива нова, по-различна стойност. Не толкова с фактите, колкото с вплътената в него култура на епохата. Основна суровина на книгата са архивите на БНБ, Министерството на финансите, Народното събрание, Дирекцията на държавните дългове, БЗБ и други институции, както и фондът на Никола Стоянов и на други значими фигури. При работата с тях съм се старал да избегна две от възможните изкушения, към които предразполага патината на времето и които в една или друга степен замъгляват смисловия или идейния пласт на документа: стремежа към идеализация и увлечението по „историята заради самата история“. Така по-голяма тежест придобиваха „неопубличните“ документи, напред излизаха симптомите и уликите за истинските пружини на действието – протоколи, ревизионни актове, дневници на дейци на стопанската политика и пр. Прав се оказа този, който някога бе отбелязал, че архивите са изместени към неуспехите и кризите – „отклоненията“ оставят повече писмени следи, отколкото спокойните и „нормални“ периоди. Предимството да *четеш* миналото е, че докосваш онова, което не е било директно видимо.

Но постепенно си давах сметка и за ограничеността на знанието, съхранено в архивните фондове. Днешната действителност показваше, че от много икономически престъпления или от важни стопански решения така и не остават писмени следи. Тук-там попадах и на откровения на институции, които обезсмислят (дори осмиват) съдържанието на собствените си документи♦, което хвърляше съмнение върху сляпото увлечение по „архивната правда“. В крайна сметка архивите са останалото (оставеното) от съвременниците, а отвъд него маса факти потъват – умишлено или случайно – в небитието. Радостта на историка не може да бъде друга освен тази на златотърсача, намерил зрънце след дълго пресяване. А празнините се запълват от документи с по-ниска стойност и от митологеми. Онзи, който работи с миналото, трябва винаги да пази известна дистанция и да помни, че историята, така или иначе, носи елементи на есеистика, мисловна конструкция и интелектуална игра. Като всяка интересна игра тя увлича и признавам, че за тази дистанция в повечето случаи предпочитах да забравя.

♦ Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане“ в БНБ – Анкетната комисия от 1920–1922 г.;* вж. също: Архиви БНБ III, с. 574.

Въпреки приоритета на архивите, в книгата се работи и с други източници – статистика, изследвания, статии, спомени... Основният принцип бе в максимална степен да оставя да говорят *съвременниците*, да се чува колкото се може повече (понякога на много страници) техният глас. В това многогласие, където някои едва шептят, а други са до неприличие гръмки, се налага селекция. Вероятно повлиян от това, което наблюдавам, приех, че пресата заслужава най-малко да бъде слушана. А в общия хор от писания по стопански проблеми в България високо се открояват Списанието на Българското икономическо дружество и трудовете на съществувалия между войните Статистически институт за стопански проучвания към Софийския университет[♦].

Подготовката на тази книга продължи над десет години и това обстоятелство слага своя отпечатък. Оставям настрана възрастовите промени, които по естествен път привнасят по-сива тоналност. В случая по-важни бяха измененията в обкръжаващата социална среда и трупаният успоредно с тях опит.

Потребност да обърна поглед назад се появи все по-отчетливо към втората половина на 1994 година. Основаването и работата в Агенцията за икономическо програмиране и развитие (АИПР) ме бяха превърнали в хроникьор, наблюдател и анализатор на първите пет години на прехода с техните бързо изменяща се конюнктура, значими макроикономически факти и важни стопански решения. Обобщението и осмислянето на тази реалност доведоха до очертаване на схема, която впоследствие бе широко тиражирана и донякъде стандартизирана. Това бе моделът на „повторното раждане на капитализма в България“[*], описващ основните контури на преразпределение на националното богатство – капитализация на частния сектор чрез декапитализиране на държавата и трансфер на загуби/капитал между различни сектори на икономиката. Въпреки че формите и конкретните изпълнители в този модел се променяха, той запази същината си.

Обобщенията по текущата материя съвсем не бяха безполезни, но и не прекрачваха (поне не го правеха систематично) границата, отвъд която основните въпроси вече са *защо* (а не *как*) икономическият преход приемаше първите си най-уродливи версии, защо промяната зацикляше и не успяваше да стартира истински. Стори ми се, че естествена стъпка бе да потърся отговори в историята, която още при първия допир са оказа незаменима платформа за разбиране на ставащото.

Книгата прерасна в амбициозна задача постепенно, но завладяващо. Започнала като търсене на основни опорни точки в миналото, работата по нея продължи с все по-разнопосочно изучаване на архивите и на различни публикации. Междувременно коренно се променяше и икономическата среда. Началото на работата през 1995–1996 г. съвпадна с безвремието на социалистическото управление[7] и с първите симптоми на финансовата криза. Чернови на текстове започнах да подготвям по време на нейната кулминация, когато бе лансиран и въведен *Паричният съвет**, с чиито първи пет години бях пряко ангажиран. Писането и последователните вълни на редактиране продължаваха успоредно със стабилизацията и с последвалия стопански подем. Вече се очертаваше и реалната перспектива за присъединяване към Европейския съюз, а последните страници (вкл. увода и заключението) приключвам, когато България е в самото преддверие на *Европа*.

---

[*] Вж. Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995, кн. 2; Avramov, Roumen and Jérôme Sgard. From Enterprise Indiscipline to Financial Crisis. –Most-Мост, vol. 6, 1996/4; Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад. С., 1993.

[♦] Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

Наред с удобното спокойствие, дългото писане носи и пасиви. Един от тях е, че динамиката на контекста неизбежно променя фона и акцентите. В случая маркиращо бе съзряването и протичането на краха от 1996–1997 година. Те в най-голяма степен придадоха тона, настроението и перспективата на ретроспекцията. Нейните мотиви така и останаха свързани преди всичко с първите седем години на прехода. И въпреки че „нормализирането" след 1997 г. промени общата картина, продължи да ме занимава пластът под настъпилото оживление, където действат инерционните исторически процеси.

Цена на продължителното редактиране е и опасността от обезценка на някои от тезите. Преходът сам пишеше *своя* история, сам демистифицираше и осветляваше скривани по-рано факти. В най-първите ескизи от 1995 г. например кризата, която предстоеше да се случи, и дори въвеждането на Паричен съвет звучаха като прогноза, закодирана в самия исторически материал[8]. След финансовите сътресения и по-сетнешната стабилизация случилото се през 1996–1997 г. бе вече *минало*, което се нарежда до други (по-далечни) исторически прецеденти. Подобно тривиализиране настъпи и с твърдението, че в България всяка стопанска промяна се прави отвън или с формули като „пари срещу реформи" и „обръч от фирми": днес те могат да звучат като общо място, но преди години (в публикувани по-рано фрагменти) бяха все още *бъдеще*, ясно предвещавано от историята. А дългата работа по текста направи така, че завършващата редакция съвпадна с напрежението и „катарзиса" на предприсъединителните години. „Влизането в Европа" концентрира (банализирайки) немалко от сюжетите в книгата и особено линията „вътре–вън".

За десет години се трупат не само събития наоколо, но също знания и личен опит. От обобщение на изчетеното в списанието на Българското икономическо дружество и на архиви, проучвани през 1995–1996 г., основата на текста постепенно се разширяваше, включвайки нови и нови документи, проучвания и източници. Ограмотяваше ме и по-тесният контакт с общността на историците, която дотогава не познавах и към която не принадлежа професионално. В хода на това движение се правеха отделни прекроявания, добавяха се някои посоки, налагаха се препрочитания, отразяващи, в частност, настъпващи промени в българската икономика. Но допълнителната работа не променяше изходните нагласи, а най-вече възстановяваше липсващи звена и даваше плътност на замисъла.

---

* Предпочитам и навсякъде в текста използвам българското название вместо придобилия гражданственост в ежедневното говорене и писане *Валутен борд*.

Основно място в неговото ядро заемаха материалите от чужди архиви с отношение към България. Те бяха събирани из архива на Обществото на народите (през 1995 г. във Вашингтон) и особено в няколко изключително богати френски хранилища (през 1996 г. в Париж)*: фондовете на Парижката и Нидерландска банка (Париба), която има съществено значение за българските финанси от първата половина на XX в.; архива на френското Министерство на финансите (*Service des archives economiques et financieres*); Националния архив на Франция (фонда на Междусъюзническата комисия в София след Първата световна война). Това обяснява голямата тежест на „френската връзка" в текста, която впрочем е съществена за България, както в чисто исторически план, така и като релевантна действителност. Външният поглед позволява по-точно и по незаменим начин да бъдат оценени местните процеси, да се видят естествените им граници на движение и развитие, да се определят по-прецизно мащабът и смисълът на конкретните обстоятелства.

Дължа да отбележа също, че из книгата са пръснати отделни лични впечатления, свързани с преминаването ми през АИПР, БНБ, а и през научната общност от комунистическите години. Вмъкването им е може би неправомерно от академична гледна точка. В есеистичния жанр на книгата обаче включването на малки „автопортрети" на собствената среда в груповия портрет на голямото платно ми се струва допустимо.

Книгата не идва на празно място – тя е предшествана от редица публикации, фиксирали едно или друго твърдение от следващите страници. Най-ранната идейна схема излезе през май 1995 г. в сп. „Банки, инвестиции, пари"[9] и бе представена на годишната среща на Асоциацията на търговските банки в Шумен. Много от нея е запазено, а трупащите се нови изводи (и потвърждаващите се стари) бяха споделяни пред конференции, вплитани в оценки за текущото икономическо състояние на страната или в разсъждения върху по-глобални проблеми на стопанското ни битие[10]. Два големи проекта добавиха много фактология и дадоха нови поводи за размисъл. Представянето на икономическите трудове на Стоян Бочев[11] помогна да бъде структуриран по-подробно общият проект на книгата. Малко по-късно 120-та годишнина на БНБ през 1999 г. сложи началото на систематични проучвания на нейната институционална история, които продължават и днес, трупайки знания за финансовото минало на България. Резултатите са достъпни в подробната анотирана хронология на Народна банка[12] и особено в петтомната поредица с архивни документи за БНБ, обхващаща периода 1879–1990 година[13]. Непосредственото ми участие в подготовката на поредицата позволи в нея да бъдат обнародвани ценни документи, издирени при работата над книгата и коментирани в нея. Това се отнася по-специално до архиви, намерени във френските фондове. Вярно е и обратното: изчерпателното изучаване архива на БНБ обогатяваше работата над ръкописа. Важен етап бе публикуването на „Стопанският ХХ век на България"[14], където сбито – като в „кратък курс" – са изречени много от основните послания в тритомника.

---

* Направените копия на документи ще бъдат предоставени на Централния държавен архив.

Осмислянето на наследството на Ст. Бочев, работата върху историята на БНБ и публикуването на архивното ѝ наследство, „Стопанският ХХ век..." и настоящата книга са неотделими*. Онова, което тя добавя, е най-вече конкретна илюстративно-доказателствена плътност и цялостно систематизиране на основните послания**. През изминалите години придържането към тях понякога сковаваше, но то бе залогът в търсене на по-висша ценност, каквато е непротиворечивата *цялостност* на замисъла.

Колкото и да е самотно, едно над десетгодишно начинание е свързано с много хора и институции, на които дължа искрена благодарност.

Преди всичко, тя е към Центъра за либерални стратегии (ЦЛС), който създаде незаменим уют за работата ми. През цялото това време колегите в центъра търпеливо толерираха, всячески насърчаваха и грижливо поддържаха изключително редкия в наши дни лукс да се занимавам с онова, което ми е увлекателно, което не носи никакви ясни ползи, напомняйки повече на монашеска дейност в сребролюбива епоха.

Благодарността ми е и към редица „външни" институции. Най-напред това е Асоциацията на търговските банки, която в далечната 1995 г. прие да финансира представения ѝ проект за препрочитане на българската финансова история. Моя е вината, че до оформянето му в окончателен вид изтече толкова вода, като смятам, че с книгата погасявам окончателно своя просрочен дълг. Благодаря също така на Светослав Божилов и неговата фондация „Българска наука и култура": тя събра и съхранява семейния архив на Бочеви (*Стоян* и неговия син *Стефан*), публикува съществена част от ръкописното и печатното им наследство, а сега е издател на този труд, повлиян от заложената от тях интелектуална традиция. Незрима институция, която високо ценя, е семинарът на ЦЛС „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото". За двете години на своето съществуване той се превърна в жива общност, където постоянно се раждаха и/или потвърждаваха идеи, свързани с книгата. Признателен съм и на институциите, създали ми условия да проучвам чужди архиви – *Woodrow Wilson Centre* във Вашингтон и програмата *ACE* на Европейската комисия[15], направила възможен достъпа до френските фондове. Специално ми се иска да спомена помощта на служителите в различните хранилища, особено в Централния държавен архив, в Българския исторически архив при Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", в Централната библиотека на БАН, в архивните служби на Париба и на френското Министерство на финансите.

---

* Съвсем рядко, и с позоваване, съм си позволявал текстуални заемки от тези текстове. За улеснение и по-голяма достъпност източниците от петте тома с документи за БНБ са цитирани по печатното издание (с допълнително посочване на исковите данни от съответните фондове). Със същата цел по изданието от 1998 г. са цитирани и поместените в него текстове на Стоян Бочев.

** Така книгата се вписва в нещо, което е може би набелязваща се тенденция в българската историография: стремеж към интегралност присъства и в две други неотдавнашни изследвания. (Даскалов, Румен. Българското общество 1878–1939. т. I–II. С., Гутенберг, 2005; Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. История на българския външен дълг 1878–1989. Подготвян за печат ръкопис.)

Топла благодарност нося към няколко важни за мене хора. С огромно уважение споменавам Стефан Бочев, с когото имах привилегията да общувам през последните няколко години от живота му. Този необикновен човек беше много повече от пряк свидетел на епохата, за която пиша. Стефан Бочев бе от най-дълбоките и сурови – но легитимни – нейни съдници, истински изстрадал през комунистическите години и проникновен – но благороден – техен мемоарист*, просто патриаршески мъдра личност. С добро чувство и интерес си спомням за единствената среща с Христо Силянов в Париж, който живо разказваше за персонажи и събития от няколко десетилетия. Прескачайки поколенията, държа да отбележа колко важно беше общуването с Мартин Иванов – смислените му и задълбочени доводи в споровете ни (от тях ще се срещне не един отглас) постоянно ме насърчаваха да избистрям и аргументирам тезите си. В книгата се позовавам на все още непубликувани негови ръкописи, носещи много ново историческо познание и дискусионен потенциал. Не мога да не спомена с голяма благодарност Христо Яновски – незаменим спътник из архивното наследство на БНБ и на други институции, перфекционист и пределно скрупульозен архивист, с когото пребродихме изглеждащи необятни територии на българската документална памет.

Завършвам с признателност към тези, които помогнаха книгата да придобие окончателния си вид. Венета Домусчиева направи много за координацията по издаването. Преди публикуването му ръкописът беше детайлно и критично огледан от Георги Мичев и Кети Иванова, направили редакторските си бележки със забележително тънък усет за тежестта на думата и за смисъла на фразата, със здравото разбиране, че езикът не търпи всичко и че тетивата на словото не може да бъде опъвана безнаказано. Въпреки изначалната ми съпротива към „външна" намеса и носейки пълната отговорност за крайния резултат, сега с истинска благодарност мога да кажа, че техният поглед на първи читатели ми помогна по-добре да разбера собствения си текст. А художественото оформление намери своя стил и обобщаващо визуално послание след вдъхновената и съпричастна работа на Кирил Прашков.

Септември 2006 г.

---

* Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1999.

Кратък пътеводител из „Комуналният капитализъм“

Няколко бележки, улесняващи четенето на текст с толкова голям обем, вероятно не са съвсем излишни.

Преди всичко държа да подчертая, че разделението на три тома е чисто техническо решение, продиктувано от броя на страниците, а не от съдържателни съображения. Макар отделните части да имат определена тематична самостоятелност, по-важни остават свързващите нишки между тях, които не се губят въпреки наличието на няколко книжни тела.

За да се подчертае единството на текста, основна част от справочния апарат (с изключение на поместените във всеки том съкращения и препратки към източниците и цитатите) е събрана в серия от приложения към т. III. Приведен е *речник* на архаични думи, чуждици, професионални термини и названия на събития или икономически проекти. Където е нужно и възможно съм се стремил да давам дефиниции, близки до езика и разбиранията от епохата. Изготвени са също така, кратки *биографични бележки* за срещани с една или друга честота лица. Доколкото термините от речника (и имената от житописните справки) не са маркирани по специален начин в текста, от полза би бил един техен предварителен оглед : така отнапред ще е ясно за кои думи, понятия или герои са налице допълнителни пояснения. Показалци на *упоменатите лични имена и институции* дават представа за това с кои индивиди (организации) е населена книгата и ориентират най-общо (по томове, а не по страници) за местоположението им. Отделен списък локализира *графиките и илюстрациите*, а друг изчерпателно изрежда заглавията на *цитираната литература*.

Бележките в книгата са от три вида:

С поредни номера (започващи от начало за всяка отделна глава) са индексирани препратките към източниците на съответните цитати. Те са групирани в края на всеки том, за да не утежняват възприемането на текста.

С [*] са обозначени съдържателните допълнения и пояснения, разположени под линия на самата страница.

С [♦] са маркирани бележки под линия, препращащи към други глави от книгата и образуващи своеобразен „конкорданс“ между тях. Заглавията на главите са изписани с курсив (понякога в съкратена форма) и могат лесно да бъдат локализирани чрез съдържанието, поместено в пълен обем във всеки том.

Нека се има предвид, че самият текст не е напълно еднороден. В първите два раздела е по-изразен макроикономическият поглед, който „разпределя“ мотивите, разглеждани из следващите раздели най-вече през *документите* за „живия живот“. (Затова и вътрешните препратки в началото са повече.)

Неравномерно разпределен е съответно и илюстративният материал: ако в изходните раздели преобладава типичният визуален език на макроикономиката (графиките), то по-нататък той отстъпва място на фотографиите. При подбора на снимките съм се стремял да издиря такива, които най-плътно се доближават до разглежданите конкретни събития и лица. Цена на този избор е по-голямата концентрация на фотографии в определени места: докосваните обществени факти и персонажи не са еднакво добре документирани. Немалък брой са факсимилетата. Тяхното включване е продиктувано от историческата ценност на документа или от неговата представителна илюстративна стойност. Във всички случаи е любопитно, поучително и уместно факсимилетата да се четат: нерядко те представляват важно смислово и съдържателно допълнение към текста.

Езикът на книга, в която гласовете от миналото заемат значително място, неизбежно придобива архаични оттенъци. Само на места цитатите са нормализирани със съвременни правопис или дума. Вметнатото е отделяно с квадратни скоби. За разлика от обичайната практика, всички пасажи от цитираните източници, набрани с курсив, са мои подчертавания (а не на съответния автор), освен ако не е изрично посочено обратното.

В разказа някои институции и организации присъстват по-активно, а до отделни източници се прибягва по-често. Използването на съкращения е неизбежно, като техният пълен списък е приложен във всеки том. Съкращенията на архивните извори и на многократно повтарящите се публикации могат да се намерят непосредствено преди бележките.

При текст, писан на границата между две столетия, е важен и един последен детайл. Навсякъде, където се споменават 20-те, 30-те... 90-те години думата е за десетилетията на XX век. Времето тече бързо, а с него неусетно се вместваме в нов цикъл, изместващ в съзнанието ни отдалечаващото се отминало столетие.

What's past is prologue...
William Shakespeare, The Tempest, Act II, Scene I

Да се промени миналото не означава
да се промени един отделен факт; означава да се анулират
неговите последици, които клонят към безкрайност.
Хорхе Луис Борхес (El Aleph, 1949)

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО МИНАЛО – РАЗМЕРНОСТ И ЕДРИ ЩРИХИ

Усещане за история

Рядко се замисляме доколко обхватна е новата българска история. Разделена между два неравни, но съизмерими и компактни периода, които покриват „първия капитализъм“ (слял се със сагата на утвърждаването на модерната българска държава) и последвалия го комунистически експеримент, историята ни е в известен смисъл дори уютна. Всеки един от тези най-едри щрихи на общественото развитие не надхвърля жизнения цикъл на три поколения. Днешен българин около петдесетте може спокойно да е познавал свои деди, родени заедно с нова България, и да има внуци, които няма да познават комунизма. Всичко това прави предаването на социалния (в това число и стопанския) опит нещо осезаемо, въпрос на почти преживяна родова хроника.

Към двата „затворени“ периода, обхващащи 1878–1989 г. се наслагва недовършеният, протичащ пред очите ни и с наше участие, *преход*. Той носи измамната достъпност на „преживяната история“ и същевременно променя погледа ни към миналото. За мнозина преходът бе първоначално възприет като естествено връщане и реванш на додеветосептемврийското минало. За повечето хора обаче тези два периода имат малко общо помежду си. Чувството за различие се засилва от начина, по който се възприема историята. Ако изтеклите след 1989-та години кристализират в масовото съзнание като години на политически и икономически промени, то впечатляващо е как историята до 1944 г. се утаява в обществената памет като почти изключително политическа история.

„Политизирането“ на миналото е изглежда естествен продукт на щампования образ на историята, възпроизвеждан чрез образованието. Нееднократно е отбелязвано, че икономиката не формира внушаваните от учебници и културни клишета представи за миналото. В повечето случаи „масово“ познатата история на България просто не може да бъде описана в икономически сюжети. И въпреки че тази констатация се отнася до относително по-отдалеченото минало, ярките икономически събития, които днес изглеждат определящи, с положителност постепенно също ще започнат да избледняват на фона на масово тиражираната версия за историята, в която политиката отново ще заеме доминиращо присъствие.

Този привиден парадокс отвежда към един по-общ, но интригуващ въпрос: кое създава чувството за (стопанска) история?

За това, което се смята настояще, отговорът изглежда по-лесен и жалоните на икономическото битие по-очевидни. В колективната памет за прехода доминират шоковото освобождаване на цените от февруари 1991 г., няколкото остри валутни кризи през март 1994 и май 1996, хиперинфлацията от 1996–1997 г., банковите фалити, въвеждането на Паричния съвет, приватизационните скандали... Но ако тези моменти са конкретни *събития*, то по-дълбоките промени в икономиката са размити във времето и за тях колективната памет ще остане с едно общо и смътно усещане за процес с неясни контури. След време тя ще свързва прехода не с кривата на колебанията на цените, а с представата за хронична инфлация, не със затварянето на няколко предприятия, а с появата на безработица, не с тънкостите около преговорите с МВФ, а с перманентното чакане на някакъв „транш", не със статистическото тегло на частния сектор, а с непривичната „хаотичност" в стопанските връзки. И всичко това ще се претопи в политическата периодизация, където единственият смислен въпрос ще изглежда „кой беше на власт в този или онзи момент". Само за професионалния историк или икономист ще представлява интерес да се различат по-тънките движения в този преход, неговите вътрешни прагове и неочаквани промени в посоката.

Начинът, по който се е „разкроявало" икономическото време, дава известна представа за онези елементи, които създават *усещането за история* и които вероятно ще оформят бъдещата представа за днешния преход.

В текстовете и документите, фиксиращи хода на стопанския живот, са разпръснати учудващо разнородни индикации за това, как се възприема промяната.

Тя може да се долови например в „стила" на раздаване на кредит. Усещането, че незабележимо се е променило нещо съществено в една тривиална практика, може да се долови в простодушната констатация на Софийската Търговско-индустриална камара (ТИК) от 1908 година. „При предишните условия... ролята на кредита беше значително по-друга отсега... Даването на кредит при стария, таксилдарски, ред ставаше при по-либерални, макар и по-тежки материални условия... В наше време, когато старото доверие , предишното даване на заем не само без полици, но и без водене на тефтери, изчезна, като остави приятно възпоминание, кредитните отношения значително се усложниха: ...кредитът се дава при строго определени условия и то на лица с твърде строго преценявана кредитоспособност: иска се морал, притежание на недвижими имоти, уредено съгласно със законите счетоводство, зарегистрирана фирма, добра препоръка, безукорно минало и пр., и пр."[1] А след края на Първата световна война бившият управител на Българска народна банка (БНБ) Бончо Боев е в състояние да обобщи, че „до 1914 БНБ можа да създаде от нищо нещо: личния кредит с поръчителство; цесионен кредит с бъдещо обезпечение; гаранционен кредит в държавните предприятия и доставки... Но всичко това е възможно само в едно патриархално общество, когато търговските добродетели нямат нужда от правно обезпечение. В днешно време всичко това е анахронизъм. Днешното време на сложни стопански отношения, на променени понятия за чест и достойнство, при относително други понятия за богатство, при всеобщо разпространена поквара – новото за България днешно време иска други форми, други норми"[2].

Повторно пречупване в отношението към кредита настъпва трийсетина години по-късно, през Голямата депресия. Тогава на свой ред рухва системата, основана на моралното доверие и мрежата от лични поръчителства, за да отстъпи място на „реалните" гаранции като единствен надежден залог. Впрочем, успоредно с това (и вследствие на същите събития) настъпва срив и в данъчния морал на населението.

А за Андрей Ляпчев „на творчеството и на създаването на цялата култура у нас се сложи основата в 1902 година"[3]. Годината не е случайна, а е тази на първия от серията големи външни заеми на България, сключени в периода 1902–1909.

Съвсем друг вид разграничителна линия спрямо миналото започва да се очертава с първите признаци на известно благосъстояние в обществото. Любопитно е например да се наблюдава „икономическото" очакване на Балканската война. „В Българския народ, отбелязва поддиректорът на Търговско-индустриална банка на Балканите, се е развила известна заможност и политическите събития влияят вече не само върху морала, но и върху нравите на населението. Една военна опасност вече не се посреща с веселото настроение на пътника, който без багаж се разхожда из цветущите ливади. Хората имат вече какво да губят и се плашат от бури."[4] Повратен момент в стопанското развитие на дадена нация настъпва с осъзнаването, че *има богатство (капитал), което може да бъде загубено,* и още повече, когато вече всичко е загубено. Не случайно най-сериозната, и може би единствената ефективна, икономическа заплаха в България е била заплахата срещу имота. Само тя е била в състояние (поне отчасти) да пречупи повсеместното разхлабване в морала на длъжниците през депресията от началото на 30-те години.

Без съмнение, най-отчетливо усещане за промяна пораждат именно дълбоките икономически кризи♦. Както през 90-те, така и през 30-те години (при това далече не само в България) стопанските сътресения са свързани с всеобщо подкопаване на доверието и съблюдаване на контрактите. Разкъсването на тъканта на стопанския живот е най-сигурният признак, че с определена традиция се къса и че на нейно място ще се появи нещо ново.

Осъзнаването за пречупена традиция идва не само от изменения ежедневен стопански бит, но и от променящия се облик на основни икономически институции. Пример, към който многократно ще се връщам, е реформата в статута на БНБ през 1926–1928 г., когато тя постепенно се превръща в чисто емисионна централна банка. И тук усещането за история е преди всичко от пречупване на традицията и от раздялата с едно идеализирано минало. В парламентарния дебат основен аргумент на Йосиф Фаденхехт в полза на новия статут е простата житейска истина – „по никой начин ние не можем да съжаляваме, че Народна банка, която я знаем от нашите идилични времена, я губим. Губим я, както губим много работи от миналото, за които може да съжаляваме само като по-стари хора"[5].

Въпреки очакванията, усещането за историческа дълбочина и за важни прагове в икономическото развитие невинаги ферментира продължително време. То

♦ Вж. *Прагът на кризите.*

се появява учудващо бързо в колективната памет, макар и първите оценки на миналото по правило да са изкривени и често ревизирани. Примерът от непосредствената ни действителност, с натрапчивото идеализиране на комунистическия режим, ясно го показва. Но той не е единствен. Всяко по-бързо и съществено разместване на пластовете в обществото е бивало съпровождано от появата на „губещи" слоеве, които са култивирали идеологията на реваншизма и носталгията.

Класически е примерът с първите двадесетина следосвобожденски години, когато новите стопански условия съвършено изменят перспективата на възприятие на миналото. И точно на границата на XIX и XX в., в проникновена равносметка на *fin de siecle*, един от лидерите на Българското икономическо дружество (БИД) констатира, че „ходящето мнение у сегашното наше общество е, че ний живеехме стопански по-добре до освобождението, отколкото след него. В това вярват не само по-старите хора, които изгубиха занаятите си поради настъпилите след освобождението стопанствени промени, но даже и ония от ръководящите наши интелигентни кръгове, които имат претенцията да не обосноват съжденията само с отделно стоящи факти"[6].

Тази привидно парадоксална оценка има своите корени, защото тя почива на често повтаряни антиномии в масовото съзнание – между политическите цели и икономическата реалност; между крехкото равновесие, стъпило на тесен хоризонт (и натуралното стопанство), и неравновесието при една конкурентна среда; между затвореността на икономиката и натиска на външния свят. По правило у нас винаги е доминирала, или поне е била силно представена, онази нагласа, която е идеализирала неудържимото примитивно статукво.

Защото Б. Боев отбелязва, че „чувството за сравнително стопанско задоволство до освобождението може да се обясни с малко развитото в него време разходно стопанство, с незначителността на потребите и с натуралния характер на стопанския живот"[7]. Заедно с това „относителното задоволство, което се чувстваше в стопанско отношение допреди освобождението... което даваше тон на общественото съзнание, показва, че... е имало едно правилно съответствие между приходното и разходното стопанство, следствие на което платежният баланс на страната не е бил рязко изменяван в полза на задлъжнялостта ѝ към странство"[8]. Към тази идилична картина се прибавя и едно неопределено „доста правилно съотношение на отделните фактори в тогавашния стопански живот", с което представата за изгубения рай се свързва с летаргичен покой. Това е завършеният образ на загубеното минало при всеки драстичен праг в българската икономика, независимо дали се отнася за Освобождението или за „прехода към демокрация и пазарно стопанство".

Ритмиката на стопанската история

Така се очертават няколко сили, които разсичат колективната стопанска памет. Това са големите политически, военни и икономически сътресения, но и незабележимите процеси, свързани с „нормалния“ стопански бит – появата на нова институция или обновяването на вече съществуваща, налагането на нов тип поведение, натрупването на критична маса в личното и общественото богатство или „сеизмичните“ им разместванния...

Ала тази смес от субективни представи и фактология се превръща в пълноценно усещане за история едва с течение на времето, след като се е оформила ясна *повторяемост* и доловима *полифонична ритмика* на икономическите процеси. Общата панорама на стопанското ни минало включва както неповторимите, уникални събития, така и редуващите се цикли. Очертаването на тези уедрени щрихи задава времевия мащаб, вместващ събитията, за които ще стане дума по-долу.

Времевите маркери

Нека *именувам* и резюмирам накратко открояващите се фрагменти от стопанската ни история. Това (неизбежно условно) подреждане и разкрояване на

Средногодишен ръст на БВП/човек по периоди (%)

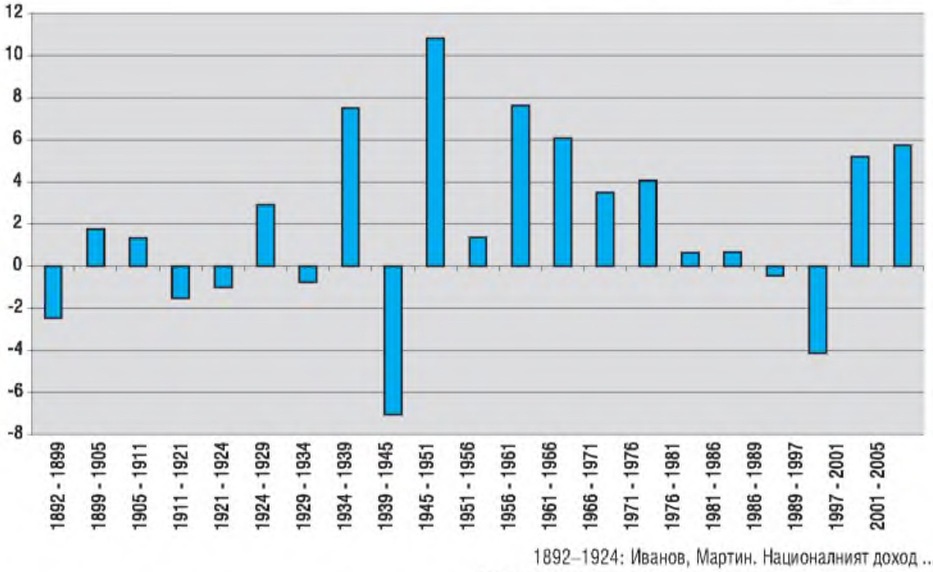

1892–1924: Иванов, Мартин. Националният доход ...
1924–1945: Чакалов, Асен. Националният доход и разход ...
1945–2001: Maddison, Angus. The World Economy. Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003
2001–2005: Национален статистически институт

събития е най-добрият увод във времевия мащаб на тази книга. Подходящ статистически контекст дава графиката за средногодишния ръст на Брутния вътрешен продукт (БВП) на човек от населението по петгодишни периоди*. От една страна, тя обхваща цялата нова българска история след Освобождението и по този начин предоставя дълга перспектива. От друга, използването на БВП/човек е по-точен индикатор за промените в реалното благосъстояние.

Големият взрив. Освобождението шоково изважда българското стопанство от състоянието на ембрионално съществуване в рамките на сталалия вече „чужд" стопански организъм на Османската империя.

Каква е икономическата същност на този политически акт?

Той е преди всичко колосален пазарен шок. За стопански активната част на българското население (заможните търговци, занаятчии и индустриалци) прекият достъп до пазара на цялата Турска империя е прекъснат или затруднен. В същото време, по думите на Б. Боев, европейското икономическо проникване е улеснено, като „Освобождението, което доведе... правилност в отправлението на обществения живот и свобода на обществената деятелност, докара заедно с европейските понятия на свободата и европейските стоки"[9].

След като средата на XIX в. преваля, българските земи преживяват две вълни на това, което по днешната терминология би се определило като масиран приток на ликвидност. Тези приливи са свързани с Кримската и Руско-турската война, т.е. с икономическата еуфория, съпътстваща всеки военен конфликт. Те забъркват „първоначалния бульон", в който се формира, укрепва и капитализира първата генерация на българската предприемаческа класа. През Кримската война българските търговски къщи в империята и в метрополията осребряват преимуществата от достъпа си до пазара на Цариград. През Руско-турската война вече става дума за директно инжектиране на оборотни капитали в една зараждаща се икономика.

Накрая, големият взрив от Освобождението е и зашеметяващо разместване на пластовете в собствеността и капитала. Как иначе да бъде определено изоставянето на земите от масово изселващото се турско население и запълването на „вакуума" (чрез изкупуване или настаняване) от безимотни българи? Тук има мащабна декапитализация на основни собственици, съпроводена от огледално капитализиране на нови слоеве от населението. Успоредно с този процес се развива и класическият конфликт между „новите богаташи" и малочислената „стара" буржоазия. Виталността и безскрупулността на новото бързо оформят идейния и духовен облик на българския стопански „елит".

---

* Строго погледнато, измерителите по периоди не са напълно сравними: до 1945 г. е отчетен националният доход, през 1945-1989 г. – националният доход, измерен по изкривената методика, използвана в централно планираната икономика, а след 1989 г. – БВП. Общият профил на динамиката и на колебанията през различни периоди обаче са доловени и могат да бъдат съпоставени.

Фрагментарната статистически документирана икономическа фактология от онези години не позволява прецизни оценки, но внимателната работа с наличното (графика, с. 39) показва, че през първите си 2–3 десетилетия страната преживява по-скоро стопански регрес[10]. Отсъства видима динамика в основния (аграрен) сектор, а протоиндустрията отпреди 1878 г. запада. Всичко това обяснява честите носталгични коментари на съвременниците по отминалите „златни времена"[11].

Изкушението да се потърсят допирни точки с Големия взрив от 1989 г. идва от само себе си. Съизмерим с „родилния стрес" от Освобождението е единствено двойният шок от загубата на пазари (доколкото са били такива) и от драстичното отваряне на икономиката, който България преживя в началото на 90-те години. А прекрояването на капитала като следосвобожденското се извършва пред очите ни и вдъхва същината на прехода. Тези сходства правят по-спорна представата за уникалност на днешните икономически събития. Въпреки че историята не се повтаря, най-мащабните стопански промени задействат аналогични бесове, пластове и меланхолни идеализации.

От дъното към „десетте тлъсти години" (1902–1912). Дълбокият крах, с който завършва XIX в., дава първия повод за осмисляне (на все още краткото) стопанско минало на България. Преобладава усещането, че финансовите проблеми от края на века са симптом за изчерпване на погрешен модел на развитие и че излизането от кризата трябва да ознаменува началото на „нов път". Завърта се спиралата на илюзорните „нови начала", от която България така и не успява да излезе[12].

Навлизането на българската икономика в „златното десетилетие" (или „десетте тлъсти години", както са останали в народната памет) е ознаменувано с емисията на облигационния заем от 1902 година. С него започва динамичен фрагмент в стопанското развитие на страната, слага се началото на растеж и финансова стабилност, прекъснати с влизането на България във войните. Този успешен период за българската икономика би бил немислим без притока на чужди спестявания (капитали) в страната.

Цикълът 1902–1912 е рядък случай в българската история на хармония между обществено, политическо и икономическо развитие. Той съчетава по неповторен по-късно начин три успоредни процеса на съзряване. *Икономическо,* с укрепването на обществения и частния капитал и най-вече – с известно издигане външния кредит на страната. През 1902, 1904 и 1907 г. България получава три значими външни заема, преди всичко с френски капитали. Особено важен е този от 1902 г., с който, притисната от спешни нужди, страната приема условията на външната икономическа условност (*conditionality*), т.е. прекия контрол над финансовата си политика. Тези принципи залагат за години напред механиката и прокрустовото ложе, в рамките на които неизменно ще се развива българската икономика♦. Но като уникално със

♦ Вж. *Икономическата условност: механика, хора, култура / Conditionality.*

символиката си събитие се врязва първият и единствен външен заем без реални гаранции от 1909 година. Въпреки че обстоятелствата около него са двусмислени[♦], в икономическата памет той остава като стопански аналог на Независимостта на България. През 1902–1909 се създава усещането за израстване на държавата до пълна икономическа еманципация, оказало се мимолетно и напълно пометено от по-сетнешните събития. Но веднъж преживян, периодът 1902–1909 продължава да повдига неизбежните въпроси: кое го е направило възможен и дали е повторим подобен цикъл? *Общественото* съзряване през това десетилетие е очертано от пътя, изминат от Илинденското въстание до организираната и много по-премислена офанзива на Балканската война. По странен начин през тези години съжителстват Яворовият романтико-авантюристичен македонизъм (закъсняла рефлексия на освободителното движение) и едни от най-оглушителните финансови афери, превърнали се в признак за „съзряване" на икономическия цинизъм в обществото. Накрая, *политически* това е десетилетието на двата върховни акта на национален суверенитет – Независимостта и Балканската война. Те стават възможни благодарение на превъоръжаването на България, което на свой ред стъпва върху външни заеми и (все още поносими) макроикономически неравновесия. Инвестирано е – в буквалния смисъл – в национален суверенитет, като се заплаща и съответната цена.

През по-голямата част от историята ни обществото разсъждава върху вариантите за излизане от една или друга стопанска *криза*. „Златното десетилетие" е от много редките периоди, когато то може да си позволи лукса да обсъжда вариантите пред философията на *развитието*. Именно тогава трайно и дълбоко се утвърждават корените на протекционизма, поставят се основите на финансовата инфраструктура за държавно подпомагане на „приоритетни отрасли", укрепва кооперативизмът. Така „тлъстите години" се оказват не толкова и не само извор на благосъстояние, колкото почва, в която покълват най-дълбоките корени на българското стопанско поведение.

Трябва същевременно да се отбележи, че най-новите проучвания охлаждат прекомерния ентусиазъм по динамизма на този период[13]. Количествените оценки (графика, с. 39) показват твърде умерен растеж на националния доход, а структурният разрез очертава много неравномерна картина. Останалият в историческата памет образ е по-скоро „чисто градски разказ с повече пожелателен, отколкото действителен заряд"[14]. Разминаването вероятно е свързано с безспорните и видими прояви на *модернизация*, особено в града и във финансовата област. Укрепването на частните банки, установяването на чужди кредитни къщи, експанзията на държавните банкови институции, стабилизирането на паричната система са все значими събития, които оставят дълбока следа и придават приповдигнат оттенък на

[♦] Вж. *Икономическата условност: механика, хора, култура / Заемът от 1909 г. или слабостта на силния.*

масовия спомен. В икономиката качествените изменения понякога коригират – нагоре или надолу – възприятието на числата.

Инфлационното десетилетие (1913–1923). Свързван най-често с политическите „национални катастрофи", този период е не по-малко турбулентен в икономически план. Ако Балканските войни имат учудващо слабо отражение върху стопанския живот, то Първата световна война предизвиква тотално парично и финансово разстройство. Котвата на златния стандарт е скъсана, а войната поражда емисионна инфлация, каквато страната не е познавала. Военновременната фискална разюзданост (почти повсеместна в Европа) е продължена при популисткото правителство на Александър Стамболийски. Епилогът на този епизод идва през 1922–1923 г., когато под натиска на Репарационната комисия и след свалянето на земеделския режим се слагат основите на финансовото саниране.

От *де факто* към *де юре* (1923–1929). Пълният цикъл на стабилизация продължава десетилетие след завършване на войната. Основен предмет на дебатите в европейските икономически среди е връщането към златния стандарт. Дали паричната система да възстанови златните паритети отпреди 1914 г., или да признае и узакони новия (девалвиран) паричен мащаб – това е фундаменталната дилема пред стопанската политика. Изборът е тежък на последствия, тъй като връщането към старото статукво означава преминаване през тежка дефлация в името на (миражен) престиж и силна валута, докато признаването на дълбоките промени е по-реалистична опция, която обаче се примирява (поне частично) с „унизителното" изчезване на познатото мироздание на класическия златен стандарт. Не случайно по първия път тръгва Великобритания, която е била неговата опора и сърцевина. Периферна и победена държава като България по-леко може да признае открито новите реалности. Макар да се водят спорове дали да се стабилизира на предвоенния паритет на лева, или на неговото ново равнище, те бързо заглъхват пред очевидното. След 1923 г. българската икономическа стратегия е еднозначна и непротиворечива. За единствена достижима цел е прието фиксирането на лева към обезцененото му 27 пъти златно съдържание. Като единствено възможни стъпки са очертани фискална дефлация и пробив на световните капиталови пазари, осигуряващ външно финансиране и – в крайна сметка – връщане към конвертируемост *де юре* на българската валута. Това не е възстановяване на класическия златен еталон, а въвеждане на негова „редуцирана" форма (златно-девизния стандарт). През онези години никой и не очаква нещо повече от периферните икономики – подобие на автентичния модел се търси почти само в световните метрополии. Преходът от *фактическа* монетарна стабилизация (постигната през 1924 г.) към *юридическа* е от най-смислените епизоди в българската икономическа политика. Една реалистична цел е преследвана систематично, упорито, с всички средства и по всички преки и обходни пътища. През 1928–1929 г. резултатът е постигнат като мимолетно преживян звезден миг.

След „златното десетилетие", това е вторият период на относително успешна стабилизация, характеризирана с укрепване на лева, спиране на прякото монетаризиране на бюджетния дефицит от БНБ и с опит за фискално саниране. Възлово, както и в началото на века, е външното финансиране, осигурено този път под егидата на Обществото на народите (ОН) чрез два крупни заема – Бежанския от 1926 и Стабилизационния от 1928 година.

Втората половина на 20-те години е период на важни институционални промени, като маркиращото събитие е превръщането на БНБ в чисто емисионна банка. Същевременно, към края на десетилетието, бързо – отвъд разумния риск – се разширява цялата кредитна система. Тя ще бъде буквално пометена от Голямата депресия.

Каквито и да са успехите в стабилизацията, държава, белязана от стигмата на репарациите, не може да има нито далечна перспектива, нито да излъчва стопански оптимизъм. 20-те години минават под знака на бремето (фактическо и потенциално) на репарационния проблем и на сложните преговори по предвоенните дългове. При това страната е в буквалния смисъл различна от онази преди войната. Териториалното прекрояване е подменило корените на икономическото развитие. Зърненото земеделие (свързано с изгубената Добруджа) е изместено от тютюна като двигател на експортния сектор. А смяната на профилиращата култура в една земеделска икономика никога не е само технически въпрос – тя е социален трус, разместващ слоеве, лобита, институции и финансова инфраструктура.

Оловното време на Голямата депресия (1930–1939). Без съмнение, България е преди всичко пасивен субект в събитие от мащаба на депресията. Неговите източници са далече от Балканите, като концентричните вълни ги засягат с пълна сила.

Възможна е обаче и друга гледна точка към това събитие. Ретроспективно, именно в подобни епизоди отчетливо изпъкват национални особености в икономическото поведение. Специфични рефлекси, идеологеми и комплекси се проявяват особено силно при дълбоки кризи, като 30-те са богат полигон за съпоставка с годините на прехода – в сравненията излизат маса непроменени гени на българската стопанска памет.

Три проблема доминират през това стопанско десетилетие.

Първият е ликвидната криза по външните задължения. България (както редица други държави) не е в състояние да генерира девизни постъпления, за да посрещне настъпващите падежи. Разделната дата е 20 април 1932 г., когато правителството обявява частичен мораториум върху плащанията. По-късно идват допълнителни (договорени с кредиторите) стъпки в същата посока, свиващи все повече обема на плащанията в девизи.

Проблемът с вътрешния дълг също се чувства през цялото десетилетие. Той е другото измерение на ценовата дефлация, засегнала най-вече земеделските продукти. Кризата се оказва толкова дълбоко бедствие, че в крайна сметка – след улягане на „дългата“ стопанска памет – тъкмо дефлацията започва да се възприема от предвоенното икономическо съзнание като „голямото зло“. Поведението на длъжниците, обществената реакция на дълговия проблем, конкретните инструменти и философията на неговото решаване през 30-те години са антология на основни принципи в стопанското ни поведение. В много отношения те са възпроизведени с впечатляваща точност през началото на 90-те години.

Накрая, депресията разтърсва из основи цялата финансова система. Тя довежда до нейното преструктуриране, до появата на надзорни институции и до промени в самата банкова практика.

Но както и да се погледнат, всички тези събития са брънка от верига с минало и с бъдеще. Ситуацията през 1931–1932 г. не може да бъде разбрана без поглед към това, как са консумирани предходните две-три години на стопанско благополучие. В същото време, кризата не приключва с първите симптоми на оживление от 1934 година. Последиците от взетите решения в нейния разгар се чувстват до самото начало на Втората световна война. В този смисъл истинският край на депресията е 1938–1939 г., когато се събират плодовете на някои от успешните мерки на саниране в банковата система и в макроикономическата политика, но и когато военната конюнктура се превръща в доминиращия фактор на стопанския живот. 1928–1939 г. е един от завършените цикли в стопанската ни история – в течение на десетилетието тя преминава от безконтролна еуфория, през финансов крах до интензивен растеж.

Високата конюнктура след 1934 г. е вероятно най-динамичният епизод през първия български капитализъм. Показват го както статистиката на националния доход, така и международните съпоставки, поставящи България сред държавите с най-високи темпове в Европа. Този резултат е свързан с две обстоятелства. Без никакво съмнение, става дума най-вече за растеж, теглен отвън, от експанзията на немската военна и икономическа машина. Обвързването с Райха е достатъчно напреднало, за да бъдат механично транслирани (и абсорбирани) идващите от Германия импулси – тоталитарният ареал (германското пространство и СССР) далече изпреварва показателите на всички останали държави през този период. Към това следва да се прибави ефектът на местния авторитаризъм, установен с режима от 19 май 1934 година. Неговото влияние е много по-спорно, но все пак може достатъчно основателно да се предположи, че запълването на луфтове от една по-стегната администрация е добавило някой и друг процентен пункт към българския растеж.

Циклите и повтарящите се мотиви

Така представена, ритмиката на българската стопанска история се проявява като наслагване на по-малко или повече случайни събития. Последователността и продължителността им изглежда несистемна. Много от тях са дотолкова глобални, че България като че ли единствено инкасира външни удари. А оставането в епохата на „първия български капитализъм“ може да породи усещането, че разказът е за безвъзвратно отминал период.

Но дори и беглият поглед напред, хвърлен тук и там инцидентно по-горе, показва, че през този отрязък на българската стопанска история практически се е случвало *всичко*. Основният патос на тази книга е именно в прекарването на мостове между изглеждащото отминало и настоящето, което преживяваме. В засичането на онези трудно доловими „железни“ схеми, които връщат отново и отново хода на историята в познати коловози.

Няма по-сигурен маркер за разкриване на тези схеми от долавянето на повтарящи се мотиви в дългата икономическа перспектива на една страна. Ритмиката на българската (но и на която и да е) икономика не се състои единствено от несъразмерни фрагменти. Тя се определя от редица сюжети, които се завръщат през по-кратки или по-дълги периоди и които другаде назовах „сизифовско начало“. Такива са последователното монетаризиране и демонетаризиране на икономиката, променящите се парични системи, редуващите се дългови вълни[15]... В подобни рамки могат да се впишат най-важните процеси от новата ни история: схемата е канава на книгата, вместваща както „големи“ събития, така и конюнктурна конкретика на икономическото „ежедневие“. Нека – без претенции за изчерпателност, а само за въвеждане в атмосферата – нахвърлям някои от натрапчивите цикли.

Стопанската история може да се чете като редуване на приливи на оптимизъм и песимизъм, на „стопански илюзии“, които завършват с драматично отрезвяване. За да се върнем далеч назад, ще припомня, че следосвобожденското рециклиране на „руските пари“ беше бързо изчерпано, а треската на първоначалното натрупване и на зараждащата се държава завърши с острата финансова криза от края на XIX век. Десетилетието 1902–1912 беше прекъснато от войните. През 1914–1923 държавата живееше със съзнателната наркоза, че печатането на пари представлява истински ресурс. Еуфорията от Стабилизационния заем от 1928 г. беше съвършено кратка не само поради настъплението на Голямата депресия, но и поради начина на употреба на излетите в страната ресурси. В тази логика би могъл да се включи дори и комунистическият режим, който (в известен смисъл) може да се разглежда като върховен прилив на (казионен) оптимизъм и пределно напрягане на вътрешните ресурси на страната, приключил с продължителна агония и терминален колапс. Накрая не е трудно и да влезем в настоящето, с бързо сменящите се стопански илюзии – от началото на прехода, от популистките обещания на „лявото управление“, от *deus ex machina* на подставената фигура на царя, от светлото бъдеще на Европейското присъединяване. Всички те затихваха безславно, за да отстъпят място на вкоренения стопански песимизъм, който се превръща все повече в парализа и който определено доминира в българското икономическо време.

Дори от беглото скициране на довоенната периодизация става ясно, че страната никога не е имала собствена здрава база на своето развитие. Тласъците на растеж по правило са били краткотрайни и неизменно свързани с външни ресурси. Дори в глобалния баланс на иначе автархичния комунистически режим външните ресурси (било то като съветски заеми и субсидии, или като вълните на външен дълг от втората половина на 70-те и 80-те години) предопределят ритмиката на стопанското ни развитие. Неговият крах се различава само по мащабите си от познатите финансови колапси отпреди 1944 г., ознаменували края на поредното българско „икономическо чудо".

Навлизайки в подробностите на стопанския бит, не бива да се забравя, че досоциалистическата икономика познава само кратки епизоди на „нормално" развитие. В историческа перспектива икономическото ни развитие е осъществено на няколко спазматични тласъка, като само през кратки отрязъци от време стопанството преживява пълноценен подем: 1902–1912 г.; 1924–1929 г.; донякъде втората половина на 30-те години. През всички останали години България се развива при „извънредни" обстоятелства. Такива са войните 1912–1918 и техните икономически последици, доминирали целия междувоенен период. Такива са световните стопански кризи от края на XIX в. и от 30-те години. Такъв е периодът преди Втората световна война, когато българската икономика е скована от световния протекционизъм и от клиринговите спогодби с основните си партньори. Такива са слабо различимите в обществената памет, но напълно реални остри кризи на платежния баланс през комунистическите години. Такъв е, накрая, днешният преход.

Търсейки различните честоти на икономическата хронограма, не може да не обърнем внимание на *сезонните* цикли, които периодизират българския стопански живот с една правилна и размерена ритмика. С аграрния цикъл, върху който се крепи цялото стопанско мироздание в продължение на почти столетие, са свързани сезонните разширявания и свивания на селскостопанската продукция, а оттук и кръговратът на всички основни дейности в икономиката, вкл. пулсът на кредитната система в страната. Сезонните ритми са решаващи за износа, което означава за емисионната дейност на БНБ, за постъпленията на девизи, а следователно и за обслужването на външните заеми. Дълги години *сезонът* остава тежък аргумент при преговорите с външните кредитори. Накрая, сезонността е задавала дори ритъма на войните, в които влиза България. Няма по-силен императив за началото на военните действия от приключването на летните земеделски работи. И не случайно Сръбско-българската, Първата балканска и влизането в Първата световна война стават през октомври. А неочакваното избухване на Междусъюзническата война през лятото довежда до непредвидени стопански усложнения за страната.

Обичайната представа, че зависимостта от природните сезонни цикли е друг израз на изостаналостта на една икономика, намира пълно потвърждение в България. Нашето стопанство не може да надмогне тази зависимост до края на 30-те години, продължава да им е подчинено дори и през комунистическия период. Заедно с колапса от началото на 90-те години като атавистичен сигнал се завърнаха и най-видимите форми на сезонни ритми. Напреженията в енергетиката и в цялата инфраструктура през 90-те години бяха сезонно обусловени, зимата отново се превърна в мъртъв период, а есенните и пролетните селскостопански работи пораждат периодичен натиск върху цялата банкова система.

Но ако трябва да се посочи икономически най-значимият цикъл в българската стопанска история, то това е редуването на демонетаризиране и ремонетаризиране на стопанството*. Важно е да се осъзнае доколко повърхностен е натрупаният „пазарен опит" и колко често той е бивал обезличаван. До началото на XX в. монетаризирането на икономиката е съвършено повърхностно, като засяга само тесни слоеве на фона на доминиращия натурален оборот. Налагането на банкнотите е трудно, банковото посредничество е рудиментарно, контактите с капиталовия пазар в чужбина са спорадични. Напредъкът през 1902–1912 г. е осезаем, но не и окончателен. Вследствие на кризата от 1899–1902 г. банкнотите навлизат помасово, установяват се чужди частни банки и нови големи държавни институции. Всичко това е пометено от нов тип демонетаризиране на икономиката – безконтролната инфлация в края и след Първата световна война. Ремонетаризирането от втората половина на 20-те години (с бурното развитие на финансовото посредничество и с укрепването на емисионните функции на БНБ) е отново спряно от депресията. Тя налага бартера и клиринга във външния обмен, а във вътрешния банковото посредничество замира. Дори и във върховите години на българския капитализъм монетаризирането остава незначително – икономиката продължава да е „двусекторна" слабо съчленена структура, в която „натуралният" сектор (основно в селското стопанство) има съществена тежест♦.

Последвалият социализъм довежда натурализирането до възможния предел. Социалистическата икономика е демонетизирана по дефиниция поради ликвидирането на независимата монетарна власт, премахването на финансовата интермедиация, изместването на рационирането чрез парите от рациониране чрез дефицитите, фиксирането на цените и изкривяването на относителните цени, изолацията от външния свят. Това е режим без истински пари и без цена на капитала. Макар степента на този процес да е различна за различните контури и сектори на икономиката, а постепенно (с т.нар. реформи) редица от дисбалансите да започват да намират парично изражение, като цяло стопанските субекти оперират в един *виртуално* монетарен свят. Монетаризираните парчета от икономиката остават ограничени и несвързани помежду си. С времето на картата ѝ постепенно, но неотвратимо се появяват разширяващи се стихийни пазарни анклави, които в крайна сметка я прояждат отвътре. Но едва с отварянето на стопанството и с освобождаването на цените в началото на 90-те години светът на натуралните неравновесия се превърна изведнъж във видимо и *реално* монетарен.

Преходът следва да се мисли именно като процес на постепенно и всеобхватно монетаризиране на българската икономика. Той трябва да преодолее наследството на социализма и на „първия капитализъм", борейки се в същото време със собствените си непълноценни пазарни субекти, с бавното формиране на съществени пазарни сегменти (като капиталовия), с трудното възникване на конкурентни пазари и с обширни зони от неформалната икономика. Преходът следователно има да реши задачи, завещани от цялостното ни минало, което и обяснява много от неговите трудности и перипетии. В перспектива следва да ликвидира класическите прояви на демонетаризация – жилавите сегменти на натуралното стопанство, повърхностното финансово посредничество, постоянните рецидиви на неформална икономика... Проблемът е толкова мащабен за икономическата памет, че се наложиха два „старта" на ремонетаризацията: първият се оказа формален и показен като приключи с краха от 1996–1997 г. и с поредното демонетаризиране чрез хиперинфлацията; вторият, след въвеждането на Паричния съвет през 1997 г., най-сетне има шансове да успее♦.

---

* Монетаризирането на икономиката се изразява в „опазаряването" на транзакциите, в повишаването на съотношението между паричните агрегати и брутния вътрешен продукт, в засилването на финансовото посредничество на банките и на други институции. Демонетаризирането и ремонетаризирането са съответно свиване и задълбочаване на тези процеси.

♦ Вж. числата по-нататък в тази глава.

Структурата на книгата е изградена върху обособяването на свързани проблеми в българската стопанска история, които бяха отбелязани в увода. Нека очертая малко по-подробно основните от тях.

– Хроничният недостиг на капитал е фундаменталният факт в българската икономика, от който се разплитат и обясняват редица от другите ѝ проблеми и характерни белези. Гладът за кредит и постоянният дефицит на спестявания са определящ момент в икономическото развитие. Това, че България е трябвало да създава (на два пъти) капитализъм без капитал, е основен проблем във философията на българското икономическо развитие.

– Бюджетните дефицити и неконтролируемият дълг на правителствата са постоянен проблем за страна, в която държавата се е нагърбвала с тройното бреме на основен двигател на икономическото развитие (при слаба национална буржоазия), на инкубатор на огромна бюрокрация и на съответните „издръжки" под формата на разточителство и корупция. Най-прекият, но и политически най-скъп начин да се поеме това бреме, е данъчното облагане. За да го избегне, държавата оплита сложна система на институции и канали, по които да се трансферират значими ресурси. Така се ражда държавният и полудържавен сегмент на финансовата система и мощното насърчително законодателство, покровителстващо избраните („галени") сектори на икономиката. Тези конструкции обаче са само палиатив. Те не създават, а преразпределят спестявания, които са изначално недостатъчни. Неизбежно се прибягва до истинския „ресурс от последна инстанция", какъвто е чуждият капитал.

– От 1888 г. насам външният дълг е доминиращ проблем в българската стопанска история. Обстоятелствата около икономическата политика са непрекъсната поредица от договаряне на външни заеми, тяхното рефинансиране, преговори с кредиторите, частични мораториуми, конверсия или разсрочване. Сред най-па-

---

♦ Вж. по-подробно в *Българска народна банка.*

метните епизоди в парламентарната история на България са дебатите около одобряването на външните заеми през 1899, 1901, 1914, 1928 година. Наглед по-специфична линия за периода след Първата световна война са репарациите. Въпреки че техният контекст носи известни нюанси, икономическият им ефект не се различава съществено от този на другите държавни дългове. Така е и на практика. През междувоенните години проблемите за репарациите и за външния дълг остават изключително тясно преплетени.

– Външният дълг носи със себе си външна *икономическа условност*. Схемите на зависимост на българската икономическа политика от кредиторите променя многократно формите си, но винаги остава определяща за тесните рамки, в които може да се вземат „суверенни" решения.

– Твърде рядко външните заеми се сключват в „спокойна" обстановка. По правило те са лекарството (палиатив) срещу пълзяща или развихрила се икономическа криза. При положение че – както бе споменато – неспокойните години преобладават, не е учудващо, че дневният ред на макроикономическата стабилизация е почти перманентен дневен ред на българската икономическа политика. Той включва класическото „меню" на стабилизиране на валутния курс, покриване дефицитите на бюджета и на платежния баланс, попълване резервите на централната банка, мерки за предотвратяване изтичането на капитали, осигуряване на външно финансиране, налагане на кредитни рестрикции, саниране на банки в тежко финансово положение, опрощаване на дългове.

– Финансовите институции са еманация на националната стопанска култура. Не е необходимо да се навлиза в новата институционална теория за да се разбере, че във финансовите институции се оглеждат манталитет, принципи на поведение, интимно отношение към най-баналното икономическо действие и решение, каквото е кредитът. Ако това е глината, от която са изградени финансовите институции на една икономика, то техните архиви са глинените плочки, върху които са отпечатани следите от миналото. В книгата е отделено значително внимание на тази институционална страна на икономическия живот, „атакувана" преди всичко откъм архивното им наследство. Повтарящите се линии в жизнения цикъл на българските финансови институции – тяхното идейно зачеване, начинът на тяхното зряло функциониране, причините за загниването и изчезването им – са една от големите теми на тази книга.

– Финансовите „афери" са неизбежната пяна на икономическия живот, отделителната система, без която той не функционира. Корупцията не е девиация, а естествен фон. Разбира се, това важи и за България. Всеки опит явлението да се представи като нетипична „малка правда" е наивен и неоснователен. Истината е, че икономическите скандали са лакмусът, чрез който се проявяват действителните механизми и движещите сили на стопанството. И ако те представляват пикантен, но ограничен интерес като фактология и конкретни действащи лица, то написването на българската стопанска история през призмата на корупцията е бяло петно, което ще трябва да бъде запълнено.

– Икономиката, и по-точно икономическата политика, се развива в напълно различим интелектуален контекст. Той се формира от твърде различни институции и персонажи. „Идейните“ дебати около икономическата политика не са преставали, но в историческа перспектива могат да се откроят редица периодично завръщащи се теми, проявявали се с различна сила. При всяка стабилизация например се поляризират два лагера, които – в днешната терминология – биха могли да се отнесат към привържениците на „шоково“ или „постепенно“ решение. Споровете около „приоритетните направления“ на икономическото развитие традиционно разделят българския елит, но движещите сили на тези дебати са не толкова интелектуални, колкото конкуриращите се групи на политическия и финансов истеблишмънт. Около всички тези спорове се оформят трайни идеологеми в българското масово съзнание. Статутът на БНБ, отношението към чуждия капитал, свързаният с него проблем за протекционизма са примери на „интелектуални“ мотиви, които натрапчиво занимават страната след Освобождението. В по-общ смисъл проблемът за образа на България навън и за „принадлежността“ на страната към Европа почти маниакално преследва нашите елити, нещо достатъчно обяснимо за една малка и периферна страна.

– В тази книга културният пласт на икономическата традиция е основният обект на интерес. Както стана дума във встъпителните бележки, икономическата култура е понятие с неясни контури, което дава удобството на по-голяма свобода при неговото работно използване. Изоставяйки академичната (и скучна) игра на определения, тук предпочитам да използвам съзнателно предимството на двусмислеността, да се придържам към размитото разбиране, че икономическата култура е *трайното* в стопанския живот. То е присъщо в една или друга степен на всяка икономика. Но *стилът*, в който се мисли проблемът, *обагреността* на решенията, *характерът* на най-често задействаните рефлекси образуват трайните национални елементи. Търсенето на тяхното по-нетипично – *битово* – измерение не означава, че се забравят класическите проявления. Коментирани са и интелектуални проекции на икономическата култура, които приемат различни, понякога неочаквани форми – клишетата на масовото съзнание, символичните точки и пространства на стопанския живот, натрапчивите идеологеми и нагласи, определящи дадено поведение и решение... Сред тях са налице и по-завършени форми: в България с особена мощ присъства истинска *кооперативна* субкултура; специален интерес представляват особеностите на икономическата научна общност и на интелектуалните кръгове.

Макроикономически щрихи

Ако ритъмът отмерва „трептенията" на икономиката във времето (чрез нейното постоянно пулсиране), то макроикономическият профил на една страна дава представа за размерността ѝ в „пространството" – в нейните мащаби, потенциал и дълбочина. Макроикономиката – това са едрите форми и контури на стопанския живот. Безбройните елементарни индивидуални транзакции – наглед несистемни и хаотични – намират своето резюме в основните макроикономически характеристики на една държава.

Описанието на макроикономическите зависимости в българската стопанска история през годините на „първия капитализъм" не са предмет на настоящата книга. От една страна в тази посока вече е направено немалко. Налице са няколко значими описателни опуса, които и до днес не са загубили информативното си богатство и остават незаобиколима карта за ориентиране из стопанската топография на България. „Стопанска България" на Кирил Попов, „Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939 г." на Асен Христофоров, „Националният доход и разход на България 1924–1945 г." на Асен Чакалов са три класически текста*. Към тях могат да се прибавят множество „отраслови" профили, написани с не по-малко усилие за изчерпателност и детайлност. Съзнателно посочвам само изследвания отпреди 1944 г., писани почти „на живо", без отдалечението на историческия труд и без воала на политическите предразсъдъци от по-късните връщания към стопанската история**.

От друга страна, (пре)прочитането на макроикономическата история предстои. Представата за нея неизбежно ще трябва да бъде обогатена и преосмислена, така както например „новата стопанска история" пренаписа тази на англосаксонските страни. Това е обект на бъдещо „позитивистко" усилие, което ще излезе отвъд някогашния описателски дух на немската историческа школа и отвъд наследените идеологически клишета, като най-после погледне на стопанската история на България с инструментариума на съвременната икономическа теория.

Тук задачата е по-скромна: най-уедрените контури на макроикономиката да бъдат представени като онази координатна мрежа, в която ще се осмислят едни или други процеси в българската икономика.

---

* Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916; Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939. – В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. С., 1939; Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945. С., 1946.

** Ограничавам се до две обобщаващи заглавия от социалистическия период: Икономиката на България. (т. I–VI). С., Наука и изкуство, 1969–1989; Икономиката на България до социалистическата революция. С., Наука и изкуство, 1989.

Равнището на БВП и неговата динамика са икономическата визитна картичка на една страна. По теоретични, технически и статистически причини първите опити за подобни оценки във водещите държави бяха направени едва през 20-те и 30-те години на XX век[16]. Между двете войни са поставени основите на националното счетоводство (*System of National Accounts – SNA*), което преживява разцвета си след Втората световна война. Днес неговите принципи периодично се преуточняват от главните международни икономически организации, като обхватът му се разширява, а логиката – изчиства. Последната кодифицирана версия на *SNA* е от 1993 г., разработена и получила санкцията от Организацията на обединените нации (ООН), Международния валутен фонд (МВФ), Световната банка, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) и Европейската комисия[17].

Самооглеждането на българската икономика в цифрите на националното счетоводство не може да стане по-рано, отколкото в развитите страни. Затова е разбираемо, че агрегирани показатели на националния доход се появяват едва в края на 20-те години (тогава понятието БВП все още не е изкристализирало концептуално и статистически). Първите систематични оценки на по-дълги редове са от края на 30-те години с данните на Ас. Чакалов, започващи от 1924-та*. Тази година дълго време беше начало на летоброенето на българските национални сметки, макар че откъслечни и частични оценки са налице и за по-ранни години.

Конкретните житейски обстоятелства често носят символична натовареност. Нека спомена, че проучванията на Ас. Чакалов не са плод на спонтанно движение на стопанската ни мисъл, а „технократска" задача, наложена на страната от чужбина. Във връзка с подготовката на Стабилизационния заем от 1928 г. на Чакалов е възложено да извърши „сондажи" за възможно сравнение на националния доход през 1911 и 1926 година.[18] Както в стопанските ни реформи, така и в статистиката на националните сметки движещата сила идва отвън, а статистическото самопознание се оказва неделим аспект от опитите на България за приобщаване към „модерния" свят.

Резултатът е определен като „едно общо изчисление, без... подробна оценка на всички разполагаеми статистически материали"[19]. Впоследствие Чакалов продължава работата си и издава завършения и разширен труд през 1937 г. (вече под егидата на Статистическия институт за социални проучвания), за който получава премията на Българска академия на науките (БАН)[20]. Във второто му издание от 1946 г. редовете достигат до 1945 година. Така, независимо от многобройните методологически проблеми (от някогашна и от днешна гледна точка), това изследване остава класически референтен източник за българската довоенна макроикономическа статистика. А съвсем наскоро бе предприето негово продължение, този път *назад* във времето. Следвайки плътно методологията на Чакалов, Мартин Иванов успя да получи оценки за националния доход през 1892, 1899, 1905, 1911 и 1921 година[21]. По този начин хоризонтът на наблюденията се удължи съществено, като вече има възможност да се проверяват различни предположения относно продължителен период, който досега изцяло стоеше в сянка за националните сметки. Благодарение на тези възстановки разполагаме с поредица от числа, покриваща почти цялата ни довоенна история.

---

* За историята на оценките на националния доход в България вж.: Rangelova, Rossitsa. Bulgaria's National Income and Economic Growth. –Review of Income and Wealth, June 2000.

Резултатите на Ас. Чакалов (допълнение от най-новите оценки) са в известен смисъл присъда за виталността и потенциала на българския капитализъм. Подобно твърдение лесно може да бъде манипулирано и насочено в руслото на познатото победоносно „сравнение с 1939 г.": всеки, който е живял съзнателно и е получил образованието си през комунистическите години, помни добре тази натрапчива съпоставка, която трябваше „статистически" да индоктринира в полза на предимствата на социализма. Но 1939 г. действително е връх на „спонтанно" развилия се капитализъм в България. Случилото се по-късно, нито прибавя, нито отнема нещо на този факт. През следващите 45 години България ускори „физическото" си развитие и реши някои незаобиколими модернизационни проблеми. Реши ги в погрешна посока, изолирано от света, при неистови ексцесии, след което комунистическият режим се срина поради иманентна неспособност за иновации, за вътрешно развитие и за гъвкава адаптация към външни шокове.

Интелектуално изкушение е да се „спекулира" върху това, какво *би станало,* ако страната бе продължила естествения си ход на развитие[22]. Но наред с хипотетичните алтернативни, налице е по-достъпното (понякога и по-убедително) „доказателство", вградено в реално достигнатото. И въпреки че „вторият български капитализъм" стартира от неизгодна позиция, въпреки че обстоятелствата сега изглеждат съвсем различни, една икономика носи своя „вътрешен предел". Драмата на неговото докосване и на опитите за преодоляването му е движещата сила на (всяко) стопанско развитие.

Размерност на благосъстоянието. Първата констатация при прочита на фактите е, че България никога не напуска последните места в Европа по степен на икономическо благосъстояние, онази общност – по думите на К. Попов – от "слаби политически единици, захвърлени и забравени от историята на югоизточния ъгъл на Европа"[23]. Фасадата на изключителен динамизъм през годините на комунизма (а и в по-отдалечени периоди) скрива общия световен фон – *по правило България се развива бързо, когато целият свят го прави.* Само в отбрани (и непродължителни) периоди тя расте, докато другите стагнират или се свиват, като впоследствие изпреварването винаги се „заплаща" с маразъм. Този дефазиран цикъл се очерта найясно след края на 70-те години. Тогава българската икономика регистрира видима устойчивост при обща нестабилност на световната. Докато обаче развитият свят започна да излиза от кризата след началото на 80-те години, България постепенно навлизаше в дългов капан, довел до краха на режима.

Това, на което наблягам, е, че българското „догонване" от комунистическите години е артефакт, който рухна в началото на 90-те години заедно с маските на неговото представяне – фалшивите статистики, изкривените относителни цени и изкуствените валутни курсове. Страната отново зае мястото си сред най-бедните в Европа – място, което изглежда задминато с привидното изпреварване на Югославия и Румъния и с доближаването до страни като Унгария, Полша или дори Гърция.

При цялата условност на националните данни и на международните сравнения, оценките за степента на българското стопанско развитие до края на 30-те години „приземяват" най-рекламираните български успехи. Още в разгара на „седемте тлъсти години" (1907 г.) на К. Попов се налага да демистифицира появяващи се патриотарски изблици за „българско икономическо чудо". В полемичната си „иконоборска" статия, от която редакцията се чувства длъжна да се разграничи, той срива и осмива укрепващите представи за „колосално„ (само по себе си и особено спрямо съседите) развитие на страната, за „гигантския прогрес", осъществен от нова България през първите ѝ 30 независими години, (почти) изравнил я с европейските държави: „Гордостта и самоувереността, произхождащи от една съзната правда и истина, са велики стимули в живота на народите. Ала самоопиянението е едновременно и порок, и недъг."[24] На много страници, с изобилие от числа, доказва следната теза: България не е направила чудо, а напротив „и по темп и по резултат, икономическият развой на отечеството ни не само не внушава никаква гордост, а налага едно смирение, и то твърде голямо смирение"[25]. Трезвото му заклю-

Национално богатство на глава от населението (лева)

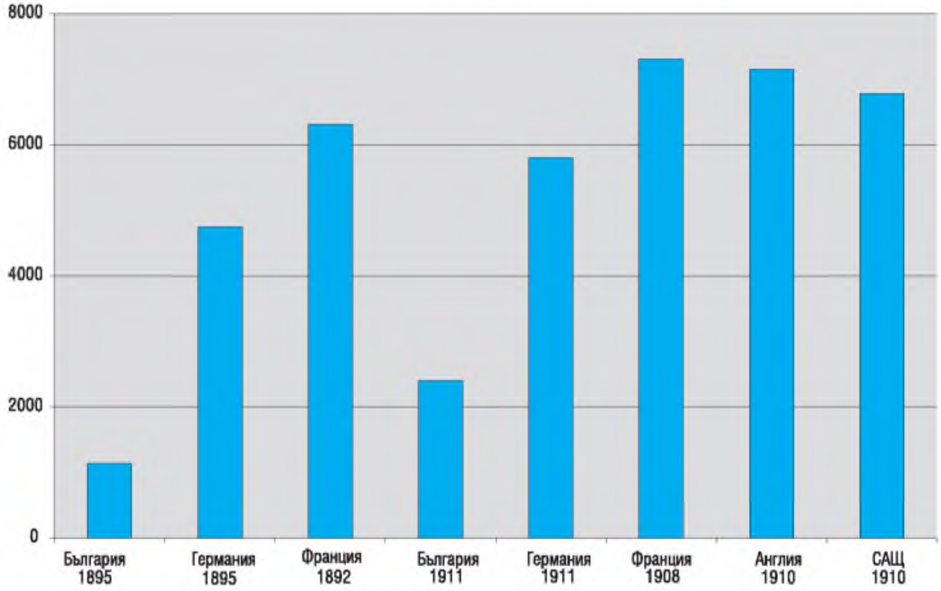

Попов, Кирил. Стопанска България. с. 458, 459

Национален доход на глава от населението (лева)

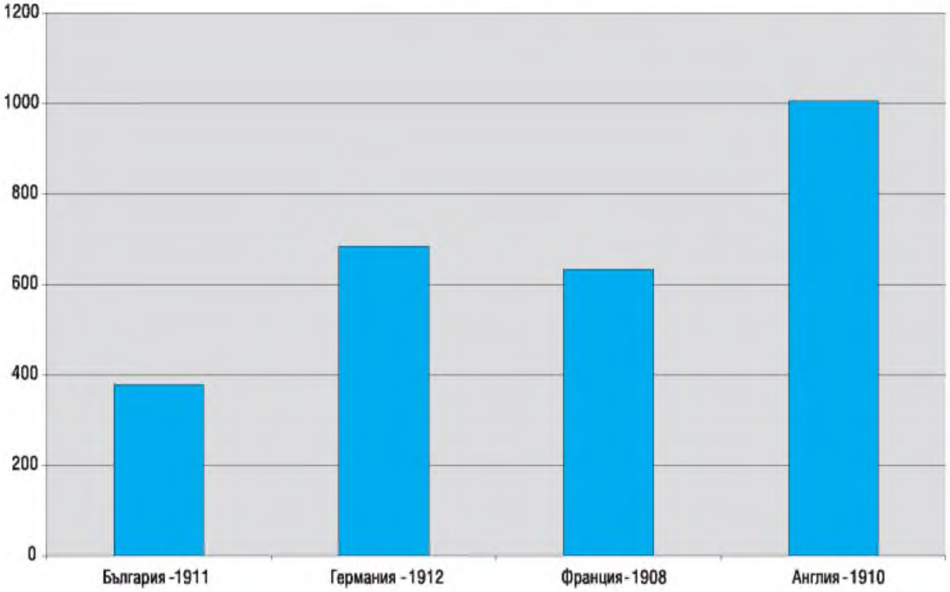

Попов, Кирил. Стопанска България. с. 460

чение е, че „темпът на икономическо развитие, сравнен с темпа на развитието на силно прогресиращите страни е миниатюрен, постигнатото ни през 30 г., сравнено с постигнатото от тези страни, е повече от малко“[26]. Този извод идва на фона на елегантно есе върху сравнителната динамика на България и съседните страни, в което основният патос е за пропуснатите възможности да оползотворим немалкото исторически и социални преимущества, с които сме разполагали[27] – в разгара на най-динамичния си растеж държавата е „тривиализирана“.

Няколко години след тази статия К. Попов дава своята (естествено приблизителна) оценка за националното богатство на България[28]. За 1892–1895 г. този найагрегиран индикатор на стопанско развитие е определен на 3 852 млн.зл.лв. (т.е. зл. франкове), а за 1911 г. – на 10 482 млн.зл. лева*. Причината е основно в много бързия растеж на цената на земята и недвижимите имоти (с 214%). Средно на глава от населението националното богатство се е удвоило от 1 138 на 2 400 зл. лева. Сравнението между България и водещите държави е представено на графика, с. 55.

Впечатляващото нарастване на *номиналното* национално богатство е „охладено“ от представените резултати за националния доход. За същия период се уве-

---

* Приведени са и оценки на А. Манушев, Ив. Евстр. Гешов и Ев. Ив. Гешов, които се различават от неговата. Вж. Стопанска България, с. 458.

Национален доход на глава от населението (лири стерлинги)

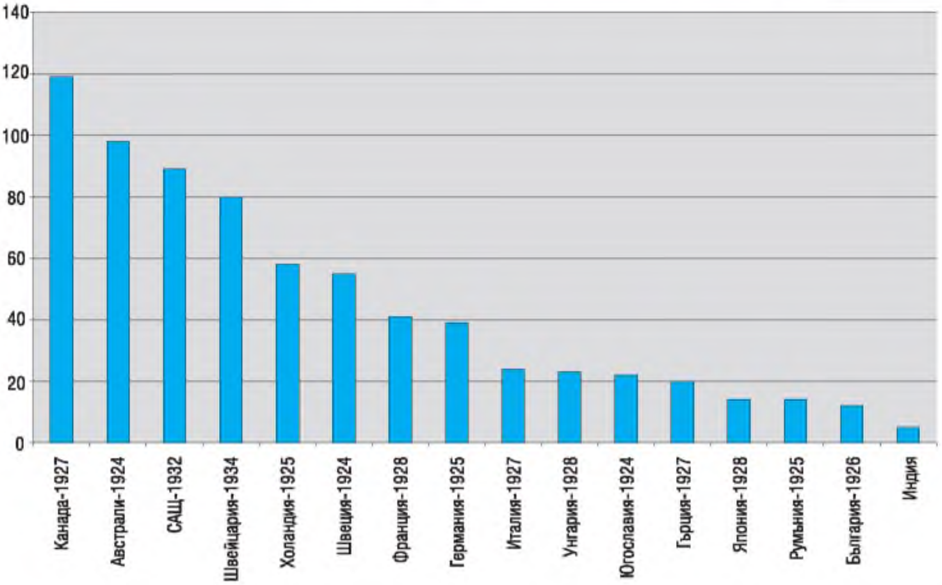

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945 с. 146

личава с 50%, но на глава от населението остава почти непроменен – 334 лв. през 1892 срещу 378 лв. през 1911 година[29]. Растежът на добавената стойност изостава от този на националното богатство, което е друг израз на промените на относителните цени в полза на капитала (земята). Не се забелязва придвижване и в сравнителното положение на България спрямо водещите държави. (Вж. графика, с. 58)

Това, което К. Попов отбелязва за най-динамичните години на българското развитие, не се променя и през междувоенните години. Независимо от отбелязания прогрес, независимо от депресията, която разтърсва цялата световна икономика, не настъпват никакви съществени размествания в *относителното* място на страната върху скалата на икономическото благосъстояние. Абсолютните цифри тук не са основното, още повече че различията в методологията на оценка ги правят често несравними. По-важен е мащабът на изоставането, който изпъква при сравнение на българските данни за националния доход с тези на други държави.

За 1926 г. Ж. Козюл привежда данни, от които става ясно, че националният доход на глава от населението в България е 13 пъти по-нисък от този в САЩ, 7 пъти по-нисък от Англия и около 3 пъти – от Франция и Германия[30]. Изрично посочва България като най-бедната страна на Балканите и в Централна Европа. Лео Пасволски оценява дохода на глава на 60 щ.д. годишно, а разполагаемият доход (след приспадане на данъците) – на 48 щ.д., което е под неговия праг за екзистенц-минимум от 51 щатски долара[31].

В книгата си Ас. Чакалов заимства сравнителна таблица за националния доход на глава от населението по страни, към която приставя своите данни за България, Румъния и Унгария. Естествено, това не е най-прецизната процедура, но тя също говори за определено съотношение в мащабите[32]. С 12.5 лири стерлинги през 1926 г. България е на предпоследното място от посочените страни, пред Индия (5 лири стерлинги). Съотношението с лидера (в случая Канада) е 1:10, с Германия и Франция то е около 1:3. Съседните страни имат доход на човек от съответно 14 (Румъния), 20 (Гърция), 22 (Югославия) и 23 лири (Унгария). Япония има национален доход на глава от населението от 14 лири.

Ас. Чакалов прави и по-прецизни сравнения с близките на България страни, като конвертира техния национален доход в левове. Картината показва откъсване на Югославия през „безметежното" десетилетие на 20-те години и стесняване на разрива по време на депресията. Така, през 1926 г. доходът на глава в Югославия е оценен на 12 890 лв., а този на България – на 7 547 лева. Впоследствие, през 1931 г., те са съответно 7 387 и 5 951 лв., а през 1935 г. – 4 828 и 4 619 лева. С Румъния е налице по-голяма близост, като през 1928–1929 г. доходите са почти равни (съотношение 1.07 и 1.03 в полза на Румъния)[33]. По време на кризата равнището на дохода в България надхвърля това в Румъния, което отчасти се дължи на по-късното въвеждане на „компенсации" за цените на зърнените храни в тази страна. През 1933 г. доходът на глава от населението в България е с 18% по-висок от румънския. В Унгария доходът е стабилно по-висок от българския с около 40%, като в отделни години разликата достига

БВП/човек: сравнителни равнища, 1870–1913

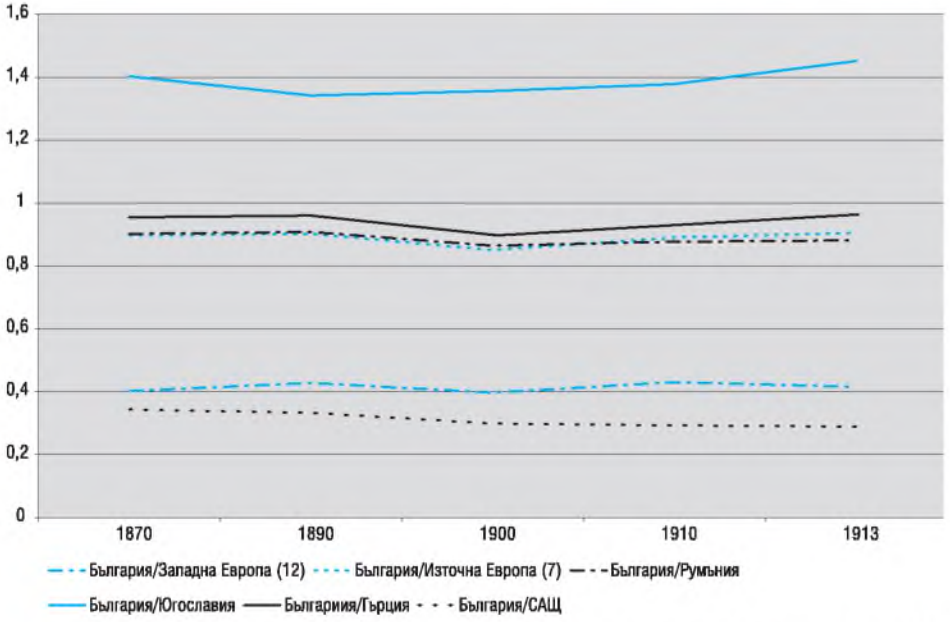

Maddison, Angus. The World Economy: Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003

БВП/човек: сравнителни равнища, 1924–1945

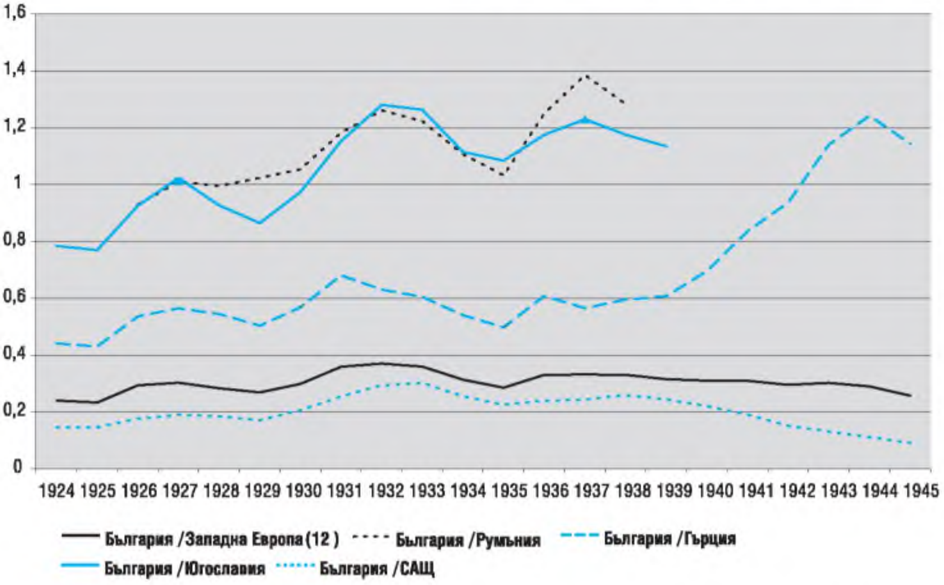

Maddison, Angus. The World Economy: Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003

БВП/човек: сравнителни равнища, 1950–2001

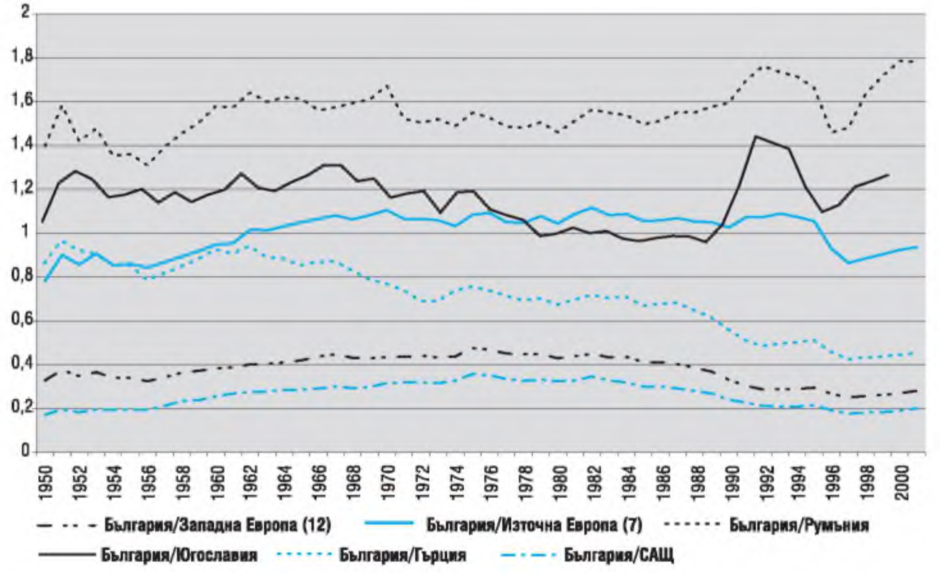

Maddison, Angus. The World Economy: Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003 до 70%. При Гърция (за която има единствено данни за „нормалните" 1928–1929 г.) превишението на дохода на глава над българския е от 22–47 процента[34].

Независимо от конюнктурните колебания в съотношението между „богатството" на България и съседните страни, причините за изоставането са дълбоки и свързани със самата структура на икономиките. По-големите природни богатства на Югославия и Румъния, по-развитата търговия (и сегменти от индустрия) на Гърция или по-интензивното земеделие на Унгария са причините за разликите в равнищата на икономическо развитие. И въпреки че част от тях са заличени от следвоенната индустриализация на България, структурната периферност на икономиката ѝ излиза отново наяве в началото на прехода от 90-те години. Тогава беше „изрязан" целият онзи пласт от националното богатство (националния капитал), който всъщност представляваше механична приставка, способна да вирее изкуствено само в затворените условия на (национален или световен) „социалистически пазар", но е напълно нежизнеспособна в средата на истински открита пазарна икономика. В този пореден „час на истината" България отново намери своето място сред най-изостаналите европейски държави.

Напредъкът в конструирането на свръхдълги и свръхобширни статистически редове изкушава да се направи опит икономическият мащаб на България да бъде проследен през цялата ѝ нова история. Рискът и несигурността на подобно упражнение са очевидни, но все пак ги приемам, за да се постигне едно първо приближение, което да послужи като мащаб на книгата. Естествено, в случая не са важни конкретните числа. От значение е общата импресия, която (оказва се) не се различава чувствително от описаното по-горе и от интуитивните представи. Тя е отразена на графиките (с. 58, 59), построени върху редовете на най-пълния съществуващ днес сборник с историческа статистика за БВП[35]. Върху тях брутният вътрешен продукт на България (на човек от населението) е съпоставен с няколко референтни страни или групи държави – съседите Гърция, Югославия, Румъния, група от 12 развити западноевропейски държави (Австрия, Белгия, Дания, Финландия, Франция, Германия, Холандия, Италия, Норвегия, Швеция, Швейцария, Великобритания), САЩ и група от 7 източноевропейски държави, в която е включена и България (Албания, България, Чехословакия, Унгария, Полша, Румъния, Югославия).

Изходните данни са силно чувствителни към условността на методиката, начина на изчисляване на БВП, избора на обща валута и ценови индекси, към многобройните прекроявания на политическата карта. *Равнищата* отразяват до голяма степен и валутни съотношения. Изборът на долара от 1990 г., в частност, означава, че за база е взет изкуствено високият „социалистически лев" преди девалвацията от 1991 година*.

Абстрахирайки се от ценовите ефекти, графиките показват тенденции в *динамиката* и в съотношенията. Моят прочит е следният:

---

* Избрани са представителни за развитието на конюнктурата и на дългосрочните процеси години.

БВП/човек: сравнителни равнища, 2005 (ЕС–25=100)

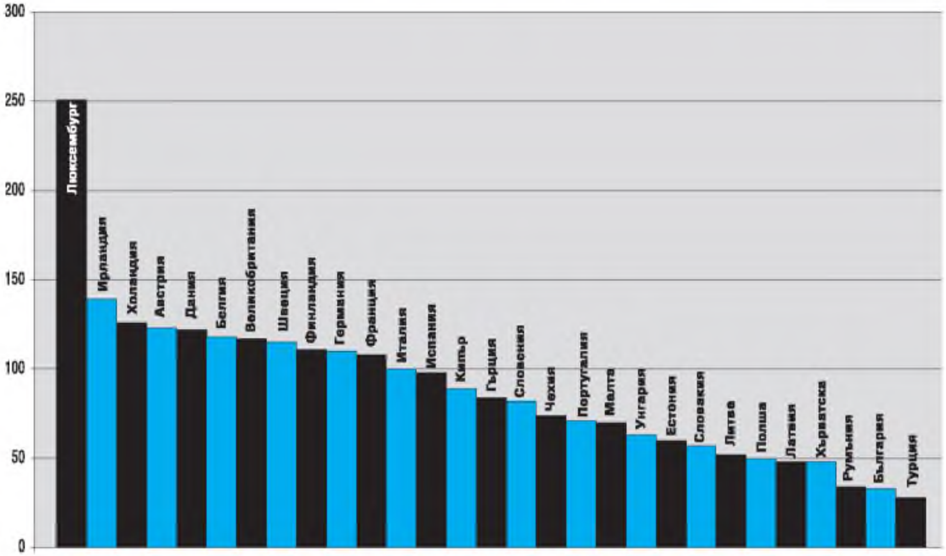

EUROSTAT News Release. 18 December 2006

Между 1890 и 1913 г. България (въпреки десетте силни години в началото на XX в.) не променя своето място нито спрямо развитите държави, нито спрямо съседите си. Балканската група изглежда компактна и близка по равнище.

След Първата световна война страната рязко се срива по отношение на развитите страни и Гърция, но е „в паритет“ и дори изпреварва Югославия и Румъния.

През годините на „възходящия социализъм“ (докъм 1970 г.) България се движи нагоре*, запълвайки отчасти изоставането спрямо развитите страни и Гърция. С Гърция, по-специално, почти е достигнато изравняване към 1960 г., след което разривът в нейна полза се задълбочава. България надхвърля средното равнище на седемте от Източна Европа към 1970 г., като запазва това положение докъм началото на прехода. То се дължи най-вече на регистрираното в данните изпреварване на Румъния и Югославия**.

Новата вълна на „упадък“ започва след 1984 г., но тя е предшествана от десетилетие (70-те години) на практически застой, през който „рангът“ на България не се променя или леко се влошава. Колапсът след 1989 г., както и този след Първата световна война, отразява и настъпилата девалвация.

---

* Това не е квалификация за качеството на растежа.

** Този резултат е най-далече от интуитивните и „битовите“ представи от онези години. Вероятно е свързан с особености в методиката, които тук не могат да бъдат отчетени.

Ако изключим екстремалните години, в „дългата история" България не напуска зоната от 26–44% (каквото и да означават тези числа) от средното равнище на 12-те развити западноевропейски държави и 17–32% от това на САЩ. Ние сме неизменно сред четирите най-бедни страни на континента – преди Албания и около Румъния и Югославия. В тези съотношения няма никаква постъпателност – те са изразено *циклични* около едно слабо променящо се средно равнище. Това са типичните Кондратиеви цикли*, като България се вписва в тях с относително големи амплитуди. Спадовете са по-дълбоки, а подемите по-интензивни, но недостатъчни, за да променят статуквото спрямо развития свят.

При начина на построяване на редовете установената цикличност зависи до голяма степен от „силата" на лева. По време на златния стандарт и с изкуствения курс от социализма равнището на България е относително по-високо, докато то се срива с всяка девалвация (след Първата световна война, 1945 г., след 1991 година). Разбира се, ефектът не е чисто монетарен, доколкото тези събития са свързани и с рязко свиване на реалния сектор.

Привършвам сравненията с графика (с. 61), която е особено релевантна за България. Множащите се съпоставки покрай присъединяването към Европейския съюз потвърждават от друга гледна точка казаното по-горе. Страната и през 2005 г. е далече под средното равнище на съюза**, като тя остава на разстояние дори от най-изостаналите „южни" икономики на Гърция или Португалия. Впрочем, тяхното относително място в Европа също не се е променило...

Размерност на икономическото страдание. Икономическите катастрофи, сполетявали България, говорят за „устойчивостта на усукване" на нейното стопанство. Днес мнозина са склонни да приемат срива от началото на 90-те години като екстремален катаклизъм, какъвто страната не познава. Истината е, че българската икономика е преживявала и по-тежки периоди.

Естествени „кандидати" за съпоставка са войните. Косвена индикация за свиването в мащаба на икономическа активност през Балканските и Първата световна война дава сравнението на две гранични „нормални" години, каквито са 1911 и 1926. При постоянна стойност на лева (златен лев от 1911 г.) националният доход на глава през 1926 г. е с 21% по-нисък, отколкото през 1911 година. Доходът на лице за селското население е спаднал с 14.9%, а за градското с 18.4 процента. Доходът на селските домакинства е паднал средно с 19.3%, а на градските – с 10 процента[36].

---

* Дълги цикли с периодичност от около 50 години, установени емпирично за първи път от руския икономист Николай Д. Кондратиев през 20-те години на XX век. Циклите на Кондратиев са предмет на нестихващ и разностранен научен интерес[37].

** През 2003 г. БВП/човек в България е представлявал 31% от средното за 25-членна Европа, а през 2005 г. – 33%.

Национален доход на България в текущи цени (1939=100)

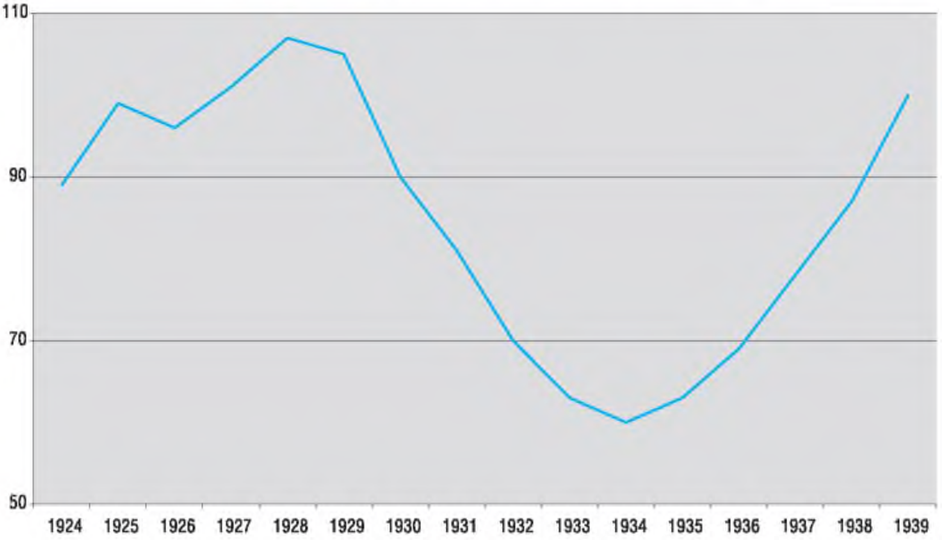

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 114

Този спад отчасти отразява притока на бежанци в България, довел до чувствително нарастване на населението без непосредствен прираст на производството и производителността. Но обстоятелството, че седем години след края на войната и две години след фактическото стабилизиране на лева от края на 1923 г. равнището на доходите е все още 1/5 под това от предвоенния период, говори за мащаба на свиването на икономиката.

Използвайки данните на Ас. Чакалов, става ясно, че равнището отпреди войната е достигнато едва в края на интензивния подем от втората половина на 20-те години*. През 1926–1928 г. националният доход нараства с 14.3%, а на глава от населението с около 11 процента[38]. И точно тогава се стоварва следващата катастрофа.

За България, както и за света, еталон на еталоните за кризите от последните 200 години е Голямата депресия. За нея се заговаря всеки път, когато нещо тръгне зле в световната икономика – отварят се статистики, архиви и учебници, за да се припомни случилото се. *Голямата депресия е абсолютната нула в икономиката.*

Динамиката на този стопански катаклизъм в България е също впечатляваща. Според номиналните данни за върховата предкризисна година (1928 г.) и за дъно-

---

* Тези данни в случая са по-информативни от приведената по-горе историческа статистика. Това се потвърждава и от удължения ред на М. Иванов, включващ оценка за 1911 година. (Вж. Иванов, Мартин. Националният доход..., с. 60, 61.)

Национален доход по някои отрасли в текущи цени, 1924–1939 (1939=1)

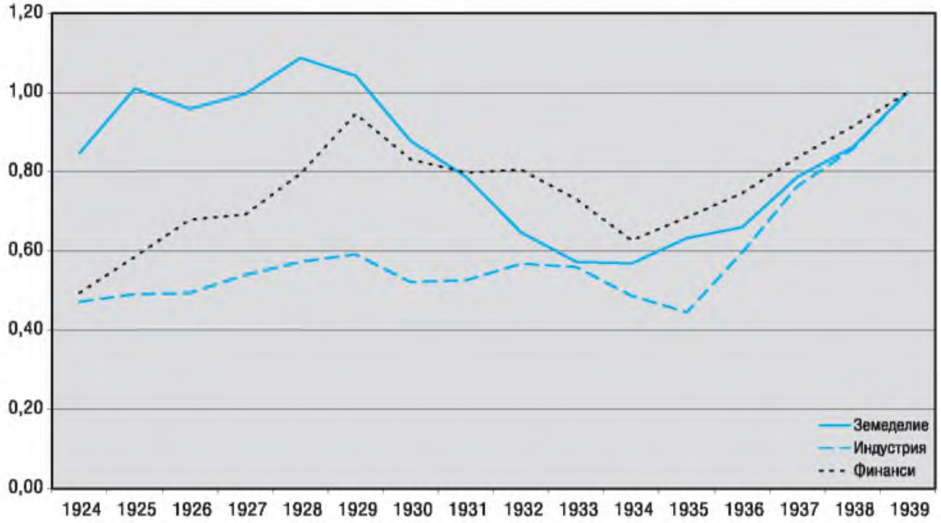

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 114

то на кризата (1934 г.) спадът в обема на националния доход е 38.8 процента*. Предкризисното ниво е достигнато едва през 1939 г. (националният доход надхвърля с 5% върха от 1928 г.), когато предвоенната висока конюнктура и инфлация вече се чувстват осезаемо[39].

Това, което се долавя в обобщените данни на националното счетоводство, е още по-изразено в динамиката на отделни видове доходи. Голямата депресия е феномен, който в нашата част на Европа (по понятни причини) засяга преди всичко селското население. В индустрията спадът (1929–1935 г.) възлиза на 34.3%[40], но и излизането от кризата е значително по-бързо. В номинално изражение предкризисният максимум е надминат още през 1937 г., а през 1939 г. индустриалното производство надвишава нивото от 1929 г. с 69 процента.

През годините на депресията продукцията на растениевъдството в стойност

---

* За годината на най-високо предкризисно равнище обикновено се приема 1929-та. На практика върхът на конюнктурата е достигнат през нейното първо полугодие, но второто полугодие вече е белязано от началото на спад в експортните цени и от разразилата се банкова криза. Поради това националният доход за 1929 г. е съвсем леко под този за 1928 година. Аналогична е и ситуацията с дъното на кризата. Началото на оживлението е през втората половина на 1934 г., но годишната статистика регистрира националния доход именно през тази година като най-ниска точка на депресията.

Годишни темпове на растеж на националния доход/човек в текущи и постоянни (1939) цени (%)

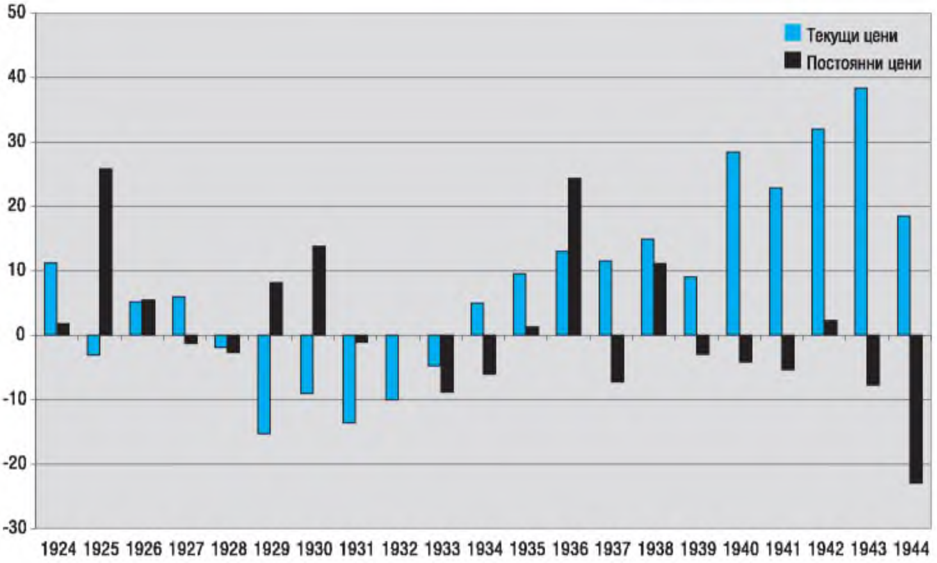

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 114, 117

се свива с 57%[41], а на животновъдството с 50 процента[42]. През 1940 г. животновъдството е „надскочило" предкризисния максимум с нищожните 2.6%, а растениевъдството е все още под него с 4.5 процента.

В банковия сектор се стига до петкратно намаляване дохода на частните банки през 1929–1935 г., като номиналните предкризисни равнища са достигнати едва през 1941 година[43]. При „обществените" кредитни институции цикълът е значително по-смекчен. Доходът на популярните банки се свива с около 1/3, при кредитните кооперации той спада само с 10%[44], а при държавните банки спадът е с 46% (около 1/2)[45]. Въпреки че тези групи достигат в различен момент своя предкризисен максимум, всички те изпреварват групата на частните банки.

Държавните служители са засегнати по особен начин – индивидуалните им доходи се свиват, а броят им расте. Освен клиентела, бюрокрацията е убежище и социален буфер, които се бранят най-яростно именно по време на криза. Ето защо държавата реализира минимални икономии от разходите си за заплати на служители. Общият им обем спада с 25%, при положение че средният доход на служител през 1933 г. е с 32% по-нисък, отколкото през върховата 1929 година[46]. Подобно номинално равнище на индивидуалните доходи е достигнато едва през 1942 г., при това с помощта на инфлацията и след дълго тъпчене на място през втората половина на 30-те години. Този резултат е следствие не само (и не толкова) от усилия за съкращаване на бюджетните разходи, колкото от нарастването на броя на държавните служители през кризисните години. *България достига дъното*

Национален доход/човек в текущи и постоянни, 1937–1939, цени (лева)

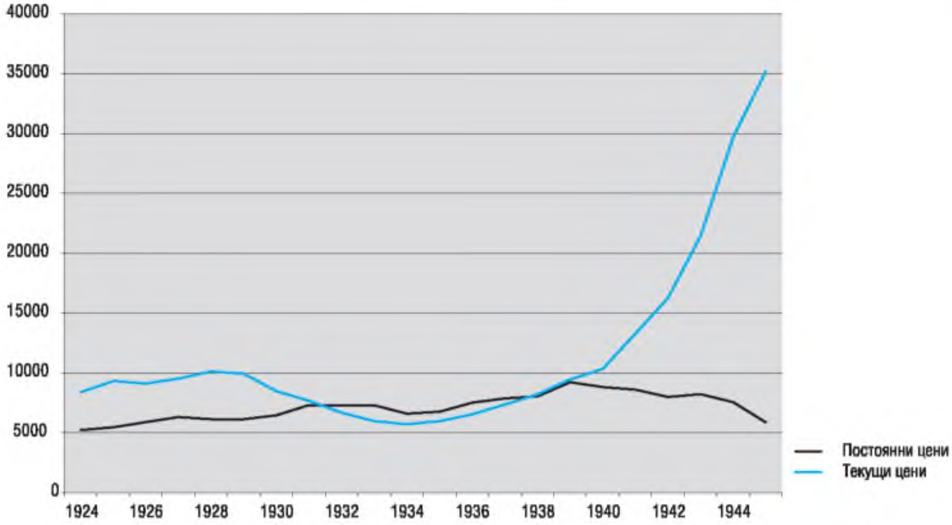

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 114, 117

*на кризата с повече държавни служители, отколкото е влязла в нея**. През 1939 г. броят на чиновниците е с 21% по-голям, отколкото през 1929 г., а през 1944 г. (вече в края на войната) те са два пъти повече, отколкото през 1930 година.

Трите десетилетия от Балканската до началото на Втората световна война са период на екстремални огъвания. На два пъти икономиката вибрира пределно, като достига крайни негативни параметри. Действително, страната преживява и кратки пристъпи на трескаво развитие, когато *номиналните* темпове достигат двуцифрени числа (13.3% през 1925, 15.9% през 1937 и 1939 г., около 10% през 1936 г.), а в отделни години и *физическите обеми* на националния доход растат с над 20% (1926 – с 29.4%, 1936 г. – с 21.7%). Но това са пристъпи на догонването, настъпващи след като икономиката се е сринала. Затова, погледнато в по-дълга перспектива, „чистият растеж" е минимален. Едва достигнала предвоенното си равнище в края на 20-те години, икономиката потъва отново, за да „изплува" на сходни номинални равнища непосредствено преди Втората световна война. Сякаш страната тъпче на едно място, без да се развива, като постоянно, сизифовски, догонва върха отпреди Балканските войни.

Това впечатление обаче не е напълно коректно. То е отчасти „оптическа измама", предизвикана от дефлационния характер на депресията. Ако се очисти влиянието на потиснатите цени, лесно ще се установи, че през годините на кризата е правено огромно усилие те да бъдат компенсирани чрез увеличение на физическия обем на производството. (Вж. графики, с. 65, 66). Кривата на националния доход, оценен при постоянна покупателна способност на лева от 1939 г., има съвършено различен вид от тази на номиналните му величини. Подобно разминаване между физически и стойностни величини е особено типично за социализма, когато например обемите на износа се форсират под диктата на плана без оглед на динамиката на експортните цени.

---

* Имат се предвид само държавните служители, без тези в БДЖ и ПТ. Ако се включат всички държавни и общински служители, бройката през 1934 г. е 118 388 души срещу 123 568 през 1929 година. (Чакалов, Ас. Националният доход и разход..., с. 122.) Намалението е само с 4.2 процента.

Ясно се вижда как икономиката се опитва да запълни трапа, изкопан от спада на цените чрез по-големи обеми на производството. Така годините на непрекъснато потъване на стойностния обем на националния доход (1929–1933) се оказват години на растеж за неговия физически обем с 29 процента! Период на физически спад са единствено 1934–1935 г., когато слабото покачване в цените позволява той да бъде скрит зад динамиката на номиналните величини. Тази разнопосочност е твърде необичайна за нашия инфлационен свят.

Всичко това е отново пометено през Втората световна война, когато настъпва огледалният (по-познат днес) процес: инфлацията раздува номиналните величини, а реалните обеми се топят. Военните години са период на свиване на икономиката, а първата следвоенна година (1945 г.) е истински колапс, който отхвърля реалните равнища на националния доход далече назад, до тези от 1928 година. (Да не се забравя, че междувременно България прибавя към територията си Южна Добруджа.)

Цикълът се затваря. Страната навлиза в комунистическия режим със синдрома на „напредък без развитие", на „тъпчене на място" и на безвремието от „загубените години".

Размерност на пазара. Да се твърди, че първият български капитализъм е изостанал, е общо място. Но така или иначе, погледнато дългосрочно, именно неговият потенциал е единственият „чист" тест за виталността на *спонтанното* българско развитие. Това, което се случва по-късно, през годините на комунизма, смесва и „замърсява" жанровете. От една страна, се задейства стерилната механика на тоталитарната система, която колкото концентрира ресурси, толкова и ги прахосва. От друга, общият фон на световната икономика става крайно динамичен, като повдига икономическото равнище повсеместно.

Как би изглеждала спонтанно развиваща се България извън тоталитарната система? Вероятно най-общият тренд е посочен от това, което постигнаха съседите ни като Гърция и Турция. Нищо не дава основание да се допусне, че България би надскочила потенциала, който вече доказа преди 1944 година. Дългите редове, коментирани по-горе, навеждат по-скоро към извода, че тя едва ли би се придвижила по-напред в ск лата на благоденствието и в *пазарната* модернизация на икономиката си. Ако развитието при комунистическия режим показа на какъв тип мо-

Дял на паричния доход в общия доход (%)

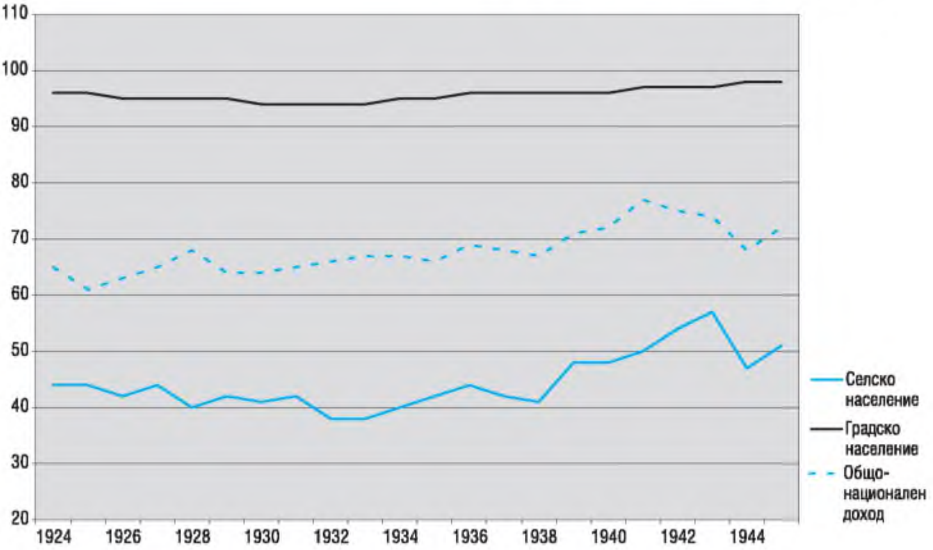

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 119

дернизация е способна страната в рамките на един икономически противоестествен режим, то докомунистическият период може да се чете като тест за възможната модернизация в рамките на спонтанното пазарно развитие.

Измежду признаците, долавящи дълбочината на проникване на пазарната култура, тук маркирам само най-синтетичния индикатор – степента на монетаризиране на стопанството.

За почти седем десетилетия свободно пазарно развитие (1879–1939 г.) България успява да монетаризира не повече от 2/3 от оценения си национален доход. Според оценките на Ас. Чакалов това равнище (65%) е достигнато още през изходната година на неговото наблюдение – 1924 г.[47], като по-нататък делът слабо се колебае, с много леко изразен възходящ тренд. През 1939 г. той е 71.1%, но тук вече се чувства „военното опазаряване", свързано с принудителното изкупуване на част от продукцията за военни цели.

Естествено, тази ситуация отразява преди всичко тежестта на аграрния сектор. При градското население паричният доход покрива 95–98% от общия доход. Но делът на това население е само около 20 процента... През 1924–1939 г. неговата структура е забележително стабилна. Градовете на България са населени поравно от работници, самостоятелно заети (предприемачи, собственици и пр.) и чиновници (предимно държавни). Делът на всяка една от тези три групи в активно заетите в икономиката се колебае около 5.5–6.5% за работниците, 6–6.5% за самостоятелно заетите и 4.5–5% за чиновниците[48]. В същото време в селското стопанство са заети над 80% (по-точно между 81.4 и 84.9%) от активното население, а делът на паричния доход на тази група през 1924–1939 г. варира в рамките на едва 38.5–47.9 процента[49]. Не е необходимо да се влиза в детайли по култури, където могат да се намерят и по-опазарени сектори. Важна е общата картина, според която огромната маса селско население участва едва с 30–40% от съвкупния паричен доход в икономиката[50].

Тази ниска степен на монетаризиране на основния сегмент от икономиката предопределя и повърхностното проникване на пазарната култура в стопанското поведение. Данните се отнасят за „върха" на първия български капитализъм, но България практически винаги е имала значим непазарен сектор, който изкривява финансовите потоци и относителните цени. Това предизвикателство е стояло след Освобождението, то възниква с пълна сила и пред „прехождащата" икономика в началото на XXI век.

КАПИТАЛИЗЪМ
БЕЗ
КАПИТАЛ

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ

Едно от най-устойчивите клишета за икономическия бит на българина е това за неговата „неподражаема пестеливост“, по екзалтираната формула на Стефан Караджов отпреди век[1]. Десетилетия наред тази представа е инфилтрирана в масовото съзнание от политици и стопановеди, тиражирана от образите на художествената литература, от образователната машина и народопсихологическите изследвания[2].

Истината е, че спестовността е не толкова добродетел, колкото проблем за българската икономика, че *хроничният недостиг на капитал* е нейна основна характеристика и че примитивното развитие на финансовата система и на капиталовия пазар винаги е основна пречка пред ефективното мобилизиране на спестяванията. Истината е, че през годините на „свободното“ си стопанско развитие България е една постоянно недокапитализирана страна. Само насилствените методи на комунистическия режим се оказаха в състояние да концентрират значителни ресурси, но това ставаше чрез огромни трансфери за сметка на населението, а спестяванията са непродуктивно пренасочвани към безсмислените „котловани“, планирани според превратните ценности и капризни прищевки на една немонетаризирана икономика.

Оскъдността на капитала, с която извечно се сблъсква българската стопанска действителност, е изходната точка на настоящата книга. Сред многоликата реалност именно тази „точка“ предлага логическото начало, от което да се разплете нишка, като се придаде някаква последователност и подреденост на последващия разказ.

Недостигащите спестявания се компенсират отвън и то само в добрите години. По-точно е да се каже дори, че добрите години са само онези, в които има достъп до световните капиталови пазари. Това, което сме свикнали да възприемаме като най-големи успехи на българската икономика (златното десетилетие от началото на века или втората половина на 20-те), е немислимо без приток на „чужди пари“, които са действителната основа на бурното развитие през тези периоди. Кратките тласъци на еуфоричен растеж стават възможни единствено когато притокът на ресурси отвън надхвърля „баналните“ текущи нужди на държавата, като осигурява капиталовата основа за инвестиционен подем.

Началата и границите на българската спестовност

Легендата за българската спестовност се слива с героизирания образ на селянина, отделящ последната стотинка от оскъдния си доход за „черни дни". Тази представа е пропита по-скоро от съжаление към „спестителя", отколкото от така характерното за образите на Балзак омерзение към рентиера или зараждащия се капиталист.

Всъщност тук няма място за никаква героика. Всичко произтича от мащаба на стопанския живот, от хоризонта и възможностите на българските спестители. Масовата спестовност у нас е традиционно *спестовност на бедността*, която не може да прави – както иска легендата – чудеса. „Нашите спестявания, при народната цигания да се живее не човешки, с удобства и потребности, а както живеят добитъкът и птиците, не са могли да ни дадат през последните 10 години повече от 400 млн. годишно... Ако имаше стремеж да се живее по-човешки, нямаше да се спести и това... Защо не виждаме слабостта и бедността си, защо крием дрипите си?"[3] В патетичната констатация е доловена непреходната картина на националния стопански бит – тази на българина, живеещ на предела (независимо дали у нас или в чужбина) заради неистови лишения в името на елементарни житейски проекти.

Ако може да се вярва на Н. Радев, в разгара на „златното десетилетие" България е стояла на трето място в Европа по средната стойност на влоговете и на пето по спестената сума/1000 души. При крайно ниския доход в страната това прави неправдоподобно висока норма на натрупване от населението[4].

Но при общата бедност дори и най-необикновената спестовност не е в състояние да обезпечи нещо повече от близки и ограничени цели. Към края на 30-те години над 60% от българските вложители държат спестяванията си в банките само докато съберат необходимите суми, за да могат (като прибавят ипотека) да се сдобият със собствено жилище[5]. Подобна спестовност не може да материализира визията на една прохождаща и укрепваща държава, нуждаеща се от огромен капитал. За анонимния автор в ИБ („Икономическа борба") проблемът е преди всичко в „изяждането" на спестяванията от държавата. „Спестовността е слаба не защото не сме спестявали, не защото изяждаме напълно плодовете на работата си, а защото държавата, общината и окръгът изяждат голяма част от онова, що можем да отделим от нашите слаби доходи... Ние пестим много и в спестовността си сме същински скъперници. Но нашата спестовност се явява малка, защото всяка година сме длъжни да отделяме... за да задоволим нуждите на една малка социална категория, която служи на държавата."[6]

Тези твърдения са верни, но непълни. Поради мизерната база на доходите недостигът на спестявания не произтича само от ненаситността на държавата. Бедността ограничава цялостния капиталов ресурс на икономиката и предопределя нейния хоризонт. Това, което е вярно за психиката на индивидуалния спестител, е вярно и на всички „по-горни" равнища. Отделният човек се вторачва в оскъдните си натрупвания, но и обществото често се взира в иначе незначителни суми, имитирайки загриженост и хранейки илюзията, че по този начин „пази" националния капитал. Всъщност подобно поведение само илюстрира максимата, че „икономията е майка на мизерията", без да е в състояние по никакъв начин да запълни капиталовата дупка на млада, бедна и периферна държава като България.

Кредитна система, изградена върху масови дребни спестявания, е особено чуплива и неустойчива. По правило мотивите на подобни спестители не отиват по-далече от това, да натрупат скромен резерв „за черни дни", да се застраховат за посрещането на непредвидени разходи или да придобият най-нужното имущество (земя, дом). Това не позволява на банките да разработват дългосрочния сегмент на кредитния пазар. „Дългите" финансови инструменти и съответните пазари (акции, облигации) така и не получават развитие. Проблемът е хроничен – сходна ситуация се създаде с банковите депозити през първите години на прехода. Формално те се третираха като срочни влогове, но мотивите и целите на държателите им ги правеха по същество краткосрочни вложения, готови да бъдат изтеглени във всеки момент.

Основният риск за банковата система от дребния характер на масовата спестовност е свързан с матуритетното несъответствие между активи и пасиви и със съответните заплахи за ликвидността на банките. В навечерието на депресията е добре уловен от Н. Христов. „Ликвидността на банките и без това не беше голяма, поради особената структура на кредита у нас. Нашите спестители са в големия си брой с малки доходи, а следователно и спестяванията са дребни и са правени с оглед на определено по-късно употребление... У нас има много малко лихвари и рентиери. Поради липса на краткосрочен пазар на облигации, краткосрочни по естество, тия спестявания се влагат краткосрочно в кредитните институти. Последните от своя страна раздаваха тия спестявания под формата на краткосрочни кредити – срещу заемни полици или по авансови сметки, най-често срещу поръчителство, които кредити имаха в действителност средносрочен и дългосрочен характер. При това положение ликвидността на кредитните институти се крепеше на това, че приливът и отливът на влогове, поради големия брой на вложителите и дребния размер на влоговете, се поне уравновесяваха; пък и в случай на нужда прибягваха до кредит от БНБ, като сконтираха своя портфейл."[7]

Дребният профил на спестителите в България прави от тях най-разпокъсаната и слаба група в „дарвинистката" борба за присвояване на доход. Те нямат представителството нито на работниците, нито на работодателите. Съюзите за защита на вложителите са по-скоро символични асоциации, отстъпващи далече по мощ на традиционните съсловни организации като ТИК. Представата, че „банкерът е, който ще защити социално слабия спестител, като не отива в неоправдано намаление на лихвата на влоговете"[8], е твърде идилична. Не помага и Законът за защита на вложителите, който за първи път кодифицира принципа за публичния характер на банката и за върховенството на интересите на вложителите. На практика, през депресията именно те се оказват буфера, поел голяма част от загубите на банковата система. Както през 90-те години вложителите трябва да плащат не толкова (и не само) за драматичните промени в конюнктурата, колкото за източването на самите банки от техните акционери.

Но проблемът не е само в мащаба. Той е и в отношението към спестеното. Примитивните разбирания за парите десетилетия наред подхранват боязън към по-модерни форми на парично обращение или към въображение при влагане на спестяванията. Българинът дълги години не приема банкнотите на БНБ, които не са друго освен безлихвен пасив на емисионната банка. С големи трудности си пробива път доверието и към търговските банки, преди те да успеят да привлекат влогове от недоверчивите спестители. Всичко това дава основание на Атанас Буров презрително да определи през 1928 г. българския народ като „народ, който не знаеше довчера какво е банкнота, народ, който и днес си туря спестяванията в гърнета и често пъти мишки и плъхове изяждат тези банкноти"[9].

Това се случва в зората на българската финансова система и се възпроизвежда по-късно. Периодичните паники и бягства от банките изграждат рефлекс на недоверие, който обсебва стопанския манталитет като дълбок атавистичен страх и подозрение към *всяка* финансова институция, особено ако тя няма вдъхващата минимален респект санкция (гаранция) на държавата.

Отсъстващото доверие в парите е изместено от упование в осезаемата предметност. Недвижимостите, земята, домът се приемат като единствено сигурни убежища за спестяванията, особено от селяните. Макар и основна част от предвоенното българско население, те разполагат с несъразмерно малък дял в „институционализираните" депозити. През 1928 г. селяните представляват 80% от активното население, докато теглото им в спестовните влогове в Българска земеделска банка (БЗБ) възлиза едва на 27.4%, а в общата сума на срочните и текущите влогове то е 8.3 процента. В Българска централна кооперативна банка (БЦКБ) те държат 10.4% от спестовните влогове, в популярните банки 12.8% и дори в Пощенска спестовна каса (ПСК) делът им е едва 12.7% от издадените спестовни книжки (14.5% от влоговете)[10].

За по-„изтънчените" форми на спестявания, например застраховането, е дори излишно да се говори. На тях изначално се гледа като на ненужно финансово излишество.

Призивът за събиране на повече влогове, особено от селското население, е постоянен лайтмотив в публичното пространство. Но въпреки известно нарастване на депозитите в търговските банки, успехът на този повик е съмнителен. Безотказен сигнал за измъкване на „спестяванията" от дюшеците са единствено паричните реформи с принудителна обмяна на банкнотите. Анкетната комисия за БЗБ от 1925 г. например посочва, че при поредната подобна акция са „изтръскани" десетки милиони банкноти (само в Пазарджишко – над 90 млн.лв.)[11]. А комисията определя селянина като „по природа консервативен и боязлив... [предпочитащ] при запазване на спестените пари да ги крие вкъщи и [решаващ се] мъчно да ги внесе в банката [БЗБ]".

Разбира се, в една слабо монетаризирана аграрна икономика паричните спестявания са само част от натрупването на населението. Те са генерирани преди всичко от относително тясната прослойка на градското население. Значителна част от личните инвестиции (най-вече жилищата) са „в натура", реализирани с незаплатен труд и с материали извън паричния оборот. В това отношение капитализмът до 1944 г. и социалистическият режим са сходни.

Доколкото обаче именно паричните спестявания са индикатор за степента на опазареност на икономиката, тяхната оценка е тест за „пазарния" капиталов потенциал на българското стопанство. Тук данните на Ас. Чакалов за потреблението на националния доход по елементи на крайното търсене са най-представителни. Те позволяват да се добие известна представа за макроикономическите измерения на спестовността на българина. Изключването на инвестициите, направени от държавата[12], е предимство, тъй като от интерес за момента е поведението на населението.

Първата констатация е, че потенциалът за спестяване заема малка част от дохода, като основната част от него се консумира. През 1924–1939 г. между 60 и 70% от *паричния* доход отива за потребление на стоки, при крайни стойности от 58.6% през 1933 и 77.2% през 1925 година[13]*. Реалният дял на консумацията е още по-висок, ако се отчете значителното натурално потребление, което би го довело до 69–84% от *общия* национален доход. Към тях следва да се прибавят и около 7–9% от паричните доходи, използвани за наеми, пътувания и услуги, т.е. не представляват потенциал за лични спестявания[14]. Още толкова (около 6–7% от паричните доходи) в мирно време отиват за изплащане на данъци.

И така – средно близо 90% от доходите са използвани за консумация или са трансферирани към държавата. Потенциалът за инвестиции и спестявания се свежда до не повече от 1/5 от *паричния* доход. По-конкретно, нормата на натрупване между 1924–1939 г. се движи в рамките на 13.3 (1932 г.) и 19.7% (1928 г.)[15].

Тази пета част от паричния доход намира различно приложение според конюнктурата в икономиката. Средствата, насочени към парични натрупвания (спестовни влогове и застрахователни премии по застраховка живот), създават основата за разширяване на кредитната дейност и за развитието на капиталовия пазар.

Възможностите на населението в това отношение се оказват изключително ограничени. През най-добрата 1928 г. то е в състояние да отдели 6.7% от общия паричен доход за спестявания, като през останалите предкризисни години този процент се движи между 2.9 и 3.8 процента[16]. Депресията свежда нормата на

---

* Според Ас. Кемилев „около 90% от паричните доходи отиват само за консумация и за издръжка на държавата и нейни транспортни служби". (Кемилев, Асен. Насочване на паричния национален доход в България. –СпБИД, 1938, кн. 7, с. 417.)

Инвестиции и спестявания (млн. лева)

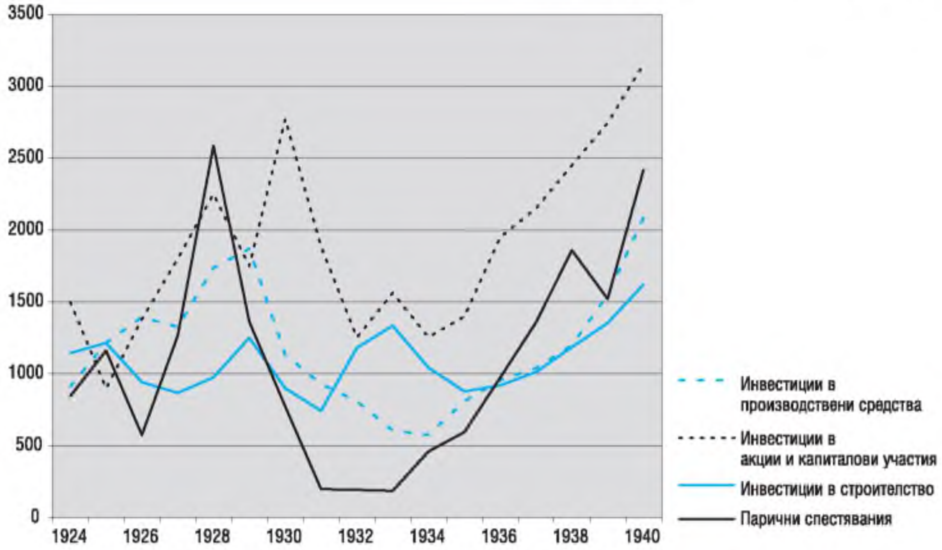

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 133, 134

Дял на потреблението, инвестициите и спестяванията в паричния национален доход (%)

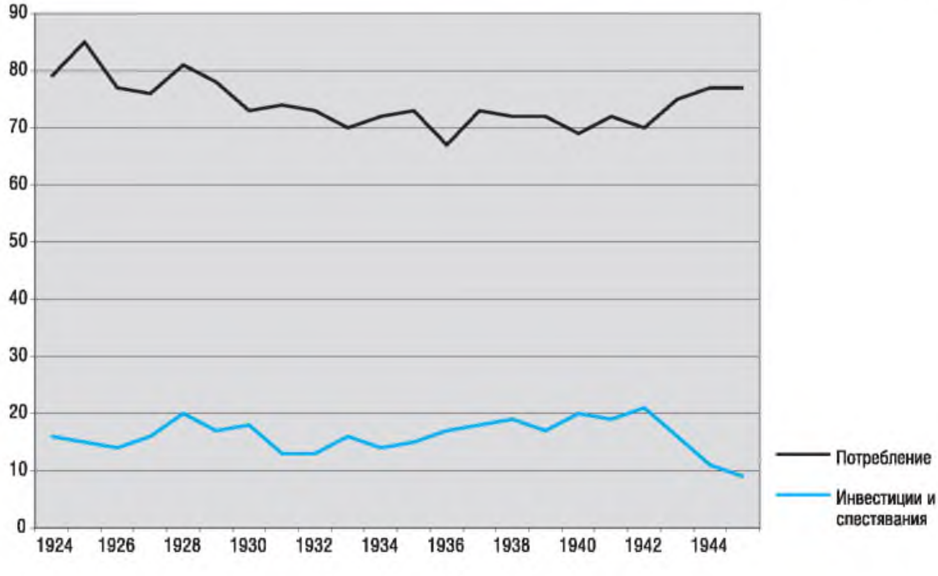

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 134

Разлика между паричния и изразходения национален доход (% от паричния доход)

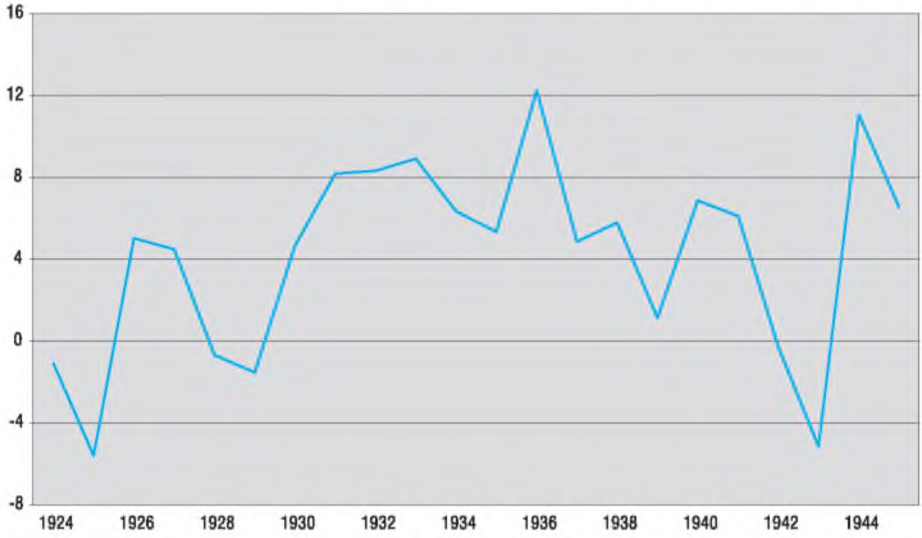

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 134

парични спестявания до 0.7–0.8 процента. Това е отражение както на свиването на паричните доходи, така и на срива в банковата система и генерализираната загуба на доверие в нея. Според Ас. Кемилев, „от 1929 г. насам не е могло да стане ново отделяне на спестявания, добити не от олихвяване на стари влогове, а от прилив на нови влогове"[17]. С излизането от депресията склонността към спестяване постепенно се възвръща, като през втората половина на 30-те години тя надхвърля равнищата от предходното десетилетие (3.5 до 5.4%). През Втората световна война процесите са аномални, с резките принудителни спестявания през 1942–1943 г. (10.7%) и срив през силно инфлационните 1944–1945 година.

Допълнителна индикация относно потенциала за разширяване на паричния и капиталовия пазар дава разликата между използвания и произведения паричен национален доход. В интерпретацията на Ас. Чакалов, когато е положителна, тя отразява (освен някои статистически непълноти) възможностите за инвестиране в държавни ценни книжа и други инструменти на паричния пазар, както и частната тезаврация*, най-вече при селското население[18]. Отрицателната разлика означава, че населението е живяло на кредит** и/или е изразходвало резерви от предишни години.

---

* Извеждане на метални пари от обращение и съхраняването им като форма на трупане на Съкровище (спестяване).

** Такъв е случаят през 1928 и 1929 г., когато икономиката е обхваната от кредитен бум.

Кривата на тази остатъчна величина ясно показва нейното разширяване през годините на ненормална конюнктура, каквито са депресията или войната. Трудно е да се помисли, че тези 7–11% от общия паричен доход, останали „свободни" в началото на 30-те години или през Втората световна война, отразяват някаква реално нараснала склонност към спестявания. Това са до голяма степен средства, отклонени от обичайните институции и акумулирани като форма на предвидливост в условия на неясна икономическа и политическа обстановка. През Втората световна война част от тези излишъци са привлечени от трите държавни заема, емитирани през 1941, 1943 и 1945 г., когато населението „инвестира" в тях сумарно около 30 млрд. лева[19]. През годините на депресията увеличението на паричния излишък е изцяло за сметка на изтегляне на средства от финансовата система. След кризата той бързо се стопява до обичайния си обем.

Насочването на инвестициите в материални активи е друг индикатор за поведението на спестителите. Оставям настрана типично цикличните колебания на инвестициите в основен и оборотен капитал[20]. Ще посоча само, че и през най-добрите години (до 1929) земеделското население не е в състояние да отделя повече от 2% от паричния си доход за инвестиции във (вносни) машини и съоръжения[21].

Това, което заслужава да се отбележи, е раздуването на разходите за частно строителство през най-тежките години на депресията. Влагането на пари в строителство е естествена реакция на ситуацията в банковата система и убежище на спестяванията. Тази реакция е усилена от пропагандата на спестовно-строителните дружества*. Бумът в строителството поглъща част от „класическите" парични спестявания, за което свидетелства изключително ниската норма на спестяване през периода. Той обаче не може да поеме всичките прибрани от населението парични средства и това се вижда от набъбването на излишъка на произведения над разполагаемия паричен доход. През 1931–1934 г., когато общият обем на натрупването спада наполовина спрямо върха от 1928–1929 г., инвестициите в строежи почти запазват (дори надхвърлят през 1933 г.) рекордния си обем от 1929 година. През тези години те поглъщат 1/3 от инвестициите и спестяванията, преди да се свият до обичайните 18–20% след депресията[22].

По-специален интерес представляват двата периода на „нормални" подеми (1924–1929 и 1935–1939 г.). Може да се предположи, че именно през тези години на висока конюнктура икономиката проявява най-пълно своя потенциал.

Изводите са почти очевидни, както за производственото натрупване, така и за домакинствата. Инвестициите в основни средства представляват средно 4.2% от паричния доход през първия подем и 3.4% през втория[23]. В оборотен капитал и в разширяване на акционерния капитал на дружествата са съответно 3.4 и 6.6% от съвкупния паричен доход на страната. Предельт на производственото капиталообразуване през години на подем следователно се движи в рамките на 7.5–11% от паричния национален доход.

---

* Вж. по-нататък в тази глава: *Институциите на спестовността. Дългосрочен и акционерен капитал.*

Потенциалът на населението за разширяване на националния капитал в аналогични благоприятни условия е още по-ограничен. Домакинствата отделят за частни строежи средно под 3.2% от общия паричен доход през 1924–1929 г. и под 3.3% през 1935–1939 година*. Средният дял на паричните спестявания през двата периода е 3.9 процента. Така съвкупният принос на населението в натрупването през нормални години е под 7 процента.

Общият потенциал на двата сектора (населението и акционерните дружества), който отразява възможностите за капиталообразуване на икономиката (без тези на държавата) е възлизал средно на 16.1% от паричния доход през 1924–1929 г. и на 17.3% през 1935–1939 година. През двете върхови години за тези периоди (1928 и 1938 г.) нормата на натрупване е достигала до 19.7 и 19.3 процента.

Трудно е да се направят каквито и да било смислени сравнения на тези цифри с други страни и периоди. Нека само отбележа, че през годините на прехода брутните инвестиции постепенно достигнаха 20% от БВП. При цялата условност на подобно твърдение това означава, че през най-интензивните подеми от 20-те и 30-те години капиталообразуващият потенциал на България е около този през прехода. И в двата случая върховете от комунизма с норма на натрупване от 30–35% остават недостижими.

Накрая ще обърна внимание, че подемите от 20-те и 30-те години са качествено различни. Ако първият беше получил опората на външните заеми, то вторият се основаваше на „вътрешни сили“ при откъснатост на българската икономика от външни източници на финансиране. В известен смисъл именно той е по-представителен за възможностите на икономиката, макар че и през втората половина на 30-те години ситуацията не е съвършено „чиста“: от една страна, България вече е в икономическата орбита на Германия и на преференциалните условия, които тя предоставя, а от друга – икономиката е поставена на военни релси с всички „прегряващи“ конюнктурата обстоятелства, което това води със себе си.

Такава е ситуацията в „разцвета“ на първия български капитализъм. Но нека се върнем назад и погледнем как се стигна дотам.

В България, както и в повечето страни, националният капитал се формира неравномерно, на последователни тласъци. Интензивните усилия са концентрирани в кратки периоди, често последвани от относителен покой. Историята на българския капитал е история и на вълни декапитализация, разрушавали голяма част от създаденото. Неговият разрез във времето наподобява разкритие на различни културни пластове. При това циклите на капиталообразуване не съвпадат задължително с тези на националните спестявания. Разминаването идва от притока на чужди капитали, които влизат в страната.

---

* Ас. Кемилев пише, че „строежът, който се счита едва ли не като наследствена страст на българина, е отнемал максимум 1.3% от всички парични доходи“. (Кемилев, Асен. Насочване на паричния национален доход в България. –СпБИД, 1938, кн. 7, с. 417.)

Българската икономика е „изграждана" и „унищожавана" от няколко последователни стихии♦. Самото начало е свързано с екзотичната стихия на „руските пари" след Освободителната война. Тя съпътства войската на победителите и се превръща в източник на много български състояния. Както отбелязва и К. Попов, „самата освободителна война... водена вътре в страната, създаде първичния импулс за една по-интензивна търговия и икономически живот. Лесно и значително натрупаните капитали през войната от ловки български търговци – руското злато – послужиха като парични средства на първите български предприемачи и новатори в по-експанзивните държавни постройки и частни стопански отношения след освобождението ни"[24]. „Руските пари" са неочакваната двусмислена ликвидност♦♦, „смазала" стопанското оживление след Освобождението, дала първоначален тласък и бързо погълната от ненаситната икономика на възникващата държава.

Ето как Б. Боев описва този процес в равносметката си между два века. „Освобождението ни донесе не само свободата на самоопределението, не само сгодни условия за един правилен стопански живот; нещо повече: то ни донесе и парични капитали. Милиардите, които Русия изхарчи за освободителната война, в значителна част минаха през ръцете на българите. Макар че в ръцете на западноевропейските производители падна лакомото късче от тия изхарчени пари, все пак нашата страна и нашите търговци бяха в голяма степен посредници на тоя обмен; от друга пък страна земеделците и скотовъдците взеха значително участие в пласирането на руското злато. По тоя начин едно твърде голямо количество пълновесни „звонкая" монета се появиха на нашия пазар като стопанско оръдие, а българското стопанство се намери пред факта на един натрупан капитал. Условията обаче на нашето производство бяха тъй несгодни за оползотворяването на тия тъй евтино дошли парични капитали, че вместо да им дадем производително назначение, ние си послужихме с тях за наша вреда. Присъствието на местни пари и отсъствието на местна индустрия, липсата на индустриална инициатива, недостатъкът от производителни ръце, стремежът към обществени служби и разюздаността на вкуса на нашето общество, което едва що се беше запознало със западноевропейската материална култура – всичко това разви консумацията в несъответстващи с производството на страната размери, обект на която послужиха, само от себе си се и разбира, чуждите произведения."[25]

♦ От друга гледна точка тези цикли са разгледани в *Плащът на корупцията / Смутните времена...*

♦♦ За проблемите, които те създават на паричното обращение, вж.: *Българска народна банка.*

Споменът за руските пари не изчезва с годините. Завръща се значително по-късно, както например през 1931 г., когато Ст. Бочев припомня, че „издръжката на руската армия остави доста пари у населението, което с алчност ги прибра. Обаче настъпилите смутни времена и слабото производство скоро изтощиха този запас и това време остана само като видение на „златно време" в умовете на съвременниците. Търговията се оказа стеснена, занаятчийството изгуби своя пазар и се озова под натиска на чуждото фабрично производство и дотолкова се бе влошило положението, че „стана от турско по-лошо". Чак до 1895 вносът е по-голям от износа и недостигът, при липса на кредити, се покрива със златна наличност. Тоя износ на злато се засили от изселването на турското население, което продаваше земята си и си отиваше"[26].

Привеждам тези дълги цитати, защото в тях вече присъстват редица характерни черти на българското стопанско поведение в изключително благоприятни ситуации – ненаситност, краткосрочна перспектива, потребителски синдром, облечен в подражателски консумативни модели.

Десетина-петнадесет години след Освободителната война недостигът на капитал и ликвидност е отново драматичен. „Блаженото онова време, когато населението бе улеснено от изобилието на турски лири, руски империали и рубли бе минало."[27]

Една възникваща икономика е като гравитационна черна дупка. Тя изсмуква всички достъпни икономически ресурси. В нова България се вграждат и „руските пари", и капиталите на лихварите, и оскъдните ресурси на „официалния" кредит, олицетворен по онова време единствено от Земеделските каси и от БНБ. Последното градиво се разпространява трудно. От 1880 до 1883 г. БНБ дори прекратява приемането на влогове, тъй като няма къде да ги пласира, но впоследствие много бързо започва да разширява дейността си, като ѝ се налага дори да прибягва до заеми в чужбина (1889, 1891 г.).

Трудно генерираните и хаотични спестявания се вливат преди всичко в един колосален за мащабите на страната капиталов трансфер, какъвто е оземляването на българското население за сметка на напусналите турци. Къде стихийно, къде законово, този социален катаклизъм (истинско изначално прекрояване на националното богатство) поглъща огромна част от националните и „вносни" спестявания. През 1878–1883 г. в ръцете на българи преминава около 30% от бившата поземлена собственост на турците в Южна България[28]. Тази операция поглъща, според някои оценки, внушителната за онези времена сума от 80 млн. лева. Заедно с това тя увеличава задлъжнялостта на селското население (основно към лихварите) с около 90 млн.лв. към края на XIX век. При това капитал поема не само земята. Търговията и начеващото „промишлено" предприемачество попиват също част от националните спестявания. Финансовото усилие, предизвикано от този трансфер и осъществено при крайно примитивна кредитна инфраструктура, довежда лихвените равнища до над 25%, а в редица случаи и над 100 процента.

В края на XIX в. „изходният“ капитал на страната, заварен при Освобождението, вече представлява едва 1/3 от наличния[29]. На практика се изграждат две нови (малки в абсолютен размер) Българии. При това се прибавя не само нов слой физически капитал. Възниква и нов пласт на стопанския елит – само 1/3 от заможните българи (от състоянията) са част от него още при Освобождението[30]. Нищо не говори по-ясно за човешкото измерение на „капиталовия преврат“, осъществен за две десетилетия. Всяка истинска смяна във функционирането на икономическия режим минава през подобно обновление в „лицето“ на капитала.

Върхът на първата вълна капиталообразуване настъпва в началото и в средата на 90-те години на XIX век. Кулминацията идва с пристъпа на епидемично учредяване на акционерни дружества. Тя е последвана от първата масирана декапитализация в икономиката, която е естествен резултат на разюзданата еуфория, придала икономическия облик на Стамболовия режим. Според К. Попов, именно неудържимата експанзия (а не само природните бедствия) е причината за последвалия крах. Кризата от 1897–1902 г. оставя след себе си хекатомба от току-що възникналите акционерни еднодневки. Много дружества са „покрити със забвение и оставили в паметта на широката публика мрачни спомени... Земеделското население видя, че и при свободна България пак може да се гладува“[31].

Следващият тласък в изграждането на икономиката настъпва с десетте „тлъсти“ години (1902–1912 г.). Вероятно той е най-мощният през първия български капитализъм. Епизодът е типичен резултат от комбинирания потенциал на националните и външните спестявания. Стабилизирането на икономиката, навлизането на чужди банки (след 1905), четирите успешни облигационни заеми и общото покачване на жизненото равнище са основата на мощната (за страната) вълна на капиталообразуване. Спестяват преди всичко разрастващите се съсловия на чиновници, търговци и занаятчии, като 90% от спестяванията са на градското население, докато огромната маса на селското ги държи у дома или ги влага директно в инвентар[32].

Движещата сила е в дребните спестявания и във външните капитали. До 1905 г. местните спестявания практически не са в състояние да поддържат кредитната система, като до 1900 г. влоговете в частните банки (5 млн.лв.) са дори по-малко от общия им капитал (11 млн.лв.)[33].

Обрат настъпва след 1905 година. При общ растеж на депозитите в банковата система от 2.8 пъти през 1901–1905 г., тези в БНБ нарастват 1.55 пъти, а в БЗБ – 2.2 пъти. В същото време влоговете в ПСК се увеличават 7.8 пъти, а в застрахователните дружества 9.1 пъти. През 1901 г. изобщо няма влогове в частни банки и дружества, а през 1911 г. тези в първите десет от тях представляват 22% от всички влогове[34]. Динамиката следователно идва от масовизирането на спестовността (изразена в експлозивния растеж на ПСК) и от експанзията на частните банки, сред които най-активна роля играят чуждестранните.

Избухват войните, а при всеки военен конфликт в икономиката се борят две начала. „Конструктивното“ се състои в завихряне на военна конюнктура. Състоянията възникват и изчезват за миг, държавните поръчки създават несъществуващи по-рано пазари, спекулата прави иначе немислими проекти изведнъж достъпни, корупцията отваря всички врати, а дефицитите и военната инфлация подхранват трескава („легална" или не) стопанска активност. През 1917–1919 г. грюндерството* е в апогея си. Икономическата еуфория е подхранвана от машината за печатане на пари, пусната в пълен ход.

Наред с това войните носят със себе си и „деструктивното начало". То е най-видимо във физическото унищожение на капитала, а в случая с България и с разпокъсването на самата ѝ териториална тъкан. Но това начало е особено коварно със самия източник на стопанската треска – книжно-паричната инфлация, която подкопава основата на цялата пясъчна конструкция. Превърнала се в илюзорен извор на „капитал" за държавата, инфлацията в същото време анихилира капитала на всички останали институционални сектори. По едно трудно проверимо, но симптоматично твърдение „в нито една от воюващите страни – освен в Русия – обедняването на населението вследствие на войната не беше толкова всеобщо, както в България"[35] ♦.

Краят на войната и първите следвоенни години (докъм 1923 г.) са период на „втората деструкция" на капитала в България – унищожение чрез стихията на инфлацията. Нововъзникналите по време на кратката учредителска мания мимолетни дружества изчезват. От 198-те акционерни дружества, съществували в 1912, през 1924 оцеляват само 129. Около 1/3 от предвоенните дружества не преживяват войната най-вече поради обезценката на лева. От 159 дружества, минали в ликвидация през 1921–1923 г., 20% са кредитни, 22% – чисто търговски и 33% – индустриални. „Смъртността" сред предвоенните акционерни дружества се покачва на средно 7 за година през 1912–1924 г., при 2.5 средногодишно през 1879–1912 година[36]. В златно изражение, обемът на акционерния капитал през 1925 г. е по-малък, отколкото през 1917 година[37].

Общият потенциал за спестявания на страната (а следователно и за кредитиране) се свива драстично от инфлацията. Според Козюл, през 1927 г. дефлираният обем на спестяванията е само с 1 млрд. *книжни* лв. (16.6%) над този от 1911 г.[38], като това равнище е достигнато основно след възобновяването им от 1924 година.

Банките се декапитализират от обстоятелството, че инфлацията облагодетелства длъжниците и заемите им се връщат в книжни левове, при положение че са пласирани в златни. Нека спомена, че в края на 1928 г. капиталът на БЗБ остава далече под съпоставимото равнище от 1911 година. През 1911 г. банката е имала 60 млн.зл.лв. капитал и резерви и 71 млн. привлечени средства; през 1923 г. капиталът възлиза на 14 млн.зл.лв., а влоговете на 98 млн.; през 1928 г. капиталът ѝ достига 17 млн.зл.лв., при 133 млн. влогове[39]. Въпреки номиналното увеличение на влоговете, техният съпоставим обем е също по-нисък, отколкото през 1911 г. поради обезценката на златото с 40% през войната[40].

---

* Грюндерството е период на масово учредяване на акционерни дружества (АД).

♦ Вж. *Българското стопанско минало – размерност и едри щрихи.*

Към унищожаването на капитала и депозитите от инфлацията се прибавят и нарасналите несъбираеми вземания, свързани с военните условия. Накрая, през първите следвоенни години, под натиска на правителството, БНБ не прави никакви усилия за привличане на спестявания, а напротив – практически ликвидира лихвите по влоговете. Това насочва обезценените банкноти на обхванатата от парична илюзия* публика към ажиотажа на грюндерството. При общата инфлационна конюнктура мотивацията за спестявания в банковата система е практически унищожена.

Обезценен е и стоковият капитал на търговците, които впрочем са потърпевши и от реквизициите или нередовните държавни плащания през войната. За сметка на това промишленият капитал преживява бум през военните години. „Никога досега [индустрията] не е била тъй добре [както през войната]“, пришпорвана от инфлационната конюнктура, от обезценката на лева, свиването на вноса и от митническите бариери. Но с края на тази конюнктура индустриалните предприятия се сблъскват с огромни нужди от капитали, които вече не са достъпни[41].

Загуби в капитал през тези (а и следващите) години произтичат и от наложените на страната условия от победителите. От диспозициите на мирните договори са декапитализирани много физически лица, които са държали средства в чужбина и чиито достъп до собствените им авоари е блокиран. Дали като „принудителни“ износители на капитал, носители на облигации от българските външни заеми (на които до 1929 г. е забранено да ползват *options de change*) или просто като вложители в страни, където хиперинфлацията унищожава напълно спестяванията, най-състоятелната прослойка българи е засегната от новата обстановка. Към всичко това се прибавят популистката политика и идеология на земеделския режим, които пропъждат (или „потопяват“) едрите български капитали и инвестиции.

Повратната точка идва с началото на финансовата стабилизация през 1924 година. Конфигурацията на спестяванията и на източниците на капитал в България се променя дълбоко.

Пресушаването на инфлационните източници на фиктивни спестявания се прибавя към постепенното оттегляне на БНБ от кредитната дейност. Това отдръпване става както по силата на обективна ограниченост на ресурсите, така и чрез неколкократната промяна в нейния статут. Непосредствено след войната кредитът на БНБ е напълно погълнат от текущите нужди на държавата. Средата и краят на 20-те години се превръщат във втори тест за действителния потенциал на българската икономика (преди всичко на частния ѝ сектор) за генериране на вътрешни спестявания и за привличане на външни. Точно както първият (в началото на века), така и този тест доказва невъзможността на националния капитал (в близки до пазарните условия и без тоталитарен режим) да обезпечи здравословен растеж.

---

* Парична илюзия (money illusion) се нарича масовата заблуда, че доходите нарастват, макар че в действителност растежът на номиналните заплати е подяждан от инфлацията.

Възстановяването след 1924 и особено след 1926 г. има за краен източник частното търговско кредитиране и двата външни стабилизационни заема. Привлекателна сила за краткосрочни външни капитали в страната е и магнитът на високите местни номинални лихви. Всичко това се случва в момент, когато България изживява типичната треска около един придобиващ значителна ценност национален актив: тютюна. Голяма част от чуждите капитали, влезли в страната, просто осигуряват финансовата основа на бурно развиващата се търговия с този продукт. Главна цел на настаняващите се чужди банки, както и на поддържаните от тях местни кредитни институции, е финансирането на търговията с тютюн и в по-малка степен – на останалите сектори. Големи чуждестранни институции захранват с ресурс българските и (сконтирайки техен портфейл) ги кредитират срещу депо полици или им отпускат кредити срещу гаранции[42]. Чуждите банки играят ролята на „паралелен" рефинансиращ център, като на практика имат възможност частично да усилват или да неутрализират намесата на самата БНБ. Те не зависят от сконтовата политика на българската емисионна банка. През 1928 г. чуждестранните банки са източник на близо 1/4 (22.3%) от общия обем пласменти на кредитната система. Приблизително толкова е и делът им в депозитите. Теглото им в *частните акционерни* банки обаче достига 45 процента[43]. Четирите големи български акционерни банки имат двойно по-ниски пазарни дялове.

Тази ситуация практически връща структурата на финансовата система към навечерието на Балканската война, когато 52% от пласментите на банките са на трите водещи (светкавично завладели тесния местен пазар) чуждестранни банки. Но докато през 1911 г. основният източник на спестяванията в страната остава национален (90% от влоговете), то през 1927 г. този дял е сведен до 77 процента[44]. Чуждите капитали се превръщат в естествено допълнение на *частните* спестявания. Само обстоятелството, че българската кредитна система е силно доминирана от държавата, е причина теглото на външните спестявания да изглежда относително слабо, при положение че в *частния* банков сектор то е определящо.

Краткият идиличен период, за който тук е дума, не снема от дневен ред лайтмотива на българското стопанско развитие – недостига на капитали. Обичайните оплаквания не престават и през тези „тлъсти години". Те са използвани и като аргумент в преговорите на страната с Финансовия комитет (ФК) на Обществото на народите (ОН) през 1928 година. Привличайки доводи срещу настойчивия натиск за „приватизиране" на БНБ, българските политици наблягат именно на оскъдните капитали. (Десетилетия по-късно това ще се превърне в най-простия аргумент срещу приватизацията изобщо.)

В по-недодяланата си форма възражението приема вида на риторичния въпрос на Б. Смилов за това, откъде ще се намерят спестявания за закупуване на акции от 1 000 лв. (предлаганият номинал), при среден доход в страната от 3–4 хил.лв. на месец[45]. По-дълбок е доводът на Ат. Буров. За него частна акционерна емисионна банка е невъзможна, между другото, „...поради *недоверието* към частния капитал... поради липсата на една класа на големи финансисти с чувство за своята обществена отговорност [това го казва Буров!], с голяма опитност в управлението на крупни предприятия... защото нямаме преди всичко капитал, който да покрие тези акции, нямаме хора, които да подпишат тези акции, защото 1 000–2 000 души в България притежават акции, а едва 10 000 знаят какво е акция“[46].

С края на допълването на местните спестявания от приток външни капитали идва и поредната декапитализация на икономиката. Бързото ликвидиране на земанията на чуждите банки и изтеглянето на краткосрочните им депозити от местните кредитни институции се превръща във възлов елемент на настъпващата депресия. Явлението далече не е само българско, а непосредствен отглас на същите тези процеси в Европа.

С това се отваря последният предвоенен цикъл на деструкция на капитал. Всички основни активи на икономиката са обезценени, а дълговото бреме върху длъжниците става непосилно. На изхода на кризата (през 1934 г.) се появява една съвършено „оглозгана“ банкова система, символизирана най-добре от новосъздадената „Български кредит“, образувана от сливането на банки, загубили 40% от стойността на активите си след 1931 година[47] ♦.

Постепенното реконструиране на капиталовия потенциал се осъществява през втората половина на 30-те години. Този път това се случва без никакъв осезаем приток на чужди частни капитали. Процесът се движи от завръщането на доверието в банковата система и от прилива на дребни спестявания (особено в ПСК). Изтеглените влогове по време на кризата – ненамерили убежище в строителството или в държавните банки – започват отчасти да се възстановяват. Заедно със стабилизирането на обстановката и с повишаването на цените и доходите склонността към спестяване нараства.

Техният абсолютен обем обаче не изглежда впечатляващ. Чудеса не се случват и депозитната база отпреди кризата е реконституирана към края на 30-те години. Влоговете достигат равнището си от 1929 г. едва през 1938 година[48]. България прибавя последния скромен слой капитал преди разрушителната инфлация от Втората световна война и последвалия „голям скок“ на комунизма.

Кой в крайна сметка е натрупал последователните „културни пластове“ в капиталовата база на предвоенната българска икономика? Беглото скициране, направено дотук, дава поне част от отговора – цялата стопанска инфраструктура е немислима без прекия или косвен принос на чуждия капитал; спестовността на населението е със слаби възможности, колкото и напрегнато-героично да изглежда личното усилие на българина да пести.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Културата на частното банкиране / Консолидация и надзор.*

Общата картина обаче би била непълна без основния участник в този процес, какъвто е държавата. Аксиоматично е, че държавата спестява само ако генерира бюджетен излишък. Но в една млада страна, където бюджетът поема голяма част от напрежението по изграждане на капиталовата инфраструктура, правилото е той да приключва с дефицити. Тяхното финансиране става по три начина – чрез пряк достъп до спестявания на населението; чрез изземване сеньоража* на емисионния институт; чрез външни заеми, които – в крайна сметка – отново се връщат от местната икономика. Когато капиталовите разходи на държавата се покриват от данъци, се облага днешното поколение. Затова те обикновено се финансират чрез дълг и се изплащат от бъдещите поколения.

Ако се изключи данъчното облагане като специфична форма на принудително спестяване, първата възможност на практика остава само потенциална. Едва по време на войни и след военни катастрофи държавата емитира вътрешни заеми. Вторият път е използван без задръжки. Използването на ресурсите на БНБ (чрез изземване на сеньоража и чрез насочване кредитната политика на банката) е даденост през цялата история на „първия български капитализъм". При това тя е „творчески" разширена, като държавата създава гръбнака на кредитната система, поглъщайки и насочвайки съществена част от нейните ресурси. Третата възможност – външният кредит – е използвана нееднократно чрез емисията на държавни заеми. Те са ресурсът от последна инстанция. Държавата ги е търсела настървено, особено като глътка въздух в критични ситуации.

Държавата е несравнимо по-важна като посредник, отколкото като източник на капитал. В България обаче това естествено посредничество става несъразмерно, като деформира до неузнаваемост всички капиталови потоци в икономиката. Въпросната хипертрофия е един от най-мистифициращите моменти в стопанското ни минало: ролята на държавата е дотолкова възлова и същевременно до такава степен възвеличана и натрапена в общественото пространство, че в крайна сметка именно тя изплува като *творец* на българската икономика тогава, когато истинският източник на нейния капитал са населението, местното предприемачество и външните спестявания.

Размиването на реалните източници на спестявания е ставало по различни пътища.

Да вземем например цикъла на капиталообразуване, завършил с Балканските войни. На неговия изход страната далече не разполага с достатъчно вътрешни спестявания, които да осигурят изграждането на необходимата начална инфраструктура. И въпреки това, първите десетилетия след Освобождението (особено началото на века) са период на бурна инвестиционна дейност, върху която стои отпечатъкът на държавата.

---

* Сеньоражът е суверенното право на държавата да получава дохода от емисия в замяна на емисионния монопол, който тя е предоставила на централната банка. Доходът се образува от обстоятелството, че банката начислява лихви по активите си, а не плаща лихви за банкнотите си, които са безлихвен пасив.

Истината е, че практически всички държавни капиталови разходи от този период са финансирани отвън. Но съответните инвестиции и породеният от тях растеж не са генерирали национален потенциал за спестявания, който да осигури понататъшно развитие „на собствена основа“. Привидно нарасналите възможности на икономиката се оказват достатъчни, за да създават доход за обслужване на дълга, но не и за поддържане на значими местни инвестиции. Както отбелязва Л. Пасволски, „въпреки растежа на държавните приходи, през 1911 г. българското правителство се намираше в същата фискална ситуация, както и в началото (1886 г.): текущите му приходи бяха достатъчни единствено, за да посрещнат текущите му административни разходи и обслужването на натрупания външен дълг. Но междувременно българското правителство беше изразходило 604.2 млн.лв. за инфраструктура (*constructive works*) при нетни постъпления от външни заеми от 488.5 милиона...[49] Изграждането обаче далече не е приключило... При все още неадекватни базисни инфраструктури (*facilities*) на страната, държавните приходи останаха недостатъчни, за да финансират необходимите по-нататъшни подобрения. Икономическите усилия на страната не се оказаха в състояние да осигурят излишък на износа над вноса, с който да се посрещнат лихвените и капиталовите плащания по външните дългове, сключени през предходното четвърт столетие“[50].

През Първата световна война и следвоенната криза държавата прибягва до друг инструмент на икономическа мистификация – наркотичния и илюзорен източник на банкнотната емисия. Той създава видимост за покриване на дефицитите, като в същото време – чрез инфлацията – декапитализира всички останали сектори в икономиката. Основен посредник в тази политика на фиктивно „създаване“ на капитал чрез емисия е БНБ♦.

В една от най-прозорливите си статии Стоян Бочев фиксира изкривяващото отражение на разюзданата книжно-парична емисия върху спестяванията. Крайният ефект на подобна политика е винаги същият – независимо дали тя се провежда с мащабите и техниката от времето на Първата световна война, или под формата на необезпечено рефинансиране на БНБ, предизвикало хиперинфлацията от 1996–1997 година. Ще си позволя да приведа по-дълги пасажи от този блестящ текст, защото той не се нуждае от коментар и не подлежи на по-смислено допълнение или актуализиране[51].

По повод неистовия натиск за евтин кредит след войната Ст. Бочев обобщава принципите на *всеки* държавен кредит. „Трябват „пари“ за някоя държавна банка: има един непресъхваем източник, банкнотната емисия, ще се вземе оттам. А когато се види, че тая банкнотна емисия има две острила и че с нея човек може да счупи клона, на който седи, тогава – самата държава нека отдели от държавните

♦ Вж. *Българска народна банка.*

приходи, нека даде и за „нашата банка стотина милиони... Така ние стигнахме дотам, да търсим необходимите ни кредитни средства почти изключително от тия два източника – банкнотна емисия и данъчно облагане."[52]

Именно злоупотребата с тези източници изгражда в общественото съзнание третата опора на митологемата за *„създаването"* на националната икономика от държавата. Това става чрез изтъканата плътна мрежа от кредитни институции, зависещи пряко или косвено от нея. Развращаващият ефект на държавното управление на кредита (както и на емисията) е неизменен, независимо дали прониква в българската финансова система от периода между войните, или в обстановката на банковия разгул от първите години на прехода.

Ето и класическия синтез на макроикономическите последици от одържавяването на кредита в двете му измерения – емисия и данъчни източници. „...Тъй ние стигнахме до една практика в кредита, която отрича кредита, защото игнорира истинския, ако не и единствен негов източник – спестовността[53]. ...Това състояние на кредита у нас в последно време е стигнало до болезненост. То е предизвикало инициатива за търсене изход и изглежда, че се цели да се предизвика преустройство или поне нова насока в нашата кредитна система. Със закона от 30 юни 1922♦... банкнотното обращение е вече строго ограничено. Данъчният източник е също тъй изтощен. Прочее, независимо от други причини, ние по-нататък не можем да се мамим с илюзията, че ще черпим кредит, тъй както сме правили досега. Щем не щем, ние трябва да се обърнем към истинския източник на кредита, спестовността, която единствена туря реални капитали в услуга на кредита."[54]

Тази структура на спестяванията и кредита подкопава из основи стимулите на спестовността. „Досегашната ни кредитна система, като се е облягала главно на банкнотната емисия и данъците, е пренебрегнала да използва рационално и следователно да предизвика и да възпита народната спестовност... Трябва да се знае, че държавният кредит деморализира и че самопомощта – дялове, влогове и фондове – въздига и прави истинска сила."[55]

Статията прави първи опит да се очертаят количествено източниците и направленията на капиталовите потоци в България в средата на 20-те години (около 1925 г.). Компилацията на пласментите и източниците на ресурси в кредитната система разкриват зашеметяващата картина на една почти напълно одържавена кредитна мрежа, в която близо 80% от кредита (на БНБ и на другите държавни креации) е пряко или косвено под контрол на правителството.

Като типичен посредник държавата е основен получател, но и основен източник на кредит. „От цялата сума на пласментите държавата и обществените учреждения са погълнали около 43%, от останалите 57%–35% са извършени

♦ Вж. *Икономическа условност – механика, хора култура / Стопанска диктатура...*; Вж. *Българска народна банка.*

или са под контрола на държавата, а само 22% са свободни пласменти. Но даже и при такова положение се чуват гласове, че кредитните функции на държавата трябва да се засилят. Тя е взела 43%, контролира пласирането на още 35% от средствата, което българското народно стопанство е могло да създаде като спестовност и да понесе като банкнотна емисия и все пак се счита, че това не е достатъчно, но че държавата още повече трябва да проникне в областта на кредита."[56]

Държавните банки рециклират спестяванията в икономиката, следвайки смътни и хлъзгави начала. Но колкото повече смучат от тези спестявания, толкова по-голям е делът на държавата в съвкупния капитал. Тя не само направлява ресурсите на вложители в своите банки, но и капитализира значителна част от банковата система. Към средата на 20-те години 44% от съвкупния капитал на кредитните институции в България е с пряк или косвен държавен произход. Частният капитал не взема участие нито в създаването на БЗБ, нито в това на БЦКБ. А тези две банки (заедно с БНБ) образуват носещата конструкция на българския кредит до средата на 20-те години. Те са създадени или непосредствено от държавата (БНБ), или чрез специални данъци от населението (БЗБ), или са „втори производни" на държавни банки (като БЦКБ). Останалите сегменти в капитала на банковата система принадлежат на кооперативните кредитни институции (31%) и на частните банки (26%)[57].

Матрицата на капиталовите потоци, построена от Ст. Бочев за 1925 г. (таблица, с. 93), е още по-красноречива. Произходът на средствата е следният: банкнотна емисия (23%), собствен капитал и фондове (18%), влогове и заеми (50%), заеми от държавни банки (11%)[58]. Би могло да се очертае „чисто държавният контур" на движение на ресурсите в кредитната система. Това става (приблизително), ако елиминираме влоговете и заемите (които са привлечени ресурси от населението и от кредитната система) и включим единствено банкнотната емисия, собствения капитал на държавните банки и заемите, отпуснати на други банки (държавни и частни). Този контур обхваща 41% от всички кредитни източници в икономиката. В същото време чисто частните ресурси (капитал и влогове в частните банки) представляват единствено 22% от общия кредитен ресурс. Показателна подробност – 40% от средствата на кредитните кооперации („...чиято основна смисъл е самопомощ") идват от държавните банки и само 30% са техни собствени средства. (Останалите 30% са привлечени влогове.)[59]

Именно от тази картина се ражда представата, че голяма част от капитала в българската икономика е *„създаден"* от държавата. Пряко (като капитал на държавните банки) и косвено (като кредити, отпуснати от тях) тя е в основата на значителен сегмент от националния капитал. Кредитната система, пише Бочев, „се е зародила и облягала в голямата си част на държавната инициатива, на държавното управление и капитал, който достига да засегне дори 35% от пласментите, при което държавата и под нейна гаранция е взела 43% от пласментите."

Разпределение на пласментите и източниците на ресурсите на банковата система, 1925 (млн. лева)

ПЛАСМЕНТИ	В народното стопанство		За държавата и обществени учреждения	Всичко
	Пряко	Косвено		
БНБ	947	444	5734	7125
БЗБ	1135	803	237	2175
БЦКБ	-	310	310	
Кооперации към БЗБ	1500	-	-	1500
Кооперации към БЦКБ	1310	-	-	1310
Частни банки	3200	-	-	3200
Всичко	8062	1557	5971	15620

РЕСУРСИ	Банкнотна емисия	Собствени фондове и капитал	Влогове и заеми	Заеми от държавни банки	Всичко
БНБ	3655	790	2693	-	7138
БЗБ	-	395	1351	331	2077
БЦКБ	-	32	148	167	347
Кооперации към БЗБ	-	360	350	802	1512
Кооперации към БЦКБ	-	516	500	310	1326
Частни банки	-	725	2750	102	3577
Всичко	3655	2818	8042	1712	16077

ПЛАСИРАНЕ НА РЕСУРСИТЕ ПО ИНСИТУЦИОНАЛНИ СЕКТОРИ

От държавни банки в държавни банки	1712
Заеми за държавата, общините и други учреждения	5971
В народното стопанство	8092

Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България.
–СпБИД, 1927, кн. 1–2. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 131, 134

Но нека повторя, че държавата не е крайният източник, че сама по себе си не създава добавена стойност, а само събира данъци. Тя е *посредник* на капитал, вегетираща върху „първичните“ извори на спестявания на нацията. Воалът, който държавата пуска, приема различни форми. Дали ще са капиталови разходи от бюджета, външни заеми, банкнотна инфлация, или мрежа от контролирани банки, същността остава непроменена. Но мистификацията придобива собствено битие и се превръща в реална сила. Посредничеството стои в средата на веригата и често е по-важно от самия първоизточник. Присъствието на държавата е осезаем „материален“ факт. Това, което започва като просто икономическо медиаторство, се хипертрофира, за да се превърне в даденост, която просмуква масовите представи за движещите сили на българското развитие.

Ст. Бочев пише своята статия в началото на 1927 г., когато институционалните промени в българската финансова система, осъществявани под натиска на ОН, са вече необратими. Първият Стабилизационен заем е получен, а подготовката на втория е в пълен ход. Обществото е обхванато от чувството, че предстои фундаментална промяна в националните финансови традиции и въпреки редица остри спорове, то е заразено – подобно на настроенията по време на кризата от 1996–1997 г. преди въвеждането на Паричния съвет – от консенсуса на резигнацията. И в двата случая символиката и ключът към тази промяна са измененията в статута и функциите на БНБ, които „стъпаловидно“ започват да се осъществяват още през 1924 и особено през 1926 година♦. Както и неотдавна, настроението носи известни надежди на онези, които очакват от промените радикално прекъсване на една абсурдна икономическа действителност. Именно усещането за пречупване придава на статията на Ст. Бочев привкус на програмен документ.

„Може ли страната да продължава да се обляга на тая кредитна система? Всички стопански области искат кредити, все нови и нови кредити. Откъде могат да се почерпят нови средства? Очите на всички се обръщат към държавата, като искат тя да застави своите банки да отпускат, да раздават нови и нови кредити. А държавата? За да се отзове на тия позиви, може да се обърне само към известните ѝ два източника: банкнотна емисия – данъци. Но тя вече ги е изчерпала и знае добре, че единият и другият източник са изтощени, те вече са безнадеждни и не може да се посяга към тях. Освен това *както банкнотната емисия, така и данъците като източници на кредит противоречат на елементарните понятия за кредит. Те са несправедливи, защото се взема от всички, за да се даде само на някои*; те са нецелесъобразни, защото подяждат стабилността на паричния знак; те са отрицание на кредита, защото чрез тях се раздава кредит не по стопанска необходимост и финансова солидност, а по преценка на политически и други съображения, които често пъти нямат нищо общо с добре разбраните интереси на народното стопанство. Нашата досегашна кредитна система е била една неизбежност; липсата на

♦ Вж. *Българска народна банка.*

свободни капитали в страната, нейната откъснатост от чуждестранния паричен пазар са я заставили да се обляга сама на себе си и да търси средства за кредит там, където други народи не са търсили. Но досегашното състояние и досегашните източници не позволяват повече да се надяваме на тях."[60]

Следва пасаж, който е почти резюме на макроикономическата ситуация от края на 1996 и началото на 1997 година. „Продължението на тази кредитна система по тоя път би стигнало до абсурд. Това се съзнава добре и новият закон за БНБ пресече изведнъж всяка надежда: *чрез банкнотна емисия вече кредит няма да има за никого, дори за държавата* и който го е използвал дори, ще трябва да го връща. Ще желае ли държавата да употребява данъчния източник? Ние се съмняваме, че би могла да го стори. Но тогава? Кредитните нужди на нашето народно стопанство ще трябва да се задоволяват само от спестовността: *нашата и чуждестранната.* А понеже нуждите са големи и належащи, а нашата спестовност слаба, неорганизирана и недоверчива, ние сме принудени, ако искаме да осъществим скорошни кредитни улеснения, да прибегнем до чуждестранна спестовност, до международния паричен пазар. Днес обаче повече от всякога той иска реални гаранции. Нам пък трябва дългосрочен кредит и за индустрията, и за строителството, и за обществени амелиорации [подобрения]. Налага ни се един могъщ и добре организиран ипотечен кредит, който да има достъп до чуждестранния паричен пазар и който да поеме от всички наши кредитни институти дългосрочните им пласменти, като с това освободи значителни техни средства."[61] Оттук и нотките на истински манифест – *„нашата кредитна система вече трябва да се откаже от досегашния отъпкан път и да се насочи по пътя на частната инициатива и личното творчество* и с това да продължи делото на ония наши ранни стопански деятели отпреди и след Освобождението, които съзираха успеха на народното стопанство в способността *да се зида народното благоденствие със собствените ръце на отделния стопанин, а не с казионни наредби и държавни подаяния*"[62].

Събитията след тази статия и крайният резултат от кратката българска либерализация ще бъдат многократно коментирани. Тук само ще наблегна, че поправките, които те нанасят на описаната по-горе картина, са предимно в една посока – отвоюването на територия от чуждия капитал, което се превръща в база и за „настъплението" на частния сектор през 1927–1929 година. Според Ст. Бочев 1.5 млрд.лв. (9.3% от кредитните ресурси) са дошли от странство под формата предимно на краткосрочни заеми и влогове. С положителност обаче в края на 20-те години – след Стабилизационния заем от 1928 г. – капиталите с частен и външен произход са значително по-големи. Оттеглянето им през 1930–1931 г. и последвалото ново масирано одържавяване на кредитната система през втората половина на 30-те години връщат присъствието на частния сектор далече назад.

Археологията в произхода на българския капитал следва да обхване и неговите пластове извън финансовата система. Участието на държавата в останалите сегменти е значително по-слабо, като производството, търговията, застраховането са в много по-голяма степен (или почти изцяло) в частни ръце. Капиталообразуването там по-адекватно отразява потенциала за спестяване на частния нефинансов сектор. Внесеният акционерен капитал (извън банките и размяната) към 1925 г. възлиза на 1.027 млрд. лева. (За сравнение – капиталът на частните банки е 0.9 млрд.лв., а привлечените им средства са около 2.7 млрд.)[63] Присъствието на външен небанков капитал (вложен в изцяло или частично чужди дружества) се оценява единствено на 283 млн. лева[64]. И тук през следващите години настъпва сериозно, но временно разширение.

Но за аграрна страна като България всички тези индикатори носят ограничен смисъл. Основната част от физическия капитал е притежание на огромната маса селско население или на безликото множество „дребни съществования" в градовете. Дребният, разпокъсан инвентар и поземлената собственост в селата, жилището и търговските запаси в градовете са типичните форми на капиталообразуване в националното богатство. Без съмнение, техните производителни възможности са ограничени, но те въплъщават най-точно типичните народни спестявания.

На този масов фон частният банков и акционерен капитал е основният „модернизиращ" сегмент. За да се усети неговият крайно ограничен мащаб, нека се има предвид, че споменатите 1.9 млрд. внесен акционерен капитал в икономиката в края на 1924 г. се съизмерват с 29.404 млрд.лв. паричен национален доход (6.7%) за същата година... Би могло да се приеме, че това е по-скоро долна граница, тъй като числата отразяват ситуацията след ликвидирането на акционерната вълна от 1917–1919 г. и преди новия тласък на икономиката от втората половина на 20-те години. Но дори ако фиксираме за мащаб паричния национален доход от силната 1938 г. (34.649 млрд.лв.), напълно внесеният акционерен капитал (1937 г.) от 4.8 млрд.лв. не надхвърля 14 процента. В същото време, в продължение на седем години (1931–1937 г.), са влагани средногодишно по 1 млрд.лв. в жилища[65].

Държавната закваска на частния капитал е един от философските камъни на българското икономическо развитие. Откъдето и да се тръгне, в крайна сметка ще се установи, че тя е другото лице на проблема за изначалния капиталов глад. През няколкото големи последователни цикъла на първоначално (и вторично) натрупване, когато икономиката е трябвало да посрещне нуждите си от капитал, държавата се появява като осезаемо достъпен източник, като „спасител".

Тази връзка има дълбоки исторически корени и забележителна гъвкавост. На пръв поглед протокапиталистите у нас, появили се още в лоното на Османската империя, са продукт на *собствената* си стопанска дейност. Те натрупват значителни състояния, като ползват рентата от местоположение в близост до центъра на империята и я капитализират успешно чрез скотовъдство, занаятчийство и търговия с мегаполиса Цариград[66]. Но при по-внимателно вглеждане ще се установи, че в много от случаите контактът с държавата не е невинен. Той носи облаги както на Османската администрация, така и на обслужващите я „капиталисти". Измежду множеството примери ще спомена само Видинската/Самоковска еврейска фамилия Арие, която е с дълбоки корени в империята и със забележимо икономическо присъствие през първите години след Освобождението. Тя е оставила монументална родова хроника, където икономическата ѝ (и житейска) сага е скрупульозно описана. Хрониката показва как едно семейно състояние е натрупано (освен с всичко друго) чрез откупуване на данъци от държавата, държавни доставки за турската армия по време на Кримската война, управление на държавните каси или чрез поръчителство в търгове за държавата[67].

„Откупчийството" е поприще и на редица богати българи като Г. С. Раковски, Хаджиминчо Хаджицанев и Хаджиниколи от Търново, няколко пловдивски семейства и др. Като посредници в изкупчийската система участват и такива известни имена като Тъпчилещов в Цариград. Изградените мрежи са едни от нишките, които спояват народностните общности в империята (не само българската, но и еврейската или арменската). В същото време те стоят в основата на натрупаните състояния на някои от най-заможните българи. Главната привлекателност на тази дейност е възможността за акумулиране на значителен и сравнително евтин оборотен капитал. Макар и регламентиран, самият достъп до откупчийството е типичен пример на – къде по-тънка, къде съвсем явна – симбиоза между властта и икономическия успех[68].

Характерът на процеса се променя, когато България се превръща в самостоятелен политически субект. От този момент нататък българският капитал изведнъж се затваря в по-тесни пространствени граници и заедно с това „умалява". Проблемът вече е как разноликото „дребно" да се „уедри" до мащабите на една национална икономика. Ролята на държавата в този процес (заедно с цялата корупционна машина) се оказва възлова.

Прескачайки едно столетие, в началото на 90-те години на XX в. българската икономика се озова пред прага на поредно първоначално натрупване. При външната ѝ видимост на (социалистическа) *свръх*капитализация, тя беше в действителност фатално *де*капитализирана. Това стана очевидно с едновременния шок от загубата на пазари и от новите либерализирани цени (вкл. валутен курс). Предстои нов цикъл на капиталообразуване, като задачата беше в известен смисъл тъкмо обратната на следосвобожденската. *„Голямото"* беше налице, но то трябваше да бъде преразпределено. Ако при Освобождението капитал са руските пари и/или турските имоти, а държавата се мъчи да „споява" и окрупнява дребните спестявания, то след 1990 г. самите държавни активи бяха „отдадени" и „разпределени" между новопоявяващите се частни субекти. Разчленяването ставаше по различни пътища, а трескавото прекрояване обхващаше и физическия капитал, и финансови и нематериални активи.

До 1944 г. мащабът е малък, защото капитализмът се ражда чрез *агрегация*. През 90-те години капитализирането на частния сектор протичаше чрез *дезагрегиране*, чрез делене на пределно концентрираните ресурси на комунизма. Върху „частната" почва процесът бе органичен и бавен поради изначалната немощ на участниците, а държавата активно го консолидираше и манипулираше. Напротив, изпомпването на държавните активи и институции преди и след комунистическия режим даваше, по правило, бързи, видими и мащабни резултати, които властта целенасочено планираше и постигаше. Тя бе получила икономически уникалната възможност да *назначава* новите капиталисти.

Но между тези на пръв поглед различни процеси, с интервал от столетие, има и много общо. И двата, в крайна сметка, доказват, че това, което другаде е родено от частната инициатива, у нас се появява *от и чрез* държавата. *„Държавата създаде всичко у нас...* казва Йосиф Фаденхехт. Много неща, които другаде частната инициатива създаде."[69] Дали тя позволява да бъде изсмукана, за да се роди частният капитал (чрез преки контрибуции, субсидии, „насърчаване" и пр.), или доброволно се „продава" със същата цел, няма принципна разлика. И в двата случая се потвърждава генетичната слабост на частното начало, неспособно да проходи без патерицата на държавата. Силният субект – несъизмерим с частния и възприеман като „еманация на нацията" – е единствено тя. Това (а не буквалната интерпретация) дава смисъла и дълбочината на сентенцията на Георги Данаилов, че *„спецификата на нашия стопански живот е – без капитал да се създаде капитал в нашите търговци и в нашите индустриалци"*[70].

Цената и последицата на този избор е *едиповият комплекс на българския частен капитал*, неговото вечно незавършено „откупуване" от държавата. Дали тя използва „свои" спестявания и активи, или само прелива чужди, престава да е от значение. В общественото съзнание, а и в реалния живот, държавата се изправя като незаобиколима, всепоглъщаща и „творяща" сила.

Институциите на спестовността. Дългосрочен и акционерен капитал

Ефективният „цикъл на спестявания" изисква стабилни източници, „гладко" финансово посредничество чрез надеждни институции и перспективни възможности за пласмент. За зрелостта и „пазарността" на една икономика се съди по дълбочината и комплексността на този цикъл.

Появата на елементарен кредитен и паричен пазар е достъпна цел за практически всяко – претендиращо за „пазарно" – стопанство. Истинският пробен камък обаче са формите на пълноценен *капиталов пазар* и възможностите на икономиката да генерира, преработва и привлича *дългосрочен* капитал. Както преди комунизма, така и след 1989 г. в България това са все „тесни места" и трудно преодолими проблеми. Най-схематично техните корени бих свел до две основни причини – изконен стремеж към непрозрачност на стопанските дела; вродено подозрение (незачитане) на акционерната култура. Отношението към тази култура е разделителна линия между англосаксонския и останалия икономически свят. И ако може да се степенува нейното неприемане, то България би заела крайно отдалечено място в спектъра.

Класическият инструмент на капитализма са *акциите,* а историята на българското акционерно дело е история на вечно неслучващото се акционерство. Преминал през две еуфории на учредителска треска, довоенният капиталов пазар така и не достига до истинско развитие, а по-скоро двукратно е компрометиран в очите на публиката.

В тази история са гравирани важни черти на националния стопански манталитет и поведение. Показателен е масовият лапсус в (не)разбиране същината на акционерния капитал, на който обръща внимание Ст. Бочев. Според наследените още от първите доосвобожденски сдружения примитивни представи, акцията не е нещо отделно от акционера, а решенията се вземат от акционерите, не от капитала[71]. Това виждане не е случайно: то издава *колективистични* пластове в обществените нагласи, даващи предимство на *личността* над *капитала.* За „дълбините на народното съзнание" важи принципът „всеки човек има право"[72], който означава, че – противно на икономическата логика – тежестта при вземане на решенията е пропорционална на броя (и „качеството") на хората, а не на силата на капитала.

Наглед невинното смесване между личност и капитал е правилото за първите стъпки на акционерното дело и то е просмукало по особен начин икономическата памет на българския капитализъм. Естествено, с времето юридическите текстове са приведени в съответствие с каноните. Но „персонификацията" на капитала е тънката нишка, през която прониква наложилото се с времето цинично и скептично убеждение, че от значение е не толкова величината на капитала, колкото личността на акционера (вкл. и особено неговата политическа тежест). По определение акционерното дружество е събиране на капитал, но от самото начало се възприема като политически обагрено събитие. Страстите са толкова силни, а икономическият живот толкова партизиран, че върху всяко учредяване на дружество *априорно* (често основателно) пада подозрението за политически акт. Разликата между асоцииране на капитали и политическо събрание се размива, но там, където икономиката се съобразява със статус, няма правила, а където няма правила, няма пазар.

Същият този личен оттенък придава и блудкаво-романтичния привкус, с който неизменно е възприеман капитализмът в България. Търсенето и намесването на метафизични и етични подправки в отношението към стопанската дейност е открояваща се черта. „Дотолкова много личността на акционера е имала значение, дотолкова много дружеството се е считало поставено на сантиментални начала, че някои дружества, особено в началото, са се наричали „Братско търговско дружество".„[73] Дори значително по-късно това подсъзнателно разбиране на капитализма ражда (в Провадия) акционерна банка с мекото и топло име... „Добрина". В това противоестествено смесване на жанровете вече се долавят корените на успеха на българските колективистични субкултури♦.Преплитането и опитите за помиряване на колективизма със суровата акционерна логика намират своя апогей във фасадните идеалистични мотиви на кооперативното движение. Не е случайно, че българинът намира себе си много повече в кооперативизма (възприеман като продължение на едно „обществено" разбиране за капитала), отколкото в рационалните акционерни форми, които му остават чужди, далечни и подозрителни.

„Непопулярност" е най-лаконичното определение за преобладаващото отношение към акциите. То се формира под влияние на невежество, предразсъдъци и горчив опит. Обемът на сделките с акции е незначителен. Капитализираната стойност на котираните дружества е толкова ограничена, че увеличението на капитала на едно единствено от тях през 1925–1933 г. („Гранатоид") е достатъчно да компенсира стойността на всички заличени през същите тези години[74]. Сделките на официалната Софийска фондова борса (СФБ) през 1918–1924 г. представляват едва 0.5–2.4% от капитализацията на котираните акции и облигации[75]...

Самият характер на споменатите акции ги прави непрозрачен и недостъпен актив. Повечето български дружества са фамилни или затворени, така че в продължение на години не се котират на борсата и не намират действителната си пазарна стойност. Ако изобщо има сделки, те често стават между тесния кръг големи акционери. Тези дружества са по-скоро институции на „приятелски кръгове" и на политически образувания, отколкото действителни публични корпорации[76]. По-активно търгувани са акциите на известните застрахователни дружества и на ограничен брой фирми. От октомври 1925 г. до септември 1928 г. борсата дори е затворена поради нерегулярно търсене и предлагане на достатъчно количество книжа и

♦ Вж. *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм.*

Капитали на акционерните дружества, котирани на Софийската фондова борса (% от националния доход)

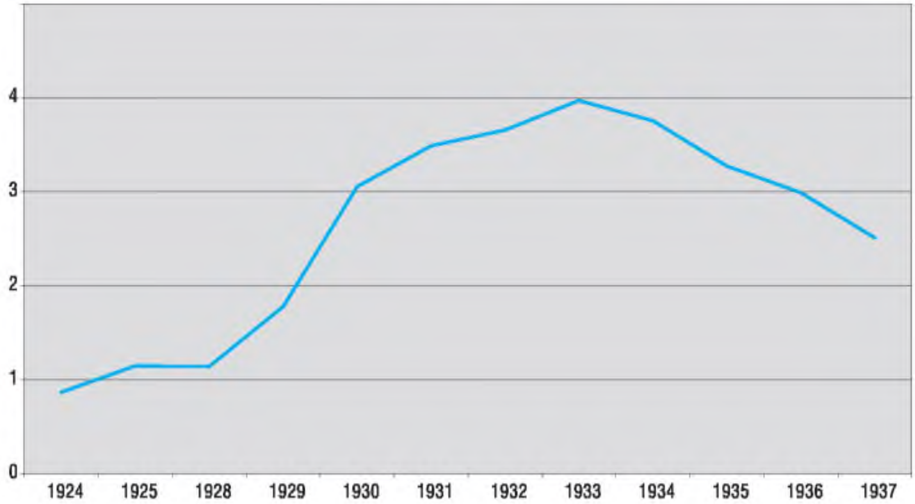

Кемилев, Асен. Паричният и капиталовият пазар в България през периода 1919–1937. –Економист, 1942, кн.1–2
Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 114
Заб.: През 1926 и 1927 г. на Софийската фондова борса няма котировки.

– оттук – невъзможност да се формират нормални пазарни курсове. Броят на официално котираните дружества се движи между 36-41 през 20-те години, като впоследствие спада до 14 през 1937 година[77].

Разпространена практика е акционерите да са и управители на дружествата, което води до неизбежния (по днешната терминология) конфликт на интереси[♦]. Норми за решаване на тези конфликти никога не са формализирани и по силата на традицията те се превръщат в обичаен морал.

Двойнственото отношение към акциите се долавя и в опитите да се „хитрува" с тях, като се заобиколя същината им. Широко прието е основатели на дружества да инвестират под формата на акции относително малък капитал, а останалата част да внасят като влогове на името на акционерите. „Тук акционерът вложител е поставен при еднакви права с обикновения кредитор. При кредитирането на такова предприятие вероятността голяма част от рисковете, които могат да дойдат от неговата стопанска дейност, да останат в тежест на кредиторите, е очевидна. В акционерните предприятия акционерът е първият, който трябва да понесе всички рискове. Тъй е и в събирателните дружества и в

[♦] Вж. *Откъм частните банки / Културата на частното банкиране.*

ДОО... В носенето на тези рискове кредиторът ще дойде на второ място и дори на последно място."[78]

Неразбиране или сметкаджийство? По-скоро второто. В тази практика няма нищо друго, освен дребнавия стремеж евтино да се заобиколи неизбежното, който се проявява по всякакви поводи – от най-елементарните сметки до най-глобалната икономическа стратегия на страната.

Двата грюндерски бума (1890–1896 г. и 1916–1919 г.) не бива да подвеждат. Кратките периоди на еуфория остават в икономическата памет по-скоро със спомена от краха, отколкото като години на укрепване доверието в акционерния капитал. Тъкмо тези епизоди са в основата на недоверието към акциите. Тогавашният интерес на публиката е принудителен – той се поражда поради непривлекателността на другите инструменти, поради инфлацията и паричната политика, която потиска мотивацията за спестовност. Както винаги в подобни случаи, движещи сили са обществената психоза, паричната илюзия и инстинктът за подражание. Това са същите онези алчност и мираж за бързо забогатяване, които десетилетия по-късно подхранват бума на пирамидите през ранния преход.

Стоян Бочев е най-добре поставеният наблюдател на случващото се. Като председател на Съюза на акционерните дружества в България и несменяем секретар на Софийската фондова борса, той има възможността да даде най-точното описание след събитията. „Основателствуването" (в езика от епохата) се подхваща от хора, „които нямаха намерението да управляват дружествата, които създаваха, и да носят отговорност... Удачни хора си даваха вид, че предприемат важни и големи работи и основаваха акционерни дружества. Основаваха се дружества с фантастични и химерни цели и обекти. Хората се мамеха поради имената на основателите или поради наименованието на дружеството. Жаждата за бързи и лесни печалби бе еднаква и у тия, които приканваха публиката да записва акции, и у тия, които записваха... Лично за нас бе ясно, че това е една обществена напаст, която ще доведе до крушение и... си позволихме да препоръчаме някои мерки... Но нищо не биде направено... Когато дойде време да се работи и особено пък след като общите стопански условия станаха още по-тревожни и променчиви, основателите или ги вече нямаше в дружествата, или се оказаха негодни за работата, в която бяха увлекли публиката"[79].

Разказът на Бочев (валиден за всяка учредителска вълна) продължава, навлизайки в преизподнята на управлението на нововъзникналите дружества. Текстът е изключително богат, но от него споменавам само още два щриха, които са особено характерни. Единият се отнася до лекотата, с която се гледа на некомпетентността на персонала – проблем, който традиционно се третира през пръсти като „второстепенен", макар че рано или късно наказва собствениците. Другият е невъзможността да се изгради обективен, балансиран и представителен контрол в акционерните дружества – Бочев излага[80] цяла гама от конфликти на интереси и неравноправия, които съпътстват тези образувания и до днес.

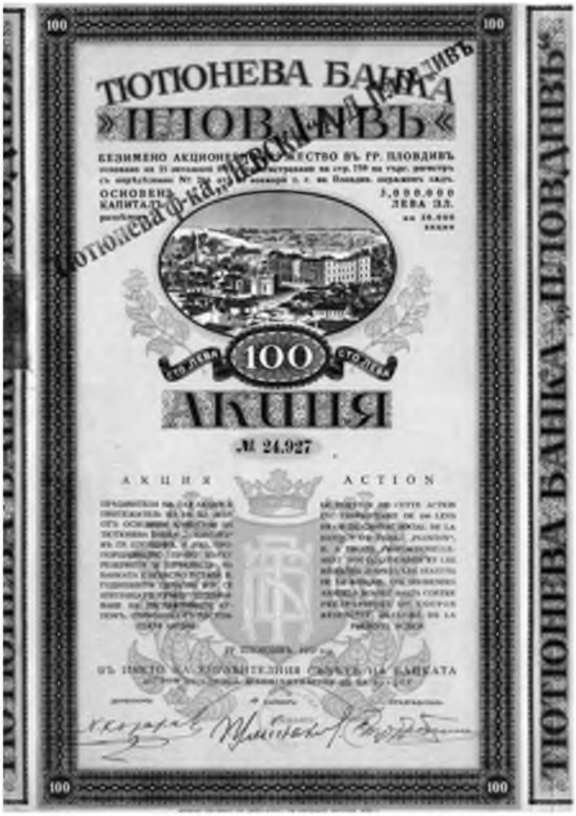

ТЮТЮНЕВА БАНКА
»ПЛОВДИВЪ«

БЕЗИМЕНО АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО ВЪ ГР. ПЛОВДИВЪ

ОСНОВЕНЪ КАПИТАЛЪ 3,000,000 ЛЕВА ЗЛ.

Тютюнева ф-ка „Левски“ Пловдивъ

СТО ЛЕВА 100 СТО ЛЕВА

АКЦИЯ

№ 24.927

АКЦИЯ ACTION

ВЪ ИМЕТО НА УПРАВИТЕЛНИЯ СЪВѢТЪ НА БАНКАТА

ТЮТЮНЕВА БАНКА „ПЛОВДИВЪ“

Акции от грюндерските времена

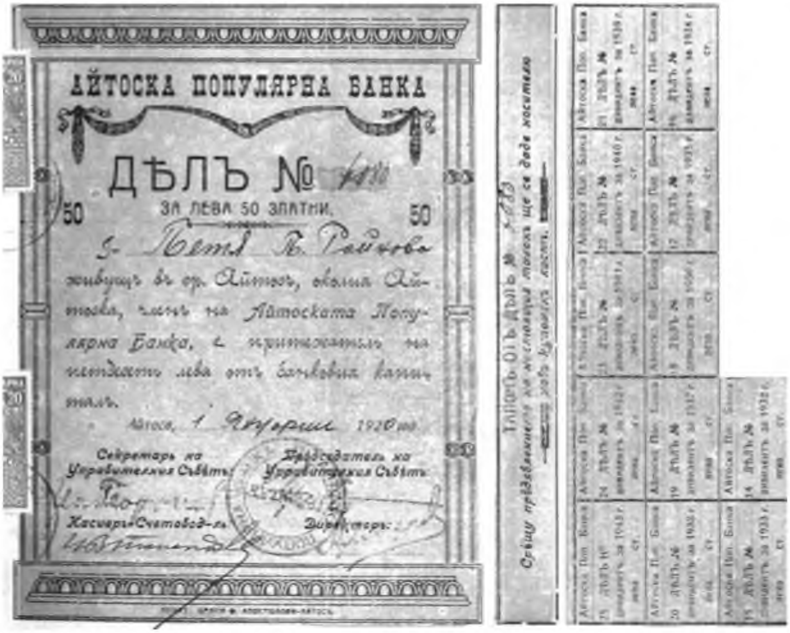

АЙТОСКА ПОПУЛЯРНА БАНКА

ДѢЛЪ №

ЗА ЛЕВА 50 ЗЛАТНИ.

50 50

Г-жа Пета П. Райнова живущъ въ гр. Айтосъ, околия Айтоска, членъ на Айтоската Популярна Банка, е притежатель на петдесеть лева отъ банковия капиталъ.

Айтосъ, 1 Януарий 1920 год.

Секретарь на Управителния Съвѣтъ:

Председатель на Управителния Съвѣтъ

Касиеръ-Счетоводитель

Директоръ:

ТАЛОНЪ ОТЪ ДѢЛЪ №

От всичко това остават спомените от обезценени и станали ненужни акции, от книжа, които не носят дивиденти, от нечистоплътност и от епидемична „смъртност“ сред новосъздадените дружества. Непопулярността на акционерния капитал се превръща в непопулярност на самия капитализъм.

Органичната несъвместимост на българския капитализъм с дългосрочния акционерен капитал се установява и в съдбата на борсовата институция. Основана през 1914 г. Софийската фондова борса (СФБ) започва своето пълноценно съществуване едва след края на Първата световна война. Но и то е краткотрайно: на 31 октомври 1925 г. борсата е затворена поради липса на редовни сделки с ценни книжа в обеми, достатъчни за определяне на пазарни курсове[81].Тя отваря отново след три години (септември 1928 г.), за да изпита, много скоро след това (през 1932 г.), ударите на депресията.

Две характеристики на СФБ говорят особено ясно за слабостта ѝ като посредник на пазара на акционерен капитал – основната част от нейния оборот са държавни ценни книжа (ДЦК), а обсегът на извънборсовата търговия остава изключително широк.

Държавата е главният потребител на дългосрочни ресурси, така че активната търговия с ДЦК на борсата е разбираема. Те са нейната основна „суровина“, като през 1921–1923 г. обемът на сделките с тези инструменти (въпреки общо взето слабата склонност на публиката да инвестира в държавни облигации) систематично надвишава оборота с акции[82]. Търговията на фондовата борса е захранвана по-активно от три вътрешни заема. През 1921–1925 г. известна популярност има Българският народен заем от 1921 година. През 1929–1932 г. засилен интерес е проявен към „бежанските“ облигации, които представляват специфични книжа, издадени по известната и днес спогодба Моллов-Кафандарис*. След 1937 г. настъпва по-оживена търговия с облигациите на Погасителната каса♦. При вторите два случая сделките са по правило за малки суми, „като облигациите обикновено се предлагат от първите си собственици... докато търсенето се обуславя предимно от нуждите за представяне на гаранции по държавни търгове и пред съдилищата“[83]. Котировки на вътрешния пазар има и на българските външни заеми, но техните облигации са подвластни на специалните клаузи, договорени с носителите на титри[84].

Въпреки тези твърде скромни успехи на дългосрочните държавни книжа, те се смятат за по-успешния сегмент на капиталовия пазар, отколкото акциите, което потвърждава неговите ограничени възможности. Що се отнася до извънборсовата търговия, по някои оценки оборотите на СФБ представляват едва 15–20% от общия оборот с ценни книжа[85]. Основните играчи на пазара са сарафи, застрахователни дружества, спомагателни каси и други посредници, които използват борсовите котировки, но сключват сделки извън борсата[86]. Сходството с институционалните трудности при прохождането на днешния капиталов пазар стигат до детайли, но непрозрачността вече се пази не от затворени политико-фамилни дружества, а от упорито отбягващите всякаква публичност на борсата фирми.

---

* Спогодбата урежда обезщетяването на бежанците от Беломорска Тракия за оставеното от тях недвижимо имущество в Гърция. За целта са използвани облигации от Българския държавен заем 1923 година. (Вж. Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. История на българския външен дълг.)

♦ Вж. *Икономика на длъжниците / Лекуване на лечението.*

Ако съдбата на акционерния пазар е един от символите на хроничната немощ на българската икономика да генерира дългосрочен капитал, то втори признак е развитието на ипотечния кредит в страната.

Най-общо, неговата поява изисква достатъчен обем дългосрочни спестявания, натрупването на критична маса капитал, усещането за риск в икономиката да е сведено до достатъчно ниско равнище, а институционалната стабилност да е приемлива. Ипотечният кредит е кредит на предприемаческия нюх, на по-голям замах, мащабност и находчивост. Той предполага стабилна икономика и по-далечна перспектива. Слабото развитие на този специфичен пазар през първия български капитализъм е лакмус за отсъствието на редица от посочените качества и условия.

В средата на 20-те години е общоприето, че България е страната с най-слабо развит ипотекарен кредит в Европа, което е друг начин да се каже, че тя е и най-изостаналата страна на континента. За Ст. Бочев причините за тази ситуация са три. Ако първата е тавтологична (отсъствие на „капитали, които да са готови да се имобилизират за дълги срокове"), то другите две са по-скоро специфично национални. Наличието на ясно дефинирана поземлена собственост е *conditio sine qua non* за възникването на стабилен ипотечен кредит. А в България неуредиците в тази област съпътстват стопанското ѝ развитие. Те са породени от няколкото стихийни вълни, помитали старата поземлена инфраструктура: за(вз)емането на турските земи след Освобождението, колективизацията в началото на комунистическия режим, връщането на земята от 90-те години. Всички тези тектонични размествания в поземлената собственост са предизвиквали катаклизми и тежки удари върху самия институт на частната собственост. Накрая, третият мотив според Ст. Бочев е дълбокото предубеждение, че човек, заложил къщата си, е несериозен и не заслужава доверие[87].

Слаб като източник на капитал, ипотечният кредит е безсилен и като институционална форма. Той се развива при „смесване на жанровете", икономически безпредметни компромиси и палиативи. В търсене на свой периметър ипотечният кредит минава през класически за българския кредит перипетии: начално обвързване с държавата, намеса на „обществено-държавните" банки, неуспешни опити за проникване на частния капитал и, накрая, установяване на по-стабилни институционални форми с помощта на чужди капитали и под егидата на международна организация (в случая Обществото на народите).

Най-напред място на ипотечния кредит е намерено в БНБ♦. Правото да отпуска ипотечни заеми ѝ е дадено още със закона от 1885 година. По-късно (през 1907 г.) ипотекарният отдел на БНБ приема модела на класическата френска институция в тази област (Креди Фонсие). Заедно с еволюцията на банката обаче, дългосрочното ипотекарно кредитиране става все по-несъвместимо с емисионните ѝ функции. Очистването на БНБ от всякакви дългосрочни пласменти е основна задача през 20-те години. Решаваща стъпка в тази посока е наложеното от ФК на ОН отделяне на ипотекарната дейност на БНБ в нова банка. Това е изрично условие за отпускане на двата стабилизационни заема.

Ипотечно кредитиране се осъществява също от БЗБ и от застрахователните дружества (предимно за градски недвижимости). Първата специализирана частна банка се създава през 1912 г. с френски капитали, но тя така и не успява да укрепне и разгърне дейността си. Историята на Френско-българската ипотекарна банка илюстрира трудностите на този пазар♦♦.

Неизяснената институционална структура до средата на 20-те години отразява икономическите условия за ипотекарния кредит в България. Неговите източници са хибридни, несистемни, а често и неадекватни. БНБ и БЗБ прибягват до емисии на дългосрочни облигации в чужбина като алтернативни източници за набиране на ресурси за ипотечен кредит. (БНБ през 1889, 1893 и 1909, а Земеделските каси през 1896 г.) Но тези средства не са достатъчни – двете банки мобилизират и влоговете, а БНБ не устоява на изкушението да прибегне към банкнотната емисия. Икономическият проблем с подобни практики е, че при оскъдица на дългосрочни източници, типично дългосрочни начинания започват да се финансират от краткосрочни ресурси. Матуритетното несъответствие между активи и пасиви се превръща в един от хроничните проблеми за банковата система. „Счете се у нас, че за ипотечни заеми могат да се дават банкови средства, без да се гледа техният произход и следователно тяхната изискуемост. Суми от влогове отиваха за ипотечни заеми с 10–30-годишен срок; дори постъпления от текущи сметки, дори и... от банкнотна емисия. Щом е така, то ипотеки може да дава всяка банка, всяко кредитно учреждение."[88]

Това смешение в източниците на средства изкривява на свой ред финансовата система. Причината за деформациите е отново в модела на икономическо развитие. По определение ипотекарният кредит е източник на дългосрочни инвестиции не само в частния сектор, но и в държавните или комунални начинания. (Значителна част е облечена в заложни и комунални облигации.) При мащаба на намесата ѝ в икономиката и при неутолимия ѝ глад за финансови ресурси, държавата все повече губи задръжки, като престава да се съобразява с основни

♦ Вж. *Българска народна банка.*

♦♦ Вж. *Откъм частните банки I Културата на частното банкиране / Консервативни анклави?*

правила на стопанска рационалност. Институционалният вакуум в ипотекарния кредит ѝ позволява да налага силови решения на банки, чиито профил и възможности съвсем не са подходящи. Стига се до банализиране на държавните гаранции по дългосрочни кредити или до честа пряка принуда за отпускане на дългосрочни заеми на общини, синдикати и пр.* „Държавата налага даване дългосрочни кредити, па го и гарантира на общини и пр., без да иска да знае ще могат ли те да го покрият с доходи от имоти и такси за оказване услуги или това са заеми за покриване безсмислени дефицити или за общинска строителна политика, която често пъти спира преди да е започнала. Банките дават ипотеки за „търговия", за „индустрията"... и това води до много близки затруднения, които искат все нови кредити."[89]

Със специален закон, на 30 декември 1927 г. е учредена Българската ипотекарна банка (БИБ). Преди всичко тя легитимира факта, че местният капитал не е в състояние да създаде собствена ипотекарна институция. Банката е основана с мажоритарно чуждо участие (4 от 10-те милиона капитал са на БЗБ и БЦКБ, а 6 на Лазар Фрер и Блер енд Ко), на което се разчита и за пробив към труднодостъпните световни капиталови пазари[90]. А. Ляпчев отбелязва, че „досега [ипотекарна банка] не се създаваше, тъй като беше предлагано едно условие: от тия, които биха я организирали, ние искаме да се даде един заем и на Земеделската банка. Сега изглежда, че тези въпроси добиват едно разрешение, защото заемът, тъй нужен на Земеделската банка, се надяваме да бъде част от големия държавен заем [от 1928 г.]"[91]. Самото разбиране, че подобна институция може да бъде създадена единствено с чужди капитали, не е ново, като банката всъщност продължава линията, започнала с емисиите в странство на дългосрочни облигации от БНБ и БЗБ и с първите опити в ипотечното дело от 1912 година.

Развитието на БИБ олицетворява двете основни тенденции в българската финансова система през 30-те години: „национализация" (побългаряване) на кредита и неговото практическо одържавяване. Създадена като частна банка с преобладаващо чуждо участие, след 10 години (съгласно договора за учредяване) тя преминава в ръцете на държавата. През септември 1936 г. правата на чуждите акционери и кредитори са откупени от Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ), която придобива 80% от капитала, при 10% пряко на държавата и 10% на застрахователни дружества.

Раждането на БИБ като полудържавна банка и последвацото ѝ пълно „национализиране" не учудва никого. „Най-доброто разрешение за уреждане на Ипотекарна банка, пише още през 1927 г. Ляпчев, би било следното: една акционерна ипотекарна банка, в която държавата чрез кредит да участва с капитал, който в по-голямата си част, напр. 6/10 да принадлежи на някоя голяма финансова организация от много банки из различни страни, но по възможност при условие тези акции да бъдат блокирани и след няколко години държавата да има право да ги изкупи по реалните им цени."[92] Както отбелязва Ст. Бочев „общественото мнение е свикнало да счита, че големите кредитни институти трябва да бъдат държавни"[93]. Това е непоклатимо убеждение, което не се обсъжда, а десет години по-късно, по повод юбилея на БИБ, Теодор Теодоров вижда в откупуването на тази институция преди всичко акт, потвърждаващ *„ръководното начало на българската стопанска политика още от първите години след Освобождението: всички важни лостове в стопанския живот на страната да се намират в ръцете на държавата или поне под нейния най-близък надзор"*[94]. Мнозина гледат на БИБ като на „колониално предприятие", като на чуждо и изолирано „чисто капиталистическо банково предприятие". За тях „национализирането" на банката е добре дошло, защото ще я „приземи" до обичайния български финансов мащаб, превръщайки я в „банка за *по-дребен* ипотекарен кредит... [като] може би най-правилно ще отговори на новото нейно положение"[95].

---

* Случаят с „Въча" е един от най-типичните (ако не най-мащабният) казуси на финансиране на фараонски начинания. Вж. *Духът на институциите / Една обществено-държавна мегаломания.*

Би било несправедливо да се отрече, че БИБ приема и някои нетипични за българския финансов свят черти. Въпреки че при създаването ѝ Ипотекарната банка е етикетирана от съвременниците като „потекална банка" (по спомена на Стефан Бочев), фактите показват, че тя проявява редки добродетели, които я открояват на общия фон, като по този начин само по-добре го отричат. Дейността ѝ се характеризира с две черти – скромни мащаби и предпазлив консерватизъм. Условията и формалностите, които тя налага са толкова стриктни и непознати за местния пазар, че това отблъсква много потенциални заемоискатели. За десет години банката е раздала едва около 5 000 ипотечни заема за кръгло 800 млн. лева*. Това е незначително дори за българските мащаби. Основната ѝ дейност е в София, където срещу ипотекиране на имоти са отпуснати около 700 милиона. Само незначителните 8 млн. са кредитите срещу ипотека на полски имоти[96].

Спецификата в поведението на БИБ се обяснява с нетипичната ѝ клиентела. Със своята спретнатост и стерилност БИБ се превръща в образцовата банка на един тънък (следователно непредставителен) слой на българското общество. Тя е банка на средната и заможната класа в градовете, като нейното поведение е точно толкова нетипично, колкото е нетипична тази прослойка в българското общество. Ипотекарната банка в известен смисъл изпреварва времето си и условията, така както се случваше с „еталонните" кухи институции и структури от началото на прехода, разкроени за несъществуващата, винаги изплъзваща се и очаквана средна класа.

По всичко изглежда, че БИБ е управлявана различно. Консерватизмът ѝ се приписва преди всичко на чуждото участие, но той е плод и на обстоятелствата.

---

* Нека спомена за сравнение, че активите на българските банки през 1929–1938 г. са средногодишно между 14 и 15 млрд.лв. Активите на БЗБ през 1929–1934 г. нарастват от 4.5 на 6.4 млрд. лева.

Създадена малко преди кризата, с ограничени средства, БИБ не успява да развие широка активност, в която да потъне (както другите банки) в годините на депресията. Банката формира (при „близък надзор над клиентите си") една общо взето редовна клиентела, която посреща редовно задълженията си. „Редовност, която е от интерес преди всичко на самите длъжници, защото опитът свидетелства, че когато един длъжник събира и харчи приходите от ипотекарния имот, а остава да се натрупат неплатени шестмесечни вноски, той вече се поставя в невъзможност да изплува от задълженията си, освен чрез продажба на имота си."[97] Но такива случаи са много редки и за десетилетие (с 8 кризисни години) само 83 имота са продадени на публична продан. В дивидентната си политика БИБ е предпазлива (7%), а като неин плюс се изтъква липсата на стремеж към печалба и към трупане на резерви[98]. (Резервите ѝ са около 14 млн. при капитал от 267 млн.лв. през 1937 година.)

Очакването, което БИБ не успява да оправдае, е достъпът до чужди капитали, но тук тя просто следва общата ситуация в Европа и в страната. Евтини капитали отвън така и не постъпват, а с началото на депресията техният приток съвършено секва.

Независимо от всички конкретни обстоятелства и перипетии около институциите за дългосрочен кредит в България, неговата анемичност потвърждава, че една бедна икономика не е в състояние да генерира значими дългосрочни спестявания и капитал. Но този тривиален факт не снема отговорността от държавата, която никога не е имала последователна политика за насърчаване на спестяванията. Всичките ѝ усилия са насочени към изсмукване на спестителя, а не към неговото мотивиране. И ако българинът все пак отделя нещо дългосрочно (съобразено с ограниченото си благосъстояние), държавата прави възможното този потенциал да се реализира в ниска степен, подкопавайки формирането на автентичен предприемачески дух*.

Българският капиталов пазар предлага крайно ограничен комплект инструменти.

Традиционната психология на индивидуалния спестител е смесица между консерватизъм и лековерие към лъскаво опаковани примамки. От една страна той тежко и масово се преориентира в предпочитанията си, при това едва след като продължително време е ощетяван. По правило изборът му пада върху най-елементарните форми на спестявания, ако изобщо прояви доверие към институциите на финансовата система. От друга страна, страхът „да не се мине" е основен дразнител, който често го предизвиква да опита първата появила се възможност, представена му като особено привлекателна. В такива случаи е склонен към авантюризъм, струващ му понякога целите спестявания.

---

* Тук са оставени настрана формите на небанкови дългосрочни спестявания – пенсионните фондове и застрахователните дружества.

Спестителите се мятат между тривиалните спестовни влогове в гарантирани от държавата институции и примамката на поредните фойерверки. Класическият първи избор е ПСК, като в сравнение с него дори влоговете в частни търговски банки са проява на „изтънченост". „Финансовите авантюри" са най-разнообразни: аналози на днешните пирамиди са, отчасти, появилите се като гъби след дъжд акционерни дружества през годините на грюндерска треска или спестовно-строителните дружества.

При всички случаи, колективната стопанска памет носи следите от кризите, подкопали и без това слабото доверие към институциите. Вероятно акционерите (силно ограничен сегмент от инвеститорите) в най-голяма степен, и на собствен гръб, привикват с „икономическата смъртност". За обикновените вложители *големите* фалити дълго време са по-необичайно явление. Случаят от 20-те години с достолепната и именита банка „Гирдап"♦ е по-скоро рядък пример на фона на разпространеното „изчезване" на слаби кредитни учреждения. В редица случаи не се е стигало до формален фалит, а до „клинична смърт" чрез продължително вегетиране без никаква активност. Най-близо до крах българската кредитна система е през депресията. По серия причини обаче верижните фалити са избегнати, като настъпват единствено масови тегления на депозити от отделни банки – локализирани епизоди на паника и на рефлекторно преливане на спестявания в „сигурните" държавни банки. Пораженията са установени след депресията, когато „направляваната" консолидация оголва действителното състояние на банките и ампутира (в по-организирана форма) нейните обречени сегменти. Въпреки тази неравна и бурна история, финансовата система не познава крах от мащаба на кризата през 1996–1997 година.

Какъв е реалният избор пред спестителите (инвеститорите)?

Най-безрисковата част на спектъра започва от ПСК. Създадена като спестовна институция на бедните, тя е адекватна на възможностите на населението. Привлекателността на касата идва преди всичко от държавната гаранция, която безотказно привлича масовите спестявания в периоди на икономически сътресения. Не по-маловажно е, че клиентелата на ПСК е непретенциозна, като се задоволява със значително по-ниски лихви от предлаганите за други инструменти. „Опитът ни доказва, че спестителите безропотно и с удоволствие се благодарят от 4%, които им плаща касата, защото могат да си спестяват, начиная от 1 лв. нагоре, и защото могат да си теглят от спестения капитал малки суми, когато и от която станция пожелаят и не прибягват да търсят по-големи лихви, макар че в годините 1896–1902 банката плащаше по 6 и 7% на срочните влогове за суми по-големи от 100 лева."[99] Тези цифри оразмеряват мащаба и хоризонта на българския стопански бит. В масовия случай се търсят ниски, но сигурни лихви, спестява се в рамките на 1–100 лв., най-силното же-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Фалитът на „Гирдап"*.

лание е спестеното да бъде достъпно, на ръка разстояние, във всеки момент...

През различни периоди ПСК се ползва с привилегии, които изкривяват финансовия пазар, за да насочат ресурси именно към касата. В края на 30-те години например тя преживява възход не само (и не толкова) поради държавната гаранция и относително високата лихва. Незаменими се оказват предоставеното право на несеквестируемост на влоговете (което привлича многобройни спестители със запори), както и невъзможността за прихващания от лица, които са едновременно дебитори и дребни спестители при банките[100]. Ясно е, че най-масовата спестовна институция поощрява пасивното поведение, а не премира разумния финансов риск. Тя допринася за широкото* отъждествяване на „сигурност" с „държава", което е с многопосочни последици за българската стопанска култура.

В отделни случаи в привлекателна алтернатива за част от инвеститорите се превръщат държавните ценни книжа. Така е при излишна ликвидност на банките, когато те не намират пласмент на ресурсите си. За да не влошат своята рентабилност, банките свалят драстично лихвите по депозитите или дори отказват влогове. Необходим е обаче съществен лихвен диференциал от порядъка на 6–7% (през 1937 г. например влогове носят 2–3%, ДЦК – 9%, а курсът на най-доходоносните облигации по държавните заеми се покачва с 40%), за да бъде задвижено осезаемо пренасочване на спестяванията. В такива моменти известно оживление се пренася дори на борсата, макар абсолютният обем на сделките да остава крайно ограничен[101]. Алтернативи на депозитите в ПСК се появяват и в инфлационните или дефлационни години. Обезценката на парите предизвиква бягство от лева към недвижимости, стоки (търговия) и спекулативни акции. По време на депресията, както видяхме, спестителите по други причини се насочват към строителството.

Това, което е вярно за инструментите на капиталовия пазар, е отчасти вярно и за тези на паричния. Въпреки че краткосрочният кредит (в частност търговският) е значително по-развит от дългосрочния, проблемът за качеството и недоразвитостта на инструментите остава. След поврата от 1928 г. например БНБ става чисто емисионен институт, което означава, че портфейлът ѝ следва да бъде високоликвиден♦. В нейна основна операция се превръща реесконтът на търговския портфейл на банките**. Но за да има сигурността, подобаваща на емисионна банка, БНБ трябва да затегне съществено изискванията към представените ѝ за реесконт книжа, да спре лековатото рефинансиране и да попълни портфейла си единствено с качествени краткосрочни активи. За да получат рефинансиране от БНБ (чрез реесконт), от своя страна банките са длъжни да подбират само най-сигурните активи сред предлаганите от техните клиенти.

---

* През 1937 г. Пощенска каса има 588 хил., а през 1938 г. – 640 хил. вложители.

** Повторно сконтиране портфейла на банки и банкери от емисионната банка.

♦ Вж. *Българска народна банка.*

Всичко това изкарва наяве качеството и надеждността на намиращите се в обращение на паричния пазар книжа. „Условията на търговия в България са толкова примитивни, че има само много ограничени обеми търговски ефекти в обращение... Обемът на полиците, подходящи за дисконт при БНБ е ограничен, а този на действително първокласните полици е още по-малък. Последните се държат от големите търговски банки и рядко се предлагат на БНБ за редисконт. Тя следователно е принудена да приема полици със по-съмнителна сигурност, което сериозно отслабва позициите ѝ."[102]

Проблемът съпътства БНБ от самото ѝ създаване. Макар и учредена като емисионен институт, първоначално тя е напълно лишена от „суровина" за сконтиране поради недоразвитите форми на стопански живот. Той трудно ражда дългови инструменти, които по качество и матуритет да отговарят на стандартните изисквания за реесконт – гаранция от поне три подписа и максимален падеж от три месеца. Отсъстват частни банки, които да представят за реесконтиране на БНБ книжа по краткосрочен търговски кредит. Не могат да се правят аванси срещу залог на ценни книжа защото такива отсъстват[103]. Въпреки последвалото усложняване на икономическите форми, недостигът на адекватен „материал за сконт" не изчезва, като през 30-те години оплакването от неговата оскъдност се превръща в хронично.

Тук далече не се прави изчерпателен обзор на наличните инструменти за инвестиране. Но търсейки типичното, се изкушавам да се спра по-подробно на една възможност за спестителите, която превъзходно илюстрира „другото им лице" – техният неудържим стремеж към „авантата". Имам предвид Спестовно-строителните дружества (ССД), нароили се след 1931 година. Те идват в подходящия момент и на подходящото място. Моментът е разгарът на депресията, с така характерното недоверие към банките и трескаво търсене на възможности за защита на влоговете. Разцветът на ССД „съвпада с най-острата стопанска криза и може би тъкмо несигурността в стопанския живот и страхът за бъдещата съдба на българската монетна единица играха немалка роля в създаването на „психозата" на новата стопанска организация"[104]. Мястото е България, където придобиването на жилище се смята за едва ли не единствената смислена цел на спестяванията и като техен „пределен хоризонт". (35% от населението на страната и 65% от това на София са наематели.) В този контекст няма по-примамливи уловки за промоция на нови финансови начинания от тези, свързани със закупуване на собствен дом. Уловките стават още по-привлекателни, ако се гарнират с вечно търсения „безлихвен кредит".

Възникналите ССД използват именно тези нагласи, като приемат най-популярните стопански форми – дружествата са разновидност на кооперативите (има само 1–2 акционерни) и лансират спестовната взаимокредитна система. Пласментите им по идея са гарантирани с първа ипотека върху ценни покрити недвижими имоти. За по-голяма тежест се набляга на „световното" разпространение на ССД, като се посочват корените им в Англия от XVIII в. и милионите членове в други страни. (В България обаче е възприет германският модел.) Накрая, визираната клиентела е обещаваща – твърде широкият контингент малоимотни граждани.

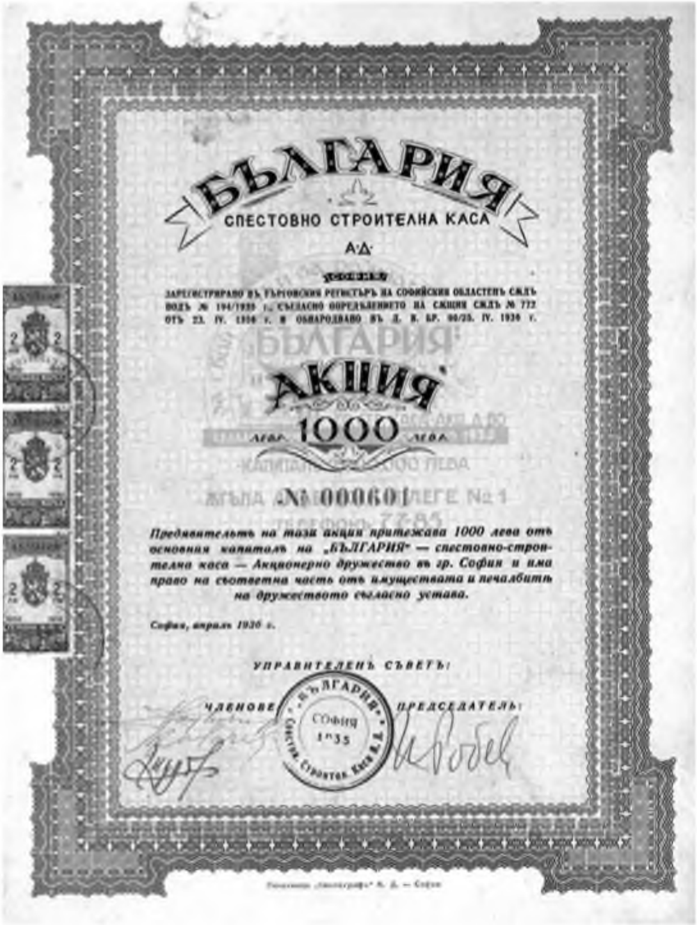

БЪЛГАРИЯ

СПЕСТОВНО СТРОИТЕЛНА КАСА

А·Д·

ЗАРЕГИСТРИРАНО ВЪ ТЪРГОВСКИЯ РЕГИСТЪРЪ НА СОФИЙСКИЯ ОБЛАСТЕНЪ СЖДЪ ПОДЪ № 194/1936 г., СЪГЛАСНО ОПРЕДѢЛЕНИЕТО НА СЖЩИЯ СЖДЪ № 772 ОТЪ 23. IV. 1936 г. И ОБНАРОДВАНО ВЪ Д. В. БР. 90/25. IV. 1936 г.

АКЦИЯ

лева 1000 лева

№ 000601

Предявительтъ на тази акция притежава 1000 лева отъ основния капиталъ на „БЪЛГАРИЯ" — спестовно-строителна каса — Акционерно дружество въ гр. София и има право на съответна часть отъ имуществата и печалбитѣ на дружеството съгласно устава.

София, априлъ 1936 г.

УПРАВИТЕЛЕНЪ СЪВЕТЪ:

ЧЛЕНОВЕ: *ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:*

София 1935

Книжа на строително-спестовни дружества

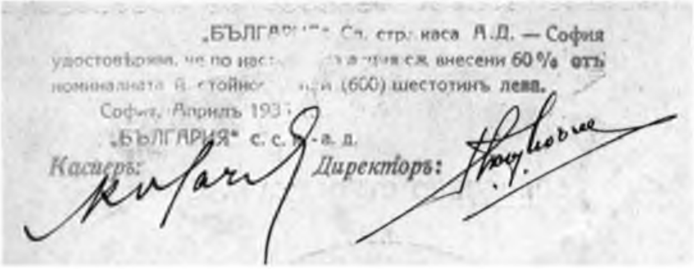

„БЪЛГАР[illegible] Сп. стр. каса А.Д. — София

удостовѣрява, че по нас[illegible] сж внесени 60 % отъ

номиналната ѝ стойно[illegible] (600) шестотинъ **лева.**

София, Априлъ 193[illegible]

„БЪЛГАРИЯ" с. с. к-а. д.

Касиеръ: *Директоръ:*

В действителност става дума за класически пирамиди и развитието на ССД следва всички неизбежни стъпки на подобни структури. Първата е набирането на лековерни вложители, които да захранят встъпителните плащания. Това съвсем не е трудно при господстващата атмосфера, съществуващия стопански манталитет и мистиката на кооперативизма сред населението. Съдейки по отзивите, мащабът на

„панаирджийската" и лъскава рекламна кампания е непознат. „Една удивителна енергия, съпроводена с една почти всичко обещаваща реклама и пропаганда бе разгърната в българското общество и се създаде едно масово увлечение и стремеж към новото кооперативно движение, което се посреща като някакво магическо чудо."[105] Резултатът е истинска „епидемична психоза", създадена от печатната пропаганда и многобройните агенти. През първите години в административните бюджети на дружествата комисионите на агентите са основно перо[106]. Освен привличане на клиентела, агресивната пропаганда цели преодоляване на подозренията и най-вече пречупване съпротивата на съществуващите кооперации, които се опасяват от загуба на собствените си членове.

Рекламата използва обичайната за България идеологическа опаковка на всяко ново стопанско начинание, продавайки ССД като „велика идея". Но дружествата всъщност разчитат на първични рефлекси. Един от тях е задействан с обещанията за безлихвеност на кредитите. Легендата е, че заеми се раздават само „срещу разноските". На практика тези разходи (достигащи 11%) са определяни твърде произволно и натоварват заема със „скрита" лихва между 2 и 4 процента[107]. Абсурдността на идеята е видна за мнозина – невъзможно е „да се намерят у нас безлихвени чужди средства, както е абсурдно и да се мисли, че е стопански допустимо с лихвени чужди средства да се подхранват нуждите от „безлихвени" заеми"[108] *.

По-съществено е, че т.нар. безлихвеност е същинско ограбване на едни спестители от други. След като всеки вложител е длъжен да внесе част от записания заем, е „очевидно, че [останалата част] ще изхожда... главно от други спестители"[109]. Въпросът е, че „онези, които имаха възможност веднага или по-бърже [с извънредни вноски] да внесат предвидените 15% от записаните заеми [даващи право на кредит] много лесно изпреварваха спестителите, които можаха да внасят само редовните си спестовни вноски"[110]. Както във всяка пирамида, облагодетелствани са първите и заможните, които получават „безлихвени" (по-точно нисколихвени) заеми за сметка на останалите. Системата работи единствено в началото и докато има значим приток на средства (допускане за „постоянно прииждане"). „Получаването на заема... не зависи само от редовността на отделния спестител, а в още по-голям размер от... редовността на вноските на всички други спестители"[111]. Моментът на получаване на заема („времечакането" според живописната терминология) може да се приближи, когато членовете се увеличават „като снежна топка", не се променя, когато членството се стабилизира и бързо се отдалечава при свиване на членската маса[112]. Преходите между тези три фази са неизбежни, последиците се развиват мигновено и така дестабилизирането на дружеството е програмирано.

---

* ССД разчитат най-вече на собствени средства и на вноските на членовете си, но те имат право също така да ползват кредити от БЗКБ и БИБ.

В българските ССД събитията се случват като по учебник. Облъчени от мощната пропаганда, жадните вложители първоначално пълнят касите на дружествата. Всичко става почти спонтанно, без регулации, „в спестителната публика и в самите сдружения цари безредие. Опасността от това безредие в началото не се виждаше, но от мнозина се долавяше интуитивно"[113]. За 2–3 години са натрупани около 200 млн. лева[114]. Успехът на почина е толкова голям, че той започва да се репликира и банализира. През 1934 се появяват нови и нови дружества с различна цел – заеми за покупка на мебели, за радиоапарати, за други движими вещи[115]. Върхът е достигнат през 1935 г., когато в ССД са записани над 50 хиляди души.

С намаляването на притока на нови членове настъпва очакваното прекъсване във веригата, като през есента на същата 1935 г. дружествата изпадат в остра криза. Тя „разчиства" пазара, оставяйки само 8 действащи дружества, а загубата на доверие води до обезсърчаване и оттегляне на стари членове. Кризата избухва почти веднага след приемането на специален закон за ССД, въвеждащ най-после някаква отчетност и надзор. Както обикновено, регулацията е закъсняла, въведена е след дълго (и толерирано) загниване.

Пирамидалната структура е напълно оголена. Към 1938 г. са записани (поискани) заеми за 5 млрд. лева*. Същевременно, до края на 1937 г., са раздадени едва 1 703 заема за 274 млн. лева[116]. Над 30 000 продължават да чакат. От тях само 5 836 са направили вноски, покриващи минималното изискване за получаване на заем[117]. Задоволени са нищожните 5% от заемоискателите, а за останалите шансовете силно се свиват.

ССД не минават без съпътстващото всяка пирамида и всяка спекулативна треска развращаване на икономическата среда. „В днешното болно време, пише най-трезвият хроникьор на ССД, спекулата бърже опита щастието си и в това ново стопанско поприще. Предприемчиви люде, обикновено предприемачи на постройки, на кооперативни домове, ангажираха „номера", т.е. записваха по няколко спестителни места в едно или разни дружества, внасяха веднага 15% от изискваната част от записаните заеми – за да получат по-скоро правото да се състезават. Онези, които сториха това по-рано, придобиха правото да получат заеми, които препродаваха с неизбежната комисиона на други алчущи безлихвени заеми или пък продаваха готови „апартаменти с безлихвени заеми", като печелеха във втория случай не само „комисиона", но и предприемаческа печалба от постройката на апартамента. Други сполучваха да препродават „своите номера", които предстоят да излязат в тираж", защото били стари и имали направени известни вноски по тях. Наред с това изкушението на малцината ръководители на ССД, които бяха и безконтролни изчислители на „спестовните числа", даващи право на заеми, бе тъй голямо, че хората с по-слаб дух и морал лесно можеха да му се поддадат и да направят некрасиви компромиси... Самата възприета „безлихвена система"... открива вратите на спекулата дори при най-скрупульозно ръководене делата на ССД, каквото у нас при това не винаги е имало."[118] Особено в началния период, дружествата са творение и плячка на тесен кръг спекуланти.

---

* За сравнение: към същия момент активите на БЗКБ са около 10 млрд.лв., на всички популярни банки около 3.5 млрд., а на всички чужди частни банки към 3.9 милиарда.

Наред с всичко друго, ССД култивират грандоманията на „обществените" и престижните строежи. „Без да имат съответни фондове, някои дружества са инвестирали големи суми в дружествени имоти, което е станало за сметка на заемораздаванията... Погрешна и преждевременна е била и политиката на собствени строежи за нуждите на спестителите."[119]

Историята със ССД е особено показателна за нагласите и скритите демони у спестителите. В нея играят бесовете, които вегетират под привидните традиционализъм и предпазливост и които оживяват при всеки лек дразнител.

Проявява се *широко проникналото разбиране, че някак си може да се инвестира без капитал, капиталът да се появи от нищото, да се получават – ако не безплатно, то с малко пари – суми, надвишаващи значително първоначалното имущество на клиента, да се влага дългосрочно с краткосрочни и нестабилни ресурси*. Преди закона от 1935 г. дялов капитал във въпросните дружества изобщо не е събиран, а след приемането му задължителната дялова вноска е само 3% от записания заем. В ССД „всички искат обещаните им 100% срещу внесените 20%, дори *веднага*"[120].

Когато достъпът до финансовия пазар е затруднен (а в България той винаги е по-малко или повече възпрепятстван), наяве излиза упованието в чудотворни схеми. Те могат да са доморасли, но се проявява особена възприемчивост и към всичко вносно. В случая със ССД е приложена „спасителната рецепта за освобождаването от лихвите чрез въвеждане на безлихвеното взаимокредитиране" на германския „селски дрогист Кроп"[121].

Накрая, не се забравят задължителните оплаквания от „безучастието" на държавата. След неуспеха на начинанието бързо започват да се кроят планове, как то да бъде реабилитирано, а дългата опашка от чакащи да не губи надежда. Идеите са отчайващо банални: „евтини кредити от държавата" срещу цесия на ипотечния портфейл на дружествата или „кредитиране под гаранция на държавата с дългосрочен заем при специални условия"[122].

Започнали като стихийни и спекулативни, но все пак *пазарни* творения, ССД се превръщат в най-обикновени просители пред държавната трапеза.

През 1938 г. Ас. Чакалов се опитва да направи една по-оптимистична равносметка за бъдещето на капиталовия пазар в България. Той е уверен, че „чрез системата на стокови заеми (външни) за нуждата на народната отбрана и други нужди и чрез вътрешния пазар, извънредните нужди на държавата могат да се посрещат с извънредни приходи, за което се изисква една здрава и дългосрочна финансова политика"[123]. На държавата „предстои, пише Чакалов, да организира вътрешния си пазар на капитали... за да може да разчита на българската спестовност за посрещане на извънредните дългосрочни нужди за развитието на страната. Българската спестовност може да осигури сключването на държавни заеми, стига да се създаде устойчивост в политиката на държавата по отношение на редовна платежоспособност, ликвидността на ценните книжа чрез една здрава кредитна политика... Организацията на пазара на капиталите предполага използването на дългосрочни спестявания, които не са предназначени да кредитират стопанството. Това са дългосрочните спестявания за осигуровки, на разни частни фондации, резерви на посмъртни каси, на спестовната каса и пр. Общата сума на тези дългосрочни средства, които по закон могат да се облекат в държавни облигации, а именно на застрахователните дружества, фонда обществени осигуровки, на многобройните посмъртни каси, резервни фондове на държавни, акционерни и популярни банки, на разни фондации възлизат днес на над 4 300 млн.лв., без пощенската каса и държавните фондове, които не разполагат със свободни средства. От тях само една част (около 1 500 млн.лв.) е облечена в държавни облигации. Не може да се изисква и налага, разбира се, едно пълно обличане в държавни облигации, защото някои от тези институти имат и други задачи, но все пак, при една по-голяма организация и доверие, Държавните ценни книжа могат да бъдат сигурен източник на рента наместо да се предпочита, например, осигурителните дружества да търсят пласмент в строежи на сгради със стотици млн.лв. и то при по-малка доходност – около 4%. Ежегодното нарастване на тези фондове, дружества и институти е над 1 200 млн.лв.: около 250 млн.лв. минимум за застрахователните дружества, 90 млн.лв. за фонда Обществено осигуряване, около 150 млн.лв. за частни фондове, над 400 млн.лв. за пощенската каса и над 100 млн.лв. увеличение на разните резерви на посмъртни каси, институти и пр. ... При една стабилна политика може да се предполага, че нашият пазар може да погълне средно годишно над 600 млн.лв. държавни емисии, независимо от другите възможности на частната спестовност при една политика на насърчаване на този род пласменти"[124]. Мерките за организиране на капиталовия пазар според Чакалов са изцяло в ръцете на държавата – „да следва политика на евтин и здрав кредит; да засили доверието в своите ценни книжа чрез устойчива политика на плащане и амортизация; да създаде пазар на облигации, като поддържа курсовете им и въздейства чрез БНБ, като ѝ предостави да използва многобройните касови резерви на разни фондове; да подпомогне постоянната ликвидност на ДЦК чрез възможността им да се получат заеми чрез БНБ срещу залог, както това вече се практикува..."[125]

През 1938 г., в разгара на възстановяването след депресията, мобилизирането на дългосрочни спестявания чрез ефективен капиталов пазар все още е *предстояща* задача. Добронамерената програма на Чакалов така и не се случва. Тя само още веднъж потвърждава, че в самия край на първия български капитализъм спестовността е не качество, а проблем за българската икономика. Държавата отново избира лесния път да използва квазифискални източници, дори тогава когато икономическите дадености за възникване на пазар изглежда позволяват и друго.

Цена на капитала

При финансова система, страдаща от капиталов глад, изтъкана от простовати институции и инструменти, проядена от безброй преференции и специални статути, силно дебалансирана в посока на държавата, лихвите са систематично завишени. През цялото си първо „пазарно" съществуване България е страна с високи лихвени равнища, а в отделни случаи – дори с най-високите в Европа. Графиката (с. 119) за сконтовия процент на БНБ и на няколко други емисионни банки съвсем нагледно илюстрира тази даденост*.

БНБ има възлова роля при определяне на лихвите в икономиката, а дилемите пред лихвената ѝ политика пронизват икономическия дебат на границата между XIX и XX век. Спори се най-вече по това, дали банката да продължава да привлича спестявания, или напротив – да ги „отблъсква" към частния сектор, който да ги канализира по своите си правила и цели.

Двусмислеността в позицията на БНБ идва от това, че по тогавашния ѝ статут тя може функционално да бъде както основен източник за капитализиране на прохождащото стопанство, така и съществен резервоар на ресурси за бюджета. Вътрешната конфликтност на тези цели поставя банката пред избор дали да търси ресурси в привличане на влогове, или в дохода си от емисионна дейност (сеньоража)**.

През първите си години БНБ се стреми с относително високи лихви да привлича влогове, при това не само като ресурс, но и с „възпитателна" цел – за да приучи населението към спестявания. Това е безспорно „скъпа" политика, която яде от печалбата ѝ. След стабилизацията от 1902 г. банката се ориентира към безлихвения ресурс на емисията. Теоретично така тя увеличава приходите и съответно максимизира дохода, преведен на бюджета. В действителност обаче идеята е новата политика да ѝ позволи да свие депозитните, а оттук и кредиторните лихви. Очакването е по този начин да се насърчи деловата активност, макар и с цената на известно подкопаване стимулите за спестяване.

Предпочитанията до Първата световна война са БНБ да действа като *пряк* кредитор, което ѝ позволява да пласира известни ресурси при по-достъпни условия и дори да смъкне лихвите за своите клиенти под пазарните. Тази линия обаче има и своята цена. Фаворизирането на прекия кредит става за сметка на ре-

---

* Сконтовият процент е избран като най-представителна лихва на паричния пазар. Съотношенията между различните държави се запазват и при другите видове лихвени проценти.

** Тук разглеждам нормалната емисия, обезпечена от законовото метално покритие на парите, а не случаите на книжнопарична инфлация, когато държавата използва БНБ за (над законово допустимото) финансиране на фискалните дефицити. Най-яркият пример е финансирането на Първата световна война посредством банкнотна емисия, която впоследствие довежда страната до ръба на хиперинфлацията. (Вж. *Българска народна банка*.)

Сконтов процент на емисионни банки (лихва за декември на съответната година)

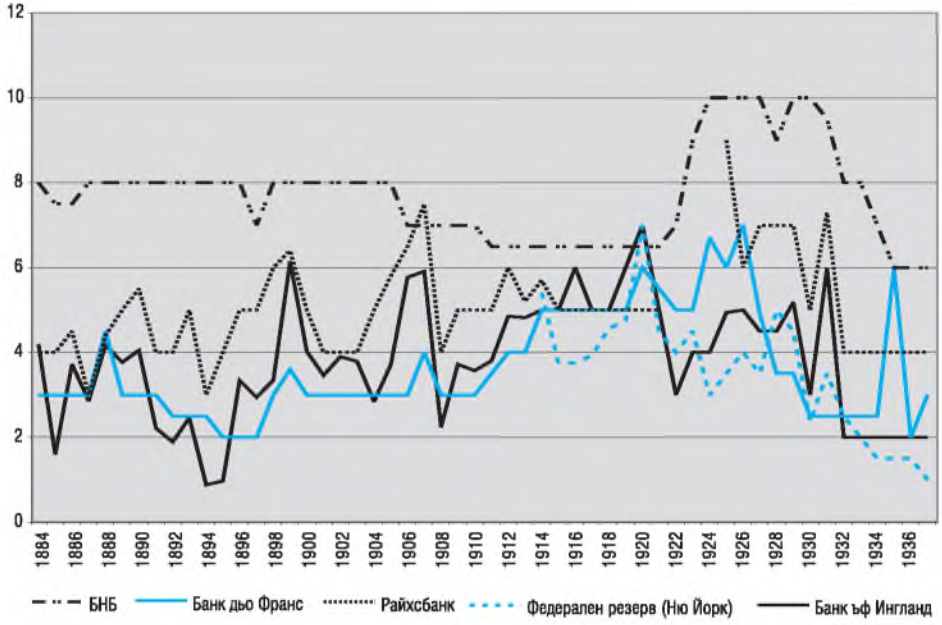

NBER Macrohistory database (www.nber.org/databases/macrohistory/contents/index.html)/Interest rates; БНБ
Заб.: Не е поместена сконтовата лихва на Райхсбанк за годините около хиперинфлацията в Германия (1922–1924).

есконта. Така БНБ пропуска възможностите да задълбочи и разнообрази финансовите инструменти, което е можело да се постигне чрез разширяване на реесконтните операции. Ст. Бочев отбелязва, че през цялата си история до началото на 20-те години БНБ „иска да върши сконто – истински търговски кредит и се избягва тримесечният запис, а не е видяла че прям кредит – това значи заеми срещу поръчителство, а ако се предпочита истинското търговско сконто, както и трябва да бъде, тогава реесконтът, т.е. косвеният кредит, иде сам по себе си. Но банката е искала търговско сконто без реесконт, защото е искала да избягва проводниците и посредниците в кредита, без които истинският сконт на емисионната банка е неприложим. Банката… не се е решила да влезе напълно в пътя, който ще я доведе до тази цел – реесконт. Това противоречиво отнасяне към един такъв основен въпрос е пречило на банката да се притече на помощ на търговията и индустрията по време на кризи. Прямият кредит е рискован. Той е опасен, особено за държавни кредитни учреждения. Не напразно БЗБ, а по сетне и БНБ се оградиха с онова законоположение – никой не може да отчуждава недвижимия си имот без тяхно разрешение. Но именно затова трябва да се прибегне до реесконта!… [И до 1924 г. (момента на публикацията)] БНБ не се решава да даде преднина на реесконта и поради това ще е принудена да има заеми и текущи сметки срещу поръчителство [присъщи на прекия кредит] – една кредитна форма отживяла времето си [дори за търговските банки] и съвсем неподходяща за един емисионен институт“[126].

С последователното придържане към прекия кредит банката подкопава собственото си влияние върху лихвените равнища. Нейният „евтин“ кредит се превръща в привилегия единствено за избраните, които се добират до ограничените ѝ ресурси. (Това са държавата, общините и неин близък кръг.) Непосредственото влияние на БНБ върху лихвите е сведено до тесен сегмент от пазара, а по-тънкият инструмент за *косвено* въздействие, какъвто е реесконтът, остава неизползван. На моменти с негова помощ тя може (но не го прави) да намали чувствително *общото* лихвено равнище, а не само това на пряко предоставяните кредити. „Каква полза, пита Бочев, че БНБ сега е дала около 300 млн. лева. Прямо с 9–10%, когато частните банки са раздали два милиарда и половина с 14–18%. Напротив, ако БНБ даде чрез реесконт още само половин милиард със 7–8%, общата сума на пласментите чрез частните банки би се увеличила на три милиарда, но процентът би се намалил сигурно с 2–3%, а може би и повече, а това би било много по-ефикасно от гледището на една сконтова политика.“[127]

Недолюбването на реесконта е от онези симптоматични факти, които изразяват не толкова (и не само) икономическа рационалност, колкото дълбок стопански манталитет, подозрителност и предразсъдъци. Тази връзка е декодирана от проницателния поглед на Ст. Бочев, който отбелязва, че за ориентацията на БНБ *„играят голяма роля и чисто политико-социални съображения.* Банката не е да не вижда, че реесконтът ѝ дава големи преимущества... Но *мисълта, че чрез реесконта ще печелят и частните банки, е много непопулярна днес*, та макар че БНБ и да има всички възможности да наложи и упражни пълен контрол в това отношение“[128].

С времето възможностите за пряко въздействие върху лихвите от страна на БНБ започват систематично да се свиват. Ефектът на нейния сконтов процент върху лихвените равнища все повече отслабва. От една страна това става поради стесняване периметъра на влияние, успоредно с укрепването на частните банки и с появата на нови институции. След 1910–1914 г. (когато БНБ достига апогея на своето участие в кредита с около 40% от цялата сума) настъпва нейното необратимо изместване. Този процес придобива неконтролируеми мащаби през Първата световна война – през 1921 г. пазарният ѝ дял е паднал на 4 процента.

След войната *механиката* на лихвите се променя напълно. От 1919 до 1927 г. БНБ почти не упражнява влияние върху тях. Докъм 1923 г. това става поради пренасочването на нейните ресурси към държавата за обслужване на външния дълг. По-късно причината е в пълното ангажиране на БНБ с камбиалната политика и с осъществяването на поверения ѝ валутен монопол. През този период влизат в сила и серията промени в закона за БНБ, които вече я откъсват и формално от пряко кредитиране на икономиката. Официално обявявания от нея сконтов процент (останал до 1923 г. почти непроменен на ниво от около 7%) практически няма отражение върху действително начислените лихви от частните банки. Те са значително по-високи, като достигат (заедно с комисионните) до 18 процента.

Вакуумът, оставен от декапитализираната емисионна банка, се запълва от частните банки, които се превръщат в основния регулатор на лихвените равнища. Ако до 1923 г. главната причина за високите лихви е рисковата премия срещу пълзящата девалвация, то със стабилизирането на лева лихвите остават високи преди всичко, за да привличат чужди капитали и да тушират острия капиталов глад в икономиката. И през двата периода обаче сконтовият процент на БНБ остава напълно откъснат от останалите лихви в банковата система. Влиянието на БНБ допълнително отслабва от засиленото присъствие на чуждите банки, които се рефинансират навън при много по-ниски лихви от сконта на емисионната. Тези банки не оказват натиск върху вътрешния капиталов пазар, но и не поемат рисковете му. Така дефлационната политика на БНБ, която поддържа високи номинални лихви, е до голяма степен обезсилена, като не успява да постигне желаните си крайни цели.

Както се случва обикновено, когато държавата се чувства неспособна да овладее неблагоприятно за нея пазарно развитие, тя действа силово. През 1927 г. е гласуван Закон за борба с лихоимството (лихварството), според който максималният марж между сконтовия процент на БНБ и лихвите на частния пазар не може да надхвърля 6 пункта. (След 1933 г. – 3 пункта.) Популисткият плам е очевиден от самото заглавие на закона, идващ да попълни една „празнина" в изтъканата от регулации българска икономика. Въвеждането на подобно ограничение, впрочем, е обсъждано още в средата на 20-те години, което дава повод на Ст. Бочев през 1925 г. примирено да заключи, че „много нормирания на цени са ставали у нас, и това може да стане. То би свидетелствало за безсилието на БНБ да създаде у нас, чрез рационална сконтова политика, истинско тържище за кредит... [Но] както всички официални цени и то бе без никакво значение"[129].

Налагането на силово решение за „привързване" на лихвите към сконтовия процент на БНБ идва в момент, когато инструментите на паричната политика ѝ се изпълзват, а новият закон я превръща в „банка на банките". Този статут изисква тя да упражнява косвено влияние върху лихвените равнища чрез сконтовата си политика и политиката на рефинансиране (реесконт).

Всяко административно решение „избива" другаде, като изкривява ценовите равнища. Ако към датата на закона максимално допустимото равнище за частните банки е 16%, то намаляване на лихвите може да се почувства единствено по отношение на първокласни длъжници. За останалите дебитори рискът се покрива от по-високи лихви, които надхвърлят нормираната. Не случайно проектозаконът предизвиква най-голямо брожение сред дребните съсловия и периферните клиенти от провинцията, опасяващи се, че ще бъдат изобщо лишени от достъп до кредит. Тяхното основно оплакване (формулирано в Народното събрание от П. Бъклов)[♦] е, че допустимият марж е твърде нисък и не би могъл да покрива веригата от рефинансирания (сконтирания), необходим, за да достигне кредитът до дребните клиенти.

Дебатът около закона дава повод да се припомни малко теория: не може да има нормиране цената на капитала, ако печалбата е свободна и се колебае без ограничения в двете посоки. При това този дебат, както и много други, проявява рефлекса проблемите едностранно да се търсят у кредиторите тогава, когато отговорността и бремето би следвало да носят и длъжниците. През 1927 г. (както и през 1997 г.) на банкерите се налага да припомнят, че кредитният пазар се уравновесява не само с еднопосочни мерки срещу банките, но и с натиск върху длъжниците. В специално изложение Русенската ТИК настоява за по-солидни санкции срещу нередовни длъжници и по-висока лихва за протестирани полици. „Самата твърде ниска законова лихва от 8%, отбелязва документът, подвежда и ненамиращите се в парични затруднения търговци да оставят да им се протестират полиците, за да използват за известно време средствата на своите кредитори срещу една минимална законова лихва. На това се дължи и значителното увеличение на протестите на търговските ефекти през последните години.“[130] Тези истини стават очевидни едва с кризата и след като всички възможности за поемане на загубите от кредиторите са изчерпани[♦♦].

Въвеждането на таван за частните лихви през най-динамичната възходяща фаза на икономическия цикъл безспорно ограничава гъвкавостта на пазара. Банките са принудени да се придържат към максимално допустимите лихви по кредитите, които от своя страна се определят от целите на политиката на БНБ.

Крайните причини за високото равнище на лихвите в България винаги са високият риск в реалната икономика и недостигът на спестявания при институционална недоразвитост на финансовата система. Хроничната липса на дългосрочни капитали поддържа високи лихвите по дългосрочните кредити, като същевременно насърчава масовата палиативна практика за използване на краткосрочни ресурси за дългосрочни цели. Това е евфемизмът, използван за поголовните просрочия и разсрочвания на дългове, при които краткосрочният капитал започва „да върши работата на дългосрочния“[131]. Естествено, разполагаемите краткосрочни ресурси съответно се свиват, а лихвите по тях се вдигат.

В определени моменти притокът на чужди капитали позволява известно отпускане на напрежението. Навлизането им след 1926 г. например помага за осезаемото смъкване на лихвите, които от 18–20% през първите следвоенни години започват да се движат в интервала 12–14% през втора половина на десетилетието.

Сходен е и ефектът от появата през 1927 г. на специализирана ипотекарна институция, разполагаща с по-сериозни дългосрочни средства. Въпреки ограниче-

---

[♦] За Петър Бъклов вж. *Откъм частните банки.*

[♦♦] Вж. *Икономика на длъжниците.*

ната й дейност, появата на БИБ се оказва достатъчна, за да намали лихвите по ипотечните кредити, като предоставя на сравнително отбраната си клиентела „дълги" пари при 10 3/4% през 1927 г. (за да падне до 7% през 1936 г.). По това време процентът на този сегмент от пазара се движи между 7 и 11% в БНБ, 12% в БЗБ и 12–18% в застрахователните дружества[132].

Лихвите се влияят и от отсъствието на институционални алтернативи. Акционерният капиталов пазар никога не представлява сериозна опция (освен през кратките периоди на учредителски „мании"), като единственият източник на достъпни средства остават търговските банки с техните ограничени и скъпи ресурси, високи разходи и широки лихвени маржове.

При ограничените финансови инструменти чувствителността на депозитите към равнището на лихвите става неопределена и условна. Има както нетипични периоди, когато влоговете растат при намаляваща лихва[133] , така и такива, когато излишна ликвидност в банковата система е съпроводена от високи лихви[134]. Поведението на неизкушените в тънкостите на финансите „инвеститори" се влияе от множество странични фактори: традиция, страх пред риска, несигурността относно обезценката на лева; мерки на фиска; стадно привличане към примамливи оферти... В същото време, гъстата мрежа от преференции позволява да се заобикалят обявените проценти. През 30-те години „лихвите за индивидуалните и кооперативни кредити (8% през 1938 г.) са само формално високи... В действителност изключенията, с които се ползват многобройните индивидуални и кооперативни длъжници, са толкова много, че средният действителен лихвен процент, по който са били изплащани отпусканите от БЗКБ кредити, остава по-ниско от тоя официален лихвен процент"[135]. Съвсем разбираемо, лихвената структура и нивото на *фактическите* лихви се изкривява от законите за облекчение на длъжниците, приети по време на депресията. Накрая, причина за ниската чувствителност към лихвите е и преобладаващият характер на влоговете в банковата система. Формалното им причисляване към категорията на срочните е нереално, тъй като спестителите са склонни да ги изтеглят във всеки момент, особено при кризи на доверие. Пласментите на банките (най-вече земеделските) са до голяма степен парализирани и следователно дългосрочни, а техните пасиви (влогове) са практически изискуеми във всеки момент поради смяна в масовите настроения и поради слабия ангажимент на вложителите[136].

Най-общият институционален фон зад структурата на лихвените равнища в България е зададен от всепроникващото присъствие на държавата.

Бегло сравнение на лихвите в различни инструменти през периода между двете войни (графика, с. 124) показва, че горната част от спектъра по правило е заемана от ДЦК и вътрешните държавни заеми. Тяхната доходност систематично надвишава лихвите по депозитите, а през редица години надхвърля и доходността на акциите. Този диференциал в полза на ДЦК деформира пазара. „Докато... чрез една политика и интервенция на борсовия пазар не се уеднакви рентабилитетът на държавните титри към общия лихвен процент на страната, пише Чакалов,

Лихви и доходност на книжа, котирани на Софийската фондова борса (%)

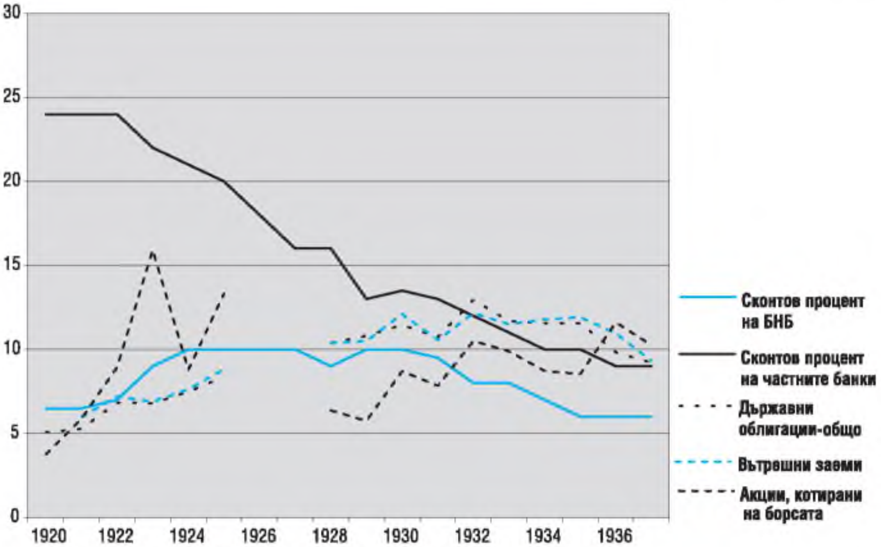

Кемилев, Асен. Паричният и капиталовият пазар в България през периода 1919–1937. –Економист, 1942, кн.1–2

Лихви по краткосрочни депозити

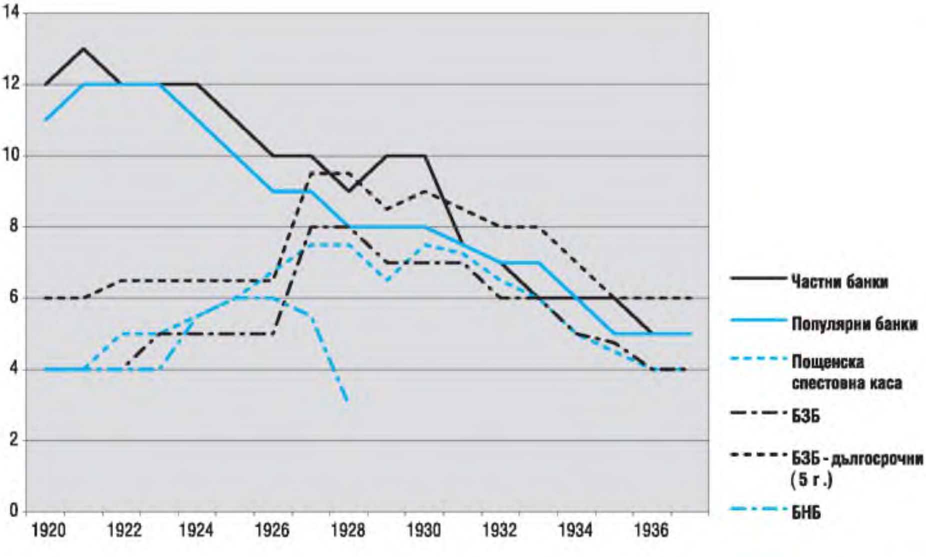

Кемилев, Асен. Паричният и капиталовият пазар в България през периода 1919–1937. –Економист, 1942, кн.1–2

Заб.: След 1928 БНБ престава да приема депозити.

не може да се мисли за един редовен капиталов пазар. Докато средният рентабилитет на ДЦК е бил през 1936 г. 10.9%, през 1937 – 9.31%, а за тази година около 8%, мъчно е за държавата да емитира заеми при 5%, макар и в кратък срок. Наистина причината за този висок рентабилитет се обяснява с преустановяването на амортизациите, но все пак той е голям и може да бъде по-нисък, както това се забелязва, поради по-големия кредит на държавата. Фактът от друга страна, че принудителните емисии на нашия пазар, над 3 000 млн.лв. номинални, както и другите вътрешни заеми се търсят, идва да покаже, че публиката вече има навик към този вид пласмент."[137]

Значимото различие между краткосрочните и дългосрочните лихви изразява липсата на доверие, която държавата се опитва да компенсира с лихвена премия или с допълнителни „примамки"*. Именно това се случва с емисията на заема срещу съкровищни бонове от 1934 г. за 430 млн. при 6 процента. „Той се покри в троен размер само защото държавата го гарантира със специални блокирани приходи и наложи постоянното му погашение от една страна и от друга поради политиката на БНБ, която осигури на кредиторите ликвидността на тези задължения на държавата чрез готовността да ги поеме в случай на нужда или да ги сконтира."[138] Друг пример е подсилването на интереса към облигациите на Погасителната каса♦ от държавата чрез предоставяне частична възможност те да се използват за предсрочно погасяване задълженията към касата, както и да бъдат залагани**. По-активен интерес е проявяван и към книжата от Бежанския заем.

Диференциацията сред пасивните лихви е чувствителна. Силната сегментация на пазара затруднява нормалната конкуренция. На върха стоят популярните банки с агресивната си политика за привличане на средства. Близки до техните равнища са частните банки. „На дъното" е ПСК, която през „нормалните" години дава систематично по-ниски лихви по депозитите, но през депресията догонва останалите банки и привлича основната маса от спестяванията. Клиентите на ПСК са дребни спестители, които преследват преди всичко сигурността и държавните гаранции по депозитите. Съществуването на подобна (несъразмерно голяма) влогова институция със специални привилегии в крайна сметка се дължи на нуждите на държавата от допълнителен евтин ресурс***.

За да се почувства по-осезаемо *как* са определяни лихвите в една голяма държавна банка (в случая ПСК) през годините на депресията, привеждам няколко

---

* Това вътрешно неспокойство и подозрителност съвсем не са несъвместими със също толкова реалната и разпространена вяра, че само държавната гаранция е сигурна.

** Сходна е логиката на свързаните с приватизацията „екстри" на емитираните през 90-те години дългосрочни държавни книжа.

*** Подобна беше изкривяващата роля на Държавната спестовна каса (ДСК) (като рефинансиращ център и източник на ресурси на държавата) върху структурата на лихвите в началото на прехода.

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

(измежду многото) архивни свидетелства. Преписката между БНБ и ресорното министерство на касата (Министерството на железниците, пощите и телеграфите) носи атмосферата от администрирането на финансовия сектор в България.

Изходната точка е ясна – в началото на 1931 г. развитието на конюнктурата изисква смъкване на лихвеното равнище. В същото време интересите на ведомството (в тесен смисъл) и на държавата (в по-широк) противостоят по всякакъв начин на тази пазарна тенденция. В преписката открито личи отсъствието на естествен център, около който да гравитират пазарните лихвените равнища и как това отсъствие (т.е. отсъствието на конкуренция) се запълва от административни съперничества и решения.

Позицията на БНБ е, че ПСК трябва да последва общото движение надолу на депозитните лихви, задействано от намалението на сконтовия процент. Противното би означавало поставяне на една силно зависима от държавата институция в привилегировано положение. „Същото намаление се налага да направи и ПСК, тъй като днешният процент 7.5, без данъци, плащани на вложителите, е твърде висок и не хармонира с днешната обща тенденция за намаляване на лихвите, която трябва да се подкрепи от всички фактори в страната. Поддържането на тази висока лихва от ПСК изкуствено ще привлече в нея влогове, които по своя произход и естество не спадат в нейния естествен и нормален кръг на дейност. Това ще изложи ПСК на опасността от внезапни скокове в постъпленията и тегленията, още повече че голяма част от нейните средства се влагат в сигурни, но дългосрочни влогове.“[139]

Натискът върху касата има и друг подтекст. Тя е основен кредитор на държавните банки и намалението на лихвите ѝ би спомогнало за поевтиняване ресурса най-вече на Земеделската банка.

Становището на ПСК е типично за една фаворизирана държавна институция, която не успява да се приспособи към условията на истинска конкуренция. Нейното опасение е, че ако бъде принудена да свали лихвите, това движение няма да е последвано от останалите банки. ПСК иска гаранции, които могат да ѝ бъдат дадени само ако държавата и БНБ принудят всички участници на пазара да предприемат едни и същи стъпки. В случай че някой не се съобрази, „появява се опасността... от една конкуренция, която би се отразила твърде зле върху институти, които не биха могли да преминат пак към по-висока лихва“[140].

Неравнопоставеността между банка, чиято лихва се променя с административни решения, и банки, които определят лихвите си според пазарните условия, е очевидна. „Днес не може да се говори още за конкуренция между частни банки и ПСК. В частните банки обикновено отиват по-големите влогове, а в ПСК – ония, които са твърде дребни, за да бъдат приети от банките.“ Единственият пряк конкурент на ПСК са Популярните банки (ПБ). Те посягат директно към клиентелата на касата като предлагат по-високи лихви, дори когато са високо ликвидни. Основното им предимство е, че ПБ имат свободата да променят лихвите си според конюнктурата, докато ПСК няма подобна гъвкавост. Оттук и различието в оценките на БНБ и ПСК. БНБ е склонна да приеме, че за вложителите в касата „сигурността и пълната ликвидност на влога са по-важни, отколкото височината на лихвата"[141]. Обратно, ПСК изтъква, че „клиентите ѝ са твърде чувствителни към лихвата, която получават по влоговете си. Така през 1929 г. при намалена лихва влоговете едва се уравновесиха с изплащанията и то вследствие недоверието, което се създаде у вложителите, предизвикано от разклатеното положение на някои банки. Увеличението на лихвите през 1930 г. отново възстанови нормалното развитие на ПСК"[142].

ПСК наглед иска отлагане на решението, но всъщност нейната цел е БНБ да *наложи* решение на останалите банки. „За окончателен отговор е нужно да се знае окончателното становище на ПБ, а заедно с това какви са средствата, с които се разполага, за да се обезпечи, щото тия банки да спазват в намаленията на лихвите общите указания, давани от БНБ."[143] Споменатото становище на ПСК, което свидетелства за сатрапническата позиция на държавните банки, предизвиква БНБ поучително да припомни правилата на (полу)свободния финансов пазар. Това става, след като лихвената структура вече се променя в полза на ПСК и оплакванията идват този път от популярните банки. „С развитието на ПБ и на селските кредитни кооперации усилието на ПСК да привлече влоговете на дребните стопани и на дребните съществувания не може да не срещне конкуренцията на тия кооперативни кредитни сдружения. Но общите стопански интереси изискват и тук *безогледната и вредна конкуренция* да се замести с *дейно и полезно съревнование* при известни разграничения в дейността и в условията за приемане на влоговете. Ние дори считаме, че лихвата на ПСК при нормални условия трябва всякога да е 1–1.5% по-ниска от кредиторната лихва на ПБ, тъй като последните не притежават гаранция на държавата и носят обикновените банкови рискове. При автономността на всяка банка да определя своите лихви нито ние, нито кой да е друг може да даде някакви задължителни уверения или обозначения за бъдещите проценти на тия банки. Общата тенденция е към намаляване на лихвите, следвайки тренда в странство... Намалението, по възможност по-бързо, на днешните анормално високи лихви е неизбежно условие за стопанското ни запазване и развитие при новите трудни условия."[144]

Със задълбочаването на депресията този конфликт на „регулираната конкуренция" е временно преодолян. През 1932–1933 г. ПСК действително намалява лихвите си и те практически се изравняват с тези в ПБ. Въпреки това обаче подгонените от кризата спестявания спонтанно се пренасочват от частните банки към ПСК. Частните банки, от своя страна, поддържат по-ниски лихви, доколкото тяхната крайно консервативна и предпазлива политика на спиране на кредитирането прави излишно привличането на нова ликвидност.

След консолидацията от 1934 г. ресурсите на ПСК са придадени на новосъздадената БЗКБ, с което касата престава да има самостоятелна лихвена политика. Ръката на държавата в потушаването на конкуренцията става още по-видима. През 1937 г. е издадена наредба-закон, която ограничава максималните лихви по дългосрочните влогове в държавните банки до равнището на сконтовия процент на БНБ.

Казаното в тази глава разшифрова формулата „капитализъм без капитал“, очертаваща рамката на цялата книга. Това е формула за икономика, която има ограничен капацитет да спестява и е постоянно в зависимост от капризния приток на чужди капитали. За икономика, която не успява да развие дълбок (най-вече дългосрочен) капиталов пазар. За стопанство, където – поради всичко това и поради други причини – цената на капитала е висока. За икономическа система, в която държавата е навсякъде в капиталовите потоци, където частният капитал не може нито да проходи, нито да съществува без нейната санкция и регулация, до степен общественото съзнание да размие бащинството – частно или обществено – на българския капитализъм.

СИЗИФ I – ВЪТРЕШНИЯТ КОНТУР

Икономика на трансферите

Капиталът в България е малко, той не достига, той е скъп. Това е исторически непроменимата крайъгълна даденост, от която започва да се строи (да се обяснява и разплита) стопанската реалност в страната.

Икономическите проекции на всеки недостиг са многобройни, понякога неочаквани. Те белязват всички проявления на стопанството – от битовото му равнище, през стратегическите решения, до движението на идеите, парадигмите, обществените представи, ценности и нагласи. Това, което обединява тези измерения, са две начала – сизифовското и дарвинисткото. *Сизифовското* е в непрестанните илюзорни усилия от малкото да се направи много, от оскъдицата да се създаде, ако не достатък, то поне порядъчно съществуване. Следвайки този стремеж, обществото непрестанно „организира", събира, иззема, раздава. Ефектът е минимален (често противопоказен), но социалният рефлекс е неизтребим. А наред с него работи хаотичното и спонтанно начало на *дарвинистката* борба на видовете. „Видовете" са както елементарните единици на икономическия социум, така и техните групови производни, конгломерати, корпорации и държави. Между тях тече все същата борба за преодоляване на недостига, но тя е без маска. Ако *сумарно* играта е неспособна да създаде нещо повече от винаги оскъдното *цяло*, то за *отделни* играчи тя може да бъде и успешна.

Домогването до този успех е истинският, вроденият икономически живец. Той подхранва амбицията за декапитализиране „на другия", за прехвърляне на загуби към „съседа", а на печалби към себе си. Това е непреходен мотив в стопанската история, проигран на хиляди различни регистри. Прогресът – доколкото в случая за такъв изобщо може да се говори – е единствено в променливия успех на опитите този нагон да бъде укротен или поне в някаква степен опитомен. Наричаното днес „цивилизация" и „култура" не е нищо друго освен набор от конвенции, *регулиращи* проявите на първичните инстинкти в стопанското битие. Регулиращи (а не премахващи), тъй като те постоянно надигат глава под една или друга форма, проявяват се открито и безпрепятствено, докато определена критична маса не се окаже готова да приеме, че сляпото им следване е икономически по-нерационалният вариант и че играта по някакви правила си струва цената. В годините на прехода българското общество преживява именно този мъчителен процес на осъзнаване*.

Възможни са различни гледни точки към „сизифовското начало" в икономиката. Разбираемо и пикантно е да се търсят „бакалските" трикове и манипулации. Но те са инструментът на „малката правда", на кокошкарското преразпределение. По-смислено и съдържателно е да се погледне през макроикономиката, като едва след това се „слезе" до институционалната и човешката механика, движеща процесите. Независимо от аналитичната си обвивка, макроикономиката не е „асоциална" система от уравнения. Напротив, тя се намира в самата обществена сърцевина на икономическите процеси. Защото, освен като схема на национални сметки или като „поведение на усреднени величини", макроикономиката е и огледало на непрестанните трансфери (потоци) между групи, съсловия и институционални сектори[1]. Сърцевината на стопанския живот не е в това, което *дава (произвежда)* всяка единица, била тя домакинство, отрасъл или сектор, а в *преразпределението между* тях. То има хиляди лица и внася неопределеност, превеждащи функционалните зависимости на езика на съвсем реални съперничества, страсти, победи и загуби. И въпреки че основополагащите тъждества на националните сметки (подобно на законите на термодинамиката) не могат да бъдат прекрачвани, тяхната конкретна реализация подлежи на деформации. Процесите се поддават на изкривяване, което обаче задължително се заплаща – рано или късно, по различни разценки – от сектори, групи и/или от цялото общество. Борбата е непрестанна, в две посоки – да се попадне от страната на тези, които „раздуват потоците" в своя полза, и/или да не се застане на страната на губещите. Икономическата история е всъщност хроника на опитите за огъване на първичното разпределение на доходите и за привличане на по-мащабни трансфери в своя полза**.

---

* За тази теза вж: Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995, кн. 2; Avramov, Roumen and Jerôme Sgard. From Enterprise Indiscipline to Financial Crisis. —Мост-Most, vol. 6, 1996/4; Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад. С. 1993. Терминът „икономика на трансферите" е предложен в статията в сп. „Мост"[2]. (Вж. *Встъпителни бележки / Една стопанска субкултура / Кооперативният човек; Дългата перспектива.)*

** В теоретично описваната пазарна икономика разпределението става според пределната производителност на факторите на производството (труд, капитал, земя). Това не означава, че принципът се спазва буквално във всеки отделен случай. Освен другото, той се отнася найвече за разпределението на добавената стойност между заплата и печалба, с което и отрича теорията на Маркс за класовата борба. Тук имам предвид основно преразпределението между конкуренти на едни и същи пазари, игрите за сметка на клиента, и особено постоянното придърпване чергата на публичните фондове на държавата, които по определение са инструмент на преразпределение.

В годините на прехода (особено първите седем) картината бе предельно изчистена. През неподредената действителност с просто око се виждаше най-вече логиката на преразпределението. Силите на икономическия порядък бяха практически неутрализирани, като успяваха инцидентно да си пробият път само *постфактум*, напомняйки за себе си с катастрофични събития.

Препрочитането на стопанското минало показва, че България трудно и нетрайно е успявала да надскочи най-недодяланите форми на трансфер. *Икономиката на трансферите* е същината на макроикономическите процеси, протичали в страната, а тяхното декодиране е от благодатните задачи на стопанската история.

Като организираща рамка на тази ретроспекция избирам очертаването на два свързани контура.

Вътрешният контур описва преместването на ресурси към основните огнища на загуби. Централна посредническа и преразпределителна роля тук се играе от държавата. От една страна, трупайки дефицити (икономически загуби), е принудена да ги финансира за сметка на други сектори. От друга, държавата съзнателно поема финансирането на загуби на отделни субекти и начинания – банки, изпаднали в затруднение; неизправни длъжници; „обществени" инициативи, за които се нагърбва с гаранции; кооперации; безчет фаворизирани обществени структури... С една дума – сдобива се с обществен комфорт, който, разбира се, не е безплатен. Независимо от повсеместните оплаквания – на всички регистри и от всякакви съсловия – за прекомерно фискално бреме, истината е, че основният длъжник в икономиката е държавата. А за да посреща задълженията си, тя прехвърля бремето. „Потърпевшите" са склонни да виждат само едната страна и да роптаят при всяко поемане на част от тежестите. Оттук цялата митология и фолклор за смазващите данъци.

Въпреки привидното бунтарство, тази връзка не е насилствена. Държавата изстисква всичко, което може, но и оставя да бъде прелъстявана и използвана. Тя декапитализира всичко по пътя си, но оставя и да бъде декапитализирана, превръщайки се в агент на всевъзможни обществени групи. Изстисква от всички, за да могат всички да изстискват от нея. Държавата е това, което е благодарение на меката спойка в обществената тъкан, на особения обществен договор, скрепен от приспиващите облаги за двете страни[3].

Основният вертикал на поемане и покриване на загуби между държавата и други обществени форми не бива да скрива многобройните „хоризонтални" потоци между субекти (сектори) от „по-нисък" порядък. Така длъжниците изобретателно намират начини да прехвърлят част от тежестите си върху кредиторите, бремето между банките се преразпределя несиметрично, групи потребители и производители непрестанно си прехвърлят печалби и загуби.

Колкото и да е богат на разклонения и изобретателен вътрешният контур, той не е в състояние да позволи на икономиката да надскочи себе си. Винаги остават „салда“, които могат да бъдат покрити единствено през външния сектор. В даден момент – който за периферни страни не прекъсва никога – трансферите „преливат“ навън. Конструира се *външният контур,* който затваря цикъла на прехвърляне на загуби и ресурси. Това става както при необходимост от покриване на „дупки“ в текущите сметки на един или друг сектор (най-вече държавата), така и при запълване на хроничния капиталов недостиг или на пробойните, зейнали от лекомислено изядените ресурси.

Очертаването на лабиринта от трансфери следва да започне отнякъде. Независимо че повечето от потоците имат кръговратно движение, логическо начало все пак е налице и то се намира именно там, където се завихря и центрофугира най-големият обем ресурси. Без съмнение, държавата е това истинско „начало на началата“ в българския стопански живот. Тя е и основният „герой“ на това повествование, което далече не претендира за изчерпателност.

Фискализъм

Данъчно бреме

Ако БНБ и банковата система са естествени *резервоари* на държавата за ресурси през първия български капитализъм, то крайният им *източник* са спестяванията на населението и капиталът. За да може властта да живее на хала и с присъствието, с които е живяла в България, е неизбежно масираното декапитализиране на широки сегменти от реалната икономика и гражданството. А най-*прякaта* форма на трансфер от подобен мащаб е данъчното облагане. Историята на фискализма у нас е от „сочните" стопански сюжети, които заслужават специално проследяване. Той е отдавна и колоритно илюстриран чрез своя „негатив" – бунтовете срещу десятъка, завършения образ на Андрешко, необятната литература на съсловните оплаквания отпреди 1944 г., а и спонтанно възникващата книжнина със същия тон и цел след 1989 година.

Фискализмът е естествено заболяване на всяка държавна машина, но оценката на неговите действителни размери винаги е малко или много ирационална. Държавата неизменно иска повече, отколкото може да събере, а данъкоплатците няма как да приемат за справедливо (или дори за допустимо) изземването на техен доход. Картината се усложнява от вътрешното раздвоение на фиска, попадащ под кръстосаното влияние на свои фаворити. При толкова изключващи се гледни точки всяка нормативна оценка за „високо" или „ниско" данъчно бреме е лишена от смисъл. Остават експертните числа, които от позицията на държавата и кредиторите са винаги ниски, а от тази на данъкоплатеца високи.

Без да навлизам в това минирано поле, тук само привеждам няколко оценки, които дават известен цвят и мащаб на един от най-тривиалните икономически трансфери. Оценките не претендират нито за сравнимост, нито за изчерпателност. Те просто фиксират експертни мнения за данъчното бреме в три различни момента.

Първият е навечерието на войните, а източникът е възможно най-меродавният – „Стопанска България" на К. Попов. Тя фиксира тежестта на всички събирани данъци през 1911 г. на 9.1% от годишния „приход на нацията"[4]. К. Попов благоразумно се пази от квалификации, като само отбелязва, че действителната тежест силно се мени и зависи от селскостопанската конюнктура.

Редове за следвоенния период дава Ас. Чакалов. От тях се оразмерява както динамиката на данъчното бреме, така и икономическото присъствие на държавата.

Трудно е да се избегне изкушението на окомерната съпоставка. При цялата условност на сравнението, равнището на данъчно облагане между войните, отразено в обобщаващия параметър за дела на държавните приходи в националния доход, е около 30% в *паричния* и в рамките на 20–30% за *общия,* докато този ключов индикатор през последните години се движи между 35–42% от брутния продукт. Ако „уголемим" днешния статистически БВП с традиционно приетите около

Държавни постъпления, преки и косвени дъньци
(% от паричния национален доход)

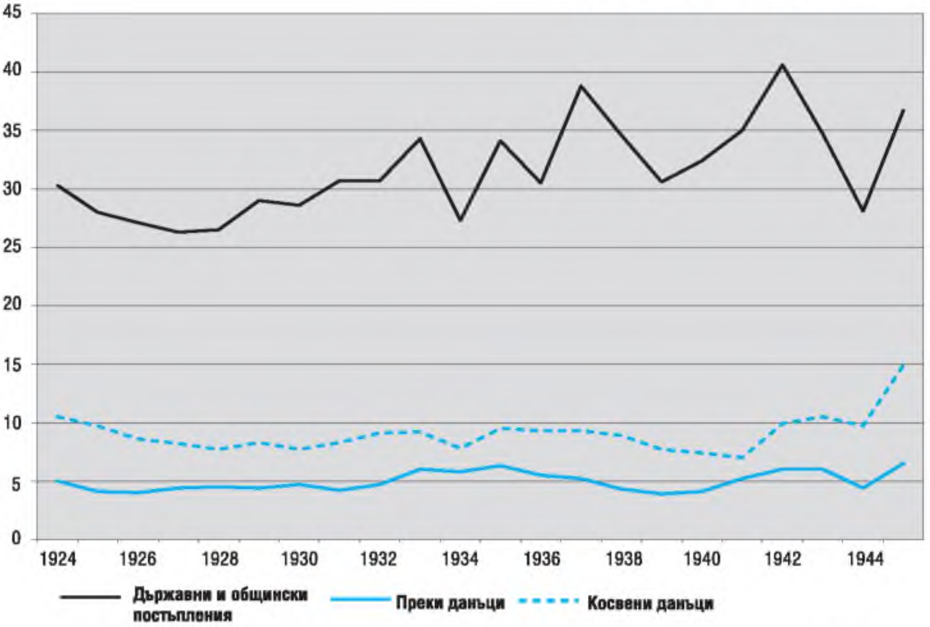

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, с. 141

30% неотчетена „сива икономика", присъствието на фиска – при грубо приближение – ще бъде сведено до 25–30 процента. Както и да се гледат, тези числа дават повод за размисъл. Единият прочит е, че тежестта на държавата преди 1944 г. и сега е сравнима, т.е. че тя е вече хипертрофирана преди войната. Според другия възможен прочит, днес – в уж по-либералния втори капитализъм – държавата не отстъпва, а дори отвоюва ново пространство и позиции: вече години наред бюджетът не успява да преразпредели по-малко от 38–40% от БВП.

Връщам се към 1921 г., когато Междусъюзническата комисия (МСК) започва инвентаризация на стопанското положение на страната. Един от основните въпроси, който тя си задава, е дали данъчното бреме действително е достигнало предела, за който говорят повсеместните публични оплаквания. Изводът ѝ е, че това е близко до истината за търговията и индустрията. Именно те „са понесли почти изключително всички увеличения на данъците... и изглежда, че границата дори е била прекрачена"[5]. Тук МСК само потвърждава общото впечатление, което излъчват всички документи на съсловните организации. За сметка на това комисията установява нещо, което е лесно обяснимо при господстващата идеология и практика на земеделския режим. „Селяните се ползват от крайно либерален фискален режим. Нарастването на техните данъци не е в никаква връзка с нарастването на цените на земеделските продукти и активи."[6] Селското население също така държи огромната част от емитираните инфлационни банкноти, като всеки опит на държавата да ги върне в касите на БНБ чрез емисия на вътрешни заеми или данъци следва да се насочи именно към това съсловие.

Изводите на МСК са обезкуражаващо прости. Те се свеждат до елементарните принципи (и ограничения) на всяка фискална реформа. Първият от тях е, че не е възможно ликвидиране на никакъв бюджетен дефицит, ако не се посегне на привилегиите, дадени на *основната маса* данъкоплатци. Вторият – който е перифраза на предходния – е, че парите трябва да се търсят от държавата там, където се намират, т.е. (отново) в онази среда, която образува най-широката данъчна основа. Но комисията заключава, все още плахо, че тук „се сблъскваме с политически трудности, които днешното правителство няма силата да превъзмогне. Въпреки че комисията може, поради самото си положение, да се държи над партиите и да покаже по-широк поглед, тя е все още принудена да спазва известни задръжки. Няма нужда да се влиза във война с правителството“[7]. Тонът продължава да е мек и проучвателен. Големите конфликти и ултиматумите от 1922 г. предстоят. Селото е противопоставено на града по симптоматичен начин. Селото е икономическо пространство, където хората живеят „прилично“ просто защото потребностите им са примитивни и всяка благоприятна конюнктура стабилизира положението. Градът е територия на стопанския пауперизъм, където мизерията покосява масите, живеещи от фиксиран и/или държавен доход.

Към фискалното бреме може де се погледне и от друга страна, като то се *съизмери* с други слагаеми от дълга на населението. Дълговото бреме се очертава – поне в началото на 30-те години – като приблизително равномерно разпределено между фиска и нефинансовия сектор[8]. Брутният дълг на целия нефинансов сектор към банките е оценен на 15 380 млн.лв., което представлява 34.5% от националния доход за 1931 г. и 52.8% от *паричния* национален доход. При равнището на действащите тогава лихви, годишното обслужване на този дълг възлиза на 5–7% от националния доход*. Годишното *пряко* фискалното бреме през 1924–1930 г. е малко по-ниско (около 4.5% от *паричния* национален доход), а *косвеното* го надвишава (между 7.7 и 9.7%)[9].

При земеделците *общите* задължения (през 1931 г.) се оценяват на 12 000 млн.лв. (вкл. дълга към лихварите), от които 2 200 млн.лв. са към бюджета (просрочия, основно недобори и поземлен данък)[10]. Според селскостопанска анкета за по-ранен период (1926 г.), задълженията надхвърлят брутния доход в стопанствата до 50 дка и са под него в по-големите. При среден годишен общ (паричен + натурален) доход на едно земеделско стопанство от около 40 000 лв. се пада дълг от 8–8 500 лв. и около 1 000 лв. лихви. След като само около 1/4 от дохода е паричен, тежестта на дълга върху опазарения доход възлиза на 80–85%, а на лихвите – около 10 процента[11]. Това грубо приближение не се отличава съществено от приведените по-горе усреднени данни. Поради липса на информация, числово сравнение с фискалното бреме не е възможно, но при селското население то с положителност е под средното. За земеделеца банкерът е по-страшен от бирника.

---

* Да припомним, че в началото на 1997 г. отпуснатите кредити от български банки са 62% от брутния вътрешен продукт. След „изминаването“ на левовия дълг от хиперинфлацията този индикатор е сведен до 8.5%, за да достигне 40% през 2005 година. Към последното число следва да се добави силно нарасналата след 2002 г. задлъжнялост в чужбина.

Неравномерността във фискалната тежест се задълбочава още повече с депресията. Тя е пример за това, как икономически и политически силното съсловие успява да преразпредели фискалната тежест в своя полза и да си осигури привилегировано третиране.

През средата на 30-те години средният данък на човек със „земеделско занятие" е от порядъка на 380–580 лв., а при другите занятия достига 2 600–3 400 лева[12]. Тази разлика не може да се обясни с различната степен на „опазареност" на „занятията", тъй като тя се запазва и като дял от *общия* (паричен и непаричен) доход (7–16% при земеделците и 18–34% при неземеделското население). Различието идва от неравнопоставеност, при която „данъчната тежест [бремето на кризата] постепенно, но непрекъснато, се прехвърля от селото [големия длъжник] към града[13].

Това става при общ спад на постъпленията от данъци. Но „докато падащата се върху града част от данъците се намалява доста бавно, често дори със значими колебания нагоре... падащата върху селото част – напротив – намалява много бързо, а понякога дори с големи скокове... Докато положението в града непрекъснато се влошава, влошаването на селото постепенно намалява своя темп както по отношение на данъците, така и по отношение на общия доход"[14]. Уговорката, че селото „въобще" не е по-добре, след като абсолютният размер на дохода там е по-нисък, не променя нещата. В икономиката относителните параметри носят повече смисъл. Ето защо е съществен фактът, че за четирите години на депресията данъчното бреме над градското население е нараснало с 8 пункта, че делът на данъците в националния доход, произведен от земеделието, се е движил в диапазона 6–12%, докато при градското население в интервала 12–26%, че градският доход е спаднал с 34%, градските данъци с 14%, а селският доход и данъци – съответно с 46 и 34 процента[15].

Една по-прецизна оценка на Оскар Андерсон потвърждава нарастващото фискално бреме през годините на депресията. Приходът на „публично-правните тела" през 1928 г. е около 17% от националния доход, за да достигне 24.4% през 1935 година[16]. Нека отново припомним, че през онези години структурата на българската икономика е дотолкова дуална, че на практика все още става дума за два отделни свята на натуралното и на паричното стопанство[17]*. Фискалната тежест в паричния сегмент на икономиката е значително по-голям и нараства от 25.4% през 1927 на 35.4% през 1935 година[18]. Данъците намаляват по-бавно (с 22% през 1930–1934 г.), отколкото националният доход (с 41%)[19].

---

* Чисто паричният доход на човек в селското стопанство е в рамките на 1 500–2 100 лв., а за градското население е в интервала 9 500–11 950 лева.

След депресията тези равнища се запазват и дори продължават да растат. През 1937 г. върху средния доход на човек от населението се пада 35–37% обща данъчна тежест. Без съмнение тези резултати се дължат поне частично на външния натиск – една от основните „фронтови линии" в борбата на ФК с българските правителства е именно реформата и събираемостта на фискалната система♦. Обобщаващите показатели за фискалното бреме са само първо – и изкривено – приближение към реалната картина. Те не показват структурата и скриват „важния" длъжник, който винаги успява да прехвърли част от фискалната тежест (или бремето на кризата) към други сектори.

За България през онези години възможната широка основа на фискалното бреме са земеделците. Така или иначе, масата от данъкоплатците е там, където е и масата от населението. Но именно като най-многоброен електорат, с тях се правят сметките, компромисите и популистките игри. Разбираемо е, че главната линия в разпределението на фискалното бреме е *относителното* облекчаване на селячеството. В средата на 30-те години (при цялата условност на цифрите) то представлява 81% от населението, участва с 53% в създадения национален доход и понася едва около 33% (в отделни години до 45%) от данъчното бреме[20]. Това е крайната точка на продължителна еволюция, в чието начало (края на XIX в.) селото е давало 52% от преките данъци[21].

Тук става дума за обща тенденция, която през годините на депресията достига кулминацията си. Нейното ускоряване обикновено идва при популистки режими, търсещи изход от кризите чрез преразпределение на тежестите в полза на масовата си клиентела. *Фискализмът е факт, но той не е еднакъв за всички,* тъй като държавата винаги стои в раздвоено положение – от една страна да изстисква максимума, а от друга да „угажда" на политическата класа.

Неудържимостта на тази поза и рационалното решение са посочени, на съвършено съвременен език, от О. Андерсон. „В българската общественост, а също и в парламента, доста често се повтаря мисълта, че държавата, за да си подобри финансите, трябва да въведе силно облагане на големите доходи, с което същевременно тя ще осъществи и по-голяма социална справедливост в разпределението на доходите. Оставайки настрана всякакви съображения из областта на стопанската или държавната целесъобразност, на социалната правда и пр., ще се запитаме само каква парична сума би могла да се събере по такъв начин... Фискалният ефект ще е минимален... Докато доходът на глава на българското население не се увеличи значително, държавата ще бъде принудена да базира своите финанси предимно върху косвеното облагане на широките маси, което и без това е вече доста тежко... При бедното население разноските по събиране на преките данъци („тарата" им) стават процентно много тежки. Всичко това може би е неприятно, но

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Култура на икономическата условност.*

за съжаление то е факт, вече доказан от нашата финансова история и статистика. И изобщо *не преразпределението на българския национален доход, с каквито и хубави лозунги да се препоръчва то (социална правда, облекчение на длъжниците), е най-голямата проблема на нашия стопански и социален живот... Основният му проблем е увеличението на националния доход*, създаването на нови възможности за насочване на свободните резерви от физически и интелектуален труд към производителни цели... Не предвиждам възможност да се намерят нужните ни за допълнителни към редовния бюджет грамадни суми нито по пътя на усиленото косвено, нито по пътя на прякото облагане. Не се съмнявам, че чрез съответни данъчни реформи... могат да се увеличат в известна степен данъчните приходи, а чрез бюджетни икономии да се намалят разходите. Но всичко това съвсем не би било достатъчно... Можем да се надяваме да намерим разрешението на въпроса по-скоро по пътя на систематическа работа за увеличение на националния доход."[22] Този базисен урок по икономика за политици не е усвоен и до днес.

Българската данъчна система не е предмет на тази книга*. Но тук могат да се маркират някои нейни принципи, през които прозира по-дълбоката философия на самото стопанско развитие.

Добре е да се започне с един от най-живописните български финансови министри – Лазар Паяков♦. Критиката не идва в някаква кризисна ситуация, а в разгара на благополучните „седем тлъсти години", което я прави още по-изразителна за проблемите на българската финансова система. Днес тя се чете като неизменния дневен ред на винаги предстоящите фискални реформи.

Ето какво, в конспективен вид, е констатирал Паяков в началната програма (8 декември 1903 г.) на твърде дългия си за стандартите на български финансов министър мандат. „Данъците не са напълно използвани, не дават целия очакван приход... Поради липса на предварителни оценъчни работи, данъците са несправедливи... Косвените данъци са добри. За съкровището, особено за *държавици*, каквато е нашата, дето поминъчното състояние не е стабилизирано, тъй да се рече, в това отношение, дето нямаме предварително оценъчни работи, нямаме основа, здрава база, за да можем справедливо да увеличим и да се облегнем на преките налози – защото там се разиграват и каприциите, там стават и неволни грешки, там стават несправедливости, ако щете и от незнание, и от невнимателност – дордето сме при такива социално политически условия, косвените налози ще бъдат предпочитателни... Нужда от финансова администрация, от чиновници подбрани и подготвени... Нужда от статистика... Недобори... Бюджетът трябва да бъде искрен... *Неискреността у нас е въведена, ако щете, в закон*... Разходите на бюджета не трябва да растат по-бързо от населението."[23]

---

* За подробно описание на данъците вж.: Попов, Кирил. Стопанска България. С. БАН., 1916; Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет. 1937, кн. 3-4. Недков привежда данни за обекта, режима на облагане, тарифата, разпределението и реформите на всеки отделен данък

♦ *Вж. Плащът на корупцията.*

Коментарът и критиката за (не)реализацията на тази програма идват от политическия противник на Паяков проф. Георги Данаилов. Неговата равносметка от 1907 г. е кратка. „Разходите растат по-бързо от населението... Всички бюджети възлизат на много по-големи цифри от приетите в Народното събрание... Покрай сумите за постройки на железници, пристанища и др. (истински обекти за свръхсметен кредит), гласуваните суми се отнасят за *текущи нужди* на управлението, които по закона за отчетността трябваше непременно да се предвидят в обикновения бюджет... През 1907 г. вместо предвидените 122 млн. се осигурява изхарчване на 210 млн. лева."[24]

Три момента от програмата и от нейното изпълнение са в сърцевината на „вечните„ български фискални проблеми: данъците са слабо събираеми; косвените са „добри", защото са по-примитивни и с това по-близки до нашата действителност (вярно е и обратното – преките данъци са един по-изтънчен инструмент, за който обществото не е узряло); накрая, фискалната администрация винаги изостава от това, което се иска от нея – тя е слабо информирана и екипирана както кадрово, така и материално.

Всички изредени през 1903 г. проблеми се появиха и непосредствено след 1990 г., когато фискалната система беше освободена от желязната хватка на социалистическите финанси. Преките данъци се стопиха, като отстъпиха мястото на основен източник на постъпления на косвеното облагане. Данъчната администрация се оказа все така слаба и неподготвена. А „потъването" на икономиката създаде поредното информационно затъмнение, което се превърна в източник на хронични „недобори" (данъчни просрочия).

Опирането на държавата върху косвеното облагане е фундамент на фиска. Поврат започва още в края на XIX в., когато „е изчерпан потенциалът на поземления данък... и увеличението на данъчните постъпления постепенно бе потърсено в по-удобния за фиска път на косвеното облагане"[25]. Основни пера на косвените данъци са митническите сборове, акцизите, бандеролите за тютюна, гербовият налог... Именно тези най-стабилни източници на данъчни приходи са залогът, предоставен от България срещу получените външни заеми, а по-късно и срещу репарациите. Качеството на митата като гаранция не намалява въпреки добре познатият и днес силно изкривяващ техен ефект върху цените, декларираните количества, митническата статистика и поведението на износители и вносители.

Прибягването до тежко косвено облагане често е единственият спешен изход за държавата в кризисни ситуации, като например след края на Първата война. В средата на 20-те години косвените данъци осигуряват около 50% от постъпленията, при само 7–11% за преките[26]. Това съотношение е постигнато въпреки четирикратното увеличение след войната и 16-кратното спрямо предвоенните равнища на номиналните ставки на прекия поземлен данък. (Те не са достатъчни за компенсиране 27-кратната обезценка на лева.)

Проблемите на тази структура на облагане се проявяват най-добре в собствените ѝ ограничения и в неуспешните опити за реформирането . Както е добре известно, предимствата на косвеното облагане се неутрализират от натиска върху потреблението. Това се случва при „превъртане“ на данъчната преса отвъд разумни равнища, когато високите ставки започват да оказват осезаемо депресиращо влияние върху личното потребление. Б. Недков отбелязва силната чувствителност на фактическите данъчни постъпления от нарастването на данъчната тежест, която – чрез цените, производството и потреблението – подкопава собствената си основа.

Но има и още нещо. Косвените данъци падат преди всичко върху градското население и отбелязаното по-горе изместване на тежестта на данъчната система към тях е друга форма на облагодетелстване и на фискални привилегии за селото. В българския случай този проблем е още по-остър, доколкото косвените данъци облагат ниските доходи на широки слоеве от населението. Данъчната система така и не успява да стъпи по-здраво върху облагане на високите доходи[27]. Особено изразително доказателство за това е опитът през 1921 г. да бъде въведен прогресивен данък върху общия доход. Фиаското на епизода е завършен пример за „форма без съдържание“, за несъответствие между „модерност“ и примитивна действителност, между „прогресивни“, но „книжни“ реформи и реалностите на местния икономически бит.

Прогресивният подоходен данък е въведен от правителството на Стамболийски през 1921 г. на мястото на отменените поземлен данък и данък занятие. Просъществува само до 1925 г., когато изместените от него данъци са възстановени. Междувременно се проявява цялата безсмисленост на експеримента. Законът се проваля по няколко причини, които често се припомнят с дидактични цели от познавачите на българската данъчна система: чисто фискалните резултати от въвеждането му са провал; той е несъобразен с националната традиция; отсъства нужната информация; данъчната администрация е неподготвена да се справи с огромното увеличаване обема на работата.

Основното (извън чисто техническите причини) обаче си остава тяхната съсловна мотивация. Въвеждането на подоходния данък задейства спонтанен рефлекс на отхвърляне и „потъване“ на икономиката. В предварителната позиция на Бургаската ТИК, която е достатъчно представителна за настроенията на предприемачеството, се казва че „всеки обективен познавач на нашите общи нрави и на финансовата ни администрация може да предскаже със сигурност, какво в много случаи постановленията на този законопроект ще послужат като опасни оръжия за онеправдаване и стоварване непосилни тежести върху данъкоплатците“[28]. Местната камара припомня, че в Англия, където средният процент е 7%, укриването на дохода не е рядкост, а в България се предлагат ставки от 12 до 35 процента.

Данъкът върху общия доход е лансиран като благородна модернизираща маска на атаката срещу капитала. Маска обаче не се слага върху другите фискални оръжия на земеделския режим, който въвежда най-очевидно експроприаторските (изключвам комунизма) данъци спрямо капитала. В идеологическото си заслепение държавата декапитализира една вече напълно изтощена от войната страна. Чрез видимата ръка на фиска се изземва онова, което невидимата ръка на инфлацията не е довършила*.

Основни инструменти са данъците върху дружествата и върху имотното състояние. Облагането на дружествата визира преди всичко печалбата на акционерната собственост. „За фиска няма по-удобен данъчен субект от АД... Но затова пък АД най-чувствително изпитва влиянието на по-тежките данъчни облагания... Високите проценти, предвидени в законопроекта, ще унищожат АД – минимум 10–23% от брутната печалба, които ще бъдат почти удвоени с връхнините."[29] За Бургаската ТИК няма съмнение, че „по-тежкото облагане на капитала на АД, отколкото този в едноличните предприятия, не може да има друго значение, освен да служи като глоба за по-развитите стопански предприятия".

Този наказателен елемент, наложен от *дребното* над *едрото*, от *комуналното* над *индивидуалното*, от средното над изпъкващото, се въплъщава най-добре в данъка върху имотното състояние. Камарата вижда веднага в него потъпкване основата на фискалната логика. „Няма по-лош данък от този, който, като отнема част от самия капитал, отнема, така да се каже, инструмента, който произвежда данъка."[30]

Облагането на имуществото посяга върху силно отънялата база на българската следвоенна икономика, в момент, „когато общо взето, реалният производителен капитал е намален в страната и нуждата от засилването на производството се признава от всички. Мнението за някакво мнимо изобилие на капитал съвършено не отговаря на действителността и се дължи на едно смесване на понятието за реалния производителен капитал с неговото изражение в обезценени книжни български левове"[31].

Любимият мотив на Ст. Бочев е подхванат от камарата, чието страстно обясняване на азбучни истини показва до каква степен мисленето на режима е изпаднало в плен на паричната илюзия, родена от инфлацията. Истината е, че „всъщност никога нашите търговски и индустриални предприятия не са чувствали по-голяма нужда от капитали, отколкото днес, вследствие неимоверното поскъпване на разните материали, машини, надници и пр. ...Оборотните средства на много търговски фирми, макар и увеличени значително, днес се явяват недостатъчни за тях... Оттук произлиза и главният стимул за образуването на големи АД и на разни консорциуми. При такава стопанска слабост едно тежко и извънредно посягане върху останалия капитал може да има най-разрушително влияние за цялото производство"[32].

---

* Историята на българската данъчна практика от началото на 20-те години е пример за фискален фундаментализъм. Основен ориентир в нея са текстовете на Ст. Бочев и на многобройните манифести на индустриалното, търговското и финансовото съсловие. (Вж. по-подробно: Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. С., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998.)

Предлаганите закони са пряк удар по склонността към спестяване. „Българският спестител и производител постоянно ще се намира пред опасността, при всяко трудно финансово положение или при други съображения, въз основа на същия закон, да се правят нови облагания или да се увеличава процентът на облагането. С това ще се убие всякакъв стимул за по-голямо производство и спестение, а ще се насърчи разточителството."[33]

Еднократният данък върху имуществото е атакуван и от гледна точка на фискалната справедливост. „Не е възможно и справедливо да се изисква от днешното поколение да покрие то сам всички загуби от войната."[34] Не е справедливо да се третират неравноправно различни субекти. „Третирането на АД като физически лица и облагането им прогресивно пропорционално от 10–25% ще бъде тежко и несправедливо облагане на всички акционери, включително на тия дребни спестители, които притежават само няколко акции... Един капитал от 10 000 лв., вложен в акции на някое голямо АД, ще бъде наполовина конфискуван, когато същият капитал в друга форма, притежаван от някое физическо лице, ще бъде съвършено свободен от данък... Капиталите и имотите на дружеството трябва да се облагат при техните физически собственици – акционерите, тъй като само при тях може справедливо да се приложи принципът за прогресивно облагане с оглед другите им имоти."[35]

След края на войната еднократното облагане на имуществото е прилагано като извънредна мярка в редица страни, но в България (както по редица други наказателни поводи) усърдието отива отвъд мярата и „средните" европейски представи. Това се вижда в гледната точка на МСК към земеделските данъчни проекти. Не че комисията е безпристрастен и незаинтересован наблюдател, но, така или иначе, в нейните оценки интересът на победителя се преплита с дълбоко насложени стереотипи на здравия разум на европееца. При това „чужденците" проявяват еднопосочност в разбиранията си с най-автентичните представители на българския капитал в лицето на Ст. Бочев и ТИК. Единомислието по никакъв начин не е внушено от МСК, а по-скоро обратното – външният поглед е повлиян от най-трезвите гласове в страната.

В оценката си за бюджета на българското правителство през 1921 г. току-що установилата се в страната финансова служба на МСК прави изводи, които са по-ценни с това, че все още не са отровени от по-късните остри конфликти с правителството на Стамболийски. По-голямата част от тях – резюмирани накратко – не са загубили актуалността си[36]. Фискалната реформа в България, отбелязва Комисията, би трябвало да насочи облагането към селяните, доколкото именно те са най-облагодетелствани от оживлението на конюнктурата през следвоенното възстановяване и са подложени на най-благоприятен и привилегирован фискален режим. С данъчните си проекти българското правителство прави точно обратното, като търси парите при най-ощетените от инфлацията слоеве – градското население и „декапитализираните капиталисти“. Според комисията българската данъчна система е крайно тромава, а повечето данъци са установени по примитивен начин. Противно на здравия разум, преките данъци усилват неравенството, а косвените са обект на мащабно и масово заобикаляне, което ги компрометира. При това всяка фискална реформа в България следва да държи сметка, че се провежда от „чиновници, чието образование е посредствено, а честността – съмнителна“. Особено вредно е повърхностното копиране на форми. Резултатът от подобни реформи води до конфликт между книжна доктрина и нищенска действителност. „Вдъхновено от чисто теоретични идеи [правителството] се опитва да имитира по-напредналите цивилизации като въвежда данъци (прекия подоходен), които са много по-справедливи в принципите си, но с тяхното недодялано прилагане само засилват произвола и неравенството.“ МСК еднозначно оценява проекта за подоходен данък като неприемлив, който няма да донесе повече приходи и неявно ще фаворизира селяните. Комисията се обявява за връщане на поземления данък.

Най-показателно обаче е отношението на МСК към предлагания данък върху капитала. Тук позицията ѝ препокрива експертната обективност с интереса към очертаващата се плячка. В крайна сметка заинтересоваността на МСК към данъчната реформа е да бъдат събрани повече приходи, които са гаранцията за изплащане на репарациите. Никъде така отчетливо не е формулирано чувството за собственост върху националното богатство от страна на победителите. Комисията не възразява срещу принципа на данъка. Опасенията ѝ са, че тя може да остане без дял в новите приходи. МСК смята, че „при този извънреден данък, изискващ от страната усилие, което тя не би била в състояние да осъществи повторно и чиито резултат ще е изземване на част от националното богатство и намаляване гаранциите за репарациите, МСК е в правото си да разгледа възможностите да си припише поне част от данъка“[37].

А истинският страх е за по-дългосрочната вреда (пак от гледна точка на репарациите), която могат да нанесат антикапиталистическите ексцесии на популисткия режим. „От самото начало съществуват съмнения как този данък ще бъде приложен... Ще бъде желателно той да не осъществи с високите си ставки експроприация на едрите състояния и да не се превърне в инструмент на борба срещу капитала.“[38] Като отбелязва с основание, че повечето състояния в България са в земя, МСК се запитва как ще се оценява земята? А въпросът *как* в българските условия неизменно води със себе си сянката на подозрение за произвол и пристрастност. Има всички основания да се очаква селяните да бъдат на практика подминати от данъка върху имуществото и с това да се задълбочи още повече тяхното преференциално фискално третиране. Данъкът може да се превърне, опасява се МСК, в поредния „акт на борбата на правителството срещу всяко капиталистическо предприятие“.

С настъпването на депресията натискът за облекчителните мерки става повсеместен и неудържим. Облекченията обаче не означават непременно свиване на данъчното бреме. Данъчните приходи, личните доходи и националният доход се „надпреварват" в динамиката си, като често данъчното бреме остава непроменено или дори нараства*.

До 1931 г. свиването на приходите от данъци надхвърля свиването на националния доход и фискалната тежест намалява. В разгара на депресията, през 1931–началото на 1933 г., обаче фискалното усилие на държавата пречупва тенденцията. Засиленото косвено облагане на потреблението увеличава приходите от тези данъци при успоредно свиване на доходите и така увеличава данъчната преса. Тази линия се подсилва (до 1935 г.) и под друга форма. По-тежкото облагане на потреблението вече не носи по-големи абсолютни постъпления, но подобреното събиране на преките данъци компенсира недостига и също увеличава данъчното бреме. По-цялостна реформа на фискалната система се осъществява (под продължителен натиск на ФК) след излизането от депресията, през 1936, когато благоприятната конюнктура спомага за общо увеличение на данъчните постъпления при сравнително поносима „цена" за населението[39].

Кризата откроява до крайност и легализира андрешковското отношение към фиска – инстинктивно бягство от една ненаситна държава (когато *взема*, а не когато *дава*) и вродено желание тя да бъде „изхитрена", като данъкоплатецът „не се мине". Малко се променя през годините в това отношение. Депресията затвърждава репутацията на българина като неизряден данъчен платец, а на данъчната администрация – като неефективно учреждение, допускащо безброй пробойни и осигуряващо мизерна събираемост. Тази реалност отново се усеща най-добре в погледа отвън. В необичайно остър, дори за езика на ОН, документ от края на 1931 г. комисарят на организацията в София прави формена критика на българската фискална система. Тя отива отвъд конюнктурата, като прераства в отчаян вопъл пред националния данъчен морал. Констатациите са направени в изящния език на доминираните от британци някогашни международни стопански институции. Все още не е дошъл часът на опростеното и безхитростно (ясно) изразяване в американски стил, завладяло следвоенните институции. „Няма съмнение, отбелязва 21-ят доклад на комисаря на ОН в България, че икономическата депресия продължава да оказва тежък натиск върху облагаемия потенциал на страната. В същото време, не може да не се наблегне, че това е недостатъчно обяснение за ограничените данъчни постъпления. Голямото болшинство от данъкоплатците изглежда имат странно пренебрежение на своите задължения към публичната хазна, а държавната администрация упражнява достойна за съжаление дискриминация при определяне на фискалното бреме. Определянето на данъците става без необходимата точност, бавно, неакуратно и сложно, като те са неравномерно разпределени. Събирането им е безгрижно и безредно. Административната машина не е нито опростена, нито гъвкава. Ефективният труд на компетентни в работата си, отдадени на задълженията си и сигурни в бъдещето си служители блести с отсъствието си. Вместо него са налице мудни и формални комитети, които са всичко друго, но не и ефективни, или данъчни служители, чиято дейност е спъвана от съзнанието за преходността на собственото им положение. *Дълбоки реформи са необходими както на системата, така и на морала на данъкоплатците, пропити от представата за Държавата като ръка на Провидението, която всяко лице мами и ограбва дотолкова, доколкото това му е възможно, съобразно собствените си разбирания за дължимото облагане."*[40]

---

* За всички стъпки на облекченията вж.: Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –В: Трудове на Статистическия институт за социални проучвания..., 1937/3–4, с. 80–82.

В „стопанския морал" се долавят дълбоките пластове (и особености) на икономическото поведение. Затова и приведеният пасаж се чете като знак за разрив между българската и европейската стопанска менталност. Той е образуван от неразбиране на основни принципи, от отсъствие на елементарни привички, възпитавани с десетилетия, от различия в начина на мислене, хоризонта, мащаба, схващането за права и задължения и за мястото на държавата и индивида в обществото.

Чисто прагматичната страна на така устроената данъчна система са слабата събираемост и планините от просрочия към бюджета, трупани особено през годините на ниска конюнктура. Недоборите са един от лайтмотивите на българския фиск. Те са програмирани в самата му структура, почиваща върху стремеж за максимално изстискване на данъчни постъпления от ниски доходи и тясна данъчна основа, при сложна плетеница от данъчни привилегии и дискриминации. В критични ситуации, като например в края на депресията (през 1934 г.), просрочията надвишават двойно годишните данъчни постъпления[41]. След излизането от кризата България остава с непокътната структура на данъците, като облагането на потреблението продължава да доминира. То осигурява 64% от приходите, в това число 38% от митата и бандерола върху тютюна. От 167 акцизи върху потреблението 10 носят 83% от приходите. Тези наблюдения на Ас. Чакалов от 1938 г. завършват с двусмислена оценка за постигнатото от фискалните реформи през 1934 и 1936 година. „С реформите... настъпи реорганизация и опростяване на преките данъци и усложняване на косвените... Въвежда се данъкът върху оборота за доходи над 160 000 лв. ... Макар този закон да създаде една смесица между пряко и косвено облагане, все пак с простия метод на облагане и лесното му събиране се избегнаха споровете и обжалванията (които бяха достигнали 80% от определените данъци) и се постигна едно значително увеличение в приходите."[42]

Тук са резюмирани както целите, така и постиженията на всички фискални реформи, включително на тези от 90-те години. Техният сизифовски дневен ред се свежда до периодични опити за опростяване, разширяване на данъчната основа, елиминиране на извоюването между два реформистки напъни привилегии. Резултатът почти винаги се изразява в допълнителни усложнения, в нови неявни преференции, в деформиране мотивацията на участниците в икономическия живот и на структурата на данъчното бреме.

Как се прави бюджет

Фискализмът – този първичен инстинкт на трансфера *от* и *към* държавата – задължително минава през алхимията на бюджетната политика. В нея са кодирани стилът, културата и философията на всяко управление. Ако трябва да се върнем по-назад във времето, за да установим как се „прави бюджет" в зората на новата българска история, чудесни пътеводители са статията на А. Ляпчев „Народните представители и държавната пара" и страстно критичният обзор на Кирил Попов за проектобюджета за 1907 година*.

Една от ранните легенди за българското предкомунистическо стопанско минало, кристализирала непосредствено след 1989 г., беше тази за „прозрачния" и педантичен начин на съставяне, приемане и изпълнение на държавните бюджети. Възникването на подобна представа не беше особено трудно след десетилетия на едноредови информации за държавния бюджет, завършващи със сакралното изречение от официалните съобщения за „леко превишение на приходите над разходите". На този фон подробно разписаните бюджети от миналото, със споровете „за всяка стотинка" и с отчетността на всеки детайл, изглеждат нещо непостижимо и привлекателно.

Първоначалното идеализиране е типична мистификация на „общественото съзнание на прехода". Достатъчно е да се припомнят нестихващите партизански битки от онези години, неизменно включващи под една или друга форма обвинения за бъркане в хазната, за да се усети, че „оскверняването" на уж стерилните бюджети е текуща практика, част от националния политически и обществен фолклор.

Но зад привидно колоритните политически битовизми стои много по-сериозният проблем за „макроикономическия грабеж" на националното стопанство. Натискът на групови интереси, паническите действия на държавата под диктовката на политическа целесъобразност или на популистки настроения водят до решения, които, с цената на временни и краткосрочни палиативи, подкопават макроикономическото равновесие. Това се случва въпреки и независимо от крайната скрупульозност и външна безукорност на приеманите бюджети.

Класическият цикъл на българското бюджетиране се утвърждава стабилно през годините на Стамболовия режим. В един анонимен памфлет на френски език (излязъл в Париж, но твърде възможно от българско перо) финансовата политика на кумира на днешния либерализъм Стефан Стамболов е описана под заглавието

---

* Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. –СпБИД, 1899, кн. 8–9. Тя е разгледана подробно другаде (вж. *Икономическата политика и икономическото познание / Действието / Кръгът на политиците в икономиката*), а тук само ще отбележим, че приведените в нея анекдотична фактология и принципи около формулирането на фискалната политика запазват непокътната актуалност. Вж. и: Попов, Кирил. Вътрешен преглед. – СпБИД, 1906, кн. 10.

„Финансовият Молох". Заключението (след още пресните събития) е с характерната емоционалност в отношението към неговия режим – „прахосничество, беззаконие, корупция, тези три думи... характеризират напълно финансовото управление на Стамболов"[43].

Памфлетът характеризира финансовото състояние на режима в няколко цифри. Редовните разходи нарастват за седемте години (1887–1894 г.) малко над 2 пъти, от 47 на 102 млн.зл. франка. През същия период извънредните разходи възлизат на 95 млн., при 31 млн. за предходните 1879–1887 г., включващи една война![44] При положение че според конституцията извънбюджетните кредити през този период не могат да надхвърлят 1.3 млн.фр. годишно, в действителност те възлизат на десетократно повече (13 млн.). „Разходната" страна на бюджета през този най-„героичен" период на българската държава е характеризиран с едно – никакви задръжки пред исканията на министрите за собствените им ведомства.

Памфлетът широко се опира на констатации, правени по различни поводи и в различни моменти от основните участници в събитията, най-вече от финансовия министър Иван Салабашев. Ключова икономическа фигура от този период (заедно със самия премиер), Салабашев описва в мемоарите си – разкрасявайки собствената си честност и неподкупност – постепенното отдалечаване от принципите на консервативната фискална политика. Разбира се, в неговата версия това е принудителен обрат, в който той играе главна роля пряко волята си. „Веществените доказателства" в негова полза са собствените му спомени и редактираният в края на 1893 г. доклад за финансовото състояние на страната. Това експозе (истински документ индулгенция) се появява публично през август 1894 г., малко след падането на Стамболов. В него се дава простор на песимистичните оценки на Салабашев за състоянието на икономиката, както и на възмущението му от неудържимите претенции на министрите за нови бюджетни кредити[45].

Оставям настрана неизбежната пристрастност в гледната точка на бившия финансов министър, който при това бил публично унизен. По-интересното в случая е, че в текста на Салабашев са формулирани началата на фискалната ортодоксия от онова време. „Катехизисът" включва следните простички правила – минимален и уравновесен бюджет; покриване разходите от приходите освен при капиталовите разходи; избягване коренни реформи на данъчната система; максимално увеличаване на данъчните приходи, но не пряко, а косвено, чрез нарастване на богатството и икономическата активност; строг контрол върху приходите и разходите; необходимост от добри и обезпечени чиновници и министри, а за по-сиромасите да се използват пенсиите като начин за „стабилизирането им"[46]. Препоръчаните мерки са част от всеки кризисен бюджет. Те включват съкращаване на персонала, ограничаване на обществените строежи, забрана за доставка на луксозни предмети за администрацията, съкращаване на канцеларските разходи, по-стриктен контрол на доставките... Изобщо, това са икономиите на мизерията, които в продължение на един век са основна линия на „борбата" за съкращаване на държавните разходи.

В наивната версия на Салабашев всички министри на финансите до него (включително) са коректни. Разложението настъпва с предоставянето на „безусловни“ фондове на премиера и на някои от министрите. В Министерството на външните работи (МВнР) контролът върху тези фондове се упражнява от целия Министерски съвет, но при Министерство на вътрешните работи (МВР) това става еднолично от министъра, т.е. безконтролно. С нотка тъга Салабашев отбелязва, че през 1892–1894 г. (т.е. в края на Стамболовата ера) настъпват видими промени в „некорумпираността на министерството на финансите и на режима“[47]. Министерският съвет вече гледа през пръсти, а Стамболов „харчи много от своя фонд“, без да брои, за тайни агенти, като държи парите при себе си. Памфлетът посочва по-специално сумите, включени в бюджета под перото „извънредни разходи за борба с разбойничеството“. „Кое е това разбойничество? Мистерия. Всеки знае, че в България не се забелязва дори и сянка от разбойници. Но тези суми са използвани за плащане на шпионите, които Стамболов издържа във всички градове и села на България. След падането на Стамболов квитанциите на тези нещастници бяха намерени в Министерството на вътрешните работи. В държавното съкровище никога не можаха да ги видят.“[48] Свой фонд, който е пореден канал за корупция и изтичане на средства, получава и министърът на войната ген. Савов.

Подобни описания, изпъстрени с живописни подробности, са по-скоро детайли от пейзажа. Битовизмите около всички тези ексцесии са пълнели пресата, вдъхновявали са страстите на политическата опозиция, а по-късно и историческите съчинения. Но по-важното е, че през онези години се утвърждава една необратима механика, циментирана в система, където – да припомня Г. Данаилов – „неискреността е въведена в закон“ и свръхсметните кредити се превръщат в правило.

Всяко по-детайлно взиране в цифрите на фиска може да разкрие несъответствия, манипулации на данните или просто немарливост зад пресловутата „акуратност“ и „прозрачност“ при съставянето на бюджета. Образцово скрупульозен прочит прави през 1906 г. К. Попов. Той е особено показателен, доколкото се отнася до години на „финансов и консумативен подем“, когато фискалната разпуснатост достига върхове*. Именно през този период държавата значително разширява икономическото си присъствие и бюджетно преразпределение, което е и непосредственият мотив за тревогата на К. Попов.

Инвентаризацията на използваните трикове за подправяне на бюджета включва прикриване на разходи, разхвърлянето им в бъдещи бюджетни години, уедряване на разходните пера, неотчетени приходи, изразходване на суми без законово основание и още маса други, подробно документирани техники. В огромно разнообразие и широк мащаб те се използват за военния бюджет, който заедно с бюджета на държавните дългове са най-големите пера. Двете, впрочем, са тясно свързани, тъй като голяма част от външния дълг отива за въоръжение. Обобщението по този повод е в приведеното твърдение на Димитър Петков (без капка угризение, а дори с национална гордост), че военните министри винаги „са се принуждавали да прибягват до тъй наречените военни хитрини, за да могат да прикриват истинския бюджет... и това прикриване винаги се е състояло в това, че те в бюджета са вписвали една по-малка сума, а вън от това са си служили със свръхсметни кредити“[49]. Естествено, при тази практика бюджетният баланс е „фиктивен“, а дефицитите прикрити или изкуствено редуцирани. Прехвалените бюджетни излишъци през 1904–1906 г. се превръщат в дефицити, ако към официално отчетения резултат се прибавят приетите свръхсметни кредити.

---

* К. Попов визира финансовото управление на Лазар Паяков след 1903 г., което е увековечено и от документите на Изпитателната комисия от 1910 година. (Вж. *Плащът на корупцията.*) То е обект и на сходна по дух критика от Г. Данаилов.

Нарушения се правят по цялата процедурна верига на гласуване, изпълнение и контрол на бюджета. „Бюджетопроектите са се внасяли в предвечерието на закриването на събранието, полагали са се веднага на дневен ред и са се гласували, без да е имало даже време да се прочетат внимателно... внасяли са се отделно един по един за всяко министерство и често бюджетът на едно министерство се е вече гласувал, когато бюджетът на друго не е бивал още внесен.“[50]

Сърцевината на системата са свръхсметните кредити. Темата е постоянно коментирана в обществото, но К. Попов дава една от най-точните й дефиниции. „Бюджет в истинския смисъл на думата, пише той, мъчно може да се приеме, че съществува в България при факта на практиката на свръхсметните кредити. Ограничението и определението на кредитите в бюджета е цяла безсмислица, щом правителството може произволно да ги увеличава със свръхсметни кредити отсетне. *В туй отношение ние по-скоро приличаме на безбюджетна ориентална монархия, където властта безразборно и произволно бърка в хазната и харчи каквото си ще.*“[51] След като сумира годишните данни за свръхсметните кредити (най-обилни за военното министерство) К. Попов заключава, че „такива не се срещат в никоя държава, даже и при извънредни случаи като война“[52]. Любопитна подробност е, че свръхсметните кредити по правило се внасят за одобрение в Народното събрание *постфактум,* след като разходите са вече направени.

Обобщението е драматично. „Печална е картината на нашето бюджетно стопанство. Печална е тя като израз на проникване и стабилизиране в управлението конституционните принципи... като израз на *немодерността* и неуредеността на държавното ни управление... като израз на *обществения и политически морал и възмъжалост на народа ни.*“[53] Бюджетите са системно съставени „над данъчните възможности на българското население. В добри години (реколти), пише К. Попов, той ще бъде тягостен, в средни – непоносим, в лоши – катастрофален“[54]. Това е сизифовското движение на вътрешния дълг, който прелива във външен.

Освен критично настроени интелектуалци и опозицията, по силата на положението си, най-внимателни „четци“ на бюджетните документи са и представителите на кредиторите. Именно от бюджетните дефицити тръгва нишката към летящите дългове, а отвъд тях и към външните заеми. Тези параметри са възлови за оценяване общата платежоспособност на страната. В архивите на френската банка Париба например е съхранен документ, подготвен от Жорж Буске♦, в който се прави разрез на сериозните разминавания между официалните бюджетни данни за 1903–1908 г., данните на Сметната палата и неговите собствени оценки за приходите, разходите и дефицита[55].

Друг „външен" поглед, този път от 20-те години, обръща внимание върху процедурата на претупването на бюджета в парламента. Когато се четат сравненията на Анри Прост между бюджетната процедура във Франция (която сама по себе си не е образец) и тази в България от 20-те години, се остава с впечатлението, че се сравнява българската бюджетна процедура от комунистическите години с тази в някои развити демокрации. „Задълбоченият анализ, който правят във Франция, във всяка от двете камари, докладчиците на всеки отделен бюджет, общият докладчик и комисията по финанси, не може да се види в българския парламент. В Народното събрание бюджетът е представен от министъра на финансите, а дискусията, която продължава няколко дни, се превръща в словесен турнир, където се сблъскват доктрини, но откъдето цифрите по правило са изхвърлени. След това бюджетът е гласуван и приведен в изпълнение. Ако все пак бяхме сигурни, че прогнозите са били добре подготвени от министерствата, които ги представят, и от Министерството на финансите, което ги е прегледало и поправило, отсъствието на парламентарен контрол би имало по-малко значение. Но ние нямаме основание да мислим, че тази работа се върши сериозно."[56]

Има безброй начини за манипулиране на бюджетните данни и ресурси. Запълването на дупките в бюджета е текуща задача, с която вечно ненаситната държава трябва постоянно да се справя. Тук тя проявява находчивост и въображение, сравними единствено с творчеството ѝ при изразходване на средствата.

Привеждам само един пример, почерпен от „съкровищницата" на знаменитата „Изпитателна комисия по управлението на страната през периода от 5 май 1903 до 16 януари 1908 г. относително делата на някои от бившите през това време министри"[57]♦♦. Обект на нейния интерес е, в частност, издаването на държавни съкровищни бонове. Става дума за държавни ценни книжа, с които са изплащани военни поръчки по поредния свръхсметен кредит. В продължение на пет години (1903–1908 г.) са емитирани масово съкровищни бонове с 5–6% лихва от Военното министерство, като през 1903–1904 г. боновете са издадени по искане на ген. Савов по свръхсметния кредит, разрешен от Народното събрание на 13 май 1903 година. (Датата е непосредствено след идването на власт на новото правителство, за което веднага е разрешен и нов свръхсметен кредит.) Боновете са поименни, но могат да се цедират, което ги прави практически „на заповед". Констатациите са

♦ За Париба и нейния представител в София Жорж Буске вж. подробно в: *Кредитори и длъжник* и в *Икономическата условност – механика, хора, култура.*

♦♦ Вж. *Плащът на корупцията.*

впечатляващи и говорят за смесица от немарливост, счетоводни манипулации и откровени беззакония.

Проблем най-напред се оказва определянето на самото количество емитирани книжа. Министерството на финансите не води надлежна документация, като не съществува нито точен списък, нито отчетност за сумата им[58]. Единствената следа са оправдателните документи на Върховната сметна палата, по които комисията успява да установи, че по-голямото количество от боновете (не всички) е на обща сума от 7 199 406 лева.

Манипулацията в тази емисия съкровищни бонове е, че тя представлява скрита форма на емисия на нов дългосрочен държавен дълг. Тук текстът на доклада е истински наръчник по фискална политика. „Съкровищните бонове са дълг *на касата*. Когато държавата има да произвежда известни разходи, разрешени по известния законов ред, а средствата на тези разходи не са постъпили, макар че са предвидени и се очаква да постъпят в съкровището, тогава се издават съкровищни бонове, които има да направят обращение през един период от време, докато постъпят средства за тяхното покриване. Захване ли финансовият министър да издава съкровищни бонове за всякакви нужди, особено пък такива, покриването на които не е предвидено в бюджета, съкровищните бонове не са нищо друго освен един дълг на държавата, следователно и един заем. В такъв случай тяхното съществуване и оправдание може да се основе само на един специален закон, който няма да бъде друго, освен един закон за заем. Съкровищните бонове, издадени от Л. Паяков, по никакъв начин не могат да попаднат под формата на касови задължения. Те са издадени срещу направени поръчки у частни лица в страната и в чужбина. Срещу тях касата не очаква никакви определени средства, следователно те остават един чист дълг на държавата, който не може да се покрие иначе освен чрез заем. В такъв случай ние имаме налице един държавен заем скрит и като такъв много по-опасен, защото правителството не може да бъде контролирано и с нищо не може да се спре неговият произвол."[59]

Накрая, самата икономическата целесъобразност на издаването на боновете е съмнителна. Ако при първите бонове от 1903–1904 г. правителството действително няма свободни суми за извънредни разходи, след заема от 1904 г. то разполага с депозираните в Париба средства по този заем. Въпреки това през 1905 г. държавата продължава да издава двегодишни съкровищни бонове (на Круп и на оръжейника Шнайдер, за когото впрочем са предназначени част от блокираните от заема средства в Париба). По тези бонове се плаща лихва от 5–6 %, докато по депозираните от заема средства в Париба лихвата е 3 процента. Очевидно е избран поскъпият начин на финансиране, който предизвиква загуби за бюджета, но е изгоден за доставчиците.

Техниката на манипулации е сама по себе си интересно поле за обследване, но по-значимият въпрос е защо те се налагат.

През „нормални" периоди целта е разширяване на държавното финансово посредничество, за да се удовлетворят повече и по-разнообразни искания, идващи от всички посоки. Каквито и да са проблемите (включително най-острите) на българските финанси преди 1912 г., първите следосвобожденски десетилетия остават период на относително *управляема* фискална политика. (Друг е въпросът, че при по-продължителен период с аналогично поведение, със сигурност е щяло да се стигне до структурните проблеми, с които българската фискална система се сблъсква по-късно.) В критичните ситуации държавата по един или друг начин успява (основно с помощта на външно финансиране) да възстанови фискалното равновесие.

През тежки години събитията са силно стандартизирани – между принципите на „кризисните бюджети" от края на XIX в., 20-те, 30-те и 90-те години на XX в. няма да се намерят съществени различия. Всички те са документи на „творческото" бюджетиране, в което носителите на външния контрол и местните власти се опитват да се надхитрят. Търсят се обичайните решения за намаляване на разходите, за по-голяма събираемост на данъците, за „икономии", за рационализиране на бюджета. Но преследването на тези цели също толкова еднообразно е съпътствано от постоянни отлагания, от палиативни стъпки и от „героика" тогава, когато повече не може да се отстъпва. Фискалната политика в такива моменти се прави в екстремални условия. Цялата еквилибристика около бюджета се свежда до това, как да се отложи (заобиколи) свиването на разходите и по какъв начин да се набавят нови източници на средства извън представителната, фасадна бюджетна процедура.

Два епизода в стопанското минало на страната обаче са несъизмерими с останалите, които на техния фон изглеждат като дребни проблеми. Това са Първата световна война и Голямата депресия. Реакцията на фискалната сфера към тези екстремални натоварвания се оказва възлов тест за принципите на българското стопанско поведение.

Начинът на финансиране на войната е шок от непознат порядък, който не само разстройва необратимо фиска, но и нанася фатален удар на златния стандарт. Загубата на контрол върху държавните финанси е пълна, а България навлиза в порочен цикъл, завършващ с неминуем сблъсък с реалността.

Картината през войната се резюмира с няколко числа. През 1912–1917 г. е натрупан кумулативен бюджетен дефицит от 6 095 млн. лева. За сметка на вътрешни заеми и на външни кредити (сконтиране на държавни съкровищни бонове от Париба през 1912 г., заем от Дисконто-Гезелшафт през 1914 г. и военните аванси след 1915 г.) са събрани 1 955 млн. лева. Всички останали 4 150 млн. са финансирани от пряка емисия на БНБ. Сметките на държавата при банката през 1912 г. са с кредиторно салдо, докато на 30 юни 1922 г. те са дебиторни за 4 206 милиона[60].

Подобна дупка не се запълва за година или две. Конвенционалните усилия за балансиране на бюджета през първите следвоенни години (под постоянния натиск от страна на външните кредитори) дават ефект преди всичко за уравновесяване на *текущите* разходи. Усилията на правителствата успяват в общи линии да

„закотвят“ растежа на „обикновените“ разходи към този на „обикновените“ приходи. До фактическото стабилизиране на лева (1924 г.) приходите дори нарастват с около 20% в златно изражение[61]. Това равновесие обаче е постоянно заплашено от големите и силно колебаещи се *извънредни* дефицити, за които няма съответни приходи. С комбинация от известно увеличаване на събираемостта, на данъчните ставки и най-вече с външно финансиране, през 1928 г. за първи път след войната е постигнато бюджетно равновесие. Естествено, това е успех на ниско ниво, а все още остава и значителен непокрит дълг към БНБ. Българските финанси така и не успяват да върнат агресивната настъпателност на бюджетите от златното десетилетие.

Основният структурен фискален проблем през 20-те години са разходите по обслужване на външния дълг. Успехите в постигането на фискално равновесие през 1922–1923 г. са възможни до голяма степен именно защото плащанията по него (вкл. репарациите) в огромната си част са замразени. С тяхното, макар и частично, подновяване структурните проблеми отново се появяват – след отпускането на Стабилизационния заем от 1928 г. разходите на Дирекцията на държавните дългове се стабилизират на около 1/3 от общите бюджетни разходи до 1931–1932 година[62].

Всичко това оставя в дневния ред класическите бюджетни рестрикции. Мерките включват познатите елементи и искания отвън – за радикална реформа в пенсионния режим (с вечната тема за увеличаване възрастта за пенсиониране), за съкращаване на чиновниците, за затягане финансовата дисциплина в държавните предприятия. Така например съществени ресурси се очаква да се получат от фиска при един по-тесен контрол върху държавните мини „Перник“[63].

Рестрикциите от края на 20-те години са продължени през годините на депресията, когато фискът е отново повален.

Причините за бюджетните неравновесия този път са различни от военновременните. Драматичното свиване на доходите и външната търговия, разклатената из основи данъчна дисциплина, вълната от лоши дългове, поети от държавата – всичко това подкопава напълно фискалното равновесие. Най-острите проблеми се проявяват поради хроничния недостиг на ликвидни средства в бюджета, което поражда вълна от просрочия. Особено болезнени – и необичайни за времето си – са забавянията в изплащането на заплатите на чиновниците, които се превръщат в предмет на постоянни одумвания, но и в разгорещено обсъждан с ФК сюжет. Освен с всичко друго, депресията остава в колективната памет като период, през който държавата се превръща в длъжник на собствените си служители. Невъзможността на бюджета да им се издължи навреме е възприето от съвременниците като най-обобщаващия символ на стопански банкрут и безсилие*.

---

* Тази тема присъства в мемоарната литература (М. Рясков, Ас. Христофоров, К. Кацаров). М. Рясков си приписва решението на проблема. (Вж. Рясков, Марко. Спомени из моя живот. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1995.)

В началото на 30-те години са изчерпани достъпните лостове за краткосрочна фискална стабилизация. Вдигат се данъци, такси и акцизи. След много говорене и имитации започва известно съкращаване на някои разходи за пенсии, образование и др. Правят се опити за разширяване на данъчната база и за увеличаване събираемостта. Типични за това, как се връзва кризисният бюджет, са предварителните сметки за 1932 г., която е от най-тежките години[64]. Дупката за финансиране се оценява от ФК на 1.6 млрд.лв. и то след като е предвидено съкращаване на разходите с 260 млн. лева. Наред с това е увеличено облагането с 65 млн. (по-специално на мини „Перник" с 20 млн.), извънбюджетните фондове са източени със 100 млн., реализирани са икономии от заплати и пенсии от 75 милиона. Привлечено е максимално допустимото финансиране чрез сконтиране на съкровищни бонове от БНБ за 600 млн.лв. и по-голямата част от приходите от сечене на монети. Специално следва да се отбележи непреходният проблем със съкращенията на държавни чиновници. През 1928 г. България поема ангажимент за освобождаване на бройката фетиш от 10 000 чиновници, което предизвиква огромен публичен скандал и се превръща в една от най-атакуваните точки на Женевския протокол за получаване на Стабилизационния заем. Воят се надига независимо от обстоятелството, че в сравнение с 50 608-те държавни чиновници през 1911 г. техният брой е нараснал на 83 587 през 1928 г. (88 838 през 1924 г.)[65]. Въпреки многобройните обещания, в бюджетните дискусии с ФК през 1932 г. на дневен ред все още стои същото число „предстоящи" за освобождаване 10 000 души. Битката за чиновничеството (особено при свиване чергата на държавата) е битка за клиентелистка мрежа.

При всички тези „пробиви", отстъпки и увъртания, в проектобюджета за 1932 г. остават непокрити 438 млн.лв., които се равняват на разходите за първото тримесечие на бюджетната година. Просрочията – и съпътстващото ги политическо напрежение – продължават да се трупат и да се прехвърлят от година на година.

При ограничената политическа и икономическа еластичност на бюджетните разходи за издръжка, „спасителна сламка" са различните форми за събиране на извънбюджетни приходи. Обособяването и множенето на всевъзможни *фондове*, прикрепяни към министерства или персонално към отделни министри, както видяхме, започва още от времето на Стамболов. През 20-те години тази практика се разраства и разклонява значително. Заедно с това фискалната система загубва окончателно и малкото ѝ останала прозрачност. Сюжетът заслужава по-специално внимание, доколкото отразява характерни черти в стила на бюджетиране и във "фискалния манталитет".

След Първата световна война фондовете продължават да са източник на лично обогатяване и на властови ресурс за управляващия елит, но те вече придобиват макроикономическа тежест и заемат важно място в икономиката на трансферите. Фондовете са лост за „компенсиране" свиващите се приходи на редовните бюджети и често представляват последната инстанция, до която прибягва държавата за запушване на дефицитите. Те парцелират и балканизират все по-трудно управляемата фискална система, като множенето им получава популярното през онези години название „финансово преплитане". Б. Недков го характеризира най-точно. „То доведе до отделянето на значителни части от приходите от даньци от общата сума на държавните приходи и предназначаването им за различни специални цели, а от друга страна спомага и за прикрито увеличение на даньчното бреме, чрез различните фондови връхнини, такси и др. Последното обстоятелство впрочем е било един не без значение мотив за създаването на много от отделните фондове. Другият мотив трябва да се търси в стремежа на отделните ведомства да си обезпечат източници на средства за различни мероприятия. С влошаването на положението на съкровището тоя стремеж, естествено, се засили и доведе до създаването на голям брой нови фондове през последните години."[66]

Механиката на фондовете е превъзходно описана от Иван Стефанов. Неговият разказ носи особен привкус, защото ако през 30-те години той разсъждава от позициите на стопанската рационалност и на една консервативна нагласа, то само 10–15 години по-късно именно Ив. Стефанов е министърът, осъществил национализацията в България. С нея са поставени основите на крайна фискална аберация, в която манипулирането на фондовете достига небивала виртуозност[♦]. Странното в случая не е толкова в житейската траектория, колкото в това, че през 30-те години един марксист се проявява като завършен технократ по повод на дълбоко *властовия* (т.е. „социално-класов") проблем, какъвто е управлението на фондовете. В крайна сметка тук става дума просто за пари и власт, което напълно обяснява жестоката съпротива срещу тяхното реформиране.

Учредяването на фондовете не е нищо друго освен въвеждане на паралелно (бих казал извънредно) даньчно законодателство. Техните източници се формират на базата на специални закони, които – по идея – регламентират и изразходването на ресурсите за специфични цели. Самите фондове са „разпределени" между отделните министерства[67].

Проблемът с фондовете е поставен от ФК още при сключването на Стабилизационния заем от 1928 година. Комитетът настоява – и включва като едно от условията си – българското правителство да се ангажира с бързото консолидиране на бюджета. Мотивите за това искане са очевидни. Заварената ситуация противоречи на здравите фискални принципи и най-вече на азбучното изискване за единство на бюджета. Но тя е неприемлива за кредиторите и поради мъглата, с която обвива действителното състояние на бюджета. Мрежата от фондове практически скрива цялостната макроикономическа картина, в т.ч. такива съществени параметри за кредиторите, като платежоспособност и реална дългова тежест.

[♦] По-подробно за Ив. Стефанов вж. в: *Икономическата политика и икономическото познание.*

Успоредно с опитите си да консолидира различните извънбюджетни фондове, ФК се опитва да рационализира цялостната бюджетна процедура. В разгара на депресията (1932 г.) комитетът налага системата на т.нар. месечни бюджети, която предполага по-стриктен контрол върху разходите на отделните министерства. Според тази система, до 20 число на месеца се оценяват приходите и разходите за предходния месец, а през следващата седмица Министерският съвет фиксира обема на разходите за следващия месец, който да не надвишава 90% от средния обем на разходите от предходните три месеца.

Ив. Стефанов набляга преди всичко върху нерационалността, която внасят фондовете във финансовата структура. „Отделят се части от държавни приходи и се прехвърлят върху някои фондове, а оттук се прехвърлят към държавния бюджет. Или пък, правят се вноски от един фонд на други, а от последния се внасят известни суми в другия фонд. Всичко това обременява работата по отчетността и поскъпява въобще финансовата администрация.“[68]

За Ив. Стефанов разумното техническо решение на проблема изглежда осъществимо без съществени сътресения. „Единствената последица от органичното включване на фондовете би било това, че, от една страна, няма да се събират и отчитат части от едни и същи данъци към различни публично-правни тела, нито пък да се събират паралелно данъци върху едни и същи данъчни обекти от няколко публично-правни тела, а от друга страна, да се извършват излишни прехвърляния на суми от едни публично-правни тела върху други и разходи за едни и същи конкретни цели от няколко публично-правни тела.“[69] Разбира се, всичко изглежда привлекателно просто през експертния поглед. Проблемът става изключително трудно решим, ако се отчете и властовото му измерение. В началото на 30-те години фондовете са огромна посредническа структура. Те са източник на 59.4% от бюджетно-финансовите потоци и реципиент на 53.3% от тях. Основно преразпределително звено е централният бюджет, който приема 35% от получените ресурси и е източник на 25% от тях. Значителната им тежест идва преди всичко от вноските в пенсионния фонд и във фонд „Пътища“[70]. Общините са голям нетен донор[71], като до 1933 г. те внасят в 32 фонда общо 25–35% от приходите си. (Със Закон за облекчение на общините тези вноски намаляват с около 40 процента.)

Опитите да се реши проблемът са поучителни. Както „борбата“ с бюрокрацията, така и тази с фондовете не ги ликвидира, а поражда все нови и нови техни форми – „тъкмо през последните години (твърдението е от 1935 г.) се създадоха най-много фондове“. Това се случва при формално спазване „директивите“ на ФК. Действително, след Стабилизационния заем са направени първите стъпки за сливане на фондовете с държавния бюджет, като постъпленията по „слетите фондове“ (около 300 млн.лв.) възлизат на 11% от общата сума на всички фондове (2 651 млн.лв.)[72]. Оттук обаче започват дребните хитрини на българското реформаторство. „Самото формално сливане на изброените фондове стана не съвсем изчерпателно... Наличностите на слетите към редовния бюджет на държавата фон-

Финансови потоци между публичноправните тела през 1931/1932 финансова година (хил.лв.)

От:	Държава	Окръжни съвети	Общини	Фондове под контрол на държавата	**Всичко**	%
За:						
Държава	-	-	-	422 670	**422 670**	**35,2**
Окръжни съвети	-	-	7 210	-	**7 210**	**0,6**
Общини	1 638	1 434	6 701	-	**9 773**	**0,8**
Учителски настоятелства	244	2 018	118 838	-	**121 125**	**10,1**
Търговски камари	-	-	98	80	**178**	**0,0**
Фондове под контрол на държавата	300 355	34 907	15 028	290 606	**640 896**	**53,3**
Всичко	**302 237**	**38 359**	**147 875**	**713 356**	**1 201 852**	**100**
%	**25,1**	**3,2**	**12,3**	**59,4**		

Стефанов, Иван. Върху структурата и източниците на финансовото стопанство в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания... 1935, кн. 2, с. 216

дове се оставят по текуща сметка в БНБ на разположение на съответните фондове за усилване кредитите за веществените разходи. [С решение на Министерския съвет по доклад на Министерството на финансите.] Очевидно с това разположение се е целяло да се запазят капиталите на слетите към държавния бюджет фондове от изразходване в първата година на това сливане и да се оставят те като запас за покриване на разходи за по-големи и неотложни потребности в течение на повече години."[73]

Склонността към „изяждане на фондове" е добре известна на управляващите, след като се вземат подобни предохранителни мерки. Но те са повърхностни и заобиколими. Сливането е станало по чисто механичен път както за разходите, така и за приходите на фондовете. Постъпленията се отделят по пера, което означава, че истинско интегриране не е осъществено. Същото се отнася и за разходите, като това положение се запазва до 1935 г., т.е. през целия период на най-интензивни „усилия" за изпълнение условията на ФК. Така, „еднакви по своето финансово-стопанско естество пера са показани на различни места и то често в примес с пера от различно стопанско-финансово естество и се поддържа една ненужна усложненост на държавното сметководство, което разбива едни и същи приходи на няколко пера"[74].

Ив. Стефанов привежда редица примери за това, как са управлявани слетите фондове. Години наред не е въведена никаква промяна в осчетоводяването им.

След консолидиране на някои фондове се стига до куриозния случай „автономният бюджет на държавно предприятие да включва данъчни постъпления... Протоколът от 1928 г. [за Стабилизационния заем] се спазва чисто формално, като на трите [прехвърлени] фонда се поставя етикетът „присъединени“[75].

Наглед по-решителна стъпка в опитите за рационализиране на фондовете е направена със Закона за бюджета от 1934 година. С него се „унищожават“ фондове, образувани от държавни средства и се ограничава създаването на нови. Предвижда се това да става само с писмено съгласие на министъра на финансите и единствено за цели, които не могат да бъдат постигнати с редовни бюджетни постъпления. Резултатът е отново бутафорен. „Не дълго след този закон... се започна едно истинско надпреварване в създаването на нови фондове“ и министърът на финансите се принуждава да излезе със специално окръжно, в което иска спиране на заявките.

По този повод Ив. Стефанов посочва дълбоката нелогичност на системата. „Действително много цели не можеха да бъдат постигнати с редовни бюджетни средства, толкова повече че тези средства постоянно намаляват през последните години. Обаче... от няколко години самият държавен бюджет търси все нови приходни източници и усилва използването на съществуващите. А очевидно е, че... и държавата и фондовете, както и други публично правни тела, в края на краищата черпят средствата си от едни и същи източници, така че ако с бюджета не могат да се съберат достатъчно средства, то това само по себе си показва само че самите източници не могат да понесат по-голяма обремененост.“[76]

Третият опит за рационализиране е направен (през 1935 г.) в „по-благоприятните“ условия на едно авторитарно правителство. С наредба закон 28 фонда се включват в бюджета за следващата година. Официалните намерения изглеждат по-решителни, но и тук хитруването намира своите пътища, с което излизат наяве тесните предели и мнимата безкомпромисност на българския авторитаризъм.

Най-големите фондове на практика остават извън бюджета, а воля за органично инкорпориране в бюджета и на останалите фондове отново не е налице. Осъществява се по-скоро поредно механично вливане, при което фондовете остават обособени, а ведомствата продължават да разполагат с тях.

Цялата история би могла да се разкаже – в сходна тоналност – и от гледната точка на ФК. Сюжетът с фондовете е сред най-често предъвкваните във всички документи на комитета, посветени на България. Година след година се възпроизвежда констатацията, че в тази сфера не е направена очакваната радикална стъпка от страна на българското правителство. Дълбоката фискална реформа все предстои. През 1932 г. например ФК „установява с интерес, но и със съжаление, начина по който се управляват все още неинтегрираните в бюджета публични фондове. Той счита за съществено този допълнителен бюджет, какъвто те могат да бъдат наречени, да бъде поставен под строг контрол на Министерството на финансите. Във всеки случай ФК очаква да научи точното състояние на нещата при следващата си сесия“[77].

А през 1935 г., в традиционния си реферат пред Българското икономическо дружество (БИД) за поредната сесия на ФК, Н. Стоянов споделя, че „разглеждайки структурата на нашия бюджет, Комитетът намира, че той е много усложнен, неясен и объркан със създаването на всевъзможни фондове. [ФК] прави препоръки за опростяване на бюджетната система, за постигане единство в бюджета; за концентриране на обществените суми (фондове и др.); за възприемане на един бюджет за текущо управление, който е за предпочитане пред сегашната форма на бюджета по упражнение и който да съдържа всички суми, които се предвиждат да постъпят или да се изплатят действително през течение на годината"[78]. Все едно че през всички тези години на упорити усилия за налагане условията на ФК нищо не се е случило...

Макроикономическото обяснение за съществуването на фондовете е в невъзможността на следвоенните бюджети да осигурят ресурси за извънредните разходи. Ако до 1912 г. те се обезпечават чрез държавни заеми отвън, то след войните достъпът до външни капитали за бюджета е крайно ограничен. Това подтиква държавата да търси извънредни приходи чрез *де факто* допълнително облагане, което отчасти покрива специалните разходи на множество ведомства и по този начин „облекчава" бюджета.

През годините на депресията проблем вече представлява покриването и на *текущите* бюджетни разходи. Фондовете се превръщат в източник за финансиране на бюджетните дефицити чрез директно „кръвопускане" или чрез предоставени заеми. Трудно, със „скърцане на зъби" и съпротива, до 1935 г. държавата изземва от тях *безвъзмездно* 877 млн.лв., които се включват в редовните ѝ бюджети. До края на 1936 г. фондовете я кредитират пряко със 163 млн.лв., а друга част от ресурсите им са пласирани във вътрешни държавни заеми през 1934, 1935 и 1937 година (заем на фонд „Пътища")[79].

През 1938 г. е направена действително решителна стъпка в сагата с фондовете. Но това става не поради рационализиране на фискалната система, а поради изчерпване... Държавата просто е изтощила наличностите докрай. С изключение на броени големи фондове „...повечето... бяха изчерпани и продължават да съществуват само поименно"[80].

Историята с фондовете е сред многобройните сюжетни линии, които, приемайки различни превъплъщения, се запазват в българското стопанско минало. Бих я нарекъл „линия на паралелните бюджети". Нейното продължително присъствие отразява вродения стремеж на държавата да надскочи ресурсните ограничения, поставени от икономическите дадености. Ако между войните този напън намира израз във „финансовото преплитане" на фондовете, то до въвеждането на Паричния съвет през 90-те години той се проявява в хроничните квазидефицити, които „превъртат" безстопанствеността в държавната администрация, държавните предприятия и държавните банки. Независимо от формите, навсякъде става дума за едно – отсъствие на прозрачност на сметките, отсъствие изобщо на сметка, безотговорност в раздаването на обществени пари чрез лабиринтите на държавния клиентелизъм и на социалните трансфери. В тази перспектива свързващото звено между първия и втория български капитализъм (и същевременно връх в сюжетната линия) е социалистическият стил за правене на бюджет. След мнимата бюджетна прозрачност до 1944 г. и преди изкривената бюджетна картина до 1997 г. социалистическият бюджет достигна върхове на херметичност и деформации. Той позволи на държавата да развие до възможния предел своята трансферна роля, като изземва практически всички достъпни ресурси в икономиката и ги изпомпва съобразно корумпиращите си правила.

Държавата излива ресурси

Присвояването на ресурси от държавата е само една от посоките в двупосочния трансфер, върху който се крепи възприетият в България модел на развитие. Обратната е „осребряването" на тези средства, където вече действат сложни, понякога непредвидими обстоятелства. Изливането им може да се насочи (или отклони) от всевъзможни сили на икономическа гравитация.

Най-простият мотив и механизъм е свързан с прякото присвояване от страна на политическия елит. Това е колкото елементарно, толкова и разнообразно по форма „бъркане" в държавните пари. Но ако корупцията на елита е индивидуален акт, то корумпирането на цялата система от същия този елит задвижва много по-значими финансови потоци. Усилването става чрез отглеждането на клиентелизъм във всичките му форми. Доколкото (при „демокрацията") съдбата на управляващите зависи (поне в някаква степен) от пряката и косвена подкрепа на „представителни" структури, тяхното купуване изисква пренасочване на значителни средства. Най-подходящият им реципиент са разклонените и широки обществени *мрежи.* Кооперациите в докомунистическа България (а и след това) са от най-ефективните подобни мрежи на финансово-политически клиентелизъм, ненадмината машина за лобиране и изсмукване на държавни ресурси. Сходна функция изпълняват и многобройните съсловни организации като ТИК и др.

Механизмите за капитализиране на политическата власт от отделни групи, кръгове или съсловия са изключително разнообразни. Във всички случаи макроикономическият резултат е изкривяване на рационалното разпределение на финансовите потоци. „Икономиката на трансферите" се движи именно от тези незрими вектори на влияние, които предопределят окончателното насочване на акумулираните от държавата ресурси.

„Персоналната държава"

Ако изключим нетипичната функция на държавата да произвежда, то тя е институция, която *преразпределя* и е следователно постоянно атакувана от една или друга посока. В този смисъл държавата е *зависима* институция.

Обществените условности (не обществената практика) са приели, че да се „взема" от държавата е толкова по-осъдително, колкото кръгът на „получаващите" е по-тесен. За най-неприемливо се смята тя да бъде използвана за *лични* цели. Използването ѝ от групи или съсловия предизвиква неодобрение, но се приема по-конформистки. Практически никакво възражение не повдига преразпределението на средства към големи – т.е. безлични – социални слоеве от населението (пенсионери, бедни, учащи се и пр.). Логическото и моралното основание за подобно разграничение е твърде размито, но то е лесно обяснимо: колкото е по-широк кръгът, толкова по-голям е политическият интерес към неговата електорална тежест.

Въпреки това неписано степенуване на „приемливото", държавата не престава да бъде използвана от всички посочени сили. Социални групи се облагодетелстват „благоприлично" с инструментите на привидно неутралната макроикономическа политика. Борбата се изостря до крайност и сваля всякаква маска на приличие, когато става дума за добре идентифицируеми групи, съсловия или прозрачно прикрити личности.

Всяка демокрация разполага с мощна и легална институция за обсебване на държавата, каквато е парламентът. Постепенното осъзнаване на този факт е една от загубените илюзии в началото на прехода. Но подобно разочарование съпътства всяко новоформиращо се общество. Така още през първите две десетилетия след Освобождението българинът е истински шокиран от това, как държавата става *зависима* от своите чиновници (министри), които все по-свободно боравят с ресурсите , както и от Народното събрание, което се оказва основен инструмент в техните ръце.

„Персонализирането" на държавата е най-ярко илюстрирано от битките, провеждани по повод отпускането на пенсии. Стремежът към държавна рента е мощен и ражда богат парламентарно-политически фолклор. Паметни остават наддаванията по повод личните пенсии на Мара Белчева, сестрата на Стефан Караджа и много други. Въпросът за пенсиите е сакрален в политико-икономическия дебат и сред най-емблематичните регалии на близостта до държавната власт... Той е центърът на институционализираното рентиерство, отвоювано от една или друга прослойка. Пенсионната сага по линията „опълченци – поборници – активни борци" е от колоритните битови сюжети във фискалната политика.

Както забелязва Ляпчев, „от самото начало на нашия парламентарен живот инициативата на народните представители по увеличението на държавните разходи най-много се е проявявала в отпускане пенсии на опълченци, поборници и т.н."[81]. Непосредствено след Освобождението най-краткият и битовизиран път до държавата минава тъкмо през пенсията. Тя се отпуска поименно от бюджета срещу *заслуги*, а не за прослужено време. Всеки отделен случай става повод за публичен дебат, като неудобната ситуация се прикрива чрез очертаване на по-широки групи с право на пенсия.

В една новоосвободена страна не се иска особено въображение, за да се въведе „патриотичният" критерий „за заслуги пред Отечеството". Неговото аргументиране е безпроблемно. Ето например доводите на Григор Начович. „Ние българите, сега се ползваме от свобода, но когато я нямахме, всеки желаеше и казваше да се освободим, па макар и голи да стоим. А сега, когато се освободихме, изменихме на възгледа си. Ние сега не само че не сме сиромаси, но сме въобще и доста богати. Преди освобождението ни българските патриоти са работили различно: едни писаха, други правиха черкви и училища, трети правиха бунтове за свободата на народа и се покачиха на бесилките и пр. ... За това, нека се изплати всичко на тези хора, които са помагали на нашия народ."[82]

Тези умилителни аргументи за капитализиране на *моралното* се повтарят със забележителна регулярност. На историята с „активните борци" може да се гледа като на реплика на тази с пенсиите за поборниците, която съвсем бегло щрихирам. У нас очевидно действа закон за експоненциалното нарастване (постфактум) на „заслужилите" (поборници, „активни борци"). След продължително дописване на миналото от победителите се оказва, че от турско робство са ни освобождавали около 10 000 души, плюс руските войски, а от капитализма близо 30 000 души, плюс съветските войски. Тези числа са крайната точка в една самонарастваща във времето общност*.

Процедурите за получаване на пенсии позволят лесното фабрикуване на съответните документи. „С една престъпност от страна на официалните учреждения се доведе дотам, щото днес около 10 000 д. получават пенсии от разни фондове на държавното съкровище."[83] Част от тези пенсии са по Закона за пенсиите на поборниците и опълченците, приет още през 1880 година. Към края на 1895 г. 2 692 поборници, опълченци и техните семейства получават 107 473 дка земя и 485 191 лв. пособия за обзавеждане, а 438 души имат право на пенсия.

През 1895 г. обаче е приет нов закон. „Трябва да се предполага, че към 1 януари 1896 г. всички заслужили поборници и опълченци, които възлизат на повече от 3 000 д., са били възнаградени и че тоя въпрос може да се счита вече като приключен, та затова през тая година би трябвало да последва вече и суспендирането на закона от 1880 г. Какво обаче става по-нататък? През 1895 г. по партизански съображения на правителството отвън се налага един нов закон, не като развитие и допълнение на стария, а на съвършено противоположни начала – нови категории поборници, наследственост в пенсиите, а най-главното, право на заменяне земята с пенсия, при условия, които много лесно и всякога могат да се обикалят. Като резултат от тоя нов ред пенсионерите поборници и опълченци от 438 д. в 1896 г. са възлезли до 1 юни 1899 г. на 1 428, а досега може и да са вече надминали цифрата 1 600 д., по бюджета за текущата година за тях са отивали 540 000 лв. Като се има предвид общото стремление да се заменят земите с пенсии, а още и това, че пенсионираните поборници и опълченци в епохата, когато са принесли тези заслуги са били на възраст 18–30 г. и повечето от тях изженени, мнозина даже по два и три пъти, и следователно наследниците им са повече в млада възраст... като се има предвид и още, че има едно течение, щото и хиляди други лица, от участниците във всенародните въстания, да се причислят към категорията на поборниците с права на пенсиониране, то можем смело да кажем, че ако настоящият закон не се суспендира или видоизмени, то по неговата сила не е възможно да се спре пенсионирането на не по-малко от 4 000 д.; а ако се осъществи проектът, представен в миналата сесия на Народното събрание, изработен по частна инициатива, това количество по никакъв начин не ще бъде по-малко от 10 000 д."[84]

---

* Не е ясно още каква ще е бройката на третия елемент от триадата „поборници" – „активни борци" – „борци"...

Аналогията впечатлява не само с разширяването на контингента „заслужили". След Освобождението (както и през комунистическия режим) „заслугите", натрупани често несъзнателно на една твърде млада възраст, се превръщат напълно съзнателно в трамплин за житейска кариера на тесен елит, който за дълго обсебва властта.

Постепенно подобна схема на концентрично разширяване кръга на бенефициентите започва да се прилага и по други поводи. Така например към учителите, подлежащи на пенсиониране, се прибавят и чиновниците от Министерството на просветата. Това става „по силното желание на онези лица, които са били учителствали преди освобождението, а след това заемали чиновнически места, за да могат и те да се пенсионират". С новия закон „се начева оная знаменита пенсионна епоха, когато пенсиите приличаха повече на болярски и баронски ренти, когато служебните години се начеваха едва ли не от 10 г. възраст на щастливите пенсионери. Мисля, че ще е излишно да споменавам пенсиите от 18–20 000 лв. за 45 изслужени години при 54-годишна възраст... В тая епоха пенсиите от 4 000 до 10 000 лв. бяха съвършено обикновено нещо за хора най-обикновени, които по служебното си положение едва ли са получавали съдържание повече от 4–5 000 лв."[85].

За А. Хранов тези изкривявания са следствие от „допуснатото начало да се меси народното представителство на правителството, вместо да контролира последното и да законодателства"[86]. След вековен опит те вече могат да се приемат като принцип на стопанския живот, при който на държавата се гледа като на средство за решаване на личните или групови проблеми на поредния политически и икономически истеблишмънт.

Най-примитивните форми на почти персонално обсебване на институциите през годините се усложняват и/или прибавят лицемерие. Това става под влияние на бавни „културни напластявания" и – отново – под натиска на обстоятелствата и на външни сили. Първоначалните крайности постепенно отстъпват на по-изтънчени форми на съсловно и „макроикономическо" преразпределение на фискални средства. Едва между края на 20-те и средата на 30-те години външният контрол успява да поограничи най-безогледното използване на извънбюджетни фондове, превърнали се във финансова основа на персоналното обсебване на държавните ресурси. Нагонът, разбира се, не е „потушен". Чрез номенклатурната система комунистическият режим създава венеца на старата традиция за лично консумиране на държавата.

„Лично" отношение към държавата прозира и в необятната прошенописна литература, постъпваща до основните ѝ институции. Архивите на Народното събрание и на различни министерства съдържат стотици документи, свързани с искания за уреждане на един или друг съвършено личен или тясногрупов въпрос.

Случаен и бегъл подбор на този тип преписки с Народното събрание през 1896–1898 г. предава типичния тон и атмосфера. Макар много от тях да са отхвърляни, те остават свидетелство за преобладаващия стопански манталитет.

Разбираме, да кажем, че е удовлетворена молбата на търговец от Русе за освобождаване от мито на каменните въглища, използвани от неговите (и от всички частни) параходи за речно плаване по Дунава[87]. Преценено е, че това е дейност от национално значение, която се нуждае от държавна подкрепа. Без последствия обаче остават многобройни искания за директна финансова помощ от Народното събрание. Види се, тази институция широко се възприема като обикновена банка, при това за преференциални кредити. Златарят от Сливен Д. Кукумявков например иска Събранието да му уреди безлихвен заем от 5 000 лв. за внос на 27 машини и инвентар. (Срокът на повечето поискани заеми като че ли по негласна уговорка е типов – за 10 години.)[88] На някой си пък Илия Стоянов от Трънска околия през Сръбско-българската война са обрани пари, храна и друга покъщнина. По съвпадение той е и кмет, така че задигнатите пари представляват всъщност събраните данъци! За да се разплати с държавата, взема заем от частни кредитори, който обаче не успява да върне. Понеже кредиторите вече го притискат, ето ново основание да се ходатайства пред Народното събрание да даде разрешение за отпускане на заем (естествено за 10 години) от Земеделската каса. Доводът е обезоръжаващо прост – „Друг способ не мога да намеря!“[89] В преписките се намират и прошения за заеми от Народното събрание на железар, отворил работилница, но останал без средства, за да я довърши, или на учебна занаятчийница, която иска да върне на Плевенската община отпуснатата от нея помощ. Във втория случай собственикът на занаятчийницата находчиво изтъква, че така „ще се прехранят толкова младежи, иначе принудени да тропат на вратите на правителствени учреждения“[90]. За своя заслуга – съвсем в духа на времето – споменава като „най-добра гаранция... 4.5 годишната [успешна] борба [при изключително трудни условия] с чуждата конкуренция“. Друг проситeл (председател на копринарско дружество) желае Народното събрание да му покрие загубите от спадането цените на пашкулите и коприната[91]. Това може да стане, по избор, чрез субсидия за насърчаване на местната индустрия от Народното събрание или чрез изкупуване на непродадените пашкули („както е правило и с други дружества“), или чрез взаимообразен заем. И още, и още...

Общото във всички тези, често куриозни, документи е представата, че държавата *е длъжна* да компенсира загуби или да действа като кредитор. Сред масите битува представата, че тя е инстанция, която *застрахова*, при това не само срещу непредвидени рискове. За напълно естествено се приема държавата да покрива стопански риск, т.е. загуби от лошо направени сметки или от неуспешна дейност. Клишираното „насърчително“ мислене обхваща всички. Подобни текстове са пропити от патернализъм, който през годините променя само формата, но не и същността си.

Привилегии за индустрията

Официалната идеология в тази област се появява и оформя забележително бързо в българската обществена среда. Това е доктрината за „защита и насърчаване на българската индустрия“, която изразява порива за протекция на зараждащата се икономическа „модерност“ в сблъсъка ѝ с архаичната аграрна традиция и с нашествието на външния свят. В доктрината няма нищо оригинално: тя просто подхваща разпространените в края на XIX в. протекционистки идеи. Но българското „защитно законодателство“ претърпява продължителна еволюция, като началото е поставено със закона на Ив. Гешов от 1895 г., а върхът е достигнат с този на иначе „либералното“ правителство на А. Ляпчев от 1928 година.

Смисълът на всички тези закони е идентичен. Те поставят индустрията в парникови условия, изолират я от външната конкуренция и изкривяват до неузнаваемост структурата на относителните цени. Явно и/или неявно защитното законодателство се свежда до изливане на държавни пари в отделни фаворизирани отрасли, предприятия и политически кръгове. С изграждания манталитет, с приучаването към непазарна среда, със скритата и открита корупция, в която е потопена всяка подобна намеса, то се превърна в една от главните подготвителни линии за това, което щеше да дойде с комунизма. Цялата идеология на „приоритетните отрасли“, която представлява същината на социалистическия модел на развитие, дойде на готова почва, при едно вече приспано, опитомено и ампутирано откъм пазарна чувствителност масово съзнание.

Ако най-агресивни в търсенето на специална протекция – т.е. на трансфери от държавата – са новите, пробиващи сектори на обществото, то „старите“ и добре установени интереси по нищо не отстъпват в мощта си за привличане на държавни ресурси. Българското земеделско лоби няма нужда от специално внимание – то присъства във всички пори на една „селска“ държава, където властта е в буквалния смисъл на думата негова.

Този трансфер има много лица, като в редица случаи битовото му изражение е по-експресивно от неговия статистически образ.

Законът за насърчаване на местната индустрия от 28 януари 1895 г. посочва конкретно производствата с право на фаворизирано третиране. Днес те будят усмивка с архаизма си, макар формата да не променя същността на нещата. На привилегии имат право, по-специално, производителите на текстил, стеаринови свещи, фаянс, кюнци, огнеупорни тухли, стъкла, чаши, бутилки, захар, хартия, туткал и кибрит, железни изделия, химическата, минната и металургичната промишленост, железни изделия, цимент и пр.[92] Помощта на държавата приема най-разнообразни форми, като се започне с „класическото“ освобождаване (за 15 години) от данъци и от гербов сбор на сделките и емисията на акции, мине се през освобождаването от мито на внесените машини, суровини и материали и се стигне до намаление с 35 % на тарифите за превоз по Български държавни железници (БДЖ). Освен всичко това държавата пряко капитализира тези предприятия чрез безплатно предоставяне на терени или подпомагане на инфраструктурата им.

В самия закон е заложена сложна плетеница от права и изключения, предвещаваща по-нататъшното усложнение на лабиринта от привилегии, изграден според променящото се съотношение на силите между различните заинтересовани групи.

Отвъд конкретиката, два от възприетите принципа са особено впечатляващи. Единият е, че за арбитър при установяване на това, кое се смята за конкурентен внос, са определени ТИК. Именно те, за всеки отделен случай, решават кои суровини не се намират в достатъчно количество в страната. С други думи, основните заинтересовани институции имат последната дума по въпроса кои от външните им конкуренти на практика ще бъдат елиминирани. Втори интересен принцип е задължението държавата да купува от облагодетелстваните фабрични заведения, дори когато цената на тяхната продукция (без мито) е с 15% над вносната (със съответното мито)! Трудно би могла да се издигне по-солидна бариера пред външната конкуренция.

Въпросът не е дали изобщо е възможен друг път на възникване на национална индустрия. Какъвто и да е отговорът, той не снема проблема за *цената* на подобен модел. Прякото ѝ финансово измерение са увеличените разходи и пропуснатите приходи, което на съвременен технократски език се обозначава като „данъчни разходи“. По-широкият кръг би трябвало да включи изкривяването на относителните цени и потушаването на конкуренцията. Но така или иначе, осчетоводимата цена е вероятно по-ниска от „духовната“, заплатена с корумпирането на националния стопански манталитет. За поколения местната индустрия не е мислима в друга форма освен в условията на протекции, националната икономика – в други форми освен на изолация от външната конкуренция, а частният капитал – без пряк трансфер на ресурси от държавата.

През следващите години насърчителната идеология се генерализира, развива и разклонява, следвайки лапидарната формула на Ляпчев, че ключът към икономическия напредък е „закон за насърчително развитие + закон за защита на индустрията“.

В закона от 1905 г. защитените производства са вече групирани в 23 пункта[93]. Облагите също се усложняват, като започват да се делят на общи и частни. „Всяко промишлено предприятие, което *по естеството си е полезно за страната,* като оставя в нея част от общите си разноски било чрез употребление на местни сурови материали, двигателна сила, работнишки труд, горителен материал и пр., или пък съдейства за поевтиняване на продуктите, се ползва според важността и значението, които представлява, с облагите, предвидени в настоящия закон.“[94] Формулировката е особено разтеглива и подвластна на субективни тълкувания. „Ползата за страната“ подлежи на словесно доказване и – защо не – на купуване от заинтересованите страни. Макроикономическата оценка за последиците на една или друга протекция отсъстват напълно, а и не биха могли да послужат като основание за решение.

Натискът за протекции е лесно обясним при заварената след Освобождението ситуация. За разлика от началото на 90-те години на XX в., когато преходът започва с отваряне на една затворена дотогава икономика, първите следосвобожденски години бяха белязани от точно обратната ситуация – стремеж да се „затвори" икономика, която по силата на васалното си положение спрямо Турция наследява „разградения" статут на капитулациите в империята.

В архивите на Народното събрание се пазят томове с прошения и писма с идентични искания за издигане на нови и нови мита и за даване на преференции. Те са трогателни със стилистиката и езика си, като в същото време показват закваската на стопанския изолационизъм.

Кодифицираните в насърчителните закони привилегии се оказват само систематизираната част на обширно национално „движение", в което всеки има нагласата да поиска от държавата една или друга услуга или специално „право". „Моралното основание" идва от завладялото общественото съзнание усещане за обсаденост и за всемирен комплот на по-силните.

Ето типично колективно прошение на съсловията от Т. Пазарджик до Народното събрание по повод търговския договор с Австро-Унгария от 1897 година. „Западно-Европейската индустрия и култура, възползвани от политическото положение на Княжеството ни... намериха в отечеството ни най-износно пазарище, почти безконтролно и безпрепятствено, в което не само че възпрепятстваха да протестират в развитието нашите занаяти и индустрии, но ги и разрушиха до степен на погибел... В договора е наложено на европейските стоки, които се произвеждат у нас, едно нищожно мито, и не е бил избран, както би трябвало, начинът на това облагане. [На тегло, а не на стойност...] Защо? Да, това е една игра на Западна Европейската хитра дипломация, която знае, че в такъв случай тя ще съпостави стоките си в такова положение, каквото ги има, защото на тегло да бъдат много по-леки, а в такъв случай и митото на тях ще спадне до минимум."[95]

Прехвърлянето на архивните свидетелства от този епистолярен обмен с държавните институции отсява както общото в исканията, така и крайно любопитните индивидуални казуси като приведените по-горе прошения, адресирани до Народното събрание. Сред общите мотиви ще се намерят например искания за минимално мито от 14% или дори за „колкото е възможно по-високо мито"[96]. Почти навсякъде се чуват оплаквания срещу включената в договорите клауза митото да се плаща на тегло, а не на стойност. Още тогава подвеждащият мотив за това решение е неточната митническа статистика, която отчита ниска стойност и високо тегло на вноса, та се налага на просителите да обясняват, че е текуща практика „повечето фабриканти да не означават действителната стойност на стоката"[97]. Повсеместно е популярното и колоритно настояване чиновниците със закон да бъдат принудени да се обличат само с българско облекло. В отделни прошения има и желание за равнопоставяне на чужденците с българските производители в данъчно отношение.

Идеологията на насърчаването съвсем не отслабва след постепенното ограждане на икономиката от поредицата търговски договори с водещите европейски държави. Доразвитието на „насърчителното мислене" е маркирано със законите от 1909 г. (на А. Ляпчев) и 1928 г. (на правителството на Ляпчев), както и от безброй решения, които обогатяват инструментариума. Практиката включва всевъзможни схеми за опрощавания, като всеки повод е удобен за прокарването им – приемане на общи закони, подписване на търговска спогодба с чужда държава[98], местни връзки на политик, издействал данъчни привилегии на едно или друго предприятие... Насърчителното въображение винаги върви успоредно и с другия лайтмотив в обществените искания – за евтин, достъпен, привилегирован кредит.

През всички тези години на целенасочена „индустриална политика", силите на „модерността" успяват да осигурят достатъчно мощен финансов трансфер от държавата в своя полза. В България постепенно се оформя анклав на силно деформиран от протекциите сектор в икономиката. Първите данни за създадените в периода между двата закона (1895–1905 г.) предприятия с тези средства бързо избледняват в сравнение с последващата динамика.

През 1895–1905 г. (след влизането в сила на първия закон) са основани 166 насърчавани промишлени предприятия (в т.ч. само 5 държавни) с 13 231 заети. Данните не изглеждат впечатляващи, но всъщност става дума за практически целия „индустриален" сектор в страната[99]. („Правоимащи" са предприятията с над 20 работници.) През 1909 г. ползващите привилегиите са вече 345, през 1925 г. – 731, през 1927 г. – 961, през 1929 – 1 164, за да се стигне до апогея от 1 245 предприятия през 1930 година. В тях е инвестиран капитал от съответно 91 млн.зл.лв. (през 1911 г.), 180 млн. през 1921 г. и 268 млн. – през 1930 година. Заетите достигат 85 000 души*. Тези предприятия консумират 65–85% от местните материали, потребявани в промишлеността. Всичко това са фактите, съобщени с гордост в юбилейния сборник „100 години българска индустрия", издаден през 1937 г. от съсловната ѝ организация – Съюза на българските индустриалци[100].

Истината е, че (не само от днешна гледна точка) идеологията на „насърчавано развитие" е поставяна под съмнение. В страната съществува, макар и малцинствено, обществено мнение, което поне на думи изразява гласно своята критика и скептицизъм. Трезв поглед върху същината на „индустриалната политика" с неизбежните ѝ трансфери и корупция не отсъства.

Показателно е, че дори в един от най-лютите протести срещу проектодоговора с Австро-Унгария от 1897 г. авторите му са принудени да се позоват (преди да я погребат) на либералната идеология. „Известно ни е, че там, където няма конкуренция, няма и прогрес, но така също са ни известни... преимуществените условия и изгодни обстоятелства, в които се намира Европейската индустрия и култура. Така че борбата е неравна и последствията са гибелни за нашите занаяти и индустрия, ако се не вземат предохранителни мерки."[101] Това е почти дословен „цитат" от днешната европейска предприсъединителна риторика.

---

* Според данните на Ас. Чакалов за заетостта по отрасли това представлява 34.8% от работещите в индустрията и в занаятите 244 127 души. (Вж. Чакалов, Асен. Националният доход и разход, с. 122.)

В много случаи движещата сила на критиката е безхитростната и първична завист, че не едни, а други се облагодетелстват от привилегиите. Само две години след влизането в сила на закона от 1895 г. вече се появява оплакване до Народното събрание от занаятчии от Връбница, че „с този закон се облагодетелстват и се възползват само няколкото по-главни търговци в страната, които разполагат с щогоде капитални средства и тези от други европейски държави, които дохождат в страната ни само и само да изнасят парата из Княжеството ни, като се възползват кой с намалена тарифа по превозването на нужните материали за индустрията, кой с продажните цени на произведените тук фабрикации, срещу които нашите закони не могат да противостоят по причина тяхната конкуренция и още с други отстъпки, предвидени в нашия закон"[102]. По интуитивен начин е формулиран основният порок на всяко насърчително законодателство: от него се възползват не тези, за които то е предназначено, а по-силните (или странични) играчи. С това асиметрията в разпределението на ресурсите само се засилва.

Съмнения в смисъла на насърчителното законодателство се появяват отчетливо и по-късно. „Развитието на нашата млада индустрия, пише през 1908 г. Софийската ТИК, дължи своя успех не толкова на Закона за насърчаване на местната промишленост и търговия и на правителствената митническа политика, отколкото на улесненията с кредит индустриалците, правени от държавата посредством БНБ."[103] Дали се провежда с преки трансфери от държавата или чрез посредничеството на БНБ, насърчителната политика не се променя по същество. В тази кратка бележка на ТИК само се маркира двупосочната функция на централната банка, която е както пряко източвана за текущите нужди на държавата, така и косвено декапитализирана за провеждането на индустриалната политика на същата тази държава. При това каналите на нейните загуби са различни. Цв. Паяков отбелязва в същата дискусия, че „мотивите на БНБ са, че претърпява загуби от този тип кредити. [Но] доколкото знаем причината за тези загуби от подобни ипотеки е тази, че е отпускала повече кредит, отколкото трябва"[104]. Остава да се губим в догадки дали причината за загубите е прекият диктат от държавата или увлеченията на самата банка. Във всеки случай помощта ѝ е безусловно селективна. Защото в този отчет се чуват и оплаквания, че търговецът може да взема кредит без никаква реална гаранция, докато на индустриалеца не се дава. „На един сарафин, който може всеки момент да избяга, се шконтират полици за големи суми, а на индустриалеца се отказват."[105]

Непосредствено след Първата световна война бариерите пред вноса и затварянето на икономиката се издигат с други мотиви. Вече не става дума толкова за някаква стратегия на развитие, колкото за спешни мерки срещу дефицита в платежния баланс. Преди да се стигне до цялостното стабилизационно решение от втората половина на 20-те години, борба се води с чисто административни мерки. Въвеждането на валутен монопол за БНБ през декември 1923 г. и издигането на драконовски митнически стени допълнително затварят икономиката, независимо от каквато и да било дългосрочна протекционистка политика.

Дори външната критика, която обикновено е най-структурирана и отчетлива, се опира (нещо твърде необичайно) на местни оценки. В един от докладите си за българската икономика от 1933 г. ФК отбелязва, че „според български експерти държавната промишлена политика струва около 1 млрд.лв. годишно под формата на загубени приходи от митнически сборове и данъци, от намалени транспортни тарифи и др. привилегии за протекция на индустрията. Така, от 1923 г. държавата е върнала на „насърчената индустрия" цялата сума на инвестирания в нея капитал (около 7 млрд.лв.), което отчасти обяснява недостига на бюджетните приходи"[106].

В този особено интересен документ ФК отива по-далече, като проследява целия порочен цикъл на последиците от индустриалната политика върху относителните цени и инвестициите. Верижните ѝ реакции могат спокойно да се пренесат във всички периоди със сходна философия на развитие, а за България (в различни модификации) те покриват практически цялата ѝ нова стопанска история, включително годините на днешния преход.

Тонът на ФК – изразяващ идейните нагласи на англосаксонския свят – е на крайна отчужденост, стигаща до погнуса от това, което се прави в икономическата ни политика. Той напомня смразяващо учтивата хладина, с която Западът коментираше комунистическата действителност. Но тук става дума за „демократичната" популистка власт на Народния блок, а българската икономика, макар и в разгара на депресията, все още се смята за „капиталистическа".

ФК отбелязва, че подобна политика води до прекомерни и неоправдани инвестиции, които „силно тежат на икономиката" (!) и налагат на държавата „компенсаторни" мерки, които да поправят „някои злоупотреби (крайности)". Правителството се опитва да „стандартизира" цените на промишлените продукти, като че ли те са предмет на *де факто* монополи. Тази регулация предизвиква нови изкривявания за производителите, които попадат под ударите на „понякога произволния" контрол на властите[107]. Впрегната в спиралата на преференциите, държавата въвежда допълнителни 40% мита върху вноса на суровини за насърчените отрасли, тъй като редица фирми „просперираха при този режим на защита". Това свръхмерно увеличава цените на продукцията на защитената индустрия и я прави още по-зависима от правителствените решения.

По време на депресията традиционните насърчителни идеология и стилистика постепенно променят облика си. Привилегиите обрастват с крайно подробни регламентации, доближаващи социалистическата практика. Така например, през 1933 г. се обсъжда закон, даващ правото на държавата да „инструктира всяка фирма за конкретния технологичен процес, да определя вида и качеството на продукцията, да координира дейността на всички предприятия от даден отрасъл и да регулира продажните цени, броя на квалифицираните работници и на инспекторите, наети от работодателя"[108].

Описанието продължава с изумлението, че „министърът може да налага във всеки момент общи договори при фиксирани цени за производителите на преработващата промишленост и на суровини, да забранява вноса на суровини по всяко време, да въвежда мита и пр. Предприятията от даден отрасъл могат да образуват централен орган под правителствен контрол, който да третира въпросите на организацията и технологиите и който да взема задължителни решения за всички членове. Създаването на такава организация би могло да се нареди и от министъра, който също предлага създаването и на по-висшестоящо надзорно тяло с права да инспектира производителите и чиито разходи се покриват от специални извънбюджетни такси“[109]. Естествено, около този проект е създаден поредният „фонд“ („нещо осъдително само по себе си“), дори подсилен от идеята за учредяване на „банка за финансиране на индустрията“, чиито капитал ще бъде „смесен“, а управлението – наблюдавано от държавата[110]*.

В заключение ФК задава риторичния въпрос: „Дали подобна държавна намеса, провеждана от недостатъчно квалифицирани чиновници, може да бъде от някаква полза, или напротив – това удушаване на частните предприятия няма да има вредни последици?“[111] Проблемът, разбира се, не е в квалификацията на чиновниците. Той е в действителността, която регенерира едни и същи форми. Със задна дата, коментарът на ФК звучи по оруеловски мрачно пророчески. Защото описаното не се случва през 50-те, а през 30-те години на XX век. А то се случва със същата натрапчивост и през 1995–1996 г. и през 20-те години.

Подобен закон влиза в сила през 1936 година. Той премахва архаичните практики, които окончателно прерастват в педантично регламентиране. Основите и начинът на мислене на плановото стопанство са здраво заложени. Това става, макар да е вече достатъчно ясно, че в примитивния си вид идеологията на насърчаваната индустрия е безперспективна и компрометирана – тя е в отбранителни позиции, като нейните апологети са принудени да се защитават срещу печелещото позиции разбиране, че думата всъщност е за „паразитен“ сектор[112]. Дори в юбилейния сборник за 100-годишнината на българската индустрия се промъква статия, която добросъвестно и емпирично показва как макроикономическият резултат от разрастването на защитената индустрия е точно обратният на очаквания и как тя постоянно предизвиква изтичане на ресурси навън**. С годините този сектор се

---

* Създаването през 1926 г. на подобна банка със „смесен“ (разбирай под контрола на държавата) капитал поражда същите опасения и същата скептична ирония. (Вж. Бочев, Стоян. Българска промишлена банка. Проблеми, които повдига нейното създаване. –СпБИД, 1926, кн. 4. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998.)

** Авторът е сътрудник на Статистическия институт за стопански проучвания, който е най-авторитетното и политически безпристрастно научно учреждение. Закачка на историята е, че става дума за Цоньо Цончев, бъдещ управител на БНБ през 1947–1949 г., при чийто мандат е осъществена национализацията на банките в България. (Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.)*

Растеж на насърчаваната индустрия (1909=100)

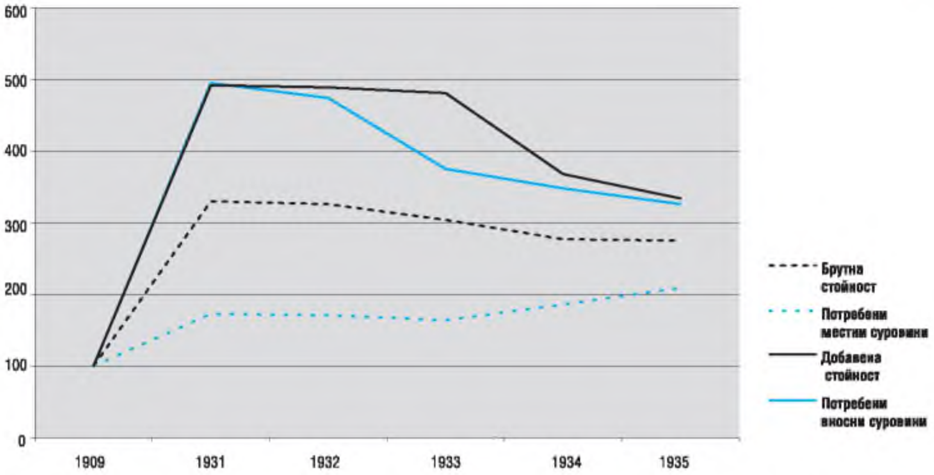

Цончев, Цоню. Насърчаваната индустрия у нас като купувач и създател на ценности. –В: Юбилеен сборник „100 години българска индустрия“ 1834–1937. С., 1937, с. 44–47

превръща в мощен генератор на внос. От 1909 до началото на 30-те години насърчаваното промишлено производство нараства 3 пъти, употребените материали се увеличават 2.5 пъти, но *чуждите* много повече (4 пъти) от местните (80%)[113]. (Вносните материали са до известна степен надценени поради митата.) Вярно е, че в същото време чувствително нараства и добавената стойност на защитената индустрия. „Причината за по-бързото нарастване на вносните суровини трябва да се търси не в изместването на местните материали от чужди такива, а в структурната трансформация на българската индустрия, повикала на живот такива индустрии, основните сурови материали на които не се произвеждат в страната.“[114] Едва въвеждането на количествени ограничения на вноса след избухването на Голямата депресия донякъде укротява импорта за сметка на местните суровини, но този период съвпада с общ упадък на фаворизираната индустрия, известен като „пренасищане“ на защитените отрасли (вж. графиката).

Това е присъда за един модел на развитие, който доминира целия български XX век. Описаният контур е точен прототип на комунистическата икономика. С насърчената индустрия, в миниатюра – но по идентична схема – е разиграно това, което има да става в грамадни размери през следващите десетилетия. Потокът на финансовите трансфери, породените макроикономически неравновесия (дебалансираност на платежния баланс, импортоемка структура и надценен лев), организационните схеми – най-вече съпътстващата идеология и манталитет на плановата икономика са солидно закалени в предходната обществена практика.

Държавата поема загуби

Социализирането на загуби далече не е уникално българско явление. То е много добре познато във всички заразени от етатизъм страни, като например Турция или Франция. Показателно е, че в иначе суровата оценка на френските наблюдатели за популисткото ни облекчително законодателство от годините на депресията, принципът за трансфер на загуби към държавата се смята за напълно естествен[115].

Множеството канали, по които държавата излива ресурси на своите фаворити в икономиката, биха могли (твърде грубовато) да се сведат до два типа.

– Активното пряко „инвестиране" в избрани отрасли, предприятия, региони, съсловия, приятелски кръгове и др.

– Доброволен отказ от приходи, поемане на дългове или на загуби в полза – отново – на избрани отрасли, предприятия, региони, съсловия, приятелски кръгове и др. Впоследствие те (отчасти или изцяло) са пренасочени към други сектори и/или към населението.

Макар че механизмите на макроикономическа трансмисия се различават в двата случая, от гледна точка на фиска резултатът е идентичен (генериране на дефицити). Цялата гама от мерки, свързани с насърчителната идеология например, поставя акцента преди всичко върху трансфера чрез значителни „пропуснати ползи", които се вливат в предпочетените субекти. При операцията по изчистване на лошите дългове през 30-те години държавата пък поема загуби за сметка на длъжниците, като след това ги прехвърля към банките♦. В десетки случаи бюджетът е просто застраховател на засегнати от „форсмажор". Десетилетия наред той покрива загуби на земеделски производители от градушки и лоши реколти. Намесва се „компенсаторно" и при политически или военни катастрофи. Честотата и размерът на бедствията са толкова големи, а финансовата система така слабо развита, че пряката държавна намеса става неизбежна.

Неявно поемане на загуби (и риск) е заложено в широката практика (особено през 20-те години) на предоставяне държавни гаранции по отпускани (главно от държавни банки) заеми. По правило те отиват за инфраструктурни проекти, като в някои случаи (например Водните синдикати) самият закон изисква такова гарантиране на кредитите♦♦. Безперспективността на много от тези проекти е ясна от самото начало – предоставянето на държавна гаранция е смокиновият лист, необходим за оправдаване на разходите.

Друг показателен пример е задръстването на банки и кредитни кооперации с нискодоходни облигации на Погасителната каса, емитирани по облекчителното

♦ Вж. *Икономика на длъжниците / Политическа икономия на лошите кредити.*

♦♦ Случаят с водния синдикат „Въча" е описан подробно в: *Духът на икономическите институции.*

законодателство от 30-те години. През 1941 г., когато проблемът се изостря, Управителният съвет (УС) на БЗКБ услужливо взема предвид, „че желанието на правителството... е да бъдат подпомогнати с откупуване на облигации и земеделските кредитни кооперации“[116]. С тези откупки затруднените институции се освобождават от нисколиквидни и нискодоходни активи срещу средства в наличност, които в крайна сметка са осигурени от държавата. Целта на операцията от 1941 г. е да се направи опит „да се заздравят затруднените кредитни кооперативни сдружения, поне до положение да се спре процесът на самоизяждане на собствените средства, а в някои случаи и на чуждите такива“[117]. В този смисъл държавата е принудена да „коригира“ свои предходни решения, довели до сериозни затруднения финансовите институции. Техните „блуждаещи загуби“ не улягат окончателно, преди да бъдат поети от „последна инстанция“, т.е. социализирани от държавата*. А доколкото ресурсите са ограничени, неизбежно се стига до „списъчни решения“, които винаги – тогава и днес – съпътстват облекчителните акции и предоставят широко поле за субективизъм, фаворизиране и корупция. След като не могат да бъдат оздравени *всички* 52 популярни банки, е изготвен списък от 20, чието саниране е отложено за неопределено време[118].

Принципът на описаната схема силно напомня организираното през 1995 г. изкупуване на ЗУНК** от Минералбанк и Стопанска банка, представено като *окончателна* спасителна акция. Разбира се, много скоро стана публично ясно това, което се знаеше и при „планирането“ ѝ – че с акцията се постига само *отлагане* на неминуемото затваряне на двете институции. През 1995 г. изкупуването на облигациите е осъществено от БНБ, а през 1941 г. – от БЗКБ, в качеството ѝ на нещо като „междинна“ централна банка. Но от макроикономическа гледна точка трансферите са идентични. Крайният ефект и в двата случая достига (на концентрични кръгове) до бюджета, като само конкретните обстоятелства решават дали капката „прелива“ дефицита, или е безболезнено погълната от фиска. През 1995 г. тя безусловно се превърна в брънка от каскадните трансфери, довели до кризата от 1996–1997 година. Изкупуването на облигациите по лошите кредити и тогава, и днес става с театрална демонстрация на строгост[119]. През 30-те години „строгата“ институция е Погасителната каса, а през 90-те – БНБ. И в двата случая се редактират сурови „протоколи за разбирателство“, които на хартия фиксират тържествени ангажименти за саниране на банките. И в двата случая обаче това се оказват фиктивни ангажименти, междинни спирки преди окончателното обезличаване и поемане на загубите от държавата, т.е. от населението.

Операциите по „оздравяване“ на банки в затруднение са винаги двойно обречени. От една страна, в огромното си мнозинство те се опитват показно да реанимират неспасяемото – вече проядени структури. От друга – тези начинания по начало почиват върху (може би неизбежен, но при всички случаи „несправедлив“ и несиметричен) трансфер в полза на длъжниците. Дали те се облагодетелстват предварително (ползвайки кредити при непазарни условия или просто източвайки банката отвътре), или получават „бонуса“ *постфактум,* тук е без значение.

---

* Макар тук тя да не участва пряко, а чрез посредници, като просто разпорежда на подопечната ѝ БЗКБ да реализира трансфера.

** Облигациите, издадени срещу необслужваните дългове на някогашните социалистически предприятия.

Ако големи трансфери се осъществяват „текущо“, в хода на спонтанното общуване между стопанските субекти, то неведнъж се налага и формалното им институционализиране.

Погасителната каса през 30-те години е може би най-завършеният пример в това отношение. Тя е първообраз на днешните банки-болници, създадена с нарочната цел да акумулира загуби, които впоследствие бюджетът покрива♦. Подобни *резервоари за загуби* са създавани и по други поводи. Нека спомена Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП) през Първата световна война или Централата на девизите непосредствено след нея. Малко по-подробно, като на особено представителен случай, се спирам на схемата, използвана от земеделските производители през годините на депресията.

През декември 1930 г., в разгара на световния спад в цените на селскостопанските продукти, е създадена Дирекция за закупуване и износ на зърнени храни. Очевидният мотив е да се тушира политическият проблем, породен от новата икономическа ситуация. Дирекцията е създадена сред глъчката на дружбашката пропаганда и на класово-съсловната риторика. Конюнктурата е драматична, като популизмът няма задръжки при огласяване на вечното си кредо – една мярка (или институция) може да предизвиква загуби, но по-важен е непосредственият резултат, „да се успокои народът“. Тази философия е изложена в прав текст в доклад на българския министър на финансите до ФК. „Дирекцията... ще приключи операциите си със значителна загуба за държавното Съкровище. Въпреки това нейните услуги бяха необходими, както поради изключително ниските цени на зърнените храни, така и поради необходимостта да се запази вътрешният ред и спокойствието в страната.“[120] Погледната отвън тази политика получава, ако не признание, то поне разбиране като нещо естествено за българските условия. Сравнявайки дирекцията с аналогична структура в САЩ (Farm Board) Козюл отбелязва, че „за да се избегне разоряването на 4/5 от населението и вълнения, които са винаги възможни в страна, където аграрният социализъм е изживял след Световната война период на кратък, но безспорен разцвет“, интервенцията на държавата на пазара на зърното изглежда е нещо нормално[121].

Държавата знае какви загуби поема с Дирекцията за зърнени храни, но тя знае и как да ги препрехвърли. Класическият начин е въвеждането на монопол, който пренася основното бреме от производителите (през държавата) към потре-

---

♦ Вж. *Икономика на длъжниците / Политическа икономия на лошите кредити.*

бителите. През 1932 г. механизмът е само намерение. Той е реализиран през 1934 г., с учредяването на Храноизнос. Дотогава дирекцията продължава да трупа загуби, тъй като (абсурдна ситуация) през 1931–1932 г. тя има монопол и контролира само единия край на веригата (износа) при свободна вътрешна търговия. След като задължението й е единствено да изкупува за износ от производителите по-високи от депресираните световни цени и да продава в чужбина по тях, отрицателният финансов резултат е предварително програмиран.

Плетеницата от трансфери се усложнява с опитите част от тези загуби да бъдат пренасочени. Първоначално това става чрез причудливата система на данъчни бонове, въведени през 1930 година.

Депресията удря пряко по платежоспособността на населението, а оттук върху възможността му да посреща данъчните си задължения и съответно върху събираемостта на данъците. Вместо да облекчат проблема обаче, данъчните бонове го задълбочават зад видимостта на „благотворителни" мерки за производителите. Боновете са издавани срещу изкупувани от дирекцията храни и се очаква те „да се върнат" в Съкровището при погасяване на данъчни просрочия или на дългове към БЗБ. Чрез тях държавата пести текущи средства, но и трупа вътрешен дълг: плащането по по-високи цени (изкупните цени са над пазарните) е равносилно на (скрито) опрощаване на данъци[122]. За държавата операцията се свежда до намаляване на касовите приходи и до емисия на нов дълг. За земеделските стопани боновете са плаващи активи, които в неопределен момент от бъдещето предстои да се върнат в държавата[123]. С данъчните бонове тя сама влошава положението си.

Предисторията на боновете е симптоматична. Идеята среща пълно неразбиране, силна съпротива и... ирония отвън. Красноречив е докладът на френския пълномощен министър в София по този повод. Той съдържа много пластове и разкрива интимни страни от отношенията между българските власти и външните контролиращи инстанции. Боновете са определени като „специални пари, създадени за случая чрез подпечатване банкнотите от националната банка, с които продавачите биха могли за изплатят своите данъци. Тези банкноти биха могли даже да се отстъпват, а също и да служат за размяна... От самото начало този проектозакон изглеждаше изпълнен с толкова съмнителни операции, че председателят на Министерския съвет наложи промяната му и подготовка на нов вариант на кмета на Бургас, господин Каназирски, повикан специално в София заради своята репутация на неоспоримо почтен човек. *Бихме могли да се усмихнем*, не се сдържа да вметне Камбон, *констатирайки, че трябваше да се отиде на 400 км от столицата, за да се намери този пример за добродетел.* Но дори тази гаранция не беше достатъчна, за да се осигури успех на комбинацията. Най-напред тя се сблъска с твърдото несъгласие на БНБ, удачно инспирирано от господин Шарон... *[Шарон] обърна внимание на председателя на Министерския съвет, че да се пускат в обращение специални банкноти, с които да се погасяват данъчни задължения, е равносилно на създаване на фалшиви пари. И тъй като г-н Ляпчев не изглеждаше – както прочее някои от негови-*

те колеги, сред които г-н Буров, който все пак е финансист – да си дава сметка за сериозността на такава постъпка, г-н Шарон внуши на Управителния съвет на националната банка да връчи (на г-н Ляпчев) становище, изразяващо отказ да бъде разрешена подобна операция"[124].

Първоначалният режим остава крайно либерален. В новия си вид законът допуска Дирекция зърнени храни да плаща до 2/3 от цената с бонове, а останалата част в законни платежни средства. Според Камбон интересът към книжата е слаб поради предпочитанието на производителите зърното (макар и при по-ниска цена) да им се изплаща в наличност и – важно наблюдение – „поради твърдото намерение [на селяните] изобщо да не погасяват просрочените данъчни задължения"[125]. Към края на 1931 г. обаче разпространението им придобива значителни мащаби, като в обращение са бонове за около 400 млн. лева. (За 70 млн. лв. са временно „стерилизирани" от БЗБ.)[126]

През юли 1931 г. – под натиска на ФК и на реалностите – правителството ограничава достъпа до тези хартии, премахвайки клаузата за свободната им търгуемост и прехвърляемост и поставяйки лимит от 30% за цената на зърното, платима в бонове. В същото време с тях вече могат да се погасяват не само просрочия към фиска, но и поземленият данък. Въпреки одобрението с половин уста на тези промени, ФК запазва скептичното си отношение към дирекцията и продължава да я разглежда като „изкуствена и скъпа организация, привнасяща в търговските отношения всички недостатъци на държавното управление"[127]. Поради нарояването на сходни учреждения в Европа, ФК „с погнуса" приема съществуването им, което противоречи на всички принципи на официалната му икономическа доктрина. „Като не игнорира аргументите в полза на тази институция, ФК, вземайки предвид финансовите резултати на подобни институции в други страни, силно се съмнява в смисъла от подкрепата на подобни организации. В най-добрия случай те не могат да постигнат нещо повече от баланс между приходи и разходи."[128]

Със задълбочаването на депресията положението на дирекцията започва да става неудържимо. През 1932 г. практиката на данъчните бонове е премахната и държавата е принудена да плаща само в брой, което поражда нов пряк натиск върху бюджета. Поради високите номинални изкупни цени, самата дирекция не е в състояние да се издължава. Тя продължава да трупа загуба от по 1 лв. на килограм при закупени 200 000 т през 1933 година[129]. Дирекцията е практически лишена от оборотен капитал и разчита на кредита от частни производители, кооперации и БЗБ, т.е. от кредита на онези, които е призвана да подпомага. Трансферът с изкуствените изкупни цени на зърното се превръща в „черна дупка", която поглъща загуби, без да постига търсените резултати. Бюджетът очевидно не е в състояние до го покрие. Създадената система повлича със себе си и други институции, като например БЗБ, която акумулира просрочени вземания от държавата. В един от коментарите си през 1933 г. ФК отбелязва, че „хората продължават да се питат как правителството се надява да поддържа тази организация и дали системата е действително в интерес на зърнопроизводителите, които в редица случаи не са в състояние да получат парите си и неизбежно са засегнати от блокирането на средствата на кооперациите и на БЗБ“[130]. Пряко или косвено – от държавата и от други източници – загубите на дирекцията трябва по някакъв начин да бъдат покрити. Това става с допълнително облагане – въведен е специален данък върху брашното, хляба и други подобни продукти. *„Облекченията“ довеждат до засилване на данъчната преса.* Най-засегнато е градското население, което не е в състояние да се възползва от спада на цените и от повишената покупателна способност на лева вследствие на дефлацията.

През 1931–1932 г. дирекцията изкупува зърно за 2 240 млн.лв. и осъществява продажби за 1 795 милиона. По оценки на Козюл загубата възлиза на 445 млн.лв.[131], докато според Б. Недков (за 1930–1932 г.) тя е от 968 млн. лева[132]. Недков дава и разбивка за източниците на финансиране на загубите: 1 039 млн. са покрити за сметка на данъчните бонове, а 221 млн. идват от допълнителните данъци. През 1934 г. ФК дори съзира подобрение в баланса на дирекцията, като допуска „известно време [тя] да продължи да предлага изкуствени цени на зърнопроизводителите, като облага тежко потребителите на хляб“[133]. Положението в действителност е неспасяемо, доколкото дирекцията повече не е в състояние да функционира пълноценно. През 1933 г. тя ограничава изкупуването поради недостиг на средства (75 000 т зърно при 800 000 през 1932 г.)[134].

Промяната идва едва през лятото на 1934 г., когато вече се чувстват първите признаци на излизане от депресията. Принципът на субсидиране е променен през август, като на мястото на Дирекцията за изкупуване и износ е създадена Дирекция Храноизнос, която установява пълен монопол върху търговията със зърно както на външния, така и на вътрешния пазар. От предишната дирекция Храноизнос наследява 360 млн.лв. дългове. 143 млн. са дълг към БЗБ, около 117 млн. към общините и още около 100 млн. към самите производители и доставчици[135].

Пълният монопол позволява на Храноизнос по-гъвкаво и ефективно да регулира вътрешните цени, така че да търси равновесие между изкупуване и продажби. Институционализирана е системата на фактическо субсидиране на производителите от консуматорите, заложена още с данъка върху брашното и хляба от 1932 г. (премахнат през 1934 г.). „Загубите на Храноизнос от износа се покриват от вътрешната консумация.“[136] Като временна облекчителна мярка Храноизнос увеличава изкупните цени, което облагодетелства производителите, разполагащи с излишъци за продажба. Но в крайна сметка финансовото състояние на новия монопол продължава да зависи от външните пазари, като той може да постигне баланс единствено, ако и световните цени се покачват[137].

Историята със субсидирането на земеделските производители през годините на депресията е жива илюстрация на финансовите трансфери в българската икономика. Под натиска на социални и политически причини загубите, генерирани на едно място, мигрират и/или се покриват от други места. В случая те идват от колапса на външния пазар и се „препират“ многократно, преди да бъдат покрити от населението. Конкретният баланс на силите през 30-те е такъв, че първоначалната реакция е поета от държавата. Но това е само в първия момент, то е инстинкт за самосъхранение на политическата класа пред появилата се опасност. Много бързо първосигналните комбинации се оказват непосилни за икономиката и настъпва часът на истината, когато държавата трябва да влезе в ролята си на посредник и да прехвърля бремето по-нататък, към населението, или по-точно към политически по-слабите и уязвими негови слоеве. Невъзможността да се постигне финансово равновесие на дирекцията, налага крайните мерки на утежнено и неравномерно данъчно облагане. В България от онези години (а и не само тогава) губещи са градските маси, държавните чиновници и „масовата интелигенция". С една дума – тези, при които връзката със земята е изтъняла. Въпреки всички драматични картини от селския бит, клиширани от националната култура, най-големите мъченици на икономическите катастрофи в България не са били земеделците.

Сладките ресурси на банките

Завихрянията на финансови трансфери около държавата далече не винаги приемат преките и относително прозрачни форми, за които стана дума дотук. Фискализмът на данъчната преса, изливането на пари в онези области на икономиката, които имат най-силно лоби, създаването на резервоари за загуби с цел снемане на напрежението от най-взривоопасните конфликти и последващото разхвърляне на тези загуби върху по-безропотните слоеве на обществото – всичко това са упражнения, в които държавата действа непосредствено и открито.

Но те не изчерпват лостовете на властта. Още в историческите дълбини на капитализма в движенията на трансферите се намесват и финансовите *посредници*. Банките (преди всичко, но не само държавните) се превръщат в играч, който изсмуква ресурси за държавата, но и излива ресурси от нейно име. Инструментите стават по-мощни, ала и механизмите се усложняват, като в тях посредниците започват да присъстват със свои интереси.

Без никакво съмнение, в този по-сложен свят ключова роля се пада на емисионната банка. Замислена и създадена едновременно като емисионна и търговска банка, БНБ е двойно по-ценен разпределител. Тя притежава уникалния източник на доход, какъвто е присвояваният по право от държавата сеньораж. Но дълги години тя е и основното кредитно и камбиално учреждение в страната, което я превръща в незаменим инструмент за игра и манипулация със значителни финансови потоци. Регулатор на тази игра е също държавата, но БНБ израства като достатъчно мощна институция, за да е в състояние да преследва и собствени цели.

Народна банка*

През 1910 г. Димитър Йорданов издава подробен аналитичен обзор за дейността на БНБ през първите 30 години от нейното съществуване. Това не е обичайното юбилейно издание, а съчинение, нещадящо националната банка, което коригира казионния й образ. Механиката на движение на средства от емисионната банка към държавата е подробно документирана, а както безхитростните, така и поизтънчените методи са проследени понякога до счетоводно равнище.

Изводите на Д. Йорданов са безапелационни. „БНБ е държавно учреждение. Като така тя се намира в пълна зависимост от Министерството на финансите, а следователно и от властващата партия. Последиците от такава организация на банката са твърде важни. Правителството, в лицето на Министъра на финансите, като не може да покрие разходите си с редовни бюджетни постъпления поради фиктивност в съставянето на държавния бюджет, прибягва за услуги до банката; а последната, учредена с държавни средства и дарена от държавата привилегия да издава банкноти, е задължена да се отплаща с контра-услуги. По такъв начин и без големи формалности, българското правителство е теглило и продължава да тегли из касата на банката огромни за нашите условия суми, достигащи до 40–50 млн.лв. За да удовлетвори нуждите на държавното съкровище, БНБ прибягва или до съкращаване на частно-търговския кредит* или до повишение нормата на банкнотната емисия... Последиците от такава банкова политика не предвещават нищо добро. Наистина БНБ е авансирала и продължава да авансира под формата на специални текущи сметки големи капитали на търговско-индустриалното съсловие, като оказва по този начин неоценима услуга на българската търговия и индустрия; обаче не по-малко важно е да се запазят непокътнати интересите на публиката, като държател на банковите билети, интересите на депозантите (по текуща сметка и влогове) и най-сетне собствените интереси на банката. Емитирането на банкноти вън от тяхната естествена база (краткосрочния търговски кредит), когато е съпроводено с небалансиран търговски баланс... влошава монетната система на държавата и с това причинява тежки загуби на местната търговия; когато пък то е съпроводено с политически сътресения, каквито кратката история на БНБ още не познава, чрезмерната емисия на банкноти става съдбоносна за учреждението."[138] Това, което Д. Йорданов описва, е обобщение на относително кратък период от историята на БНБ. Но той е достатъчно представителен за начина, по който емисионната банка е „консумирана" от държавата. Свидетелства от различни източници потвърждават тази картина, която дотолкова се сраства с обществените представи, че за няколко поколения не е мислима никаква друга форма на съществуване на емисионната банка.

---

* БНБ е основен институционален герой на тази книга. Тя неизбежно се появява на различни места, в различни образи и роли. Нейното присъствие трудно може да се ограничи до посветения раздел, където ролята е разгледана най-подробно. (Вж. *Българска народна банка.*)

До това свидетелство релефно се нарежда (заинтересованата) гледна точка на Париба. Нейните архиви пазят множество документи както за позицията на френската банка, така и за тази на самата БНБ. В един от най-ранните (юли 1901 г.) например попадам на отчаян вопъл на БНБ, изоставила всички задръжки и условности в иначе безстрастната банкова кореспонденция. В разгара на финансовата криза и на усилията за получаване на нов заем, банката е принудена авансово да плати анюитета по външните дългове на държавата. В писмо до Париба БНБ открито признава безсилието си и се оплаква (!) от своята зависимост от Министерството на финансите. „Ние поехме да платим 600 000 фр. от собствените ни средства вместо правителството, което не беше в състояние да посрещне ангажиментите си, след като десятъкът от царевицата не беше продаден." БНБ чистосърдечно обяснява на кредиторите, че „анюитетът от 2 април е бил изплатен от собствените ѝ средства в размер от 317 392.40 фр., които Министерството на финансите не желае да ни признае. Ние следователно сме [го] авансирали с подобна сума, която бихме могли да приспаднем едва след 3 месеца, само и само за да изпълним съвестно ролята си на посредник". Но настояванията на френската банка БНБ да погаси и капитала по неоптираните задължения преливат чашата. Зависимостта от държавата изведнъж се превръща в аргумент срещу външния кредитор. „Преценете какви загуби ще трябва да понесем и колко голяма ще е нашата жертва в толкова трудните днешни времена. Нашата цел [плащайки тези суми вместо правителството] е била да обслужим българското Съкровище, както и Вашата уважаема институция. [Но] ние мислим, че бидейки по договор трета страна по плащанията, никой не може да ни принуждава да поемаме постоянни загуби."[139] Самата преценка за величината на дълга на правителството към БНБ е една от най-деликатните и трудни задачи. Да се намери точното число, е стратегически важно както за опозицията (за политически компромати), така и за външните кредитори. Нейното установяване е предмет на „статистическа археология", в която се налага проявяването на съобразителност и находчивост. Ето и един малко по-късен пример от практиката на представителя на кредиторите Ж. Буске. „Не е сигурно, пише той, че документите на Министерството на финансите съдържат цялата истина. Позволено е да се усъмним, че Министерството на войната е прибавило към този тежък пасив доставките на продоволствие... купени без никакви редовни [бюджетни] кредити, но които така или иначе ще трябва един ден да се заплатят. Няма да е учудващо ако Съкровището всъщност се окаже задлъжняло с 7–8 млн. без знанието на парламента, а може би и на министъра или поне на Министерството на финансите."[140]

---

* Днес този процес е обозначен с английския термин *crowding-out* или „изтласкване" на кредита за частния сектор поради поглъщането му от бюджета.

Гневът на Буске се отправя в две посоки. Първата е неточно адресирана, защото визира българската опозиция – като че ли една опозиционна политическа сила може да бъде принципно различна от управляващата и да надскочи общото ниво на политическата класа. Наивно звучи оплакването му от „достойната за съжаление некомпетентност на една опозиция, която никога не е успявала да изиска от стамболовисткия режим точно експозе на положението и се е ограничавала в неясни обвинения вместо да притисне кабинета до стената"[141].

Второто обвинение – срещу самата система – е по-точно и по-смислено. „Не може да не се съжалява за положението, отредено на БНБ с огромния ѝ дълг, извън всякаква съразмерност с ресурсите на тази институция. Този дълг – много скъп и за самата държава (6%) – поставя банката в най-критична ситуация. През миналата година, когато авансите ѝ за правителството бяха само 20 млн., тя се принуди да прекрати обмяната на банкноти срещу злато, за да запази резервите си. Достатъчно е да избухне една нова финансова криза в Европа, износът отново да намалее и ще се запитам какво ще се случи с кредита на БНБ при наличието на несъбираемо вземане от държавата от 60 млн. Няма да сме много далече от книжните пари."[142]

Тези вълнения идват година, преди България да прибегне до четвъртия голям заем от началото на XX в. (1909 г.). Прогнозите на Буске са точни, макар че до книжно-парична инфлация се стига едва по-късно. Нещо повече, този конкретен повод окончателно го насочва към обобщаващия извод (сходен с онзи на Д. Йорданов и др.), че съществуващата зависимост на емисионната банка от държавата не може вечно да продължава♦.

Печалбата на емисионната институция (сеньоражът) принадлежи по право на държавата. Но конкретният размер на самата печалба зависи от политиката на банката, от отношението на държавата към нея, от използваните техники за извличане на сеньоража. Както вече отбелязах, в историята на БНБ се конкурират две основни линии*. От една страна размерът на сеньоража е толкова по-голям, колкото е по-широко паричното (в частност банкнотното) обръщение. През първите си години на банка с монополни емисионни права (след 1885 г.) БНБ среща големи трудности за пласиране на банкноти сред населението. По-късно обаче властта неведнъж злоупотребява с предоставената привилегия. Бюджетните дефицити са монетаризирани, а държавата поглъща емисията. Дългът ѝ се топи от инфлацията, докато населението е обложено с инфлационен данък, който също е присвоен в крайна сметка от бюджета. Тази стратегия е използвана като спешно решение в различни ситуации – през 1890 г., 1900–1902 г., 1917–1922 г., в края на Втората световна война, през 1996–1997 година♦♦.

Друга линия за извличане на сеньораж е чрез „организиране" увеличението на печалбата на БНБ или чрез фискални и счетоводни манипулации. Целта е същата – максимизиране дохода на банката, който да се изземе от бюджета.

Маркирам (без претенции за изчерпателност) няколко важни епизода в историята на сеньоража. Започвам с кризисните 1899–1901 г., когато бюджетът не успява нито да посрещне външните си задължения, нито да осигури рефинансирането им отвън. Поради лоша селскостопанска конюнктура приходите се свиват драстично. На правителството не остава друго, освен да разреши на БНБ мащабна емисия на (сребърни) банкноти, с които да си набави необходимите ресурси. В традицията на металните парични стандарти, тази стъпка е мислена като временно решение, до появата на неинфлационен източник – данъчни постъпления или външен заем (положителен платежен баланс). През 1900–1902 г. общото количество банкноти (сребърни и златни) нараства 3 пъти (2/3 са сребърни), от 8 на 24 млн. лева. Почти целият прираст отива пряко за кредитиране на държавата, чийто дълг към

---

* Оставям настрана случаите, в които пряко се посяга върху активите на БНБ. След Сръбско-българската война например държавата слага ръка на авоарите на банката в чужбина, депозирани зад граница поради невъзможност да бъдат пласирани в страната. (Вж. Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт. С., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 144.)

♦ Вж. *Икономическата условност... / Институционалното плагиатство...*

♦♦ Вж. *Българска народна банка.*

БНБ нараства от 3 на 18.5 млн. лева[143]. Сумата надвишава над три пъти капитала на институцията. По думите на Ст. Бочев правителството се обляга напълно на касата на банката. Дългът надхвърля цялата банкнотна емисия и „следователно [държавата] е взела част от влоговете" на БНБ, т.е. декапитализира пряко населението[144].

Налице са и други форми на „неадресирани" общи загуби. Най-важната е поддържането на високо ажио, което засяга цялата икономика и всички слоеве. Същото може да се каже за обсебването ресурсите на банката, което парализира нейната кредитна дейност[♦].

„Разчистването на сметките" става благодарение на външния заем от 1902 година. (То е подпомогнато от добрите реколти, довели до положителни платежни баланси.) С постъпленията държавният дълг към БНБ е погасен, което отваря пътя на стабилното парично обращение и на стопански подем. Така приключва първият цикъл на декапитализиране на банката и последващо саниране на балансите ѝ за сметка на външен дълг. Впоследствие подобни цикли, завършващи с прехвърляне последиците върху цялото население, ще се повтарят многократно и ще представляват сърцевината на икономическите отношения между БНБ и държавата.

След стабилизацията от 1902 г. на дневен ред излиза втората линия за увеличаване на сеньоража – чрез създаване условия за нарастване трансферираната печалба на банката. Това е стратегия за по-добри времена, когато БНБ има поле за преследване и на *собствени* цели. Нейната политика става по-комплексна и потенциално по-конфликтна с държавата.

Разбирането, че крайният финансов резултат на БНБ може съзнателно да се „управлява" чрез активно въздействие върху лихвения диференциал между активи и пасиви, си пробива път отрано. Свободата на действие в тази област обаче е силно ограничена от съотношението в целите и задачите на банката. От значение е най-вече дали тя набляга върху своята емисионна или върху кредитната си дейност. Йерархията на задачите, на свой ред, отразява конфигурацията в интересите на държавата и на различните обществени групи, кръжащи около банката.

Дейността на БНБ през най-ранните ѝ години е толкова хилава, че привличането на влогове се оказва излишен лукс. Възможностите за пласмент са значително по-малки от изплатения от държавата капитал на банката. Това я принуждава от началото на 1880 до 15 април 1883 г. – въпреки уставните положения – да отказва приемането на каквито и да било влогове.

Постепенното нормализиране на паричното обращение и активизиране на стопанския живот обаче налагат разширяване ресурсите на БНБ. При положение че тя дълго време не успява да пласира банкноти в масов мащаб, основният източник на привлечени средства остават влоговете. През 1886–1905 г. обемът на срочните влогове (над 1 г.) нараства 48 пъти... Този растеж, разбира се, има своята цена. По-

---

[♦] За ролята на БНБ през този период вж.: *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

„нематериалното“ ѝ изражение е отговорността за управлението на привлечените средства. В доклад от 20 март 1897 г. администраторът при БНБ (и бъдещ неин управител) Ст. Караджов обръща внимание, че „за да може редовно да плаща лихвите и да посреща задълженията си по срочните влогове, необходимо е [БНБ] да внимава много добре къде и как ги пласира. Може да се каже, че *най-голямото изкуство, фокусът на банковата политика, се съсредоточава в умението ѝ да се разпорежда добре с поверените ѝ милиони*“[145]. Що се отнася до паричната цена за влоговете, тя е във високата лихва, плащана от БНБ за тях – през същия период (1886–1905 г.) 62% от разходите на банката са за лихвите по срочни и безсрочни депозити[146].

Още в края на XIX в. БНБ разглежда разширението на банкнотното обращение като възможност за намаляване на лихвите по отпуснатите кредити. С повече банкноти „ще има възможност банката да намали сконтото до 6 и 5%, понеже от половината до една трета от циркулиращите банкноти няма да бъдат покрити с металическа наличност и няма да костват нищо на Банката. Сегашният режим... при който тя плаща по 6% за срочни влогове и по 7% за старите влогове, е в пълна загуба за нея, защото ѝ коства много скъпо, особено като тя взема 7% за сконтовите си операции и по специалните си текущи сметки.“[147] При съществуващото положение всяко намаление на активните лихви води до програмирана загуба във вреда на банката и в угода на клиентите ѝ.

„Отпушването“ на банкнотната емисия след 1902 г. променя условията. През 1903 г. Ст. Караджов заявява, че влоговете, „към които по една историческа необходимост [БНБ] трябваше да прибягва, си изслужиха вече службата“[148]. Още повече че БНБ е единствената емисионна банка в Европа, която плаща лихви по тях[149]. Започва целенасочената политика (по-плахо до 1905 г. и по-решително след това) на „изпъждането на [срочните] влогове“ основно чрез смъкване на депозитните лихви от 6 на 4 процента. (Това прави с 40% – „нещо небивало в аналите на банковата политика“ според един наблюдател.) Сумите действително намаляват, като част от средствата се пренасочват към държавни ценни книжа.

Тази политика не е посрещната еднозначно. В предпочитанието към „безлихвените ресурси“ на емисията Ст. Бочев усеща по-дълбок уклон на БНБ (и на държавата) към един потенциално опасен ресурс. „Банкнотата не може да се употребява като средство за борба с влоговете, със спестовността. Тя не може да бъде средство за печалби, та макар и на държавна банка. Банкнотната емисия може да служи само като заместник на метала – пари... Но каква ще е тая банкнота, която се явява, за да измества реалния капитал – влог (спестовност) или която ще се пусне не според нуждата на тържището за оборотни средства, а според желанието на издателя за печалби.“[150] За автора противопоставянето на банкнотата на влоговете има дълбок смисъл. От една страна, то е израз на така характерното за Бочев противопоставяне между „имагинерен“ и „автентичен“ капитал. От друга – то символизира двойнственото отношение на държавата към собствената ѝ отговорност. Фаворизирането на спестяванията е по-трудният път на здраво и уважително отношение към капитала. Обратно, посягането към банкнотите често е само предверие към лесния път за декапитализиране на емисионната банка от държавата. Освен всичко друго, то укрепва „отдавнашното заблуждение, че банкнотата е капитал, та дори и когато не е покрита“[151].

„БНБ няма за своя крайна цел печалбите, а да регулира кредитната политика“ припомня един от отчетите ѝ. Но „това здраво схващане не намери никога приложение по отношение на влогове и емисия“. Държавата така и не престава да гледа на банката като на източник на печалба. „Когато настъпиха тревожните времена и нуждите от големи средства за Държавното съкровище [през Първата световна война], банката не си даде труд да ги събере чрез фаворизиране на влоговете.“[152] Ако в спокойни времена „изпъждането на влоговете“ може да е и рационална политика, то като „икономическо подсъзнание“ това е израз на проинфлационни нагласи, които в трудни моменти неизменно вземат връх. Когато през войната, пише Бочев „БНБ и Държавата ревниво са се пазили да плащат лихви по влогове – т.е. на заетите чрез банкнотната емисия средства, – ние сме вървели без спиране към инфлация, без да сме вземали мерки за обезсилване поне отчасти на нейното пагубно влияние“[153].

Съмнения се чуват и от други гласове. През 1913 г. Петър Габе отбелязва, че с падането на лихвите и съответното покачване курса на държавните облигации се прави голяма услуга на държавата. Всъщност така „се подпомагаше общото изнасяне на нашите спестявания зад граница [което] се наричаше от тогавашното управление на БНБ, с г. Б. Боев начело, снабдяване на банката с евтини капитали... Ето че България днес... след като страшното ажио се качва бързо от 5 на 10, 15 и 20%, без да се знае докъде можем да стигнем, е жалка жертва на тия „евтини капитали“... Най-главният виновник за тази катастрофа са, освен наивната политика на БНБ да си поставя евтини капитали от невиделото и нашите правителства, позволили да бъркат безнаказано в касите на БНБ, като в някой безстопански имот“[154]. Според Габе, „държавата [включително през Балканските войни] е посегнала върху кръгло 150 млн. капитал на Народна банка... Срещу пуснатите в обращение банкноти, не по-малко от 200 млн.лв., [банката] има само 12 млн. основен капитал, от който цялата половина остава в територия, анексирана от Румъния въз основа на нещастния Букурещки мир“[155].

Не друг, а управителят на банката Бончо Боев през 1907 г. твърди, че „на БНБ е гледано като на чуждо учреждение, когато работата е била да се спечели за бюджета няколко стотин лева, и тя е третирана като ковчежничество на държавата, когато това е било някому желателно“[156].

През първите години на новата българска държавност икономиката – като цяло – понася подобни отношения. В моменти на екстремални кризи БНБ е пресушавана, но относително бързо се намира външният ресурс, необходим за покриване на появилите се пробойни. Моделът на връзка държава–БНБ носи латентни напрежения, но той постепенно и необратимо се институционализира и просмуква общественото съзнание. Икономиката расте достатъчно бързо, за да дава средносрочни „гаранции“ за влизащия чужд капитал. Подкопаването на националната спестовност чрез системата на трансфери от емисионната банка може да бъде компенсирано, поне отчасти, от външни ресурси. Затова и спекулативният въпрос дали икономиката би се развивала по-бързо, ако това „облагане“ отсъстваше, не стои така драматично. През онези години на общ (български и световен) стопански подем цената на тоталната подчиненост на емисионната банка не може да се прояви докрай. Държавата взема, но и дава, като надделява векторът на развитие, а не на регрес. Кризите са остри, но все пак преодолими. Симптомите на нежизнеспособност на системата възникват болезнено, като оставят дълбоки следи в икономическата памет. Но те все още не заплашват статуквото.

След като към 1911 г. държавата очиства дълга си към БНБ обаче се появяват първите признаци на разпад на модела. Военните приготовления и началната фаза на Балканската война са покрити от сконтираните при Париба съкровищни бонове на правителството. На първо време те дават възможност да бъде избегнато пряко ангажиране ресурсите на БНБ. Но в крайна сметка финансирането на военните конфликти се опира на нейните ресурси. Дългът на държавата към банката нараства от практически нулева стойност през 1912 г. на 155 млн.лв. през 1914 година. Това увеличение отговаря почти изцяло на прираста на банкнотното обращение със 117 млн.лв. (от 111 на 227 млн.лв.)[157]. Част от тези задължения са изплатени с постъпленията на заема на Дисконто-Гезелшафт от юли 1914 година.

„Изпразването“ на емисионната банка от държавата дава близки ефимерни предимства, но този модел е вътрешно неустойчив. Деструктивният му потенциал се проявява с пълна сила тъкмо когато достигне предела на своята логика. В България – както и другаде – това се случва с избухването на войните, в момента, когато задръжките на държавата да консумира уталожените ѝ сеньориални права напълно отпадат. Контурът на един обичаен (проникнал в обществените нрави като разбиращ се от само себе си) трансфер придобива хипертрофирани и катастрофални мащаби.

Привеждам само резюме на тази ситуация, което отново дължим на Ст. Бочев. „След 1912–1914 г., пише той, БНБ е обезсилена, унищожена като банка, като кредитен институт и е станала отделение на Министерството на финансите, орган на държавата за нуждите на войната. Както за платежите вътре в страната, така и за тия в чужбина, касите на банката стават постоянен източник. Тя става посредник между нашата страна и съюзниците, открива кредити, понася рискове и свежда своята кредитна роля до нула... Държавното управление, банково управление, общество, всички не виждаха или не искаха да видят съдбоносното превръщане на банката на Държавно ковчежничество, нещо повече, на оръдие на Държавата да вземе всичко, каквото е могло да се вземе чрез БНБ под формата на банкнотна емисия (т.е. ценности, блага за безценица) и по-лошо – чрез влоговете у нея... И когато нуждите на народното стопанство се обръщат към БНБ, тя няма какво да им даде: държавата, общините, окръзи, бежанци, инвалиди и пр. са взели всичко, каквото е могло да се вземе – за него не останало нищо... Държавата е теглила по всевъзможни сметки и начини суми, които Банката ѝ създава чрез слагане на своя подпис върху парчета хартия. Какво остава в касата на банката за покритие на тези банкноти?... Металическа наличност... вземания от странни кореспонденти... портфейл срещу странство. До 1914 г. [активите в чужбина бяха] реално вземане и здраво покритие, но след като България влезе в Голямата война, то се превръща в едно счетоводно – можем да кажем фиктивно – покритие. За доста време отчетите на банката са целели да го представят като реално вземане, здраво покритие и лесно реализируем актив, но вече Отчетът от 1918 г. вижда, че това покритие има „недостатък" и че то „дава на банкнотите характера на книжни пари". Действително държавата се бе облягала и друг път доста силно върху банката, но никога тя не бе я изтощавала толкова и никога не бе я измествала тъй силно от положението на кредитен институт."[158]

След войната вече цялата банкнотна емисия е фидуциарна, т.е. пари „се правят" изключително срещу задължения на държавата*. „Много по-ясно бихме погледнали на въпроса, ако вземем под внимание, че цялата банкнотна емисия сега не е нищо друго освен Държавен дълг. Прочее, държавата трябва да се издължи. Тя е получила срещу тия 4 млрд. книжни лв. блага, отговарящи на стойност, да допуснем, 800 млн. златни лв. [като се вземат предвид различните курсове от отделните години]. Тези блага, мерени със сегашната стойност на същите тези банкноти се оценяват на около 175 млн. златни лв. Това е реалният дълг днес за днес на държавата чрез БНБ спрямо населението. Тя следователно е събрала тая сума от населението чрез банкнотната емисия, защото не е могла да я вземе от него чрез данъци или чрез заеми... Засилената, инфлационната банкнотна емисия е данък, но събиран не чрез облагане на даден данъчен обект, а чрез даване на пари за взети от Държавата блага, пари, които след това струват по-малко, отколкото в момента на платката... По тоя път минаха всички страни, които са днес със съборена валута. Държавата има разходи. Тя трябва да ги покрие от своите жители. Било като ни обложи с данъци (така направиха Америка и Англия), било като издава все повече и повече банкноти. (Разбира се има и смесена практика.) Разходът си е разход. Разходвано ли е, трябва да се покрие... Заради това именно банкнотната емисия, която е погълната от държавни разходи, не може да се спре, ако тия разходи растат; не може да се намали, ако и те се не намаляват; не може да ѝ се повиши вътрешната стойност, ако Държавата не стане по-малък консуматор на блага. Заради това считаме, *че държавната финансова политика доминира банковата емисионна политика*... У нас още се счита, че „млада държава не може без дефицитен бюджет" (Изявление на един министър на финансите. 1923 г.) и че

---

* Паричната емисия е пасив на банката, срещу който могат да стоят три вида активи – конвертируема валута (или злато); заеми за търговски банки (рефинансиране, реесконт); заеми за държавата. При металическия (вкл. златен) стандарт процентът на металното (златното) покритие е фиксиран от закона. При Паричния съвет цялото покритие е от конвертируема валута, а заемите за държавата са забранени. Те не са разрешени и в пълноценните съвременни централни банки. (Вж. подробно в: *Българска народна банка*.)

„държавата трябва да покровителствува потребителите, а не производителите" (Официоза 1923)... В това е коренът на нашата растяща банкнотна емисия. Когато тия разбирания се променят и застанем точно на обратното място, тогава ще започнем не повдигането на лева до златната му стойност, това е изключено, но неговото стабилизиране там, където е сега."[159]

През Първата световна война и непосредствено след нея, в глобален мащаб (в това число и в България), е осъществен „експеримент на живо" за опустошителните последици от безконтролното господство на държавата върху емисионния институт. Една от тези последици е крахът на златния стандарт.

Но това не е всичко. Последният удар е нанесен върху златните наличности на БНБ. Запазени през годините на войната (68 млн.лв. през 1916 г., 64 млн. през 1918 г.) те са преполовени с покупката на брашно от Америка за 27 млн.зл.лв., осъществена със златния резерв на банката. Останалият резерв (чуждестранни авоари на БНБ основно в германски марки и значително по-малко в рубли) е *де факто* неизползваем[160]. Към края на войната банкнотите в обращение са 2.3 млрд.лв. срещу 1.2 млрд.лв. „покритие" от авоарите в Германия и само 104 млн. монетарна (златна) наличност[161]. Марките са блокирани в Германия, а рублите са девалвирани от руската инфлация. Така емисионната банка започва следвоенния период с напълно стопени резерви♦.

Предходните епизоди на обезценка на банкнотите и катастрофата от 1918 г. са от различен порядък. Това води и до качествена разлика между тях. „След Сръбско-българската война, отбелязва Бочев – обезценка 10–15%. Външни заеми, добра реколта и пестелив бюджет възстановиха златното равновесие към 1890–1891. През 1897–1900 г. – обезценка 25% в 1901. Равновесието е възстановено по същия начин. Балканската война – 10–12.5% обезценка. Възстановяване отчасти чрез заем и добър износ. След 1917–1918 – обезценка от 20–25 пъти. Ние вече не можем да се върнем от там, където сме. Ние имаме нагодяване на една нова база, съвсем различна от златната, на целия стопански и финансов живот."[162] Сринатото доверие към лева поражда порочен цикъл: инфлационното финансиране на държавата раздува разходите ѝ за обслужване на дълга и дефицитите, а тяхното монетаризиране, на свой ред, подхранва инфлацията.

Капиталовите трансфери, предизвикани от изцеждането на БНБ, са точно описани в становище на Бургаската ТИК, прието в разгара на следвоенната криза, през май 1921 година. Конкретният повод е вече споменатото облагане на капитала, предвидено от правителството. „Заслужава по-голямо внимание и въпросът за дълга на държавата към БНБ, тъй като този данък се предназначава изключително за погасяване на този дълг. Но и най-беглият поглед върху бюджетопроекта от 1920–1921 г. е достатъчен да покаже, че и дума не може да става за ня-

---

♦ За проблема с банкнотното покритие и по-специално за авоарите в Германия вж.: *Българска народна банка / Стратегически дилеми: в търсене на паричен стандарт.*

какво погасяване на този дълг, тъй като и днес, и утре при разходите, предвидени в новия бюджет, българският фиск ще бъде принуден да черпи нови стотици милиони от кредита на БНБ. Каква полза за БНБ от това, че държавата с едната си ръка ще ѝ подаде няколко десетки милиона, когато с другата си ръка ще ѝ вземе нови стотици милиони. Защо да се самозалъгваме с някакви погашения по дълга към БНБ, когато ние и днес се намираме пред неизбежната почти опасност да посрещаме ненамалените държавни разходи с нови, по-големи заеми от същата тази банка, като я караме да емитира нови банкноти. Належаща и първа задача на финансовата ни политика може да бъде само тази: да се тури край на нови заеми от БНБ. За изплащане направения дълг към БНБ за нещастие ние ще можем да помислим само след няколко години на усилена стопанска работа и строга икономия. Но... мнозина надценяват значението, което може да има изплащането на този дълг, и за постигането на тази цел те са готови да повлекат още по-големи злини. От разискването на същия въпрос в други страни се вижда, че по-важно е да не се издават банкноти за фискални цели и че тъкмо в момента на тяхното издаване банкнотите упражняват лошото си влияние, върху цените и валутата; но веднъж издадени вече, тяхното лошо влияние е вече, така да се каже, консумирано в новия стопански екилибър [равновесие]. По-нататък въпрос за изваждане от циркулация на част от банкнотите трябва да се обсъди по-обстойно и практиката е показала, че това изваждане трябва да става бавно и постепенно и във всеки случай за постигане на тази цел трябва да се избягват всякакви крупни финансови операции, които вместо да изпишат вежди, ще извадят очи. Така че въвеждането на данъка върху имота не може да се оправдае и от гледище на целта, за която се създава."[163]

Това дълго оплакване е отглас на широко дискутирания в цяла Европа въпрос за начина на връщане на натрупаните през войната държавни дългове към емисионните банки. Според господстващата парадигма и според „обичайното право" на златния стандарт, дългът следва да бъде погасен постепенно. Изплащането му е основен елемент от задължителната дефлационна програма след всяко военновременно нарушаване на правилата. В този контекст се вписва и засиленото облагане – с него правителствата се връщат към забравеното през войната *данъчно* събиране на приходи, изместено от *паричната емисия*. Както се вижда от реакцията на ТИК обаче, след бедствие от мащаба на преживяното тази обичайна в миналото програма вече съвсем не е консенсусно приета.

Погледнато схематично, войната повтаря фундаменталния контур от трансфери, очертан при кризата от края на XIX век. БНБ губи капитал за сметка на държавата, който следва под една или друга форма (изцяло или частично) да бъде възстановен. Неизбежно е прехвърлянето на ресурси, доходи и капитал от други сектори. Когато външните финансови пазари не са достъпни (каквито са за България преди войните), единствените източници остават вътрешните. За властта, която трябва да се издължи, най-прекият и брутален трансфер е прякото облагане на частния капитал и на „вражеските" съсловия. Този метод е напълно подходящ за режима на Стамболийски, движен от силни идеологически импулси. Както всички примитивни доктринерства (марксистки или земеделски), той предпочита *видимата* ръка с плакатните ѝ пропагандни ефекти.

Само даньците обаче не са достатъчни и се прибягва до „творческо" бюджетно счетоводство. За да предвиди в прозрачен вид бюджетни разходи за намаляване на дълга си към БНБ, от 1922 г. държавата е принудена (след силен натиск отвън) да плаща 3% по съкровищните бонове, сконтирани от банката, като 1-процентен пункт от тази лихва остава в БНБ, а 2 пункта се връщат в специален фонд на Министерството на финансите за погасяване на дълга. Привидно излишното двупосочно движение има своето оправдание. Вместо директно да изплаща само 1% лихва на БНБ, държавата записва открито разходи за обслужване на своя дълг. Търси се известен психологически ефект и „дидактически резултат", които да приучват към една по-консервативна фискална култура[164].

Така или иначе, през войната и в началото на 20-те години – както през 1900–1902 г. – БНБ е парализирана за всякаква друга дейност извън кредитирането *на* и *по указание* на правителството*. Тя свива до крайност традиционната си дейност на търговска банка, носела ѝ в миналото позитивен публичен образ. „За да бъде кредитът евтин, БНБ чрез банкнотната си емисия пусна в обращение парични знаци, които идват да конкурират вложителя, спестовника, тоя, който твори истинския капитал. *БНБ стана в ръцете на държавата удобно оръдие за раздаване кредит чрез инфлация, чрез фиктивно раздаване на капитали, под лихва, чрез спъване на спестовността*... Нашият голям резервоар на народните спестявания и оборотни капитали и на средства, изхождащи от банкнотната емисия... е послужил почти изключително, за да кредитира държавното съкровище и нуждите на държавни и обществени учреждения. За целта, за която е била създадена [кредитиране на икономиката], БНБ е могла да отдели и пласира едвам... около 9% от всичките подлежащи на пласиране суми, докато в нормално време тези пласменти са били дори 40%."[165] До 1928 г. (когато биват окончателно принудени от външни обстоятелства) и държавата, и гражданството не се отказват от „правата" си върху емисионната банка. Равновесието на паричния пазар по думите на Козюл вече „се осигурява не от БНБ, а от частните банки, [с което настъпва] пълно обръщане на предишната ситуация, когато емисионният институт играеше в тази област ролята на *deus ex machina*, използвана без задръжки"[166]. В началото на 20-те години БНБ е в невъзможност да присъства влиятелно на кредитния пазар. От средата на десетилетието тя целенасочено се оттегля от него, като е изместена от частните банки и чуждите капитали.

---

* Трябва да се признае, че след войната банката неведнъж прави опити да се разграничи от щенията на правителството, възразявайки (кога успешно, кога не) на исканията и указанията му за кредити. (Вж. *Духът на институциите / Една обществено-държавна мегаломания; Българска народна банка / Тактическите дилеми.)* Документални доказателства присъстват също в: Архиви БНБ III.

В първата половина на 20-те – както през 1902 г. – БНБ е обременена с тежка наследственост. В нея са кодирани реликти от довоенните времена, когато по свенливия израз на Козюл, банката „не е пропускала да се интересува директно от банкови и промишлени инвестиции, даже при риска да намали, понякога до опасни размери, ликвидността на активите си“[167]. Утаени са и цели пластове от грубата военна и следвоенна намеса на държавата. Всички тези следи стоят в балансите на БНБ, където през 1922 г. са инвентаризирани и „заковани“ 4.7 млрд.лв. дълг на държавата. „Броячът е занулен“, започват усилията за погасяването на дълга и за промяна в отношенията между бюджета и БНБ. Частичното саниране на сметките става със стабилизационните заеми, които изваждат на показ механиката и каналите за трупане на дълга.

В дебата около протокола за заема от 1928 г., към който ще се връщам неколкократно, една от най-остро обсъжданите точки е дали злоупотребите на държавата спрямо емисионната банка са достатъчно значими, за да оправдават нейното „приватизиране“. Показателна е самата постановка на въпроса, сложен на „наказателно-морална“ плоскост. Приватизацията – в очите на противниците на протокола – се възприема като незаслужено *възмездие,* а не като *икономически рационална* стъпка. В тяхната логика то може да бъде оправдано само ако са налице достатъчно доказателства за престъпления в историята на връзката държава–БНБ. Естественото битие на банката е държавното и всяко посегателство срещу този статут се разглежда като несправедлива присъда.

Най-ясно тази гледна точка е защитавана от Никола Мушанов, който е сред отявлените противници на частна емисионна банка. „Съображенията... да се преобърне Народна банка в акционерна, били, че българската държава вмешателства много в касите на Народна банка... Уверен съм ще се разбере, че вмешателството на българската държава в нашата Народна банка относително инфлацията, относително увеличението на банкнотното обращение, не е превишило вмешателството на държавата в акционерните емисионни банки през войната и след нея. Бъркането на нашата държава в Народна банка до войните не е било такова, че да разстрои Народна банка, за да мога да кажа, че в миналото ние сме дали доказателства, че българската държава е искала безогледно да разори своята емисионна банка... Войната е основната причина и нещастието ни като победени, за да хвръкне изведнъж дългът на държавата към Народна банка. Мене ми се чини, че господата от Финансовия комитет трябва да са разбрали, че нашето фактическо положение е такова... Следователно в отношенията на държавата спрямо Народна банка няма извършени никакви престъпления, които сами по себе си могат да накарат българския народ и държава... да възприемат акционерна форма на Народна банка.“[168]

В случая става дума по-скоро за наивност, отколкото за цинизъм. От казаното дотук за отношенията между държавата и БНБ преди войните се разбира, че обсебването на банката е публична тайна и приета даденост от общественото съзнание. Ако нещата не са доведени до катастрофа по-рано, то причината е само в благоприятната конюнктура на българското стопанско развитие. Но един принцип не може да бъде правилен или неправилен в зависимост от външни обстоятелства, нито в зависимост от това, дали други го спазват. Че на много места се е бъркало в емисионните банки, не оправдава българската държава, ако тя е правила същото. Фактът, че „златното десетилетие" спасява БНБ от пълно изтощение преди войните, не означава, че практиката е била икономически смислена и оправдана.

Но в дебата се чуват и други мнения – тези на временно наложилите се във властта „либерали" („западници"), пряко изложени на железните клещи на външната принуда и, точно затова, принудени (ако не са го направили по-рано) да прогледнат. Най-финият и интелигентен глас сред тях е този на Йосиф Фаденхехт. С изискана ирония, но и безкомпромисно, той формулира механизмите на политическо влияние върху БНБ, като поставя акцента върху икономическите им последици[♦]. При „класическия" (търговско-емисионен) статут на БНБ зависимостта приема поне две форми: изземване на дохода, а в отделни случаи и капитала на емисионната банка; пръскане на ресурси в съмнителни активи, които носят загуби на банката. Малко по-рано, на страниците на Списанието на Българското икономическо дружество (СпБИД), А. Ляпчев казва практически същото. „Каква е новата организация на Банката? *Министърът на финансите и изобщо държавата да не могат да бъркат безконтролно в нейната каса*, да има една мярка – червена линия, и оттам нататък да не може да се взема повече. *Държавата по-рано се месеше в работата на Банката, някои вземаха от Банката пари, под предлог, че Държавата им става гарант и тия пари много мъчно се връщаха в банката или съвсем не се връщаха.*"[169] Ст. Бочев слага пръст в раната, като отново извежда проблема до неговото най-непреходно за България звучене. „Доколко у нас се счита, че не е потребно да се спазват някакви установени положения в кредитната дейност на банката, се вижда от установената от дълги години практика банката да раздава заеми и да открива кредити по нареждане на Държавата. *На БНБ се гледа като на такъв неизтощим и безвреден източник на кредити, че Държавата при всеки случай прибягва да кредитира едни или други по свое разбиране и преценка, като че тя е банкеринът, а не БНБ.* Отчетите ѝ свидетелстват за големи кредити, които ѝ се налага да отпуска, а балансите дават сведенията за тях. Кредити на други държавни банки, на кооперативни съюзи, на общини, бежанци, за пожари, градобитнини и пр., и пр. Те се изреждат с десетки, а сега вече и със стотици милиони, без да се проучва може ли да се осъществят такива кредити, без да се разбърка кредитната работа на банката. *Тия кредити се решават само с оглед на нуждата, а никъде не и с оглед на банковите средства, а още по-малко с оглед на някаква кредитна политика.* Но по-важното от това е, че с разрешаването на тия кредити се прави социална, а всъщност най-често чисто партийна политика. На банката се гледа като на рога на Фортуна, из който всеки миг могат да потекат благата на живота. И ето, от няколко години насам по-

---

[♦] Вж. *Българска народна банка / Стратигическите дилеми – подчиненост и автономия.*

литиците насочват погледите на своите избиратели към магическия рог: ние ще ви дадем толкова милиона кредити, гласувайте за нас."[170]

В макроикономическа перспектива институционалната граница между държавата и БНБ се размива. Загубите на БНБ са загуби на държавата, които (както всички други) се прехвърлят върху данъкоплатеца или подкопават стабилността на паричното обращение. По силата на служебните му функции, тази гледна точка е артикулирана най-добре от министъра на финансите Владимир Моллов. Той очертава по-безстрастна картината, където БНБ не е нито жертва, нито герой, а просто посредник в рециклирането на държавните пари в икономиката. „Защо ще прехвърляте заслугите върху БНБ, пита той, когато за самата Народна банка това е било една тежест."[171] Контурът на трансфер, описан от него, е същият, за който вече стана дума (между БНБ и държавата), но логическото начало е поставено при държавата като вече тя, а не емисионната банка, се оказва „потърпевша". При тази гледна точка БНБ е само *един от* посредниците, прехвърлящи крайната тежест към обществото. Схемата тръгва от заемите на БНБ, гарантирани (или негарантирани) от държавата, минава през загубите по много от тях (поради невъзможност да бъдат събрани) и стига до поемане на тези загуби от бюджета. За покриването им той посяга към безбройните фондове, вкл. към пенсионния, или трупа дълг. В крайна сметка се стига до крайния източник на финансиране – външните заеми, – с които държавата посреща вътрешните си дългове. Временното саниране за сметка на външни капитали е постигнато до следващия подобен цикъл.

Ето как Моллов нагледно описва този контур. „Народна банка е била посредник, улеснител на всичката отговорност и всичката тежест е лежала върху българската държава. Спомена се заемът за гр. Котел. Ами ние досега изплащаме от държавни средства този заем към БНБ. Споменаха се ред други операции на Народна банка. И досега ги изплащаме. А пък има много, които не са под гаранция на държавата, а са отпуснати от банката и не се изплащат. Да поменавам ли 200-те милиона лв., изразходвани за училищни сгради и за които ние не можем да събираме анюитетите, за да отидат те във фондовете, от които са взети – пенсионния фонд. Да споменавам ли и др. кредити, които са отваряни и които, в края на краищата държавата е поемала върху себе си, като заемите към БЗБ за инвалиди, бежанци и пр., за които ние сега ще внесем 90 млн. лихви... БНБ... за да може да поддържа банкнотното обращение, трябва да бъде ликвидна. Не може тя да продължава да се намира в туй положение, държавата да има към нея едно задължение от 4.5 млрд., които да връща годишно по лъжичка и които средства банката не би могла да възстанови в течение на 15–20 години при тоя темп, при който сега върви възстановяването. Има теза: „защо да връщаме тези пари, това е задължение не на държавата, а на народното стопанство". Ако туй перо се заличи какво ще стане от БНБ? Когато и фондовете, които се намират в нея, са ангажирани в този дълг, когато нейната наличност банкнотна сега е пак ангажирана в този дълг, какво ще стане от Народна банка? И право ли е да се мисли, тъй като в действителност дългът на държавата са банкноти, които са били взети от държавата за изплащане на държавни задължения? С тях българската държава си е служила през време на инфлацията, за да покрива своите задължения. Тя ги е дала действително на населението, на различни доставчици и т.н. ... Но при все туй това е задължение на държавата, защото с тия банкноти държавата е покрила своите задължения към известни лица, нейни кредитори."[172]

Но освен посредник, БНБ е и нещо повече. В дългата си тирада Вл. Моллов сам нюансира своята теза. Ако при разиграването на средства между държавата и банката по повод на различни заеми (наредени под една или друга форма от властта) БНБ може да изглежда неутрална трансмисия, то банкнотната емисия е по-сложен факт. БНБ е *емисионна* институция и всяко фискално излишество, покрито от книжни пари, декапитализира икономиката. От този дълг нито банката, нито държавата могат да избягат, защото той няма как да бъде прехвърлен другаде, освен – терминално – чрез инфлация върху цялото население. В банкнотната свръхемисия (следствие на неконтролируеми бюджетни дефицити) се утаяват всички прекомерни разходи, направени под натиска на политическа целесъобразност, на военна катастрофа, на съсловен лобизъм или на елементарно партизанско източване на ресурси. Това важи както за 1902, така и за 1928 и 1996 година.

В края на 20-те години, независимо от възстановяването на икономиката и стабилизирането на лева, в сметките на държавата и БНБ остават финансовите отпечатъци на „порочната" връзка между двете. „Нашият държавен бюджет беше разстроен, обобщава Ст. Бочев, но във всеки случай ясно е, че това разстройство иде преди всичко не толкова от военните разходи, колкото от безсистемност и от разстройство в установяването и събирането на даньците и други доходи, от възлагане на държавата и нейния бюджет цели, каквито те не могат да поемат и най-сетне, от постоянното съставяне на бюджети, неистински, несъобразени с податните сили на страната и целещи преди всичко един временен благоприятен ефект за вътрешно-политически цели. Тези слабости на нашите държавни бюджети са били признаци на всички времена, но докато след цялата серия от бюджетни дефицити те редовно биваха покривани със заем, сега заем не можем вече да добием тъй лесно, а дефицитите се покриваха със задължаване към БНБ, т.е. като безлихвен и обезценяващ се заем от народното стопанство и вземане средства от културни и други фондове. Този начин на процедиране, прикриван у нас със звучни фрази, разнообразни бюджети, не може обаче да бъде прикрит и от внимателния наблюдател и като бе сега въпрос за нов държавен заем, нам ни поставят условия за редовен и действителен държавен бюджет, а неохотно ни се дава част от заема за покриване на натрупаните бюджетни дефицити, прикривани като извънредни, свръхсметни и други кредити, неизплатени (висящи) задължения, задължения към фондовете и пр."[173].

Схемата на разпределение на Стабилизационния заем съвършено прецизно очертава топографията на този дълг. Основна част от средствата са предназначени за покриване на държавни и държавно гарантирани дългове, както и на бюджетни просрочия. За тази цел са насочени 2.6 млн. от общо 5 млн. лири стерлинги[174]. Пряко или косвено, в тази сума дългът на държавата към БНБ заема централно място. В проектобюджета за 1929 г. се предвижда непосредствено от стабилизационния кредит да бъдат погасени заеми от БНБ на държавата срещу многократно подновяваните и просрочвани съкровищни бонове в размер на 150 млн. лева*. Това е сумата, включена в бюджета на Дирекция на държавните дългове (ДДД), но още 439.8 млн.лв. отиват в Министерството на финансите за „намаление дълга на държавата към БНБ". Само въпросните две преки пера представляват 17.5% от 3 262-те млн.лв. постъпления на заема, разпределени чрез бюджета за 1929 година[175]. Сумарно, за ликвидиране на дълга към БНБ, отиват около 1.5 млн. лири.

Особено интересни обаче са преплетените *косвени* дългови вериги. За погасяване на задълженията на държавата „и на отпуснатите по нейна заповед заеми от БНБ" отиват 1.65 млн. лири. Тази финансова инжекция не решава изцяло, а само смекчава проблема, доколкото държавата продължава да дължи 3.5 млрд.лв. на БНБ.

Според протокола с ОН от март 1928 г. „всички аванси, отпуснати от БНБ под гаранция на държавата, трябва да се изплатят... с произведението на стабилизационния заем, като същевременно тези аванси бъдат незабавно прехвърлени на БЗБ за събиране". Така БНБ косвено е рекапитализирана: тя е „освободена" от трудносъбираеми вземания, погасени от заема и прехвърлени към други институции. Балансите на банката са очистени, а проблемните активи са заместени от ликвидни средства, за да може тя пълноценно да поеме новата си, чисто емисионна роля.

Огледът на специално подготвения от БНБ списък на „задълженията на Съкровището и на авансите, отпуснати под гаранцията на държавата към 23 ноември 1928 г.", е крайно поучителен[176]. Той „изтърсва чувала", от който (вкл. чрез БНБ) са отпускани политически, партизански и социални „помощи". В общата сума от 806 480 199 лв. се намират всевъзможни пера♦. Тук са 208 млн. заеми на общини за построяване на училища, за които споменава в речта си Вл. Моллов. В 451.3 млн.лв. „сметки под гаранция на държавата" основно място се пада на заеми на БЗБ за бежанци и инвалиди (259 млн.лв.), както и на кредити за построяване на икономични жилища – 114 млн.лв. в Софийската община и още 64 млн. лв. в други общини. Във внушителния списък на погасени от външния заем дългове присъстват също 178 млн.лв. задължения на БДЖ и на пристанищата към строителни предприятия[177]. Значимо перо е натрупаният дълг на държавата към пенсионния фонд (просрочени субсидии на държавата за фонда), който също се изплаща за сметка на Стабилизационния заем. За тази цел отиват 100 млн.лв.[178], добавени към 56 млн. лв. за изплащане заеми, получени от държавата от фонд „Обществено осигуряване".

---

* С предишния, Бежански, заем вече са изплатени съкровищни бонове от 1922–1923 г. за 626 млн. лири стерлинги.

♦ За кредитната дейност на БНБ вж.: *Българска народна банка / Тактическите дилеми...*

55 млн. лв. са заеми на окръжия и др., като в тези „други“ влизат например Българската екзархия и Министерството на външните работи[179].

Колкото по-дълбоко се навлиза, толкова по-интимни и „персонални“ разходи на властта се изваждат наяве. Външните пари например „възмездяват“ държавата за подаянието, издействано през 1926 г. от БАН, с което на академията е опростен държавно гарантираният заем от 5.5 млн. лева♦. Гарантирани от държавата се оказват и 5.3 млн. лв. задължения на частни лица. Стабилизационният заем отива дори за такава национална политическа екзотика като погасяване на държавен дълг към БНБ „по съдебни дела срещу пострадалите от дружбашки ядра“. Макар сумата да е скромна (56 548 лв.)[180]♦♦. Тези истории излъчват баналността на процедурите, по които са натрупани огромните задължения на държавата към БНБ, покрити от външния заем. В случилото се има и политическа целесъобразност, и безсилие на емисионната институция (всяко нейно несъгласие е „легитимно“ блокирано от парламентарно решение), и безотказен рефлекс за просрочване, насърчаван от самата държава, която услужливо предлага гаранциите си наляво и надясно... Историята е сред много подобни, които образуват ручейчетата и по-пълноводните реки, по които БНБ е изливала средства за едни или други нужди на държавата.

Средствата на двата големи външни заема дават повод за пренареждане отношенията между БНБ и другите две значими държавни банки (БЗБ и БЦКБ). Схемата е очертана в писмо на подуправителя на БНБ до министър-председателя по повод бъдещото разпределение на сумите от Стабилизационния заем[181]. Операцията включва няколко стъпки.

– Със средства от заема БЦКБ погасява дълг към БНБ от 23 млн.лв. (срещу залог на портфейл).

– БЦКБ погасява и втори заем от БНБ (поучен под гаранция на държавата) за 10.5 млн. лева. Така БНБ „очиства“ активите си, а БЦКБ се превръща в длъжник на държавата.

– БЗБ погасява свои, държавно гарантирани, задължения към БНБ в размер на 245.6 млн. лева. По този начин БЗБ също се трансформира в пряк длъжник на държавата.

– Дължимите на БНБ суми от общини и др. (получени под гаранция на държавата) са прехвърлени на БЗБ, при което тя „се конституира като кредитор спрямо досегашните длъжници към БНБ“ и като длъжник за същата сума към държавата.

Всичко това става възможно благодарение на Стабилизационния заем. 100 млн. лв. от него отиват за капитал на БЦКБ, с около 30 млн. лв. тази банка изчиства дълга си към БНБ, а БЗБ попълва оборотните си средства с 336 млн. лева[182]. Натрупаните след войната авгиеви обори в банковата система са частично „прочистени“, частично преструктурирани. Това, което се променя, е дълговата пози-

---

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

♦♦ За красноречивия случай вж.: *Българска народна банка / Тактическите дилеми...*

ция на различните сектори. Държавата престава да е длъжник към БНБ, но се превръща в длъжник *навън*, към кредитора „от последна инстанция“, какъвто е световният капиталов пазар. Държавните банки престават да са длъжници на БНБ, но стават такива на държавата. Естествено, с това дълговият проблем не се изпарява. Държавата заменя един вътрешен дълг (към БНБ), който винаги е уреждан „по домашному“, с твърдите бюджетни ограничения на външния заем. Наред с това БНБ „изчезва“ като посредническо звено в дълговите вериги, а на нейно място се появяват БЗБ и БЦКБ.

Подобни операции са правени нееднократно, като различна е само конкретната схема. През 1934 г. „междинен кредитор“ е Погасителната каса♦, а с емисията на ЗУНК от 1993 г. въобще не се въвежда посредник, като държавата непосредствено поема необслужваните дългове. В крайна сметка въпросът, отново и отново, е кой ще понесе макроикономическите загуби. През 1993 г. те се посрещат *пряко*, докато при схемите от 20-те и 30-те години евентуалните загуби на междинния кредитор (БЗБ, БЦКБ или Погасителната каса) се покриват *постфактум* от държавата. Основното различие е, че ако през 1928 г. зад разместването на пластовете на вътрешния дълг прозрачно стои нарастване на външната задлъжнялост, то през 1934 и 1993 г. външен ресурс се активира косвено и по-късно.

Обзорната си статия за Стабилизационния заем Н. Стоянов приключва с едно просто тъждество. Покритите със заема просрочия на бюджета, в т.ч. по емитирания държавен вътрешен дълг към БНБ (общо около 890 млн.лв.), приблизително се равняват на направените вноски по репарационния дълг (945 млн.лв.) до края на 1928 година[183].

Тази сметка е подвеждаща. Независимо от съществената фактическа редукция на плащанията по външните дългове и по репарациите след края на войната♦♦, тяхното дори частично обслужване поглъща забележима част от бюджетните ресурси. За да изплаща репарациите, България не посреща свои вътрешни бюджетни задължения. Стабилизационният заем е рефинансирал отчасти външни задължения, но покрива и вътрешни просрочия, натрупани, за да могат да бъдат обслужвани същите тези външни дългове.

Ако се чете като индулгенция на безотговорната фискална политика, тъждеството на Н. Стоянов е полуистина. През всички тези години държавата омаломощава емисионната банка, другите държавни банки и многобройните скрити и явни резервоари на средства като пенсионния и специалните фондове. Споменатият списък на облагодетелствувалите се от различните преки и косвени (чрез държавни гаранции) финансови инжекции ясно показва, че външният дълг не е (или поне не е *единствената*) причина за фискалното разстройство. Крайната причина е обсебването на всички налични ресурси (вкл. тези на БНБ) за целите

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

♦♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

на държавата. Без съмнение, поносимият външен дълг е предимство, но източникът на неговото безконтролно нарастване е винаги неразумната *вътрешна* фискална политика.

След Стабилизационния заем контурът на трансферите между държавата и БНБ придобива различен облик. Формалната забрана да се отпускат преки заеми на бюджета и общините (вече записана в закона от 1926 г.) е преповторена и усилена в новия закон от 1928 година. В протокола за заема и в закона за БНБ е записано, че банката не може да сконтира 3-месечни съкровищни бонове за повече от 600 млн. лева. 400 млн. от тях са за пряко сконтиране от БНБ, а 200 млн.лв. – за сконтиране от други банки при евентуален последващ реесконт от БНБ. Правителството се ангажира да не иска краткосрочни аванси от банката. Обратно, то ежегодно предвижда в бюджета 100 млн.лв. за погасяване на дълга*. Накрая, нещо особено важно и необичайно – държавата се лишава от полагащия ѝ се сеньораж, за да погасява своите задължения към БНБ: до пълното им амортизиране печалбата на емисионния институт не се превежда на бюджета, а се задържа в банката.

Икономическата ситуация в света обаче междувременно дълбоко е променена. През 1929–1930 г. валутните резерви на БНБ бързо се стопяват. С началото на депресията фатално е подкопано и бюджетното равновесие. Банката отново е поставена между два огъня. От едната страна популистките искания за разхлабване на политиката, а от друга – изискванията на кредиторите, изградили достатъчно надежден механизъм за съблюдаване на поставените от тях условия.

Натискът върху паричната политика е простовато изразен от списание „Икономическа борба" още през януари 1930 година. Тя преповтаря класическата рецепта за задачите на емисионната банка като кредитор от последна инстанция. „В дни на парично и кредитно стеснение Народна банка не може да се придържа о старата банкерска наука: остави слабите да загинат, като остане да живее само здравото. Тази наука е много стара. Новото време познава друга банкова и икономическа наука и тя е: в дни с парично и кредитно стеснение послужи си с правата и средствата, с които разполагаш като емисионна банка; ако в такива дни успееш с тия средства да задържиш вярата у хората в твоята здравота и в твоите неизчерпаеми средства, ти си направил много повече от самото хвърляне на онези парични средства в обращение... Народна банка може да вземе на открито в странство дори с държавна гаранция 1 млн.зл.лв. – срещу тях може да извади тройно количество банкноти и да постигне облекчаване на паричното и кредитното стеснение с около 800 млн. лева."[184]

Разбира се, непосредствено след Стабилизационния заем подобна политика в България не е възможна. Комисарят на Финансовия комитет е здраво настанен в самата Народна банка и тя не може да вземе нито едно важно решение без неговото изрично одобрение♦. Оттук, та до края на депресията, основните конфликти с ОН ще се въртят именно около това, дали е достатъчно (недостатъчно) рестриктивна фискалната политика на правителството. В отчаяните опити да се намерят пролуки за уреждане на натрупващите се просрочия на бюджета, особено при изплащане на заплатите, отново се търси „помощта" на емисионната банка.

---

* По закона от 1926 г. тази сума е 150 млн. лева[185].

В тези опити е въвлечено и ОН. През януари 1932 г. съветникът при БНБ (по-късно комисар на ОН в България) Жан Вато признава, че „при отсъствието на всякакви оборотни средства, салдото по сметките на Съкровището в БНБ представляват само малка част от платежните заповеди, което предизвиква чувствително забавяне на текущите плащания, в частност на заплатите". Към края на 1931 г. Съкровището разполага с 87 млн.лв. при просрочени плащания от 430 млн. лева[186]. В началото на 1933 г. ФК констатира, че държавните разходи превишават средно с 110 млн.лв. приходите. „Достигната е точка, отвъд която не може да се продължава, доколкото кредитът на държавата е сериозно подкопан и просрочията в изплащането на заплати и пенсии повече не може да продължават безопасно."[187] При неудържимостта на положението (особено със заплатите) през 1933–1934 г. ФК се съгласява да бъде създадена специална амортизационна каса при БНБ, където автоматично се акумулират част от недоборите и 2% от брутните бюджетни приходи. Даден е пълен приоритет на изплащането на заплатите и пенсиите пред останалите разходи[188]. Просрочията по доставките се уреждат отчасти със специален извънбюджетен кредит от края на 1933 година. Изплащането им става (само частично в брой), като останалите се погасяват с 6% „съкровищни свидетелства", тиражирани всеки 6 месеца в срок от 5 години. Емитиран е и 6% вътрешен облигационен заем[189].

Но всичко това са палиативни мерки. Решението идва с поредица от стъпки, които *пълзящо ревизират силно рестриктивните условия от договора за Стабилизационния заем и дори основни положения в закона от 1922 г. за ограничаване банкнотната емисия и задълженията на държавата към БНБ.*

Нека припомня, че принципът за лимитиране прякото финансиране на бюджета от БНБ, записан още през 1922 г., е хронично нарушаван. А нарушенията са легитимирани от външната инстанция, налагаща този режим, каквато през 1922–1923 г. е Междусъюзническата комисия. Тя приема БНБ да сконтира *краткосрочни* съкровищни бонове на обща стойност 550 млн.лв., с които са покрити част от разходите по извънредния бюджет. През 1924 г. обаче матуритетът на боновете от 1923 г. е удължен на 6 години, с което банката на практика финансира *дългосрочно* правителството и погазва приетия принцип[190]. През 1925 г. се стига до ново сконтиране на бонове за 200 млн.лв., чието изплащане е също удължено.

През годините на депресията мащабът на проблемите се променя, като легитимиращата инстанция вече е ФК.

♦ Вж. *Икономическата условност...*

Първото отстъпление от договореностите идва още през 1931 г. с отказа от изплащане на предвидените 100 млн.лв. от бюджета за погасяване дълга на държавата към БНБ[191]. Оказва се, че мярката просъществува едва две фискални години и с нея са изплатени 230 млн. от 4.7-те млрд.лв. държавен дълг към банката.

В търсенето на изход от бюджетната криза се прибягва и до по-оригинални решения. Така например, финансирането на дефицитите се връща към особено архаичен източник – сеньоража от сечене на (сребърни и медно-никелови) монети. Според протокола от 1928 г. тази печалба следва да се предостави на БНБ до 30 юни 1932 г. за погасяване на държавния дълг към нея. Но обстоятелствата отново налагат нарушение на договореното. ФК обаче дава съгласието си част от сумата да не се превежда на БНБ веднага, а с бюджета за 1933 г., като междувременно се използва за покриване на бюджетния дефицит[192]. Впоследствие (през май 1933 г.) този срок отпада и печалбата е „безвъзвратно" иззета от бюджета. По такъв начин той спестява непренебрежими 790 млн.лв. от дължимото към БНБ[193]. А след като става дума за отменено изплащане на държавни задължения, операцията на практика се превръща в неявен мораториум по вътрешния дълг.

Най-сложни, продължителни и напрегнати са дискусиите около промените на въведените тавани за сконтиране на съкровищните бонове и изобщо по деблокиране на лимитите за държавния дълг към БНБ. (Те са фиксирани още със закона от 1922 година.) Промените целят увеличаване на допустимия дефицит и дават възможност да бъдат посрещнати част от натрупаните огромни просрочия, найвече по политически чувствителното перо за заплатите и пенсиите. Всяко разрешение е обвързано с преглед за изпълнението на поетите пред ОН обещания от правителството – разменната монета е консолидацията на всички извънбюджетни фондове и пристъпването към сериозна фискална реформа, отлагана през предходните години.

Съществен пробив е направен през май 1933 г., когато ФК разрешава максималният размер на издадените бонове да бъде увеличен от 600 на 1 100 млн. лева[194]*. Допуска се целият прираст да се пласира на свободния пазар, като се увеличава (от 200 на 500 млн.лв.) и сумата на разрешените за *реесконт* от БНБ бонове. Българското правителство обаче тълкува превратно самата логика на реесконта. То пласира първите 150 млн. допълнителни бонове при БЗБ и БЦКБ, които *веднага* ги реесконтират при БНБ. Това е равносилно на *пряко* сконтиране на съкровищните бонове от БНБ, с което се нарушават приетите нови тавани. Представителите на ФК в София съответно блокират втория транш от 150 млн.лв., прибавяйки и винаги лесния аргумент, че правителството не е изпълнило редица от исканите структурни реформи[195].

---

* Съкровищните бонове се изплащат от касовите наличности на бюджета или се подновяват на падежа със специално искане от Управителния съвет на БНБ и съответно решение на съветника на ОН при банката. (Вж. Архиви БНБ IV.)

През май 1935 г. е постигнат нов компромис с ФК за издаване на бонове за 600 млн.лв. (300 млн. за изплащане на заплатите и още толкова за просрочените платежни заповеди). Техният матуритет е две години и не се предвижда да бъдат подновявани. По този начин разрешената сума за сконтиране от БНБ е доведена до 1 700 млн.лв., при условие че до 1938 г. държавата отново ще я сведе до 1 100 млн. лева. Погасяването им трябва да стане автоматично, като банката ежегодно удържа съответната сума от текущите приходи на държавата без изрично разрешение на Съкровището. Цялата операция налага поредна промяна в закона на БНБ[196].

Н. Стоянов оценява операцията положително, тъй като според него тя не води до нарастване на дълга на държавата. От нея „няма да произлезе почти никаква загуба за държавата, защото с тази лихва ще се увеличи печалбата на БНБ, която съгласно чл. 8 на закона за БНБ отива за намаление на дълга на държавата към банката. Един реален разход в лихви би произлязъл за държавата, ако ФК не беше се съгласил да бъдат сконтирани новите съкровищни бонове направо при БНБ, а чрез реесконт"[197]. Пасажът е симптоматичен: в институционалната риторика на финансовите трансфери *видимото* ощетяване на държавата се приема като абсолютно зло, докато ощетяването на всеки друг сектор в нейна полза е, ако не желателно, то поне приемливо решение. БНБ е третирана като грижливо угоявано животно, предназначено да бъде принесено в жертва.

През 1936 г. е направена следващата стъпка като ФК дава съгласието си за отлагане изплащането на боновете с една година[198]. (По-късно държавата изобщо се освобождава от задължението да ги изплати през 1937–1939 година.) А цялостно решение на въпроса идва, когато икономиката стабилно излиза от депресията. С промяна на Закона за БНБ от януари 1937 г. допустимият дълг на държавата към БНБ е увеличен с 1 млрд.лв. спрямо фиксираната още през 1922 г. сума[199]. Този милиард отговаря на пряко сконтираните или ресконтирани от БНБ бонове за покриване бюджетните дефицити от началото на 20-те години до 1936 година. Съответните бонове са изтеглени, като по този начин постоянно подновяваният и увеличаван *краткосрочен* държавен дълг е трансформиран в *дългосрочен.* Продължителната игра на хитруване, натиск, обещания и отстъпки е легализирана.

В поредицата отстъпления спрямо установените през 20-те години финансови отношения на държавата с БНБ се вписва и отказът да бъдат приведени средства за погасяване на дълга по един от най-утвърдените канали. Става дума за споменатия по-горе (приет още със Закона от 1922 г.) механизъм, според който 2-процентни пункта от 3 или 4%-ните лихви, начислявани по задълженията на Съкровището към БНБ, се връщат в специален фонд на Министерството на финансите за изплащане на натрупания дълг към банката. През януари 1936 г. Управителният съвет на БНБ взема решение (очевидно по искане на правителството) дължимата сума за второто полугодие на 1935 г. (25.6 млн.лв.) да не отиде във въпросния фонд, а да бъде предоставена като приход на бюджета, т.е. за текущи разходи. Вярно е, че става дума за еднократен акт. Но вярно е също така, че той говори за изключителната припряност и своеволие, които си позволява правителството спрямо БНБ. В случая то дори изпреварва одобрението от ФК като трансферира средствата в блокирана сума, очаквайки да получи съответното разрешение[200].

По-решителна стъпка в същата посока е направена в началото на 1937 година. С промяна в закона за банката цялата ѝ печалба се привежда в бюджета[201]*. Изоставена е практиката, въведена още през 1926–1928 г., по която са изплатени 413 млн.лв. от дълга към БНБ[202]. Промяната е поредният (този път съвсем открит) мораториум по част от задълженията към емисионната институция. Крайна точка в тази логика е достигната в навечерието на войната (октомври 1939 г.), когато, вече в друга обстановка, Министерството на финансите ултимативно изземва от БНБ и всички фондове, формирани от печалбата ѝ. (Вкл. фонда за новостроящата се, все още недовършена, нова сграда. Пощаден е единствено пенсионният фонд.)[203]

Показателно е, че през най-тежките години бюджетът не се обръща към частните търговски банки за посрещане на острите си нужди от текущо финансиране, въпреки че те разполагат със значителни ликвидни средства след излизането от депресията. Причината е отсъствието на развит капиталов пазар и слабото доверие към държава, която е в очевидни затруднения – обявила е частичен мораториум по външния си дълг и постоянно трупа прецеденти на просрочия и мораториуми по вътрешния. Всичко това увеличава рисковата премия и не позволява да бъде емитиран по-евтин държавен дълг при условията на останалите търговски банки[204]. Успешен 5 % вътрешен заем за 200 млн.лв. е пуснат едва през април 1936 г., като той подобрява ликвидността на бюджета. Но и в неговата емисия има клаузи, които скрито препращат финансирането към БНБ – тя сключва споразумение с редица търговски банки за изкупуване на облигациите им по номинал[205]. През следващите години държавата съвсем не се отказва и от „по-лекия път“ – да ползва ресурсите на други държавни банки като ПСК и БЗКБ.

Подробно хроникираните дотук „спасителни“ операции за сметка на БНБ от 30-те години са представени схематично, без угризения, от директора на ДДД Н. Стоянов. Тъкмо той, по принцип, би следвало да държи най-много на репутацията на държавата като редовен платец. „Печалбите от насичането на разменни монети, което правителството проектира, както и ежегодните печалби на БНБ, пише Н. Стоянов през 1937 г., ще останат на разположение на съкровището за текущите нужди на редовния бюджет... От краткосрочния дълг на държавата в съкровищни бонове, главно към БНБ, определен от Финансовия комитет до размер 1 700 млн.лв., а използван до 1 618 млн.лв., 1 000 млн.лв. да се прехвърли към стария дълг на държавата по текуща сметка към БНБ, който ще продължава да се изплаща, както и досега, с част от лихвата, която държавата плаща на БНБ по този дълг. (По закона за ограничаване на банкнотното обращение от 1922.) Съкровищни бонове за 1 000 млн.лв. ще бъдат унищожени, а останалите ще се изплащат *постепенно и при възможност[!]*. По този млрд.лв. ще се изплаща на БНБ 3% вместо 4%, както беше досега, и освен това държавата се освобождава от задължението да изплати в срок от три години (1937–1939 г.) по 200 млн.лв. годишно, сконтираните през 1935 бонове за 600 млн.лв."[206] Това резюме показва многото линии, по които държавата се опира на БНБ през годините на депресията. Постигнато е удължаване матуритета на част от дълга към банката, трансформиран от краткосрочен в дългосрочен. Лихвите са намалени от 4 на 3% (което спестява 30 млн.лв.) и е въведен известен гратисен период. Държавата си дава правото да погасява своите съкровищни бонове „при възможност", като при това се отказва от договорените срокове. Всяка една от тези стъпки е форма на мораториум по вътрешния дълг, осъществен при това с външната санкция на ФК. *С поредицата операции е извършена цялостна подмяна във философията на Закона за БНБ от 1928 година.*

---

* В БНБ остават само фондовете, които тя формира от печалбата си, вкл. пенсионният фонд.

На 10 април 1945 г. Министерството на финансите подготвя чрез перото на Станчо Чолаков[207] подробни бележки по полученото писмо на БНБ за уреждане изплащането на държавния дълг към банката. След описаните по-горе събития изминават бурни години, през които дългът отново излиза от контрол. От 1940 г. държавата постепенно се връща към простото печатане на пари и към масирана емисия на парични субститути (съкровищните бонове), за да финансира военните си разходи♦. В самия край на войната бюджетът е изправен пред принципно познат проблем, което е повод да се направи историческа рекапитулация. Тя е извършена прецизно, като дава рядко прегледна количествена картина за трансферите между държавата и БНБ между войните (графика, с. 206). Натрупаните задължения през 1912–1937 г. възлизат на 5.7 млрд. лева. От тях 4.7 млрд.лв. произтичат от финансирането на войните и са „заковани" със закона от 1922 година. Останалият 1 млрд. идва от отбелязаното покриване на дефицитите до 1936 година. Основният източник на финансиране на държавата е банката[208].

Погасяването започва от 1922 година. През всички следващи 15 години държавата успява да намали дълга с нетно 2.3 млрд.лв. (30%), свеждайки го до 3.3 млрд. лева. Но въпреки този видимо позитивен резултат, смисълът на данните не е в абсолютните числа. Едното им важно послание е, че санирането е осъществено основно *преди* депресията – с началото ѝ процесът е преустановен и дори обърнат. Второто е значителният принос на *външните* източници: вноските от бюджета и произведението на Стабилизационния заем (общо 26% от намалението) идват от двата външни кредита, като представляват пряка трансформация на вътрешен във

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми: в търсене на паричен стандарт.*

Погасяване дълга на държавата към БНБ, 1922–1939

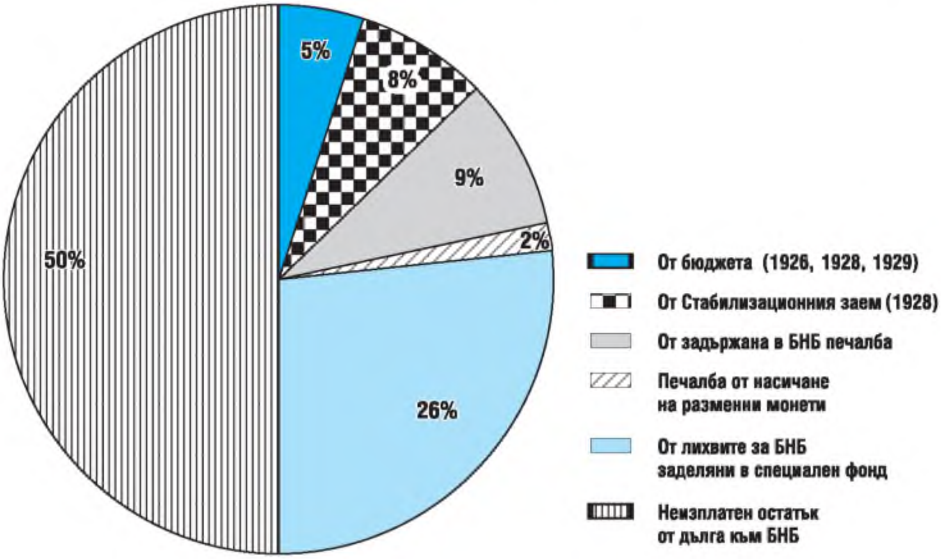

Архиви БНБ IV, с. 1049

външен дълг*♦. Третото послание е завоалирано в *пропуснатите погашения*. Бюджетът превежда обещаните вноски за намаляване на дълга през 1926, 1928 и 1929 г. (когато получава „чуждите пари"), но – както видяхме – си ги спестява през останалите седем години, с което пропуска да внесе около 700 млн. лева. Държавата е изплащала, отказвайки се от печалбата на БНБ, ала в един момент престава да спазва това задължение. (Само за 1936 г. става дума за 126 млн. лева.) Бюджетът превежда първите 84 млн.лв. от сеченето на монети, но след 1931 г. пропуска да преведе останалите 790 млн. лева. Най-голям принос (1.2 млрд.лв.) има захранването на специалния фонд от лихвите за БНБ, който просто действа най-продължително време. И при него обаче правителството неведнъж си позволява да използва средствата за текущи нужди, а не по предназначение. Трупайки нов дълг навън и нарушавайки поети законови ангажименти, държавата така и не доочиства задълженията си към БНБ преди следващата грандиозна дългова вълна.

„Санирането" на активите на БНБ през 1902 или през 1922–1928 г. идва след дълбоки фискални кризи, когато бюджетът е обсебвал ресурсите на банката.

---

[*] Тук са отбелязани само преките погашения към БНБ. От Стабилизационния заем, както видяхме, има и редица косвени погашения.

[♦] Вж. *Сизиф II – външният контур.*

В края на тези неспокойни периоди, при вече по-благоприятна външна и вътрешна конюнктура и след всички нанесени макроикономически поражения, се обявява възможността за „ново начало" в сметките. Загубите са инкасирани, дългът е преформатиран, външните ресурси са постъпили и „нормалните" отношения между БНБ и правителството като че ли могат да бъдат възобновени.

Тази схема не престава да работи. Тя е повторена почти дословно с въвеждането на Паричен съвет през 1997 година. Той стана възможен и стартира – освен с неизбежното външно финансиране – с предвиденото в новия закон за БНБ преструктуриране дълга на държавата към банката. Преформатирането на неговите матуритет, анюитети и инструменти позволява Паричният съвет да тръгне „на чисто", като се постигне бърза и чувствителна редукция в обслужването на дълговото бреме за бюджета. Точно както през 1931–1937 г., операцията включва и елемент на фактически мораториум по вътрешния дълг. Той обаче, не се изрази в някогашните полунеизказани, полудекларативни форми, с които правителството прокарва отказа си. Измиването на дълг се извърши от по-ефективната и безапелационна стихия на хиперинфлацията, която драстично ликвидира левовите задължения на държавата.

Държавните банки

БНБ е ключовата, но не единствената финансова институция, декапитализирана от държавата. Нейната уникалност произтича от свойството ѝ да генерира сеньораж и от свързаните с това специфични финансови трансфери. До 1928 г. БНБ обаче е и търговска банка, като в това отношение между нея и другите държавни банки няма принципни различия. Изкушението на властите да обсебват техните ресурси е толкова по-голямо, колкото по-широк е кръгът на васалните институции, от които редовно и систематично се изземва доход (или насочват ресурси). Накрая, по различни поводи и с други инструменти, държавата посяга и върху най-отдалечения, трети концентричен кръг – този на частните банки.

Механиката на трансфера от държавните банки е по-скоро класическа. Тя включва програмираното и записано в съответните устави отчисление в полза на бюджета, минава през подходяща конфигурация на лихвите, която изкуствено надува доходността на тези банки (съответно приходите на държавата), впряга целия арсенал на данъчния фискализъм и приключва с брутални еднократни капиталови трансфери. В страна като България, където не само гръбнакът, но и голяма част от плътта на финансовата система са образувани от държавни банки, трансферите между тях и бюджета изкривяват (понякога до неузнаваемост) финансовите потоци, като поддържат неоптимално равновесие и разпределение на ресурсите.

С конкретни примери от две избрани банки (Пощенската спестовна каса и Българска земеделска банка) ще се опитам да направя образа на тези процеси по-плътен.

ПСК е основана през 1895 година. Тя е създадена и се утвърждава като традиционна банка на „дребните съществования", на масовия спестител, на бедните. „Пощенското спестовно дело е станало вече насъщна нужда на населението особено в паланките и селата, където, щом се откриел клон на нова телеграфно-пощенска станция, първото искане на селяните било въвеждането службата и на спестовната каса. Това е най-главното назначение на тая каса – да развие и в най-бедното население стремлението и привичката към спестяването."[209] Задачата на ПСК (както и на сходни учреждения в други страни) е да се превърне в широк резервоар за спестявания, които да се пренасочват (според желанията на поредните властващи) към държавата, към банките с най-тежък кредитен портфейл, или за други цели*.

Моделът изглежда тривиален, но ако той е достатъчно разпространен, това все още не означава, че е универсален. В страните с англосаксонска стопанска традиция например държавата не разчита на подобен преразпределител. Възловото място на ПСК в България е само едно от лицата на държавното присъствие в икономиката, а начинът, по който е консумиран нейният ресурс, отразява местните стопанска култура и нрави.

Откъм „официалната" страна нещата изглеждат безпроблемни. В началото на XX в. ПСК държи нарастващ портфейл държавни ценни книжа, в които е облечен 65% от капитала на касата. Около 5% от всички непогасени държавни облигации са притежание на ПСК[210]. Уредбата ѝ е добре построена машина за канализиране спестяванията на населението към държавата. Касата рефинансира държавния дълг, като това е регламентирано в най-големи подробности от закона, а изземването на нейния доход става по схема, сходна с тази, по която се изземва сеньоражът на БНБ. По Закона за пощите и телеграфите от 1905 г. (който регулира дейността на касата и отменя специалния закон от 1896 г.) ПСК може да купува само облигации на държавата и на БНБ, но на практика тя придобива също облигации от общинските заеми и от Земеделската банка.

Атрактивността на държавните ценни книги за касата нараства от по-високи лихви по държавния дълг, отколкото по депозитите в БНБ. Образува се induced станалият впоследствие традиционен контур на трансфери, при който държавата оскъпява дълга си, след това прибира обратно част от „надценката", като изземва натрупаната „печалба" от своите институционални кредитори. ПСК акумулира доход от посредничество.

Нерационалността на подобни двупосочни движения се разбира още в началото на XX в.: прякото финансиране на дефицитите от спестителите би премахнало недостатъци на всяко междинно звено. Но то е възможно при определени условия. От една страна „спестителите, [следва] да получат всичката полза от тия книжа, а на касата да се плаща комисиона, както това правят всички банки и кредитни учреждения, а не както прави днес касата – купува със спестения им капитал ДЦК, от които получава 6–7% лихва, плаща на истинските им притежатели 4%, а остатъкът отива в доход на хазната"[211]. Освен това инвеститорите трябва да са достатъчно заможни, какъвто не е случаят с клиентелата на ПСК. Минималната купюра на ДЦК е от 500 лв., което значително надхвърля потенциала на касата.

---

* През 90-те години днешната ДСК изпълняваше същите задачи, като акумулираше в портфейла си ДЦК или като рефинансираше други държавни банки, най-вече тези с остри ликвидни затруднения.

Прякото инвестиране в ДЦК носи не само по-голям доход, но предоставя и мечтаната гаранция на държавата. Формално това магическо успокоение е налице и за влоговете в ПСК, но на практика то е осъществимо само през първите ѝ години. Депозитите в касата бързо достигат размер, който не може да бъде посрещнат от бюджета в случай на масово осребряване на влогове. Обещаната гаранция се превръща в напълно виртуална.

Според статута на ПСК, при атака на вложителите, държавата е длъжна да авансира касата срещу притежаваните от нея ДЦК, в които е инвестирана значителна част от капитала ѝ. „Ние... ще считем тая голословна гаранция на държавата за сигурна и за ненормални времена... но при условие, когато спестовното дело на държавата е в началото на своето развитие и когато спестеният капитал, облечен в ДЦК, е малък – само няколко милиона. Тази гаранция обаче, на държавата става ефимерна и безнадеждна, щом спестеният капитал съставлява значителен процент от приходния държавен бюджет."[212] През 1906 г. спестяванията в ПСК вече възлизат на 18% от приходите. „...Централизирането на спестените капитали в ръцете на държавата, под формата на доходоносно – в полза на самата държава – пласиране в ДЦК, е една жива опасност. То е един грамаден риск за бъдещето на спестовното дело в случай на едно извънредно политическо или икономическо обстоятелство... когато спестителите *ан блок* се явяват пред гишетата... Ето именно в такива случаи гаранцията на държавата изчезва и спестителите остават с празни ръце, ако не приемат вместо наличността да получат ценни книги – държавни облигации, които именно в такива обстоятелства не винаги ще представляват равноценност на спестения им капитал и не ще имат курсова цена за износна продажба."[213] Налице е потенциално социализиране на загуби.

Манипулацията на средствата на ПСК от държавата приема и по-груби форми. Според закона от 1895 г. касата формира запасен фонд, попълван от лихвения спред*. Със закона от 1905 г. фондът е премахнат: след приспадане загубите, останали в тежест на касата, чистият лихвен доход остава в полза на Държавното съкровище, а очакваната печалба на касата се залага ежегодно като приход в проектобюджета. Нещо повече – оказва се, че (в пристъп на усърдие) главният директор на Пощите, телеграфите и телефоните (ППТ) отнася печалбата в бюджета дори през периода на действие на закона от 1895 г.[214], въпреки че не е длъжен да го прави. Без резервен фонд ПСК се лишава от възможност да реагира на извънредни ситуации. Би могло да се помисли, че те ще бъдат посрещнати от бюджета. Но държавата се подсигурява и тук. „Види се, с новия закон [тя] е искала да обезпечи за себе си само доход от тая каса, като отхвърли формално гаранцията, която ѝ дължи, като истинско народно спасително учреждение."[215]

---

* Разликата между лихвите по кредитите и по депозитите.

Крайният резултат от тези трансфери е във вреда на спестителите. С простодушния език на епохата това е казано съвършено ясно. „...Държавата, като поощрява спестяването, не може и не трябва да си създава чрез него доходна статия за бюджета като присвоява печалбите на това спестяване. Напротив, самата държава трябва да се стреми постепенно да създава от спестовната каса едно истинско народно спестовно учреждение, действащо под контрола и отговорността на държавата, като от печалбите се образува толкова необходимият и полезен фонд, наречен резервен или запасен... който един ден, като нарасне толкова много, че би станал излишен за евентуални нужди на касата."[216]

Лекотата, с която държавата работи с ресурсите на ПСК, се долавя в знаменитата Парламентарна анкета на Изпитателната комисия от 1910 г., където на пласирането на капиталите на касата в ДЦК е посветен специален раздел.

Законът от 1895 г. изисква капиталите на касата да се влагат на лихвена сметка в БНБ, а всеки вложител, чиито спестявания достигнат определена сума може да поиска купуване на облигации чрез ПСК[217]. Държавата бързо се изкушава да умножи доходите на касата, които по право се присвояват именно от бюджета. Това е в известен смисъл легитимна грижа за доходоносно управление на активите, доколкото на ПСК се гледа като на един от многото активи на държавата. Но при всяка подобна операция се налага внимателна оценка на рисковете, а през 1903 г. основният риск произтича от все още значителното и колебливо ажио.

На плоскостта на икономическата *целесъобразност* теренът на анкетната комисия става по-хлъзгав, тъй като се дават квалификации за наличието или отсъствието на спекулативност в сделките. Документите на всяка анкетна комисия носят едновременно и експертно, и партизанско отношение към събитията. Затова нерядко те смесват несъчетаемото, като например обвинения в пропуснати ползи с обвинения за спекулативна игра. А презумпцията за лично облагодетелстване чрез отклоняване на част от получените печалби е дотолкова разбираща се от само себе си, че дори невинаги се налага да бъде облечена в думи.

Историята, разказана в доклада на Изпитателната комисия е за това, как (значими) държавни пари се влагат спекулативно, и за съпътстващите корупционни възможности. Повод за описаната операция е ниската доходност на капитала на ПСК, вложен, според закона, в БНБ. Ситуацията дава лесно защитим пред държавните инстанции аргумент за нуждата от увеличаване на тази доходност*. А предложеното най-достъпно решение е средствата на касата да се вложат в книжа от току-що емитирания (1902 г.) държавен външен заем.

При цялата видима привлекателност на подобна трансформация, рискът нараства съществено. Защото при наличието на биметален стандарт (какъвто все още действа в България) вътрешният и външният дълг не са еднозначно заменими, както при златния стандарт. Външният заем е със златна клауза, а капиталът на касата е в сребро, което внася неопределеността от все още твърде високото ажио. Именно „страхът от ажиото" разколебава финансовия министър Сарафов, който допуска операцията само за сумите, които ПСК *занапред* ще внася в БНБ[218].

Въпреки рисковете, надзорната организация на ПСК (Пощите и телеграфът) в течение на година разрешава инвестицията в ДЦК, закупени от БНБ за сметка на касата. В три последователни операции (януари 1903–февруари 1904 г.) са вложени 11 млн. лева. Обвинението на Изпитателната комисия е преди всичко срещу *целесъобразността* на направените покупки: тя преценява, че фактическата цена, платена за книжата е неблагоприятна (98.73 лв. при предварително решение за 91.00 лв.)[219]. Единствено за третата покупка (на облигации от държавен ипотекарен заем) оценката е по-благосклонна поради покачващия се курс и по-изгодната покупна цена на книжата.

За първите три покупки комисията снизходително приема, че „дотук се простира една фаза в превръщането на капитала на ПСК в ценни книжа, през която БНБ прави макар и не особено сполучливи операции, но все пак целта, която се преследва, е да се обърнат капиталите на ПСК в по-доходни ценни книжа". Но когато на сцената излиза главният герой на анкетата – министърът на финансите Лазар Паяков, – всякакво снизхождение изчезва и започва да се говори за престъпления. Депутатите от комисията записват, че „съвсем се забравя законът. Капиталът на ПСК се употребява за чисто спекулативни цели с престъпни операции"[220].

Дори тук първите стъпки са по-скоро положително оценени. ПСК е вплетена в тънка игра на европейските борси, като ѝ е разрешено да купи 4-5 млн. книжа от Берлинската, за да покачи курса на българския заем и да позволи следващият заем да бъде сключен при по-благоприятни условия. Подобни „хитрости" са текуща практика на борсовите пазари.

Покупките обаче продължават и след заема от 1904 г., при това по неизгодни цени и при вече топящо се ажио. Ако „дотогава ПСК е купувала ЦК с установени и доказани цени на борсата и то през солиден посредник като БНБ... сега финансовият министър отваря нов път: ПСК сама и направо да извършва покупка, и то при самата подписка, когато курсът не е още установен и тайните съглашения и сделки за сметка на сумите от ПСК не са изключени"[221]. Държавата прехвърля по-големия риск (от евентуално спадане курса на книжата) от една (БНБ) към друга (ПСК) своя институция.

---

* Съвършено същата аргументация, със същите съмнения, бе възпроизведена при операциите по „активно управление на външния дълг" през 2002–2003 година.

През 1906 г. негласните операции на касата се официализират, като ѝ се разрешава да инвестира част от средствата си в ДЦК. Това я превръща в директен кредитор на държавата и в непосредствен участник на един рисков пазар. Прохождането ѝ на това поприще са инвестициите в Софийския и Варненския общински заеми, които стават обект на обвинения в доклада. По повод емисията на Софийския общински заем Л. Паяков нарежда на ПСК да участва в самата подписка от синдиката в Берлин, при това за значителна сума, представляваща около 1/7 (35 млн.лв.) от цялата емисия. „Всеизвестен факт е, че при емитирането на един заем по-големите подписвачи получават и значителни отстъпки от официално обявения курс на емисията. Щом министрите допускат, щото ПСК да влезе в чисти спекулативни сделки, като подписва при емитирането на заема, те трябваше да се погрижат и да запазят поне интересите на ПСК, като влязат в споразумение със синдиката на заема. Нещо повече, при положение че ПСК участва с такава голяма сума (и осигурява успеха на заема), налагало се е да вземе участие в синдиката и да вземе частта от печалбите на емисията, които като се вземе предвид ниския цесионен курс на заема (81%) и емисията официално обявена (90.25%), не са били твърде скромни."[222] Присъдата на комисията е, че „авторите на сделката са виновни, защото са увлекли ПСК в спекулативни сделки, нещо, което не е допуснато от закона, като *даже* за БНБ не се позволява освен със специално разрешение на Народното събрание"[223]. Рискове от подобни операции се появяват при евентуално спадане на курса на книжата, а пропуснати ползи – при игнориране на по-благоприятни оферти за тях. Комисията посочва например, че „по частен път" може да се узнае, че Генерална банка (София) предлага облигации по курс 90.25, а за по-големи подписчици, дори и 1/4% отстъпка. (Вместо дадената от ПСК цена от 91.5.)

Ако при Софийския заем все още става дума за икономическа целесъобразност и за пропуснати ползи, то при подписката на Варненския градски заем съмненията и инсинуациите са направо за корупция и използване на вътрешна информация (*isider trading*). Участието на ПСК в него е принудително. Първоначално правителството разрешава на касата да подпише *целия* заем от 6–7 млн. [!] с мотив, че лихвите по него са 5%, при 4.5% за други държавни заеми. Скандалът е огромен и правителството свежда „поръчката" на ПСК до 1.5–2 милиона[224]. Тук на сцената отново се появява Генерална банка, но този път като партньор, който се възползва от възможности за влияние в правителството. „Това положение трябва да е било добре известно на *Генерална банка, която по общо убеждение е имала хора близки до г-н министър Паякова* и тя издава покана за подписка със сравнително висока емисия 92.5% – нещо, което никак не би могло да се оправдае от положението на тържището по онова време."[225] ПСК се обръща към Пощенската банка, но това пак не става директно, а чрез посредничеството на Генерална банка в София. Подписката не се извършва в Пеща. В крайна сметка получената отстъпка и разноските свеждат ефективния курс до 92.28%, т.е. почти до нивото, искано от Генерална банка.

Двата епизода илюстрират странични канали, по които бюджетът привлича ресурси от държавни институции от типа на ПСК. Включването им в рисковани сделки за извличане на по-висок доход, използването им като подставени звена в постигане на определени „тактически" цели, принудителното им въвличане в емисията на облигационни заеми – всичко това влиза в големия контур на трансфер от финансовата система към държавата.

През следващите десетилетия ПСК продължава да деформира финансовите потоци и лихвените равнища. Един от най-показателните епизоди в това отношение е ситуацията, създала се по време на депресията. С всеобщия срив на доверие към частните банки в началото на кризата, масовите спестявания бързо са „напъдени" към ПСК, където през 1935 г. се утаяват над 2 млрд.лв. (около 1/6 от всички депозити). Въпреки това, ПСК продължава да поддържа относително високи лихви, противно на призванието си да прибира влоговете на контингента спестители, които не се интересуват особено от размера на лихвата, а единствено от сигурността. Ас. Чакалов нарича тази политика „недоразумение" и публично изразява несъгласието си с нея. Касата „изхождаше от идеята, че така ще увеличи средствата си, които влага главно в държавните банки. Увеличаването на влоговете у нея не дойде от влоговата лихва, а от стабилизацията на лева насам, която създаде условия за сигурност на спестяванията..."[226]

Със своята политика ПСК повдига равнището на цялата лихвена структура, което затруднява БНБ да намали сконтовия си процент, а останалите кредитни институции да свалят пасивните и активните си лихви. Доколкото другите държавни банки (особено БЗКБ) зависят от „рефинансирането" на ПСК, те не разполагат със свободата да променят своите лихви, независимо от политиката на спестовната каса. Но съществува и обратната връзка: при положение че БЗКБ няма други достъпни ресурси, тя е принудена да поддържа високи кредиторни лихви. „Нейната роля ще се улесни само когато може да развие средносрочния и дългосрочен кредит чрез емисията на дългосрочни облигации. Това ще стане със създаването на капиталов пазар у нас. До това време тя ще трябва да се стреми да не работи на печалба, но... би трябвало да получава субсидия от държавата, за да поевтини кредита на земеделието."[227]

Получава се порочен цикъл, характерен за хронично бедната на капитали българска икономика. Ако ПСК намали лихвите (при отсъствие на капиталов пазар и на сериозни алтернативни източници), БЗКБ би могла да я последва само ако инкасира загуби. Това би принудило държавата да субсидира БЗКБ, а следователно и да продължи да търси начини да финансира разходите си чрез иззевмане ресурсите на ПСК.

Обгрижването на финансовите потоци към ПСК (а оттам и към държавата) приема и съвсем директни форми. И така, през 1937 г. правителството издава наредба закон, с която забранява на държавните банки да дават по-високи лихви по депозитите си от сконтовия процент на БНБ. С това разпореждане – отбелязва без никаква ирония Ас. Кемилев – „се цели приспособяването на лихвата на всички влогове към едно реално [!?] ниво и избягването на конкуренцията, която указва високата лихва при някои държавни институти върху притока на влогове към ПСК и останалата банкова система"[228].

БЗБ е друг от показателните примери за отношенията на държавата с васалната ѝ банкова система♦. Случаят тук е малко по-различен, доколкото декапитализирането на земеделската банка се осъществява от две страни – държавата, която (при наличност) прибира ресурсите ѝ, но и клиентелата на банката, съставена от гъстата кооперативна паяжина. Погледнато по-общо, между двете няма принципна разлика. Кооперативното движение е от най-чистите еманации на българската *етатистка* стопанска идеология и то е „меката връзка" на взаимното проникване между държава и общество. Ето защо тук става дума не за еднопосочна и проста зависимост, а за лабиринт от връзки, които в крайна сметка подхранват двупосочния трансфер на ресурси между държавата и нейните стопански творения.

Няма съмнение, че БЗБ е обект на обикновено, „битово" източване от политическия и стопанския елит. С огромната си мрежа тя е готова за обсебване както „отгоре" (от партизански политически котерии), така и „отдолу" (от самите кооперативи).

Това, разбира се, не е случайност. Ако е вярно, че „лошите" политически нрави могат да покварят всяка институция, то точно толкова вярно е и че обществото си създава институции, които *да бъдат* покварявани. Структурата, функциите и начинът на управление на БЗБ (по-късно на БЦКБ и БЗКБ) са замислени именно така. Оставяйки за по-късно въпроса, *как* е осигурявана тази зависимост и *как* „обществено-държавните" банки са изсмуквани от кооперациите♦♦, тук се фокусирам върху каналите на финансови трансфери от държавата.

Съществен „генетичен" факт е, че БЗБ е правоприемник на Земеделските каси (ЗК), а следователно и на тяхната традиция, активи и пасиви. Между двете е построен и пряк финансов „мост". Непосредствено преди преобразуването им в БЗБ в края на 1903 г., правителството разрешава на министерството на финансите (юли 1903 г.) да заеме 10 млн.лв. от касите, като на свой ред те са упълномощени да сключат в чужбина заем за 5 млн.лв. при 7 процента. Произведението на последния се задържа по сметки в чужбина на разположение на министерството на финансите[229]. Чрез тази безхитростна операция държавата използва Земеделските каси като обикновен посредник към външния капиталов пазар. Правителството очевидно няма особено високо мнение за тяхната стабилност, след като се застрахова с блокирането на средствата в чужбина.

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.* Изложението на двете места е допълващо се. Вж. също коментираните вече трансфери между БНБ и БЗБ.

♦♦ Вж. *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм.*

За шест месеца (до края на 1903 г.) държавата изтегля и изразходва 11.8 млн.лв. от ЗК. Към края на следващата 1904 г. задлъжнялостта към същата институция набъбва до 23.4 млн. лева. Тези суми са погасени с парите от получения през 1904 г. 5% заем от Париба, който в крайна сметка рефинансира вътрешния краткосрочен дълг на бюджета към касите.

Подробност в цялата многоходова схема се оказва нейната *незаконност*. С промените в закона за Земеделските каси от 1897 г. те „нямат право да отпущат никакви заеми на държавата, а заем в странство те и БНБ могат да правят само с цел усилване средствата си, но не и за да дават заеми на държавата"[230]. Това положение е променено през декември 1903 г., когато Земеделските каси са преобразувани в БЗБ. На новата банка вече е дадена възможност да отпуска заеми на бюджета и да участва в подписката на държавни облигационни заеми навън. Но тази уредба няма обратна сила и тя по никакъв начин не узаконява рециклирането на външни ресурси за държавата чрез касите през 1903 година.

Докладът на Изпитателната комисия регистрира и други трансфери от живата връзка между БЗБ и държавата. Един от разследваните случаи е използването на фонда, формиран от 25% от чистите печалби на БЗБ, който сам по себе си създава условия за намеса на държавата в банката. Предназначението му (за подпомагане на земеделието и неговите отрасли) го прави типичен „фонд за развитие", където сметка няма, а властта бърка в него по свое усмотрение. Той е управляван от петчленна комисия начело с министъра на земеделието*.

Констатациите са унищожителни[231]. Установено е например, че посочената в равносметката за 1905 г. наличност от 1 072 262 лв. (немалка сума) не е мината в приходната част на равносметката за 1906 г., нито в тези за 1907 и 1908 година. Средствата се въртят безотчетно, а сумата се появява едва през 1909 г., когато целият фонд е отнесен директно в бюджета. („Твърде лош признак за верността и точността на сметководството по тоя фонд", отбелязва комисията.) С тази последна стъпка следите се губят в общия кюп.

За стила на консумиране на тези пари, идващи от БЗБ, е показателно, че през 1904 и 1905 г. по фонда няма бюджет и сумите са изразходвани съвършено произволно, „без един пълен и предварително обмислен план... Налага се подробна ревизия от Министерството на финансите... като се има предвид, че няколко частни ревизии по някои от разходите на фонда са констатирали не само дръзки закононарушения, но и злоупотребления... Фондът се е управлявал през това време... без никакъв правилник... [Петчленната] комисия много пъти се е събирала просто да протоколира произведените много по-рано лично от самия министър разходи..."[232] Сред нарушенията са посочени неоправдани разходи като отпускане на стипендии и временни помощи, доставки на семена и добитък, на овощни дървета, лози и пр. Крайното предназначение на 25-те процента от печалбата на БЗБ се оказва пряко субсидиране и уреждане на близки кръгове.

---

* По това време министър е Никола Генадиев. Споменатите тук негови действия само допълват корупционния му профил. (Вж. *Плащът на корупцията*.)

Начинът, по който правителствата жонглират със средствата на Земеделската банка, е илюстриран и от съдбата на парите, предназначени за помощ на бежанците след Илинденското въстание. Подминавам моралната страна на иначе баналната история със суми, отклонени за благородни каузи[233]. *Икономическата* „закачка“ тук е, че част от помощите са събрани от държавата „заемообразно“ от БЗБ, чрез 5-годишен 7% заем от 1 млн.лв., който да се раздава на свой ред безлихвено на пострадалите. Като че ли в този случай именно държавата поема върху себе си част от загубите. В действителност тя изразходва парите без сериозна мисъл да ги върне. След изтичането на срока на заема (през ноември 1909 г.) банката започва да настоява за погашенията – дългът на Министерството на финансите е достигнал 1 215 170 лева. По добре позната схема, министерството просто нарежда на БНБ да го погаси от името на правителството. Банката е задължена да осигури временно финансиране, с което да изплати средствата и „от своя страна ги минава на сметка на държавата тоже с лихва, като се очаква разходът да се оформи с надлежна заповед окончателно през 1910 година“[234]. Така бюджетът субституира дълг към БЗБ с дълг към БНБ, оскъпявайки допълнително получените и изразходвани съвършено безотчетно средства: новият дълг към БНБ е с лихва върху вече капитализираното задължение към Земеделската банка. Въпреки това, едва ли има основание държавата да бъде съжалявана. В някои от следващите трансфери тя със сигурност е прехвърлила част от дълга, а друга част покрива от БНБ.

Преминаваме няколко години напред. През февруари 1912 г. Ив. Евстр. Гешов организира финансовата подготовка за Балканската война, като търси средства във всички посоки. В разговор с министър-председателя Ж. Буске отбелязва „нетърпението му да получи пари, оставащо неприкрито зад външно незаинтересования тон, който той се опитва да възприеме по този повод“[235]. Буске е натоварен да сондира Париба дали намерението на Гешов да се изземат 25% от приходите на БЗБ за нуждите на Съкровището е юридически допустимо. Проблемът е в заема от 1896 г. за капитализиране на Земеделските каси♦. Според неговите клаузи имуществото и приходите на касите са предоставени като залог и само част от тях може да се залага при бъдещи заеми, ако те са предназначени изключително за капитализиране на касите (БЗБ). В случая становището на Буске (предадено на централата му в Париж) е благосклонно, тъй като активите на БЗБ са оценени на 52 млн. франка и надхвърлят значително заема от 30 млн. франка. Този, иначе дребен, епизод е показателен с това, как първият рефлекс на управляващите при остър недостиг от средства е да посегнат на ресурсите на държавна банка като БЗБ.

През войните и при земеделския режим след тях БЗБ е декапитализирана

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

от двойния шок на инфлацията и на безогледното ѝ партизанско изстискване. Достатъчно е да се прелисти докладът на Парламентарната комисия за БЗБ от 1925 г., за да се получи подробна инвентаризация на каналите, по които това е ставало[236]♦. Тук само отбелязвам, че от гледна точка на „икономиката на трансферите" БЗБ е използвана от държавата с презумпцията за „програмирани" загуби, поемани от земеделската банка и покривани впоследствие (далече не винаги изцяло) от бюджета. Това е основополагащата идея на всяка „банка за развитие", но и на по-късната комунистическа стопанска реалност.

БЗБ се утвърждава като хибридна институция. Тя е основен канал за рефинансиране на земеделските стопани и кооперации, но и нещо като застрахователна компания, и инструмент на „социалната политика", и готова структура за изливане на средства към политическа и съсловна клиентела. Зад всички тези дейности – явно или неявно – стои държавата.

Изключително жива представа за характера на тази връзка дава сведение, изготвено от клоновете на БЗБ по искане на ДДД. То фиксира състоянието на отпуснатите от банката кредити с държавна гаранция към 1 юли 1928 г., т.е. непосредствено преди получаването на Стабилизационния заем. Сведението се състои от еднотипни списъци (по клонове), което прави и съвсем случайния подбор достатъчно представителен. Наслуки избирам Новопазарския клон[237], представил поменик от 20 позиции, подредени хронологично. Те са истински реликти от дейността на БЗБ през близо три десетилетия, като преобладават операциите след Първата световна война. Живописният списък заслужава да бъде приведен изцяло.

Следите отвеждат до 1899 г., когато с държавна гаранция е отпуснат заем „на земеделското население, пострадало от градушката". Без конкретни дати (т.е. като текуща практика) е посочена обобщаващата позиция за заеми „на общините за постройка на училищни сгради". За „пострадали от суша и градушка" са отпускани пари през 1908 и 1909 година. Следват кредити „на бедното население, пострадало през войната 1912/1913 г.", „на бежанците и крайграничното население, пострадало от войната", „на жителите от Харманли, Преслав и Попово за издръжка", „на бежанците българи за издръжка през 1915 г." и „на бежанците българи в новите земи и Бургазкия окръг". След войната се подновяват „застрахователните" заеми. През 1919 г. е отпуснат такъв „на земеделското население, пострадало от сушата„. По-късно БЗБ дава кредити с държавни гаранции „на бежанците за обзавеждане и жилища по закона от 1920 г.", „на инвалиди, опълченци и др.", „на жители от с. Караджово (Елховско), пострадали от пожар", „на жителите от с. Мансарли (Харманлийско) за изхранване на добитъка", „на жители от с. Шипка (Казанлъшко), пострадали от градушка", „на пострадалите от градушки и наводнения през 1923 г.". По-нататък рубриката обобщава – „на пострадали от градушка и наводне-

---

♦ Конкретната практиката на БЗБ е разгледана подробно в: *Банките на кооперативния свят.*

ния през 1923 г." и „от суша и наводнения през 1924 г.", за да се стигне до заем (за значителните 100 млн.лв.) „на пострадалите от природни стихии през 1926 г.". След тази година БЗБ рециклира парите от Бежанския заем. С държавна гаранция тя отпуска кредити „на бежанците чрез трудово-земеделски стопанства" и „от заема за бежанците".

Истинският мащаб на трансферите идва от многократното множене и разширяване на този списък... А часът на истината и тук настъпва с договарянето на Стабилизационния заем. В подробните анализи за състоянието на финансовата система ФК констатира пълното изтощение на БЗБ от държавата и кооперациите. Тя е в положението на източените до дъно и фалирали банки от годините на прехода. Вл. Моллов е принуден да признае, че „БЗБ е инвестирала своите капитали до такава степен, че за да може да функционира, е необходимо да получи пресни средства – не краткосрочни кредити, които трябва да изплаща след 3, 4, 6 месеца, но фондирани средства, с които да може да разполага за даване на дългосрочни кредити... Тия, които бяха направили предложение за заем на БЗБ... намериха, че не могат да рискуват свои средства, докато БЗБ не получи една друга ориентация, докато не получи други средства, за да бъде ликвидна... Ние не можем от държавата да дадем тези средства"[238]. С други думи, налага се пълна рекапитализация, която може да се осъществи само отвън.

Независимо от финансовото саниране, нито репутацията на двете банки, нито отношенията им с държавата се променят. Кредитният бум от 1928–1929 г. се опира до голяма степен именно на БЗБ, което очертава ясен контур на трансфери: капитализирането ѝ от Стабилизационния заем подхранва кредитна експанзия, довела до натрупване на несъбираеми вземания и до последващо „социализиране" на загубите от държавата. Очертава се и втори, *по-пряк,* контур чрез препращане на средства от Стабилизационния заем към държавата при посредничеството на БЗБ. „Прави впечатление, пише И. Екимов, силното нарастване на заемите към държавата, окръзите и общините. От една страна, в пряката си задача – кредитиране на земеделието – банката се оформя като институт за краткосрочен кредит, а от друга – широко е разтворила касите си за дългосрочни обществени заеми. На това противоречие трябва да се тури край. Банката трябва да престане да бъде торба, в която всеки може да бърка."[239]

Депресията оголва греховете в отношенията между държавата и собствените ѝ банки от предходните години. Заедно с влошаването на състоянието на длъжниците, безогледно поеманите през 20-те години държавни гаранции (обхванали от най-малки начинания до големи инфраструктурни обекти) се проявяват една след друга. Проблемът е особено сериозен за БЗБ, която в същия момент е използвана за провеждане на „антициклична" политика чрез наливане на нови пари в икономиката. Нейни клиенти се оказват неспособни да посрещат задълженията си, а в същото време „осребряването" на гаранциите е непосилно бреме за бюджета.

В началото на 1932 г., българският финансов министър е принуден като ученик да се оправдава пред ФК по този повод. Той обаче само констатира, без да осъжда. „Държавата е поела големи ангажименти към общини, кооперативни сдружения и др., които в миналото са получили гарантирани от държавата заеми, а сега, поради недостиг на приходи, не са в състояние да посрещат задълженията си. Тези амортизации, непредвидени в текущия бюджет, вероятно се отразяват върху дефицита."[240] Три години по-късно Ас. Кемилев е по-прям. „С оглед на народните интереси, които са вложени в БЗКБ, пише той, държавата трябва на всяка цена да устои на задълженията, които е поела с гарантирането на заеми на предприятия, имащи голямо обществено значение, без да имат и най-малката търговска рентабилност. В противен случай трябва да се очакват нежелателни събития, тъй като БЗКБ, позовавайки се на държавната гаранция, е минала в печалба през минали години стотици милиони лв., които се оказват несъбираеми."[241]

Този леко патетичен призив е напразен. Ангажиментите на държавата се оказват „кухи" задължения. Тяхното игнориране е поредната форма на мораториум по вътрешния държавен дълг през годините на депресията. Както и всички останали форми, тя е огледален образ на случилото се през „успешния" край на предишното десетилетие.

В началната фаза на депресията БЗБ и БЦКБ активизират операциите си. Отчасти това се дължи на спонтанен приток на ресурси и доверие към държавните банки в момент на остра финансова криза. Както отбелязва английски наблюдател, тази „психология на публиката е разбираема, доколкото един вложител вероятно чувства, че докато една частна банка може да фалира, то самият кредит на държавата е въвлечен в държавните банки, чиито резерви са ограничени в крайна сметка единствено от възможностите на нацията да плаща данъци"[242].

Но двете банки напълно съзнателно са използвани и за постигане на непосредствени политически цели. БЗБ е „провеждала политика на намаление еднoличните краткосрочни кредити в рамките на възможното, защото смразяването там е едно от най-големите... Банката обаче не е могла да устои на държавните нужди от кредит и е увеличила значително (с около 30%) пласментите си в държавни и общински заеми"[243]. Ас. Кемилев обръща внимание и на дребната манипулация, с която се маскират част от трансферите на БЗБ към държавата. „В пласментите през 1935 са включени 450 млн.лв., дадени на държавата срещу Съкровищни бонове, които в банковия баланс са включени в сметка каса. Това показване на Съкровищните бонове като касова наличност обаче смятаме, че не се оправдава, защото тяхната сконтируемост от БНБ не значи още задължение за последната да ги сконтира незабавно и не им дава качеството на авоар по сметка."[244]*

Поучителна е и кратката инвентаризация на Б. Недков за една от видовете загуби, прехвърляни върху БЗБ през този период[245]. С Постановление на Министерския съвет от 1 юни 1932 г. на банката е възложено да закупи за сметка на държавата тютюни с 20% над пазарните цени. (За 13 млн. лева.) Наредба закон от 11 октомври 1935 г. я принуждава да изкупи останали непродадени тютюни от реколтата от предходната година в Родопите. (Това са около 9 млн. лева.) Накрая, с наредба закон от 12 май 1937 г. БЗКБ закупува за сметка на държавата 4 000 т тютюни от същата стара реколта.

---

* На практика, както видяхме, БЗБ *веднага* сконтира боновете в БНБ. Осчетоводяването им като касова наличност само потвърждава, че държавата не се е церемоняла твърде много с формалностите.

Ангажиментът на БЗБ и БЦКБ по разпределението на загубите от тютюна е значителен. От салдото на голямата тютюнева сделка от 1935 г.♦ в пасив на двете банки остават непокрити задължения на тютюневи кооперации към тях в размер на 55 млн. лева. (От общи загуби при сделката от 255 милиона.)[246]

Тук става дума единствено за тютюневия отрасъл, чието бедствено положение се отразява върху общата макроикономическа конюнктура. Но сходни операции по прехвърляне на загуби са правени и по други поводи. Земеделските произведения, закупени само от БЦКБ например възлизат на 287 млн. лева. Навсякъде принципът е идентичен – „финансовите резултати от тази дейност на банката [БЗБ] (се изразяват) в постепенно увеличение на сумата, имобилизирана в закупени земеделски произведения. От друга страна, понеже всички тези операции стават под гаранция на държавата, това означава и косвено увеличение задълженията на Съкровището"[247].

Цикълът се затваря. От държавата загубите могат да бъдат *покрити* единствено по три начина – чрез данъчно бреме, чрез външен дълг или с окончателното им стоварване върху населението чрез инфлация. Но те могат да бъдат и (временно или постоянно) *прехвърляеми.* Депресията е време на хронични бюджетни просрочия, вкл. към БЗКБ. Дългата сага на конфликта между банката и Министерството на финансите по повод уреждането на висящите ѝ вземания от държавата е симптом на масов проблем.

Раздвояването на целите, произтичащо от двойнственото положение на БЗКБ (като резервоар на загуби и като финансова ръка на държавата), често внася противоречивост в политиката ѝ. В поредния си доклад (от юли 1936 г.) ФК отбелязва с ирония, че БЗКБ трупа загуби, които остават скрити поради продължаващото некоректно капитализиране на просрочени лихви. (На значителната сума от 800 млн. лева.) Но въпреки оплакванията за ограничена ликвидност, свързана с разпоредбите на облекчителните закони, банката все пак се оказва „в състояние, отбелязва ФК, да осигури сезонното финансиране на земеделието и в същото време да намери „огромните" суми, необходими на държавата, на държавните предприятия и на множеството квазимонополи, които БЗКБ е принудена да управлява според различни закони"[248].

С излизането от кризата задръжките падат и стандартите на „безметежно" поведение бързо се възстановяват. Кредитната политика на държавата е отново

♦ Вж. *Духът на икономическите институции.*

опиянена от подобрението на конюнктурата (подгрята от военни приготовления), пак са пуснати в ход всички лостове за „облагане" на банковата система и за оттичане на средства чрез държавните банки към неплатежоспособни длъжници.

В редовния банков обзор на Ас. Кемилев за 1937 г. може да се намери цялата гама от мерки в тази насока, взети в течение само на година. Преди всичко, държавата най-после прибягва до облигационен заем (300 млн.лв.) при частни банки, което е по-скоро цивилизованият начин да се покриват дефицитите*. В същото време тя си дава правото да използва лихвоносно ликвидните средства на Погасителната каса, които са немалката сума от 200 млн. лева[249]. Държавата намалява и трансфера си към касата♦. През годината БЗКБ „национализира" Българска ипотекарна банка. Макар и предвидена в споразумението за учредяването на БИБ, стъпката предизвиква „временни недоволства" – със 142 млн.лв. са закупени акции за 388 млн.лв., а ипотекарните задължения са конвертирани в левове. Все през 1937 г. (както видяхме) са отложени плащанията по сконтираните от БНБ съкровищни бонове, на БЗКБ е разрешено да кредитира строително-спестовните дружества, банката е освободена от задължението да протестира просрочения с една година портфейл, отпуснат е (разбира се чрез БЗКБ) нов заем от 12 млн.лв. на водния синдикат „Въча", въпреки доказаната му невъзможност да обслужва предходните кредити[250]...

В това изброяване – върху съвсем инцидентен материал – е целият „обикновен етатизъм" с неговото трескаво изсмукване на ресурси и с готовността си във всеки момент да съдейства на очертаваща се кредитна експанзия. Ас. Кемилев дори свенливо предупреждава, че „горната изобилна законодателна дейност постигна своите непосредствени задачи и помогна главно на Държавното съкровище да закрепи положението си и да посрещне нарасналите си нужди. Все пак не би трябвало да се изпуска из предвид, че тя носи в себе си зародиша на едни бъдещи затруднения, когато някои институти със специално предназначение, а без специални приходи, ще имат да правят големи изплащания"[251]. Бесовете отпреди депресията и от следстабилизационната еуфория се появяват отново.

Без миналото си на банка, обслужваща кооперациите и държавата, БЗКБ би имала опцията на големите частни банки, които по време на депресията консервативно свиват пазарния си дял, но запазват относително прилично състояние. Вместо това Земеделската банка влиза в депресията обременена от баласта на една кредитна инфлация, а през годините на кризата е „пришпорена" да трупа загуби в голям мащаб, за да поеме вменената ѝ от държавата буферна функция в сблъсъка с масовото недоволство и с популистките искания.

В средата на 30-те години нуждата от рекапитализация на БЗКБ стои отново както през 1928 година. Но ако през 1928 г. на разположение все още са последните трохи на световния инвестиционен бум, то през 30-те санирането трябва да се осъществи със собствени ресурси. Извършено е с тромави стъпки, които са по-близки до счетоводни манипулации, отколкото до вливане на свежи пари. БЗКБ е най-засегнатата банка от операцията по облекчаване на длъжниците от 1934 г. и съответно облигациите на Погасителната каса заемат най-голям дял в нейния портфейл. В активите ѝ продължават да тежат и заемите, отпускани под гаранция на държавата, като възможностите за тяхното погасяване са твърде проблематични. „Това пречистване на баланса, пише Ас. Кемилев, ако бъде последвано от изплащане от страна на държавата на ония гаранции, които последната е дала за известни кредити, указали се понастоящем положително несъбираеми, ще подобри извънредно много положението и ще ѝ открие пътя към нова и полззотворна кредитна дейност."[252] БЗКБ рестартира "към нови перспективи" с баланс, в който 70% от портфейла е просрочен.

---

* Това всъщност е скрит кредит на БНБ.

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

През втората половина на 30-те години БЗКБ е един от двата одържавени мастодонта (редом с банка „Български кредит"), които са впрегнати здраво в кредитиране на държавата. При окончателното преструктуриране на портфейла ѝ (до 1938 г.) заемите за държавата нарастват с 800 млн.лв., докато тези за земеделците намаляват (вследствие отписването на лошите дългове) с 1 300 млн. лева. Ако през 1934 г. вземанията от държавни и общински учреждения са около половината на тези от частни лица, то през 1938 г. „държавните" вземания надхвърлят 1.2 пъти частните. (А заедно с държавно-гарантираните кредити за водни синдикати – дори 3 пъти.)[253]

В края на 30-те Ас. Чакалов обобщава възвърналата се, банализирана практика. „Опасното е, че държавата си служи с лекия начин на заемане средства от Пощенска каса, разни фондове и особено от БЗКБ, без да се погрижи да отиде до по-мъчния, но по-правилния път на държавни емисии, като се постарае постепенно да привлече и частната спестовност. Особено не е препоръчителен начинът да се прибягва до заеми от БЗКБ, която има съвсем друго предназначение и се лишава от необходимостта да служи на земеделското стопанство."[254] *По-лесното начало най-често надделява...*

За близо четири десетилетия Земеделската банка преминава през същите цикли на изтощение и „презареждане", които преживява и БНБ в 60-годишната си история. Причините са идентични – недостигът на капитал; приетият модел на развитие; ценностите и разбиранията на общия им собственик.

Макроикономическият грабеж – инфлация и дефлация

Дотук ставаше дума единствено за трансфери, предизвикани от целенасочени решения и/или политики с предвидими резултати. Техен естествен епицентър е държавата. Съществува обаче и друг тип, чиито мащаби са толкова значими, че последствията им придобиват стихийна сила*. Източникът им е в мерки, вземани в различни моменти и на разни равнища, но свързани от обща логика и насоченост. Доколкото в икономическия живот няма еднозначно печеливши или губещи резултати, дори при подобни бедствия, едни стопански сектори, институции или големи маси от населението попадат от „неудачната", а други от „правилната" страна.

Класическите катаклизми от този характер са *дефлацията* и *инфлацията*. България е преживявала и двете, като техните следи разсичат икономическата памет.

Опитът от непосредственото минало сякаш посочва инфлацията като „по-обичайна" икономическа патология. Но в перспектива на по-дългата история това не е така. До комунистическия период инфлацията се свързва преди всичко с уникалността на войните и на следвоенните години. И ако тези периоди оставят дълбок белег, то все пак завършената представа за *чисто стопанска* катастрофа се оформя под влияние на дефлацията от Голямата депресия.

Въпреки полярността на двете явления, те носят и общи черти. Същината им е драстичната промяна във взаимното положение на длъжници и кредитори, рязката преоценка на тяхното нетно (активи минус пасиви) богатство. Тези промени произтичат от *брутално изменение в "стойността" на парите,* което постига ненадминат грабителски ефект.

По принцип дефлацията разорява *длъжниците* (увеличавайки многократно дълговото бреме), а инфлацията *кредиторите*. Но при инфлация (след кратък благоприятен период) длъжниците също изпадат в затруднено положение поради чувствителното покачване на рисковата премия по новите и старите заеми. И в двата случая кредитната верига се къса, а последиците са сходни – „саниране", което налага значителни финансови трансфери. Има и друго. Инфлацията унищожава дълг, докато (с покачващата се покупателна способност на парите) дефлацията валоризира спестяванията. Но при дефлация падат цените на залозите, което насърчава изчистване на вземанията от страна на кредиторите. Доколкото – от макроикономическа гледна точка – ликвидирането на дълг е равнозначно на нарастване спестяванията на дебиторите, двата процеса отново показват допирни точки.

Частично уравновесяване на последиците от инфлацията или дефлацията се постига от обстоятелството, че всеки стопански изпълнител е едновременно поне в две измерения – на кредитор (например депозитор в банковата система) и на длъжник. Както отбелязва Ж. Бурилков, „не може да се поддържа тезата, че една страна може да стане по-богата, като унищожи вътрешния си дълг, тъй като това, което печели държавата, губят го гражданите кредитори“[255]. Разбира се, равновесието не е пълно, защото едната от двете позиции е винаги по-изразена. Когато – да кажем домакинствата – са нетен кредитор (какъвто бе случаят с началото на 90-те години), те са най-уязвими към инфлацията (чрез влоговете си в банките и чрез фиксираните си доходи), макар и да извличат известна „печалба“ от измиването на дълговете си в левове. Когато е масов длъжник (какъвто е случаят със земеделските стопани след кредитната еуфория от 20-те години), населението е уязвимо преди всичко към дефлация. Освен това инфлацията носи и неизбежен несиметричен макроикономически резултат. „Опитите през последните години – отново по думите на Бурилков – за лишен път [доказаха, че] във всички страни... общият резултат от една инфлационна политика винаги се изразява в разрушение и намаляване на общия национален капитал, чрез развиване свръхконсумация и непроизводителни инвестиции.“[256]

---

* Оставям настрана доброволните трансфери между частни стопански субекти, в които държавата няма пряко участие.

Нека накрая обърна внимание, че легитимирането и преразпределението на загубите при дефлация по-често и в по-голям мащаб имат нужда от специални закони и регулации. Те създават своя тежка юридическа машинария, която се задейства относително бавно и тромаво. Изобщо, „в името на социалната правда се налага да се намери модус за облекчение положението на длъжниците чрез пряко споразумение с кредиторите и при съдействието на държавата“[257]. Обратно, с инфлацията всичко протича по-бързо, случва се извън и покрай законовите конвенции. Опитите за „компенсиране“ на губещите възникват в немалка степен спонтанно, например чрез бягство в друга валута (известното ни доларизиране на икономиката). Крайните решения също така идват рязко, „със замах“: нагледен пример е въвеждането на паричния съвет, съпроводено с откъсването на цял сегмент от банковия сектор.

Периодът между двете световни войни е истинска лаборатория на макроикономическите трансфери, свързани с инфлацията и дефлацията.

Непосредствено след Първата световна война се налага решенията на стопанската политика да се вземат в много кратки срокове и при неясни тенденции. Променливата обстановка постоянно поставя дилеми, които с днешния жаргон бихме нарекли избор между „шоково“ стабилизиране и „постепенен преход“. Първият предполага „фиксиране на лева в относително тесни граници, чрез привързване към дадена „първокласна“ (т.е. конвертируема в злато) валута“[258]. Втората опция е „поетапно повишаване на лева с временно стабилизиране на всеки етап“. Ключовият въпрос е дали „легалната“ стабилизация ще се извърши на фактическото (многократно обезценено) ниво на валутата или ще се търси връщане към предвоенния златен паритет. Едното решение означава инкорпориране на военната инфлация и признаване на фактическото положение. Другото изисква продължителен дефлационен период.

Дилемата е пряко отражение на търсенията в Европа. Нека припомня, че традицията и логиката на класическия златен стандарт допуска временното му суспендиране и „свръхнорменото" кредитиране на държавата от емисионната банка в случаи на форсмажор (война) при изричното условие, че тези мерки са временни и след края на събитието ще последва връщане към нормата. Възстановяването може да стане само чрез дефлационна политика. Първата световна война обаче дотолкова разстройва фиска и паричната система, че обичайната схема вече съвсем не изглежда очевидна. Необходимата дефлация надхвърля всичко познато дотогава. В Европа (вкл. във Великобритания) се засилват позициите на онези, които започват да гледат на инфлацията като на приемлива опция. Самата мисъл за допустимост на инфлацията е малка идейна революция, тъй като тя е съвършено чужда на дълго господствалия „златностандартен" манталитет.

Не е учудващо, че твърдо по класическия път тръгва Англия, последвана от някой периферни държави като например Норвегия. През 1925 г. британците – с висока цена – се връщат към предвоенния златен паритет. Значително по-голям брой страни се ръководят от пазарното равнище, достигнато след войната. С това те легитимират девалвацията от военните и следвоенните години. Новите нива се колебаят между 1/5 (Франция) и 1/125 (Латвия), като в България то е 1/27, а у нейните съседи 1/11 (Югославия) и 1/33 (Румъния)[♦].

Отраженията на дефлацията и инфлацията върху националното богатство са широко дискутирани през 1922–1923 г., когато колебанията в курса на лева са найзначителни и икономиката трескаво се мята в крайности. „Колебанията на валутата предизвикват изобщо бързи, повече или по-малко болезнени размествания в имотните състояния на хората, бързи преминавания на богатствата от едни в други ръце, пише Асен Цанков... Валутната спекулация е една от най-вредните форми на злоупотребление в народното стопанство[259]. При повишение на валутата ефектите за кредитори и потребители са положителни. „Кредиторът е дал в заем по-лоши пари и ще получи сега по-добри, потребителят ще купи сега по-евтино и повече стоки." Напротив, длъжници и производители ще загубят. „Първите затова, че по-мъчно ще изплатят задълженията си, щом трябва да връщат по-добри пари. Производителите, които много пъти работят освен със собствения и със заимстван капитал и според това са повече длъжници, нежели кредитори... те много страдат от внезапното понижение на цените на стоките, с което е свързано повишението на валутата. Подобрението на валутата означава именно спадане на цените."[260]

Това, което е вярно за вътрешните преразпределителни ефекти на дефлацията и инфлацията, е вярно отчасти и за външните. „Мнозина не се решават да отпуснат кредит на една страна със спадаща валута или ако отпуснат такъв, го правят с разчет, че си осигуряват риска от забавеното издължаване на кредита чрез

[♦] Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

свръхсметно високи премии. Когато валутата се подобрява, тогава пък купувачите се въздържат. Разликата в реалната стойност, която страните с ниска валута плащат на страните с висока валута за покупките си в чужбина, не е нищо друго освен една висока премия, която страните с разклатена кредитоспособност плащат на страните, които им са открили кредит."[261] Основното различие в статута на кредиторите по вътрешните и външните заеми е, че вторите разполагат с оръжието на „златната клауза": сключени в злато, външните дългове не се обезценяват успоредно с девалвацията на местните книжни пари. Вярно е, че при форсмажорни причини (като война) за известно време се приема изплащането на външен дълг в обезценени валути. Но във всички следвоенни преговори по дълга кредиторите настояват, а длъжниците приемат, че става дума за временно състояние и че плащанията постепенно ще се върнат към златния паритет. *Онова, което се допуска за вътрешния дълг (преминаване към новия обезценен паритет), никога не се е приемало за външния*♦.

Паричната нестабилност през 1921–1923 г. е с различни отраслови и социални отражения. „Повишаването курса на лева има дефлационни последици с ефект върху преразпределението на активите, пише Г. Николов през 1923 година. По-заможните слоеве имат повече възможности за предпазване от ефектите на дефлацията... Периодите на обезценяване на книжните пари са по-малко вредни за промишлеността, отколкото периодите на възвръщане към металическия паритет."[262]

През април–октомври 1923 г. е преживяна кратка ревалоризация на лева, като курсът му почти се удвоява – от 3.5 златни сантима през 1922 г. на 5 сантима. Под впечатление от това развитие Г. Николов проповядва „умерена" инфлация. „Препоръчаната сега инфлация, пише той, като бъде извършена с нужната предпазливост с оглед стабилизирането на паричната единица към указания от нас уровен, ще трябва изключително да отиде за здравите нужди на търговско-промишления ни живот, а не за консумативните нужди на държавата като по-ранншата. Тя ще го оживи, като с опаричаването му даде възможност да преживее по-леко днешната криза и да ни даде нови повече продукти. Наличността на нови повече продукти ще даде една пречка за повишаване на цените, дори ще допринесе за тяхното спадане... Препоръчаната тук инфлация, в противоположност на по-ранншата, за консумативни нужди на държавата – е благотворна, целителна и към нея с нужната предпазливост, крайно време е да се прибегне, вместо да се чакат времена на порасналa в покупателната си сила парична единица."[263]

Този примитивен текст е представителен за едно широко разпространено разбиране на икономиката. Но в него се прави и инвентаризация на „добрите" и „лошите" последици от инфлацията. Авторската позиция е, че трансферите, свър-

---

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

зани с ревалоризацията на лева (т.е. с дефлацията) са напълно негативни. Маркирани са няколко контура.

– От населението към държавата: увеличена данъчна тежест. „Бюджетът е планиран при един курс на лева, а се осъществява при друг... Сега, след повишение на лева... ако би последвало намаляване на цените на стоките и услугите наполовина, всеки данъкоплатец би платил реално два пъти по-голям данък от първоначално предвидения му."[264]

– От длъжниците към кредиторите. В неразрешимия антагонизъм длъжници-кредитори се влагат социален и „етичен" елемент. Г. Николов възпроизвежда клишето, че длъжниците са добри, бедни и онеправдани, а кредиторите – лоши, богати и силни. *„Експроприация" на кредитора (чрез инфлация) се допуска, докато „експроприация" на длъжника (чрез дефлация) не е приемлива.* „Всеки кредитор ще бърза да ликвидира с длъжника, като прави сметка, че гаранцията, която за него представлява длъжниковото имущество слабее поради падане на цената му... Всеки кредитор ще гледа как да си прибере парите и да ги вложи „финансово", т.е. да играе на повишение на курса."[265] Дефлацията е масово бедствие, което засяга всички стопански субекти, но по несиметричен начин. Основните потърпевши (на първо време) са длъжниците, макар в крайна сметка „печалбата" на кредиторите да се оказва илюзорна, тъй като в краха си длъжниците завличат и самите кредитори.

– Разслоение. Тези които са финансово по-добре могат да изчакат повишението на цените (и спада на лева). По-слабите ще са принудени да продават на по-ниски цени.

Спасението според Г. Николов е в *стабилизация чрез инфлация.* „Ето защо тъкмо сега... един кредит, какъвто би могла да окаже БНБ от нова емисия, би спасил едни от разорение, други – от полуразорение, трети – от известни загуби и би им дал възможност да покачат цени, когато биха могли да реализират печалби."[266] Губещите при девалвация (инфлация) ще са чиновници, пенсионери, рентиери, „но да се помогне на тях, съвсем не е нужна разорителна революция, която подобряващият се лев причинява... *Достатъчно е да се отиде към възнаграждението им с долни, малоценни левове в отношение с поскъпването на живота*"[267]. Заедно с тази проповед за индексация се промъква и интуитивно разбиране законите на общото икономическо равновесие: „Нека никой не се мами, че като купува хлеба с един, дори с два лева по-евтино, той много печели, тъй като в същото време, като работник, производител, търговец, длъжник и данъкоплатец той може да губи много повече."[268] Среден път – път на „малко по-висок лев" – не съществува, заключава Г. Николов[269]. Общото впечатление, което оставя този текст, е на словесно разточителство и литературни орнаменти по повод една проста теза. Той е смес от стила на епохата и интелектуален провинциализъм. В крайна сметка тезата само преповтаря онова, което се говори на много места в Европа.

Значително по-интелигентен поглед идва от Ж. Бурилков, който на практика излага основните принципи на господстващата тогава Генуезка парадигма[♦]. А те са, че се „счита за много полезно... усилието на тази страна, която, след като е постигнала едно относително стабилизиране на валутата си на едно ниво, много по-ниско от това на бившия златен паритет, се заеме с консолидиране тази стабилност чрез създаване нов паритет към златото върху същото или почти същото ниво, където е извършено стабилизирането"[270]. Тази позиция е изразена през 1924 г., когато е постигната фактическа стабилизация на лева (макар и в началото си), но все още стои въпросът за средносрочната стратегия на паричната политика. Ж. Бурилков изразява преобладаващото мнение. „Време е да се освободим от илюзията, че е възможно и желателно днешната стойност на книжния лев да се повдигне до златния му паритет... едно чувствително подобрение на валутата, като спъне износа и затрудни изплащането на даньците, ще унищожи основата на активния баланс и бюджетното равновесие."[271] Затова и основният патос е отново срещу възможната дефлация.

Краткият епизод от юни–октомври 1923 г. е използван като „плашило". Все още странните за българина ефекти на дефлацията, които тогава се наблюдават в умален мащаб, Ж. Бурилков описва в подробности и систематично, като за учебник. Изредените негативни последици са: загуба на конкурентоспособност на износа; цената на труда спада по-бавно от цените на стоките; даньците остават неизменни, при повишена стойност на лева, практически се увеличават; дълговете стават автоматично по-тежки и разорителни за най-активните стопански съсловия – производители и търговци[272]. „От дефлацията известни облаги могат да извлекат само кредиторите и рентиерите. Но при разорението на длъжниците и производителите, интересите и на кредиторите също така са в опасност. Най-убийствено влияе дефлацията върху предприемчивостта в търговията и производството. Тя внушава у търговците и производителите съкрушителната мисъл, че техните производителни средства и стокови запаси ще се обезценяват автоматически, като в същото време пак автоматически ще расте тежестта на техните задължения. В този случай търговците и индустриалците имат очевиден интерес да преустановят работата си, докато трае периодът на подобрението. Ще бъде умен и ще спечели само този, който на време се е оттеглил от предприятието си, вложил е парите си в заеми и спокойно очаква момента, когато пак ще се възстанови най-важното и най-необходимо качество на националната монета – стабилността."[273]

Не може да се пренебрегне, че заинтересована от дефлацията е държавата и то от гледна точка на външните ѝ задължения. „Безспорно от много по-голямо значение за България са външните задължения. Това обстоятелство служи като главен аргумент на тия, които у нас препоръчват подобрение на лева[*]. При подобрение на лева в нашия бюджет ще фигурират по-малки суми за погашения на задълженията ни в странство, но тия намалени числа на левовете ще представляват пак същите количества стоки, щом международните цени запазят известно постоянство."[274]

---

[*] Не случайно именно директорът на Държавните дългове Н. Стоянов е за подобна политика.

[♦] Вж. *Кредитори и длъжник.*

Описаното през 1923 г. е възприето като инцидентно краткотрайно бедствие. Никой още не подозира доколко реалистични ще се окажат неговите признаци само десетилетие по-късно. По време на депресията дълговото бреме нараства съществено вследствие на дефлацията, т.е. на увеличената покупателната способност на парите. Свиването на земеделския доход повлича със себе си срив в цената на земеделските активи, а оттук и обезценяване на залозите. Длъжници и кредитори са вплетени в мъртва хватка (както при инфлационна ситуация), в която нито длъжникът е в състояние да посрещне задълженията си, нито кредиторът може да събере вземанията си. При това дефлацията идва след кредитната вакханалия от края на 20-те години, когато степента на задлъжнялост в икономиката се повишава значително.

Макроикономическият трансфер на дефлацията задвижва механиката за преразпределение на загубите. Оформено решение идва с облекчителните закони, приели окончателния си вид през 1934 г., но остротата на дебата от началните фази разкрива най-добре истинския залог на борбата.

Един от първите въпроси е за това, дали изобщо е необходимо да се помага на длъжниците в новата ситуация? Аргументите срещу подобна помощ са многобройни, като се движат от чисто технически съображения до „завистливата" икономическа памет. Те са особено сполучливо систематизирани от И. Палазов.

При обсъждането на облекчителните закони някои хора с по-далечни и „реваншистки" спомени се сещат, че по време на инфлацията от 1920–1923 г. заеми, деноминирани в златни левове, се изплащат от длъжниците с обезценени книжни левове. Ето защо, по тази логика, с настъпването на депресията на длъжниците не трябва да се помага. „Мотив им е, че през 1920–1923, когато левът се обезцени и длъжниците изплатиха с нищожни суми (и с книжни, обезценени 30 пъти левове) стари златни левове, никой не помисли тогава за кредиторите, чиито капитали се стопиха... Както тогава никой не помисли за кредиторите, така и днес не е справедливо да се иска да бъде помогнато на длъжниците като цялата тежест падне само на кредиторите и то, както се иска, *само на частните* кредитори[275]. Естествено, подобна позиция няма големи шансове да бъде приета през 30-те години, но тя много ясно показва неравностойното положение на кредитори и длъжници в конфигурацията на обществените сили.

„Други, продължава Палазов, са против идеята да се помогне на длъжниците за това, че ние не сме още в един период, който да е ликвидирал със стопанската криза и следователно подпомагането на затруднените длъжници да идва като последица в ликвидацията на една стопанска и социална депресия. Подпомагането на длъжниците е преждевременно.

Други смятат, че за да бъдат защитени длъжниците не е нужно да се създават специални закони... Чрез една правилна кредитна политика на държавните и обществени кредитни институти би могло да се постигне достатъчно закрила на длъжниците."[276]

Въпреки привидната симетричност между длъжници и кредитори, социалната тежест и представителство на едните и другите съвсем не е еднакво. България е „икономика на длъжниците" и в решенията за разпределение на загуби, именно този слой се ползва от социална протекция и фаворитизма на държавата♦. Тъкмо той е в състояние да наложи решения в своя полза, както ясно показва третирането на лошите дългове през 30-те или това от 90-те години.

Несиметричност в ефектите на дефлацията е налице и при друго фундаментално противопоставяне – между производители и потребители. Кой и в каква степен използва загубата от 30% в покупателната способност на селското стопанство? Къде се прелива новопоявилата се покупателна сила – в чужбина, на вътрешния пазар или към търговията и индустрията? Тези въпроси задава през 1932 г. Асен Цанков и те са част от истинските проблеми при всеки дефлационен трансфер. Защото на загубите на длъжниците противостои „печалбата" на други слоеве от повишената покупателна способност на парите.

На пръв поглед изглежда, че най-значимите загуби са във външната търговия. „Класическата" жертва на дефлацията са износителите: „в чужбина ние продаваме евтино и купуваме скъпо"[277]. Но „трябва да се приеме, че далече по-голямата част от своята изгубена покупателна сила нашето селско стопанство е отстъпило не към чужбина, а към българската търговия и индустрия... Продължението на кризата с разширението на разстройството може да доведе до едно положение, при което и в търговията и индустрията минусът ще надхвърли плюса. Ако се има предвид сътношението между нашата вътрешна и външна търговия, загубата на нашето народно стопанство в цялост от покупателна сила, преляна в чужбина без пряко възмездие поради прекомерното спадане на цените за нашите главни произведения, се свежда върху един малък размер от стойността на националното производство. Тая загуба не е фатална. И ако всички признаци посочват една криза, която е обхванала целия наш икономически живот, това разстройство не се дължи пряко на загубите, претърпени от спадането на цените, а на онова разместване и разбъркване в стопанските отношения, за което влошеното състояние на нашето земеделие е дало първия тласък, но което е неимоверно усложнено от изникналите психологически фактори"[278].

За сметка на земеделието са облагодетелствани чиновниците и пенсионерите, „чиито доходи, колкото и напоследък номинално съкратени, все пак притежават днес една значително по-висока покупателна сила, отколкото доходите им през 1928"[279]. Положителен ефект има също за работниците, въпреки че той е неутрализиран от увеличената безработица. Накрая, самото земеделско население не е изцяло губещо. (Загубите при него падат само върху опазарената продукция.) А „разширението на производството, поставящо на разположение на селянина по-голямо количество за обмяна на пазара е в състояние много чувствително да ком-

---

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

пенсира загубите от намалението на цените и напротив, много опасно е намалението на производството при спадащи цени, както през 1929 г."[280].

Мозайката е пълна, но това са *потенциални* резултати. Реализацията на всяка възможност става с борба. Макроикономиката създава условия, без да дава гаранции.

В стабилизационната политика – според обстоятелствата – преобладават инфлационни или дефлационни моменти. Изборът и дозировката са въпрос на мяра, навременност и насоченост. Интуитивно изглежда очевидно борбата с дефлацията да се води с проинфлационни мерки и обратно. Опасността от свръхдоза, както и преразпределителните последици за различните сектори в обществото обаче правят решението нееднозначно. Към трудностите се прибавя и историческият опит, който пренася горчивината (или еуфорията) на минали решения. Има държави, например Германия, които изглеждат имунизирани срещу инфлационни изкушения: икономическата памет от хиперинфлацията през 20-те години е съхранена десетилетия, а страхът от повторение просмуква и до днес традицията на централното банкиране. Обратно, в Южна Америка именно тези решения са правилото, а прагът на тяхната приемливост е крайно нисък.

В крайна сметка изборът не е тривиален и са валидни само най-общи правила. С положителност може да се твърди, че при всяка дългова криза в определен момент изниква спектърът на инфлационния вариант като най-радикален преразпределител на дълговото бреме. Той е по-трудно „продаваем" открито, рядко се обсъжда в качеството на формално решение, но, така или иначе, неявно се шири в публичния дебат, създава нагласи, настроения, политическа подкрепа, лобизъм и афинитет към едни или други мерки на икономическата политика. Инфлацията се стоварва подобно на мощно стихийно бедствие, ала нейната необратимост се подготвя постепенно, с поредица от предходни стъпки, външни обстоятелства, институционални мерки и стопанско поведение. Ето защо подозрението за манипулация от страна на властите и за преднамерени действия на заинтересовани среди витае в обществото: няма големи инфлационни вълни, които да не са съпроводени от съмнения (нерядко оправдани) за виновност на държавата. Хиперинфлацията от 1996–1997 г. в България го потвърждава. Тя бе завършек на политика с несвързани, противоречиви и несинхронизирани компоненти, чиято едничка спояваща цел беше обсебването на държавната финансова машина и установяване диктатура на длъжниците. Възможността за хиперинфлационен изход бе неколкократно анонсирана[281], но се реализира едва когато дълговият проблем на държавата и на основните заинтересовани среди наложи това решение като неизбежност. В същото време, освен измеримите макроикономически последици, този епизод донесе нещо дори по-важно. Кризата легитимира здравата дефлационна и консервативна политика, като намали вероятността от нови инфлационни увлечения.

В икономическото ни минало неведнъж съжителстват трезви гласове, предупреждаващи за опасностите от инфлацията, със стопанска политика, която не може да я избегне или дори я търси.

Първи сериозен конфликт избухва в края на XIX в. (през 1891 г.), когато както опциите, така и мотивите на избора са съвършено отчетливи. Конфликтът провокира осмисляне на последиците от инфлационна политика, а докладът на управителя на БНБ М. Тенев по този повод[282] съдържа завършено описание на смисъла и на механизмите на инфлационния данък♦.

Най-схематично, предмет на спора са разминаващите се виждания на Министерството на финансите и на БНБ за стабилизиране на паричното обращение, въвеждането на златния стандарт и елиминиране на ажиото. Банката упорито се стреми към златен еталон и към разширяване на банкнотното обращение. Обратно, притиснат от непосредствените си бюджетни нужди, фискът предпочита да получи бързия сеньораж от сеченето на сребърни монети. През февруари 1893 г. Министерството на финансите отказва емисията на сребърни банкноти, искана от БНБ, а след година (февруари 1894 г.) пуска в обращение значително допълнително количество (12 млн.лв.) сребърни монети, за да покрие част от бюджетния дефицит с печалбата от насичането им. Това става въпреки настойчивата съпротива на управата на банката.

Проблемът е, че при действащия в тогавашна България биметален еталон, небалансираната емисия на платежни средства в сребро води до поява на премия (ажио) в полза на златото при размяната между злато и сребро на вътрешния пазар. Вследствие на приетите от правителството неадекватни мерки, и според очакванията на банката, то се увеличава значително, достигайки 9 процента. Достатъчно е в доклада на управителя „ажио" да се замени с „девалвация" на валутата, или с „инфлация", за да получим едно напълно актуално и коректно описание за отражението на тези процеси върху длъжници, кредитори, износители, вносители и потребители. А приложената в текста аритметика по също толкова съвременен начин, показва как еднократната печалба за бюджета от сеньораж ще е по-малка, отколкото загубите за населението от подхранването на ажио. С други думи, когато държавата монетаризира бюджетните си дефицити, тя облага всички свои поданици с инфлационен данък.

Проинфлационната политика е широко обсъждана по време на кризата от края на XIX в. и, разбира се, през войните. Дебатът тече с пълна сила в края на Първата война и след нея. Както бе споменато, в началото на 20-те години се появяват открити и бодри призиви за използване на „управляема" и „безвредна" инфлация. Но истината е, че експертната общност разбира в дълбочина механиката и причините на явлението. Споровете около инфлацията вдъхновяват силни страници на Ст. Бочев и на други трезви гласове. Нека приведа една експертна и една институционална позиция.

Години след М. Тенев Живко Бурилков* е изразително пестелив в представянето на инфлационния данък. „Професията на производител и търговец изгуби предишното си обществено уважение; оборотните средства на стопанските предприятия се изпариха... *Паричната инфлация [е] по-удобно и прикрито средство за данъчно облагане на населението.* Тази бе политиката през войната, когато трябваше да се посрещнат грамадните военни разходи; това се практикуваше след примирието, а даже и днес още, при най-честото отсъствие на съзнание и решителност у правителствата за уравновесяване на държавния бюджет чрез икономии и съответно повдигане на данъчните постъпления... *Инфлацията представлява най-лесно, но най-несправедливо данъчно облагане за народа и от това гледище тя заслужава пълно осъждане*... Правителствата трябва отново да се научат да не харчат повече от онова, което те могат да вземат от данъкоплатците и частните кредитори. Тази разумна политика вече е санкционирана у нас със закона за ограничение банкнотното обращение от 30.6.1922. Някои постановления на този закон, особено тия за максимума на банкнотната емисия и за нейното покритие могат да станат сериозна пречка за камбиалните и чисто търговско-кредитните операции на банката; но що се отнася до ограничението на държавните аванси от банката... което може да се превишава само в изключителни случаи с разрешението на Междусъюзната комисия, в наш интерес е да не допуснем каквито и да са заобикалки или отклонения от това разумно ограничение на закона... Опитите на много страни показаха, че с прекратяване издаването на банкноти за покриване дефицитите на държавата, вместо стабилизиране на достигнатото вече ниво на националната валута, автоматически настъпва известно подобрение. Това се дължи на психологически причини и на отпадането от курсовете на чуждите валути и от цените на стоките съществуващия по-рано значителен елемент на осигурителна премия против риска на бъдещо обезценяване."[283]

---

* Също свързан с БНБ като неин дългогодишен подуправител.

♦ Обстоятелствата около тази ситуация са подробно разгледани в: *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

Бурилков обръща внимание и на чисто поведенческите реакции на населението към инфлацията – трескавото търсене на „момента", бързото ориентиране в обстановката и използването на непосредствените ниши. Подобна масова реакция се появява при всички инфлационни вълни, вкл. през 90-те години.

Ето приведената изцяло битова картина, която показва, че става дума за базисни икономически инстинкти. „В началото на банкнотното изобилие, когато почти никой не предвиждаше лошите и безвъзвратните му последици, нашият селянин още по-яко се придържаше в старата си привичка – да събира бели пари за черни дни. При по-нататъшното обезценяване на лева, той скоро схвана че се е измамил и *започна да употребява част от банкнотите за погасяване задълженията си.* Въпреки мораториума, през 1916–1918 г. при БЗБ са били погасени 60 млн.лв. задължения (от 150 на 90 млн.лв.). Това олекване на тия задължения не съставлява особена придобивка за нашето стопанство, тъй като то стана за сметка на стопените в обезценението на лева капитали и влогове на БЗБ. След 1918 г. задълженията се увеличават бързо. Покрай увеличените и действителни нужди на селското стопанство тук играят немалка роля усвоените нови привички от войната и паричното обезценяване за разточителен живот и главно страхът от все по-голямото поскъпване на найнеобходимите му потреби, който създаваше едно неестествено надпреварване в разните покупки."[284] Този пасаж разказва всичко и обяснява защо десетилетие по-късно някои завистливо ще се сетят за „златните години" на длъжниците през време на инфлация, за да поискат „компенсация" за кредиторите през надигащата се дефлация.

Институционалният поглед е на ТИК. В мемоара на камарите от 1920 г. е показано ясно разбиране. „Крупният факт в развитието на държавните ни финанси от войната насам е колосалното увеличение на държавните разходи и предизвиканите от това грамадни дефицити. Големите дефицити се попълваха и още се попълват с пагубна фабрикация на книжни пари... БНБ бе освободена от обменяемостта на банкнотите със злато... Резултатите от подобна финансова политика във всички времена и народи са били всякога едни и същи... покупателната сила на националната валута е падала... Най-много обезценена днес е рублата, тъй като съветското правителство е емитирало досега 600 млрд. рубли. После идват кроните от Виена и Будапеща, а след тях нашият лев."[285]

ТИК реагира на купешките обяснения на процеса, които съпътстват всяка инфлационна вълна. „Всички тия социални злини... погрешно се приписват на някаква спекула, [те] всъщност са резултат – включително и това по право или криво се нарича у нас спекула – на непрекъснато обезценяване на лева. Главното зло не е толкова в самото увеличение на банкнотите, срещу което не съответства никакъв прираст в стопански блага, а в обстоятелството, че *този процес на увеличение и обезценяване не прониква едновременно и еднакво до всички категории на населението, до всички стоки и услуги*; но най-голямото зло е, че този процес на обезценяване и разстройство всеки ден добива нови и непрекъснати тласъци от продължението на същата финансова политика държавните дефицити да се покриват с ежедневно издаване на банкноти. *Новоиздадените банкноти, подобно на фалшивите пари, всъщност нямат никаква реална стойност.*"[286]

Особено чувствителна към предвиждания данък върху имотното състояние, ТИК припомня, че това облагане пристъпва азбучната истина, че всеки данък „трябва да се посрещне от дохода, а не чрез конфискация на капитала"[287]. В гледната точка на камарите има и завистлив поглед към други кредитори. Защо да се облага предприемаческото съсловие, когато държавата може, поне временно, да се откаже от други свои вземания? Макроикономическата нецелесъобразност на данъка, според ТИК, идва от това, че „преди да се осигури бюджетното равновесие... преди да се дадат гаранции на народа, че няма да се трупат нови дългове към БНБ, пристъпва се към по-малко належащата задача – погасяване днешния дълг към БНБ"[288]. Приоритет при борбата с инфлацията би следвало да бъде премахването на фундаменталната връзка, която я поражда. „При едно уравновесяване на бюджета повечето злини от скъпотията ще изчезнат... цените ще се нагодят към текущото парично обращение... [А] ако стопанските условия позволяват известно облекчение на дълга на БНБ, това трябва да се предприеме постепенно и планомерно."[289] Още тогава краткият следвоенен опит (например епизодът от юни–юли 1920 г.) вече показва възможните шокови последици от бърза дефлация и опасността „едно значително и внезапно намаление на банкнотното обращение да породи не по-малко злини", отколкото инфлацията. Вярата в познатите канони на стабилизацията от миналото на златния стандарт е разклатена.

Дефлационната парадигма обаче властва в Европа, като в България тя е институционално представена от ФК. Антиинфлационната риторика е възприета дори сред част от управляващите, които иначе никога не са приемали убедено БНБ за нещо различно от дълга финансова ръка на държавата. А позицията на онези, които действително разбират къде са източниците на инфлацията, се засилва, най-вече при договарянето и сключването на стабилизационните заеми. Външният натиск работи за тях. Накрая, дефлацията е все още хипотетично бедствие, възприемано като *потенциално* опасно, но не преживявано задълго и в голям мащаб. През 20-те години инфлационният страх е по-ефективен инструмент на манипулация (вкл. политическа), отколкото дефлационният. Точно този факт позволява на правителствата след Стамболийски и на БНБ да осъществят успешна стабилизация, довела до фиксиране паритета на лева.

Именно през 1928 г. А. Ляпчев изговаря формула, която най-нагледно и изящно просто определя инфлационния данък. В заключителните си думи при парламентарния дебат по заема той се провиква емоционално: „Не веднъж аз съм наблюдавал парадокси в нашия обществен живот! Онези, които се оплакват, да бъдат защитени, онези, които се хвалят, да бъдат изиграни..." Това е народопсихологически субстрат и Ляпчев продължава със земната, натоварена с отрицателни емоции, гледна точка на данъкоплатеца, за да обясни проблема с БНБ. „Така е и тук. Ако се поставим от гледна точка на българския данъкоплатец... то той е за когото се иска защита в мероприятията на Финансовия комитет. По два начина главно държавата може да вземе пари от своите данъкоплатци." Единият е очевиден – чрез данъци, мита, берии. „Другият начин го почувстваха тези, които могат да чувстват." В характерния си, разбираем от всекиго, стил Ляпчев изстрелва: „*Тоя начин е: когато спите да ви съблекат, да ви ограбят, т.е. банкнотната, негарантираната в стойността си пара, която днес ви я дават като продадете това, което сте добили с труд, утре като осъмнете да намерите в една цена няколко пъти по-ниска.* Днес имаме 4 млрд.лв. банкноти. Тяхната цена е паднала. Теорията на някои е окончателно да падне тази цена, *да се избършат банкнотите съвсем*, да се издължи Народна банка пред своите кредитори, които държат тези банкноти. Питам: за чия сметка ще стане това? Безспорно ще стане за сметка на данъкоплатеца... изобщо на народа. ФК има един манталитет, едно разбиране, което в основата си е наше разбиране: да има независимост на банката, която ще печата банкноти, по отношение на държавата, която иска да използва това печатане на банкноти, за да гарантира данъкоплатеца от обира, който би вършила държавата."[290]

Обсъждането на инфлационния вариант е твърде показателно за същината на дилемата и за настроенията сред различните сектори в обществото през

30-те години. До открита инфлация тогава не се стига, въпреки по-преките или завоалирани внушения, идващи от едни или други кръгове. Глобалното депресивно обкръжение не дава голям простор за инфлация в класическия ѝ вид. Особено важно – българската икономическа политика се формира в прокрустовото ложе на ФК и кредиторите, а те, естествено, са заинтересовани да не се предизвиква инфлация, която би довела до промяна на външния (златен) паритет на лева. България остава ортодоксална страна от „златния блок", чиято цел е задушаване на всякакви тежнения към промяна на паритетите и следователно към възможно открито „инфлационно" противодействие на ценовата депресия и дълговата криза.

Инфлационни идеи остават маргинални и срещат силна съпротива. В началото на кризата БНБ е поставена на прицел именно заради дефлационната си политика. „Един въпрос, който се е повдигал в печата и в публични реферати, е този за ролята на БНБ за облекчение на стопанската криза у нас. Изтъква се, че бедственото положение у нас се дължи в голяма степен на строгата рестрикционна политика на БНБ в отпущане на кредити, което е последица от нейната дефлационна политика за ограничение на банкнотното обращение, което (в размер на 3 млрд.лв. или 500 лв. на глава от населението) е твърде недостатъчно за нуждите на народното стопанство."[291] Т. Калинов обаче привежда отрезвяващи данни. Като държавен чиновник (директор на търговията в Министерството на търговията, индустрията и труда) той изразява официалната идеология по въпроса. „През 1914 г., по съпоставими цени, банкнотното обращение е представлявало около 1 090 лв. на глава от населението. Но доколкото 1914 е вече инфлационна година, по-уместна е съпоставката с 1911 г. ... За 1930 г. общото икономическо положение на България... не е по-благоприятно, а напротив, в много случаи е по-лошо от това в 1911 г. ... Като е така, мъчно може да се разбере каква обективна нужда може да се чувства от едно по-значително по обем банкнотно обращение в 1931 или 1932 в сравнение с това от 1911 г. ... Това, от което се нуждае днес нашето народно стопанство, за да може да се превъзмогне тежката криза, не са краткосрочни кредити, а дългосрочни капитални инвестирания... Такива дългосрочни кредити в по-значителен размер може да се надяваме да получим само отвън и при необходимата предпоставка, да вдъхнем доверие на чуждия капитал с порядъка и стабилитета в нашето финансово и валутно положение."[292]

През 30-те години, само десетилетие след военната инфлация, споменът е достатъчно жив, за да намали шансовете на ново решение в тази посока. „Ние трябва да вземем пример от Германия, пише Славчо Загоров, която се намира в по-тежко социално и стопанско положение от нас, но не смее да повтори инфлацията от 1923 г. Но защо да вземаме пример от чужбина? Нека си спомним нашата следвоенна инфлация, наложена от една извънредна причина – финансовата ликвидация на загубената голяма война. Защо се стремяхме да ѝ турим край?... Наистина, трябва да признаем, че обезценението на парите стопи паричните дългове, но с какви морални и материални жертви цялата нация изкупи облекченията, на които се радваха само една категория хора, съставена не толкова от бедни, колкото от богати селяни и граждани... Изобщо *инфлацията е наркотично средство за преживяване на тежки времена в приятни сънища.* При днешното състояние на духовете у нас, тя би била нещо по-лошо – тя може да подейства като отрова."[293]

Срещу инфлационното решение се привеждат и други аргументи. В условията на фиксиран курс и при държавен външен дълг, деноминиран в еталона (както е при златния стандарт), то би довело до шоково утежняване обслужването му в левове. Ако нещо се печели с измиването на вътрешните дългове, то друго се губи при външните. Пускането на вътрешната инфлация може да „погаси" местните задължения, но тя не променя обвързания със златна клауза външен дълг. „Нека не се поддаваме на илюзии, пише Т. Калинов, и не правим опасни опити в това отношение... В никой случай не трябва да се търси разрешение на този въпрос по пътя на обезценяването на националната ни монета, както се поддържа това от някои заинтересовани среди у нас... Нашата страна има прекомерни задължения към чужбина, които могат да се плащат само в злато или златни девизи и нито народното ни стопанство, нито фискът биха спечелили нещо от едно обезценяване на нашата монета, защото и държавните задължения са почти изключително в чужда валута, т.е. в злато. А едно обезценяване на лева с 25% ще означава по отношение на народните спестявания (без оглед на другите материални и морални загуби) една загуба от около 4.5 млрд.лв. (При спестявания от 18 млрд.лв.)"[294]

Инфлационната философия е прозрачна: „...Концепцията, която въодушевява [нейните] поддръжници, пише Сл. Загоров, е много проста: затрудненото държавно съкровище си създава изкуствено купувна сила чрез извънредна емисия на платежни средства, цените се покачват – парите се обезценяват, номиналните доходи растат и дълговете спадат... Инфлацията ще провали стабилността на разменния паритет и спадането на курса на лева спрямо другите валути ще бъде сигнал за стопанска паника, чиито край не може да се предвиди... Много по-добре би било, ако ние бихме могли да парираме предаването на едно ново голямо спадане на цените в чужбина върху цените у нас, като променим съответно разменния паритет на лева. Стабилният валутен курс предполага винаги, че движението на цените в дадена страна следва движението на цените в чужбина (по-точно – в страната, чиято монета е взета за база на националната парична система). Тази зависимост се налага фактически чрез външната търговия. Ако цените в чужбина спаднат, а у нас си останат същите, или ако там са стабилни, а у нас се покачат, без да спадне курсът на лева, това значи на външните пазари нашите стоки да поскъпнат спрямо чуждите и износът да спре, а у нас чуждестранните стоки да поевтинеят спрямо нашите и вносът да се засили. Това несъответствие рано или късно ще тласне разменния паритет към неговото естествено равнище. От казаното дотук *следва, че би трябвало да бъдем против промените в паритета, предизвикани чрез инфлация вътре в страната и за евентуални промени,* *наложени като отбранителна мярка срещу събития в чужбина."*[295] Това, което казва Сл. Загоров, е резюме на основния проблем пред всеки режим на фиксиран валутен курс, бил той златен стандарт, или паричен съвет. Външните инфлационни (дефлационни) шокове не могат да бъдат поети (неутрализирани и смекчени) чрез промени в паритета. А вътрешната инфлация, която не е свързана със световната, поражда натиск за девалвация.

Кръгът на заинтересованите от инфлацията се стеснява около обичайните заподозрени. Едната мощна група са износителите. Другата са длъжниците, които в условията на депресията са колкото многобройни, толкова и гласовити. В разказа си за първите разисквания по „облекчаването" на длъжниците в Министерския съвет през 1931 г., Илия Палазов споменава (по-скоро като периферно становище) мнението на Ст. Пулев, че решението на дълговия проблем може да стане само чрез обезценка на лева[296]. Този вариант (като „ново средство за разрешаване на въпроса за земеделските дългове") очевидно битува в по-широки среди, след като е обсъждан неколкократно на страниците на СпБИД и в периодичния печат. А и според проницателното обобщение на Славчо Загоров, при търсенето на новости *„погледът най-напред се спира върху онова средство, което спонтанно печели привърженици сред самия народ, а именно: провалянето на националната монета, провалянето на лева"*[297].

Към многобройните „обективни" причини, поради които през 30-те години не може да бъде пусната инфлацията, следва да се добави и една чисто интелектуална. Най-общо, тя е в инерцията на характерното за златния стандарт „дефлационно" мислене. У нас тази особеност е усилена от тънко доловено от Мартин Иванов обстоятелство: идейната нагласа на политическия елит и на научната общност, които традиционно проявяват силен афинитет към *ортодоксални* и *конвенционални* икономически виждания[298]. Официалната „антиинфлационна" парадигма в Европа лесно прониква в българската среда чрез надзора на ФК и на кредиторите, като не среща съпротивата на влиятелно „дисидентско" и новаторско стопанско мислене*. Дебат по двете възможни опции в България е налице, но както отбелязва М. Иванов, инфлационният вариант е защитаван от маргинални за „интелектуалните кръгове" имена.

Парадоксът на ситуацията е, че въпреки риторичното отхвърляне на инфлацията, нейни „сурогати" си пробиват път в неявна форма. Това засяга преди всичко износителите, за които обезценка на лева е осъществена *де факто* посредством многобройните валутни премии и компенсационни сделки♦. Що се отнася до огромната маса длъжници, отбягването на открита инфлация е заместено от мораториумите по вътрешните дългове и от сложните юридически схеми на облекчителното законодателство[♦]. Накрая, държавата длъжник замества инфлацията с вече описаните компромисни и палиативни решения, които постигат сравним резултат – увеличение на допустимата вътрешна задлъжнялост; облекчено финансиране на бюджетните дефицити; отлагане, преструктуриране, или дори отказ от погасяване на вътрешен и външен дълг. *Антиинфлационната позиция надвива словесно, но по множество заобиколни пътеки в българската стопанска политика надделява нейното отрицание.*

---

* През онези години Дж. М. Кейнс, който най-открито игнорира парализиращия страх от инфлацията, е големият неортодоксален икономически мислител на Запад.

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

Въпреки епизода от 30-те години, преобладаващата българска (може би и европейска) обществена нагласа в „дългата история" клони към инфлационни, а не към дефлационни решения. Инфлацията привлича с ефирността на всепозволеното, с достъпността на бързата печалба по време на хаос, с отприщването на всички и всякакви искания. Обратно, дефлацията е оловното време, когато се спуска смазващата принуда на макроикономиката, а стопанската инициатива е скована от всички страни. Ето защо влечението към инфлационни политики е било винаги по-силно и „по-ляво". Те изплуват, когато някой бодро и популистки обещава чудеса. Влизат без проблем във всяка идеология, която така или иначе продава илюзията, че „всичко е възможно" и че диктатът на макроикономиката и на стопанския здрав разум може да бъде преодолян. Както става ясно от историческия обзор, а и от спомена за преживяното неотдавна, политика, обременена с инфлация, се предлага за панацея и през 20-те години, и през 40-те и през 1995 г., и дори когато ограниченията, наложени от Паричния съвет, затягат докрай своето менгеме. Във всеки от тези случаи мисълта е единствено за непосредственото бъдеще.

Но инфлацията носи и мъдрост. Тя съвсем не е в рекламирания (невъзможен) „стимулиращ" ефект, а в „стратегическия" резултат, в отприщената от нея деструктивна креативност. Последиците и от катастрофата във Ваймарска Германия през 1922–1923 г., и от краха в България през 1996–1997 г. се оказват позитивни. От даден момент нататък „пускането" на инфлацията е единственият начин за нейното опитомяване. Разрушителните ѝ сили се превръщат в прелюдия към връщане на паричния ред и равновесие: за разлика от дефлацията, инфлацията притежава уникална самоунищожаваща се сила.

[♦] Вж. *Икономика на длъжниците.*

СИЗИФ II – ВЪНШНИЯТ КОНТУР

Скачените съдове на вътрешния и външния дълг

Предопределящ факт за стопанска България е, че тя, по думите на Ас. Чакалов, е една „структурно дебиторна" страна[1]♦.

Това твърдение налага две пояснения. Първо, подобен статут е типичен за много (ако не за всички) „редови" страни в света от калибъра на България. Второ, твърдението остава вярно, но е трудно измеримо за комунистическия период. В общия казан на „социалистическото разделение на труда" реалните капиталови потоци бяха до такава степен замъглени и изкривени, че всеки опит за количествена оценка би бил неточен*.

„Структурното дебиторство" на България идва от вече отбелязаните хроничен недостиг на дългосрочни капитали в страната и постоянен общ капиталов глад. Каквато и норма на спестявания да реализира населението, то не е в състояние така да капитализира икономиката, че да преодолее пропастта, която я отделя от развитите страни. Проблемът може да бъде отчасти решен само с привличане на спестявания отвън. Когато не почиват на робски труд, „икономическите чудеса" не са нищо друго освен допълване на местната спестовност с условия за проникване на чужди капитали.

---

* С положителност в редица моменти трансферите към страната под една или друга форма на „братско сътрудничество" превишават изтичащите потоци – политическото подчинение не само се налага, но и се купува. Този приток допълва значителния (и все пак недостигащ) обем казармено мобилизирани спестявания, възможни само в режим от типа на комунистическия. В други случаи обаче политическите трансфери не са възможни или достатъчни. Тогава страната преживява периоди на декапитализация и „отрицателни спестявания", като кризите на платежния баланс от началото на 60-те, края на 70-те и 80-те години на XX в. налагат нетен приток на западни капитали, т.е. съществено натрупване на дълг в конвертируема валута. (Вж. Архиви БНБ V.)

♦ За подробности по всички споменавани в тази глава факти около уреждането на българските външни задължения вж.: *Допирът с външния свят*; История на дълга; Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders. Volume II. Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments. New Haven, Yale University Press, 1951.

Ключовата икономическа характеристика просмуква всички аспекти на стопанския живот, но невралгичният възел е фискалната система. Фискът е от онези сфери, в които отчетливо се оглеждат стилът, традицията и философията на националното стопанско поведение. Структурата на данъчната система, начинът на събиране и изразходване на бюджета, трупането на дефицити и тяхното финансиране са все дейности, отразяващи отношението към икономическата рационалност, държавата и стопанските ценности. Това важи с особена сила за страни като България, където идеологията и практиката на етатизма са хипертрофирани. В тях отношението към фиска е едновременно ухажване и неблагодарно отблъскване, търсене всяка възможна форма за „облажване“, съчетано с дребнаво хитруване... Позицията на държавата към нейните „поданици“, от своя страна, е подчинена на стремежа да обсеби всичко по пътя, за да се даде простор на най-съкровеното и сладострастно властово действие – раздаване според суверенните прищевки на управляващия.

България е „структурно дефицитна страна“ не само в платежния си баланс, но и в бюджетните си сметки. В тях се утаяват преплетените потоци на „икономиката на трансферите“. Както бедната откъм капитал „реална“ икономика неизбежно прибягва до чужди инвестиции, така и дефицитната държава е принудена да се обръща към световните пазари. *Вътрешният дълг се трансформира във външен.* Допирът с външния свят е незаобиколим.

В тази метаморфоза се оформя двойнственото лице на българската икономика. Обърната навътре, тя създава едни качества, стандарти на поведение, принципи и ценности. Обърната навън, ги поставя на изпитание от сблъсъка с „чуждото“. Историята, разказана по-нататък, е история на този сблъсък, свързан с постепенното натрупване на критична маса държавен дълг, с влизането в орбитата на външната зависимост (и произтичащите оттук икономически и институционални последици), с финансови кризи, превърнали се в културен шок, в ускорител на реформите и в принудителен тласък за контакт със света на маргинално и комплексирано общество.

Един от ракурсите, през които може да се прочете миналото на българската фискална система, е усилието за покриване на нейните хронични дефицити. В „културните пластове“ на държавния дълг са напластени следи от външната принуда, от един или друг модел на развитие, от начините, по които са консумирани периодите на икономически разцвет. Най-наситени със съдържателни послания са слоевете, свързани с финансовите кризи. Реакцията на държавата в такива моменти е в общи линии една и съща.

Тя започва с търсене на всички достъпни местни източници, описани в предишната глава. Първата линия е на фискални рестрикции, които най-често не се оказват достатъчни. Данъците успяват да решат проблемите на фиска през 1885 г., но са безсилни през 1899–1902 година. Знаменитите бунтове против десятъка от началото на XX в. не са нищо друго освен протест срещу опитите на държавата да се справи със затрудненията си чрез данъчна преса. Към тези мерки тя прибавя и удържането на 15 до 30% от заплатите на държавните служители, изплатени с 14-месечни, 8% съкровищни бонове. След бурни протести срокът на тази мярка е намален от 12 на 7 месеца, но и така тя успява да даде около 6 млн.лв. икономии[2]. Непопулярните мерки не достигат за нещо повече от осигуряване средства за изплащане на един анюитет по външните дългове. Както обикновено, данъчната основа е тясна, а повишението на данъците политически неприемливо. Възможностите за чисто „вътрешно" решение чрез фискална рестрикция пропадат: самите смутове, от своя страна, компрометират използването на десятъка като възможен залог за нов външен заем.

Тогава се преминава към втория палиатив, познат от предходните страници – ресурсите на БНБ, изземвани чрез пряк кредит, форсиране на сеньоража или посягане върху златните резерви на банката. Когато и това не е достатъчно (както при кризата от 1899–1902 г.) се прекрачват нормите на банкнотна емисия и се суспендира конвертируемостта.

Очевидно тези сизифовски усилия на вътрешната сцена не могат да дадат траен резултат. Ето защо (според възможностите и външния контекст) се стига до крайното решение: *обръщане към „кредитор от последна инстанция", какъвто за държавата са световните капиталови пазари.* Трупането на външен дълг е естествено продължение на вътрешната задлъжнялост. Този цикъл вече беше проследен за отделни възлови институции като БНБ и БЗБ.

Да не забравяме, че в условията на златен стандарт вътрешните и външните източници са (почти) заменяеми. Изборът се прави въз основа на наличните ресурси в страната или извън нея. Както пише в. „Мир" през юли 1912 г., когато активно се търси нов заем на европейските пазари, „вместо от чуждите банки правителството можеше да прибегне до средствата на нашите банки, както е правело досега. Но с това биха се изтощили средствата на нашите банки и те не биха могли да отговорят на ония народни нужди, които са повикани да удовлетворяват. Затова, вместо от нашите, правителството взема от чуждите банки, при които намери най-благоприятни условия"[3]. До началото на войните въпросът действително се свежда до достъпност и до целесъобразност, като държавата се старае по възможност да не стеснява частния капитал на вътрешния кредитен пазар.

Главните източници на фискални неравновесия са два – „извънредните" дефицити и „летящите дългове".

Първите по идея би следвало да финансират инвестиционните разходи на страната. Всъщност те са амалгама на всички текущи излишества на властта и/или резултат от външни шокове, които дебалансират трайно държавните финанси. „Извънбюджетните разходи, пише Буске, отговарят на нашите [френски] допълнителни кредити, с тази разлика, че нашите кредити трябва предварително да бъдат гласувани от Парламента... докато тук извънбюджетните кредити се откриват с указ

Летящ дълг на държавата (млн. лева)

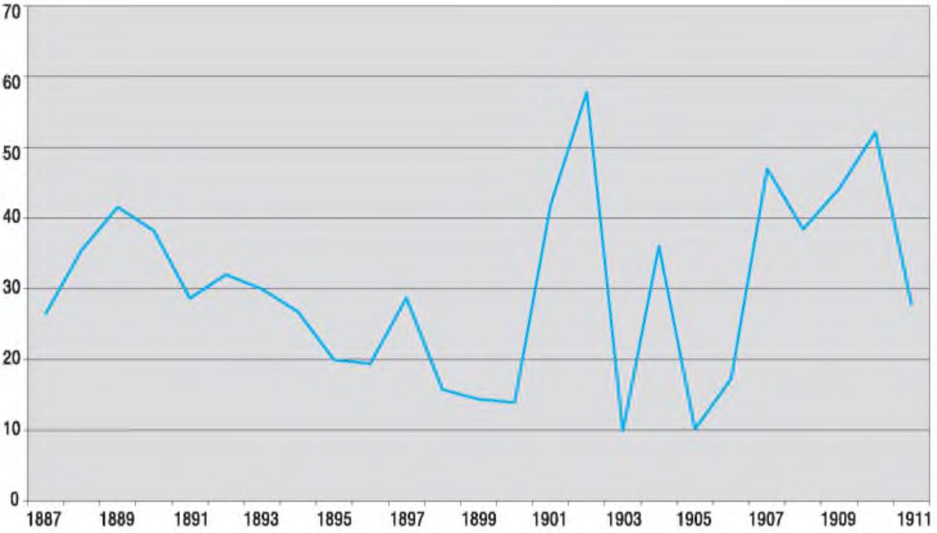

Попов, Кирил. Стопанска България, С., БАН, 1916, с. 439

и се ратифицират *постфактум,* след като разходите са направени."[4]

Дуалната структура на бюджета – редовен и „извънреден" – прави безсъдържателни данните за салдото по текущите сметки на държавата. Формално то е положително през 1886–1890 г., през 1906–1911 г. и през 1919–1929 г.[5], но тази картина е подвеждаща. Почти през всички онези години извънредните разходи поглъщат излишъците, като пораждат дефицити. Например при *излишък* по *текущите* (обикновени) бюджетни сметки от 3 192 млн.лв. през 1919–1929 г., *общият дефицит* възлиза на 4 248 млн.лв. поради пиковете в извънредните разходи от 1921/1922 г., 1924/1925 и 1925/1926 година[6][*].

Общите бюджетни дефицити (и кривата на външното финансиране) плътно следват дефицитите на извънредните разходи и така наречените „летящи" дългове[**]. В началото летящият дълг е покриван от последващи редовни бюджетни постъпления. През 1887–1888 г. целият държавен дълг е образуван от летящи дългове. Постепенно те се разтварят в общата задлъжнялост, която расте изключително за сметка на външни заеми: през 1890 г. делът на летящия дълг е спаднал на

---

[*] Единственият случай на типично балансиран бюджет е през 1928/1929 г. и той е свързан с драстичните условия за финансова стабилизация, наложени със заема.

[**] Летящите дългове финансират краткосрочните дефицити, свързани с текущото управление на бюджета.

33%, през 1895 г. – на 12%, а през 1900 г. – едва на 7%. Но проблемът е, че този дълг е най-дестабилизиращата съставка. След 1900 г. той се движи в рамките на 2–10% от съвкупния дълг на държавата, но през кризисните години теглото му се увеличава чувствително – 23% през 1902 г., 11% през 1904 г. и 1907 година[7]. Единственото решение в такива моменти е преструктурирането им в дългосрочен дълг за сметка на външни държавни заеми. Съвсем естествено, годините на големите кредитни операции, организирани от Париба, съвпадат с „протуберанси" на летящия дълг. Неговото погасяване фигурира като изрично условие в заемите от 1902, 1904, 1909 година.

Години по-късно Й. Фаденхехт формулира общия принцип: „Днес ние имаме летящ дълг, който трябва веднага да се плати; това е дълг на днешното поколение... Защото днес ние какво правим? Ние създаваме извънредни бюджети, внасяме в тия бюджети някакви извънредни приходи, които от никъде не могат да се земат и си въобразяваме, че посрещаме извънредни нужди! Можем да ги посрещнем само с извънреден приход, който може да бъде само един заем."[8] По този начин (ако изключим първите години след Освобождението) посрещането на кризисните ситуации винаги става с *извънредни* (външни) средства.

Механизмът за трупане на свръхсметни кредити е бързо усвоен. Също толкова бързо той става прицел на критики от опозицията и от кредиторите. През 1907 г. Г. Данаилов категорично установява, че „именно свръхсметните кредити, заедно с непостъпленията от надутите приходи създават дефицитите и разстройват положението, образуват летящите дългове. *Свръхсметните кредити са били един вид режим у нас* – система... Първото заключение е, че ако свръхсметните кредити... съставляват някакво нарушение на закона за отчетността и на конституцията... то това нарушение е узаконено. Последното заключение е, че... премахването на свръхсметните кредити не може да става с някакви си закони. Единственият лек, след икономиите... стои в консолидирането и разширяването на бюджетните приходи, за да достигнем размера на разходния бюджет"[9].

Свръхсметните кредити са икономическият символ на „героиката" при „строителството на съвременна България". Базисната инфраструктура и началната инвестиция в националния суверенитет (масираните военни разходи) са заложени именно сред тази вакханалия на всепозволеното, когато е забравена всякаква сметка и е задействана спиралата на нарастващия дълг. По-късната митология на „строителите на съвременна България" очиства миазмите, излъчвани през този период[10]...

Управляемостта на летящия дълг е най-чувствителният параметър при решението за външни заеми. Оценките за него са начална точка и център на всички преговори с кредиторите. Те са някогашният аналог на днешните калкулации за потребностите от финансиране на платежния баланс, върху които се договарят кредитите на международните финансови институции.

Азбучна истина е, че външният дълг не е проблем сам за себе си. Проблемът е в каква степен той може да бъде понесен от стопанския потенциал на страната. Увеличената задлъжнялост е приемлива само тогава, когато създава условия за собственото си погасяване. Твърдението може да се изрази и по друг начин: дългът се превръща (се е превърнал) в проблем, когато възникнат трудности с неговото рефинансиране, или то е достъпно само при чувствително по-тежки условия.

Българската дългова история е разкроена именно според това, доколко икономиката е в състояние да понесе бремето на външната задлъжнялост.

Оформят се два типа ситуации. *Първата*, значително по-рядка, са епизодите на *„продуктивни" дефицити*, в които се оглежда реално нарастването на националното богатство. Такива по правило са дефицитите от началните години на новата българска държава, покрити с помощта на външни облигационни заеми. Това е класическа схема, която не се различава принципно от схемата за финансиране на възникващ отрасъл или дори фирма. През 90-те години на XIX в., и особено през „седемте тлъсти години" от началото на XX в., растежът на България е растеж на кредит. Девизът на безметежната епоха, която завършва през 1912 г., е резюмиран във формулата: *„за да има кредит, трябва да има дългове"*[11]...

С началото на войните България окончателно навлиза във *втори* тип задлъжнялост, с която външната дебалансираност на икономиката се превръща в „стерилна". Страната изпада в *дългов капан*. Обслужването на предвоенните заеми (а по-късно и на репарациите) прераства в централен макроикономически проблем и въпреки че мащабът на *фактическата* дългова тежест остава спорен, ситуацията налага жестоки фискални ограничения. Проектите за развитие стават невъзможни, а притокът на външни спестявания обслужва само скромната цел за частично рефинансиране на старите дългове. Външният ресурс се откъсва от растежа, за да се превърне в средство, което „поддържа" текущата платежоспособност към кредиторите и краткосрочното финансово равновесие. Когато – през 1932 г., както и през 1990 г. – притокът секне, страната се изправя пред неизбежността от мораториум.

Двата модуса на външно финансиране са съпроводени от твърде различни по характера си потоци към страната.

В периодите на интензивен растеж (най-общо казано – до войните) българската икономика привлича капитали със собствена притегателна сила. През първото десетилетие на XX в. Франция например е основен резервоар на спестявания, които заливат света. Това, че част от тях се насочват към България, се дължи колкото на агресивността на френските инвеститори, толкова и на обстоятелството, че страната се възприема като привлекателен обект с относително чисто кредитно досие. Получател на кредитите е държавата, която пряко или косвено ги рециклира в инфраструктурни (и/или военни) проекти. Макар че частните банки (национални и чужди) започват да излизат на сцената, тяхната тежест за общото външно равновесие все още не е първостепенна. Ако не от външни шокове, подобни „добродетелни" цикли се прекъсват от инвестиционно прегряване, найчесто свързано с фискални кризи.

Различна е картината на „стерилна" задлъжнялост, типична за междувоенния период. Тогава външните обстоятелства се стоварват със силата на неуправляеми събития. Последиците от войните, а по-късно Голямата депресия са фонът, върху който се развиват мъчителните отношения на страната с външния свят.

Дори притокът на капитали към България да се вписва в главните световни потоци, тя вече не излъчва „собствена" привлекателност. Стабилизационните заеми от 1926 и 1928 г. не биха били възможни, ако в този момент нямаше глобален бум на облигационните заеми, които поглъщаха еуфоричния износ на американски капитали. Но тези пари не биха влезли в България без специалната гаранция на ОН. След Първата световна война страната вече не може да разчита на спонтанния интерес на инвеститорите. Рискът ѝ е дотолкова висок, че отклоняването на „ручейчета" изисква тежко попечителство от международни политически инстанции. Оставени на естествените си стимули, чуждите капитали не биха финансирали пряко българската държава или биха го правили на значително по-висока цена. Самият правен статут на България след войната (до 1926 г.) не ѝ позволява подобно финансиране поради забрана да бъде отклонено обезпечение от залога за репарациите. Когато през 1926 и 1928 г. забраните са вдигнати, наложените от ФК макроикономически условия са драконовски, а лихвата по заемите остава висока.

През втората половина на 20-те години настъпва съществена промяна и при *дебиторите* по външните заеми. Наред с държавата, в основен реципиент на външни спестявания се превръща частният сектор. Притокът на чужди капитали приема формата на депозити (в български и чужди банки в страната), както и на краткосрочно търговско кредитиране, канализирано също чрез тези институции. От макроикономическа гледна точка този поток става не по-малко важен, отколкото държавните заеми. Ако през „златното десетилетие" прякото външно финансиране на правителството насочва ресурс към инфраструктурни инвестиции, то „децентрализираното" финансиране чрез частните банки от втората половина на 20-те години налива пари непосредствено в частния сектор. Двата държавни заема от 1926 и 1928 г. са стабилизационни – тяхната цел е най-вече възстановяване на краткосрочното вътрешно и външно финансово равновесие на фиска. Запълват се бюджетни дупки, но се губи връзката с растежа, характерна за повечето кредити от първото десетилетие на века*. Връзката между растеж и външно финансиране се измества към частния сектор.

В „скачените съдове" на вътрешния и външен дълг движението все пак е двупосочно. Въпреки безспорния превес на една от линиите (превръщане на вътрешен дълг във външен), възникват и ситуации, при които посоката се променя. Такъв е случаят с управлението на дълга през 30-те години. Подложена на шока на депресията, българската икономика променя цялата геометрия на дълговите зависимости. Ясно се очерта втори фокус на напрежение – вътрешните дефицити, дългове и просрочия (т.е. неформални мораториуми по вътрешния дълг). Всички те се превръщат в основно поле на борба между българските власти и ФК.

---

* Изключвам този от 1902 г., който има подчертано стабилизационни функции след острата финансова криза през предходните години.

Редукцията в обслужването на външния дълг не оставя вакуум, а е почти мигновено (поне отчасти) компенсирана от нарастване на вътрешния дълг[12].

Самата логика на операциите по преструктуриране на задълженията към външните кредитори води до намаляване фактическия девизен трансфер към тях и трупане на дълг в левове. Нетрансферираните суми се използват (с разрешение на ФК) за посрещане на просрочията в бюджетните разходи, срещу което държавата издава съкровищни бонове в лева. През 1933 г. циркулират идеи за преформатиране на този новопоявяващ се дълг и удължаване на неговия матуритет[13]. Ако до 1929 г. подобна операция се прави с помощта на *външен* заем, то в условията на депресията (когато за чужди ресурси не може и да се помисли) тя вече се свързва с *вътрешния* дълг.

Обстоятелствата дават силен тласък и доразвиват тази линия. От една страна правителството намалява процента на девизен трансфер, а през 1934 г. договаря обратното изкупуване на част от външния дълг*. В същото време то получава разрешение от ФК за чувствително увеличение на дълга към БНБ и все по-решително (отново) слага пряко ръка върху нейните ресурси♦. В началото на Втората световна война плащанията по старите външни дългове са на практика суспендирани или съвсем инцидентни.

За сметка на това икономиката е залята от новоемитиран вътрешен дълг. Поемането на лошите дългове във връзка със законите за облекчение на длъжниците стоварва върху държавата ново бреме, което се материализира в облигациите на Погасителната каса. Тя получава ежегодна субсидия от бюджета, а нейният дълг е държавно гарантиран♦♦. Свой принос дават епизодични (но значими) събития като Голямата компенсационна сделка (ГКС)♦♦♦.

Разширява се (особено през втората половина на десетилетието) емисията на заеми за извънредни нужди, които в известен смисъл връщат модела на „развитие чрез дълг", но вече на базата на *вътрешен* дълг. Става дума най-напред за серия дългосрочни (10–15 години) държавни и общински заеми[14]. Такива са 4% съкровищни свидетелства от 1934 г. (75 млн.лв.), 5% държавен заем от 1936 г. (200 млн.лв.), 5% заем за фонд „Пътища" от 1937 г. (200 млн.лв.), 5.5% заем на Софийската община от 1937 г. (100 млн.лв.) Общо за три години (до 1938 г.) държавата и общината емитират нов дълг за 500 млн. лева. При това „емисиите, за да имат успех, са с по-кратък срок, с осигурен план на плащане и блокирани разходи, както и възможност да бъдат лесно ликвидни чрез приемането им от БНБ за даване аванси до 80%, както и други улеснения"[15].

---

* През следващите години обратното изкупуване става още по-масово.

♦ Вж. *Сизиф I – Вътрешният контур и Българска народна банка / Стратегическите дилеми.*

♦♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

♦♦♦ Вж. *Духът на икономическите институции.*

Освен това източник на вътрешен дълг за държавни структури са Пощенската спестовна каса, фондът за обществено осигуряване, БЗКБ и по-малки фондове за постройка на здания. Внушителният списък на тези операции, приведен от Ас. Чакалов[16], включва 4.5% заем на ПТТ от Пощенската каса (222 млн. лв.), 5% заем на БДЖ от фонд „Обществени осигуровки" (70 млн.лв.), 5% заем на фонд „Пътища" от БЗКБ (200 млн.лв.), заем на Министерството на финансите за доставка на водни тръби (30 млн. лв.), заем на БДЖ от БЗКБ (170 млн.лв.). През 1935–1938 г. ПСК, Общественото осигуряване и БЗКБ отпускат общо 1 292 млн.лв. държавни заеми. По този начин държавата трупа значителен дълг за сметка на подчинени ѝ структури, а спестяванията на държавни и „държавно-обществени" институции са (полу)принудително мобилизирани. Конструирани са сложни потоци на взаимна вътрешна задлъжнялост.

Държавата се нагажда към променените условия. Тя, естествено, предпочита вътрешния дълг, при който ангажиментите ѝ са меки и където външната опека/наблюдение е вдигната (представителят на ОН е напуснал). Намества се в любимата си уютна ситуация, в която е едновременно безконтролен господар и арбитър на положението.

Подобно състояние няма как да е стабилно. Неговата цена е инфлация, а равновесието може да се върне само с нов цикъл в действието на скачените съдове, този път в посока на външния дълг. Но това са събития след войната, от друго време, при друг режим и в друг контекст.

Тази обща картина, разбира се, е силно схематизирана. Тя скрива основен лайтмотив в цялата българска дългова история. Встрани остава дебат, обсебвал страстите и в тежки, и през най-успешни стопански години. Въпросът, *къде са отишли милионите от заемите,* не слиза нито за момент от дневен ред. Общественото убеждение, че заемите не се използват по предназначение и че от тях изтичат (огромни) средства, макар и твърде рядко доказано, е повсеместно. Подозренията и инсинуациите се превръщат в основна маша на политическата борба, като всеки, минал през властта, е виновен по презумпция в безхаберие и злоупотреби.

Този мотив присъства и в критиката от 1901 срещу използването на заемите от 1889 и 1892 не по предназначение[17], и в атаката срещу Иван Салабашев за оползотворяването на заема от 1909 г.[18], и във внезапното „пробуждане" за смисъла на заемите от 80-те години след моратириума от 1990 година. Обвинения валят и отвън. Още при заема от 1892 г., предназначен за строителство на жп линията Каспичан–София–Кюстендил и за пристанищата на Варна и Бургас, кредиторите установяват отклонение от набелязаното в договора. (За късмет Стамболов има достъп само до първите три външни заема: 1888, 1889 (за БНБ) и 1892 година.) През 1897 г. Ив. Евстр. Гешов признава, че 47 млн. (от общо 142 млн.зл.фр.) са използвани за други цели. (Покриване на дефицитите, породени от извънредните разходи.) Надига се движение на носителите на облигации, настояващи да се забрани котирането на бъдещи емисии български книжа на основните европейски борси и да се наложат по-силни гаранции. Кампанията не постига резултат, но е достатъчно симптоматична за текущата практика и за реакцията към нея[19]. Това са типичните „утечки" на средства, които в години на просперитет не се усещат най-болезнено, но през последващите кризи се плащат скъпо.

Тревогата *за милионите* възниква от първия момент, в който връзването на сметките на държавата започва да зависи от външни пари. В нея отчасти прозира неразбиране, че структурните бюджетни дефицити могат да бъдат покрити само отвън. В известна степен тя е израз на залегналото в общественото съзнание противопоставяне между „доброто" („производствено") използване на ресурсите и „съмнителното" им изливане за финансова стабилизация. Но в основата остава утаеният от житейската памет опит, че там, където има допир с външния свят, е налице разточителство и облагодетелстване[♦].

Нека навлезем по-подробно в двата режима на българската задлъжнялост.

[♦] Вж. *Плащът на корупцията.*

„Продуктивната“ задлъжнялост (1889–1912)

От 1888 до 1912 г. българската държава сключва 12 външни заема, (включително три аванса срещу съкровищни бонове) като само един от тях* има чисто политически характер. Останалите са използвани (в общи линии) за откупуване на железопътната линия Русе–Варна (своеобразна „вътрешна“ пряка инвестиция), рекапитализиране на Земеделските каси, постройка на железници и пристаници, военни цели или за пряко покриване на летящите дългове на бюджета. В таблицата (с. 252) е направена рекапитулация на държавните заеми, а графиката показва динамиката на външната задлъжнялост на държавата през този период**.

Връзката между бюджетните дефицити и външното финансиране в условията на златен стандарт е прозрачна и ясна. През 1886–1911 г. българските правителства са натрупали кумулативен бюджетен дефицит от 688.5 млн.зл.лв., срещу които са привлечени нетни постъпления от дългосрочни външни кредити за 640.9 млн.зл. лева[20]. Според леко различаващите се числа на Н. Стоянов, до навечерието на войните (през 1888–1912 г.) България емитира външни дългосрочни заеми за 652.719 млн.зл. франка[21]. 47.6 млн.зл.лв. са летящ дълг, покрит с аванси от БНБ и с просрочия по изплащането на заплати и други разходи. Само през петилетието, предшествало Балканските войни, недостигът по извънредните бюджети (280.7 млн.) е посрещнат от заеми за 291.3 милиона[22].

В рамките на този сравнително продължителен и като цяло успешен период движението е неравномерно. Системата работи и значителни бюджетни дефицити са покривани впоследствие от постъпленията на външни заеми. Съвсем просто го обяснява през 1906 г. Ив. Евстр. Гешов в писмо до сина си. „В началото, па и дори в наше време... обслужването на анюитетите на нашите държавни дългове (включително и румелийската дан и окупационния дълг към Русия) се възкачваше приблизително на сумите, които ние прибирахме в злато... Откак се увеличиха дълговете ни, по-големите нужди за плащание техните годишнини се покриваха било... направо от произведението на [следващия] заем или се е плащало ажио, което отпосле се е искало със свръхсметен кредит.“[23] Нека отбележа, че „естествените“ приходи на държавата, прибирани в злато са митническите сборове, печалбата на БНБ и приходите от железниците. Неявната обезценка на лева (ажиото), предизвикана отчасти от самите дефицити,

---

* Заемът, отпуснат от Русия през 1909 г. (за посрещане финансовите претенции към България след обявяването на Независимостта на 22 септември 1908 г.), с който се покриват висящите дългове към Турция.

** Освен държавата външни заеми сключват и други институции. През 1888–1912 г. кредити от чужбина получават с държавни гаранции: БНБ (1889, 1893 и 1909 г.), Земеделските каси (1896 г.) и три общини (София – 1896, 1906 и 1910 г.; Пловдив – 1906; Варна–1907 г.).

Държавни заеми. 1888–1912

	Величина (зл. лева)	Предназначение	Място на основната емисия
1888	46 777 500	Откупуване на жп линията Варна-Русе	Лондон
1889	30 000 000	Постройка на жп линия Цариброд-Вакарел	Виена
1892	142 780 000	Постройка на жп линии и пристанища	Виена
1900	30 000 000	Краткосрочен аванс срещу съкровищни бонове	Париж, Виена, Берлин
1902	106 000 000	Изплащане на летящи дългове	Париж
1904	99 980 000	Изплащане на летящи дългове, военни доставки, жп линии	Париж
1907	145 000 000	Консолидация на стари дългове; военни доставки; жп линии	Париж
1909	100 000 000	Консолидация на стари дългов; жп линии	Виена
1909	82 000 000	Уреждане задълженията към Турция	Петербург
1912	65 000 000	Сконтиране на съкровищни бонове	Париж
1913	10 000 000	Сконтиране на съкровищни бонове	Париж

Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 439; Paribas

Заб.: Включени са и авансите срещу съкровищни бонове от 1900 и 1912–1913 г., които не са облигационни заеми.

Държавен дълг (към края на съответната година, млн. лева)

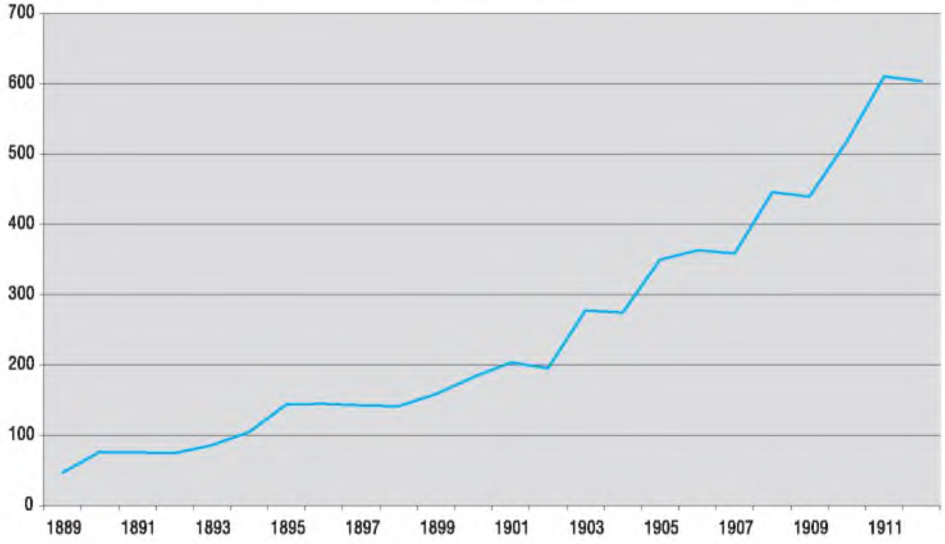

Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 440

поражда нови дефицити или необходимост от външни заеми. Но решението съвсем не идва автоматично. Типичен е случаят с кризата от 1897–1900 г., когато правителството прави няколко неуспешни опита да финансира бюджетната дупка отвън.

Огледална страна на положителната капиталова сметка (нетният приток на капитали) са дефицитите по текущата сметка на платежния баланс.

По данните на К. Попов[24] *търговският* баланс през десетилетията 1886–1895 г. и 1906–1910 г. като цяло е отрицателен, докато през 1896–1905 г. е леко положителен. Да не забравяме, че до началото на 90-те години на XIX в. васалното Княжество наследява отворената турска митническа система, при която единствената бариера е 8% адвалорно (определено върху стойността на вноса) мито. Прибавено към ускореното стопанско развитие, онова обстоятелство лесно обяснява търговските дефицити. Положителното салдо през следващото десетилетие, на свой ред, се дължи на свитото търсене по време на кризата и на първите стъпки на българския протекционизъм.

Онова, което за търговския баланс може да изглежда поредица от случайни успешни и неуспешни години, при *платежния* е много по-едноцветно. През 1878–1928 г. България има положително салдо по текущата сметка на платежния си баланс единствено в 8 години. Поради нищожните постъпления от „невидими" пера и спираловидно нарастващата дългова тежест, именно платежните дефицити превръщат страната в хронично дебиторна страна, което налага постоянното генериране на положителна капиталова сметка.

На Л. Пасволски дължим интелигентния и съдържателен поглед към платежния баланс (в златни левове) през първите десетилетия след Освобождението (графики, с. 254, 255). За 1886–1895 г. оценява нуждата от външно финансиране на 205 млн.лв. (при търговски дефицит от 70.5 млн.лв.). Покрита е частично чрез 189 млн.лв. нетни постъпления от външни заеми (от които 17 млн. на държавни банки), а недостигът се равнява на остатъчния летящ дълг[25].

Следващото десетилетие (1896–1905 г.) картината се променя. Тя отразява нетния резултат от кризисните сътресения в края на XIX в. и бързото възстановяване след 1902 година. Търговският баланс вече е общо положителен (128.5 млн.лв.), но този излишък не е достатъчен, за да покрие обслужването на външните дългове. (Недостигът е 78.7 милиона.) България (главно през 1902 и 1904 г.) успява да набере нетно външно финансиране в размер на 154.7 милиона. От тях 111 млн.лв. са външни държавни заеми, 4 млн.лв. външни общински заеми, 24.5 млн.лв. заеми за държавни банки и 15 млн.лв. – преки чужди инвестиции. За десетилетието страната очевидно се отваря навън, като при това в края на периода успява да генерира 59.9 млн. нетен платежен излишък, с който покрива предходната „летяща" задлъжнялост[26].

През годините на просперитет (1906–1911 г.), с които приключва мирното и „спонтанно" развитие на първия български капитализъм, структурната дефицитност на платежния баланс отново излиза наяве. Общият търговски дефицит възлиза на 122.8 млн., към който се прибавят 157.4 млн.лв. за обслужване на външните дългове и други пера. „Дупката" за финансиране е 350.7 млн.лв., срещу която България успява да събере 313 млн. външни заеми. Недостигът е покрит за сметка на излишъка от пред-

Изменение на салдото и на елементите на платежния баланс, 1886–1895 (млн.лв.)

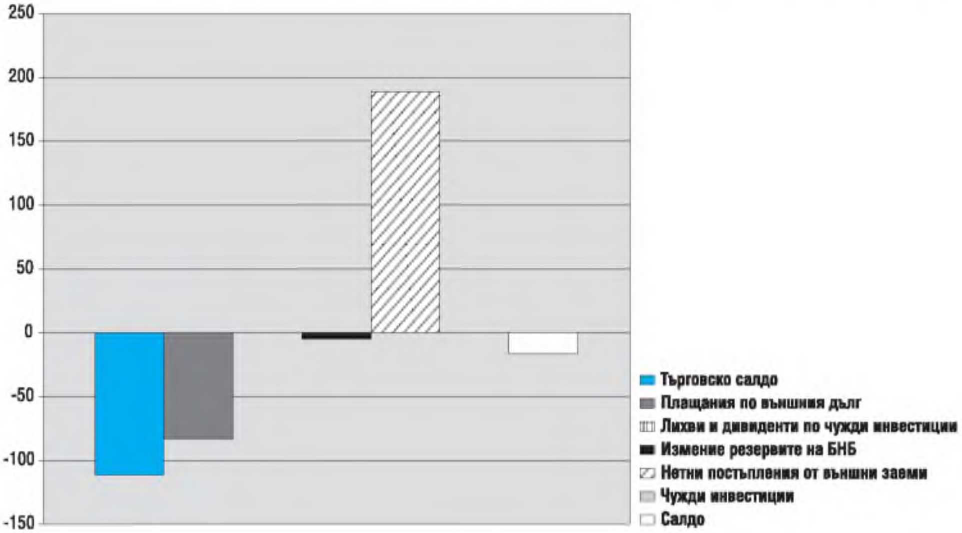

Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position..., p. 44, 46, 47

Изменение на салдото и на елементите на платежния баланс, 1896–1905 (млн.лв.)

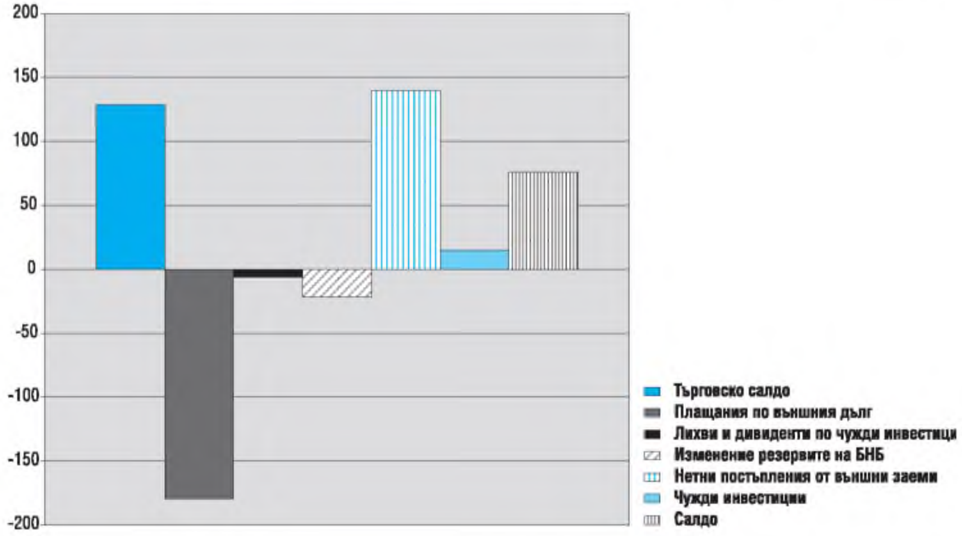

Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position..., p. 44, 46, 47

Изменение на салдото и на елементите на платежния баланс, 1906–1911 (млн.лв.)

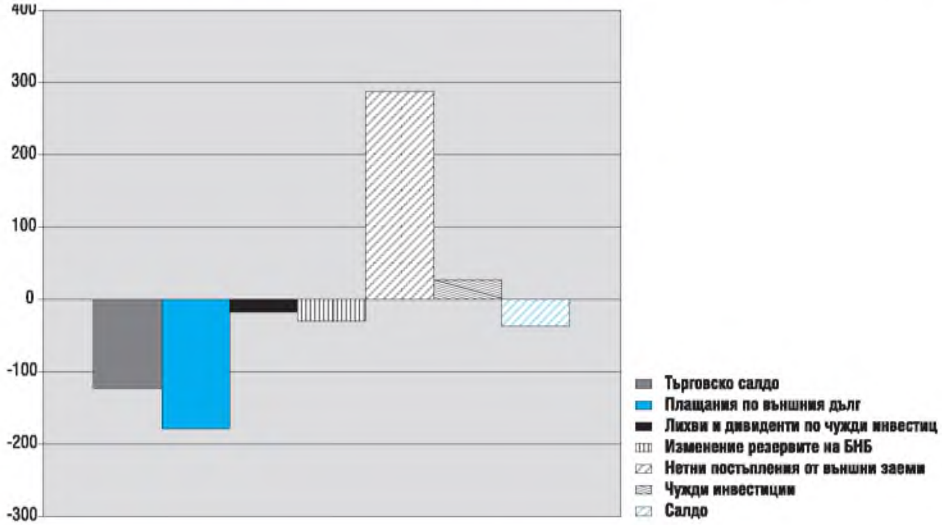

Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position.., p. 44, 46, 47

ходното десетилетие. (Което дори оставя 22.8 млн. лева.)[27]

Общата равносметка за този четвърт век е 403 млн. плащания по външните дългове срещу получени нетни кредити (заеми минус погасяване) от 488.5 милиона[28]. Като цяло рефинансирането отвън е повече от успешно. В същото време брутните преки инвестиции са за 41.6 млн. лева[29].

През същия период лихвите по обслужване на държавния дълг нарастват (по десетилетия) от 38.3 на 121.3 и на 147.1 млн. лева, а тези по дълговете на държавните банки – от 4 на 10 и 12 млн. лева. Външен дълг на общинските власти се появява през второто десетилетие и от 2 млн. се увеличава до 10 млн. лева. Платените лихви и дивидентите по чуждите преки инвестиции се покачват от 6 на 18 милиона. Амортизирането на капитала по външните заеми расте от 7.9 на 58.6 и 85.9 млн. лева. Към тези „равномерни" тенденции се прибавят различни еднократни пера.

През трите десетилетия България успява и да увеличи златните си резерви последователно с 4.8, 21.6 и 30.5 млн. лева.

По данните на Пасволски през 1911 г. ситуацията с българския дълг е следната: 603 млн. са пряк държавен дълг, 61 млн. общински, 56.4 млн. на държавни банки (от които 29 млн. на БНБ) и 42 млн. – чужди преки инвестиции[30]*. Почти цялата дългосрочна външна задлъжнялост минава през държавата, което е друг израз на етатичния модел на развитие.

---

* Тук не се включва краткосрочната търговска задлъжнялост.

Това, че обслужването на външните задължения става, като цяло, успешно, е потвърдено от пазара. Суверенният риск за България е отразен в пазарните лихви и в отстъпката при емисията на облигациионните заеми. Въпреки че само два (1888 и 1909 г.) от осемте заема до 1912 г. са емитирани *алпари* (останалите са с емисионен курс между 81.5 и 89%), оценката на българската кредитоспособност видимо се придвижва нагоре – лихвите по заемите постепенно спадат, емисионният курс се покачва, а през 1909 г. тя успява да получи първия си заем без специални залози, гаранции за редовно изплащане, жуисанси и скрити разноски. „Единствената гаранция за този заем е задължението на държавата да вписва редовно в бюджета си необходимите суми за неговата служба. Тоя белег беше израз на пълно доверие към държавата, пълна вяра в нейната политическа стабилност и в нейния стопански и културен напредък."[31]

Реалната лихва по българските външни заеми спада от 7.58% през 1889 на 5.5% през 1909. Дори това движение отчасти да отразява преобладаващата тенденция на световните пазари, то си остава индикатор за „резултативния белег на всеки емисионен заем... [Лихвата] изразява действителната тежест за държавата и... е в пълна зависимост от политическия стабилитет на страната, от нейния стопански напредък и свързаното с тия два елемента кредитно доверие към страната на външния международен паричен пазар се намалява постепенно". Накрая, „други белези за повдигането на българския държавен кредит бяха: разширението на пласмента и увеличаващото се търсене на облигациите от нашите външни държавни заеми почти във всички европейски държави, котирането на тия наши заеми на всички главни европейски борси и постоянният растеж на техните борсови курсове"[32].

Отварянето на икономиката е съпроводено от завъртане на дълговата спирала и от нарастваща външна зависимост. Дългът изглежда поносим, а държавата праща от сили и повишаващо се самочувствие.

За първия български капитализъм „добродетелният" цикъл на развитие до войните е единственият период на спонтанен растеж без „форсмажорни" сътресения. В този смисъл той е еталон за пределните възможности на нацията да разширява икономическия си потенциал при стопански разцвет. Тъкмо защото винаги се изтъква изключителната динамичност на първото десетилетие на XX в., наложително е да си дадем сметка за това, как то приключва.

Срещу натрупания външен дълг националното богатство на глава от населението през 1896–1912 г. нараства (както видяхме) 2.1 пъти, националният доход с 48%, а националният доход на човек – с 13 процента[33]. Регистриран е сериозен количествен напредък в благосъстоянието, съпътствал силно увеличение на населението и изграждане на основна инфраструктура. Икономиката е поела дори фирата, свързана с нарастващите апетити на новите елити.

И въпреки това, по мнението на Пасволски[34], в навечерието на войните българското стопанство не се различава *качествено* от условната изходна точка на своя растеж (1886 г.). Становището не е парадоксално, поне що се отнася до зависимостта отвън. Към 1912 г. стопанският потенциал все така не е достатъчен да генерира устойчиво дългосрочно развитие, стъпило върху национални спестявания, бюджетни при-

Номинален и реален лихвен процент по сключените български държавни заеми, 1888–1909)

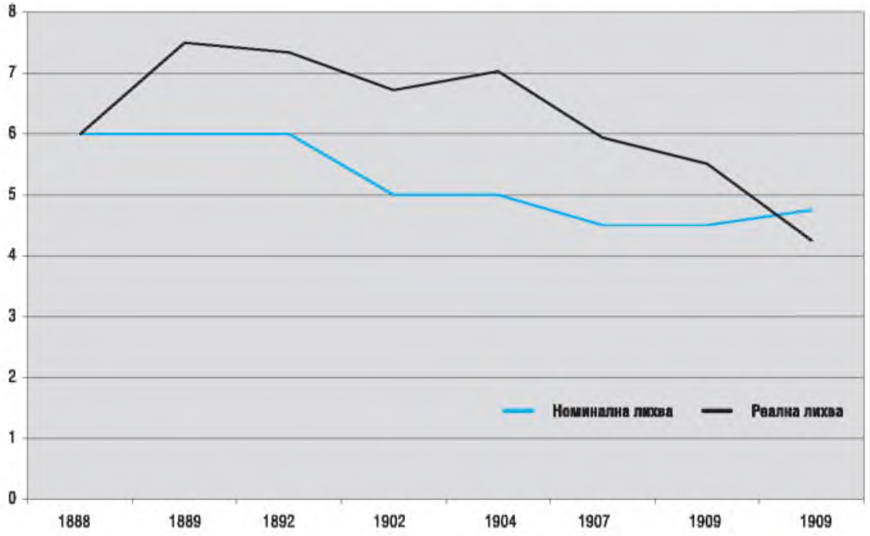

Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 439

Котировки на българските държавни външни заеми, 1900–1914

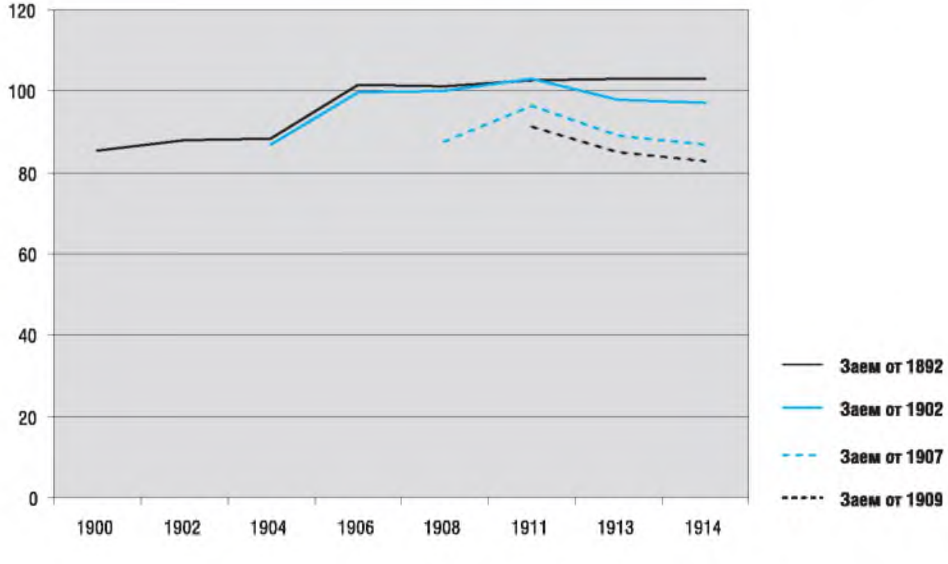

Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 439. Чакалов, Асен. Форма, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878–1944). с. 127

ходи и експортни излишъци. Не са създадени „собствени" основи на растежа. Постигнатото в най-добрия случай позволява да се обслужва натрупаният през предходните две десетилетия дълг, но не е решение за посрещане бъдещите капиталови нужди на страната. А те са все така грамадни при съществуващата пропаст между икономическото равнище в България и във водещите държави.

Още през 1909 г. Ж. Буске оглежда структурата на дълга и прави обичайния баланс на нуждите от външно финансиране. Това е сърцевината на неговата работа в София като представител на кредиторите. Картината, която установява е следната[35].

Държавният дълг към БНБ възлиза на 67 млн.зл.фр. (т.е. зл.лв.). Негов източник са извънбюджетните кредити, гласувани без друго посочване на ресурси освен перото „заеми от БНБ". Държавата заема и от други обществени банки, като дългът ѝ към тях възлиза на 7 милиона. Той е определен от Буске като "принудителен дълг", т.е. „командно" използване средствата на тези институции за осъществяване на текущи разходи. Заемите за построяване на железници се оказват недостатъчни поради използване на част от тях за други цели или надхвърляне предварителните сметки. България е заела 48 млн.фр. за тази цел, докато фактическите разходи възлизат на 73 млн.фр., откъдето възниква дефицит за финансиране от 25 млн.фр., очакван при това да нарасне до 39 милиона. Влачените стари дългове възлизат на 18 млн.фр., при което в тази рубрика се включват всякакви вересии по текущи плащания. Затворила веднъж сметката си в БЗБ, държавата я е отворила отново с кредит, който ще нараства, за да достигне 3 млн. франка. Като куриоз се посочват и сметките за текущи разходи на различни министерства в БНБ, по които е налице дебиторно салдо от 0.5 млн. франка. Накрая, евентуалните предстоящи падежи по необслужвани, вследствие една или друга причина, външни дългове (например окупационния към Русия) възлизат на 31.7 млн. франка.

Разрезът е показателен за начина, по който са наслагвани различните пластове държавен дълг. Става дума за приблизителна сметка (някои от перата могат да не се реализират), но дори и така размерът на един външен заем, който да покрие „дупката" за финансиране, е оценен на 180 млн.зл.фр., което – при очаквания цесионен курс – означава ефективни 160 милиона. Това са средствата, необходими на страната към момента, за да може да осъществи рефинансирането си и да функционира нормално.

Буске прави горната оценка през най-тежкия период от кариерата си в София. Състоянието на духа е разгорещено, склонността нещата да се представят по-черно е налице. Но именно тази изострена чувствителност го кара да напише в краткия си доклад едни от най-проницателните пасажи за механизма, който – през „мирни" години и когато склонността към трупане на вътрешна задлъжнялост практически не среща сериозни пречки – безотказно трансформира вътрешен дълг във външен♦.

Въпросът за нов заем не слиза от дневен ред от 1910 до 1912 година. Към края на 1911 г. България е отново в „преддългова" ситуация. Регулярният цикъл на рефи-

---

♦ Вж. *(Икономическата условност – механика, хора, култура / Култура на conditionality / Институционалното плагиатство.*

нансиране на старите задължения налага в близка перспектива да се излезе на пазара. При нормални условия това вероятно би било относително спокойна операция, но с подготовката за предстояща война новият заем придобива друга окраска, а нуждите от външно финансиране стават още по-належащи.

През ноември 1911 г. Буске за пореден път информира Париба за състоянието на България от гледна точка на нейните предстоящи плащания и нужди[36]. Картината е ясна: правителството има висящи (летящи) вътрешни дългове за около 70 млн.лв., от които 32 млн. към БНБ, предстоящи спешни инвестиционни разходи за жп материал и за военни нужди (50 млн.), както и разходи по конверсия на стари външни дългове от около 80 млн. лева. При общи потребности на фиска от около 200 млн.лв. потенциалните вътрешни ресурси на държавата, наследени от предходните години на апогей в стопанското ѝ развитие, са няколко – допълнително увеличаване дълга към БНБ (до 50 млн.), посягане на валутните резерви, които надхвърлят 30 млн., и използване на бюджетния излишък от предходната година (около 5 млн.лв.). Това е незначително дори само по отношение на непосредствените падежи. Остатъкът трябва да бъде покрит отвън.

Междувременно ситуацията с летящите дългове претърпява обичайните си чести промени, без да се измени в основата си.

През юли 1912 г. все още се обсъжда операция от порядъка на (ефективни) 160 млн.зл. франка. Около 100 млн. от тях са за конверсия на заема от 1892 г., а останалите 60 млн. са предназначени за частично покриване на 86 млн. летящи дългове. От краткото свидетелство по този повод става ясно, че дългът към БНБ и БЗБ продължава да доминира (32 млн. или близо 45 % от летящите дългове), 23.6 млн.фр. са за довършване на жп линии и пристанища, а 12.4 млн. – за покриване на фискален дефицит от предходната година[37]. „Кои дългове ще се плащат по-напред?“ пита вестник „Народни права“, като отбелязва, че на БНБ вече са изплатени 17 млн. чрез съкровищни бонове, „но това е далече под дълга към нея“.

През следващите месеци трескавите усилия за намиране на външно финансиране довеждат до сконтиране на съкровищни бонове на българската държава. Париба сконтира за 75 млн.фр. през юни и ноември 1912 г., а руски и австрийски банки за 58 млн. франка. Политическата ситуация вече силно затруднява сключването на значим заем, теглен отвън, който да създаде условия за нов „положителен“ цикъл на растеж. Приток на „големи пари“ идва чак в самото навечерие на Първата световна война със знаменития – нереализиран докрай – заем на Дисконто-Гезелшафт.

Боновете на Париба и заемът на Дисконто са свързващото звено между предвоенната и следвоенната дългова история. По двете операции остават висящи въпроси, които усложняват позицията на България спрямо кредиторите след 1918 година. Но това е вече друга сага. От 1912 г. насетне страната навлиза в дългова спирала, от която – в по-близка или по-далечна перспектива – няма излизане без мораториум. Епохата на относително устойчив растеж, опрян на „здравословен“ кредит, приключва, за да се повтори само в крайно редки изключения. От „смазка“ на развитието дългът е станал самовъзпроизвеждащ се проблем.

Цикълът на дълговия капан (1919–1939)

Без войните България може би щеше да *отложи* попадането в дългов капан, но нямаше да го *избегне*. Влизането в него не е въпрос само на катастрофични сценарии, а – преди всичко – на стопанско поведение. Отношението към дълга вече е здраво заложено и кодовете на бъдещи финансови кризи записани. Налице е слаба имунна система към лесните пари, а спираловидното трупане на вътрешен дълг „плавно" прелива в мащабна външна задлъжнялост. Дълговият цикъл от началото на XX в. води към верига от рефинансирания, която се прекъсва с всяко по-сериозно сътресение*.

Историческите обстоятелства предлагат шоковия, военен сценарий.

Финансирането на войните е частично осигурено от нови краткосрочни и дългосрочни заеми. Това са споменатите аванси на Париба и други банки, кредитът на Дисконто и вътрешен заем от 90 млн. лв., емитиран през 1914 година. След влизането на България в конфликта, през октомври 1915 г., най-съществената част идва по линия на военните аванси, с които Германия обезпечава българското участие и които се вписват в кредит на БНБ в различни берлински банки. Те са рециклирани като преки заеми на БНБ за правителството, което издава срещу тях съкровищни бонове, платими в марки по фиксиран курс на марката към златния франк. Въпреки че сумарният бюджетен дефицит от 2.6 млрд.лв. (без 2-та млрд. реквизиции) през 1912–1918 г. е формално финансиран от заеми за 2.7 млрд.лв.[38], това „покритие" е до голяма степен книжно-парична емисия. Резултатът е обезценка на лева с 50% в края на войната и ликвидиране на предвоенния механизъм за трупане на по-малко или повече „продуктивен" дълг♦

Стопанските последици от поражението се изразяват (освен всичко друго) в прибавяне на нови съставки към външния дълг. Преди всичко това са наложените репарации по чл.121 на Ньойския договор. Наред с тях се появяват исковете и рекламациите на фирми и граждани от страните победителки. Създават се арбитражни съдилища, които разглеждат случаите, като половината от разходите им се поемат от българската държава. Към 1921 г. вече са проявени искове за 98 млн.зл. франка[39]. Същевременно мирният договор прехвърля всички вземания от България на бившите ѝ съюзници (основно военните аванси на Германия, Австрия и Унгария) към държавите победителки**. Тези вземания са отчетени при установяването на българския репарационен дълг. (На практика са интегрирани в него.)

---

* По-пресният пример от втората половина на 80-те години илюстрира „естествения" ход на нещата, когато България има външен кредит, но използва получените ресурси по нерационален начин, за да стигне до мораториум.

** Обратно, българските авоари в тези страни са прехвърлени на Комисията по репарациите.

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

Номиналното дългово бреме нараства брутално, без страната да има принципно различен потенциал за обслужването му и при огромно декапитализиране на икономиката. Напълно променени са и познатите механизми за решаване на дълговия проблем.

Местните източници, с които държавата разполага, са ограничени. Вътрешният заем от 1921 г. е недостатъчен и не изземва натрупаната банкнотна свръхемисия. Поради съществуващите условия и поради популистката си идеология земеделското правителство не е в състояние да проведе радикални фискални рестрикции. (Макар да прави опити за ограничаване на дефицитите.) От 1922 г. постепенно се слагат бариери и пред използването на ресурсите на БНБ от бюджета – таван на държавния дълг към емисионната институция, таван в размера на банкнотното обръщение, законодателни промени в статута на банката, погасяване държавния дълг към нея.

Заедно с всичко това е затворен и изходът чрез *външно* рефинансиране на дълга. Тук правителствата нямат друг избор, освен да заложат на бавна промяна в международния контекст. От самото начало дневният ред включва постигане на споразумение с предвоенните кредитори, договоряне на външен заем, отсрочване и редуциране на репарациите[40]. Дълговата политика през 20-те години се стреми най-вече да минимизира *фактическата* тежест, преди да фиксира задълженията на нова база. България нито за момент не отрича публично своя дълг, а го признава „с откритост и не без достойнство"[41]. Но риториката и конкретните действия на всички правителства се стремят да докажат невъзможността страната да понесе по-високо дългово бреме от това, което обслужва. Водещата идея е, че, рано или късно, отново ще се влезе в познатия цикъл на трупане на дълг и погасяването му с нови външни заеми.

Тази цел е постигната бавно и трудно. Първо отпадат слабите надежди, че някаква форма на външен кредит все пак може да бъде получен. Те са подхранени от лансирания през 1921 г. в средите на ОН план за създаване под егидата на организацията на Международен емисионен и контролен институт, който „да осигурява търговски кредит с умерена лихва срещу представени от правителствата реални гаранции"[42]. България се опитва да внуши, че за аграрни и изостанали икономики институтът следва да отпуска „дългосрочни заеми с производствени цели", т.е. за инфраструктурни проекти. В направеното конкретно искане прозира илюзията, че е възможно бързо връщане към предвоенния модел на „продуктивната задлъжнялост". При съществуващите условия това, разбира се, не може да се случи, а самият институт се оказва неадекватен на условията и бързо прекратява дейността си.

Също толкова неадекватни се оказват епизодично появилите се чисто „пазарни", или подкрепени от чужди правителства, оферти за отпускане на заеми през 1921–1922 година[43]. От една страна, исканите цена, условия и обезпечения са съвършено неприемливи – в крайна сметка те съответстват на високия риск на държавата. От друга страна – което е по-важно, – след 1919 г. правното положение на България е напълно променено. За разлика от предвоенните години тя вече не може да предоставя залози на други кредитори без разрешението на Междусъюзническата комисия. А за комисията такова разрешение е допустимо само за заеми, които рефинансират изплащането на репарациите. Всякакви „дългосрочни производствени кредити" са изключени, като България е на практика тотално ипотекирана за целите на репарационните плащания. *Икономиката е попаднала в дългов капан.*

При тази ситуация връщането към обичайното рефинансиране на външния дълг може да стане едва *след период на узряване* и *с нетрадиционни средства*. Налага се съобразяване с реалностите на длъжника и съответно преструктуриране (било то и временно) на условията по дълга. *Узряването* става стъпка по стъпка. Ключовите моменти са споразуменията по предвоенните дългове с частните кредитори от 1920–1921, 1925 и 1926 година. По думите на Н. Стоянов те „прецениха създаденото положение, съгласиха се доброволно България да изплаща външните си заеми в границите на нейната платежоспособност... „Клаузата за извънредни условия"* със съгласието на представителите на носителите на [облигации от] нашите заеми бе приложена"[44]. *Нетрадиционно решение* е признаване правото на длъжника да обслужва задълженията си в обезценена валута, което намалява реалната им тежест♦.

Това, което е постигнато за предвоенния дълг (редукция и отлагане), е отвоювано и за репарациите. Тяхното изплащане започва едва след чувствително намаление на номиналната сума, фиксирано в споразумението от март 1923 година♦♦. С фактическото стабилизиране на лева през 1924 г. и с промените в международния контекст, перспективата за достъп до външно финансиране се очертава като по-реалистична. Целта е реализирана трудно, със заемите от 1926 г. и 1928 година.

Важното е, че *тези заеми не възстановяват модела на „продуктивна задлъжнялост" отпреди войните*. Те идват преди всичко да санират краткосрочните неравновесия на платежния баланс и във фискалната област. Очакванията, че по този начин ще се разчистят и някои структурни затруднения, като се отвори периметър за здравословен растеж, се оправдават само отчасти. Дори заемът от 1926 г., чиято декларирана цел е да финансира настаняването на бежанците, е всъщност най-вече решение за непосредствените проблеми във външните сметки и бюджета на страната. В този смисъл двете операции в много по-голяма степен приличат на „животоспасяващия" кредит от 1902 г., отколкото на другите големи предвоенни заеми, върху които се опира растежът от началото на XX век.

---

* Клауза, според която, при влошена икономическа ситуация на страната, договореното връщане към обслужване на дълга в пълен обем се отлага.

♦ Вж. *Допирът до външния свят.*

♦♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Външният дълг като политика.*

Както видяхме по-рано, структурният *фискален* проблем се свежда основно до постепенно изчистване дълга на правителството към централната банка. А текущите бюджетни дефицити, трупани след 1922 г., по принцип могат да бъдат финансирани единствено за сметка на ограничен обем съкровищни бонове, сконтирани от БНБ, на външни източници или на просрочия.

През 1923–1926 г. сумарният дефицит на фиска възлиза на 114 млн.зл.фр., като само през 1927 и 1928 г. (благодарение на външните заеми) бюджетът приключва съответно с нулево и с положително салдо[45]. Погасяване на държавния дълг към БНБ, от своя страна, се извършва отчасти с текущи средства, отчасти с постъпленията от заемите[46]. Така новият външен дълг рефинансира стари външни задължения и трансформира (по обичайната формула) вътрешни във външни, за да бъде оздравена българската финансова система и най-вече БНБ. Процесът е до голяма степен спираловиден, тъй като натрупаният дълг на държавата към банката се дължи и на предходни усилия да се посрещнат плащания в чужбина. Икономиката е влязла в *кръговрат на ниско равнище*, където *пряката* функция на външните заеми е да покриват текущите сметки на държавата. Връзката между дълг и развитие е изтъняла, тя е станала опосредствана и условна.

Нека погледнем по-внимателно *платежните* проблеми.

През първите следвоенни години търговските дефицити са неминуеми, като България регистрира активен търговски баланс едва през 1922 година. Дефицитите възникват в контекста на експоненциално нараснал (макар и все още неуточнен) номинален външен дълг и при отсъствието на кредитиране отвън. Към тези тенденции след 1924 г. се прибавят появата на отрицателно платежно салдо, съпровождащо всеки епизод на по-интензивен стопански растеж, започналите репарационни плащания и нарасналите вноски по предвоенните заеми.

Покриването на възникналата финансова дупка може да стане по няколко начина – използване резервите на БНБ, приток на краткосрочни капитали към частния сектор или (накрая) дългосрочни кредити, които да удължат матуритета на държавния дълг и да облекчат обслужването му.

С въвеждането на валутен монопол на БНБ през декември 1923 г. банката се превръща в изключително „камбиална" институция, чиято основна цел е набавяне девизи за посрещане на външните плащания на страната. Бързият прилив и съсредоточаването на резерви в БНБ дават добра стартова позиция за последващата стабилизация на лева. За няколко седмици в нея влизат девизи за около 500 млн.лв.: от 753 млн. през януари 1923 г. и 418 млн. в разгара на валутната криза през ноември 1923 г. наличностите изведнъж достигат 924 млн. в края на декември и 1 229 млн. в края на февруари 1924 година[47].

Промяната съвпада с началото на погашенията по репарационния дълг, което е чувствителен външен шок. Те прибавят около 250–300 млн.лв. към разходите по обслужване на дълга[48]. Втори шок е неблагополучието в износа на тютюни през 1926 г., влошило силно търговския баланс. (Експортът спада от 6 640 млн.лв. през

Салдо на търговския и на платежния баланс, 1924–1937 (млн. лева)

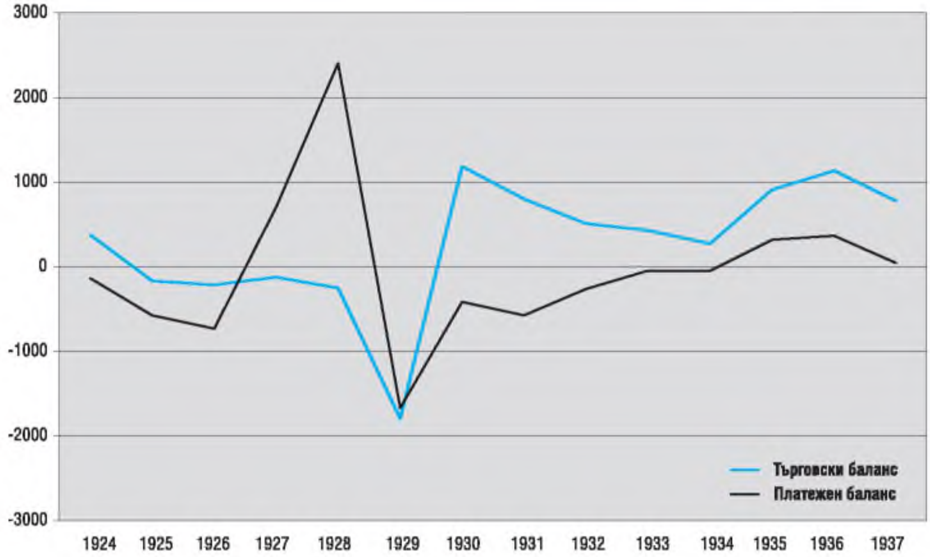

Чакалов, Асен. Национален доход и разход на България, 1924–1945. с. 138

1925 г. на 5 393 млн. през 1926 година.)[49] Регистрирала положителни търговски салда през 1922 и 1924 г., за две години (1925 и 1926 г.) България натрупва дефицити от 168 и 215 млн. лева. Ситуацията напомня тази от 1994 г., когато (след години мораториум) страната изведнъж бе изправена пред реални плащания и бързо се оказа на ръба на нова неплатежоспособност поради слаба промяна в основите на стопанската си система.

Чувствителността към външни шокове е характерна за икономики с експортната зависимост от тесен кръг продукти. Схемата на платежния им баланс е опростена, основната маса от плащания минава през търговията, а възможностите за „невидим" износ са ограничени. Това има предвид Ж. Бурилков, посочвайки, че „нашата страна освен задължения не притежава никакви капитали или други източници на вземания от странство. В актива на общия платежен баланс ние притежаваме само едно сигурно перо – стойността на нашия износ"[50]. Износът заема между 70 и 90% от приходните пера[51] и единствената друга по-съществена позиция (през отделни години) са краткосрочните външни кредити. Но както отбелязва Бурилков, те са „преходни елементи, върху които не може да се гради трайна валутна и финансова политика"[52].

На този фон периодът 1924–1926 г. се очертава като едно от редките „чудеса" в българското стопанско развитие. Въпреки споменатите шокове и структурни проблеми, курсът на лева към долара остава практически непроменен („продава" на 139 лв. и „купува“ на 137.20 лв.), а икономиката се държи както в стабилните условия на златен стандарт, макар и основан на американския долар*. Всичко това се случва при наличие на платежни дефицити и при нарастваща дългова тежест. Въпросът, формулиран най-прецизно от Козюл, е: „Как е постигнато равновесие между търсенето и предлагането на девизи, нещо, което до този момент е успявало да стане единствено чрез девалвация на националната валута?“[53] В отговора също следваме Козюл, тъй като неговата гледна точка минава през възможните сложни хипотези, за да достигне до далече по-простата истина.

По-изтънчените хипотези са две. Едната проверява връзката между паричното обращение в България и САЩ (от една страна) и динамиката на валутния курс (от друга), без да установи никаква корелация. Втората изследва дали паритетите на покупателна способност** са в състояние да обяснят разглеждания парадокс. Тя също е отхвърлена.

Така се преминава към най-елементарното обяснение чрез зависимостта между валутния курс и основните позиции на платежния баланс – търговско и лихвено салдо през 1923–1924 година. В резултатите не се проявява никаква видима корелация, но именно това (трето) „теоретично фиаско“ насочва към статистически непроверими интерпретации – дефицитите на платежния баланс да са покрити негласно за сметка на девизните резерви на БНБ или чрез приток на неотчетени краткосрочни капитали.

Козюл е склонен да отдаде на всяка хипотеза по нещо, а известна спойка между тях – както при много други трудно обясними явления в икономиката – той вижда в психологията. Действително, с поведението на пазарните участници е свързана както изразената неустойчивост на курса през 1923 г. (покачване с 41% и крах с 65%), така и рязкото стабилизиране след решението от 12 декември 1923 година. Но без осезаем приток на капитали психологията „не работи“, а и никога не е напълно ясно, кое от двете е първично. „Между факторите, които уравновесяват платежния баланс... първо място трябва да се отдаде на този приток на чужди капитали, който, стимулиран от смелото усилие на правителството, дойде толкова удачно в подкрепа на икономиката. Ако регулативните промени по режима са оказвали реално влияние върху курса на лева... основната заслуга не трябва да се отдава толкова на тях... колкото на изключителния морален ефект върху спекулативните среди от тази енергична проява на воля, каквато бяха наредбите от 12 декември 1923 и законът от 2 май 1924 г.“[54]. „Смели действия“ в България или отсъстват, или се предприемат след притискане до стената.

Краткото и елегантно теоретично упражнение на Козюл придобива смисъл не толкова с резултатите си, колкото със своето продължение. Защото твърдението, че курсът на лева бил поддържан от притока на капитали и от резервите на БНБ, е тривиално. По-трудно е да се разбере кой от двата канала преобладава. За това може да се съди по свидетелствата на френския икономист (относно резервите) и на Ат. Буров (що се отнася до притока на капитали).

---

* По-точно като Паричен съвет, привързан към долара в качеството на резервна валута.

** Преизчислен валутен курс между две национални парични единици, който отчита съотношението между равнищата на цените в съответните държави.

Следата, която френският икономист подхваща, го навежда към истински „археологически разкопки" в статистиката на валутните резерви на централната банка. Резултатите са впечатляващи, като са констатирани многобройни „липси". Официалните данни на БНБ по никакъв начин не се връзват с динамиката на слагаемите, които ги образуват – салдо на платежния баланс и статистика за движението на капиталите. През 1922 г. например се губят около 200 млн. лева[55]. Предположението е, че те могат да са свързани с износ на капитали, или с необявени интервенции на БНБ. Числата за 1924–1926 г., от своя страна, дават не толкова ретуширана, колкото напълно превратна представа. Оказва се, че през 1926 г. банката вместо да *притежава* девизи (както сочи статистиката) е *дебитор* в чужди девизи с близо 400 млн. лева[56]. „Ако си послужим с годишните доклади на БНБ, ако вземем предвид дефицитите на платежния баланс през 1923–1926 г. и ако припомним, че местните и чужди спекулации са били почти всякога насочени срещу лева, може да разберем, че херметизмът на балансите на банката не е толкова насочен да замаскира някакъв „оперативен резерв" и по този начин да я предпази от евентуални изненади и неочаквани атаки на спекуланти, колкото да скрие едно крайно тревожно обедняване на валутните резерви."[57]

Коригираните от Козюл данни обръщат напълно официалната картина. Вместо изтичане на 427 млн.лв., отчетено от БНБ, изводът е за загуби на резерви от 1 318 млн.лв., което превръща централната банка от нетен *кредитор* с 923 млн. в края на декември 1923 г. в нетен *дебитор* за 400 млн.лв. в края на 1926 година[58]. Заключението се потвърждава и от отрицателното салдо на валутния пазар в приблизително същия размер (1 397 млн.)*.

Стопяването на валутните резерви през 1924–1926 г. означава, че стабилността на лева е поддържана за сметка на нарастващ външен дълг. През същия период прирастът на задлъжнялостта се оценява на 3 800 млн. лева[59]. Ако кръгло 1 300 млн.лв. са посрещнати за сметка на резервите, то останалите 2 500 млн. е можело да се покрият единствено с външни кредити. Оценката на Козюл е за приблизително 1 500 млн.лв. влезли капитали, към които прибавя над 2 500 млн.лв. преки инвестиции[60].

Така основната тежест в обясняването за стабилността на лева през 1924–1928 г. пада върху неотчетения приток краткосрочни капитали, позволил да не се почувства масираното хвърляне резерви на БНБ на пазара. Основният посредник в тези потоци са чуждите банки в България.

---

* Според Ас. Чакалов, увеличението на девизната наличност в БНБ през трите години възлиза на 1 440 млн. лева. (Вж. Чакалов, Асен. Националният доход и разход..., с. 138.)

Ето и свидетелството на Ат. Буров, който дава превес на същото обяснение, но с аргументация, стъпила на живата българска действителност. Той размишлява на глас от трибуната на Народното събрание по време на обсъждането на Женевския протокол за Стабилизационния заем.

Повод за разсъжденията му е подмятането на проф. Димитър Мишайков, че има сериозно разминаване между официалната статистика за *дефицита* на търговския баланс от 1919–1927 г. (5.8 млрд.лв.) и собствените му оценки за търговски *излишък* от 850 млн.лв. през същия период[61]. Буров подхваща темата, неволно подадена му от опонент, който се стреми да демонстрира академична начетеност. Министърът банкер пресмята, че ако към официалния търговски дефицит се прибавят съвсем приблизителни данни за баланса по други пера на платежния баланс (вкл. плащанията по държавните дългове), общият платежен дефицит достига около 12.5 млрд. лева[62].

Буров прибягва до доказателство чрез довеждане до абсурд: дефицит от подобен мащаб, твърди той, просто няма откъде да е финансиран. Цитирам обширен пасаж от речта му, в който се прави приблизителна оценка на реалните финансови потоци в българската икономика. „Аз се питам, питам и вас: откъде България плати в този период този дефицит? Да е имала България някакви вътрешни спестявания в злато, които по невидими пътища са излезли – знаете, че ги е нямала. Да са имали българските капиталисти големи суми на разположение вън – ония, които ги имаха, попаднаха под всевъзможни секвестри за частни дългове и тези суми се погълнаха от тези секвестри... И ако търсим частните вземания-давания, аз съм наклонен да вярвам, че под формата на бягство на капитали под режима на покойния Стамболийски може би ще трябва да се прибавят 1–2 млрд. изнесено злато от България." Буров би трябвало добре да знае това като един от най-засегнатите. „Откъде се намери тогава възможност Българското стопанство... да покрие този дефицит? Допускам, че една част е покрит от нормалното развитие на кредитните операции... Безспорно след войната имаше един период на пълна стагнация, на пълно недоверие, но след туй, бавно, неусетно кредитът на българския търговец, индустриалец крепне постепенно и по разни пътища известни суми нахлуват. Какво е тяхното количество, мъчно може да се каже, но сигурен съм, че то е съвършено скромно – 1–1.5 млрд.лв. Остават все таки 10 млрд. Откъде се получиха те? Какво обяснение можем да дадем на това положение? Едно единствено – *пълната погрешност по отношение на стойността на нашия търговски баланс.*"[63]

Тук Буров се разпростира върху изкривяванията в търговската статистика♦, за да приведе основния си аргумент: „Положението на нашия платежен баланс изобщо, както и положението на нашето стопанство, колкото и да бъде сериозно, не е критическо. То може с малка помощ да бъде изправено, да бъде издигнато."[64] С тези думи той само повтаря това, което Вл. Моллов казва малко преди него в дебата. „Нашият

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

платежен баланс, въпреки тия цифри, които тук така се предават, не е бил толкова неблагоприятен. Специално нашият търговски баланс поради туй, че статистическите изчисления се основават на цифри, които се дават от различните канцеларии, не може да се претендира за една научна стойност, за да можем да видим едно действително вярно заключение. Винаги нашият внос се цени по-ниско, отколкото нашия износ, защото нашият внос се цени по фактури, а нашият износ се цени със заповеди на министъра на финансите."[65] Това са думи на самия министър на финансите...

Тезата на Мишайков, че през следващите 1–2 години целият заем ще се стопи за покриване на дефицитите, е отхвърлена с двусмисления език на политикана Буров, в който икономическите аргументи са потопени в хльзгава и казионна политическа риторика. „Ако ние сме могли... 10 г. да изтраем без заеми, 10 г. да плащаме външни задължения без заем... ако всичко това е станало без каквато и да е външна помощ, а единствено чрез спестяванията, които са били правени вътре, при едни условия тежки морално и политически... нямаме ли право да вярваме, че същият този народ, поставен при нормални условия... ще може с още по-голям темп да продължи това дело на своята реставрация... След примирието България беше една абсолютно обезправена страна. Ние бяхме подложени под помпата на една пневматична машина: всичко, което България имаше в наличност като производство, бе помпирано, нямаше го; всичко, което една страна има нормално като внос отвън, нямаше го. Е добре, в тези 9 г. вие го имате налице [приблизително 4 млрд.лв.]. Ами тези 4 млрд. са едно спестяване на нашата народна икономика... То е един дълг, който ние сме изплатили, за да възстановим едно положение, което е било нарушено. И този дълг е много по-тежък, отколкото стабилизационния. Стопанският организъм на българския народ е здрав: при най-тежки условия той успя да превъзмогне най-тежката криза. Нужна е инфузия на малко кръв. Всяко спиране в този момент ще има извънредно опасни последици. Народите имат ограничена доза енергия в себе си... И ако бъдат излъгани в своите надежди... тяхната самоувереност, която е най-големият капитал на българското племе, която го е придружавала винаги в най-тежките изпитания... може да почне да се разколебава... и ние ще станем косвени съучастници в едно морално самоубийство."[66]

Оставяйки настрана словесните похвати и патетичния апотеоз на българина, посланието на Буров е ясно – дефицитите са надценени, а покриването на това, което все пак остава, е обяснимо с притока на чужди капитали и с краткосрочните търговски кредити. Тезата е в разрез с всичко, което българските делегации защитават на преговорите по външния дълг през 20-те години. Но тя е нужна за моментната вътрешна политика, за да омаловажи нуждите от външно финансиране и по този начин да представи като по-приемлив предстоящия заем*.

---

* „Окултни" пари са крепели българския платежен баланс неведнъж. Това се случва в частност през 1995 г., когато фасадната стабилност на лева се дължеше на притока от долари, свързани със заобикалянето на ембаргото, наложено на съседна Югославия.

След претегляне еднопосочните аргументи на Козюл и на Буров, както и тези на техните опоненти, макроикономическият баланс изглежда по-прозрачен. *До 1926–1927 г. курсът на лева се крепи отчасти благодарение на интервенциите, които изпразват резервите на централната банка. Другата част от обяснението е свързана с обстоятелството, че „дупката за финансиране" е по-малка от официално обявеното и е можела да бъде покрита от входящите краткосрочни капитали.*

Приведените от Пасволски коригирани данни на Ас. Чакалов говорят за сумарен нетен търговски дефицит от 2 925 млн.лв. през 1924–1926 г. (при „официални" 4 511 млн. за същия период)[67]. А оценката на самия Пасволски за общия платежен дефицит през 1924–1928 г. и за неговото финансиране също поставя акцента върху приноса на краткосрочните капитали от различен вид. При нетен пасив от 7.8 млрд.лв., той приписва на този източник 6 млрд.лв., на дългосрочните инвестиции 875 млн. и на стабилизационни заеми 798 милиона[68]*.

Стабилизацията на лева, оживлението в стопанството и благоприятната външна среда създават условия, при които спонтанното движение на частни капитали *донякъде* решава проблема с финансирането на платежния дефицит. Това решение обаче има своята цена. То изисква последователна дефлационна политика на емисионната банка за поддържане високи лихви в привличащата страна. Подобна политика е трудно удържима за продължителен период. От една страна, дългосрочни задължения (както предвоенните, така и репарационните) в крайна сметка се обслужват с краткосрочни пасиви. От друга, краткосрочното финансиране прави уязвими резервите на БНБ, които могат да бъдат фатално атакувани при всяко изтичане на капитали.

Ключът е външно финансиране на *дългосрочна* основа чрез нов голям държавен облигационен заем. Още през 1925 г. това е достатъчно ясно. „Даже при днешното състояние на външните държавни задължения – около 1 млрд., – за да можем да балансираме най-неотложните си външни плащания и по този начин да сложим здрава основа на постигнатата валутна стабилизация, необходимо е излишъкът в търговския ни баланс да надминава 1.5 млрд.лв. Това е вече достатъчно предупреждение за сериозните опасности в бъдеще, в случай че не се вземат овреме мерки да се ревизира възходящата стълба на външните държавни задължения и не се потърсят нови средства, за да се засили производството и износът, от една страна, и да се отложат или ешелонират известни належащи платежи. Тук изпъква актюелната проблема за един външен заем."[69]

Заемите от 1926 и 1928 г. дават възможност стабилността на лева да се поддържа от по-благоприятни, дългосрочни източници.

Бежанският изиграва по-скоро „пожарна" роля. Той има двойствен характер. От една страна, идва да покрие реални инвестиционни нужди, свързани с настаняването на тракийските бежанци. Строго погледнато (доколкото притокът на бежанци е важен фактор за растежа през 20-те години), заемът е част от един "положителен дългов цикъл". От друга страна обаче, проблемът с бежанците създава сериозни фискални затруднения и в този смисъл кредитът изиграва стабилизационна роля. Ограниченият му размер позволява да бъдат покрити само непосредствени нужди, без да се създаде основа за трайно подобряване резервната позиция на БНБ. Предвид остротата на кризата се налага дори авансово получаване на 400 000 лири, осигурени от Банк ъф Ингланд. Действително, през 1927 г. падежите по външния дълг рязко нарастват, като достигат 931 млн.лв. при 377–630 млн.лв. през 1923–1926 година[70].

---

* Само част на заема от 1928 г., тъй като основната сума се изсипва през следващата 1929 година.

Това, че положението на БНБ не е стабилизирано, се вижда и от развитието на резервните ѝ наличности през 1927–1928 година. През 1927 и 1928 г., когато започват постъпленията от Бежанския заем, данните на Ас. Чакалов сочат намаляване на девизните авоари на БНБ със 706 и 2 405 млн. лева. Постъпленията, следователно са пренасочвани веднага към други разходи и към погасяване на други дългове, най-вече на репарационните плащания. В записка до Вл. Моллов от края на 1927 г. Н. Стоянов заключава очевидното – „един външен възстановителен заем се явява необходим, стига да бъде при износни условия и при поносими други условия и стига да се използва разумно"[71]. Последните уговорки са излишни и звучат по-скоро като формално заклинание, отколкото като действителна надежда. В състоянието на страната никакви съображения за ефективност не могат да отхвърлят неизбежното прибягване до външните кредитори.

Трайното саниране на девизните баланси на БНБ е замислено със заема от 1928 година. Активите ѝ в чужди ценни книги нарастват от 479 през 1927 г. на 3 270 млн. през 1928 година[72]. Приведените от Н. Стоянов данни за девизите в емисионната банка потвърждават скокообразното увеличение на наличностите през 1927/1928 финансова година. Те нарастват от 13.1 на 104.3 млн.зл.фр., след като през 1923/24 г. са 22.5 млн., а през следващите години се движат около 11–13 млн.зл. франка[73].

След окончателното нормализиране на задълженията си, в края на януари 1930 г., (и преди началото на най-тежката фаза от депресията) България е прибавила към 10 267 млн.лв. предвоенен дълг 5 903 млн.лв. задължения по стабилизационните заеми и 4 908 млн. признати репарационни плащания. Външният дълг е повече от удвоен, като представлява 3/4 (в т.ч. около 1/5 репарации) от общия държавен дълг. Ако се вземат само „икономическите" външни задължения, през следвоенния период те са нараснали с близо 60 процента. Делът им в общия „икономически" дълг е още по-висок – 83 процента[74]. Завършена е поредната трансформация на вътрешен дълг във външен.

Срещу това са постигнати стабилизация на националната валута, кратки тласъци на интензивен растеж и само частично саниране на финансовата система. Станало е възможно донякъде да бъде покрит вътрешният дълг, натрупан с бюджетните дефицити през 1912–1929 година. Във вътрешната задлъжнялост обаче все

Структура на българския държавен дълг (31 януари 1930, млн. лв.)

I. Предвоенни външни дългове	**10267,2**	**38,2%**
Заем 1892	97,5	0,4%
Заем 1902	2141,4	8,0%
Заем 1904	2132,5	7,9%
Заем 1907	3424,3	12,7%
Заем 4.50% 1909	2041,4	7,6%
Заем 4.75% 1909	430,1	1,6%
II. Следвоенни външни дългове	**5930,3**	**22,0%**
Бежански заем 1926	2204,1	8,2%
Стабилизационен заем 1928	3762,2	14,0%
III. Репарационен дълг	**4617,2**	**17,2%**
IV. Вътрешен дълг	**5225,8**	**19,4%**
Вътрешни заеми 1914, 1921	222,5	0,8%
Дълг към БНБ	3124,1	11,6%
Следвоенни вътрешни заеми	1710,2	6,4%
Общо – държавен дълг	**26895,3**	

Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 161–163

Заб.: Репарационният дълг е според размера, приет на Хагската конференция, януари 1930 г.

още „висят" 3.1 млрд.лв. непогасен държавен дълг към БНБ. (60% от целия вътрешен държавен дълг.)*

Нека рекапитулирам трансферите от 20-те години, увенчани със Стабилизационния заем. Чрез серията от операции се извършват следните действия.

– Вътрешен държавен дълг към БНБ (пряко и косвено) е трансформиран в нов външен дълг.

– Нов външен дълг е рефинансирал стари задължения.

– Държавни банки в затруднено положение (сред тях може да се включи и БНБ) са капитализирани отвън също за сметка на нов външен дълг.

– Обслужването на репарационния дълг е измествало други (вътрешни) плащания, причинявайки трупане на бюджетни просрочия по тях. Те са частично трансформирани в нов дълг чрез външните заеми.

– Едностранният репарационен трансфер е превърнат във възмезден (в известен смисъл по-цивилизован) трансфер към чужди банки. Репарационният дълг отчасти се трансформира в облигационен. В същото време залозите по репарациите са „отместени" на по-заден план, като отстъпват в йерархията на залозите по предвоенните и следвоенните заеми.

---

* Вж. Архиви БНБ IV, с. 1049.

Веригата от заместввания, която така отчетливо се различава от „продуктивната задлъжнялост", е описана в по-свободен стил от Козюл. „Това, което националните спестявания, пише той, щяха да постигнат почти сами в тази нация на сурови и спестовни земеделци, ако [спестяванията] не бяха почти изцяло погълнати... от фискалните нужди, предизвикани от смазващите военни дългове, беше отчасти осъществено от държавите-кредиторки. През 1926 и по-късно, през 1928 г., те бяха принудени да предоставят на България нужните ѝ капитали за уравновесяване на бюджета, за осъществяване на наложителните значими благоустройствени начинания и за укрепване ликвидността на основните държавни банки."[75] Текстът предава с лека емоция битуващото виждане за ситуацията. Но зад нея стои именно разчертаната по-горе схема.

България изглежда заредена за старт на нов цикъл. Външно равновесие е като че ли достигнато, а бъдещето отново обещава условия за „растеж на кредит". 1927–1928 г. не повтаря дословно (да кажем) успешната 1909 г., но позициите на страната (при абстрахиране от неуправляемите външни фактори) се четат като благоприятни.

Реалността се оказва друга. Изходните условия са заличени само за година. Частичното премахване на валутните ограничения, предвидено с протокола от Стабилизационния заем (въпреки че не е осъществено в очаквания мащаб), е достатъчно, за да снеме задръжките пред ненаситния кредитен глад на икономиката. Разхлабените ограничения върху вноса на луксозни стоки и треската по изведнъж доналия много по-достъпен търговски кредит водят растеж на вноса с 11% през 1929 г. при същевременно свиване на износа с 12.7 процента[76]. През 1929 г. платежният дефицит (1 628 млн.лв.) надхвърля натрупаните дефицити за целия предходен период от 1924–1928 година. Резервите на БНБ пласирани в чужди ценни книги, се топят. Намалението на девизните наличности продължава и след 1929 г. под влияние на нарасналите плащания по дълга и особено на форсираното ликвидиране на краткосрочните кредити, предоставени на големите банки. Започва изтегляне на нерезидентните депозити от българските и чуждите банки. През 1930 и особено през 1931 г. нетните капиталови потоци обръщат посоката си, за да станат *изходящи*.

30-те години по никакъв начин не се вместват в представата за „нормален" период. Въпреки това те също носят своите общовалидни поуки.

Началната точка на този цикъл е споменатото масово репатриране на краткосрочни капитали през 1931–1932 година. При световната икономическа конюнктура в този момент, това е естествена загуба на доверие, която подтиква кредиторите да вземат адекватни мерки. Те „естествено се опитаха да се предпазят от рисковете на мораториум върху трансфера, като оттеглиха част от нормалния кредит и банковите аванси, които бяха отпускани преди обявяването на мораториума... Страните дебитори така се озоваха в положението на банка, чиито гишета са обсадени от спестителите, които идват да оттеглят средствата си. Нито една страна, свикнала да финансира до голяма степен търговията и производството си чрез чужди капитали не е в състояние дълго време да устои на едно ненормално изтегляне на капитали"[77].

Когато външният кредит е прекъснат и рефинансирането на дълга е невъзможно, като източник за посрещане на задълженията остава само евентуално положително салдо по текущата сметка. Типичната политика на държава в това положение е свиване на вноса, форсиране (доколкото е възможно) на износа, а като следваща стъпка и тотален контрол върху движението на капиталите и върху разплащанията във валута (девизи). Именно това се случва в България през 1930 и 1931 година♦.

През 1931 г. девизите на БНБ намаляват от 2 661 млн. на 1 768 млн.лв. въпреки положителното търговско салдо от 1 274 млн. лева[78]. Твърдата българска позиция е, че дори в тази ситуация златните резерви (1 512 млн.лв.) са неприкосновен запас, към който не се посяга. След известни възражения ФК приема нежеланието да се докосне златото, макар от неговата (английската) доктрина то да се разглежда като мобилизируем резерв при извънредни обстоятелства, каквито според комитета са тези от 1932 година.

Стратегическите опции пред България са тя да прекрати плащанията по външния дълг или да девалвира лева[79]. През 1932 г. правителството избира първото, смятайки, че запазването на значителен златен резерв е гаранция за стабилността на лева*. Непосредствено преди частичния мораториум от април 1932 г. България има да изплаща (според ОН) 1.183 млн.лв. държавен дълг за годината и 547 млн. за предстоящите 6 месеца – 144 млн. по предвоенните заеми, 202 млн. по стабилизационните, 134 млн. репарации и 66 млн. други дългове[80]. Тук се прибавят също 5 млрд.лв. частни дългове, от които около 1.3 млрд. се оценяват като непосредствено изискуеми. Това са предимно три позиции – краткосрочни (3–6 месеца) външни банкови кредити на местни банки, които финансират около 65% от икономическата активност на страната; директни външни кредити за търговията и производството; търговски кредити срещу стоки[81]. Всички тези данни дословно съвпадат с приведените от Н. Стоянов[82], което показва, че докладът на ФК от март 1932 г. е писан с пряко участие (или изцяло се опира) на сведенията на българския представител в преговорите по дълга.

Срещу тези падежи, които възлизат средномесечно на около 92 млн.лв. (от тях около 22 млн. репарационни плащания) стои очаквано месечно активно търговско салдо (при намаляващ износ) не по-голямо от 100 млн. лева[83]. Ситуацията допълнително се усложнява от обстоятелството, че в средата на април изтича „мораториумът Хувър"* върху всички репарационни плащания и върху дълговете към САЩ, натрупани от съюзниците им по време на Първата световна война.

---

* През 1996 г. изборът беше обратният – дълго време валутните резерви се хвърляха за стабилизиране на лева и едва в края на годината (при реална опасност от предстоящ мораториум) бе предпочетено да се задели минималният останал резерв, за да се избегне прекратяване на плащанията, като левът бе оставен на свободно падане.

♦ Вж. *Българска народна банка;* Архиви БНБ IV.

Н. Стоянов я резюмира по следния начин. На заседанието на Финансовия комитет в Париж по въпросите на положението в България, Австрия, Унгария и Гърция (през март 1932 г.), твърди той, „докато нашата делегация не правеше въпрос за нов заем, а молеше за улеснения в трансфера (намаления на преводите в чужди девизи) и реално намаление на плащанията, поради създадената конюнктура... останалите делегации искаха нови заеми за вътрешна финансова подкрепа и за възможно изплащане на досегашните им външни задължения... Едните искания налагаха жертва от страна на кредиторите, от страна на едри и дребни носители на държавни ценни книжа, от страна на частната спестовност, а другите искания правеха апел за нови кредити през време на силна финансова депресия и на силно намалено или почти изгубено кредитно доверие"[84]. Финансовите трудности на четирите държави се дължат на световни проблеми (влошаване условията на търговия, намалено кредитно доверие, спиране на дългосрочните заеми, задушаване на световната търговия) и ОН приема, че сепаративно решение не е мислимо.

„Но през последните години настъпиха промени – бежанският заем получи по отношение на трансфера първенство пред репарационния дълг; със същото първенство се ползва обслужването на довоенните дългове (от 1926); по отношение на залозите стабилизационният заем има първенство пред репарационния дълг. Понеже при сегашните условия на България е невъзможно да извърши напълно преводите в чужбина по службата на външните си дългове, то месечните плащания по репарационния дълг, които трябва да започнат на 15 април [1932 г.] (когато изтича годината Хувър), трябва да продължат да бъдат преустановени, без да се засяга юридическото положение на въпроса и без да се предрешават с нищо бъдещите съглашения."[85]

Периодът между есента на 1931 (излизането на Англия от златния стандарт на 23 септември 1931 г.) и началото на 1932 г. е повратната точка към автархия, която обхваща цяла Европа. Тя започва от разширяване на клиринга, минава през замиране на капиталовите пазари и стига до преформатиране на външните дългове.

Обемът на българския външнотърговски стокооборот се свива от около 6–7 млрд. преди кризата на около 2 млрд. през най-тежките ѝ години. Търговският кредит, който само преди няколко години се приема за основен източник за дестабилизиране на икономиката, изведнъж се превръща в търсен, но практически недостъпен инструмент. Драконовският девизен режим променя неговия характер. Както години по-късно (при социализма), той (явно или неявно) се превръща в държавно задължение. „Външният търговски кредит вече не почива изключително върху търговската фирма, пише Ж. Бурилков. Този кредит днес в най-голяма степен зависи от доверието на чуждестранния доставчик кредитор в солидността на БНБ и в нейното ръководство."[86] Ситуацията с дълга също навежда към автархия – отвън може да се очакват само искания за изплащане на просрочията по задължения, но не и свеж приток на капитали. Страната, както и много други, е оставена на собствените си сили. *За втори път след края на Първата световна война изходът от кризата чрез външен дълг се оказва напълно невъзможен.*

---

* Обявен от американския президент през април 1931 година.

Формалното признание на неплатежоспособността е договореният частичен мораториум, който предвижда редукция на девизния трансфер по лихвите. *Пазарното* признание на същия факт идва с главоломното намаляване котировките на българските заеми. То продължава ясно очерталата се тенденция, като първият (трикратен през 1921 г.) срив на курсовете е свързан с решението плащанията по лихвите да става в книжни франкове. Низходящият тренд е прекъснат единствено през 1926 г. (с отпускането на Бежанския заем), за да се възобнови по-късно.

Положението след мораториума от 1932 г. е резюмирано от Н. Стоянов. (Вж. графика, с. 276). „Естествено е, че при това намаляване на изплащането на лихвата курсът на външните заеми непрестанно и бързо да пада, понеже доходността им намалява. Спадането на курса върви даже с по-бърз темп, отколкото самото намаление на лихвата, защото доверието в кредитоспособността на държавата се губи по-бърже, нейният външен кредит се намалява по-бърже. Спадането на курсовете на нашите външни заеми от 1932 насам е катастрофално. Спадането за 1934 по отношение на номиналната им стойност за предвоенните заеми е с 95%, за следвоенните заеми то достига 88%. Затова нашите външни заеми започнаха да се котират доста рядко на борсите, а на някои борси изобщо престанаха да се котират... Спестителите изгубиха интерес към тях, защото се страхуват, че ще получат и малката стойност, която би дали днес за нашите облигации въпреки днешната им сравнително голяма доходност за новите им приобретатели... Обезценката на предвоенните заеми е още по-голяма от следвоенните... поради тяхната девалоризация и поради сегашното облекчително изплащане на лихвата (докъм 5.5%)... При така силно понизения ни външен държавен кредит, при тая силна обезценка на държавните ценни книжа... изключено е да се надяваме на нов държавен кредит в чужбина, за нови външни емисии... Едно постепенно повдигане курсовете на външните ни държавни заеми до нормално ниво е безнадеждно..."[87]

България така и не получава нови заеми през 30-те години. За сметка на това, по време на депресията промени в обслужването на външните задължения настъпват при всяко ново споразумение с кредиторите.

През втората половина на 30-те години клирингът вече властва напълно, като на практика въвежда два типа международни разплащателни средства с различно качество – свободните и клиринговите валути. Съответно и статистическата картина за валутните резерви или за салдата по платежния баланс се размива.

През 1934–1938 г. делът на клиринговия внос в общия внос е между 74 и

Котировки на българските държавни външни заеми на Лондонската борса, 1921–1935 (%)

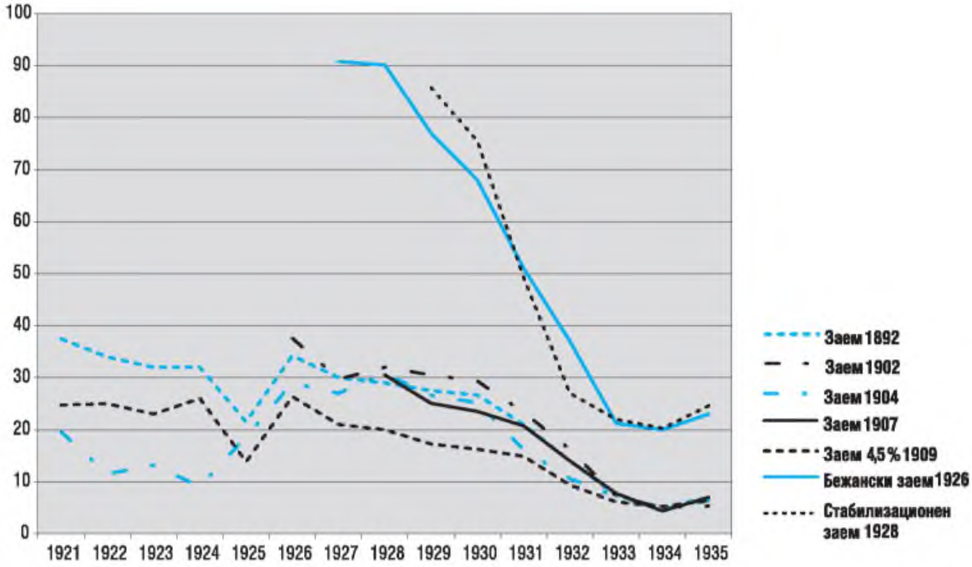

Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 586, 589

80% (при 75–80% от него внос от Германия)[88]. Клиринговият обмен е относително балансиран (317 млн.лв. положително салдо за 1934–1938 г.), докато при силно ограничената търговия със „свободни валути“ са регистрирани положителни салда (1 638 млн.лв. активно салдо за 1934–1938 г.). И така, през десетилетието на 30-те България има като цяло положителен *търговски* баланс (с изключение на 1932 г.), но това не решава платежните ѝ проблеми. Клиринговите разплащания са форма на бартер, а неклиринговите излишъци са със слаб абсолютен обем. Не случайно в „камбиалния“ баланс на резервите на БНБ недостигът на свободна валута е хроничен, като за 1934–1938 г. общото салдо е отрицателно (28 млн.лв.)[89]. Дефицитът в свободна валута се формира от плащанията по външния дълг и от другите „невидими“ разходи, които неутрализират положителните резултати в търговския баланс.

Тази реалност се чувства по-осезаемо, ако се надникне в статистическите сведения, съставяни ежемесечно от БНБ, за произхода и предназначението на продаденото камбио. Подбираме произволно данните за 1938 г., която е най-добрата година след депресията, когато икономиката вече работи на пълни обороти в „клирингови условия“ и когато военната конюнктура все още предстои[90].

Основната информация, която носи графиката (с. 277) се резюмира в няколко пункта.

Постъпления/разходи в свободни и в клирингови девизи през 1938 (млн. лева)

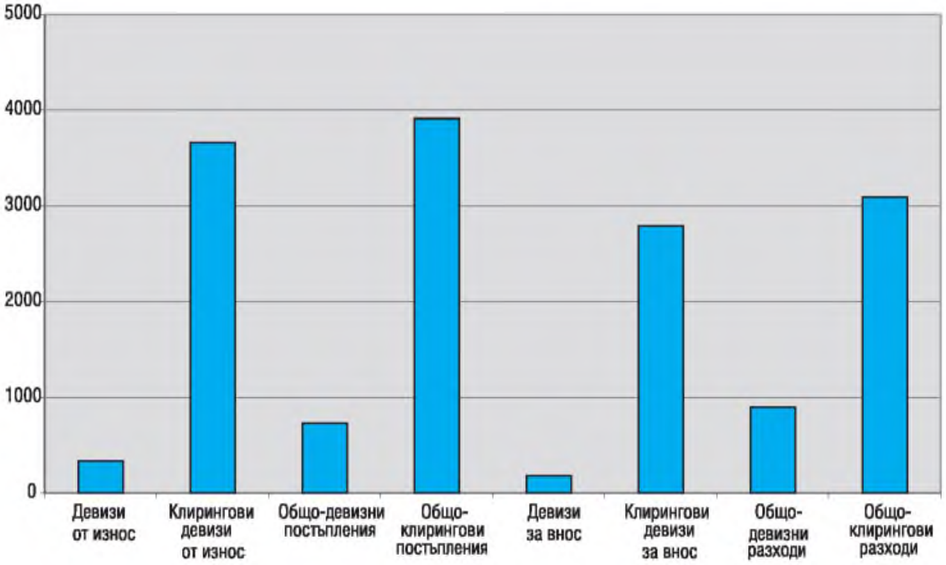

Архиви БНБ IV, с. 426.

Съотношението между свободните и клирингови валути в постъпленията е 1/3.5, а в разходите 1/2.8. Основно перо при постъпленията в свободна валута обаче е статията „вирменти и арбитражи", която покрива около половината от тях. Ако тя бъде елиминирана, те представляват само 1/6 от клиринговите.

При свободните валути търговският дефицит е около 187 млн. лева. За сметка на това клиринговите разплащания са с активно салдо от 870 млн.лв., което означава, че България е кредитирала клиринговите си партньори, най-вече Германия. БНБ държи значителни суми (224 млн. клирингови лв.) като депозити в чужди банки.

Ако изключим перото „вирменти и арбитражи", половината от свободната валута идва от износ, докато почти целите приходи в клирингова валута са експортни постъпления. Останалите приходи в свободна валута, реализирани чрез БНБ, са от услуги (17 млн.), от емигранти (17 млн.) и краткосрочни чуждестранни кредити (14 млн.). Срещу последното перо стоят депозити на БНБ в чужбина за 218 млн.лв. свободна валута.

Чисто търговският баланс и в свободни (150 млн.лв.) и в клирингови (900 млн.лв.) валути е положителен. Същото се отнася и за баланса на услугите. Но останалите пера заличават този резултат. Доходите в свободна валута от пласменти в чужбина (които включват получените лихви) са от порядъка на 3 млн.лв. срещу разходи от около 1.1 милиона. В същото време държавните външни плащания в свободна валута възлизат на близо 280 млн., от които 226 млн. за лихви по дълга. (Главници не се плащат.) Лихвите поглъщат 2/3 от постъпленията от износа в свободна валута. Не е пренебрежима и позицията „разходи за внесени от странство облигации от външните държавни дългове" (205 млн.), която осчетоводява операциите по обратно изкупуване на български облигации. Въпреки драконовските ограничения, държавата харчи немалко в свободна и клирингова валута (съответно 44 и 3 млн.лв.) за легации, командировки, стипендии и пр. Перата за репарации и за износ на капитали фигурират в тази справка, но те са празни –репарационният въпрос е отпаднал окончателно.

Така *общите* девизни разходи в свободна валута надхвърлят приходите с почти 170 млн.лв., докато при клиринговите валути балансът е активен за 111 млн. лева*. Справката на БНБ нагледно илюстрира смисъла на *трансферния проблем*, който през 30-те години задушава малките задлъжнели европейски икономики. За тях вече не е важен „физическият" потенциал да се изнася „изобщо". От значение са възможностите за износ на тесния сегмент на свободните валути и успехът на усилията за съкращаване на нетърговските девизни разходи. Дълговото бреме се разстила тъкмо върху този свит сегмент и затова (ако не е адекватно редуцирано) тежи повече. „При днешната извънредна слабост на девизните постъпления, пише Ж. Бурилков през 1934 г., и най-малките тежести се усещат като големи затруднения... Голямото нещастие е, че от тази обща стойност на нашия износ съвсем нищожна част постъпва като свободни девизи. Защото не остана страна, нито артикул, от който да получаваме свободни девизи. Всичко отива в клиринги или в компенсации."[91]

Опитът от 20-те и 30-те години внушава редица обобщения за поведението на българската икономика в условията на дългов капан.

Преди всичко, рефинансирането на дълга и/или покриването на платежни (бюджетни) дефицити от нови заеми се оказва възможно само при определени обстоятелства: тогава, когато световният капиталов пазар е в състояние да захрани периферните икономики, а кредитоспособността на длъжника е достатъчна, за да привлича капитали при съответни гаранции срещу високия риск. Преди Първата световна война тези условия по правило са налице. След нейния край България се доближава отново до тях – но за кратко – с огромни дипломатически и стопански усилия, за да получи стабилизационните заеми. С избухването на депресията и двете предпоставки отново изчезват.

Цикълът от 20-те години показва, че икономиката не е в състояние да устои дълго на либерален платежен режим, тъй като „бесовете" на вътрешното търсене, на апетита за кредит и на импортната зависимост бързо подкопават платежния баланс.

Характерно за втората половина на 20-те години е, че трудно осигуреният външен *дългосрочен държавен* кредит е допълнен от приток на *частни краткосрочни* капитали. Ролята им е в крайна сметка двусмислена. От една страна, на тях се дължи забележимото стопанско оживление. От друга – те са катализатор на деструктивни сили в стопанското поведение, като „приспиват" задръжките от „по-бедните" години.

---

* Не отчитам позицията „вирменти и арбитражи", която е практически балансирана и за двата вида валута.

В навечерието на кризата (през 1930 г.) излишъкът на търговското салдо, необходим за покриване на предстоящите през 1931–1935 г. дългови плащания, е оценен на недостижимите 2 млрд.лв. годишно[92]. Това не се постига с щедри закони за „насърчаване на родното производство" и със свирепи административни мерки за ограничаване на вноса и/или „стимулиране" на износа. Икономиката не притежава нужната „размерност" за подобно упражнение. Между войните България е не само най-бедната, но и най-затворената държава в Европа – вносът (както и доходът) на човек от населението са най-ниските на континента. Наред с това икономиката е изолирана търговски и капиталово. Още през 1928 г. Ст. Бочев иронизира изглеждащото очевидно твърдение, че със Стабилизационния заем България се е върнала на световните пазари. „Мисълта на г-н Чакалова, че България и сега не е откъсната от международния паричен пазар, не отговаря на действителността. Напротив, днес в Европа няма страна, освен Русия, по-изолирана от международния паричен пазар, отколкото е България... Но какво значи „връзка с международния паричен пазар". Преди всичко ние сами трябва да имаме вътрешен, наш паричен пазар и тогава – да имаме ценни книжа, котирани у нас и по 3–4 борси, та чрез залагане и покупки и продажби да можем да си набавяме кредити и капитали в странство, после чрез девизна търговия, международен сконт да улесняваме сезонно международната си търговия и валутните си нужди... А сега ние нямаме нищо подобно. А що се касае до публични емисии, въпросът не може още да се измъкне из политическите канцеларии, та нежели да е на практическа почва[93].

При слаб експортен потенциал всяко спиране на рефинансирането – по каквато и да е причина – заплашва с дестабилизиране на лева, мораториум по външния дълг и обща финансова криза. Този сценарий се разиграва и през 1932 и през 1990 година. Думите на Н. Стоянов по повод обсъждането на българския дългов проблем в Хага през 1929–1930 г. са в известен смисъл пророчески. „Като се вземат предвид всичките условия на народното стопанство в България... това би било една празна илюзия да се мисли, че с едно бързо развиване на производството то би могло да подобри и уравновеси своя платежен баланс. Развитието на нашето земеделие особено ще върви с бавни крачки... Липсата на капитали ще затрудни очевидно възможността за всяко развитие. Обаче плащанията в странство не могат да бъдат отложени. След един твърде къс срок България ще изчерпи своите разполагаеми чужди девизи и ще бъде принудена да прибегне до един нов външен заем. Но това би било печална илюзия за самите нас и за цял свят да се мисли, че ние бихме могли и занапред да посрещаме нашите външни задължения посредством нови заеми. Постоянното спадане на курсовете на двата последни български заеми, емитирани под покровителството на ОН и от първостепенни банкови институти е един факт достатъчно изразителен сам по себе си... Всяко плащане на репарации от България не би могло да стане освен в ущърб на стабилността на монетата, на бюджетното равновесие и на стопанското повдигане на страната, с вероятно последствие на една пагубна инфлация: кредитът на държавата ще бъде непоправимо компрометиран и нейната платежоспособност твърде тежко засегната."[94]

Епизодът с преструктурирането на вътрешния и външния дълг през 30-те години потвърждава, че всяко отслабване на дълговата преса в една форма бързо я трансформира в друга. Стъпка по стъпка, през депресията се трупа вътрешен дълг, който измества освободеното пространство от външния. Приблизително по същия начин, преструктурирането на дълга през 1994 г. бе последвано от рязко набъбване на вътрешния дълг. Обратно, хиперинфлацията от 1997 г. изми левовите задължения на държавата, за да възстанови обичайното състояние, при което основната част (85%) е външна. Но двете съставки на държавния дълг не са равнопоставени. Превръщайки дълга си в предимно вътрешен, държавата си развързва ръцете (поне до време) да прави с него (почти) каквото пожелае. Съдбата на краткосрочните ѝ задължения от втората половина на 30-те години е показателна[♦].

Веднъж попаднала в дългов капан, икономиката не е в състояние едновременно да е изрядна по дълга си и да расте. Пред нея стоят две опции. Едната е да премине през „политизирани" заеми като стабилизационните от 20-те години, или тези на международните финансови институции през 90-те. В повечето случаи това са палиативи, които не решават окончателно проблема. От ситуацията няма траен изход без втората опция – *редукция* на дълга. Тя се свежда до труизма, че *длъжникът плаща по външните си задължения толкова, колкото е в състояние да плати.*

Прагът на поносимост за България е нисък. Ето защо *реалната* дългова тежест върху икономиката е бивала често пъти (в частност между войните) по-слаба, отколкото *номиналната*, върху която обичайно се съсредоточават емоционалните пледоарии на политици и икономисти.

[♦] Вж. *Българска народна банка.*

Реалната тежест на външния дълг

Описаният модел на развитие поставя дълговия проблем в центъра на публичния дебат. Като всеки горещ обществен сюжет, той е обект на манипулации, създава си собствена митология и клишета. Но тези манипулации, митологеми и клишета не са (както много други) повърхностна пяна. Те притежават потенциала да се превърнат в уникален лост за натиск, лобиране и маневри на икономическата политика.

Сърцевината на споровете е размерът и поносимостта на реалната дългова тежест. Това са изначално конфликтни оценки заради естествената противопоставеност между интересите на длъжник и кредитор. Както навътре, така и навън, няма по-разпространено и банално оплакване от вопъла за прекомерно бреме на дълга. Фактологията и представите обаче почти винаги се разминават, а икономическата менталност се раздвоява. От една страна е вкоренената атавистична боязън от (прекомерна) външна зависимост. От друга са разбирането за макроикономическата ѝ неизбежност и не особено предпазливото домогване към външно финансиране.

Икономическите дългове

За потенциала на българската икономика да поема външен дълг преди войните може да се съди по систематизираните данни на К. Попов. Както видяхме, през този период държавната задлъжнялост е нараствала най-вече за сметка на нови *външни* кредити.

Към началото на 1912 г. остатъкът по консолидираните външни дългове възлиза на 603.8 млн.зл.лв., а непогасените летящи дългове са 29.4 милиона. Общата първоначална сума е 782.5 млн.лв., от които 734.7 млн. са лихвени дългове[95]*.

През 1888–1911 г. България погасява 152.6 млн.зл.лв. капитал и 309 млн. лихви по държавните си задължения. Към тази сума се прибавят погашенията на 101.2 млн.лв. за „политически“ дългове[96]. Има и още няколко пера. Това са консолидираните и неконсолидирани дългове на общините, които към 1911 г. възлизат на 92 млн.зл.лв. (в т.ч. 52 млн. на Софийската община). От тях 57 млн. са към чужди банки, 6 млн. към местни лица и банки, 1,25 млн. към БНБ и 4 млн. към БЗБ. Остатъкът по общинските облигационни заеми (гарантирани от държавата) възлиза на около 65 млн.лв., а другата част са летящи дългове, основно към местни финансови институции[97]. Следва да се прибавят и външните заеми на БНБ и БЗБ, които през 1911 г. са 56.3 млн. лева[98]. Остатъчната стойност на всички външни задължения, по които държавата е пряко или косвено ангажирана, възлиза преди войните на около 725 млн.зл. лева.

---

* Нелихвоносни дългове са свързаните с окупационните разходи на руската войска след Освобождението и наследените от Източна Румелия.

Малко или много е това? Самият К. Попов привежда таблица, съпоставяща държавните дългове/човек в различни европейски страни към 1911 година. За България този индикатор е 168.88 зл.лв., което я поставя на значително разстояние зад най-задлъжнелите страни (максимумът е на Франция с 846.50 фр.), но и под равнището на съседите ѝ[99]. В Сърбия дългът на един жител е 235.88 лв., в Румъния 229.63 лв., в Гърция 328 лева. Изоставането без съмнение се дължи на по-късния старт. За отбелязване е, че *скоростта* на натрупване на дълг е висока. За 1889–1911 г. показателят е порастнал повече от десетократно, от 13.22 на 168.88 зл.лв. на човек. А през същия период (1887–1911 г.) държавният дълг (почти изцяло външен) се увеличава 19 пъти, при 4.3-кратно нарастване на редовните бюджетни ресурси. България следователно се очертава като държава от долния диапазон на дълговото бреме с потенциал за допълнителен растеж на задлъжнялостта.

Оценката има и друга страна. Ако следваме К. Попов, според когото националното богатство на България към 1911 г. възлиза на около 10 482 млн.лв.[100], то дълг от 725 млн.лв. представлява не повече от 7% от него. При 3 пъти по-малък обем на националното богатство/човек в България, отколкото във Франция (съответно 2 400 и 7 300 лв.), задлъжнялостта/човек в България е 5.7 пъти по-ниска. Този ракурс потвърждава относително слабата задлъжнялост на българската икономика преди войните. Накрая, ако погледнем ситуацията откъм обслужването на задълженията, ще установим, че при оценен национален доход от 1 647 млн. лв. през 1911 г.[101], страната е изплащала амортизации и лихви по външните си дългове за 36.3 млн.лв.[102] или едва 2.2% от националния доход.

Всички тези данни показват, че в края на „златното" си десетилетие страната е все още далече от дълговия капан. При други равни условия тя може да продължи още известно време възприетия модел, при който външният кредит е основа на държавните инфраструктурни инвестиции и стабилизатор в моменти на остри текущи финансови неравновесия. Рязка промяна в тази ситуация би могла да настъпи при две обстоятелства – форсиране на външния дълг до равнища, които са непоносими за потенциала на страната, или промяна в самия този потенциал.

Първата хипотеза би се потвърдила, ако страната бе продължила „спонтанното" си развитие – оформящите се правила на поведение клонят в тази посока. Историята обаче реализира втората. С войните България се озовава в положение, при което един силно увеличен дълг спрямо този от 1911 г. трябва да се посрещне с разрушен стопански потенциал. „Знаменателят" на дълговото бреме изведнъж „потъва" и то нараства главоломно. Същото се случва и в края на 20-те години, когато дефлацията на Голямата депресия рязко обезценява местните залози по външните креди-

Държавен външен дълг на човек от населението, 1911 (лв.)

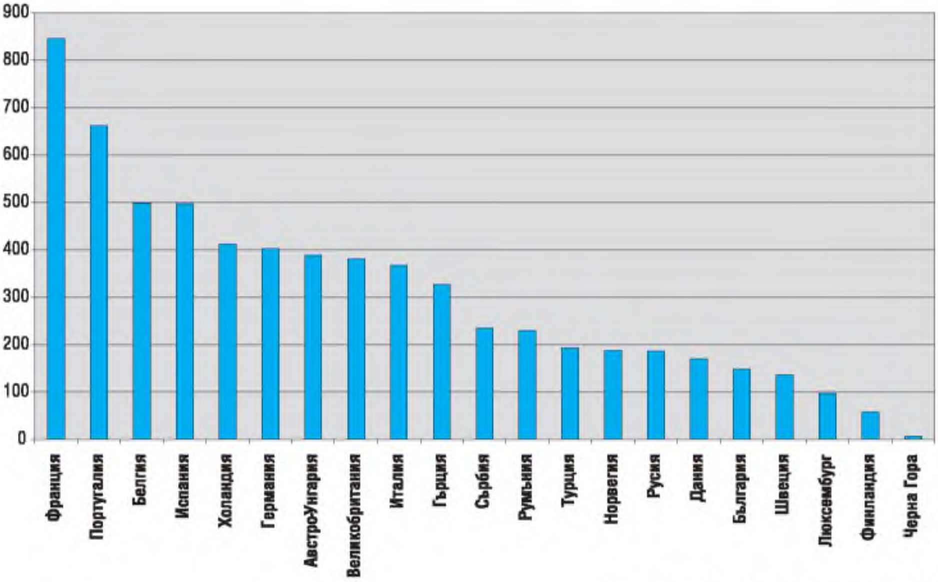

Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 444

ти и износа, като по този начин неколкократно увеличава тежестта на дълга.

Кое – въпреки „обективно" благоприятните данни – създава драматизма, съпътствал неизменно всеки заем преди 1914 година? Ако оставим настрана дежурните подозрения в корупция, които подхранват политическата интрига, напрежението идва преди всичко от слабите експортни възможности на страната и от вечно неуредените държавни финанси. Привидният потенциал, измерен приблизително чрез националното богатство или националния доход, всъщност в много малка степен може да набави камбиалните ресурси за обслужване на по-значителен външен дълг. Плащанията се материализират в конкретен фискален разход (закупуване на необходимите девизи), който трябва да бъде осигурен от бюджетни приходи. А при вечно ненаситната държава, обезпечаването им често се превръща в „тясно място". Така възникват периодичните остри финансови кризи, свързани с падежи на външния дълг.

При съпоставка на платежите с износа[103] (графика , с. 285) се установява, че в годините около големите заеми има значително увеличение на коефициента дълг/внос. При първия падеж на външен заем (1889 г.) този индикатор е 10 процента. През върховата 1896 г. той е 13%, а в последвалата кризисна 1897 г. достига 28% поради почти двойното съкращаване на износа. Показателят се вдига до 36% през 1900 г. и 30% през 1902 година. След успокоение, при което обслужването на дълга спада до 15% от износа през 1904 г., коефициентът достига своя връх от 65% през 1907 г., за да се стабилизира на около 20–25% преди войните (19% през 1911 г.).

Вторият критичен параметър е дългът на правителството, който подлежи на покриване от външни източници. Най-чувствителната информация през онези години не е общият размер на брутния дълг, а краткосрочният дълг на държавата. От този неустойчив компонент пряко зависят неотложните нужди, които я притискат до стената в отношенията ѝ с кредиторите. Летящите дългове са най-точният симптом за състоянието на дебитора и за потенциалната „територия" за пласмент на външни заеми. „Навътре" той се прикрива чрез многопосочни манипулации на правителството със сметките на БНБ. „Навън" официалните оценки срещат скептичното отношение на банкерите, които (съзнателно или подсъзнателно) желаят тези нужди за финансиране да се окажат по възможност по-големи. За да засилят позициите си в преговорите, длъжниците са заинтересовани да минимизират своите потребности, докато кредиторите се стремят да ги уголемят.

Войната променя коренно ситуацията в няколко посоки.

Върху страната се стоварва нов, „политически" дълг под формата на репарации. Нишките на репарационните и предвоенните дългове се преплитат тясно, така че каквото и да било *отделно* решение за един от двата сегмента се оказва невъзможно.

В глобален план, върху златния стандарт е нанесен съкрушителен удар и неговото пълно възстановяване като световен паричен стандарт така и не се осъществява. Европа излиза от войната с планини от държавен дълг и съответно с обезценени национални валути, което прави невъзможно (бързото) връщане към стабилната котва на златото. Всичко това променя и даденостите около външните дългове. Отношенията между длъжници и кредитори вече се уреждат в контекста на инфлационни пари, с всички произтичащи оттук конфликти на интереси.

Накрая, България наследява няколко неизчистени юридически казуса, които се превръщат във важен елемент от преговорите по дълга. Единият е неуреденият въпрос за сконтираните през 1912–1913 г. от Париба съкровищни бонове, които не са изплатени на падежа преди войната. През 1921 г. е сключено споразумение за изплащането им в 12 години при 8% лихва. Боновете са окончателно изплатени за сметка на Бежанския заем[104]. Вторият казус е знаменитият заем на Дисконто-Гезелшафт от юли 1914 г., който доминира българската дългова история през 20-те години и е решен окончателно едва през 1929 година.

На фона на шоковото и хипнотично въздействие на репарациите, проблемът с предвоенните заеми за момент изглежда изтласкан на втори план. Това е само привидно, тъй като двата вида дълг (репарационен и „икономически") веднага са пряко обвързани (чрез новата първа ипотека, предоставена на Репарационната комисия), а драматизмът на преговорите по предвоенните заеми придобива нова окраска. Ефектът на доминото (или на билярда) се усложнява многократно, доколкото взаимнопреплитащите се лостове и инструменти за натиск се мултиплицират.

Инцидентни засечки в плащанията по външния дълг има и преди Първата

Разходи по обслужване на външния дълг, 1888–1911

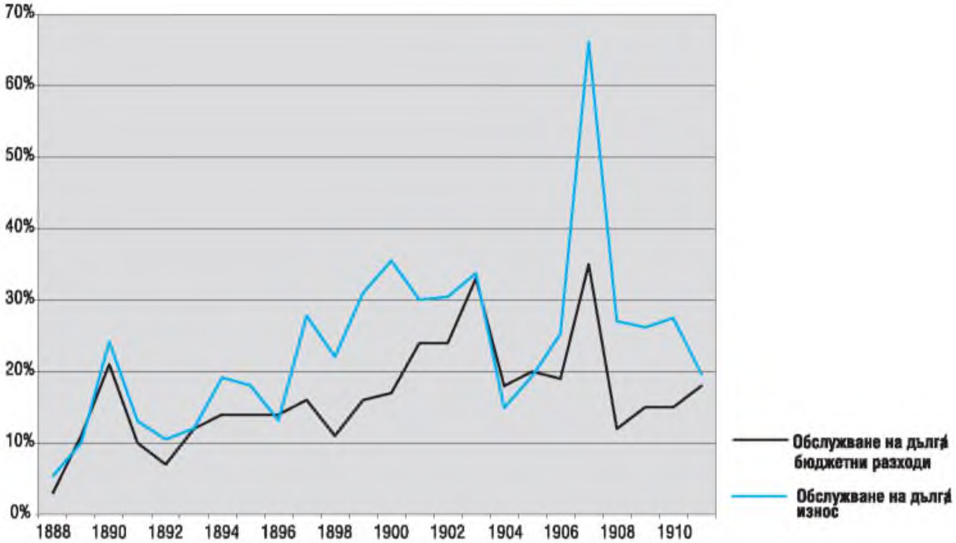

По: Попов, Кирил. Стопанска България. с. 364, 441

Разходи по обслужване на външния дълг, 1924–1937 (% от износа)

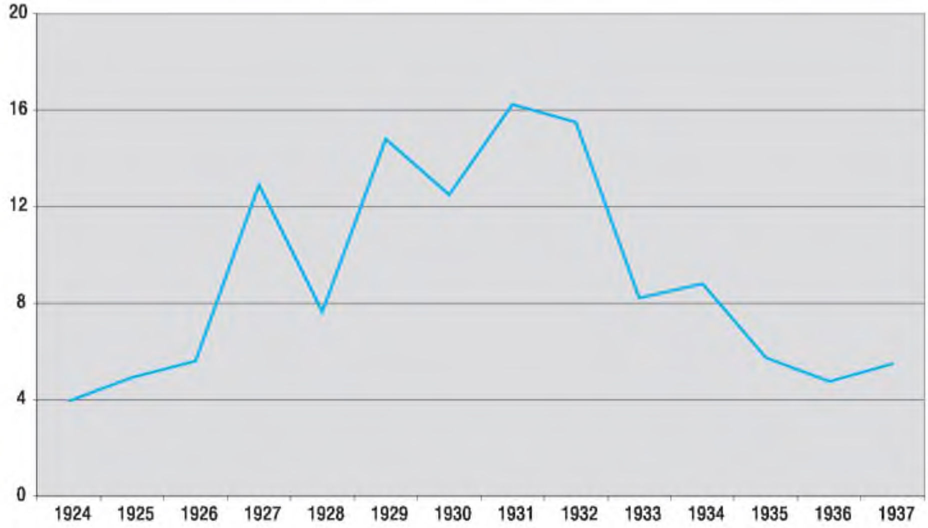

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945. с. 138

Заб.: В графиката не са добавени репарационните плащания (вж. с. 297).
Данните не са напълно съпоставими с тези на К. Попов за 1888–1911.

световна война. Те са преодолявани чрез спешни мерки, понякога посредством аванси от БНБ или от чужди банки. Но след войната настъпва първото дългосрочно и „системно" спиране в плащанията по значителни части от дълга*.

Всички тези промени поставят по различен начин въпроса за дълговата тежест. Все по-отчетливо се прокарва границата между *номинална* задлъжнялост (такава, каквато е записана в договорите) и *фактически* плащания (направени според възможностите на длъжника и съобразно многобройни временни споразумения).

Предвоенните български заеми са със *златна клауза* (договорени в злато). Носителите на облигации имат право да осребряват падежираните купони и да представят излезлите в тираж облигации на посочените в договорите „гишета" из основните финансови центрове в Европа. При отклонения от златния паритет за една или друга валута, портьорите предпочитат гишето на онази страна, в която курсът на монетата е най-близък до златния[105].

Поради икономическото състояние на страната и огромната девалвация на лева, преразглеждането на условията по обслужване на дълга след войната се оказва неизбежно. Компромисът се налага бързо[106].

По време на конфликта България не изплаща купоните на облигации, притежавани от граждани на държавите от Антантата. Бюджетът обаче заделя съответните суми в левове и през февруари 1919 г. плащанията са подновени в *непълен* размер. Причината е, че натрупаният фонд е обърнат във франкове по силно обезценения курс на лева – в средата на 1920 г. българската валута струва 10 пъти по-малко в сравнение с предвоенната ѝ (златна) стойност. Междувременно се обезценяват и валутите на победителите. Това става твърде неравномерно, като курсът на френския франк спрямо английската лира пада с 50 процента. Отражението на инфлацията се долавя в бюджета на Дирекцията на държавните дългове.

Новата реалност е отразена в споразумение от 1920 г., което косвено отменя златната клауза, като дава право на България да обслужва дълга си в обезценена валута. По този начин тя се възползва от асиметрията на инфлацията, която работи в полза на длъжниците и във вреда на кредиторите. На практика е договорен *завоалиран и частичен мораториум*. Отстъпката, разбира се, е *временна* (предвидена до април 1922 г.). Тя само признава очевидното.

Общият знаменател между интересите на кредиторите и възможностите на длъжника е плащането във френски *книжни* франкове, които са под предвоенния златен паритет на франка**. Да плаща в злато (или в близките до златото английска лира и гулден) е невъзможно за България. Да се получи *нещо*, макар и по-малко (в по-евтини франкове), е задоволително за кредиторите*. „Въпреки категоричните ни договорни задължения, пише Н. Стоянов, да изплащаме външните ни заеми в злато или в най-високата спомената в договора монета и въпреки сигурните залози за някои от тези заеми, даващи приходи, далече надминаващи златната номинална стойност на анюитетите, [кредиторите] се съгласиха временно с едно облекчено изплащане."[107]

---

* Изключвам суспендирането на обслужването му към носителите от враждуващите страни по време на конфликта.

** В споразуменията от 1920–1921 г. плащането във франкове се предвижда за носителите на облигации от Англия, Франция, Холандия и всяка друга държава, чиято валута е обезценена по-малко от франка. Притежателите от държави с по-силна девалвация от тази на франка могат да избират между националните си валути и българския лев. (Вж. Архиви БНБ III.)

Това положение на нещата се задържа до 1924 г., когато кредиторите започват да оказват натиск за постигане на ново трайно решение. Те са мотивирани от продължаващата девалвация на франка, която прави все по-неизгодно съществуващото споразумение.

Някаква форма на връщане към златната клауза изглежда неизбежна, макар и за двете страни да е ясно, че пълно възстановяване на платежите е немислимо в близка перспектива. Златната клауза защитава кредиторите именно в ситуации като през 1924 г., когато тяхната валута (френският франк) се обезценява, а тази на длъжника (левът) се валоризира.

Дългите преговори започват през декември 1923 г., когато основните искания на кредиторите са две – суспендиране на вече неизгодното им споразумение за плащане в книжни франкове и увеличаване на ефективните плащания по лихвите. На определен етап от преговорите портьорите настояват в случай на поскъпване на лева, процентът от платимия купон да се увеличи с половината от „печалбата" за българското правителство, произтичаща от надценяването на българската валута. Щом един дълг е деноминиран в необезценена валута (или в злато), длъжникът има предимство от ревалоризация на собствената си валута, за разлика от ситуацията, когато дългът е деноминиран в обезценяващата се валута и за длъжника е изгодна нейната инфлация.

Споразумението е постигнато през 1925 г. и почива върху нов принцип – плащанията се правят в най-скъпата (най-близката до златния паритет) валута, но в намален размер*. Това вече е класически, *незавоалиран* частичен мораториум. Изоставена е фикцията на книжните пари, за да се премине отново към истината на златната клауза. Вместо *пълно* плащане *в непълноценна валута* (френският франк) споразумението приема *непълно* плащане *в еталона* (златото или негов еквивалент).

---

* Това не е най-лошото решение за кредиторите. По договор България може да плаща в (златни) левове, франкове, лири стерлинги или гулдени. При положение че книжният лев е обезценен много повече от книжния франк, изборът на френската валута си остава по-благоприятен вариант за голяма част от носителите на облигации. Споразуменията пораждат проблем с портьорите от държави със силно обезценени валути, които се насочват към гишетата в държави с валута равна или по-силна от франка (основно Париж и Лондон). За да предотврати този трансфер, през 1922 г. българското правителство съставя „черни списъци" и отказва изплащане във франкове на носители, за които е известно, че са от въпросните „обезценени" страни. Стъпката (напълно легитимна от гледна точка на интересите на страна длъжник) е оценена като дискриминационна спрямо различните групи кредитори и в разрез с дълговото право. През юли 1922 г. котирането на българските облигации на Парижката борса е прекратено. (Вж. *Кредитори и длъжник / В търсене на общия знаменател / Ресурсите на кредитора*); Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 546–547.)

Временният характер на мораториума е признат официално, като България препотвърждава цялостта на предвоенните си дългове и приема, че от април 1927 г. договорните права на портьорите (пълното плащане на купоните) ще се възстановят изцяло[108]. Купоните за април 1924–април 1927 г. ще се изплащат по 36.5% от „златната" стойност на лихвите. Споразумението слага край и на друго важно отстъпление – временния (доброволен) отказ на кредиторите от избор на валута на плащане *(option de change)*, записан в оригиналните договори. „Беше важно, пише в съобщение на тяхната асоциация, да не се позволи чрез неколкократни продължения на мораториума и плащанията в книжни франкове, постепенно да бъде потъпкано истинското право на портьорите."[109] Както бодро се съобщава в печата, „*всички клаузи на споразумението са фиксирани от портьорите*, като българското правителство си запазва единствено правото за обратно изкупуване на борсата облигациите от заемите". Това е – от гледната точка на кредиторите – „успехът" на България при преговорите**...

Тази договореност обаче, не се оказва последна. Окончателното съглашение с предвоенните кредитори е подписано на 11 декември 1926 година. То е изрично предварително условие за отпускане на Бежанския заем и влиза в сила от април 1927 година. Както се припомня в кратка вестникарска изрезка, съхранявана в архива на френското министерство на финансите, „*най-сигурният начин да се защитят договорните права е да не се позволи на един длъжник да получава нови заеми, докато е в мораториум по плащанията*"[110]. Споразумението от 1926 г. е образец за решаване на взаимосвързани дългови проблеми, при което длъжникът в мораториум „откупува" достъп до капиталовите пазари срещу уреждане на старите си висящи дългове***.

Новото в договореното от 1926 г. не е в принципите (те са същите, както и през 1925 г.), а в параметрите. От една страна, приема се значително отдалечаване на момента, след който ще се възстанови пълното плащане на фиксираните в злато лихви. Това ще стане, чрез стъпаловидно увеличаване по определен график, от 1948 или 1951 г. (според заема). Четейки ретроспективно историята, тези дати предизвикват само усмивка. От друга страна, изходната точка се повдига. Ако в предишното споразумение тя е (средно 36.5%), то в новото покачване на процента започва от (средно) около 43 процента. Това е значително над българските искания за изходно ниво от (средно) 38 процента. След 1933 г. се предвижда подновяване на плащанията по главниците, като до 1948 г. това ще става на 1/2 от „златния" им размер, а след тази дата изцяло. На българската държава се дава правото да осъществява неограничено обратно изкупуване на собствените си облигации до 1933 година. Изрично е фиксирано, че Бежанският заем няма да засегне гаранциите по предвоенните дългове и ще осигури равно третиране на всички носители на облигации. Приема се новата за времето „защитна клауза" (*safeguard clause*), според която договореното може да бъде преразгледано при съществено променени (в една или друга посока) общоикономически условия*. Задействането на клаузата се налага много скоро, с настъпването на депресията. Нейното включване е хазартна игра, в която кредиторите разчитат да не изпуснат плодовете на възможно оживление, докато България храни надежда, че неопределеното бъдеще ще реши от само себе си дълговия въпрос в нейна полза.

---

* След като през 1925 г. английската лира е върната към пълна конвертируемост, възстановяването на новата договореност означава и връщане към условията на златния стандарт.

** Реални стъпки напред за страната са уреждането на спорния висящ въпрос с „черните списъци" и възстановеното котиране на българските заеми на Парижката борса.

*** Въпросното универсално правило и по същество същият принцип бяха възпроизведени при уреждането на българския дълг през 1994 година.

Със споразумението от 1926 г. България възстановява правото си „легално" да пребивава още немалко години в състояние на частичен мораториум. Цената за това е програмирано увеличаване на фактическото дългово бреме до пълното връщане към предвоенните условия. Години по-късно, пред Народния съд, Кирил Гунев** ще отсече: „От опит знам, че *вмъкне ли се златна клауза в един международен договор, положението на България става положение на роб – колкото повече плаща, толкова повече дължи като пада левът*. Тази клауза... е опасна... в нашите предвоенни и следвоенни заеми."[111]

Наред с промените в обслужването на старите дългове е преструктурирана и общата тежест, като репарациите само *отчасти* запълват освободената ниша.

През 1919–1929 г. България изплаща 186.4 млн.зл.фр. по дълговете от Ньой и 142 млн. по предвоенните дългове. Съществената добавка към дълга идва от сключените два стабилизационни заема, с които средногодишните платежи нарастват от 18.3 на 35.4 млн.зл. франка[112]. След Хагската конференция от януари 1930 г. българският държавен дълг достига 173 зл.фр./човек[113], което почти съвпада със стойността на този показател (168.8 зл.лв.) за 1911 година.

Ако приемем, че България е преживяла с (почти) изрядно уредени дългови отношения през 1928–1930 г., то периодът е тест за поносимостта на дълговото бреме. А както знаем, той приключва с платежни дефицити и със стопяване на девизните резерви, които водят (при нормални условия) към нови заеми за рефинансиране на стар дълг, или (при извънредни обстоятелства) – към редукция на дълга.

---

* Сходна клауза бе включена и в дълговото споразумение от 1994 г., предвиждащо по-големи платежи при надхвърляне от БВП на определен праг.

** Управляващ БНБ през 1938–1944 г. и управител през август–септември 1944 година.

Причините за това състояние не са в някакви екстремални параметри. Те са в непромененатa стопанска тъкан и във фискалната култура на държавата, оказали се неспособни да генерират устойчив растеж.

Голямата депресия не е само външен генератор на събития. Тя е и *катализатор* на процеси в ход. Предизвиканото от нея увеличение на *фактическото* дългово бреме (истинското лице на всяка дефлация) налага на държавите длъжници да полагат сизифовски усилия за увеличаване физическия обем на износа, с което да са в състояние да обслужват номинално *непроменен* обем на дълга*. Това се случва при ново и плътно затваряне на достъпа до външен кредит. Повтаря се ситуацията от края на Първата световна война, но този път не в инфлационна, а в дефлационна среда.

Към 1932 г. вече е ясно, че и без репарационен дълг (той не се изплаща от година) страната е в невъзможност да посрещне дори частично плащане по предвоенните и стабилизационните заеми. До логичното решение за намаление на дълга се стига чрез каскада от съглашения, които постепенно привеждат фактическата тежест в съответствие с новите условия.

Ако центърът на дълговия проблем през 20-те години е *фискалният* трансфер, то с настъпването на депресията възлов става *валутният***. Затова и схемата се свежда до намаляване обема на *девизните* платежи. Преговорите навлизат в зоната на действие на „защитната клауза“ от споразумението от 1926 година. ОН заема централно място в тях, като използва авторитета си, за да охлажда войнстващите (но лишени от силни инструменти за въздействие) носители на облигации и същевременно изпълнява функцията на арбитър при установяване действителните наличности и нужди от девизи на България. В своето посредничество ОН прокарва отчетлива разделителна линия между бюджетните трудности на правителството (приети като предмет на задължителни структурни реформи) и валутните затруднения (разглеждани като форсмажор). Обменът на информация по този повод е пропит от взаимни подозрения и липса на доверие.

Тук само маркирам количествените прагове, довели до изменение на дълговото бреме. Началната точка (мораториумът от 1932 г.) е съкращаване на валутния трансфер за обслужване на лихвите до 50% от фиксирания размер в споразумението от 1926 година. Останалата половина се блокира по специална сметка в лева и се използва от държавата (срещу предаване на лихвени съкровищни бонове на съветника на ОН) за покриване на минали бюджетни дефицити[115]*. След няколко итерации и тежки преговори, най-ниската точка е достигната в края на 1934 година. По новата договореност само 15% от дължимите лихви се плащат в конвертируема валута, а останалите 17.5% се внасят в левове по сметки на представителите на кредиторите в БНБ. Купоните, по които са преведени 32.5% от номинала, се приемат за напълно погасени. Успоредно с това – със съгласието на кредиторите – е осъществено обратно изкупуване в девизи (при дисконт от 90%) на непреведените през 1932–1934 г. суми в левове. (По този начин 719 млн.лв. са погасени със 71.9 млн. във валута.)[116]

---

* В доклада на ФК от 3 март 1932 г. се посочва, че при нарастване обема на българския износ с 80% през 1930 г. общата му стойност намалява с 3 процента. През 1931 г. обемът продължава да расте с 40%, но стойноста му отново спада с 4 процента[114]. Само благодарение на усилието да се изнася на всяка цена и на по-добрите реколти, двете години приключват с излишък на търговския баланс.

** Напомням, че източникът за погасяване на външните дългове – конвертируемите в злато валути – се стеснява за сметка на клиринга и вече покрива само малка част от износа.

С излизането от депресията започват обратни (възходящи) корекции в девизния трансфер. Той е последователно повдигнат до 21.5%, от лихвите през 1936 г., и до 40% – през втората половина на 1939 година. Процентът е изчислен върху скалата на споразумението от 1926 г., предвидена за 1930–1933 година. Увеличението след 1933 г. следователно не е приложено, което на практика представлява неявна редукция на обслужването на дълга. През този период се осъществяват и значителни обратни изкупувания на облигации от българското правителство, както и други операции, които допълнително намаляват номиналния дълг.

Всички тези действия имат за пряк резултат същественото съкращаване на фактическата лихвена тежест по външния дълг. До 1936 г. България плаща в девизи все по-малък процент от неговата златна стойност. Със споразумението от 1934 г. реалната лихва по Бежанския заем е сведена от 7 на 2.275%, а на Стабилизационния от 7.5 на 2.4375 процента. Лихвите по предвоенните заеми спадат още по-силно, до 0.58–0.91 процента[117]. По оценка на ФК фактическата тежест на обслужването на външния дълг през 1931–1934 г. е съкратена от 1 118 млн.лв. (вкл. репарациите) на 240 млн.лв., което представлява едва 4% от бюджетните разходи[118]**. Страната е съществено облекчена и от обезценката спрямо златото на английската лира (39.3% през 1931 г.), на долара (39.1% през 1933 г.) и на френския франк през 1936 година. Тези промени свеждат ефективната златна стойност на лихвите по Бежанския заем до 1.3–1.4 процента[119]. „Изяждането" на капитала по двата стабилизационни заема вследствие на девалвацията на лирата и долара се оценява на 70 млн.зл.фр. върху една първоначална сума от 215 млн.зл. франка[120].

Така, в рамките на златната клауза, обслужването на лихвите спрямо началната им стойност се свива сумарно над 5 пъти, което надхвърля спада на българските износни цени. А по изчисления на У. Уайн, за периода от мораториума (април 1932 г.) до края на 1939 г. притежателите на облигации от предвоенните заеми получават само 13–18% от дължимите по оригиналните договори лихви. За портьорите на заемите под егидата на ОН от 1926 и 1928 г. този коефициент е около 33 процента[121].

---

* Първоначално лихвата по тях е 6%, но тя бързо е променена – от началото на 1933 г. е сведена до 2%, а от януари 1934 г. съкровищните бонове са безлихвени. (Вж. Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders. p. 565; Архиви БНБ IV.)

** Според Ж. Бурилков през 1934 г. годишното обслужване на дългосрочните държавни заеми е намалено с около 600 млн. лева. (Вж. Бурилков, Желю. Външният кредит и днешната проблема за финансирането на българското стопанство. –СпБИД, 1934, кн. 3, с. 143.)

През март 1946 г. дори министърът на финансите на новия режим Иван Стефанов може спокойно да признае крайния резултат от постигнатото в 30-те години и по време на завършилата война. Пред парламентарната комисия по финанси, в присъствието на други висши партийни функционери като Петко Кунин и Титко Черноколев, той заявява, че притеснителен е не външният, а вътрешният дълг. „Дългът [вътрешният и външният] не представлява никаква опасност. Той е един от най-малките дългове в Европа... Интересно нещо за нашите... външни дългове е... [че] имаме златна клауза, обаче кредиторите са се съгласили в 32 години да им се плаща само 40% от лихвата, а 60% от лихвата се зачерква и то тези 40% ще бъдат плащани дотолкова, доколкото имаме износ за дадена страна, иначе стоят в Народната банка блокирани... Вътрешният дълг е важен."[122]

Погледнато ретроспективно, макроикономическите показатели не дават право на кредиторите, които по време на кризата упорито намират „скрити" платежни възможности на страната. Обслужването на външните задължения без съмнение е проблем за всички длъжници през годините на депресията. Но фактите в никакъв случай не дават право и на длъжника, който през цялото време драматизира тежестта на дълговото бреме. *Истината е, че редукцията на външния дълг е следвала пазарната логика, привеждаща фактическите плащания към новите – силно ограничени – възможности на икономиката.*

Впечатляващите с напрежението си последователни кръгове на преговори всъщност само регистрират преобладаващата обща пазарна тенденция. Тя е найвидима в динамиката на курсовете на българските държавни облигации – сривът на техните котировки е огледалната пазарна оценка на достигнатите редукции в лихвите и на дълбоките промени в платежоспособността на страната. *Никой не е по-голям от пазара.* На фона на неговите тенденции, вълненията и страстите (от едната и от другата страна) около преговорите по дълга започват да изглеждат като борба с вятърни мелници. Възможно е при по-различни сценарии на преговорите една от страните да е била в състояние да спечели някой и друг маргинален процент в своя полза. Но това не би променило съществено санкционираната от пазара оценка на българската платежоспособност, подпечатана като договореност между привидно свободни в действията си субекти – държавата, асоциациите на портьорите и ОН.

През 1938 г. брутният български външен държавен дълг възлиза на 813 млн.зл.фр. срещу 610 млн. през 1911 година. На глава от населението това е намаление на дълговата тежест от 141.7 (168.8 по приетата от нас оценка) на 131.5 зл. франка. Между 1912 и 1937 г. разходите за обслужване на този дълг не се променят относително, оставайки около 1/4 от редовния бюджет[123]. Приблизително същото е състоянието непосредствено след Първата световна война, когато обслужването на външните дългове възлиза на 27% от бюджетните разходи[124].

Но пазарната реакция не се ограничава до промените в държавните дългове. Съществено се свива и краткосрочният *частен* външен дълг, който минава от около 3–5 млрд.лв. (през 1926–1929 г.) на около едва 500 млн.лв. през 1934 година[125].

*Така общата външна задлъжнялост на българската икономика намалява чувствително вследствие на депресията**.

Политическите дългове – тежестта на репарациите

Катастрофите в политическото развитие въвеждат в дълговата ни история специфичния мотив на репарациите. Макар това да са уникални събития, реалностите, които те създават, се вграждат органично в икономическото битие. Вярно е и обратното – стопанските им последици се примесват с травмата в общественото съзнание, с комплекса за потъпкано национално достойнство и с вълната на песимизъм, заляла победената държава. Репарациите се превръщат в елемент от историческата памет и на мартирологичната митология на нацията♦.

В репарационния проблем е заложена осъдената днес идея за колективна вина. Масовото усещане за пареща несправедливост у победените е внушено и от самите победители, които в инстинкта си за реванш винаги прекрачват мярата, като здраво стъпват върху принципа, че трябва да се търси *пълна* компенсация и възмездие без никакви компромиси. Но нека се види и друго: когато въстават срещу един осъдителен принцип и срещу неговите ексцесии, победените често забравят, че репарациите идват да възстановят *реални* загуби, понесени от национално богатство и гражданите на други държави. Тези щети не се появяват от нищото. Те са причинени именно от *нашето* участие във войната. И репарациите се появяват като болезнената цена за един погрешен – но *съзнателно* направен – избор, за който не може да се избегне отговорност.

Репарациите са безвъзмезден капиталов трансфер, който на пръв поглед стои като чиста загуба за страната. Тази лесна представа обаче трябва да се коригира. Общият икономически резултат от войната следва да отчете не само репарационните плащания, но и капитала, получен по време на българското присъствие на чужди територии. В страната е текло, преди тя да се нареди сред победените и да започне да плаща. Балансът между тези два потока все още предстои да бъде установен.

---

* Припомням, че държавният дълг се превръща от почти изключително външен (през 1911 г.) в „смесен" (вътрешен и външен) в края на 30-те години. За държавата намалението във външния дълг е частично компенсирано от нарасналия вътрешен дълг.

♦ За репарациите вж. също: *Кредитори и длъжник / Външният дълг като политика / Външният дълг като икономика*.

Заченати като чисто политическо решение, репарациите постепенно създават своя „икономика", която започва да се развива по собствена линия. Бавно и мъчително, сред политически наслоения и съперничества, логиката на стопанската рационалност си пробива път и по този проблем. За нейното пълно тържество обаче се оказват необходими 10 години, до момента в който първо Хагската конвенция от 1930 г. признава икономическите реалности, а по-късно колективни и едностранни решения окончателно снемат въпроса от дневния ред. Репарациите са пометени от депресията, която – поне отчасти – бе провокирана именно от техните стопански последици.

Репарациите се запечатват в масовото съзнание преди всичко с колосалния първоначален размер на сумата, записана в Ньойския договор – 2 250 млн.зл.фр. дълг при 5% лихва, платим в 75 полугодишни вноски за 37 години, считано от 1 януари 1921 година. Претенциите, главно от съседните страни, възлизат на 32 млрд.зл. франка. Числото е по-скоро символична декларация, отколкото реално осъществим иск. Това е достатъчно ясно и за голяма част от победителите.

Исканата сума представлява 22% от оцененото от К. Попов национално богатство на България за 1911 година. Ако те се прибавят към държавните дългове и се отчетат загубените територии, общата дългова тежест достига 30% от националното богатство*. За нагледност: това са 653 тона злато и годишни вноски от 134 млн.зл.фр. (над 2 млрд.лв.), от които 110 млн. лихви и 22 млн. главници. Всичкото при бюджетен приход от 884 млн. (книжни) лв. и наличен държавен дълг от над 2 млрд. лева[126]. Предвидените анюитети възлизат на 55% от бюджета на страната по онова време[127]**. При всички случаи, предвиденият репарационен дълг многократно надвишава неизплатената част от предвоенните заеми и поставя България в принципно нова ситуация от гледна точка на дълговото бреме.

Историята на *фактическия* репарационен дълг е история на постепенното отдалечаване от тези, натоварени със символика числа.

По-съществено и с по-дългосрочен ефект от записаните суми се оказва наложеното от договора тотално ипотекиране на държавата. Репарационните „кредитори" получават първа ипотека върху всички активи и ресурси на страната като гаранция за изплащане на задълженията ѝ. На практика това означава лишаване от всякакъв достъп до външни заеми без съгласието на Репарационната комисия. Ситуацията се запазва до Хагската конвенция, като само специални решения за ста-

---

* Отнесени към националното богатство, българските репарации са по-тежки от германските. През 1921 г. последните са определени на 132 млрд. марки. (Вж. Чакалов, Асен. Разрешението на репарационната проблема другаде и у нас. –СпБИД, 1927, ноември, с. 300, 301.)

** С мирния договор се извършва и социализиране на частни дългове. В споразумение от 1923 г. („конвенцията Ено") българското правителство поема търговски и банкови задължения на свои граждани към чужди кредитори, с което държавата се натоварва с емисия на нови 6.5% облигации. (Вж. Архиви БНБ III, с. 1029–1038.)

НБКМ-БИА

Ал. Стамболийски подписва мирния договор в Ньой, 27 ноември 1919

билизационните заеми от 1926 и 1928 г. позволяват изискването на Ньойския договор да бъде заобиколено.

Втори важен момент е *условността* на договорните задължения. Според чл.122 на договора, записаният размер на репарационния дълг не е окончателен. Допуска се възможност за ревизия след задълбочена цялостна оценка на икономическата ситуация в България. Проучването на платежоспособността на страната продължава до февруари 1923 г. и е една от основните дейности на МСК в началото на съществуването ѝ. То дава поводи за многобройни конфликти, но крайният му резултат признава официално невъзможността България да посрещне първоначално обявената сума.

Накрая, налице са съществени косвени последици от репарационния дълг. Цялата военно-политическа инфраструктура на победителите се превръща в лост за въвеждане на ред във фискалната и паричната политика на България, а в по-общ план – за модернизиране на икономиката и възпиране огромната вълна от популизъм след войната♦. В същото време, до уточняването и началото на фактически-

---

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Стопанската диктатура.*

те плащания (1923 г.) българският стопански живот е парализиран от неясни очаквания. Очистен от емоционални наслоения, външният експертен поглед оценява по-реално двусмислената ситуация. Пасволски например отбелязва, че не обективната дългова тежест е тази, която може да обясни разстройството на финансите и стремителната девалвация на лева след войната. Плащанията по предвоенния външен дълг през този период са относително малки, БНБ има значителен резерв от чужди ценни книжа, в страната влизат някои търговски кредити. Но всичко това не компенсира психологическия ефект от неопределеността на очакванията. Именно тя подхранва спекулативните движения. „Икономическото бъдеще на България е подчертано неясно. Един очевидно непоносим потенциален репарационен дълг надвисва като постоянна заплаха. [Към това се прибавят и политическите търкания с МСК]... Има всички основания да се смята, че бързата обезценка на българската валута беше до голяма степен резултат на неблагоприятно дисконтиране неопределеността от следвоенното положение на страната."[128] Вярно е впрочем и обратното – очертаващото се решение на репарационния въпрос през есента на 1922 г. стабилизира лева за известен период.

Фактическата тежест на репарациите бързо се отделя от буквата на договора, наложен от победителите. До 1923 г. България посреща единствено странични задължения (вкл. в натура), свързани с Ньой. За 4 години след примирието по *всички* външни дългове (предвоенни и репарационни) са изплатени общо 111.8 млн.зл.фр.[129], което е сравнимо с погашенията по външния дълг през 1909–1911 г. (общо 100.8 млн.зл.лв.)[130]. Но критичният проблем не са толкова конкретните суми, колкото средносрочната платежоспособност в следвоенните условия. В нейната оценка всяка от страните се старае да представи ситуацията в своя полза.

Длъжникът (България) предпочита да излага катастрофичен образ за себе си. При пълната стопанска дестабилизация и повсеместно деморализиране, представянето на подобна картина не е трудно. За кредиторите търсеният образ на икономиката е точно обратният и те намират доказателства навсякъде. „Ако съдим за ситуацията в България по тази на нейните жители, пише в документ на МСК, нищо не изглежда да потвърждава оплакванията на правителството за крайна мизерия. Населението – основно селско – е използвало тук, както и другаде, благоприятните икономически условия за селското стопанство. Свикнало с един простоват начин на живот, то в голямото си болшинство не познава мизерията на времето, отредена на големите градове и най-вече на чиновниците и рентиерите."[131] Това повърхностно, „визуално" приравняване на света, достъпен за чужденеца, и местната действителност бе развито до крайност от пълчищата експерти, залели България след началото на прехода.

Стремежът да се покаже на всяка цена, че длъжникът е в състояние да плаща, предопределя гледната точка в моменти на обтегнати отношения. През ноември 1922 г. например оценката на френския представител в МСК е, че българският производствен капацитет се доближава до предвоенния, че левът се стабилизира и износът се развива, че книжнопаричната инфлация е овладяна. Фактите винаги могат да се интерпретират от две противоположни посоки и обстоятелството, че бюджетът (оценен в зл.фр., т.е. в „постоянни цени“) е значително по-малък отпреди войната, се превръща за кредиторите в аргумент, че е налице резерв за допълнително облагане[132].

МСК, разбира се, не е напълно заслепена. Тя се сблъсква с класическата дилема на всеки кредитор – дали да натиска длъжника да плаща *всичко* (независимо от последиците), или да го облекчи, за да плати поне *нещо*. В кореспонденцията си комисията признава, че фиксираният в Ньой дълг е неплатим и че финансовото състояние на държавата (за разлика от това на нейните поданици) е неудържимо. МСК „бързо си дава сметка, че ако успее да получи няколко полагащи се плащания *веднага*, тя ще застане безсилна пред постоянни финансови неуредици... Ясно е, че 2.5 млн.лв. (равни на годишния бюджет) не могат да се съберат в сегашните условия. Трябва да се изостави всякаква надежда да се получат предвидените от договора анюитети, докато не се санира финансовото положение“[133]. За разлика от „обикновените“ кредитори обаче, МСК има на разположение всички инструменти, с които да държи под контрол и да направлява финансовото управление на длъжника, т.е. да му наложи такава финансова политика, която обещава що-годе стабилни плащания. Комисията е в състояние да замени *забавяне* (дори редукция) на падежи срещу институционални и макроикономически промени, които да позволят *бъдещи* плащания.

Часът на действителните репарации настъпва след споразумението с България от март 1923 година. Отражението му върху реалната дългова тежест на страната е нееднозначно. Оценката е една в момента на подписването и друга, когато

Плащания по Ньойския договор
(репарации и окупационен дълг като % от износа)

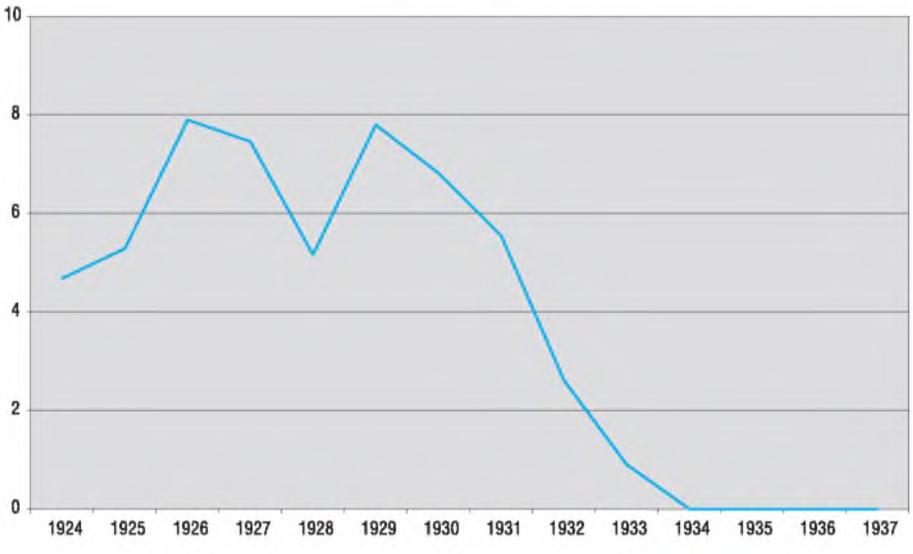

Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945. с. 138

се погледне ретроспективно към изпълнението му през следващите години.

Основният принцип е отлагане на дълга по главницата с 12 години и приемане да се обслужват само част от лихвите. Неплатените лихви (в златна стойност) обаче се капитализират и по този начин главницата продължава да расте. На практика се преформатира матуритетният профил на дълга – облекчение на плащанията в един начален период е заместено от драстично увеличение в недалечно бъдеще (1934 г.). Общите платежи през първите 10 години са дори под установената в договора *годишна* лихва (27.5 млн.зл.фр.), но се предвижда анюитетите постепенно да нарастват от 270 млн. (книжни) лв. годишно през 1925–1926 г. до 800 млн. през следващите 7 години. В 1934 г. те достигат 891 млн.лв., за да скочат рязко след тази дата до 1 175 млн. лева. От 1935 г. нататък започва изплащане както на лихвите, така и на увеличената (от капитализираните неплатени лихви) главница[134].

От имагинерните 2 250 млн.зл.фр. е отделен сегмент (транш Б) от 1 700 млн., като амортизационният план се изработва върху 550 млн.зл.фр. за 60 години при 5%. лихва. Но тези 1 700 млн. не са отписани окончателно. Те остават като безлихвен дълг, изискуем (шега на историята) през 1953 година! Въпреки очевидната несъстоятелност на транш Б, неговото запазване е удобен инструмент за натиск при преговорите чак до Хагската конвенция от 1930 година. Споразумението от 1923 г. урежда онази част от репарационния дълг, която изглежда платима към момента.

Въпреки бурното публично недоволство в България, през март 1923 г. е осъществен пробив. Отстъпено е от фундаменталистките позиции на договора и е направена крачка към неопределеното бъдеще, когато въпросът ще отпадне окончателно.

Счетоводната механика на репарационните плащания, утвърдена през лятото на 1923 г. (11 дни след преврата), е еталон на последващите схеми. Репарациите се включват в бюджета на ДДД, а заложените за обезпечение митнически приходи се внасят по специална сметка в БНБ. От нея всеки месец се тегли съответната сума, с която се заверява сметката на МСК със зл.фр. за 1/12 от годишната вноска. Ако при падежа (на всяко шестмесечие) набраните суми се окажат недостатъчни, недостигът се попълва от обикновените сметки на Съкровището. Курсовите разлики се поемат от ДДД. Специалната сметка в БНБ е блокирана до момента на плащанията, след което излишъкът по нея се внася в Съкровището. БНБ информира ежеседмично МСК за постъпилите заложени приходи от митницата, а ежемесечно – за постъпления по други „чувствителни“ данъци и такси[135].

Първата репарационна вноска е направена на 1 октомври 1923 г., когато България внася във Федералната резервна банка в Ню Йорк 2.5 млн.зл. франка. От тази дата насетне „коригираният“ репарационен дълг е обслужван редовно*. Уреждането на въпроса, заедно с редукцията на годишните платежи, оформя поносима дългова тежест на репарациите. Чисто репарационните вноски не надхвърлят 3.8% от българския износ през 1923–1928 г., а ако се прибавят и другите плащания, наложени от мирния договор, те представляват 6.6% (през 1926 г.) от експорта[136]. През 1926–1927 г. обслужването на този политически дълг поглъща 7.3% от бюджетните разходи[137].

---

* Тук не се вземат предвид други плащания, свързани с договорите, които възлизат на около 100–150 млн. лева.

Към 1925 г. девизните наличности на БНБ спадат до критични стойности с оглед обслужването на двата вида („икономически" и репарационен) дълг. Нови заеми са единственият начин *всички* кредитори да продължат да получават някакви постъпления от България. В техен интерес е да осигурят достъп на длъжника до девизи и да увеличат резервите на централната банка – само така икономиката би се съживила и би генерирала необходимите ресурси. Тъкмо тази нагласа се долавя в кореспонденцията на френските дипломати и на представителите на МСК.

Идеята за външен кредит, който да попълни валутните резерви на БНБ и по този начин да осигури плащанията по външните дългове, си пробива път сред кредиторите/победителите още в началото на 1925 година[138]. Тук вече Франция не е в обичайната позиция на световна сила, а в по-трудната поза на „търсеща" страна. Гледната точка на правителството ѝ е раздвоена, доколкото то защитава както интересите на частните кредитори от предвоенните заеми, така и чисто държавния интерес за събиране на репарациите. (Да не забравяме, че Франция е длъжник на Америка и репарационните постъпления са източникът за нейния собствен трансфер към САЩ.) Ползата за Франция от един външен заем за България е с парите на самите победители тя да заплати на своето Съкровище и на френските носители на облигации. Външният заем се разглежда от самото начало като начин за *решаване на френски проблем с нефренски пари.* Защото при конфигурацията на световните капиталови потоци е ясно, че емисията на българския облигационен заем ще бъде покрита преди всичко от американски банки.

На този ранен етап (началото на 1925 г.) нещата изглеждат все още неясни, почти безнадеждни, но контурите на бъдещата финансова операция се очертават♦. Франция например (далече преди споразумението в Хага и въпреки привидната си неотстъпчивост), вече е склонна да *намали* размера на репарационните плащания. Нейната оптимизационна задача е как да получи по-малко, но *сега*, като изтъргува редуциран обем срещу по-голяма сигурност и по-удобен матуритет на плащанията. В кореспонденцията се завъртат планове за свиване на транш А до сегашна стойност* от 300 (дори 250 млн.зл.фр.) при лихва от 8 процента. (Решението от Хага е за сегашна стойност от 170 млн. при лихва 5%). Франция е заинтересована, като програма максимум да получи възможно най-бързо 400 млн.зл. франка[139].

Приблизително по същото време е лансиран (неосъщественият) „проект Куюмджийски", който почива на три опорни точки – консолидиране на репарационните и на предвоенните дългове; възстановяване златния резерв на страната; икономическо развитие. Общата сума на подобен консолидационен заем би възлязъл на около 500 млн.зл.фр., при положение че транш А е сведен до 200 милиона. (При 8% лихва и 36 години това е *сегашна* стойност от 350 млн.зл.фр. за транш А.)[140] В английския коментар по проекта се приема, че максималният размер на необходимия кредит е 570 млн.зл. франка. Според английските експерти той би бил напълно поносим и обслужването му не би надхвърлило 19% от бюджетните разходи. За отбелязване е, че за французите (най-големи екстремисти в исканията си след войната) вече е напълно приемливо бързото изплащане на репарациите (и съответно намаляване на риска по този дълг), освобождаването на България от тоталната ипотека на Ньой и пълното премахване на транш Б (макар последният пункт да не се признава публично, за да продължи да се използва като лост за натиск). Всичко това (дори в по-благоприятен за България вид) се случва 5 години по-късно в Хага, след като световните икономически и политически условия са узрели за промяната.

---

* Величината, която ще достигне сумата в бъдещ период, след съответно сложно олихвяване.

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

По възловия въпрос за нуждите на България от девизни резерви оценките се разминават. Тяхната наличност преди войната е около 55 млн.зл.лв., а през 1925 г. 40 милиона. „Проектът Куюмджийски" предвижда, че – за да бъде обслужван – заемът следва да попълни резервите на БНБ до 70 млн.зл. франка. За англичаните обаче тази сума е преувеличена и 20 млн. изглеждат достатъчно, особено ако се отчете, че дълговата тежест в златни франкове е намаляла.

Наред с девизния проблем, активно се обсъжда и финансовата тежест, свързана са новите заеми, които ще обезпечат обслужването на репарациите. Оценките – както обикновено – се различават според това, дали са направени от емоционални вътрешни наблюдатели, от кредиторите, или от по-трезвите външни експерти.

Според Пасволски, до 1930 г. репарационните плащания нарастват по-бързо от общите разходи на бюджета, но остават в рамките на поносимото. През 1919–1929 г. те представляват сумарно 5.5% от редовните разходи, като през 1928 и 1929 г. достигат 8 процента[141]. Ако се прибавят и някои други издръжки, наложени от договора за мир, тази фискална тежест достига 9–12 процента. При крайната напрегнатост на бюджета обаче всяко допълнително бреме, каквото очевидно са репарациите, се чувства по-силно.

МСК, естествено, се стреми да омаловажи фискалната тежест на репарациите. На фона на поредната публична кампания срещу тях, френският представител в комисията предоставя своите оценки, според които за 1926–1927 г. репарационните плащания и разходите за окупационния дълг се оценяват на 457.7 млн.лв. върху бюджет от 6 950 млн., т.е. на 6.6% от бюджетните разходи. Нещо повече – той набляга на благоприятното преструктуриране на българския външен дълг. Ако обслужването на довоенните задължения в реално изражение е силно намаляло спрямо предвоенните години, то „новият" репарационен дълг не е запълнил изцяло тази празнина. Бюджетът на ДДД (покриващ всички дългове, в огромната си част външни) през 1926 г. е представлявал 19.5% от общите бюджетни разходи срещу 28.5% през 1914 година. Това се обяснява с обстоятелството, че България плаща само 37% от златната стойност на предвоенните си дългове♦, докато репарационните платежи не са „компенсирали" останалите 62 процента. Като цяло, новият държавен дълг през 1926 г. (облигационни заеми плюс репарации) се оценява на 68.3% от предвоенния[142].

През 1925 г., при анализа на „проекта Куюмджийски" за консолидационен заем, на преден план отново излизат твърденията за (неявно) висок стопански потенциал на България. Заинтересованата, но правдоподобна гледна точка на комисията е, че дълговата тежест в България след войната практически е намаляла. Това се аргументира със сравнение на бюджета на ДДД, който през 1911–1912 г. е 39 млн. зл.фр., а през 1924–1925 г. (включително репарациите) 31 милиона[143]. „Българският народ, заключават великодушно от МСК, е в състояние да положи за финансовото си освобождение сериозно усилие, за да достигне границата, под която ние не можем да сведем нашите права."

Българската гледна точка към фискалната тежест на дълговото бреме, е естествено, по-различна. Погледът често се плъзга встрани, търсейки съпоставки с други държави в подобна ситуация, при неизменното чувство, че България е третирана по-несправедливо. Според Ас. Чакалов споразумението от 1923 г. не носи никакви облекчения, а единствено прехвърля тежестите в бъдеще. От неговите сравнителни данни излиза, че репарационните задължения на Германия през 1926–1927 г. представляват 7.2% от бюджетните разходи (колкото в България), а за Унгария тази тежест е едва 1.04% и не се предвижда да надхвърли 2.91 процента[144].

Тези числа са трудно проверими. Приемам само, че те говорят за сходни процеси, сред победените държави, на намаляване реалната тежест на репарациите спрямо фиксираното в договорите за мир. Приемам и предположението, че със споразумението от 1923 г. на България не е дадено повече, „понеже може би е слаба и интересите на победителите не са така силни, за да поискат нейното възстановяване"[145]. В тази хипотеза е закодирано по-дълбоко разбиране за икономическите последици от маргиналността на държавата.

Сред различните проекти, изработвани от посредници или в държавни канцеларии, се реализират тези за заемите от 1926 и 1928 година. Те се превръщат в пресечната точка на двата дългови проблема – репарационния и предвоенния. След 1926 г. България обслужва редовно външните си задължения, вкл. репарациите, единствено благодарение на стабилизационните заеми. Частичното саниране на държавните финанси и попълването на девизните резерви на БНБ осигуряват 3–4 години безпроблемно посрещане на падежите.

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

Заключителното многостранно решение по репарациите идва на Хагската конференция, свикана в края на 1929 година. Делегат на българското правителство е проф. Г. Данаилов, който на дебата от 1928 г. заема на пръв поглед непримирима позиция срещу заема и срещу репарациите. При по-внимателен прочит се вижда, че още тогава професорът всъщност е приемал фактическата дългова тежест за поносима. Позовавайки се на някакви неписани норми, че обслужването на външния дълг не бива да надхвърля 30% от бюджета, той признава, че за България този дял е 17 процента. Само ако се махнат (неясно защо) доходите от държавните предприятия, фискалният трансфер по дълга би достигал 44 процента[146].

Въпреки че позицията на Г. Данаилов в Хага е представена за изключително твърда, резултатите, постигнати от българската делегация, са далече от „екстремистката" му поза от 1928 година. При това Данаилов вече се бори за редукция, а не за *премахване* на репарациите. На конференцията репарационният дълг е *окончателно* оформен. Транш Б е премахнат, а транш А е редуциран от 550 на 415.2 млн.зл. франка. Предвидено е те да бъдат изплатени за 36 години, при начален анюитет от 11.2 млн., който нараства до 13.5 млн. след 1950 година. При 5.5% лихва тази сума представлява сегашна стойност от 171 млн.зл. франка. За сравнение, нека посоча, че по условията от споразумението от 1923 г. (капитализиране на неплатените лихви) транш А през 1930 г. вече е възлизал на 687.9 млн.зл. франка[147]. Общата ипотека върху активите на страната и приходите на държавата отпада, като по този начин България формално възстановява външноикономическата си независимост. Срещу всичко това репарационните задължения се трансформират в *безусловни,* за разлика от възможността, заложена в Ньойския договор, те да бъдат ревизирани и намалени.

Дори в този формат анюитетите от Хага остават по-високи от 5–6-те млн.зл.фр., плащани през 1928 година. Успехът на българските преговарящи е в крайна сметка маргинален. Това, че победителите „слизат" от 40-те млн.зл.фр. анюитет, договорен през 1923 г., до 12.5 млн., е следствие на новия контекст. Приносът на делегацията трябва по-скоро да се търси в последното свеждане на годишните плащания от 12.5 на 11.2 млн.зл.фр., изтръгнато *in extremis.*

Обяснимо е защо един от участниците в преговорите – Н. Стоянов – е по-скоро обезсърчен в тона си*. „Както през 1923 г. не беше възможно да се направи нещо повече, така и сега не бе възможно да се направи нещо повече... Не от нас зависеше изцяло да направим каквото желаем или каквото се следва да се поправи. България, разглеждана като дебиторка, имаше насреща си десет големи и малки държави-кредиторки. Някои от тия последните смятаха, че имат установени креанси [вземания] срещу България и мъчно им беше да ги намалят, макар че това не е вярно, защото самият Ньойски договор предвижда плащане в границите на платежната способност на страната. Ето защо както протоколът от 21 март 1923, така и сегашната спогодба, макар и доброволно приети, трябва да се смятат наложени."[148]* Оптимизъм идва единствено от непознатото усещане за предвидимост. „Сега, при намалена обремененост, при пълна определеност и при възстановена финансова независимост, пътят за една здрава финансова политика и за едно засилено стопанско възстановяване е разчистен."[149] През 1930 г., както през 1994 г., това очакване се оказва илюзорно.

---

* Неговият разказ за хода на преговорите в Хага е ценно публично свидетелство от първа ръка за напрежението, съпътствало уреждането на българските дългови въпроси. (Вж. статиите му: Втората Хагска конференция. Новото разрешение на българския репарационен въпрос. –СпБИД, 1930, кн. 1; Развитието и сегашното положение на българския репарационен въпрос. –СпБИД, 1929, кн. 9–10.)

Погледнато ретроспективно, споровете за поносимостта или непоносимостта на репарационното бреме са безпредметни. Да се „доказва", че репарациите утежняват външната задлъжнялост на страната е ненужно, защото това твърдение е тавтологично. Очевидно е, че става дума за *наложен, политически* дълг, без който икономиката би била по-добре. Но той, така или иначе, съществува, а оттук нататък единственият реален проблем е как да бъде сведен до мащаб, съразмерен с потенциала на „длъжника".

Точно както пазарът (след серия напипвания) определя възможното обслужване на „икономическите дългове" през 30-те години, така и преговорите в Европа оформят (след серия компромиси през 20-те) възможното обслужване на „политическите дългове". Това, че размерът на репарациите е „противоестествен", е отдавна известно и става публично достояние много скоро след Хага. Но там все още се търси – в рамките на възможното – икономически рационалното решение.

За България то се резюмира кратко. Ако през 1919–1929 г. страната е изплатила 186.4 млн.зл.фр. по задълженията си от мирния договор[150], фиксираните по Хагската спогодба анюитети – при грубо приближение – се равняват на около 60% от средногодишните плащания през десетте следвоенни години. Постигната е съществена и реалистична редукция на политическия дълг**.

В постепенното нагаждане размера на българския репарационен дълг между март 1923 и януари 1930 г. възловият момент е свързан със стабилизационните заеми. Не само и не толкова със свежите пари, които те носят, колкото с трансформацията, която осъществяват. Чрез серията от рефинансирания, за които стана дума, двата заема (най-вече вторият) *преобразуват характера на репарациите от*

---

* В репарационните преговори България има насреща си държави победителки и което е по-важно – *съседни* държави победителки (76.7% от репарационния дълг е към Гърция и 13% към Румъния). (Вж. Стоянов, Никола. Втората Хагска конференция..., с. 15.)

** На практика редукцията е по-изразителна, тъй като посочените 186 млн. са изплатени основно през втората половина на 20-те години, когато средногодишните плащания са значително по-високи, отколкото за периода, взет като цяло.

политически в търговски дълг◆. Това е особен вид, непозната дотук, конверсия на външни задължения.

През 1928–1930 г. българският външен дълг е отново „подреден". Но всичко в тона на дебата през този период – и у „екстремистите" и у „прагматиците" – показва, че витае някакво смътно и интуитивно очакване, че цялата дългова схема ще бъде пренаписана и че задълженията ще бъдат редуцирани съществено.

В ретроспекция се вижда, че на прага на Голямата депресия е преждевременно да се даде трезва оценка за реалната тежест на репарационния дълг върху българската икономика. Трябва да минат още 20 години и да бъде преживяна още една национална катастрофа. Истината е в сравненията и едва след като върху България се стоварва ново репарационно бреме става по-ясно какво се случва през 20-те години.

Парижкият мирен договор от февруари 1947 г. налага на страната поредния цикъл репарационни плащания. Съпоставката между неговите икономически клаузи и тези по Ньойския мир са може би най-точното мерило за икономическите последици от войните. А няма по-информиран поглед върху двете събития от свидетелството на Н. Стоянов за условията на мира, постигнати в Париж.

Той е човекът, изнесъл всички преговори по външните ни дългове (вкл. по репарациите) между войните, експертът, защитавал навън стандартната българска позиция, че икономиката не може да понася повече дългове, и в същото време познавал чудесно действителния потенциал на страната. Знание и убеденост, които го мотивират със същата страст, с която отрича пред „политически" и частни кредитори възможността да се плаща и настоява за отпускане на нови заеми на България.

През 1947 г., вече излязъл от принудителната си „деполитизация" и от кожата на сивия технократ в администрацията, той може без задръжки да направи равносметка на това, какво е струвало на България репарационното бреме между двете войни. Една равносметка, която му позволява да разпознае задаващото се ново лице на икономическата зависимост на страната. Н. Стоянов тук е в различен, непознат от предишното му битие, образ. Оттеглянето му от държавна служба през 1939 г. сваля от него каквато и да е отговорност за военните години и му позволява – вероятно без угризения и опортюнизъм – да назове „фашистки" управниците през този период.

В много от ръкописните и „хвърчащи" текстове, посветени на Парижкия договор, събрани в обемиста архивна единица от личния му архив, Н. Стоянов е отново обсебен от „рефлекса на Ньой". Патосът му все така е подклаждан от желанието да докаже неплатежоспособността на България, изправена пред поредния репарационен трансфер.

◆ Вж. *Кредитори и длъжник.*

Но в контекста на 1947 г. този патос звучи различно. Това, което през 1919 г. се разбира от само себе си и се приема за позиция на здравия разум и на националното достойнство, непосредствено след установяването на комунистическия режим се превръща в опозиционна проява. Новите управляващи и външните им господари се намират в самото предверие на тоталната власт, а сключването на мирния договор е ключ към нея. Българските управници не са нищо друго освен подставени лица на победителите. Ето защо тяхната задача е да докажат колко е „добър" мирът. Може Стамболийски да е бил смятан за „човек на Антантата", но факт е, че през 1919 г. и след това от неговия режим не излизат гласове *в защита* на договора, а само болезнена безпомощност пред неизбежността, в която е поставена България. Никой от управляващите не застъпва позицията на победителите. Чуват се само спонтанни (често необмислени) протести.

Архивите на Н. Стоянов за Парижкия договор отразяват подновения му интерес към репарационния проблем. Той публикува няколко статии, прави различни коментари, води бележки, в които изчерпателно инвентаризира фактическото бреме на репарациите от Първата световна война. При възприетия през 1923 г. падежен календар първоначалната (постепенно нарастваща) годишна вноска е от 5 млн.зл. франка. Това е далече под годишната лихва (27 млн.зл.фр.) на редуцирания репарационен дълг. След всички спорове около протокола от март 1923 г. и с отдалечаването във времето, Н. Стоянов е в състояние да даде по-спокойна обобщаваща оценка за цялостната (изчаквателна) българска позиция по въпроса. Протоколът, пише той, е „пробив" и след него „оставаше по-нататък времето и условията да направят своето, репарационният дълг, бидейки политически дълг, а не частноправен"[151]*.

От 1 октомври 1925 до 30 юли 1931 г. (последната вноска на репарациите) България изплаща 60 426 млн.зл.фр. – сума, която леко надвишава предвидената по споразумението от 1923 г. лихва за *две* (!) години[152]. Фактически изплатените суми представляват едва 11% от стойността на редуцирания репарационен дълг, фиксиран през 1923 година. Ако се добавят и останалите разходи, свързани с договора от 1919 г. (издръжка на МСК, окупационни разходи в пари, обезщетения на чужди поданици и пр.) общата сума достига 134 млн.зл. франка. Получава се така, че плащанията за издръжка на окупантите и тези по обезщетения на частни лица значително надвишават чисто репарационните плащания.

Репарационният дълг по Парижкия договор от 1947 г. е оценен на 70 млн. долара. Както обикновено, исканията на победителите (Англия) е несъразмерно по-високо (125 млн.дол.)[153]. 45 млн.дол. са дълг към Гърция и 25 млн. към Югославия. По златния паритет това прави 219.3 млн.зл.фр., или около 1/2 от дълга, фиксиран през март 1923 година*.

---

* Тук е ползван машинописният текст от архива на Н. Стоянов, озаглавен „Бележки по Парижкия мирен договор". (ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 478.) На него е отбелязано, че е публикуван в СпБИД, 1947, кн. 1–2. В списанието статията е озаглавена „Парижкият договор за мир от 10. II. 1947 г.".

Тази проста съпоставка обаче е изкривена по две причини. Първо, годишната вноска по мирния договор от 1947 г. е много по-висока, тъй като периодът е чувствително по-кратък (8 години). Така анюитетът е 8.7 млн. долара (26.8 млн.зл.фр.) или „близо 5.5 пъти повече от началната вноска на коригирания Ньойски договор"[154]. Вторият подвеждащ факт е свързан с обстоятелството, че според договора от 1947 г. репарациите са платими в стоки, по международни цени от 1938 г. в долари, при корекция (завишение) от 10–15 процента. Дори при тази корекция предвоенните цени остават с около 70% по-ниски от тези през 1947 година. Това прави реалната стойност на репарациите 119 млн. долара.

Според Н. Стоянов фискалният трансфер по новите репарационни плащания представлява над 15% от редовния бюджет, а валутният – 15% от средния износ през 1936–1938 година. При положение че през 1945–1946 г. износът намалява с 40%, ефективният трансфер спрямо експорта достига 50 процента[155]. Тук се доближаваме (а при износа значително надхвърляме) до мащаба на дълговото бреме от 20-те години.

Това, което по странен начин сродява (в съвършено различен контекст) двата договора, е проблемът с германския дълг. Според Парижкия договор от 1947 г. България и българските поданици се отказват от всички претенции и права спрямо Германия и германските поданици, останали неуредени към деня на капитулацията. Остават валидни единствено претенциите отпреди 1 септември 1939 г. (чл. 26 т. 4). Отказаните вземания се оценяват на около 100 млн. долара[156]. По този начин България се лишава от всички свои (държавни и частни) авоари в Германия, в т.ч. и от искове за периода, през който формално не е съюзник на Германия (до присъединяването към Тристранния пакт през март 1941 г.). В нова форма се повтаря схемата от края на Първата световна война. Това, което през 1923 г. прави германската хиперинфлация (икономиката), през 1947 г. е сторено от великите сили (политиката). Паметното стопяване на авоарите на БНБ в Германия след 1919 г. през 1947 г. е възпроизведено „юридически", чрез забраната да се предявяват искове от българска страна срещу Германия.

Разликата между 1923 и 1947 г. е в характера на българските вземания. След Първата световна война БНБ губи огромните суми на своите депозити, блокирани (и неизтеглени своевременно) в германски банки. През 1947 г. става дума главно за неплатен износ на български стоки, т.е. за значителни непокрити положителни салда по клиринга. Преди началото на войната (1 септември 1939 г.) те възлизат на около 800 млн. лева. Но през първите военни години българските клирингови авоари набъбват значително, а поради непризнаване на периода 1939–1941 г. Бълга-

---

* Това е съпоставка между първоначалния размер в Париж и редуцирания след Ньой. По-коректно би било да се сравнява пълен с пълен и редуциран с редуциран дълг.

Научен архив на БАН

Парижката мирна конференция (29 юли–15 октомври 1946). Говори Васил Коларов

рия губи претенциите си върху 1.6 млрд. лева. Сумата на положителния баланс към момента на присъединяване към Тристранния пакт е вече 2.4 млрд. лева[157]*. Клиринговото салдо в полза на България (което тя губи) е приблизително 700 млн.зл. марки (около 50 млн.зл. долара) или тригодишен износ на страната.

Загубите, свързани с клиринга, са и по други линии. Непокритото положително салдо означава фактическо кредитиране на Германия без никакъв еквивалент (своеобразен „лош" кредит), което разширява банкнотното обращение в България и подклажда военновременната инфлация. „Ако изнесените в повече стоки бяха продадени на други неутрални страни, България щеше да има несравними облаги."[158] Загуби произтичат и от невъзможността България да се удовлетвори за кредита си с активите на Германия в България („образувани с пари, внесени по клиринга, т.е. с нашите вземания срещу Германия"). Върху тях, като победител, слага ръка СССР. Сумата се преценява на около 6–7 млрд. лева.

За онези, които през последните години се опитват да раздухат отново въпроса за вземанията на България от Германия, ще припомня написаното от Н. Стоянов през 1947 година[159]. Статията не е подписана и само сравнението с бележките, съхранени в неговия архив, показва недвусмислено авторството ѝ – аргументите и логиката на доказателствата са идентични. В нея „ударите" се раздават в двете посоки – и към „фашисткото" правителство, позволило да се кредитира Германия чрез клиринга*, и към руснаците (договора за мир), които лишават България от възможността да реализира натрупаните вземания към Германия. Особено силно звучи обобщението ѝ. „Колко несъстоятелни са при това положение твърденията на едно лице от „Работническо дело", че тези вземания били загуба за нас преди договора за мир! Напротив, те съществуваха и се анулират именно с договора за мир, като ни се отнемат каквито и да е възможности за получаване на машини и стоки срещу тях или на прихващане. Нашата задача е да посочим действителните тежести от договора за мира, за да помогнем на каузата на българския народ и да се установи по един безспорен начин неудържимостта на страната. Че има ред политически клаузи, които са в полза на България, никой не отрича. Същественото е, че финансовите и стопанските тежести са много по-големи, отколкото България може да понесе. Това именно трябваше да изтъкне правителството, а не да се стреми да оправдае договора за мир."

---

* Идеята е, разбира се, вземанията от Германия да се предявят от СССР и той да не допусне „течове" в друга посока.

Парижкият мирен договор стоварва репарационното бреме върху България по по-коварен начин, отколкото Ньойския. Зад привидно по-ниска номинална тежест отново прозира стремежът на победителя да вземе *всичко***. За познаващия перфектно историята на репарационния дълг между войните Н. Стоянов не е трудно пророчески да заключи: „И сега, както и след Първата световна война, България ще изпадне в положение да не може по бюджетни и девизни причини, да извършва едновременно плащанията и по наказателния и несправедлив репарационен дълг, и по службата на емисионни заеми, сключени за производителни цели..."[160]

Дълговият комплекс

Външният „сизифовски контур" на предвоенната българска икономика не ни сблъсква с неочаквани изводи. Налага се по-скоро представата за движение в рамките на една естествена, лесно обяснима схема. Дори катаклизми от мащаба на Първата световна война не я променят, като страната продължава да живее според все същия принцип – търсене изход на вътрешните финансови напрежения, рефинансиране на задълженията и покриване на платежни дефицити с нов външен дълг. Когато се достигне критична точка, обявява се мораториум, който привежда параметрите на дълга към приемливото за кредиторите и длъжника равнище. Въпреки очакванията, възникването на принципно нов тип (репарационен) дълг – както видяхме – не толкова увеличава дълговото бреме с порядък, колкото го преструктурира.

---

* Това е основна линия в обвинението на Народния съд срещу ръководството на БНБ. (Вж. Архиви БНБ IV.)

** Историята с репарациите след 1947 г. е политическа линия, която не е предмет на тази книга.

И все пак, междувоенният период оставя натрапчивото чувство, че страната е смазана от дългове. Откъде идва тази устойчива представа в българската икономическа памет?

Онова, което най-видимо и емблематично се променя, е контекстът, в който работи познатата схема. Независимо от претенциите на кредиторите, България (и всеки длъжник) *в крайна сметка* обслужва (както видяхме) само дотолкова дълга си, доколкото позволяват собственият ѝ икономически потенциал и външните условия. Подобно на обичайните дългове, епичните баталии между „репарационни" длъжници и кредитори всъщност се водят за легитимиране на неизбежното. Колкото и емоционални да изглеждат битките, резултатите от тях (редуциране на дълга) са предизвестени от макроикономиката и въпреки фанфарите представляват в найдобрия случай скромен успех за една от двете страни. Но до този труизъм се стига винаги мъчително, а за една победена във война държава – двойно по-мъчително. Между войните това „*в крайна сметка*" вече се постига с цената на драматични и унизителни, открито политически, преговори.

Публичната значимост на дълговия проблем се засилва и от обстоятелството, че всички редукции на номиналния дълг са съпроводени от непозната дотогава икономическа условност♦. Тя надхвърля задачите на макроикономическата стабилизация, за да посегне на културните и институционални устои на българския стопански живот. Облекчението на длъжника има смисъл единствено, ако той реформира икономиката си така, че да увеличи възможностите ѝ за обслужване на дълга. Понякога тази проста логика на кредитора се оправдава (след 1923 г.), но нерядко тя се проваля (прецедентите от 1930 и 1994 г.)♦♦. Ето защо частните кредитори са предпочитали да следват собствения си инстинкт, според който не може да се разчита на обещания за бъдеща „политика", а трябва да се взема *тук и сега*.

Разсъждавайки върху българския „дългов комплекс", не може да се подмине психологическият ефект на репарациите. Въпреки че са сведени до „поносими" плащания, присъствието на репарационния проблем в общественото съзнание е несъизмеримо с икономическото им измерение.

В много отношения става дума за „обикновен" дълг. Но в същото време не може да бъде избегнат „моралният" контекст, който те носят. В репарациите е вградена идеята за вина, за клеймо и за наказание. Умело манипулиран от управляващите за политически и популистки цели, репарационният проблем е канавата, върху която се изгражда цяла философия на мартирологията, представата, че страната е дамгосана, че само за нея няма справедливост и че тя е неизменно най-зле третираната жертва на войната. (Подобно „наддаване" вероятно е протичало във всички победени страни.) А тази философия действа наркотично, като приспива

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура.*

♦♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Разломът на мораториумите.*

напора за реформи, оправдава всяко действие на властта и заглушава чувството за отговорност към собствените действия и политика.

С всичко това *репарациите допринасят съществено за оформяне на националния характер (и икономически манталитет), на неотменния му синдром на малоценност, маргиналност, незабележимост, безинтересност и ненужност.* Да не забравяме, че между войните репарациите „материализират" едно враждебно отношение към България. Свикнали с лесното и ясно противопоставяне от студената война, често пропускаме, че и преди 1944 г. страната е „образ на врага" за голяма част от Европа (особено за победителите).

Преплитането на „класическия" дългов проблем с репарационния вероятно е допринесло немалко за оформяне негативизма на българина към *всеки* дълг. Открито агресивният, „назидателен" елемент на репарационния дълг, възприеман болезнено от обществото като морално несправедлив, е легитимирал отхвърлянето на *всяко* задължение. По този път – наред с много други – моралът и дисциплината на длъжника са незабележимо, но необратимо подкопавани.

За „дълговия комплекс" без съмнение важна роля играят такива зрелищни икономически събития като обявяването на серия мораториуми. Цялата травматична действителност, която ги заобикаля преекспонира дълговия проблем и оставя дълбоки следи в икономическата памет. След 1919 г. България неизменно пребивава в състояние на частично спиране на плащанията. Между войните репутацията ѝ на длъжник не е висока, въпреки че от време на време получава леки, снизходителни похвали. България е обявена например за „образцова победена страна" непосредствено след споразумението от 1923 година. В редки моменти е наричана и „образцов" длъжник. Но през по-голямата част от времето върху името ѝ се сипят упреци от победители, кредитори или международни организации-попечители. Страната е залята и от икономическата неприязън на маса ощетени частни кредитори, която гради негативния ѝ публичен образ навън.

Накрая, „дълговият комплекс" се ражда просто от *бедността.* Недоимъкът се превръща в аргумент. „България и нейният народ са най-бедните в Европа", пише Н. Стоянов в *официално* изложение, посветено на поредната молба за редукция на дълговете[161].

Проблемът с дълговото бреме над българската икономика е не толкова в *относителната* тежест, колкото в *абсолютната* бедност. Слабата икономика носи по-тежко дългови параметри, които не изглеждат смазващи за едно просперираща стопанство. Както при прогресивния данък, отбелязва Козюл, едни и същи проценти богатият плаща от излишъците, а бедният – от необходимото. Тук не е толкова важно дали неговите данни са най-точни*. По-същественото е, че „като предоставя всяка година 1/5 от дохода си... българското общество извършва една безкрайно по-голяма жертва, отколкото тази на която се съгласяват – не без протести – английските, немските или френските данъкоплатци[162]... При доход едва достигащ 1/4 от средния доход, с който разполага един германец или французин, българският данъкоплатец дава на фиска същия процент. Фискалното усилие, изискано от България, от нейните деца, е едно от най-героичните, ако не и най-героичното от тези, които народите в обедняла от безпрецедентна война Европа са призвани да направят“[163]. В аргумента тази констатация е убедителна. В патетиката си тя се доближава до стандартните мартирологични български текстове. А циничната истина е, че усещането за онеправданост е друг израз на бедността: именно от най-слабия всеки взема максимума.

---

* Той оценява дълговата тежест на човек на 22.1 английски лири, което е значително над Австрия (11.3), Унгария (6.19) и много под това на Франция (93.5) или Англия. (Вж. Koszul, J. Les efforts..., p. 170.)

В крайна сметка, традиционната позиция на България по дълговите проблеми е непротиворечива. Спрямо *вътрешния* дълг държавата по правило поддържа решенията в полза на длъжниците. Към *външните* дългове (като длъжник), тя винаги е пледирала за същото. И в двата случая рефлексът е тежестта да се прехвърли върху кредитора, а неизбежната културна, поведенческа и институционална промяна (другото лице на дълга) да бъдат отложени или заобиколени. Успехът обаче е съвсем различен.

ПРАГЪТ НА КРИЗИТЕ

Образът на кризата

Сизифовската схема на развитие, следвана и от българската икономика, неизбежно минава през спазмите на икономическите кризи. Това са онези критични точки, когато фискалните напрежения преливат в „решението чрез външния дълг". То може да е нов целебен заем, който пуска сок в затлачените финансови канали (1902, 1928 г.). Би могло да е споразумение за редукция на дълга, което да приведе плащанията към световните и местните реалии (1919, 1932, 1994). При всички случаи става дума за допирните точки с външния свят, които се превръщат в ускорител на дълго отлагани промени и реформи. В кризите се ражда новото и те са истинският тласък на модернизацията.

Как са срещани тези невралгични моменти в стопанското ни минало? Забелязват ли се сходни реакции към тях? Въпросите са натрапчиви, защото няма период от стопанската ни история, в който да не се чуват оплаквания. Огласени от цели социални слоеве или от отделни кръгове и интелектуалци, те са постоянен обществен словесен фон. Всеобщият хор създава атмосфера на *перманентна* криза, което е в съзвучие с крайния песимизъм, комплексираност и безверие на българина.

Въпросите са уместни и днес, след като повече от десетилетие страната живее потопена в това усещане. Началото на прехода беше натоварено с толкова негативни образи и жизнен опит, че масовото съзнание трудно различаваше нюансите в протичащите събития. С отдалечаването във времето, и най-вече след 1996–1997 г., се вижда, че преобладаващата представа (изграждана и поддържана от помията, изливана от медиите) не е напълно коректна, че разлика в колорита все пак е имало, че съществува поне черно и по-малко черно.

За битуващите представи икономическата действителност няма граници в падението си. Но една икономика никога не загива. Тя само *се трансформира* в страданието: паричното ѝ измерение се превръща в натурално; институционализираният кредит изчезва, за да отстъпи територия на вересиите или лихварството; местните пари се изместват от чужди и стабилни; видимото става невидимо; цената на състояния и активи се изпарява, или отлита... Тъкмо променящите се (все по-драматични) образи създават чувството, че дъното е подвижно, че то постоянно се изплъзва и мести.

Кризите в по-голяма степен белязват стопанската памет, отколкото подемите. Първите носят големите промени, те сгъстяват икономическия живот до степен, че миналото не може да не се пречупи. Масовото съзнание помни тези епизоди. Обратно, вторите са по-безлични, те са омаловажавани, докато се изживяват, макар и идеализирани при поглед назад. Ако има склонност кризата да се хипертрофира, то нагласата е промените по време на подем да останат незабелязани. А и в успеха остава загнездено (било то и поприспано) съмнение – той се приема „нащрек“, с боязън, че обратът може да е зад ъгъла.

Разбира се, тук става дума за абстрактна, „усреднена“ памет, а в живота съжителстват множество памети, които се конкурират и преплитат. Всяка от тях има „свое“ минало, като и от най-големите кризи някои пазят спомени за успех, а от бляскави еуфории – за крах.

Образът на икономическите катастрофи е благодатен обект за интелектуална „археология“*. Той запечатва много от устойчивите представи и традиции на стопанския живот. В първите спонтанни реакции към кризите се оглеждат вкоренени идеологеми и нагласи. Накрая, в окончателните стабилизационни мерки се разкриват действителните възможности на икономиката.

Няма съмнение, че началните (за мнозина и следващите) години на прехода ще останат (без нюанси) като икономическо бедствие. Събития от подобен мащаб, с които могат да се търсят сходства и нишки на приемственост, не са много. Отново и отново се връщаме към три многократно срещани в тази книга епизоди. Единият са трудните времена между 1899 и 1902 година. Следващият е свързан с войните, които открай време и повсеместно са отъждествявани с представата за екстремално объркване: по повод драматични събития често се чува (включително през 1996–1997 г.) заклинанието „подобно нещо и през войната не е имало“. Третият епизод е Голямата депресия от началото на 30-те години, запомнена (почти одухотворено) като „кризата“. При нея скалата е по-обективна. По своите параметри тя е еталон на еталоните за кризите на XX в., та дори и преди това. Всеки път, когато нещо заскърца в световната икономика, отново се заговаря за депресията, отварят се стари статистики и поколения учебници. Тя остава като абсолютния минимум, абсолютната нула в икономиката, с които инстинктивно се съпоставят (или откъдето подсъзнателно се екстраполират) текущи събития.

Тези образи са родили парализиращата формула на резигнацията: „Времето е виновно“. Тя може да се чуе по най-различни поводи, дори като аргумент при преговорите по външния дълг, където при изчерпване на доводите Никола Стоянов се позовава на „мизерията на времето“. Безличното „време“ идва на помощ като спасител, пренася проблема другаде и заглушава неуютното обяснение, че всеки (поне отчасти) е жертва на собствените си решения. Формулата „жертва на времето" дава индулгенция, тя е удобен начин да се отхвърли индивидуализмът и личната отговорност. С нея обществените бедствия се приравняват с природните.

---

* Този образ е фиксиран – особено през последните години – от много хуманитарни науки. Тук привеждам само несистемни разсъждения по сюжета.

Какъв е икономическият смисъл на големите стопански катастрофи? Приемам за най-кратко и обобщаващо определението, че това са конвулсии, през които се извършва радикална преоценка на основните активи в икономиката. Няма капитал, чиято стойност да е непроменима. Играта нагоре и надолу прави богатството и упадъка на нации, региони, общности, индивиди... Тя охлажда прекомерните очаквания през годините на икономическа експанзия и (обратно) дава надежди в дълбоките кризи. Подходящата политика в тежки моменти е тази, която позволява – а не пречи – неизбежната ревалоризация да си пробие път по-бързо и полеко.

По различен начин то е вярно за всеки един от „българските" епизоди.

В края на XIX в. природни неблагополучия се наслагват към световната депресия и към неудачните мерки на икономическата политика, за да разорят селяните и така да обезценят тяхната продукция, т.е. техния капитал.

Войните, които през 1912–1918 г. води България, са обвити в национална кауза. Но в икономически смисъл те са си класически конфликти за територия и население. Техният положителен изход би означавал разширение на страната, а с това и „валоризиране" на основния ѝ – териториален и човешки – капитал. Завършили така, както е известно, те носят две основни стопански последици: териториално свиване, което е крайната форма на декапитализация на една икономика; бежански вълни; репарации или с други думи – политически наложена ипотека върху цялото национално богатство. През 1919 г. България излиза от войната със загубена житница (Добруджа), но със спечелени нови територии за развитие на тютюна. Трудно е да се установи какъв е балансът от двата резултата. Със сигурност тютюнът се превръща в „природна" основа на стабилизацията през 20-те години. Но твърде вероятно е също така, че без ампутацията на зърнопроизводителните райони България би посрещнала по-успешно следвоенната инфлация, която на свой ред декапитализира.

Споменавам Голямата депресия, обезценила (отново) из основи главния икономически актив (земеделските земи), прескачам Втората световна война, която принципно повтаря Първата, за да стигна до последния епизод, развил се пред очите ни. Какво се обезцени на прага на 90-те години, за да предизвика икономическа криза от подобен мащаб?

Очевидната част от отговора е, че падането на комунистическия режим лиши от стойност голяма част от изградените при него активи. Най-общо това стана поради *Великите географски закрития* – изчезването на съществуващите защитени пазари и съответното мигновено „осчетоводяване" на факта, че капиталът на българската икономика е пригоден за една полуавтархична система, но не и за отворения световен пазар, в който тя попадна. В много отношения този срив е сравним с 30-те години. Както и тогава, в началото на 90-те кризата е следствие на „физическата" загуба на пазари. И в двата случая декапитализиран се оказва гръбнакът на икономиката – земеделието между войните, индустрията преди десетилетие. Страната влезе в прехода, обременена с множество практически фалирали предприятия, така както в депресията тя изведнъж се оказа населена със земеделци – длъжници, смазани от дефлацията. Икономическият смисъл на днешния преход може да бъде резюмиран като грандиозна преоценка на активите в държавата, вероятно съпоставима с тази от 30-те години.

Тази гледна точка обяснява и защо големите кризи са съпътствани от мораториуми по външния дълг. Нека отново спомена спешното спасение на финансовата система чрез заема от 1902 г., частичния мораториум и борбите около репарациите след 1919 г., мораториумите от 1932 и от 1990 година. През 30-те години световната дефлация свива стойността на износа, а клирингът затваря пазарите. През 1990 г. изчезват самите възможности за износ, след като няколко години порано в несъстоятелност изпадат главните длъжници на България*. За кредиторите обезценяването на националния капитал означава преди всичко анихилиране на залозите по отпуснатите заеми. При новата им, вече нищожна стойност, трябва да се плаща старият номинален дълг: това е невъзможно, а колапсът неизбежен.

В днешния казус има и едно съществено ново обстоятелство. През 1989 г. разпадането на комунистическата система напълно обезцени *невеществения*, но ключов „актив" на България – нейния силов, авторитарен режим. Срутването му лиши България от фундамент, върху който кредиторите – в крайна сметка – градяха представата си за нейната платежоспособност. Те не даваха точен количествен израз на тази опора, но тя присъстваше неявно в оценките им за риска на страната. Западните банки изхождаха от презумпцията, че плановата икономика е в състояние казармено да мобилизира едва ли не произволен обем ресурси или да ги получи от своя външен покровител. Макар и осъден в политическата риторика, комунизмът представляваше надеждна икономическа гаранция за Запада. Увереността, че България ще бъде „поета" от Съветския съюз, изглеждаше почти непоклатима догма. Тя бе възникнала и укрепнала на базата на историческия опит, след серия от критични ситуации, в които СССР бе действал именно като платец (длъжник) от последна инстанция за България**.

---

* Дълговата криза на страните от Третия свят (и на Полша) от началото на 80-те години подкопа дълбоко българската икономика. България беше значим кредитор на група клиентелистки държави, които винаги са били лоши платци, но този път изпаднаха в пълна неплатежоспособност. Така страната се оказа със значими несъбираеми вземания, което представляваше огромен външен шок. Опитът да бъде преодолян чрез симетрично нарастване на нашия дълг към западните банки през 1985–1989 г. доведе до колапса от 1989–1990 година. (Вж. Архиви БНБ V; История на дълга; 120 години Българска народна банка. С., БНБ, 1999.)

** Типичен пример е разрешението на Москва България да реекспортира съветски нефт и петролни продукти през 1979–1981 г., което позволи да бъде избегната открита дългова криза. (Вж. Архиви БНБ V.)

Разпадането на системата ликвидира това незримо обезпечение на българската икономика и промени оценката за нейната кредитоспособност. Съмненията бяха започнали да се появяват в последните години на 80-те, все повече намираха своето обичайно пазарно изражение – затруднения и по-тежки условия при рефинансирането на дълга. Терминалната точка бе мораториумът от март 1990 година.

Въпросът, който възниква при подобни случаи, е доколко кризите от голям мащаб са напълно *външно* бедствие и доколко те са последица от определена местна политика. Питането обикновено придобива партизанска окраска. Оправданията с „времето" и безсилието са добри за „масите". За върхушката проблемът е как и в каква степен създалата се ситуация да бъде политически осребрена.

На пръв поглед кризата от 30-те години се приема повсеместно като събитие, предизвикано от неуправляеми обстоятелства. Това е и официалната позиция на ОН: „Фундаменталните причини [Гърция и България да не могат да осъществят пълния трансфер] не трябва да се търсят в грешки на администрацията или на вътрешната политика..."[1] Но при по-внимателен прочит нещата не стоят толкова еднозначно. Излишествата в икономическото поведение преди кризата имат пряко отражение върху мащаба на последвалото бедствие. При това, ако международната финансова общност е склонна да оправдае причините, тя категорично не одобрява избраните пътища за изход – тук просто няма място за никаква снизходителност.

Икономическите последици от войните традиционно се възприемат като „външно" обстоятелство. Войната е национална кауза – в нея чувството за солидарност и общност на икономическите лишения се приема като естествено, така както военновременното забогатяване е презирано, макар никъде да не е избягвано. Но тази толерантност е само до време. *Постфактум* (след погрома) войната е повод за разплата и разчистване на сметки. Тя е спечелена или загубена в резултат на ясно установима политика – военна, икономическа, външна. Персонификацията на „икономическата вина" изглежда лесна и „виновниците" или „героите" са посочвани с пръст веднага след примирието.

„Възмездията" за тези стихии приемат различна форма. До 1944 г. това става по правило без фатални последици за обвиняемите. Създаваните специални съдилища и анкетни комисии в крайна сметка леко раздвижват политическите и имуществени пластове, преди всичко сред „елита"*. „Вината" за депресията е консумирана политически, с разложението на традиционните партии и преврата от 1934 година. След 1944 г., чрез Народния съд, разправата се превърна в буквалния смисъл в летална за политическата класа. При това концентричните кръгове в разчистването на сметки се разпространяха из всички слоеве на обществото, задвижвани от битова и лична мъст.

---

* За комисиите, разследвали дейността на БНБ, вж.: *Българска народна банка.*

Най-безлични са събитията след 1989 година. „Демокрацията“ привидно се върна към търсенето на отговорност, но произведе само потънали в пясъка пародии на съдебно дирене за „икономическата вина“. Желанието за посочване на виновен – което твърде често е само начин за заглушаване на собствената гузна съвест – бе майсторски манипулирано. Катастрофата на една изначално обречена система трудно се съизмерва с отговорността за конкретни стопански решения, взети в нейната собствена логика. Което е по-важно, в аморфното тоталитарно общество всички бяха „вътре“ и част от механизма, като волно или неволно изграждаха и консумираха икономическото му разточителство.

Кризата се изживява в много измерения, които произвеждат противоречиви сигнали. Нейният „статистически“ образ включва влошаването на набор макроикономически параметри. Благодарение на развитието на конюнктуроведението текущата фаза на стопанския цикъл може да бъде определена с голяма точност♦. Що се отнася до чисто финансовите кризи, те са един от най-добре осмислените и разбрани икономически феномени*. Индивидуалните представи обаче се оформят под влияние на сложен страничен шум. Измежду многобройните икономически сигнали, които формират „усещането за криза“, особено чувствителни са симптомите за прекъсвания във веригата на кредита. Разстройството на нормалните връзки между кредитори и длъжници е мотив, който се появява при всяка криза и който е доловен по различен начин в различни точки на обществената тъкан. Ето няколко представителни свидетелства.

В трогателно наивно писмо до Парижката търговска камара от края на XIX в. Пловдивската ТИК споделя опасенията си за възможни последици от кредитната експанзия. Българското търговско съсловие с провинциална смиреност иска да изучи френския опит в предотвратяването на тези затруднения. То все още храни илюзията, че успех може да се постигне с просветителски мерки. „Въпреки че [в продажбата на кредит] няма нищо осъдително, често се случва по стечение на обстоятелствата търговецът на дребно да прави кредит на всички, без особено да се грижи за приходите си. Така той не може да посрещне плащанията си... изпада в затруднено положение и обявява фалит. Тъй като тази злоупотреба с доверие вече се усеща у нас и разори редица търговци, ТИК би искала да предприеме изучаване на начините за ограничаване тези затруднения в търговията.“[2]

---

* Съществува огромна литература, разделена най-общо на три генерации модели на финансовите кризи. Първото поколение е моделът на *Kindleberger–Minsky*. За второ се приема моделът на асиметрична информация *(F. Mishkin; J. Stiglitz)*. Трети клас са моделите на ликвидните кризи *(D. Diamond, P. Dybvig)*. (Вж. Kindleberger, Ch. P. Manias, Panics and Crashes. A History of Financial Crises. 4th Edition. John Wiley & Sons, 2000.) За коментар във връзка с българската финансова криза от средата на 90-те години вж.: Игнатиев, Петър. Банковата криза в България през 1996–1997 г. С., Ciela, 2005.

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

Пловдивска Търговско-Инд. Камара
гр. Пловдивъ

Пловдивската ТИК, 1898

НБКМ–БИА

Десет години по-късно, през 1910 г., дори една светска дама разбира вече къде да търси симптоматиката на кризата. В лично писмо до Г. Маджаров (на френски език), негова позната привежда с апломб думите на банков директор – „причината за тази криза е, че банките предоставяха на търговците повече кредит, отколкото те заслужаваха“[3].

Обществените настроения в самото навечерие на Балканската война (септември 1912 г.) са фиксирани от анкета на в. „Дневник“ сред директорите на главните банки. Тя показва към какви белези е най-чувствителна финансовата общност.

Подтекстът в позицията на вестника и неговият коментар са политически. „Фактът е налице: от две седмици насам в България владее страшна по тяжест и последствия икономическа криза. Всички индустриални и търговски кръгове чувстват положението и пищят. Банковите операции са в такова положение, че смело може да се каже какво те са спрели. В търговията е настъпил застой. Утрешният ден не носи нищо по-утешително, напротив, неизвестността пред политическите събития расте.“[4] Това е типичната медийна инсинуация, която играе върху най-чувствителните „финансови“ струни на общественото мнение. Оценката на банкерите е много по-сдържана.

Христо Чакалов отправя нормалното успокояващо послание от един управител на емисионна банка. От страна на БНБ, твърди той, няма никакви ограничения на кредита, дори напротив. При частните банки има известно предпазване от нови пласменти: кредитът се свива вследствие неизвестността на положението.

Според Иван Буров (подпредседател на Българска търговска банка) за икономическа криза не може да става дума. Напротив, има небивал подем във всички отрасли. Шумът на пресата е изкуствен. „Струва ми се, че никога нашата преса не е вдигала толкова тревога около политически събития, както сега, и не е създавала изкуствена уплаха със своите сензационни новини. Народна банка трябва да излезе да заяви, че не е правила съкращения в кредитите. Това заявление е достатъчно да успокои и най-големите песимисти. Народна банка е резервоарът, от който черпят своите оборотни средства грамадната част от нашите кредитни учреждения и по-едрите търговци и индустриалци.“[5] Следва розова картина за ситуацията. „Имайки предвид, че Народна банка нито е ограничила, нито мисли да ограничи своите операции, ние считаме, че уплахата... скоро ще изчезне... Писа се, че банките отказват да вършат нови операции и да откриват кредит на нови клиенти. Та какво обезпокоително има в това? Банките постъпват съвсем правилно, защото в момента на най-силно търсене на пари те са длъжни да услужват на старите си изпитани клиенти, а не да търсят нови.“ Допер (директор на Балканска банка) твърди, че за ограничение на кредита и дума не може да става. Това би било вярно, ако банките не удовлетворяваха старите си клиенти. „Но има хора, които, щом не им се отпусне толкова, колкото искат, се провикват, че кредитът е ограничен.“ Вярно е, че в пиацата има известна обтегнатост, която обаче се проявява всяка есен. Милошев (директор на Софийска банка) също заявява, че няма никакви затруднения за банките. Налице е обаче известно стеснение на пазара, породено от слухове. От друга страна, съществува и малко затруднение в странство. „Банките трябва да помогнат на индустриалците и търговците и бъдете сигурни, че те ще изпълнят дълга си докрай.“

Глум (директор на германската Кредитна банка) е на менение, че не съществува никаква криза, а само известно стеснение на паричната пиаца, породено от политически слухове и сезонни фактори. „Кредитна банка не е предприела нищо и ще направи всичко по силите ѝ. Задачата на банката не е улеснена от мнозина длъжници, които понякога безогледно заявяват: „Не мога да плащам, отивам на маневри! Или – сега не плащам: ще има война.“ И Полакович (директор на френската Генерална банка) също не вижда криза. Според него, никога не се е работило толкова много. Накрая, Кр. Мутафов (поддиректор на Търговско-индустриална банка на Балканите) смята, че не може да се говори за криза, а по-скоро за едно стеснение на паричната пиаца. „От уплаха щеше да се породи формена паника. За щастие банките устояха на този щурм благодарение на финансовата готовност и прозорливата политика на БНБ.“[6]

Оценките, формулирани в нарочно успокояващ тон, с евфемизми и характерен жаргон, издават повече нервност, отколкото успокояват. Диапазонът от мнения обаче показва каква е чувствителността на банковия мир към промените в конюнктурата и симптомите на криза. Всички тревоги се въртят около гладкото и безпрепятствено движение на кредита.

По-късно, в началото на депресията, прекъсването на кредита се превръща в очевиден симптом на кризата. В разгара на наддаването за облекчения на длъжниците, група външнотърговски акционерни дружества се обръщат с писмо към А. Ляпчев. Те не се решават фронтално да отхвърлят идеята за облекчения, но напомнят, че има друга страна на въпроса (тази на кредиторите) и че един мораториум би бил неизбежно за сметка на търговците, отпуснали заеми на земеделието. Изразени са елементарни истини, които обаче в зараждащото се икономическо бедствие се размиват и забравят. „Ние не разполагаме със собствени средства, а прибягваме от своя страна към кредит от тукашните и чуждестранните банки. Ние при кредитирането на българските земеделци сме имали предвид, че ще получим вземанията в срок и с оглед на това сме сключвали кредити с български и чужди банки. С мораториума ние ще бъдем лишени от възможността да получим необходимите средства, за да посрещнем нашите задължения. А щом нямаме тези средства и щом законодателят не е предвидил възможността и ние да получим мораториум за нашите задължения, то явно е, че ние ще бъдем изправени пред една фактическа несъстоятелност. Смятаме, че нито ще бъде рационално, нито може да бъде за цел на народното представителство да помага на българския земеделец, като унищожава една друга част от българското стопанство, а именно търговското съсловие."[7] Чувството за безизходица може да е повсеместно, но при длъжниците то винаги е по-агресивно, с осигурен политически отклик. Това, на кредиторите, е с неизменно по-слаба чуваемост.

Ето и жалба на поръчител, принуден да изплаща дълг на друг длъжник. Той също пледира за облекчения, като логиката му е разбираема. „Ако на длъжника не се дадат облекченията, от които да се ползвам и аз, стопанството ми ще се разсипе и ако бъда принуден да изплатя дълга като поръчител. Целта на закона не е да се разстройват и разсипват окончателно жизнеспособни стопанства, каквото е моето, а да се подпомогнат... От своя страна длъжникът по горното дело има да събира свои вземания и длъжниците му са подали молби за облекчения и ще получи немалка сума в облигации от Погасителната каса, с които задължението му ще се намали чрез компенсация."[8]

Завършвам с документ, който показва образа на кризата в нейното найбитово измерение. Привеждам го почти изцяло, тъй като гъмжи от живописни детайли.

Думата е за молба на Иван Вариклечков от Самоков до царя[9]. „От 1917 г., започва той, съм търговец. С кръв, пот и труд, с големи усилия и благодарение на голямата ми икономия, можах да събера до 1925 г. няколко хиляди лева, с които си построих собствена къща с дюкян, за да не плащам наем. Останах без оборотни средства и за улеснение сключих ипотечен заем 5 500 лв. от Чиновническото застрахователно дружество. За тях купих 4 000 л вино. През 1929 г. настъпи страшната и опустошителна финансова и икономическа криза, намали се банкнотното обращение с 1–2 млрд.лв., отделиха Ихтиманската от Самоковската околия с 30 богати села, въведе се монополът на зърнените храни и оттам градът ни замре.

Днес 4 000 л вино струват по 4 лв. = 16 000 лв., разлика от 40 000 лв. при тогавашните цени. Аз съм взел 32 000 лв. и ми искат още 107 500 лв. Разликата е от лихви, глоби, съдебни разноски и пр. Никак да не съм внасял, пак не би следвало толкова да искат. И понеже нямах физическата възможност да плащам, те ми обявиха на 6 т.м. имота за продан.

Ваше Височество, За да не мога да внасям пари, независимо от горните причини, има още две такива, а именно: 1) Мои длъжници се ползваха от закона за длъжниците, даде им се отсрочка и спряха плащанията си. Аз не можех да се ползвам от него, защото с чл.1 се казва, че ако желаят ипотекарните кредитори, могат да се ползват, а от опит се видя, че те не желаят да се ползват; 2) Самоковската градска община още през 1929 г. ми отчужди за улица къща и място, за което и до днес не съм получил пари под предлог, че нямали такива, а аз през това време плащам 8% лихви, 4% комисионни, 2% глоби и пр. за разноските. Целият град знае, че аз не съм пияница, развратник, разточител и тютюн не пуша, голям икономист съм, имам да вземам маса пари, но не мога да ги взема и стигна дотам.

Ваше Величество, Сега, когато всички благочестиви християни ще посрещнат Рождеството на Спасителя Христа... на тоя именно трети ден на Коледа, моят скъп имот, спечелен с непосилен труд, ще се продава и продаде на безценица... Какъв писък, какво отчаяние е в моето семейство още отсега, само един Бог знае. А въпрос е какво ще стане с петочленното ми семейство до деня на продажбата и дали с имота няма и него да изгубя?

Ето защо моля Ваше Височество да благоволите да наредите час по-скоро спиране на екзекуциите, т.е. действията на съдията-изпълнител и даване възможност за плащане било с намаление или дефлация на лева или дълги срокове на плащане, както в Турция, с малка лихва. Друг изход от това положение няма, а продаде ли се имотът, загива и семейството ми, страдащо от нервност и не знам в отчаяние какво би станало с мен.

Дълбоко вярвайки, че ще ми бъде чута молбата и спасите от страшното положение, в което не съм само аз, и за да бъда готов пак както миналите две войни да браня Отечеството ни от вънкашните врагове, Ви целува десницата, Ваш поданик Ив. Ал. Вариклечков (първи братовчед на началника на Черноморския флот)."

Резолюцията върху писмото е кратка присъда: „Действията на съдия изпълнител не могат да се спрат от министерството."

В приведените два текста е целият микрокосмос на кризата, преживяна и видяна от „малкия човек". Тези лични писма са образци от безкрайно богатата жалбописна литература, която винаги е процъфтявала в България. Въпреки някогашната си доказана безполезност, днес тя се е превърнала в експресивен документ на икономическата памет.

Видяна „отдолу", кризата е събитие, пред което обикновеният човек е съвършено безпомощен и неразбиращ. Той е брънка от веригата дългови зависимости, където и като длъжник, и като кредитор е еднакво безсилен.

За Вариклечков (писмото е писано шест години след началото на кризата) бедствието е свързано с нещо, стоварило се *отвън* (падане на цените), но и на конкретни политически решения – административната промяна, отделила богатите села и въвеждането на зърнения монопол. Тези факти са стъпки към *личния* му проблем, какъвто е обявяването на имота за продан. Обстоятелствата и последователността на събитията го притискат от две страни. Като кредитор не може да си събере дълговете, но се сблъсква и с непоклатимата сила на държавата, която отказва да плаща. А като длъжник е смазан от новата тежест на дълга, нараснала неколкократно с дефлацията на цените.

Писмото инвентаризира „високите" ценности на епохата (днес изчезнали), припомняни от „жертвата", за да предизвикат съчувствие. Ценности като битовите добродетели или „саможертвата за Отечеството". Представата, че *икономическото* може да бъде поставено на една плоскост и да се „изтъргува" с *нравственото,* е загнездена в българския стопански манталитет. Тази мнима заменяемост бе хипертрофирана от комунистическия режим, подкопавайки задълго всякакви кълнове на рационалност в стопанския живот.

На пръв поглед в писмото на Вариклечков има надежда, че съществува някаква безпристрастна върховна инстанция, на която обикновеният човек може да се опре. Но истинското упование в този вопъл не е в правотата на защитаваната кауза. То е в свенливо добавеното пояснение към самоличността на автора (първи братовчед на лицето Х...) В крайна сметка обаче (въпреки спазения добър тон) на институциите се гледа като на кух орнамент. Дълбоко прагматичната вяра е само в *личната връзка.*

Макар че ситуацията от 30-те години и от по-далечното минало може да изглежда на пръв поглед твърде различна от днешната, „нишката на прекъснатия кредит" внася обърканост и в масовото съзнание на прехода. Психологията на безсилието е свързана със същите симптоми и оплаквания – неизплащане на заплати, просрочия и свиване на бюджетни плащания (неизплатен дълг на държавата), повсеместни прекъсвания на платежите, огромната вълна на междуфирмена задлъжнялост...

"Усещането за криза" се наслагва не само и не толкова въз основа на собствения жизнен опит, колкото върху преобладаващите обществени настроения на оптимизъм и песимизъм. Те са капризни, а често и дирижирани. Публична кампания или скандал могат да имат по-силно отражение върху личните преценки, отколкото трезвият поглед върху собственото/общото стопанско състояние. Разминаването между обективните дадености и личните усещания понякога е пълно. То води до отчуждаване от „статистическата" реалност, възприемана като ирелевантна или просто като лъжа. Това, впрочем, е напълно разбираемо. *Макроикономиката не е гледна точка на живи хора. Тя е само институционално гледище* – на правителства, Международни финансови институции (МФИ), финансови и други организации, науката... Индивидът възприема стопанската реалност от собствената си (микро)камбанария.

Тази пропаст се появява особено ясно по време на прехода, когато макроикономиката и индивидуалните оценки се превръщат в две напълно отделени реалности[10]. Общественото съзнание престава да различава не само „фините" движения на конюнктурата, но и по-значими промени, за да изпадне в парализиращото, маразматично усещане за перманентна криза.

Контекстът на всепроникващия социален песимизъм идва от далече и от дълбоко. Вграден е в самия „догонващ" модел на развитие, следван от България (в различни модификации) през новата ѝ история. Модел, който предполага вечно незапълнен (често задълбочаващ се) разлом между местната икономическа реалност и тази в „развития" свят. Фрустрацията и чувството за икономическа фаталност са почти неизбежни, защото те са постоянно подхранвани от *вносния* стил на потребление и на живот и от непреодолимата дистанция (дори след бурен растеж) между икономическите стандарти. Така или иначе, *вносното* и *копираното* са изначално неспособни да заместят *свободното* творчество. А менталността, култивирана от „догонващия модел", изостря чувството за „перманентна изостаналост" и притъпява разбирането на относителния прогрес спрямо собственото икономическо минало.

Песимизмът е свързан с повтарящите се „национални катастрофи" в политическата история на България, неизменно съпровождани от тежка икономическа условност. Оттук идва самовъзприятието като постоянен аутсайдер, което придобива икономически измерения – репарации, външен мониторинг, враждебно обществено мнение навън... Ключови *стопански* избори – по един или друг начин – са правени в сянката на *политически* събития, което е укрепвало убеждението, че стопанството не се развива по собствена логика, че страната е „прокълната" и обект на вечно несправедливо отношение.

България като че ли не успява да излезе от плетеницата на *краткосрочните* проблеми. Тежестта на непосредствените и драматични препятствия фаворизира близкия хоризонт, обезценява стратегическите визии и налага масово усещане за безизходица. Паметта за неоспорими икономически успехи е слаба или несъществуваща. Самите периоди на икономическа експанзия (Стамболовият режим, десетилетието преди войните, отделни „комунистически" години) са спорни и съпроводени от обременяващи характеристики на стопанското поведение – всепроникваща държавна интервенция, политически клиентелизъм, „меки бюджетни ограничения", несполучлива преценка на рисковете, уклон в полза на длъжниците...

А свръхекспонирането на държавата и постоянното упование в нея е източник на възобновяващи се разочарования. Една бедна и лошо управлявана държавна машина (очевидна тавтология) не може да роди икономически чудеса и да създаде държава на благоденствието. За сметка на това тя е способна да сътвори „икономическа демонология", която делегитимира *личния* стопански успех, икономическото богатство, ролята на кредиторите и изобщо на капиталиста. Резултатът от тази прояждаща смес е отсъствието на публично приета, положителна движеща сила, способна да поддържа динамично и устойчиво икономическо развитие. Иначе казано – всепроникващ социален песимизъм.

От популистки решения към часа на истината

Отвъд образа идва действието, а сходни проблеми пораждат сходни решения. В критични ситуации обществените пориви се движат в една посока, срещат аналогични препятствия и се „оттичат" в сходно русло. За да опростим максимално, нека приемем, че при значимите стопански сътресения се поляризират две схеми. Популярното им (съвсем условно) обозначение е „ляво" и „дясно". Но ще сме поблизо до истината, ако ги назовем „популистко" и „външно". Първо, винаги идва „националното" решение, т.е. това, което спонтанно възниква на местна почва, подкрепяно е от масовите политически движения и е записвано в техните сиропирани програми, продавани на хипнотизираното от шока на кризата население. Това е решението на заинтересованата политическа класа, на неподготвения социум, разбираемата философия на инерцията, която пази статуквото. То преживява неизбежен крах, за да отстъпи място на втората, експертна схема, налагана отвън (от кредиторите) и прокарвана от тясна технократска прослойка. Борбата между тези две линии бележи всички опити за излизане от големите стопански кризи в историята на страната.

Три примера са най-типичните за популистки антикризисни програми. Те не са абсолютно изчистени, доколкото „външната ръка" е била наблизо. Но програмите въплъщават принципи, с които е печелена властта и с които са правени опити да се посрещне кризата.

Земеделското управление след Първата война е най-разюзданият популистки режим в некомунистическа България. И въпреки това именно той приема (под натиска на МСК) един от най-символичните актове на фискалната и монетарна рестрикция♦. Стамболийски подписва споразумението от март 1923 г. по уреждане на репарационните плащания, което е и широка дисциплинираща рамка за цялостната макроикономическа политика през следващите години.

Историята около депресията е аналогична. На гребена на недоволството и безпътицата от първите пристъпи на кризата, през 1931 г. на власт идва Народният блок с популистка програма[11], която, между другото, предлага опрощаване на всички дългове на земеделските стопани♦♦. Управлението на новото правителство е непрекъсната икономическа агония, в която то постепенно и последователно се прощава с всички демагогски илюзии, довели го на власт. Обявен е мораториум по външния дълг, а вътрешният е уреден по начин, различен от безотговорните предизборни обещания. Под натиска на външните кредитори България е принуде-

---

♦ Законът за ограничаване на паричното обращение от 1922 г. – вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Стопанската диктатура... / МСК като Паричен съвет.*

♦♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

на да сложи известен ред във фискалната си политика и да се откаже от откровено разоряващите фиска схеми на субсидиране. Започват някои важни структурни реформи, осъществени в по-голямата си част в авторитарната идеологическа среда на непартийните правителства след 19 май 1934 година.

След 1989 г. борбата между двете програми е все така актуална. Днес тя изглежда банализирана, макар в началото нещата далече да не бяха така очевидни. Стандартният разказ е известен: първите седем години на прехода са години на неуспяла стабилизация и на отлагани реформи, като само отделни пробиви на „външното решение" (благодарение присъствието на МВФ) очертават несвързани територии на новото. Със събитията от 1996–1997 г. и с въвеждането на Паричния съвет обществото привидно се примирява с по-цялостното реформистко решение на здравия разум. Но и тук силите на инерцията намират достатъчно пътища за атакуване и дискредитиране на модела.

Не е трудно да се забележи и разбере, че началните, спонтанни отговори на кризите са тези на доминиращото съсловие. След Първата световна война земеделският режим налага решения, които трансферират ресурси от градската буржоазия към селячеството. Това не може да е нито траен изход, нито такъв, който да получи нужната подкрепа отвън. По време на депресията е направен опит тази схема да се повтори, макар и без идеологическите ексцесии на Стамболийски. Фронтовата линия в разпределението на тежестите тогава минава между длъжници (основно земеделци) и кредитори (главно банковата система). С настоящия преход ситуацията е по-сложна. За разлика от предишните големи кризи, популистката риторика е плащ не само над разпределението на загуби, но и над прекрояването на национално богатство и собственост. Печелившото съсловие в тази борба се идентифицира лесно – групата, която е най-близо до властта.

Популистката програма винаги възниква първа по ред причини. Най-елементарната е, че тя е политически най-продаваема. Но освен другото е *лесна* и не изисква нито особено интелектуално усилие, нито техническа експертиза. Това е пътят на мисловната леност, на липсата на въображение, на близките цели и непосредствената видимост. При тези схеми не се предвиждат многоходови комбинации и не се навлиза в сложни макроикономически анализи.

Дневният ред на популизма е практически непроменен през годините. Неизброимите документи в този дух на политически, съсловни или граждански организации са колажи от същия набор искания и мерки, независимо дали става дума за 20-те, 30-те или 90-те години. Един представителен в безличието си образец би могъл да се отнесе към всеки от тези периоди.

Напълно произволно избирам заключението на „партийната, просветна и контролна група" при Демократическия сговор в Перник. Нейното заседание от 14 декември 1930 г. е посветено на текущите въпроси на паричното и стопанско положение в страната[12]. Припомням, че оплакванията са типични за дефлационна криза, но и при инфлационна ситуация те са идентични по тон и нагласа. Накратко, констатациите са следните: стопанското и паричното положение е много тежко и има изгледи да се влоши още повече, ако не се вземат бързи и смели (дори героични) мерки*. Земеделецът е крайно обеднял, тъй като продава евтино, а купува скъпо. Вследствие на това той е и слаб консуматор. Занаятчиите и търговците са зле, защото кредитът им е почти спрян, а и плащат данъци, определени по доходите от 1924 г., които са със 70% по-високи. (Това е дефлацията.) За кризата има външни причини, но са налице и вътрешни – държавните разходни бюджети са направени така, че не съответстват на приходите.

А ето и предложените мерки. Поземленият налог да се опрости. Да се намалят до минимум митата, бериите и акцизите на предметите, употребявани от земеделците. Незабавни мерки против картелизирането на разни индустрии, като печалбата им се ограничи до позволената от закона. Да се снижат цените на въглищата от мини „Перник", за да станат достъпни „на множеството". Да се премахнат окръжните съвети като безполезни. Да се редуцират всички бюджети. Този пункт включва стандартния набор от предложения като поставяне таван на заплатите на държавни служители, ограничаване строителството, ревизии на пенсиите. Това е обичайният репертоар на по-късните постановления на ЦК на БКП, но заслужават внимание два по-колоритни пункта – депутатските месечни заплати да се премахнат и да се възстанови старото положение с плащане на дневни; ограничаване командировките в странство, като плащането се сведе до направените разходи, а не бъдат източник на забогатяване. По-нататък възванието апелира да се образува ново кредитно учреждение, което да кредитира с по-евтина лихва търговците и занаятчиите и да се увеличи рефинансирането на Популярните банки за същата цел. Иска се БЗБ да поеме задълженията на земеделците към частните стопани, а данъчната база да бъде актуализирана в съответствие с настъпилата дефлация.

До това (леко клонящо към градските съсловия) становище могат да се поставят типично земеделските петиции, формулирани на събрания, по читалища и из кръчми. По-специфичното в тях са исканията за специално насърчаване на земеделието и ревността към привилегиите на другите („паразитни") защитени индустрии. Непоклатимо е убеждението, че „реални" цени могат да бъдат осигурени чрез организиране от държавата на регулиран (с монопол и с кооперации) пазар на земеделските продукти.

Тези компендиуми на политически манипулираните народни разбирания за причините и пътищата за излизане от кризата се крепят на три непоклатими кита. Първият е, че длъжникът е *жертва* и *трябва* да бъде подпомогнат с мерки, отиващи от мораториум по задълженията до пълното им опрощаване (особено към държавата). Вторият е, че държавата (чрез кредитните си институции) е *длъжна* да поеме покровителството, в частност като помпа кредит за бедстващите съсловия. Накрая, държавата може и е длъжна да *регулира* цените, т.е. да „организира" пазара.

---

* Това е по-малко от година след началото на кризата, а тази припряност и паника се запазват в общественото настроение поне още четири години.

Трите презумпции са израз на представата, че за загубите трябва да плаща *друг*, а не този, който ги е причинил или не ги е предвидил. Въпросната представа може да изглежда донякъде приемлива за загуби, произтичащи от глобално и неконтролируемо икономическо събитие. Тогава най-често „другият" е държавата и тя безропотно поема подобно бреме: за онези, които я яхат, то се рентира политически, важното винаги е „да се успокои народът". Тази логика крепи стопанската философия не само през трудните години на кризата, но и през комунистическия режим, който непрестанно се бореше със стопанските бедствия, които сам създаваше. Все това разбиране се налагаше и в началото на прехода, за да стигне през 1995 г. до повика на един министър предприятията да не си плащат дълговете. Но България толкова дълго и толкова често живее в „извънредни условия", че въпросната логика отдавна е престанала да бъде необичайна, за да се превърне в делнична икономическа философия.

Ако поемането на загубите от безличната държава е най-непосредственото „народно" решение, не трябва да се забравя, че винаги наблизо е и изкушението за агресивно преразпределяне загубите от кризите за сметка на друго съсловие или обществена група. Режимът на Стамболийски (с неговия „поход срещу имотността във всичките ѝ форми"[13]) и комунистическата експроприация са най-известните примери в това отношение.

„Съсловният изход" не е патент на земеделците. Зад нестихващия вопъл за повече кредит обикновено стои търговско-занаятчийското съсловие, чието основно лоби са ТИК. В началото на 20-те години те стигат дотам да предложат схема за „нова емисия на банкноти срещу сконтови и заложни операции, *изключително за нуждите на производството и търговията*"![14] Аргументацията е впечатляваща. „Увеличението на банкнотното обращение предизвиква повишение на цените и други злини само когато се предприема за непроизводствени нужди и цели и напротив, една умерена и добре урегулирана банкнотна емисия за кредитиране *изключително на българското производство и търговия*, въз основа на добри гаранции и проверени нужди, ще упражни най-благотворно влияние върху целокупното наше производство и търговия."[15]

Идеята за борба срещу рестрикциите и спада на производството чрез паричната политика (т.е. чрез инфлация и „евтин кредит") излиза непрестанно, но тя рядко е изказвана в толкова безхитростна и откровено недодялана форма. В приведения текст дори не се прави опит да бъде прикрита пряката връзка между „евтиния кредит" и инфлацията: ТИК излиза от положението, като просто подменя *знака* в оценката на инфлацията и я нарича „добро". Иначе предложението не се различава принципно например от непрестанните искания за създаване на „специални фондове" за стимулиране на едно или друго производство.

През 1922 г. Г. Николов окарикатурява твърдението на ТИК, че "целевата" емисия не представлява никаква опасност за икономиката. „Такава увереност не трябва да има, особено днес. Страшната сума на протестираните търговски ефекти не свидетелства ли колко малка сигурност може да има за това, че всички заети банкноти [при емисия] ще се повърнат. А где е критерият за преценяване на реалните и фиктивни ефекти, где е и гаранцията за непристрастно и некористно раздаване, в много случаи, на кредити?... Забравя се покрай другото и настаналата развала у много от длъжниците, която не е лесно да се отстранява. Церенето на безпаричието [да се чете – рестрикциите] с нови емисии, по правило, това е създаване на положението, което съществува в Съветска Русия, Полша, Австрия и др. Като общ закон остават верни всички страхове от увеличението на банкнотното обращение... Чувства се безпаричие: дайте нови пари ни казват наводнителите с банкноти. И това те ще искат, докато се почувства субективно – нещо много неопределено – задоволена нуждата... Но кой ще ни гарантира, че вследствие на появил се застой в стопанството на страната, вследствие на покачване курса на паричната единица ние не ще се озовем от безпаричие в едно по-голямо или по-малко многопаричие?... *Нека се разбере веднъж завинаги, че ние страдаме не от малочислеността на банкнотите, а от долнокурсна парична единица.*"[16]

Текстът е писан под впечатленията на следвоенната книжно-парична инфлация. Нищо не пречи обаче на същия автор само след година да изостави точната си оценка. Вероятно вече под влияние на дефлационните страхове, свързани със Закона за ограничаване на паричната емисия, той твърди, че „няма нужда да се стремим към повишение на покупателната сила на лева" и призовава тя „в общи черти да си остане същата, но затуй да дадем повече кредит и парични знаци на пазара, да прибегнем до инфлацията, от която стопанският живот има вопиюща нужда... Емисията, която в случая препоръчваме, няма нищо общо с оная болезнотворна емисия от войната и после"[17]. Двете изключващи се позиции очертават диапазона (инфлация–дефлация), в който се движи търсеният популистки изход от кризите.

Но решението идва не *благодарение*, а *въпреки* популистките платформи. Практически осъществяваният – и като идеология, и като финансов ресурс – вариант на стабилизация в крайна сметка доближава (или възприема изцяло) „външния" модел. Това не става безболезнено. Неизбежното се осъзнава трудно в борбата със спонтанните решения. Правят се погрешни стъпки, чието „поправяне" усложнява допълнително процеса. Лутането се превръща в елемент от самото усилие за стабилизация, като то постоянно ражда причудливи хибриди.

До 1914 г. изходът от острите икономически кризи (1899–1902 г., 1908–1909 г.) става по правилата на златния стандарт, с относително свободно движение на капиталите[18]. В известен смисъл тази схема е релевантна за „кризите на бъдещето" – тези, които България има да преживява в условията на Паричен съвет и (по-късно) на част от европейското парично пространство.

Между войните обаче страната е в ситуация, която по-плътно се доближава до преживяното през годините на прехода. Автоматизмът на капиталовите потоци е минало, тъй като златният стандарт не действа, а достъпът до пазарите е прекъснат. Икономиката хронично е в частична неплатежоспособност по външния си дълг.

При тези условия България на два пъти е принудена да стабилизира. Това става възможно с политически осигурени кредити (или редукция на дълга), при желязна система на външно наблюдение и условност. Първият случай (през 20-те години) цели да се излезе от (хипер)инфлационна криза. Вторият (началото на 30-те години) има за задача да се преодолее дефлационната преса.

Двата епизода са поучителни за българския преход. Това са истории на серия неуспешни опити, като всеки отнема парче от и без това оскъдното доверие в местните и във външните институции. Необходимата стартова доза за следващия опит нараства, за да се стигне до крайни (шокови) решения. Паралелите със случилото се през 1990–1997 г. не са в повторение на конкретни обстоятелства и факти. Смисълът на съпоставките е да се очисти същината на прилаганите схеми, да се разсее мъглата на популистките решения и да се установят онези принципи, без които нито една стабилизация не постига целите си.

Първи стабилизационен цикъл (1919–1929)

Първото следвоенно десетилетие (по-точно 1924–1929 г.) се приема като период на успешни стабилизации[19]. Тази положителна оценка е донякъде парадоксална, тъй като 20-те години завършват с най-дълбоката икономическа криза на новото време. Но твърдението остава вярно в един много конкретен смисъл. Имам предвид интелектуалната завършеност на разработените програми, техните конструктивна простота и ясни задачи, безкомпромисността в преследването на търсените резултати. Доктриналната яснота на приетата тогава за „политически коректна" макроикономическа практика силно напомня „Вашингтонския консенсус" от 90-те години.

Парадигмата на следвоенното възстановяване е изработена на Брюкселската (1920) и Генуезката (1922) конференция*. По-късно тя е проповядвана и налагана с рядка упоритост и с убеденост, характерни за всяка войнстваща ортодоксалност.

Основните идеи и принципи, приети в Брюксел, са всъщност продължение и регенериране на предвоенните представи за пътищата, по които се стабилизира една икономика. Тяхното преосмисляне в контекста на новите условия е извършено от относително тесен кръг висши държавни служители, централни банкери и икономисти по време на Парижките мирни преговори и на последвалите конференции. Забележителният консенсус е улеснен от обстоятелството, че „банкерите във финансовите центрове се придържат към обща доктрина и етика, споделяйки твърда привързаност към „здравите пари". Средището на тези виждания е Лондонското Сити. Там укрепва общото съгласие относно правилата на играта, което се формира (в частност) при отъркването на чуждите елити във финансовата Мека**.

Силата на една стабилизационна доктрина (както и на самия златен стандарт) се крепи до голяма степен на нематериални основи като специфични неписани правила или неформално приети идеологически канони. След края на войната оформящите се принципи са бързо кодифицирани и превърнати, по израза на

---

* Брюкселската конференция се провежда от 24 септември до 8 октомври 1920 г. с участието на 39 държави. Български представители са Д. Страшимиров и Н. Стоянов. Вж. История на дълга 4, с. 18–19. За Генуезката конференция вж.: *Кредитори и длъжник / Външният дълг като икономика.*

** Вж. Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars. The Competition between Central Banks, Private Financial Advisers, and Multilateral Agencies, 1919–1939. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003, p. 55. Статията в детайли проследява идейните и биографични влияния през онези години и процеса на „ферментация" на следвоенната икономическа доктрина. Вж. също Moure, Kenneth. French Money Doctors, Central Banks, and Politics in the 1920s. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 138–165.

Ст. Шукер, в истински „заповеди на Пророците". По разбираеми причини доктрината се избистря най-напред в Англия. „Комисията Кънлиф" (*Cunliffe Committee on Currency and Foreign Exchange after the War*), председателствана от управителя на Банк ъф Ингланд, формулира основополагащите линии на бъдещата стабилизация – балансиране на бюджета, съживяване на капиталовите пазари и възстановяване конвертируемостта на лирата по предвоенния паритет във възможно най-кратки срокове[20]. Тези норми придобиват статута на международно призната ортодоксия в Брюксел. Конференцията провъзгласява няколко изисквания – балансиране на текущите бюджети чрез нормални данъчни приходи; финансиране на извънредните разходи посредством заеми и местни спестявания; външен контрол, който да съпътства външните кредити; отделяне на емисионните банки от влиянието на Държавното съкровище; фиксиране на реалистичен нов паритет за валутите[21]*.

Носител, законодател и прокурор на новата доктрина е сложна институционална система. Ако функционирането на класическия златен стандарт предполага доверие и известна координация между централните банки във водещите финансови центрове, то те са много по-необходими на изграждащия се, по-чуплив, следвоенен паричен еталон. Златнодевизният стандарт е на практика стандарт, *управляем* от няколко централни банки**. Към тях се добавя и принципно новото „укрепващо" звено, каквото е ФК на ОН. Сътрудничеството и координацията между тези институции се превръща в ключово. 20-те години са апогеят както на взаимодействието, така и на съперничеството между тях. Не случайно основните действащи лица в световната монетарна стабилизация през 20-те години са Ото Нимайер и Артър Солтър в качеството им на членове на ФК, гуверньорите на Банк ъф Ингланд и Банк дьо Франс Монтегю Норман и Емил Моро, председателят на Федералната резервна банка в Ню Йорк Бенджамин Стронг...

Изграждането на следвоенната парична система минава през стабилизиране икономиките на континентална Европа и най-вече на победените държави (в това число и България). Обстоятелствата налагат операциите да се извършват страна по страна. Навсякъде непосредствената задача е постигане на монетарна стабилност, която е приета като основа на основите за икономическото възстановяване – оживлението на реалния сектор е главната цел, но то не може да бъде постигнато извън паричната стабилизация. От онези държави, които се нуждаят от външни ресурси, се иска стриктно придържане към изработените на Брюкселската конференция принципи, срещу което те получават достъп до дългосрочни стабилизационни заеми. Кредитите идват от капиталовия пазар, но предварително необходимият „печат за добро поведение" се дава или от ФК, или от една от водещите емисионни банки в света.

---

* Тук е и изискването за погасяване дълга на държавите към емисионните банки, за което вече стана дума. (Вж. *Сизиф I – вътрешният контур.)*

** В това отношение той отстъпва от автоматизма, приписван на класическия златен еталон. Истината е, че и златният еталон никога не е бил напълно автоматична система.

След войната общо 25 европейски страни стабилизират паричните си единици. Между различните валути е прокарана ясна йерархия. Най-високо стоят британската лира и германската марка, които са „укротени“ с помощта на американски капитали и със съгласувани действия на Банк ъф Ингланд и Нюйоркския федерален резерв. Френският франк е стабилизиран (без външна помощ) *де факто* през 1926 г. и *де юре* през юни 1928 г., т.е. едновременно с лева. „Второразредните“ валути (на Белгия, Италия, Полша) са стабилизирани под попечителството на централните банки на Англия, САЩ или Франция. С авторитета си те действат като „брокер“ за мобилизиране ресурси за външните заеми и едновременно с това осъществяват макроикономически мониторинг върху местната икономика. Във всички тези случаи ОН е оставена настрана. Дори Румъния избягва до последния момент обвързването си с ФК, като предпочита да остане под крилото на Банк дьо Франс[22]. Накрая, на най-ниското стъпало, са валутите на победените страни и на онези, които са в неуправляемо финансово положение. При тях смятаният за позорен печат на ФК не може да бъде избегнат. В групата попадат (освен България) Австрия, Унгария, Гърция, Естония и Данциг. Така в края на десетилетието се оформят два типа валути. „Първокласни“ са броените случаи на пряко конвертируемите в злато британска лира, френски франк и – разбира се – американски долар. Второкласните валути са опосредствано обвързани със златото. Резервите на техните държави са основно под формата на девизи, т.е. на валути и активи, пряко обратими в злато.

Разбираемо е, че тази полицентрична структура поражда конфликти и борби за стопанско и политическо надмощие. Икономическото разкрояване на периферна Европа се извършва до голяма степен именно по линиите на монетарната и на стабилизационната зависимости. „Патронажът“ на една или друга централна банка през 20-те години се превръща в особено ефективен инструмент за привличане в дадена политическа сфера. В играта ФК еднозначно е възприеман като ядро на англосаксонското влияние.

Стабилизацията в България през 20-те години се вписва изцяло в посочените контекст и последователност на стъпките. Тя е брънка от изграждането на новия световен монетарен ред. Заедно с „избраните“ шест държави, където се прилага моделът под егидата на ОН, страната е част от пространство за експеримент с необичайна парадигма. Тя попада в този тесен кръг, защото е сред най-тежките казуси*. При съществуващите дадености стабилизация може да бъде постигната единствено чрез принципно нов модел, който вдъхва доверие именно със своята нетрадиционност*. Допълнителни особености произтичат от „хибридността" на българския случай. В него се преплитат „старото" френско влияние, свързано с предвоенните заеми, и непознатото присъствие на „англофилския" ФК. Това прави казуса по-сложен в сравнение с относително чистия румънски и донякъде полския. А и нашият проблем е решаван през 1926–1928 г., когато остротата на конфликтите между съперничещите си сили вече се изостря до крайност♦.

---

* Вярно е, че България не преживява класическа хиперинфлация от мащаба на тези в Австрия, Унгария, Германия и Полша. Но 27-кратната обезценка на лева е близка до хиперинфлационни равнища. Сред останалите страни, непознали хиперинфлацията, само три регистрират по-силно обезценяване – Латвия (125 пъти), Естония (90 пъти) и Румъния (33 пъти). В Югославия то е 11-кратно, а във Франция – 5-кратно. (Вж. Santaella, Julio. Stabilization Programs and External Enforcement..., p. 610.)

Инвентаризацията на това, *какво предстои да бъде стабилизирано в България през 1919–1920 г.*, днес звучи познато. Икономиката е в тотален колапс, със стокови дефицити, бягство на капитали, неуправляема инфлация и множество администрирани цени, напълно разбити финанси, декапитализирани банки и предприятия, недоверие в банковата система, неуредено положение с външния дълг и с репарациите. Привеждам три „автентични" експертни оценки от епохата, които предават атмосферата.

Първата е на Н. Смилов. „Обезценяването на лева и походът срещу капитала – заедно взети – предизвика закупуване на първокласни чужди валути, държателите на които запазваха стойността на своите пари и избягваха преследванията на фиска. Влоговете в банките се изтегляха и се превръщаха в чекове срещу странство въпреки всички ограничения на властта. Така се отнесе от пазара влоговият и рентиерският капитал, най-чувствителен към данъчните тежести и обезценяването... Поради слабите изгледи за едно подобрение на лева, кредитите в чужди валути все повече се ограничиха и почти закриха... Чуждестранните влогове у нас се изтеглиха и кредитът на българските банки и търговски къщи в странство се закриваха... Камбиалните операции носеха големи рискове и банките предпочитаха да запазват повече пари за тези си операции и спираха сконтовите и заемни сделки. Това стесняваше паричния пазар... Паричната криза се затягаше и от обезценяването на ценните книжа... и от поискването на нови вноски от акционерните дружества и увеличаване на капитала на тези дружества чрез нови емисии и пр. Постъпилите от увеличението или вноските капитали не отиваха за разширение на предприятията, а за посрещане или на загуби, или по нужди, предизвикани от новите условия... Фискалната политика на правителството спъваше развитието на акционерното дело у нас... Държавният бюджет поглъща средствата на БНБ чрез постоянни заеми и парализира търговско-стопанските ѝ операции. Държавната власт, безсилна да сключи големи доброволни заеми в народа и такива на износни условия вън от страната, прибягва до най-лесния кредит – чрез емисия на банкноти – заеми в държавната банка. Всички заеми на БНБ към държавата са без срок и завръщането на заетите средства е неопределено. ...Злоупотребата на държавата със своята власт може да дискредитира държавната банка. У нас ние наблюдаваме едно постоянно увеличение на дълга на държавното съкровище към БНБ... Ограничаване кредитите въобще и спиране почти дългосрочните и негарантирани пласменти. Силно увеличение на протестирания и съдебни портфейли на БНБ и частните банки и лица. Поради безпаричието здрав и добре гарантиран портфейл не можеше да се сконтира. Банките не можеха да разчитат на постъпленията от портфейла и биваха принудени да приемат частични погашения и правят по няколко отсрочки."[23]

---

* Така се стигна до присъствието на ОН в България след 1926 г. и до Паричния съвет от 1997 година. И двата модела се опитват да се доближат до вечния (недосегаем) блян за създаване на напълно стабилни котви в стопанския живот.

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

Ето и кратко допълнение от Ст. Бочев. „...Кредитните институти са жертва на пресилен фискализъм и на една особена стопанска политика. Независимо от другите причини, които въздържат спестовника да влага, това състояние го кара дори да тегли влоговете си. Кредитните институти са прочие анемични, без жизнени сокове. Спестовността у нас, впрочем, е отслабнала, но доколкото я има, тя търси други начини за използване и е напуснала банките. И днес тия, последните, могат да увеличат колкото искат процента по влоговете, нови капитали те не могат да привлекат: капиталите се боят и от обезценка, и от фиска, и от несигурност, ако са пласирани чрез влогове."[24]

Накрая няколко щриха от изказването на Г. Божилов от БНБ. „Поради настъпилите след войната условия, вътрешният кредит се раздава предпазливо и то за много къси срокове, а така също и външният е сведен до своя минимум. Търговските операции стават в брой, БНБ от миналата година [1923] спря да увеличава банкнотното обращение, свободните капитали за раздаване кредит намаляват – тяхното търсене се засилва и резултатът е повишаване на лихвите. В страни със слаба валута, каквато е нашата, капиталите се пласират в стоки, инвентар и пр. за по-голямо реализиране на печалба, а с това се плаща и по-голяма лихва, само да намерят и пласират тия капитали. Резултат – пак покачване на лихвата."[25]

В България „външният" модел на стабилизация в началото на 20-те е олицетворен и налаган от МСК♦. Той не се различава принципно от Брюкселската ортодоксия, но комисията има да преследва и свои специфични цели, които донякъде размиват доктрината. За тънкия професионален и делови български елит (поне на хартия) диагнозата също е достатъчно очевидна. „Вътрешният" модел, от своя страна, е представен в чист вид от стихийния земеделски популизъм.

Не се спирам на конкретиката, за която става дума другаде. Наблягам на изводите от стабилизацията, като преди това само маркирам основните ѝ стъпки.

Елементи на икономически ред започват да се налагат отвън с идването на МСК през февруари 1921 година. Най-значимият акт в областта на финансовата стабилизация е наложеното от комисията през юни 1922 г. законово ограничаване на паричното обращение. Втората знаменателна дата е 13 декември 1923 г., когато е въведен девизен монопол на БНБ и борсата е затворена за девизна търговия. Това позволява на емисионната банка да натрупа достатъчно резерви за защита на

♦ Вж. *Икономическата условност / Механика, хора, култура / Стопанската диктатура...*

курса. Уравнението на стабилизацията е решено с фиксиране курса на лева към златото на ново – различно от предвоенното – равнище. Закотвянето става през долара (единствената „златна" валута към момента), а не директно към златото*. Събитието идва след нестабилно развитие на финансовите параметри и силни спекулативни атаки срещу лева**. Кулминацията са двата външни заема от 1926 и 1928 година. България е сред последните държави в Европа, постигнали целите на Брюкселската и Генуезката програма за възстановяване. След нас остават само Румъния и Норвегия. За около година и половина страната чувства тласъка на стабилизационните заеми. Към този момент световната криза вече проявява първите си симптоми. През 1930 г. нищо не е както преди, а глобалният стопански контекст е изменен напълно.

Какви са уроците от този първи стабилизационен цикъл? Излагам конспективно един възможен прочит.

– Публичната дилема „шокова терапия–постепенен преход" се появява при всяка стабилизация. Това винаги е фалшива дилема. Неустойчивостта в курса на лева преди фактическото му стабилизиране от 1924 г. води до чести промени в препоръките към стопанската политика. Тя е призована ту да ограничава инфлацията, ту да организира „контролирана" и „продуктивна" емисия♦.

Кратките спазми на поскъпване на лева през 1922–1923 г. (възприемани като потенциална дефлация) идват след продължителна инфлационна конюнктура и се възприемат като истинска „шокова терапия". Страховете от пролетта (февруари–юни) на 1923 г. се съсредоточават около проблема, дали икономиката е подготвена да понесе макроикономическия шок от двукратното покачване на обменния курс. Епизодът е кратък, но той успява да предизвика (във варианта от 20-те години) така познатото днес купешко противопоставяне между „шокова терапия" и „постепенен" (инфлационен) преход.

През 1924–1928 г. паритетът на лева е устойчив като – разбира се – това не е постигнато чрез ексцентрично-популисткото решение с „умерена" инфлация. Тъкмо напротив, България успява да го стабилизира именно *защото* осъществява (болезнено, противоречиво и със съпротива) мерки, отричащи „мекия" преход. Стабилизацията се оказа възможна само след спиране на инфлационната емисия и след осезаеми фискални рестрикции. По някои оценки у нас е проведено най-драстичното дефлиране на паричното предлагане в цяла Югоизточна

---

* Схемата е идентична на девалвирането на лева при хиперинфлацията от 1996–1997 г. и последващото му фиксиране на достигнатото от пазара равнище.

** Свикнали сме да периодизираме българската история с политически събития, а в недалечното минало – единствено с партийните. 1923 г. обаче е възлова година не само (и не толкова) с Деветоюнския преврат и със Септемврийските събития. Тя белязва задълго напред България с дълбокото пречупване на тенденциите в нейния стопански живот.

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур.*

Европа[26]. Сконтовият процент на БНБ надвишава този в останалите европейски страни*. А през 1926–1930 г. паричната емисия (в постоянни цени; на човек от населението) е на равнището си от 1911 година[27].

– *Котвата на валутния курс е особено здрава и ефективна.* В условията на нестабилна валута, чести спекулативни атаки и несигурност на бъдещите параметри на външния дълг, това е възможно най-ефективната форма на стабилизация. През 20-те години тя е вградена в самата програма за въвеждане на златнодевизния еталон, който предполага фиксиране на паритета. Законът от 1922 г. например е не толкова (и не единствено) фискална мярка, колкото съществена стъпка към укрепване на лева.

Твърдението е вярно и за България на прехода, където обществото, институциите и икономиката се оказаха неподготвени да овладеят по-деликатния път на стабилизиране чрез обичайните парични инструменти. Фиксирането на курса и рамката на Паричния съвет подчиниха всички лостове на централната банка.

– *Успешно стабилизиране на валутата може да стане само на пазарно равнище. Постфактум* това изглежда очевидно, но адекватният паритет не се налага от само себе си.

Сключването на споразумението по репарациите през март 1923 г., добрата реколта и въздържанието на вносителите, очакващи по-нататъшно покачване на лева надценяват българската валута. Към въпросните фактори се прибавя и бабаитлъкът на деветоюнското правителство, което търси в силния лев политически дивидент. За Петър Тодоров, който току-що е назначен министър на финансите в Сговористкото правителство, френският пълномощен министър в София Жорж Пико докладва следното. „Като се възползва от теснотата на пазара... при пълен отказ на БНБ да отпуска кредити, което принуждава търговските банки да извършват операциите си в брой и в страна, където (повече от всякъде другаде) селяните натрупват книжните пари и ги крият под дюшека, усилвайки допълнително недостига на банкноти, Министърът е наредил на ведомствата, зависещи от него, да правят всичко, за да стабилизират курса. Но той е направил и повече. Ако заявките за продажби надвишават тези за покупки, пазарът ще бъде временно затворен... Министърът е господар на положението и той се възползва от това, за да наложи благоприятен курс... Но вече се появява нелегален пазар, който не държи никаква сметка за фиктивния курс.“[28]

Силният лев от пролетта на 1923 г. обаче не отразява дългосрочните параметри на икономиката. Курсът не отговаря нито на вътрешните цени, нито на паричното предлагане[29], поради което нагаждането към реалностите предизвиква силни сътресения преди окончателното му фиксиране. Предвидената брутална девалвация не закъснява. При надценена валута всеки неблагоприятен сигнал може да обърне положението. През 1923 г. такъв се оказва слабата продажба на тютюни, която през август предизвиква спекулативна атака и бягство от лева. Окончателният удар е нанесен през октомври–декември, когато левът се обезценява с още 48 процента*.

---

* Освен в Гърция, която също изпълнява програма под егидата на ОН.

В тези условия правителство не е в състояние да се противопоставя на тенденцията, а може само да реорганизира пазара. Защото принципът, че фиксирането трябва да стане на пазарно равнище, е само едната страна на нещата. Другата е за *какъв* пазар става дума. Със затварянето на борсата на 13 декември 1923 г. търговията с девизи е централизирана в БНБ, а закупуването им става само срещу доказани нужди за внос. Без специален закон, а благодарение на камбиалната си политика, банката закотвя *де факто* курс „продава", като курс „купува" се колебае съвсем леко. Успехът е свързан с точното напипване на паритета, който отговаря на реалното пазарно равновесие и с обстоятелството, че БНБ изиграва ролята си на девизен „резервоар". Във външни оценки за този период се твърди, че българският контрол върху движението на капиталите се оказва по-ефикасен, отколкото в други държави[30].

За поддържането на курса „допринасят" също така недоразвитостта на финансовите инструменти, ограниченият размер на „плаващите" левове на основните чужди борси, интервенционната политика на БНБ. Банката не се опитва да наложи „форсиран" курс, а съобразява котировките с паритета на лева на европейските борси, като при неравновесие на местния пазар се намесва в една или друга посока. През тези години черният пазар и паралелните курсове практически изчезват. Естествено, такава политика е възможна при наличието на достатъчен резерв, който в БНБ на първо време е осигурен от камбиалния монопол.

От 1924 г. нататък БНБ се отказва не само от политиката си, следвана през 1923 г., но и от своята пасивна позиция от 1922 г., за която е сериозно критикувана. „Последният кратък период на подобрение на нашата валута [през втората половина на 1922 г.], пише Асен Цанков, ...се остави да протече безплодно, без правителството чрез БНБ... да си постави за цел да се възползва от благоприятно стеклите се обстоятелства, и чрез една активна намеса да закрепи валутата върху едно определено ниво за по-продължително време... Ако се стабилизира за по-продължително време валутата, повиши се доверието към нея и се привлече чужд капитал, ще се охладят спекулантите, които днес спекулират за понижение на българската валута. Че БНБ чрез пасивното си държане позволи през въпросния период българският лев временно да се качи нагоре и с това да си подготви условията за може би толкова по-стремглаво падане надолу впоследствие, вместо да стабилизираше българската валута върху едно определено, макар и ниско ниво, това има за резултат, че на борсовите спекуланти се даде възможност да се снабдят евтино със запаси от чужди девизи, които те после в периода на спадане на българския лев ще продават скъпо на нуждающите се български търговци. Тия запаси на чужди девизи, които влезнаха в ръцете на борсовите спекуланти през това време, за да им послужат отпосле, когато чуждите девизи започнат усилено да се търсят, за понижението на българския лев, можеше да закупи БНБ, за да си послужи с тях за стабилизирането на нашата валута... При тия условия [достатъчно резерви] в тоя момент Банката спокойно би могла да установи един нов златен паритет на българския книжен лев, да започне обменяването на книжните пари било със злато, било с чужди пълностойни девизи по избрания от нея постоянен нов курс (да речем 28 книжни лв. за 1 златен лев), без това да разклати положението ѝ. Сегашното пасивно държане на БНБ напомня приказката за оня търговец, който като бил нападнат от разбойници и ограбен, скрил револвера си на дъното на куфара си и когато разбойниците претърсили багажа му, го запитали защо той не си служи с оръжието си, той им отговорил, че го пази за крайна нужда. Банката държи на дъното на куфара си една във всеки случай значителна металическа наличност, с цел, чрез нейното съхранение да поддържа престижа на българските книжни пари и допуска последните да се обезценяват, вместо с тая наличност да си послужи, за да предотврати обезценяването им. Банката събира в изобилие, принудително чрез централата на девизите чужди платежни средства, които в значителна степен стоят тоже в застой и чрез тяхното събиране и задържане само помага за поскъпването на чуждите валути, вместо с тия девизи да си служи за регулирането на валутата."[31]

---

* Подобно поведение е добре познато. У нас то не е чуждо на комунистическия режим, а се наблюдаваше и през 1995 г. с „престижното" краткотрайно успокояване на лева, завършило по известния печален начин. Фатално бе Дейтънското споразумение от ноември с.г., прекъснало потока „ембаргова" валута от Югославия, която (в крайна сметка) крепеше „силния" лев.

– *Стабилизацията е невъзможна без приток на капитали.* Това изискване бе многократно изтъквано. Паричната политика на БНБ е изцяло подчинена на императивите на платежния баланс и когато през 1925 г. настъпва неговото влошаване, банката увеличава лихвите и съкращава рефинансирането. Високите лихви са средство за привличане на краткосрочни външни капитали, чиито приток за известно време е достатъчен да компенсира изчерпването на първоначалния запас резерви. През 1926 г. вече е належащ нов държавен заем.

Ситуацията дава повод за един от многото български схоластични икономически дебати. Спори се дали монополът върху валутната търговия, или притокът на капитали са причина за фактическата стабилизация на лева. Позициите са мотивирани от общата нагласа на спорещите, от техния афинитет към „повече държава" или към „по-либерална" гледна точка.

Едната крайна теза е на проф. Г. Данаилов, който просто твърди: „Ако не беше монополът, никакви кредити нямаше да помогнат на БНБ да поддържа курса на лева... Монополът не може отведнъж да бъде премахнат, без да бъде оставен левът в едно колебание. Би могъл да бъде премахнат, ако се смята, че касите на банката са достатъчно силни, за да издържат на всички искания да плащат. А моето мнение е, че това няма да стане; че онези суми, които получихме от бежанския заем, и тези, които ще получим от сегашния [стабилизационния] заем, наистина са едно засилване на банката, но то ще се изчерпи, защото ние сме длъжни все повече и повече да плащаме. Аз разбирам да се премине към тази система [конвертируемост], но да се премине постепенно тоже ще бъде опасно. Трябва това, което се купува от даден банкер от борсата, да бъде доказано, че то се купува за една реална нужда на износ на валута. Когато това бъде доказано и банката има контрол, няма да бъде злоупотребявано"[32].

Формулирано е обичайното и основателно съмнение относно ефективността на фиксирания валутен курс. Но това, което се предлага, не е пълната конвертируемост, присъща на златния стандарт, а режим на ограничена конвертируемост по текущата сметка. При обявената цел за „легалната стабилизация на лева" търговията с валута би следвало да е съвсем свободна, по фиксирания паритет. Пълноценният златен стандарт прави излишен валутния монопол на БНБ.

Тезата на „либералното" крило, което в публичния дебат защитава нуждата от Стабилизационния заем, дава обратното обяснение на стабилизирането на лева. За Й. Фаденхехт няма съмнение, че „ако не разполагахме с краткосрочни кредити от чужди емисионни банки и от други банки извън България и ако няма и други някои помощи, тя по никой начин не би могла да закрепи този курс... Ако нямахме тези помощи... днес вече ние бихме се намерили пред една валутна катастрофа"[33]. Това е „пазарната" интерпретация.

Монополът със сигурност допринася за доверието към лева и съответно за привличането на капитали. Дори за Вл. Моллов мярката е разумна за края на 1923 година. Но тези капитали не биха влезли в страната (и не биха подхранвали резервите на БНБ) без съпътстваща рестриктивна монетарна и фискална политика. А след Бежанския заем, те са насърчени и от доверието, спечелено с нараснелите резерви на БНБ*.

– *Стабилизацията на лева не би била възможна без отваряне на икономиката.* През втората половина на 20-те години чуждите банки притежават около 1/4 от капитала на всички банки в страната и около 40% от депозитите и заемите им[34]. Поевтиното им рефинансиране отвън и прекият им достъп до пазарите осигуряват покриване на българския платежен дефицит за сметка на нарастващ краткосрочен външен дълг.

Добре известно е от историята (както от случилото се у нас след 1928 г., така и от съвсем наскоро преживените мексиканска, азиатска и руска криза), че *стабилизация, почиваща на краткосрочно финансиране е силно чуплива.* Елемент на устойчивост внася такова *преформатиране позицията на страната като длъжник,* което редуцира дълга или удължава матуритета му. В цикъла от 20-те години този процес обхваща близо десетилетие.

---

* Въпреки че на фона на целия период размерът на двата заема под егидата на ОН изглежда малък, те изиграват катализираща роля за притока на капитали към частния сектор. Разбира се, за фиксиране на лева не би могло да се мисли, ако световната конюнктура не бе навлязла в трескава фаза на капиталова експанзия.

Повечето от формулираните дотук твърдения водят до обобщаващата поука, че като цяло стабилизирането на лева е успешно поради (по-скоро принудителното, отколкото по убеждение) *отваряне на икономиката*. Втората половина на 20-те години е нейният най- „отворен" предвоенен период, сравним само с първото десетилетие на XX век.

– *Стабилизацията изисква преструктуриране на спестяванията*. Крахът на лева е резултат от недостиг на спестявания, които да покрият неконтролируемия държавен дефицит. Както е известно, той декапитализира икономиката като генерира „отрицателни спестявания". Стабилизирането на валутата става възможно, когато се появят „реални" ресурси, правещи излишна „виртуалната" инфлационна помпа. Техен потенциален източник е населението (в ограничен мащаб) или външният сектор. Макроикономическият смисъл на станалите банални призиви за привличане на чужди инвестиции е тъкмо дренажът на дългосрочни спестявания, трупани в други страни.

Елемент от тези процеси е *„очистването" на затлачените вътрешни дългове*. През първия стабилизационен цикъл това става преди всичко чрез преформатиране и ограничаване на държавния дълг♦, което е основната цел на реформите в БНБ. Външните заеми обаче не ликвидират окончателно проблема и след 1928 г. все още остават значителни неуредени държавни дългове към банката. Отчасти това се дължи на слабо променените фискални принципи, останали встрани от реформаторските усилия през 20-те години – този пропуск показва, че *стабилизацията не е устойчива без фискална реформа.*

– *Стабилизацията е невъзможна без институционални промени и без смяна на режима във външната условност*. Този последен урок сумира целия набор от незрими фактори, спомогнали за успеха и обединени около *ключовото значение на доверието*. Доверие към стопанската политика, към икономическите институции и към настъпващите промени.

Стабилизацията е постигната след дълбока *системна* криза, каквато страната не е преживявала по-рано. 1928 г. затваря продължителен цикъл, започнал с излизането от златния стандарт (най-дълбоката основа на стопанското мироздание от онези години) и завършил с неговото видоизменено възстановяване. Икономиката формално се връща към изворите, макар че и в света, и в България нищо не е същото.

Доверието се изгражда на стъпки и по различни пътища. Законът за ограничаване на паричната емисия, споразумението по репарациите и централизирането на валутната търговия в БНБ са колкото събития с чисто икономически смисъл, толкова и послания към външния свят. Тези мерки позволяват известно намаляване на рисковите премии върху цените и върху курса на лева, както и начален приток на капитали. Уреждането на репарационния проблем освобождава част от напреже-

---

♦ *Вж. Сизиф I... и Сизиф II...*

нието, свързано с неяснотата около конкретния размер на плащанията. Няколко години тя е дисконтирана от пазара и обезценява лева, тъй като (както отбелязва Асен Цанков), въпреки че репарации не се изплащат, възможните кредитори смятат, че репарационната комисия ще сложи ръка върху целия излишък в икономиката и няма да позволи обслужването на нови дългове[35].

Но само тези мерки не са достатъчни. Доверието към страни, изпаднали в остра икономическа криза, не се връща без *системни* промени. Частичните и временните нямат ефект. Необходимо е да се даде ясен и недвусмислен сигнал, че икономиката променя режима си на функциниране[36], т.е. да се внуши (основателно или не), че новото ще е трайно и достатъчно дълбоко. Изправена пред почти непосилната задача да промени репутацията си, държавата (както и личността) е принудена да взема драстични решения. При това, колкото е по-силна номиналната нестабилност, толкова по-радикални следва да са предприетите мерки.

През втората половина на 20-те години на България ѝ предстои да заличава име на склонна към инфлация държава, на недисциплинирано фискално управление, на вродена алергия към реформите. Трябва да се забрави и плашещият образ на стихийния популизъм, изграден от земеделския режим. Нужно е публично и убедително отричане от схващането, че е възможна някаква *съсловна* стабилизация, провеждана *срещу* капитала. В разгара на управлението на Стамболийски, през 1922 г. Н. Смилов пише в СпБИД: „Държавата и държавната власт у нас са били и за дълго ще бъдат мощният фактор в стопанския живот на страната – чрез тях днес се руши, но нека вярваме, че чрез тях в близко бъдеще ще се твори отново... Първата цел на практическата политика на днешната власт е да повдигне доверието към себе си и оттук към кредита на страната; затова тя ще трябва първо да прекрати отмъстителната си политика спрямо капитала и капиталистите, които е подгонила без цел или с партизанска цел и по тоя начин сама властта създава условия за спекула и обезценяване на лева.“[37]

На този фон волята за възстановяване на доверието ще е приета за искрена само ако към конкретните мерки на стопанската политика, за които стана дума по-горе, се прибавят и видими институционални промени. Днес те носят безизразния бюрократичен етикет „структурни реформи“. През 20-те години ситуацията е в известен смисъл по-ясна и нещата се назовават с имената им. Цената, която България трябва да плати за доверието е съвсем конкретна – автономия на емисионната банка (в по-общ смисъл и на държавните предприятия) и изнасяне на икономическия суверенитет навън. Не случайно големият икономически дебат в страната от втората половина на 20-те години е именно по тези два пункта.

Като че ли това не е достатъчно, за повече убедителност се прибавя и допълнително „доказателство“ – учредената с чужди капитали Българска ипотекарна банка, която да поеме предишните функции на БНБ в тази област. По повод на нея А. Ляпчев непринудено и чистосърдечно формулира принципа на „вносното доверие“. В замисъла на премиера мисията на банката не е чисто финансов. Тя ще се опита да докаже на дълбоко скептичната публика, че в България могат да бъдат превъзмогнати изконните местни традиции в кредита. „*Ипотекарната банка,* пише той, *ще трябва да създаде убеждение в нашата страна, че парите не се раздават по приятелски, политически и партизански влияния, а се раздават по чисто стопански условия и необходимост.*"[38] Ляпчев си я представя като подредена, стерилна и „показна" институция, която за това е и дадена на чуждия капитал, за да бъде пазена далече от обичайните български политико-икономически бесове".

Пакетирането и санкционирането на акцията за изграждане на доверие става чрез институционализиране *нова форма на пряк външен финансов контрол*. Периферна държава не е в състояние да спечели доверие пред света със собствени сили. Дефицитът в нейните усилия се допълва от санкцията на външни институции. През 20-те години такава е МСК – окупационен орган, който налага основополагащи закони на стопанската стабилизация и реформа. По-късно комисията е изместена от ОН, предоставило егидата си за отпускане на заеми. И в двата случая „привнесеният" авторитет е истинската – крайната – гаранция за промените.

В характерния за него спокоен и открит език на здравия разум А. Ляпчев резюмира целите на стабилизацията от 20-те години. Година преди заема от 1928 г. той цитира неназован чужденец: „Разбрах, че Вашата страна е един басейн с достатъчно икономически блага, обаче помпата, с която искате да изкарате тези блага, не може да смуче, защото тя сама има нужда от малко вода". Тази е основната програма за финансово оздравяване, резюмира Ляпчев."[39]

Гордостта, с която той припомня, че България е единствената страна, успяла толкова дълго да устои без подкрепата на външен заем, не е особено уместна. Икономическата изолация не бива да се героизира, защото тя най-често е израз на безсилие. Но Ляпчев е безусловно точен в четирите пункта, с които обобщава случилото се.

Стабилизацията е фиксиране на курса и връщане на доверието към лева. „Една гордост за нас е, че от декември 1923 имаме една здравина на нашия лев, към отношение на най-здравата пара в света – долара. Но това заздравяване предполага определени условия. Когато заздравявахме монетата, имахме чужди девизи близо 1 млрд.лв., защото не бяхме започнали да плащаме никакъв дълг. Започнаха плащанията на стари дългове, репарации, окупации и т.н. и тези пари, които бяха чужди девизи, се изчерпаха. В началото на 1926 г. се помисли от разни спекуланти, че е дошъл моментът, когато могат износно да разклатят здравината на българския лев. Тогава им казах – „Имаме 40–50 млн. злато, до стотинка ще се изразходва, но пръстите на тия, които искат да спекулират, ще се изгорят". И те престанаха за три дни."[40]

Стабилизацията е фискална рестрикция. „...След това се наложиха икономии с драконовски средства в управлението, които отидоха дотам, щото предвидените разходи да не се извършват, дори мимо волята на парламента. Формира се комисия, наречена драконовска при Министерството на финансите, която даде резултат, че от разходите 7 млрд.лв. само 5.8 млрд. се изразходваха през годината.

Взеха се всевъзможни други мерки, но не можеше да се изцери окончателно положението. Ние се намираме пред летящ дълг, сума почти равна на тая, която през 1908–1909 завари старото правителство и създаде заема през 1909."[41]

Стабилизацията е отделяне на БНБ от бюджета. „Днес Банката може с новата си организация да посочи един колосален успех, който още не е задоволителен за нашите нужди. Каква е новата организация на Банката? Министърът на финансите и изобщо държавата да не могат да бъркат безконтролно в нейната каса, да има една мярка – червена линия и оттам-нататък да не може да се взема повече... Държавата по-рано се месеше в работата на Банката, някои вземаха от Банката пари, под предлог, че Държавата им става гарант и тия пари много мъчно се връщаха в банката или съвсем не се връщаха... Всички тези успехи на БНБ, за да бъдат трайни има се нужда от засилване на нейните парични средства."[42]

Накрая, стабилизацията е външно финансиране. „Идваме до силното възражение, което ни се прави: "Вие се оплаквате, че не можете да плащате репарации, окупации и пр. в тези размери, в които сега ви искат, как ще плащате утре повече лихви и погашения, които идват от нов заем?" ...Заемът, който искаме да направим, ще бъде употребен за стопанско заздравяване... Аз си позволих да кажа в Народното събрание, че интересът дори на онези, които вземат от нас репарации и окупации, е да правим усилия да плащаме вместо да изпаднем в невъзможно положение; нашето окончателно обедняване не може да ги задоволи. Обаче недейте забравя, че тия, които имат права върху репарациите, наблюдават всичко, какво то става у нас, защото ние сме заложили всички наши даньци. А ще трябва някои от тях да се освободят, за да могат да бъдат заложени наново за новия заем."[43]

Преведено на технократски език, укротяването на лева от 20-те години в едно изречение се свежда до стабилизация чрез фиксиране на валутния курс, въвеждане на конвертируемост, опит за получаване на външно финансиране, изнасяне на паричния (до голяма степен и на фискалния) суверенитет навън и институционални реформи. Това кратко определение по нищо не се отличава от случилото се през 1997 година. Тогава, както и през 1924–1928 г., след серия неуспехи България трябваше да прибегне до крайните форми на външна условност, до „вносен" авторитет и отказ от парична политика. Паричният съвет бе адекватният финансов инструмент, точната институционална форма и приемливият за външния свят символ на реална смяна в икономическия режим.

Втори стабилизационен цикъл (1929–1936)

На *13* април 1928 г., *Велики петък*, Народното събрание с явно и поименно гласуване приема протокола, подписан в Женева между правителството и ОН, за стабилизационния заем. Това става след ожесточени дебати, продължили почти непрекъснато в течение на четири дни и запълнили над 160 страници голям формат от Стенографските дневници на парламента.

Три дни след приемането на протокола България е разтърсена от катастрофалното Чирпанско земетресение, оставило дълбока следа в националната памет. Заемът е обвит от „мистика", идваща от двусмислената дата (съчетала християнския празник с фаталистичната нумерология) и минаваща през природните стихии. При малко закъснение в процедурите, случайността вероятно е щяла да отложи ратификацията. Погледнато ретроспективно, 13 април 1928 г. е действително една от датите, които бележат стопанското ни развитие. Но тя го прави като че ли със същата нееднозначност, с която е натоварена „символиката" около събитието.

Изкривени релси на ж.П.Л. при Папазли
18-IV-1928

НБКМ–БИА

Нетипичният порив към „отваряне" е отново продиктуван от обстоятелствата, породен от икономическа безизходица. Призивът на премиера Женевският протокол да не се превърне в повод за дребни партизанлъци, разбира се, не е послушан. Народното събрание е разделено – срещу положителния вот на 151 депутати стои отрицателният на 111. Коалицията на отрицанието събира както изявени популисти (от комунистите до подготвящи бъдещата си власт земеделци като Д. Гичев), така и интелектуални или политически противници на заема сред самото мнозинство (Г. Данаилов, Д. Мишайков, А. Цанков). Еуфорията на „новото начало" все още е завладяла само тесния слой прозападно и „либерално" ориентирани политици и експерти. Но конкретната ситуация позволява тяхната (иначе традиционно малцинствена) линия да постигне една от малкото си национални „победи" и да изльчи някакви перспективи за приобщаване към Европа. В деня на гласуването те не изглеждат очевидни. Циничното отношение на международната общност към възстановяването на щетите от земетресението допълнително отблъсква общественото мнение. Надига се нова кампания срещу репарациите и изобщо срещу чужденците, която за пореден път изважда наяве латентната стопанска ксенофобия.

Усещане за приповдигнатост всъщност се разлива едва в *икономическия вот* на българското стопанство: 1928 и първата половина на 1929 г. са кратка интермедия на трескава делова активност, която за миг заличава съмненията.

Още през второто полугодие на 1929 г. обратът на икономическата конюнктура е видим в редица признаци. Брутално осезаем е ударът от лошите реколти през две последователни години. Но към него се наслагват по-дълбинни процеси. Атмосферата е много добре уловена в годишния отчет на БНБ за 1929 година[44].

Банката се тревожи преди всичко от „необикновеното порастване на вноса"[45], квалифициран като „прекомерен и неоправдан". Това ѝ дава повод да припомни нейни предишни предупреждения и връзката на тази тенденция с вече посочени „обществено-стопански фактори". Непосредствено свързана със задълбочаващия се търговски дефицит е загубата на девизни резерви от общо 1.5 млрд.лв. през 1929 година[46]. Тук авторите на обзора се опитват да успокояват, съзнавайки какъв сигнал би донесъл всеки публичен признак на паника. Те отбелязват, че наличностите на резерви в края на 1929 г. остават по-големи от която и да е година преди Стабилизационния заем. Пресилено бодро се твърди, че „това девизно положение, както и взетите мерки от управлението на Банката, не даваха и не дават основание за безпокойство досежно стабилността на лева. За жалост, подобни обезпокоителни слухове намираха добра почва всред нашето общество, безпощадно тревожено с фантастични опасности; тия слухове проникваха и в странство и принасяха най-голяма вреда на нашия кредит"[47]. Докладът казионно уверява, че се прави всичко, за да се „лишат от всяко основание и повод подобни вредни безпокойствия" и че БНБ „е в състояние да осигури стабилността на лева".

Тревожни симптоми идват и от финансовия сектор. Любопитно и показателно за периферността на България е степенуването на шоковете върху паричния пазар. „Първото неблагоприятно влияние, отбелязва отчетът, дойде от засилилото се през пролетта стеснение и повишение на лихвите на по-важните световни парични центрове... По-непосредствено и решително влияние върху цялото стопанство и кредитно положение на страната [обаче] оказаха големите загуби от измръзването на есенните посеви."[48] Крахът в Ню Йорк е далечно събитие. Икономиката живее според непосредствената реалност на сезонния ритъм в земеделието.

БНБ вдига сконтовия процент от 9 на 10% на 2 юли като „предупреждение към всички стопански слоеве за евентуалните опасности"[49]. А най-решителните си мерки тя осъществява спрямо частните банки. Именно тези адекватни решения предотвратяват генерализирана банкова криза. „Управлението на банката съзнаваше всички мъчнотии и неудобства на кредитните ограничения", но тя е длъжна да реагира пред очертаващото се начало на масово теглене на депозити. „Пред опасността от една обща банкова криза в началото на октомври, с непоправими последици за бъдещето на страната... управлението на банката не само оповести своята готовност да направи на кредитните учреждения всички допустими от закона кредитни улеснения за редовно изплащане на влоговете им, то веднага даде тия улеснения на нуждаещите се банки."[50] Това е класическа реакция на кредитор от последна инстанция, който поддържа ликвидността на системата в момент на криза*. В първия ѝ тест на пълноценна „банка на банките" БНБ действа по правилата, като рефинансира селективно онези банки, които тя преценява за платежоспособни.

С тези си действия БНБ осъществява непозната дотогава акция за консолидиране на частния банков сектор. Той „страда от едно излишно множество банки, намиращи се в опасна конкуренция помежду им" и централната банка оставя редица нежизнеспособни учреждения да фалират, като съдейства за сливането на други. „При явната невъзможност да се спасят някои слаби кредитни институции, БНБ със съдействието на други кредитни институции положи всички усилия, за да запази интересите на вложителите при ликвидиране останалия им актив."[51] По мекия изказ на А. Христофоров, мерките на БНБ предизвикват „известна критика срещу банката от страна на част от общественото мнение"[52]. В действителност става дума за шумно брожение, защото с умишлено пасивната си политика централната банка за първи път извършва целенасочено преструктуриране и очистване на системата от дребни и безперспективни образувания.

Събитията се развиват на фона на открита кредитна криза, свързана с рязкото свиване през второто полугодие на външните парични и стокови кредити. Отбелязана е „важната роля в тая криза на психологическия елемент – отслабване на доверието"[53]. Единственото светло петно в картината е благоприятното развитие на държавните финанси.

---

* Именно през октомври е фалитът на известната фирма „Братя Бъклови", предизвикал паника на пазара. (Вж. *Откъм частните банки / Културата на частното банкиране / Вътрешните кредити и Икономика на длъжниците.*)

Отрезвяването след надеждите от 1928 г. идва бързо. Въпреки съществената либерализация на девизния режим, предвиденото в Женевския протокол *пълно* възстановяване на конвертируемостта не е осъществено. Със закона от 1 юли 1929 г. златно-девизният стандарт е въведен *частично*, за ограничен обем транзакции. Решителните удари са нанесени през 1930–1931 г., най-вече с отмяната на златния еталон в Англия през септември 1931 година. Почти веднага след този акт България на практика също суспендира златнодевизния стандарт – тя запазва *номиналната* обвързаност на лева със златото, но прави невъзможно нейното реализиране. Въведен е тотален контрол върху търговията с външни платежни средства, а достъпът до конвертируеми активи е затруднен до крайност. Свободното движение на капитали, което представлява същностен атрибут на златния стандарт, е ликвидирано дори в орязаните си форми.

Отчетът на БНБ за 1929 г. очертава контурите на бъдещата криза. Симптомите са все още в относително мека форма, но в тях вече са налице основните огнища на напрежение. От описанието се вижда *какво предстои да бъде стабилизирано в началото на 30-те години.*

То е твърде различно от познатото. Преди всичко, икономическата политика (за разлика от 20-те) има да се бори с последиците от свирепа ценова дефлация (а не с инфлация). Втори фронт е отбелязаното изчерпване на валутните резерви – девизният трансфер (недостиг на конвертируема валута за изплащане на външните дългове) ще е постоянен кошмар. По този начин външният дълг застава в центъра на стабилизационните усилия. Трето ядро на кризата е банковата система, изпитала с пълна сила удара от неплатежоспособността на длъжниците и несъбираемостта на вземанията. Вътрешният кредит е разстроен и много банки са изправени пред атака на влоговете. Накрая, въпреки оптимистичната оценка за бюджета през 1929 г., фискалните неравновесия са основно ядро на кризата.

От 1930 г. България навлиза в нов стабилизационен цикъл. Само за две години (1929–1931 г.) са заличени трудно постигнатите резултати на предходния.

Какви са уроците от този цикъл? Отново излагам конспективно своя прочит на поуките, някои от които препотвърждават вече извлечените*.

– В условията на конкуриращи се „външни" парадигми България получава видимостта за известна свобода на избор. На практика „изборът" е отново наложен. Както видяхме, през 20-те години водещите икономически сили в света изграждат относително ясна линия на стопанско възстановяване. Ситуацията в началото на 30-те години е твърде различна. В хода на разпадане на златно-девизния стандарт се оформят отричащи се философии за излизане от кризата. Липсата на консенсус е предизвикана от противоречиви интереси, но и от концептуално объркване пред

---

* Тук, както и при първия цикъл, са маркирани само общи изводи и твърдения. Фактологията на събитията отново е проследена в по-големи детайли на други места.

реалиите на депресията. Това е период на пробив в господстващата икономическа теория. Цялата тази политико-интелектуална мъгла обгръща множеството конференции, посветени на световните монетарни и дългови въпроси.

Налице са конкуриращи се схеми, а последиците за България от един или друг вариант не са еднакви. Опциите са най-общо три[54]. „Стерлинговата група", водена от Англия, търси изход чрез допускане обезценката на националните валути спрямо златото, с очаквания за „инфлационно" активизиране на кредита и стопанската активност. „Златният блок" около Франция се придържа към строга монетарна ортодоксия: дефлация, фискални рестрикции, запазване паритета със златото, т.е. надценяване на валутата. За тези страни паритетът и златните резерви са догма и символика, като всяко отстъпление се наказва. Накрая, групата около Германия („клиринговият блок") се опитва да „придобие преимуществата на държавите с обезценени монети не чрез обезценка на националната монета, а чрез въвеждането на строги валутни ограничения и контингентирането на вноса"[55]. Последните два варианта не са несъвместими. Те предполагат драконовски контрол върху текущата и капиталовата сметка. Регулирането на външната търговия и на девизния обмен е „силовото" решение на проблема с дефицита на платежния баланс. То е алтернативата на девалвацията, която постига съкращаване на вноса без пряка намеса.

Съперничеството между различните модели се решава от обективни обстоятелства, но и от дипломатическа борба за привличане на отделни държави. От самото начало на кризата България декларира, че ще се придържа стриктно към правилата на „златния блок". Английски наблюдатели отбелязват солидната подкрепа за тази политика от „информираното обществено мнение" в страната[56]. Преобладава разбирането, че девалвация би утежнила обслужването на външния дълг в левове. Освен това болезненият спомен от следвоенните инфлационни събития е все още пресен. Въведените ограничения се възприемат като неизбежни и както, *постфактум,* пише английски чиновник, „невъзможно е да се прецени какъв би бил резултатът на всяка друга политика. Във всеки случай, във времена, в които останалата част от света е скована от нарастващи рестрикции и квоти, българските икономически ресурси едва ли биха ѝ разрешили (без помощ отвън) да приложи... по-рисковия курс на отказ от намеса в търговията и девизната политика"[57]. Шансът на България, твърди той, е в нейния примитивизъм, т.е. в самозадоволяването на селското население. Политиката на „стерлинговата зона" е решение за богати и развити икономики.

Но консенсусът около възприетата политика все пак не е пълен. Френските бюрократи и наблюдатели са искрено скандализирани, когато сред български управляващи се забелязва най-малка склонност да разсъждават върху възможна промяна в паритета на лева спрямо златото. Във френските служебни доклади терминът „девалвация" е неприлична дума. Споменаването ѝ предизвиква гримаси у техните автори, възприемащи се като пълномощници на монетарната ортодоксия*.

---

* През 1936 г. самата Франция девалвира франка спрямо златото.

За да се почувства атмосферата, ето малка извадка от френска докладна за дебатите във ФК. „Сър Хенри Стракош [председател на ФК], естествено, поддържаше тезата за систематичната девалвация на монетите във връзка със спада на цените. Тази теза намери слаба подкрепа в комитета. За сметка на това някои делегати подкрепиха идеята за девалвация в някои страни, в частност Гърция и Австрия. Това решение беше представено като единственото в състояние да осигури посрещане задълженията на тези държави, от една страна, като стимулира износа, от друга, като премахне причините за износа на капитали. Като цяло тези радикални проекти бяха посрещнати с отчетлива резервираност; настроението е по-скоро да продължат да се търсят временни палиативи и да не се обсъждат реформи, които за голяма част от членовете на Комитета не са в състояние да предложат адекватни решения на проблемите. Всъщност, доколкото страните от Централна Европа са силно задлъжнели навън, би следвало да се помисли за девалвация на монетите на кредиторите като начин за облекчаване чрез монетарни инструменти положението на Централна Европа; разбира се от само себе си обаче, че ФК няма да следва в това отношение сър Хенри Стракош, чието истинско намерение изглежда именно такова: попитан за възможното поскъпване на лирата, той отговори, че очаква това да се избегне с всички средства, за да не постави длъжниците на Великобритания в невъзможност да посрещат задълженията си."[58] Този любопитен образец на административна проза показва в каква патова ситуация са основните кредитори и доколко несъвместими са техните виждания. Времето не ги дочаква и само месец след това писмо България е поредната страна, обявила частичен мораториум по своя външен дълг.

Страхът на французите да видят България излязла от „златния блок" не е успокоен. Те отбелязват, че инфлационната опция има привърженици и в самото правителство. В поверителен документ на комисаря на ОН в България (французинът) Жан Вато се изразява опасение от натиска на земеделците в кабинета на Народния блок. Те „считат, че условията са благоприятни... за да се провежда паричната политика, записана в тяхната програма. Тази политика включва, на първо място, обезценяване на лева с около 50 процента. Най-накрая, самият министър-председател, изглежда, е изкушен от някои наивни и користни теории, представящи инфлацията като стимул за съживяване на икономиката. В съгласие с управителя на националната банка ние му изложихме нашите възражения, подчертавайки опасността от подобни машинации при наличието на бюджетен дефицит, на краен недостиг в държавната хазна и на уязвимост на държавния кредит"[59].

Особеното в българския казус е, че въпреки декларираната привързаност към „златния блок" и въпреки външния контрол се извършва тиха подмяна на парадигмата. През трите години на кризата се правят непрестанни усилия да бъде отложен, заобиколен, или смекчен дефлационният натиск. А. Христофоров подсказва обстоятелствата, които предопределят подмяната. „Въвеждането на валутни ограничения... през октомври 1931 г., пише той, ...представляваше опит да се ограничи дефлационното въздействие на значителния отлив на чужди краткосрочни капитали от страната."[60] От 1932 г. нататък България прибягва все повече към клирингови разплащания. Именно клирингът обвързва икономиката в мъртва хватка с Германия, като с това предопределя начина, по който се излиза от кризата и се навлиза в оживлението от втората половина на 30-те години. „Поставянето на стокообмена на България с Германия на клирингови начала през есента на 1932 г. е пряка последица на усвояването на клиринговия принцип от страна на Германия – инициативата за българо-германския клиринг произхождаше и беше почти наложена на България от другата страна. От този клиринг, чието добро функциониране се дължи не само на допълващите се нужди, но и на *добрата воля*, проявена от двете страни, могат да се извлекат преките или косвени причини на ред важни държавни стопански мероприятия, които разчистиха пътя на стопанския подем в България от 1934 г."[61]

Да се твърди, че икономиката зависи от нечия „добра воля" е друг начин да се каже, че стопанството зависи пряко от *политиката*. Веднъж обвързана със системата на клиринга, България ще тръгне с този, който е в състояние да се наложи политически като партньор. В играта за надмощие неизбежно се включват и примамките на по-привлекателни условия. А след 1934 г. най-атрактивна е тъкмо Германия, с нейното политическо влияние, надценена марка, нарастващо търсене, по-високи цени за българския износ и стабилен пазар[62]. При повсеместен клиринг наоколо, възможностите за „отпускане" на макроикономическата политика зависят от *детайлите* в договорените условия. Ако се намери контрагент, предлагащ относително по-изгодни клаузи, той се настанява на пазара, давайки известна свобода на действие на вътрешната стопанска политика*.

Наред с клиринга, втора пътечка, по която се търси начин да бъде съживен износът, задушен от регулации и от надценения лев, е начисляването на експортни премии. Те не са нищо друго освен скрита девалвация♦. Така преодоляването на кризата е подпомогнато не толкова от спазване на рестрикциите и от дефлационна ортодоксия, колкото от тяхното неявно заобикаляне. България (както и други страни) провежда *де факто* политиката на „стерлинговата зона", запазвайки *символиката* на „златния блок"**. Влязла в кризата като държава от „златния блок", тя излиза от нея здраво закотвена за „клиринговия". Въпреки непримиримите битки между Франция и Англия за влияние върху икономическата политика на страната, печеливша се оказва Германия.

Епизодът от 30-те години добре илюстрира „възможностите" на малка страна в условията на неопределена „световна" доктрина и полицентрична структура на глобалната икономическа сила. Свободата на избор на периферията е отново само привидна. Насочването ѝ към една от няколкото налични опции не е проява на „характер" и сила, а просто пасивна адаптация към контекст, наложен отвън.

---

* За условията на клиринга с Германия вж.: Архиви БНБ IV.

** Това не означава, че може да се подценява шоковият ефект от повсеместните административни ограничения. Без съмнение, България контролира платежния си баланс до голяма степен именно благодарение на примитивните, но ефективни средства на камбиален контрол.

♦ Вж. *БНБ Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

– *Потвърждава се, че тенденциозното решение за изход от кризата е нетрайно и неустойчиво.* Както след края на Първата световна война българската държава прегръща популистки вариант, така и в началото на 30-те години непосредственият рефлекс е да се отиде към възможно най-лекото и късогледо решение.

Популистката версия от онези години е прокарана от правителството на Народния блок, дошло на власт със свободни избори през лятото на 1931 година[63]. Често се припомня, че това е един от твърде редките случаи в България, при които партия на власт губи избори. Но моментът е такъв, че подобен резултат е почти неизбежен, а успехът на този, който яхне народното недоволство (както през 1997 и 2001 г.) е практически гарантиран. Победата на Народния блок е в известен смисъл предвестник на също така законната електорална победа (близо две години по-късно) на нацизма в Германия. И двете са породени от едни причини, използват идентична демагогия и вегетират върху същите популистки настроения. Разликата е в националната им специфика и в тяхната идеология. В България което и да е популистко решение трудно може да избегне земеделската окраска.

От помощ и закрила през 1931–1932 г. се нуждаят (най-вече земеделските) длъжници и тяхната „диктатурата" идва на мястото на съсловната от началото на 20-те години. „Спасението" на длъжниците е тотален приоритет, като целта вдъхновява цялата първоначална серия от законодателни стъпки на кабинета. На длъжника се *„дължи"* помощ – ето основния принцип, който впрочем контрастира с отсъствието на каквото и да е обществено движение в полза на кредиторите при „симетричната" ситуация от началото на 20-те години. В първоначалните представи на Народния блок стабилизацията е война на длъжници срещу кредитори, уреждане положението на първите за сметка на вторите. Пряко следствие на тази политика е разбирането, че излизането от кризата трябва да стане за сметка на банковата система.

Паническите първи реакции срещу кризата създават сюрреалистична стопанска картина. Гласуваните през 1932 г. най-„радикални" закони за облекчаване на длъжниците слагат отпечатък върху обстановката през следваща година, а към края на 1933 г. ситуацията става неудържима. Достигната е крайната точка на „популистката фаза" в стабилизацията – онази, която доказва собствената си безперспективност. Промяната в принципите на икономическата политика става неизбежна♦.

– *Няма финансова стабилизация без фискална реформа.* Този извод вече беше направен по повод на стабилизацията от 20-те години. Голямата депресия дава още по-убедително потвърждение.

Състоянието на държавните финанси в началото на кризата е неутешително – спадащи приходи, нееластични разходи, трудности и ограничения пред покриването на бюджетния дефицит.

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

Но освен краткосрочните проблеми, през кризата от 30-те години се открояват по-ясно, отколкото при всеки предишен повод, онези *структурни* недостатъци на публичните финанси, които отразяват традиционното икономическо поведение. Затова осите на фискалната реформа се оформят бързо, независимо от другите спорни въпроси на икономическата политика. Натискът на кредитори и ФК е фокусиран в една посока – рационализиране на система, привикнала да бъде машина за посрещане ненаситните нужди на държавата, която при това (противно на логиката) успоредно с кризата става по-разточителна*.

През годините на кризата няма чужд документ, в който да не фигурират призиви за реформиране на пенсионната система, на разходите за образование, на извънбюджетните фондове и пр. „Към флагрантната недостатъчност на данъчната администрация, пише в строго поверителен доклад на ОН, се прибавят очакванията на данъкоплатците за нови облекчения и използването на безсилието на фиска... нито данъчните власти са повишили компетентността си и средствата си за въздействие, нито данъкоплатците са добавили добра воля."[64] Фискалната реформа е в сърцевината на стабилизацията от 30-те години. Разписаните мерки в тази посока образуват единствения сравнително непротиворечив пакет, разработен от българското правителство, т.нар. „план Стефанов" от 1933 година♦. Неговото съставяне не е особено трудно, доколкото се свежда до проста компилация на азбучните правила на фискалния здрав разум – свиване на разходите; увеличаване на данъците; подобряване на събираемостта. „Планът" (който изразява повече настроенията на министъра, отколкото на целия кабинет) е писан ако не под диктовка, то с директни внушения от ФК. Основните му елементи биха могли безпроблемно да влязат в произволно съвременно „писмо за намеренията" на МВФ.

В хода на депресията фискалната система изпитва промени. С началото на оживлението дори тонът на външните оценки е смекчен, а финансовият министър получава правото на някоя и друга, процедена през зъби, похвала за успехи в събирането на данъците или за разумна фискална политика. Кризата изиграва присъщата ѝ рационализираща роля, като някои (далече не всички) от очевидните безсмислици са изоставени след дълга съпротива. Но успокоението отново не е израз на промени в дълбоките принципи на поведение. До голяма степен то идва от упояващото набъбване на приходите, предизвикано от временното оживление на стопанската активност през втората половина на десетилетието.

– *Няма изход от криза без саниране на банковата система чрез консолидация и фалити.* Всяка сериозна криза има своя символичен фалит, превърнал се в обществен детонатор. През 1929 г. това е фалитът на известната търговска фирма „Братя Бъклови", а през 1996 г. – обявяването в несъстоятелност на Първа частна банка. В 30-те години мотивът е относително нов. Предходният стабилизационен цикъл не е фокусиран върху финансовата система, докато първите признаци на депресията (от есента на 1929 г.) са именно симптоми на банкова криза. Последвалите събития се превръщат в експеримент на живо за това, как колабира и се възстановява голям сектор от банковата система.

---

* Интересът на кредиторите, естествено, е осигуряването на външна платежоспособност на длъжника.

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Културата на икономическата условност / Реформите.*

В поведението си банките не са монолитна общност. През 30-те години отчетливи разграничителни линии минават между големите частни банки (превърнали се в относително добре очертан остров на стабилност), държавните институции и прахта от малки, неустойчиви (главно кооперативни) кредитни учреждения.

При всички финансови кризи реакцията на вложителите е стандартна. Те започват да теглят средствата си, заплашвайки по този начин със срив цялата система. Налага се организиране на (по възможност управляемо) „кръвопускане" чрез фалити, закривания и сливания. През депресията това основно правило си пробива път, макар и разтеглено в течение на няколко години. Консолидацията не засяга големите частни банки. Тя е осъществена чрез сливане на важни държавни учреждения и „изнасяне на труповете" от нежизнеспособни малки провинциални институции, нароили се основно през 20-те години. Заедно с това, под натиска на обстоятелствата, след първите сътресения са взети мерки за системен банков надзор.

След депресията България не преживява банкова криза в продължение на няколко поколения. В обществената памет споменът за подобно събитие изглежда изтрит, а уроците от 1929 г. напълно забравени, което може би донякъде обяснява защо редица от първите реакции през 1996 г. бяха така неадекватни.

– *Стабилизацията е почва и повод за проява на етатизма в българския стопански живот.* Икономическата политика по време на депресията е отново непрестанна конфронтация между популистката „вътрешна" идеология и „външните" решения, налагани от ФК и кредиторите. Без съмнение, през този период етатизъм залива в една или друга степен цяла Европа и Америка: в подобен контекст всеки повик за „повече пазар" от държави, които сами практикуват дирижирана политика, е най-малкото уязвим. Но външни партньори на България са международните институции с най-„пазарни" принципи за времето си, както и частни кредитори, които просто не познават други правила. Това само задълбочава конфликта.

В същото време артикулирано противодействие в страната срещу популистките решения е трудно постижимо както поради примамливата им опаковка, така и заради слабата убедителност на алтернативите. В края на краищата, България току-що се е приближила необичайно плътно до подобие на „либерален" модел, който се проваля. Мъките по формулирането и прилагането на „плана Стефанов" показват неравнопоставеността между местните сили на етатизма и тези на реформата.

След режима на Стамболийски, депресията е втора кулминация в проявите на несъвместимост между принципите на българския стопански живот и това, което (към момента) е прието като „западни" стандарти. Външните оценки за стопанската политика на правителството са смесица от учудване, отчужденост, сарказъм и враждебност спрямо крайните етатизъм, кооперативизъм и интервенционизъм. Те са пропити с обичайното презрение към елементарната немарливост и невежество на управляващите. Когато в края на 1933 г. се появяват най-първи кълнове на успокоение, ФК се чувства задължен да подчертае, че „очевидно подобрението по никакъв начин не може да се припише на дейността на правителството. Напротив, във всички области на стопанската дейност, където се чувстват държавният контрол и вътрешната политика, положението постепенно се влошава“[65].

Обяснимо е, че промяната от 19 май 1934 г. е посрещната с голяма надежда навън. Очакванията са, че новата власт ще скъса с „модернизираната“ версия на земеделски популизъм на Народния блок и ще се ориентира към една по-смислена, „пазарна“ и прагматична политика. Всъщност тя донася само повече етатизъм и още по-обсебващо присъствие на държавата♦.

Българското стопанство остава сериозно белязано от мерките, взети през стабилизационния цикъл от първата половина на 30-те години. То обаче не е променено в устоите си. Ето защо е трудно да се даде еднозначна оценка за това, дали стабилизацията е „успешна“. Бегъл поглед върху главните резултати във финансовата област потвърждава тази двусмисленост.

Действително, финансовата система е подложена на саниране. Но нека припомня, че са ѝ нужни близо десет години, за да се преодолеят частично последиците от „консумирането“ на Стабилизационния заем. Оздравяването на банките в голяма степен се свежда до ликвидиране на резултатите от прекомерната им експанзия и умножаване в края на предходното десетилетие. При това консолидацията не създава стабилни структури. Новопоявилите се са по-скоро механични сливания. А голям брой малки заведения продължават да вегетират през втората половина на 30-те години в неявна ликвидация – без да функционират, но и без да бъдат формално обявени във фалит. Крайна точка на банковата стабилизация не е толкова *модернизацията* на системата, колкото връщане към състояние на рудиментарно развитие и то без приток на свежите външни ресурси, достъпни както преди 1914, така и до 1930 година.

През 30-те финансовата мрежа е превърната в заложник на облигациите, издадени срещу лошите дългове. Оформят се две групи банки – на единия полюс са тези с висок дял на „стерилни“ книжа в портфейла си; на другия стоят големите частни банки, които събират плодовете от по-предпазливата си политика по време на кризата и влизат в оживлението със значително по-здрава позиция. *След време консерватизмът в банкерството се възнаграждава:* това е един от така и останалите ненаучени уроци на кризата.

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Културата на икономическата условност / Реформите.*

Двусмислен резултат от санирането е т.нар. „национализация“ на средствата в българските акционерни частни банки[66]. В началото на 30-те години чуждите краткосрочни кредити и пласменти в тях са изтеглени, но те не се връщат с началото на оживлението. От една страна това създава по-голяма устойчивост към внезапни сътресения в световната икономика. Но в същото време банковата система се лишава от външни капитали, т.е. от ресурс, с който беше привикнала през по-голямата част от своето развитие.

Резултат на консолидацията е стесняване периметъра на частния кредит[67]. Цената на операцията е огромно одържавяване на банковия сектор. Процесът се разлива и отвъд – намесата в промишлеността, в цените, да не говорим за външната и валутната търговия, е разширена неимоверно. Писано или неизказано, ръководното начало е излизането от кризата да става *от, за сметка* и *чрез* държавата. Дори този принцип да е възприет и от водещи страни, у нас той идва върху вече подготвена почва и е прилаган в крайни форми на фона на случващото се в нетоталитарна Европа и в САЩ. С началото на Втората световна война и с установяването на комунистическия режим става ясно, че през 30-те години е затвърдена една дълга, необратима тенденция.

Накрая, при оценката на резултатите от стабилизацията нека не се забравя върху какво се опира последвалото я оживление. Подем, несъмнено, е налице, но той се основава най-вече върху германския клиринг. България консумира поредното си тотално икономическо обвързване.

Двете български стабилизации от междувоенните години са твърде различни по характера и последиците си. Ако тази от 20-те години завършва с ефимерен пристъп на „либерализъм“, то 30-те години отново насочват икономиката към белязания ѝ тренд – към повече държава. Както за Германия влизането в Голямата депресия е подстъп към икономическата механика на нацизма, така за България излизането от нея е икономическа увертюра към комунизма.

Стабилизационните цикли задават магистралните насоки на икономическото развитие. Това се потвърждава и от третия голям епизод през XX в.: седемте нестабилни години на прехода завършват с въвеждане на нов паричен режим, с дълбоко преструктуриране на банковата система и с (пореден) опит да бъдат пренаписани правилата на българското стопанско поведение.

В ГОЛЯМА ГРЪЦКА КОЛОНИЯ, 200 г. пр.Хр.

Че в нашата колония, по общо мнение,
не всичко е наред – е без съмнение.
И въпреки че все напредваме по малко,
дошло е време, както мислят всички,
да доведеме Реформатор политически.

Но пречката и трудността е там,
че правят реформаторите вещи
голям въпрос от всяко малко нещо.
(Същинско щастие ще бъде, ако ние
не се нуждаехме от тях.)
За всяка дреболия,
най-малката, разпитват, изучават
и изведнъж измислят коренни реформи,
които искат в миг да се направят.

Особено подканват те към жертви:
"Да се откажете от тези си владения.
Властта ви там не е осигурена.
Таквиз владения са смърт
за вашата държава бедна.
Със този доход също се простете,
от другия се също откажете,
а и от третия, дорде е време.
Съществени са, да. Но що да спорим?
За вас са само отговорности и бреме."
И колкото нещата опознават,
намират все излишества да съкращават.
Но лесно ли таквиз
реформи се провеждат?
Когато свършат трудното си дело,
като прочистят и изрежат всичко смело
и си отидат със заплата пребогата,
да видиме какво за нас остава
след рязането в нашата държава...

А може да не му е времето сега.
Я да не бързаме; опасно е това.
Прибързаните мерки носят грижи тежки.
Е да – колонията ни не е без грешки.
Но има ли човешко дело без
несъвършенства?
Нали все пак [някак си] напредваме и ний?

1928

Константинос Кавафис
(превод на Стефан Гечев)

ДОПИРЪТ С ВЪНШНИЯ СВЯТ

„Капитализъм без капитал" и „Изход (от кризи) чрез външен дълг" – това са железните рамки, които предопределят икономическата съдба на страни от мащаба и с потенциала на България. Рамките стоят във всеки исторически контекст, при най-разнообразни и променящи се стопански обстоятелства. Основна последица от тази почти природна даденост е неизбежният допир с външния свят.

За да функционира, българската икономика трябва да контактува с „отвъдното". Нишките и формите са различни, но най-общо те могат да бъдат сведени до три – търговия, инвестиции, дълг. Вниманието по-нататък е насочено към третата, която съсредоточава най-мощната външна „ударна сила". Мрежата от дългови отношения е определяща не само за текущото здраве и равновесие на една икономика. Като несиметрична, йерархична и силова връзка между кредитор и длъжник, дълговата зависимост налага принципи на икономическата политика, оформя местни институции, влияе върху поведение, пренася доктрини. Всичко това я поставя в центъра на модернизационните проекти на периферни страни като България – *историята на тяхната модернизация е история на дълга им*. Той предоставя най-ефективните инструменти, чрез които се е извършвало – кога по-успешно, кога по-хибридно – присаждане на стопански модели. Така дълговата мрежа форматира дълбоките пластове от стопанската реалност, прониква в националния стопански манталитет и се превръща в градивна сила на българската икономическа култура.

Дълговата история е по-богата, по-конфликтна и по-динамична, отколкото, да кажем, инвестиционната или търговската. Заради „културния" потенциал на дълга, сблъсъците, които той поражда, говорят особено много за неявни обществени различия и характеристики. Предмет на следващите страници са именно пътищата и механиката на влияние чрез дълга при допира с външния свят.

Какво е съвременното звучене на историята на българските външни дългове? Ето няколко възможни отговора.

Националната икономика е конструкция, която може да носи определена (максимална) дългова тежест. Прагът зависи не само от нейния „материален" потенциал, но и от по-неосезаеми дадености като традиция, култура на стопанското поведение или хоризонт на мисленето. Те не се променят с конюнктурата, поради което един от простите отговори на горния въпрос е, че миналото дава приблизителен мащаб за потенциала на страната да издържи едно или друго бреме. Известни количествени репери в това отношение вече бяха предоставени♦.

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур.*

Всеки национален дългов проблем е част от по-глобален. Българската история изобилства с поучителни примери за това, как локалните решения се вписват в по-общи схеми за посрещане на дългови кризи. Съзвучието със или отклонението от тези схеми отразява степента на „свободен избор" пред местната икономическа политика. А усетът за реалните предели на действие е решаващ за нейния успех.

Преговорите около външните дългове са друг мотив за поглед назад. Техният стил, стратегия и тактика не могат да се оценят в реално време. За сметка на това архивите дават възможност да се навлезе в интимната история на този процес. В такова пътешествие „фактологическото" любопитство е стимулиращо, но то не е всичко. От по-голямо значение е да се осмисли как стои България в отношенията си с външния свят. Проникването в историята на преговорите по външните заеми (особено чрез чуждите архиви) позволява също така да се разбере гледната точка на кредиторите, която е ключов елемент и коректив на цялостната картина.

Отношенията с кредиторите имат многопосочни, понякога най-неочаквани проекции върху стопанския живот, институциите, икономическата политика. Ето защо темата за *икономическата условност*[♦] е централна в книгата. През годините на прехода българското общество привикна с нея, тя стана неотменна част от публичния дебат. Но ретроспекцията е необходима, за да се разберат логиката, развитието и механизмите на външния контрол, да се зададе мащаб, с който да се прецени доколко строги са неговите днешни параметри.

Непосредствен, почти прагматичен, мотив са българските мораториуми по външния дълг. Този от 30 март 1990 г. не е уникално събитие в нашата история: още предшестващите го прецеденти ясно очертават контекста на подобни драматични решения. Прекратяването на плащанията е повече от технически акт, той е конвулсия на обществото, в която се проявяват съществени черти на неговата стопанска култура.

В съвременното икономическо развитие на България дълговата криза от 1989–1990 г. е ключово събитие. И въпреки че тя изглежда обществено свръхекспонирана, цялостното ѝ значение се изплъзва. Отчасти поради близостта във времето. Но по-съществената причина е липсата на перспектива и дълбочина при оценката. Знанието за мораториума от 1990 г. остава „достояние" на няколко тесни кръга, участвали в последователните цикли по натрупване на дълга през 1985–1989 г., по обявяването на несъстоятелността на страната през 1990 г. и по преговорите за сключване на ново споразумение през 1991–1994 година. Доколкото става дума за различни, често херметични и не винаги пресичащи се кръгове, сглобяването на цялостна картина изисква време.

[♦] Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Conditionality.*

Условия за по-директен пробив дава постепенното отваряне и прелистване на „запечатаната със седем печата книга" за комунистическата дългова история. Тя съхранява следи за кризата от края на 80-те години, както и за забравените по-стари кризи от 1960–1962 г. и 1978–1982 година. Излизането от първата става чрез брутална разпродажба на целия златен резерв[1]. Изходът от втората е чисто „СИВ"-овско, като страната успя да намали външната си задлъжнялост благодарение инжекции от Съветския съюз под формата на толериран реекспорт на нефтопродукти.

През 1991–1994 г. социалистическото обкръжение вече не съществуваше, а преговорите се провеждаха в условия, при които България се вписва в световната икономика и в схемите за решаване на глобалните дългови проблеми. При тези обстоятелства докомунистическата историята е вероятно *неоптимално* и *косвено*, но във всеки случай *възможно* и *смислено* приближение. Аналогията не е доказателство, ала тя улавя *принципи*, с помощта на които могат да се градят хипотези, да се поставят рамки за оценката на последните събития с българския дълг.

След продължителната цензура, крахът на комунистическия режим обяснимо отприщи интереса към външния дълг. Същевременно това бе и връщане при традиционното отношение към проблема. В по-далечното минало всяко събитие около дълговете (сключване на заем, разсрочване, мораториум) е предмет на политикански страсти, безкрайни обсъждания и всевъзможни атаки. Перипетиите около тях хранят пресата и нагорещяват дискусиите в Народното събрание. Заради дългове пада не едно правителство. Паметни остават дебатите по тези въпроси през 1899, 1902, 1914, 1928 година.

Външните дългове се превръщат в класическа тема за академични изследвания и пълнят страниците на стопанската книжнина. До 1944 г. те са сред статистически най-добре документираните аспекти на икономическата действителност, а условията и числата на заемите са коментирани многократно[2].

Но „истинската" история около външните заеми не може да се появи преди известно улягане. Съвременниците са заливани от политически наситени оценки и недостоверни факти, които са очевидно ненадежден източник. Поради самото естество на материята, „вътрешното" напрежение и вариантите на преговорите са трудно достъпни за странични наблюдатели. Тук, както навсякъде в историята, *отдалечаването във времето е приближаване към същината (често и към обстоятелствата) на проблема*. Достъпът до архиви „от двете страни на масата" е възможен само след години. Същото се отнася до прочита на разхвърляните лични документи на участниците, които изясняват действителни пружини на процеса. Тези следи, останали в наши и чужди архиви, са – освен всичко друго – уникална пролука към скрити пластове и черти на икономическото битие и към българския елит. Както малко други документи, те отразяват неподправените национално самочувствие и комплекси, реалната тежест на страната в икономическия свят.

Свидетелства за „кухнята" около дълга са давани от ключови фигури в преговорите. В печата, в други публикации и в Народното събрание те охотно (някъде наивно откровено) споделят лични впечатления. Никола Стоянов, по-специално, редовно се отчита в СпБИД, оставайки като цяло в руслото на официалната гледна точка. По-свободно написани са мемоарите на Михаил Тенев, Иван Салабашев и много по-сбито – тези на Марко Рясков. Всички те носят неизбежното изкривяване на самооправданието.

С постепенното навлизане в архивите (особено чуждите) дългът се превръща в класически историографски обект. В 1962 г. Ас. Чакалов публикува своята история на чуждите капитали в България, която разглежда подробно и външните държавни заеми[3]. Очистен от идеологическите реверанси, неговият труд е грижлив обзор, подготвен от човек „на две епохи": Чакалов възстановява фактология, с която лично е работил през „първото си битие" на аналитичен икономист в БНБ. А през 1971 г. се появи монографията на Цветана Тодорова „Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912", която за дълго остана най-пълното описание на фактите от онзи период[4]. Издържано в традиционната хронологична разказвателност, то следва (макар и не без грешки) византийските извивки на международните и вътрешни интриги, довели до сключването на първите девет български външни заема. Значително по-ирелевантна е икономическата интерпретация (която впрочем не е цел на книгата), подчинена на ортодоксална марксистка фразеология. Книгата на Цв. Тодорова бе допълнена от други (по-частични) изследвания, които я разширяваха с нови източници и факти, но все в руслото на дипломатическите аспекти на проблема[5].

Поради тези – иначе разбираеми – досегашни особености на академичната гледна точка, значимост придобива проектът за първата цялостна история на българския външен дълг, включваща и комунистическия период[6]. Той систематизира обширен материал от 120 години и представя непозната досега *цялостна* хронограма на събитията.

Достъпното пространство от миналото продължава да се разширява. Сред българските архивни фондове, свързаните с историята на дълга са от най-богатите. Както институционалната, така и личната памет в тази материя е особено добре организирана. ДДД оставя един от най-обширните институционални архиви, а фондовете на двамата нейни директори – Трайко Стоянов (от 1912 до 1919) и Никола Стоянов (от 1919 до 1939 г.) – са измежду най-пълните лични архиви на стопански дейци. Това се отнася особено за Никола Стоянов, чиито огромен и забележително добре систематизиран архивен фонд (ЦДА, ф. 1067; налице е подробен опис от 1974 г.) е паметник на личност с дълбоко присъствие в българския икономически живот♦.

Важна крачка към стопанското ни минало бе разсекретяването (през 1999 г.)

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Българските алтер его на външния контрол / Човекът от предната линия.*

на архива на БНБ до 1989 година. Комунистическата дългова история за първи път може да бъде писана върху съхраненото документално наследство*. Начални стъпки вече се правят, а по всичко изглежда, осмислянето му ще бъде продължително и трудно.

Накрая, пространството се разширява и навън. Поне половината от истината за дълга е скрита, докато светът на кредиторите остава недостъпен. В тази посока имах редкия шанс да се запозная с френски архивни документи за България, до редица от които български читател се докосваше за първи път. Те се отнасят само до част от източниците на външни ресурси за страната, но през дълги години от нашата история именно този сегмент е един от най-важните. Външният ни дълг, гледан откъм основния кредитор на България преди 1914 г. (банката Париба), откъм френското Министерство на финансите и откъм МСК, след Първата световна война придобива нови нюанси, картината изведнъж става по-релефна и по-плътна.

---

* В подготвяния за печат т. V от масива с документи за банката се обнародват редица свидетелства от периода 1948–1990. (Вж. Архиви БНБ V.)

КРЕДИТОРИ И ДЛЪЖНИК

Съвременна България се ражда обременена с *политически* дългове. Това са ежегодният данък, дължим на сюзерена Турция, и окупационният дълг към Русия. След Съединението към тях се прибавя и Източнорумелийският дълг.

Тези задължения не са следствие на суверенни *икономически* решения. Началото на съзнателния финансов допир с външния свят идва десетилетие след Освобождението. Дотогава проблемът с бъдещия първи външен заем неотлъчно присъства (с по-малка или по-голяма острота) в икономическата и външната политика на страната. Той е сключен в Лондон едва на 5 октомври 1888 г. за 1 847 580 британски лири, при 6% лихва. Заемът е предназначен за изкупуване на жп линията Русе–Варна от английските собственици на компанията, за железопътно строителство, уреждане на някои парични задължения по Берлинския договор и за военни доставки.

Предисторията на заема е още в правната уредба по създаването на Княжеството. Един от ангажиментите на Отоманската империя, които то наследява, е гаранцията, дадена на английската компания, за доходност от 7% върху капитала на жп линията[7]. Поради ниските приходи на железницата, турската държава практически я субсидира. Икономическият мотив за изкупуване на жп линията от Княжеството е чрез дълг то да се освободи от субсидията и да придобие собственост. Не е ясно доколко тази аритметика е точна, при положение че бюджетът ще трябва не само да плаща анюитетите, но и да покрива загубите на собствената си компания. Във всеки случай, първият заем показва какъв вид сметки предстои да се правят в бъдеще, при това винаги под заинтересования натиск на кредиторите.

Първообрази на тази, както и на следващите финансови операции, могат да се намерят още в заемите на Ротшилд след Наполеоновите войни*. Издадените държавни облигации са деноминирани в една от основните валути (в случая в лири), те са платими в Лондон и в други европейски финансови центрове, а изплащането им следва договорен амортизационен план.

През 1888 г. кредитното досие на България е все още девствено. Съответно и първият външен заем остава необременен с утежняващи условия или със специални гаранции. Но този акт е началото на дълговата спирала. България влиза (с известно закъснение) в коловоз, вече познат на съседните Балкански държави, където всички по-важни елементи на бъдещата ни дългова история са налице. Турция има зад гърба си богатата история на Отоманските дългове, водещи началото си от 1854 г. и финансирането на Кримската война. Гърция получава външни заеми още по-отдавна – от своята независимост през 1830 година. Сърбия сключва първия договор през 1881 г. и до 1888 г. е получила четири европейски заема. Нещо повече – Гърция (през 1844 г.) и Турция (през 1875 и 1877 г.) имат прецеденти на прекратяване на плащанията и обявяване на финансов банкрут. През 1881 г. в Отоманската империя вече е приложена и системата за пряк контрол върху държавните финанси от страна на кредиторите чрез солидната организация на знаменитата *Dette Publique Ottomane*.

---

* Ротшилдите отпускат средства на финансово затруднените правителства на Прусия, Великобритания, Австрия и др.

Българският заем от 1888 г. носи двойна символика. От много съвременници е възприеман като „дефлорация", като „първороден грях", завъртял колелото на икономическата ни зависимост. За други е знаково събитие, ритуален акт на модернизация, санкциониращ и легитимиращ съществуването на страната в европейския икономически мир. А в ретроспекция, при една по-свободна трактовка, българската стопанска история се оказва история на външния дълг в различните му хипостази – макроикономика; вътрешен/външен контекст; дълговата политика.

В стопанското развитие се редуват периоди на засилване и на отслабване натиска на външните икономически условия. В идеалния случай този ритъм дава възможност в моменти на отпускане да се постигнат резултати, които облекчават дълговата ситуация през по-тежки години. При относително спокойни периоди може да се направи най-много за „изглаждане" кривата на дълга и за избягване на бъдещи сътресения. Това става чрез конвертиране на заемите или чрез тяхното рефинансиране♦.

В отворени икономики, с достатъчно стабилен потенциал, динамиката на външния дълг е до голяма степен подвластна на пазарните автоматизми. Той е коригиращ клапан на глобалните монетарни системи, били те златен стандарт (някога) или конвертируеми кредитни пари (днес). Не така стоят нещата при периферни икономики, където спонтанното движение на капиталите не решава от само себе си проблемите на платежния баланс. Големите вълни могат и да преминават през България, но за да останат в нея и за да не я дестабилизират, са нужни множество допълнителни условия. Налага се изработването и следването на премислена *дългова политика,* което по правило е недостъпен лукс.

Повечето български заеми са договаряни под натиска на обстоятелствата, при крайно ограничени възможности за маневриране. На пръсти се броят случаите, при които даден кредит е подготвян спокойно, с разумно *използване* на ситуацията. Получаването на заем отвън е традиционна национална драма. Независимо дали става дума за заемите на Париба от началото на XX в., стабилизационните от

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур.*

20-те, или за *стендбай* с МВФ от 90-те години, за България преговорите по външния дълг са травма, от която се излиза трудно.

Какво означава при тези обстоятелства последователна и стройна политика по външния дълг? Тя очевидно не е идилично хармонизиране на капиталовите потоци, надхвърлящо възможностите на периферията. Трудно е „финото" настройване на технически параметри, при положение че основните променливи са извън контрол. Достижими остават ограничените цели и/или пасивното изчакване външните обстоятелства да позволят тяхното постигане. Но дори тази скромна линия не е лесно осъществима. Резултати са постигани само, когато е впрягана цялата скърцаща българска държавна машина и когато целите, които тя си е поставяла, са бивали достатъчно реалистични и съвместими със световния контекст.

Най-общо, до 1914 г. политиката е на „повече дълг", докато през междувоенния период се търси намаляване на дълговото бреме. В началото оскъдните ресурси на икономическата дипломация се впрягат, за да се издейства поредният заем, който да посрещне текущата, или в по-добрия случай предстоящата, финансова криза. Когато е формулирана малко по-дългосрочна перспектива, тя не блести с особена оригиналност, но носи преимуществото на яснотата. Непосредствено след Първата световна война, в течение на десетилетие, упорито се преследва намаляването на репарационните дългове. По-късно основното (успешно) усилие е насочено към използване на ОН като дипломатическа среда и гарант за получаване на стабилизационни заеми. С депресията политиката по дълга е сведена до управление на последиците от мораториума.

В началото на прехода едновременно се гонеха всички тези цели. През 1991–1994 г. дори не ставаше дума за управление, а само за „понасяне" на мораториума. Същевременно се търсеше и по-далечна перспектива чрез подготовка на „Брейди споразумение". Трета линия бе осигуряването на непосредствено достъпния външен ресурс за подкрепа на платежния баланс от международните финансови институции (МФИ). Едва след 1997 г. стана възможно да се формулира по-непротиворечива политика за действително намаление и по-„тънко" преструктуриране на дълговата тежест. Операциите от 2002–2003 г. обаче повдигнаха остро въпроса, дали изобщо е *допустима* „активна" игра с публичен дълг.

Външният дълг като политика

Една от изкривените представи за икономиката, оформила се в комунистическа България, че външният дълг е „проста“ и лесно управляема материя. За широката публика (и за „науката“) проблемът беше изтрит до бяло петно, а опростените схеми на плановишкото мислене развиваха „леност“ и невежество у натоварените да вземат стопански решения. Затворени в блоковото пространство на Източна Европа и разчитайки (често основателно) на безотказно „откупуване“ от СССР при всеки по-критичен случай, у управляващите в България закърняваха едни от най-необходимите рефлекси за икономическата политика – реактивност и чувство за ориентация в сложната и динамична среда на световния (по-малко или повече свободен) капиталов пазар*.

До известна степен огледални процеси протичаха и при кредиторите. В техните представи социалистическите страни представляваха специфичен регион: с ограничен потенциал и политически чувствителен, но притежаващ очарованието на стабилна платежоспособност. Едва кризата на полския дълг от 1981 г. постави една от тези държави в центъра на световен дългов проблем.

Отношенията между България и нейните западни кредитори след 1948 г. промениха традиционния дотогава политически контекст на дълга. Поставен бе в опростена двуполюсна глобална среда, където възможностите за обичайната многостранна игра бяха силно стеснени. Дори там, където оставаше някакво поле за маневриране, България (както и в други области) не желаеше да има *своя* политика.

Събитията от втората половина на 1989 г. ознаменуваха, освен всичко друго, завръщането на страната в по-сложна схема с дълга. Това става „на живо“, по повод уреждането на последиците от мораториума през 1990 г., което изискваше по-различна (глобална) визия. След 1994 г. управлението на външния дълг постепенно започна да се вмества в рамките на някогашните принципи, като уроците на историята отпреди 1944 г. ставаха все по-важни.

Принципите

Средата, в която се развива дълговата ни политика през целия „първи български капитализъм“, се определя от различни дадености.

Преди всичко външните заеми са незаменим лост на дипломатическо влияние. Това е характерно далече не само за България. Политическата „субстанция" на заемите е общоприет факт от икономическата култура на време, в което процъфтява дипломацията на баланса на силите и няма изразено надмощие на една от тях. Макар и опростено до карикатура, клишето за свещен съюз между финанси и политика е точно в основата. Нито една постъпка и нито едно разрешение за заем не е чисто икономически акт.

---

* Навлизането в архивите от комунистическите години хвърля светлина върху фактологията и начина на мислене на действащите лица. Стават ясни, в частност, непознатата досега острота на проблемите, интензивността на конфликтите и характерът на решенията, вземани от тесен кръг във властта. (Вж. Архиви БНБ V.)

До 1908 г. всеки случай е обсъждан във връзка с международноправния статут на България и се разглежда като стъпка към политическата еманципация на васална държава с ограничен суверенитет. Доколкото „българският въпрос" от края на XIX и началото на XX в. засяга както независимостта на страната, така и личното признаване на княза, цялата заемна политика на Княжеството се съобразява с тези два проблема*.

Банална истина е, че България е пресечна точка на интересите на великите сили на Балканите. За балканските страни лавирането между Австро-Унгария, Германия, Франция и Русия е голямото политическо изкуство на епохата, което с по-късното поляризиране на света постепенно изпада в забвение. Преговорите се водят от най-висшата държавна йерархия, включително от монарха и премиерите, като в тях е ангажирана (както би следвало) политическата и административната машина. Изградена е експертна инфраструктура, съсредоточена от 1912 г. в Главната дирекция за държавните и гарантираните от държавата дългове (ГДДД). За разлика от лозунгите, които от време на време се чуват днес, българската дипломация някога е била не само действително „икономизирана", но дори смазана от стопанските си цели.

Новото в общата външнополитическа рамка на дълговия проблем след Първата световна война е появата на репарационните задължения и превръщането на ОН в многостранен форум, където се обсъждат дълговете и се вземат важни решения по тях. Ситуацията на България става до голяма степен шизофренна. По отношение на предвоенните си заеми тя е зависима от една залязваща сила (макар и победител), каквато е Франция, във връзка с репарациите зависимостта е от съседни държави (действащи чрез натиска на великите сили), а що се отнася до следвоенните заеми – от ОН. В тези условия политическата интрига около дълговете придобива различен облик. ФК, в частност, залага функции, доразвити от МФИ след 1945 г., но при различна степен на контрол. Ако в комитета е налице силно, но не безразделно влияние на Великобритания, която в една или друга степен трябва да се съобразява с Франция и със САЩ, то след Втората световна война икономическата тежест на САЩ в МВФ е практически небалансирана.

---

* Естествена в този контекст е например внушената от Бисмарк забрана на Берлинската борса да котира облигациите от първия български заем от 1888 г. с мотива, че българското правителство не е признато от Германия. (Вж. Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 533.)

В световната историография и масовото съзнание на периода между войните често се гледа като на две десетилетия, изтъкани от *грешки*. Грешни политически решения и нагласи след 1918 г., погрешна позиция спрямо комунистическия и нацисткия режим, грешни стъпки на икономическата политика в навечерието на Голямата депресия и при опитите за излизане от нея. Всичко придава мрачен облик на годините, осъществили връзката между политическата и икономическата философия на Версайската система и избухването на Втората световна война. Но макар всичко това да е вярно, през 1919–1939 г. си пробиват път и много решения. Не трябва да се забравя, че тези години са социално-политическа лаборатория, където през проби и грешки се залагат основни линии на следвоенния обществен живот.

Примирието от 11 ноември 1918 г. предизвиква опиянение, което през следващата година и половина намира юридическа форма във Версайския договор и в мирните договори със съюзниците на Германия. В тях са вградени политическите и моралните принципи на победителите от Антантата, споени от убеждението, че победените трябва да платят отговорността си за материалните и финансовите последици. Мотивиран от унижението във Френско-пруската война през 1870 г., френският реваншизъм поражда на свой ред нов – германски, – който ще запали Втората световна. Така времето от 1870 до 1944 г. образува компактен исторически континуум, в който, според мнозина, двата световни конфликта се сливат в *една* война.

Икономическо измерение на тези принципи са *репарациите* – особен вид дълг, наложен на победените държави. Въпреки че се признава невъзможността да бъдат покрити *всички* военни щети, репарациите обхващат широк кръг от тях, като например компенсации на пострадалите от войната, близките на загиналите, на цивилното население, пенсии на военнослужещите, щети на собствеността и пр. Този *политически* дълг по никакъв начин не е свързан с увеличаване потенциала на загубилите войната (а напротив – породен е от разрушителни процеси) и следователно не е в състояние да генерира (както обикновените външни задължения) доход за своето погасяване.

Вторият съществен икономически аспект на следвоенната политическа ситуация е появата (по време на войната) на огромни задължения между победителите. САЩ излизат като единствената страна – нетен кредитор, докато Франция, Англия и техните съюзници натрупват дълг към Америка. Европейските победители са в двойнствено положение. От една страна, те са „кредитори“ на Германия и България (по линия на репарациите), а от друга – длъжници на САЩ. Осребряването на репарациите се превръща в условие за погасяване на междусъюзническите дългове*. Политическите вземания стават основа за посрещане на класическите (икономически) междудържавни задължения.

---

* Из необятната литература посочвам само едно заглавие: Moulton, Harold and Leo Pasvolsky. War Debts and World Prosperity. New York, The Brookings Institution, 1932.

Много от поуките, изстрадани между войните, са универсални и се повтарят при всяка дългова криза. Но през този период те са особено ярки поради „силовата“ основа на репарационните дългове.

Става напълно ясно, че реваншистката политика на кредиторите, основана на принципа „победеният (длъжникът) ще плаща *всичко и на всяка цена*“, е късогледа и няма перспектива. Тя е безплодна, дори когато международното право допуска употребата на сила за събиране на дълговете, какъвто е случаят с Версайския договор. Икономическите последици от френско-белгийската окупация на Рур през януари 1923 г. е изразителен пример. Тя не само не решава репарационния проблем, но става изходна точка за съществена ревизия в икономическата философия на победителите.

Важна поука е, че когато стопанските обстоятелства не позволяват на длъжника да посрещне задълженията си, политиката на кредитора, изградена даже върху най-стриктни юридически основи, е безрезултатна. До около 1923 г. Франция продължава да се придържа към буквата на договора, въпреки очевидната несъстоятелност на финансовите му клаузи. САЩ, от своя страна, отхвърлят *априори* идеята за опрощаване на междусъюзническите дългове. Към тях те възприемат тесен „легалистки“ подход, който в крайна сметка е *де факто* изоставен през 1931 година. И в двата случая позицията на кредиторите отлага намирането на адекватни решения. Забавянето е неизбежно, при положение че „правото на победителите“ се пише под пряката диктовка на общественото мнение, което търси или тотален реванш (във Франция) или възмездяване на данъкоплатеца (в САЩ).

Междувоенните години показват също така, че глобалният проблем с дълга не може да се реши на базата на едностранно политическо преимущество. Погледнато ретроспективно, екстремисткият политически и икономически модел на Франция (донякъде и на САЩ) претърпява провал, за да отстъпи място на традиционно по-балансираната политика на Великобритания. Вековната британска цел е да не се допуска изразена хегемония на континента, а в следвоенните условия тази цел може да бъде постигната чрез явна или прикрита подкрепа на усилията на Германия да излезе от изолацията и унижението на Версайската система.

Сепаративно решение на световна дългова криза е изключено. Упоритият отказ на САЩ през 20-те години да обвързват репарационните и междусъюзническите дългове е икономически незащитима теза. Тя само насърчава победителите да бъдат педантично стриктни към победените. Дълго време администрацията и Конгресът се противопоставят на плана на Кейнс за насочване на американски ресурси към Европа като начин за гарантиране на германските репарационни плащания[8]. В крайна сметка обаче именно американска инициатива („мораториумът Хувър“) довежда до разсичане на възела чрез едновременното ликвидиране на двата вида задължения.

Цикълът на следвоенните дългове, чието начало е заложено през 1919 г. се затваря през 1932–1933 година. Това е цикъл на постепенно отрезвяване, на стъпаловидно връщане към политическите и икономическите реалности. Крахът на икономическата конструкция от Версай прелива в германския тоталитаризъм.

На страниците, които следват, е илюстрирано как горните „дългови" поуки от 20-те години са преживени и пречупени от българската действителност.

България в дълговата политика – репарациите

Българският репарационен проблем след Първата световна война се решава в рамките на въпросните политически принципи, или по-точно – успоредно с тяхното постепенно признаване от страна на победителите кредитори.

Ключова дата в този процес е протоколът от 21 март 1923 година. До неговото подписване България (единствената победена държава с фиксирана сума на репарациите в мирния договор) прави значими разходи, свързани с примирието, но нито една вноска по репарационните си плащания. Страната получава формални ретроактивни мораториуми, които признават фактическото състояние на нещата и очевидната за всички невъзможност тя да посреща наложената ѝ сума. Тази „снизходителност" не се дължи толкова на българска твърдост, колкото на комбинация от външни и вътрешни обстоятелства. Преди всичко, вече се очертава общ провал на Лондонския график (*London schedule*) от май 1921 година[9]. Множат се вариантите на по-открити или неявни ревизии на договорните репарационни задължения. До края на 1922 г. анюитетите на Германия са постоянно изменяни, докато тези на Австрия и Унгария изобщо не са фиксирани. През май 1921 г. Германия вече е получила отлагане за неопределено бъдеще на около 1/2 от плащанията си. А комисия на ОН, натоварена да проучи финансовото положение на Австрия през юли 1921 г., препоръчва да се спре плащането на репарациите за срок от поне 30–40 години[10].

Окупацията на Рур през януари 1923 г. е на пръв поглед връщане към безкомпромисна политика на победителите чрез опит за силово принуждаване на длъжника да се придържа към формалните договорни условия. Очаква се България да е потърпевша от това втвърдяване на позицията, но икономическата логика е по-силна и много скоро след това именно българският казус потвърждава нуждата от съобразяване с реалиите и изчерпването на първоначалния модел за решаване на репарационния проблем. Протоколът от март 1923 г. е първият прецедент на конкретно структурирано и доброволно споразумение за *отлагане* на репарационен дълг. Управляващите обаче недвусмислено го възприемат и представят като споразумение за *редукция* на дълга.

За този резултат допринасят и вътрешнополитически обстоятелства. Конюнктурата в България е белязана от предстоящите парламентарни избори, за които Ал. Стамболийски има нужда както от политически успех, така и от международно признание. Вероятно под влияние и на силовата демонстрация в Рур, той търси промяна в облика си пред Антантата, където на него се гледа като на политически парий.

Очакваните събития само катализират вече утвърдената линия на следвоенната българска политика за мирна ревизия на договорите. Най-видимото и политически ефектно решение в тази посока би било намаляването на репарационния дълг. Такава цел се преследва неотклонно няколко години, като първоначалните искания на правителството включват също така освобождаването на дълга от лихви и тригодишен гратисен период[11]. В името на въпросните цели Стамболийски прави различни компромиси – от приемането на Закона за ограничаване на паричното обращение през 1922 г. до лесните обещания в Генуа за готовност да се плащат произволно определени (при всички случаи по-ниски от записаните в Ньой) анюитети[12].

След френско-белгийската интервенция събитията се ускоряват. Българската страна изпраща сигнали за компромис още през януари[13], но обратът настъпва в началото на март, когато Стамболийски дава ясен знак на Р. Поанкаре, че поема лично преговорите с МСК по българските репарации[14]. Първоначалната реакция на френския представител в София е, че това решение е продиктувано от личен интерес и твърдата позиция на съюзниците трябва да се запази, като продължават да оценяват българското правителство единствено по действията му[15].

След обтегнати преговори (и след първото персонално участие на Стамболийски в тях на 13 март)[16] френската позиция се избистря. Франция е принудена да направи няколко признания: българската икономика не е в състояние да поеме сумите, фиксирани в мирния договор; няма българско правителство, което да се съгласи да плаща подобни репарации; съюзниците не разполагат с политически средства да наложат плащания (за разлика от положението в Германия например); възможността, която дава промяната в позицията на Стамболийски, е уникална и не трябва да бъде пропусната. Всички тези съображения са подсилени от преценката, че при разпуснатия парламент Стамболийски упражнява фактическа диктатура и поради това е единственият политик, способен да прокара споразумение.

Срещу опозиция и обществено мнение, склонни да представят отлагането (а не формалната отмяна) на транш Б* като капитулация, единственият „съюзник" на кредиторите е интересът на Стамболийски. Френски дипломатически източници отбелязват, че той побеждава безпрецедентно на изборите, използвайки „повече от всеки друг преди него обичайните методи, с насилие и измама". Но което е по-важно, „представя на избирателите споразумението за репарациите в напълно позитивна светлина, като публикува само благоприятните му части"[17]. Инстинктът за самосъхранение на каудильото се превръща в решаващ елемент за деблокиране решението по дълговата криза. Във вечната дилема „демокрация (хаос) или диктатура (ред, който решава икономически въпроси)", предпочитанията на кредиторите са съвършено еднозначни.

Основното във всяко нетривиално споразумение по дълга е *прецедентът*. С него кредиторите признават уникалността на даден казус, но се прави и пробив в преобладаващите към момента схеми. Той отваря възможности за нов тип глобални решения, като по този начин „умножава" значението на отделно взета страна. Неговото договаряне е най-невралгичният и деликатен момент в развитието на всяка дългова криза. След „компромисите" с Германия и Австрия българският случай би развил и утвърдил окончателно именно прецедент, доколкото споразумение за *намаляване* на плащанията би узаконило отказа от главния принцип на победителите през 1921–1923 г. – *пълно* плащане *на всяка цена*.

---

* Частта от репарационния дълг, която подлежи на предоговаряне.

Намерената формула е общата сума, фиксирана в Ньойския договор да остане непроменена, но цялото задължение да бъде разделено на две части. Само транш А (едва около 1/4) ще се изплаща според договорен график на падежите, а плащанията по транш Б ще се отложат за 30 години без лихви. Подобен вариант на споразумение представлява, макар и съвсем леко камуфлиран, фактически отказ от 3/4 от първоначалната сума. Това е факт, който не може да убегне.

Реакцията идва от Репарационната комисия в Париж, която е върховната инстанция в тази материя. Нейният председател Луи Барту пледира пред Поанкаре за споразумение, което по никакъв начин да не допуска не само по-голяма редукция за България, отколкото за Германия, но и различия във финансовите условия на редукцията за двете страни[18].

Френското правителство за кратко се колебае между желанието да постигне споразумение, рефлекса „вземи още" и опасенията за последиците от възможен прецедент. Рискът в подобни колебания е да не се получи *нищо,* ако благоприятният момент бъде изпуснат и длъжникът, върху когото няма инструменти за натиск, откаже да плаща.

На заседанието си от 11 април френският Междуведомствен комитет по репарациите обсъжда българското споразумение, като претегля плюсовете и минусите от постигнатото на 21 март. Дипломатите в комитета държат да се забави приемането на протокола от Репарационната комисия. Става ясно обаче, че тя няма нито интерес, нито особени възможности да направи това. Политическите проблеми тогава се обличат в „технически", като френското правителство обсъжда възможни промени в параметрите, особено в транш Б. Основното е, че ако „не се уточнят условията за неговото амортизиране, би означавало да се признае, че ние не вярваме в неговото изплащане; от друга страна, важно е да се избегне, Германия да поиска за нейните бонове С (част от репарациите, които са с неопределено плащане и фактически отложени) режима на българския транш Б от споразумението от 21 март"[19]. Призракът на прецедент в полза на Германия е непоносим за французите и приетото решение е двусмислено. То предвижда забавяне чрез технически промени и по-експлицитни гаранции за плащане на транш Б, като началната му дата се изтегли с десет години напред.

С тези искания Франция попада в клопката на собствената си подкрепа за „удобния" Стамболийски. Спечелил категорично изборите (средствата са без значение), вече няма желание и възможност да отстъпи от договореното през март. Положението на френския представител в МСК става трудно и той настоява пред правителството си да приеме споразумението без промени.

В крайна сметка надделява стремежът да се приключи с „българския въпрос", като се събират аргументи, които да представят фактическото отстъпление в максимално приемлива форма. За да се тушират нежеланите интерпретации, се наблягa върху различията между българския и германския случай – като се започне от фиксирането на плащанията в българския мирен договор (за Германия те не са уточнени), мине се през промените във валутните курсове между 1921 г. (последната договореност с Германия) и март 1923 г., през загубата на българските авоари в Германия и се стигне до обстоятелството, че българското споразумение е прието доброволно, докато германското (от 1921 г.) е наложено с ултиматум[20]. Езикът и юридическата казуистика са последен възможен плащ за прикриване на неудобен прецедент.

Чисто политически елемент в ситуацията внасят търканията между победителките. Трудно е да се „остойности" степента, в която България би могла активно да използва този лост през първите (най-тежки) следвоенни години, но в най-общ смисъл различията играят в нейна полза.

Напрежението в отношенията между Великобритания и Франция в МСК отразява разминаващи се философии по репарационния проблем. Първата по принцип приема редукция по дълга, докато за втората единствено приемливо е отлагането на плащанията. Франция се придържа към буквата на Версайския договор, а Великобритания е по-склонна да признае фактическото икономическо положение на длъжника и да вземе само това, което може*. Подобна поляризация между „екстремисти" и „прагматици" се появява практически във всяка по-голяма общност от кредитори.

Хипотетичното съгласие на англичаните за анулиране на българския транш Б[21] е друг израз на позицията им – че е желателно оправдаване на половината от германския дълг. А в конкретния случай с България Лондон отказва всякаква утежняваща ревизия на споразумението от 21 март. Всичко това се пренася върху „колегиалните" отношения в МСК. Оценката на френския делегат е, че „британският ми колега се показва склонен във всеки момент да отстъпи на българите и неговата изключителна слабост е източник на чести трудности за Комисията"[22].

Политическата рамка на решението за България се усложнява от две допълнителни обстоятелства. От една страна, всяка от участничките в МСК прави политика „на дребно" от дълговите въпроси. Франция, по-специално, е постоянно раздвоена между желанието да се представи като доброжелател на България и стремежа си да постигне максимума от ситуацията. Кредитът, който тя печели със споразумението от 21 март, е пропилян от двуличното ѝ отношение през следващите два месеца.

България, от друга страна, е длъжник по репарациите към своите съседи, което създава специфични политически усложнения. Така в началото на май 1923 г. представителите на „малките сили" в Репарационната комисия заявяват, че споразумението е твърде благоприятно за България[23]. В това Франция съзира нова възможност за бавене и ревизия. Ке д'Орсе преценява, че „Българското правителство трябва да разбере, че ако откаже да приеме нашите промени, от нас зависи да подкрепим малките сили, които не са разположени да се съгласят с удължаване сроковете за получаване на техните вземания"[24]. Използването и насъскването на „дребните" клиентелистки съюзници на великите сили (така както и самата България е използвана за подобни цели) е част от балканския политически пейзаж на всеки дългов проблем.

---

* Идеологът на този прагматизъм е Дж. М. Кейнс.

Накрая, конфигурацията на политическия контекст се дооформя от исканията на частните кредитори. Универсалното изискване за еднакво третиране на кредиторите се проявява дори когато дългът е „нетипичен", под формата на репарации. Възможността (и изкушението) да се използва взаимната преплетеност на дълговите проблеми, не се изпуска. При това, колкото е по-сложна ситуацията, толкова повече са потенциалните „рикошети".

Не е учудващо, че протоколът от март 1923 г. се оказва удобен повод за натиск във връзка с висящи проблеми на частните кредитори. В „разделението на труда" между различните администрации, френското Министерство на финансите неотстъпчиво защитава интересите на частните кредитори, докато Министерството на външните работи е по-склонно към компромисни решения. Обяснимо е, че възможностите за обвързване на двата проблема се обсъжда именно в Министерството на финансите с представители на Асоциацията на борсовите агенти, на Националната асоциация на носителите на облигации и на Париба[25].

Епилогът на описания епизод се разиграва успоредно с драматичните събития в България. Окончателният вид на споразумението (след отстъпки от двете страни) е публикуван в „Държавен вестник" на 13 юли 1923 година. Първата репарационна вноска на България от 2.5 млн. златни франка е направена във Федералната резервна банка на Ню Йорк на 1 октомври същата година.

Политическият изход на всяка криза изисква двете страни да могат да се представят за победители. Личният интерес тук е важен катализатор. В края на предизборната кампания, през април, Стамболийски видимо разполага с всички възможности за „триумфална" позиция. България е избегнала риска от окупация (каквато сполетява Рурската област на Германия), не е продължила войната (както Турция), не е банкрутирала (както Австрия). При това той е поднесъл едно „хубаво Великденско яйце на Антантата". Но вероятно най-убедителният аргумент за пред българската публика е, че „след 30 години (когато трябва да започне плащането на транш Б) много неща могат да се случат и може би мишките ще са изяли чувалите и касата"[26]. Това простодушно и откровено изказване е очевидно найблизко до преобладаващото пренебрежение към договорните задължения. То позволява на Стамболийски да представи в разбираем и привлекателен вид споразумението не като отстъпление, а по-скоро като капитулация на МСК и победа на една твърда, продължителна и неотстъпчива българска политика.

Всичко това вероятно спомага с нещо за изборната победа, но не предотвратява юнските събития, развили се само месец след това. Омразата към грубо съсловното земеделско управление е по-силна от неосезаемия успех на международното поле. Подобно разминаване се е случвало и продължава да се случва неведнъж в България.

В по-нататъшното развитие на репарационния проблем се оглеждат комплексите, ограниченията и дилемите на българската външноикономическа политика. След войната ирационалното чувство за „дамгосване" не се нуждае от доказателства, за да бъде подхранвано и – при нужда – агресивно насъсквано. Вариантите за отлагане, спиране или прилежно плащане на външните ни задължения са постоянен разделител в българския политически живот от 20-те години, а и след тях. От самото сключване на Ньойския договор не престават да се чуват гласове за отказ от репарационните плащания. След споразумението от 1923 г. основният патос се насочва към по-меки варианти на протест, но се запазват два трайно настанили се мотива, които се експлоатират до дъно от политическата класа. Единият е ура-патриотарският повик България да не плаща. Вторият е, че тя е третирана по-зле от другите победени и следователно има основанието да се съобразява с международното право единствено дотолкова, доколкото се иска от другите.

През 1928 г. Никола Сакаров особено ясно илюстрира типичната лява фразеология. „От 1923 ние сме платили чрез държавния бюджет над два милиарда лева за репарации. А и дефицитите през това време възлизат на подобна сума. Какво сме седнали да обвиняваме народното стопанство, че то било отпаднало, че ние не сме знаели да си правим държавните сметки... Това е дефетизъм, това е пораженство... Само ние ли ще плащаме? Другите победени страни действат, а ние?... Ние мълчим, бездействаме и плащаме. Защо не надигнем глас и да заявим, че не можем да плащаме? Това може да е неудобно на някое правителство, но ние не трябва да бездействаме. Няма друг изход, икономии в бюджета са невъзможни, трябва да престанем да плащаме политически задължения."[27] В парламентарния дебат от април същата година и Боян Смилов за пореден път пледира за отлагане на плащанията, като отново свързва искането с по-благоприятното третиране на „другите" победени, невъзможността на икономиката да посрещне дори плащанията по споразумението от 1923 г. и заслужаващата презрение сервилност на управляващите. Стилизираният образ, който изгражда, е познат от днешната политическа риторика. България е страна, която „с цената на пълно финансово и стопанско разорение, твърди Смилов, продължава да плаща. И въпреки това... нито една малка част от онези облекчения, които направиха в Австрия, които се направиха отчасти в Унгария, каквито се направиха в Германия, не получихме. (През 1923 г.) България прие да плати всичко само за да излезе спрямо своите задължения... Тази политика на „фаталната неизбежност", политика на раболепие, политика на пълзене, не спря дотук – тя продължава и до ден днешен"[28]. От „интелектуални" и експертни позиции Г. Данаилов казва практически същото. Неговата популярна теза е в съзвучие с прогнозата му за Стабилизационния заем – графикът на плащанията е непоносим след 1932 г., когато анюитетите се увеличават близо 4 пъти и България трябва следователно да намери начин да не плаща (поне толкова).

Всички тези изказвания изразяват разпространената представа за България като „глуповат длъжник", който е единственият примерен платец сред победените, без да получи никаква компенсация за това. Вярното в тази картина е, че българският репарационен дълг е уреден и редовно обслужван. Истина е, че България тук и там получава похвали от кредиторите си за този статут на „примерен длъжник". Но е истина също така, че страната извършва дотолкова редуцирани фактически плащания, че те не надхвърлят реалната ѝ платежоспособност♦.

Това, което липсва на политически възбудените „радикали", е налице у правителството, правещо „реална политика" и формулирало определена визия. Тя отчита натиска върху България, световния контекст, реалната тежест на дълга и е допълнена от една по-премислена стратегия за неговото бъдещо ликвидиране. Това е здравият разум на Ляпчев и Вл. Моллов, които превъзходно разбират двусмислеността на прецедента, т.е. че „репарационният въпрос не е само наш въпрос"[29]. Позицията им звучи конформистки: „Ако ние, малките, вземем инициативата да искаме облекчения, ще предизвикаме роптания у всички поради опасенията, че с това би се създало прецедент за Германия. Ето защо трябва малко търпение и чакане."[30] Инициативата за облекчения следва да дойде от големите (Германия), за да се прехвърли автоматично върху дребните.

Умишлено се бяга от прецедента (какъвто например е утвърден със споразумението от 1923 г.) за да се заеме по-типичната българска поза на „снишаването"*, на „търпението и изчакването" на подходящия момент. Целта на Стабилизационния заем е формулирана от Моллов открито, на всеослушание, без задръжки пред впечатлението, което може да остави у външните „попечители" на България. „Когато ние сме издействали чрез протокола известни облекчения, казва Моллов, когато ние вървим в един път на отклонение на така наречените политически задължения – на тяхното конвертиране в търговски, на постепенно освобождаване от тях, – ние не можем тъй да скокнем, щото да възбудим всички против нас. Ние ще работим постепенно, обаче с пълна сигурност и с убеждението, че ще постигнем резултата, който преследваме, когато настъпят благоприятни обстоятелства." Репарациите „са политическо задължение, но разберете, преди да повдигнем политически този въпрос – защото политически трябва да се повдигне, – дайте ние да се засилим вътрешно икономически"[31]. Решението преминава през конвертиране (на каквато и да е икономическа цена) политическия дълг в търговски. Ето защо непосредствената цел е Стабилизационният заем, който ще послужи за стопанското укрепване и ще е „наградата" (макар и позакъсняла) за примерното поведение на длъжник през предходните години.

---

* Не случайно авторството на термина е на Тодор Живков, който го бе превърнал в мирогледно отношение към Съветския съюз.

♦ Вж. *Сизиф II / Реалната тежест на външния дълг.*

За малка страна позата на „силен" и упорит отказ да се плаща, е възможна само при отсъствие на ясно оформено глобално решение на дълговия проблем. През 1921–1923 г. България може да си ги позволи, тъй като основните репарационни въпроси (най-вече германският) не са политически достатъчно избистрени и окончателно уредени. Пробивът с протокола от 1923 г. става възможен само защото той се вписва в една вече очертала се като приемлива линия. В него всъщност се повтарят редица моменти от германския *London schedule* от май 1921 г., но също така *де факто* (негласно) се „легализира" редукция на репарационен дълг. Така, въпреки опасенията и задръжките около българското споразумение, то е *допустим* прецедент.

През 1928 г. ситуацията е по-различна. При наличието на оформени глобални решения за репарационния проблем („планът Даус" и зараждащият се „план Юнг") вече няма място за прецеденти от малките държави. Замисълът на Стабилизационния заем не е България да предлага нещо принципно ново, а напротив – да влезе в съществуващата схема на глобалния трансфер на репарациите. България (пред)последна от победените страни получава заем от типа на тези, които други (по-важни) са получили още през и скоро след 1924 година.

Периферните страни могат да се правят, че шантажират (че няма да плащат), но това си остава тема от вътрешнополитическия фолклор. България отново се вписва (със закъснение) в общия политически тренд и отново, в крайна сметка, опира политиката си върху неопределеното отлагане и изчакване на някакво „спасение".

Този път тя се появява много скоро, с избухването на Голямата депресия. Кризата помита плановете и на кредиторите, и на длъжниците, като срива целия фундамент на репарационните дългове. Тя ги погребва икономически, преди Хитлер да ги премахне политически.

Изводът от репарационната сага е, че без подходящ политически контекст няма споразумение по дълга. За един маргинален длъжник като България може да се отиде и по-далече: не съществува споразумение без очертаващо се (или вече в сила) глобално съгласие по световен дългов проблем. Но ако то е на хоризонта, функцията на периферните държави е да създават (или да избягват) прецеденти. Това е рискована позиция, от която (според обстоятелствата) те биха могли както да се възползват, така и да загубят. Цялото изкуство и свободата, оставена за „малките", в преговорите по дълга е именно да капитализират този свой рисков актив.

България в дълговата политика – Бежанският заем

Политическият възел около българския репарационен въпрос е модел на цялата междувоенна икономико-дипломатическа история на външния ни дълг.

След споразумението от 21 март 1923 г. първият значим повод, по който интересите на съюзниците от Съглашението се преплитат по чисто стопански пробле-

НБКМ–БИА

Лица на бежанци: българи от Демир Хисар на гара Свиленград, 1925

ми в България, са стабилизационните заеми от 1926 и 1928 година. Те са мащабна политическа операция, която маркира окончателното надмощие на англосаксонските финанси и на тяхната по-умерена доктрина по проблемите с дълга. Двата заема се реализират след тези на Австрия и Унгария, но отразяват същото виждане, че притокът на капитали към победените държави е необходимо условие за удовлетворяване на кредиторите. Тази философия е приложена с „плана Даус" и в Германия♦. Разликата е, че докато към възстановяващата се (след 1924 г.) германска икономика потича „спонтанен" приток на частни капитали, то за страни със съмнителен кредит като България се налага монтирането на по-сложни *политически* комбинации за гарантиране емисията на заема на капиталовите пазари.

Архетипът на този вид заеми е заложен със споразумението между ОН и Австрия от септември 1922 година*. Прецедентът възниква след съзряването на определени условия. Преди всичко става ясно, че схемата с международния кредитен институт, създаден по идеята на холандския банкер Тер Мьолен не работи. За да получи заем от него, Австрия стига до екстравагантния ход да предложи като залог безценната си колекция гоблени на Хабсбургите. Операцията, естествено не е осъществена. В същото време Англия си дава сметка за политическия интерес от

---

* Неговите принципи са възпроизведени в Унгария, която иска аналогично споразумение през май 1923 г. и го получава през март 1924 година.

♦ Вж. *Външният дълг като икономика.*

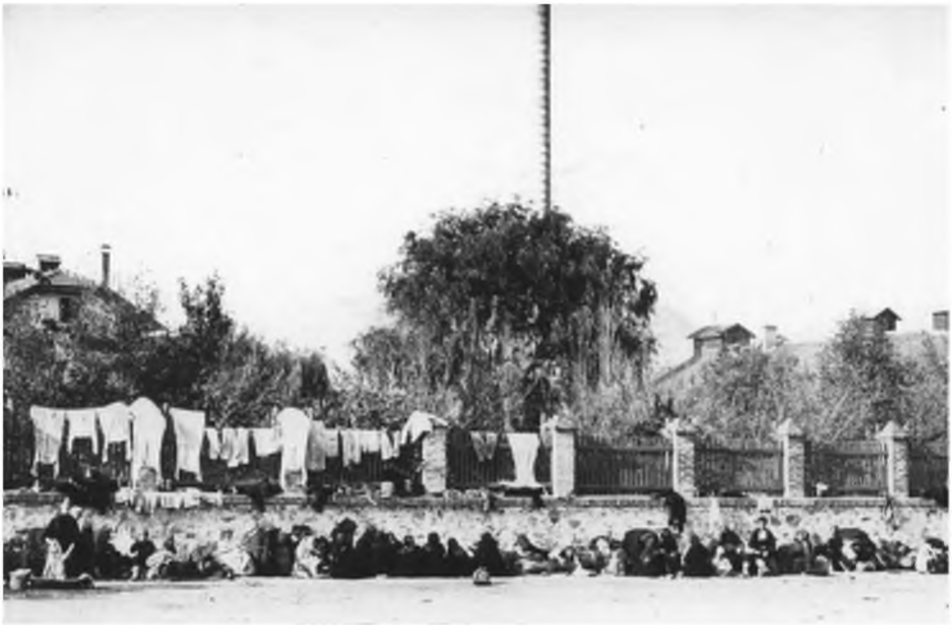

НБКМ–БИА

Бежанци в Пловдив

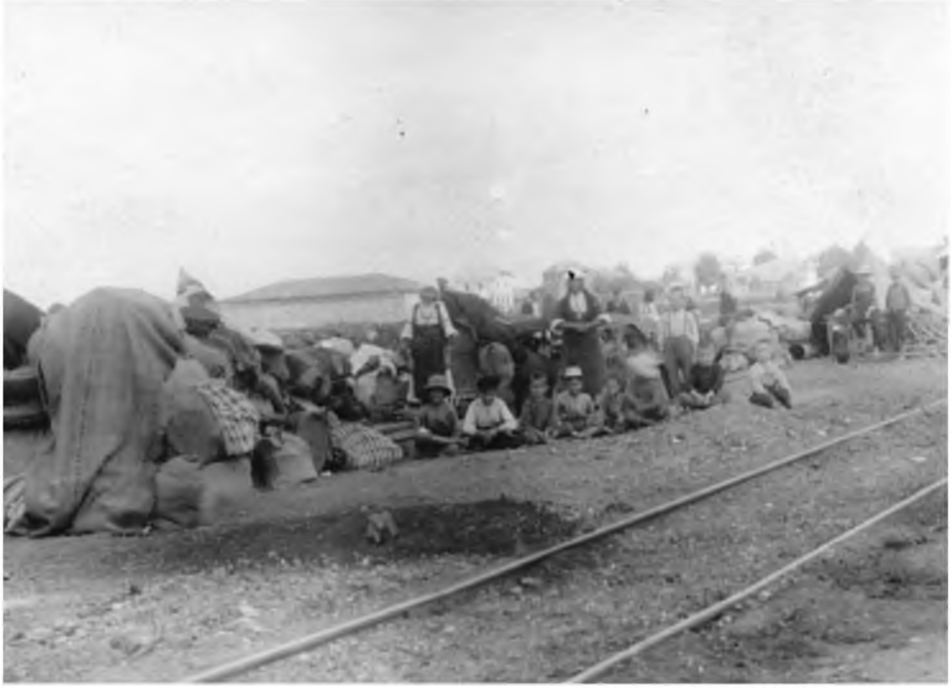

НБКМ–БИА

Българи бежанци от Западна Тракия при гара Свиленград, 1923 използване на ФК в стабилизирането на най-затруднените държави. Тя вижда в комитета инструмент, който ще ѝ позволи да неутрализира влиянието на Франция и тази линия е преследвана изключително последователно до края на 30-те години[32]. Нейни архитекти са председателят на ФК Ото Нимайер и англичанинът Артър Солтър, който председателства възловата финансово-икономическа секция към Секретариата на ОН в Женева. Те имат решаващата практическа поддръжка на Банк ъф Ингланд. Схемата се опира на няколко принципа – фактическа редукция на репарациите; осигуряване на външно финансиране (дългосрочен заем от Банк ъф Ингланд и частната Дж. П. Морган); поставяне под контрол на централната банка; общ политически мониторинг на ОН; залагане приходите от митниците.

За специфичната цел на Бежанския заем има и втори предварителен модел. Това е заемът, отпуснат през септември 1924 г. на Гърция под егидата на ОН за финансово подпомагане настаняването на преселниците от Мала Азия след войната с Турция от 1923 година. Двете операции преследват и „имиджна" цел, представяйки ОН като организация, загрижена за социалния мир и за уреждане на значими хуманитарни проблеми.

Бежанският заем от 1926 г. особено добре илюстрира ограниченията и възможностите за маневриране на малка държава като България. Около отпускането на този крайно належащ кредит отново се оформя оплетена конфигурация от политически фактори.

За Великобритания това е възможност и България (по силата на политиката за стабилизиране страна по страна под егидата на ОН) да бъде привлечена в сферата на английския капиталов пазар, където тя практически не присъства след заема от 1888 година. Но освен (общо взето пренебрежимите) финансови изгоди от спечелване на периферен длъжник, емисията на български заем в Лондон е (отново) преди всичко *затвърждаване прецедента* на английската гледна точка по световния дългов проблем. Още с предисторията на проектите (януари–август 1925 г.), на тях се гледа и като на инструмент за геостратегическа преориентация на България.

Историята започва през февруари 1925 г. и е свързана с фигурата на българския банкер и бизнесмен А. Куюмджийски. Той лансира сред някои европейски делови кръгове и сред българските управляващи идеята за заем, който едновременно да консолидира българския репарационен и предвоенен дълг и да укрепи златните резерви на БНБ. В политическото лобиране за тази идея се включват А. Ляпчев, Христо Калфов, ген. Вълков и английският представител в МСК в София.

В сбит вид икономическата схема на „плана Куюмджийски" е следната:

– Използване заинтересоваността на кредиторите от осребряване на едно съмнително вземане. Предлага се класическата му замяна с дисконтирано плащане, което обаче може да се реализира *веднага*. В случая проблемното вземане е транш А на българския репарационен дълг, който би могъл да се покрие с емисията на нов заем. Така България се освобождава от ипотеката по репарационните задължения и възвръща свободата си на действие във финансовата сфера.

– Заместване на едни кредитори с други. Доколкото става дума за емисия на заем от американски банки, старите кредитори (европейските победители и предвоенните носители на облигации) се заместват от нови. По този начин България се вписва във вече ясно очерталата се в Германия схема за рециклиране на репарациите от Европа към Америка с помощта на американски заеми.

– В първоначалната чернова на проекта неявно се допуска принципът за намаление на дълга, макар че в по-нататъшни варианти френските и английските възражения надделяват.

Първите правителствени сондажи за заем в Европа се правят от управителя на БНБ Коста Бояджиев и Й. Фаденхехт през януари 1925 година. Двамата осъществяват традиционната за подобна мисия обиколка, като носят със себе си „инвентаризация на българското имущество, което може да послужи за гаранция на един външен заем“[33]. Намерението на правителството на Александър Цанков да сключи голям (стабилизационен или консолидационен) външен заем се конкретизират през лятото на 1925-а. Още тогава на него се гледа като на първа стъпка към един значително по-голям „заем за развитие“. За Цанков това е и политическа цел преди излизането му от властта.

Този първи опит да се реши дълговият проблем в рамките на една обичайна „търговска“ схема, се проваля и ясно показва ограниченията пред българската позиция. Те са политически и чисто икономически, като доказват, че е преждевременно страната да се превърне в прецедент, който разчупва доминиращото виждане за дълга.

От френската и международната дипломатическа кореспонденция добре се вижда как българската инициатива задвижва концентрични кръгове сред европейските дипломатическо-финансови среди. Информацията потича във всички посоки – френските министерства на финансите и на външните работи; комитетите на носителите на български облигации; френските (но и английските) инвестиционни и търговски банки, с вече установени интереси в България; потенциалните нови кредитори. Задействат се и секретните служби, информиращи за дейността на българските дипломати и за контактите им с институции извън Франция. Именно при тези итерации се оформя крайната позиция на кредиторите и параметрите на новия заем.

Политическите трудности идват от съперничеството между „официалните“ кредитори.

Становището на Франция е ясно от самото начало. То е позиция на залязваща сила, на (по израза на френски икономист) „империализъм на бедния“. В нейното положение всеки запазен периметър се защитава с отчаяни усилия. В конфиденциалната кореспонденция на френската администрация нещата се наричат с истинските им имена, без никакви условности. Приоритетна е политическата символика на планирания заем, който се разглежда преди всичко като отдалечаване на България от френската орбита на влияние. При това борбата е не само с очевидния конкурент – Великобритания – но и с „победена“ Германия, която след икономическата катастрофа на хиперинфлацията преживява необикновен стопански подем, подхранван до голяма степен от притока на американски капитали. Експанзията на германските банки на Изток е производен процес (вторична вълна) на „нахлуването" на американските банки в Европа след 1924 година.

За Франция очевиден политически минус на „плана Куюмджийски" е евентуалната загуба на транш Б от репарационния дълг, което би я лишило от основен инструмент за натиск. Тук има и наранено честолюбие, тъй като приемането на плана би означавало изместването ѝ от презрените, последни присламчили се към трапезата, американци. Накрая, французите не могат да надмогнат вкорененото съмнение относно истинската платежоспособност на България, която в техните очи е винаги тенденциозно подценена. Не случайно английската позиция е по-мека и прави по-благосклонен коментар на проекта.

Доколкото проектът от лятото на 1925 г. е за заем, който ще консолидира (чрез изплащане) предвоенните български дългове, схемата е политически неприемлива за старите кредитори (т.е. за Париба) и за Ке д'Орсе. Те смятат, че „изплащането на старите дългове към френските носители на титри ще доведе до премахване на делегацията [на носителите] в София. То ще лиши Париба (и френското правителство) от един много полезен инструмент за действие в България... Франция ще престане да бъде основният кредитор на България, която ще види задълженията си консолидирани в ръцете на англосаксонците, а те ще поемат управлението на гаранциите". Пред българската страна е използван по-"изтънчен" лост за убеждение – френският мониторинг (икономическа условност) е представен като „добър" и безкрайно по-мек от евентуалния англосаксонски[34].

Страховете са още по-директно изразени в писмо на Ке д'Орсе до френския пълномощен министър в София. Франция е против заема, тъй като „даже при ограничен обем... един външен заем отваря път на голям консолидационен заем... Кредиторите няма да пропуснат да поискат гаранции, които в момента се държат от носителите на български предвоенни титри, отказващи, напълно легитимно, да ги освободят. Българското правителство тогава ще се обърне срещу нас, ще настоява за освобождаване на гаранциите и присъединяването ни към консолидационния заем"[35]. Рисковете за Франция са очевидни – загуба на контрол над гаранциите, а оттук и на политически контрол. Същевременно слабостта на тази позиция е прозрачна, тъй като тя се затваря в порочен кръг: „българите ще ни кажат, че ако искаме да посрещат задълженията си, ние трябва да позволим на България да забогатее... т.е. да получи необходимата финансова помощ; трябва следователно да освободим гаранциите, което ще ѝ помогне да намери необходимите ѝ кредити другаде, за да може да консолидира дълга си към нас. Но... *ние нямаме интерес да оставим България да се освободи спрямо нас.* МСК и Делегацията на носителите на титри в София, чието изчезване би представлявало за Българското правителство едно голямо преимущество от консолидационния заем, са за нас инструменти за действие, които не трябва да се пренебрегват и които не можем да изоставим в момента"[36].

Срещу тази ясна теза стои интересът на Великобритания. Но въпреки че тя е принципно заинтересувана от нов заем за България и че Английската банка (*Bank of England*) е дала съгласието си, конкретната конюнктура не е благоприятна за емисията му. В края на 1925 г. английският представител в София смята, че България няма шансове да получи заема. „Британското правителство и Английската банка (в момента) са против външни заеми в желанието им да поддържат курса на лирата. Те не само охлаждат исканията, но се мъчат и да отклонят заемоискателите от Ню Йорк, като стигат до това да ги дискредитират пред финансистите от Уолстрийт, боейки се да не би американците да заемат на европейските пазари собственото им място."[37] Съмнения изразява и влиятелният О. Нимайер, който не е привърженик на това, стабилизационните заеми да се „масовизират". За него те са инструмент за уникални казуси (каквито и така има немалко), а не обикновени заеми за развитие. Аргументът му е чисто пазарен – „нежелателно е ОН да се намесва в работата на комитетите на бондхолдерите и на банкерите", което деформира капиталовите пазари, а и подронва престижа на самия ФК[38]. Истината е, че в последвалите си отношения с България (и не само с нея) Нимайер не се съобразява със собствения си съвет и е напълно пълноценен – дори водещ – участник в преговорите по българския дълг...

Както многократно се случва, достъпът до заем на България е затруднен в голяма степен поради по-общи външни обстоятелства. На техния фон малките длъжници са фигуранти, чиито кредит може да бъде сринат от други заинтересовани страни, без някаква връзка със собствените им икономически параметри.

Към тези съображения се прибавя и чисто политическото отношение към правителството на Ал. Цанков. Като далечен първообраз на днешната „дипломация на човешките права", Англия проявява резерви към евентуална финансова подкрепа на непопулярния премиер, а Франция (още от август 1925 г.) обмисля условията, които чрез заема да наложат едно по-демократично правителство[39]. В случая (както и по много други поводи) „демокрацията" е евфемизъм за социална и политическа стабилност. При авторитарния режим на Цанков „разхлабването" на политическата система би било клапан, който да охлаби напрежението точно така, както след провала на партийния режим през 1934 г. се очаква успокоението да дойде от „затягане на гайките". И в двата случая кредиторите търсят оптимален политически ред от гледна точка на сигурността на инвеститора.

Съставянето на правителството на А. Ляпчев през януари 1926 г. разчиства тази пречка и променя атмосферата. В същата посока въздейства и конференцията в Локарно от октомври 1925 г., след която климатът в отношенията между държавите от Съглашението и победените чувствително се смекчава, създавайки по-добри общи условия и за дълговия проблем.

Тези събития обаче, не се оказват достатъчни за окончателно решение. В първите си оценки за новото правителство френският представител в София подмята снизходително, че „българската преса храни доста наивно илюзии върху благоразположението на силите, като представя (въпроса за заема) като уреден"[40]. А и значителна част от репарациите са към съседните страни, които по начало са подозрително* и обструкционистки настроени[41].

Третата опора на „политическата конструкция", определяща контекста на Бежанския заем, е финансовата общност. Известно е, че в значим случай като този и най-големите частни банки не предприемат нищо без консултации и съгласуване с правителствата и централните банки. Но от друга страна те не могат да игнорират интересите на своите банкови партньори, както и на носителите на облигации от българските заеми.

Първите български сондажи по повод възможен консолидационен заем, през август 1925 г., са естествено в Париж и Лондон. И въпреки че английската къща Шрьодер е заинтересована от подобна емисия (а Банк ъф Ингланд не се противопоставя), тя декларира, че не би предприела нищо без съгласието на основния играч на българския пазар – френския си партньор Париба. Тя в момента не само не е заинтересована, но е принципен противник на подобен заем поради собствените си, и на френското правителство, стратегически интереси в България. Пред Ке д'Орсе представителят на Шрьодер в Париж отбелязва, че „заемът при всички случаи ще се осъществи в даден момент, че френското правителство не може да го предотврати и че следователно то има интерес това да стане в добри условия". Въпреки всичко, при липсата на официална френска инициатива, Шрьодер временно изоставя проекта[42].

Франция (най-вече Съкровището) безспорно е изкушена от това, да получи незабавно едно (репарационно) вземане и от самото начало разглежда „плана Куюмджийски" като решение на *свой* (държавен) дългов проблем. В качеството си на длъжник във веригата междусъюзнически дългове тя има остра нужда от ресурси. В писмо на френското Министерство на финансите планът е окачествен, „по принцип", за много интересен**, тъй като по този начин „България би ликвидирала окончателно репарационния си дълг и би ни изплатила, в кратки срокове, капитал в достатъчно голям размер. Така нашите вземания биха избегнали всякакъв риск, а България би се освободила от наложения ѝ контрол, който тя понася с неохота"[43].

Не по същия начин гледат на нещата френските държатели на облигации от българските заеми. На тях се предлага ликвидиране на стари задължения при дисконт, който не им е изгоден, или поне не им изглежда такъв при тогавашната оценка на перспективата. Към момента на лансирането на плана България плаща на държателите само частично, а предложеното уреждане на техните вземания е направено върху базата на курсовете на книжата. Нов консолидационен заем би ликвидирал българските задължения към портьорите на нивото на току-що постигнатото споразумение с тях, т.е. при 42% от „златните" лихви по тези облигации. Ако предвоенните български дългове се уредят окончателно, при въпросните условия се губи предвидената в споразумението опция за постепенно увеличение на изплащания процент от дължимите „златни" лихви. През 1925 г. кредиторите съвсем не са загубили надежда да бъдат възстановени пълните плащания в злато, което – по пазарната логика – би повдигнало значително борсовите котировки[44].

---

* Опасенията им – почиващи на стара традиция – са, че заемът ще бъде използван за превъоръжаване.

** В резолюция, написана на ръка, тази квалификация е променена на „представлява известен интерес".

Много скоро пред носителите на български предвоенни титри възниква класическата възможност за политически натиск върху длъжника, чрез който да се търси уреждане на висящите въпроси*. Използването на предстоящия Бежански заем като „морков" е най-очевидната тактика. Така или иначе, френското правителство сам (почти сервилно) винаги търси съгласието на асоциациите на портьорите, преди да предприеме дипломатическите си ходове в София и Лондон по повод на Бежанския заем. В случая има и нещо по-важно – уреждането на статута на предвоенните дългове е поставено от ОН като изрично предварително условие за отпускането на заема. Постигнатото през декември 1926 г. споразумение за ревалоризация на старите дългове е резултат именно от тази пряка обвързаност.

В кореспонденцията на представителя на портьорите в София с Париба желанието да се обвържат двата проблема, е съвършено открито. При поредното търкане между българското правителство и носителите (по повод изплащането на купона от 14 март 1926 г.) Шарло отбелязва, че външният министър Ат. Буров „обръща земята и небето в Женева, за да получи Бежанския заем. Ако успее, той ще стане напълно несговорчив, тъй като ще си даде сметка, че е постигнал максимума, след като големият конверсионен заем [„планът Куюмджийски"] замина за страната на утопиите. Ако обаче Франция даде да се разбере, че без нея България няма да получи това, което желае, и че за да го получи, тя трябва още сега да се откаже експлицитно от всякакви увъртания по буквата и духа на споразумението с портьорите, тук (в София) ще трябва да поразмислят. Най-доброто би било Бежанският заем да се забави... с няколко месеца, т.е. до момента, докато ще започнем да повдигаме въпроса за подновяването на споразумението от 1 април 1924 г. Пълномощният ни министър в София... напълно споделя това мнение"[45].

Първият опит на България да направи радикален пробив в дълговия си проблем, не постига успех. Той не излиза от сферата на обсъжданията и не получава подкрепата на ОН. През 1925 г. Обществото не проявява интерес и към емисия на български заем (от типа на тези за Австрия и Унгария). Конфигурацията на политическите сили все още не позволява „комерсиализирано" решение за България, което би означавало нормализиране на финансовия ѝ статут. Промените настъпват през 1926 година. През пролетта планът за консолидационен заем е изоставен окончателно, но отстъпва място на подготвящия се, дипломатически и финансово, Бежански заем.

---

* Основната им цел е да се повиши процентът на обслужване на „златните" лихви над договорените 42 процента.

Въпреки това развитие, идеята за „българско решение", появила се с „плана Куюмджийски", оставя следа и загатва принципи, които впоследствие (когато обстановката узрява) се възприемат от международната политическа и финансова общност. Схемите на опосредствано комерсиализиране на репарационните дългове, на заместване на европейски с американски дългове и на гаранции на ОН при емисията са реализирани с двата стабилизационни заема от 1926 и 1928 година. С тях обаче България не е прецедент, а последният пристигнал, който възпроизвежда модели, прилагани по-рано другаде.

Новият момент в политическата конфигурация между кредитори и длъжници през 20-те години е появата на ОН като „покровител" на заема. Без да се обсъжда тук дали е имало алтернатива на обвързването с него, може да се твърди, че (поне при правителството на А. Ляпчев) тази линия придава по-"европейска" фасада на външната (и на икономическата) политика. Резюмирана от Шарло, тя се характеризира с „уважение към великите сили, приложение на Ньойския договор, съгласие със съседите, подчинение на ОН и привличане на чужди предприятия за икономическото възстановяване на страната"[46]. На тази линия той противопоставя програмата на „македонистите", прокарвайки разделителна линия между „цивилизованост" и „диващина". А три години по-късно, вече по повод идването на власт на новото правителство на Мушанов, Шарло прави следната твърде благоприятна рекапитулация: „България, която твърде ловко се постави от няколко години под протекцията и контрола на ОН, ще запази това положение, от което тя успя да извлече немалко облаги, оправдани впрочем от собствената ѝ умереност."[47].

Присъствието на ОН се отразява върху техническата рамка на дълговите отношения. „Употребата" на организацията става по особено „модерен" начин. Тя „поръчителства" за заема така, както днес споразумение с МВФ например е необходимо (но не и достатъчно) условие за договаряне с частните кредитори. ОН слага печат за благонадеждност от международната финансово-политическа общност. Българското правителство добре разбира, че „ОН, без да бъде един поръчител, чрез своите изучавания, извършени от специалисти, дава надлежно уверение в международните банкови среди, че дадена държава при дадени условия заслужава едно пълно доверие или не заслужава такова доверие. Пътят на ОН е необходим за добиване на едни по-добри условия за заем. Без този път условията могат да бъдат по-тежки"[48]. А банкерската къща Шрьодер заявява, че „би се съгласила да разгледа участието си в емисията на заема единствено, ако тази сделка е изцяло под егидата на ОН, както например при унгарския заем [от 1924 г.]"[49]. Но в същото време Шрьодер уверява холандските носители на български облигации, че няма да участва в емисията *и* при едно второ изискване – ако българското правителство не е постигнало споразумение с тях по условията на предстоящите плащания.

На ОН се гледа като на арбитър между разминаващите се оценки за кредитния риск на България. Емисията на нов заем е (освен всичко друго) повод за анкета на Обществото, която предоставя твърди и прецизни основи под исканията на носителите на облигации. Анкетите на ОН са единствената общопризната от всички заинтересовани страни база за оценка на платежоспособността на длъжника[50]. Именно в онези години се развива *информационният арбитраж* на МФИ, който в наши дни продължава да е решаващ за излизане от глобалните дългови проблеми. В новата си история България се сблъсква с него след 1990 година. Но и в по-далечното минало нужният консенсус около оценките на МФИ за българския риск се е превръщал в преграда пред типичната илюзия, че можем да „изхитрим" кредиторите или да „минем между капките". Независимо от това, дали „работещите" данни са напълно достоверни или не, за общността на кредиторите и длъжниците е необходим общоприет арбитър. Преди рейтинговите агенции, а и успоредно с тях, такъв са МФИ.

Отвъд техническия фон, намесата на ОН променя съществено и политическите дадености на българския проблем. Погледнато от страна на длъжника, новата ситуация е двусмислена, като балансът между положителните и отрицателните страни е изключително тънък. Това се вижда особено ясно с Бежанския заем.

За неговото сключване Репарационната комисия трябва да се откаже от изключителните си права върху *всички* ресурси на българската държава, които дотогава са „залог" на репарациите. По този начин Бежанският заем е пробив в системата от гаранции на репарациите, като премахва фактическата забрана за достъп до световния капиталов пазар, наложена от Ньойския договор. При достъпност на подобна *политическа* цел (приоритет на самото му сключване), конкретните *икономически* параметри на нов заем отстъпват на заден план. Политическата символика измества икономическите аспекти. Не случайно в мотивите към решението за одобрение от Народното събрание на договорите с банковата група се набляга на два основни момента – отсъствие на характерните за системата отпреди 1919 г. утежняващи условия (жуисанси, опции, задължителни покупки, ограничения за бъдещи финансови операции) и твърдението за по-благоприятно третиране, отколкото при аналогични заеми на съседни страни[51].

Потенциално благоприятна последица за длъжника от многостранната дипломация в рамките на ОН е омекотяването на прекомерната зависимост от *един* кредитор. България преди Първата световна война е небалансирано изложена към Франция. Уравновесяващата игра на основните действащи сили в ОН в някаква степен променя тази даденост.

С Бежанския заем България получава кредит от „англосаксонския" пазар, т.е. от доминиращия сегмент на капиталовите пазари. Страната влиза в друга икономическа (а следователно и политическа) орбита. За френската дипломация „няма никакво съмнение, че (чрез Бежанския заем) Британското правителство, което твърде малко се интересуваше от България преди войната, търси да укрепи своето влияние, първо за да експлоатира чрез своите капитали тази богата, почти нова страна, но също и за да я доминира политически“[52]. Отстъплението на Франция след 1926 г. се чувства в нервния тон, в носталгичните и заядливи бележки на представителя на портьорите в София. „Бийте англичаните!“ става основен мотив в неговата кореспонденция с Париба. Английски агенти започват да му се привиждат навсякъде, дори в лицето на Р. Шарон, който представлява ОН в София. ФК се разглежда, без заобикалки, като ръка на Англия, а Бежанският (по-късно и Стабилизационният) заем влизат в служебния банков жаргон просто като „английските заеми“[53]. Нараненото честолюбие на един изтласкан „господар“, което извира от донесенията на Шарло, намира утешение единствено в мъките на длъжника пред новата, по-тежка от познатата дотогава в България, условност на ОН.

Лостовете на Франция, разбира се, не са изчерпани. Нейната позиция след Бежанския заем обаче все повече се диктува от съображения на по-скромна, регионална политика*. В доклад на френския представител в София до Министерството на външните работи ясно се казва, че „ако, както всичко показва, следващите заеми са търсени на английския пазар чрез посредничеството на ОН, нашата подкрепа ще зависи от българо-сръбските отношения... Твърде вероятно е още дълго да трябва да се противопоставяме на кредити, които биха подкопали сближението и биха отдалечили повече България от нас“[54]. Няколко години по-късно, в разгара на събитията около българския мораториум, Франция отново разиграва дребнавата клиентелистка игра в Източна Европа. Тя не приема „обстоятелството, че България е под попечителството на ОН да я освобождава от задължението да направи идентични усилия на онези от съседите си, които приемат съветите на Франция“. Същевременно „контролът, който следва да се упражнява върху българските финанси, трябва да е драконовски. Това е единственият начин Румъния и Югославия да бъдат накарани да разберат, че е в техен интерес да се ангажират да респектират задълженията си, за да избегнат абсолютното попечителство“[55].

Така или иначе, Франция е принудена да се „постесни“ в ОН, в сравнение с предвоенните години, при упражняването на финансовия си контрол в България. Недоверието и дебненето между Франция и Англия се „бюрократизират“, като често контролът върху длъжника е повече административен, отколкото стопански.

Продукт на многостранната икономическа дипломация е международната икономическа бюрокрация, неминуемо свързана с йерархия на властови позиции. С двата стабилизационни заема назначенията на възлови постове придобиват решаващо значение както за кредиторите, така и за България. Интригите около посочването на комисар на ОН и на съветник в БНБ запълват десетки писма във френската (със сигурност и в други) дипломатическа кореспонденция. Роптаенето срещу „прекомерното“ присъствие на „англосаксонския елемент“ е постоянен сюжет. И въпреки че Франция признава (трудно и с нежелание), че не може да има всички постове, тя не престава да гради схеми за запазване на своя контрол върху административната машина.

---

* Тънък анализ на мястото и приоритета на Румъния във френската политика е направен в: Moure, Kenneth. French Money Doctors, Central Banks, and Politics in the 1920s. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 138–165.

Когато става дума за политически цели, институционалното (административното) въображение е безкрайно. Освен в баланса около титулярните постове, изкуство се проявява и в борбата за *създаване* на допълнителни органи, които изземват, допълват или ограничават реалната власт. Възможните комбинации тук са много, при което са важни всички детайли – каква е пряката връзка с ФК; доколко се ограничава (или допълва) позицията на титуляра; дали по околен път не се постига контрол върху съществен лост на икономическата политика (например контрол върху БНБ чрез бюджета); какви са негативите от непопулярността на контролирания ресор и пр.[56]

Към тази усложнена конфигурация се прибавя и институционалният интерес на ОН. Като всяка тежка организация, тя ражда собствени цели, превръщайки се, в известен смисъл, в самостоятелен играч. Съображенията ѝ за успех или за престиж стават елемент от процеса на вземане на решения. Предимствата на длъжника от усложняването на политическите отношения между кредиторите в рамките на ОН обаче са само потенциални. Използването им често е илюзорно.

По-типичен е случаят, когато тази организация се оказва ефикасен инструмент за „наддаване" в натиска на кредиторите върху длъжника♦. Въпреки остротата на конфликтите в рамките на ОН, при този, както и при други случаи, кредиторите намират общо решение. Около сключването на Бежанския заем България се превръща в пресечна точка на многостранна политика – съперничество между две велики сили (и кредиторите от техните държави); съперничество между Балканските страни; използване и „осребряване" на всеки един от тези два конфликта (почесто от великите сили, отколкото от клиентелата им). В естествено поле на консенсус между толкова различните интереси се превръща *наслагването* на мерки на икономическа условност спрямо България. Общият знаменател е използването на ОН като гарант за налагане на строг финансов контрол в замяна на съгласието на всички категории кредитори за известно облекчаване на плащанията. Политическото присъствие на Обществото изиграва спояваща, а не разграждаща роля в многоликата общност на кредиторите.

Бежанският заем въплъщава тази амалгама[57]. България получава относително скромна в абсолютен размер, но спешно нужна сума за посрещане на остър хуманитарен проблем. Тя сключва споразумение с довоенните кредитори (протокола от декември 1926 г.), което не възстановява веднага златната клауза, въпреки че приема принципа за постепенно връщане към нея. Рефинансира стария си просрочен дълг по съкровищните бонове, сконтирани от Париба още през 1912–1913

♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Многоглавата общност на кредиторите / Разломът на мораториумите.*

година. Записва в договора за заем, че изплащането на репарациите не трябва да подкопава стабилността на националната валута (при подобна опасност плащанията дори биха могли да бъдат суспендирани): по този начин (поне на хартия) един „икономически" дълг се поставя над „политическия" и открито се признава зависимостта между капацитета за обслужване на репарационните задължения и притока на свежи капитали. Срещу всичко това е циментиран принципът (доразвит и подробно кодифициран със Стабилизационния заем от 1928 г.) за тотален надзор над българската стопанска политика от ФК на ОН и се слага начало на трайното институционално присъствие на организацията в страната. България приема да започне дълбока реформа в БНБ, препотвърждавайки същевременно довоенния си ангажимент за отказ от всякакви законови промени, които биха заплашили стабилността на лева.

Това сечение изглежда близко до оптималното за момента. То не само е прието от ФК и финансовата общност, но е гласувано почти единодушно от българското Народно събрание. С едно единствено изключение – гласът на Никола Мушанов[58], който през 1926, както и през 1928 г., убедено бяга от обвързването с всякакъв нов външен дълг.

Външният дълг като икономика

Приближаването към външния дълг откъм по-необичайната гледна точка на политиката не подменя характера на проблема, а само набляга върху контекста на неговото решение. Този фон е безспорно важен, но той все пак е *оббивка* на чисто *икономически* процеси.

„Късата памет“ на основните действащи лица се проявява най-силно в дълговите кризи. Техният контекст се мени, но само за да подчертае по-ясно вкорененото късогледство на длъжници и кредитори. За разлика от семействата, които (по първото изречение на „Ана Каренина“) си приличат в щастието, а са по своему нещастни, в икономиката „нещастието“ на кризите е по-скоро еднообразно.

Всяка криза се резюмира с малко изречения. За длъжника тя е завършек на период на заслепение, през който усетът за реалното бреме на дълга е атрофиран и се живее над реалните възможности. За кредитора е развръзка на същия този период, в който усетът за риск е приспан, а „розовото“ опиянение е обладало масово инвеститори и потребители. Настъпва момент, когато (макар и постепенно) се осъзнава мъртвата хватка между длъжници и кредитори. Междувременно първите са прахосали голяма част от кредита, а двете страни трескаво започват да търсят решения за преразпределяне на загубите. С находчивост – по вече споменатите правила на „икономиката на трансферите“♦ – те ги прехвърлят отчасти една на друга, отчасти върху „безлични“ икономически субекти като „средния данъкоплатец“, централната банка или бюджета. В крайна сметка става ясно, че едностранни победители не може да има. Кредиторите, по-специално, разбират, че ако поискат да стоварят загубите изцяло върху длъжника, ще получат по-малко. Решенията и инструментите, които се налагат (при огромно конкретно разнообразие), във всички случаи консумират „вината“ на всяка една от страните и – за кратко – изваждат на бял свят еднопосочността на техните интереси. След което започва поредният цикъл.

Тази простичка история важи както за вътрешните, така и за външните дългове*. Едно от мощните полета в академичната стопанска история упорито търси поуките от междувоенните дългови кризи. То ги осмисля и операционализира, превръщайки ги в отправна точка на практически решения. В края на 80-те години именно някои от тях спомогнаха за преодоляване на проблемите в редица страни, вкл. и с българския дълг[59]. И ако кризите са по-малко или повече стандартизирани събития, то ровенето в конкретните случаи от миналото е мотивирано от естествената потребност за съизмерване на детайлите и на нюансите: в каква степен

---

* В XX в. тя е разигравана през 20-те и 30-те години, но в основни линии се повтаря и през 70-те, и през 80-те.

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Икономика на трансферите.*

(българското) икономическо поведение се вписва в преобладаващите тенденции; доколко (България) е „пионер" или изоставащ в глобални решения на дълговия проблем; каква е (българската) съпротивителна сила към кризите; каква е възможността (на България) да намери ефективни решения...

Икономиката на репарациите – някои поуки

Интересът ни отново се насочва към междувоенния период, където пак първата линия, която заслужава да бъде осмислена, са репарациите. Този път откъм чисто *икономическия* им аспект♦.

Техният политически характер безспорно е от значение, но той не прикрива, а дори прави още по-отчетлив, вградения в тях *дългов* проблем. През 20-те години изключително богатата икономическа дискусия по въпроса опира именно до изчистената същност на *всеки* държавен външен дълг в условията на златно-девизен стандарт – *трансферният проблем* с неговите две лица. От една страна, „външният" (валутен) трансфер, необходим за погасяване задълженията към кредиторите. От друга – „вътрешният" или фискален, свързан с натрупването на бюджетни ресурси за обслужването им.

Институционалните условия на процесите между двете войни са много различни от днешните. Същината обаче остава в прехвърлянето на част от Брутния вътрешен продукт (БВП) навън след предварително акумулиране на ресурси в държавния бюджет. Особеност при паричния еталон между войните и най-вече за режима му на функциониране при повсеместен контрол върху движението на капиталите е възможността държавата да осъществи (поне донякъде) вътрешния, но съвсем не и валутния трансфер.

Ето няколко (почти тривиални) извода от историята на репарациите, изстрадани и в България. Те препотвърждават уроците от богатата световна история на „обикновения" дълг.

Опитът да се наложат плащания, който надхвърля стопанските възможности на длъжника, води до финансов колапс. Класическият и многократно описван пример е Германия.

През първите следвоенни години погасените от нея задължения към победителите (репарации и други) приемат различни форми, като само по-малката част от тях са плащания „в брой". Трансферът се състои предимно в „натурална" декапитализация чрез прихващане на собственост, доставки на материали и оборудване и прехвърляне на злато от резервите. Въпреки това, през 1919–1921 г. 80%, а през 1923 г. над 100% от редовните бюджетни приходи отиват за плащания по Версайския договор[60]. Когато през 1923 г. ресурсите са практически из-

---

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур.*

черпани, се стига до финансиране чрез емисия, която предизвиква хиперинфлацията и тоталната монетарна декапитализация на икономиката.

Колапсът на длъжника (фактически или предстоящ) е сигнал за промяна в отношението и исканията на кредиторите. Както видяхме по повод на българския казус, постъпковото преосмисляне позициите на победителите относно репарациите е съвсем ясно изразено. 1923 еповратна година в глобален план. Германската хиперинфлация предизвиква удар по първоначалния „хищнически" модел. Тя отрезвява победителите, като ги отказва от философията на „незабавни и тотални" плащания и ги ориентира към решения, по-съобразени с действителната платежоспособност на победените. Проблемът отчетливо се измества към това, *как* да бъде осигурено осезаемо и редовно, но поносимо плащане[61].

През 1924 г. влиза в сила по-реалистичният „план Даус". Той се базира на три принципа: избягване на финансова катастрофа за длъжника; намаляване обема на плащанията; гъвкавост на анюитетите в зависимост от реалните постъпления и промените в икономическия потенциал на длъжника. Промяната е прецизно обобщена от Ж. Бурилков, който вижда и по-дълбоката мотивация. „При определяне германските задължения според плана [Даус] важна роля е играло съображението, какво германските държавни дългове, почти всички сключени вътре в страната, фактически са унищожени чрез пълното обезценяване на марката... Ръководната мисъл на Даусовия план е в никой случай да не се остави германският данъкоплатец в условия по-благоприятни от данъкоплатците в страните-победителки и затова съществена задача на плана е била на мястото на изчезналия вътрешен германски дълг да създаде един нов дълг към победителите. По същата причина планът предвижда обременяването направо германската индустрия с едно ипотечно задължение от 5 000 млн.зл. марки и железниците с 11 000 млн.зл. марки."[62]

По-нататък страхът от нова хиперинфлация и обезценка на марката водят и до още отстъпки, като например допускането за прекъсване на плащанията в чужбина и/или за временен трансфер в *марки* по сметка в германската емисионна банка*. С това експлицитно се признава, че макроикономическата стабилност на длъжника е не само желателно състояние и негова изключителна отговорност, но цел и на самите кредитори.

Поради астрономическите първоначални претенции на победителите, неизбежността на отписване част от задълженията на най-затруднените длъжници при репарационния проблем е по-очевидна, отколкото при обикновените дългови кризи. Въпреки това, „отстъпката" (както видяхме и с България) също изисква продължително узряване. За намаляване на германските репарации се говори от самото подписване на Версайския договор, но то е официализирано едва с „плана Даус" и с „плана Юнг". По този начин исканите от „кредиторите" през 1921 г. 132

---

* Припомням, че клаузата за суспендиране на плащанията е включена и в договора с България за Бежанския заем.

млрд.зл. марки са сведени до фактически изплатените през 1918–1931 г. 22.981 милиарда[63]. Междувременно се минава през редица разкроявания на първоначалната сума, като части от нея *профорна* остават в репарационния дълг, но фактически се отписват, за да отпаднат окончателно с решенията на Хагската конференция.

През 1930 г., на Хагската конференция, се стига до „окончателно" уреждане на репарационните плащания според принципите на разработения преди това „план Юнг", който допълнително намалява анюитетите. Този план е замислен за условия на бюджетна и финансова стабилност в световната икономика. Изглеждащото стабилно решение от 1930 г. обаче е пометено от Голямата депресия, която сама по себе си носи отпечатъка на късогледата дългова и търговска политика на победителите след войната.

Удовлетворението (поне частично) на кредиторите може да бъде постигнато само ако към икономиката на длъжника се насочи чувствителен обем капиталови потоци отвън. Финансовата изолация не прави длъжника платежоспособен. При всички дългови кризи рано или късно се стига до разбирането, че проблемът за неговата платежоспособност не е технически и едностранен, а изисква усилие от страна и на кредиторите под формата на приток на капитали. Това е – все още инакомислещо в средата на 20-те години – виждане на Дж. М. Кейнс за изход от репарационния капан. „Бидейки наказателна мярка без насрещна компенсация, те [репарациите] трябва да се изплащат, след като се осигурят средствата за нормалния стопански живот на победената държава в размер, който да бъде поносим за нейното стопанство и страните кредиторки трябва да ѝ съдействат с кредит или с международна търговия, за да стане тя платежоспособна."[64] Принципът постепенно е прокаран в Австрия, Унгария, Германия, България... Както отбелязва Вл. Моллов, „досега [1928 г.] прехвърлянето на [репарациите] е станало единствено и изключително чрез чужди средства или... във форма на едно преобръщане на политическите задължения, репарациите, в частни такива. Всички свои репарации Германия е заплатила от заеми"[65]. Целта на българската политика не е нищо друго, освен да повтори тази схема.

Числата оразмеряват процеса. С отварянето на Германия за чуждите (предимно американски) частни капитали, тя се превръща от нетен *кредитор* за около 3 млрд.зл. марки през 1923 г. (без репарациите) в нетен *длъжник* за около 15 млрд. през 1928 година[66]. През 1924–1932 г. Германия изплаща 11 млрд. марки репарации, при увеличение на „мирновременната" външна задлъжнялост на икономиката ѝ (главно към САЩ) с 18 млрд. марки[67]. За няколко години е извършен огромен пренос на капитали, като победена Германия погасява репарациите си благодарение на ресурсите, постъпващи от победителите (най-вече САЩ)[68]. Същевременно външните кредити, пряко или косвено (чрез съживяване на икономическата активност), облекчават бюджетната тежест на външния дълг.

Въпросното преформатиране на външния дълг в Германия и в други победени страни (вкл. България) носи нови рискове. Към 1930 г. 40% от германския дълг е краткосрочен и натрупан именно през последните години. Краткосрочен е дългът и на други големи длъжници в света (като латиноамериканските и източноевропейските държави, в т.ч. и България), които масово са заменяли дългосрочните си задължения с къси кредити. През 1931 г. това води до поредно обръщане на капиталовите потоци. Поради изтеглянето на краткосрочните депозити през 1929–1930 г. и масираното бягство на капитали, Германия отново се превръща в нетен кредитор, т.е. плащанията по репарационните и другите ѝ задължения надхвърлят притока на свежи ресурси. В 1931 г. верижните фалити на банки предизвикват колапс на кредита в Австрия и Германия.

Решението на мащабен проблем, което не е съобразено с взаимна обвързаност на различните видове дълг, не е трайно. Периодът между двете световни войни е особено богат на международни монетарни и стопански конференции, посветени (до голяма степен) на репарационния/дългов лабиринт. Първи стъпки прави и организация като ОН, призвана „на хартия" да търси приемливи многостранни решения в политиката и в икономиката. Но най-„зрелищното" потвърждение на въпросния принцип не идва от тези конклави. То е в едногодишния мораториум върху всички военни дългове (репарации и междусъюзнически), обявен на 1 юли 1931 г. от американския президент Х. Хувър. С него се признават настъпилата с депресията качествена промяна в световната икономика и фактическата неизпълнимост на репарационните дългове. Този акт буквално разсича възела. До излизане от мораториума така и не се стига, доколкото на Лозанската конференция, година по-късно, германските репарации са практически ликвидирани. (Германия се ангажира с еднократна вноска от 3 млрд. марки в новосъздадената Банка за международни плащания в Базел.) През декември на същата 1932 г. – с отказа на Франция да посрещне поредния падеж – „отмират" и междусъюзническите дългове. Този акт доказва очевидното: репарациите и дълговете на Съглашението към САЩ са две страни на една монета. Месец по-късно, през януари 1933 г., Хитлер идва на власт.

Хватката на взаимната дългова зависимост обаче не се разхлабва в нито един момент и след „мораториума на Хувър". При несъвършения, да не кажа несъществуващ, капиталов пазар през 30-те години именно договаряните многостранни компромиси напипват точката на равновесие. Мозайката от дългове през този период е особено пъстра, като всички (съзнателно търсени или наложени от обстоятелствата) проекти и фактически решения включват варианти за разплитане на възела от взаимосвързани дългове и за съответно разпределение на загубите между различните кредитори.

Историята и неосмислените поуки от 20-те и 30-те години се повтарят в основни линии през 70-те и 80-те. Въпреки многобройните разлики в политически, икономически и институционален контекст, схемата е сходна. Променени са действащите агенти и мястото им във веригата. Ако в първия случай американските банки рефинансират репарациите чрез капиталова експанзия в Германия, то през 70-те те рециклираха петродоларите чрез кредитна експанзия към Третия свят и част от Източна Европа. Пробив настъпи през 1981–1982 г., когато дълговите кризи проявиха непродуктивното използване на ресурсите от длъжниците и амнезията на кредиторите.

Фазите, през които премина търсенето на изход, са познати. След 1982 г. (както и в началото на 30-те години) посоката на потоците рязко беше обърната. Непосредствено след полския и мексиканския мораториум от 1981 и 1982 г. кредиторите заеха твърда и неотстъпчива позиция, оказвайки натиск върху всички длъжници за стриктно посрещане на задълженията. За отписване на дълг все още не можеше и да става дума, а притокът на капитали към районите на основните несъстоятелни длъжници (Латинска Америка и част от Източна Европа) бяха практически прекъснати. В същото време обслужването на голяма част от лихвите продължи. Старите длъжници се превърнаха в нетни кредитори – през 1982–1985 г. тези региони извършиха нетен трансфер на ресурси към кредиторите си, който в относително изражение надхвърля репарационните плащания на Германия. (Sachs, Larrain, p. 706). Ако това не се беше случило, световният дългов проблем щеше да се пренесе върху банките на развитите страни и да се повтори колапсът на финансовата система от 30-те години.

Едва след 1985 г. можеше да се стигне до съвременен „план Даус“, който прие версията на „плана Бейкър“*. Тази схема регенерираше принципа за необходимата капиталова инжекция към затруднения длъжник, като се превърна в официалната позиция на международната финансова общност през 1985–1988 година. Инициативата експлицитно приемаше, че стабилизирането на най-проблемните икономики е от интерес (задача) на самите кредитори. С „плана Бейкър“ световната ликвидност бе поотпусната. Новата политика не се изрази толкова в съществено увеличение на частните заеми, колкото в по-благосклонни условия на МВФ и Парижкия клуб по официалното кредитиране на силно задлъжнелите развиващи се (и някои източноевропейски) страни. „Планът Бейкър“ се придържаше към виждането, че световната криза е вече криза на ликвидността, а не на неплатежоспособността, и затова основното е да се поддържа доверието[69].

В края на 80-те години се стигна и до последната фаза, позната ни от междувоенната дългова история – редукция на дългове. Както и между войните, принципът за договорено отписване на вземания отново се наложи след продължително „осмисляне“ от страна на кредиторите. Те достигнаха до този „компромис“ едва след като през първата половина на десетилетието бяха събрани достатъчно вземания и натрупани необходимите провизии, за да покрият част от загубите по порано лоши кредити. Лансирана бе „схемата Брейди“**, която в много отношения повтаря решенията от 20-те и 30-те години, отписвайки дълг чрез преструктуриране на стария и емитирането на нов♦.

---

* По името на американския министър на финансите Джеймс Бейкър.

** Министър на финансите на САЩ при президентството на Джордж Буш-старши.

♦ За паралела между двете вж.: *Проектът от Стреза (1932) и „планът Брейди“ (1994)* в настоящия раздел.

Може би най-усвоената днес поука е тази за нуждата от едновременно решение на проблемите в различните сегменти от дълга. Взаимната им обвързаност се институционализира в (гласната и негласна) координация в действията на Парижкия и Лондонския клуб. Тя е значително улеснена от добре смазаната свързваща функция на Г–7, МВФ и на други международни организации.

До неотдавна липсващо звено в цялостната координираща механика беше представителството на държателите на облигации от суверенните дългове. Идеята за неговото „възраждане" бе лансирана в академичните кръгове още в средата на 90-те години[70]. Първообразът бяха асоциациите на портьорите (бондхолдерите), най-вече от междувоенните години, тъй като няма по-релевантен исторически опит в тази област от техния. В крайна сметка финансовият свят спонтанно роди и тази форма. Крахът на Паричния съвет в Аржентина в края на 2001 г. и съпътстващата го дългова криза организираха носителите на аржентински книжа в комитети, които възпроизвеждат функциите и целите на някогашните асоциации*.

Те бързо станаха пълноценни участници в търсенето на изход от кризата, макар и не с блестящ успех. Решението, предложено на инвеститорите, предвиждаше да получат 1/3 от номинала на облигациите си. Въпреки това в началото на 2005 г. 75% от тях приеха, все според познатата логика, че е по-добре малко, отколкото нищо. Още веднъж бе потвърдена гъвкавостта и незримата приемственост на икономическите форми.

Живата история на дълга – четири илюстрации

През 1919 г. разделителната линия в следвоенна Европа минава между победители и победени. На пръв поглед принадлежността към един от двата лагера (а не предвоенните задължения) еднозначно определя икономическото положение на държавата. Това е безусловно вярно за първите години, когато обществото е хипнотизирано от появата на огромни нови задължения по мирния договор, а политическият живот се движи в руслото на последиците от войната. Но с напредването в десетилетието на 20-те години става все по-ясно, че българският дългов (вкл. репарационен) проблем е част от по-общ. Мозайката от играчи, интереси и инструменти се обогатява, а стопанската политика има да балансира между две възможности – безропотно „подравняване" по общите решения и/или опити за използване „уникалността" на собственото положение.

Дневният ред на правителствата се движи в ограничен кръг възможни техники: протакане и даване възможност на глобалния контекст да „узрее", т.е. кредиторите да се подготвят и доближат до приемливо решение; формулиране на схеми, които да предложат общо допустими решения за различните порции от дълга; дебнене на всяка възможност за пробив във финансовата изолация.

---

* Асоциациите на носители на облигации от руските дългове отпреди революцията не са преставали да съществуват.

След 1919 г. България не излиза от зоната на експеримента. Обстановката е дотолкова необичайна, че приемливата пресечна точка в световен мащаб се намира опипом, а страната е част от това търсене. Неин водач в тази мъгла са тежките официални организации, така както се полага на най-обременените длъжници. Експеримент има в стабилизационните заеми под егидата на ОН. Има го в споразуменията „Ено" по частноправните спорове, наследени от войната. Нетривиални са, накрая, опитите за емисия на конверсионен заем в средата на 20-те години и предложенията за уреждане на българските дългове след мораториума от 1932 г., които предвещават друго нестандартно решение от 90-те години на XX век.

В следващите страници – през няколко документални свидетелства – хвърлям поглед върху „живата история" на четири епизода от българската дългова история между войните.

Генуа (1922)

Брюкселската (1920) и Генуезката (1922) конференция са ключови моменти в следвоенното икономическо възстановяване. В Генуа – под влияние на управителя на Банк ъф Ингланд М. Норман – се конкретизира доктрината за бъдещето на централните банки. Неговата основна идея е да се върне мястото на британската лира, като само водещите страни държат резервите си изцяло в злато. Очаква се банките на периферията да акумулират резерви в активи, конвертируеми в злато и да стабилизират икономиките си чрез сътрудничество с емисионните институции на „центъра". Идеята на Норман е максимален брой страни да се вържат за лирата и най-вече да се предотврати обвързването на Германия с долара[71]. Освен с чисто икономически конференцията се занимава и с политически проблеми, вкл. тези за репарациите.

Участието в Генуезката конференция, проведена от 10 април до 19 май, илюстрира първата – „героична" – фаза от позицията на България по дълга. „Героиката" е любима поза на политикани и популисти, а правителството на Стамболийски е особено склонно към тази постановка.

Свидетелски поглед към Генуа предоставят записките и дневникът на Н. Стоянов от конференцията. Тези лични документи показват сложността на българската позиция, лутаща се между поривите за самостоятелност и отрезвяващата реалност.

В дневника са отразени подготвителните стъпки, предшествали конференцията. Преди заминаването в София, по инициатива на Н. Стоянов е организиран „надпартиен" форум, на който за обсъждане са поканени „най-видните общественици и икономисти" – Стамболийски, финансовият министър Турлаков, А. Ляпчев, Ат. Буров, Й. Фаденехт, Н. Сакаров, К. Попов, Ал. Цанков, Н. Милев, Д. Михалчев, Д. Мишайков, Х. Чолаков и др. В по-тясна техническа комисия се подготвят материали по всички политически и финансови въпроси, в т.ч. и по репарационния проблем. Малка засечка идва от обстоятелството, че „поради университетския въпрос [конфликта на правителството с университета] професорите отказаха съдействието си, но впоследствие Ал. Цанков и Н. Милев извършиха възложената им работа"[72]. Партийните игри се проявяват по-късно, когато двамата (като представители на опозиционните партии) отказват да влязат в самата делегация.

Положението на България в Европа не е само дипломатическа реалност. То е вградено в чисто битови и протоколни подробности, отбелязани от Н. Стоянов. Проницателната му (и хиперчувствителна) наблюдателност долавя, че българската делегация е настанена във вила с други две малки страни със слаби валути – Албания и Австрия. А самата конференция се насочва главно към руския въпрос, макар че по думите на Стоянов „русите на бяха добре подготвени и говореха дреболии"[73].

Защитната схема е проста: страната приема основните принципи на следвоенната икономическа ортодоксалност, но репарационните задължения работят против нея като подкопават паричната стабилност. „За да се позволи на България да дойде до финансовото си и стопанско положение отпреди войната... се налага да получи пълна и продължителна отсрочка на репарационния дълг."[74] България се самовъзприема като „догонваща" страна и правителството предлага решение на репарационния проблем в духа на разглежданите варианти за Германия. Успоредно с това се правят постъпки за отпускане на все още химеричен международен кредит за възстановяване на икономиката. На практика това са основните линии, които се реализират по-късно.

Атмосферата на международните конференции от онези години се долавя в интензивната епистоларна активност между делегатите, в дебатите от пленарните заседания (общи и по комисии), в обсъжданията в рамките на самите делегации. Бележките на Н. Стоянов отразяват всеки един от тези кръгове. Те улавят неувереността и страха на Стамболийски да засегне официално репарационния въпрос[75], както и конкретните му неофициални отстъпки, които стигат до ангажименти за анюитети от 10 млн.зл. франка[76]*.

Най-драматично обаче се оказва решението по въпрос, който не е повдигнат на самата конференция, а е поставен от МСК в София. Това е ултимативното ѝ искане Народното събрание да гласува подготвената от комисията конвенция по залагане приходите от митниците като гаранция за репарационния дълг. От архивите на МСК, съхранявани в Париж, става ясно, че в комисията се опасяват от оптимистичната възбуда, завладяла българската делегация преди заминаването за Генуа. Припомнянето на ултиматума (препратено в Генуа на 14 април) е сигнал, който трябва да постави нещата на място и да препотвърди действителното положение на България.

Свидетелството на Н. Стоянов за напрегнатото обсъждане в българската делегация примесва поласканото чиновническо честолюбие на съветника с нерешително-

---

* Това, че нито един прибързан и безотговорен ангажимент не остава ненаказан, се потвърждава месеци по-късно, когато в решаващата фаза от преговорите през март 1923 г. МСК – позовавайки се на декларацията на Стамболийски – първоначално отказва да преговаря за по-ниски анюитети.

НБКМ–БИА

Ал. Стамболийски и Кръстьо Раковски на конференцията в Генуа

стта (изливаща се в безотговорност) на държавника. Нерешителност, която напълно контрастира със самоувереното публично присъствие на Стамболийски в България.

Пасажът от дневника е изразителен[77]. „Той [Стамболийски] изложи в заседанието исканията на МСК и поиска членовете на делегацията да кажат какъв отговор да изпратим в София. Никой не вземаше думата. М-р Председателят след малко каза: *„Да отговорим в София да се приемат исканията на МСК, пък няма да ги изпълняваме.*" Пак последва мълчание. Тогава аз поисках думата и казах: "Г-н М-р Председател. Никое българско правителство не бива да приема тия искания на МСК." М-р Председателят окуражен от тези мои думи каза: "Щом г-н Стоянов казва, че никое българско правителство не бива да приеме тези искания на МСК, то и аз няма да ги приема." Телеграфира се в София правителството да не дава никакви обещания на МСК и да иска от нея изчакването на завръщането в София на м-р Турлаков."

По-нататък исканията на българската страна по въпроса се преплитат с претенциите ѝ за излаз на Егейско море и с проблемите за малцинствата. Тук у Стамболийски отново се долавя борба на малодушието със „самовнушението". На фона на общото униние той изведнъж се въодушевява от поискана от Лойд Джордж среща с него. Но на приготвените от Н. Стоянов меморандуми за срещата министър-председателят реагира бравурно: "Аз ще напиша по-обширни изложения, а по отношение на изложението за бежанците ще ти докажа, че аз съм по-голям македонец от тебе." „Г-н Стамболийски написа нови изложения, допълва горчиво Н. Стоянов, почти еднакви по същество, но обременени със силно партийно политически елемент."[78] В крайна сметка тези писания потъват в дипломатическата центрофуга без никакви последици.

Генуезкият епизод приключва без конкретни споразумения по репарациите, но той е брънка в договореното няколко месеца по-късно формално намаление на репарационните плащания. В споразумението от 21 март 1923 г. се стига до първоначален анюитет от 5 млн.фр., който да се увеличава постепенно до 43.4 млн. през 1935 година. На фона на бързо изменилата се след Генуа политическа и икономическа обстановка, българските искания от конференцията (за 10 млн.фр.) се оказват дори по-щедри от приемливото за победителите. Изтеклите месеци са неизбежният период за „съзряване" на „кредиторите" и за напасване на многостранните интереси. Едва след него редукцията може да бъде записана във формален документ.

Защо Обществото на народите?

Заемите от 1926 и 1928 г. поставят пред България серия от „класически" въпроси, с които тя впоследствие ще се сблъсква в различни варианти. Един от тях е изборът между „официален" кредит (в случая – под егидата на ОН) и чисто пазарен заем от частни банки без подобни гаранции.

Както видяхме, сондажите на българското правителство за Стабилизационен заем започват още през 1925 г., а първите проекти за консолидационна частна операция („планът Куюмджийски") не се приемат от международната финансова и политическа общност. Политическата гаранция – както многократно става и по-късно – се оказва задължително условие за достъп до капиталовия пазар. След демаршите и преценката на различни предложения, правителството „в края на краищата... се убеди, че единственият път е пътят на ОН..." [79]

Правило в играта около „политическите" заеми е властта да доказва на обществото, че те са единствено възможните и най-подходящите. За това се изисква известно пропагандно и манипулативно усилие, тъй като при наличието на конкуриращи се решения изборът не е очевиден. Дебатите около различни варианти са повсеместни из Европа, но не всички страни са готови да се подложат на ОН. Португалия например преминава през всички предварителни етапи за подготовката на стабилизационна програма от „български" тип. Тя е посетена и от същия кръг експерти (включващ станалия по-късно знаменит френски икономист Ж. Рюеф), който е в Лисабон след мисията си в Гърция и България♦. Предложената схема е аналогична. Но Португалия

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Хората на икономическата условност.*

Н. Стоянов на конференцията в Генуа, май 1922

ЦДА

се отказа от заем под егидата на ОН. Причината е вероятно в самоувереността на един, тогава все още млад икономист на име Антонио Салазар. Превърнал се по-късно в дългогодишен диктатор, този „Пиночет на 20-те години" заслужава да бъде споменаван и като икономически реформист, успял да изгради доверие към страната си и наложил икономическа ортодоксия, без да прибягва до „вносни" авторитети.

Но би могъл да се приведе и контрапример. Това е логиката на доказателство чрез допускане на противното. В случая „противното" не е абстрактен аргумент, а живият прецедент с Полша, която опитва „трети път", търсейки на всяка цена да избегне формален външен контрол. Мотивът е най-вече политически. Намесата на ОН би я приравнила към победените страни като България. За такова политически унизително решение настояват (всеки със свои си мотиви) управителите на Райхсбанк и на Банк ъф Инглад. Първият опит за стабилизация (през 1924 г.) е неуспешен и през зимата на 1927 г. (няколко месеца преди българския заем) тя успява да сключи стабилизационен заем директно с частни американски банки (без егидата на ОН). Ролята на координатор и „патрон" на операцията поема Федералната резервна банка в Ню Йорк.

Сходни са мотивите и на Румъния, която по политически съображения и за престиж иска да избегне заем под егидата на ОН. За нея (както и за Полша) този тип

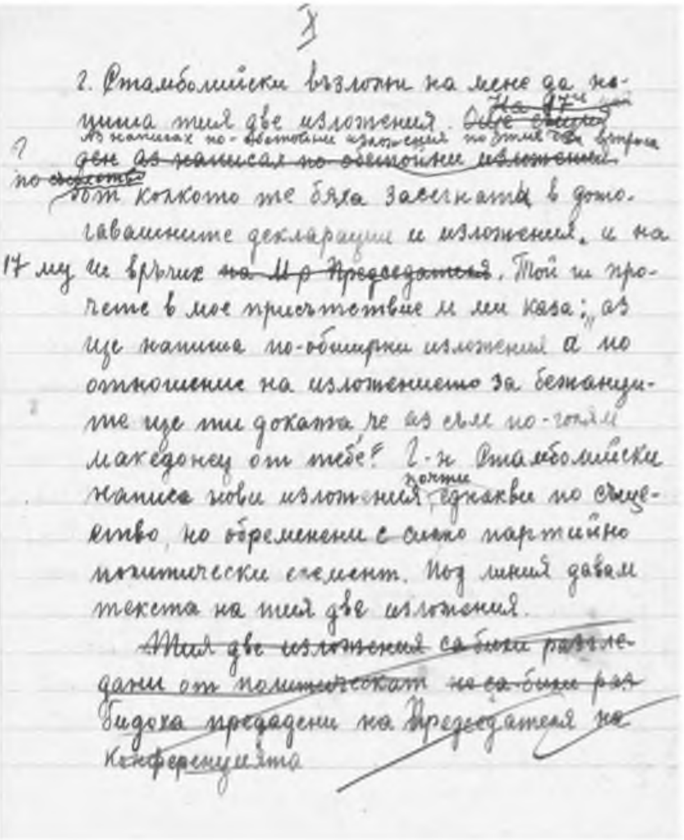

X

Г. Стамболийски възложи на мене да напиша тия две изложения. ~~Освен това~~ ~~На 17-и сутринта~~
Аз написах по-обстойни изложения по тия два въпроса
? ~~ден аз написах по-обстойни изложения~~
по ~~същество~~ от колкото те бяха засегнати в досегашните декларации и изложения, и на
17 му ги връчих ~~на Г-р Председателя~~. Той ги прочете в мое присъствие и ми каза: „аз ще напиша по-обширни изложения а по отношение на изложението за бежанците ще ти докажа че аз съм по-голям македонец от тебе!“ Г-н Стамболийски написа нови изложения, почти еднакви по същество, но обременени с ~~силно~~ партийно политически елемент. Под линия давам текста на тия две изложения.

~~Тия две изложения са били разгледани от политическат не са били разгледаха предадени на Председателя на Конференцията~~

Наддаване между политик и експерт. Страница от дневника на Н. Стоянов, воден в Генуа

ЦДА

кредити, отпускани със съдействието на „авторитарната Лига“, са обидни икономически символи, подходящи за победените държави. Поради традиционните връзки обаче, Румъния се обръща за набавяне на търсените капитали към покровителството на Банк дьо Франс. Тя изиграва сходна роля на ФК, като осигурява икономическа експертиза на авторитетни финансисти* и посредничи в сондажите на американските капиталови пазари. Но заедно с това е организирано доминиращото френско участие в емисията на заема и са осигурени поръчки за френската индустрия[80]. Сключен през февруари 1929 г., заемът е преди всичко политическа операция, която позволява на Франция и на централната ѝ банка да изместят Англия и Банк ъф Ингланд. Срещу това Румъния успява да заобиколи попечителството на ОН.

Както повечето факти и тези могат да се възприемат двусмислено. За Полша заобикалянето на ОН е аргумент за успех. За Вл. Моллов, защитаващ пред парламента българския заем, случаят доказва, че избягването на ОН е формално и

---

* Става дума за Шарл Рист и Пиер Кене, които са съответно подуправител и директор за икономическите изследвания на Банк дьо Франс.

Полша е стабилизирала злотата при по-тежки условия. „Въз основа на това съглашение [с банките] полското правителство публикува във формата на закон програма за стабилизация"[81], която е напълно сходна на българската. Тя по нищо не се различава от програмата, наложена от ОН – същите макроикономически мерки, същата институционална програма за емисионната банка. При това [тук Моллов ликува] в приетия закон се съдържат – по негова преценка – дори по-унизителни условия на пряк личен контрол върху политиката на банката и правителството. Присъствието на съветник в Полша е в качеството на член на Управителния съвет на Националната банка, „с права много по-широки и заедно с туй [той] е финансов съветник на правителството". Що се отнася до Румъния, тя също не избягва външния контрол, макар той да се осъществява от Банк дьо Франс. Поставените от нея условия се различават слабо от доктрината на ФК, наложената стабилизационна програма е идентична, а искането за независимост на румънската емисионна банка не е избегнато, като само е поставено под наблюдение на французите[82].

Според Моллов „това, което се установява на международна база от ОН, се установява в по-тежка форма от страна на банките, които се занимават с даване на заем за стабилизиране на монетата на една държава, която не се е отнесла за това до ОН... Пътят на ОН е необходим за добиване на едни по-добри условия за заем. Без този път условията могат да бъдат по-тежки"[83]. Това, почти дословно, е риториката, обясняваща присъствието на МВФ в България.

Ограниченият избор на кредитори е стара участ на България. В средата на 20-те официалното покровителство и благословията на ОН са „технически" неизбежни за заемоискателя, който желае да излезе на борсите на страните победителки или да получи съгласието на правителства и банкери. (Изискването е практически институционализирано от Банк ъф Ингланд.)

Около длъжник в затруднение се навъртат рояк авантюристи. Моллов описва картинно тази атмосфера на лешоядство. Оферти валят отвсякъде с едно и също мото – „дайте ни право на опция за два, за три месеца да си опитаме късмета... Предложителите не искаха да определят нито размера на лихвата, нито размера на разликата между емисия и цесия, а искаха договорът да бъде предварително гласуван, та след това вече банковите къщи да определят и процента на лихвата, и амортизацията, и др. условия на заема"[84].

Което, разбира се, не е избор. Само тежката официална гаранция позволява да се достигне търсената крайна цел: поне частична конверсия на българския дълг. Вл. Моллов го съобщава ясно и патетично пред Народното събрание. „Пътят, който беше избран, е път да се освободят вратите, да може България да бъде позната, да може да се направи един опит с котиране без неуспех... Може да се сключи договор за заем... и да бъде свързан с неуспех, заемът да няма достатъчно подписка. Това означава пропадане кредита на държавата. Несъмнено, че такава една операция се свързва с известни ликвидационни уреждания на стари задължения. *Никъде в света няма да получите пресни пари, докато не сте уредили старите си задължения по един или друг начин...* Ние получихме мораториум (по предвоенните дългове). *Разберете какво е значението на това да имаш мораториум за стари задължения и да търсиш нови пари.*"[85] При положение че България е постигнала споразумение за отсрочване с предвоенните си кредитори (докато Гърция го няма, а Югославия решава проблема с арбитраж), никакъв достъп до частни капитали не е възможен без намесата на ОН.

Че заемът под егидата на ОН не е оптимумът, добре се разбира от тези, които го сключват. Н. Стоянов го определя като „необходимост". Ат. Буров, с рефлекс на банкер, го казва още по-ясно. При всеки заем „банкерът иска да продава, от касата си никога няма да прави заем, той трябва да намери хора, които да изкупят неговите книги. Кое може да накара инвеститора да купи облигации от този заем, докато съществуват на борсата от другия тип, които са гарантирани морално от ОН? Само едно – изкушението от по-ниската цена и това изкушение трябва да бъде достатъчно силно, за да покрие по-големия риск, на който се излага – заем извън ОН ще е при всички случаи по-ниско котиран (по-неизгоден за България)".

В несигурния следвоенен свят новата институция позволява да се намери (нова) точка на равновесие. В крайна сметка то се постига благодарение на „преимуществото, че [заемите] са проучени от ОН, че има известен контрол, организиран от това Общество, че има известни залози"[86]. Ключът е в непознатите дотогава форми на мониторинг (осигурен на кредиторите) и в нематериалната гаранция (предоставена на проблемните длъжници), които се появяват с присъствието на ОН.

Отговорността на кредиторите и на длъжника – България и глобалната кредитната експанзия (1924–1929)

Всяка световна дългова криза е резултат от поведението и на длъжници, и на кредитори. Кризите идват с безотговорността и „разпуснатостта", родени от „многотията". Създавайки изобилие с агресивната си политика, кредиторите сами организират условията за лоши кредити. „Изяждането" на заемите от длъжниците е другото лице на апетита за отпускането им. За длъжниците обикновено кризата е плод на некоректна оценка на собствените им перспективи или на форсмажорни причини. За кредиторите тя е последица от заслепението към риска.

Както документирано и систематично доказва Чарлз Киндлебергер, корените на всички големи финансови кризи на капитализма от XVII до края на XX в. са идентични и могат да се намерят в ексцесиите от всякакъв род, съпътстващи предходната еуфория – излишества на дълг, на производство, на цени на активите, на заплати и бонуси на мениджърите... „Склонността да се измами и *да бъдеш измамен*, пише той, върви заедно със склонността към спекулата. Кризите са тясно свързани с транзакции, довеждащи до ръба – колкото и неясна да е границата – на закона и на морала. Измамите са от всякакъв вид: акционери стават жертва на своите директори, инвеститорите са подвеждани от финансовите си съветници, банкери и служители плячкосват собствените си фирми. По време на подема състоянията се трупат, хората стават ненаситни за печалба и измамниците излизат на сцената, за да се възползват от това ненаситничество. По-късно крахът, паниката и придружаващото ги спасяване поединично създават още стимули да се играе не по правилата, за да спасиш себе си.“ [87]♦

По време на първия си капитализъм България попада в завихрянията на световна кредитна мания на два пъти – в началото на XX в. и през втората половина на 20-те години. В първия случай страната е брънка от експанзията на френския капитал – кредитите, отпуснати на България, са само малък сегмент на фона например на огромните руски заеми, които влудяват френските инвеститори. През 20-те години вълната се надига най-вече откъм САЩ, като залива Европа и Латинска Америка. Атмосферата обаче е сходна – на безпроблемност, приповдигнатост и оптимизъм.

Духът на 20-те години заслужава да бъде отбелязан, защото той добре илюстрира мъртвата хватка, в която са впримчени кредитори и длъжници. Според консервативни оценки, през 1920–1931 г. в САЩ са емитирани чужди облигации на 42 държави за 10.5 млрд. долара[88]. Много от емисиите са „безразсъдни в обещанията си, хаотични в разпределението и размера си и с безсрамно високи лихви“[89]. Двадесет години след събитията Йосиф Шумпетер с категоричност заявява, че най-важните черти на Голямата депресия се дължат изцяло на предхождащото безудържно предлагане и търсене на заеми, т.е. на отклонения от нормалната търговска практика, които са могли да бъдат избегнати[90]. Напълно сходен е изводът на К. Попов за причините на българската финансова криза от края на XIX век[91].

Еуфоричната атмосфера след войната отразява промяната в „социологията на инвеститорите“ в САЩ. След успеха на масовите военни „Заеми на свободата“ от 1917–1918 г. (*Liberty Loans*), банките изместват интереса си от „малките котерии на богатите“ към ресурсите на разширяващата се средна класа[92]. Подобно на френските банкови къщи преди 1914 г., американските започват да комерсиализират „на дребно“ пакети от емисии облигации. Традиционните институции като Дж. П. Морган губят пазарни дялове за сметка на по-агресивни и по-малки институции, готови „да задоволят апетита на публиката за облигации, без особено да съизмерват риска и доходността“[93].

Основата на пирамидата от инвеститори е широка и аморфна. През 1932 г. държатели на облигации от външни заеми, емитирани в САЩ, са около 1.5 млн. долара. Бондхолдери са физически лица, банки, фондове, учебни заведения, религиозни общности, болници, социални домове, щати и какви ли не още публични тела[94]. Повечето от инвеститорите са дребни и практически незастраховани срещу риска. За тях той е по-голям, отколкото за едър инвеститор с диверсифициран портфейл. Ето защо те поемат (почти) целите загуби при мораториум и са в значително по-неблагоприятно положение при разпределението на общата загуба между групи кредитори в случай на неплатежоспособност по суверенен дълг. Тези ли-

---

♦ За българския вариант на тази обща схема вж.: *Икономика на длъжниците / Една кредитна еуфория* и *Откъм частните банки / Културата на частното банкиране / Микрокосмосът на българския капитализъм.*

ца и групи са слабо информирани, без нужната култура и следователно най-уязвими на пропагандния ажиотаж. По правило проспектите на заемите представляват невнятни за тях текстове, в които единственото докосващо ги послание са заклинанията за „железни" гаранции.

Пред експанзията на емисиите практически не съществуват никакви сериозни регулативни бариери. Гласовете за известен контрол така и не са послушани, отчасти поради юридически съображения. Правителството се опасява, че ако се ангажира с оценки за всеки заем, към него могат да бъдат предявени имуществени искове за разрешени, но неуспешни емисии. Администрацията се ограничава до това, в отделни случаи да дава мнението си за политическата целесъобразност на една или друга операция, но не се намесва дори когато ексцесиите в непродуктивни заеми за Латинска Америка и за Германия стават очевидни[95].

На Илзе Минц дължим едно от най-добросъвестните описания (и интерпретации) на случилото се в САЩ по време на еуфорията от 20-те години. Тя говори за „атмосфера, опасна с [лековатото] отношение към риска"[96], а описанието ѝ може спокойно да се чете като скрупульозна разшифровка на това, което в самия край на XX в. управителят на Федералния резерв Алън Гринспийн назова с лапидарното „ирационална превъзбуденост" (*irrational exuberance*)*.

В началото на десетилетието бизнесът с облигационните емисии набира скорост в сравнително трудни условия. Публиката е невежа и банкерите трябва да влагат средства за „ограмотяването" ѝ. Основната им работа е да правят промоция на облигации, издавани от държави и градове, за които дребният инвеститор дори и не подозира, че съществуват. „Хората не знаеха, споделя един банкер, къде е [например] Унгария. Ние публикувахме книжки с картинки... провеждахме редовно кампании, за да обясняваме... наемахме хора, за да изнасят сказки, в които разказват каква е целта на заемите."[97] Всичко това увеличава риска от неуспех на емисията, разходите за нейното осъществяване и съответно цената (спреда) на заемите.

Около 1924 г. кредитната експанзия променя характера си. Ако дотогава има типичен „пазар на купувача" (търсенето на емисии надвишава предлагането), то през следващите години се преминава към „пазар на продавача" (предлагането доминира над търсенето). Промяната е както при всеки пазар, където конкуренцията се изостря: преминава се от „депресирани цени, високо качество на услугите [облигациите], високи разходи по продажбата към високи цени, ниско качество на продукта и ниски продажни разходи"[98]. На базата на „индивидуалната" история на заемите от 20-те години И. Минц заключава, че във втората половина на десетилетието има неоспоримо влошаване в качеството на емисиите – през 1931 г. 31% от направените през 1927–1929 г. изпадат в мораториум, докато този дял в по-ранните е много по-нисък[99].

---

* С този израз той обобщи нездравата треска на „новата икономика" от 90-те години, базирана върху експоненциалното разрастване на интернет бизнеса. Експанзията завърши с дълбок борсов спад и бе белязана от станали публично достояние финансови манипулации на редица големи американски корпорации и консултантски фирми. Самият Гринспийн бързо забрави предупрежденията и Федералният резерв продължи да налива ликвидност в икономиката, за да не пречупи еуфорията на инвеститорите и потребителите.

Ако в началото на 20-те чуждите клиенти обсаждат Ню Йорк в търсене на облигационни емисии, то след 1925 г. емисарите на американските банки започват да кръстосват потенциалните пазари, ухажвайки правителства, общини и предприятия. С разрастването на еуфорията продажбата на облигации вече не представлява проблем. Проблемът е да се спечели конкуренцията за емисия на нов заем в условията на жестока борба пред местните правителства. Подкупите и комисионите в екзотичния латиноамерикански пейзаж или в Централна и Източна Европа се превръщат в част от банкерския фолклор на епохата*. В 2000-те страници от протоколите на Сенатските слушания по повод поведението на американските банки през този период нито веднъж не е споменато за политически натиск, подкупи или пропаганда, на които да са подлагани банкери, за да отпуснат заеми. Напротив, многобройни са обвиненията срещу използването от тях на подобни методи за спечелване на потенциални клиенти[100].

Впрочем тази картина не се различава съществено от практиката преди войната, когато основните банки – емитенти на облигациите по нашите заеми – са френските. В мемоарите си Ив. Салабашев живописно фиксира настроенията около „калкулацията" на разходите по емисията, обяснени му от френски банкер. Според простичката сметка, на създадения банков синдикат се „полагат" около 2.5% за разноски, рискове и печалба. Ролята на синдиката е двойна: да закупи големи количества облигации от старите български заеми, за да повиши курса им и с това да улесни емисията на новия заем; да изкупи всички нови облигации, които в деня на емисията останат непродадени. Тук вече се съдържа риск, свързан с възможна загуба, ако на банката се наложи да се освободи от старите и новите облигации по по-нисък курс. Още около 2% поглъщат „правата на гише", които големите банки с най-високо доверие вземат за пласиране на облигациите сред широката публика. Най-любопитни са разходите за печата (около 1%). Той упражнява голямо влияние върху публиката и без негова поддръжка „не би било възможно във Франция нито заем да стане, нито някое предприятие да се финансира. При всяка по-значителна емисия, пише Салабашев, трябва да се спечели благоволението на 293 французки вестника, за да пишат благоприятно, или поне да обнародват анонси за работата. На всеки вестник се плащало разно, според значението му (от няколко десетки хиляди до няколко десетки франка). Когато някоя финансова операция се свършвала, представителите на вестниците веднага отивали в съответната банка и наредени във върволици чакали реда си, за да получат условената сума. [В банката на въпросния банкер имало специална стълба за целта]. Един голям френски вестник продавал на финансовия си редактор правото за финансови анонси срещу огромната сума от 200 хил.фр., които редакторът ежегодно плащал на администрацията на вестника, а той, от своя страна и за своя сметка, получавал от банки и др. учреждения стойността на анонсите. Друг един вестник вземал почти от всяка банка по една определена огромна сума за печатане на анонсите ѝ."[101] В крайна сметка, при цесионен курс от 94% банката емитент получавала (според заинтересованото оплакване на банкера, който се бори за българския заем) едва 1/2% от разликата в курсовете.

---

* Показателни са и изключенията, които потвърждават правилото. Изрично се посочват две известни банкерски къщи (Дж. П. Морган и Кюн-Льоб), предпочели да запазят качеството на емисиите за сметка на лесните печалби. Те „повече или по-малко се придържат към английската традиция, според която заемоискателят търси кредитора, а не кредиторът търси заемоискателя... Двете банки са единствените, намалили кредита си през втората половина на 20-те години... [и] мораториумите по техните емисии са сред най-редките измежду изследваните банки" (Mintz, Ilse. Deterioration of the Quality of Foreign Bonds Issued in the United States 1920–1930, p. 68).

Манипулирането на публиката чрез пресата (единствената налична тогава медия) и чрез слухове е отделен сюжет. Тази дейност е общоприета част от пейзажа, обилно коментирана от съвременници и изследвана от историци. Тук само ще спомена, че манипулациите включват както тънки и окултни ходове на елитни играчи (като например знаменития финансов журналист А. Рафаилович, осигурявал пласирането на руските заеми в Париж в края на XIX и началото на XX в.), така и неприкрити пропагандни кампании или информации на гъмжилото от платени дописници, формиращи по поръчка настроения „за" или „против" дадена финансова операция. Емблематичен е далечният случай от 1824 г., когато в разгара на спекулативната треска на Лондонския пазар с голям успех са емитирани облигации на измислената „южноамериканска" държава Пояис. В по-ново време инструментариумът се обогатява, става по-фин и неосезаем. Заедно с това и цялата медиаторска инфраструктура придобива по-голямо значение. Показателно е, че единствените отдели, пряко подчинени на директора на Париба от 20-те години Орас Финали, са тези за кадрите и връзките с пресата*.

Големите инвестиционни банки оплитат гъста неформална мрежа, обвързваща политици, журналисти, интелектуалци. Но колкото и да е мощно влиянието на дадена банка, всевластието ѝ е мит. При по-структурирани икономики и общества тя преследва целите си в конкурентни условия, където успехът не е праволинейно достижим и гарантиран: до всяка една финансова къща стоят други, които използват същите средства.

Българските заеми, както и всички останали, са бивали предмет на подобни публични манипулации. Оставяйки настрана съпътствалите ги дипломатически интриги, споменавам само ранния случай със заема за Земеделските каси от 1896 година. Неуспехът на емисията се дължи до голяма степен на активния медиен и политически лобизъм от страна на Леон Берже, който представлява интересите на носителите на облигации от Отоманския дълг. Емисията не само е забавена, но и става при особено неблагоприятна атмосфера – покрива едва 2/3 от сумата, по крайно ниския курс от 77 процента. За Берже е недопустимо България да получава нов заем, когато все още има да изплаща своя дял от поетия след Освобождението турски дълг[102]♦.

---

* Кадровик на банката е бившият френски държавен цензор по време на войната. Вж. Bussière, Eric. Horace Finaly..., (гл. XI), където са прегледани всички средства, използвани от Париба за оказване на окултно и/или явно влияние.

Манипулацията не минава задължително през медиите. Тя може да става с личен съвет, внушение от признат авторитет, разпространение на оптимистичен слух в тясна, но влиятелна среда, „директен маркетинг"... Красноречиво свидетелство в това отношение намираме на съвсем неочаквано място – „Български дневници" на личния секретар, а по-късно Велик шамбелан на княз Фердинанд граф Робер дьо Бурбулон. В този епистоларен документ, съставен от писма до майка му и жена му, се примесват интимни преживявани, сантименталност, служебни и верноподанически страсти, будоарни наблюдения. Някъде между всички тях се прокрадват и семейните парични въпроси, обсъждани с боязън, страхопочитание и предпазливост, характерни за трепереща над парите си лаик във финансите. В тази материя графът разсъждава като типичен буржуа и тъкмо с това е особено представителен за масата вложители в български – и сходни на тях – ценни книжа. Изборът между доходност и сигурност, пред който те са поставени, е класически, а балансът е търсен опипом, най-вече чрез допитване до „познавачи". Привилегията на Бурбулон е, че той може да пие от извора, като консултира направо сънародника си Жорж Буске. Съветите на представителя са типична промоция, която не се различава принципно от рекламирането на заема пред широката маса потенциални инвеститори. „На 29 октомври [1903], пише графът, изтече срокът на облигацията от 30 000 фр. с 6% лихва, която бях депозирал в Българската банка [БНБ]. С правата върху купоните сега лихвата е 5.70% вместо 6%. А защо да не внесем отново тези 30 000 фр. в Българската банка за срок от пет години? *Никъде няма да намерим 5.70% лихва.* Като замина, ще е съвсем просто да изпратя купона на Шиши или Буске... Съобщи ми мнението си по този въпрос. В момента трийсетте хиляди франка са оставени на *съхранение* в банката и носят 1% лихва."[103]

Тук в арбитража влиза стабилността на БНБ. Резюме от дълъг разяснителен разговор с Буске по този повод е простодушно предадено в следващо писмо на Бурбулон. „Той [Буске] не обича много Българската банка и ето защо [БНБ] има за гарант държавата. В случай на паника обаче (революция или война), ако хората искат да си изтеглят парите от банката и ако тя в този момент няма достатъчно пари, бидейки гарант, държавата трябва да ѝ заеме необходимите суми. Но ако *точно тогава* в

♦ За това, как кредиторите манипулират вече не общността на инвеститорите, а българското обществено мнение, вж.: *Икономическата условност – механика, хора, култура / Езикът и символиката на икономическата условност.*

държавата няма пари, моментът не би бил подходящ да направи заем от чужбина, така че стабилността на подобна гаранция е съмнителна." Очакваното внушение идва от само себе си, а БНБ като депозитар на безценната облигация е изоставена за сметка на нововъзникналата безметежна перспектива. „В замяна на това Буске категорично препоръчва да се купува от последния български заем, който е гарантиран от тютюните. Той каза, че това носи почти същия приход и е *абсолютно сигурно* за хора, които желаят да имат рента. Според него е очевидно, че ако от днес за утре човек реши да прехвърли голяма сума, това не би било добра операция, защото вследствие на борсовите колебания стойността може да се покачи или да се понижи, но че ситуацията е отлична за получаване на рента. Ще извикам Златаров [интендантът на цивилната листа на Фердинанд] и явно там ще вложа трийсетте хиляди франка. Не знам точно с каква лихва е заемът, пет процента, струва ми се."[104] Величината на лихвата вече дори не е толкова интересна. Буске излъчва нещо по-важно – авторитет и спокойствие – и колебаещият се инвеститор е окончателно спечелен.

Но нека се върнем към бодрячеството от втората половина на 20-те години. Готовността на инвеститорите да придобиват нискокачествени облигации идва от това, че „не си дават сметка за поемания риск, а с погрешната си преценка поддържат сравнително ниски цените на облигациите с по-високо качество"[105]. Проницателните наблюдения на И. Минц показват, че корените на това късогледство са в своеобразната „къса циклична памет". Заслепението се поддържа от отсъствието на мораториуми през предшестващите години, от значителните печалби, натрупани от инвеститорите по първите заеми от десетилетието, и изобщо от отсъствието на дълбоки кризи в американската икономика след войната. Икономическата памет избледнява, когато става дума за грешки, но проявява склонност да „удължава" и да проецира в бъдещето добрия опит. През 20-те години няма нито един случай на мораториум по суверенен дълг*. „Големите печалби... предоставяха средства за нови [некачествени] инвестиции... Колкото по-дълго продължаваше периодът на непрекъснати печалби без никакви загуби, толкова повече хората бяха склонни да приемат, че той няма край в обозримо бъдеще... Новите заеми, насърчени [от тези илюзии] се използваха за изплащане на стари дългове... като по този начин удължаваха живота на лошите длъжници, отлагаха мораториумите и подхранваха илюзиите"[106].

За разлика от инвеститорите в облигации обаче, банките емитенти, които се надпреварват в ухажването на кредитополучателите, са в течение на (или поне усещат) действителната платежоспособност на длъжниците. „По правило, незнанието не е причина за допуснатите грешки при външните заеми."[107] Въпреки това банките продължават да отпускат заеми в очакване, че благоприятните условия ще се запазят[108]. Проблемът е от областта на масовата психология – потокът не прекъсва, защото, противно на здравия разум, предпазливостта продължава да отстъпва, независимо от сигналите, идващи както от кредитори, така и от длъжници. Предупреждения са отправяни от американския финансов министър (срещу опасност от „безразборното отпускане на кредити и задлъжняване“), от експерти (за вероятността от депресия след кредитната еуфория), от представители на властите в страните длъжници (през 1927 г. управителят на Перуанската централна банка преценява, че кредитът трябва да бъде съкратен наполовина)[109]. Но банкерите най-трудно губят илюзията, че правят сигурни операции, а продължителният подем притъпява и тяхната чувствителност към риска. Те забравят, „че през XIX в. всяка низходяща фаза на цикъла е причинявала фалита на правителства и на други длъжници... Или ако катастрофите се припомнят, те се дисконтират от вярата, че модерната икономическа политика е в състояние да предотврати дълбоки депресии. Убеждение, затвърдено от мекотата на последните кризи“[110].

---

* Изключение е мексиканският мораториум в края на 20-те години, който обаче има силно политически мотиви. Руският от 1917 г., разбира се, също се помни, но и той се свързва с политически събития, които нямат отношение към текущата стопанска конюнктура.

В периоди на кредитна еуфория късогледството на инвеститори (крайните купувачи на облигации) и на банкери (посредниците при емисията) взаимно се усилват. Доверието на широката публика почива изключително върху вярата ѝ в банките емитенти. Образува се спирала, в която оптимизмът на банките се пренася към инвеститорите, а оттам обратно пришпорва банките. Активната сила обаче все повече става невъздържаният апетит на публиката, който превръща емисиите на банките в изключително лесни и доходни. Еуфорията от втората половина на 20-те години се крепи на общото убеждение, че светът е навлязъл в период на перманентен разцвет – след продължителен успешен бизнес банкерите (а оттук и публиката) се оказват имунизирани срещу естествения за тях възпиращ сигнал – „страхът от загуби“[111]. Единствената спирачка, която остава, е репутацията, но в условията на дива конкуренция надделява друга философия – „ако аз не отпусна този заем, ще го отпусне някой друг... мястото на банките, които все още държат на репутацията си, бързо е заето от други, споделящи илюзиите на публиката и готови да отпускат заеми без задръжки“[112].

Разбира се, отношенията между банките и инвеститорите далеч не винаги са безметежни. Те силно се изострят, когато настъпва моментът за разпределение на загуби от обявени мораториуми. Оплакванията на портьорите от държавата, която според тях не защитава добре интересите на дребните спестители, е често срещан мотив, особено в Европа, където намесата на властите в емисиите е много по-активна, отколкото в следвоенна Америка. Преди войната, заемите, организирани от френските банки например, задължително трябва да получат предварително разрешение от Министерството на външните работи. Неговата санкция се приема като поемане на отговорност и следователно – като оправдание за по-нататъшната намеса и контрол на френската държава в изпълнението на клаузите на договорите. Достъпът до котировка на борсата е първостепенно дипломатическо оръжие, използвано многократно, в т.ч. и срещу България. Между войните воплите за активна дипломатическа интервенция в полза на носителите на облигации във Франция се чувстват още по-силно предвид многобройните проблеми, които възникват около обслужването на старите дългове. Обвиненията от някои активисти на портьорите срещу банките емитенти, уличавани в сговор с длъжниците, са нещо обичайно[113].

За да приключа с картината от 20-те години ще спомена, че лихвите по облигационните заеми, пласирани в САЩ, са средно 1.3 пункта над тези по вътрешните (приемани за безрискови) облигации на американското Съкровище (6.36 срещу 5.30%)[114]. През 1925–1926 г. рисковата премия едва нараства от 2.18 на 2.32 пункта, докато през най-интензивния период от 1927–1928 г. тя намалява на 2 пункта. Инвеститорите видимо не обръщат внимание на увеличаващия се риск и на влошаващото се качество на новите емисии, като – противно на логиката – изглеждат дори по-уверени[115]. Действително равнищата на рисковите премии, особено на по-ранните заеми, се оказват достатъчни, за да покрият немалка част от загубите, понесени през 30-те години. Но към 1935 г. лихвите по над 1/3 от емисиите не се изплащат редовно[116], а внушителна социална група от 600–700 хил. (от общо 1.5 млн.) бондхолдери се оказват в ръце с облигации по необслужвани заеми[117].

Какъв е огледалният образ на тази (и подобни) световни капиталови еуфории за България?

Преди всичко, когато се говори за външен дълг, българската икономика не трябва да се мисли само като пасивен реципиент. „Съучастието" е несъмнен факт и то се изразява в нескрития ажиотаж на всички нива (най-вече на различни етажи на държавата) за търсене на кредити отвън. В архива на Н. Стоянов е запазено изразително свидетелство за тези настроения. От документа изплува картина на хаотичен, всепосочен, без мярка и безотговорен нагон за „докосване", по какъвто и било начин, до каквито и да са трохи от капиталовите пазари. Погледът на Н. Стоянов е на безпомощен държавен чиновник, чиито „ресорни" процеси се изплъзват от контрол.

„След войната, пише той до В. Моллов, се влоши значително финансовото положение както на държавата, така и на общините, а също почувстваха голяма нужда от парични средства и обществените учреждения и всички като цяр за излизане от това положение намират в сключването на външни заеми. Понеже страната не разполага със свои вътрешни средства, естествено е, че трябва да се дирят всички такива, обаче в диренето на тия средства *трябва да има система,* за да не се подбива кредитът на отделните институти, които дирят заеми, така и кредитът на държавата, а и да могат самите заеми да се сключат при по-благоприятни условия. Необходимо е според мене... щото исканията или предложенията за заеми от или на разните обществени институти да бъдат проучвани от ДД [Дирекция на дълговете] и докладвани Вам с оглед на нуждите на института, на потребните гаранции за редовността на службата на заема, на износността на искания или предлагания заем и на солидността и реномето на съответните емисионни банки. *Трябва да се избягват всички посредници* и при липса на предложения от сериозни емисионни банки ДДД да дири и насочва такива. Службата за дирене външни заеми за държавата и на всички обществени институти трябва да се централизира в ръцете на Министерство на финансите и на ДДД. Повод да Ви изложа тия мисли, които съм Ви излагал и устно, ми дава още непреустановената практика за по-отделно дирене и преговаряне за сключване на външни заеми от отделни министерства и отделни обществени институти. Известно Ви е, че след войната мнозина се заеха да дирят заеми за държавата, разбира се, без да успеят. *Явиха се безброй посредници, чужденци и българи, които правеха предложения за заеми, непочиващи на никакви сериозни проучвания.* И днес Софийската община преговаря самостоятелно за външен заем под гаранция на държавата, Пловдивската също, Варненската *казват* също и *може би* и някои други. *Според вестниците* също и Директорът на БЦКБ заминал за чужбина да сключва външен заем за банката и т.н. ...“[118][♦]

Подобна атмосфера възниква всеки път, когато капиталовият дефицит се изостря. В нея местната икономика никога не е само невинна „жертва“ на спекулативни външни капитали. В горните редове се открояват основните типажи, които вегетират върху неутолимия кредитен глад, като катализират (най-често и осребряват) трупането на външен дълг. България е традиционно рискова дестинация и към нея по-често се устремяват съмнителни ресурси и/или по-авантюристични посредници. А доколкото икономиката е силно одържавена, капиталовата треска се подклажда от държавните („обществени“ за камуфлаж) институции. Вездесъщи чиновници от различни нива се движат по всички азимути, като в набезите си нерядко успяват да нахлузят на държавата дългове, които ѝ тежат години. Фигурата на бодрия бюрократ, завръщащ се триумфално с предложение за „изгоден заем“ (днес – инвестиция) или заминаващ (все така бодро) в търсене на друг, е непреходна. Както преди 1944, така и след 1989 г. основната бариера пред този активизъм е поставена от външните „надзорни“ инстанции, т.е. от самите кредитори.

Преди Първата световна война България е на една от магистралите на световните капиталови потоци. При нормално развитие страната консумира кредит в ритъма на пулсациите на глобалната конюнктура: повече в периоди на разцвет и по-малко при големи кризи. Това движение е относително безпроблемно до момента, в който „поглъщателните“ ѝ възможности се окажат надхвърлени и се стигне до дългова криза.

След войната картината силно се променя, но статутът на потенциален обект на кредитна експанзия остава. Това, което пречи България веднага да бъде приобщена към надигащата се вълна, е положението ѝ на победена държава и на-

---

[♦] За ролята на държавата в прегряването на търсенето, на външния кредит и в изчерпването на валутните резерви вж.: *Икономика на длъжниците / Една кредитна еуфория.*

личието на репарационни задължения. Поради политическите проблеми страната няма за американските капитали достъпността и привлекателността на регион като Латинска Америка, която е истинският рай за тях. По-късно България намира специфичен път към капиталовите пазари. Заемите за нея, макар и с преобладаващо англосаксонски произход, минават през посредничеството на ОН. Това ги прави по- „гарантирани", но и по-тромави. Капиталите, до които тя получава достъп – са изкъсо регулирани от властите в държавите на кредиторите. В рамките на Версайската система България се оказва още по-уязвима на външен държавен рекет. Ще илюстрирам смисъла и значението на този пункт с конкретиката около емисията на Стабилизационния заем от 1928 година.

Политическата обвивка на заема е замислена преди всичко като форма да се преодолеят юридическите затруднения, свързани с репарационния дълг. А горещите желания на длъжника са удобен лост за налагане на редица уникални условия от кредитора.

След уреждане на принципната рамка с Женевския протокол от март 1928 г. (и ратифицирането му от Народното събрание през април) на дневен ред идва техническата подготовка на емисията. Първите сондажи от българска страна започват през септември 1928 г. с обичайното за подобни случаи пътуване на финансовия министър (Вл. Моллов) до главните европейски столици. Общият политически контекст се очертава от няколко дадености: открита съпротива на Югославия срещу евентуален заем, но и невъзможност да го предотврати сама; желание на Франция да се съобрази с Югославия, без обаче да се изолира от финансовата сделка, като участва само дискретно с ограничени капитали и предостави на българите умерена подкрепа; очевидно световно икономическо превъзходство на Лондон; съперничество между Франция и Великобритания (респективно между Банк дьо Франс и Банк ъф Ингланд) за стопански контрол. При тези обстоятелства Франция бързо изпада в положението на безсилна неудовлетвореност.

По внушение на директора на Париба и на управителя на Френската национална банка, Моллов започва преговорите директно с английската банкова къща Шрьодер, организирала вече емисията на Бежанския заем през 1926 година. Така те фактически признават приоритета на Лондонското Сити. Предварителното условие на Шрьодер, бъдещият синдикат да не включва банката Лазар, е прието от българския финансов министър. Преговорите обаче не вървят гладко, а френската страна не ги изпуска от поглед. Най-меродавният наблюдател се оказва председателят на ФК на ОН Дьо Шалендар, който коментира въпроса изцяло като французин, а не като международен чиновник. Той съветва френските власти да се заинтересуват по-сериозно от заема, макар делът, емитиран в Париж, да не надвишава 1/4 от общата емисия. Дьо Шалендар раздразнено и ревниво признава, че „слушайки г-н Моллов веднага почувствах, че неговите първоначални намерения да преговаря за отделни траншове ще се изпарят под силното влияние на барон Шрьодер, който направо злоупотребява с влиянието си“[119]. Наранено е икономическото и националното самочувствие, като Дьо Шалендар не крие това пред Моллов и пред другата ключова фигура – сър Ото Нимайер. Продължавайки коментара си, „безпристрастният“ председател на ФК отбелязва, че „ако българите искат един френски транш, нека започнат преки преговори с Париж и да престанат да създават впечатлението у банкерите от Лондон, че всичко се прави с тяхно посредничество. В действителност съм сигурен, че Шрьодер веднага е съобщил на Парижката и Нидерландска банка, което е коректно, и че тази последната е поканена от г-н Моллов, така че Шрьодер вече минава за основния посредник“[120]. Целта е чисто политическа и имиджова – да се „спаси честта“ (за сметка на периферен длъжник) и да не става съвсем явно, че именно една английска банка сама диктува напълно положението. „Уместно е поне да се запази благоприличие... На г-н Моллов, както и на англичаните ние трябва да оставим чувството, че френският пазар е отново независим.“[121] В поверително писмо от следващия ден Дьо Шалендар в прав текст формулира задачата френските банки да участват, за „да се поддържа принципът за независим френски транш поради немаловажни престижни причини“ (6 октомври).

След триседмични совалки на Моллов между Париж и Лондон приемливите параметри на операцията все още не са намерени. Стига се до класическия в подобни случаи ход за търсене на нови партньори. На 21 октомври Моллов изпраща шифрована телеграма до Ляпчев, в която оставя на премиера да реши окончателно дали „да получи пълна свобода, или да се завърне, или да търси други банки. Като такива могат да се посочат само Американските, защото там пазарът е по-добър, макар и парите да са по-скъпи. Ако сте съгласни... бих го направил, за да подчертая свободата си и да упражня въздействие и тук. За американските условия мога да се осведомя с моите връзки дискретно и то не без съгласието на представителите на финансовия комитет.“[122] Текстът е показателен както за ситуацията на пазарите, така и за възможностите на България. Америка продължава да е доминиращият финансов център, а България не е в състояние да направи дори опит да блъфира без съгласието на ФК.

Американската забежка остава без последици. Направен е контакт само с една банка („за която знае [управителят на БНБ] Асен Иванов“), но „тя не работи с Шрьодер и поради това съмнявам се, че французката част от заема би могла да се емитира. Също така Bank of England не би била възхитена от промяната“[123]. Периметърът на избор е напълно затворен в рамките на старите водещи банки, с които българската държава е работила (Шрьодер и Париба), на ФК (по-точно Нимайер и Дьо Шалендар, които по понятни причини са „скептични към американците“) и на интелектуалния и властови патрон на комитета (Банк ъф Ингланд). Не е учудващо, че до сделка с американска банка не се стига и че само седмица след идеята Ляпчев отривисто телеграфира на Моллов: "Преговорите с Лондон са така напреднали, че прекъсването им добро не ще донесе. *Изоставете експериментите*, а дръжте да извоювате възможното подобрение в емисията на Америка чрез Шрьодер, като по възможност по-голяма част да се вземе от Америка."[124]*

В началото на ноември 1928 г. заемът е договорен. Но във взаимозависимия свят на дълговете Франция търси да компенсира залинялото си влияние на капиталовите пазари. Това се опитва да постигне чрез натиск в търговските отношения, който върви успоредно с договарянето на новия кредит.

С обичайния обиден тон на жертва на нелоялна конкуренция, френският пълномощен министър в София се оплаква на Министерството на финансите от загубените позиции на българските пазари. Което съвсем не му пречи в същото писмо да препоръчва натиск върху България за приемане на френски поръчки. Формулата е антологична – „без да искаме привилегировано положение, ние сме *в правото си* да очакваме, че българското правителство ще има грижата в бъдеще да зачита повече интересите на нашата индустрия, когато тя е в лоялна конкуренция с чужди фирми"[125]. Повод веднага се появява – участие на френска фирма във фабрика за барут в Казанлък, което от по-обща гледна точка „дава важното предимство да ни отвори възможност за надзор над българския арсенал в момент, в който нямаме военен контрол в България". Само месец по-късно значително по-скептично настроеното за възможностите на Франция в България Министерство на финансите отбелязва, че е получило твърд ангажимент от Вл. Моллов. По станалия скандален случай с казанлъшката фабрика Моллов уверява, „че той *лично ще се намеси* и след запознаване с условията на търга *ще направи така, че* френската [заинтересована] фирма да може да участва при добри условия"[126].

Този ангажимент е прелюдия пред много по-сериозен. В архивите на френското Министерство на финансите се натъкнах на уникални документи, доказващи ангажимента на Вл. Моллов да обвърже получаването на френския транш от Стабилизационния заем с обещание за поръчки на френската промишленост**.

Завръзката се осъществява в най-крайната фаза от преговорите. В поредната шифрована телеграма до Ляпчев от Париж, в която вече става дума за уточняване на детайли, Моллов споменава, че „по въпроса за участието на Французката индустрия в доставки [френският президент] Поанкаре без едно писмо няма да разреши заема. Касае се... само за сумата около 30 млн.лв."[127]. На другия ден министър-председателят (вероятно под влияние на еуфорията от предстоящото събитие) отговаря с едно изречение на Моллов – „властни сте да привършите дори като задоволите Поанкаре за около 30 млн.лв. и като се задоволите с обещанието поне от Поанкаре, че ще се отмени данъкът"[128].

Последователността на събитията, така както те са отразени във френските документи, е следната.

---

* Има се предвид емисия на нюйоркския пазар от Шрьодер, а не от американски банки.

** Практиката е твърде стара и разпространена. Тя е почти рутинна за заемите, отпускани на България от Париба в началото на XX век.

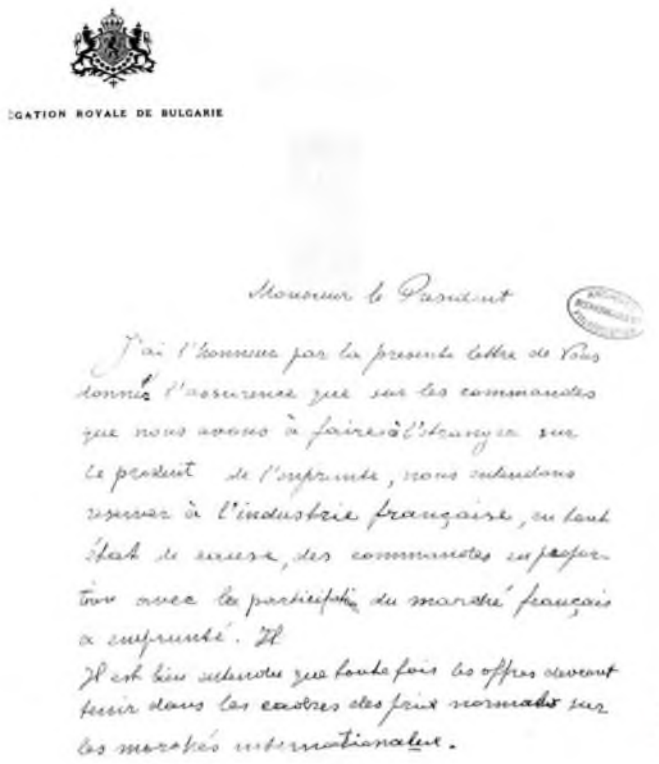

GATION ROYALE DE BULGARIE

Monsieur le Président

J'ai l'honneur par la présente lettre de Vous donner l'assurance que sur les commandes que nous avons à faire à l'étranger sur le produit de l'emprunt, nous entendons réserver à l'industrie française, en tout état de cause, des commandes en proportion avec la participation du marché français à l'emprunt. Il

Il est bien entendu que toutefois les offres doivent tenir dans les cadres des prix normaux sur les marchés internationaux.

SAEF 31589

Част от цената на
Стабилизационния заем:
ангажиментът на
Вл. Моллов към Р.
Поанкаре (ръкопис
и машинописно копие)

На 5 ноември директорът на Съкровището, Море, в ръкописно писмо съобщава, че на 12 октомври Моллов е приел безусловно формулата за обвързване на заема с поръчките*. Посочва, че това е формулата, използвана и от външния министър Братиану за румънския заем, т.е. става дума за позната практика. На 3 ноември, в навечерието на подписването с Париба, Моллов обаче се отмята пред Море, позовавайки се на изискванията на българското законодателство за задължителен търг**. Българският министър заявява, че максималната възможна отстъпка е към „формулата Братиану" да се прибави фразата „според формалностите на българското законодателство". По-нататък Море съобщава, че Поанкаре е реагирал остро, посочвайки, че подобна добавка не дава никакви гаранции на Франция и е неприемлива. Френският премиер предлага да се бави, като обвързва решението

---

* 12 октомври предшества с около 20 дни телеграмата, в която министърът споменава за искания от Поанкаре писмен ангажимент. Възможно е Моллов да е писал за това условие по-рано, в документ, който не ми е известен.

** Вероятно той има предвид именно тази сламка, когато в цитираната шифрограма от 3 ноември пише на Ляпчев, че „търси да внесе добавка за наше законодателство, но като зная колко е мъчен Поанкаре, съмнявам се".

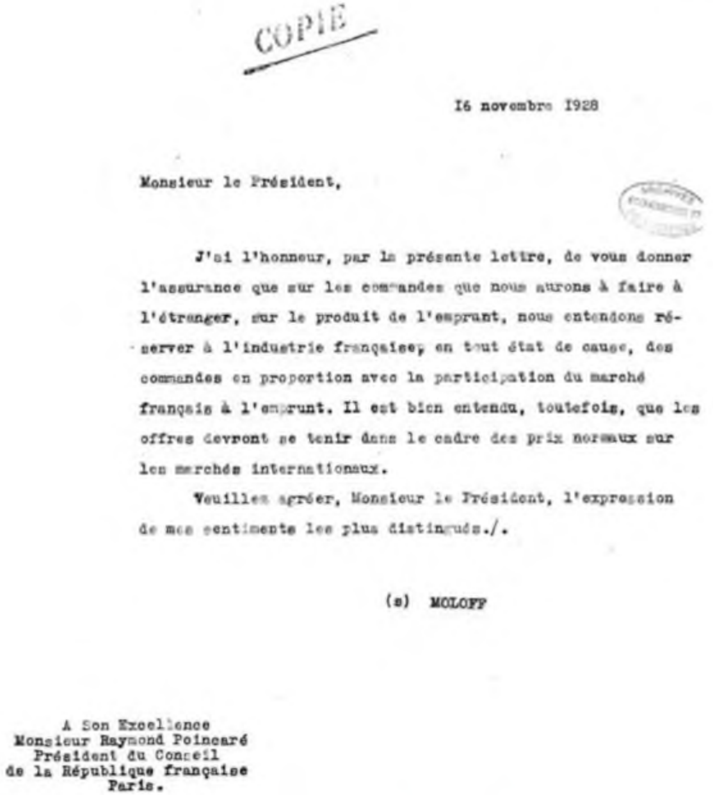

COPIE

16 novembre 1928

Monsieur le Président,

J'ai l'honneur, par la présente lettre, de vous donner l'assurance que sur les commandes que nous aurons à faire à l'étranger, sur le produit de l'emprunt, nous entendons réserver à l'industrie française, en tout état de cause, des commandes en proportion avec la participation du marché français à l'emprunt. Il est bien entendu, toutefois, que les offres devront se tenir dans le cadre des prix normaux sur les marchés internationaux.

Veuillez agréer, Monsieur le Président, l'expression de mes sentiments les plus distingués./.

(s) MOLOFF

A Son Excellence
Monsieur Raymond Poincaré
Président du Conseil
de la République française
Paris.

SAEF 31589

с предстоящото посещение на сръбския крал. В деня на заминаването на Моллов за София (това е денят на писмото – 5 ноември) Море му предава чрез българския пълномощен министър в Париж отрицателния отговор на Поанкаре. Става ясно, че Моллов „по принцип склонява да обещае поръчки без търг, но иска да бъде „покрит“ от [българския] Министерски съвет. От София той ще изпрати евентуалното съгласие относно искания ангажимент“[129].

Към писмото на Море е приложена неподписана ръкописна бележка с поетото обещание*. Бележката е върху бланка на българската легация в Париж и е адресирана до Поанкаре. Авторството не е под съмнение, тъй като ръкописът е придружен от машинописно копие, датирано на 16 ноември, под което стои името на Моллов. Текстът на бележката е следният: „С настоящото писмо имам честа да Ви уверя, че относно поръчките, които ще направим в чужбина във връзка със заема, ние се ангажираме при всякакви обстоятелства да запазим за френската индустрия поръчки, пропорционално на френското участие в заема. Подразбира се, че офертите ще са в рамките на нормалните цени на международните пазари.“[130]

---

* Не е ясно дали това е ангажиментът от 12 октомври, или подготвено от Море писмо, от името на Моллов, за което споменава Морфов в документа от 17 ноември.

На 17 ноември българският пълномощен министър в Париж Б. Морфов препраща на Море очакваното уверение от Моллов. То е адресирано до българския дипломат и е в едно изречение: „Може да съобщите на г-н Море, че въпросът, който го интересува, ще бъде решен без забавяне."[131] Има се предвид очакваното решение на Министерския съвет в София. В придружителното писмо Морфов припомня обстоятелствата. „При заминаването си от Париж, пише той, г-н Моллов ме натовари да ви известя, че той е съгласен с текста на писмото, отнасящо се до доставките от френската индустрия. Доколкото този ангажимент има отношение към българския закон за държавни доставки, г-н Моллов трябваше да получи одобрение от Министерския съвет. Поради спешността на въпроса за емисията на френската част от заема, телеграфирах на г-н Моллов да ускори изпращането на въпросното уверение." На основание на получената бележка Морфов настоява властите да разрешат емисията на заема във Франция.

Всички обещания на българската страна са препотвърдени по-късно и в писмо на френския представител в МСК до директора на Съкровището в Париж. Любопитно е, че това писмо не е служебно задължение на представителя. То е изпратено в рамките на неформални контакти, чрез които дипломатът в комисията текущо осведомява френската администрация по всевъзможни интересуващи я въпроси, използвайки изключителния си достъп до информация в МСК. В писмото се припомнят изнудването за поръчки във Франция, поетото още през октомври обещание от Вл. Моллов и последвалият писмен ангажимент[132]. От по-късен документ става ясно, че България е готова да отиде и още по-далече в обвързването си с Франция, като поиска от ОН заем за развитие на железниците, който евентуално изцяло да бъде ориентиран към френски доставки.

На първо време българските ангажименти остават в тайна. Само няколко месеца по-късно (през април 1929 г.) обаче, избухва публичен скандал, в чиито център се оказва комисарят на ОН в София, французинът Р. Шарон. Поводът са именно подготвяните поръчки за българските железници, обвързани със заема. Те се правят чрез директно договаряне, в разрез със съответния закон за търговете. В своя защита Шарон се позовава на правото си да контролира доставките, свързани със заема. Така или иначе, събитията водят до политическа криза и до заплаха за оставка на министъра на железниците Михаил Маджаров, който – оказва се – не е в течение на договореностите на Моллов в Париж.

Скандалът е с типични и добре познати днес колорит и съдържание. Отново (вече) лайтмотивите са накърненото национално достойнство, намесата на чужденци, скриването на ангажименти на правителството от парламента и обществото, продажността на управниците и превръщането на страната в „разграден двор". На бял свят излизат обещанията на Моллов от октомври 1928 г., както и обстоятелството, че кабинетът и Народното събрание не са били уведомени. Пресата подхваща скандала[133]. Обвинен е не толкова Шарон, който е третиран като обикновен чиновник, колкото българското правителство, допуснало той да превиши правата си, произтичащи от договора за Стабилизационния заем[134]. За персоналния ангажимент на Моллов говори (напълно открито) и немският печат, а представителите на другите западни страни подготвят протести срещу нелоялния удар.

Епизодът илюстрира мъглата, в която винаги е обвита дълговата политика. Мракът „ражда чудовища", оставяйки място както за действителните факти, така и за всякакви интерпретации или легенди. Първото и най-евтино подозрение в случая е за корумпираност на Моллов. (При по-развит вкус към интригата – защо не и на Шарон?) Въпреки че в случая документите по-скоро отхвърлят тази хипотеза, като доказват, че финансовият министър е търсел разрешение от правителството, априорно нищо не изключва допускането за по-широк лобистки интерес в изпълнителната власт: поет е тежък ангажимент за заобикаляне на закона по повод на относително малък транш от целия заем; твърдо са отстоявани чужди интереси. Принудителен компромис на слабия или подкупност е това? Не фаворизирам второто предположение, но и няма как да не се види, че обстоятелствата сами по себе си помагат то да лепне така лесно. Атмосферата около външния дълг (тогава и днес) е такава, че налага да се доказва невинност, а не вина.

В общия контекст на европейската политика и при мащабите на България скандалът е дребен епизод. Но с него (навън и вътре) се доутвърждава типажът на безскрупулния играч, който без задръжки си разиграва коня в една малка страна. Инцидентът за пореден път проявява и мнимата наднационалност на международните чиновници. Дали са в ОН или в МСК, те са в пряка връзка и в пряк контакт със *своето* правителство. Шарон е гледан преди всичко като *французин*[135], и то с основание: той, както и Дьо Шалендар, мислят и действат именно като представители на държавата си.

Френските документи не крият ехидното самодоволство, че *другите* са поставени в ъгъла. В дипломатическата кореспонденция дори се признава, че непосредственото присъждане на поръчките (без търг) противоречи на местния закон. Но най-важното за френския пълномощен министър в София Камбон е, че в тази афера българското правителство проявява твърдост, и (главно) че случаят „отбелязва много ясна и публична еволюция [на правителството] в посока на френските интереси. Това развитие е особено забележително у г-н Моллов, при когото то е тотално"[136]. Допълнителен привкус носят спечелената служебна точка за чиновника и удоволствието, че конкурентите (най-вече италианците) се валят безсилни в калта. Това е дребнавата отмъстителност на слабия, който смята, че е постигнал „победа". Тя обаче не прави Франция по-силна, а само по-недолюбвана. Тонът на германския печат около скандала е спокоен, с усещане за превъзходство. Неговото послание е, че може да е загубена битка с нелоялен противник, но че това е мимолетен успех на затихващ „фактор" и в крайна сметка Германия неизбежно ще е по-силна. „Не всички страни, участващи в заема са искали привилегии... а само Франция."[137]

През май френската легация в София инвентаризира успеха в рекета около заема. Получени са поръчки за 165 млн.лв. и се очакват още за 25 млн.лв. (от бъдещото закупуване на подвижен състав за общо 110 млн.лв.). От поръчки за общо

275 млн.лв. на Франция се падат 190 милиона. При това „тези поръчки, се казва напълно открито, са изцяло насочени към френски фирми, благодарение дейността на комисаря на ОН г-н Шарон, който успя да избегне търговете"[138]. Скромните 30 млн.лв., споменати от Моллов през октомври 1928 г. като „откуп" от Поанкаре, са многократно надминати. За ангажименти по разликата няма документи. Отново остават само хипотези.

Епилогът идва, след като Франция е „разобличена" пред европейските си партньори. Въпреки това, през юни 1929 г. тя замазва положението, като в поредния отчет на ФК на ОН хвърля вината върху България и изцяло оневинява Шарон. В необичаен тон за документ на комитета се заявява, че „...по повод изпълнението на задълженията на комисаря във връзка с изразходване сумите на стабилизационния заем, в България се случиха инциденти, достойни за съжаление, чието ехо беше подето в част от европейската преса. Действията на комисаря по този въпрос бяха във всяко отношение съобразени с духа и буквата на текстовете, които оправдават мисията му в България. ФК счита, че е било желателно българското правителство да направи от самото начало публични декларации, които да избегнат недоразуменията, случили се в България и в чужбина"[139]. В конфиденциалната кореспонденция всички задръжки падат. В чернова на писмо Дьо Шалендар (вече не председател на ФК, а представител на френското Министерство на финансите в Лондон) внушава на Моллов, че именно той е най-заинтересован от приключване на случая. Франция не само затваря делото, но иска и да остане „неопетнена". Писмото е истинско назидателно нравоучение към българския министър. Излязъл, за по-удобно, от *френската* си кожа и влязъл отново в калъпа на предишния си пост във ФК, Дьо Шалендар (вече с учудване) разбира за тайната договорка между Моллов и френските власти. „ФК, без да се задълбочава в мотивите на българското правителство... счита, че постигането на подобна договореност би следвало да бъде направено достояние на лицата, посочени от ОН да одобряват условията на заема [т.е. Шарон]. ФК смята, че необоснованите критики в България по повод дейността на комисаря на ОН не са без връзка с факта, че българското правителство е държало в неведение ФК и неговите представители относно това споразумение."[140]

Успоредно с това Дьо Шалендар отправя писмо и до френското Съкровище, в което се долавя крайно нетипичната за чиновник нотка на самокритика. Писмото е, разбира се, неофициално, почти семейно. След като френската акция е станала публична и е направено необходимото пред международната общност вината да бъде прехвърлена върху България, Дьо Шалендар може да си позволи нелицеприятно признание. „Причината за този инцидент е, естествено, в условието, поставено от Съкровището на г-н Моллов при емисията на заема в Париж. Той е приел в този момент... Вследствие на това една част от поръчките е заобиколила законните процедури за търговете и г-н Шарон беше заподозрян, че фаворизира сънародниците си. ФК напълно „покри" г-н Шарон и той само порица българското правителство, че не е признало правотата му достатъчно публично. Но болшинството от моите колеги (във ФК) смятат, че тайното споразумение между българското и френското правителство противоречи, ако не на буквата, то на духа на финансовите споразумения под егидата на ОН. Моите колеги не си позволиха да критикуват френското правителство, но те счетоха, че г-н Моллов е трябвало да уведоми за тази клауза членовете на ФК, натоварени да одобрят заема... Ако бяхме уведомени, щяхме да обърнем внимание на българското правителство, че подобни секретни клаузи не са в съзвучие с духа на един международен протокол и че е било целесъобразно то или да ги отхвърли, или да ги разшири за всички държави, на чиито пазари е емитиран заемът. Заявленията на моите колеги бяха много ясни... и аз не можех да не им кажа, че единственото ми извинение е, че не съм получил никакво официално уведомление за съществуването на това френско-българско споразумение... Инцидентите по този повод са достойни за съжаление и бих предпочел българските поръчки да бяха получени при свободна конкуренция... Мисля, че при един международен заем, емитиран под егидата на ОН, е препоръчително да не се правят много странични уговорки."[141]

Дългият пасаж резюмира безсилието на българската (външно)икономическа политика. Подложен на държавен рекет, един министър не е в състояние (или не иска? или е купен ?) да откаже, като се впуска в договорености, които само усложняват зависимостта на страната. Впоследствие всички негативи в международен план са инкасирани от България: една велика сила винаги е в състояние да се изплъзне и да представи собственото си подбудителство като вина на държавата, която е имала малодушието (била е заставена, или въвлечена от користни интереси) да приеме. В несиметричните властови отношения виновен е този, който се поддава на натиска, а не онзи, който го упражнява.

Показателен финален щрих е, че задоволството на Франция от българската позиция в разгледания тук етап от аферата с нищо не намалява агресивността ѝ към България в други моменти и/или по повод на други конфликти. *Една малка и слаба страна никога не може да се откупи „завинаги" и изцяло с добро поведение. От нея се иска всичко, а и постоянно примирение.* Многократно блъфиране тя не е в състояние да си позволи*.

Въпреки политическата специфика на Стабилизационния заем, той не може да заобиколи условията на финансовите пазари към момента на емисията. За края на 1928 г. това означава едно – България е закъсняла и затова трябва да плаща по-скъпо.

Във всяка сделка по дълга точният момент е решаващ. Заемът е договорен, когато световната кредитна еуфория достига критичната си точка, а параметрите на пазара се влошават. Задъхването на длъжниците вече се „прикрива" с краткосрочни заеми, които отиват за рефинансиране на падежите по старите задължения. Американската публика започва да губи интерес към облигациите от чужди емисии и се насочва към акции на американски дружества. Курсовете на ценните книжа (вкл. българските) започват да падат. Тази конюнктура е нестабилна и предвещава наближаващата криза.

---

* Съществува и обратното твърдение, че консенсусното поведение в българската дългова история е носело определени дивиденти. (Вж. Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на голямата депресия. –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.)

Както обикновено, красноречиви са свидетелствата (винаги от първа ръка на участник в разговорите) на Н. Стоянов. „Преговорите продължиха малко повече, отколкото се очакваше, поради влошените условия на паричния пазар в Европа и в Северна Америка, което предизвика едно спадане на курсовете на ценните книжа и следователно създаде неблагоприятни условия за емисионни операции... Котировката на Бежанския заем силно намалява. При това положение желанието да се сключи стабилизационен заем от същия тип като Бежанския, при условия по-благоприятни или еднакви с него, при същия номинален процент (7%) и при емисионен курс по-висок или равен на 92%, беше неосъществимо. Невъзможно е да се пласира един нов емисионен заем от същата държава, при същия номинален лихвен процент и същия емисионен курс, ако предишният ѝ заем от същия тип и при еднакви гаранции и други условия е понижил емисионния си курс: емисионният курс на новия заем не може да бъде по-висок от текущия борсов курс на предишния заем, очистен от изтеклата част на текущия купон; даже емисионният курс на новия заем при това положение бива по-нисък."[142]

Н. Стоянов очертава три възможности. При лихва 7% и емисионен курс 87.5–88% ясно ще проличи неговата неизгодност по отношение на Бежанския заем и ще се признае понижението на кредита ни в чужбина. При лихва 6.5% и съответно доста по-нисък емисионен курс (под 87.5%) се получава еднаква реална лихва с бежанския заем. Накрая, при 7.5% лихва, но по-висок емисионен курс (значително над 92%), реалната лихва с Бежанския заем също се изравнява[143]. Рамките при преговорите следователно са следните: да не се открие истинският кредит на държавата; да не се падне по-ниско от предходния заем; да се минимизира реалната лихва; да се отчетат оптималните външни условия. „Ако бяхме закъснели с още няколко месеца, сключването му при сегашните условия щеше да е невъзможно. Те щяха да са много по-тежки. Доколко бяха прави възраженията на банкерите, че ние настояваме на високи емисионни курсове, които не съответстват на положението на пазара, па и на нашия външен кредит (същото беше и при сключването на бежанския заем), показва спадането впоследствие на борсовите курсове и на двата заема под емисионните им курсове."[144]

Погледът в архивите позволява да се проследи „на живо" драматизмът на преговорите. Разменените шифрограми между Вл. Моллов (който снове между Париж и Лондон) и А. Ляпчев предават хода на събитията, които Н. Стоянов обобщава след известно време. Диапазонът на предложенията (в различни комбинации), обсъждани от българските представители е между 6.5-7.5% лихва, 88.5-96 емисионен курс, 30-40 години матуритет на заема.

В началото на октомври от банката Шрьодер охлаждат българския ентусиазъм с оценката си, че „пазарът не е добър“ и със съвет да не се бърза прекалено с емисията[145]. Предлагат се и формули, различни от Бежанския заем, които според банкерите осигуряват по-голяма гъвкавост. През цялото време О. Нимайер е основно и пряко действащо лице – фактическият им задкулисен координатор. Той отбелязва например, че „емисионният курс може да се повдигне, ако се уговори конверсия след 10 г.“. За разлика от Шрьодер, Нимайер настойчиво съветва да се побърза, „за да изпреварим другите балкански заеми и възможното поскъпване на парите“[146]. Моллов най-стриктно се съобразява с неговите указания, докладвайки в София, че „тези съвети не бива да се забравят“ и заминавайки „с негово [на Нимайер] *съгласие* (!)“ за Париж[147]. Още през летните месеци британецът е давал инструкции на българските преговарящи, играейки същевременно открито за кредиторите. През юли (на все още предварителен етап) българският финансов министър пише на премиера, че е видял отново Нимайер, който „намира, че трябва да бъдем гъвкави и да третираме базата, предложена от бондхолдерите, *всъщност от него*. Утре ще видя бондхолдерите, но няма да отстъпят от своето“. По всичко изглежда са приети и внушенията за спешно уреждане на сделката. „Трябва да прецените, продължава в телеграмата си Моллов, значението на скъсването и последствията от несключването на заема по горните причини за БНБ и общото положение. По-късно условията ще станат по-тежки, а пък емитирането на заема сега ще докара веднага улеснения, които ще могат да компенсират излишните тяжести. Това е мнението и на [управителя на БНБ] Иванов“[148].

При обсъжданията българският преговарящ си дава сметка за реалното разположение на силите. Разбира например, че „с най-голямото въздействие на Bank of England би могло да се постигне нещо повече, но в никой случай не би могло да се даде повече от 91“[149]. Моллов е длъжен също така да следи и да се съобразява с отзивите в пресата, които оказват пряко влияние върху чувствителния пазар. В самото начало на преговорите пише на Ляпчев, че „пазарните условия са доста тежки и няма защо да създаваме прекалено настроение в нашата преса“[150]. По друг повод премиерът му телеграфира, че „розовите сведения на нашия печат идват от чужбина, от чуждите вестници“[151]. В един момент Моллов споделя мнението на банкерите, че емисионният курс не може да се повдигне „по много причини, а особено последната крайно пакостна Министерска криза“[152]. В началото на октомври тревожна телеграма изпраща и българският пълномощен министър в Лондон П. Хаджимишев, който участва в събитията. Бие тревога по повод съобщение в „Таймс“, описващо „терора в Петричко и [заплаха на делегати от окръга до българското правителство] с чужда интервенция, ако държавата се окаже безсилна да ги покровителствува срещу деспотизма на Михайлова“[153]. Сам в неведение, дипломатът се тревожи от отражението на тези информации върху разговорите за заема, но съветва да не се прави официално българско опровержение „поради опасността да уязви „Таймс“ и да се постигнат обратни резултати“[154]. Очевидно българският икономически кредит е тясно зависим от „македонския фактор“, както и

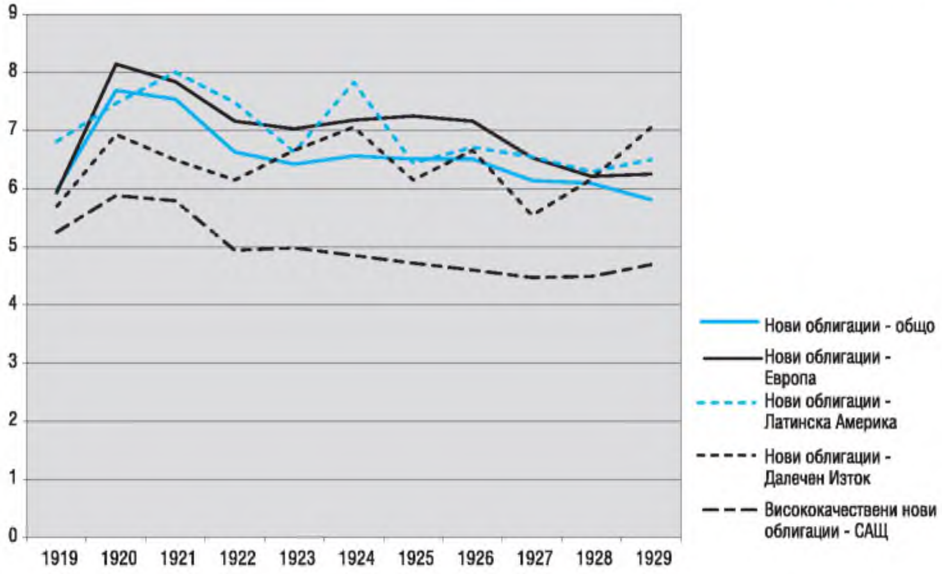

Доходност на новоемитираните облигации на американския пазар, 1919–1929 (%)

US Department of Commerce. Handbook on American Underwriting of Foreign Securities. p. 44, 54

от всякакви катастрофични новини, каквито регионът и страната винаги са произвеждали в изобилие.

В крайна сметка през ноември 1928 г. заемът е договорен при следните условия – 7.5% лихва, 40-годишен матуритет при полугодишни тиражи *алпари*, емисия в осем държави при курс между 96 и 98.2%, общ номинал, еквивалентен на 5.518 млн. английски лири, и нетни постъпления от 5.006 млн. лири, или 3.379 млрд. лева[155].

Успехът от емисията се оценява в сравнението, показващо реалната оценка на чуждите инвеститори за кредита на държавата. Най-точна непосредствена съпоставка е възможна за частта на заемите (1926 и 1928), пласирани в САЩ.

България е сред 9-те държави, емитирали заеми на американския пазар през 1926 г., и сред 12-те – през 1928 година. Бежанският заем е при 7% лихва, 92% емисионен курс и около 7.65% доходност до падежа. При Стабилизационния заем от 1928 г. тези параметри, както посочих, са съответно 7.5%, 97% и 7.75 процента[156].

По всички стандарти българските заеми са рискови инвестиции с премия над средното (още повече – над американското) равнище на лихви и доходност. За сравнение през 1926 г. средната доходност на новите емисии е 6.51%, а през 1928 г. – 6.09%, което е с 1.14 и 1.66 пункта под нивото на по-рисковите български заеми[157]. Средните лихви по новите облигации са съответно 6.18% през 1926 г.

и 5.67% през 1928 г., което също е значително под равнището на лихвите по българските заеми[158].

Сравнението с доходността на най-безрисковите облигации на американския пазар е още по-показателно за риска на българските емисии. През 1926 г. тяхната доходност е 4.60%, а през 1928 г. – 4.49 процента[159]. Ако се вземат предвид само европейските емисии, сравнението е малко по-благоприятно за България, доколкото (по правило) тяхната доходност и лихви са по-високи поради можеството неясноти в следвоенната финансова обстановка. Средната им доходност през 1926 и 1928 г. е съответно 7.16% и 6.21%, което все пак остава под тази на българските заеми[160].

Накрая, сравнението с непосредствените ни съседи показва, че през 1926 г. Унгария е организирала консолидиран общински заем със 7% лихва, емисионен курс 93.50% и доходност 7.65 процента. През 1928 г. Гърция е пласирала заем (също 40-годишен) при 6% лихва, 91% емисионен курс и 6.65% доходност, т.е. значително по-изгодно от България. А Румъния, която е последната държава, пласирала (30-годишен) заем преди кризата, постига 7% лихва, емисионен курс от 88% и 8.07% доходност[161].

Оценката за операцията от специализираната финансова преса на Лондонското Сити е най-точният обобщаващ ориентир. „Вероятно всичко, което трябва да се каже относно частите на заема, емитирани в САЩ и други държави, пише „Морнинг Поуст" от 21 ноември, е, че фактът сам по себе си показва доверие от страна на тези държави."[162] В също толкова неутрална оценка „Манчестър Гардиън" отбелязва, че „*инвеститорът, който е готов да поеме политическия риск, присъщ на всички балкански заеми – като, разбира се, именно наличието на този риск обяснява високата доходност от 7, 3/4%, която предлага заемът* – може да се чувства спокоен, защото е осигурена максималната възможна защита. Едновременно с това трябва да отбележим, че българският 7% Бежански заем от 1926 г., който също е обезпечен в достатъчна степен... носи по настоящата пазарна цена доста по-висока доходност от новия заем"[163]. „Стар" пише, че „на пазара не се предлагат толкова много заеми на Обществото на народите, като емитираният днес български Стабилизационен заем... *[Той] е от вида, който ще се хареса на този, който търси висока доходност, готов е да поеме съответния риск и не желае да му се налага да следи движенията на пазара*"[164]. След края на подписката „Таймс" (от 22 ноември) заключава: „Макар да не е официално обявено, че заявките надвишават обявената емисия, няма съмнение, че това е така и че той може да бъде прибавен към списъка на успешните емисии, покровителствувани от Обществото на народите."[165]

Оценките са сдържано доволни, профилът на потенциалните инвеститори е прецизно очертан. Съотношението между риск и гаранции е преценено като добре премерено. Операцията се разглежда като адекватна за второстепенна страна със стопанското и политическото положение на България – нито прекомерна еуфория, нито провал. Постигнатото се определя като точно калибриран според очакванията резултат и само в този смисъл то е успех. Нито пазарът, нито коментаторите усещат събитията, които предстои да се случат след по-малко от година...

От друга гледна точка, но с подобен тон, Н. Стоянов обобщава сбито възможностите и периметъра около длъжник в положението на България. „Не бива да се вади заключение, че аз твърдя, че стабилизационният заем е евтин и неимоверно изгоден. Той е по-изгоден в сравнение със заемите, които сключиха някои нам съседни страни преди сключването и след сключването на нашия заем и следователно може да се сметне като един успех за нашия кредит в чужбина при днешните условия и обстоятелства, особено като се вземе под внимание общото ни положение след войната и затрудненият европейски паричен пазар. Абсолютно погледнато, той е скъп за народното ни стопанство... При създалото се положение стабилизационният заем беше за нас една необходимост... Въпреки благоприятните последици... не трябва да се вади заключение, че колкото повече такива заеми сключваме, толкова по-добре."[166]

Това е истинският избор на периферна страна, притисната от външен дълг и от външнополитически проблеми и поставена под попечителство в достъпа ѝ до световните капиталови пазари.

Проектът от Стреза (1932) и „планът Брейди" (1994)

Последният показателен епизод се отнася до отделни детайли около „пионерската" роля на България.

През целия период между войните (както в много отношения и днес) България е на границите на прецедента, като постоянно ѝ се налага да играе на ръба в постигането на две основни цели – получаване достъп до нови кредити и редукция на дълга.

Приемането на редукцията е най-болезнената фаза във всяка дългова криза. В споразумението от 1923 г. за репарациите например транш Б не е формално премахнат, като лихвите се капитализират и по този начин практически увеличават дълга. Окончателно решение за редукция няма и при споразуменията с портьорите от 20-те години, където частичното плащане е само като временно решение, а принципът за бъдещо пълно обслужване в злато не е изоставен.

Илюстрацията, която избирам се отнася до периода на мораториумите от 30-те години♦. Обсъждането на конкретните схеми започва с фалитите на държави в Латинска Америка и в Централна Европа. Първоначално се храни надежда, че проблемът може да бъде решен чрез „глобални" планове. Основната идея в тях е да се инжектира ликвидност, с която страните в мораториум да посрещат плащанията си. Върхът на този подход е Лондонската стопанска конференция през 1933 г., където се предлага създаването на „нормализационен фонд" за насочване на капитал към централните банки на длъжниците, с цел тези държави да

♦ Вж. *Разломът на мораториумите.*

подновят обслужването на дълговете. Предвижда се и вдигане на търговските бариери и на валутния контрол в страните кредиторки.

Поради ограничеността на ресурсите, преобладаващата дефлация, или частичния характер на повечето планове (на Лондонската конференция например американците изключват въпроса за военните дългове), тези проекти нямат успех. Те бързо отстъпват пред обичайните двустранни споразумения между частните кредитори и държавите длъжници. При тях всеки казус е самостоятелна история, макар и тясно преплетена – чрез играта на прецедентите – с останалите.

В подобна обстановка общо отписване на дългове е малко вероятно. То е мислимо само като решение на частен случай. Именно в този контекст особен интерес представлява идеята българският проблем да бъде атакуван чрез редукция на *част* от дълга.

Не може да се твърди, че схемата е тотална новост. Тя вече е прилагана при уреждане на отношенията между френските носители на титри и Бразилия във връзка с мораториума на тази страна, обявен през 1931-ва. Но за Централна Европа схемата е все още неразработена и поставя България в полосата на „експерименталните" решения.

Първата реакция по българския казус следва почти веднага частичния мораториум по плащанията от 20 април 1932 година. Активната фигура отново е неуморният и изпълнен с проекти полковник Ено, който още в началото на май предлага проект, вдъхновен от бразилския. Следа от него е оставена в доклад на френския пълномощен министър в София Камбон от 26 май 1932-ра.

Основните принципи са няколко: петгодишен мораториум върху купоните на българските заеми (близо 5 млрд.лв.); емисия срещу тази сума на нови облигации („тип Ено") от българското правителство; с част от освободените средства България амортизира значителен дял от главницата на дълга, възползвайки се от ниския курс на котираните облигации; купоните към новоиздадените облигации се използват като платежно средство от БНБ, „така че... ако българското правителство вече не разполага с необходимите девизи за обслужване на дълга, чуждестранните износители да изплащат с тези купони своите дългове към БНБ, освобождавайки равностойна сума девизи в полза на носителите"[167]. Очаква се, че обслужването на новите облигации ще изисква значително по-малко средства, които са съобразени с реалните възможности за валутен трансфер на страната. (Предвижда се и възможност купоните да се използват за погасяване на търговски задължения, като по този начин се освободи налична валута в полза на портьорите.) Предлага се обсъждането на идеята да стане в Швейцария с участието на всички (предвоенни и следвоенни) кредитори на България. Планът получава подкрепата на Камбон. „Във всеки случай, пише той, ми се струва че в предложенията на полковник Ено има замисъл, който следва да бъде развит, а именно идеята за среща на българските представители с техните кредитори. Мисля, че би било от полза тази среща да стане в *съгласие с Финансовия комитет на ОН*. Той може да упражни въздействие върху попечителите на следвоенните заеми, но от друга страна, би могъл да се окаже предизвикан както против нас, така и против френския съветник при БНБ, ако идеята за срещата дойде от френските носители, пренебрегващи Комитета в Женева." [168]

Както се вижда, идеята натрапчиво напомня основни принципи на „Брейди сделките", осъществени шест десетилетия по-късно. В проекта са налице днешните схеми за редукция на дълга въз основа на неговата пазарна оценка, за емисия на нови книжа срещу стари дългове, за обратно изкупуване (*buy-backs*) и дори вариант на замяна на дълг срещу собственост (*debt-equity swaps*). Наречен от Ено „проект за консолидация (*funding*) на българския дълг", той подхваща и старата идея на „плана Куюмджийски" за (частично) обединяване на всички държавни заеми.

Реакцията на носителите на титри към проекта е крайно негативна. В писмо на Парижката асоциация на носителите до френското Министерство на финансите от края на юни тя напълно дезавуира Ено, като отказва да е имала каквито и да било предварителни контакти с него и дори го обвиняват в игра в полза на длъжника. (Приемливо за портьорите е единствено предложението за среща между български представители и кредиторите.)

Практически всички комитети на носителите на облигации официално отхвърлят практиката на обратно изкупуване с аргумента, че всяко валутно постъпление следва да отива за погасяване на дълга. Според тях възможността за обратно изкупуване на дисконтирани облигации би могло да насърчи самите длъжници да манипулират пазара (например чрез спиране на плащанията), за да погасят по-голям обем дълг. Кредиторите не са подготвени нито психологически, нито технически за редукция на дълга, което е обяснимо, като се има предвид, че става дума за традиционни банки посредници и за асоциации на дребни портьори.

Официалните институции (както и ФК на ОН) не са узрели за трайно решение. Неизбежността от мерки за облекчаване на длъжниците е призната през март 1932 г., но те се разглеждат като временни и засягащи само обслужването на дълга. За окончателно отписване на част от капитала (основа и на „схемата Брейди") не се споменава. Неофициално и негласно обаче се допуска, че в бъдеще временните мерки ще бъдат закрепени[169].

Въпреки риториката на отхвърляне, портьорите в действителност се оказват много по-склонни към такава опция. Тя е приемливата цена за поне откъслечно възобновяване на плащанията, т.е. за прибиране на *някакви* суми. Обратното изкупуване е решение, което минимизира загубите на кредиторите, при положение че алтернативата е невъзможност да се получи каквото и да било от старите вземания. И така, те принудително приемат редукцията на дълга, подсказана от пазара. От анонимна записка, намерена в архивите на френското Министерство на финансите, става ясно, че през март 1933 г. (близо година след първоначалния проект) параметрите на „плана Ено" вече се приемат под натиска на очевидното влошаване положението на българската икономика. (В ръкописна резолюция върху текста чиновникът е отбелязал, че полковник Ено „е *изобретил funding*".)* „При всички случаи, пише в докладната, е неизбежно от всички кредитори да бъде поискана значителна еднократна жертва, даваща им почти пълна сигурност, че няма окончателно да загубят справедливите лихви, които следва да получат от предоставените заеми. При това тази жертва следва да бъде намалена до възможния минимум."[170] За неизплатените облигации се предвижда дори по-свободен режим на използване като платежно средство. Новото в този документ е най-вече в търсените засилени гаранции чрез по-стриктен финансов контрол върху цялостната финансова политика на страната. „Естествено, подобен мораториум може да бъде даден на българското правителство единствено срещу неговото съгласие да приеме контрольори, които да следят както финансовото, така и икономическото положение – *не би трябвало дадените улеснения да позволят на това правителство отново да се впусне в представителни и често съвсем ненужни разходи*." [171]

Как се отнася българското правителство към появилите се проекти?

Косвените свидетелства, намерени в чуждите архиви, показват първоначално благосклонно отношение. Самият полковник се позовава на благоприятна българска реакция веднага след мораториума от 20 април. В по-късни следи (март 1933 г.) се намеква, че е желателен натиск върху българските власти, който да ги накара да приемат уреждане от „типа Ено". В приглушения език на служебната кореспонденция тази линия е формулирана като вероятност „българското правителство да се реши, *ако му се внуши от високо място* и ако то бъде осветлено за предимствата"[172].

Непосредствени свидетелства са съхранени в архива и в публичните изяви на Н. Стоянов. Дневните бележки от участието му в конференцията за икономическо възстановяване на Централна и Източна Европа, проведена в Стреза в началото на септември 1932 г., са изразителен документ за силата на „гласа" на длъжниците.

Фронтът на най-засегнатите държави (Унгария и България – и двете в мораториум) настоява финансовата резолюция на конференцията да се допълни „с една алинея" за облекчение на външните дългове и за стопански улеснения (преференции) при достъпа на селскостопански продукти в Западна Европа. Логиката е, че нерепарационният дълг на тези страни следва да се редуцира пропорционално на спада в цените на селскостопанския им износ.

Най-"смелата" акция на Н. Стоянов е опитът му да вмъкне в дневния ред на конференцията точка за намаляването на дълговете като най-важен въпрос за засегнатите страни. Плахото му предложение обаче е премазано от големите държави по начин, който говори много за реалната тежест на България на световната финансово-дипломатическа сцена. Използвана е елементарна процедурна преса, замазваща и обезличаваща напълно въпроса. „Прие се, пише в дневника си Н. Стоянов, в т. 5 да се прибави „уреждане (*amenagement*) на външния дълг“, но след това под влияние на г-н М. Робер (Франция) се предложи редакцията на т. 5 както следва: „баланс на сметките на земеделските страни – изследване на елементите, влизащи в състава на техните активи и пасиви“, като бе обяснено, че в този анализ ще се разглежда и въпросът за дълговете.“[173] Освен чрез подобна залъгалка, въпросът допълнително се размива с класическите похвати на международната дипломация – създаване на анкетна комисия по ограниченията пред изплащане на външните дългове.

---

* Конверсия при нова емисия на облигации.

По всичко изглежда, че дори и общо взето невинните постъпки на Н. Стоянов се оценяват като „дързост“ от кредиторите, защото – както се разбира от архивите – същият високопоставен финансов чиновник (М. Робер) веднага вдига телефона, за да съобщи на френската легация в София, че българският делегат е направил изказвания „в неприемлив тон“[174].

След години, през 1935 г., на страниците на СпБИД Н. Стоянов подробно излага предложенията от Стреза. Не съм в състояние да преценя доколко авторството на идеята е (изцяло) негово. Ясно е, че близки проекти са витаели във въздуха. Най-вероятно, също така, Н. Стоянов е бил запознат с „проекта за конверсия (*funding*) на полковник Ено“. (Архивът на българския преговарящ свидетелства за близки, надхвърлящи служебните, отношения между тях.) Много е възможно именно този проект да е „вдъхновил“ предложенията на директора на ГДДД. Но така или иначе, изложението му в СпБИД остава най-ясното, точно и цялостно представяне на дългова философия от 30-те години, която през 90-те „се преражда“ като „план Брейди“: схема за редукция на дълга върху основата на пазарната му оценка. Ето защо тук заслужава да се приведе един по-дълъг пасаж от споменатия текст.

Припомням, че след мораториума от 1932 г. Н. Стоянов смята за безнадеждно възстановяването на външния ни държавен кредит и съответното повдигане курсовете на българските външни държавни заеми до „нормално“ ниво♦. „През периода края на 1926 – края на 1928, пише той, когато се повиши процентното изплащане на предвоенните външни дългове със спогодбата от 11.12.1926, въпреки обстоятелството, че това повишение надхвърляше платежните възможности на България, и когато се сключиха под покровителството на ОН двата външни следвоенни заема, цените на земеделските произведения, съставляващи нашия износ... бяха средно 3–4 пъти по-високи от сегашните. Несправедливо е да се иска да изплащаме сега тоя дълг с три или четири пъти по-голямо количество материал, отколкото той е струвал в момента на преоценката му или на сключването му. Вън от несправедливо, то е и материално невъзможно поради намалението на индивидуалния ни и национален доход, поради обедняването на страната ни и поради невъзможност-

---

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур / Цикълът на дълговия капан (1919–1939).*

та да се увеличи земеделското ни производство толкова пъти, колкото са спаднали цените му. Затова едно рационално разрешаване на въпроса за възстановяването на външния ни държавен дълг, което е необходимо и за засилването и за развитието и на частния ни външен кредит, е *една нова преоценка на външните ни задължения, едно окончателно намаление на капитала и на лихвите или на анюитета пропорционално с намалените цени на износните ни земеделски произведения и с намалената платежна способност на България. Тая операция трябва да бъде последвана от заменяването на всички досегашни държавни външни емисии с една нова емисия. Новата емисия ще трябва да представлява общия намален държавен дълг, с новата намалена лихва. Останалите неизплатени облигации от всеки досегашен външен държавен заем да се заменят съответно с направената преоценка, с облигации от новата емисия. По тоя начин ще се нормализира външният ни държавен кредит. Облигациите от новата емисия ще имат вече реална стойност, ще могат да бъдат изплащани в капитал и лихва по номиналната им стойност и ще могат да имат нормален курс. И ако службата по тая нова емисия се изпълнява редовно и в съгласие с новите договорни условия, то в непродължително време държавата ни ще види своя външен кредит възстановен и пътя за нови външни емисии, за нов външен кредит открит.* Тоя начин за ликвидация на съществуващите външни задължения на държавите от Средна и Източна Европа беше предложен от името на българската делегация на конференцията в Стреза през 1932 и на Международната монетна и стопанска конференция в Лондон (1933). [Но резултат... няма и предложението] не се прие напълно поради неизясненото стопанско положение и поради вярата в едно предстоящо стопанско и финансово възстановяване на Европа."[175] Неопределеността на обстановката е пречка и според ФК „задачата за задълженията очаква своето окончателно решение, но това... не ще може да стане, докато кредиторите не ще могат да бъдат в положение да преценят върху установени начала платежната способност на длъжниците"[176].

На голямата парична конференция в Лондон, призвана да намери изход от депресията (юни 1933 г.), дълговият въпрос не само остава на втори план, но са направени и отстъпления от препоръките в Стреза. Център на дискусията е спорът между държавите от „златния блок" около Франция (придържащи се към монетарна ортодоксия) и тези около САЩ (приемащи девалвацията като изход от кризата). Н. Стоянов отбелязва, че „при тази ситуация „дребните" проблеми като например този за уреждане на дълговете, не привличат внимание"[177]. Наложеното от Великобритания решение на конференцията е компромисно и препоръките ѝ не отиват по-далече от вече прилаганото в България – временни (до 1 година) спогодби за намаляване обслужването на дълга, които да се съобразяват със състоянието на платежния баланс на длъжника и които допускат нетрансферираните части от задълженията да се покриват със съкровищни бонове[178]. Към кредиторите са отправени пожелателни призиви, като например да купуват повече стоки от страните дебиторки. В същото време се подчертава, че решението не бива да се търси във вреда на кредиторите. Изобщо, Лондонската конференция завършва с констатации за важността на проблема и без практически стъпки.

През 30-те години многостранната дипломация така и не стига до глобално възприета схема. Оригиналното виждане, артикулирано от Ено и Н. Стоянов, не е „кодифицирано". Предложените от тях принципи обаче се налагат стихийно. Развитието на българския дългов проблем следва логиката на пазарите – изискваща редукция на задълженията – като оформянето на конкретните параметри продължава да става чрез серия споразумения с носителите на облигации.

Началната формална стъпка в тази посока е договореното през април и май 1934 г. погасяване на нетрансферираните суми срещу плащане във валута в размер на 10% от стойността им. Така за първи път официално се *отписва* дълг. Процесът се развива по-нататък и с редица неформални акции. В „поединичното спасение" на длъжниците практиката на обявено или необявено обратно изкупуване на облигации се разширява значително. Към края на 30-те години, по някои оценки, дузина страни длъжници изкупуват обратно от 15 до 50% от облигациите си[179]. България, систематично и масово, също прибягва до тази политика.

В началото правителството проявява известно колебание, не толкова от принципни съображения, колкото поради недостиг на финансов ресурс за подобни операции. Още през 1933 г. пълномощният министър в Лондон П. Хаджимишев (подкрепен от Н. Стоянов) вижда изгодата от изкупуване на стар дълг при силно спадналите котировки и след девалвацията на лирата. Състоянието на бюджета обаче не позволява да се заделят средства[180]. При това към момента обратното изкупуване е все още нетрадиционно решение, като само броени държави (Австрия и Унгария) прибягват до него.

Със стабилизирането на фиска след 1935 г. България получава възможност да пристъпи към активни операции. Офертите от западни банки валят и протоколите на БНБ след 1936-а са изпълнени от решения на Управителния съвет, с които предложените условия се приемат[181]. Предлагането се оживява както поради известно покачване на курса на облигациите вследствие на самите изкупувания (през 1937 г. те се котират около 13% за предвоенните и около 27–32% за следвоенните заеми), така и заради странични предимства (например използване на добитите левове за износ на контингентирани български стоки). Като активни посредници се проявяват големи западни банки (Луи Дрефюс, Лазар Фрер, Юнион де банк Сюис и др.), но и местни фирми (напр. Кредитна банка в София или обикновено ООД като Комекс, София)[182], които държат облигации от българските дългове. Изкупуването се прави от ГДДД и от БНБ. През октомври 1937 г. нетрансферираните суми за 1934–1937 г. по външните заеми се прехвърлят на банка „Български кредит", която по този начин също се включва в операциите по обратно изкупуване за сметка на държавата и на БНБ (за нейния заем от 1909 г.)[183]. Политиката на българското правителство е поощрена от споразуменията, постигнати по дълговете на други държави. Добри Божилов докладва пред Управителния съвет на БНБ, че „от условията на уреждане [дълга на Унгария] се вижда, че тя е била третирана много по-неблагоприятно от нас. Това, като се свърже с условията на Гръцката спогодба за уреждане следвоенните ѝ задължения, която също е неблагоприятна в сравнение с нашата спогодба, ни навежда на мисълта, че е желателно по-бързото изкупуване на облигациите от нашите заеми“[184].

За разлика от периодичните споразумения с портьорите, които редуцират обслужването на *лихвите* по българските дългове (при формално запазен размер на главницата), обратното изкупуване позволява редукция и на *главницата*, с което общият номинал на дълга намалява. Само през 1938 г. срещу сумарно 297.5 млн.лв., платени от бюджета, са изтеглени облигации с номинал от 970 млн. лева. За периода от 1936 г. до началото на войната (септември 1939 г.) срещу 419 млн.лв. са изкупени обратно облигации от следвоенните заеми с номинал от 2.83 млрд. лева[185].

През 1942 г. над 50% от облигациите по следвоенните заеми са изкупени от държавата[186]. По обобщаващи оценки, през 1932–1939 г. портьорите от тези заеми получават средно около 1/3 от предвидените в договорите номинални лихви, а кредиторите от предвоенните – между 13 и 18 процента[187]. Тези числа показват мащаба на постигнатото намаление в обслужването и в обема на българските външни дългове. То напълно съвпада с обезценката на книжата. Пазарът постига своето, но това не става чрез неговите класически инструменти, както смятат за възможно Н. Стоянов и полк. Ено. Резултатът е получен след преговори между длъжника и организациите на кредиторите, които напипват пазарната точка на равновесие.

Тъкмо тук е оригиналният принос на 30-те години в разрешаването на дългови кризи. Неговите предимства са оценени отдавна. Още в началото на 50-те години са отбелязани възможностите, които той дава за гъвкаво адаптиране към променящите се условия. Серията споразумения „в период на икономическа несигурност се оказват за предпочитане пред фиксирано съкращаване на лихвите или на капитала, което бързо би се оказало несправедливо за длъжника или за кредитора. [От своя страна] спазвайки задълженията си по споразуменията, българското правителство успява да избегне бремето на едностранен мораториум“[188]. Редица от тези уроци бяха преоткрити няколко десетилетия по-късно.

Многоглавата общност на кредиторите

Като всеки длъжник България не противостои на *един* субект. В действителност тя винаги е била изправена пред конфигурация от сили, които включват както разнородната общност на непосредствените кредитори, така и редица други политически и икономически институции.

Нищо не създава по-плътно усещане за тази многопластовост от допира с финансовите архиви в държавите на кредиторите. Моят опит е единствено с френските, но без съмнение схемата е идентична и другаде. Ето основните действащи лица откъм Франция:

– Формалните контрагенти на България са носителите на облигации от външните ни държавни дългове. Това е значително множество дребни спестители.

– Портьорите обаче не могат да контактуват непосредствено с длъжника. Те са сдружени в различни асоциации по национален признак. Асоциациите, на свой ред, нямат пълна представителност, като винаги остават и свободни играчи.

– Емисията на облигационни заеми не е възможна без посредничеството на големи инвестиционни банки. Обикновено за случая те учредяват синдикати. Водещо място в Европа при емисията на българските (и не само) заеми от началото на XX в. играе Париба. В редица случаи тя е в тясно сътрудничество с Дойче Банк.

– „Стратегическа“ сила е френската държава, но и тя не е единен субект. Министерствата на финансите и на външните работи имат свой облик и нюанси в позициите си по дълговите проблеми.

– През междувоенните години Франция трябва да се вмести в новопоявилата се многостранна дипломация на ОН. ФК балансира икономическите интереси на различните сили, а това означава поява на нови огнища на интриги и необходимост от компромиси♦.

– През XX в. България систематично попада сред победените коалиции в големите войни. МСК съвсем не е необичайна институция. Франция играе централна роля и в нея – комисията управлява по военному един военен дълг, какъвто са репарациите. Но поради крайната преплетеност на проблемите, тази институция получава фактическо право на надзор и върху всички останали компоненти на българския външен дълг.

Огромна част от документите във френските архиви, имащи отношение към българските дългове, представляват преписки между тези полюси на икономическа власт и интереси. Предоставя се информация, съгласуват се позиции, обсъждат се стратегия и тактика. При това три от субектите (портьорите/банките, Ке д'Орсе и МСК) имат свои представители в София. Те се превръщат не само в

♦ Вж. по-напред: *България в дълговата политика – Бежанският заем.*

допълнителен източник на информация, но и в относително автономни центрове на влияние. А това, което е вярно за Франция, важи в една или друга степен и за другите кредитори на България. Конфигурацията се усложнява значително, възможностите за блокаж, за изнудване или за многостепенни комбинации се умножават.

Банките и техните държави

Банките – емитенти на облигации от държавните заеми – са икономическото ядро на сложната мрежа. Те се специализират в уникални финансови услуги и поемат специфични рискове. През годините, в които България навлиза на световните капиталови пазари тези банки се намират в апогея на своето развитие. Засрещането на гладна за капитали държава с банка в пълна експанзия, търсеща всяка възможност за инвестиране, става естествено, без особени трудности.

Историческите обстоятелства свързват България с Париба, като по този начин се образува един от типичните за времето „финансови съюзи" между държава длъжник и световна финансова институция. Подобни устойчиви „привилегировани" отношения са вече многобройни – такива са установени например между френския клон на Ротшилд и Италия, Австрия и Испания, между лондонските Ротшилд и Бразилия, между Беърингс и Аржентина или Креди Лионе и Русия...

В много отношения Париба е типичната инвестиционна банкова къща от епохата. Възникнала през 70-те години на XIX в., тя обединява личните, фамилните и културно-религиозните (католически, протестантски и еврейски) връзки на своите създатели. Към 1900 г. нейното ръководство е по-скоро колегиално, със значителна автономия на администраторите ѝ, с пряка обвързаност между заплащането и успеха на операциите на директорите[189]. Постепенно тя се специализира в емисията на облигации и в тънкото проучване на потенциални пазари. Когато Париба навлиза решително в България (1902–1904 г.) нейната стратегия е вече глобализирана, като банката атакува едновременно различни цели в най-различни точки. През 1904 г. тя осъществява голяма операция в Норвегия, където при ожесточена конкуренция завоюва своя ниша, но със сравнително ниска доходност (нисък риск). В същото време прави първи опити за проникване в САЩ. Разбираемо е, че при подобна активност и резултати Париба търси възможности да компенсира чрез инвестиции в пазари с по-висок риск и доходност. Именно в тази линия се вписват както интересът ѝ към България, така и експанзията към държави със сходни параметри в Южна Америка (Венецуела, Уругвай).

Някогашните връзки на инвестиционни банки с длъжниците носят специфична атмосфера и колорит. Но в много отношения те предначертават и бъдещото развитие на тази изконна зависимост. Историографията е изследвала подробно профила и дейността на главните банкерски къщи от XIX и началото на XX век. Съпоставката с документираната памет в архивите показва, че Париба е класически образец за общността както с глобалната си политика, така и във връзките ѝ с България.

Марк Фландро намира дискретния чар на инвестиционните банки в ролята им на „изповедници“ на длъжника[190]. Колкото и брутални да са отношенията им с периферен клиент като България, меката метафора обобщава редица техни действителни черти. Преди всичко, водещият кредитор на дадена държава е източник на уникална информация за нейното реално икономическо състояние. Това, което днес правят рейтинговите агенции, някога е било дело на „лидера“. Пазарите се вслушват в оценките му, преработват ги и ги превеждат на езика на котировките на съответните ценни книжа. В либералния контекст на XIX и на началото на XX в. „курсът на държавните облигации – по думите на Джеймс дьо Ротшилд – е точният израз на кредита, който заслужава дадена държава“[191].

Доставената информация е продукт на мощни екипи в самите инвестиционни банки (над 100 души в Креди Лионе), но и на техните представители (или на специални мисии) в държавата длъжник. България е класически пример в това отношение – преди през 20-те години да се настанят МСК и ОН, „човекът на Париба“ в София (чиято издръжка е поета от бюджета) е най-меродавният източник на оценки за местните стопански процеси, а неговите връзки и мрежи са безценен актив♦. Информационният монопол на лидера, разбира се, дава известна възможност за манипулиране на пазарите и за добиване на конкурентни предимства. Така или иначе обаче, този източник остава сред броените надеждни филтри пред достоверността на местната „чувствителна“ информация. През него се четат и основни за всеки инвеститор параметри на риска – реалната кредитоспособност на длъжника или деликатното разграничение между неплатежоспособност и неликвидност[192].

Привилегированите отношения с отделни инвестиционни банки създават особен канал на връзка с властите в държавата длъжник, при който личното доверие и качествата на посредниците играят съществена роля. Той може да доведе до изкривявания, но носи и предимствата на по-бързи и конфиденциални контакти. Банките неизбежно се превръщат в посредник между правителствата на длъжника и на кредитора. Нещо повече, те са в състояние да окажат спешни („животоспасяващи“) финансови услуги например под формата на краткосрочни аванси за държавата или за емисионната банка (при бързина, каквато пазарът не може да осигури), запълващи зейнали финансови дупки до нов по-голям кредит[193]. Разходите на банката се покриват от високите лихви (авансите са по начало по-рискови) и от съществените комисионни по бъдещи заеми. Самите аванси обикновено са прелюдия към по-голяма операция и са изплатени от постъпленията ѝ. В дълговата история на България има редица подобни прецеденти*. „Банките изповедници“ предоставят и специфични консултантски услуги. Натрупаните с годините доверие, взаимно опознаване и интереси им позволяват да съветват неформално правителството по повод консолидацията на предходни заеми или по условията на бъдещи емисии. Този тип диалог не престава за България, като архивните следи за него са изключително богати. „Доверието“ между длъжник и кредитор, разбира се, трябва винаги да се приема условно – то е крехко и лесно чупливо. Накрая, тези банки изпълняват съвсем персонална изповедническа мисия. Тъкмо те открай време са институциите, които съхраняват и управляват парите на местните елити, поради което личната и държавната гледна точка така често влизат в кръвосмешение[♦].

---

* Например авансът от 7 млн.фр. през 1899 г. и малкият заем на синдиката, ръководен от Париба от 1900 г. (Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 535–536.) Такива са също прословутите аванси срещу съкровищни бонове на Париба от 1912–1913 г., погасени едва през 1926 г. и първоначално замислени именно като „мостово кредитиране“ до договарянето на значително по-голям заем. (Той така и не се реализира.)

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура.*

В сложната общност на кредиторите големите инвестиционни банки са принудени по един или друг начин да се съобразяват с политиката на собствената си държава. Връзката не е нито пряка, нито еднопосочна, още по-малко безконфликтна. Тя безспорно предполага взаимния интерес и взаимното усилване, но в същото време внася шум в банкирането[*]. „Напоследък политиката направи големите сделки по-трудни, се оплаква непосредствено преди началото на Първата световна война един от директорите на Париба, вместо дълго и добре премислени комбинации тя ни налага трескав ритъм на работа с много неизвестности и постоянно напрежение.“[194] Херметичният свят на предвоенното инвестиционно банкиране предпочита приглушената атмосфера, което съвсем не изключва политиката – политическата насоченост и мотивация на големите финансови операции не е тайна за никого и е част от общоприетата етика на банкерската общност. Но въпреки че тя търси да заглажда контактите с властта, в живота отношенията им се развиват по различен начин. Връзките на висшите финанси с властта са неизменно сред големите публични теми, раждали митове, скандали, интелектуални и художествени обобщения. И в тази област Париба е „образцова“ институция, олицетворяваща френските измерения на проблема.

Политическият и икономическият елит във Франция е едновременно структуриран и аморфен. Висшата ѝ административна номенклатура е със свои строги формални и неформални механизми на рекрутиране и социално ограждане, граничещо с кастовост[♦♦]. Системата е виртуозна в прокарването на фини пътеки между държавните служби и частния сектор. Там тези добре смазани движения са норма и част от общоприетия морал. Не случайно френският език е родил особено експресивен термин за симбиозата между световете на държавното и частното. С

---

[*] Класически въпрос за стопанската историография е този за интензивността и посоката на влияние – от икономическите интереси към политиката или обратното. Вж. например: Jeannenay, Jean-Noel. L'argent caché. Paris. Fayard. 1981; Ferguson, Niall. The Cash Nexus. Money and Power in the Modern World 1700–2000. London. Penguin Books. 2001.

[♦] Вж. *Плащът на корупцията.*

[♦♦] Вж. *Дългата перспектива.*

*pantouflage** се обозначава „мекият" преход от държавната администрация към частния бизнес или държавните предприятия (и обратното). Думата е в употреба отдавна, но с разрастването в следвоенна Франция на „републиканската аристокрация"** понятието се превръща в емблематично обобщение за статута на държавния и стопанския елит в крайно етатизираната икономика.

Париба отрано влиза в орбитата на френската политика. Достатъчно е да припомня само триъгълната операция по българските заеми от 1904 и 1907 г., голяма част от които се връщат като поръчки за френската военна индустрия. Кредитите са открито насърчавани от френското правителство, търсещо да подкрепи фирмата Шнайдер в съперничеството ѝ с германската Круп.

След Първата световна война настъпва върхът в сближаването на банката с политиката. Биографичният портрет на един от най-знаменитите ѝ директори – Орас Финали[195] – може да се чете като разказ за скритите и явни форми, които приема тази обвързаност. Той прави от банката основна трансмисия на френските политически и икономически интереси. „Може би никога, пише Е. Бюсиер, дипломация и политика не са функционирали по толкова преплетен начин, както през тези първи следвоенни години."[196]

Австрийските банки са първата набелязана цел, като тя се вписва в държавната стратегия за изместване на германските и австрийските интереси. Париба е острието на тази политика и (понякога по пряка инициатива на Ке д'Орсе) придобива дялове в големи институции като Лендербанк. През тях икономическото проникване продължава към Централна и Източна Европа. Някъде в тази линия се вмества и придобитото съучастие на Париба в капитала на Българска търговска банка (БТБ). Макар да има местна предистория♦, операцията е съвсем съзвучна с общата политика на Франция и на парижката банка.

Финали въвлича институцията си и в уреждането на турските финансови проблеми след войната. Влизането в Отоманската банка е директно поискано от френския президент[197]. Париба участва също в по-глобални проекти за саниране на турските финанси***, съгласувайки на всяка крачка инициативите си с френското правителство. Съвсем естествено Париба се превръща в инструмент и на френската политика по следвоенното възстановяване на Германия. По искане на Министерството на финансите тя участва в емисията на стабилизационен заем за Белгия. А когато след окупацията на Рур Франция замисля създаването на автономна територия в областта, учредяването на своеобразна централна банка и емисията на „рурска валута", именно Париба е натоварена от правителството да преговаря за създаването на новата институция[198]*. В съвсем друг ключ, след наченките на нормализиране на стопанските отношения с Германия (1924–1925 г.), ръководството на банката участва във възстановяването на връзките между деловите среди на двете държави и дори финансира проевропейски вестници и движения[199]. Тук отново е важна ролята на „граничните" личности – движеща фигура в започналото сближаване на бизнеса е Жак Сейду, който преминава в Париба, след като е заемал висши длъжности в Министерството на външните работи.

---

* Няма буквален превод на този галицизъм, който по смисъл може да се преведе като „нахлузване на пантофи в интимна домашна обстановка".

** Също тънко изковано словосъчетание обобщаващо неявните мрежи на преплетена стопанска и политическа сила.

*** Тяхната логика не се различава от стабилизационната стратегия в България, но те не се реализират поради силната съпротива срещу външния контрол от страна на националистическия кемализъм.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Културата на частното банкиране.*

Париба не остава настрана от целите на френската държава и през втората половина на 20-те години. Това е период на съперничество с Англия по повод стабилизирането на редица европейски валути, вкл. на българския лев. Въпреки лидерската позиция на Банк ъф Ингланд и на Федералния резерв в Ню Йорк в този процес, Банк дьо Франс остава съществен играч, а О. Финали е важен посредник. Париба участва (според тежестта на френското политическо влияние) в емисията на всички стабилизационни заеми – Австрия през 1923 г., Унгария (1924), Полша (1927), България (1928). Особено активна е намесата ѝ в подготовката на румънския заем от 1929 г., където осигуряването на водеща роля за Франция (с демонстративно избягване на Банк ъф Ингланд) е основна външнополитическа задача. По внушение на правителството Париба продължава да финансира „приятелски" държави и в началото на депресията. Става дума както за краткосрочни търговски заеми, така и за подългосрочно финансиране под гаранция на френската държава. Тези операции вече носят загуби и водят до серия разсрочвания[200]. Продължителното взаимно „подпомагане" между Париба и Банк дьо Франс персонализирано в един от най-изразителните *pantouflage* – преминаването през 1931 г. в Париба (в качеството на неин президент) на дотогавашния управител на централната банка (от 1926 г.) Емил Моро.

Сливането с държавната политика се проявява и в световната индустриална експанзия на Париба, която е съвършено типична история на приятелски кръгове, примесване на държавната администрация с бизнеса** и на чист лобизъм.

Накрая нека отбележа, че синхронът с държавата не е само навън. Париба е основен играч/партньор и в най-важните стъпки на вътрешната стопанска политика. Тук обаче поводите за конфликти с властта са повече и ангажирането на банката е нож с две остриета. Така например, през 1922 г. тя е привлечена в спасяването на Китайската индустриална банка***. Планът на О. Финали се разминава с този на Министерството на финансите, което предизвиква сериозно търкане между тях[202]. По-дълбок е конфликтът по повод кризата на френския франк от 1924 г., когато като водеща частна банка Париба се оказва в центъра на стабилизационната операция. В нея се преплитат политически съображения, корпоративни интереси на банковата система (изразявани в случая от Банк дьо Франс) и на промишления сектор, фискални проблеми, общественото мнение... Париба е пряко ангажирана от емисионната банка, която организира интервенции на валутния пазар именно чрез парижката институция. По-късно Париба разработва свой план за стабилизация на франка, който – в противовес на идеите на проинфлационното индустриално лоби и на популистките искания – предлага оригинално финансово инженерство и защитава монетарната и фискална ортодоксия[203]. Тези позиции предизвикват нов конфликт с министъра на финансите. Париба е обвинена в спекулация срещу франка и подложена на ревизии от фиска, О. Финали си навлича личната неприязън на министъра, а заседанията на управителния съвет на банката са системно следени от полицията[204].

---

* Идеята се проваля поради стабилизирането на марката.

** Прокарвайки френските интереси в петролния бизнес например, Париба създава компанията „Френско-американска Стандарт ойл", в която президент е дипломатът Жюл Камбон (брат на бъдещия френски пълномощен министър в София), а генерален директор – доскорошният зам.-началник на генералния щаб[201].

*** Креация на клана Бертело: единият брат е във финансовия истеблишмънт, а другият – в Ке д'Орсе.

Излишно е да се припомня, че толкова активно пряко и косвено присъствие в политиката предполага манипулиране на медиите, на информацията и на политическия лобизъм. Париба владее виртуозно тези лостове, прилагайки ги меко или брутално, открито или неявно, чрез посредници или чрез тънко форматиране на „свободната" интелектуална среда.

Профилът на голямата инвестиционна банка илюстрира част от контекста, в който са вземани (и продължават да се вземат) решенията по българските дългове. Дори беглият обзор на връзките ѝ с френската държава показва, че тези решения се вписват в значително по-глобална визия и в по-сложна среда. Инцидентното появяване на България в такава перспектива престава да бъде случайност, превръщайки се в обяснима брънка от по-широки планове. А цялостната дългова картина се сглобява от пресичането на множество подобни цели, като всяка от банките кредитори е поставена в условия, сходни с описаните за Париба.

Нека погледнем как тези конфигурации се възприемат и проявяват в България.

Както може да се очаква, доминиращото впечатление е за почти пълна еднопосочност между действията на кредиторите и на тяхната държава. В България всяко френско правителство е представено като подставено лице на Париба. В действителност, както видяхме, банката е колкото умела във връзките си с властта, толкова и фактически неин заложник (особено около войните). Дори в мислите си (както личи от поверителната му кореспонденция с Париба) Буске не смее да отиде отвъд границите, поставяни от *линията*. „Всичко което ви казвам дотук, пише той в свое писмо, е преждевременно и подчинено най-вече на позицията, която ще вземе нашето Външно министерство по Балканската си политика, както и по специалния въпрос за възможен заем."[205] По друг повод, няколко години по-късно, височайше вето идва от Париж. Директорът на Париба Тюретини съобщава на Буске, че банката е готова да отпусне аванс на България, но за пласирането на съответните български съкровищни бонове „ще се сблъска със същите възражения от нашето правителство, каквито не ни позволяват в момента да мислим за нов заем“[206]. Външната политика е императив, който определя (или поне рамкира) позициите на френските частни институции.

Битуващите представи и реалната практика донякъде почиват на проста йерархичност. Тя е заложена например в добре известната санкция, необходима за допускане (или отхвърляне) исканията за котиране на съответните борси на заеми, емитирани от чужди правителства и организации. Санкцията е лост на държавата за натиск не само навън, но и спрямо собствените ѝ финансови институции. В безхитростното, но съвсем точно определение на Салабашев смисълът на тази мярка е следният: „Понеже французите изобщо са доста доверчиви и често пъти биват измамвани, законът е предоставил на финансовия министър *един вид право на опекунство над народа* по отношение на пласиране спестените му пари. Министърът има право да забрани котирането на един заем, ако заемателят не е солиден.“[207] . България се сблъсква нееднократно с това препятствие. Още при първия заем за жп линията Русе–Варна от 1888 г. Бисмарк забранява котирането на облигациите на Берлинската борса с довода, че българското правителство не е признато от Германия и всяко прехвърляне на книжата би било незаконно[208]. Впоследствие заплахата за суспендиране (неиздаване на разрешение) на търговията съпътства цялата българска дългова история. А фактическото прекратяване на котировките или замразяването на някоя от опциите по българските дългове се превръща в рутинно решение за политически натиск. Такива са случаите с неизпълнените опции (през 1895 г.) или с прекратените котировки (1896 г.) на заема на Лендербанк от 1892 г. и редица други[209].

При по-близък поглед обаче се проявява сложността във формиране позицията на кредитора. Трудностите най-често произтичат от многото участници в процеса. Съгласуването на френската позиция често събира всички заинтересовани страни, без разлика дали са държавни институции, или частни банки. Случайно подбран протокол от обсъждане на български дългови проблеми (октомври 1934 г.) показва, че на заседанието присъстват (наред с други лица) френският пълномощен министър в София, представители на асоциацията на портьорите, комисарят на ФК към БНБ (французин), представители на министерствата на финансите и на външните работи.

Координацията между толкова различни центрове е сложна и далече не идилична. Над отношенията им витаят подозрителност, ведомствени съперничества, лични и кариеристични съображения, разнопосочни интереси. Усложненият лабиринт създава клопки пред самите френски участници. Върховното умение на длъжника е да успее да се вклини в тях като експлоатира конфликтите в своя полза. Това обаче се удава твърде рядко, изисква такт и стратегическо мислене, каквито българската страна рядко притежава. Много по-типичен е случаят на неориентираност и безпомощност сред византийските интриги.

Въпреки характерното за френската бюрократична култура верноподаничество, възлови за България фигури като Буске не хранят симпатии към политическата класа в страната си. Той изразява неведнъж вроденото си недоверие към френските политици, понякога дори в необичайно фамилиарен и открит тон. „Винаги трябва да се опасяваме от отстъпките, които могат да бъдат изтръгнати от един френски министър, ако не в неговия кабинет, то поне в задушевната обстановка на някой официален прием. Ето защо смятам за необходимо да ви предупредя за опасността и да ви помоля по обичайния път да накарате [френския външен министър] г-н Пишон да почувства силния интерес, който имате към този проблем. Казвам г-н Пишон, защото не е нужно да действате в администрацията. Г-н Кул, заместник на управлението по политически въпроси, е изцяло на наша страна и е решен да даде отпор на г-н Станчов*. Но той трябва да бъде предпазен, и то спешно, от слабостите на началника си."[210]

Писмото е симптоматично и за това, че естествените партньори на банкерите са често „средните" кадри в администрацията, а не политиците. Ключови „техни хора" са сред този ранг чиновници с по-голямо *фактическо*, отколкото *формално* влияние. В икономическия свят политик е синоним на мекушав и безотговорен, а банкер – на „железен" и неотстъпчив. Това подразбиращо се разграничаване между хората се пренася и върху институциите. Външното министерство е склонната на компромиси институция, докато Министерството на финансите е тази, която грубо, без увъртания, директно и цинично застава неизменно зад интересите на кредиторите и банките.

Въпросната житейско-бюрократична „мъдрост" не е умозрителна поза, а по-скоро обобщение на опит, вкл. имащ отношение към България. Достатъчно е да се позова на „карнавала", устроен на Салабашев в Париж около заема през 1909 година♦. В него ролята на „отстъпчивия" се играе от Пишон, а тази на твърдия защитник на френските банки – от финансовия министър Кошери. И ако има изключения от това правило, те много рядко са в „омекване" на финансовите министри, а значително по-често в превръщането на външните министри в „ястреби".

Напрежения между отделни „центрове" на кредиторите възникват по най-различни поводи**. Конфликт между портьорите и френските власти избухва например, когато през 1921 г. Националната асоциация на френските носители на облигации (*Association nationale des porteurs francais de valeurs mobilieres – ANPFVM*) продължава с година споразумението с България за изплащане на дълга във франкове. Тази стъпка не е координирана с френските представители в София и те изразяват недоволство, че не са консултирани предварително и по този начин са лишени от възможността да използват „компромиса" си за натиск по друга линия. Нарушен е основният принцип всяка отстъпка да води до настъпление. Асоциацията е принудена да се оправдава и тя го прави по най-елементарния начин, като прехвърля отговорността върху делегата в София, препоръчал този ход[211].

---

* В този момент той е български пълномощен министър в Париж.

** Колкото и да са остри, те много рядко – ако това изобщо се случва – поставят под съмнение лоялността на едната или другата страна.

♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Заемът от 1909 или слабостта на силния.*

По-любопитен и показателен казус възниква през ноември 1925 година. Четири дни след комюникето на асоциацията за постигнато споразумение с българската страна, Министерството на финансите ѝ изпраща обидено писмо със силно наранено административно честолюбие. В прав текст тя е обвинена в неблагодарност за това, че „в [споразумението] не е отбелязано по никакъв начин, че френските портьори са намерили поддръжка от страна на правителството [Ке д'Орсе и Съкровището], както и енергичната подкрепа от френския министър в София, към когото се присъединиха министрите на Великобритания и Холандия. Така не е отбелязана подкрепата, която по съществен начин спомогна за приключване на преговорите"[212].

Отговорът на *ANPFVM* е образец на сервилност и уплаха, че може да е станала грешка, която да я лиши от държавното попечителство и благоволение. Пропускът е премислен, обяснява асоциацията, а не случаен. „Ние просто искахме да пощадим достойнството на държавата длъжник, която таи, ние добре знаем това, силна неприязън заради натиска, на който е била подложена. Освен това се бояхме да не ни обвинят, както това стана по повод трудностите с Аржентинските провинции, че сме забъркали името на френското правителство в спорни преговори. Но ние знаем какво дължим на френското правителство за разлика от други асоциации, провеждащи по-шумна дейност от нашата. Гордеем се с продължителното приятелско и полезно сътрудничество с нашите власти и никога не пропускаме да подчертаем около нас колко сме задължени на протекцията на своето правителство."[213] Следва заявление за готовност да се направи нещо и да се излезе с допълнително съобщение специално по повод на българските заеми (ако правителството го желае). То може да е например под формата на декларация на председателя на асоциацията, съдържащо специални благодарности към министъра на финансите.

Леко успокоено, правителството отстъпва. Забележката му имала само общ характер, но „не би било лошо, ако във всичките си комюникета *ANPFVM* посочва изрично, че преговорите ѝ се следят от правителството и че тя има неговата поддръжка"[214]. Инцидентът е приключил, краткото недоразумение е разсеяно. В следващите си комюникета асоциацията действително не пропуска да отбележи ролята на правителството. Ето коригираната и „политически коректна" формула, използвана в официално съобщение по друг повод: „Вследствие искане на *ANPFVM*, с подкрепата на френското правителство, българското правителство прокара през Народното събрание един закон..."[215] Отношенията продължават и много скоро ролите дори се обръщат. След емисията на Бежанския заем вече френското правителство иска *разрешение* от портьорите да окаже натиск върху българската страна.

Разбира се има редица случаи (особено през 30-те години), когато, водена от своите цели, френската дипломация оказва натиск върху асоциацията да смекчи позициите си. Стремежът е в България да се избегнат обществени настроения срещу Франция, или просто да се приеме осъществимото, вместо да се иска невъзможното.

Чуждите банки най-често се подчиняват на същия рефлекс, който проявяват (в страната) и българските: при всеки проблем тичат при своята държава. Срещу оказаната помощ тя гледа на тях (а и те на себе си) като на институции, които *са длъжни* да правят услуги на правителството си в чужбина.

Подобни казуси възникват многократно и са оставяли следи във френските архиви. Така през 1921 г. чуждите банки се оказват в неизгодно положение при вдигане на военновременния мораториум и вследствие обезценката на лева. Френските банкери веднага се обръщат към своето правителство за намеса и натиск върху българските власти. Целта им е да бъдат приравнени към местните държавни банки, които ползват привилегировани условия[216].

„Разглезено" поведение и искания за преференциално третиране на частни френски интереси се повтарят често. Схемата е винаги една и съща. Засегнатият субект задейства държавната си администрация (Министерството на външните работи или на финансите), която на свой ред активира френския пълномощен министър в София или комисаря на ОН. Втората възможност е винаги на разположение, доколкото между войните комисарите са неизменно французи, които трудно правят разлика между защитата на интересите на собствената си страна и тези на международната организация, която формално представляват. Крайният адресат на този многостранен натиск е винаги България. Резултатът е променлив, но в архивите могат да се намерят документи със следното съдържание: „Конфиденциално отбелязвам, че това споразумение [за изключение при третирането на френска захарна фабрика] се дължи основно на интервенцията на управителя на БНБ, който с труд успя да го наложи... Г-н Момчилов се ангажира заради нас, защото е убеден... в необходимостта за страната му да имаме добри отношения."[217]

Ако се върнем малко назад във времето, ще се натъкнем на вече познатата „афера Шарон" по повод емисията на Стабилизационния заем през 1928 г., а ако отидем още по-назад, неизбежно ще попаднем на широкоизвестната обвързаност на българските заеми отпреди 1914 г. с френски военни и промишлени доставки. При тях кръстосаната зависимост на длъжника от различни полюси на интереси се проявява в съперничеството между отделни доставчици в държавата кредитор. Както при всяко раздвоение, възникването на подобни търкания може да утежни (ако се наслагва) или да даде известно предимство на България (ако е налице „използваем" конфликт между партньорите).

В заема от 1907 г. е включена обичайната клауза за поръчки на френската индустрия. „Френското правителство, пише до Париба Буске... даде да се разбере, че ще разреши котировка [на заема] само при условие че бъде осигурен определен обем поръчки на националната ни индустрия."[218] Но този път то има намерение да канализира част от сумата (около 1 от общо 25 млн.фр.) към по-малки доставчици. Търсен е мултиплициращ ефект за цялата индустрия и се чувстват дори настроения за – престорена и проформа – „борба“ с монопола на Крьозо/Шнайдер*. С известна досада Париба изразява аристократичната си погнуса да бъде представена като прост комисионер на Крьозо, а още повече да стане посредник за отпускане на някакви „трохи“ от заема на многобройни дребни предприятия. Париба е най-голямата, тя знае това, и държи на своето положение. В писмо, изпратено няколко дни по-късно Буске продължава: „Обърнах внимание, че ако Париба все пак може да се съгласи да съдейства на бизнеса на Крьозо, с който я свързват стари и много сигурни отношения, то тя няма защо да предоставя същите услуги на половин дузина малки фирми със съмнителна стабилност и в нужда, които… биха могли да я въвлекат в неприятни спорове.“[219]

Поуката от тези пъстри примери е, че съдбоносни решения по българския външен дълг се вземат в една широка, размита и противоречива среда. Отношенията и крайният баланс на силите между полюсите в това пространство се определят от фактори, които рядко подлежат на описание или регламентиране. Привидната подреденост и институционализиране на процедурите скрива истината, че те зависят от „случайни“ обстоятелства, от нагласи, настроения или напластени предразсъдъци у ключовите фигури на финансовия елит. Преплитането на институционални и лични интереси е толкова сложно, че в много случаи то е затруднявало (понякога дори правело невъзможно) артикулирането на смислени решения за българската страна.

Държателите на български книжа и техните асоциации

През 70-те и 80-е години на XX в. капиталовите потоци се движеха преди всичко под формата на банков кредит. До мораториума от 1990 г. основните западни кредитори на България бяха множество частни търговски банки**. След прекратяването на плащанията от март 1990 г. възникна естествената необходимост от координация между тях за покриване загубите от българската им експозиция. Механизмите за решаване на подобни кризи и за изглаждане на конфликтите бяха добре разработени, като лидерството пое един от водещите кредитори (Дойче Банк).

След споразумението от 1994 г. и пускането на „Брейди облигации“, характерът на държателите на български суверенен външен дълг се промени. Това вече не са обичайните банки, а до голяма степен институционални инвеститори и физически лица, опериращи (пряко или чрез посредници) на глобализиран финансов пазар, където участниците имат достъп до богат набор от финансови инструменти*. Важна особеност е, че книжата са търгуеми, което позволява една (количествено трудно определима) част от тях да се озоват в ръцете на български инвеститори. От забвение се връща хибридният статут на дълг, който по форма е външен, а по съдържание и мотиви на движение – вътрешен.

---

* Крьозо/Шнайдер е френски металургичен и машиностроителен концерн, лидер във военната индустрия. Буске отбелязва и че „Негово царско височество е малко раздразнен от монопола в полза на Шнайдер, като настоява на правото си да поръча във Франция това, от което България се нуждае… Да се противим докрай би било прекалено“.

** В края на 80-те години бяха емитирани няколко облигационни заема от Българска външнотърговска банка. (Вж. Архиви БНБ V.)

Днес, когато значителна част от държавния ни външен дълг е облигационен, погледът разбираемо се обръща към годините на либералния капитализъм и към първата трета на XX век. Това е апогеят на облигационните заеми, развили съпътстваща финансова инфраструктура и механизми за решаване на дългови кризи. На преден план от само себе си излизат многократно споменаваните асоциации на носители на облигации, които са най-активният субект, с когото България преговаря между войните. Те съветват държавните институции в своите страни, дават становища, използват правителствата си за натиск върху длъжника. Асоциациите са легитимният представител на крайния държател на дълга. Останалите участници – държава, банки, ОН – формално погледнато са странични участници, макар твърде често да имат решаваща дума.

Асоциациите на портьорите са със стара история и са емблематични институции на капитализма от втората половина на XIX и началото на XX век. Както може да се очаква, те се появяват най-напред и придобиват най-стройна форма в Англия. Малко след това аналогични сдружения възникват във Франция.

Най-много закъснява учредяването им в САЩ, което е обяснимо, при положение че страната се превръща в нетен кредитор след края на Първата световна война, а се изправя пред масови фалити на длъжници едва по време на депресията. Американският Съвет за защита на носителите на чужди облигации (*Foreign Bondholders Protective Council – FBPC*) е създаден през 1933 г., когато (както беше споменато) около 1/3 от чуждите облигациите, емитирани в САЩ, са на длъжници в мораториум. При това учредяването му става (нещо странно за местната традиция) по внушение на Държавния департамент, който търси да се освободи от неприятностите по водене на преговори с изпаднали в несъстоятелност държави. Линията на администрацията е да остане настрани от проблема и доколкото това е възможно, да го деполитизира. Случайно или не, лидерът в американската асоциация Дж. Р. Кларк е един от водачите на мормонската църква. Този факт придава обичайната за Америка морализаторска окраска на всяка обществена инициатива. В представата на Кларк усилието на съвета да спаси поне част от вземанията на кредиторите е цивилизационна борба за връщане изгубените изконни добродетели на един изчезващ морален ред – спазване на закона, спестовност, отговорност, „свещеното задължение дълговете да се плащат, независимо от усло-

---

* Преструктурирането на дълга през 2002–2003 г. не промени този факт, тъй като „Брейди книжата“ бяха заместени отново с облигации.

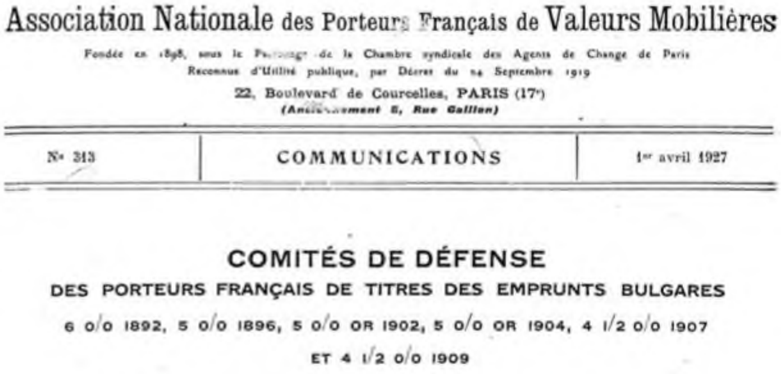

Association Nationale des Porteurs Français de Valeurs Mobilières

Fondée en 1898, sous le Patronage de la Chambre syndicale des Agents de Change de Paris
Reconnue d'Utilité publique, par Décret du 24 Septembre 1919
22, Boulevard de Courcelles, PARIS (17e)
(Anciennement 8, Rue Gaillon)

Nº 313	COMMUNICATIONS	1er avril 1927

COMITÉS DE DÉFENSE
DES PORTEURS FRANÇAIS DE TITRES DES EMPRUNTS BULGARES
6 o/o 1892, 5 o/o 1896, 5 o/o OR 1902, 5 o/o OR 1904, 4 1/2 o/o 1907
ET 4 1/2 o/o 1909

SAEF

Бланка на *ANPFVM* и на нейното поделение – Комитета за защита на френските портьори на облигации от българските държавни заеми

вията, което е един от основните стълбове, върху които се е крепяло равновесието на мирозданието“[220].

Днешното възобновяване на интереса към тези граждански структури е поредният – особено изразителен – признак на допирни точки с дълговата ситуация от междувоенните години. Ако в края на 80-те и началото на 90-те любопитството беше по-скоро теоретично, то след краха на аржентинския Паричен съвет в края на 2001 г. някогашните форми буквално се преродиха спонтанно във финансовия свят. По инициатива на двадесетина големи банки в Европа бе създадена Агенция за преструктуриране на аржентинските облигации (*Argentina task force*), която да защитава интересите на портьорите. Асоциация възниква и в Италия, чиито индивидуални инвеститори се оказват най-засегнати. Организациите обединяват и координират усилията си при преговорите с аржентинското правителство. Тяхната сила изглежда все още не е напълно сравнима с тази на първообраза им от 30-те години. Но в действията си днешните асоциации използват по-богата и ефективна гама от юридически лостове.

За България основно значение има *ANPFVM*. Между войните съществена роля играе и *League Loans Committee*, натоварен да защитава интересите на кредиторите от следвоенните заеми под егидата на ОН. В него водещо място заемат носителите от англосаксонските страни.

ANPFVM е създадена през 1898 г. под патронажа на Синдиката на борсовите посредници. Това е частна организация, обявена „от обществена полза“ през 1919 г., с което получава полуофициален статут. Целта ѝ е „да събира документите и сведенията, свързани с държави, търсещи преструктуриране обслужването на външния си дълг“[221]. Поради голямото разнообразие на конкретните случаи, към асоциацията (най-често на същия адрес) са създадени комитети по държави, които впрочем имат напълно еднотипни устави. Така *ANPFVM* се превръща в шапка на множество други организации. Една от тях е Комитетът за защита носителите на книжа от българските заеми (*Comité de défense des porteurs des titres d'emprunts bulgares*)*.

Членството в комитетите е доброволно и свързано с редовни парични вноски. По идея те са сдружения *ad hoc,* учредени единствено за уреждане на възникналия проблем и призвани да се разпуснат след неговото решаване. Комитетите защитават интересите само на членовете си, а не на всички носители на облигации, издадени от съответната държава. Ръководят се от администратори, които имат значителни права и на практика водят самостоятелно преговорите с длъжника. Макар и избирани от общото събрание, фактическата автономия на ръководството по отношение на членовете е почти неограничена, като събранието се свиква рядко, за да одобри формално резултатите от преговорите[222]. По-изразени са вертикалните връзки към *ANPFVM*, играеща ролята на надзорен съвет. Освен това, въпреки че по статут асоциациите представляват интересите на индивидуалните носители, на практика те действат под прякото влияние и намеса на банките емитенти, които са истински силните субекти.

В едно благосклонно представяне дейността на *ANPFVM* (има и силно враждебни) тя е хвалена за твърдостта, с която защитава интересите на кредиторите и същевременно оправдавана за половинчатите резултати. „Не трябва да се забравя, че тя преговаря със суверенни държави, с които често е трудно да се постигне споразумение, и върху които тя няма средства за принуда. Освен това френското правителство – по външнополитически причини – не винаги осигурява нужната подкрепа за постигане на целите ѝ. Накрая, действията [на асоциацията] в много случаи са затруднени от прекомерната благосклонност, проявявана от чуждестранни сдружения на портьори (особено *League Loans Committee*), твърде склонни да приемат без съпротива щедрите препоръки на ФК на ОН."[223] Този текст сбито резюмира типичните конфликти между различни участници от страна на кредиторите и същевременно ясно показва как изглежда българската ситуация, гледана откъм портьорите.

Философията на *ANPFVM* и на комитетите е отчетливо представена в отчета ѝ пред Общото събрание за 1933 година. Първата обявена цел е *„да сведе до минимум жертвите,* наложени на носителите на облигации от мораториумите, обявени... от множество европейски и южноамерикански правителства". Това става чрез съгласувани действия с чуждестранните комитети на портьори, в „краткосрочни договорености" с правителствата на длъжниците, „позволяващи *незабавно* получаване на онези суми, *които е възможно* да бъдат трансферирани" и „потвърждаващи бъдещите права" на кредиторите. „По този начин ние се стараехме да задържим правителствата в договорната рамка и да се противопоставим на тези от тях, които разглеждат външния си дълг като второстепенен въпрос, подлежащ на едностранно решение от тяхна страна." Главната опасност *ANPFVM* вижда в това, държавите длъжници *„да свикнат с прекратяването на плащанията* и да не правят сериозни усилия за подновяването им дори когато монетарната и бюджетната ситуация позволяват частично удовлетворение на кредиторите“[224]. Въпросът, с други думи, опира не само до конкретни суми, но и до принципи и дългов морал, които асоциациите се смятат призвани да запазят след катастрофата от депресията. Текстът прецизно формулира стратегията и тактиката на портьорите в преговорите им по българския мораториум след 1932 година♦.

---

* „Български" асоциации има и в други държави, като Холандия и Швейцария.

При облигационните заеми рискът се разпределя между няколко равнища.

– В самата емисия той се поема от банката емитент. Тя би претърпяла загуба, ако не успее да пласира част от облигациите и по този начин се окаже с некачествен актив в баланса си. В трескави години обаче тези операции са от най-доходните и банките водят ожесточена конкуренция за организирането им. Емисията и пласирането на всеки нов заем е пропагандна акция, в която привличането на широка публика от дребни спестители става с класическите средства на рекламата – щедри обещания, прикриване на действителния риск, надценяване платежоспособността на длъжника. Ето защо след всеки крах на длъжници сред прогледналите спестители се надигат масови настроения срещу банките емитенти. Обвиняват се не само в това, че не информират точно вложителите, но дори и в съучастничество с длъжниците срещу получените тлъсти комисиони[225].

Същото се случи и неотдавна с носителите на облигации от аржентинския дълг, които роптаеха срещу своите банки. Според инвеститорите, облигациите са им били представени като обикновени финансови инструменти, неносещи изключителен риск. За да осъдят банките обаче, портьорите трябваше да докажат почти недоказуемото – че са били *умишлено* подведени или лошо съветвани – с което конфликтът навлиза в юридически дебри.

– Асоциациите управляват част от риска при неплатежоспособност или при други проблеми с длъжника. Те изпълняват функцията на представителство, която е неизбежна, когато кредиторите са голяма маса неинформирани и неопитни във финансовите дела физически лица. Срещу повечето публични субекти (град, провинция и пр.) кредиторите могат да заведат граждански дела чрез своите асоциации. Граждански искове не са възможни срещу суверенни държави и представителството в тези случаи е още по-важно: единствено сдруженията на портьорите са легитимни да противостоят на правителства и да търсят взаимно приемливо решение. То цели „оптимизиране“ на загубите чрез укрепване позициите на многобройните „атомизирани“ носители на облигации. Проблемите са относително редки преди 1914 г., но стават много остри след войната. Първата вълна конфликти е свързана с обезценяването на валутите, в които се изплащат дълговете. Следващата идва с началото на депресията и пораженията от верижните фалити на държави длъжници.

♦ Вж. *Разломът на мораториумите.*

– Трети играч в управлението на риска е държавата. Нейният най-пряк ангажимент е споменатото разрешение за котиране на новите емисии на местната борса. Намесата ѝ при преговори със суверенни длъжници, изпаднали в неплатежоспособност, е също почти задължителна. По правило тя застава изцяло зад своите кредитори, стремейки се да ограничи загубите. Докъм началото на XX в. дори употребата на държавна военна сила в тяхна полза е допустима от международното право и легитимирана от Хагската конференция през 1907 година*. По-късно този лост отпада, за да остави място единствено на дипломатическия натиск.

Но държавата е много по-предпазлива, когато става дума за поемане на ефективни финансови гаранции за сметка на частните кредитори. Тя често е излагана на подобни екстремистки искания от понеслите загуби. Ирония лъха от памфлет, подписан от М. Росел през 1923 година. „Знам, че ни повтарят до втръсване, че в цяла Латинска Америка обожават Франция, четат френски книги, акламират френските артисти, копират френската мода. Сигурно всичко това е много ласкателно за нас, но аз не искам да довеждаме любовта към Франция до приемане да ни плащат в [обезценени] френски франкове, когато ни се дължат песоси или долари."[226] Яростта на вложителите лесно се насочва към държавата, обвинявана във всички грехове, вкл. в тайно договаряне с „финансовите акули"[227]. Тази настървеност е обяснима, при положение че загубите на портьорите в най-критичните случаи се доближават – както при революционните експроприации в Русия през 1917 г. или в Мексико през 1928 г. – до целия размер на вземанията им. През най-тежките години на депресията мащабът достига до около 75% – толкова, колкото се очертава да загубят и днешните вложители в аржентински книжа.

През 30-те години се обсъждат различни варианти на правителствена намеса при емисиите. Въпросът е разглеждан във френския парламент, където през 1935 г. специална комисия за заемите със златна клауза (*emprunts-or*) предлага формална държавна санкция на всяко споразумение между *ANPFVM* и длъжниците. Предвижда се то да бъде предоставено на носителите на облигации едва след одобрение от съответното ведомство. Администрацията обаче не приема такова официализиране на ангажиментите ѝ. „Подобна размяна на писма неминуемо ще стане публично достояние и ще постави правителството под натиска на неорганизирани [невключени в комитетите] портьори, които ще търсят отговорност от държавата за ангажименти, поети от *ANPFVM*. Това може да накърни моралния престиж на Асоциацията и да породи подозрения към нея."[228]

---

* Има много прецеденти. През 1881 г. например Франция и Англия изпращат военна експедиция в Египет, за да защитят установената след финансовия фалит (1876) на тази васална монархия чужда администрация на външния ѝ дълг. (Споменатата институция е първообразът на Dette Publique Ottomane.) Акцията води до окупацията на Египет и по-късното му превръщане (1914) в английски протекторат. През 1902–1903 г. европейски държави организират военна интервенция във Венецуела за осигуряване вземанията на частните кредитори.

Френските власти предпочитат да се придържат към фактически съществуваща, много по-мек и неформален стил на координация, при който *ANPFVM* и без това синхронизира всяка своя стъпка със заинтересованите държавни институции. В този стил на общуване писмената следа е сведена до минимум, а се дава предимство на по-гъвкавите устни ангажименти[229]. Няма съмнение, че подобни неформализирани процедури са по-изгодни за държава, която (като френската) едновременно бяга от поемането на истински финансови отговорности по покриване риска на частните кредитори, но и се стреми да контролира всичко. Второто желание най-често надделява, принуждавайки фиска – по конюнктурни политически или популистки причини – да плати сметката. Примерите (далече не само от Франция) са многобройни, като през последните години заслужава да се отбележи колосалната операция по „спасяване" на Креди Лионе за сметка на данъкоплатците.

От гледна точка на длъжник като България „меките форми" са по правило по-неизгодни. Те дават възможност за повече произвол, за извиване на ръце и координиран натиск на асоциациите и техните правителства.

Асоциациите са надстройка върху внушителното множество от „редови" портьори. Те са най-забравеният, най-беззащитен и най-разпокъсан полюс в дълговите отношения. „Кредиторският суверенитет" е именно в тях – откъдето и да се погледне, крайната отговорност за инвестицията е у самия спестител. Той може (*постфактум*) да недоволства от предоставената информация, но истината е, че влагането на пари е рисков акт на индивидуална отговорност. Въпреки това, носителите на книжата са поставени под постоянния натиск от ръководствата на собствените си сдружения и от банките.

За да се разбере осезаемо кой всъщност е *„физическият"* кредитор на България, е хубаво да се хвърли поглед към *френските* портьори. (За социалния профил на американските инвеститори от 20-те години вече стана дума.) Нека се има предвид, че до 1914 г. (когато страната сключва основната част от дълга си) Франция е най-големият световен рентиер. В основата на нейната мощна капиталова експанзия е огромното количество дребни спестители. В навечерието на Първата световна войната френският портфейл от чужди ценни книжа възлиза на 45 млрд.зл.фр., представляващи над 35% от движимото имущество на страната[230]*.

При подобна експозиция замразяването на съществена част от авоарите в чужбина (след войната и по време на Голямата депресия) е истинска макроикономическа катастрофа. В началото на 20-те години фактически са ампутирани около 40% от външните вземания на Франция[231]. „Потъването" на заемите (най-вече тези в Русия след революцията) е сравнимо с унищожаване на огромно парче от националното богатство (националните спестявания) при военни действия. „Когато преглеждаме някои от списъците на облигациите, пласирани във Франция, пише през 20-те години Ж.-Г. Лагард, имаме чувството, че правим един вид поклонение в гробище на спестовността."[232] А през 30-те години картината е идентична вече не само за спестителите от Европа, но и за тези в Америка. Тук е и друга от причините за хъса, с който Франция настоява за репарациите: от макроикономическа гледна точка те са капиталов трансфер, призван да покрие понесената капиталова загуба.

---

* Френските капитали само в Турция са 3.5 млрд.фр., от които над 2.5 млрд. държавни заеми в т.нар. Отомански дълг.

Това е шок за носителите на облигации, които в огромната си маса са дребни съществования. Няма друг вид дълг, при който кредитополучателят така директно да се сблъсква с *личните* спестявания, както при облигационните заеми от XIX и началото на XX век. Това обяснява „пещерния" гняв на губещите своите спестявания портьори. Драмата им е лична, а възмущението легитимно. Носителите на облигации от фалирала държава са в по-тежко положение и от онова на вложители в рухнала пирамида: суверенът длъжник не може да избяга, но той не може и да бъде съден.

Днес България отново противостои на многобройни носители на облигационен дълг. И въпреки че световните капиталови пазари са институционализирани и деперсонализирани, а достъпните механизми за покриване на риска са много поизтънчени и надеждни, един хипотетичен мораториум на страната би я сблъскал с вълна от враждебни обществени настроения, каквито тя не познава от седем десетилетия. Катастрофата, случила се реално с Аржентина след 2001 г., показва мащаба и характера на потенциалните проблеми. На държавата противостояха 700 000 италиански, над 100 000 германски, 30 000 японски носители на облигации, организиращи се в споменатите асоциации. Половината от носителите на облигации бяха аржентинци. Близо 45% от дълга на страната се държеше от частни лица (останалата част е у институционални инвеститори).

Прецедентът през 20-те и 30-те години дава ясна картина за огромната ударна сила на вълната от недоволство. Във френските архиви се пазят многобройни писма на обикновени спестители по повод българските мораториуми. Тонът им е смесица от чувство на унижение и потъпкано достойнство на бивши победители. Възмущението е във всички посоки – към длъжника, към властите, към асоциациите и емитентите...

Ето какво пише до министъра на финансите бивш капитан от армията, сблъскал се с отказа за плащане на българските купони от заема 1907 година. „Мобилизиран през войната, аз нямах времето, нито възможността да се грижа за личните си интереси. Френският *poilu** имаше други грижи в окопите... и само една цел – победата. Сега, когато я е постигнал, му казват: "Има прескрипция на всички неизплатени купони през времето, когато вие отблъсквахте врага..." Мисля, че е достатъчно да ви посоча този случай на нещастен портьор, за да получа вашата благосклонна намеса. Още повече че българското правителство е изплатило на Франция стойността на тези купони. Ако се прави прескрипция, то това означава, че сумите, които се полагат на действителните портьори, ще потънат в джобовете на други." [233]

---

* Буквално – „косматият". Название в народния жаргон на редовия френски войник през Първата световна война.

По същия повод друг проситeл не храни илюзии за изхода от молбата си. Той само констатира, че „ако Централните сили бяха победили, малка България щеше да изиска пълното плащане на *нашите* просрочени купони, без никакви отсрочки... Припомням ви, че съм един от тези, които... не се поколебаха да се поставят в услуга на своята страна... Боя се, че нашата саможертва е била напразна, след като тя не попречи на победените народи да се подиграват с техните финансови и други ангажименти"[234].

А ето какво пише до министъра на търговията десетина години по-късно (октомври 1934 г.) възрастна вдовица, придобила облигации от българския Стабилизационен заем 1928 година. „Аз имах доверие в ОН. Уви, то си игра с думите, като ни накара да вярваме, че гарантира заема. България, както и други, не по-честни държави, започна с това да девалвира валутата си, за да плаща по-малко. Тя даде като залог тютюните и митниците, но прави всичко тази гаранция да не влезе в сила. Когато портьорите си искат гаранциите, България и ОН се позовават на споразуменията с [техните] асоциации. Но тези асоциации винаги играят играта на България за сметка на спестителите. Никога не става дума за гаранциите. Аз писах на Царя на България, който ми обясни, че състоянието на страната му се дължи на невъзможността да се пласират селскостопанските ѝ продукти. Добре! *Ако не могат да ми плащат в пари, нека поне плащат в селскостопански продукти на разорените портьори, които са им се доверили*... България сега плаща само 1/3 от купоните и 1/5 от капитала. Заради това аз вече няма от какво да живея... Малко продукти от България, жито, плодове, ще ми свършат работа. Те ще са нещо като хранителна пенсия."[235] За предложение в същия дух си спомня и М. Рясков, който цитира възрастна французойка, притежаваща книжа от българския дълг. Тя протестира пред една от френските банки, напомняйки, че „години наред не е получавала никаква лихва и че ако българското правителство нямало възможност да изплаща купоните, да ѝ пратело боб!" [236]

Тези простодушни вопли илюстрират движещите мотиви на общественото мнение към длъжниците на Франция. Но те говорят и за загуба на доверие към структурите, призвани да защитават интересите на вложителите.

На банките емитенти те гледат като на виновниците, мобилизирали спестяванията им за собствен интерес и направили пари за тяхна сметка. Положението на *ANPFVM* също не е леко. Тя е изложена на кръстосания натиск на спестителите и на Министерството на финансите. Единственият възможен ход на асоциациите е да подклаждат настроенията на пресата срещу нередовните длъжници като България и да използват лостовете на френската дипломация. Страната се оказва заложник на масови обществени настроения, срещу които тя не е в състояние да предприеме нищо.

През 30-те години „трън в очите“ на портьорите са блокираните по силата на споразуменията с кредиторите средства в лева, оставени на българското правителство. Те са левовият еквивалент на непогасената във валута част от външния дълг на страната. По различни канали, заобикалящи официалните асоциации, недоволни носители на облигации започват да лансират проекти за оползотворяване на тези фондове.

В читателско писмо до *La vie financiere* от 22 ноември 1934 г.[237], по повод поредния договорен мораториум на България, „неорганизиран“ портьор предлага своя схема. „Не смятате ли, че има ефикасни начини България да бъде принудена да се придържа към ангажиментите си по заемите от 1902, 1904 и 1907 г., гарантирани с бандеролите... Продажбата на бандероли нараства въпреки кризата и носи достатъчно доход за почти пълно покриване обслужването на трите заема... Последното споразумение позволи на българското правителство да натрупа суми, които никога не би имало, ако гаранциите бяха приложени нормално. Портьорите могат само да протестират срещу подобни отклонения. По време на емисията банката емитент разпространи примамливи проспекти и изтъкваше, че гаранциите на заемите са достатъчни, за да осигурят, независимо от българското правителство, пълното обслужване на дълга... Когато възникнаха трудности, вместо да разчитат на обещаните гаранции, портьорите бяха лишени от залога посредством споразумения, в които те нямат глас, подписани от тяхно име от безотговорни организации, които би трябвало да ги представляват... Не е ли възможно... да се изиска България да признае пълните гаранции, което ще върне портьорите в благоприятното положение, което те никога не би трябвало да са загубили? Научавам, че българското правителство е заплашило да прокара закон, според който то ще е упълномощено само да продава бандеролите. Но това би било акт на бандитизъм, противоречащ на договора за заем, при това в момент, когато България има намерение да пледира в Женева. Затова смятам, че правителството ѝ ще се поколебае да използва подобни методи, които биха били осъдени в ОН. Малко по малко всички държави, които се обърнаха към френските спестявания, изпаднаха в несъстоятелност. А тържествените гаранции, поети с договорите, изчезват чрез споразумения, подписани в нарушение правата на портьорите и наложени им чрез недопустим натиск – например спиране плащането на купоните на онези, които не се присъединят към новите споразумения.“

Търсенето на канали извън *ANPFVM* минава и през лобиране в парламента. Запазено е писмо на депутат, който интерпелира министъра на външните работи по повод българския мораториум. В него отново се визира използването на залозите, които надвишават значително обслужването на дълга. Предлага се схема, според която сметката в лева да се предостави на носителите за инвестиране в България или за закупуване на стоки. „Така няма да загубят всичко и те биха предпочели да получат веднага левове вместо да чакат плащане във валута, което под различни предлози България прави все по-проблематично.“[238] Интересен е аргументът, че портьорите не разбират как е възможно подобна схема да бъде наложена на Югославия (съюзник на Франция във войната), а да не може да се наложи на България, която е воювала срещу Франция.

В средата на 30-те години настроенията срещу *ANPFVM* са достатъчно силни, за да предизвикат парламентарна анкета за възможното ограничаване на автономията ѝ при преговорите с длъжниците*. Истината е, че в ръководството на тази типично френска организация – както е обичайно – се преплитат всички кръгове на финансово-държавната и фамилна номенклатура на френския елит. Без съмнение интересите на банките са значително по-добре представени, отколкото тези на масата дребни спестители. По повод скандала с прочутите отомански дългове например става ясно, че сред петимата формални представители на портьорите няма и един носител на турски книжа, както и че нито един не е избран от редовно събрание на държателите на облигации. Представителните органи са изцяло в ръцете на банките[239]. Любопитно е, че централна фигура в скандала е Деклозиер**, добре известен в България с едноименната афера от 1915 година[240].

Тази картина очертава една типична симетрия. Значителната част от населението на държавата длъжник понася тежестите на дълга и е без никакви ресурси да се противопостави на кредиторите. На другия полюс, масата от дребни кредитори не успява да наложи волята си, дори посредством формалните си представители. В разгара на световните икономически катаклизми множеството на длъжниците и на кредиторите се оказва еднакво безсилно и беззащитно.

По този повод заслужава да се помисли и за нещо, което пряко засяга България. Мотивираните от имуществени загуби обществени настроения са стихийна сила, обясняваща (поне отчасти) защо образът на страната между войните е толкова негативен в редица държави на Запад. България не е демонизирана единствено по време на комунизма. За половин Европа тя носи клеймото на победения още отпреди 1944 година. А към него се прибавя безсилната неприязън на цяла армия от по-малко или повече гласовити и влиятелни експроприирани рентиери. *Понякога битовите корени на разделението на Европа са не по-малко важни от културните.*

---

* Американската асоциация е подлагана на аналогичен натиск. Тя също е предмет на специална анкета. (Вж. Session, Gene. Prophesying upon the Bones..., p.102.)

** Помощник на Ж. Буске и М. Шарло през 1909–1915 година.

В търсене на общия знаменател

Всеки нов заем или споразумение по дълга преди Втората световна война са резултат на поредица от „схватки", в които както длъжникът, така и кредиторите включват в действие всички свои ресурси. В сложния преговорен процес се пресичат икономически, политически и геополитически интереси, институционални и лични цели, ирационални символични кодове... Въпреки че днес безличната пазарна логика е променила механиката, инструментите, институциите и стила, редица от някогашните мотиви и цели остават. Запазват се също така неписани правила на играта, които предопределят силата (слабостта) на длъжника и на кредитора.

Ресурсите на длъжника

Българският опит, за който е думата дотук, дава основа за осмисляне позицията и възможностите на длъжника. Нека погледнем към някои поуки от него.

Описаната по-горе схема за разпределение на риска между заинтересованите субекти в рамките на *една* държава (Франция) съвсем не предотвратява търканията между тях. Огнищата на напрежение се умножават, когато участват кредитори от *различни* страни или тип. Това дава основание интуитивно да се приема, че колкото е по-сложна средата на кредиторите, толкова повече са потенциалните пукнатини в тяхната общност. Оттук и лесната представа, че *използването на конфликтите между кредиторите* е силен лост на длъжника, разширяващ неговото поле за маневриране.

Действителността е по-различна, като успехът на този ресурс е съмнителен. От една страна стоят малобройните добре известни и често изтъквани ярки прецеденти на успешни „удари". От друга – вече многократно се сблъсквахме с примери за това как, изправен пред разнородни сили и интереси, длъжник като България твърде рядко успява да насочи в своя изгода разнопосочните им интереси. Примерите се отнасят повече до политическия контекст на дълга, но те важат и за света на частните кредитори. И в двата случая управляемостта на този „ресурс" е много ограничена – използването на луфтовете изисква пари, влияние, умения, дори шанс, с каквито страната рядко е разполагала в нужното време и място. Случвало се е тя да се възползва от пасивно възникналите, без нейна намеса, търкания, но изключително рядко – да ги предизвика съзнателно и тактически, или да ги капитализира в своя угода. България, като сравнимите ѝ страни, е подвижна периферия, което предполага , че в даден момент те могат да попаднат в центъра на глобални съперничества (тук възникват споменатите въпроси с прецедента) или на благоприятно стекла се конфигурация на силите, докато в други да са напълно маргинализирани, като само отразяват незасягащи ги пряко странични напрежения. Страната твърде често е заложник на полицентрична властова структура. *А няма нищо по-лошо за малка и зависима държава от това, да поема ударите от преразпределението на влияние между залязващи и възходящи сили*, между различни западащи велики сили или между малки държави с мощни покровители.*

Съвсем конкретно усещане за реалния контекст, в който се движи обсъждането на българския дългов проблем, за плетеницата от връзки и зависимости, в които той е потопен, дава описанието на един критичен момент отпреди сключването на Стабилизационния заем. През септември 1927 г. Вл. Моллов изпраща от Женева подробен (написан на ръка) доклад до А. Ляпчев, в който излага разстановката на факторите и изискванията към България, привежда поименни характеристики на персонажи от финансово-политическия свят, описва своите ходове и очаквания.

Преди всичко Моллов разказва за сондажите си във ФК. Подчертава, че комитетът „разгледа нашето положение и се съгласи да ни спомага за сключването на заема, но *официозно* сезиран, той ни даде принципиалното си мнение". А то е: „1) Че заемът трябва да бъде само за финансово, бюджетно и банково заздравяване. Икономическото повдигане е извън неговата компетентност. Затова *резултатът му ще е по-малък, отколкото искахме.* По тоя пункт изтъкнахме мъчнотията да дадем големи гаранции, а след това да не можем да искаме друг заем. [ФК] си остава на принципиалното становище, но изглежда, че под формата на бюджетно заздравяване ще може да прокараме нещо за железниците, а може би и за пътищата; 2) [ФК] призна напредъка в уравновесяването на бюджета, но намира, че има нужда от още проучвания и то в София. По този въпрос няма нещо, което да е опасно и *ФК повтаря това, което е правел и другаде*; 3) [ФК] е на мнение, че БНБ трябва да има технически съветник и да се обърне в частна акционерна. По този въпрос *правих дълго възражение, което им направи силно впечатление, но останаха на своето.* Комитетът не беше в пълен състав. И след като повторно разисквахме, дойдох до съгласие да проучат обективно финансовата и психологическата страна, като се разбра, че той е разделен по въпроса." [241] Тук Моллов навлиза в персонални оценки. „За декември, продължава той, влиза в Комитета американецът Smith, който е бил в Унгария и въпросите ще се решават в по-друго настроение. Sir Otto Niemeyer председателстваше и може би лично ще дойде в София. Той официално ни предупреди, че можем да имаме рискът Комитетът през декември да остане на същото мнение. Ние действахме пред другите... които добре гледат, и ще се срещнем и с чуждите министри... да искаме тяхната подкрепа. Уверяват ни, че благоприятно ще се погледне на въпроса... Ние мислехме повече да се осигурим, но днес Salter *ни подкани* до вторник да си представим искането в Съвета, догдето тук е още Нимайер. Затова сега ти изпращаме телеграма. Струва ми се, че има опасност Politis да влезе в Съвета и Salter бърза да реши въпроса при стария му състав... При нашето положение решихме, че трябва да го последваме и да не се бавиме, толкова повече че Винтила Братиану е дошел тука и той ще иска заем... *Трябва да ти отбележа, че Комитетът ясно мисли, че заемът няма да служи за плащане на репарациите, с които няма да се занимава.* [Подчертано в текста] Имах доста дълг разговор с Monnet* за ипотекарната банка. Изпратих го да говори с Буров, което и стана. От размяната на мисли стана явно: 1) Догдето не стане емисията на новия заем, не може да стане никакъв нов заем за БЗБ и всякакви преговори за такъв ще пречат на първия; 2) От голямо значение за работите във ФК и за новия заем ще бъде приключването преговорите за ипотекарната банка. Monnet е съгласен върху принципа за изкупуване и не вярвам да има спънка по тоя въпрос. Щом се свърши въпросът за ипотекарната банка, групата поема ангажимент да подготви заема за БЗБ.... Monnet е готов да дойде в София... със Sir R. Kindersley за приключване на ипотекарната банка... Тези хора ще бъдат крайно полезни и във ФК и евентуално за новия заем. Monnet е в близки отношения със Strong** и успя да издейства участието на Federal Reserve Bank за Полския заем, а пък Kindesley е в Управителния съвет на Bank of England и следователно ще има голямо значение да е на наша страна, когато се урежда заемът в Лондон. Поради това *на мнение съм да не се бавим повече, а да приключваме.* Аз ще говоря с Monnet и върху подробностите, за да може Forbes да получи инструкции и да замине за София в скоро време. Впечатлението ми е, че с това ще си подготвиме възможност и за по-други операции, за които те очевидно се интересуват, *стига да знаем как да действаме.* Върху тях разчитам много да се отклони окончателно идеята да се промени отново БНБ. Monnet отсега вече действа и понеже е твърде влиятелен и в средата на ОН, думата му се слуша. Не бива да изпущаме случая и да гледаме да си издействаме по-добри условия, а това вярвам ще успеем да сториме. В ОН [има] големи дебати за разоръжаването и много интриги. *Ние стоиме настрана от тях и работим за своето.* Сърдечни поздрави на другарите. Приеми също сърдечния ми другарски поздрав."[242]

---

* Позицията ни по събитията в Ирак през 2003 г. е пресен нагледен пример.

Позволявам си този разточителен цитат, тъй като задушевно-приятелски-държавническият текст говори много. Съпоставен с параметрите и обстоятелствата около емитирания по-късно заем, документът дава представа, какво е успял и какво не един от най-опитните преговарящи. Писмото ясно показва докъде се простират българските ресурси в преследването на един предначертан план.

Общият тон е на текст, писан от страничен свидетел на събитията, от актьор от миманса. Не че Моллов бездейства. Но трескавата му активност в Женева се свежда до опити да се отърка о силните личности, да се поприближи до „големите" на деня. Именно според изразеното от тях настроение или симпатия/антипатия се пораждат надеждите, градят се самовнушенията за благоприятен изход... Тук няма никаква системност. Онова, което може за миг да заприлича на стратегия, всъщност не отива по-далече от тактика на парче. Моллов се хваща за изпуснати фрази от основните играчи, следва техните напътствия за ускоряване на едно или друго решение, подрежда многото поставени на масата „български" проблеми според направените внушения. Висшето откровение е преценката за това, кой и колко е „силен", докъде се простира евентуалното му влияние. Позицията е чисто пасивна, тя се лови за обстоятелствата и за вече очерталите се конфигурации. В нея може да има моментни „победи" (ако се окажем във вектора на нечии интереси), но най-често се налага усещането за безсилие. Дори по отношение на съседските политици като Братиану и Политис, Моллов не е в състояние да предприеме целенасочени ходове, а трябва да се задоволи с регистриране на техните.

---

* Бъдещият „баща на обединена Европа" Жан Моне в този момент е представител за континента на *американската* банкова къща Blair.

** Бенджамин Стронг е много влиятелният управител на Федералната резервна банка в Ню Йорк.

На фона на реално постигнатото седем месеца по-късно (Женевския протокол от март 1928) се вижда колко ограничени са българските възможности за „манипулиране" на кредиторите. По признанията на самия министър, още през септември 1927 г. резултатите са „по-малко, отколкото искахме", заемът си остава чисто финансов, а не за развитие. За минимален успех е приета открехналата се вратичка да се действа на дребно, като пари за инфраструктура евентуално бъдат камуфлирани „под формата на бюджетно заздравяване". Пак според направените самопризнания, възраженията срещу технически съветник са чути, но не и възприети. В протокола от март обаче ключовият въпрос за превръщането на БНБ в частна банка не е снет – разцеплението във ФК, за което споменава Моллов, не се превръща в преимущество. Подканите на Солтър и Нимайер за бързо приключване на въпроса (които са охотно приети от българския министър) не се осъществяват, а до приключването на договореностите минават месеци. В дневния ред на преговорите за заема обвързаните въпроси не са отделени един от друг, а тъкмо напротив. Ипотекарната банка си остава приоритет пред евентуален заем за БЗБ, което не е учудващо, при положение че новата институция представлява инвестиция от голям интерес за водещите английски и френски банки. Накрая, що се отнася до породените очаквания за условията на бъдещата емисия на заема, то те са много далече от онова, което се случва година по-късно, през есента на 1928 година. Както стана дума, Моллов и Буров изпадат в ситуация, при която не са в състояние да правят друго, освен да следват инструкциите на Нимайер и на ФК и да регистрират резултата от водената с всички средства конкурентна борба между големите банки от двете страни на Атлантика. При това американският транш от заема не е емитиран от къщата *Blair*, за която лобира Жан Моне, а от съперничещата ѝ банка Шрьодер*.

Впечатляващите на пръв поглед информираност и контакти на Моллов се оказват по-скоро стерилно знание, отколкото реални инструменти за натиск в преговорите. Българската страна е в състояние да констатира, да наблюдава и да търси случайни протекции, но не и да управлява събитията в желаната посока. Обстоятелството, че заемът все пак е получен и че този резултат е обявен за успех, не бива да подвежда. Крайният резултат е следствие от „обективно" променено съотношение на силите между водещите държави, както и от сериозни отстъпки на българската страна. Тук вклиняването в лагера на кредиторите е повече мираж, отколкото реалност.

---

* Изключително изразително свидетелство за този етап от преговорите е писмото на председателя на ФК Дьо Шалендар от 5 октомври 1928. (Вж. Архиви БНБ III, с. 1096.)

Има две силни причини за трудното осребряване на конфликтите между кредиторите. Първата е уязвимата позиция на всеки длъжник *в нужда*. България в по-голямата част от своята дългова история е именно такъв. Втората причина е, че в момента, в който един периферен длъжник се превърне в потенциално опасен емблематичен казус за световната дългова мрежа, у кредиторите (колкото и фрагментирани да са те) безотказно се задейства рефлексът за *обединяване*. Малък длъжник не може да устои срещу дисциплиниращата сила на единните кредитори.

Примерите от близкото минало не са малко и тук ще посоча само два. Мексиканската криза от 1994 г. (т.нар. *tequila crisis*) потвърди, че когато е необходимо, зад кредиторите (въпреки привидната им разнородност) застава дискретно (в критични моменти и съвсем явно) цялата инфраструктура на МФИ и на водещите държави, най-вече САЩ. Те се превръщат в „гарант от последна инстанция" на глобалния финансов ред, когато той е заплашван от фалит на един или друг суверенен длъжник. Това се случи отново по време на Азиатската (1997 г.) и Руската (1998 г.) кризи, както и при „спасяването" на ключовия хедж-фонд *LTCM* през септември 1998 година*. В подобна схема попадна през 1996 г. и България. Латентната „гаранция" се активизира през втората половина на годината, когато вероятността от нова несъстоятелност по външния дълг нарасна значително. Доколкото един мораториум е винаги нежелателен, а в случая той щеше да засегне доверието във важен инструмент като „Брейди облигациите", мобилизирането на заинтересованите страни се извърши бързо и ефективно. Глобалното послание на всички действия около въвеждането на Паричния съвет в България и договарянето на споразумението с МВФ носеше именно този превантивен смисъл.

Нека се върнем към междувоенните години, когато рефлексът за обединяване се проявява в по-различната среда на асоциациите на портьорите. Типичен е случаят със сложните преговори през 1924–1925 година. Сърцевината на конфликта е за процента, който България ще изплаща от първоначалната сума на дълга в злато♦.

Изходната българска позиция (през март–април 1924 г.) за максимум 33% от „златния купон" е приета от англичаните, но не и от французите, които настояват за 35 процента. Третата голяма група (на холандците), настоява дългът в гулдени да се изплаща в размер на 36.5 процента. Тези различия идват преди всичко от нееднаквата обезценка спрямо златото на европейските валути след войната. Те като че ли създават възможност за вклиняване в позициите на портьорите.

---

* Хедж-фондовете са финансови институции, които работят за редуциране риска на инвестиционните портфейли на големи инвеститори. Федералният резерв организира и осигури ликвидност за мълниеносна операция по изкупуването на *LTCM* от „здрави" институции и за икономиката като цяло. Беше преценено, че рискът от „зараза" след току-що разразилата се (през август) руска криза оправдава тази твърде непазарна мярка.

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур.*

Както става ясно от дневника на Н. Стоянов, той е склонен да приеме 36% за дълга в гулдени, но строгата инструкция от София му поставя таван от 35 процента. Месец по-късно българската страна се съгласява по принцип на 36%, но срещу отстъпки на кредиторите по други аспекти от споразумението. За тях то пък е приемливо само ако България се съгласи „да дели печалбата" от евентуално надценяване на лева. При това последната дума зависи от одобрението на английската асоциация.

Преговорите се проточват и минават през различни кризисни точки. Силата на българската страна изглежда именно в различията между французи и англичани. Опитите за използване на ситуацията обаче постига обратен резултат – в края на 1924 г. трите групи кредитори преодоляват различията си и постигат споразумение. Тонът в преговорите с България се променя веднага. От Париж инструктират пълномощния си министър в София, че „българското правителство ще си даде сметка, че съюзът между френската, английската и холандската група, който то искаше да предотврати, сега е безупречен... [Българското правителство] достатъчно увърташе и е нужно сега то да приеме веднъж завинаги условията, които впрочем са много благоприятни за него"[243]. Това съгласие е последвано от съвместен дипломатически натиск на Франция и Англия и от връчване ултимативна нота на България.

Временно споразумение е подписано на 23 юни 1925 година. Преимуществата, които България смята, че извлича от разединението на кредиторите, се оказват илюзорни или остават в миналото. Рязкото сплотяване на различните групи променя изцяло съотношението на силите. Всички клаузи са фиксирани от портьорите, като обслужването е доведено до много по-високите 42% от златния номинал. Те отстъпват единствено по искането да се даде правото за изкупуване книжата от заемите на борсата. Не успяват и опитите на България да забави подписването на споразумението. Надеждата идва в последния момент, с появата на вече споменатия „план Куюмджийски" за консолидиране на предвоенните дългове. Поради мащабността на замисъла си, той се превръща в значим факт, като неговите автори (и вдъхновители) очевидно очакват да променят конфигурацията на силите.

Българските маневри минават през МСК, където английският и италианският делегат издигат възражения срещу текстове от споразумението. Мимолетен и парадоксален съюзник става Репарационната комисия, но този „противоестествен" алианс не издържа. Англичаните бързо променят своята дипломатическа позиция и поправят „грешката". Шарло призовава за бдителност. „Българското правителство по перфиден начин търсеше да създаде конфликт между интересите и правата на МСК, и тези на портьорите. Но освен това то приписва на нашата конвенция един напълно погрешен извод за финансите и кредита на България. Още отсега българите се надяват да компенсират през следващите 21 месеца част от направените отстъпки. Те са решили също така – директорът на ДДД [Н. Стоянов] ми го заяви

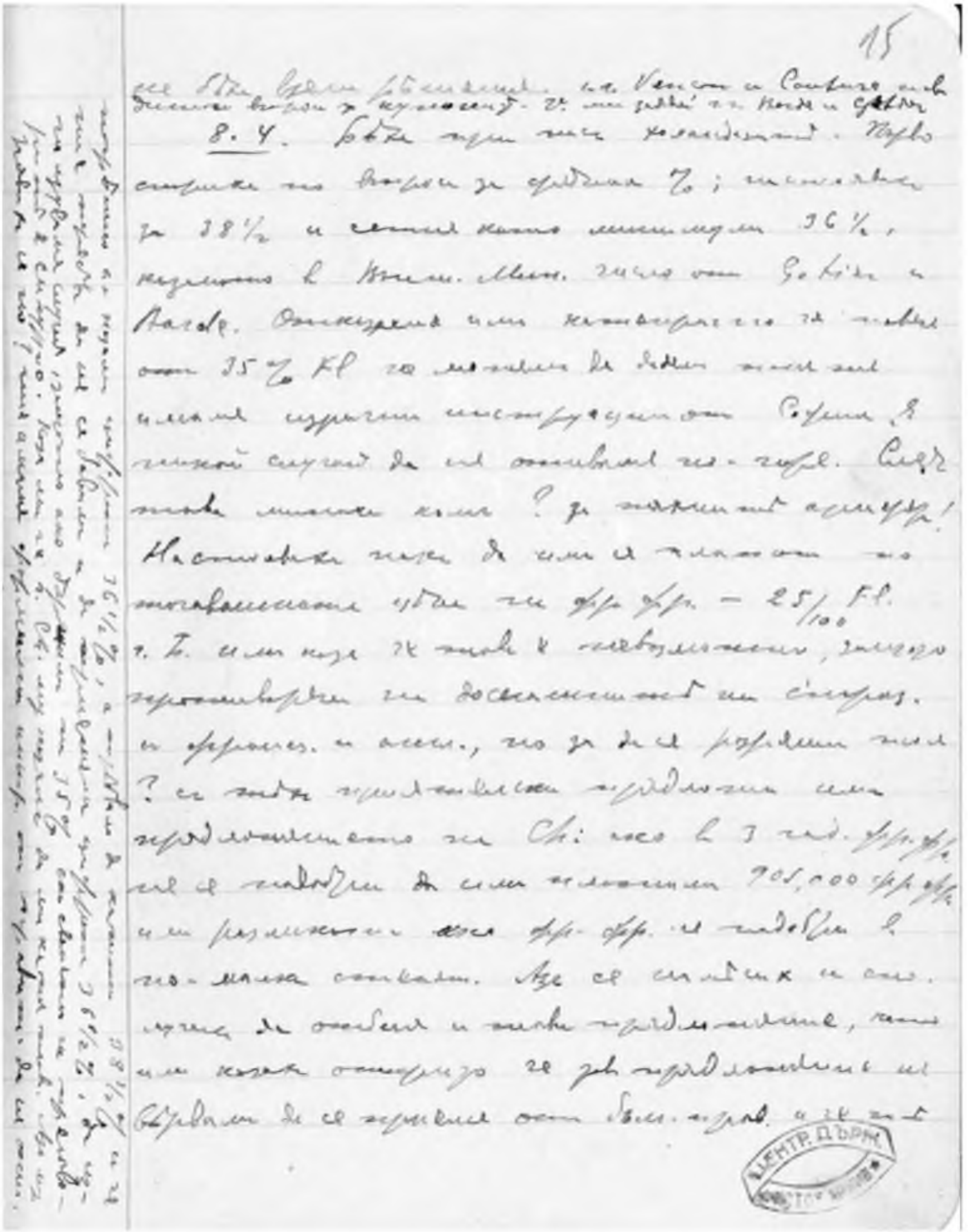

ЦДА

Връщане към „златната клауза“: страница от дневника на Н. Стоянов, воден при преговорите с *ANPFVM* (март–април 1924) направо – да не плащат анюитетите на военния дълг, когато те им се сторят прекалено тежки за бюджета... Нека се поздравим с подписването на споразумението, но нека и знаем, че нямаме пред себе си един примирен длъжник.“[244]

Ако включим конкретния политически контекст, на епизода може да се погледне и от малко по-различна гледна точка. Най-острите сблъсъци с кредиторите са на фона на атентата в храма „Св. Неделя“: ултиматумът към правителството е връчен в самото навечерие на събитието, а последните перипетии преди сключването на споразумението стават в разгара на последвалите репресии. Всичко това отсъства напълно, дори като декор, във финансовата кореспонденция по дълга. Преговорите са напълно лишени от идеологическа обагреност. Антикомунизмът на Ал. Цанков, който (поне в първия момент след атентата) е легитимиран отвън, изобщо не е обстоятелство, накланящо везните в полза на българската страна. Въпреки широко битуващата представа, отсъства каквато и да е зависимост между ("демократични") ценности, идеология и позицията на частните кредитори. Симпатиите или антипатиите (включително на идеологическа основа) играят определена роля само там, където политически институции се намесват пряко в дълговите отношения. Именно правителството на Цанков изпитва един от първите удари в тази посока, когато (след дистанцирането на Запада от белия терор) англичаните принципно отказват да му отпуснат очертаващия се Стабилизационен заем под егидата на ОН.

Потенциален източник на конфликти е сблъсъкът на интереси между портьорите от различни заеми. Българският дълг през 30-те години се държи от две хомогенни групи и финансовите архиви ясно показват националните, дипломатическите, икономическите и персоналните измерения на напреженията между тях. Плетеницата се усложнява от това, че ФК на ОН далеч не е безпристрастна институция, а форум, където действат лица, които оказват влияние върху комитетите на носителите на облигации. Така например, членът на холандския комитет на носителите на български титри, Тер Мьолен, е член и на ФК. Точно както и възловата фигура в комитета – О. Нимайер, участващ при всички решения на *League Loans Committee*. Тази двойнствена позиция изкривява гледната им точка по въпросите на българската икономическа политика в посока на интересите на една от групите кредитори.

Въпросните търкания и конфликти на интереси се проявяват отчетливо по време на и след мораториума от април 1932 година. Свещеният принцип за равнопоставеност на всички кредитори изключва различното третиране на предвоенните и следвоенните дългове. В разгара на кризата (през март 1932 г.) Франция застава зад своите портьори (които държат 80% от българските предвоенни облигации) и се противопоставя на по-благоприятно третиране заемите на ОН при очертаващото се свиване в плащанията по българския външен дълг.

Конфликтът между двете групи кредитори е разгорещен. Без да влизам в подробности♦, тук привеждам само кратък, но изразителен пасаж от диалог, състо-

---

♦ Вж. *Разломът на мораториумите.*

ял се в Женева през юни 1932 г. между Бард (председател на френската *ANPFVM)* и сър О. Нимайер от ФК на ОН. В говоримия, полуофициален език, без никаква маска става дума за „нашите" и „техните". „Аз го закачих, пише Бард в конфиденциална и изповедна по тон паметна записка, за разговора, като му заговорих за *нашите* заеми, чиито гаранции са първостепенни и които понесоха големи лишения именно за да позволят на България да получи заема от 1926 г. Той ми отговори, че това не е въпрос за гаранции, а за бъдещия кредит на България и най-вече за спасителните операции на ОН, които ще са още така необходими. На въпроса ми дали той вече е фиксирал граница на амбициите на *неговите* портьори [от заемите 1926 и 1928 г.], той ми отговори, че *те искат всичко*. Подчертах му ползата от общи действия, за да се възпротивим на един дебитор, който ще се възползва от споровете между кредиторите. Той избегна въпроса. Обърнах му внимание, че би могъл да получи повече за заемите на ОН (*League Loans*) само ако вземе нещо от нас, защото общият обем на трансфера е ограничен. Той ми отвърна, „куртоазно и твърдо, че именно това е предметът на спора". Много куртоазен, но всъщност много твърд, сър Ото подготвя офанзива."[245]

Времето усмирява този конфликт, изострен под влияние на първоначалния шок от българския мораториум. След продължително изглаждане на критичната ситуация, двете групи успяват да обединят целите си и да постигнат оптимален за тях резултат. При следващия критичен момент (през 1934 г.) те удрят съкрушително, „с юмрук".

Много по-достъпен ресурс на длъжника, отколкото възможното използване на „пролуки" в насрещния лагер е *неизбежната сходимост на интересите между длъжници и кредитори*. Това е по-пасивната философия на изчакване, на узряване за убеждението, че в интерес на кредиторите е с всички средства да бъде избегнат икономическият крах на техния партньор.

До този извод на здравия разум – както видяхме – не се достига лесно поради различията в хоризонта на двете страни♦. Целта на заемодателя е краткосрочна (събиране веднага и то максимума), докато доводите на длъжника са макроикономически, т.е. поне средносрочни. Това разминаване води до сериозни търкания в преговорите. По правило кредиторът остава глух за оплакванията, че неговите искания могат да влошат ситуацията на страната и да компрометират бъдещата ѝ платежоспособност. Той не е склонен да приеме (поне официално) уверенията на длъжника (колкото и „искрено" да са формулирани), че не разполага с резерви за посрещане на задълженията*. В следите на българската дългова история не съм попадал на случай, в който подобно уверение да е посрещано без подозрение и мнителност от кредиторите.

---

* Тези уверения твърде често съпровождат заплаха за обявяване на несъстоятелност, ако кредиторът продължава със своите искания. Такъв е, да кажем, примерът с позицията на българската делегация на Хагската конференция в началото на 1930 година. (Вж. История на дълга 6, с. 34.)

♦ Вж. *Външният дълг като политика.*

Но съвпадението на интересите е аргумент, който в крайна сметка (гласно или негласно) си пробива път. Това е видимо например, когато кредиторите потриват ръце пред подобрението на конюнктурата в икономиката на длъжника. Трепетното им очакване на първи признаци на оживление напомня нездравата радост на палача, който вижда, че осъденият оздравява и че дълго отлаганата (по здравословни причини) екзекуция най-сетне ще може да се състои. Точно така разбира задълженията си и репресивен международен орган като МСК. Според нея „тя е в правото си да се противопостави на всяка мярка, която вреди на икономическите интереси на страната, от които зависят възможностите ѝ за плащане“[246].

Кредиторите са особено склонни да „пазят“ икономиката на длъжника след война. Те дори са принудени да охлаждат опиянението на победилите политици в собствената си държава. Това се случва на България непосредствено след Солунското примирие, когато французите като победители и французите като кредитори говорят на различен език. През февруари 1919 г. имаме рядката възможност да видим току-що завърналия се в София представител на портьорите М. Шарло в ролята на „гълъб“ на фона на „ястребите“, каквито са членовете на изпратената в София през декември 1918 г. политическа мисия, ръководена от полковник Шарл Анри*.

В еуфорията от победата военните предлагат безхитростното решение страната просто да преотстъпва *всички* свои експортни постъпления. Налага се Шарло да призовава към благоразумие. Очевидно под негово влияние, френският военен представител, полковник Анри, по казармено недодялано поучава Ке д'Орсе. „Това би било, пише той в шифрована телеграма, едно прекалено изискване, чиито резултати ще бъдат разорителни не само за България, но и за собствените ни интереси. Ако българите трябва да ни предоставят всичките си постъпления от износ, те няма да продават, и като нямат пари, ще купуват от нас само най-необходимите стоки, за да не умират от глад. Камбиалният курс ще се покачи, тъй като няма да има никакви постъпления на валута, които да компенсират излизането на левове. Така левът ще се срине и правителството няма да може да избегне фалита. *Целият ни интерес е да не удушим длъжника си*, защото в момента той прави искрени усилия да посрещне задълженията си.“[247]

Тук нещата са доведени до крайност, но в съзнанието на кредитора постоянно се борят тези две гледни точки. Даже в по-спокойната атмосфера около договарянето на Бежанския заем, позицията на Франция е раздвоена. Доводите, приведени от длъжника като позитивен аргумент, придобиват за кредиторите отрицателна натовареност, защото могат да бъдат използвани за разхлабване на влиянието им. Ето нишката на тази кръгова логика, изложена в позицията на френското министерство на външните работи по проекта за заема. „Ние ще се възпротивим, както и в миналото, но ще рискуваме да се затворим в една дилема – българите ще ни кажат, че ако искаме те да посрещат задълженията си, би трябвало да им позволим да забогатеят. За да забогатеят, те трябва да инвестират, а за да инвестират, им е необходима финансова помощ. Трябва следователно да освободим залозите, което ще им позволи да намерят другаде необходимите им кредити, за да консолидират [рефинансират] дълга си [репарациите] към нас. Но... ние нямаме интерес да оставим България да се освободи от нас."[248]

---

* Мисията пристига на 9 декември 1918 г. След сключването на Ньойския договор и до неговата ратификация на 9 август 1920 г., Франция е представена от върховен комисар в София. От 18 февруари до 18 май 1920 г. това е дьо Панафийо, а от май до август – Ж. Пико, който впоследствие остава като френски пълномощен министър в България.

Обяснимо е, че на всички преговори по дълга една от основните линии на българските делегации е да докажат, че неблагоприятно споразумение за България (или диктат над нея) е в крайна сметка губещ резултат и за самите кредитори.

Да използва (или да дочака) конвергенцията на интересите, означава за длъжника той да успее да се впише в тактическия и стратегическия план на кредитора. *Да се улови „интересът на другия"*, това е интелектуалната игра на преговорите, която изисква издигане над просто скроения ум на политиците и ясна визия за глобалната перспектива. Тук съвсем не става дума *да се работи за* интереса на другия, макар разликата да изглежда тънка и да е прекрачвана неведнъж♦.

В горещата парламентарна дискусия през април 1928 г. една от осите на атаките срещу Женевския протокол е искането документът да бъде обвързан с решаване на българския репарационен проблем. Точно по този пункт защитата на правителството е най-убедителна. Тя е прокарана от няколко оратори, но най-изчистена е логиката на Й. Фаденхехт.

Както често се случва (не само в България), сблъсъкът по този повод е между доминиращия „бабаитски" тон и доводите на „мислещото малцинство", което ситуира проблема в истинските му рамки и измерения. За популизма въпросът изглежда е лесно решим с простия жест на отказ от плащане и искане за премахване на репарациите. За по-тънките играчи е необходима няколкоходова стратегия, която да постигне ефективен резултат. Донякъде необичайно на фона на днешните нрави е единствено това, че подобна линия се обсъжда открито в парламента. В по-ранния и инфантилен български политически контекст всичко (дори „макиавелистичните" стратегии) се излага на показ.

Аргументацията на Й. Фаденхехт е съвсем достъпна. С рядък за публично изказване здрав цинизъм той формулира силата на слабия. „Финансовият комитет иска България да бъде стабилна не само за нейните черни очи, но за интереса на онези държави, които искат да търгуват с България и да имат тук една сигурност – и политическа, и стопанска, и парична – именно в интереса на тия държави ще бъде да не се връща България в туй положение, и *следователно тогава ще трябва да направят онова, което ще трябва да се направи.* Не могат да ни простят този дълг, който ние имаме по търговски задължения. На кой дълг ще посегнат? Ще посегнат на

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Външната контактна зона.*

репарационния дълг. Ясно е как ние вървим по етапи към освобождение от нашите репарационни тежести. За какво се е загрижил толкова много ФК изобщо за тази работа? Преди войните имаше ли такива грижи? Държави, които имат нужда от заеми, хлопат по вратите на разни банки и според това, какъв им е кредитът, плащат при по-лоши или при по-добри условия. Никога, освен когато се гонят политически цели от някоя държава, какъвто беше заемът с Дисконто – никога държавите не се намесват или ако се намесват, то става с особени, егоистични, политически съображения, отколкото с други, за да се сключи един заем. Защо днес ФК отваря на България пътя за един заем? Защото великите сили искат мир и да няма огница на бунтове, стопански маразъм и несигурност. Това не са само съображения платонически или филантропически; това са съображения чисто материални. И ако днес Англия води хорото в монетното оздравяване, това е продиктувано от нейните интереси и тя няма да остави работата недовършена и след три години."[249]

Тази сметка лежи в основата на доводите на привържениците на Стабилизационния заем. Тяхната сила е в отчитане интереса на „другия". Към България той твърде често е „карантинен" – свързан с желание да се изолират огнища на нестабилност, били те политически, терористични (македонските чети), социални (бежанците от 20-те години) или икономически (мораториумите). Страната (а и повечето малки държави) става „важна" за външния свят най-вече, когато се превръща в забележим смутител, който може да инфектира по-широки зони. Така е през ключови години като 1885 със Съединението, 1903 с Илинденското въстание, 1915 с ухажването от двете коалиции, 1926 или 1928 година... Така бе отново през 1996–1997 г., когато страната бе на крачка от втори мораториум по външния дълг.

Всичко това е, малко или много, от света на геополитиката. България порядко е предизвиквала „продуктивния" интерес с чисто икономически позитивни дадености на притегателна сила за чуждия капитал. Примери заслужават да бъдат изброени и тук – изграждането на базисната инфраструктура на младата държава в края на XIX и началото на XX в.; треската на въоръжаването преди войните; тютюневият бум през 20-те; излъчването на стабилност в силните години на комунизма; вписването на страната сред „възникващите пазари" в годините на прехода, което не е нищо друго освен включването ѝ в архипелага от икономиките, обещаващи по-бързата и значима доходност, свързана с по-високия риск.

Длъжникът винаги разполага и с определен набор *инструменти за натиск и манипулация*. Най-груб е прекият отказ да се плаща. Това е двусмислено оръжие от последна инстанция, което освен ефекта на заплахата носи добре известните рискове на едностранния мораториум със съпътстващата го финансова изолация и негативни средносрочни последици.

Налице са и други техники. Българското правителство например неведнъж размахва заплахата за отпечатване на собствени бандероли за акцизите, използвани като залог на външни дългове. Според договорите за заем бандеролите се получават само от изрично посочена печатница в чужбина и изработването им в местна печатница ги прави нелегитимни, по същество контрабандни, ценни книги. До прилагане на подобна мярка не се стига, но в най-обтегнати моменти на отношенията с кредиторите (май 1924, юни 1932 г.) предупреждението изглежда убедително и ускорява развръзката♦.

В подтекста на която и да е „груба“ акция на длъжник като България стои допускането, че той разполага с известна свобода на действие и че у кредитора доминира стремежът да не се изпусне привлекателна инвестиционна възможност. Това се чувства особено ясно при договаряне на нови заеми, като подобни опасения се споделят съвсем открито в кореспонденцията на представителите на портьорите. Нека отбележа, че в първите години след Освобождението, та дори до Първата световна война, България има достатъчно възможности да гледа във всички посоки. Нравите в тогавашния либерален финансов свят са такива, че няма *вечно* привилегировани и/или несменяеми партньори, а „предателствата“ са приет от двете страни риск на играта. За държава, която е в режим на непрестанно търсене на нови заеми, няма вакуум – тя е в постоянни паралелни преговори във всички направления и на няколко фронта, смяната на партньорите става без никакво предупреждение, заемите се отпускат един след друг, разговорите за новия започват веднага, след като са приключили тези за предишния (както днешните програми с МВФ), а интригите, почти приключенските мисии на висши бюрократи, министри и дори премиери, обсъжданията и измятанията до последната минута са нещо обичайно. Изкушението да се излезе от старите „съюзи“ се появява често, особено в моменти на паника. Най-зрелищният подобен случай в българската дългова история е заемът от 1909 година♦♦. По правило обаче такива постъпки подкопават кредита на длъжника и – рано или късно, в една или друга форма – биват наказвани.

С времето възможностите в това отношение се стесняват. Блъфирането с игриво потропване на друга врата става все по-неубедително. Въпреки многото опити, между двете войни тази опция практически изчезва и страната влиза в менгемето на „предопределените“ финансови контрагенти.

За сметка на това, инструментариумът от „меки“ лостове в преговорите се разширява. Той неизменно включва обичайното манипулиране на данните при представяне на местната икономическа ситуация. Според случая те се изкривяват към оптимизъм (при искане на нов кредит) или към песимизъм (при предоговаряне условията по стари заеми). При нужда се правят целенасочени дезинформиращи изявления.

Към този тип инструменти може да бъде отнесена и „работата“ с общественото мнение. Дълговите отношения (вкл. на България) имат по-малко или по-

---

♦ Вж. *Разломът на мораториумите.*

♦♦ Вж. *Икономическата условност – механика, хора, култура / Заемът от 1909 или слабостта на силния.*

вече открито публично лице, което включва изявите както на участниците в преговорите, така и на техните съдници. Комунизмът напълно го беше засенчил*. А договарянето през 1991–1994 г. по-скоро затвърди (по други причини и по друг начин) представата за непрозрачност на дълговия проблем. Вярно е, че през 90-те години постепенно се появи подробна статистика, но принципът на пряко ангажираните лица беше тотална дискретност, като същевременно сложният технически характер на материята я правеше трудно смилаема. Темата остана една от малкото, които медиите не коментираха дори с привичната си безсъдържателност и неспособност да предават коректно излъчваните сигнали. Допълнително размиване внесе преструктурирането на дълга през 2002–2003 г., извършено с откровено манипулативна псевдопубличност и обсъждано напълно повърхностно.

Тази информационна среда е в силен контраст с по-далечното минало. По дълга тогава се обяснява всеки, който има дори малък (или никакъв) допир с проблема. В пресата и в Народното събрание се коментират детайли от тактическите ходове, стратегии за натиск и за защита, перспективите на преговорите. Условията на заемите са предпочитани политически мишени, като стават основание за оставките на поне четири кабинета. Атаките срещу репутацията на набелязани публични фигури по повод сключени (или обсъждани) договори за заем са нещо тривиално. Естествено, няма доказателства тези скандали да са оказали морализиращ ефект върху политическата класа. Те по-скоро се вграждат в така познатото и днес девалвирано антикорупционно празнословие.

Публичността е двусмислен лост в ръцете на длъжника. Организирането на кампании срещу чужди представители и институции в интелектуално, властово, партийно и финансово зависимите медии например никога не е представлявало трудност. МСК, чуждите банки, днешните МФИ са лесни отдушници за масовото недоволство и удобна разменна монета във вътрешнополитическата риторика. Но отражението на тези публични акции върху кредиторите е съмнително. Дори на моменти душевният и физически комфорт на техните представители да е бивал нарушаван, кредитоспособността на България с нищо не се е засилвала от това. Резултатът често е бивал тъкмо обратният.

Сред неуправляемите влияния върху позицията на длъжника следва да се спомене *промяната в (местната и световната) стопанска конюнктура.* Подобрението ѝ може да се окаже както негов съюзник, така и недостатък. Високата конюнктура увеличава инвестиционните апетити на банките и „качва цената“ на длъжника. В същото време обаче той има по-малко възможности да се позовава на ограничена платежоспособност. (Обратното е вярно в години на слаба конюнктура.)

---

* Задкулисието става ясно едва сега, с достъпа и обнародването на архиви, свързани с дълга през този период. Вж. Архиви БНБ V.

Българската дългова история предоставя примери и в двете посоки. Така през първото десетилетие на XX в. динамичното стопанско развитие едновременно укрепва нейните позиции, привлича чуждите капитали и засилва конкуренцията между тях. Това е период на глобален стопански бум, през който лихвите по външните заеми намаляват и ресурсите стават по-достъпни. Относителното саниране на държавните финанси към края на периода позволява да се предприемат дори по-рискови удари на капиталовите пазари, които маргинално подобряват условията по дълга. Обстоятелствата около заема от 1909 г. чудесно илюстрират промяната в съотношението на силите, която винаги (колкото и да е мимолетна) се гледа с неодобрение от кредиторите и дори се анатемосва от тях като катастрофален „упадък на моралните устои“[250].

В следващи периоди на подем картината е по-нееднозначна. Те настъпват след дълбоки кризи, когато фактическото дългово бреме вече е било редуцирано и посоката на промяната може да е само към *по-стриктно* обслужване на задълженията. През втората половина на 20-те години е договорена постепенна ревалоризация на предвоенния български дълг. След депресията, от своя страна, започва постъпателно увеличение на валутния трансфер, който е паднал до най-ниските си равнища заедно с докосването в дъното на кризата. Всичко това е компенсация за неизпълнявани задължения, но условията по новия дълг също се утежняват – Стабилизационният е като цяло с по-тежки параметри, отколкото предшествалия го Бежански заем. Сред благоприятните последици от оживленията е нараснalото съперничество на българския инвестиционен, финансов и стоков пазар. То се проявява например в такива признаци като скандала с държавните доставки на оборудване през 1928 г., в експанзията на чуждите банки или (през 30-те години) в съгласието на Германия да предостави по-примамлив клиринг.

Обвързването на състоянието на длъжника с равнището на неговите плащания е и формално „легализирано“. Клауза за ревизия на фиксираната сума репарации след проучване финансовия капацитет на България е включена в самия Ньойски договор. По-късно тя дава основание за намаляване на платежите. В споразумението с портьорите от 1926 г. също е предвидено преразглеждане параметрите на плащанията нагоре или надолу при драстична промяна на стопанските условия в съответната посока. България се позовава на тази „клауза на извънредните условия“ след началото на депресията. Подобен принцип е включен дори в сделката по външния дълг от 1994 г., където е записано, че в момента, в който българският БВП надхвърли 125% от равнището през предходната година, анюитетите ще бъдат увеличени.

Но и без формални договорености условията на новия и обслужването на стария дълг са силно чувствителни към състоянието на конюнктурата в страната. Непрекъсващият мониторинг от представители на кредиторите, от международни институции и най-вече от пазара форматират едно в крайна сметка адекватно съотношение на силите между длъжник и кредитор.

Завършвам този несистемен преглед на ресурсите с докосване до въпрос, който изпъква натрапчиво в целия текст и капсулира най-важни принципи от дълговата политика – може ли *„доброто поведение"* на длъжника да се превърне в негов актив?

Проблемът придобива особена острота в периоди на световни стопански сътресения. Ако при гладко функционираща златен стандарт пазарът достатъчно ясно и категорично наказва „провинилите се" („възнаграждава" примерните) играчи, то в условията на повсеместно нарушаване на монетарните правила санкциите стават по-условни и заобиколими. Нека спомена отдалечения пример от средата на XIX в., когато след първия мораториум по облигационен заем (1825 г.) държавите длъжници (основно латиноамерикански) успяват да се върнат на капиталовите пазари едва след 1842 и през 50-те години. След финансовия крах от Първата световна война ситуацията обаче е по-различна. Наслагването на стари дългове и репарации, обвързването между тях, засилената намеса на държавата, на международни институции и на чисто политически съображения създават среда, в която правилата се размиват, а полето за пазарлъци се разширява. Каква ще е редукцията на репарациите зависи от отношението и целите на политиците към съответната държава, а не от пазара. Кога ще бъде отпуснат Стабилизационен заем под егидата на ОН, също е политическо решение, отразяващо конкретна констелация на силите, а не пазарна оценка*. Въпреки че при договаряне на мораториумите от началото на 30-те години пазарът в крайна сметка налага своето, длъжниците влизат в остра конкуренция, търсейки поведение, което носи по-благоприятно третиране в сложния институционален лабиринт.

Дилемата, дали по-добър резултат може да бъде постигнат чрез агресивна, или чрез конформистка позиция, възниква в България веднага след края на войната. Естествено, за това дават повод репарациите, където се намесва и „националното достойнство". За политици и политикани изкушението да се възприеме войнстваща геройска поза е голямо и то често надделява над трезвата икономическа преценка. Но подобно становище се защитава и от по-интелектуални гласове, като този на К. Попов, според когото усилията да се изпълняват стриктно финансовите задължения по Ньойския договор не „умилостивява" победителите, а „само създава илюзията, че България може да плаща репарациите"[251]. Дебатът така и не приключва до премахването на самия предмет на спора с отпадането на репарационните плащания след 1932 година. Дори ретроспективно е трудно да се даде право на една от двете страни. Свиването на репарационния дълг е безспорно, но реална оценка за смисъла на този факт е възможна само при сравнение с постигнатото от другите победени държави. Това, което със сигурност може да се твърди, е, че нито една страна от мащаба на България не е стигала до радикално прекъсване в плащанията, каквото е най-крайното искане у нас*.

---

* Тя е по-съществена при определяне условията за емисия на заема.

Въпросът за избор на поведение се поставя в по-изчистен вид при дълговия проблем, свързан с депресията, където се преплитат интересите на предвоенните и следвоенните кредитори. На пръв поглед тук доминират ясни икономически параметри.

В днешната историография е широко известна тезата на Бари Айхънгрийн, че през 30-те години относителен успех постигат тези, които не играят по правилата, а са наказани онези, които ги спазват[252]. Според него няма убедително доказателство, че обявилите фалит са систематично „наказани" (дискриминирани) от кредитния пазар след края на депресията. В настъпилата катастрофа като цяло по-добре се измъкват (регистрират по-висок растеж след депресията) държавите, обявили „по-тежък" мораториум и/или излезлите от златния стандарт (девалвирали), отколкото страните, търсили да запазят репутацията си на „добри длъжници" и съхранили връзката на валутите си със златото. В тази типология „успешните лоши ученици" са страни като Бразилия и Германия, докато завършеният случай на „неудачен примерен ученик" изглежда България.

Действително, поведението на България след войната е напълно подчинено на стремежа да се играе по правилата. Въпреки инцидентните нагнетявания на напрежение и опити за блъфиране, като цяло страната запазва „политически коректната" линия. Както убедително показва Мартин Иванов, политиката е съобразена с една основна цел – завръщане в благопристойното „Европейско семейство" след поражението от 1918–1919 година. В нея политическите съображения надделяват над икономическите, крайният резултат се оценява според първите, а не според вторите, проблемът с дълга придобива подчинено значение и е по-скоро инструмент за постигане на политическата цел[253]. Премислената стратегия прилепва особено добре към типичните комплекси за малоценност, към нагласите за послушание на националния елит и към общото стопанско безсилие. Всички те са изразени в не една метафора на държавници като Вл. Моллов♦ или Н. Мушанов („много сме слаби, за да можем със собствените си бабаитлъци да решаваме въпросите"[254]. Тази линия приема различни окраски. Във външнополитически план тя се изразява в стриктното придържане към опеката на ОН. По репарационния проблем се свежда до това да се плащат задълженията, като се договори максимално възможната редукция. Накрая, когато настъпва времето на мораториумите, България държи да остане в собствените си очи и пред кредиторите „честният длъжник", какъвто се е старала да бъде и през 20-те години.

---

* Германия е самостоятелен случай, който не е сравним с българския. Тя на два пъти преформулира из основи ситуацията с репарациите. Веднъж чрез „пускане" на хиперинфлацията и втори път с идването на нацистите на власт.

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание / Кръгът на политиците в икономиката.*

В неписания кодекс на отношенията между длъжници и кредитори доброто поведение е поддържането на непрекъснат контакт между тях. Едностранното нарушаване на този принцип от длъжника се приема за най-голямо прегрешение, както и обратното – смята се, че стриктното му съблюдаване позволява (при други равни условия) по-добри позиции, когато настъпи промяна на ситуацията в бъдеще*. След края на войната, и особено подир 1932 г., българската страна държи над всичко да не се отклонява от тази линия на поведение. Както пише Н. Стоянов „ние останахме винаги в договорни отношения с нашите кредитори, избягнахме неудобствата да бъдем обявени в неустойка или обявени в зла воля, да не се стремим да поддържаме в границите на възможното нашия външен кредит, което е необходимо и за поддържането и на частния външен кредит"[255]. А според приведената днешна ретроспективна преценка, България от 30-те години дава пример за „кооперативен" (противопоставен на „агресивен") мораториум. В моменти, когато спирането на плащанията е прието като неизбежно от двете страни, изборът вече не е *дали* да се плаща, а *как да се обяви* мораториумът. В подобни случаи, твърди се, търсенето на консенсус дава резултат[256].

Силното желание на правителствата да поддържат при всякакви обстоятелства репутацията на добри длъжници обяснява стремежа им към „примерно поведение". Но това е и източник за погрешни преценки. Между войните (и не само тогава) изречени в чужбина добри думи по адрес на страната замъгляват представата на местните политици за реално постигнатите параметри в споразумения по дълга**. А в края на 1989 г. поддържането на мита за „добрия платец" до последния момент се беше превърнало във фикс идея на отиваща си режим дори когато всичко показваше, че неплатежоспособността на страната вече не е тайна нито за чуждите правителства, нито за финансовите пазари, нито за върхушката на самите управляващи*. Оттук и разорителната политика на „плащане на всяка цена", довела до възможно най-неблагоприятния мораториум.

---

* Пресен в обществената памет е случаят с мораториума от 1990 г., когато „принципът на контакта" беше демонстративно нарушен. Изглежда преди март са отправяни отделни сигнали: според споделено от френски държавен служител, посетил София по това време, Андрей Луканов е предупреждавал за предстоящ мораториум още през януари 1990 година. Но това не са нито преговори, нито официална държавна позиция по въпроса. Неангажиращи подмятания не могат да заместят пълноценния контакт и търсенето (макар и винаги конфликтно) на общо решение с кредиторите. По-късни свидетелства показват, че решението е взето едностранно от Луканов и вероятно от много тесен кръг около него. В неведение до последния момент и пред свършен факт се оказва почти цялото правителство, а може би и самият финансов министър. (Вж. Историята, населена с хора. Българското общество през втората половина на XX век. (I. Интервюта). С., Гутенберг, 2005. Интервюта с Белчо Белчев и Константин Косев.)

** Чуждата (по-скоро британската) преса епизодично хвали България за „кооперативното" държане при „кооперативния мораториум"[257].

Истината е, че т.нар. репутация на България не е нищо друго освен огледален образ на нейните отстъпки пред кредиторите. Комплименти се чуват всеки път, когато страната приема поредните им искания. В този смисъл тя няма икономическа репутация, която да пази, защото просто няма какво да губи. Трудно е да се посочи случай на договореност по важни въпроси относно репарациите или дълга, при които изходните български предложения да са приети – спори се само колко отдалечено от тях ще е споразумението.

Хипотетични загуби биха могли да бъдат инкасирани единствено в политически смисъл, ако на доброто поведение по дълга длъжникът гледа като на разменна монета за постигане на някакви политически цели**. Но тук нещата остават недоказуеми, за разлика от чисто икономическите резултати, които подлежат поне на опити за сравнение. Спекулативен въпрос е какво би загубила България от една политическа конфронтация с победителите кредитори. За сметка на това е възможна по-груба или по-точна съпоставка между икономическите цени на двете алтернативи.

Успехът на една стратегия по дълга е трудно измерим, но все пак известни ориентири са налице. Такива са например оценките на пазара, изразени в най-обобщен вид от котировките на книжата и от рисковата премия. Различията в условията на заемите, получени от трети страни, също могат да се тълкуват като индикатор за относителен успех при договаряне на дълга. Накрая, показателно е и в каква степен страната успява да облекчи бремето на външния си дълг. По нито един от тези параметри не са направени „сензационни" пробиви.

Публичният дебат у нас по правило се фокусира върху „предимствата" или „недостатъците" на заемните договори, сравнени с тези, сключени при правителства от друга политическа сила или от други (най-вече съседни) държави. Резултатите на подобен начин на оценка често варират според политическите симпатии на автора, но при по-дълъг (и неутрален) поглед се проявяват относително по-стабилни дадености.

– България успява да сключи първия си (и последен значим) държавен заем без реални гаранции едва през 1909 година.

---

* На фона на общата дезориентация митът беше публично и съкрушително развенчан в паметна статия на Венцислав Антонов от най-първите месеци на промяната. (Вж. Отвъд магията на словото или за кого бие камбаната. –Работническо дело, 29 декември 1989, с. 1, 4.) В коридорите на властта предупреждения отправя нееднократно управителят на БНБ Васил Коларов, като в доклад от 19 октомври 1989 г. се казва изрично, че страната отива към неплатежоспособност. (Вж. ЦДА, ф.132п (откритият за достъп през 1999 г. бивш секретен опис), оп. 15, а.е. 10, л. 1–37. –В: Архиви БНБ V.)

** Дори Германия подчинява ходовете около мораториума от 1931 г. към своите европейски кредитори на политически съображения.

– Страната намалява номиналния обем на репарационното бреме, но лайтмотив на всички критики остава, че тя плаща повече, отколкото другите победени държави. Според по-неутрално чуждо академично мнение, „в сравнение с Австрия и Унгария, България (най-бедната Балканска и Централноевропейска страна) е най-слабо фаворизирана измежду победените държави“[258].

– През 20-те години България относително успешно използва лостовете на ОН за финансовата си стабилизация. Тя е „пример за добросъвестен платец на фона на общото влошаване на кредитните условия... признава целия си дълг, но изхожда от икономическата невъзможност да посрещне пълния обем на задълженията си“[259].

– Отново според Козюл, „в преговорите с кредиторите си (1926 г.) България е поела ангажименти, които са по-тежки от тези на страни със сходни финансови проблеми“[260].

За оловните „години на мораториумите“ имаме рядката възможност за пряко сравнение между две алтернативни стратегии. В цитираната статия е направена съпоставка между постигнатото от България (пример за „добродетелен“, неконфронтационен мораториум) и от Гърция (типично агресивен, конфликтен мораториум)*.

Сравнението показва, че по нито един финансов параметър рекапитулацията не е по-благоприятна за България. Още през 20-те години страната получава значително по-малка абсолютна сума външни заеми – 9.1 млн. лири стерлинги срещу 29.3 млн. за Гърция. „Спестените“ суми от мораториумите през 1932–1935 г. са 3.45 млн. лири за България и 10.97 млн. за Гърция[261]. В относително изражение тези параметри са идентични – съответно 19.3 и 18.1% от износа и 11.1 (11%) от държавните разходи.

Независимо от (на моменти) острите конфликти на кредиторите с Гърция (и съответното недоверие към нея), независимо от някои по-неблагоприятни временни споразумения с тази държава[262], като цяло икономическите резултати за България не са по-добри**.

Постигнатото по дълга между войните не е следствие нито от безразсъдна смелост, нито от примерно поведение. Историята на споразуменията говори по-скоро за твърда позиция на българските преговарящи, като подозрения за тяхна продажност могат да бъдат отхвърлени. В същото време политическото ръководство проявява „стратегическа срамежливост" по проблема.

---

* Гърция обявява несъстоятелност на 1 април 1932 г., две седмици преди България. По-късно тя неколкократно нарушава договореностите и прекъсва плащанията си. По-ранната дългова история на Гърция също е по-“брутална“ от българската. Тя има тежки мораториуми в края на XIX в. и наложен драконовски финансов контрол. (Вж. Lzaretou, Sophia. The Drachma, Foreign Creidtors and the International Monetary System. Tales of a Currency During the 19th and the Early 20th Centuries. –Exploration in Economic History, 42 (2005). p. 214–220.)

** Отделен е въпросът за стопанския растеж през втората половина на 30-те години в България и в други държави. По-високите български темпове по никакъв начин не могат еднозначно да бъдат приписвани на нейната дългова стратегия. (Вж. Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме..., – Исторически преглед, 2005, кн. 3–4, с. 79.)

Резултатът просто отразява реалното място на България в Европа. Страната е сред най-бедните на континента. Освен това тя е победена държава – по-лошото ѝ третиране е част от цената за погрешния избор. Фактът, че послушното поведение не ѝ позволява да постигне нещо повече от арогантно държащия се (и въпреки това толериран) победител, какъвто е Гърция, говори за тавана на възможностите. В края на краищата този епизод от дълговата ни история показва, че „лошите" не са наказани (което означава че те всъщност са насърчени), „добрите" не са наградени (друг начин да се каже, че са наказани): единствената смислена поука, която остава е, че *ние сме най-слабите в Европа, а всеки взема максимума от слабия.* Тук е едно от стопанските измерения на „малкостта", незабележимостта и безинтересността.

Ресурсите на кредитора

Ресурсите в ръцете на кредиторите са постоянно появяващ се сюжет в тази книга. Несъмнено те са повече, отколкото лостовете на длъжниците: така или иначе, дълговите отношения са фундаментално несиметрични.

Без да правя каквато и да е системна инвентаризация, достатъчно е да се припомнят споменатите вече възможности, вариращи от употреба на военна сила до меки манипулации на общественото мнение чрез медиите. А за обширни зони на влияние и техники като налагането на икономическа условност или корупцията тепърва ще стане дума♦. Тук обръщам внимание само върху обстоятелството, че зад многообразието от инструменти стои достатъчно отчетлива и тривиална организираща схема. Тя се гради върху *кръстосаната зависимост на длъжника* и върху *възможностите на кредитора да организира финансова изолация.*

Оплетеността на длъжника в мрежа от различни заеми, залози и гаранции е основен тактически ресурс на кредиторите. Всяка тяхна отстъпка може да бъде (поне частично) компенсирана от настъпление и отвоюване на друга територия. Позиционни преимущества те извличат дори само от забавяне, отлагане или провал на висящи проблеми. Шантажът към длъжника е винаги възможен (без оглед на смислеността на аргументите му), защото той е изначално уязвим по повод едно или друго свое искане и/или нужда.

Примерите са многобройни. Ще спомена споразумението с портьорите от 1926 г., което отваря вратата за сключване на Бежанския заем – окончателното уреждане на предвоенните дългове е поставено като условие *sine qua non* за

♦ Вж. *Икономическата условност* и *Плащът на корупцията.*

получаване заема под егидата на ОН. Друг казус е обвързването на следващия, Стабилизационния заем с кредита на Дисконто-Гезелшафт от юли 1914 година. Знаменитият договор, породил лабиринт от противоречиви юридически тълкувания, се превръща в пореден лост за натиск върху България. Разплитането на възела този път се оказва цената за германския глас в ОН в полза на българския заем.

Но само по себе си преплитането на зависимости не винаги е достатъчно. То може да се окаже прекалено сложно, за да бъде управляемо от отделни (или група) кредитори. Особено ефективен допълнителен инструмент е възможността длъжникът да бъде поставен във финансова изолация. Карантината на нередовните платци е основно правило на международната финансова общност. Неписан принцип на „дълговото" поведение (който наскоро преоткрихме) е, че на длъжник в мораториум не трябва да се разрешава достъп до нови заеми.

През междувоенния период България (както и редица други държави) е именно в състояние на перманентно недоуредени плащания по два вида (репарационен и облигационен) дълг. Достъпът ѝ до капиталовите пазари е изключение, постигано с големи усилия, сложно финансово инженерство и специална система от гаранции, изградена именно за такъв тип длъжници. Но и този резултат не би бил постигнат, ако във всички споразумения България не препотвърждаваше изрично своя предвоенен дълг, придавайки им характера на *временни* договорености, сключени поради форсмажор.

Финансовата изолация се изразява в директен отказ или в утежняване условията за отпускане на кредит. С два конкретни казуса (между войните) илюстрирам първия способ, широко прилаган спрямо България в най-различни периоди*.

Единият случай е твърде специфичен, тъй като произтича от конфликт между суверенен длъжник и частна професионална асоциация. Става дума за т.нар. черни списъци, издавани от българското правителство през 1922 г., които предизвикват големи вълнения във Франция и имат сериозно отражение върху дълговия статус на държавата[263].

Коренът на проблема е във вече коментираното споразумение от 1920 г., с което носителите на български книжа, граждани на държави с по-обезценени валути, отколкото френския франк (основно в централна Европа), имат право на избор да осребрят купоните си в тяхната национална валута или в левове. След като не е направено рекупониране на облигациите, съвсем разбираемо е, че тази група носители се отправя масово към гишетата в Лондон и Париж, където плащането е в по-силни валути. Разбираемо е също така, че българското правителство взема мерки срещу спонтанен процес, който *де факто* утежнява договорените условия. Именно тогава то съставя „черните списъци", където се посочват номерата на облигациите на носители от въпросните държави, осребрени в

---

* Преди 1914 г. той се свежда най-вече до дипломатически интриги, до познатите забрани за котиране на борсите и нереализираните опции.

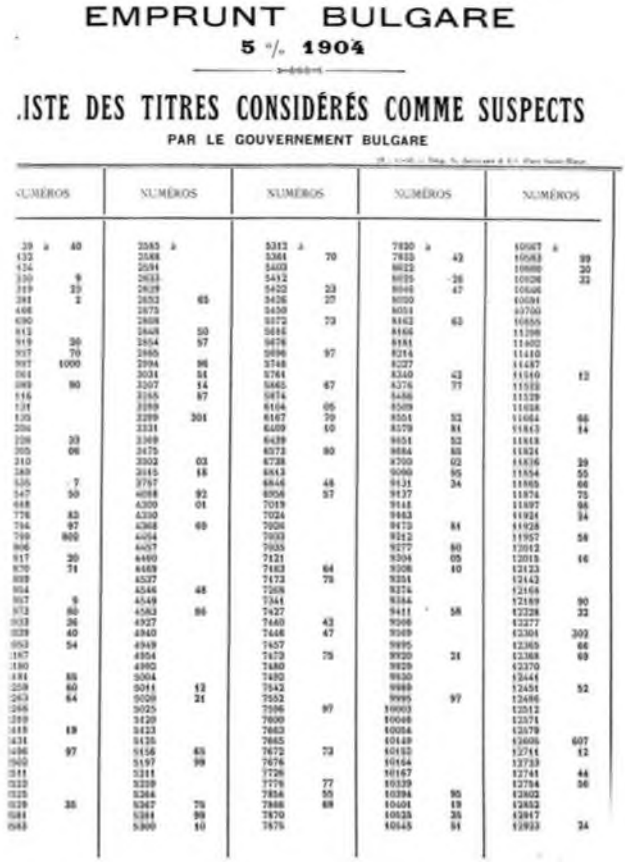

EMPRUNT BULGARE

5 °/. 1904

.ISTE DES TITRES CONSIDÉRÉS COMME SUSPECTS

PAR LE GOUVERNEMENT BULGARE

„Черен списък“, изготвен от българското правителство (облигации от заема 1904)

PARIBAS 85

Париж и Лондон. На тези портьори е отказано по-нататъшно изплащане на купоните във франкове, което е опит за смекчаване на отрицателния ефект върху обслужването на дълга.

Възниква голям скандал и реакцията на Парижката борса е много остра. Под натиска на Синдиката на борсовите посредници през юли 1922 г. тя суспендира котирането на българските предвоенни заеми*. Въпросът с „черните списъци“ се превръща в основен между българското правителство, портьорите и държавите победителки. Той е частично уреден през юни 1925 г., когато България се съгласява да премахне списъците и да не взема под внимание националността на онези носители, които придобиват облигациите преди юни 1922 година. Срещу отстъпката котировката на книжата е възобновена, но така и не се стига до пълно премахване на диференциацията между различните групи. Крайното решение е постигнато едва през юни 1929 г. с окончателния отказ на България от всякаква форма на дискриминация.

---

* Основанието за протеста е, че значително количество купони вече са изплатени и че много от техните притежатели са френски граждани, живели в окупирани от Германия територии и оказали се в невъзможност да ги осребрят в германски банки през войната.

В шумната история с „черните списъци" влизат в действие всички споменати ресурси на кредиторите. Те умножават силата на натиска си, като впрягат в една посока различните компоненти от своята общност – асоциации на портьорите, правителствата си, дипломацията и дори професионалното сдружение на борсовите посредници. Същевременно въпросът е обвързан с другите дългови проблеми на България. Това е още по-лесно, при положение че скандалът идва в момент на върхово напрежение със София – приемането на закона за ограничаване на паричното обращение и залагането на митническите приходи срещу репарациите. Накрая, в този епизод кредиторите постигат максимална изолация на длъжника чрез прекратяване котирането на заемите.

Втората илюстрация е в контекста отпреди мораториума от 1932 година. Във френските архиви се натъкнах на документи за два неуспешни опита България да сключи нов заем. Въпреки че причините за неуспеха са различни, включително и чисто вътрешни, обсъждането на проектите е показателно.

Историята на първия опит започва на 6 ноември 1930 година. Проектът е (отново) на директора на Франко–Белгийската банка А. Куюмджийски, който организира консорциум с френски банки за кредит на Софийската община за завършване на Рилския водопровод. Планът в крайна сметка пропада поради отказ на самата община, но от интерес тук са условията и гаранциите, които се обсъждат в продължение на два месеца.

Италианците подхващат строежа, но изпадат във финансови и инженерни затруднения. Още преди започването му френски и германски инженери предупреждават, че заявените цени на доставките са изкуствено занижени с 20 процента[264]. Естествено, в очите на уязвените французи, които не успяват да се преборят за сделката, Италия спечелва търга „по обичайния... не особено лоялен и враждебен към конкурентите начин"[265]. Френските опасения са, че един заем може да налее ресурси към италианските фирми, изправени пред проблема, как да запълнят възникналата финансова дупка, и търсещи да прехвърлят тежестите към общината. По този начин операцията само би обслужила "пропагандните интереси" на италианското правителство.

Първоначалните искания са в рамките на „общоприетото". За да не се фаворизира косвено италианската политика, те включват добре познатото условие значителна част от поръчките (100–120 млн. от общо 400 млн.лв.) да отидат за френски и белгийски фирми. Освен това френските банки от консорциума настояват Софийската община да им даде преференции за евентуални бъдещи заеми. Кметът действително дава „устни" гаранции за доставките, като обещанието трябва да бъде одобрено от общинския съвет, правителството и Народното събрание. (Не се очакват възражения, освен от някои членове на общинския съвет.)[266]

Въпреки че са формулирани в момент, когато стопанската конюнктура в България е все още „приемлива", поставените финансови условия са стриктни. Ето какво включва наборът от гаранции*.

Първият защитен кръг е задължителното изискване за обвързване на българската държава. Това става по няколко начина: чрез искането в заема да бъде ангажирана една българска държавна банка (БЗБ); държавата да гарантира общинските облигации (бонове); тя да е солидарен гарант чрез специален закон, гласуван по този повод; държавата да включва в годишния си бюджет сумите по обслужване на заема; да бъдат учредени държавни залози. Вторият кръг гаранции са общински (и по-„технически"): общината трябва да гарантира заема с всичките си активи, да включи в бюджета си сумите по обслужването му и да заложи част от даньците и таксите си[267].

Интересът от френска страна е преди всичко към възможностите за търговско и индустриално проникване на българския пазар, но и заради задоволството да бъдат изместени италианците. В документа, който прави оценка на оформения проект и който обикаля всички френски ведомства за съгласуване, най-скептична и внимателна е позицията на Министерството на финансите. То изобщо не приема да го обсъжда, преди да обвърже възможната операция с останалите конфликти с България. Според ведомството (а думата му е решаваща) „заем, който засяга толкова директно българското правителство и би бил гарантиран от него, естествено, няма да бъде одобрен [от френското министерство], докато не се уредят всички висящи спорни въпроси с българското правителство"[268]. Тази твърда позиция за обвързване е възприета въпреки признанието, че „малко са договорите, в които да са предложени толкова солидни гаранции".

Проектът за заем пропада – оттегля го самата община, макар той да е парафиран от кмета. Провалът е политически, тъй като идеята е атакувана в общинския съвет след представяне на италиански контра-проект, „възпроизвеждащ буквално френския, при незначителна разлика в емисионния курс"[269]. За французите остава огорчението, че „целта на италианците е постигната. Те не са способни да завършат сделката [за водопровода] както от финансова, така и от металургична гледна точка, но попречиха и на нас да осъществим операцията". За българския заемоискател крайният резултат е пореден неуспех, дошъл след многоходова игра, в която са впрегнати класическите ресурси на кредиторите – налагане на финансова изолация и използване кръстосаната обвързаност на дебитора.

В края на 1931 г., броени месеци преди обявяването на мораториума и при вече силно влошена конюнктура, България (този път чрез правителството) се обръща с ново искане на заем, предназначен за закупуване на железопътно оборудване от Франция.

---

* Той не е много по-различен от предявяваните към български заемополучатели след 1994 година.

Позицията на френското Министерство на финансите сега е категорично отрицателна. „Осъществяването на тази операция според нормалните процедури би се сблъскало с непреодолими трудности. Очевидно е, че никаква емисия не може да бъде осъществена, докато българските заеми се капитализират при курсове от 10–16%, като тази обезценка, впрочем, се дължи отчасти на кампанията, водена в България за ревизиране процента на валоризация за предвоенните заеми. Ниският кредит на България не допуска и да се помисли за предоставяне на банкови аванси. Те [банките] са основателно загрижени за ликвидността си и не могат да замразяват наличности до неясния, но по всичко изглежда далечен момент, в който българското правителство ще може да направи емисия на пазара.“[270]

Но основанието за отказа не е само, и не е толкова, в борсовите курсове на българските заеми. Истинската причина, посочена по-нататък в документа, е подозрението, че средствата от който и да е заем ще бъдат използвани не по предназначение, а за посрещане на непосредствени фискални нужди. „Ако българското правителство успее да си осигури средства, то няма да ги използва за закупуване на оборудване, а за саниране на монетарната ситуация, която остава нестабилна. Поради това съм склонен да смятам, че би било нецелесъобразно, дори от гледна точка на самото българско правителство, да му се предоставя кредит в този момент.“ Следва сурова и – както днес разбираме – дългосрочна присъда за България: *„Тази страна все още не е достигнала, чрез собствени сили, равнището, при което външно съдействие може да бъде ефективно.* Въпреки че планът за саниране на ОН беше одобрен от Министерския съвет, неговото прилагане засега е повече теоретично, отколкото реално.“

А за да не остане съмнение във вечно възможното блокиране на перманентно оплетения длъжник, докладната отбелязва, че БТБ (където Париба има съучастие) би могла да предостави неголеми аванси на правителството, но *„веднага, след като* Деклозиеровата афера се уреди и финансовото оздравяване изглежда действително стартирало“. Нека добавя, че ако България не получава въпросните два заема, изискващи благословията на правителствата на държавите кредитори, то в същото време Гърция (през 1930 и 1931 г.) и Румъния (през март 1931 г.) успяват да издействат поне три кредита.

Тези „редови“ епизоди са измежду многото възможни конкретни подстъпи към епичните сблъсъци на мораториумите – поле, където тактиката и ресурсите на кредитори и длъжници се разгръщат в цялото си разнообразие.

Разломът на мораториумите

1990, 1932 и преди това

Няма по-емблематично икономическо събитие за завършека на комунистическия режим и началото на прехода в България от прекратяването на плащанията по външния дълг, обявено на 29 март 1990 година. Въпреки че и по време на социализма страната „тихо“ беше вече стигала до ръба на неплатежоспособността, за няколко поколения това понятие беше практически непознато. Мораториумите бяха в най-добрия случай екзотични събития, които се случват на други и чиито смисъл е неясен*.

След март 1990 г. бе наложена финансова изолация, която сравнително бързо започна да изглежда почти толкова естествена, колкото и предходното състояние. „Синдромът на мораториума“ не изчезна със споразумението от юли 1994 г. – в последвалите три години то не доведе до приток на капитали, не създаде усещане, че блокадата е пробита. Напротив, България попадна в още по-очертано политическо гето, а безсмислената икономическа политика не позволи да се създаде потенциал за обслужване на външния дълг. В края на 1996 г. – преди да дойде развръзката с Паричния съвет – призракът на мораториума отново се появи.

Какво да се търси при препрочитане на минали епизоди, в които България изпада в невъзможност да плаща? Фактологията, разбира се, не се повтаря, но тя трябва да се знае. А наред с познанието, да се отговаря, в рамките на възможното, на изконни въпроси: Имало ли е друга перспектива? Добре или зле е „отиграна“ тази възможно най-драматична икономическа ситуация? Какви са инстинктивните реакции на кредитори и длъжник в условията на екстремално напрежение в техните отношения? Какво е реалното място на страната в световната икономика?

Преди всичко следва да се припомни, че историята на българските мораториуми не започва с Първата световна война и не се свежда до най-известните епизоди. Проблемите с плащанията са всъщност неочаквано чести. По най-различни причини страната многократно е бивала или съвсем близо или *де факто* в несъстоятелност.

Схематично, „външният цикъл“ се развива по добре премерена ритмика – нови заеми, конверсия на стари и (в случай на засечка) мораториум. В реалността тези фази се преплитат. През първите три десетилетия след Освобождението каскадно се сключват *нови* заеми за развитие♦. Но още от края на XIX в. операциите започват да включват и елементи на конверсия на предишни задължения. През 20-

---

* България е близо до мораториум в началото на 60-те и в края на 70-те години. (Вж. Архиви БНБ V.)

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур.*

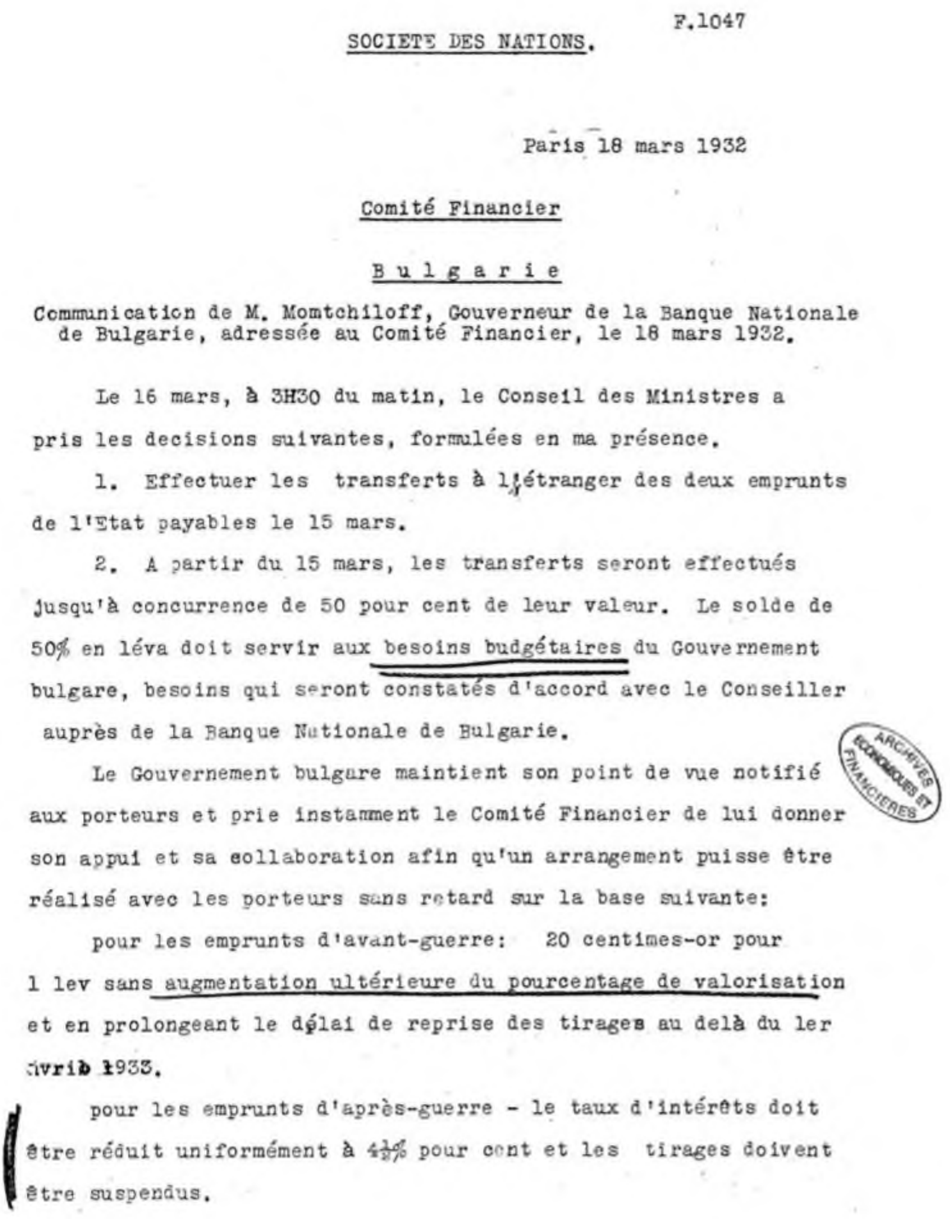

F.1047

SOCIETE DES NATIONS.

Paris 18 mars 1932

Comité Financier

Bulgarie

Communication de M. Momtchiloff, Gouverneur de la Banque Nationale de Bulgarie, adressée au Comité Financier, le 18 mars 1932.

Le 16 mars, à 3H30 du matin, le Conseil des Ministres a pris les decisions suivantes, formulées en ma présence.

1. Effectuer les transferts à l'étranger des deux emprunts de l'Etat payables le 15 mars.

2. A partir du 15 mars, les transferts seront effectués jusqu'à concurrence de 50 pour cent de leur valeur. Le solde de 50% en léva doit servir aux besoins budgétaires du Gouvernement bulgare, besoins qui seront constatés d'accord avec le Conseiller auprès de la Banque Nationale de Bulgarie.

Le Gouvernement bulgare maintient son point de vue notifié aux porteurs et prie instamment le Comité Financier de lui donner son appui et sa collaboration afin qu'un arrangement puisse être réalisé avec les porteurs sans retard sur la base suivante:

pour les emprunts d'avant-guerre: 20 centimes-or pour 1 lev sans augmentation ultérieure du pourcentage de valorisation et en prolongeant le délai de reprise des tirages au delà du 1er avril 1933.

pour les emprunts d'après-guerre - le taux d'intérêts doit être réduit uniformément à 4½% pour cent et les tirages doivent être suspendus.

ARCHIVES ECONOMIQUES ET FINANCIERES

SAEF 33651

Два мораториума: управителят на БНБ Н. Момчилов обявява на ФК решението на българското правителство (16 март 1932, 3,30 ч. сутринта) за частично спиране на плащанията

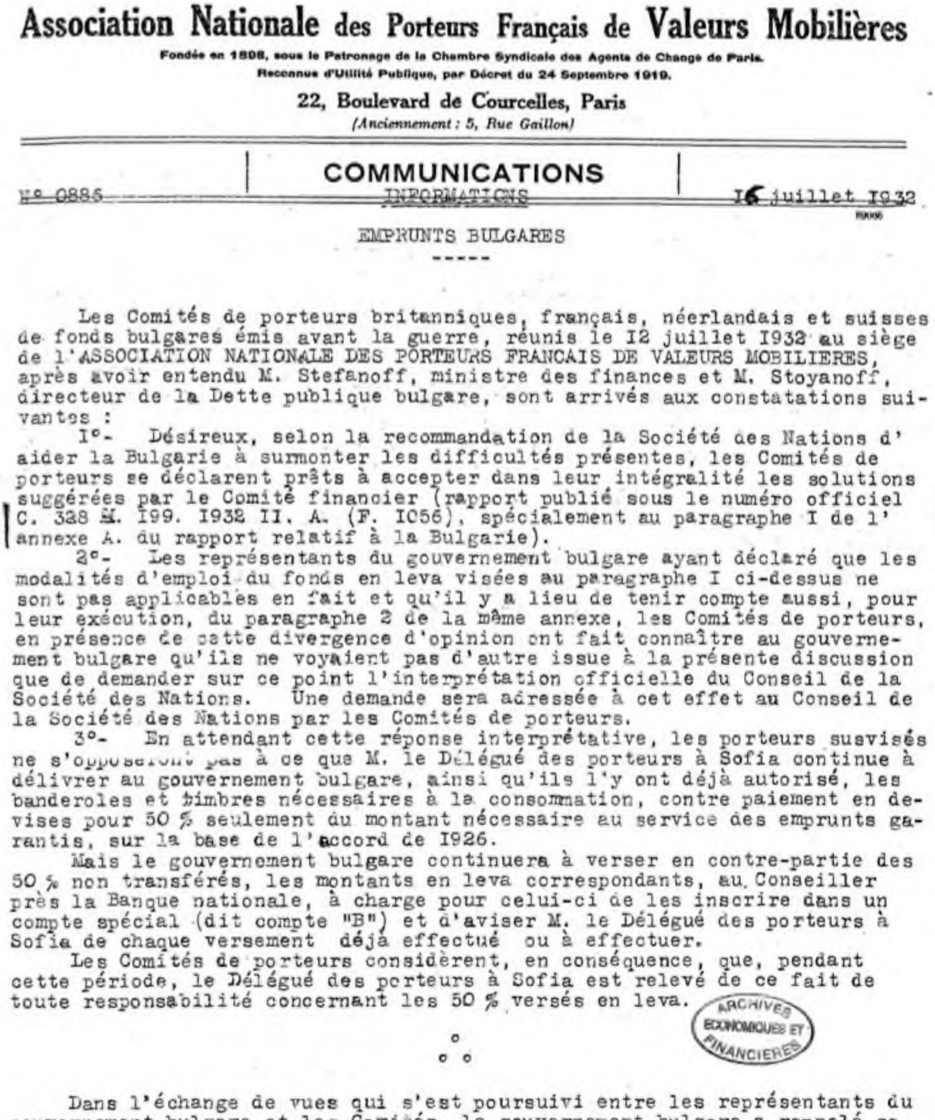

Association Nationale des Porteurs Français de Valeurs Mobilières

Fondée en 1898, sous le Patronage de la Chambre Syndicale des Agents de Change de Paris.
Reconnue d'Utilité Publique, par Décret du 24 Septembre 1919.

22, Boulevard de Courcelles, Paris
(Anciennement : 5, Rue Gaillon)

COMMUNICATIONS

~~N° 0886~~ ~~INFORMATIONS~~ I6 juillet I932

EMPRUNTS BULGARES

Les Comités de porteurs britanniques, français, néerlandais et suisses de fonds bulgares émis avant la guerre, réunis le I2 juillet I932 au siège de l'ASSOCIATION NATIONALE DES PORTEURS FRANCAIS DE VALEURS MOBILIERES, après avoir entendu M. Stefanoff, ministre des finances et M. Stoyanoff, directeur de la Dette publique bulgare, sont arrivés aux constatations suivantes :

I°- Désireux, selon la recommandation de la Société des Nations d'aider la Bulgarie à surmonter les difficultés présentes, les Comités de porteurs se déclarent prêts à accepter dans leur intégralité les solutions suggérées par le Comité financier (rapport publié sous le numéro officiel C. 328 M. I99. I932 II. A. (F. IO56), spécialement au paragraphe I de l'annexe A. du rapport relatif à la Bulgarie).

2°- Les représentants du gouvernement bulgare ayant déclaré que les modalités d'emploi du fonds en leva visées au paragraphe I ci-dessus ne sont pas applicables en fait et qu'il y a lieu de tenir compte aussi, pour leur exécution, du paragraphe 2 de la même annexe, les Comités de porteurs, en présence de cette divergence d'opinion ont fait connaître au gouvernement bulgare qu'ils ne voyaient pas d'autre issue à la présente discussion que de demander sur ce point l'interprétation officielle du Conseil de la Société des Nations. Une demande sera adressée à cet effet au Conseil de la Société des Nations par les Comités de porteurs.

3°- En attendant cette réponse interprétative, les porteurs susvisés ne s'opposeront pas à ce que M. le Délégué des porteurs à Sofia continue à délivrer au gouvernement bulgare, ainsi qu'ils l'y ont déjà autorisé, les banderoles et timbres nécessaires à la consommation, contre paiement en devises pour 50 % seulement du montant nécessaire au service des emprunts garantis, sur la base de l'accord de I926.

Mais le gouvernement bulgare continuera à verser en contre-partie des 50 % non transférés, les montants en leva correspondants, au Conseiller près la Banque nationale, à charge pour celui-ci de les inscrire dans un compte spécial (dit compte "B") et d'aviser M. le Délégué des porteurs à Sofia de chaque versement déjà effectué ou à effectuer.

Les Comités de porteurs considèrent, en conséquence, que, pendant cette période, le Délégué des porteurs à Sofia est relevé de ce fait de toute responsabilité concernant les 50 % versés en leva.

ARCHIVES ÉCONOMIQUES ET FINANCIÈRES

o
o o

Dans l'échange de vues qui s'est poursuivi entre les représentants du gouvernement bulgare et les Comités, le gouvernement bulgare a rappelé sa

SAEF 33651

Два мораториума: първо споразумение (16 юли 1932) с кредиторите след частичното спиране на плащанията

БТА -Пресфото

Два мораториума: министърът на финансите Стоян Александров подписва споразумението с частните банки–кредиторки от Лондонския клуб за уреждане подновяването на плащанията по външния дълг след 29 март 1990 (29 юни 1994)

те години изплащането на предвоенните дългове е преформатирано съобразно новите условия, а чрез свежите пари на двата стабилизационни заема са рефинансирани висящи просрочия. Накрая, през 30-те идва серията от мораториуми по външните плащания.

България живее от заем до заем, от матуритет до матуритет, от плащане на един купон до следващия. Всяко прекъсване на рефинансирането може да се превърне в извънредно събитие, което да предизвика остра финансова криза. Веригата (най-ясно очертана през 1932 г.) е проста – когато капиталовата сметка се затвори (прекратяване на външния кредит и съответно въвеждане на тотален капиталов контрол), икономиката остава да виси на баланса на текущата си сметка. Ситуацията е неудържима за дълго, но тя, така или иначе, води със себе си налагане на контрол и върху текущите транзакции.

Дълги години след Освобождението България има да урежда политически задължения, които неведнъж дават повод за забавяния, прекратявания или отмяна на плащания. Такъв е случаят с окупационния дълг към Русия, чието погасяване следва извивките в междудържавните отношения. Обслужван между 1883 и 1885 г., изплащането му спира до 1890 г. и след посрещане на един анюитет е подновено едва през 1896 година. В продължение на шест години дългът е обслужван редовно, като окончателно е погасен със средства от големия заем на Париба от 1902 година[271]. Сходна е историята с Източнорумелийския окупационен дълг, наследен от България. Русия допуска отлагане на неговото погасяване до 1912 г., когато е договорен план за плащания[272]. Той така и не е изпълнен докрай, като е опростен от съветското правителство по време на управлението на Ал. Стамболийски. Съществени политически моменти се намесват при изплащането на дълга на България към *Dette Publique Ottomane**. Натрупани са 12 просрочия на месечни вноски, като до решение на взаимните дългови претенции с Турция се стига през 1897 година[273].

Ако при политическите дългове нередовното обслужване е (лесно обяснимо) правило, то при икономическите всеки отделен случай е симптом (или причинител) на сериозен стопански проблем. Първи инцидент възниква още през 1890 г., когато анюитетите по заемите от 1888 и 1889 г. са погасени само благодарение на нов кредит, сключен от БНБ срещу емисията на гарантирани от държавата ипотекарни облигации[274]. За да не изпадне в мораториум правителството, банката е поела ролята на посредник в рефинансирането (чрез външни ресурси) на стари държавни дългове.

Особено драматични са събитията през 1899–1902 г., когато натрупаните бюджетни дефицити налагат спешно осигуряване на ресурси отвън. Първият опит завършва през 1899 г. с аванс от 7 млн.зл.фр., получен от банков синдикат срещу залагане на двойно по-голяма сума неемитирани облигации на заема от 1892 година. В началото на 1900 г. са издадени 5-годишни, 5% съкровищни бонове за 30 млн.зл.лв., придобити от консорциум френски, германски и австрийски банки, воден от Париба. Като гаранция са заложени бандеролите на тютюна. И тази втора стъпка се оказва недостатъчна. През март 1901 г. БНБ чистосърдечно признава, че (след няколкогодишни лоши реколти и дълбока финансова криза) камбиото напълно ѝ липсва, за да посрещне падежа. Плащане в злато също не е възможно поради естествения природен цикъл на българската икономика – просто трябва да се чака откриването на навигацията по Дунав, за да се възобновят износът и постъпленията на камбио[275]. Неплатежоспособността на два пъти е избегната на косъм – с аванс на Държавната банка на Русия през юли 1901 г. за 4 млн.фр. и с аванси на БНБ и Земеделските каси (също за 4 млн. фр.) през януари 1902 година.

В течение на три години България не прекратява плащанията си само благодарение на краткосрочно „мостово" рефинансиране, което технически предотвратява мораториума. През този период отсрочванията и преструктурирането на външния дълг са постоянно явление, като не се подчиняват на някаква логика, а са спешни решения за всяка конкретно възникнала ситуация. Междувременно се развиват продължителните перипетии около големия заем срещу бандеролите на тютюна, сключен с Париба през юли 1902 година. Едва той решава цялостно въпроса с летящите дългове на фиска и с платежоспособността на българската държава.

---

* Администрацията на външния дълг на Османската империя, която е изцяло в ръцете на чуждите банки кредиторки на страната.

Елементи на конверсия в държавните заеми

Заем	
1888	Не
1889	Не
1892	Не
1896	Не
1902	Да - погасяване съкровищните бонове от 1900, аванса от 1899 и дълга към БНБ
1904	Да - изплащане на летящи дългове
1907	Да - консолидация на заемите от 1888 и 1889
4,5% 1909	Да - консолидация на стари дългове
4,75% 1909	Да - уреждане задълженията към Турция

Както се вижда от горната таблица, елементи на рефинасиране, преструктуриране и консолидиране на стари задължения присъстват в повечето заеми от 1902 г. нататък. Ако при първите кредити (1888, 1889 и 1892 г.) 95% от постъпленията отиват за инфраструктурни инвестиции, то при следващите (1902, 1904, 1907 г.) 20% са използвани за железопътни линии и пристаница, около 1/3 за въоръжение и останалите 45% са предназначени за конверсия и други цели[276].

Откритата неплатежоспособност обаче няма как да бъде избегната след края на Балканските войни. Предмет на мораториум този път са придобитите от Париба български съкровищни бонове, емитирани през 1912 и 1913 г. за 75 млн. франка. През декември 1912 г. във френската преса се пише, че България може и да не успее да посрещне падежа от 15 декември по боновете за 40 милиона. Въпреки това, банките не проявяват особена тревога и публично обявяват, че ще запазят боновете в портфейла си, като продължат да начисляват лихва от 6% и комисиона от 0.5 процента. Те са готови и да осребрят книжата, които се намират в инвеститорите[277]. Неуспехът на България да рефинансира този дълг със заема на Дисконто от 1914 г. прехвърля уреждането на въпроса едва след войната.

За мораториум се заговаря отново в навечерието на влизането на България в Първата световна война, през януари 1915 година. Тогава въпросът се дискутира в контекста на обявеното по-рано спиране на плащанията от Румъния. Според М. Шарло, България само търси претекст в този акт, за да я последва. Станалите непосредствено след това събития са известни – напускане на София от делегата на портьорите, спиране плащанията към кредиторите от Антантата, признаване на дълга от правителството и вписването му в бюджета.

От 1919 г. външният дълг се обслужва само частично. Между войните България навлиза в период на перманентен мораториум. Решението предвоенните дългове да се изплащат във френски франкове (а не в лири стерлинги) е равносилно на обезценяване на златната стойност на задълженията с 50 процента. А както беше посочено, приетата през 1924 и 1926 г. ревалоризация на дълговете е приложена в минимален размер. Същевременно 20-те години са изпълнени с борба за отлагане и намаляване на новопоявилите се репарации.

Измежду всички исторически прецеденти най-близък до нас остава мораториумът от 20 април 1932 година. Ако трябва да сме съвсем стриктни, следва да говорим не за еднократен акт, а за *серия* от договорени частични мораториуми, която се разстила до началото на Втората световна война. Поредицата събития обаче са икономически обвързани и са част от общ глобален проблем. Отделните стъпки са по-скоро епизоди с различна степен на драматизъм в *единен* процес. Те включват както шока от първия мораториум, така и по-рутинни последващи споразумения или острия сблъсък по повод едностранен български ход от ноември 1934 година. Всички тези обстоятелства са в известен смисъл прелюдия към окончателното решение, което идва по време на и след войната. От края на 40-те години нататък започва ново дългово летоброене, което преживява своите специфични цикли и кризи.

Нека фиксираме ситуацията около мораториумите през 1932 и 1990 година.

И в двата случая те са обявени след рязко прекъсване на потоците краткосрочни капитали към страната, което предизвиква криза в рефинансирането на външния дълг. През 1930–1931 г. (както навсякъде в Европа) чуждите банки, които за кратък период след Стабилизационния заем осигуряват приток на ресурси в България, се оттеглят. През 1989 г. рефинансирането на българските дългове бе прекъснато, а очакваната у нас и на Запад традиционна помощ от Москва не идва. На факсимилето (с. 496, 497) се вижда рекапитулацията на плащанията през първите три месеца на 1990 г. и пресушаването на валутния резерв[278].

Към 1932 г. мораториумите вече се разпространяват епидемично и носят сивата делничност на масовата неизбежност. „Мораториумът на Хувър" спира обслужването на взаимнопреплетените военни задължения между победителите, а заедно с това и на репарациите на победените. Преминава първата вълна (латиноамерикански) фалити на държави като Уругвай, Бразилия, Боливия и др. По-близо, в Европа, Германия спира плащанията през лятото на 1931 г., а Унгария първа сред Източноевропейските страни, обявява неплатежоспособност през януари 1932 година. България е един от очевидните кандидати за следващото действие, като самият акт вече губи голяма част от мистиката си и дори изглежда легитимиран.

В 1990 г. ситуацията бе различна. Пазарните и институционални инструменти позволяваха *верижните* фалити да бъдат избегнати, ограничени или поне отложени. Макар още през есента на предходната година сред кредиторите да се очертаваше консенсус по предстоящата неплатежоспособност на България, страната не беше част от „черна серия" както през 30-те години. Напротив, българският случай (с относително добро близко кредитно минало) е по-скоро нетипичен в рамките на една отиваща към разрешение световна дългова криза. Опасността от неплатежоспособност се появяваше осем години след фалита на Полша, седем след мексиканския, година след лансирането на „плана Брейди" и успоредно с първите (пилотни) договорености по тази схема. Румъния, друг някогашен голям източноевропейски длъжник, току-що бе преминала през бруталната програма на Николае Чаушеску за пълно ликвидиране на външния дълг. От една страна, уникалността на българския казус даваше възможност той да се „манипулира" по-лесно. От друга, опасението да не се разпростре и инфектира (както обикновено в подобни ситуации) една мъчително заздравяваща обстановка обяснява вниманието към него*.

Разликата в ситуацията е и там, че след верижните фалити от 30-те години нетният трансфер на ресурси от длъжниците към кредиторите в редица случаи намалява, докато през 80-те години той продължава и след кризата[279]. Това несходство е свързано с обстоятелството, че преди Втората световна война връзката между неплатежоспособността на длъжниците и проблемите на банките в страните кредитори е опосредствана. (Дълговете са *облигационни.*)** Обратно, през 80-те години в криза бяха изпаднали *банкови* кредити, раздавани в Третия свят***. Дестабилизирането на длъжниците (спиране притока на лихви) непосредствено заплашва стабилността на световната банкова общност, а не сравнително разпръснатата маса носители на облигации от 30-те години. Институционално банките са значително по-мощно представени от някогашните портьори и съответно разполагат с по-голяма сила на въздействие.

Има и друга асиметрия. С настъпването на депресията, много от кредиторите вече са покрили значителна част от рисковете. Когато идва крахът и са договорени споразумения с длъжниците, новите редуцирани лихви са все още на „добри" равнища, във всеки случай не по-ниски от тези на вътрешния капиталов пазар[280]. През 80-те години част от понесените загуби на кредиторите започнаха да се покриват едва *след* мексиканската криза, което също обяснява защо натискът върху проблемните длъжници беше толкова силен и продължителен.

Всички тези различия водеха и до нееднакъв път за намиране на общия знаменател между длъжник и кредитори. Ако през 30-те години предизвестеният фалит е стартова (или крайна) точка на сравнително *бързо* споразумение по мярка, то в 1990 г. решението е намерено след по-продължителни търсения. При това на България противостоят напълно различни типажи кредитори – по време на депресията правителството е изправено срещу многоликия свят на портьорите, докато в началото на 90-те се преговаряше с добре структурирани (Парижки и Лондонски)

---

* Тази трупка премина и през 1996 г., когато България вече беше сключила споразумение с кредиторите. Тежестта на прецедента бе нараснала – възможен провал би се отразил негативно върху прилагането в глобален мащаб на „схемата Брейди", смятана като относително екзотично, но обещаващо решение за дълговите проблеми и на други държави.

** Банковите фалити в Австрия и Германия през лятото на 1931 г., които са едни от най-ярките събития на Голямата депресия в Европа, не са предизвикани от мораториумите по външните дългове.

*** Самата България, в качеството си на държава кредитор, беше силно потърпевша от неплатежоспособността на своите дебитори в тази част от света.

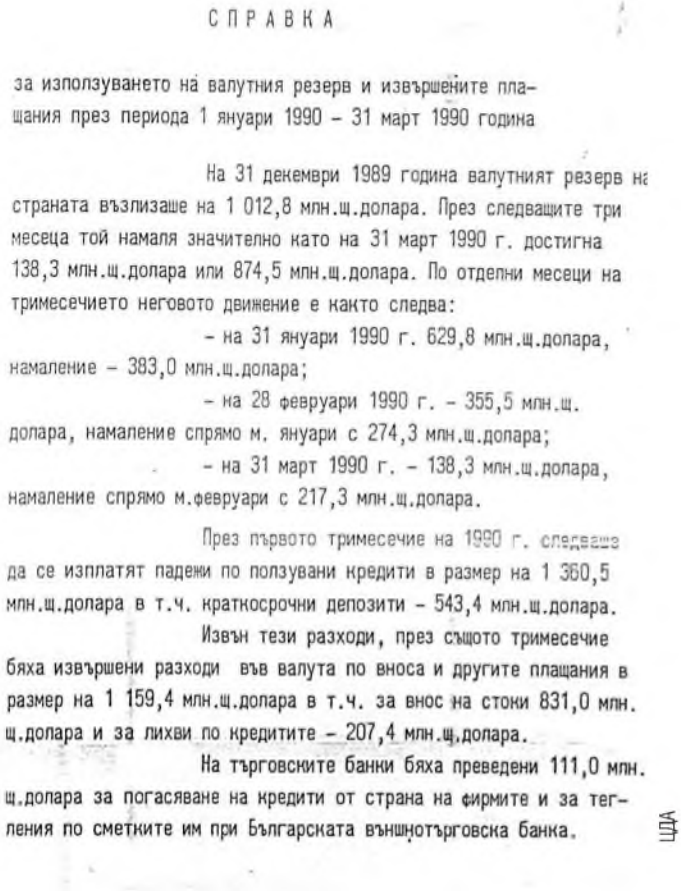

СПРАВКА

за използването на валутния резерв и извършените плащания през периода 1 януари 1990 – 31 март 1990 година

На 31 декември 1989 година валутният резерв на страната възлизаше на 1 012,8 млн.щ.долара. През следващите три месеца той намаля значително като на 31 март 1990 г. достигна 138,3 млн.щ.долара или 874,5 млн.щ.долара. По отделни месеци на тримесечието неговото движение е както следва:

– на 31 януари 1990 г. 629,8 млн.щ.долара, намаление – 383,0 млн.щ.долара;

– на 28 февруари 1990 г. – 355,5 млн.щ. долара, намаление спрямо м. януари с 274,3 млн.щ.долара;

– на 31 март 1990 г. – 138,3 млн.щ.долара, намаление спрямо м.февруари с 217,3 млн.щ.долара.

През първото тримесечие на 1990 г. следваше да се изплатят падежи по ползувани кредити в размер на 1 360,5 млн.щ.долара в т.ч. краткосрочни депозити – 543,4 млн.щ.долара.

Извън тези разходи, през същото тримесечие бяха извършени разходи във валута по вноса и другите плащания в размер на 1 159,4 млн.щ.долара в т.ч. за внос на стоки 831,0 млн. щ.долара и за лихви по кредитите – 207,4 млн.щ.долара.

На търговските банки бяха преведени 111,0 млн. щ.долара за погасяване на кредити от страна на фирмите и за тегления по сметките им при Българската външнотърговска банка.

ЦДА

Непосредствената предистория на мораториума от 29 март 1990: справка за стопяване на валутния резерв

„клубове". Това, което остава сходно и за двата случая, е, че наред с пазара присъства приет от двете заинтересовани страни „одитор". Въпреки институционалните разлики, ФК (през 30-те) и МВФ (през 90-те) дават ключовите си оценка за кредитоспособността на България и санкция за оздравяващите финансови програми.

По-конкретните сходства и разминавания не следва да замъгляват общото в „духа на времето". В двата знаменателни епизода страната по своему преживява поредния глобален цивилизационен преход, а всяка дълбока стопанска промяна е чувствително доловена от отношението към кредита.

Към 1932 г. стриктният „морал на длъжника" в известна степен вече е прояден в България. През 20-те години духът е изпуснат, като представата, че дългове могат и да не се обслужват, битува в много глави. Това разбиране избуява особено силно във връзка с репарациите: напълно легитимираният в обществото отказ те да се плащат, просмуква масовото съзнание и – явно или неявно, съзнателно или не – прераства в легитимиране на отказа *изобщо* да се плащат

За покриване на тези ангажименти във валута в размер на 2 630,9 млн.щ.долара (1 360,5+1 159,4+111,0) бяха използувани следните източници:

1. От валутния резерв 874,5 млн.щ.долара

2. Нови краткосрочни финансови кредити (депозити) - 408,0 млн.щ.долара;

3. Нови финансови средносрочни кредити - 17,0 млн. щ.долара;

4. Приходи във валута от износа и другите дейности 710,0 млн.щ.долара;

5. Отсрочиха се финансови кредити за следващите периоди за 182,0 млн.щ.долара;

6. Използуваха се нови стокови кредити по вноса на стоки в размер на 439,4 млн.щ.долара или общо: 2 630,9 млн.щ.долара.

През първото тримесечие на 1990 г. задълженията на страната във валута, водени по сметките само във Българската външнотърговска банка се движеха както следва:

1. На 31 март 1990 г. общите задължения във валута намаляха спрямо 31 януари 1989 г. с 287,2 млн.щ.долара (8 690,4 - 8 434,9 = 255,5).

2. Само задълженията с определени падежи намаляха със 155,5 млн.щ.долара (8 520,4 - 8 364,9 = 155,5)

3. Задълженията с определени падежи през 1990 г. намаляха в резултат на извършените погашения с 620,7 млн.щ. долара (3 986,8 - 3 366,1 = 620,7).

Основно, намалението на валутния резерв с 874,5 млн.щ.долара е използвано за посрещане на плащанията по настъпващите падежи на кредитите през 1990 г. в резултат на което те намаляват с 620,7 млн.щ.долара, за покриване плащанията към търговските банки в размер на 111,0 млн.щ.долара, а останалата част за покриване на плащанията по вноса, реализиран в брой и за други нетърговски плащания.

гр. София, 20 август 1990 г.

ПРЕДСЕДАТЕЛ
НА БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНОТЪРГОВСКА БАНКА:

/В.Ранков/

дългове. „Аз не мисля, казва Й. Фаденхехт, че някой е на мнение, че можем да направим заем и да не го връщаме. Щом правим заем [Стабилизационния] трябва да го връщаме.“ За да добави веднага: „Макар че тук, от трибуната на Народното събрание, се разви, позволете ми да го кажа... *батакчийската,* бих казал, философия, която *в следвоенно време е много оправдателна и много обяснима: „А бе дълговете няма да ги плащаме и туйто“ – психология на болшевиките в Русия.* [Но] когато дойде нужда да иска кредит от Европа, завършва Фаденхехт, съгласяват се да плащат.“[281]

Под ударите на депресията окончателно се утвърждава усещането, че една епоха си отива. Отминава (макар и бавно) времето на златния стандарт, на Версайската система, на нерегулираната либерална икономика. Това минало е символизирано от двата кита на златните паритети и на „свещеното“ задължение да се обслужват дълговете. Кризата ги помита, но в хода на събитията всяка страна храни илюзията, че може да ги руши избирателно.

Когато девизните резерви се топят, остават еднакво „богохулни“ възможности – девалвация спрямо златото или прекратяване обслужването на външния дълг. По правило (не в България) първоначалната нагласа е да се скъса връзката със златото, като посрещането на задълженията продължи в рамките на възможното. Умозрителни съображения също накланят в тази посока: смята се, че една „конкурентна“ девалвация, която би стимулирала износа, ще увеличи и платежоспособността на длъжника[282]. На практика събитията се развиват по-безапелационно, а разривът с миналото се оказва по-радикален. Златният стандарт е *де факто* изоставен (въпреки някои камуфлажни мерки и отлагания в редица страни) и цяла кохорта държави (между които България и съседите ѝ) прекратява обслужването на значителна част от дълговете си.

В „дългата история“ мораториумите по суверенен дълг (свързани с войни, инфлация, изчезване на политически субекти...) са много по-често явление, отколкото интуитивно се предполага. Но всеки път те са зрелищни събития, стъписващи финансовата общност и възприемани като начало на „нова икономическа епоха“. В световен план мораториумите са *катастрофично* пречупване на историята, каквото в локален план е краят на патриархалното битие, белязан с тихото, *еволюционно* подкопаване доверието в личния кредит. Не случайно след държавните фалити от 30-те години облигационните заеми изчезват като дългов инструмент, за да се върнат по-уверено едва през 70-те. Задълго след войната на преките инвестиции (въпреки нараснал ия риск от национализация) се гледа като на по-сигурна инвестиция от покупката на чуждестранни облигации[283].

Обяснимо е, че разпадането на комунистическата система съживи привкуса на отиваща си епоха. Макар и да изглежда „самотно“ събитие, българският мораториум от 1990 г. е без съмнение във връзка с общия „цивилизационен преход“, започнал в средата на десетилетието. През 90-те бе препотвърден един от уроците на нашата стопанска история, усвоен болезнено и шестдесет години порано – дори всеки мораториум да не води до фундаментални смени в стопанския режим, няма дълбока промяна, която да не преминава без една или друга форма на откъсване от външния свят.

Дали този урок е *универсален,* остава под въпрос. Забелязано е, че голямата епидемия от мораториуми през депресията обхваща длъжници от Централна и Източна Европа, Китай и Латинска Америка и че вълната се надига отчасти по политически причини. „Страните от Британската общност на нациите, обръща внимание Ст. Шукер, страдаха от същите икономически злини... но те избегнаха прекратяване на плащанията." Котировките на техните заеми не се срутват. „Очевидно, многобройните връзки на интереси и чувства, които спояват Общността в едно цяло, са работели против прекъсване обслужването на дълга по политически съображения. Общите *ценности* са се оказали по-трайна връзка, отколкото техническите препоръки на експертите."[284] Възможно е твърдението да е попресилено във *формата.* Но в това, че България принадлежи на икономически ареал, където длъжникът – вътрешен и външен – се чувства по-свободен в действията си, едва ли има съмнение.

Точно в тази връзка е важно да се отбележи, че мораториумите се оказват разделителна линия и за българската политическа класа.

От едната страна в нея са фигури като А. Ляпчев, Вл. Моллов, Й. Фаденхехт, за които подобна стъпка се изживява като национална и лична драма. „Ние не се наемаме – аз поне не се наемам, казва през 1928 г. Ляпчев, да се борим против репарациите и да казваме, че няма да плащаме... Тези, които седят тук, или ще седят на моето място, те да му мислят как ще излязат и как ще кажат: ние, България, не приемаме и не признаваме."[285]. Колебания се проявяват и преди радикалното решение по дълга от зимата на 1940 година[286].

От другата страна е лесният бабаитлък, така добре уловеното от Фаденхехт „батакчийство". По време на същата паметна дискусия в Народното събрание Вл. Моллов осмива оперетната героика. „Имаше оратори, които искаха да престанем да плащаме репарациите. Голям кураж! Извънредна смелост! Само че от лица, които не носят никаква отговорност."[287]

Тази поза приляга на опозиционен популизъм, но в критични моменти тя е заемана и от управляващата върхушка. Каква по-добра илюстрация от края на комунизма, когато безотговорното бягство от миналото и синдромът за всепозволеност достигнаха върхове. Допустими изглеждаха всякакви авантюристични решения, а изкушението те да се вземат от политически заплашения „елит" беше голямо. България не беше попадала в подобна ничия земя – практически без някогашния икономически покровител и все още без нов ментор, – където „външното окачане" е тотално премахнато. Отиващите си действаха с убеждението, че след като се срутва един свят, може (и трябва) да се рушат основите на цялата стопанска конструкция. Решението за стилистиката на неизбежния мораториум (едностранен, „див") на този фон не представляваше нито особен политически проблем, нито сложен личен казус. *България излезе от комунизма със същия варварски акт, с който Русия влезе в него през 1917 година.*

Съответно и отношението на финансовите пазари беше като към икономически варвари. Подобни стъпки никога не остават безнаказани. Доказва го костеливата ръка на кредиторите, която преследваше – и догонва – Русия осем десетилетия след експроприирането на спестяванията им. В броя от 2 ноември 1996 г. на сп. *Economist* можеше да се прочете следното платено съобщение на все още съществуващата Френска асоциация на портьорите от руските заеми. „Русия възнамерява да емитира облигации на международните пазари. Бихме искали да обърнем внимание на инвеститорите, че подписката за подобни облигации носи много висок риск. Русия вече е емитирала облигации във Франция, които все още официално се котират на Парижката борса. Но противно на всякакви правила на международното право и на съответните договори, Русия едностранно прекъсна [през 1917 г.] плащането на лихвите и погасяването на облигациите, разорявайки стотици хиляди портьори, дали доверието си на Русия." Съобщението напомня, че през 1992 г., търсейки членство в Съвета на Европа, тя е поела ангажимент да поднови обслужването на облигациите, но не го е направила. Асоциацията обръщаше внимание на рейтинговите агенции, че те не отчитат съществения риск от едностранен мораториум, закодиран в руската дългова история. Тя съветваше „международните инвеститори да се уверят, че Русия посреща задълженията си към своите предишни кредитори, преди да подпишат нейни нови облигации, за да не поемат непремерен риск".

Съветът не е чут и Русия излиза „успешно" на капиталовите пазари. Едва година и половина след това предупреждение (през август 1998 г.) тя обявява едностранен мораториум по своя външен дълг*...

Мораториумът от 1932 и след това

Осем месеца преди обявяването на българския мораториум, един иначе добър познавач на местната действителност, какъвто е делегатът на носителите на титри, прекарал 19 години в София, М. Шарло пише до Париба (по повод идването на власт на новото правителство на Народния блок), че „Българската държава не е лош платец; тя държи да запази своя кредит пред света и освен при икономически или политически катаклизми, каквито не се очакват, ще продължи да спазва споразуменията, постигнати с портьорите на нейните заеми"[288]. Почти същото послание за България като отличен платец, който трябва на всяка цена да запази репутацията си, е изпратено, този път от българското правителство, през ноември 1989 г., четири месеца преди мораториума от март 1990 година♦.

---

* По-късната промяна в цените на нефта позволи на Русия да възстанови финансовото и дълговото си положение, както и да нормализира отношенията си с кредиторите. Това бе следствие единствено от благоприятната конюнктура на световния енергиен пазар и не бе съпроводено от дълбоки структурни реформи. Здравето на икономиката ѝ продължава да зависи от суровините.

Подобно заслепение на кредиторите и дезинформация на длъжника не е нещо необичайно в кризите с дълга. То е смесица от некоректно прочетени индикатори и от нежелание да се приеме неизбежното. В случая с България илюзията се подхранва от удовлетворителното развитие на бюджета и на търговския баланс през 1930–1931 година. Върху това (и върху стабилността на лева) стъпва и О. Нимайер, който през януари 1932 г. все още твърди, че финансовото положение на България е по-добро от това на други страни в Централна и Източна Европа[289].

Много скоро обаче става ясно, че се очертава ликвидна криза, свързана с хронически проблем на платежния баланс. Още в края на годината чуждите наблюдатели изразяват категорични становища – „следваната политика на отлагане може да продължи само няколко седмици, след което, ако не се появи външна помощ под една или друга форма, България ще бъде принудена да обяви мораториум"[290]. Разговорите за мораториум сред българската политическа класа съвсем не са табу и преди това, като още през август 1931 г. министърът на търговията твърди, че „отлагане или намаление на външните платежи" е неизбежно[291].

Основните страхове на кредиторите, свързани с предстоящ мораториум, са три: от верижна реакция; от възможност за дискриминационно третиране на едни или други от тях; от вероятната нужда да се мобилизират допълнителни ресурси за избягване неплатежоспособността на длъжника.

В Европа и извън нея вече са обявени редица прекратявания на плащанията, но всяко ново остава силно нежелателно събитие. Това настроение се долавя в докладна записка на Ж. Вато. „Унгарският прецедент, пише той, е изучаван тук с най-голямо внимание. Въпреки че подобна мярка отблъсква българското правителство, то няма да пропусне да се вдъхнови от него, когато определя стъпките, които ще бъде принудено да направи." [292]

Събитието е неизбежно и примирението на кредиторите изглежда почти пълно. За тях на преден план излиза проблемът за равното третиране. Във Франция той е свързан с по-слабата защита на предвоенните заеми от тази на заемите под егидата на ОН. За пореден път един облечен във функциите на международен чиновник (на ОН) французин не скрива пристрастната си гледна точка в поверителната кореспонденция. Вато със съжаление отбелязва, че „чрез позицията ни на кредитор ние можехме да упражняваме определено влияние върху политическата линия на тази страна"[293]. Преобладаващо „англосаксонският" характер на следвоенните заеми променя положението.

♦ Събитията, съпътстващи мораториума от 1932 г., са разгледани също във връзка с фискалната политика (вж. историята на съкровищните бонове от 1912 г.) и с фискалните реформи (вж. *Икономическата условност / Култура на икономическата условност I Реформите.)*

Приведеният документ издава наивност на фона на иначе точната прогноза за предстояща криза. Вато смята, че временен аванс в размер на предстоящите годишни плащания за 1932 г. ще е достатъчен. През тази година, според него, България ще може да получи дългосрочни средства или чрез заеми или чрез продажба на държавни активи. Както обикновено, не се мисли за друг вариант освен за обвързване на хипотетичния аванс с класическото условие за поръчки във Франция. А отпускането на средствата на траншове гарантира запазването на „съществен инструмент на влияние", като предоставя известна защита срещу евентуални загуби.

През март 1932 г. (непосредствено преди българския мораториум) ФК на ОН прави вече проницателни обобщения[294]. Корените на мораториумите, отбелязва този забележителен доклад, не са в грешки на икономическата политика, а в състоянието на световната икономика. В този контекст валутните ограничения могат да бъдат само временна мярка. Изходът е в отваряне икономиките на страните кредитори за износа на дебиторите и в регионалните (напр. Балкански) връзки. Приоритет, според ФК, има фискалното саниране. Окончателно решение на дълговия проблем не е възможно веднага: предпочитанията на комитета са за колективно действие под формата на заем, емитиран на световните пазари под гаранция на държавата. Въпреки примирението пред очевидното, ФК не пропуска да приповтори официалната си позиция, че „страна, която суспендира плащанията, поема много голяма отговорност и накърнява трайно кредита и репутацията си. Нарушаването на договорните задължения е крайно сериозен акт". Същевременно се признава, че юридическата основа на заемите е безсилна да реши въпроса за валутния трансфер. Предвидените обезпечения осигуряват доход в национална валута, но не и механизъм на неговия трансфер в чужда. Тук, признава ФК, *„трябва да се откажем от помощта на правото"*. Предвидените привилегии, които защитават заемите, са без полза, когато трансферът не може да бъде осъществен.

Цялата сложна дългова мрежа е така изтъкана, че „атрофирането" на един от елементите ѝ води до общ крах. Това е универсално правило. Именно то придава значимост на „малките" длъжници като елемент от общата мозайка. „Дискредитирането на дългосрочните заеми, чиято емисия е получила всички възможни юридически гаранции и най-високата международна политическа и финансова подкрепа... силно ще намали възможностите за уреждане на другите дългове (дългосрочни и краткосрочни), чието обслужване сега е прекратено... Дългосрочните заеми ще повдигнат в бъдеще големи проблеми. Възможно е една международна акция да е от капитално значение за възстановяването."[295] Поддържането с всички възможни средства на търговския кредит и обслужването на съкровищните бонове е от първостепенно значение. Името на добър и честен платец може да се възстанови само след болезнени рестрикции – тук е принципът на замяна на „структурни реформи" срещу ликвидна помощ.

Докладът завършва с непреходен „урок по мораториуми": „Ако тази стъпка е неизбежна и трябва да се избира между частично и пълно спиране на плащанията, желателното е да се остави поне някакъв твърд елемент, върху който да може да се строи бъдещето."[296] „Етиката на моратoриума" повелява постоянен контакт между длъжник и кредитори, когато перспективата за неплатежоспособност е неминуема.

След тези общи принципи, в оценката си за България ФК е категоричен, че страната не е в състояние да осигури трансфера във валута. Това заключение води до официализиране на вече подготвеното решение – кредиторите признават неплатежоспособността и приемат временното „лишение" 50% от дължимия от България трансфер да бъде замразен в национална валута по специална сметка в БНБ. При създалата се ситуация се признава еднопосочността в интересите на кредитори и длъжник.

Формулировката на ФК санкционира постигнатото при преговорите. Поглед към тях дава документирана представа за атмосферата около драматичното събитие. Нещо полезно днес, когато много детайли от 1989–1990 г. все още са неизвестни.

Разговорите се водят по две линии – с представителите на ОН и с тези на портьорите. През февруари 1932 г. в София пристига мисия на ФК, водена от Р. Шарон и включваща двама членове на ФК.[297] Тя окончателно се убеждава, че при съществуващата бюджетна ситуация и при невъзможност за рефинансиране на българския външен дълг спирането на плащанията е императивно. Изводите на тази мисия са в основата на цитирания по-горе доклад на ФК и на предложената схема за редукция на плащанията.

Преди идването на мисията (през януари) Н. Стоянов и финансовият министър Ст. Стефанов вече са били на поредната среща с представителите на *ANPFVM*. Протоколът от нея, останал във френските финансови архиви, е в обичайния тон – изложени са подробно българските настоявания и стандартният комплект констатации (повтарян многократно) за неплатежоспособност на страната[298]. Аргументите са със силата на очевидното, но не и на безспорното. Защото източници на бюджетния дефицит са субсидирането на зърнопроизводителите чрез Хранoизнос, системата на „данъчни бонове" и структурния дефицит на пенсионното осигуряване. Последното пък е следствие от масовото навлизане на кохорта едва четиридесет и петгодишни осигурени в пенсионна възраст. Освен това пенсионната система е силно дебалансирана от бежанския поток (от Македония и Добруджа). Както отбелязва Н. Стоянов (а протоколът с любопитство отразява), този приток е в голямата си маса „интелигенция", която е непокорна и създава винаги главоболия на правителството. Фискалният проблем е в това, че освен сконтирането на съкровищни бонове (т.е. пряко финансиране от БНБ), което е предмет на вето от страна на ФК, не съществуват други инструменти за запълване на дефицита.

Българските искания са ясни. Първо, суспендиране на плащанията за една година (при продължаване на контактите), което отговаря на признатото през 1926 г. право на България в случай на влошаване в стопанското ѝ положение (чл. 8 от споразумението с носителите от 1926 г.). Второ, прекратяване авансовото плащане на бандеролите на делегата в София (купоните по облигациите за февруари и март ще бъдат платени). Българската страна изразява нежелание да взема едностранни мерки, но и достатъчно ясно показва, че един отказ на портьорите ще я принуди да го направи.

По правило протоколите са скучни и безизразни документи. Тъкмо затова нюансите в тях се открояват по-силно. Те често се появяват в тежки моменти, когато към чисто икономическите започват да се наслагват аргументи от друг характер. Неведнъж се стига и до битови доводи, като например затрудненията на правителството да плаща на чиновниците си. В общество, където чиновничеството е едновременно неотразим магнит за клиенталистка заетост и отдушник за народната омраза към държавата, бюджетните заплати са тежък символ. Така с наближаването на празнични дати (примерно Великден 1932 г.) цялото публично внимание е погълнато от въпроса, дали ще бъдат изплатени навреме заплатите на служителите. Оттук и убеждението на българските преговарящи, че изтъкването на този факт пред кредиторите е неустоим аргумент.

След време слизането до това равнище предизвиква угризения. В един от протоколите е фиксирано как по време на разговорите Н. Стоянов привежда случая с двумесечно забавяне заплатите в легацията ни в Париж. А десетина години по-късно, в сочните си „Скици из Лондон", Асен Христофоров описва с ирония използването на този мотив – за него изглеждащ убедителен, но за други съвсем „непатриотичен" – в епизод, случил се при друг кръг от преговори по дълга в Лондон. Зад неназованите персонажи на „Скиците" недвусмислено прозират Марко Рясков и българският преговарящ по дълга, които са описани в иронично неблагосклонен тон. Реакцията на Н. Стоянов към книгата е бърза и болезнена. Публикуването ѝ го предизвиква да се обърне с писмо до Ас. Христофоров*. В него категорично и пространно се отрича използването на подобни аргументи. „Както ви обясних, оставането без средства на Лондонската легация, а също и на останалите ни легации се дължеше на общото закъснение с 3-4 месеца на заплащането на чиновниците и на... в ред сметките между Външното министерство и БНБ. Когато узнах за това, най-силно настоях да не се закъснява със заплатите на легациите. Положението обаче, че легациите ни са били оставени дълго време без средства, не е било използвано като мотив за исканото от нас облекчително... лихвите по външните ни държавни заеми. Освен ако това е станало през десетте месеца 1934/35 г., когато моята длъжност беше закрита. Фактът че Лондонската ни легация се беше принудила да прибягва до... услуги на... при Легацията и той не би трябвало да се споменува. Сигурен съм, че това Ви е било казано като куриоз по приятелски начин и още по-сигурен съм, че лицето, което Ви е казало това (зная колко то държи за престижа на държавата ни), не би се съгласило да му се дава публична гласност."[299]

---

* Ръкописът се съхранява в архива на Н. Стоянов.

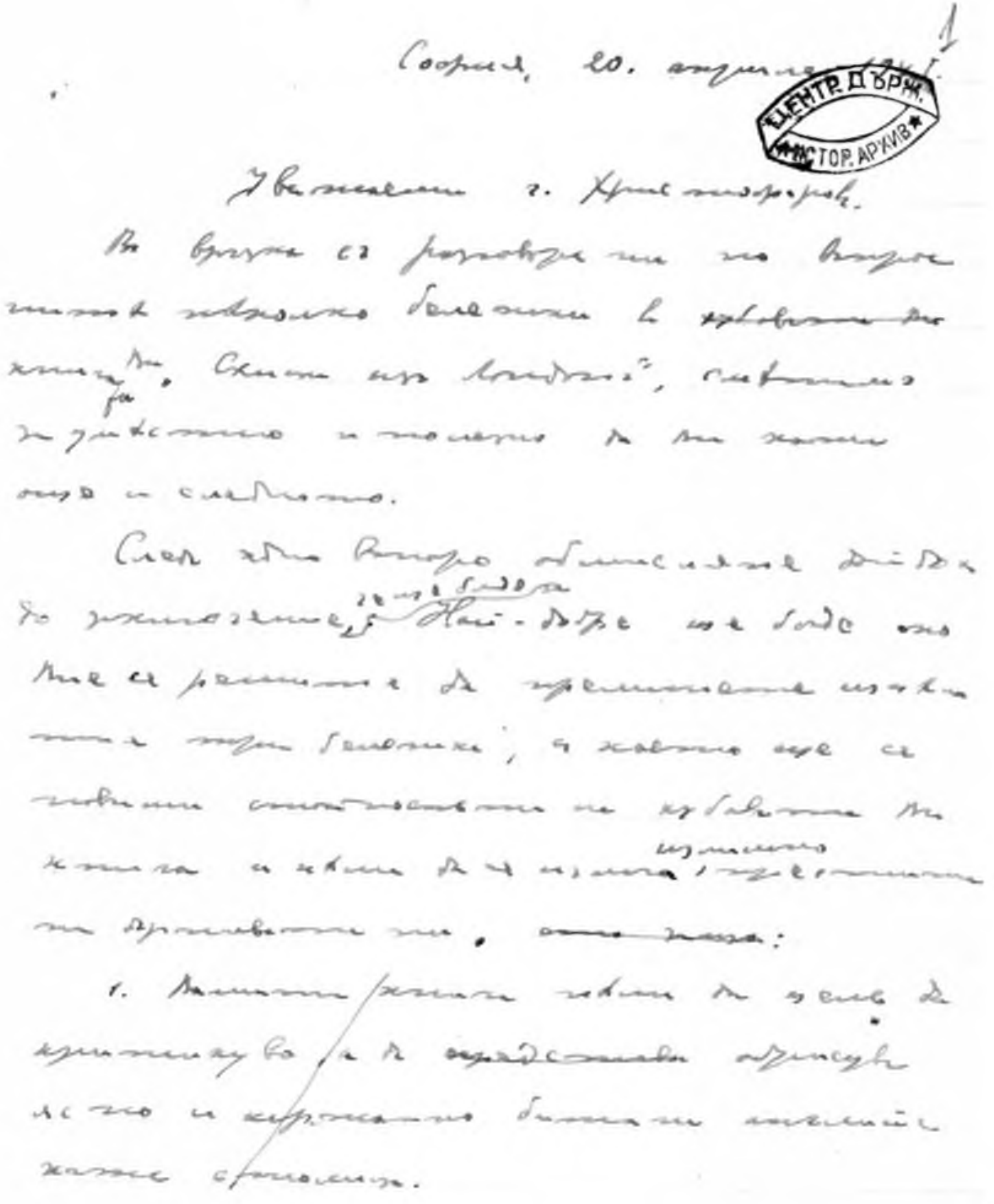

София, 20. април

Уважаеми г. Христофоров,

ЦДА

Част от писмото на Н. Стоянов до Ас. Христофоров

Ако се съди по патоса на писмото, вероятно не става дума за укриване на фактите, а по-скоро за бяло петно в паметта на Н. Стоянов. Въпросният протокол за разговорите му в Париж документално отрича по-късната му версия, като в него е записано, че Н. Стоянов и Ст. Стефанов посочват за пример на финансовите затруднения това, че „служителите на българската легация в Париж току-що [през януари] са получили закъснелите си заплати за ноември"[300]. А потвърждение, че историята с легациите е рефрен на българските пратеници в чужбина идва и от спомените на Марко Рясков. Той разказва (без угризения, даже с известна гордост) как на вечеря в Банк дьо Франс през февруари 1935 г. статистиката се оказва по-слабо убедителна от анекдотичната истина. На събеседника му „направи голямо впечатление, пише Рясков, един от най-силните ми аргументи – невъзможност от гледище на външни платежи средства да издържаме легациите си в чужбина". (Примерът е отново с представителството в Париж!)[301] Следва нескромна бележка за това, как чужденецът веднага е спечелен за българската кауза, и – по-нататък – разказ за българския пълномощен министър в Лондон, „принуден да прави заеми от банки за себе си и персонала, което страшно уронвало престижа му, респективно престижа на България"[302]. В свидетелството на Ас. Христофоров действителността е дори още по-печална – когато в Лондон пристига български премиер (това е Никола Мушанов) „хората от нашата делегация трябваше да прибягват до „кредитните услуги" на разсилния в легацията, за да уредят посрещането на своя върховен шеф"[303]. Христофоров съвсем не изключва умисъл в оставянето на легацията без средства именно „за да се докаже пред външния свят колко бедствено е девизното положение на България"[304]. Предположение, което добре се съгласува с приведените „салонни" аргументи на М. Рясков.

Освен всичко друго, писмото на Н. Стоянов добре илюстрира един от стабилните комплекси на българите, изправени срещу чужденци. Раздвоението между разбирането за „външен престиж" и усещането за действителното положение на страната поражда не една лична драма. За разрешаването ѝ на помощ са викани дори „екзистенциални" аргументи, като използвания от Н. Стоянов в същите преговори: на забележката на представителите на портьорите, че българските искания означават ревизия на условията на договора, той се позовава (пише в протокола) на *„мизерията на времето"*[305].

Както може да се очаква, преговорите приключват без успех. „Представителите на ANPFVM се ограничиха да си вземат бележка за [българските] декларации (направени в най-куртоазен тон), като си оставят време да обсъдят ситуацията с комитетите на носителите от Великобритания и Холандия."[306] Но отговорът от Париба не закъснява и още на 1 февруари тя категорично отказва всякаква промяна в договора, позовавайки се на правото на носителите евентуално да направят отстъпки.

Следвоенната обстановка се променя и един мораториум противопоставя вече не просто държавата и кредиторите, а и различните групи кредитори помежду им. Възелът на проблема не е толкова в обявяването на мораториума (вече приет за неизбежен), колкото в това, *как да се разпределят загубите* от него.

Главната сцена на конфликта се премества във ФК на ОН – формално многостранна организация, където обаче функционерите от великите сили не си и правят труд да крият своите национални пристрастия. На 2 март Р. Шарон разяснява на Ке д'Орсе предстоящия за утвърждаване от ФК план за преструктуриране на българския дълг.

Страни в назряващия конфликт са носителите на облигации от предвоенните заеми (главно французи), тези на облигациите от следвоенните заеми (основно англичани и американци) и ОН. ФК е медиатор, от който се очаква да оказва натиск едновременно върху кредиторите и държавата длъжник, за да се постигне компромисно споразумение. Комитетът е единственият орган с консенсусно делегирани права да налага икономическа условност. Само той може да „въдвори" една удовлетворителна стабилизационна програма, придружена от структурни реформи.

Често при дълговите кризи се появява дата-фетиш, която сгъстява атмосферата и прави развитието на събитията особено напрегнато. Обикновено това е предстоящ падеж, който се превръща в тест, дали държавата ще обяви мораториум.

През 1932 г. такава дата е падежът на 15 март по заемите под егидата на ОН. Около нея са съсредоточени трескавите обсъждания във ФК в началото на март. Въпреки че невъзможността България да плаща е „официално" призната още в края на 1931 г., две седмици преди 15 март Р. Шарон все още не е изоставил всички надежди, че и тази вноска ще бъде направена. Неговото виждане се основава на значителните (според Шарон) златни резерви, с които България разполага, но отказва да използва за текущо обслужване на дълга си. Това обаче са по-скоро вече ариергардни боеве, като подготовката за мораториума е всъщност в ход от двете страни.

На 11 март, в Женева, управителят на БНБ Н. Момчилов приема, че не може да има различно третиране на кредиторите, с което си спечелва симпатиите на французите. В навечерието на датата на падежа (на 14 март) в западната преса се появяват съобщения, че на другия ден България ще обяви поне частичен мораториум. ФК на ОН също получава съобщение от София, че страната няма да плати на 15 март. Едновременно с това в Лондон О. Нимайер иска британското (евентуално съвместно с френското) правителство да направи постъпки в София за следвоенните заеми[307]. Такъв натиск наистина е оказан от френския пълномощен министър при продължителна среща с премиера Н. Мушанов[308].

Съобщението за позицията на правителството буквално настига управителя на БНБ на път от Женева за София. Той носи предложенията на ФК за намаление на трансфера за шест месеца с 50% и за отказ от каквито и да било преференции за една от двете групи. Условието на ФК за подкрепа са *реформи и контрол*[309]. Н. Момчилов пристига в София на 15 март в 9 часа вечерта и веднага отива на заседанието на Министерския съвет, което трябва да вземе окончателното решение по плащанията. Оказва се, че съобщенията в пресата от предходните дни са от неофициално комюнике, редактирано в двусмислен и противоречив тон[310]. Подобна публична неделикатност по повод на конфиденциални проблеми е типична.

Решението на българското правителство е взето в 3,30 през нощта на 16 март. Приема се падежът на 15 март да бъде посрещнат, след което валутните трансфери да се правят наполовина. Останалите 50% в лева ще се използват за бюджетните нужди на правителството, установени в съгласие с комисаря на ОН. Българското правителство иска съдействието на ФК, за да постигне споразумение с портьорите на облигациите от предвоенните заеми[311]. Самият трансфер е извършен с два дни закъснение.

На 16 март Момчилов поема обратния път към Женева, за да предаде българското решение. Същевременно, доста наивно, се иска съдействието на Франция (чрез Камбон в София) и на Англия (чрез Симеон Радев в Лондон). Дипломатическите отношения обаче остават напрегнати, особено поради нови случаи на двусмислени официални изявления. Налага се Момчилов да посочи кои са единствените авторизирани говорители, тъй като френският министър остро протестира срещу езика на българските власти – „ласкателен за публиката в страната, но противоречащ на фактите и водещ до подозрителност навън и разочарования вътре"[312].

На извънредно заседание в края на март ОН отново разглежда българския въпрос и доклада на ФК за ситуацията в България, подготвен през януари. Комитетът уточнява и фиксира процедурата по намаление с 50% на валутния трансфер по лихвите на българския външен дълг. Според нея левовият ресурс се трупа в специална сметка на името и под контрола на съветника при БНБ. Сумите по нея могат да се използват (с негово изрично съгласие) само за покриване на просрочия (т.е. за стари бюджетни дефицити) и при никакви обстоятелства за текущи разходи. Срещу тези тегления държавата предава на съветника поименни, непрехвърляеми и лихвени съкровищни бонове, които се подновяват на всеки три месеца. Увеличава се също така (от 600 на 900 млн.лв.) допустимият таван за финансиране на бюджета със съкровищни бонове♦. Трансферът във валута на левовата сума се отлага, но кредиторите държат да се запише, че редукцията не е окончателна. От една страна самото споразумение е временно (до октомври 1932 г.), а от друга България поема ангажимента да я вписва редовно в бюджета, с което периодично препотвърждава дълга.

Становището на ФК е прието от Съвета на ОН едва на 15 април. Това обаче е само препоръчителен рамков политически документ. През следващите шест месеца българското правителство трябва да постигне пряка договореност с портьорите, които са легитимната страна за подписване на конкретен ангажимент[313]. Формално те не са обвързани с решението на ОН и остават в правото си да преценят на какъв процент отстъпка са готови. Намесата на ОН прави акта от април 1932 г. (за разлика от този от 1990 г.) един *предизвестен и „защитен" мораториум*.

♦ Вж. *Българска народна банка.*

Самият мораториум приема вида на постановление на Министерския съвет от 20 април, основаващо се на мерките на ОН и на предходното правителствено решение от 16 март. Същевременно то внася съществени корекции – редуцирането на плащанията влиза в сила не от 15 март, а от 1 април; базата, върху която се изчислява редукцията е по-ниска (не се взема предвид искането в дълга да се включат репарации към Гърция), което намалява месечния трансфер във валута от 45 на 35 млн.лв.; съкровищните бонове се третират като безлихвени[314]; предвижда се заложените по следвоенните заеми приходи да постъпват в специална сметка под контрола на ГДДД, а не по сметката на комисаря на ОН. Тези промени, както и отсъствието на формално одобрение от страна на кредиторите, придават на постановлението едностранен характер.

В средата на април българското правителство (чрез Н. Стоянов) подновява в Париж контактите с асоциацията на носителите на предвоенните дългове. Формалното условие за началото им е наличието на позиция на Съвета на ОН, така както днес „санкция" се дава от споразумение с МВФ. Оттук нататък се заплитат острите конфликти между предвоенни кредитори, следвоенни кредитори и длъжник. И ако до този момент България стриктно се придържа към „етиката на мораториума", то в бурния период, разделящ благословията на ОН от споразумението с портьорите, правителството прави редица резки, едностранни ходове.

Конфликтът на интереси между кредиторите е по два класически повода – как да се разпредели *стесненият* дългов трансфер и кой да *контролира* новоучредения залог (блокираната сметка в левове). Институционалната конфигурация е сложна и трудно манипулируема. Френските портьори са представени от своята асоциация с традиции и те имат предимството от присъствието на място (в София) на дългогодишния им представител. Носителите на книжа от следвоенните заеми току-що са учредили в Лондон аналогична асоциация (*League Loans Committee*), а на тяхна страна са авторитетът и силата на ОН, и назначеният от него борд на попечителите на заемите. Обединяващото между двете страни е недоволството (по различни причини) от начина, по който българското правителство интерпретира в постановлението си от 20 април решението на ОН.

Любопитното в случая е, че претенциите за преференциално третиране на портьорите от следвоенните заеми се базират на „морални" съображения, докато предвоенните стъпват на строга юридическа казуистика[315]. Основания за първите са приносът на заемите за икономическото развитие на България, както и въведеният с тях строг контрол върху икономическата политика. Банките, които са ги емитирали, са убедени, че „имат всички морални и юридически права за преференции пред предвоенните заеми и че... българското правителство е очевидно в състояние да осигури трансфер на валута за пълното обслужване на заемите от 1926 и 1928 г."[316]. Вторите наблягат върху частноправни доводи, свързани с приоритет на техните залози. Натискът за равнопоставеност при разпределение на загубите от мораториума обаче е по-силен от страна на предвоенните кредитори.

В писмо, адресирано до българския министър на финансите Ст. Стефанов*, Асоциацията на портьорите от предвоенните заеми излага становището си по българския мораториум[317]. Тя принципно приема схемата на ОН и възнамерява да препоръча на членовете си да се съгласят. Тонът е примирителен, не се вижда особен смисъл през шестте месеца, предвидени за реформи, да се предприемат нови стъпки по дълговия проблем.

Несъгласията са в няколко посоки. Първата е конкретният размер на отстъпките – вместо препоръчаните 50% се настоява за 34.75 процента. Изисква се също така българското правителство да поеме шестмесечна гаранция срещу валутния риск върху левовете в специалната сметка. Накрая, французите настояват за разделяне сметката за „левовия трансфер" между предвоенните и следвоенните заеми, като първата остане под управлението на техния представител. За очевидно се приема, че мораториумът следва да се отнася до двата вида заеми.

Този документ ясно изразява начина на мислене на кредиторите – примирение с неизбежното, но и борба за всяка позиция при отстояване принципа на равнопоставеност.

В отговора си българското правителство категорично отхвърля по-малко намаление на трансфера от договорените 50%, но допуска създаването на две различни сметки за пред- и следвоенните заеми[318]. Вероятно то се ръководи от интуицията, че конфликт между различните групи кредитори може да играе в полза на длъжника.

Още в навечерието на мораториума българската страна вече е предприела стъпка, която – в зависимост от гледната точка – е или гаф, или опит за вклиняване между кредиторите. С писмо от 19 април Н. Стоянов препоръчва на попечителите на следвоенните заеми да поканят бондхолдерите да образуват комитет, който ще преговаря с България по бъдещите условия за обслужване на тези дългове. В отговора си от 10 май попечителите – нескрито учудени от тази инициатива, която не влиза в техните задължения – все пак приемат да предадат молбата.

И без да се надценяват възможностите на българската страна да диктува събитията, впечатлението е, че обстоятелствата облагодетелстват (пасивно) България. Факт е, че през дните след обявяване на мораториума, Асоциацията на носителите от предвоенните заеми започва борба на два фронта. Към естествения антагонист на всеки кредитор (длъжникът) се прибави и ОН (бондхолдерите) с неговите претенции за преференциално третиране на следвоенните заеми.

Спрямо длъжника основната цел е да се постигне (с всички средства) намаление на трансфера с 35, а не с 50 процента. В несложните отношения между две несъразмерни сили възможните лостове за натиск са елементарни и брутални. Спектърът започва от отказ на делегата да предостави бандеролите на правителството. Това е „класически" инструмент, използван многократно като заплаха в дългата история на българските облигационни заеми*. Но в оплакванията си пред френската администрация Шарло изпуска нервите си, настоявайки (в случай на неуспех) и за по-сериозни дипломатически мерки. Позволява си да внуши използването на крайни средства като отзоваване на пълномощния министър в София или блокиране на българските държавни вземания от Франция по продажбата на тютюни[319].

---

* От 20 април, т.е. писано преди постановлението на правителството.

Българската реакция е също опростена и ефективна. Правителството направо заплашва, че ще започне отпечатването на бандеролите и гербовите марки в Държавната печатница. Правото е в крайна сметка *конвенция* и когато за едната страна обстоятелствата започнат да изглеждат *извънредни*, тя се чувства оправдана да *игнорира* тези условности. Първосигнални реакции, които в правовите отношения са немислими (например заобикаляне записаната в заемния договор доставка на бандероли от Франция), отведнъж се превръщат в нормални и естествени от гледна точка на длъжника. При това той действа в обществена атмосфера, която подкрепя подобни стъпки, и с Народно събрание, което с акламации ги одобрява единодушно. Обратно, за кредиторите тези действия придобиват измеренията и символиката на катастрофален прецедент. Те само затвърждават общото усещане за срутване на основни ценности и че се живее в „епоха, в която [представата за] съблюдаването на контрактите опасно отслабва"[320].

Що се отнася до фронта с ОН, Асоциацията на носителите от предвоенните заеми е направила сондажи във ФК, които недвусмислено ѝ показват, че претенцията за намаление на трансфера само с 34.75% е неизпълнима. От една страна, тя получава уверение, че дори 50% е пределът на икономическите възможности на България. От друга, и това е по-важно, падежите по заемите под егидата на ОН вече са посрещнати при 50% валутен трансфер, което отнема правото на кредиторите от предвоенните заеми да искат по-благоприятно третиране[321].

Следа от тези сондажи на най-високо ниво между О. Нимайер и председателя на *ANPFVM* Бард е останала в архивите на френското Министерство на финансите. Документът е рутинен „отчет" на Бард пред френската администрация за водените разговори. Един от онези, които асоциациите на портьорите редовно правят като верни информатори на правителството. Забележителен е обаче стилът на доклада, излят в кадифен, но едва прикриващ желязната хватка, тон. С литературните си качества, с ритмиката и пулсиращата смяна на настроения (от мек, през престорено учуден и през кресчендо до възмутен) това е образец от епистоларното наследство на финансовия елит. Изложението е почти в реално време, прекъсвано от забележки за това, как Бард отива на обяд със служители от ОН или как негови събеседници са повикани за разговори с управителя на Австрийската национална банка. С цялостното си звучене то отразява най-интимните движещи сили в един дългов конфликт[322].

---

* Отсъствието на бандероли означава, че тютюневите фабрики трябва да спрат производството, с което се свиват фискалните постъпления.

Ефективната, но дискретна позиция на двете групи портьори силно контрастира с публичното нажежаване на страстите от българска страна в разгара на кризата. *ANPFVM* съзира двусмисленост и в позициите на ФК по икономическата политика и по условията на моратoриума. Асоциацията (признавайки особения статут на комитета) не е склонна да ги приема за задължителни. „Препоръките на ФК не се налагат, а се предлагат на страните като полезна тема за преговори. Те следователно могат да бъдат променяни във всяка точка. Това не са императивни разпоредби (както ги разбира българското правителство, като същевременно деформира смисъла им), нито Светото писание", пише Бард[323]. Оспорването на статута на основен посредник в дългова криза винаги усложнява решението ѝ. Затова Бард предпазливо се опитва да привлече ФК към своята позиция. След като има разминаване между носителите на облигации и българското правителство в тълкуването на позицията на комитета защо, пита престорено наивно, Женева не „уточни становището си... чрез комюнике, връчено на българското правителство от Вато". Той пък например „би могъл да каже... че [Комитетът] не намира за еретично нашето искане за учредяване на отделна сметка с нетрансферирани левове в полза на делегата ни"[324].

Различията в интерпретацията имат смисъл само доколкото засягат същината на конфликта: *кой (ФК или портьорите) да контролира нетрансферираните левове.* Асоциацията настоява за учредяване на две отделени левови сметки – една за следвоенните дългове, управлявана от комисията на ОН, и втора за предвоенните с титуляр представителя на портьорите. Така се запазва правото ѝ върху залога. Ако се приеме принципът за двете сметки, тя е готова дори да признае „върховния контрол на комисаря на ОН Вато" върху изразходването на левовете от нейната сметка.

Асоциацията е по-неотстъпчива по въпроса за това, какви дългови инструменти да се предоставят срещу използваните от правителството средства. Спорът изглежда технически, но той всъщност опира до симптоматичната оценка на външните кредитори за надеждността на българската държава и институции. За разлика от ФК Бард по никакъв начин не желае да допусне еднакво третиране на различни по същество дългови инструменти. *ANPFVM* прави тънката разлика между два вида съкровищни бонове – 600-те млн.лв. емитирани в съгласие със споразумението за заема от 1928 г. и с благословията на ФК; допълнителните 300 млн., които ФК току-що е разрешил с принципното си становище по българския мораториум (наричани от Бард съкровищни бонове „от втора зона" или „инфлационен транш".) Първите са вече притежание на БНБ и от гледна точка на асоциацията носят гаранцията на банката*. Вторите имат за дебитор единствено Министерството на финансите, издадени са за запълване на предходни бюджетни дефицити и не са гарантирани от БНБ. За асоциацията не е безразлично кой от двата типа инструменти ще бъде прехвърлен по сметката ѝ в нетрансферирани левове.

---

* В последвалите дискусии по въпроса Н. Стоянов защитава тезата, че БНБ е напълно автономна институция и не поема отговорност за държавните дългове. Първата част на това твърдение е доста далече от реалността. Втората почива върху формални доводи, използвани многократно от българските преговарящи. (Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми / Подчиненост и автономия.*)

Разграничението показва различния кредит на държавното съкровище и на БНБ сред участниците на пазара. Портьорите предпочитат (тъкмо в това е тяхната оценка на риска) гаранцията на БНБ. „Даже тя да може, с опасност за нея, да повдигне тавана за сконтиране на тези бонове [до 900 млн.лв.], ние считаме, че БНБ ще проявява винаги въздържаност в тази посока от инстинкт за самосъхранение и че тя ще изплати боновете при невъзможност от страна на българското правителство.“[325] Институцията (БНБ), която „прави парите“, е оценена с по-нисък риск, отколкото тази, която ги харчи. При положение че натрупаните левове могат да се използват за „стерилните нужди по погасяване на предходните бюджетни дефицити“[326], вероятността държавата да не е в състояние да осребри боновете след изтичане на мораториума изглежда напълно правдоподобна.

Не така мисли ФК. За него (не)надеждността на правителството и на БНБ като длъжници е една и съща. Разочарованието на Бард е голямо, когато от комитета му обясняват, че дори съкровищните бонове, държани от БНБ, не носят гаранцията на банката и че няма да се иска изрично нейният допълнителен подпис. Според ФК (това остава непонятно за кредитора) боновете в БНБ не са по-сигурни от директно пласираните от българското правителство допълнителни книжа („инфлационния транш“) за 300 млн. лева[327]. Въпросното тълкуване, според Бард, признава съществуването на бонове, които се сконтират без гаранция на един от джирантите (БНБ), което противоречи на здравия разум.

По друг повод беше приведен описаният в това писмо директен сблъсък на Бард с О. Нимайер♦. В текста Бард обръща внимание на детайли от настроението и поведението на британския банкер – резервираност („въпреки че говори доста прилично френски, е пожелал да говори на английски“). Основната теза на председателя на *ANPFVM*, която не намира разбиране от страна на Нимайер, е, че кредиторите трябва да действат съвместно.

Двамата имат и по-продуктивна втора среща, описана в ново писмо на Бард до асоциацията и препратено до френския министър на финансите. Този път О. Нимайер прави известно усилие за изработване на обща формула, приемлива и за българското правителство. „Те [българите], казва Нимайер, са се хванали сляпо за текста на доклада на ФК, за да не бъдат подложени на исканията на другите кредитори, търсещи, всеки за своя сметка, малки промени в условията.“[328] Това е типичната съдба на длъжник, атакуван от маргинални кредитори поради отсъствието на общоприето решение. Формулата на Нимайер е омекотена и, според Бард, безцветна: специална сметка на комисаря на ОН, по която се превеждат нетрансферираните левове, след което сумата, съответстваща на предвоенните заеми, се обръща в български ценни книжа, които минават под наблюдението на техния представител[329].

♦ Вж. *В търсене на общия знаменател / Ресурсите на длъжника.*

Схемата не се приема от Бард, който продължава да настоява за *пряко* превеждане на левове по сметката на делегата, като използването ѝ бъде съобразено с указанията на ФК. Той предупреждава за възможния провал, в случай че преди преговорите с българското правителство различията между портьорите и комитета станат публични. Нимайер безусловно се съгласява с тази опасност.

Продължението е автентичен разказ за стила на лобиране в средите на международните институции. Бард пристъпва към силови действия, като успява да издейства от подчинен на Нимайер служител във ФК (естествено, французин) подготовката на писмо до комисаря на ОН в София (французина Вато), в което да прокара искането на носителите на книжата. Тук обаче проработва филтърът на многостранната дипломация. В редакционното фризиране формулата на Бард е лишена от острота. Писмото е „редактирано в обичайния – задължително обезличен и смекчен – стил на институцията... Въпреки моето дискретно сътрудничество при написването на писмото... не съм сигурен, че то ще има очаквания ефект да разтърси българското правителство в неговата съпротива срещу специалната сметка"[330]. Един външен лобист трудно може да постигне максимума, след като в бюрократичната машина на ОН всеки документ минава през няколко ръце, преди да излезе. Нещо повече, на Бард ясно се дава да разбере, че по-нататъшна негова интервенция не е желателна.

В премерването на силите с дипломацията в ОН и с правителствата, които стоят зад нея, портьорите са очевидно по-слабата страна. В приведения документ прозира почти кастова разнопоставеност между представителя на частните кредитори и „бароните" на организацията, какъвто е О. Нимайер. Различието се чувства в ред издайнически детайли като плахостта, предпазливостта или чинопоклонничеството, проникнали в подробния разказ на Бард. Но зад високомерната отчужденост без съмнение стои и вечното отношение на британците към Франция.

Тези писма се разменят през юни, по време на кулминацията на конфликта. Тя започва на 22 май, когато българското правителство привежда в действие заплахата си и уведомява делегата, че ако до 30 май не предостави бандеролите, ще започне (считано от 8 юни) да печата в България тези ценни книги, а от 10 ще ги раздава на производителите. *ANPFVM* от своя страна, се обръща към френското правителство с молба то да нотифицира на ОН, че портьорите смятат за своя изключителна собственост (а не за право на комисаря на ОН) частта от левовия трансфер, която съответства на предвоенните заеми[331].

Развръзката идва бързо, още с първия удобен повод за излизане от положението. Изразената от българското правителство готовност да получава бандеролите през две седмици срещу подновяването на контакта с комитета на носителите е уловена без закъснение от френската дипломация. Очертаващият се компромис е използван, тъй като с блъфиращите си наддавания двете страни достигат предела на допустимите за официална Франция позиции. Камбон признава, че при трансфер от 50% собствениците на облигации получават максимума и възможно най-добрите условия за плащане – по-добри, отколкото по които и да е други заеми в момента в Европа.

От друга страна, той се примирява с това, че България няма да приеме откриването на специална левова сметка, управлявана от делегата на предвоенните заеми. Натискът отвъд тази точка носи риска тя да се поддаде на изкушението и да последва страните, които не плащат нищо[332]. Въпреки това опит е направен. Изпробва се дали правителството ще приеме по-мекия вариант – сметката на портьорите в БНБ да остане блокирана до края на преговорите. И тук обаче се среща съпротивата на София, което дава повод за отчаяната забележка на френския дипломат, че *„неспособността на тези хора [българските министри] да разбират и да действат е изумителна"*[333].

Разказът на френския пълномощен министър А. Камбон (в доклада му до министър-председателя в Париж) за последните събития в малкия софийски политически свят е особено колоритен и заслужава да бъде приведен изцяло като живо свидетелство. Той сумира нравите и сложната мрежа от интереси около българския дълг. Подчертавам най-изразителните езикови обрати. „...Новината, съобщена вчера по телефона от Париж на Комисаря на Обществото на народите и на делегата на носителите на облигации в София, временно сложи край на конфликта... по повод депозираните в Народната банка нетрансферирани суми... Решението на Асоциацията на носителите беше взето тъкмо навреме, тъй като половин час преди г-н Утие да бъде известен от нея, той беше получил от българското правителство съобщение, че изработените в държавната печатница бандероли ще бъдат доставени тази сутрин. Моите телеграми държаха Ваше Превъзходителство в течение на основните стъпки от неофициалните преговори, които се водеха тук... Трудността идваше от факта, че ОН нареди стриктно прилагане на препоръката по отношение на следвоенните заеми, които тя попечителства, а нашите носители на предвоенни облигации предварително бяха възприели пълното приравняване на двете групи заеми. Въпреки това аз поддържах правото на нашите носители да се изисква тяхното предварително съгласие при всяко решение, отнасящо се до непреведените и депозирани в БНБ суми. На 9 юни до мене стигна новината, че нередовно отпечатаните бандероли ще бъдат раздадени и че правителството, притиснато от производителите, е принудено да предприеме тази стъпка. Аз поисках среща с г-н Малинов, председател на парламента и водач на мнозинството, като се надявах, че неговият личен авторитет би могъл да повлияе на правителството. Г-н Малинов ми определи среща в Народното събрание... но предпочетох да не давам гласност на моето посещение, за да разсея всякакво тълкуване за дипломатически натиск (а и понеже нямах още инструкции), и му написах лично писмо, в което излагах опасността от нарушаване на споразумението от 1926 г. Г-н Малинов запозна с моето писмо министър-председателя (не бих се учудил, ако го е показал и на царя) и на другия ден сутринта г-н Мушанов ме помоли да го посетя. След това *отидох при г-н Вато и заедно изработихме формула*, потвърждаваща правото на *собственост* на носителите върху депозираните суми. Г-н Вато я предложи на премиера. Но той, подкрепен от Министъра на финансите и от Директора на държавните дългове, не се съгласи да я приеме. Макар тази формула всъщност да излага една неоспорима истина, българските управници, притеснени от последното заседание на парламента и от демагогските действия на земеделските министри, не пожелаха нищо да разберат. Вместо да ме помолят да предам в Париж въпросната формула, представена им от г-н Вато, те ми изпратиха смешната телеграма, която ви предадох. На другата сутрин в разговор с г-н Мушанов не скрих, че неговата телеграма до носителите няма никакъв смисъл, че тя изобщо не ги задоволява, и *му подсказах идеята да ми изпрати писмо, в което да изрази желание* незабавно да влезе в контакт с упълномощен представител на носителите, за да разреши спорния въпрос. Междувременно би могло да се разпореди временно освобождаване на бандеролите. Това писмо *ми беше донесено от директора на държавните дългове едва следобед. Наложи се при това да доуточнявам някои неточни пасажи.* И чак в събота вечер, на 11-и, успях да телеграфирам на Ваше Превъзходителство текста на писмото. Неделният ден вероятно е позабавил малко наложителните спешни решения в Париж. Благодарение на предприетата снощи от г-н Вато инициатива да телефонира в Женева, а след това в Париж, ние узнахме навреме благоприятната развръзка на българското предложение. Според получените от г-н Вато сведения по телефона сметката на носителите ще бъде блокирана в Народната банка до завършване на обявените преговори. Когато им бе съобщено вчера вечерта, това решение дори предизвика възраженията на заинтересованите министри... *Но тъй като самият г-н Вато, в качеството си на Комисар към Народната банка, е натоварен с изпълнението на това нареждане, той го осъществи по възможно най-стриктния начин.* В същото време г-н Утие, заместник-делегат на носителите, предаде бандероли за 15 млн.лв. – незначителен размер, който едва покрива производството от последните дни, но г-н Шарло го уведоми по телефона от Париж, че през деня ще получи допълнителни инструкции. Ето така временно бе разрешен конфликт, който вдигна много шум тук. Трябва да се поздравим с това. Първо, заради *неблагоприятните отзиви в печата, които нашите съперници не пропуснаха да използват.* Макар английските и холандските носители да са найнеотстъпчиви, именно французите бяха обвинени, че искат да запазят непроменена позицията си в разрез с препоръките на ОН... Завършвайки, трябва да призная, че *г-н Мушанов беше винаги коректен* по време на дискусията в парламента и в своите изявления пред пресата. Той подчертаваше, че става дума за конфликт с частни лица и че техните правителства, по-специално френското, не са обвинени в нищо..." [334]

Каква е равносметката от този критичен епизод?

След преговорите със Ст. Стефанов и Н. Стоянов, на 12 юли портьорите приемат всички решения на ФК относно размера на плащанията. Неуточнена остава формата на левовия трансфер, като двете страни не се споразумяват, а асоциацията на носителите решава да се обърне за тълкуване към ОН. Междувременно левовете ще се превеждат по сметката на името на комисаря на ОН, който ще уведомява за всяко постъпление делегата на портьорите. С демонстративен жест на недоволство последният декларира, че снема отговорността си за тези суми. Отлага се и решението по искането на българското правителство за ревизия на споразумението от 1926 г. в съответствие с чл. 8*. Въпросът е приет за обсъждане, но оставен за една бъдеща конференция на кредиторите на България, каквато асоциациите все още сериозно смятат, че ще бъде свикана след изтичане на шестмесечния мораториум[335].

Оценката на договорения трансфер от 50% е двусмислена. Въпреки че намалението с 1/2 може да изглежда сериозно, всичко показва, че тази летва е напълно удовлетворителна за кредиторите**. „За служебно ползване" французите признават, че „честно казано, приетият през 1926 г. коефициент на ревалоризация вече не съответства на сега съществуващите условия". С други думи, те фактически отписват връщането към „златната клауза" като достижима цел[336]. В конфиденциалната кореспонденция съвсем не се отрича също така, че намалението от 50% отговаря (и дори надхвърля) пределно възможното при реалното състояние на българския платежен баланс. Стига се дори до твърде редкия случай френската дипломация да охлажда исканията на носителите на облигации[337].

През шестте месеца на първия мораториум България прави и други отстъпки като коригира две от най-крещящите „волности", които си позволява в правителственото постановление от 20 април. Само няколко дни след приемането му, месечният валутен трансфер е завишен с исканите от кредиторите 10 млн. лева[338]. А след тълкувателното решение на ОН, издаваните съкровищни бонове срещу нетрансферираните левове са обявени за лихвоносни. Първоначално те носят 6%, през 1933 г. лихвата е намалена на 2%, а едва от 1934 г. е прието боновете да са безлихвени.

Обстоятелствата около мораториума от 1932 г. само потвърждава това, което бе обсъждано в по-общ план♦. Независимо от смесицата на „дързост" и добро поведение на България, кредиторите вземат максимума от страната. Тяхната риторика не бива да заблуждава. Ако те често говорят за „жертви", то това твърдение следва да се приема само условно – спрямо една винаги желана, но недостижима горна граница. Истината е, че през 1932 г., както и в следващите епизоди, действията на кредиторите се диктуват от прости стимули. „В борба от този вид, отбелязва в разгара на събитията А. Ниер, портьорите рядко получават предимство, тъй като те твърде бързо се уморяват от прекомерно забавяне в изплащането на техните купони."[339] Но да получиш *нещо* от омаломощен длъжник е винаги победа, особено когато то е повече от онова, което той е бил склонен да приеме.

Смисълът на *договорения* мораториум е и отвъд непосредствените икономически разчети. Това е тънко уловено в цитираното писмо на френския пълномощен министър в София. „Трябва, пише той, ясно да кажем, че когато се излиза извън законността, е трудна само първата стъпка. В Европа досега единствено българите не бяха посмели да пресекат този Рубикон. Беше от съществено значение да не им се даде възможност по един или друг въпрос да направят своя първи пробив в договорите, защото той неизбежно ще бъде последван от други."[340]

---

* Той предвижда облекчаване обслужването на дълга при силно влошено икономическо положение на длъжника.

** Първото споразумение с Гърция след нейния мораториум от 1 април 1932 г. предвижда 30% ефективно плащане във валута. (Вж. Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме..., –Исторически преглед, 2005, кн. 3-4, с. 65; Nier, Henri. La politique de moratoire..., pp.151–179.)

♦ Вж. *В търсене на общия знаменател / Ресурсите на длъжника.*

Тази гледна точка обяснява поведението на кредиторите в критичните условия на мораториума. България съвсем не е „пионер", тя всъщност е като всички други, дори по-"притеснителна" от редица от тях. Борбите около българския мораториум са все пак ариергардни. Фронтът вече е пробит в Унгария, Гърция и другаде. Но независимо от това, кредиторите водят епични сражения като че ли България е първа и единствена. За тях всеки казус е важен сам по себе си. На последния, който не е преминал границата трябва да се противостои, така както и на първия. Бройката има значение: натрупването на критична маса прецеденти е още по-недопустимо и деморализиращо от първия пробив. А ако от някого може да се вземе повече, отколкото от други, кредиторът е длъжен да го направи.

След консумирането на греха събитията започват да се диктуват от необратимото разпадане на конюнктурата в Европа и България. Въпросът вече не е в загубата на непорочността, а в това, как да се управлява по-нататъшното падение. Към края на всяко шестмесечно „временно" суспендиране на плащанията преговорите с кредиторите се подновяват. На тях вече не става дума за възстановяване на трансферите, а напротив – за фиксиране на нова (още по-малка) част от падежите, която да бъде изплащана във валута.

Първият подобен кръг преговори се провежда в края на 1932 г., след изтичане на мораториума от април. Основната цел на предвоенните портьори е да не се нарушава постигнатото равновесие в третирането на различните кредитори. Любопитно е да се отбележи, че носителите на облигации от Бежанския заем успяват да вземат своето, като теглят от специално учредения резервен фонд. Така – въпреки споразумението за редукция – те осребряват изцяло купоните си от 1 юли 1932 и 1 януари 1933 година. Поради отсъствие на подобен фонд за Стабилизационния заем от 1928 г., купоните по него остават с договореното 50% намаление[341].

Въпреки че споразумението от юли изтича на 1 октомври, преговорите за новото се проточват до края на ноември. Министърът на финансите Стефан Стефанов започва разговорите си в Лондон (с Комитета на бондхолдерите от следвоенните земи) и постига съгласие за трансфер от 40%, поставяйки по-ниско летвата за следващите преговори в Париж. Дискусията с френските кредитори е изключително напрегната. Стига се до двукратни заплахи за напускане от българския делегат и до обвинения за липса на добра воля, отправено от кредиторите. В крайна сметка постигнатото на 30 ноември е за 40% валутен трансфер, което (при клаузите на споразумението от 1926 г.) представлява само 22.4% от „златния" номинал на заемите[342]. Важен успех е и принципното съгласие на кредиторите от 1 април 1933 г. да не се повишава процентът на ревалоризация, както това е предвидено в спогодбата от 1926 година. Окончателното решение обаче е оставено за предстоящите преговори през пролетта[343].

С утежняването на икономическата и на бюджетната ситуация се променят и настроенията в българското правителство. Натискът на ФК за осъществяване на реформи (най-вече фискални) се засилва чувствително, тъй като те са цената за допуснатото свиване на валутния трансфер. Във френските документи ясно се долавя разделителна линия между изолирания министър на финансите (който е най-непосредствено изложен на исканията за реформи) и привържениците (почти всички останали министри) на „по-твърда" позиция, готови да обявят пълен мораториум върху плащанията. Стопанското положение все повече политизира проблема. Решенията се вземат под напрежение, най-вече поради забавените чиновнически заплати. Според редица от управляващите България не може да си позволи да посреща повече от 20–30% от валутните плащания.

Шестмесечният ритъм на преговори продължава при все по-тежки условия. Кредиторите се борят за всяка позиция, като най-важните им цели са да сведат до минимум промените в статуквото и да не прекъсват контактите с България. Страхът от едностранни решения витае в преговорите и е най-ефективната заплаха в ръцете на длъжника.

В началото на 1933 г. политиката на автархия и клиринг е повсеместна в Европа. Оперира се с все по-малко „свободна" валута и средствата за валутен трансфер стават все по-оскъдни. Остро се чувства нужда от преразглеждане на самите принципи за обслужване на външните дългове. На започналите през март 1933 г. преговори българската страна се стреми, в частност, да постигне три промени: ревизия на споразумението от 1926 г. чрез фиксиране таван на плащанията до 20% от златната стойност на лихвите (допуска се завишаване на процента, ако икономическото състояние се подобри)*; суспендиране амортизацията на главницата на предвоенните заеми за 3 години, смятано от 1 април 1933 г.**; мораториум от 3 години върху обслужването на лихвите при консолидиране на съответните купони[344].

Отговорът на кредиторите е, че първото искане не подлежи на обсъждане, второто е прието, а третото може да се дискутира. В същото време продължава и дебненето между двете групи. Клаузата от 1926 г. за промяна в параметрите на дълга при трайно влошени условия е в сила само за предвоенните заеми. Пред очевидната деградация на стопанското положение в България носителите на тези книжа я припознават, но не допускат портьорите от двата заема под егидата на ОН (за които няма подобна клауза) да получат по-големи отстъпки[345].

За пореден път се появява нуждата от арбитраж. Асоциацията на предвоенните кредитори декларира, че „продължителността и размерът на отстъпките несъмнено ще трябва да бъдат определени от компетентни лица с признат авторитет"[346]. Арбитражът отново е поет от ФК на ОН и както обикновено, той приема формата на доклад на комитета, който „неутрално" да прецени платежоспособността на страната. Освен че издават „присъди", тези доклади регулират и темпото на преговорите. Те са повод за удобно на двете страни забавяне на дадено решение. В случая с кризата от март–април 1933 г. асоциацията на френските портьори използва очаквания доклад като възможност да отложи ревизия на споразумението от 1926 година. Компромисът от нейна страна хем е направен, хем е отложен. Той е консумиран, защото така или иначе е прието от 1 април трансферът във валута да бъде сведен от 40 на 25% и да не се пристъпва към записаната през 1926 г. ревалоризация на дълга. Отложен е, тъй като до окончателна промяна на протокола от 1926 г. няма да се стигне преди подготовката, обсъждането и приемането на доклада на ФК, т.е. преди месец май. И двете страни знаят, че този тип документи боравят с *думи* – в тях се *говори* за *бъдещи* реформи, т.е. за материя, която е крайно обтекаема, оспорима и предмет на тълкувания. От кредиторите е използван институционален механизъм за забавяне легитимирането на икономическата реалност. А България е получила търсеното фактическо облекчение в обслужването на дълга.

---

* Според протокола от 1926 г. след 1 април 1933 г. процентът на ревалоризация следва да се повиши от 56 на 63 процента.

** От 1 април 1933 г. се предвижда подновяване изплащането на главниците.

През пролетта на 1933 г. ФК изпълнява пълноценно и функцията си на единствена инстанция, която е в състояние да наложи макроикономическа условност на длъжника*. Значителна част от конфликтите между българското правителство и комитета през този период са свързани именно с изработването на подходящата институционална и чисто *персонална* конфигурация за постигане на макроикономическите цели♦.

Междувременно в България се задълбочава и друг важен процес: постепенното „изравняване" силата на натиск от *вътрешните* и от *външните* кредитори. Големите бюджетни просрочия се превръщат в основен политически въпрос за правителството, в което популисткото присъствие на Земеделския съюз е значимо. А след неколкократното ревизиране условията по външния дълг, исканията на вътрешните кредитори все повече придобиват (политически) приоритет пред външните.

Дилемата става особено болезнена от това, че новият статут на БНБ не ѝ позволява да сконтира съкровищни бонове на държавата над определен лимит. Възможностите за ползване на вътрешен кредит за финансиране на дефицита са ограничени и правителството е в състояние да удовлетвори всички (вътрешни и външни) свои кредитори само ако излезе от правилата на играта, т.е. ако наруши институционалното статукво. В донесенията на зам.-делегата на портьорите (Утие) се преценява, че подкрепяните от общественото мнение български власти (вкл. Народното събрание), са готови на всичко, за да посрещнат политическия императив (вътрешния дълг), дори и чрез пристъпване закона за БНБ. Това може да стане, като правителството поиска от банката 300 млн.лв. над тавана за пряко финансиране на бюджета[347].

---

* В крайна сметка, целта на тази условност и на исканите реформи е да осигурят фискален ресурс за обслужване на държавните дългове.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Реформите...*

За скандализирания Утие подобна перспектива е „атентат" срещу БНБ, който ще повлече и други. Оттук до инфлацията и хаоса, според него, има само една крачка. Нека припомня, че в самия статут на делегата по предвоенните заеми е вписано задължението да бди върху паричната политика – той е длъжен да сигнализира за всяка мярка, която може да разстрои паричното обращение и съответно да ощети кредиторите, чиито вземания са договорени в злато.

Очакваните сценарии са два. Утие не изключва оставка на управителя на БНБ и заместването му от „човек, готов на всичко". Другият възможен резултат е прекъсване на преговорите по дълга, което би било най-болезнено за кредиторите.

Ето защо Вато предлага схема за излизане от положението. Тя е съгласувана с делегата на портьорите по предвоенните дългове, но остава скрита от българското правителство. Обстоятелството, че комисарят на ОН (Вато) работи в полза на една група кредитори (предвоенните заеми) срещу другата, която официално представлява (заемите под егидата на ОН), вече не ни учудва. По-интересното е, че предложената схема се обръща към значителните резерви в левове у кредиторите, като делегатът предлага те да бъдат деблокирани и заедно с други „аварийни" източници да позволят на българското правителство да посрещне непосредствените си задължения*. Има се предвид сторнирането на 150 млн.лв, с които се покриват падежите за следващите шест месеца. Вариантът е за предпочитане (делегатът го препоръчва) пред възможността цялата конструкция по външните заеми да се срути от една власт, готова на крайности. „Тук този път не става дума, пише Утие, за заплахи или за шантаж. Промяната у някои членове на правителството, в които имахме поне някакво подобие на доверие, е тотална. [Правителството] изглежда напълно решено да отиде на авантюри. Остава само да решим дали имаме интерес да се противопоставяме с цената на отстъпки, или да оставим събитията да се развиват." [348]

Представителите на портьорите в Париж се съгласяват с предложението при определени условия. Основното сред тях е правителството да запише в бюджета си *целия* анюитет по дълга, макар и да трансферира само договорените 25 процента. Но наред с това се иска окончателното уреждане на Деклозиеровата афера, както и официален отказ от каквито и да е проинфлационни стъпки.

Действително, от 1 април 1933 г. България погасява само 25% във валута по всички свои дългове и записва именно тази сума в държавния бюджет. При положение че одобреният от ФК дефицит възлиза точно на блокираната сума левове

---

* Става дума за излишъка над дължимите анюитети, натрупан при покупката на тютюневите бандероли и гербовите марки. Този излишък стои по сметката на делегата като допълнителна гаранция за заемите.

(75% от анюитетите), „изтриването" на това перо чудесно заглажда фискалните сметки, представяйки ги в прилично балансиран вид[349]. Официално такова положение се приема за временно и подлежащо на санкциониране от ОН. Но *де факто* е прекрачена нова граница, започнат е нов цикъл на преговори на двата фронта – с предвоенните кредитори и с тези под егидата на ОН. Идентифицирано е поредното по-ниско целево равнище.

Няколко проблема доминират в отношенията с кредиторите през тази фаза от кризата.

Първият е санкцията, която се очаква от ОН по вече предприетите от българската страна мерки. Тя идва с доклада на ФК от май 1933 г., който Шарло разочаровано определя като един от най-благосклонните за България. В анализа му за Париба се съдържа особено откровено изложение на гледната точка на предвоенните кредитори[350]. За тях разпределението на тежестите от мораториума е незадоволително. Дотогава портьорите правят определени жертви срещу обещаното от българската държава оздравяване на финансите ѝ. Така те приемат наложената от ОН формула: *реформи срещу облекчение по дълга*♦. Но България твърде рядко успява да го реши и кредиторите повече не желаят да играят тази игра. Подкопано е доверието както в длъжника, така и в макроикономическия брокер, какъвто е ФК.

Вторият проблем е начинът на осъществяване на левовия трансфер. На 1 май Н. Стоянов заявява, че той вече няма да отива в специалната сметка, а ще се издава съкровищен бон, който ще се връчва директно на делегата. Това условие се приема от ОН наред с намаляването на лихвата (от 6 на 2%) върху тази ценна книга.

Накрая, особено болезнена точка за двете страни е вписването в бюджета. Записът само на ефективното плащане във валута (25%) се третира от кредиторите като неявен мораториум и непризнаване на останалата част от дълга. Бюджетното счетоводство носи висока символика, понеже то е ежегодният акт на официално препотвърждаване на българските задължения. Един привидно формален проблем се превръща в политически и решаването му е поставено от портьорите в качеството на предварително условие за по-нататъшни разговори по редукция на анюитетите.

Обсъждането на въпроса се затяга до такава степен, че през октомври 1933 г. *ANPFVM* решава да „привика" за преговори в Париж българския министър-председател. (Носителите на облигации са недоволни от поведението на Н. Стоянов и търсят по-високо равнище.) Мушанов много бързо се огъва, приемайки настояването им да се предвидят допълнителни бюджетни кредити за начислената, но неплатена сума от дълга. Същата отстъпчивост проявява и по българското искане за ревизиране графика на златния трансфер, договорен през 1926 година. Пристигнал на преговорите с намерение да постигне окончателен и траен обрат в протокола, пред настойчивостта на асоциацията Мушанов склонява на временна договоре-

---

♦ Вж. *Икономическата условност... / Реформите...*

ност[351]. Кратки престрелки се завързват също така около хода на обещаните реформи в България и по ниската (в представите на кредиторите) тежест на данъчното облагане. Отговорът на Мушанов е общ и стандартен, свързан с бедите от всеобхватния катаклизъм.

Този кръг от кризата завършва с отделни споразумения със следвоенните и с предвоенните носители на облигации. Първото е подписано в Лондон на 8 август, а второто (след посещението на Мушанов в Париж) – на 28 ноември 1933 година. Принципите са сходни, макар да остават различия в детайлите. И в двете се стига до съгласие в бюджета за 1934/1935 финансова година (а не за предходната) да се впише цялата дължима сума. Двете приемат валутният трансфер до април 1934 г. да остане 25 процента. При предвоенните дългове е потвърдена по-благоприятната за България скала на ревалоризация за 1930–1933 г., но началото на разговори за окончателно ревизиране на протокола от 1926 г. отново се отлага. Освен това в договореното с *ANPFVM* е въведена известна гъвкавост, като валутният трансфер през месеците със сезонно ниски фискални приходи може да падне до 15%, при условие че останалите 10% се погасят до края на тримесечието[352].

Но най-съществената новост е съгласието за обратно изкупуване на натрупаните през април 1932–април 1934 г. нетрансферирани левове срещу 10% ефективно плащане в девизи на четири вноски[353]. Както беше посочено, това е първият пробив за официална редукция на българския държавен външен дълг по време на депресията: със 70.4 млн.лв. окончателно са ликвидирани 632 млн. просрочия. „Непреведените суми, коментира постигнатото Н. Стоянов, (719 млн.лв.)... откупихме с [валута за] 71.9 млн.лв*... до края на октомври [1935 г.]. Купоните, по които сме превели 32.5% или по които ще можем да приведем 32.5%, се смятат напълно изплатени, остатъкът от 67.5% се заличава и купоните се прибират. Това силно намалява реалната лихва. Носителите на нашите заеми са твърде недоволни от това намалено изплащане, но нашето бюджетно и девизно положение не ни позволява да сторим повече. Затова са и тия нескончаеми и твърде неприятни преговори, които се повтарят всеки шест месеца."[354]

Общата равносметка от споразуменията през април 1932–ноември 1933 г. е намаляване обслужването на дълга от 1 012.8 млн.лв. (през 1931 г.) на 482.3 млн. през 1932 и 180.5 млн. през 1933 година[355].

Следващата фаза в многостъпковия български мораториум започва с изтичането на горните договорености през пролетта на 1934-та. Контактите с портьорите отново се активизират в познатия тон на взаимни претенции. Кредиторите твърдят, че икономическото положение се подобрява, докато според изложенията на българската страна то неизменно се влошава. Целта на правителството този път е да затвърди принципа за редукция на номинала на дълга, изтръгвайки договореност за вписване на намалените суми в бъдещите бюджети. От тактическа гледна точка преговорите са едни от най-успешните, тъй като сполучливо са използвани съперничеството и взаимната обвързаност между двете групи. След провал на разговорите с *ANPFVM* в Париж за ревизия на протокола от 1926 г., Н. Мушанов, Ст. Стефанов и Н. Стоянов заминават веднага за Лондон, където в края на април постигат леко споразумение за следвоенните заеми. То се превръща в еталон за предвоенните портьори, които въпреки силното си нежелание са принудени да приемат принципите, фиксирани в лондонския прецедент. До договореност в Париж се стига бързо, дори прибързано, на 17 май 1934 г., два дни преди преврата. Причините (признати от самите кредитори) са в политическата ситуация в България и страхът министерската криза, разразила се в София през април–май, да не втвърди българската позиция по дълга.

---

* Има леко разминаване с числата на Ниер.

В двата документа се появяват важни промени. За първи път те са двегодишни и за първи път след 1932 г. процентът, изплатен във валута, е увеличен (от 25 на 32.5%), което веднага се отразява в слабо покачване на котировките на българските заеми*. Българското правителство продължава да вписва в бюджета си целия дължим анюитет, но получава свободата да използва нетрансферираните 67.5% за своите текущи нужди. Срещу тези разходи то издава безлихвен съкровищен бон на името на комисаря на ОН, който бон се връща на държавата в края на годината, ако договореният валутен трансфер е извършен редовно[356]. Като цяло схемата представлява оригинален механизъм за „автоматично" обратно изкупуване (за 10%) и ликвидиране на дълга. Накрая, в двете споразумения е изрично отбелязано, че имат *временен* характер. Те в явен вид предвиждат промяна след изтичане на двегодишния им срок**.

У кредиторите постигнатото оставя усещане за несъразмерно големи отстъпки. За българската страна то има привкус на претупан и неизпълним компромис. Причината за тази двусмисленост се обяснява отчасти с обстоятелството, че за 1934–1936 г. са освободени близо 1 млрд.лв. за бюджета, а в същото време валутният трансфер остава фактически непроменен[357]. Управителят на БНБ Н. Момчилов предупреждава за опасностите още през юни, а месец по-късно подава оставка. Въпреки че правителството на Кимон Георгиев „припознава" споразуменията, много скоро те се превръщат в изходна точка на най-дълбоката криза в отношенията с кредиторите през целия „мораторен" период.

През октомври 1934 г. финансовият министър П. Тодоров декларира, че страната не е в състояние да осъществява предвидените валутни трансфери. Кредиторите изразяват пълна изненада, макар първите им оценки за причините на промяната в българската позиция да се различават. За представителите на следвоенните заеми тя е политически мотивирана, тъй като според тях след месец май не са настъпили обективни изменения в икономическата ситуация. Съветникът на ОН в БНБ Николай Кьостнер обаче е по-песимистичен, признавайки, че проблемите на България са общи на цяла Европа и произтичат от системата на клиринг. Той не вижда дългосрочно решение за кредиторите[358]. Раздвоена е преценката на френския дипломатически представител в София, впечатлен от странната комбинация на сила и безсилие във властта. Той отбелязва, че на правителството след преврата не се налага да се съобразява с парламент и ръцете му са развързани за реформи, но за сметка на това му липсват идеи и визия[359].

---

* Добавъчните 7.5% представляват 1/10 от нетрансферираните 75%, срещу която десета част 67.5% от номинала на купоните се смятат за окончателно погасени. Това възпроизвежда и продължава принципа, използван за ликвидиране на нетрансферираните суми в левове от 1932–1934 година.

** Споразумението с *ANPFVM*, в частност, отново отлага предвиденото в протокола от 1926 г. увеличение в процента на ревалоризация след 1933 година. Но то препотвърждава валидността на протокола и предвижда неговото стриктно прилагане след 1936 година.

На 15 ноември България не посреща поредния падеж по външните си дългове. Това е най-радикалната ѝ крачка по дълговия въпрос преди войната. До следващия контакт с кредиторите и съответното споразумение, държавата е във фактически едностранен мораториум*. За разлика от 1932 г. той идва без никакви предварителни предупреждения и договорености с ОН или с портьорите, както и при наличието на действащо споразумение. Решението напомня повече това от 1990 г., отколкото „меките" мораториуми след 1932 година.

Правителството получава подкрепа от всички обществени среди. Отново публично се лансира схемата, предлагана в Стреза♦. В официоза „Нови дни" за единствено трайно решение на проблема е представена „трансформацията на дълга, като се намалят не само лихвите, но и капиталът и като се държи сметка за възможностите за плащане на страната... Предлага се дългът да се преобразува в „еквивалентен икономически дълг", което би било единственият траен резултат от полза и за кредиторите, и за страната"[360]. Не е трудно в този текст да се различи перото на Н. Стоянов, който подхваща идеята си отпреди две години.

Реакцията на кредиторите този път е остра и категорична. Те предупреждават за катастрофалното отражение на стореното върху кредита на България и върху по-нататъшните ѝ отношения с тях. Правят се и дипломатически протести. Резултат на едностранното прекъсване на плащанията се оказва „сплотяването" на кредиторите, при това под егидата на О. Нимайер, който година по-рано играе картата на разделението между двете групи. В края на декември в Лондон се провеждат едни от най-напрегнатите разговори между български представители и – този път обща – делегация на предвоенните и следвоенните портьори. Протоколът от заседанието е измежду най- изразителните документи за напрегнатата атмосфера на преговорите по дълга[361].

Изложението на основните искания на българската страна е посрещнато ледено. Тя (както и през април–май) търси намаление не само на валутния, но и на левовия трансфер. Според П. Тодоров условията се променят рязко веднага след подписването на споразумението от май. Влошават се по-специално търговските отношения с трите страни (Испания, Холандия, Белгия), от които постъпват най-големи количества „свободни девизи". Въпреки предупрежденията на Н. Момчилов обаче, новото правителство не иска да наруши договореното и продължава да го изпълнява. „Едва през октомври то си е дало сметка, че продължаването на тази политика рискува да предизвика катастрофа за монетарната стабилност." Д. Божилов, от своя страна, бодро обяснява, че регистрираното увеличение на златните наличности на БНБ е само счетоводно – от депозирани ценности срещу закупуване на валута за пътуване в чужбина от частни лица, т.е. срещу изтичане на девизи. Възможности за износ не съществуват. Бюджетната ситуация е особено тежка поради свитите постъпления. Според българските преговарящи всички тези причини налагат намаление и на левовия трансфер.

---

* Технически погледнато, на 15 ноември е изплатено дължимото по купоните на заемите от 1907 и 1926 г., но не по останалите. (Вж. SAEF 33651, Комюнике на *ANPFVM* от 28 декември 1934.)

♦ Вж. *Външният дълг като икономика / Проектът от Стреза...*

Убеждението на кредиторите е точно обратното. Те определят исканията за вътрешнополитически и отбелязват, че по техни оценки анюитетът по външните дългове представлява едва 4% от бюджетните разходи.

Българското предложение е за временна редукция на левовия трансфер до 20% и на валутния до 10 процента. Иска се и обичайната анкета на ОН, чийто доклад да послужи като основа за окончателно споразумение. За пореден път организацията е натоварена да произведе ключов, не толкова експертен, колкото арбитражен, документ в преговорите.

Възраженията на кредиторите са изключително твърди. Те не признават българските аргументи и прокарват една напълно координирана линия. В протокола от съвещанието между представителите на двете групи е отбелязано, че е от общ интерес „да приемат *съвместна позиция* на съпротива и да се споразумеят по идентични [за двете групи] решения". Нуждата от съгласуваност се запазва (дори усилва) в случай на суспендиране на преговорите. В този вариант кредиторите би трябвало „да останат солидарни... за да могат да въздействат по-ефективно върху общественото мнение и върху правителствата на [своите] държави... и за да направят по-болезнени за българското правителство допуснатите от него грешки". Мисли се, както винаги, и за прецедента. „Недопустимата, защитавана с много спорни аргументи, позиция на българското правителство рискува не само да предизвика сериозни вреди на портьорите и да подкопае моралния авторитет на асоциациите, но също така да предизвика други правителства, които се ползват от договорени частични мораториуми да денонсират споразуменията, обвързващи ги с техните кредитори."[362] Между възможността да отхвърлят *ан блок* българските предложения (с риск за прекъсване на преговорите) и тази, да направят известни отстъпки, те избират първата. Единствената допустима за тях промяна е да дискутират евентуално намаление в процента левов трансфер след януарския доклад на ОН за икономическото състояние на България.

Преди последното заседание Комитетът на следвоенните кредитори се подготвя за прекъсване на преговорите и дори предварително редактира съответно комюнике. Неговата твърдост се определя от няколко обстоятелства. Преди всичко, за да не загуби своя авторитет, той търси да се отдалечи колкото е възможно повече от условията на новия български мораториум. „За *да се спаси това което може* от заетите на България капитали, е отбелязано в протокола, се налага да бъдат наложени съществени промени в едностранните решения, взети от българското правителство в навечерието на падежа от 15 ноември." Прекъсване на преговорите в края на декември не изглежда фатално, тъй като още на сесията на ФК през януари се очаква България да бъде подложена на натиск и изолация. Особено важно е, че за разлика от 1932 г., когато е *поредната* държава, обявила фалит, сега тя е *сама* и затова още по-нежелан прецедент. В несвойствен пристъп на самокритичност комитетът отбелязва, че следваната досега от него „патерналистка политика по отношение на България и на други страни (Унгария, Гърция) днес се отплаща с неблагодарността на българското правителство. Ако то се измъкне леко от днешната си лудория, други правителства-длъжници ще са изкушени да го последват"[363]. Кредиторите си дават сметка за опасността от подобна зараза и са решени да я спрат чрез българския казус, който възниква „най-напред". България отново е третирана като прецедент.

Този път българските преговарящи се сблъскват със стената на една показно *обединена* позиция. Комюникето от срещата свидетелства, че асоциациите успяват да се наложат и по този начин да изнесат убедителен урок за силата на общите действия. Правителството препотвърждава споразумението от май и ангажимента за левов трансфер от 32.5% по падежите до 1 декември 1934 година. Прието е след анкетата на ОН валутният трансфер да не пада под 15 процента. Въпреки неизбежните оплаквания, този праг напълно отговаря на приетите за допустими отстъпки от портьорите по време на Лондонската среща през декември.

В създалата се ситуация вниманието отново се фокусира върху очаквания доклад на ФК. За голямо разочарование на българското обществено мнение и на управляващите, той се оказва отрицателен, т.е. прекалено оптимистичен в оценките си за възможностите на България да плаща. Когато арбитърът е част от единия отбор, това не е изненадващ резултат. В София, където на мораториума се гледа като на необходимост, а не като на желано решение, не остава нищо друго, освен безсилно да се иронизира. Пресата припомня, че по отношение на междусъюзническите дългове към САЩ, Франция е била в същото унизително положение и е постъпила по същия едностранен начин, както и България[364].

При поредните пролетни преговори за подновяване на споразумението (март 1935 г.) конфликтът е все още силен, но обстановката е друга. Промяната идва от новия състав на делегацията*, както и от очертаващото се излизане на икономиката от депресията. Достигането на тази повратна точка е ключов момент в преговорите по дълга – тя пренамества силите, спорният въпрос не е вече как да се разпределят загуби, а *как да се делят плодовете на растежа*. Колко интензивен е той, няма особено значение за кредиторите. Важното е да не се изпусне полагащото им се.

---

* В нея влизат новоназначеният управител на БНБ М. Рясков и Н. Стоянов, който през декември 1934 е бил отстранен. (Вж. *Икономическата условност.*)

Ето защо е съвсем обяснимо, че в преговорите се засилва подозрението към информацията, с която се борави. Кредиторите, в частност, започват да изискват по-подробна статистика за движението на валутата в БНБ. Оценката за девизните наличности се възлага на Н. Кьостнер, превърнал се в пълновластен информационен експерт-арбитър. А споровете по числата се разгорещяват, за което свидетелства припламналото напрежение на преговорите през март 1935 година. В спомените си М. Рясков привежда забележката на председателя на Лондонския комитет: „Без да се съмнявам в добросъвестността, с която излагате положението на валутните постъпления, прекъсва той Рясков, аз трябва да заявя, че ние имаме малко по-други данни за тези постъпления." Реакцията на управителя на БНБ е остра. „Трябва да отбележа, че аз съм болезнено чувствителен и към най-незначителното недоверие, което ми се оказва по какъвто и да било, макар и нищожен повод. Скочих като ужилен и прав заявих, че ако няма доверие преговорите са безсмислени."[365] Както свидетелства Ас. Христофоров обаче, въпреки помпозния протест, съмненията на англичаните са основателни и в крайна сметка самите те предоставят непротиворечивите данни за девизното състояние на банката, върху които се постига споразумение[366].

Въпреки българските искания за намаляване на валутния трансфер до 10% (после до 12.5%), разговорите приключват с ултиматум на О. Нимайер, че България може да избира само между 15% и прекъсване на контактите, т.е. пълна изолация. Дори така, това е най-ниският процент, отвоюван от България. Постига се съгласие останалите 17.5% да се внасят по блокирана сметка в лева в БНБ.

Кризата от ноември 1934–март 1935 г. може условно да се приеме за *края на българския мораториум от 30-те години*. Не че по-късно плащанията са възобновени в пълен обем (дотам изобщо не се стига), но в последващите кръгове напрежението постепенно отслабва, а нормите на валутен трансфер за кратко се стабилизират, преди да започнат да нарастват. Това, което става след 1936 г., не е вече в истинския смисъл мораториум, а по-скоро взаимноприемливо за кредитори и длъжник съществуване върху нова, по-ниска орбита на равновесие. Финансовият свят е инкасирал последиците от депресията.

На преговорите през октомври 1935 г. България дори получава похвала за *феърплей* при изпълнение на задълженията си и известно разбиране за трудната бюджетна ситуация. До пролетта на 1936 г. трансферът остава непроменен. С договореното двегодишно споразумение през март 1936 г. общата му сума се запазва 32.5%, но е постигнато и първото увеличение на валутния компонент (от 15 на 21%). То води до огледално намаление (от 17.5 на 11.5%) на ефективния левов трансфер. Количественото изражение на тази договореност се резюмира лесно – при 1.144 млрд.лв. дължими за двете години по действащите договори (за заемите от 1926 и 1928 г.) и по протокола от 1926 г. (за предвоенните) България ще заплати едва 372 млн., което представлява 2.5% от бюджетните разходи[367]. Процентът на ревалоризация към златната клауза отново е оставен без промяна, като предвиде-

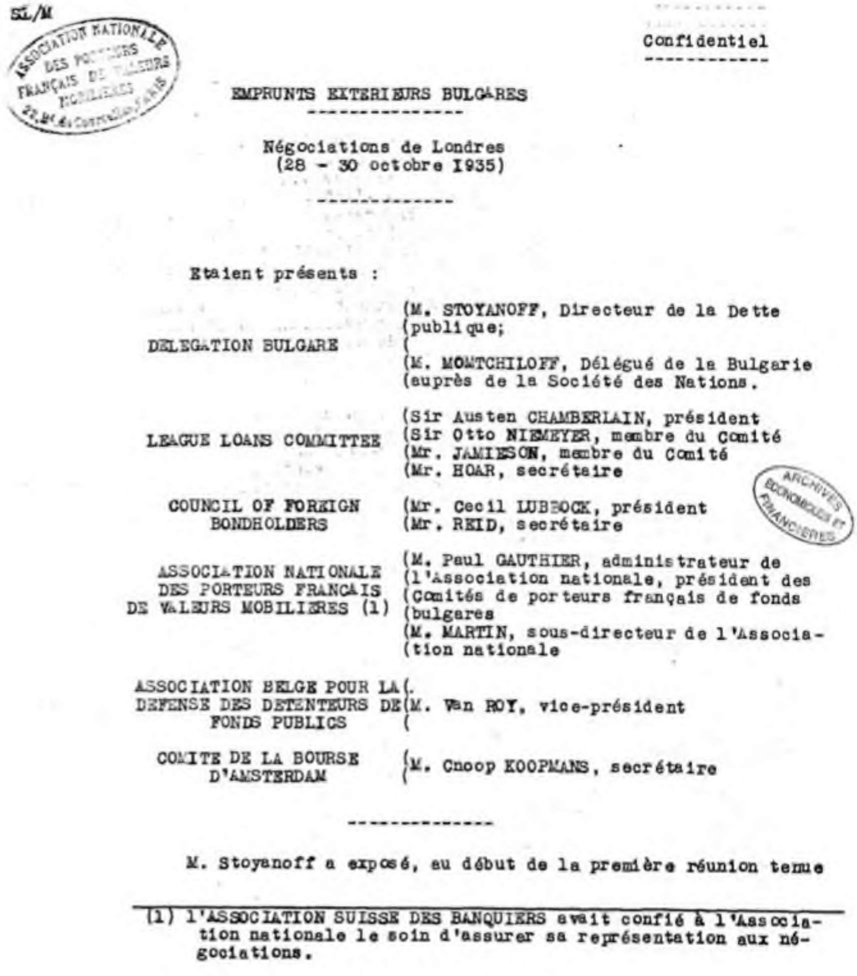

SL/M

ASSOCIATION NATIONALE DES PORTEURS FRANÇAIS DE VALEURS MOBILIÈRES

Confidentiel

EMPRUNTS EXTERIEURS BULGARES

Négociations de Londres
(28 - 30 octobre I935)

Etaient présents :

DELEGATION BULGARE	(M. STOYANOFF, Directeur de la Dette (publique; (M. MOMTCHILOFF, Délégué de la Bulgarie (auprès de la Société des Nations.
LEAGUE LOANS COMMITTEE	(Sir Austen CHAMBERLAIN, président (Sir Otto NIEMEYER, membre du Comité (Mr. JAMIESON, membre du Comité (Mr. HOAR, secrétaire
COUNCIL OF FOREIGN BONDHOLDERS	(Mr. Cecil LUBBOCK, président (Mr. REID, secrétaire
ASSOCIATION NATIONALE DES PORTEURS FRANCAIS DE VALEURS MOBILIERES (1)	(M. Paul GAUTHIER, administrateur de (l'Association nationale, président des (Comités de porteurs français de fonds (bulgares (M. MARTIN, sous-directeur de l'Associa-(tion nationale
ASSOCIATION BELGE POUR LA DEFENSE DES DETENTEURS DE FONDS PUBLICS	(M. Van ROY, vice-président
COMITE DE LA BOURSE D'AMSTERDAM	(M. Cnoop KOOPMANS, secrétaire

ARCHIVES ÉCONOMIQUES ET FINANCIÈRES

M. Stoyanoff a exposé, au début de la première réunion tenue

---

(1) l'ASSOCIATION SUISSE DES BANQUIERS avait confié à l'Association nationale le soin d'assurer sa représentation aux négociations.

Протокол от преговорите на Н. Стоянов и Н. Момчилов с *ANPFVM* (28–30 октомври 1935)

SAEF

ното с протокола от 1926 г. увеличение след 1933 г. така и не се осъществява до края на десетилетието. Запазен е, от друга страна, и принципът за вписване на целите дължими анюитети в бюджета.

Покрай конкретните параметри не бива да се пропуска, че кризата ражда спонтанно забележително ефективната система за уреждане на конфликтите и за разпределение на загубите. Системата е гъвкава, като реагира на всяка по-трайна промяна в конюнктурата. Поредицата от договорености през 1932–1939 г. нагажда (надолу и нагоре) обслужването към реалния стопански потенциал на страната. През 1939 г. плащанията във валута са доведени до 40% от номинала на купоните. Гъвкава се оказва и ролята на ФК, който е основен играч през най-критичните години, а след 1936 г. контактите му с България избледняват[368]. Докладите на комитета губят агресивността си и напрегнатата съдбовност на арбитража, а дейността на представителите на ОН в София (без да се обезличава напълно) придобива рутинни нотки. Накрая, появяват се гъвкави схеми и инструменти за ликвидиране на „мъртвия" сегмент от дълга. Натрупаните през 1935–1936 г. нетрансферирани части от купоните (блокираните левове) са предложени за окончателно погасяване чрез изкупуване по 40-45% от номиналната сума[369], а държавата осъществява мащабно обратно изкупуване на книжа по пазарни цени.

Относителното затишие е за кратко. С началото на Втората световна война започва истинският, продължил десетилетия, епилог на българската докомунистическа дългова история. В създадените извънредни условия се вземат нетривиални решения, които редуцират дълга. Те се оказват подготовка към следващата крачка – серията от (почти) терминални мораториуми, обявени от новия комунистически режим. Проточилата се от 1940 г. насетне агония е в известен смисъл завършекът на решението от април 1932 година.

Най-схематично представена, последователността на събитията е следната[370]. Още в края на 1939 г. българското правителство обявява основните си намерения по външния дълг. Формално те следват схемата на предходните договорености – 40% валутен трансфер; предаване безлихвени съкровищни бонове на комисаря на ОН за останалите 60 процента. Един нов момент обаче променя коренно същината на схемата: предвижда се възможността трансферът в девизи да бъде прекратен напълно и да се замени от превод на левове по специална сметка в БНБ. Условие за каквото и да е плащане в свободна валута е осъществяването на български износ към държавите на кредиторите. Суми за погасяване на дълга следва да се прихващат само от неговите постъпления. Стоките заместват парите.

През февруари е постигнато временно споразумение с портьорите, което стъпва на българските предложения. Макар формално да запазва плащанията във валута, то ги прави зависими от евентуален внос на тютюн в Англия и Франция. Повод за прекъсването им (неосъществен внос) се появява още през април 1940 година. От този момент България превежда единствено левове по специалните сметки в БНБ. Въпреки че не желае да произнесе думата мораториум (впрочем, напълно очакван от общественото мнение) и макар да спазва формалната „етика" за подобни ситуации, финансовият министър Добри Божилов го налага *де факто**. Войната постига това, което депресията не успява – военните условия са форсмажор, който почти премахва нуждата от пространни доказателства, оспорвания и обсъждания, поглъщали огромна енергия при уреждането на предишните дългови кризи.

---

* С това той напомня погнусата на Ляпчев да свърже името си с прекратяване на плащанията. „Това е мъчен и деликатен въпрос", казва Божилов пред Народното събрание. (Вж. История на дълга 9, с. 5.)

Второ обстоятелство, променящо из основи конструкцията на предвоенните мораториуми, е прекратяването на присъствието на ОН в България. Това става по същото време (май 1940 г.) и по сравнително безболезнен начин, чрез споразумение за оставка на комисаря Пиер Шейсон и съветника при БНБ Николай Кьостнер♦. Техните задължения, свързани с надзора по заемите от 1926 и 1928 г., са прехвърлени на БНБ... Емблематичната стъпка слага край (за няколко десетилетия) на характерната за 30-те години стилистика в отношенията с кредиторите, в мораториумите и във външния контрол.

Оттук нататък следват множество несистемни ходове на българското правителство, в които дълговият въпрос се решава „на парче", в зависимост от политическите отношения със съответната държава. Въпреки сходството с военната обстановка по време на Първата световна война, сега действията на властите са по-разнообразни и разнопосочни*. Поради липса на контакт с представителите на портьорите, в края на 1940 г. правителството приема едностранни правила за обслужване на дълга. Разделителната линия в тях минава между съюзнически държави (чиито носители на облигации остават с известна възможност да получат част от плащанията във валута) и останалите (за които се начисляват левове в БНБ)[371]. Най-значимата операция е ликвидирането през 1942 г. на дълг за сметка на клиринговите излишъци на България в Германия. Така се приключва с висящите задължения по заема на Дисконто от 1914 г. и се погасяват облигации от заемите преди 1914 г., притежавани от германци[372].

Във Франция** погашения за сметка на български износ се извършват временно през 1941 и 1943 година[373]. Според приетата техника, постъпленията във франкове от експорт на тютюни се превеждат по сметка на БНБ в Париба, като последната обслужва с част от тях просрочените купони за 1941–1945 година[374]. С известна ирония може да се отбележи, че ако по-рано парижката банка държи залога и сумите за трансфер в блокирани сметки в БНБ, то сега става обратното – Народна банка депозира средствата за трансфера направо в парижката институция. Впоследствие това се оказва от съществено значение. Що се отнася до оставащата неизползвана част от средствата в Париба, то с тях се закупува злато, депозирано в Банк дьо Франс по сметка на БНБ. Това е силна гаранция срещу евентуална обезценка на франка. Златото може да бъде продавано за осигуряване плащания по предявени купони само по нареждане на БНБ.

---

* През 1915 г. представителят на портьорите просто напуска България, а държавата продължава да вписва в бюджета задълженията си към кредиторите от „вражески" страни.

** Става дума за територията ѝ под властта на колаборационисткия режим на маршал Петен, чиято столица е във Виши.

♦ Вж. *Икономическата условност...*

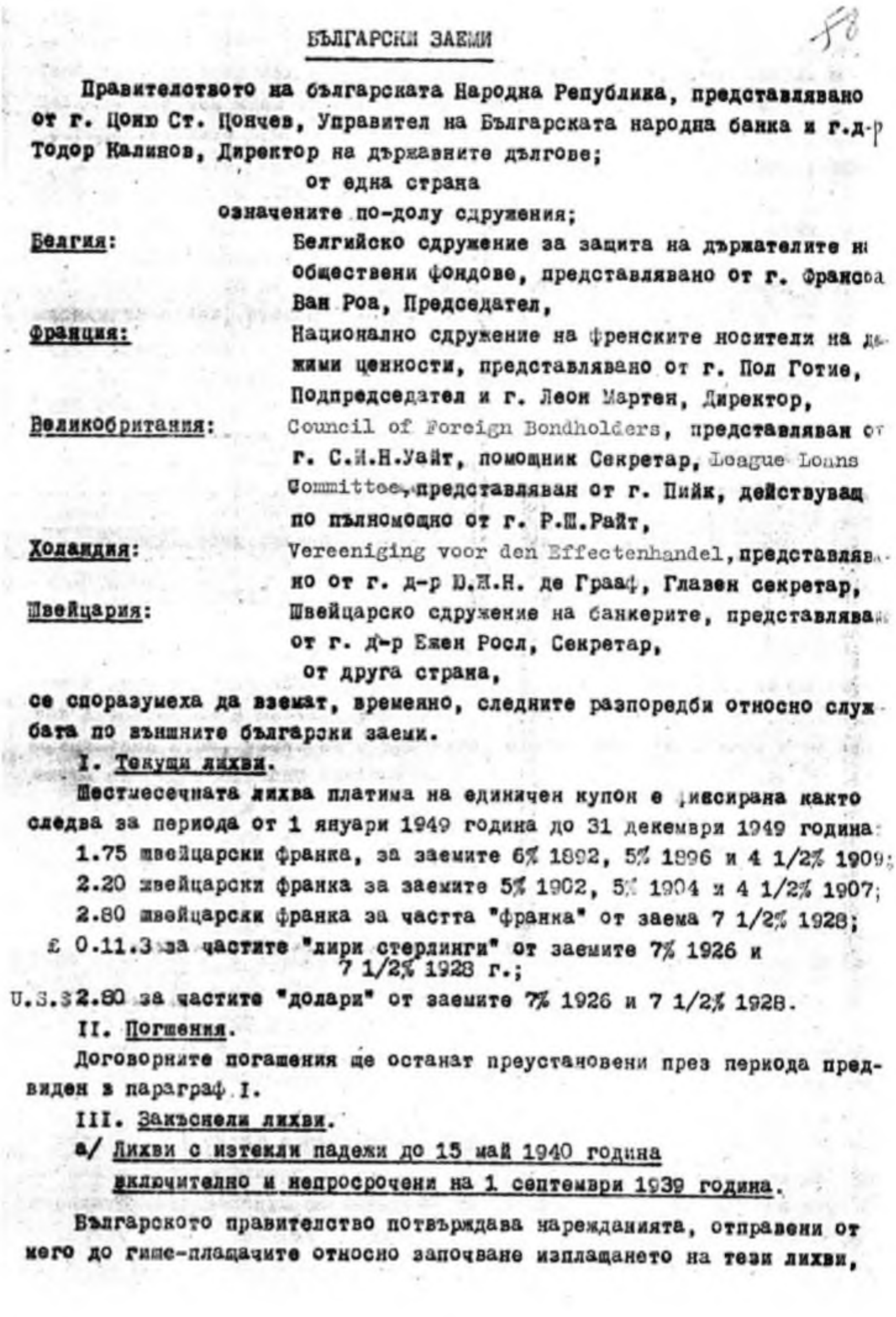

58

БЪЛГАРСКИ ЗАЕМИ

Правителството на българската Народна Република, представлявано от г. Цоню Ст. Цончев, Управител на Българската народна банка и г.д-р Тодор Калинов, Директор на държавните дългове;

от една страна

означените по-долу сдружения;

Белгия: Белгийско сдружение за защита на държателите на обществени фондове, представлявано от г. Франсоа Ван Роа, Председател,

Франция: Национално сдружение на френските носители на движими ценности, представлявано от г. Пол Готие, Подпредседател и г. Леон Мартен, Директор,

Великобритания: Council of Foreign Bondholders, представляван от г. С.И.Н.Уайт, помощник Секретар, League Loans Committee, представляван от г. Пийк, действуващ по пълномощно от г. Р.Ш.Райт,

Холандия: Vereeniging voor den Effectenhandel, представлявано от г. д-р Ю.Х.Н. де Грааф, Главен секретар,

Швейцария: Швейцарско сдружение на банкерите, представлявано от г. д-р Ежен Росл, Секретар,

от друга страна,

се споразумеха да вземат, временно, следните разпоредби относно службата по външните български заеми.

I. Текущи лихви.

Шестмесечната лихва платима на единичен купон е фиксирана както следва за периода от 1 януари 1949 година до 31 декември 1949 година:

1.75 швейцарски франка, за заемите 6% 1892, 5% 1896 и 4 1/2% 1909;

2.20 швейцарски франка за заемите 5% 1902, 5% 1904 и 4 1/2% 1907;

2.80 швейцарски франка за частта "франка" от заема 7 1/2% 1928;

£ 0.11.3 за частите "лири стерлинги" от заемите 7% 1926 и 7 1/2% 1928 г.;

U.S.$ 2.80 за частите "долари" от заемите 7% 1926 и 7 1/2% 1928.

II. Погашения.

Договорните погашения ще останат преустановени през периода предвиден в параграф I.

III. Закъснели лихви.

а/ Лихви с изтекли падежи до 15 май 1940 година включително и непросрочени на 1 септември 1939 година.

Българското правителство потвърждава нарежданията, отправени от него до гише-плащачите относно започване изплащането на тези лихви,

„Българската Народна Република" преговаря с представители на капиталистическите портьори: препис на споразумението от 7 декември 1948 г. (погрешно датирано 7 декември 1949 г.)

вете по заемите 7% 1926 и 7 1/2% 1928, всичките сведения относно образуването на провизии в лева и девизи по тези два заеми, по процедурата, следвана до 1940 година от Комисаря на Обществото на Народите.

IX. Дата на бъдащите преговори.

Под резерва, че ще бъдат изпълнявани редовно разпоредбите на настоящата спогодба, нови преговори ще бъдат започнати в Париж най-късно на 1 ноември 1949 година, с оглед да се определят условията, приложими в службата по външните заеми от 1 януари 1950 година, а именно, да се потърси, в духа на взаимно разбирателство, сключването на една окончателна спогодба, която да определи реорганизирането на службата за лихвите и погашението по външните български заеми.

Тази реорганизация ще се извърши, като се държи сметка за всички елементи на преценка, позволяващи да се определи стойността в главница на външните заеми в легалните монети, респективно установени в настоящата спогодба.

X. Отомански дълг.

Българското правителство се задължава да впише, от 1 януари 1949 година във външния български дълг частта на България в отоманския дълг. Тази част ще бъде третирана съгласно общите разпоредби, които ще бъдат възприети след преговорите относно окончателното уреждане на външния български дълг.

Париж, 7 декември 1949 година

ЗА БЪЛГАРСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО

/п./ Д.Иончев — Управител
на Българската народна банка

/п./ Д-р Калинов — Директор
на държавните дългове

ЗА БЕЛГИЙСКОТО СДРУЖЕНИЕ ЗА ЗАЩИТА НА ПРИТЕЖАТЕЛИТЕ НА ОБЩЕСТВЕНИ ФОНДОВЕ

/п./ Ван Роа — Председател

ЗА НАЦИОНАЛНОТО СДРУЖЕНИЕ НА ФРЕНСКИТЕ НОСИТЕЛИ НА ДВИЖИМИ ЦЕННОСТИ

/п./ П.Готие — Подпредседател
/п./ Л.Мартен — Директор

ЗА СЪВЕТА НА ВЪНШНИТЕ НОСИТЕЛИ:

/п./ Уайт — Помощник секретар

ЗА КОМИТЕТА НА СДРУЖЕНИЕТО ЗА ЗАЕМИТЕ:

/п./ Р.Ш.Райт
/п./ А.Пийк

ЗА СДРУЖЕНИЕТО НА НОСИТЕЛИТЕ НА ЦЕННОСТИ:

/п./ П.Готие — за г. де Грааф и по делегация

ЗА ШВЕЙЦАРСКОТО СДРУЖЕНИЕ НА БАНКЕРИТЕ:

/п./ Росл — Секретар

ЦДА

След края на войната българските правителства подписват две споразумения с Париба. Първото е от 1945 г., на принципа „плащане срещу износ". Втората спогодба е от декември 1948 г., когато комунистическото правителство (дословно – „правителството на българската Народна Република") за момент „снизхожда" да разговаря с асоциациите на портьорите. Картината е иреална. От небитието изникват познати отпреди войната имена на представители на кредиторите, преговаряли в най-тежки моменти по време на депресията. Срещу тях, от българска страна, стоят номинално същите „функции" – управител на БНБ и директор на държавните дългове, – но изцяло променен стопански и политически режим. Той поставя като условие за подновяване на (някакви) плащания по неизплатените купони от 1940–1948 г. окончателното премахване на представителството на кредиторите в София. Останалото е изписано на близък до познатия отпреди войната език. България на хартия се съгласява с график за изплащане, в течение на 1949–1951 г., на част от просрочията по лихвите[375]♦. Отново се говори за вписване на анюитетите в бюджета и за прихващане (най-малко 20%) на валута от експортните постъпления за обслужване на дълга. Фиксиран е едногодишен срок за постигане „в дух на взаимно разбирателство" на окончателна спогодба, „която да определя реорганизирането на службата по лихвите и погашението на външните български заеми".

Сумите, за които става дума, са трохи от трохите – 10–13% от златния номинал на лихвите. Но в започналата студена война и това е нещо, като асоциациите препоръчват на портьорите да приемат условията, за да уловят последния шанс[376]. Шансът се оказва илюзорен. С Постановление 290 на Министерския съвет от февруари 1950 г. държавата по болшевишки прекратява всякакви плащания. Обявен е последният мораториум по дълговете от епохата на първия български капитализъм.

Поводът за прекъсването е отсъствието на подписана платежна спогодба и най-вече конфликтът около депозираните и неизползвани 367 кг злато в Банк дьо Франс. БНБ прави постъпки за освобождаването му и за спиране на всякакви плащания на купони с този актив. Френските власти, от своя страна, смятат златото „за окончателно причислено за уреждане финансовите задължения на българската държава... поради което [златото] не може да бъде поставено на разположение на БНБ"[377].

Сложните и полемични юридически тълкувания по конкретния спор не скриват факта, че България дезавуира собствения си подпис от декември 1948 г. поради съвсем други мотиви. Вътрешнопартийните борби са помели върхушката на стопанското управление, вкл. неотдавнашния министър на финансите Иван Стефанов и бившия управител на БНБ Цоню Цончев, подписал (от името на правителството) спогодбата с Париба. Новите властващи вече я оценяват като „край-

---

♦ Вж. *Икономическата условност... / Тялото: човешкият контрол.*

но неблагоприятна за страната ни"*. Правителството не се смущава да изтъкне пред френски представители, че е спряло плащанията, тъй като спогодбата е подписана от тези двама „империалистически агенти"[378]**. Намесват се и друг тип съображения, които ще има да играят все по-важна роля. „Въпросът, пише в строго поверителен доклад до Вълко Червенков, размножен в три екземпляра, трябва да бъде преценен и от политическа страна, с оглед възможностите да бъдат използвани направените от нас дипломатически постъпки за пропаганда срещу страната ни."[379]

Не проследявам в подробности по-нататъшната съдба на тези дългове, но се изкушавам да маркирам няколко репера вместо епилог. Окончателното им уреждане се вписва като странна следа в новата икономическа действителност: няма по-осезаеми и упорити „родилни петна" на капитализма върху туловището на социализма. Някогашните дългове все повече заприличват на кърпена, парцалива и свиваща се дреха – става дума за мизерни остатъци, за нови и нови отстъпки „на парче" и за все по-оредяващи редове на собственици на облигации. В същото време неизличимата диря показва – така както историята с руските заеми, – че *няма вечни едностранни мораториуми и един дълг никога не отмира от само себе си по волята на длъжника.*

От 1955 г. нататък*** България сключва серия от двустранни междуправителствени платежни спогодби, в които се третира и статутът на старите заеми. Сумите, предназначени за тях, се обсъждат заедно със задължения по търговски и други платежи, с компенсации за национализирано чуждестранно имущество и пр. В известен смисъл (по форма и техника) някогашните дългове напълно са променили облика си. България вече не преговаря с представители на портьорите, а с правителствата, които на свой ред им „предлагат" (всъщност налагат) условията, лишавайки ги от възможност да формулират нови претенции. Тази силова операция не винаги е лесна – както показва случаят с Франция, съпротивата на комитетите забавя с цели четири години парламентарната ратификация на споразумението с България от 1955 година. Съвсем различен е и политическият фактор, който в условията на студена война надделява. Контекстът и реалностите са нови, възможностите на кредиторите за действие на Изток, където вече властва „щитът" на СССР, са крайно ограничени, а поради всичко това скрупульозната икономическа рационалност често е изоставяна. По правило ликвидирането на дълговете става чрез еднократна българска вноска, последвана в течение на няколко години от прихващания (обикновено 7%) от експортните постъпления в твърда валута. С тези средства се откупуват предявените (в рамките на фиксиран срок) облигации за погасяване.

---

* Промяната е свързана с процеса срещу Трайчо Костов и исканията на Москва. Ив. Стефанов и Ц. Цончев са подсъдими по него. Макар и обвиненията да не включват споразумението с кредиторите от декември 1948 г. (вж. Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., 1949), спирането на плащанията през февруари 1950 г. става непосредствено след края на делото. Директорът на държавните дългове, който също е сложил подписа си, не е особено „благонадежден". Това е Тодор Калинов, автор на статии по външния дълг преди 1944 г. и на критичен реферат, изнесен пред БИД за репарациите, наложени на България с Парижкия мирен договор от 1947 година. (Вж. *Икономическата политики и икономическото познание.*)

** Връщайки топката, през 1956 г. портьорите настояват за изпълнение на договореното през 1948 г., при положение че Стефанов и Цонев са реабилитирани.

*** Използвам архивни данни, предоставени от М. Иванов и Даниел Вачков и включени в раздела за 1944–1989 г. на История на дълга (Д. Вачков разглежда периода 1944–1979, а М. Иванов периода 1980–1989); вж. също: Архиви БНБ V.

Върху подобни принципи окончателно са уредени „френските" заеми от началото на XX век. Отношенията с френските портьори приключват през 1959–1964 г., когато България изплаща на обявилите се носители 5.3% от златния номинал. Аналогично приключва разплащането с швейцарците (1954 г., 7%) и с холандците (1961 г.).

Придържайки се докрай към пазарната логика, Англия и тук е изключение. С хъса на държава бастион за правата на кредитора, тя не приема стандартните 7%, при положение че в средата на 50-те години българските заеми под егидата на ОН продължават да се котират (!) по курсове 8.5–12 процента. (Те падат до 5% през 1956 г., след което котировките са спрени.) Великобритания също преговаря отрано (1955 г.), но за разлика от повечето западни държави не прави компромис и не стига до споразумение. Окончателното ликвидиране на дълга към британските поданици се проточва значително във времето*. Едва спогодба от септември 1987 г. слага точка на сагата. Българската държава откупува облигациите на носителите срещу 40% от номинала им в текущи лири и 7% в текущи долари и френски франкове: златната клауза е официално отменена, поради което процентът от оригиналната „златна стойност" на облигациите е много по-нисък. На „гишетата" през първите месеци – като сенки от миналото – се явяват по няколко десетки епизодични бондхолдери месечно. За година са изкупени книжа само за около 800 хил. лири.

Крайният срок за представяне на облигациите изтича през октомври 1989 г., месец преди края на режима. България разчиства окончателно последиците на моратория от 1932 г., шест месеца преди да обяви следващия.

---

* Със САЩ договореност е постигната през 1978–1979 година.

ИКОНОМИЧЕСКАТА УСЛОВНОСТ – МЕХАНИКА, ХОРА, КУЛТУРА

Conditionality

Натрупването на критична маса външен дълг води със себе си и плътната мрежа на икономическата зависимост. За периферни страни като България, преминали през описания дотук модел на развитие, тази зависимост от кредиторите придобива „екзистенциален“ смисъл и се превръща в основна „творческа“ сила за местното стопанско битие.

Английският език е изработил стегнат и точен израз за това многоизмерно понятие. Чрез *economic conditionality*, превеждан тук като *икономическа условност,* се обозначава съвкупността от изисквания, налагани от външните кредитори на изпаднал в затруднение суверенен длъжник*. България изпада рано и необратимо в подобно положение. От една страна, поради сизифовския контур на външния дълг, който изисква постоянно рефинансиране дори в „спокойни“ обстоятелства. От друга, заради периодичните прагове на платежните кризи, когато позицията на кредитора е още по-силна♦. Този цикъл е формулиран още през 1907 г. от К. Попов, който вече е в състояние да обобщи, че „целия си икономически прогрес през 30-те години България дължи на стихийното влияние на западноевропейската култура... възприемано и утилизирано непосредствено от народната маса по частна инициатива, помимо организираното въздействие на държавата“[1]. Тази представа за спонтанност допълва обаче с напомнянето, че практически всички железници и пристанища след Освобождението са „построени не като установена политика на държавата, изникнала и изработена независимо, а като *modus vivendi* за излизане от безизходната бюджетна криза. И жп линиите и портовете са спасявали положението при търсенето заеми за покриване на бюджетните дефицити. Тия постройки са *наложени* на държавата от европейските ни кредитори. Без тях държавата не би намерила заем: в 4 от 5 тия сключени държавни заеми, постройката на железниците е била условие, за да се състои заемът"[2].

---

* В случая се имат предвид институционализираните условия. Чрез своите котировки и цени пазарите също упражняват силна, но неформализирана, икономическа условност върху длъжника. Елементи на икономическа условност – в по-мека форма – се съдържат във всеки външен заем.

♦ Вж. *Сизиф II...* и *Прагът на кризите.*

През почти цялото си следосвобожденско стопанско минало България е в положението на икономически подопечна страна. Достъпът до капиталовите пазари винаги е бивал проблематичен и е изисквал посредничество, чиято цена е икономическата условност. Непосредствената ѝ цел е защитата на инвестицията на кредитора. Действителното влияние обаче далече надхвърля техническите аспекти. Тя се превръща в богат кодекс от правила, традиции и механизми, които предопределят рамките на отношенията между кредитори и длъжници.

Този свят е сложен и пренаселен. Той включва множество играчи с техните противоречиви функции и „византийски" интереси. Изгражда особен институционален контекст. Изработва собствени сечива – инструментите и лостовете за натиск, но и за съпротива срещу него. Светът на икономическата условност създава свой език и знаци. Ражда теоретични парадигми и канони на икономическата политика. Нахлува и се намесва в медиите, в политическия живот и в общественото съзнание на „приемащата" страна.

Думата е за нещо много повече от обичайния набор правила на търговското право, регулиращи отношенията между кредитори и длъжници. Икономическата условност е същината на асиметрични (йерархични) отношения между метрополия и периферно (зависимо) стопанство. Обобщавайки докрай, тя въплъщава „разлома" между манталитета и поведението в зрелите пазарни икономики и в една (каквото и да означава) икономика в преход. Всичко това превръща икономическата условност в особен вид *култура*, а сблъсъка ѝ с местната действителност – в серия от *културни шокове*. Основната формула на условността – „пари срещу реформи" – е съществен катализатор на модернизацията. *Дълговата история е сърцевината на българската модернизационна история.*

Както и в други маргинални държави, стопанският ни бит постепенно се сраства с правилата на икономическата зависимост. Подробната ѝ хроника би описала малките (и по-големи) стъпки, с които външният свят отвоюва плацдарми (анклави) върху свиващата се „национална" икономическа територия. След само няколко години независимост става все по-трудно да се очертае докъде се простира местният икономически суверенитет и къде политиката се прави под влияние или под диктат отвън. Този процес засяга различни пластове: слага отпечатък върху процедурите за вземане на решения, върху „материалните" страни на икономиката, върху чисто духовната саморефлексия и самоидентификация на нацията...

С течение на годините обхватът на икономическата условност систематично се разширява. От „прост" контрол върху обезпеченията по заемите, тя все повече се разпростира върху различни елементи на стопанската политика, прелива отвъд тесните юридически въпроси, за да засегне цели сфери от националното законодателство. Така залагането на специфични данъчни приходи дава на кредиторите власт върху съответната фискална уредба. Следваща крачка е поставянето под пряко наблюдение и контрол на емисионната дейност – за кредитора няма по-важен приоритет от този, да предотврати възможната обезценка на местната валута (която би обезценила залозите) или прекратяването на нейната конвертируемост. Обект на непосредствено внимание е и дълговата политика, контролирана чрез серия условия, поставяни относно бъдещите заеми. „Старите" кредитори на практика пряко управляват българския държавен дълг, а оттук косвено и паричната политика. Икономическата условност постепенно обхваща цялостната макроикономическа политика. След Първата световна война този принцип е закрепен в правата, предоставени на МСК и на ФК на ОН, а в днешните международни финансови институции придобива завършени форми.

Много бързо след Освобождението икономическата условност се докосва до институционалните устои на стопанството. Основни институции (БНБ, бюджет...) се моделират или реформират по силата на изисквания и договорености с кредиторите. Безспорен връх в тази механика е присъединителният процес към ЕС, претендиращ да ревизира в дълбочина цялостната стопанска култура на „новите" страни.

Заедно с натрупването на външен дълг се засилва строгостта на контрола. Краткият период 1909–1912 г., през който страната преболедува илюзията за известна икономическа независимост, приключва бързо. Последващата дългова история е свидетел на ново затягане. България е страна с висок риск и е третирана като такава както от пазарите, така и от тези, които налагат икономическата условност. Екстремните епизоди са по време на външна окупация или в режим близък до нея (МСК е класическа институция в това отношение), но сянката на тоталния контрол надвисва и в други моменти.

Предметното и телесното

Многоплановата реалност на външния контрол има два обобщени образа – всеки със свой символен капитал, – в които сефокусират конфликтните отношения между кредитори и длъжници. Единият е *материален* (или „материално-финансов"), въплътен в предоставените залози от длъжниците. Вторият е *„телесен"*, олицетворен от присъствието и действията на представителите на кредиторите. *Предметът* и *тялото* са двата ключа към същината на икономическата условност.

Предметът: залозите

В обществените представи няма по-сетивен израз на икономическата зависимост от залагането като обезпечение срещу получения заем на част от националното богатство (или от националния доход)*. За кредитора, от друга страна, чрез залога се търси някаква сигурност в изпълнено с рискове обкръжение**. В крайна сметка той (интуитивно или не) обвързва заемите си с онзи актив на една държава, който движи нейния растеж.

Както се вижда от таблицата, възловият за България актив е безпогрешно напипван. В първата вълна държавни заеми от края на XIX в. са заложени инфраструктурните проекти (и доходите от тях), за които са предназначени парите – железниците и пристанищата са носещата конструкция на ранната икономическа модернизация. Така заемът на австрийските банки от 1889 г. е обезпечен чрез ипотекиране на жп линиите Цариброд–София–Вакарел (строяща се с постъпилите средства) и Ямбол–Бургас. В преговори за нов заем през 1899 г. гамата от обсъжданите залози вече включва и „общите приходи на Княжеството", ипотека върху бъдещи железопътни линии, втора ипотека върху пристанищата Варна и Бургас[3]. А при заема от 1896 г. за обезпечения са приети имуществото и приходите на Земеделските каси, които са институцията с най-разклонено и близко присъствие сред селячеството – залогът в крайна сметка се обвързва със земеделието, т.е. с водещия отрасъл в икономиката.

Със заемите от началото на XX в. държавата е принудена да заложи част от данъчните си приходи – мурорие, бандеролите на тютюна, гербовия налог. В качеството на актив с особено голям потенциал, тютюнът задълго е поставен в центъра на системата от обезпечения на българските външни дългове. А схемата с бандеро-

---

* Тук остават настрана юридическите тънкости на тази изконно и изключително подробно обсъждана правна материя.

** Върху гаранциите се наблюга толкова повече, колкото е по-ниско доверието. Иначе доверието се постига най-трудно, а когато е налице, то е най-евтиният за длъжника колатерал.

Гаранции по външните държавни заеми

Заем	
1888	Всички приходи на държавата
1889	Първа ипотека на железниците
1892	Първа ипотека на железниците и пристанищата
1896	Първа ипотека на активите и приходите на Земеделските каси
1900	Бандеролите на тютюна
1902	Бандеролите на тютюна и данъкът мурорие; представител на портьорите в София
1904	Бандеролите на тютюна, данъкът мурорие и гербовите марки; представител на портьорите в София
1907	Бандеролите на тютюна, данъкът мурорие и гербовите марки; представител на портьорите в София
4.5% 1909	Без специални гаранции
4.75% 1909	Без специални гаранции
Дисконто-Гезелшафт (1914)	Излишък (над необходимото за заемите 1902, 1904, 1907) на приходите от бандеролите на тютюна, на данъка мурорие и гербовите марки; приходите от монопола върху цигарената хартия; вносните мита; мини Перник
Бежански заем (1926)	Акцизът върху солта, спирта, содата и лимонадата; приходите от продажба на кибрита; наеми и лихви, постъпващи от подпомогнатите бежанци; всички останали държавни приходи (освен митническите), в случай че доходите от останалите гаранции спаднат под 150% от годишните задължения
Стабилизационен заем (1928)	Митата от вносните и износните стоки; 3% девизни удръжки от стойността на изнесените стоки; магазинаж, статистическо право и такси, събрани от митниците; финансови реформи за стабилизиране на бюджета и ограничаване на краткосрочния държавен дълг за финансиране на дефицита; реформа на БНБ; назначаване технически съветник на ФК в БНБ

Попов, Кирил. Стопанска България.С., БАН, 1916, с. 439
Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9

лите, продавани от представителя на кредиторите, всъщност възпроизвежда добре известния, отдавна практикуван в Европа и в Османската империя, механизъм за събиране на данъци чрез „откупчийство“ (*fermage*)[4]. Разликата е само в това, че в случая с тютюневите бандероли „откупчия“ е самата държава, която събира данъците, за да ги преведе – като погашение по дълга си – на своеобразния „суверен“, какъвто са кредиторите.

Все по-активното прибягване до европейските капиталови пазари разнообразява използваните обезпечения, като в критични моменти се стига до нетривиални решения. Спасителният аванс на Руската държавна банка от 1901 г. например е гарантиран с книжа от останалата нереализирана опция на заема от 1892 г., но и с 4 млн.фр. в сребро, с които БНБ покрива банкнотната си емисия[5]. Банката залага своите резерви, ипотекирайки на практика паричното обращение. Години по-късно, в съвсем различна обстановка, тя отново ще формира „гаранционен" депозит за изплащане на държавния дълг. Това става, когато през 1942 г. постъпленията от износа на тютюн във Франция се обръщат в злато и привеждат по сметка на Народна банка в Париба. От въпросната сметка се предвижда да се правят погашения на падежите по дълга. Спорът след войната между българската държава и френското правителство по повод собствеността на натрупаните 468 кг злато се превръща в остър политико-икономически конфликт[6].

Серията „френски" заеми от 1902, 1904 и 1907 г. утвърждава практиката за блокиране на част от кредита в банката емитент. По договора от 1902 г. тази груба и ефективна гаранция дава възможност на Париба да задържи при себе си 1.5 млн.фр. (1.4% от заема), от които да посрещне падежа, в случай че по заложените данъчни приходи няма достатъчно наличности[7]. А със сключения в самото навечерие на Първата световна война скандален заем с Дисконто-Гезелшафт се ипотекират мини „Перник", които представляват неизползван дотогава за залог тип държавна собственост. Гарантирането с реални активи обаче принципно не се различава от останалата нереализирана идея за преотстъпване на тютюневия монопол.

След разгрома победителите налагат като обезпечение за репарационните плащания първа ипотека върху всички ресурси на държавата. Залог, в частност, са митническите приходи (залагани като втора ипотека още при заема от 1889 г.). Доколкото зависят от износа, те отново са пряко свързани с перспективите за растеж на страната. Освен това България е фактически ипотекирана в „пакет", като не може да получава нови заеми, без Репарационната комисия да се откаже (поне частично) от своите права. Това става отначало с Бежанския заем от 1926 г., а по-късно и със Стабилизационния от 1928 година. Гаранциите по тези две операции са класически и се опират на целия предходен опит. Бежанският заем е обезпечен с акцизите върху солта и алкохола, с приходите от монопола върху кибрита, с наемите и лихвите, изплащани по помощите на бежанците. В случай че всички тези суми се окажат под 150% от анюитета, към залозите се прибавят и останалите приходи на държавата, с изключение на митническите, които остават „неразделни" от репарациите. Обезпеченията се събират в специална блокирана сметка в БНБ под контрола на комисаря на ОН. След изтичане на неговия мандат, контролът се поема от трима попечители, представляващи интересите на носителите на облигации и назначени от ОН. Техните възнаграждения и разходи по изпълнение на договора са за сметка на българското правителство. От самото произведение на заема се заделя специален резервен фонд, който във всеки момент възлиза на половината от анюитета и (в случай на погашения от него) се попълва от блокираната сметка в БНБ. При сложната конфигурация на външния ни дълг след войната, заслужава внимание клаузата, даваща право на българската страна да иска – в името на стабилността на лева – цялостно или частично временно прекратяване закупуването на чужда валута, необходима за изплащането на репарациите[8]. Тази клауза е в полза на кредиторите по Бежанския заем, които откровено се третират като привилегировани.

Две години по-късно Стабилизационният заем поглъща и „неприкосновеното" обезпечение на митническите приходи. Величината им покрива четирикратно годишните погашения. Предвидено е, ако митническите постъпления спаднат под 150% от анюитета, МСК да освободи част от причислените ѝ залози, за да възстанови процента. И по този заем е отворена специална блокирана сметка в БНБ под контрола на комисаря на ОН и на попечителите[9]. Не е учреден обаче резервен фонд, както при Бежанския, което в месеците след моратoриума от 1932 г. ощетява носителите на облигации от 1928 година.

Амалгамата от вещни права над националното богатство на страната често скрива останалите компоненти, върху които се крепи нейният външен кредит.

Съществена тенденция е засилващата се тежест на нематериалните гаранции. Такива незрими залози са преди всичко стабилизационните програми, получили легитимност и одобрение от международни институции. През 30-те години, както и днес, ангажирането на длъжника с определени финансови, институционални и макроикономически реформи е основен (макар и косвен) залог, че ще бъдат осигурени ресурси за обслужване на дълговете. До голяма степен нематериален характер има и предложеното от комунистическия режим. Каквито и да бяха даваните от него парично-предметни залози, истинският външен кредит на доверие (както вече стана дума) в крайна сметка почиваше върху „неизмерима" основа – политическата стабилност и сянката на СССР.

Финансовото инженерство след Втората световна война, и особено през последните две десетилетия, направи внушителен прогрес. Овладяването на риска става чрез разнообразяване на инструментите и съответно на гаранции. Но това съвсем не елиминира някогашните *принципи* на обезпечение. В съвременните условия блокирането на част от постъпленията (или гаранциите) остава текуща практика. Тя се прилага не само в търговското банкиране, но и в приватизацията, където рутинно се откриват доверителни сметки (*escrow accounts*). Блокирани сметки продължават да се отварят и при уреждане на държавните дългове. Българската „Брейди сделка" от 1994 г. беше обезпечена с блокирани американски ценни книжа. Тя съдържаше и други защитни клаузи за кредиторите, вкл. – в случай на мораториум – вещни права върху сегменти от държавното имущество. А Мексиканската дългова криза от края на 1994 г. бе потушена с огромен заем от Държавното съкровище на САЩ, обезпечен с петролните приходи на тази държава.

Като особено мащабна реализация на този принцип следва да се приеме българският вариант на Паричен съвет, където депозираният в централната банка фискален излишък покрива поне едногодишни плащания по дълга. Част от активите на емисионно управление на БНБ се превръща в непосредствен залог. Това необичайно обезпечение е цената за външния кредит на държавата. Цена, която се налага да бъде платена като „данък история" – за съобразяване с паметта на пазарите, пазеща следите от мораториума през 1990 и на финансовия крах от 1996–1997 година.

Въпреки всички гаранции, в икономиката няма непоклатими котви. Големите стопански катаклизми и дългови кризи са в крайна сметка епизоди на масирано подкопаване на обезпеченията. Като нещо земно, материално и човешко, залозите са малко или много илюзорна устойчивост.

Тяхната уязвимост е свързана преди всичко с възможността да бъдат *обезценени*. До Първата световна война например външните държавни заеми са сключени със златна клауза. Чрез приемания за неизменен еталон на златното съдържание тя дава на облигациите (вкл. българските) на пръв поглед безусловна гаранция. То дълго се мисли като *абсолютна* защита срещу евентуална обезценка на парите. Последиците от войната обаче показват, че това не е така. След приключването ѝ длъжниците се разплащат в книжните валути на кредиторите, макар по такъв начин да подкопават и собствения си кредит на доверие. В крайна сметка, както видяхме, обслужването на българските дългове в нито един момент между войните не надхвърля 1/3 от „златните" лихви. Обезценката на обезпечението се оказва необратима.

Голямата депресия (най-вече) в Централна и Източна Европа унищожава основния актив на тези икономики – селскостопанските им продукти, – върху който лежи градената десетилетия схема от обезпечения по външните заеми. Болезнено се осъзнава, че тя работи единствено при безпрепятствено функциониране на златния стандарт, когато конвертируемостта е близка до автоматичната и не съществува проблем с *девизния* трансфер. За броени години, успоредно с инфлацията, съпроводила краха на класическия паричен стандарт, овехтява и системата от залози, замислена за една вече несъществуваща икономическа среда. В доклада си пред Съвета на ОН от края на март 1932 г. ФК обобщава ситуацията. Това е самото навечерие на българския мораториум, идващ след редица прецеденти със спиране на плащанията от други държави. Критериите за оценка са загубили почва. „Трудно може да се твърди, отбелязва ФК, че даден залог е по-добър или по-лош от друг, че даден кредитор може да претендира за по-добро третиране от друг кредитор... Може ли например да се каже, че ипотека от първи ранг върху някакви общински приходи е в даден случай по-добър залог от трета ипотека върху държавни данъци? Това е въпрос на преценка... В повечето случаи гаранцията на едно общо или специално обезпечение се отнася само до права върху приходи, деноминирани в национална валута, но [тази гаранция] не предоставя никаква юридическа сигурност за [девизните] трансфери, представляващи основния проблем в момента." Изводът на комитета е радикален. Той твърди, че често „въпросът с трансферите не се урежда от договорните клаузи... и че следователно *се налага правото да бъде игнорирано*, като проблемът се постави в един по-общ контекст".

Обезценяването на залозите заплашва самия дългосрочен кредит. „Ако се допусне, продължава ФК, да бъдат дискредитирани дългосрочните заеми, чиято емисия е била осигурена с всички мислими юридически защити и с най-високи международни политически и финансови поддръжки... възможностите за уреждане на [дългосрочните и краткосрочните] дългове, чието обслужване в момента е прекратено, ще бъдат силно затруднени."[10] В дъното на кризата, когато залозите са загубили смисъла си, на ФК не остава друго, освен да отправи общи призиви към държавите – нередовни длъжници – да положат усилия за възвръщане името си на „честни платци". При отсъствието на котви, безпътицата изглежда пълна: „Вероятно [в тази ситуация] не е разумно да се формулират общи правила и принципи. [Преобладаващите] опортюнистки съображения трудно се съчетават с принципи."

Разбити системи от обезпечения неведнъж са водели до подобна загуба на ориентация. Рухването през 1989 г. на политическото и икономическото мироздание, наследено от Втората световна война, обезцени ключовия актив (силната власт), върху което до голяма степен се крепеше кредитът на доверие към комунистическите държави. В някои от тях изход бе намерен без дългова криза. В България тя стана отново неизбежна, преди да роди нетривиалното решение с Паричния съвет.

Залозите са заплашени и от други опасности. Тяхната сигурност е илюзорна поради фактическата възможност длъжниците да се поставят *„извън закона"*. Ако ипотеките и залозите по вътрешни държавни заеми са донякъде ефективни, тъй като в случай на мораториум все пак съществуват известни юридически лостове за задействането им, то при външните дългове гаранциите са „само думи. Двете страни са длъжни доброволно да приемат споразумение, постигнато чрез преговори и компромиси..." Тук отношенията са цинично ясни – не съществуват правни механизми нито съдилища, които да позволяват на инвеститора да противостои на държава, която не плаща. Простата истина е, че „държавният заем е акт на суверенитет, такъв, какъвто е и отказът или суспендирането на плащанията по него... Дори документирани ипотеки са безполезни в юридически смисъл, доколкото юрисдикцията е на съдилищата в страната длъжник"[11].

Правното безсилие на кредитора е добре разбирано и изстрадано през 30-те години. По проницателната бележка на Дж. Р. Кларк – най-твърдият и консервативен защитник на американските бондхолдери – „едно облигационно право *(a bond claim)* е най-ниското възможно международно вземане... *зависещо почти изключително от добрата воля на длъжника. Най-важният елемент тук не е възможността, а желанието да се плаща*"[12]. А Ройъл Тилър, който представлява ФК в Будапеща в продължение на 14 години*, обобщава още по-категорично проблема. „Думите залог, обезпечение, ипотека и гаранция, пише той, създават погрешно впечатление... у носителите на облигации. Бързо става ясно, че реализацията на тези обезпечения не може да се постигне при същите условия... както при вътрешните заеми, освен ако заложените активи или приходи се намират извън националната територия на длъжника... *Докато двете страни имат желание да си сътрудничат, никой не гледа договорите, а в момента, в който една от страните започне да претендира за права, записани в договора, сътрудничеството приключва.*"[13] Развитието на събитията около българските държавни дългове след 1932 г. напълно потвърждава това неписано правило.

---

* Той заема в Унгария същата позиция, която в София имат Рене Шарон и Жан Вато.

За замъгляване на реалността допринасят заслепението (невежеството) на дребните спестители, но и манипулациите на банките емитенти♦. Нездравият ажиотаж се подклажда от самите банки, които „приучават публиката да разчита на залозите и защитните клаузи на заема вместо да установят платежоспособността и надеждността на страната длъжник... Тези клаузи наблягат на сигурността, при пълното съзнание, че обещанията са съвършено неангажиращи... Банкерите със сигурност са знаели от самото начало, че залозите нямат никаква стойност... Те са знаели например, че единствената ефективна гаранция за един външен заем е *прекият контрол* на кредитора върху митническите сборове на длъжника"[14]. В основата на бурите около облигационните заеми стои и манипулираното смесване на външни с вътрешни облигации в представите на дребните инвеститори. При промоцията на емисията масовият инвеститор далече не винаги си дава сметка, че когато насреща му стои суверен, който отказва да плаща, портьорът може само да приеме споразумение за преструктуриране на дълга или да не получи нищо.

Въпреки оплакванията на кредиторите, опитите на длъжника да *заобиколи* договорените гаранции завършват с променлив успех. Резултатът зависи от лостовете на разположение на едната и другата страна. През 1922 г. например между МСК и българското правителство се води продължителен и остър спор около „залагането" на митниците срещу репарационните задължения, който приключва с отстъпка на България. По всички заемни договори кредиторите получават фактически права и лостове да блокират българското законодателство (особено данъчното), свързано със залозите. Конфликти по този повод възникват непрестанно. Така в края на 1923 г. правителството променя закона за гербовия налог, който е един от залозите по предвоенните заеми. В тази стъпка кредиторите виждат прецедент за нарушаване клауза от договора без предварителна консултация с тях. Българският външен министър е привикан като виновен ученик и от него категорично се иска да прокара през Министерския съвет настояването на портьорите. Френският пълномощен министър в София (а не делегатът в МСК) все пак решава, че публичното анулиране на указ, подписан от царя, е прекалено. За сметка на това, ултимативно (за 24 часа) се поставя въпросът за писмо от ДДД, в което дирекцията да признае условията на кредиторите. „След няколко часа, както обикновено се случва в Ориента, беше изпратено едно първо, неприемливо, писмо. От тона, с който то

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

беше прието, те разбраха, че ние няма да се съгласим на полумерки." Следва вече „задоволителен" отговор от Министерството на финансите, което *де факто* (но не публично) отменя указа. „Смятаме, че след урока, който беше даден на българската администрация... тя за известно време повече няма да опитва отново, и оттук нататък договорите ще бъдат спазвани в буквата и в духа си."[15]

Заобикалянето се оказва по-ефикасен лост в ръцете на длъжника при залога на тютюневите бандероли. По правило в кризисни ситуации кредиторът заплашва правителството с отказ да му предостави бандеролите и дори със сезиране на залога. Това би разстроило цялата търговия с тютюни и би засилило контрабандата, а заедно с „потъването" на търговията биха се стопили и данъчните приходи на държавата. Става дума за сериозен макроикономически шок, който в определени моменти може да предизвика брожения сред производители и търговци. Същевременно в схемата с бандеролите е налице и елементарна вратичка за заобикаляне на залога от длъжника. До „отварянето" ѝ се стига твърде рядко, но когато това става, заплахата се оказва ефектен блъф. Такъв е вече коментираният случай от лятото на 1932 г. (непосредствено след мораторуима), когато правителството декларира, че поради отказ на представителя на портьорите да му предостави бандеролите, то ще започне изработването им в Държавната печатница. Това не се случва само защото при крайно опънатите нерви кризата е решена с компромис.

Играта със заобикаляне на залозите е част от очакванията на кредиторите. Потвърждава го например постъпката на БНБ през 1934 г. за заем от 10 млн.фр., с който банката желае да увеличи резервите си и да разшири емисията. Българската страна предлага „натурални" гаранции под формата на жито, заедно със съответното разрешително за износ, но обезпечението се оказва недостатъчно. Французите, с които се преговаря, приемат рисковете за прекомерни. Те виждат две възможни опасности: отнемане на разрешителното преди реализиране на залога; промяна в законовите уредби, с които да се забрани репатриране на девизните постъпления от износа. „Законодателното" подкопаване на залозите се разглежда като напълно реален риск. *На варварски нрави – варварски гаранции:* единствено приемливо обезпечение за потенциалния кредитор се оказва складирането на зърното в свободно пристанище и правото то да бъде реализирано директно в случай на пропуснато плащане от длъжника. Алтернативният обсъждан вариант е пари изобщо да не се трансферират ефективно, а целият аванс да остане блокиран във Франция като гаранция. (Подобна схема е използвана в Румъния.)[16]

Разбира се, нищо не може да спаси кредитора от простата *експроприация* на залога. Съдбата на „руските заеми" след революцията е най-известният случай. Агонията на българските предвоенни заеми след 1948 г. е също показателна♦. При комунистическия режим и дума не може да става за сезиране на колатерал в страната или за поглед отвън върху местното данъчно (или каквото и да било друго) законодателство.

♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Мораториумът от 1932 и след това.*

Залозите изглеждат *пълна* илюзия най-вече в очите на кредитори, изправени пред обявена несъстоятелност на суверенен длъжник. Но ако обезпеченията могат да бъдат обезценявани, заобикаляни или експроприирани, то те не са лишени от *„относителна" стойност.* Няма съмнение, че *по-добре гарантираните заеми са действително по-защитени.* Убедително потвърждение е различното третиране на българските предвоенни дългове при договарянето на частичните мораториуми от 20-те години. Нека припомня, че по споразумението от 1924 г. най-обезпечените заеми от 1902, 1904 и 1907 г. са ревалоризирани по 42% от златната клауза, при по-слабо обезпечените кредити от 1892 и 1896 г. ревалоризацията е 32%, докато за необезпечения „австрийски" заем от 1909 г. тя е 30 процента. Нееднаквото отношение се запазва и със споразумението от 1926 година[17]. Накрая, след мораториума от 1932 г., различната степен на защита се отразява при договореностите за предвоенните заеми и за тези под егидата на ОН (Бежанския и Стабилизационния). Ако по първите портьорите успяват да получат през най-тежките 1932–1939 г. сумарно около 1/3 от договорните „златни" лихви, то по вторите този процент (според силата на залозите) е едва 13–18[18]. Дългата ръка на залога се чувства дори в „отвъдния свят" на социализма – окончателното ликвидиране на остатъците от докомунистическите дългове става по различни „ставки", в зависимост от силата на гаранциите. В този съвсем немаловажен, *относителен* смисъл колатералът има решаващо значение.

Второ съществено уточнение е, че здравината на залозите е отчитана, в явна или неявна форма, от пазарните рискови премии и от борсовите курсове на книжата. Страната (и регионът) носят специфичен политически и икономически риск, който Буске обобщава още през 1911 г. така: „Само в режима на гарантираните заеми, пише той, една Балканска страна може да намери най-добрата защита срещу колебанията в нейните титри, дължащи се на сериозни политически сътресения. Носителите на облигации знаят, че каквито и да са промените в политиката, техният залог остава непокътнат и не може да бъде компрометиран нито от една война, нито от отстъпване на територии, нито от държавен фалит."[19] Крахът на предвоенния финансов и политически свят след 1919 г. показа, че тези защити са недостатъчни за запазване на целия капитал, но дори и в крайно драматичните следвоенни условия те продължават да осигуряват частичната му протекция.

У нас, както и в повечето периферни държави, на въпросните допълнителни гаранции традиционно се гледа като на незаслужени „морални" санкции, които накърняват националното достойнство. Всъщност става дума за рационална пазарна оценка на икономическата надеждност на страната и за сигурността на обезпеченията, които тя предлага. Без тях България не би успяла да получи повечето от външните заеми, превърнали се във важна опора на нейното развитие.

Тялото: човешкият контрол

Заедно със символиката на вещите и парите идва и символиката на *присъствието*. А обществената чувствителност е така устроена, че по-видима и дразнеща за нея е *телесната* (личностната) зависимост – физическото битуване, жестовете и поведението на лица, упълномощени да осъществяват контрол върху икономиката на страната.

Оплакванията от икономическата зависимост, които избуяха с началото на прехода, идват до голяма степен от непознаване на историческия фон. Една от основните опорни точки в разбирането не само на стопанското, но и на културното, и на политическото минало на България, е обстоятелството, че *практически без прекъсване* страната е под пряко външно наблюдение. Представителят на банките, отпуснали „животоспасяващ" аванс през 1900 г., делегатът по „френските" заеми от 1902, 1904 и 1907 г., комисарят на ОН по Бежанския и Стабилизационния заем, техническият съветник на ОН към БНБ – това е галерията от длъжностни лица, упражнявали с персоните си икономическата условност върху българската икономика преди 1944 година. През комунистическия режим тези (и много други) функции се изпълняваха от повсеместно проникналите легиони съветски контрольори и от техните български наместници. Достигнат бе връх на непосредственото (персонално) управление отвън, когато например в номенклатурно отношение (според ползваните привилегии) посланикът на СССР е изрично приравнен към членовете на Политбюро, а водещите съветски съветници стоят наравно с българските министри[20]. След 1991 г. всъщност само бе възстановена и обогатена предвоенната *форма* на една *непрекъсвана* историческа нишка. Това, което за поколението на прехода отначало изглеждаше ново и необичайно, е съпътствало цялата ни модерна стопанска история.

Изкушението да се тръгне по линията на марксисткото клише, като се клейми външната зависимост, винаги е било голямо[21]. Марксизмът тук дори не е оригинален – официалната историография просто свръхекспонираше визия, която трайно присъства и преди нея в общественото усещане за икономическата връзка на България с външния свят. Но да се остане на тази плоскост, означава да се игнорира механиката на финансовите пазари, да не се отчита „интересът на другия", икономическата рационалност да се подмени от нормативен морал.

С настаняването в България на МВФ, Световната банка, Европейската комисия, та дори и на частни контролиращи субекти* се стигна докрай в линия, заложена още от отиващия си XIX век. Това е логиката на персоналния мониторинг, който се опира на силен институционален тил и борави с предоставените му ефективни залози и инструменти за натиск. Наблягам върху *личното* присъствие, доколкото то въплъщава същината на принципа. А тя е, че за страни в тежка дългова ситуация безличните пазари (чрез своите оценки и котировки) не се приемат от кредиторите за достатъчно надеждна „преса". Търси се допълване, заостряне и фокусиране на пазарния натиск посредством всекидневния контрол на „наместника".

---

* Пресен е примерът с британската Crown Agent в митниците.

Присъствие на външни представители с по-ограничени права има и преди 1902 година. Но персонификацията на външния контрол достига завършен вид с настаняването в София на Жорж Буске като делегат на носителите на български облигации по заема от 1902 година. Самото му назначение е ясен сигнал за ескалация на контрола. Ако събирането на обезпечението по аванса срещу съкровищни бонове от 1900 г. (акциза върху тютюна) е възложено на БНБ, то с новия заем тази дейност е прехвърлена на представителя. БНБ се приема от кредиторите като послаба гаранция срещу евентуално посегателство на българското правителство върху заложените приходи, отколкото непосредственият *личен* контрол на наместника върху залога чрез тютюневите бандероли. По-късно (до 1912 г.) Буске съвместява същата функция и за заемите от 1904 и 1907 година. Ето защо най-уместно е в принципа да се проникне чрез конкретния казус.

За травмираното от външния контрол обществено съзнание Буске бързо се превръща в емблематична фигура. Посветените му пасажи в спомените на Ив. Салабашев, описващи мястото на делегата в малкото софийско общество, са от редките случаи на сполучлива белетристика в иначе безцветната българска стопанска мемоаристика*.

Силната персонификация на една обществена функция неизбежно я митологизира. За да се стъпи на земята и да не се смесват жанровете, нека очертая „обективната" позиция на представителя. Истинска находка са пазените в архивите на Париба договор между банката и Буске (сключен за десет години) и инструкциите, които получава при заминаването си в София.

Институционалният му статут се определя от три опорни точки. Преди всичко е представител пред правителството на страната длъжник на 500 хил. притежатели на нейни облигации[22]. В това е първият източник на самочувствието и силата му. По-нататък, Буске е избран и назначен, според Салабашев, от „най-силната банка в света". Неговата представителност и легитимност формално произтичат от мандата на портьорите, но реалната му власт се крепи на Париба. В договора му е записано, че „трябва да се придържа в цялата си дейност към инструкциите, дадени му от банката"[23]. Тя може и да го отзове след изплащане на обезщетение. Накрая, Буске получава и официалната санкция на френската държава. Формулата, по която е въведен в България, става предмет на дълги спорове, като се превръща в една от острите „символни войни". В крайна сметка, без да получи пълна дипломатическа инвеститура, делегатът е „назначен от Париба и нотифициран на българското правителство от Френската легация в София".

---

* Вж. по-нататък. Години по-късно Свобода Бъчварова прави от Жорж Буске дори романизиран герой в: Земя за прицел. (т. 2. Наследникът). С., Фондация Българска наука и култура, 2006. (I издание 1985 г.)

Самата процедура по назначаването е малък шедьовър на френската бюрократична култура. В съгласуването на кандидатурите участват министерствата на външните работи и на финансите, които правят предложения до Париба. (Припомням, че става дума за *частна* банка.) При това, за разлика от Париба, френското правителство може във всеки момент да го отзове без обезщетение.

Сред насложилите се зависимости, представителства и взаимно засичащи се гаранции съществува определена йерархия. От гледна точка на делегата, „върховенството" принадлежи на портьорите, чиито интереси е призван да защитава. Буске формулира много ясно тази подчиненост. „Правителството на [Френската] Република, пише той, което е дало съгласието си за котиране на заема само при наличието на подобни клаузи (някои от които всъщност то сам е продиктувало), е морално ангажирано към портьорите не само да не ги променя, но и да се противопоставя с всички средства те да бъдат променяни... Делегатът е под специалната закрила на международното право... Той не е пълномощник на една банка, а представител на носителите на облигации. Интересите, които защитава, са не тези на търговска фирма, а сигурността на портьорите и спазването на договорите. Той може в повечето случаи да получава инструкции от Париба, но само доколкото те са в съгласие с поверената му мисия за надзор."[24]

Тази картина за мисията на делегата е стриктно съобразена с буквата на неговия статут. Но фактическото положение е друго. Центърът на икономическа власт и икономическа условност не е сред масата пръснати (макар и частично организирани) портьори. Тя произтича от мощта на банката емитент и е умножена (чрез координирани ходове) със силата на френската държава. Потоците от кореспонденция на Буске не са с портьорите, а с Париба. Неговата кариера и регалии зависят от тази банка. И въпреки че през междувоенните години тежестта на Асоциацията на портьорите нараства, Париба не изпуска контрола си върху делегата.

Ясно е, че френски получиновник, полубанков служител с подобен институционален статут и номенклатурен ранг, попаднал в провинциална София от началото на XX в., неизбежно се превръща в ключова фигура. Той олицетворява икономическата власт, извираща веднъж от самия заем и втори път от банката и държавата, стоящи зад него. Представителят става част от софийското „общество", демонстриращ положение, което изглежда неземно на българските му партньори.

Статутът му бързо ражда митове. В спомените си Салабашев например говори за заплата на Буске от 100 хил.фр. (двойно по-голяма от тази на френския пълномощен министър и осемкратно по-висока от тази на български министър)[25]. От неговия договор се вижда, че на делегатството в действителност са отпуснати годишно общо 75 хил.фр., от които 62.6 хил. отиват за разходи по персонала. За делегата са предвидени 30 хил. (+ 5 хил.фр. представителни). Полага му се и безплатно жилище, което обзавежда за собствена сметка. Разбира се, дори тези суми (поети от българския бюджет) са напълно достатъчни, за да заслепят местния елит.

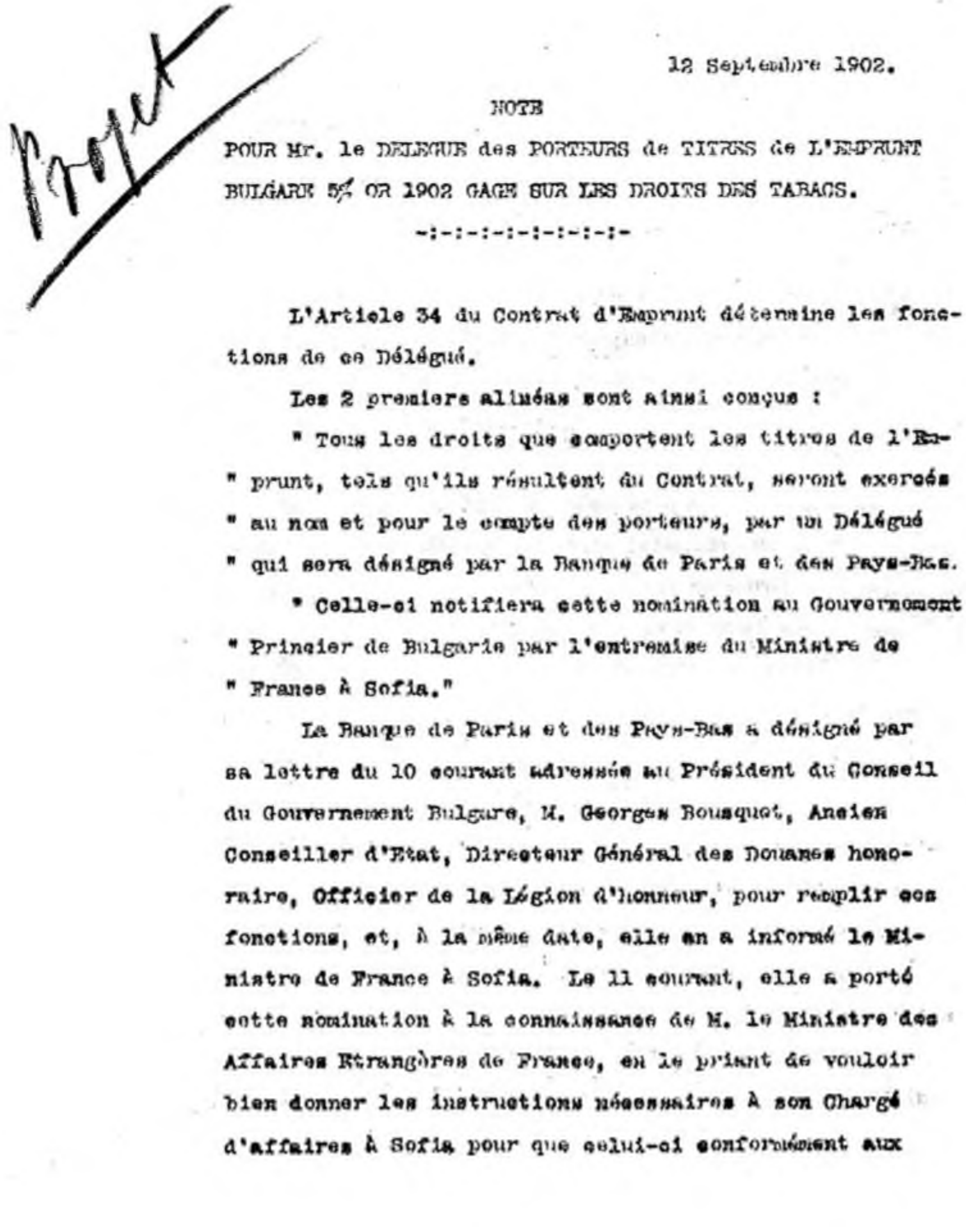

Projet

12 Septembre 1902.

NOTE

POUR Mr. le DELEGUE des PORTEURS de TITRES de L'EMPRUNT BULGARE 5% OR 1902 GAGE SUR LES DROITS DES TABACS.

-:-:-:-:-:-:-:-:-

L'Article 34 du Contrat d'Emprunt détermine les fonctions de ce Délégué.

Les 2 premiers alinéas sont ainsi conçus :

" Tous les droits que comportent les titres de l'Em-
" prunt, tels qu'ils résultent du Contrat, seront exercés
" au nom et pour le compte des porteurs, par un Délégué
" qui sera désigné par la Banque de Paris et des Pays-Bas.

" Celle-ci notifiera cette nomination au Gouvernement
" Princier de Bulgarie par l'entremise du Ministre de
" France à Sofia."

La Banque de Paris et des Pays-Bas a désigné par sa lettre du 10 courant adressée au Président du Conseil du Gouvernement Bulgare, M. Georges Bousquet, Ancien Conseiller d'Etat, Directeur Général des Douanes honoraire, Officier de la Légion d'honneur, pour remplir ces fonctions, et, à la même date, elle en a informé le Ministre de France à Sofia. Le 11 courant, elle a porté cette nomination à la connaissance de M. le Ministre des Affaires Etrangères de France, en le priant de vouloir bien donner les instructions nécessaires à son Chargé d'affaires à Sofia pour que celui-ci conformément aux

Първите страници от инструкциите на Париба за Жорж Буске и от договора между тях

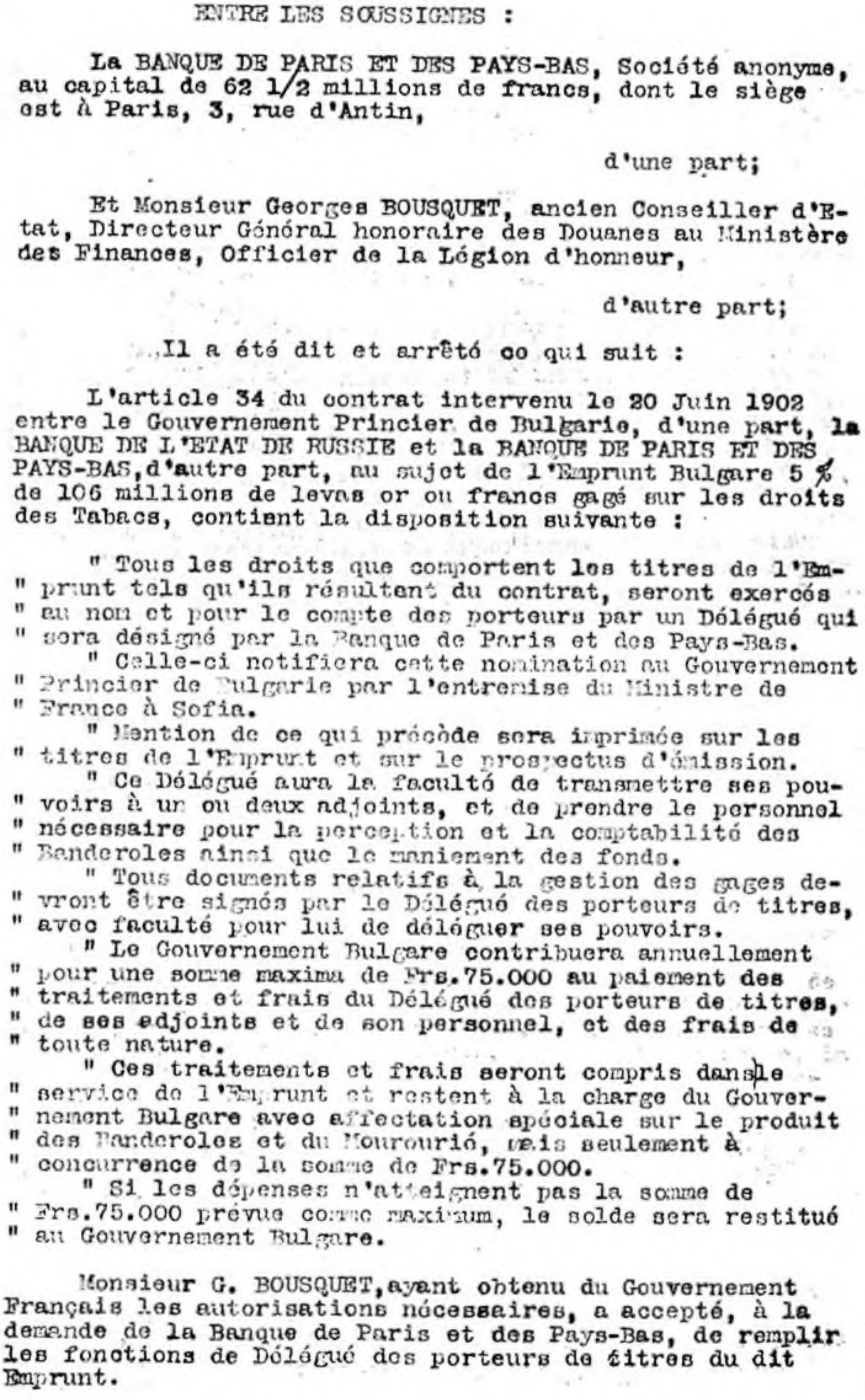

ENTRE LES SOUSSIGNES :

La BANQUE DE PARIS ET DES PAYS-BAS, Société anonyme, au capital de 62 1/2 millions de francs, dont le siège est à Paris, 3, rue d'Antin,

d'une part;

Et Monsieur Georges BOUSQUET, ancien Conseiller d'Etat, Directeur Général honoraire des Douanes au Ministère des Finances, Officier de la Légion d'honneur,

d'autre part;

Il a été dit et arrêté ce qui suit :

L'article 34 du contrat intervenu le 20 Juin 1902 entre le Gouvernement Princier de Bulgarie, d'une part, la BANQUE DE L'ETAT DE RUSSIE et la BANQUE DE PARIS ET DES PAYS-BAS, d'autre part, au sujet de l'Emprunt Bulgare 5 % de 106 millions de levas or ou francs gagé sur les droits des Tabacs, contient la disposition suivante :

" Tous les droits que comportent les titres de l'Em-
" prunt tels qu'ils résultent du contrat, seront exercés
" au nom et pour le compte des porteurs par un Délégué qui
" sera désigné par la Banque de Paris et des Pays-Bas.
" Celle-ci notifiera cette nomination au Gouvernement
" Princier de Bulgarie par l'entremise du Ministre de
" France à Sofia.
" Mention de ce qui précède sera imprimée sur les
" titres de l'Emprunt et sur le prospectus d'émission.
" Ce Délégué aura la faculté de transmettre ses pou-
" voirs à un ou deux adjoints, et de prendre le personnel
" nécessaire pour la perception et la comptabilité des
" Banderoles ainsi que le maniement des fonds.
" Tous documents relatifs à la gestion des gages de-
" vront être signés par le Délégué des porteurs de titres,
" avec faculté pour lui de déléguer ses pouvoirs.
" Le Gouvernement Bulgare contribuera annuellement
" pour une somme maxima de Frs.75.000 au paiement des
" traitements et frais du Délégué des porteurs de titres,
" de ses adjoints et de son personnel, et des frais de
" toute nature.
" Ces traitements et frais seront compris dans le
" service de l'Emprunt et restent à la charge du Gouver-
" nement Bulgare avec affectation spéciale sur le produit
" des Banderoles et du Mourourié, mais seulement à
" concurrence de la somme de Frs.75.000.
" Si les dépenses n'atteignent pas la somme de
" Frs.75.000 prévue comme maximum, le solde sera restitué
" au Gouvernement Bulgare.

Monsieur G. BOUSQUET, ayant obtenu du Gouvernement Français les autorisations nécessaires, a accepté, à la demande de la Banque de Paris et des Pays-Bas, de remplir les fonctions de Délégué des porteurs de titres du dit Emprunt.

PARIBAS 77

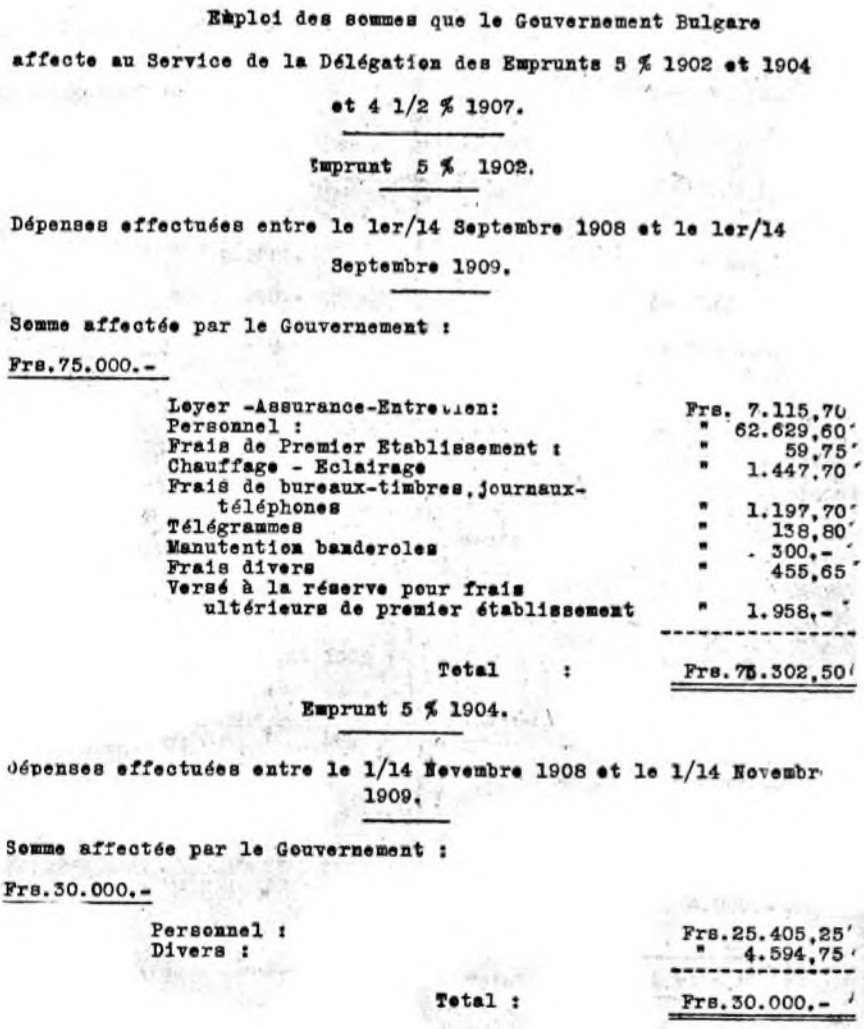

Emploi des sommes que le Gouvernement Bulgare affecte au Service de la Délégation des Emprunts 5 % 1902 et 1904 et 4 1/2 % 1907.

Emprunt 5 % 1902.

Dépenses effectuées entre le 1er/14 Septembre 1908 et le 1er/14 Septembre 1909.

Somme affectée par le Gouvernement :

Frs.75.000.-

Loyer -Assurance-Entretien:	Frs. 7.115,70
Personnel :	" 62.629,60
Frais de Premier Etablissement :	" 59,75
Chauffage - Eclairage	" 1.447,70
Frais de bureaux-timbres, journaux-téléphones	" 1.197,70
Télégrammes	" 138,80
Manutention banderoles	" 300,-
Frais divers	" 455,65
Versé à la réserve pour frais ultérieurs de premier établissement	" 1.958,-
Total :	Frs.75.302,50

Emprunt 5 % 1904.

Dépenses effectuées entre le 1/14 Novembre 1908 et le 1/14 Novembr 1909.

Somme affectée par le Gouvernement :

Frs.30.000.-

Personnel :	Frs.25.405,25
Divers :	" 4.594,75
Total :	Frs.30.000.-

PARIBAS 83

Годишен бюджет на делегатството на носителите на облигации на българските държавни заеми 1902, 1904, 1907 (септември 1908–септември 1909)

Със следващите заеми издръжката на делегатството се увеличава, макар и не пропорционално. Така, от 1904 г. тя нараства с 30 хил.фр., а от 1907 г. – с още 15 хил. франка. От различните документи става ясно, че „по домашному" са използвани всички вратички за допълнително изсмукване на българската държава. Бюджетът на делегатството за 1908/1909 г. показва, че цялата добавка за 1907 г. отива за увеличаване заплатите на персонала – с 10 хил.фр. на Буске, с 2 хил. на заместника му, с 500 на техническия персонал и със 100 на преводача![26] С това заплатата на Буске достига 58 хил. франка. По-късно министърът на финансите Лазар Паяков ще бъде обвиняван, че през 1907 г. увеличава възнаграждението на Буске, ма-

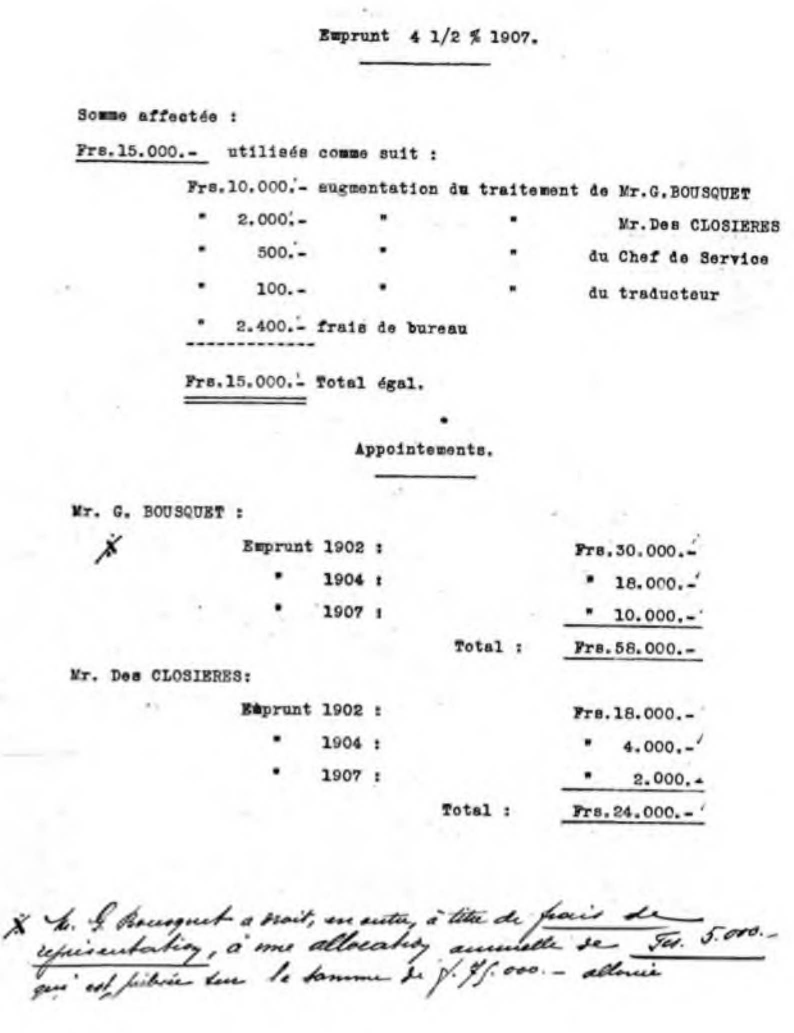

Emprunt 4 1/2 % 1907.

Somme affectée :

Frs.15.000.- utilisée comme suit :

Frs.10.000.-	augmentation du traitement de	Mr.G.BOUSQUET
" 2.000.-	" "	Mr.Des CLOSIERES
" 500.-	" "	du Chef de Service
" 100.-	" "	du traducteur
" 2.400.-	frais de bureau	
Frs.15.000.-	Total égal.	

Appointements.

Mr. G. BOUSQUET :

X	Emprunt 1902 :	Frs.30.000.-
	" 1904 :	" 18.000.-
	" 1907 :	" 10.000.-
	Total :	Frs.58.000.-

Mr. Des CLOSIERES:

Emprunt 1902 :	Frs.18.000.-
" 1904 :	" 4.000.-
" 1907 :	" 2.000.-
Total :	Frs.24.000.-

X M. G. Bousquet a droit, en outre, à titre de frais de représentation, à une allocation annuelle de Frs. 5.000.- qui est prélevée sur la somme de f. 75.000.- allouée

PARIBAS 83

Паричните възнаграждения на Жорж Буске и Фернан Деклозиер

кар че след като уведомява Народното събрание, не получава изрично одобрение от него[27].

Борбата за разширяване на личните облаги също не престава. През 1921 г. е гласуван специален закон, с който българското правителство препотвърждава, че предоставя на делегата безплатно – но този път мебелирано – жилище и увеличава издръжката на службата му от 120 на.150 хил. лева[28].

Изключително интересен документ за механиката на прекия външен контрол е инструкцията за представителя на портьорите, подписана от директора на Париба[29]. В архивите на банката се намират два екземпляра, подготвяни с десет години интервал, за Ж. Буске и за М. Шарло. Това са практически идентични текстове, като единствените допълнения във втория вариант се отнасят до отстъпките, отвоювани междувременно от България.

Инструкцията преди всичко отграничава периметъра на френския дипломатически представител в София от този на делегата. Рангът на последния е по-нисък, но ударната сила на двамата се комбинира при всеки конфликт с българската страна. В документа са посочени с най-големи детайли правилата по устройване и функциониране на делегатството. За всяко едно от тях се иска съгласуване и одобрение от Париба.

От самия текст на договорите за заем произтичат редица права на делегата върху българското законодателство. Той е длъжен „да изучава събирането на даньците, на бандеролите, законодателството по тези даньци, преследването на контрабандата и на измамите". Трябва да сигнализира при всяка констатация за нарушаване или лошо прилагане на въпросните закони. Има практическо право на вето върху всички промени, засягащи даньците, преотстъпени като залог по заемите, и по този начин пряко контролира фискалната политика на страната.

В инструкцията е записано ключовото му задължение да дава изричното си съгласие при всяка промяна в законите, регулиращи паричната емисия на БНБ. Банката не може да сече нови сребърни монети и да емитира книжни пари без разрешение на делегата. (Това право обаче ѝ се признава безусловно по време на война.) Основна негова функция е да следи конюнктурата и най-вече всички заплахи за стабилността на българския лев. „Ако установи, че с погрешни, неудачни или непремерени мерки правителството предизвиква загуби от курса", делегатът е длъжен да предупреди банката, българското правителство и (при отказ от негова страна да реагира) френската легация в София.

В моменти на напрежение става ясно, че делегатът тълкува статута си изключително разширително. През 1910 г. например твърди, че „договорите за заем са специални, неприкосновени закони, които отменят общите закони в случай на конфликт. Българската страна полага постоянни усилия да вкара дейността на представителя в рамките на *общите* закони, докато всъщност именно техните рамки трябва да се направят по-гъвкави и да се разширят, за да бъдат хармонизирани със заемните договори"[30]. При подобна философия, цялото национално законодателство е фактически подчинено на заемните условия.

Ритуалното свещенодействие в изградената механика е закупуването на тютюневите бандероли от българската държава. Бандеролите се продават от делегата на министъра на финансите в партиди от най-малко 100 хил.фр., като последният е задължен да изкупи поне 4.2 млн.фр. (5.7 млн. след заема от 1904 г.) всяко полугодие. Министърът, на свой ред, ги продава на фабрикантите. Бандеролите са валидни само през текущата година. Неизползваните наличности в края на годината се унищожават и заместват с нови.

С получените суми делегатът фактически образува гаранционен фонд, който предпазва кредиторите от евентуални затруднения при събирането на заложените

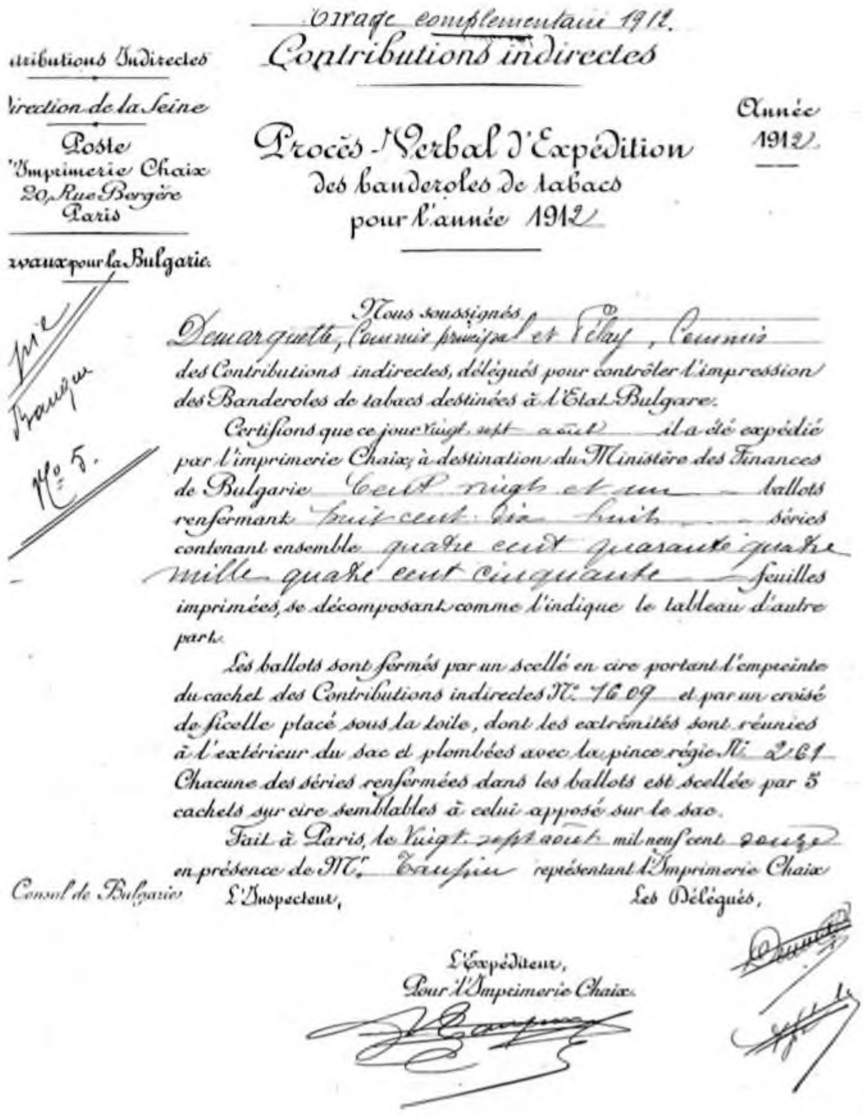

Tirage complementaire 1912.

Contributions indirectes

ributions Indirectes

irection de la Seine

Poste
'Imprimerie Chaix
20, Rue Bergère
Paris

vaux pour la Bulgarie.

Année
1912

Procès-Verbal d'Expédition
des banderoles de tabacs
pour l'année 1912

Pie
Banque

N° 5.

Nous soussignés Demarquette, Commis principal et Pelay, Commis des Contributions indirectes, délégués pour contrôler l'impression des Banderoles de tabacs destinées à l'Etat Bulgare.

Certifions que ce jour vingt sept août il a été expédié par l'imprimerie Chaix, à destination du Ministère des Finances de Bulgarie cent vingt et un ballots renfermant huit cent dix huit séries contenant ensemble quatre cent quarante quatre mille quatre cent cinquante feuilles imprimées, se décomposant comme l'indique le tableau d'autre part.

Les ballots sont fermés par un scellé en cire portant l'empreinte du cachet des Contributions indirectes N° 7609 et par un croisé de ficelle placé sous la toile, dont les extrémités sont réunies à l'extérieur du sac et plombées avec la pince régie N° 261. Chacune des séries renfermées dans les ballots est scellée par 5 cachets sur cire semblables à celui apposé sur le sac.

Fait à Paris, le vingt sept août mil neuf cent douze en présence de Mr Taufin représentant l'Imprimerie Chaix

Consul de Bulgarie

L'Inspecteur,

Les Délégués,

L'Expéditeur,
Pour l'Imprimerie Chaix.

PARIBAS

Протокол, съставен при изпращане бандеролите за тютюна от печатницата Chaix във Франция до българското Министерство на финансите

данъци. На всеки падеж трансферира от фонда погашенията към Париба. Процедурата е най-внимателно регламентирана. „Физическото" манипулиране с бандеролите се извършва съвместно от делегата и от специалния комисар на правителството, който държи втория ключ на хранилището с бандеролите. Според договора това лице е посредник при всеки спорен въпрос между представителя и държавата.

Съществен аспект на „технологията" е превръщането на левовите постъпления от бандеролите в девизи. Отстъпка, направена на българската страна в тази област, е даденото ѝ право (след 1906 г.) да използва чекове, за да избегне поскъпото плащане в брой. Малка победа във войната на символи около физическото присъствие е замяната на дразнещото пряко прихващане на заплатата на делегата от „бандеролните" приходи с фиксирана полугодишна „субсидия" в редовния държавен бюджет. От Париба тази промяна е представена като „любезен жест". Накрая, третата отвоювана територия се отнася до начина на доставянето на бандеролите. По договора от 1902 г. българското правителство е напълно изключено от този процес. След дълги полемики то успява да се намеси, като му се дава достъп до договарянето на цени, срокове и други търговски параметри. Това е едно от най-ревностно пазените права на делегата: в инструкциите си Париба настоява той „да не забравя нито за момент, че трябва да има директна връзка между него и фабриканта на бандеролите, за да не се допусне българското правителство да установи зад гърба му пряк контакт с фабрикантите". Всички тези отстъпки добре илюстрират терена, на който се води борбата между длъжник и кредитор. На пръв поглед чисто формални въпроси придобиват реално и осезаемо значение. Процедурата е съществен елемент от гаранциите по заема.

Силата на кредитора има и по-незрими измерения. Със своето положение в София, делегатът на портьорите се превръща в част от българския истеблишмънт. Неговата кореспонденция е свеж извор на оценки за положението в страната. Писмата му образуват галерия от словесни портрети, които са сред точните и остри характеристики за наши държавници. В същото време написаното е и безстрастен коментар на политическия куклен театър. Делегатите имат пряк достъп до премиери и министри, споделящи често свои все още сурови проекти и намерения.

Влиянието на представителя идва и от уникалния му достъп до данни, факти, слухове... Най-лесно е да се каже, че това е „икономически шпионаж". Но всъщност самите права на представителите, предоставени им от договора, ги правят полюс (и генератор) на икономическата и политическата информация. А с това и един от полюсите на властта в България.

Икономическата условност, разписана с трите „френски" заема от началото на XX в., е променяна само при разклащане на някои от устоите ѝ – дипломатическия статут на България, положението на Франция в международната общност, икономическата мощ на Париба, представителството на портьорите... Именно по тези линии е идвало новото във външната икономическа зависимост на България. Всеки критичен епизод в това отношение (водещ до затягане или отпускане) е сам по себе си интересен. Подробната хроника на тези събития несъмнено заслужава внимание, но тук маркирам само няколко по-показателни случая.

Вероятно най-известният е „виенският" заем без гаранции и без телесен външен контрол от 1909 г., който е в пряка връзка с извоюваната година по-рано независимост на страната♦. До този момент заемите са подписвани с васалното на Турция Княжество, като в една или друга степен копират модела на контрол, наложен още от XIX в. на сюзерена. Операцията на Винербанк създава един непознат прецедент.

Отменянето на режима на капитулациите за независима България е следващ повод да се направи опит за разклащане механиката на „персоналната" икономическа условност. Преговорите с Франция по този повод се проточват няколко години.

Премахването на капитулациите има пряко отражение върху положението на делегата по заемите в София. Тревожната, почти паническа, реакция на Буске е симптоматична, а отношенията му с българската държава отново се обличат в символични жестове. Такъв е искането на финансовия министър Салабашев да подчини сметките на делегатството на българската Сметна палата, а делегатът да бъде обложен с патентен данък, от който е бил освободен до онзи момент. Неприемливата за Буске символика е, че с тези стъпки е напълно приравнен към презрените български чиновници. По-дълбокият мотив, който е истинският повод за тревога, е, че чувства сигурността си (даже физическата) застрашена. Неговата реакция е съвършено рационална – *в икономиката (както навсякъде в живота) всеки се стреми да запази добити привилегии и сигурност, дори когато съзнава, че те са прекомерни.*

Основната линия на защита на Буске е да превърне привидно „техническия" въпрос в политически. Той се опитва, и успява, да обвърже отмяната на капитулациите със специален режим на благоприятен арбитраж при всички спорове, отнасящи се до договорите за заем. През февруари 1912 г. делегатът получава удовлетворение по въпроса за патента. Накрая придобива и имунитет, нотифициран с официално писмо до френската легация[31].

Скромните стъпки към икономическа еманципация след 1908 г. приключват с войните. Техният изход отново изменя коренно политическия статус на България, а оттук и нейната икономическа зависимост. Обръчът се затяга с присъствието на МСК, разгледано специално по-нататък♦♦. Поредна промяна настъпва в края на 20-те години, с двата заема под егидата на ОН. Финансовият контрол започва да засяга непосредствено (а не косвено, както при делегата) цялостната макроикономическа политика на страната. И в този случай България е пасивен субект сред подвижната конфигурация на световните икономически и политически сили. Безразделният контрол на една от тях (Франция) вече не е възможен, което води до по-компромисната, „разделна" формула на надзор на ОН и до византийските интриги на многостранното икономическо попечителство.

♦ Вж. *Заемът от 1909 или слабостта на силния.*

♦♦ Вж. *Стопанската диктатура – екстремалната икономическа условност.*

ОН изгражда първообразите на съвременните форми на икономическа условност. До делегата на заемите се нарежда по-различният типаж на *комисаря/съветника* на една международна организация. Дипломатическата обагреност на външната зависимост се засилва чувствително в сравнение с предвоенните години. Носейки всички атрибути на един дипломатически представител, комисарят вече няма проблемите и „ограниченията" на делегата.

Публичният дебат по Стабилизационния заем от 1928 г. дава повод за нов сблъсък между „реалистите" и „патриотарите" по въпроса за непосредствения личен контрол. Проблемът за пореден път застава в центъра на вниманието и отново се възприема като най-болезненото посегателство върху икономическия суверенитет на страната. Според протокола от 8 септември 1928 г., към БНБ се назначава съветник, посочен от Съвета на ОН и назначен от българското правителство. Той се ангажира да работи добросъвестно в интерес на БНБ, да спазва устава ѝ и служебните тайни на институцията. В изпълнение на своите функции съветникът следва да действа, доколкото това е възможно, чрез посредничеството на управителя на БНБ и в консултации с него. Комисарят присъства със съвещателен глас на всички заседания на Управителния съвет и Управителния комитет. Неговата основна функция е да следи дали решенията на управителя и на ръководните тела на банката не противоречат на устава ѝ. При преценено нарушение има право на отлагателно вето, като решението не влиза в сила, докато не се постигне съгласие между съветника и Управителния съвет или арбитраж на лице, избрано от Съвета и комисаря на ОН. Всяка промяна в закона за БНБ трябва изрично да е одобрена от съветника. Протоколът предвижда и фигурата на комисар на българското правителство с аналогични права на отлагателно вето и на протест срещу смятаните за противоуставни решения. Мандатът на съветника е не по-кратък от две години. Общата формулировка обаче е разтеглива – той ще остане до момента, в който Съветът на ОН прецени, че постигнатата финансова и парична стабилизация в България е достатъчно надеждна[32]. В дипломатическа, но много твърда форма тук са циментирани изключителни институционални права на външния контрол. А присъствието на техническия съветник към БНБ се проточва далече отвъд първоначалните намерения до... 1940 година.

Проблемът е фокусиран върху поста в БНБ, макар че комисар на ОН се настанява в София още през 1926 г. във връзка с Бежанския заем. Въпреки неговите икономически правомощия, на дейността му се гледа с по-леко око. Заемът (и присъствието на комисаря Шарон) се възприемат в по-голяма степен като хуманитарна операция, призвана да реши един остър социален проблем.

Полярните обществени позиции към този нов механизъм на мониторинг се резюмират лесно.

Точен изразител на неговите противници е Боян Смилов. „Но господа, кого контролира техническият съветник, риторично пита той. Ние контролираме изпълнителната власт... ние ще трябва, независимо от нашия контрол, да подложим цялата наша работа под контрол на друго лице, което със специални доклади ще отнася в ОН, за да види как се реди българският бюджет... Чрез този текст на проектодоговора се посяга на суверенитета на Българската държава. Вие виждате правото на този „техник-съветник". Аз не зная защо е употребена думата „съветник"... след като този човек има право на вето. Очевидно това е, за да може да се притъпи лошото впечатление, че най-сетне българските финанси и изцяло българското стопанство ще се поставят под ръководната роля на един чужденец." Оттук, в кресчендо, се очертават старите травми на уязвеното национално достойнство. „След преминаването на БНБ на акционерен принцип ще последват железниците, мини „Перник" и т.н. И не знам какво ще остане в България, което не ще бъде дадено в ръцете на чужденци-управители, за да дойдем в онова положение, в което изпадна Турция след Руско-турската война, когато в турския народен организъм бяха се впили толкова много чужденци като ръководители и управители на всички турски учреждения."[33]

От другата страна, аргументацията в полза на заема е юридически и казуистично изпипана. В Народното събрание най-синтезирано я изразява Й. Фаденхехт. „Срещу този представител на чуждия капитал, който представлява заема – *а представлява го, за да пази интересите на банката [БНБ], защото интересите на банката съвпадат с интересите на чуждия капитал, който има интерес да си получи обратно парите, дадени в заем** – срещу този представител на чуждия капитал и българското правителство има един свой делегат там... (Неговите функции и права са идентични на съветника)... А в сега действащия закон за Народна Банка е предвидено, че ако Комисарят намери, че известно решение на УС е противно на закона, той го спира, но в три дни Административният съд трябва да се произнесе по този въпрос. Тук има пълна равнопоставеност на двете страни... Диктатура би било, ако личното мнение на този съветник би било решаващо. По какво съветникът може да възрази? Не по целесъобразността и полезността на отделните решения на УС, а само по закономерността на тези решения."[34]

Безсмислеността на спора днес изглежда очевидна. Но в неговия разгар се намират малко бистри умове, които да осъзнаят реалната ситуация. Най-просто и отрезвяващо тя е фиксирана от Ат. Буров. „Забравяте, че ние до вчера имахме МСК; вие забравяте, че от 1902 г. ние имаме чужденец, който държи ключа на касата, в която стоят гербовите марки и бандеролите на българските тютюни и че този контрольор не е делегат на ОН, а е делегат на банки с определени права. Какво сега очаквате... че девствеността на България е едва ли не осквернена, защото ОН ще има тук един делегат?"[35] Речта на Буров е изпратена с най-бурни овации.

---

* Еднопосочността на интересите в предвоенните заеми е постигана съвсем директно. БНБ участва в емисията, като закупува малка част от облигациите. Така тя се оказва заинтересована – наравно с чуждите кредитори – от избягване неплатежоспособността на българската държава.

Естествено, присъствието на съветника към БНБ оставя дълбоки следи в българската стопанска политика. Макар че след сключването на Стабилизационния заем тази функция се съвместява от Р. Шарон, който е (и остава) комисар на ОН по Бежанския заем, възможностите му за пряка намеса и контрол нарастват значително. След насочването на сумите от заема по сметките на предвидените фондове, Шарон получава правото да контролира тяхното използване. За всяко теглене на средства от тези сметки (при стриктно обяснение на предвидените разходи) се иска неговото разрешение, а при спорни въпроси той се обръща към ФК на ОН.

Правото на вето, формализирано или не, е използвано многократно от съветника, и то не се различава принципно от правата, упражнявани от МВФ. Обсъждането на бюджетните въпроси, в частност, е идентично на тона и духа на дискусиите, предхождащи подписването на днешните „писма за намерения": никоя *стендбай* програма не получава санкцията на фонда, без той предварително да е одобрил бюджета на „просителя".

През 1930 г. например Шарон отхвърля една от първите „аварийни" идеи за посрещане на кризата – изкупуване на зърнени храни от държавата със специални бонове, които да служат и за изплащане на данъците. Тази позиция е оценена от френския пълномощен министър в София като потвърждение за сполучливия избор на ОН. „Противопоставянето на БНБ, предизвикано от г-н Шарон, доказва, че ФК е направил добър избор като го е посочил да контролира тази институция."[36] Проектът е изменен и боновете придобиват много ограничени функции.

Ветото на съветника е възлово и за краткосрочното финансиране на бюджетния дефицит*. Всички разрешения за емисия на допълнителни съкровищни бонове стават с изричното му съгласие[37]. Той определя начина на тяхната употреба и спазването на условието тези бонове да се използват единствено за покриване на просрочия, а не за текущите нужди на бюджета[38].

Архивите на БНБ изобилстват с документи, които потвърждават ключовото място на съветника. Така през 1931 г. Управителният комитет на банката взема решение да предостави на Съкровището печалбата от сечене на сребърни монети „след писмено съгласие на Комисаря на ОН в България"[39]. Няколко месеца по-късно, отново „вследствие писмо на техническия съветник при Банката", Управителният съвет постановява да се задържи част от тази печалба за погасяване на държавния дълг към БНБ[40]. В друг документ се възразява на искане на Сметната палата поради „очаквано решение на ФК" по даден въпрос[41].

Особено осезаемо и нагледно доказателство за силата на телесния контрол са случаите, в които съветникът и комисарят играят ролята на *предварителна* инстанция при приемане на законодателни и нормативни актове. В някои области тази тяхна роля е предвидена в самите споразумения с ФК и в закона за БНБ от 1928 година. Тя е институционализирана още по-стриктно в Комитет на четиримата, където техническият съветник към БНБ заседава заедно с комисаря на ОН, с управителя на Банката и с директора на ДДД. Постепенно в този комитет започват да се обсъждат практически всички стъпки на стопанската политика. Той заседава и взема решения с консенсус, което означава, че възможност за вето има всеки от двамата чужденци. Събиранията са по-конфликтни по време на депресията. В един от протоколите на комитета например е записано, че „управителят на БНБ заяви, че при сегашните условия [аргументирано несъгласие на комисаря Вато] не е възможно БЗБ и БЦКБ да сконтират съкровищни бонове на държавата", каквото е искането на българското правителство[42]. А при въвеждането през 1932 г. на Н. Кьостнер като технически съветник в БНБ е постигнато съгласие при „всички финансови мероприятия да се използва съдействието на Съветника и на управителя на БНБ... под формата на *предварителни писмени допитвания*"[43]. След излизането от кризата, сесиите на Комитета на четиримата се превръщат в по-тихи, спокойни и рутинни заседания, на които се набелязват бъдещи решения и се отчита направеното по вече взети. Протоколите му са добър пътеводител из мъчителните български реформи от 30-те години[44].

---

* Според Женевския протокол от март 1928 г. на БНБ е разрешено да предоставя на правителството краткосрочни аванси (за не повече от година) до 300 млн. лева. С избухването на кризата този таван на финансиране се оказва твърде нисък.

Маркирам само един, по-ранен случай, свързан с обсъждана промяна в закона за БНБ след девалвацията на английската лира от септември 1931 година[45]. Положението на банката е сложно не толкова поради натрупани активи в британски лири: авоарите ѝ са само около 150 хил. лири, но тя има сключени „терминни сделки" за 188 500 лв., с които покрива риска. Проблемът е, че законът ѝ позволява да купува и продава единствено девизи, „стабилизирани [по закон и/или „по практика"] върху базата на златото или златно девизния еталон", а след девалвацията британската лира (и свързаните с нея валути) вече не отговарят на това условие. След кризата не са „на практика" стабилизирани и германската марка, и австрийският шилинг, които играят съществена роля в българската външна търговия. Ако следва стриктно закона, БНБ би трябвало да отказва да купува тези валути, а търговията с тях да бъде освободена. Това обаче крие опасности, тъй като „ще даде възможност да се развие голяма спекула с тия девизи, без Банката да може да упражнява нужния контрол и да регулира търговията с тях. Това би минирало монопола за търговията с външни платежни средства, тъй необходим ни в тия деликатни психологически моменти за появяване на криза на доверие не само в нашата, но и в много по-силни в стопанско и финансово отношение страни"[46].

В икономически план ситуацията е критична, но тук наблягам на *процедурите*. Въпреки че положението налага незабавни мерки, БНБ не е в състояние да действа самостоятелно. Тя е принудена (съгласно закона от 1928 г.) *„да замоли* г-н Съветника... *да ни съобщи може ли Банката...* да афишира курсове за тия [дестабилизирани] девизи" и да ги купува и продава. Съветникът (Р. Шарон) реагира бързо, обръщайки се веднага към ОН с искане, в което „е дал благоприятно мнение и ходатайство". Същевременно той направлява целия процес по вземане на решение в България, внушавайки на Министерския съвет какво да предприеме. Препоръката му е набързо да се приеме решение на правителството, с което на БНБ да се позволят „по изключение“ покупки и продажби „за реални нужди“ на дестабилизирани валути, „при условие [банката] да взема... всички мерки за предпазване от евентуални загуби“. Временното прилагане на тази мярка може да се прекрати в няколко случая – „когато Банката намери това за уместно; при неодобрение от страна на ОН... или на Народното събрание“. На практика се предлага „спешно нарушение“ на закона, като ОН и съветникът са поставени над парламента и над илюзорния паричен суверенитет на емисионната банка. В тази йерархия правото за отмяна на „извънредния план“ се дава най-напред на ОН и после на Народното събрание. Предложението на Шарон е „горното решение на Министерския съвет *да бъде внесено за одобрение от Народното събрание само след като предварително получи от Женева съгласие на ФК или Секретариата на ОН*“. Субординацията на „паричната власт“ е такава, че БНБ първо пита съветника, а правителството сезира парламента едва след като получи разрешение от Женева. Текстът на постановлението на Управителния съвет на банката напълно се съобразява с реалностите – „*да се замоли* г-н Министъра на финансите да сезира Министерския съвет с въпроса за изменение Закона за БНБ *в духа на препоръките на съветника* при Банката“[47].

Скицираният казус е експресивен, но той не е уникален, а по-скоро правило за българската икономика. Поводите, по които икономическата условност (чрез своите наместници) налага дневния ред, са многобройни. Достатъчно е да се огледаме в днешните отношения с международните финансови институции или в приватизацията*, за да си дадем сметка при колко разнообразни случаи една или друга програма/сделка *предпоставя* незаобиколими ангажименти на „суверенния“ парламент. А с присъединяването към Европа този принцип е издигнат в система, където приемането на *acquis communautaire* е самата сърцевина на процеса.

Полезно е да се знае също така, че упражняването на личен мониторинг е, в известен смисъл, тривиален не само исторически, но и „географски“. Те са реалност например за много държави в Южна Америка, като връзката е толкова по-опростена, колкото корупционната репутация на страната е по-висока. През 20-те години в Куба голяма част от парите на американските облигационни заеми изобщо не минава през държавата, а се изплаща директно на контракторите срещу документи за извършена работа и услуги[48]. А за същия период банкер от САЩ свидетелства, „че заем в Перу е изплащан не наведнъж, както искаше правителството, а на траншове от по 750 хил. дол. месечно, с аргумента, че страната не е в състояние да изразходи икономически целесъобразно голяма сума наведнъж... Успяхме да накараме Президента да посочи един офицер от американската армия, който да докладва за хода на публичните проекти, осъществявани в Перу. Давахме си сметка, че имаше започнати строежи, които вероятно самите ние не бихме предприели“[49].

---

* Ангажиментите, поемани при продажбите (опитите за продажба) на БТК, „Булгартабак“ и др.

Отвъд писания статут на външния „контрольор“ започва неговата *неформална* власт. Тя идва от различни, понякога съвършено несвързани с клаузите на договора, извори. Един от тях е *националността* на съветника.

Трите лица, заемали този пост след 1928 г. са французи. Рене Шарон, Жан Вато и Пиер Шейсон* са високопоставени френски администратори от кастата на така типичната френска „републиканска аристокрация“♦. Окупирането на позицията от Франция не е просто жест, а отчитане на реалното положение на тази страна в българските дела – тя играе водеща роля в МСК, на нея е поверен и контролът по стабилизационните заеми. Особено важно е и предвоенното ѝ икономическо присъствие в България. Именно то удвоява фактическата власт на съветника към БНБ. Защото във всеки даден момент неговата гледна точка се оформя от директивите на ФК, но и под (прякото или непряко) влияние на интересите на френските портьори от предвоенните заеми. Както ясно се вижда от цитираните документи, инструкциите на тяхната асоциация, адресирани до съветника и предадени по каналите на Ке д'Орсе и на френската легация в София, са нещо съвсем рутинно.

Епизод, в който механиката на действителната зависимост изпъква особено ярко, е случаят със смяната на Р. Шарон с Ж. Вато. Привидно тривиалният бюрократичен ход бързо придобива измеренията на властови проблем. В кадровите решения се вплитат неформалните движещи сили на икономическия контрол в България.

Всичко започва с оставката на Шарон, подадена на 17 януари 1931 година. В нея посочва, че установяването на бежанците в България е пред приключване, че Стабилизационният заем е почти изцяло усвоен, че предвидените реформи в по-голямата си част се провеждат и реорганизацията на БНБ върви задоволително. Зад протоколните мотиви обаче има очевидно и лични, доколкото в отношенията между българското правителство и ФК към момента са налице много проблеми. В официалната позиция на ОН от 22 януари 1931 г. се изказва съжаление за решението на Шарон, като се отбелязва, че той е изпълнявал функциите си с голямо умение, че дейността му прави чест на организацията и че подобрението в положението на БНБ е забележително[50].

Кадровият проблем не е решен веднага, тъй като не е налице подходящ заместник. Шарон се съгласява да продължи да изпълнява „на почетни начала“ задълженията си на комисар по Бежанския заем и след март 1931 г., а за съветник в БНБ ОН посочва Ж. Вато. Година по-късно, в разгара на кризата около първия български мораториум, през април 1932 г., Шарон отново поставя въпроса за окончателното си оттегляне, предвид сложната финансова ситуация в България. За втори път обаче е помолен да остане за кратко „на почетни начала“. През следващите два месеца Франция успява да отвоюва територия, налагайки Вато като титуляр на приеманата за по-престижна длъжност комисар на ОН. Решено е до намиране на нов кандидат за съветник в БНБ французинът да съвместява двете позиции[51]. Двойното назначение става официално на 13 юли 1932 година.

---

* Баща на първия външен министър от президентството на Франсоа Митеран.

♦ Вж. *Хората на икономическта условност/ Мотивът „кариера“.*

Проточилата се година и половина смяна на съветника на ОН не е случайност. Всяко разделяне на функции, раздвояване на постовете между технически съветник и комисар на ОН е властови проблем. От 1928 г. двете длъжности се съвместяват от Шарон, като Вато е негов помощник и едва от април 1931 г. титулярен съветник в БНБ. Нуждата от ново назначение изисква постигането на нов баланс на влияния и контрол. При това промяната съвпада с настървената борба за пряк контрол върху БНБ между Франция и Англия.

Реакцията на вече номинирания Вато е предпазлива. В лично и приятелско писмо до заместника на френското Съкровище (което говори достатъчно за високия ранг на Вато) той се опасява от възможните последици на подобна стъпка – враждебност на българското правителство, усложнение и оскъпяване на контрола. Но основното притеснение е другаде. „Държа до мене да не бъде поставен някой англосаксонец или какъв да е балтиец, идващ от някоя емисионна банка, а естествено [искам това да е] агент на Банк дьо Франс.“[52]

Франция по принцип иска *всичко* и когато става дума за политически цели, институционалното ѝ въображение е неизчерпаемо. В нейната висша администрация (министерствата на финансите и на външните работи) се търси формула, която – дори при раздвояване на постовете – ще запази влиянието върху българските дела. Предлага се например създаването на нов орган, който да следи и контролира провеждането на „структурните“ реформи, особено във фискалната сфера. Красноречив е списъкът на изисквания, формулирани в официална (макар и конфиденциална) кореспонденция. Замислената инстанция трябва едновременно да не е много непопулярна и да не пречи на Вато, да няма разписани на хартия пълномощия, за да не дразни българското правителство, но и да не влиза във връзка с ФК зад гърба на френския комисар. На специални условия следва да отговаря евентуалният ѝ титуляр, тъй като във всяка бюрокрация е добре известно, че тежестта на институцията зависи и от качествата на хората, които я ръководят. В случая този човек трябва да е компетентен и дипломатичен, да е подчинен на Вато (негов заместник по бюджетната част) и най-важното – да е французин. „Англосаксонските елементи във ФК вече не скриват опасенията си от назначаването на Вато... Трябва много да се внимава [те] да не получат по заобиколни пътища, чрез бюджета, контрола, който им се изплъзва чрез БНБ.“[53]

При обсъждане на възлови кадрови решения залогът на истинската власт е съвсем оголен. В това отношение френските архиви педантично съхраняват следите. Те регистрират задкулисието около назначаването на съветника към БНБ през лятото на 1932 г. и около последвалите го размествания на пластовете*. С положителност историята, която разказват документите, се е повтаряла и продължава да се повтаря в най-различни регистри и форми.

---

* Документи по случая са поместени в Архиви БНБ IV.

Първият акт е дискусията в тесен кръг между френския (Дайрас), английския (О. Нимайер) и германския представители във ФК, за която Дайрас изпраща поверителен доклад до министерствата на външните работи и на финансите[54]. В него ясно прозират различните посоки на интересите, свързани с назначението на съветника. Франция тръгва с максимална миза, но е принудена в крайна сметка да се съобрази с действителността и да се вмести в реалния периметър на икономическото и политическото си влияние. При многостранен икономически контрол е много трудно за отделна държава да надскочи своята тежест. След няколко сондажа на френски имена Дайрас признава, че „с наличието на една политически неутрална и технически адекватна чужда кандидатура шансовете да се предпочете французин за поста на съветник в БНБ са малки, при положение че комисарят на ОН е французин".

В тази игра професионалната подготвеност е задължително, но не достатъчно условие. Когато не може да се осигури пряко и безразделно попечителство на отделна държава, решението обикновено се търси в „неутрална личност". В света винаги има достатъчно експерти с подобен етикет, а още по-добре е, ако те са в някаква близост с контролирания „субект". Изборът на естонския проф. Николай Кьостнер е образец за прилагане на това правило. Изтъкнатият основен актив за работа именно в България е неговият „опит в емисионна банка на една изключително аграрна страна [Естония] с доста примитивна цивилизация", както и владеенето на славянски (руски) език. Това „огледално" определение на България добре характеризира образа ѝ в европейските столици.

Когато е недостъпно, „гроздето е кисело" – отстъпващата метрополия винаги намира оправдания и палиативни компромисни решения. „Формулата на примирението" на Дайрас е особено сочна. „Постът на съветник в БНБ не е подчинен на комисаря на ОН, но той е с по-малко значение и може да се заеме от личност от втори план, на която ще се осигури по-скромно материално положение." Принизяването на функциите и на личните привилегии е най-сигурният начин да се омаловажи позицията.

Накрая идват и геополитическите доводи. Съществен елемент за преценката е регионалният баланс на силите, а Франция винаги е имала по-голям интерес към Румъния. В момент, когато французите организират пълен финансов контрол върху съседката ни, те са склонни „да отстъпят" България, представена като второстепенна цел. Не случайно в Букурещ са изпратени първи „интелектуални" сили на Банк дьо Франс като Шарл Рист и Пиер Кене[55]. Въпреки че икономическата условност се реализира преди всичко с добре регламентирани, формализирани и осезаеми инструменти, незримите пътища на влияние правят контурите ѝ гъвкави. Относително краткият престой на Ж. Вато в София потвърждава по-размитата „топография" на външния контрол, в която се преплитат личните съперничества, интригите между

Франция и Англия, бюрократичните проблеми на ОН, идеологическите търкания.

През целия си мандат Вато така и не преболедува разделянето на двете функции. До назначаването на Кьостнер през август 1932 г. британците не пробиват френската хегемония, макар че правят опити в тази посока от самото начало на „кадровата криза“. И за двете страни е ясно, че когато контролът се упражнява телесно, множенето на лицата означава отстъпване на частици реална власт. В поверителен доклад са изложени доводите на Вато по въпроса. Дори и в този личен документ, те са представени демагогски, като тревога по повод отслабване наблюдението на ОН над България. „Контролът върху публичните финанси, който ФК счита напоследък като основната си задача, е нововъведение, което българското правителство отказва да бъде регламентирано. Ако до този момент подобна цел все пак е била постигана, то е именно защото съветникът при БНБ... притежава права, позволяващи му да упражнява влияние върху правителството. Освободен от тези прерогативи, Комисарят ще се окаже обезоръжен пред една усложнена икономическа ситуация и пред недоброжелателната позиция на българското правителство, засилена от присъствието на един втори чужд „контрольор.“[56]

Освен всичко друго този пасаж ясно показва как мониторингът върху държавните финанси се осъществява по две линии. Първата е косвеният, но напълно ефективен контрол чрез емисионната банка. Правото на съветника да следи за законово определените граници и начин на финансиране на дефицита от БНБ е фактическо право на вето в тази сфера. Оттук и (основателното) опасение на Вато, че отдалечаването му от БНБ може да отслаби примката. Втора линия е директната намеса в бюджета. По този пункт българското правителство се опитва да избегне исканото писмено одобрение за всички фискални проекти от страна на управителя на БНБ, съветника към банката и комисаря на ОН. Съпротивата е по-скоро проформа, тъй като държавата *вече* е загубила суверенитета си върху финансиране на дефицита и следователно не притежава автономия в публичните финанси. Но това, което днес е общоприето в отношенията с МВФ и институционализирано с Паричния съвет, през 1932 г. все още скандализира.

Вато е персонално уязвен от обстоятелството, че не му е дадена възможност да развие аргументите си, а и кандидатурата на Кьостнер остава неизвестна за французите до последния момент, като за нея знае единствено О. Нимайер. В тези жестове се чувства твърдата ръка на този най-голям съперник на Франция във ФК. Те, впрочем, водят и до конюнктурно съвпадение с българската позиция. Стремежът и на Вато, и на правителството – с различни мотиви – е да бъде избегнато „удвояване“ на контрола. В аритметиката на длъжника присъствието на две лица означава два пъти повече контрол, макар в определени ситуации то да се обръща в плюс за контролирания. На сесията на ОН в Женева самият Н. Мушанов се противопоставя на раздвояването на постовете. Но там, за неприятна изненада на Франция, след разговори с членовете на ФК (вкл. с О. Нимайер), премиерът променя позицията си и възраженията са свалени.

От френската реакция по случая стават ясни редица правила на занаята. Те се долавят в оплакванията на контролиращите, излели се във въпросната поверителна докладна.

Дискретността и умелата подготовка на кадрови решения са основни изисквания. Друго правило е, че в съперничеството за контрол няма априорно „неутрални" националности. За великите сили, до доказване на противното, всяка нация е или пряк конкурент, или (ако е по-малка) – политически сателит на конкурент. Потенциалните експерти се преценяват преди всичко в зависимост от служебната им и житейска обвързаност с някоя от „силите". За Вато нещата са очевидни – френското му гражданство предизвиква систематични обструкции от „англосаксонския елемент". Някои от членовете на ФК, и в частност Нимайер, проявяват към неговата националност „сдържаност, съпротива, даже враждебност"[57]. Но дори за Кьостнер (който е близък до идеалния профил на „неутрално" лице) лесно се намират подозрения. В доклада е отбелязано, че „националността на д-р Кьостнер, въпреки че послужи за повод на едно от възраженията на българското правителство, изглежда се превърна в предимство за неговите поддръжници. Същото може да се каже за тесните му контакти с Английската банка, запазени след прякото му сътрудничество с нея"*. В потвърждение на тези опасения е посочен и „патронажът" над Кьостнер, поет веднага от английската легация в София, стигащ дотам „да го признава пред трети лица за британски поданик"[58]. За това, подозренията да се превърнат в убеденост, допринася и самият Н. Мушанов, който по-скоро с простодушност, отколкото с тактическа пресметливост, доверява на Шарон (споделил на свой ред с френския дипломатически представил в София), че „ние бяхме много сговорчиви. Въпреки че не желаехме [номинацията], я приехме, защото сър Ото Нимайер и другите английски членове на ФК ни казаха, че съветникът ще е говорител на Банк ъф Ингланд"[59]. А въпросният доклад на Вато се позовава и на други откровения на Н. Мушанов пред частни лица, на които министър-председателят обяснявал отстъплението си „с натиска, упражняван върху него в Женева... срещу известни обещания за подкрепа от страна на Английската банка"[60]. Иначе прекият институционален натиск върху длъжника съвсем не предизвиква изненада у конкурентите за попечителство. Самите французи имат богат опит в това отношение.

Накрая, в борбата за контрол се включва по-тънкото, но могъщо оръжие на идеите. *Доктрината също е власт.* Тя облъчва и пакетира основите на икономическата политика.

В конкретния случай сред живите страхове на французите е този, че засиленото влияние на Банк ъф Ингланд ще доведе до промени в българската позиция относно златния стандарт. Във въпросния критичен момент – година след девалвацията на лирата и броени месеци преди онази на долара – запазването на златно-девизния еталон е предмет на остър идеологически спор, в който „консервативна"

---

* Кьостнер е бил помощник на английския съветник в Естонската централна банка (Ести банк).

Франция и британците са главните антагонисти. Разбираемо е, че в доклада България е похвалена: „Не е излишно да припомним изповядваните от Английската банка възгледи по въпросите за запазването или връщането към златния еталон и за стабилността на валутите, а така също и консервативната позиция по тези въпроси, възприета досега от правителството и от БНБ. Уместно е да се отбележи също, че българската валута е единствената в Дунавска Европа, която запазва една относително правдоподобна обвързаност със златото." Но с променената ситуация тя може да залитне в отсрещния доктринален лагер, а с това и в друга сфера на влияние. „Смяна на коалициите" не бива да се допуска дори за периферни институции като БНБ: това е истинският залог във външно „идейния" дебат между привържениците на златния еталон и на девалвацията.

Изводът на доклада от 13 декември 1932 г. е песимистичен за френските интереси. Оставката на Вато се разглежда като неизбежна и предстояща крачка поради фактическото му лишаване от права, от ефективни лостове на контрол и от „подкрепата на своите доверители". Това би оголило поста на комисар на ОН, като естествено решение ще е длъжността (а заедно с това и цялостната икономическа условност) да се поеме от съветника при БНБ, т.е. от „агент на Банк ъф Ингланд".

Ето защо френската администрация увещава Вато да се откаже от намеренията си за напускане и да не приема раздвояването на службите за провал в личната кариера. По детински му се обяснява, че усложняването на неговото положение в София е резултат от острата съпротива на българското правителство срещу засилването на външния контрол и срещу намесата на ФК изобщо. Обичайна проява на тази съпротива е поредната публична кампания срещу огромните заплати на съветниците, които демонстративно се съпоставят с тези на българските чиновници. Стига се и до лични нотки: Вато е топло успокояван, че във Франция добре разбират положението му на човек, търпял неудобствата и лишенията от дълъг престой в страна като България и несгодите на едно враждебно обкръжение. Ласкае се честолюбието му, като се набляга, че неговият служебен авторитет не е накърнен, след като съветникът при БНБ очевидно стои йерархично по-ниско. Но когато се стига до решението, всякакви размеквания са забравени, тонът отново става железен и безличен. Позицията на „центъра" в Париж е еднозначна – постовете ще бъдат разделени, ала Вато няма да напусне, преди да е осигурена замяната му с нов *френски* титуляр[61].

Трети конфиденциален документ на Министерството на финансите по отношение на комисаря на ОН в София хвърля светлина върху други аспекти от алхимията на реалната власт – съотношението между „морален авторитет" и „ръчно управление"; ролята на местните (в случая българските) „посредници" на контрола.

Подготвен пет месеца след проявените в края на декември 1932 г. бащински грижи към Вато, докладът на министерството изглежда на пръв поглед успокояващ. Твърди се, преди всичко, че Вато е извоювал авторитет пред българските власти с конкретните си съвети и действия. Не по-маловажно е, че първоначалните мнителност и опасения спрямо Кьостнер не се оправдават. „Далече от това да противостои или да ограничава влиянието на г-н Вато [Кьостнер] го подпомага лоялно, ограничавайки се до една чисто техническа роля, която изпълнява компетентно и разумно в постоянно и даже приятелско съгласие с Комисаря на ОН."[62]

Въпреки това Вато продължава да се чувства неуютно в София. Постоянен дразнител остава в частност един екзистенциален проблем – възможно ли е изобщо власт да бъде упражнявана чрез „морален авторитет"? Изводът от този епизод, както и от много други, е по-скоро отрицателен. Пределите на „моралния авторитет" в суровото поле на икономическата политика понякога могат и да надхвърлят очакваното, или рационално предвидимото♦. Но по правило обсегът и влиянието му са обезличени, ако той не е придружен от груби и преки инструменти. Властта е по-силна от морала и от компетентността.

В занимаващия ни случай французите са принудени да признаят очевидното. Оплакванията на Вато не са само служебашки хленч. Проблемът е, че комисарят действително не разполага с някои съществени сечива. „Той е загубил най-важните си средства за въздействие, откакто вече не е, както беше г-н Шарон например, лицето, което разпределя средствата от заема." Изговорена и написана, истината звучи отчайващо банално – властта не е нищо друго освен достъп до парите. Ореже ли се този достъп, да се разчита на лично влияние е несигурно. „Моралният авторитет [на Вато] наистина оказва влияние върху министъра на финансите [Стефан Стефанов], но не и пряко на министър-председателя. Последният изглежда дълбоко чужд на финансовите реалности. Надарен с оптимистичен темперамент, той няма усет за наближаваща финансова опасност. Доверява се на неопределеното усещане, че проблемите от подобно естество ще се разрешат от само себе си с настъпването на спонтанно стопанско оживление или чрез международна конференция. Зад това стои смътното му чувство, че ако неговият оптимизъм не се оправдае, всяко пряко усилие във финансовата област така и така ще е напразно или невъзможно."[63] Пътищата на авторитета се оказват неутъпкани, рисковани и неясни. Неговото влияние може да се усили от щастливо стечение на обстоятелствата, но възможно е и съвсем да заглъхне при друга конфигурация на личности и събития. Съветите на Вато са важни за фигура (министъра на финансите), която губи политически терен, но се разминават с възгледите на премиера. При това Мушанов е важен не толкова сам по себе си, колкото (както се споменава в доклада) заради достъпа му до суверена. Неопределеността на „моралното влияние" е неизбежна, когато негова трансмисия е една постоянно изменяща се политическа среда.

От подобна ситуация също се търси творчески изход. Франция (и ФК) смятат, че го намират чрез преформатиране „профила" на комисаря в България. Поради колебанията на Вато и очертаващият се избор на негов заместник, въпросът бързо става актуален. Изискванията за новото лице е то „да бъде по-скоро политическа, отколкото финансова личност, в състояние да упражнява пряко влияние върху най-високопоставените власти в страната, без да се опира непременно на подк-

---

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

репата на Министъра на финансите, чиято тежест може да е недостатъчна“[64].

Кръгът се затваря и проблемът с контрола отново се превръща в персонален. Неофициално веднага започват да циркулират имена, като първото е на американския пълномощен министър в Будапеща Рузвелт. Борбата на влияние се подновява и (ако се съди по тази кандидатура) новият елемент е интересът на САЩ към българските работи. Хипотетичното развитие на този интерес е можело да се превърне във важна промяна за „външното окачане“ на страната. Естествено, при първия сигнал за нов полюс на съперничество, Франция реагира. Възлага се кадрова справка за потенциалния конкурент („добре би било да имаме някои сведения за въпросното лице“) и най-вече започва да се търси френска кандидатура със същия ранг и профил.

Решението за смяна на Вато се проточва повече от година, до есента на 1934 година. Междувременно България преминава през няколко кризи със своите кредитори и с ФК, осъществени са неколкократни опити да се реализира „план за структурни реформи“ („планът Стефанов“), преживян е превратът от 19 май 1934 година♦. Действителните промени във властта на комисаря обаче се оказват по-малки от нервните опасения на френските власти. Той е успял да се удържи при най-обтегнати отношения с ОН, когато организацията дори обмисля оттеглянето си от България. Заслугата за това не е само лична. Причините отново илюстрират витиеватите пътища на „моралния авторитет“. От една страна, „застояването“ на Вато без съмнение се дължи на институционалния тил на ФК, който продължава да доминира в стопанската политика. От друга, силата на комисаря идва от ерозиралата българска позиция. Икономическата власт не търпи вакуум – „грешките“ и слабостите на длъжника са преимущество за кредитора и за онзи, който упражнява икономическата условност. Въпросът за нов комисар в България е поставен официално в ОН именно когато БНБ преживява криза в управлението си, Н. Момчилов е подал оставка, а изборът на нов управител на банката е предоставен на внушението на ФК♦♦...

Укрепналите позиции на френския комисар в София позволяват статуквото да остане непроменено през есента на 1934 година. Първата официално разглеждана кандидатура за наследник на Вато отново е на французин. Профилът на кандидата – Пиер Шейсон – като цяло не се отклонява съществено от този на предшествениците му и не следва по-необичайните предписания от май 1933 година. Той също има дипломатически опит, натрупан при участия в редица следвоенни конференции. Шейсон не прави изключение и с обстоятелството, че е преминал през резервата за високопоставени френски администратори, какъвто е корпусът на финансовите инспектори. Но, тук е разликата, той е приобщен по-плътно, отколкото Шарон и Вато, към финансовия свят. Преди да дойде в София, Шейсон има опита на частен индустриалец и банкер, което му позволява „великодушно“ да приеме по-ниска заплата, при запазване общия бюджет на комисарството[65].

♦ Вж. *Културата на икономическата условност / Реформите...*

♦♦ Вж. *Българска народна банка.*

На три пъти управляващите в България се блазнят от мисълта, че са превъзмогнали непосредствения „физически" контрол.

Оставяйки настрана заема от 1909 г., *първата илюзорна смърт* на телесната икономическа условност настъпва с влизането във войната като съюзник на Централните сили. В избора на коалиция България (подсъзнателно или не) вижда и символично възмездие за „униженията", свързани с контрола по заемите. Както често се случва в подобни случаи, тонът изведнъж придобива „смелост", бравурност, демонстративна увереност и детинска отмъстителност. Така е винаги, когато „силата" ни идва отвън и бързо се забравя, че тя е крехка, на заем и условна. Това, че през 1915 г. френското делегатство дезертира, е само другата страна на факта, че се настаняват германците. В събитието няма нито капка героика или основание за национална гордост. То е станало с цената на присъствието на чужди войски, на подписания година по-рано договор за заем с Дисконто-Гезелшафт, въвеждащ много по-обвързващи клаузи с новата „метрополия", отколкото с "френските" заеми, и на сключените месец преди влизането във войната споразумения с Германия за военните аванси♦. Всичко това обаче като че ли не се вижда зад новата стилистика на икономическа условност, в която персонализираната зависимост от фигурата на делегата се е разсеяла.

Така или иначе, съобщението на БТА от 25 ноември 1915 г. излъчва настроението на почувствалия се свободен, който е готов евтино и безнаказано да „си върне" на доскорошния господар. Избиват стари комплекси, плаща се за някогашни обиди, дори се играе на благородство. Според съобщението делегатът (по-точно добре известният му помощник Деклозиер) е избягал без видима причина, тъй като нищо не го заплашва. Той всъщност дори няма дипломатически статут, а е просто чиновник от българската администрация. Напускайки самоволно поста си, Деклозиер е предпочел да се скрие за повече сигурност, но изоставяйки делегатството той е загърбил интересите на носителите на облигации. Комюникето завършва съкрушително: „Поради тези обстоятелства и като се има предвид, че дейността на представителя е станала, така да се каже, излишна... тъй като Българската държава никога досега не е забравяла ангажиментите си, нито е имала и най-малкото намерение да не ги спазва, българското правителство реши да премахне този пост, който не беше нищо друго освен една скъпо струваща на държавата синекурна длъжност."[66] България взема и друг реванш. С функциите на делегата е натоварена ДДД, като с това дирекцията за първи път поема пълноценно задачите, за които всъщност е създадена през 1912 година. Учредяването ѝ неявно цели – в по-далечна перспектива – именно да измести делегата на титрите, което така и не се случва преди войната. Създава се представата, че са разчистени всички въпроси, пораждали остри конфликти, в които България никога не успява да се наложи.

♦ Вж. *Българска народна банка.*

Версиите за събитията около затварянето на делегацията, естествено, се различават. На българския разказ, наблягащ върху героико/унизяващата интерпретация, противостоят много по-прозаичните обяснения на другите заинтересовани. Според холандския шарже д'афер, представляващ през войната френските интереси в София, българското правителство взема със сила бандеролите и гербовите марки. За френското външно министерство събитията имат и по-криминален характер – по заповед на финансовия министър Димитър Тончев агенти затварят секретаря на делегацията, отнемат със сила ключовете на касата с бандеролите и конфискуват всички ценности от жилището на делегата. В по-късен, напълно демитологизиран, вариант на пазителя на архивите в затворената френска легация в София просто се твърди, че служителят на делегатството е бил най-обикновен чиновник, задържан за четири дни и освободен веднага, след като е предоставил на българските власти ключа от къщата на М. Шарло и от касата с бандеролите[67].

Самият делегат (от Париж) се интересува главно от правните и конкурентни аспекти на акцията. Шарло се пита дали германците вече не са взели в ръце (каквото намерение са изразили) фактическия контрол върху дълга, оставяйки само формално управлението му на ДДД[68]. Въпросът е зададен с цялото презрение към тази българска институция, изразявано още при създаването ѝ през 1912 година. Но в него се съдържа и закодирана схема на мислене – *контролът е изконно и неоспоримо право на силния;* дори временно да не е упражняван от законните кредитори, те приемат за допустимо да бъде реализиран от новите попечители, стига само да не се дава автономия на длъжника.

Затварянето на делегатството носи съвсем странична, но немаловажна, последица за българската историческа памет. Няма съмнение, че именно при обиските в къщата и канцеларията на Шарло, у властите попада документацията и кореспонденцията на делегатите по заемите. Те са съхранени от тогавашния директор на ДДД Трайко Стоянов и днес могат да бъдат четени в личния му фонд[69]. Този така странно достигнал до нас безценен архив съдържа писма, разменени между Буске, Шарло и Париба. Той позволява в България да се консултират първостепенни (често конфиденциални) документи по дълговата ни история, които иначе са достъпни единствено в хранилищата на Париба.

През декември 1916 г. правителството излиза с нова декларация, сходна по дух с тази отпреди година. Тя цели да успокои носителите на титри в двата лагера, наблягайки същевременно върху това, че войната е доказала ненужността на делегатството на портьорите. Неговото закриване не е променило нищо, а ДДД се е справяла безупречно с изплащането на купоните в неутрални държави. Представителството следователно е изпълнявало излишна посредническа роля, а ръководителят му се е занимавал само с шпионаж и политика[70]. „Смелостта" на правителството да изговори официално подобни тежки обвинения срещу едни кредитори идва, разбира се, от парите и щиковете на други. Известно е как завършва тази тригодишна пауза в присъствието на „наместника": с възкресяване на контрола в още по-драстична форма след края на войната.

„Втората илюзорна смърт" на персоналната условност е политическа, като засяга следващия модел, олицетворен от комисаря на ОН и на техническия съветник към БНБ. Събитията се развиват успоредно с безславното обезличаване и угасване на тази организация.

В началото на Втората световна война българското правителство се обръща към ОН с искане за „рационализиране" на външния контрол. Формално се изтъкват чисто бюджетни мотиви, като се предлага обединяване на трите функции – комисар на ОН (П. Шейсон), съветник при БНБ (Н. Кьостнер) и делегат на носителите на титри от предвоенните заеми[71]. Въпреки изтъкнатите мотиви е съвсем ясно, че предложението е чисто политическо, а през втората половина на 30-те години и икономическата зависимост на България вече изцяло гравитира към Германия.

Към ноември 1939 г. контролът на ОН е вече фикция. В София е изпратен обичайният авторитет и посредник на организацията по българските въпроси (Р. Шарон), но ситуацията е политически безизходна. Кьостнер е подал оставка, тъй като не може да изпълнява задълженията си, положението на Шейсон е неясно. Неофициално ОН приема, че е излишно да държи двама представители, които нямат никакви функции. Приема се също така постът при БНБ да бъде суспендиран, ОН да ограничи дейността си (например да прекрати публикуването на периодични обзори) и – палиативно – Шейсон да остане за още шест месеца. Самият той признава, че по време на военни действия представителите на организацията не могат да работят пълноценно и дори без формално оттегляне на Обществото контактите следва да се сведат до чисто техническо сътрудничество[72].

Краят на двете представителства идва, естествено, с инициативата на българското правителство за тяхното закриване през април 1940 година. ОН вече няма нито политическата тежест, нито инструментите, за да запази присъствието си. Неговият контрол в България угасва.

Но и този епилог не означава вакуум. Оттеглянето става едва когато Германия вече има силно влияние в българската икономика. Тя не практикува „френския тип" физическо попечителство на всесилен пълномощник, а изплита зависимост чрез клещите на клиринга и чрез „разсеяното" немско проникване във всички пори на стопанството. Система, която вече предвещава следващата – комунистическа – фаза в икономическата условност.

„Третата илюзорна смърт" на телесния контрол в неговата най-автентична форма, заложена в началото на XX в., е институционална и гражданска. Тя настъпва с окончателната агония на делегатството по заемите отпреди Първата световна война и продължава със „самоизяждането" между последните представители на портьорите в България. Събитията се развиват при една променена из основи политическа ситуация.

Както вече стана дума♦, на 7 декември 1948 г. българското правителство се договаря с представителите на портьорите по просрочията, натрупани през

♦ Вж. *Разломът на мораториумите /Мораториумът от 1932 и след това.*

1940–1948 г., и за бъдещи погашения срещу условието да бъде закрито просъществувалото 45 години делегатство[73]. В споразумението е записано, че сдруженията на носителите на облигации от заемите 1902, 1904 и 1907 г. се съгласяват функциите на делегатството да бъдат поети от БНБ. Тя се задължава „да предава на Париба всички сведения относно образуването на провизиите в лева или в девизи по заемите... по процедурата, следвана досега от Делегата [както и да предава] на тръстовете [попечителите] по заемите 1926 и 1927 г. всичките сведения относно образуването на провизии в лева и девизи по тези два заема, по процедурата, следвана до 1940 г. от Комисаря на Обществото на народите"[74]. Иронията в ситуацията е дълбока – БНБ, която е институцията под най-стриктното наблюдение на някогашните делегати и комисари, се превръща в изпълнител на волята на портьорите... Подобно споразумение е можело да бъде подписано само между български власти, нямащи никакво намерение да го изпълняват, и представители на кредитори, които не разбират с кого подписват.

В архивите са запазени два крайно любопитни документа, които фиксират наивните очаквания на портьорите. С проектописмо до министъра на финансите те най-добросъвестно обясняват юридическата страна на въпроса. „Ние трябва да ви потвърдим, се казва в черновата, че... делегатството не може да бъде премахнато без съгласието на носителите, в полза на които тази гаранция е била създадена и които единствени имат качеството да дадат каквото и да е одобрение относно изменението на контрола, който делегатът на носителите трябва да упражнява. Ние не отричаме, че събитията, настъпили от създаването на делегатството и особено в последните години, намалиха значително неговите възможности за действие: така то е било доведено до положение на няколко пъти да направи по-гъвкави правилата за функционирането си относно отпечатването, избора на хартия, връчването на марките и на бандеролите. Едностранни мерки бяха вземани в това отношение, по които ние трябваше да изкажем резервите си..." Представителите на портьорите дават одобрението си „след като в съгласие с Вашето мнение проучват възможността да се повери делегатството на носителите на [БНБ], която е била натоварена от Обществото на народите през май 1940 г. да упражнява функциите на Комисаря на тази организация в София относно заемите 1926 и 1928 г."[75]

Подготвено е писмо и до БНБ, в което банката грижливо е напътствана в бъдещите ѝ задължения. „Вашите служби, пише в него с менторски тон, ще благоволят, в упражнение на тези функции, да се придържат към разпоредбите на договорите, както и към общите нареждания, които са били давани на делегатството... за изпълнение на неговия мандат и чието съдържание сегашният делегат ще трябва да ви съобщи. Тези нареждания включват... връчването на марки и на бандероли на българската администрация срещу заплащане стойността на така предадените документи... Ще ви предстои да съобщавате на [Париба]... така дадените кредити и да предавате на Българското правителство исканията и възраженията, които бихме имали нужда да предявим по този повод, като съблюдавате упътванията на учреждението ни. Ние Ви припомняме, че така определените суми трябва да бъдат употребявани за закупуване на необходимите девизи за службата на българските заеми... и следователно свободните остатъци следва да бъдат предавани на разположение на Българското правителство само до размера на сумите, останали неизползвани след редовното образуване на провизиите [резервите], за които са били предназначени. Тъй като бе необходимо да се направят известни смекчения във функционирането на сметките в делегатството на носителите, Вашите служби ще бъдат поставени от г-н Утие в течение на счетоводните разпоредби, които бяха приети за уреждане плащането на купоните... От друга страна, както е и процедирано досега от делегатството... бихме Ви били задължени да благоволите да изпращате тримесечен рапорт върху икономическото и финансовото положение на България, позволяващ да уведомяваме във всяко време носителите и техните квалифицирани представители върху положението и платежоспособността на *Народна Република* България. Ще благоволите също така да ни държите в течение на законодателните и бюджетни мерки, които ще бъдат вземани от Българското правителство, специално относно данъчната база и постъпленията, гарантиращи горeказаните заеми. Тъй като възнаграждението за службата по делегатството трябва да бъде осигурено от Българското правителство, оставяме Ви грижата да се съгласувате с последното по всички въпроси, отнасящи се до възнаграждението за услугите, които ще извършвате по този повод."[76]

Писмото звучи като послание, написано в началото на XX в. и пренесло, без ретуши, архаичната атмосфера направо в епохата на студената война. То е редактирано досущ като инструкциите на Париба за Буске и Шарло, но е адресирано до ... централната банка на една комунистическа държава. Тонът и съдържанието се разминават напълно със света на адресата. В момента, когато „задълженията" на БНБ са разписани от асоциациите педантично, учтиво, но твърдо, като за техен си служител, Народна банка вече е изцяло превърната в трансмисия на плановата икономика, не притежава и сянка от независимост спрямо партията и държавата, а предаването на стопанска информация в чужбина е подозрително, криминализирано и преследвано в България.

Последвалите събития♦ потвърждават отсъствието на каквито и да е сериозни намерения от българска страна. Записаното, естествено, остава на хартия, като съдбата на старите дългове се развива в съвсем друга посока. Приведените пространни писма остават да се четат като археографско свидетелство за последния директен контакт между българската държава и представителите на носителите на нейните облигации...

За френските участници епилогът е разтеглен във времето, израждайки се в банален гражданскоправен конфликт помежду им. В архивите на Париба е утаена следа от уреждането на техните спорове и взаимни претенции. По споразумението от 7 декември 1948 г. България се ангажира до края на 1949 г. да изплати на Па-

---

♦ Вж. *Разломът на мораториумите /Мораториумът от 1932 и след това.*

риба 90 хил.шв.фр., предназначени за обезщетения и компенсации на напусналия или уволнен персонал на делегатството. Преведени са 2/3 от предвидената сума, но бившият делегат Дьо Кастерас (пребивавал в София от 1932 до 1941 г., когато е приканен от българските власти да напусне) и споменатият Утие – заместник на Дьо Кастерас от 1929 до 1949) – не успяват да се споразумеят за разпределението на сумата. Утие отнася въпроса до съда, където (с обжалванията) се водят десетгодишни дела. Последното постановление е от 1958 г., с решение за присъждане 2/5 на заместника и 3/5 за титуляра[77]. Гледката е нелицеприятна, битова и еснафска. Но все пак споменавам тези незначителни факти, за да сведа до дребнавия човешки мащаб завършека на дълга история, раздвижвала дълбоки страсти и засегнала икономическото развитие на цяла една държава.

С отмирането на „стария“ външен контрол в България и с изчезването на символичните фигури, които го персонифицират, самият принцип не изчезва, а силно се видоизменя. Промяна (отново) настъпва само защото вече са се настанили новите наместници. През комунистическия режим икономическата условност придобива други механизми и стилистика, ставайки в известен смисъл по-телесна от всякога. Окупационното икономическо присъствие на Съветския съюз довежда радикално различни инструменти, чиято документална история предстои да бъде написана[78]. Но още отсега може да се каже, че картината не е еднозначна: икономическата условност при социализма е пряко и силово договаряне, в което изнудването нерядко е в двете посоки. Това бе типичен модел на зависимост между немонетаризирани икономики.

А с краха на режима много от забравените предвоенни форми се завърнаха от миналото...

Стопанска диктатура – екстремална икономическа условност

България неведнъж изпада в ситуация на радикална икономическа зависимост. Най-често това става след политическите и териториалните катастрофи, като последиците от тях се чувстват далече напред във времето. Така голяма част от междувоенния период е белязан от репарационния проблем, а практически целият комунистически режим би могъл да се разглежда като екстремална икономическа условност.

Смисълът на тези най-критични моменти е преминаването на страната от една орбита на стопанска зависимост в друга. Траекторията на България в това отношение е твърде начупена – руско влияние след Освобождението; френско в началото на XX в.; германско през Първата световна война; отново френско (споделено и туширано от съюзниците) след Ньой, до края на депресията; германска сфера на влияние през втората половина на 30-те и по време на войната; СССР след 1945 година. По правило, преходът между две орбити се извършва силово, а не по еволюционен път. Типични години за първия модел са 1918 (с рязкото „отбиване" от Германия) и 1944 (с дългосрочното навлизане в съветската сянка). Вторият е добре илюстриран от постепенното икономическо навлизане на Франция на границите между XIX и XX век.

Екстремната икономическа условност не е свързана единствено с военни епизоди. След тежки финансови кризи тя е налагана или използвана като заплаха и в мирно време. До Първата световна война класическият модел в това отношение е този на администрацията (съветът) на Отоманския дълг[79]. Въведена (през 1881 г.) след финансовия банкрут на Турция, свързан с Руско-турската война, тя институционализира събирането – под изключителен и пряк чужд контрол – на фискалните приходи, осигуряващи обслужването на външния държавен дълг. Централна роля се пада на основаната през 1856 г. с британски и френски капитали Отоманска банка, която управлява учредените монополи върху тютюна и солта. Тя, в частност, притежава специално създадената Тютюнева режия. Заедно с предоставените ѝ емисионни права и превръщането ѝ в банкер на правителството, Отоманската банка става изнесен навън контролен център над фискалната и паричната политика на империята.

Не е трудно в този модел да се различат чертите на икономическата условност, съпътствала българските заеми след 1900 година. Вярно е, че за разлика от Турция, Гърция или Египет в крайна сметка схемата на Отоманския дълг така и не се прилага в пълен обем у нас. Острата съпротива и отхвърлянето на проекта за въвеждане на Тютюнева режия се дължат именно на нежеланието на българските политици да приемат „дословно" смятания за най-унизителен турски модел. Но страната е винаги на крачка от него, като системата на икономическа условност, въведена през 1902 г., има много допирни точки по същество с турската. А неведнъж в критични моменти размахваната от кредиторите закана да наложат нейно подобие в България се оказва особено ефективен лост за натиск.

Такъв е случаят например с преговорите за заем през 1899 г., когато френско-германският банков синдикат замисля да преобрази БНБ в акционерна банка под свой контрол, след което да й бъдат предоставени съответните държавни монополи като обезпечение за заемите[80]. В същата посока са проектите за режията през 1900–1901 г. и – след тяхното изоставяне – първоначалните планове за „превръщане службата на Делегата в изцяло френска администрация, извън всяка връзка на посредничество на правителството и БНБ в изпълнение на функциите "[81]. Идеята да се издигне статутът на службата на делегата и тя да се превърне в *де факто* администрация на българските външни дългове, се появява отново при преговорите по заемите от 1904 и 1907 година[82]. При сондажите в Париж за заем за Независимостта през 1909 г. този план също се обсъжда съвсем конкретно[83]. Въпросът е повдигнат дори след Първата световна война, когато на мирните преговори един от проектите (отпаднал по-късно) е МСК да бъде освен репарационна и „дългова" комисия, натоварена с надзор и контрол върху обслужването на предвоенните български заеми[84]. Това би я превърнало в точен аналог на Съвета на Отоманския дълг. Само година по-рано във френското правителство бил обсъждан не по-различен замисъл – българският външен дълг да се управлява от съществуващата ДДД, като нейният персонал се назначава от съюзниците, а не от българските власти. При положение че административната рамка е налице и че ДДД притежава значително повече власт, отколкото съответните ведомства в Гърция и Турция, евентуална крачка в тази посока се приема като задоволителна гаранция[85].

През 20-те години привлекателността на модела с Отоманския дълг отслабва, но не толкова заради принципите му, колкото поради появата на нови институционални схеми, които решават дори по-ефективно същите проблеми на кредиторите. Така изградената след 1928 г. в България конструкция на ОН изпълнява сходни задачи по контрола върху външния дълг, паричната и фискалната политика на държавата. А десетилетия по-късно Паричният съвет ще се превърне в оригинален инструмент на безличната екстремна икономическа условност в мирно време, упражнявана този път чрез императивите на световните капиталови пазари.

„Икономиката на катастрофите" е проблематика, която заслужава специално внимание. В каква степен (и дали) тези дълбоки белези променят хода на българското икономическо развитие? Какви са цялостните (негативни, но и скрити позитивни) икономически последици от Ньойския или Парижкия мирен договор? Това са все въпроси, които са били и ще продължат да бъдат осмисляни*. Тук обаче не тръгвам по тези пътеки. Интересът е към самите ситуации, в които стопанският су-

---

* За обобщаваща оценка на цената на войните, водени от България, вж.: Вачков, Даниел. Българската икономика и войните на XX век. –Разум, 2005, кн. 3–4.

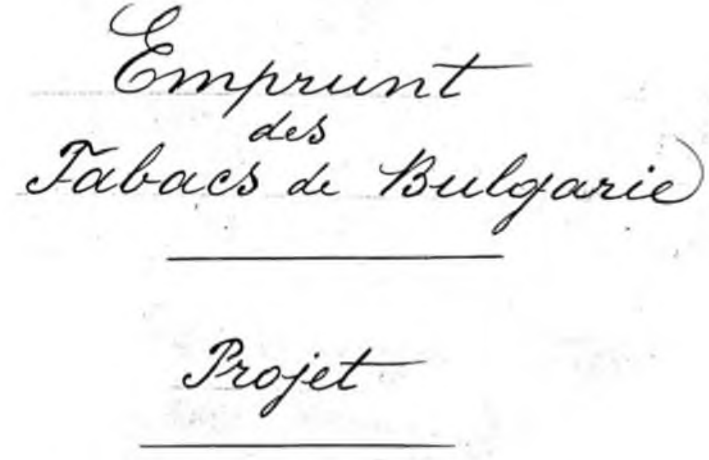

Emprunt
des
Tabacs de Bulgarie

Projet

PARIBAS 75

Титулна страница на нереализирания проект за заем срещу концесия на тютюневия монопол

веренитет на страната е напълно загубен. Гледната точка на победителите и механиката на българската стопанска политика в подобни моменти добре се долавят в два ярки епизода на екстремна зависимост – непосредствено след Солунското примирие и през първите години след установяването на МСК.

Погледът на окупатора

Френските архиви са особено богати на красноречиви миниатюри от „подмяната на надзорника“, настъпила след Първата световна война. Става дума за документи, отнасящи се до „икономическото завръщане“ на Франция в България след отстраняването ѝ през 1914–1915 година. Епизодите са показателни (макар и не изчерпателни) за манталитета на победителя и за системата на икономическа зависимост, която той пуска в действие.

Рамката е навечерието и първите дни след Солунското примирие. Два дни преди 29 септември 1918 г. френското Министерство на финансите дава „паролата“ за изискванията на победителите: „Да се консолидират залозите на частните и държавните френски вземания [в България]; да се възстанови плащането на купоните по облигационните заеми; да се осигури контрол върху българския дълг. С една дума, да се дадат всички възможни гаранции за френските вземания.“[86] Както е добре известно от Отоманския дълг, контролът върху финансите на една държава започва от контрол върху външните ѝ задължения.

Отговорът на Ке д'Орсе при съгласуването на френската позиция е типичен за „дипломатическата“ гледна точка към стопанските проблеми. Той се свежда до шест пункта, резюмиращи основните стъпки на всяка нова метрополия в България[87]: възстановяване изцяло на френските публични и частни права и привилегии (*Restitutio in integrum*); икономическо изтласкване на предишната (в случая Германия); запазване доминиращата позиция върху българския държавен дълг; консолидиране на банките с френски капитали в България след внимателно проучване на тяхното състояние; търсене на нови гаранции за френските интереси чрез получаване на монополи, концесии и други икономически привилегии; постепенно завръщане в България на френските граждани със засегнати през войната имуществени интереси.

Дипломатическият нюанс в тази програма за „икономическа" реконкиста е допускането, че Франция все пак трябва да се постесни за сметка на съюзниците. Френски икономически монопол в България се приема за неуместен, тъй като би породил търкания, чужденците в ДДД следва да са от различни националности, на нови гаранции подлежат не само френските, но и съюзническите интереси.

На тези по-меки предложения Министерството на финансите отговаря с имперски тон и надменност. За него България е запазен периметър и то добре знае, че силата на всяка метрополия е в икономиката. Затова позициите му са най-земни, откровени и отразяващи фактическото състояние на нещата.

Отговорът на Министерството на финансите до Ке д'Орсе е в необичайни за френската администрация език и стил. В черновата се промъкват дори ирония и сарказъм. Те само подчертават презрението на реалната сила и власт (икономиката) над наивитета и увъртанията на дипломацията.

Становището на Външно министерство, пишат от Министерството на финансите, „тръгва от един погрешен факт и достига до изводи, чието приемане би подкопало силно френската позиция вместо да я засили"[88]. Основната грешка е в представата, че назначаването на чиновници в ДДД е максималната гаранция, която могат да получат Франция и победителите. А най-опасното залитане е допускането за разделяне на властта, която „по право" принадлежи на Франция. „Гаранциите не могат да бъдат по-големи, отколкото с настоящия контрол, *който не е български* (както се твърди от МВнР), *а френски,* и нищо не оправдава разширяване правото на контрол към съюзниците, които никога не са го упражнявали." Нещата са казани с имената им и всякаква завоалираност е снета.

Следва кратко напомняне на основните стъпки в отвоюването на френския контрол върху българските финанси през 1902–1907 г. и на огромното (вкл. законодателно) влияние, с което България трябва да се примири и да приеме. Снизхождението към българските опити за „независимост" е аристократично надменно. „През 1912 г. министърът Теодоров, който трудно понасяше чуждия контрол, има идеята да го замести с национален, като създаде автономна Дирекция на ДД. Тази автономия остана (както можеше да се очаква) напълно фиктивна и директорът ѝ беше прост чиновник, зависещ на практика от Министерството на финансите... По отношение портьорите на трите [френски] заема законът остана мъртва буква..."[89]

При тази здрава логика Министерството на финансите не вижда никакво основание за поделяне на контрола. Единствената валидна позиция за него е „всичко за нас", така както е било и преди войната. Огромната част от облигациите се държи от френски носители и „се полага на Франция да запази контрола, благодарение на който тя досега е защитавала интересите на портьорите".

Подозрителността и мнителността на финансовото ведомство отива и отвъд принципните въпроси. То навсякъде търси достъп до конкретните инструменти на властта. Така например, даже и да е съгласно с идеята за завръщане на френските предприемачи и банкери в България, по-важно и приоритетно му изглежда изготвянето на поименен *списък* на тези лица.

Черновата е редактирана като официално писмо на Министерството на финансите до МВнР. Общият тон в него е леко смекчен чрез преаранжиране на текста и премахване на недопустимата за ухото на френския бюрократ твърде директна оценка, че се тръгва от погрешни предпоставки. Премахнат е и пасажът за това, че властта е *де факто* у французите. Не поради неточност, а вероятно от предпазливост подобно откровение да не бъде фиксирано писмено в официален документ.

Така уточнена, генералната линия започва да се прокарва – с по-малка или по-голяма острота – в други документи на френската политическа мисия, изпратена в София през декември 1918 година. Подробен секретен доклад за френските интереси в България, подписан от лейтенанта от разузнаването Тевене, инвентаризира без емоции и компромиси възможните трофеи[90]♦. Той е подготвен вече на място и в него много ясно прозират както илюзиите, така и реализмът на победителите. В еуфорията французите правят наивната грешка да се изживяват като новия „дядо Иван" за България. Основанията за това те черпят от превратната оценка за битуващите настроения. Тя смесва проявите на примирение или сервилност на властите, антигерманските настроения след края на войната, невъзможността на Русия да изпълнява старата си месианска роля и приятния гъдел, че френската култура е запазила влиянието си в България.

За нагласата на победителите говорят собствените им думи, че те са осъществили военната окупация с „идеална тактичност". С патос е обяснено как България е била истинска германска колония и как новото българско правителство е найдобронамерено към Франция. „Тактичността" съвсем не ѝ пречи да смята, че трябва да бъдат наложени „интегрални репарации, без да се допуска обсъждане величината на обезщетението"[91]. Идеята за контрол върху ДДД е доразвита, като към данъците, заложени срещу френските заеми (които дирекцията управлява), се предлага да се прибавят и акцизите върху спиртните напитки. Един от вариантите предвижда дирекцията да бъде „преустроена, като постовете на контрольори се поверят на чиновници, назначени от Съюзниците"[92]. Всичко това е представено за начин България „да се освободи" от дълга си към Германия, „като последната се ли-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Ръката на политиката – „списъкът Тевене".*

ши от възможностите си за натиск и за влияние чрез своите вземания."[93] При смяна на метрополията подмяната в титуляра на дълговото бреме лесно се представя за „освобождение".

Програмата за консолидиране на френските интереси и капитали в страната набляга върху „решителния отказ от съперничествата между финансовите групи, които са били крайно вредни в миналото, и върху привилегиите, които трябва да бъдат изтръгнати"[94]. Тук се стига до предела на „благоразположението", като се допуска в евентуални нови структури да бъде дадено място на добре подбрани български участници. А иначе цялостната търговска и промишлена програма на французите непосредствено след войната звучи като план за полуколонизиране на България, вдъхновен от африканския им опит и включващ налагане на закони, концесии и местни монополи под чужд контрол. По-специално в индустрията докладът препоръчва да се получат концесии за големи държавни проекти. „България е по принцип противник на концесиите... но *ще трябва да се наложи на българското правителство да промени закона* за държавните предприятия и условията за строеж на жп линии, които с редица изисквания обезкуражават чуждите предприемачи."[95] За търговията се предлага създаване на „синдикат" между френски банки и търговски дружества, който с монополното си положение на единствен купувач би успял лесно да контролира българския пазар[96].

Новият икономически статут на България се обвързва с висящите проблеми по външния дълг. В друг (малко по-ранен) секретен доклад Тевене отбелязва, че със заема на Дисконто Германия е успяла да „понастъпи" гаранциите за френските спестители и „да се намеси в контрола на [българския] външен дълг. От съществено значение е в бъдеще *този контрол да бъде изцяло френски или междусъюзнически*, без участие на Централните сили. Автономната ДДД, създадена през 1912 г., би могла – *след някои промени в наша полза* – да осигури тази цел. Това е, признава лейтенантът, безкрайно сложен и деликатен въпрос, който може да бъде ползотворно проучен само от специалист. При всички случаи би било много желателно представител на френските портьори, като например бившият делегат [Шарло], да дойде в София в най-скоро време, за да се запознае със ситуацията на място"[97].

Промените в отношенията с победителите добре се долавят от настроението при първите стъпки на сближение през януари 1919 г. и при острия конфликт, предшествал подписването на Ньойския договор през ноември 1919 година.

Както е препоръчано, в самото начало на 1919 г. М. Шарло действително се завръща в София и бързо поема функцията на неформален координатор на френската икономическа политика в България. Страната търси да изпрати положителен сигнал, като това става чрез декларираната готовност (през януари) да бъдат възобновени плащанията по предвоенните заеми и чрез първото ефективно осребряване на купона през февруари. Френските власти също започват предпазливо. Шарло и военният представител, полковник Анри, дори се стремят да парират прекомерните искания към България. Те се обявяват против обмисляното погасяване на дълга посредством прихващане на износните постъпления. Проявявайки здравия разум на кредитора, двамата все още твърдят, че „нямат никакъв интерес да задушат длъжника, защото в момента той прави честни усилия да посрещне ангажиментите си"[98]. Логиката е проста, ясна и лишена от обратите, съпътствали следващите конфликти между България и кредиторите й. Ако се прихващат постъпленията от износ, страната няма да изнася, което на свой ред ще я ликвидира като възможен експортен пазар за Франция. В същото време левът ще продължи да се обезценява до пълния крах и фалит на страната.

Постепенно обаче започват да се трупат „технически" и икономически дразнители, които оформят лайтмотива на бъдещите отношения с кредиторите. В края на 1919 г., непосредствено преди подписването на мирния договор, умереният тон от януари е изчезнал напълно. Повод за конфликта е огромният скандал, предизвикан от информацията, че България е платила – въпреки обещанията си – купон по заема от 1909 г. в Холандия и Австрия, докато френските портьори остават необслужвани. По този начин държавата нарушава основния принцип да не фаворизира носители от враждебни (на Франция) или от неутрални страни за сметка на тези от Антантата.

Екстремизмът на победителите се възражда незабавно, а все още изживяващата триумфа си от войната Франция е разгневена. Недоволството идва от официалните власти, от подстрекаващите ги портьори, от Париба... Париж уведомява българското правителство, че няма да толерира то да възобнови „хаотично" обслужването на дълга преди постигане на задоволително споразумение с френските носители по натрупаните просрочия. Припомня се, че министърът на финансите Стоян Данев писмено отрича България да е правила плащания на неприятелски на Антантата и на неутрални държави. Което се оказва невярно...

С министъра се държат като с последния си служител. "Нашият представител, се посочва в доклад, е заявил на г-н Данев, че поведението му е некоректно и че неговите писма са лъжливи, на което той не е изразил никакво съжаление и е отговорил нахално, че българското правителство е действало според правата си."[99] Ето какви санкции за подобно „безнаказано разиграване" предлага през януари същият доброжелателен полковник Анри. Преди всичко той говори за *политически натиск* чрез демарш, с който да се обяви, че „присъствието на г-н Данев в правителството е несъвместимо с възстановяването на нормални дипломатически отношения между България и Франция"[100]. Недопустимо е министър, уличен в лъжа, да участва в преговори. По-нататък полковникът внушава *икономически натиск* чрез сезиране на златния запас и валутните резерви на България. Това искане на Анри се определя като прекомерно от Министерството на финансите, но не за друго, а тъй като Франция е само един от съюзниците, които имат общо право върху този залог. Препоръчва се – след като България си е позволила да ги използва за отклонение на активи във вреда на съюзниците – въпросните ресурси все пак да бъдат поставени под контрол[101].

Не ми е известно как приключва случаят. Мога само да отбележа, че българската делегация в Париж дава правдоподобно обяснение, отричайки да е нарушавала договорката за трите „френски" заема (постигната през февруари с Шарло) и омаловажавайки инцидента като недоразумение[102]. Но поводи за нови конфликти започват да се появяват все по-често. В началото на 1920 г. схемата на сблъсъците вече е добре оформена, като тя ще се повтаря многократно по-късно. Редуват се заплахи за спиране доставките на бандероли, „оптимистични" оценки за възможностите на страната да плаща, използването им за оказване натиск върху длъжника... Отношенията навлизат в „естественото" си русло...

Погледът на администратора: Междусъюзническата комисия

МСК като икономическа условност

В историческа перспектива опит на екстремна зависимост е натрупан непосредствено след Първата световна война. С времето стопанството на България приема по-стабилна институционална рамка, но до края на 20-те години обаче ключов неин елемент остава МСК, която притежава широки икономически пълномощия, разписани от мирния договор. Четиридесетте кутии на фонда на комисията, съхраняван в Националния архив на Франция в Париж, пазят изключително ценни извори не само за политическото, но и за икономическото минало на България. Дейността на комисията е важен етап от развитието на логиката и културата на икономическата условност.

За известно време надзорът се упражнява от наднационална организация, която разполага с лостове за въздействие, далече надхвърлящи по сила тези на „класическите" международни финансови институции (ФК преди 1944 г. или МВФ и СБ в наши дни). На нейно разположение е дори прибягването до военна заплаха. В известен смисъл наложеното от МСК може да се приеме като *предел на достижимото* от чуждата икономическа намеса в български условия. Полезно е този предел да се познава, доколкото той говори за „еластичността" и податливостта към натиск отвън. МСК е интересна и актуална и с друго. Като фискална и монетарна усмирителна риза, тя е първообраз на Паричния съвет в България. Именно комисията през 20-те и съветът през 90-те години са институциите, с помощта на които бяха овладени двете най-значими „български" хиперинфлации.

Освен всичко друго, МСК е в остър мирогледен и идеологически конфликт с правителството на Стамболийски. Техните отношения са от най-изчистените примери на открит сблъсък между крайно популистко управление и строга икономическа ортодоксия, прокарана отвън. По-късно подобни конфликти избухват нерядко, като се започне с правителството на Народния блок в началото на 30-те години и се стигне до социалистическото от средата на 90-те.

С течение на времето връзките на МСК с българските власти стават по-сложни, а лостовете ѝ за диктат – по-ограничени. Но това не променя съществено общата картина. Комисията има на разположение всички класически средства, достъпни на предишните и на следващите модели на икономическа условност. Тя упражнява, в частност, пряк контрол върху бюджета, разполагайки с фактическо право на вето върху него.

Един дори съвсем бегъл преглед, направен в случайно подбран документ, очертава основните области в търканията между МСК и правителството[103]. Такива са различията относно бюджетните разходи и тежестта на данъчното облагане (борба се води около всеки годишен бюджет), по повод паричната политика, външния дълг, степента на държавна намеса, промените в основните икономически институции... Това е всъщност дневният ред в отношенията на всички по-сетнешни правителства с кредиторите или с многонационалните структури, осъществявали икономическата условност.

Режимът на Стамболийски поема първите удари на МСК и най-силния натиск на победителите. На управляващите през онези години съвсем не е леко, като през 1922 г. се достига до точката на открита конфронтация. Възможностите за маневриране са крайно ограничени. Но в арсенала за противодействие още тогава се проявяват инструментите, използвани по-късно и при по-спокойни времена. Между тях са например опитите да се забави (или изкриви) действието на даден закон чрез „игра“ с правилника, манипулиране и внасяне на неопределеност в данни и прогнози, манипулации (или немарливост) със статистиката и пр. Отношенията с МСК са отношения между котка и мишка, у които стремежът да се надхитри отсрещната страна (макар и „на ниско равнище“) присъства във всеки момент.

МСК – „пазител на либерализма“ и проводник на доктрина

Институция с функциите на МСК е натоварена със знаци, послания, символи и идеология. Надзорните субекти – били те МСК, ФК или МВФ – неизбежно се превръщат в трансмисия на икономическата ортодоксалност на момента. Не е необходимо това непременно да става чрез нарочни текстове или пряко индоктриниране. Макар и по-дискретно, проникването на „доктрината“ е най-ефективно в ежедневната работа по текущите задачи на стопанската политика.

За публиката в държавата длъжник е често неприемливо или трудно разбираемо защо попечителите отиват отвъд тясно „техническите“ си правомощия, налагайки определени идеологически *принципи*. Конфликтът е особено остър, когато на власт са политически ярко оцветени режими. Разминаването в тези случаи е толкова видимо, че и съвсем второстепенни проблеми се превръщат в идеологически сблъсък.

А *„правото на доктрина“* е всъщност легитимирано от самия договор за заем. Нека илюстрирам твърдението чрез един от многото *casus belli* с МСК[104]. Колкото и да е условно отъждествяването на репарациите с изплащането на обикновен кредит, тяхната логика е сходна.

През ноември 1921 г. правителството предлага увеличение на почти всички вносни мита, което веднага е оценено като неуместно от комисията. Тя не вижда рационалност в подобна стъпка, при положение че митата са начислени в златни левове и превърнати в книжни по специален коефициент, далече по-нисък от обезценката на лева. (За митнически цели множителят е 12, докато пазарният курс на лева е 28 пъти по-нисък от предвоенното му златно съдържание.) Ако държавата има нужда от постъпления, разсъждават в комисията, здравият разум налага по-скоро да се смени коефициентът, отколкото да се променя тарифата. Допълнителен аргумент (вече свързан с функциите на МСК) е, че такава промяна е нежелателна тъкмо когато се обсъжда превръщането на митническите сборове в залог за репарациите.

Доводите на МСК отиват и отвъд технократските детайли. Тя посочва, че проблемите в търговския баланс на страната са свързани с изкуствените пречки пред експорта. Бариерите се появяват поради администрирането на търговията с девизи, монополизирането на износа, и общия корпоративен и етатистки дух на земеделското правителство. Тук безспорно става дума за пореден сблъсък между „либерално" начало и държавен популизъм. Но зад него има и друго. Както се припомня в служебен доклад на МСК[105], мирният договор разрешава на комисията да прокарва (запазва) законодателство и постановления, необходими за осигуряване изплащането на репарациите*. „Логическото следствие е, че... МСК има и правото да се противопоставя на всяка мярка, вредяща на реализацията на репарациите... Ако техническите отдели на МСК считат новата митническа тарифа за противоречаща на финансовите и икономическите интереси на България, които са съществени фактори за платежоспособността ѝ по репарациите... МСК действа напълно в съответствие с договора, ако изиска отхвърлянето или промени на новата вносна митническа тарифа."

В приведения юридическия аргумент се съдържат два пласта. Първият е добре известното право на фактическо вето върху българското стопанско законодателство. Вторият, неявен, е именно правото на комисията да *налага доктрина*. Ако основната цел на кредитора (МСК е особен вид кредитор) е да си върне заемите (в случая – репарациите), то *средството* е съобразяване с „финансовите и икономически интереси" на длъжника. Тук следователно легитимно се вписва елемент на *оценка*, която неминуемо носи *ценностен* подтекст. Неоспоримото право на кредиторите да получават погашения от длъжника съвсем естествено прераства в право да налагат собствените си разбирания за „доброто на България", т.е. вижданията си за това, *как* да бъде водена стопанската политика на длъжника. Подобно правомощие на МСК с нищо не се отличава от прерогативите на по-късните икономически „ментори" на България като ФК, МВФ, Европейската комисия (ЕК) или – в наше време и в най-общ смисъл – безсловесния и безписмовен световен капиталов пазар. *Отново се установява, че теорията (доктрината) е власт, както и че властта е теория (доктрина).* Ето защо рамките на достъпния „идеологически" избор пред българската икономическа политика са тесни. Те също така стоят по-„встрани“ (по-„надясно“), отколкото местната стопанска традиция и манталитет са склонни да възприемат. Конфликтите и проблемите – колкото и незначителни да изглеждат конкретните поводи – идват от разминаващи се представи и за началата на стопанския ред.

---

* Клаузата е напълно аналогична на тази от предвоенните договори, с която представителят на портьорите се задължава да следи законодателството, свързано със залозите.

Архивите на МСК съхраняват много следи в това отношение. Престрелки има по повод обсъждания закон за борсата през 1921 г., около реформата на фискалната система, по износния режим за зърнените храни, за границите на държавната намеса в търговията и цените... Навсякъде – независимо от непосредствените ѝ задачи и интереси – МСК е външен „пазител“ на по-либерални принципи, противостоящ на спонтанния етатизъм и популизъм в страната. Обстоятелството, че ролята се изпълнява от силова институция, е далечен предвестник на онова, което бих нарекъл „парадокса на Пиночет“ от последната трета на XX в.: добре известният факт, че най-либералните икономически политики често се прокарват с благословията на демократичния Запад от авторитарни режими като този на чилийския генерал.

МСК като олицетворение на власт

По силата на своя статут и на фактическото си положение, субектите на икономическа условност често се превръщат в автентични носители на *властта*. Наложена със сила отвън, МСК започва да се възприема като депозитар на реална сила, като една от редките излъчващи доверие институции. Макар примерът да е екстремен, правилото е общовалидно. Подобно изместване на стопанската легитимност извън страната съпътства всеки по-строг режим на контрол. Това се случва с ФК през 30-те години, но и с МВФ или ЕК в наши дни. Тези организации стават референтните центрове, на които при нужда се позовават местните играчи, останали без опорни точки в страната. Политическата класа бързо разбира, че външната власт е перфектното алиби и се приучава да го използва. Широко практикувана у нас (особено в процеса на присъединяване), тази механика съвсем не е изключително българска. Всички европейски политици днес прибягват до нея, използвайки „Брюксел“ като оправдание или като плашило.

Именно като краен (затова и „чист“) случай, МСК е особено показателна в това отношение. На комисията се гледа като на защитник от последна инстанция за ощетени от земеделския популизъм слоеве, организации и лица. Тази си неписана функция тя изпълнява с променлив успех.

Най-известният случай вероятно е този със засегнатите от знаменития чл. 4 на Закона за съдене на виновниците за националната катастрофа[♦]. Превърнал се в инструмент за класово отмъщение и разправа с капитала, този закон има пряко отражение върху целия стопански живот в България. Тук е без значение дали с неговото атакуване МСК има задната мисъл да защити своя политическа клиентела.

[♦] Вж. *Плащът на корупцията / Корупция и репресия.*

Важното е, че през 1921–1922 г. конфликтът с правителството по повод закона се превръща в конфликт относно характера и идеологията на стопанската политика на България. МСК (както и мнозина в страната) прави пряка връзка между девалвацията на лева и „антикапиталистическия" характер на преследванията по този закон. И така, неговото ограничаване под прекия натиск на МСК е не само политическа, но и важна икономическа стъпка.

Към МСК се обръщат цели съсловия, често дори без да имат формално основание за това. През 1921 г. търговците например сезират комисията по въпроса за вдигането на мораториума върху вътрешните дългове, независимо че тя няма компетенции в тази област. В архивите ѝ е запазена обемиста документация с всевъзможни петиции от частни лица, организации, тракийски бежанци и пр., които потвърждават, че на фона на земеделските своеволия на нея се гледа като на пазител на законността в страната.

Сред прошенията, отправени към МКС, както винаги в подобни случаи, могат да се намерят вопли на несретници, попаднали във водовъртежа на политическите борби. Оставил е след например следният вик за помощ: „Садовският кмет днес запечата жилището ми без законни причини, защото съм дължал суми на училищното настоятелство, и то без документи. *За тая свобода ли се борих* петнадесет години. Срам и позор. Моля проверка, освобождение и наказание. Бивш земеделски организатор – П. Попов."[106] Простичката жалба като че ли предвещава драмите от междуособиците, разиграли се в тоталитарната партия след близо три десетилетия.

Други случаи със сезиране МСК като меродавен арбитър поставят по-принципни въпроси. Такъв е този с оплакване на Спас Харитов – земеделски собственик, чийто имот е експроприиран по Закона за трудовата поземлена собственост[107]. При вътрешното обсъждане на казуса комисията го разглежда като поредна изява на икономическа демагогия и нерационалност. У членовете на МСК се появява изкушение казусът да бъде третиран показно-назидателно и да послужи за отправна точка на атака срещу самия закон. Основанието ѝ да възразява е изведено от познатата вече логика. „Като кредитор на България и поради това че последната не изпълнява задълженията си, МСК е в правото си да се противопостави на тези вредни за икономическите интереси на страната мерки, от които зависи и нейният капацитет за плащане."[108]

Комисията води спора с правителството чрез аргументите на икономическия здрав разум. Същевременно в служебните ѝ документи се обсъждат различни варианти на силови решения, започващи от шантаж и минаващи през искания за оттегляне, ревизиране или временно суспендиране на закона. (По други поводи МСК разглежда възможността да прилага и доста по-сериозни мерки, с каквито днешните външни икономически арбитри като МВФ не разполагат – например изпращането на три военни кораба в Черно море като „най-проста и най-ефикасна санкция"[109].

Споровете не придвижват особено принципния въпрос за приемането на закона. Правителството използва добре известния довод, че с поземлената реформа „изгражда непреодолима стена срещу комунизма и болшевизма"[110] , но това не убеждава комисията, при което върху писмото на българското комисарство е поставена резолюция: „Отговорът е изтъкан от лъжи и тенденциозни аргументи, които считам за абсолютно неприемливи."

След четири месеца, през които случаят с Харитов е дал повод за общо обсъждане на законопроекта, казусът отново е приземен (3 май 1922). Повод е проявата на „обикновена дружбащина", каквото е унищожаването от властите на засети култури в имотите на засегнатия. То е придружено от физически заплахи и неговото задържане. Подробното изложение на събитията завършва с учудване пред нрави, определени като чист болшевизъм. „В случая на г-н Харитов, който не е член на Български земеделски народен съюз (БЗНС), този закон е послужил като инструмент за политическо преследване. [Законът] обаче не се прилага в случая със земеделците."[111]

Епилогът е двусмислен. В нота от 1 август 1922 г.[112] МСК по същество отстъпва изцяло. Въпреки заплашителния тон на документа, той има само предупредителен характер, оставяйки на българското правителство да прилага закона – надделял е принципът за ненамеса във вътрешната политика и нежеланието да се взема страна в гражданскоправен конфликт. В натрупващите се чернови на нотата МСК постепенно изоставя всички позовавания на частни случаи.

Но отказът от намеса не е мотивиран единствено от политически съображения. Цялото развитие на този, иначе банален, епизод показва (освен всичко друго) колко трудно е да се арбитрира в България. Към архивите около „случая Харитов" е приложен отпечатан мемоар на Националния съюз за защита на поземлената собственост, в чиято управа е и самият герой на тази история. Би могло да са очаква, че това е принципен документ, който атакува устоите на закона. Основният акцент в него обаче е типичният дребнав хленч на ощетения. Патосът в обемистия анекс донос, изпълнен с примери за начина на прилагане на закона, е в детайлното описание на политиканското му нарушение от членове на БЗНС – оставяни им по-големи терени, закупувани земи въпреки забраната, получени парцели, които не се обработват от собственика, а се дават под наем, облагодетелствали се[113]...

Това е безпринципен протест, който с нищо не намеква, че неговите автори биха се държали по друг начин, ако бяха на власт. В този смисъл отказът на МСК да се позовава на частни случаи, е признание, че в политизираните български икономически нрави е невъзможно – дори отвън – да бъде въведен порядък.

МСК като паричен съвет

Възможностите на МСК като външен ограничител на българската стопанска политика най-ярко се проявяват в ролята ѝ за спиране на следвоенната инфлация. Това не е задача, която влиза пряко в задълженията на институцията. Действията ѝ по финансовото стабилизиране на България са по-скоро предизвикани от обстоятелствата и от интереса на всеки кредитор да избегне подкопаване на собствените си вземания и залози (в случая – по репарациите). Тук комисията действа еднопосочно с портьорите, които също търсят гаранции срещу обезценката: през 1921 г. те формално обвързват съгласието си за продължаване изплащането на дълга във франкове (а не в злато) с настояване за мерки, ограничаващи емисията от БНБ[114].

Развитието на събитията през първите следвоенни години императивно поставя проблема за спиране на инфлацията. Той обаче не може да бъде атакуван и решен без дълбока промяна в традиционната практика и в институционалните рамки на държавните финанси. МСК е единствената сила, която поради достатъчната си отдалеченост от местното статукво, е в състояние да опита. През 1922 г. българското правителство вече е отписано като фактор, способен самостоятелно да проведе стабилизацията. Това дава основание на „ястреба" (френския представител) в МСК да формулира кратка присъда, оправдаваща външната намеса в стопанската ни политика: „Нито едно българско правителство не е и няма да бъде за дълго в състояние да уравновеси един искрен бюджет и да възстанови финансите на страната. Ето защо ние сме длъжни да използваме други средства, за да го принудим да следва нашите искания"[115].

Промяната не идва с еднократно насаждане на пакет от реформи. Тя се осъществява на стъпки, разтеглени на протежение от 2–3 години, чрез постепенно отвоюване на територии и решаване на най-острите финансови проблеми на момента. Но поантата на това усилие (законът от 1922 г.) е добре изразена и ситуирана във времето. В крайна сметка МСК успява срещу (и въпреки) съпротивата на един от най-войнстващо популистките български политически режими.

В макроикономически план резултатите на МСК са сравними само с тези на Паричния съвет. Сходството не се свежда до формата на постигането им – отново след стопанска катастрофа и отново ултимативно отвън. То е повече в *същината* на задачите от 1922–1923 г. и от 1996–1997 година. В двата случая става дума за прекратяване достъпа на държавата до ресурсите на емисионната банка, до пряко и безапелационно връзване ръцете на правителството. И в двата случая алергията към реформи се атакува с „полувоенни" методи, а през 1922 г. и с полувоенни институции. Ето защо финансовата стабилизация „под егидата" на МСК е особено показателна за корените на българската стопанска традиция, а поуките от нея заслужава да бъдат осмислени.

Икономическият контекст е добре известен. Става дума за спиране на типично „фискалната" инфлация, разразила се с различна сила във всички победени и в част от победилите държави. Връзката ѝ с финансирането на войната и на следвоенните разходи чрез преки заеми от БНБ (а не чрез данъчни постъпления), както и вредата от пряката парична емисия за покриване на дефицита, на думи не се оспорват от никого. Това позволява да бъде поет ангажимент (на 23 април 1921 г.), че съвместно с комисията ще се търси регламентиране и ограничаване на безконтролното парично обращение.

Принципно спирането на инфлацията е можело да бъде постигнато по два пътя – чрез промени в статута на емисионната банка или с налагането на конкретна граница пред монетаризирането на бюджетния дефицит. И в двата случая става дума за въвеждането на разновидност на Паричен съвет, при който фискалните източници на инфлацията са директно потушени.

Това че се тръгва по втория път (въпреки че за момент възможността за промени в уставите на БНБ е обсъждана като вариант), не е случайно. Изборът говори за вкоренено неверие във възможността институциите и тяхното поведение да бъдат променени. Убеждението, че в България всяко усилие в тази посока е заобиколимо, е пропило дълбоко външния поглед към страната. Големите проекти за институционални промени никога не са изоставяни напълно. Но онези, които упражняват икономическата условност, най-често предпочитат да действат *пряко*, с непосредствени забрани, недвусмислени сигнали и видими ограничения. Когато се търси бърз и действително необратим резултат, изборът е в полза на директните мерки.

В течение на 1921 г. се стига до съгласие, че ключът към решението е разработването на специален закон за ограничаване на банкнотната емисия и задълженията на Съкровището към БНБ. Въпреки това изработването му съвсем не е безконфликтно. От самото начало споровете се развиват в две посоки – *принципите* на ограниченията и *височината на бариерата* пред прякото финансиране на дефицита*.

В служебен доклад от септември 1921 г. МСК формулира крайните цели на контрола върху емисията. Освен типичните за всеки паричен съвет извеждане на монетарната политика извън страната и озаптяване на паричното предлагане, в случая се търси и допълнително измерение. „...Истинският мотив за претенциите на МСК... не е [само] да бъде ограничено паричното обращение, което не може да стане без уравновесяване на бюджета... [Целта] е по-скоро, в ръцете на Комисията да бъде поставен единственият прост начин за контрол над *цялостните български финанси*. [Иска се] той да обхване всички превишения на бюджетни кредити, допълнителните кредити и извънбюджетните сметки, които (иначе) могат да бъдат прикрити.“[116] При официалното представяне на първия вариант на закона пред българските власти обаче открито политическите намерения са туширани. Направено е само „предупреждение към правителството срещу възможни злоупотреби с книжнопарична емисия“[117].

Че замисълът на закона е постигане на политическа цел чрез слагане ръка върху държавните финанси, се вижда ясно от френска дипломатическа оценка, направена след гласуването в Народното събрание. В нея се набляга на новите и силни инструменти на икономическа условност, които той поставя на разположение на МСК чрез правото ѝ да разрешава евентуално надвишаване на лимита за финансиране на дефицитите със съкровищни бонове. „Ясно е какъв косвен, но особено ефективен лост за наблюдение и въздействие върху правителствената фискална политика се дава на МСК. При това не благодарение на някакви теоретични възгледи, които са винаги оспорими от една малка страна, пазеща ревниво своята независимост, а като резултат на съвсем „земната" борба по повод на *практическите* реформи."[118]

---

* Освен в архива на МСК много документи по въпроса са запазени в други френски фондове и в български хранилища. Част от тях са поместени в Архиви БНБ III.

За пореден път „теорията" е параван, зад който се крие стратегия за овладяване на реалната икономическа власт. Съответно и една от първите защитни линии на българското правителство е да оспори *причинността* на инфлацията. Ако МСК изхожда безпрекословно от ортодоксалното виждане за връзка между паричната обезценка и начина на финансиране на бюджетните дефицити от БНБ, то българската страна (без да отрича тази връзка по принцип) се мъчи да я смекчи, доказвайки че „външните обстоятелства" са втора съществена причина. Под външни обстоятелства се разбира преди всичко неяснотата около бъдещите репарационни плащания и нейното дисконтиране в очакванията на валутния пазар.

Според логиката на МСК инфлацията е *еднозначно (и единствено)* обвързана с монетаризирането на дефицита, докато според българското Комисарство по репарациите това е *един* (но не *единствен*) от факторите. „МСК твърди, че значителната банкнотна емисия е сред основните причини за обезценката на парите. Този аргумент безспорно е приемлив, но той не може да се приеме като абсолютно верен, защото противоположната хипотеза (обезценка на лева поради външни обстоятелства, които предизвикват по-силна емисия) е също вярна."[119]

Последиците за икономическата политика от двата „теоретични" възгледа са съвсем различни. Ако се приеме този на МСК, следва, че комисията има основание да претендира за пълен контрол върху българската фискална политика. Обратно, виждането на българските власти означава, че неопределената динамика на валутния курс прави невъзможно ограничаването на авансите на БНБ за бюджета. А това е равносилно на известна свобода при използване на бюджетната политка от правителството.

Опитите за защита включват и други ходове. За да бъде смекчена икономическата условност например, се предлага таванът да се определя не със закон, а по-оперативно, от Министерския съвет. Прозрачният ход обаче не е възприет. „Институционалната" борба тогава се пренася към други два пункта – *реалния* контрол върху бюджета и възможните вратички за промени (гъвкавост) във фиксираните от бъдещия закон лимити. Това са две класически бойни полета. Те очертават вариантите на „мека" и „твърда" икономическа условност, които неизменно съпровождат обсъждането на външната финансова намеса. Двете опции възникват например почти веднага след лансирането на идеята за Паричен съвет през 1996 година.

Въпросът за схемата на контрол се появява относително късно в дискусиите с МСК. При обсъждане на един от вариантите на закона (края на май 1922 г.) тя предлага да ѝ се предоставят правата на членовете на Надзорния съвет на БНБ. Иска се освен това комисарят да присъства на заседанията на Управителния съвет на банката. За да се замъгли тази пряка зависимост, е подхвърлена съпътстващата идея за учредяване на Консултативен съвет към БНБ, който да осигурява липсващата към момента връзка с деловия свят (по-конкретно – с ТИК). Така в ръководството на банката би влязло преследваното от земеделския режим буржоазно съсловие, взето „под покровителство" от МСК.

Тези претенции скандализират местната политическа класа, която вижда в тях открито посегателство срещу „националния суверенитет" над БНБ – една от най-грижливо култивираните легенди в обществената митология*. Правителството се опитва да избегне изричното споменаване на контрола върху Народна банка – борбата се води около формулировки, тъй като то не може да оспори самия принцип за намеса. В протоколите за заседанието на комисията от 19 юни министърът на финансите предлага въпросът да бъде скрит в придружаващото постановление на Министерския съвет. МСК обаче отбелязва, че контролът е „същината на мерките и че тя няма да приеме никакви промени, които биха го отслабили"[120]. В края на краищата, битката около „разписването" на регламента приключва с известен компромис. МСК смята (напразно), че той е отчасти компенсиран с по-стриктни изисквания към информацията, която БНБ е длъжна да предоставя[121].

Независимо от важността на процедурите за контрол е ясно, че неговата фактическа сила зависи от фиксирания *конкретен лимит* за пряко финансиране на бюджета и от възможностите за промяната му. Тези две обстоятелства на практика определят маржа, оставен на бюджета за финансиране на непредвидени дефицити, т.е. вратичката за легално заобикаляне на ограничението.

Старо неписано правило в подобни случаи е в хода на преговорите да се откроят числа фетиши, превръщащи се в обект на разгорещени пазарлъци. Много често ключовите цифри не почиват върху никакви прецизни оценки, което придава ирационален характер на споровете**. Играта с обсъжданите лимити през 1921–1922 г. е показателна. Така през 1921 г. се стартира с предложение на МСК от септември за 3.5 млрд. лева[122] и с българско контрапредложение (ноември) от 4.5 милиарда. През февруари 1922 г. МСК смъква мизата на 4 млрд., а в края на март се доближава до българската цифра, като предлага 4.250 милиарда. През юни, в навечерието на подписването, комисията отстъпва дори до 4.7 млрд. лв.[123], което остава окончателното число, записано в закона. Оказва се, че при различните варианти лимитът се изменя в диапазон от 30% спрямо първоначално предложеното.

---

* Делегатът на предвоенните заеми има само косвен контрол върху тази институция. Ирония на историята е, че МСК всъщност иска за себе си права, които само няколко години по-късно – и в по-голям обем – ще получи ФК на ОН.

** Пример от близкото минало е договореното през 1991 г. първо *стендбай* споразумение между България и МВФ, пренесено до голяма степен механично от полската „матрица". Както е добре известно, програмата на кабинета Мазовиецки от 1989 г. („планът Балцерович") се превърна в еднотипна основа на всички посткомунистически стабилизационни планове в Източна Европа. В българския си вариант тя включваше като прогнози редица от параметрите на случилото се в Полша, където, в частност, реалните доходи след либерализирането на цените бяха спаднали с около 30 процента. Числото у нас се оказа съвършено неточно, което не попречи дълги месеци политиката на доходите да се върти именно около него. Подобни символи на икономическа кабала продължиха да се появяват и през следващите години.

Стратегията на преговорите е очевидно различна. МСК се старае да компенсира „отстъплението" по въпроса за лимита със затягане на предвидената процедура за неговото изменение. Обратно, за българското правителство е от значение да бъде определен по-висок лимит, който ще позволи на бюджета „да диша" и в условията на квазипаричен съвет. При подобни спорове възможностите за манипулиране на данни, статистики и оценки е решаващ ресурс. Ето защо МСК въвежда допълнителни изисквания за по-подробна информация, които в повечето случаи остават на хартия поради самото състояние на сметките в БНБ.

Още през август 1921 г. МСК се опитва да предвиди недостига на средства, с който ще се сблъска бюджетът. Най-общо той съвпада с размера на предвижданите „извънредни разходи" след приспадане на онази част от тях, която се очаква да бъде финансирана чрез вътрешен заем. Принципът, възприет от МСК, е не да се слага таван на общото банкнотно обращение, а то да се ограничи чрез авансите, които БНБ има право да отпуска на Съкровището[124]. Идеята е, че ограничаването на прякото финансиране на държавата ще укроти най-неконтролируемо растящия източник на паричното предлагане. Останалите източници се регулират по обичайния начин, чрез котвата на металното покритие на емисията. В началото на преговорите (есента на 1921 г.) комисията смята за възможно златно-девизното покритие да бъде сведено до предвоенната норма от 1/3 спрямо активите на БНБ, изчислени в злато. По-късно обаче негласно се признава, че старото златно съдържание на лева няма да се върне, като в закона е записано, че обемът на банкнотите ще превишава лимита от авансите за Съкровището „с една сума, представляваща 12 пъти сумата на нейните металически резерви"*. При положение че девалвацията на книжния лев спрямо златото е над 20-кратна, дори множител от 12 води до значителна дефлация. Той обаче е представен като отстъпка от МСК, тръгнала от изключително ниското трикратно умножение на златния паритет[125]. Така през 1922 г. адекватният курс на лева се търси в упражнение „върху хартия", докато в началото на 1997 г. пазарните процеси бяха оставени „свободно" да намерят равновесното равнище, на което Паричният съвет да го фиксира.

Възможност за авариен изход чрез превишаване на лимита е допусната още в началото. Непосредствено преди приемането на закона, комисията признава, че „би било твърде оптимистично да се приеме, че през следващите години Съкровището ще е в състояние напълно да се лиши от Банката... Редно е следователно да се предвиди, че МСК ще бъде изправена пред нуждата да разреши БНБ да се притече на помощ на Държавата"[126]. Същевременно в тази вратичка се вижда възможност за допълнително затягане на икономическата условност. При изтъргуване на разрешението си МСК очаква „да осъществява близко сътрудничество [с българското правителство], но и ефикасен контрол върху финансовото му управление"[127]. На един етап тя дори настоява всяка промяна да бъде одобрявана от Народното събрание. В крайна сметка законът приема, че „всеки нов аванс, направо или по околен начин, ще може да бъде отпуснат от БНБ на държавата само ако [авансът] е бил предмет на едно предварително съгласие между Министъра на финансите и МСК"[128].

---

* Определението изключва от паричното покритие недостъпните и обезценяващи се авоари на БНБ в Германия, които са се оказали напълно фиктивен актив, подхранващ обезценката на книжния лев. (Вж. *Българска народна банка.*)

За таван на авансите е приет размерът им към момента на влизане в сила на закона. Това обяснява остротата на споровете около неговото техническо определяне. В хода на обсъждането българското правителство избира да играе с неопределеността на оценките. В началото то изтъква, че разходите в чужбина още не са уточнени, че трябва да има индексация на заплатите и изобщо, че не може да се прави никакво бюджетно планиране в условията на (хипер)инфлация. Тази несигурност позволява да се наслагват различни, но неясни бъдещи пера, които се включват в общата сума. Отново излизат наяве различните виждания за причинността на инфлацията. Според българското Комисарство по репарациите поставянето на летвата твърде ниско би подкопало кредита на страната. За френския представител в МСК Шеризе „допълнителен милиард не може да се отпусне без дискусия. Излишъкът на парично обращение е една от основните причини за девалвацията на лева"[129].

Уточнявайки лимита, МСК постепенно прониква (с нескрито и простодушно учудване) в задкулисието на държавните (и тези на БНБ) сметки. През март 1922 г. например, Н. Стоянов признава на британския делегат, че държавата не е задлъжняла само на БНБ, но и на БЗБ, на Консорциума за зърнените храни и на БЦКБ. Държавата просто би искала да консолидира дълга си към тези банки в БНБ поради по-ниската лихва[130]. Малко по-късно, в средата на март, се установява, че БНБ е покрила част от държавните разходи благодарение на продажба на активи в чужбина и от други свои фондове. Това дава повод на комисията да заяви, че „обедняването на държавата съответства съвсем точно на нарастването на авансите на БНБ"[131]. А поглед в сметките на фиска документира иначе добре известния факт, че източниците на дефицита са извънредните бюджети и специалните кредити.

Мъглявостта принуждава МСК да предложи допълнителни осигурителни клаузи. Тя вмъква в проектозакона специално уточнение, че за аванси се приемат не само текущите дебиторни сметки на Съкровището, но и всеки фонд или сума, предоставени на държавата от БНБ във вид на аванси, сконтиране или под друга форма[132]. Утежняването на икономическата условност обаче не е продиктувано само от неясните сметки на БНБ. Втвърдяването от края на май 1922 г. съвпада с напрежението между България и МСК по повод залагането (срещу репарациите) на приходите от митниците. Въпросът се превръща в най-спорния между двете страни и комисията засилва натиска си по всички линии, вкл. по закона за ограничаване банкнотната емисия.

Така или иначе, МСК търси нови и нови ограничения пред възможностите за манипулации. В поредната чернова на закона, предложена от комисията в началото на юни, тя вмъква два показателни параграфа. Единият изисква правителството да се ангажира, че няма да придава силата на платежно средство на никакви бонове, облигации и други ценни книги освен на емитираните от БНБ банкноти. С втория държавата се задължава да не изземва каквито и да било наличности от златния резерв на БНБ без разрешение на МСК[133]. Това фактическо запрещение илюстрира до каква степен подозренията (и/или практиката) на манипулация с резервите на БНБ са подкопавали нейния кредит.

Българското комисарство реагира болезнено на второто искане. „Държавата не може да помисли да изземва каквото и да е от металическите си резерви" се възмущава то. „Включването на тези две алинеи единствено ще предизвика недоброжелателни и ненужни предположения и коментари в пресата."[134] След двубоя около „срамните" пасажи, те отпадат от окончателния текст на закона. Това не става обаче преди МСК да се опита да ги премести в постановление на Министерския съвет (ПМС), където в крайна сметка се стреми да съсредоточи всички по-сурови контролни клаузи. Чернови на постановлението, запазени в архива на МСК, показват, че в самото навечерие на приемането на закона (през юни) проектът за правителствен документ все още има доста радикален вид – включва параграф, който изрично приравнява МСК към Надзорния съвет на БНБ; премахната е алинеята, забраняваща посегателство върху златния резерв, но е оставена (макар и в смекчен вид) тази, която забранява монетаризирането на държавни ценни книжа. Едва в приетото за окончателно ПМС текстът за приравняване към Надзорния съвет отпада изцяло, за да бъде заместен от по-общия, че МСК упражнява права на надзор върху изпълнението на закона[135]. В крайна сметка, по една или друга причина, постановлението изглежда така и не е обнародвано – в българските архиви не бяха намерени следи от официалното му приемане.

Погледнато от днешната по-дълга историческа перспектива, комисията е имала основание да иска свръхгарантиране за златния резерв. На него е посягано нееднократно. Съвсем пресен е бил примерът от 1919 г., когато държавата закупува с 40% от резерва брашно от Америка. А златото отново е консумирано през първата дългова криза на комунистическия режим от началото на 60-те години. В по-различна форма, нещо аналогично се случва през 1995–1996 г., когато БНБ стопява валутния резерв, достигайки до прага на нова криза в обслужването на дълга. Радикалното институционално решение в този най-близък пример се оказва Паричният съвет: той прави прозрачни резервите, като по този начин елиминира възможността за тяхното „изпаряване" в местната банкова система или за текущи нужди на държавата♦.

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

Едно последно откритие на комисията за българската емисионна банка е, че тя обикновено отпуска авансите си на Съкровището без никакви гаранции от негова страна за връщане на капитала. Ето защо МСК изрично изисква Народното събрание да гласува достатъчно (по нейна оценка) средства за погасяване на натрупаните „свръхлимитни" аванси, както и конкретен график на анюитетите. „Недопустимо е, пише в доклад на МСК, държавата да продължава да получава аванси от банката, без да предвижда амортизирането им... [Те са] правени под формата на текуща дебиторна сметка и трябва да бъдат окончателно ликвидирани. Този твърде удобен начин да се кредитира [бюджетът] без сметка, трябва да бъде заместен от по-сериозната система на аванси под формата на заеми с твърди падежи."[136] Това означава да се премине към финансиране на дефицита чрез краткосрочни съкровищни бонове, сконтирани от БНБ с ясни и ешелонирани погасителни планове. Означава също, че банката следва да разполага с достатъчно резерви, оценени от МСК на не по-малко от 500 млн. лева[137]. Емисията на съкровищни бонове с изричното разрешение на МСК доразвива логиката на икономическата условност отпреди войната. Нека припомня, че именно сконтирането на държавни ценни книжа от Париба е основанието за налагане мониторинг върху българската стопанска политика през 1900 и през 1902 година. По същия начин, санкцията на комисията по краткосрочния кредит на БНБ за държавата след 1922 г. се превръща в (допълнително) формално основание за макроикономически контрол.

МСК налага прозрачна схема (директно заимствана от съответен френски закон) за постепенно премахване възможностите на държавата да се финансира с „лесни пари" по дебиторната си сметка. Системата включва (освен граница на емисията) постепенно погасяване остатъка по дълга на Съкровището в БНБ, с което свръхемисията книжни пари да бъде погълната обратно. Това става като държавата начислява 3% лихва по сконтираните от банката бонове, от които обаче само 1% остава в банката, а 2% се трупат в специален фонд на Министерството на финансите за обслужване дълга му към емисионната институция[138]. И така, вместо да плаща 1% нето, държавата е принудена да афишира в бюджета разходи за намаляване на своя дълг към БНБ. С това се търси дисциплиниращ („педагогически") ефект и формално ангажиране на правителството с погасяване на задължението[139]. Идеята е съзвучна с преобладаващото в Европа виждане, че държавите трябва да ликвидират натрупаните през войната дългове към емисионните банки.

Събитията след приемането на закона от 20 юни 1922 г. показват, че МСК (както често се случва и с МВФ) е била в известна степен в плен на презастраховане и идеологическо заслепение. Определяйки инфлацията като чисто и единствено фискална, комисията оставя в сянка другите фактори (очакванията), които играят важна роля за обезценяването на лева. Българската валута преминава през редица скокове и сривове, преживявайки неколкократни атаки преди да бъде стабилизирана *де факто.* Всичко това обаче не означава, че диагнозата на МСК е погрешна. Тя по-скоро е *непълна:* без да спре отведнъж падането на лева, бариерата пред фискалната инфлация несъмнено ограничава щетите. А психологическото въздействие на закона се признава от всички.

След юни 1922 г. се оказва, че лимитът е поставен по-високо от действителните нужди. В течение на две години не е надхвърлян и авансите на държавата от БНБ се стабилизират на около 3.8 млрд.лв., т.е. с близо 1 млрд. под фиксираното със закона[140]. Проблеми възникват при емисията на предвидените съкровищни бонове. Първото искане за разрешение е отправено още през юли, като по този повод се проявява пълно разминаване в разбирането на характера на ценната книга. ДДД заявява 100 млн.лв. за покриване на *текущи* бюджетни разходи и 150 млн.лв. – на *извънредни.* Според нейното тълкуване, ако тези бонове не се подновят на падежа им, капиталът ще бъде записан по дебитната сметка на Съкровището, а лихвите – по дебит на текущата лихвена сметка[141]. Разбирането на ДДД е, че със сконтирането на съкровищните бонове бюджетни разходи се покриват *окончателно* – нещо, което според МСК показва „пълно неразбиране на договорените условия за тяхното издаване"[142]. Трактовката на МСК е съвършено различна и разглежда сконтирането на боновете от БНБ само като обикновен аванс, който трябва да бъде покрит от бъдещи приходи на държавата. Боновете, предназначени за текущи бюджетни разходи, следва да се погасяват за сметка на *текущи* данъчни приходи, а тези, за инвестиционни разходи (завършване на жп линии) – от предстоящ вътрешен заем или от нова емисия на бонове, чието изплащане ще бъде осигурено от повишени тарифи на железниците[143].

Механизмът се задейства със скърцане. При падежа на първите два съкровищни бона от по 50 млн.лв. държавата закъснява поради големи разходи за еднократни добавки към заплатите на чиновниците. МСК приема безропотно просрочието и боновете са платени едва в края на декември 1922 година.

Комисията дава разрешение на втора емисия за 300 млн.лв. през 1923 година. В течение на 1924 г. те са подновени, но със значително по-дълъг матуритет от 6 години. Така на практика се консолидира участието на БНБ в *капиталови* разходи на държавата – нещо, което по никакъв начин не влиза в кръга на нейните променящи се функции[144]. Нови емисии с разрешението на МСК обаче продължават и през 1925 г., като механизмът постепенно се превръща в постоянен елемент от финансирането на бюджетния дефицит.

Въпреки че неколкократно обсъжда юридическия статут на БНБ, МСК съзнателно се отказва от налагане на цялостна *институционална реформа.* Тя изрично декларира, че „иска да избегне по-дълбоки промени в съществуващите институции, настоявайки БНБ да се превърне в автономно учреждение, което се изпълзва напълно от държавната власт"[145].

Законът за ограничаване на паричното обращение от 1922 г. е замислен от комисията като *пряка* атака срещу инфлацията чрез фиксиране на конкретни параметри. Неговият краен резултат обаче се оказва дълбока *„косвена реформа“* на емисионната банка. Опитвайки се да сложи по-строги (дори квантифицирани) рамки на отношенията между емисионната банка и държавата, законът прави първа решителна крачка към промяна в основите на тяхното поведение.

Разбира се, МСК подкрепя всички по-късни промени (например закона от 1924 г.), насочени към действително автономизиране на БНБ. Позициите на комисията са еднозначни и тя стъпва върху същата ортодоксия, с която през 1928 г. ОН ще се опита – реформирайки вече *директно* институцията – да „приватизира“ БНБ. Тази радикална идея не се заражда в 1922 г., но през следващите години МСК поддържа огъня, пледирайки систематично за по-голяма независимост на банката.

МСК се интересува от лостовете за „ръчно управление“ и стабилизиране на държавните финанси повече, отколкото от структурни реформи. В това отношение най-ефективният инструмент е пряката намеса в бюджетната процедура. Осъществяван координирано, контролът върху бюджета и върху паричната политика сглобява мощна стабилизационна програма в рамките на екстремална икономическа условност. Зад взаимното блокиране на двете политики отново се разпознават чертите на Паричния съвет.

Във фискалната област МСК има три основни задачи. Първата е политическа – да следи скрупульозно в бюджета да не бъдат включени „прикрити“ военни кредити. Втората е да се намесва при обсъждане на различни промени в данъчната система, доколкото те се отразяват пряко върху „залога“ на репарациите. И накрая, по силата на задълженията си, МСК се опитва да въведе някакъв ред в сметките на държавата. Преписките в архива на комисията по българските бюджети са обемисти. С течение на годините те навлизат във все по-дълбоки подробности на ведомствените „тайни“.

При конкретните сблъсъци по повод на годишните бюджети МСК се опитва да изгради неформален „кодекс“ на тяхната подготовка. Към края на декември 1921 г. например вече са възприети няколко принципа: да няма промени в разходната част в течение на годината; МСК да може да одобрява нови бюджетни разходи при наличие на доказани ресурси и постъпления; забрана на извънредни бюджети[146]. Последният пункт се оказва особено важен, защото дори през 1924 г. МСК продължава да констатира, че „изглежда отсъства каквото и да е правило, с което да се прави разлика между обикновен и извънреден бюджет“[147]. Очевидно става дума за сблъсък с текуща фискална практика, независимо дали се осъществява в нормални или в следвоенни условия.

Типичната бюджетна процедура в намиращата се под опеката на МСК България е илюстрирана от подготовката на бюджета за 1922/1923 година. Тя започва с представянето пред комисията на проект, който все още предстои да бъде разгледан от Народното събрание. Службите ѝ правят първите му оценки. В случая те са по-скоро благосклонни, макар и да се чува дежурното оплакване, че предвижданията са прекалено оптимистични, че има повече обещания от реализации и че данъчното бреме е неправилно разпределено[148]. Предвиденият дефицит се приема за умерен, а финансирането му – за възможно при увеличение на приходите и свиване на разходите.

В края на февруари МСК изпраща официалното си становище до българското комисарство. То е в много по-остър тон, като умерените бележки от вътрешния доклад са представени императивно. „По искреността на оценките остава много да се желае... Някои разходи са сведени под необходимия минимум... редица предвиждания за приходи са надценени... МСК предупреждава българското правителство, че повече няма да допуска подобни методи, които водят до това, в течение на годината да се гласуват допълнителни кредити, за да се поправят недостатъците на бюджетните предвиждания. Тя предупреждава, че веднъж гласуван [бюджетът] МСК няма да одобри нито един кредит по този начин, освен в извънредните случаи, при които са се появили нови, непредвидими при съставяне на бюджета нужди и то само ако е възможно те да бъдат посрещнати от бюджетни икономии.“[149] Следва меко внушение за източниците на възможните икономии. При бакалските сметки на комисията редовният бюджет дори би могъл да приключи с излишък.

Следващото действие е отговорът на българското комисарство. Той е уклончив и същевременно прехвърля част от отговорността върху Народното събрание. Най-твърд е отказът в бюджета да бъдат включени суми (все още неуточнени) по репарационните плащания. Непохватност в превода обаче, предизвиква нова буря. Рискът е неизбежен, когато за собствената икономика се говори на чужд език. Използваният в писмото до МСК израз* привнася нюанс на самоувереност, който вбесява делегатите. В резолюцията си френският представител отбелязва, че „тонът е нахален“, а италианският театрално се оплаква, че комисията отново е третирана „дори във формата като последната от последните [институции]“[150]. Подобна сценка се повтаря и по-късно, като делегатите дори долавят арогантна ирония в българския отговор[151]. Тонът, сарказмът и „шегичките“ в стенографираните реакции и резолюции на членовете на комисията показват, че те се изживяват като аристократичен ареопаг в една варварска държава.

Балансът от интервенцията на МСК във финансовата стабилизация на страната е положителен. Поставена в екстремни условия и при екстремална икономическа условност, българската икономика за първи път изпитва организираната и координирана преса на международна общност (била тя и почти окупационна) за провеждане на стопански реформи. Освен всичко друго, натискът е идеологически и доктринален. Стопанството ни ще продължи да съжителства с него през цялото си по-нататъшно развитие.

---

* Фразата е, че комисарството *vera s'il est possible*, което е лишен от всякаква пластичност превод на френски, звучащ (очевидно въпреки замисъла на авторите) като снизходително и условно намерение да се направи „възможното“.

Хората на икономическата условност

Образът на „наместника“

За да работи, машината иска хора. Модифициращата се механика на икономическата условност променя изискванията към хората, които я задвижват, а историята на тези човешки типажи е продължителна и криволичеща.

Вече многократно става дума за това, че „в началото“ делегатите по външните заеми телесно олицетворяват зависимостта на страната. Те персонифицират „злото“, „унижението“ и комплексите за малоценност на българите. След Първата световна война – в действията на МСК – контролът придобива по-“колективен“ характер. Не задълго, защото заемите под егидата на ОН отново изкарват на преден план личностите, които представляват институцията.

Комунистическият режим – въпреки иманентната му склонност да издига в култ – бе изтрил *личността* до възможния предел. Лице нямаше нито всепроникващата *местна*, нито повсеместно присъстващата *чужда* сила. Освен всичко друго едно от първите откровения на прехода беше, че за налагания на България през по-голямата част от новата ѝ история финансов контрол *човекът има значение*. От началото на 90-те години икономическата политика на страната и външната зависимост бяха повторно „очовечени“, те отново започнаха да се обсъждат и правят от личности с имена, лице, публично битие.

Но сравнително бързо се разбра също така, че модернизираното връщане на човешкото измерение е бледо копие на оригинала. Днес България е наводнена от представители на различни институции, които упражняват една или друг степен на контрол върху икономиката ѝ. Същевременно кохортите на днешната международна икономическа бюрокрация са много по-стандартизирани, отколкото преди Втората световна война. Запомнящите се персонални нюанси са в стила и в публичното поведение и почти никога в интелектуалното послание. Върхът на тази тенденция идва с присъединяването към Европейския съюз (ЕС). Колкото процесът е дълбоко и амбициозно „мисионерски“, засягащ самите културни корени на българското общество, толкова съпътстващият го мониторинг е тежко и тромаво провеждан, превръщащ „хармонизирането“ в сблъсък на сиви бюрокрации.

Каквито и да са промените във функциите и механиката на контрола, „наместниците“ остават важни посредници в двупосочния процес на културно влияние и проникване. Това са хора, в състояние да долавят най-добре (поне мъдрите измежду тях) сигналите на местната традиция, която „покварява“ и „изкривява“ модернизационните външни послания. В характерологията на тези личности по неочакван начин се оглеждат реликти от сблъсъка на стопански култури. Лапидарен „етикет“, обобщава цялата тази разнолика общност: всички нейни представители са, малко или много, *„парични доктори“* (*money doctors*)[152], експерти които с едни или други мотивации и цели, участват отвън в лечението на „болни икономики“. А болестите на стопанството неизбежно минават през парите. Разширението на метафората ражда нови и нови разклонения, като в търсене на по-голяма плътност до образа историците прибавят допълнителни квалификации за участниците в икономическата условност. Те могат да бъдат „парични зъболекари“ (когато терапията е радикална), „архитекти“ (когато се видоизменя световна и регионална архитектура), „инженери“ (когато се търсят нови инструменти и/или конструкции). Медицинският език прониква и в често дискутираните проблеми за „заразните“, „изолираните“ или поясно „здравите“ икономики. Накрая, серия от въпроси възниква по повод нуждата и момента, в който се призовават „паричните лекари“. Както е забелязвано неведнъж, влиянието и успехът им не са свързани задължително с качеството на предлаганата услуга или дори с нуждите от съветите им. Те често са търсени заради посредничеството, което могат да предложат при осигуряване на външни ресурси. Канени са (или идват) дори когато икономиката не се нуждае обективно от тях и когато в страната има достатъчно добра икономическа експертиза, но дадена политика не може да бъде наложена без авторитета на „външното“. Изпращани са за прокарване целите на своята държава или институция. Пристигали са, водени от тщеславие, суета, житейско любопитство, любознателност, търговски интереси...

„Паричните лекари“, белязали най-силно с присъствието си парчета от българското стопанско минало, изпъкват съвсем ясно. С техните имена се срещаме многократно в нашия разказ. Списъкът започва с представителите на „френските“ заеми Константин Вакаро (преди 1902 г.), Жорж Буске (1902–1912 г.), Марсел Шарло (1912–1934 г.) и Дьо Кастерас (1934–1941 г.). В поменика се включват комисарите на ОН, съветниците към БНБ, служителите и членовете на ФК с най-пряко отношение към България – Рене Шарон (1926–1931 г.), Жан Вато (1931–1934), Пиер Шейсон (1934–1940 г.), Николай Кьостнер (1932–1940 г.), Жак Рюеф, Ото Нимайер. Част от списъка са членовете на МСК като Шеризе и Дестайор... Оставените от всички тези личности писмени следи са неравностойни. Най-богато и плътно е архивното наследство на Ж. Буске, но важни щрихи в обобщения портрет на „типичния“ представител прибавят документите и на останалите.

България не е световно средище, а хората, гравитирали около страната, често образуват (полу)затворена общност. Едни и същи имена се движат в кръг, „занаятът“ се предава като в династии, а кариери се развиват „на място“. Така например баща и син Вакаро в течение на десетилетия се чувстват комфортно във „френските среди“ в София. След като напуска поста на представител, Буске дълго време (1912–1936 г.) е председател (базиран в Париж) на Българска генерална банка (БГБ), където Париба има съществено участие. През същия период ръководи и борда на директорите на създадената през 1912 г. Френско-българска ипотекарна банка (ФБИБ), оказала се твърде неудачно начинание. През 1932 г. пък директор в БГБ е Дьо Кастерас, който две години по-късно ще поеме делегатството на портьорите. Шеризе, през 1910 г. служител на френската легация, се връща в София като френски представител в МСК през 1921 г., а заместникът му Утие става помощник на делегата на носителите на български облигации през 1929 година...

Това създава тясна и компактна група от познавачи на българските дела. Те разбират по-дълбоко и познават по-тънко националните особености, отколкото ордите чиновници-еднодневки, които днес се редуват като представители на най-различни международни организации. Независимо от своите настроения и симпатии, добре информираните експерти са винаги от полза за „приемащата" държава. Дори да не са нейно лоби, те придават известна устойчивост и предвидимост на външните оценки и гледна точка към страната.

Мотивът „кариера"

Безспорно най-тривиалната мотивация на хората на икономическата условност е кариерата. По правило представителите са служители на големи държавни или банкови институции. За тях постът в България е стъпка в служебното придвижване, оценена различно според хода на дотогавашното им издигане. Важни за действителната тежест на позицията са два признака – *кой* я заема; *откъде* идва и *къде* продължава нейният титуляр.

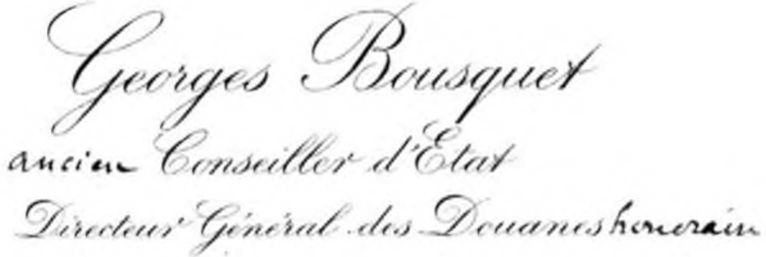

Georges Bousquet
ancien Conseiller d'Etat
Directeur Général des Douanes honoraire

PARIBAS

Визитна картичка на Жорж Буске като държавен съветник и почетен генерален директор на митниците. На ръка е прибавено *ancien* (бивш) и *honoraire* (почетен)

Нещата са особено ясни с френските представители на финансовия контрол в България. Повечето от тях идват от високите слоеве на административната и финансовата номенклатура. Самата (описана по-горе) процедура на назначаването им предопределя произхода на кандидатите. От документите, до които имах достъп, става ясно, че първият делегат (Буске) е избиран измежду държавните съветници (*conseillers d'etat*) и финансовите инспектори, т.е през традиционните средища на висши чиновници и/или залязващи началници[◆]. Буске е държавен съветник и бивш директор на френските митници. Един от потенциалните кандидати за поста в София е съветник в Сметната палата. При това назначенията никога не стават без мрежа от протекции. Буске например, по спомена на Салабашев, има пок-

---

[◆] Вж. *Кредитори и длъжник / Многоглавата общност на кредиторите.*

ровителството на влиятелен сенатор[153]. А споменатият граф Робер дьо Бурбулон вмята, че представителят е племенник на някой си (очевидно значещ нещо за френските среди) г-н Бриер[154].

Впечатлява, че по правило (без да се абсолютизира) България е място за начало или за приключване на кариерата. Своя прощъпулник правят у нас тежки фигури от финансите, афериcти, висши администратори... Заемът на Париба от 1902 г. например е първата операция и първата задгранична мисия на Орас Финали след постъпването му в банката. Той е 31-годишен и изгряваща звезда в институцията – в началото на 1908 г. е назначен за един от нейните директори, като дълги години след това остава ръководител и стратег на Париба. През онези далечни времена Финали пътува до София (1902 и 1908 г.), следи отблизо българските дела, в частност емисията на съкровищните бонове през 1912 година[155]. Една от ярките личности сред поредицата представители на кредиторите е Деклозиер, който в качеството си на заместник на Буске също започва своята кариера от България*. Понататък той играе първостепенна роля в задкулисната, и скандална, история на френските финанси. След Първата световна война е избран за председател на *ANPFVM* и на Съвета на Отоманския дълг – възлова за Франция позиция, откъдето се управляват многомилиардните ѝ вземания от бившата Османска империя. Със съвсем друг профил е държавният служител Жак Рюеф, който през 1927 г. (също на 31 години) е в екипа на О. Нимайер, разработил схемата на българската стабилизация под егидата на ОН. Накрая, към този неизчерпателен списък принадлежи донякъде и Р. Шарон, взел участие в подготовката на стабилизационните програми за Австрия и Унгария през 1924 г., но поел цялата отговорност за българския Бежански заем на 32-годишна възраст.

В България, от друга страна, идват и хора без голяма перспектива за кариера. При пристигането си Буске вече има зад гърба си четвърт век държавна служба. А до назначаването си в София М. Шарло е извънреден пратеник на Франция при норвежкия двор в Кристиания (Осло). Макар дипломатическият му ранг (пълномощен министър) да е относително висок, това е периферен пост. Шарло престоява в София (с прекъсването по време на войната) до края на живота си през 1932 година.

Типични за житейска стратегия в края на служебния път, както и за интереса към поста в София, са сондажите около оттеглянето на Шарло. В документ на Париба от юни 1929 г. се посочва, че „г-н Шарло би искал да напусне София по здравословни причини през следващата пролет. Той пита дали биха могли да му се намерят един или два поста на администратор в Париж, които да му носят 40–50 000 фр. Единствените му ресурси са пенсията му от 30 000 фр. ... От друга страна, г-н Шарло ни информира, че г-н Лоран иска да напусне София. Той представя за негов заместник кандидатурата на г-н Утие, в момента представител на Националната банка за външна търговия (*Banque nationale de commerce exterieur*)... това е синът на генерал Утие и братът на г-жа Ле Най... г-н Финали [директорът на Париба] познава г-н Ле Най"[156]. Тази образцова кадрова справка говори за скромно йерархично положение и за ограничени възможности на Шарло. Тя излъчва семейно-номенклатурна (иначе казано – „шуробаджанашка") атмосфера към назначението в София, уредено без особено високи критерии, освен известно познаване на българската обстановка, най-вече благодарение на приятелства и фамилна близост с директора на Париба.

---

* „Аферата Деклозиер" показва неговите нетривиални делови способности, както и важните задачи, които са му поверени. (Вж. *Кредитори и длъжник.*)

За кариерната „тежест" на поста от френска гледна точка говори раздвижването, предизвикано от слуха за предстоящо оттегляне на Шарло. В кореспонденцията между министерствата някой от висшите чиновници лансира кандидатурата на Ф. Дестайор. (Всъщност става дума за самопредлагане.) Този персонаж е отново чиновник в края на служебния си път (той е пенсиониран пълномощен министър), който очевидно вижда в делегатския пост синекурна държавна служба. Основният актив на Дестайор е също дългият му престой в България – в продължение на пет години той е френски представител в МСК, където „е придобил [несъмнено] сериозен опит както за хората, така и за икономическите и финансови проблеми на страната. Той е бил в чести контакти с висшия политически персонал в България"[157]. Инициативата завършва комично, тъй като бързо се разбира, че Шарло всъщност не е изразявал намерение да се оттегля. Но и така тя разкрива добре типажа на чиновниците, интересуващи се от работа в София. Това определено не са личности от първия ешелон. Макар да се спазва определено равнище за ранга на кандидатите, те са без далечен прицел в кариерата, а основното им преимущество е опитът в България. Споменатият епилог в съществуването на делегатството говори достатъчно за моралните стандарти на последните представители.

Впрочем периферното отношението към българската проблематика се проявява и у по-значими фигури, при това не непременно французи. Една от тях е бившият британски външен министър Остин Чембърлейн, поел председателството на Лондонския комитет на портьорите от българските заеми. Пълномощният ни министър в Лондон П. Хаджимишев го описва като човек, който „се страхува да не си изгуби мястото, което е синекурна длъжност за него. Такива длъжности той имал няколко, понеже не бил материално добре"[158]. А М. Рясков привежда анекдотичния случай, в който ключовият за българските дългове О. Нимайер припряно подписва протокол от преговорите между правителството и портьорите, раздразнен от това, че е нарушен и забавен съботният му уикенд[159].

Каквато и да е тежестта на личността и на поста за изпращащата държава, за *приемащата* всяко ново назначение е политическо събитие. Новината за заместването на „пенсионера Буске с активния дипломат Шарло" например се коментира от опозицията като признак за засилване на контрола и като несполука на финансовия министър. Коментарът почива на тенденциозната интерпретация, че се променя самият статут на делегата, като новият носи по-голяма държавна представителна тежест[160]. Доколко неточно е това тълкуване, се разбира дори само от намерението на Париба да даде на Шарло по-ниска заплата, отколкото на Буске, повишавайки в типично персонална промоция заплащането на амбициозния му заместник Деклозиер[161].

Профилът на служителите в ОН, които между войните упражняват директен контрол върху българските финанси, е по-друг. Техният корпус включва както технически експерти, така и висши администратори и/или финансисти. Втората група е ареопагът от ръководни длъжности в организацията, докосвали се (наред с много други страни) и до икономическата съдба на България.

Р. Шарон е типичният представител на този кръг. За Евгени Силянов* Шарон е „студено чудовище“ от средата на едрите финанси, недостъпен за българските си партньори поради пропастта в подготовката, статута и кастата. Макар и (отново според Е. Силянов) по-земен и по-човечен, П. Шейсон идва от същия кръг.

Шарон е общопризнат европейски авторитет по българските въпроси и поради това често натоварен с посреднически икономически мисии в страната, където винаги има достъп до висшите кръгове на властта. Неговите заслуги за настаняването на бежанците са признати, като след години дори е обсъждано увековечаването на паметта му чрез кръщаването на улица на неговото име. Това така и не става в „официалната“ памет, а се случва в обществената, за която и до днес типовите къщи, построени в Югоизточна България със средствата на заема, са познати като „шаронки“.

Поривът на признателност повдига деликатния етичен проблем, дали изобщо е уместно да бъде „канонизиран“ човек, олицетворявал – в крайна сметка – един финансов заем и съпътстващото го икономическо попечителство над страната... Едва ли, ако заслугите и функциите му се изчерпват с това. Може би да, ако се вземе предвид, че през Втората световна война към своя експертен авторитет Шарон прибавя политически и морален. След напускането на България (1932 г.) той продължава кариерата си във Финансово-икономическата секция към Секретариата на ОН, за да стане неин заместник-председател. Шарон избягва репресиите на антисемитския режим във Виши, оставайки в Женева**, където е „връзката на голистите в Швейцария“[162]. Оттам още през 1942–1943 г. предупреждава българските власти, че каузата им е загубена ако не скъсат решително с Оста и не се откажат от териториалните придобивки[163]. По всичко изглежда, че в края на войната с него са правени дискретни сондажи за евентуална политическа и икономическа преориентация на България. Според спомените на Стефан Бочев, Шарон дискретно е посредничел дори в контакти на пълномощния ни министър в Берн Г. Кьосеиванов с Алън Дълес. Но Шарон заема и публични пози-

---

* До неотдавна той бе един от малкото живи свидетели, познавали непосредствено някои от тези хора. През 1996 г. имах привилегията да разговарям с него в Париж, където Силянов емигрира след войната и където живя до смъртта си.

** През войната той е „и. д. гл. Секретар“ на вегетиращото ОН в Женева. (Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипломат (ръкопис), Архив Бочеви, Фондация „Българска наука и култура“ с. 87.)

Никола Стоянов, комисарят на ОН Пиер Шейсон и техническият съветник на ОН при БНБ Николай Кьостнер на обиколка из бежанските селища (7-8 юни 1937, Странджа, Поморие)

ЦДА

ЦДА

ции в полза на страната, по-специално около спасяването на българските евреи.

Другият френски представител на „кръга от ОН", Жан Вато, също продължава с административна кариера. През 1946 г. оглавява една от най-старите и големи банки (*Caisse des depots et de consignation*), която е финансовата ръка на държавата във все по-етатитска следвоенна Франция. Що се отнася до британските действащи лица, най-значимо е името на сър Ото Нимайер. Завършен еталон на английски банкер, той е директор в Банк ъф Ингланд, дългогодишен член във ФК (1922–1937 г.), „ликвидатор" на държавни заеми по целия свят (активен участник в комитети на портьорите), частен банкер... В множеството си образи може да играе ролята и на „чист финансист", и на пазител на експертното начало срещу политиците, и на представител на международна организация... Нимайер постоянно лавира между ОН, британските министерства и финансовите кръгове на Лондонското Сити. Това му позволява – спрямо страна в положението на България – да е ту агресивен, ту „изповедник", ту „покровител". Архивите ясно документират например как в края на 1928 г. сър Ото помага на своята дипломация да получи от раздаващия обещания във всички посоки Вл. Моллов уверението, че част от заема ще отиде за поръчки при британски фирми[164]*. Успоредно с това направлява директно – отново чрез Моллов и Буров – преговорите по емисията на Стабилизационния заем.

Сред техническите експерти на ОН разнообразието в служебни кариери и житейски биографии е по-голямо. С положителност може да се твърди, че присъствието в България на международни чиновници от „второстепенни" националности (точно както експертите от развиващите се страни, работещи днес в международните финансови организации) е накърнявало по-силно местното „достойнство".

В каквато и точка от кариерата си да са „наместниците" на финансовия контрол, тяхното чиновническо усърдие и служебна ревност никога не са под съмнение. В този по-общ смисъл, *кариеризмът* им е вроден и се проявява както в отношенията със собствената институция, така и спрямо българските власти.

Това качество носи своите правила, белези и стил, променящи се с времето. В нравите на *bell epoque* изглеждащите днес кухи церемониални символи се ценят особено високо. В архивите на Париба попаднах на преписка, продължила девет месеца (през 1903 г.), където в най-големи детайли се обсъжда как и на кого точно от ръководството и персонала на банката да бъдат издействани ордени от българското правителство.

Директорът на банката Торс изпраща на българския министър в Париж списък на кандидати, „всички силно желаещи да получат почетни отличия... Вие трудно ще си представите доколко съм ежедневно обсаден от въпроси по този повод"[165]. Като през най-номенклатурните години, този списък се обсъжда, прекроява, допълва. Посочени са заслугите на всеки за сключване на заема. Включени са и

---

* Точно каквото правят с Моллов и французите. (Вж. *Кредитори и длъжник / Външният дълг като икономика / Отговорността на кредиторите и на длъжника...*)

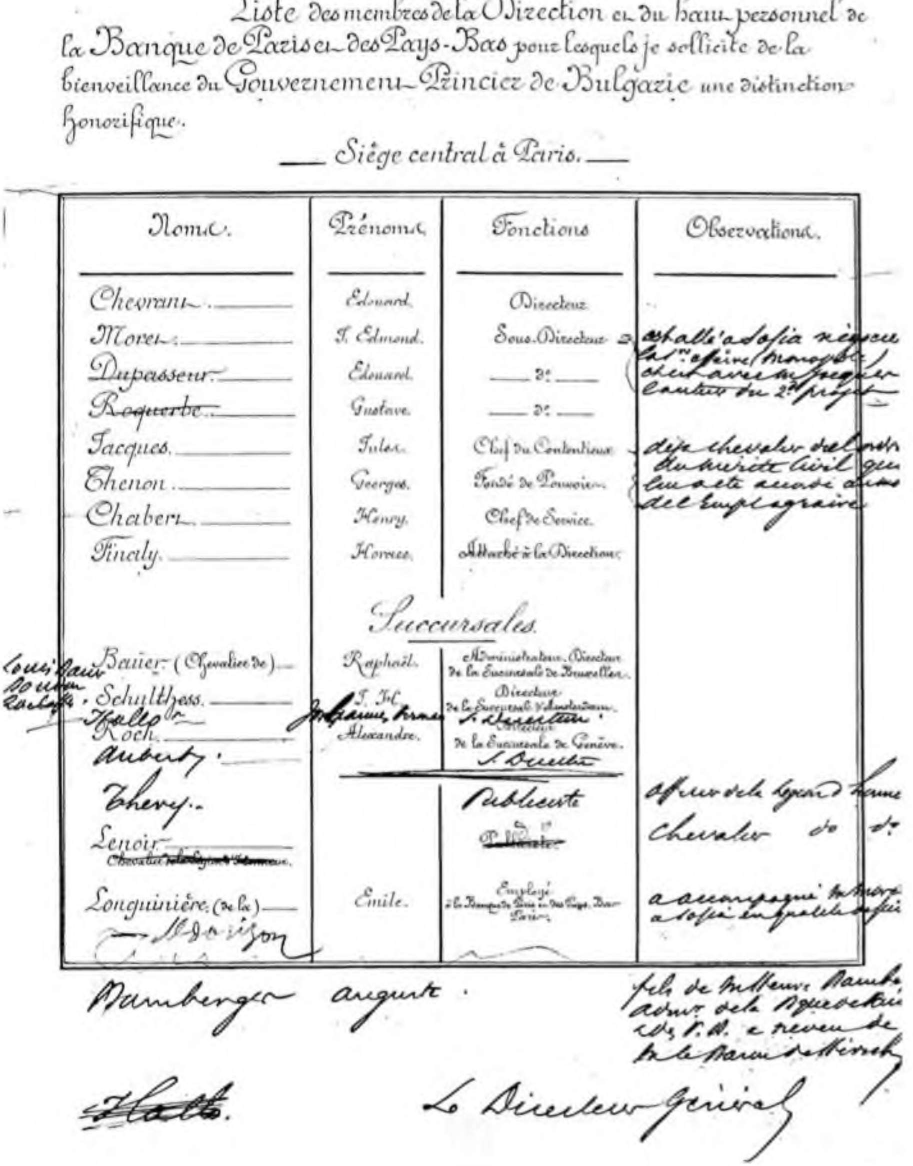

Liste des membres de la Direction et du haut personnel de la Banque de Paris et des Pays-Bas pour lesquels je sollicite de la bienveillance du Gouvernement Princier de Bulgarie une distinction honorifique.

— Siège central à Paris. —

Noms.	Prénoms	Fonctions	Observations.
Chevrant	Edouard	Directeur	
Morel	J. Edmond.	Sous-Directeur	est allé à Sofia négocier la 1re affaire (monopole) et est avec M. Grégoire l'auteur du 2d projet
~~Dupasseur~~	Edouard	d°	
~~Roquerbe~~	Gustave	d°	
Jacques	Jules	Chef du Contentieux	déjà chevalier de l'ordre du Mérite Civil qui lui a été accordé dans l'emprunt agraire
Thenon	Georges	Fondé de Pouvoirs	
Chabert	Henry	Chef de Service	
Finaly	Horace	Attaché à la Direction	
	Succursales.		
Louis Bauer au lieu Raphaël Bauer (Chevalier de)	Raphaël	Administrateur, Directeur de la Succursale de Bruxelles	
Schulthess	J. H.	Directeur de la Succursale d'Amsterdam	
Halle Jr	Johannes, Herman	S. Directeur	
Koch	Alexandre	Directeur de la Succursale de Genève	
Auberty		S. Directeur	
Thery		Publiciste	Officier de la légion d'honneur
Lenoir Chevalier ~~de la légion d'honneur~~		~~P. d°~~	Chevalier d° d°
Longuinière (de la)	Emile	Employé à la Banque de Paris et des Pays-Bas Paris	a accompagné M. Morel à Sofia en qualité de secr.
— M. Davizon			
Bamberger	Auguste		fils de Monsieur Bamberger admr de la Banque de P. B. et neveu de Mme la Baronne de Hirsch

~~Halle~~.

Le Directeur Général

PARIBAS 78

Суета и икономика: трудно съставен списък с искане „благоразположението на българското правителство“ за присъждане „почетни отличия“ на служители на Париба неизбежните „парашутисти", защото например трябва да се направи удоволствие на болен служител и да се ощастливи баща му... Въпросът се проточва, придобива дипломатическа окраска, в България се сменят правителства, но ръководството на Париба не се отчайва. „Моралното стимулиране" работи, въпреки че с времето неговите символи неизбежно избледняват и стават комични...

Образец в „кариеристичния" жанр е кореспонденцията между Буске и Париба. В нея се проследява развитието от безметежното начало до изпълнените с конфликти и напрежения по-късни отношения със служебната му йерархия.

Контрастът е изразителен. Първите писма на Буске от София излъчват добронамереност и ведро чувство, че неговата мисия е безпроблемна. На ръководството той дава отчет в най-малки битови детайли за настаняването си под наем в къщата на полк. Вазов на „Раковски" 86 или за организирането на службата по бандеролите. Осведомява за хода на устройването, бюджета, счетоводството, персонала. Благоразположението към българските власти е безусловно.

Но още през първите дни Буске успява, освен удоволствието, да вкуси и отровата от пряката намеса в българската политика. (Възможност, която впоследствие ще се повтаря многократно.) Повод е желанието на министъра на финансите бандеролите да не се държат в дома на делегата, а да се преместят в специална каса в БНБ. Това е един от онези символични казуси, които впоследствие ще се превърнат в поле на остри битки. По признание на самия Буске, българският министър приема болезнено този „материален и показен захват на държавни ценни книжа, припомнян на минувачите от часовоя пред вратата на едно частно лице". При това обстоятелство Буске отстъпва веднага, изпълнен с желание да пощади националното честолюбие и да защити правителството от основания за атака от страна на опозицията[166].

„Меден месец" има и в отношенията с дирекцията на Париба. Буске е засипан с хвалби за неговото усърдие, ловкост и такт. Той надминава очакванията на началниците си, бележи точки в кариерата. Суетата му прозира във всяко писмо, като се търси всеки удобен повод това чувство да бъде задоволено. В кореспонденцията ще се намерят образци на сервилност към управата на Париба, а самите писма от София към Париж се леят в задушевен тон, акуратно, подробно и изчерпателно. За Буске „върхът на признанието" през февруари 1907 г. би било подновяването за десет години на договора му с Париба.

Постепенно обаче тази атмосфера се разсейва от появяващите се проблеми. 1907 г. е последната от серията успешни години на банката в България. Отваря се период на силни сътресения в отношенията на Буске както с българското правителство, така и с ръководството на Париба.

Напреженията в България са неизбежни поради самия статут на делегата и все по-обсебващото присъствие на Париба. Години по-късно те са описани в мемоарите на И. Салабашев, който отбелязва „подавляющето влияние [на банката] върху най-висшите кръгове в София. Вследствие на това Буске заемаше в българската столица едно твърде високо привилегировано положение. Всички се бояха от него и му се кланяха"[167]. Написани в ключа на националното честолюбие и на убедеността в собствената героика, спомените на бившия министър дават колоритни щрихи*. „С българските пари [издръжката на делегатството], пише той, Буске водеше голям живот и даваше вечеринки, на които най-видното общество в София присъстваше с възторг... Веднъж бях на бал във Военния клуб. Там беше и Буске заедно с една млада дама. Той бе заграден от министри и други високопоставени личности, които благоговееха пред него. Всеки, комуто Буске благоволеше да подаде ръка или да адресира дума, се считаше за крайно щастлив и сияеше от радост. При мене наблизо имаше двама млади българи, твърде елегантни. Единият от тях засмян до уши, с голямо възхищение каза на другия, че е поканен за вечеринката у Буске. Неговият събеседник, с отчаяно лице и с жален, глух глас отвърна, че той не бил удостоен с подобна покана. Това ми направи потресающо впечатление. Двама образовани младежи, вместо да бъдат ръководители на народа към идеален възвишен патриотизъм и към абсолютна независимост във всяко отношение, те не само приемат да посрещнат един палач на достолепието и финансовата независимост на България, ами още считат за голяма чест да бъдат канени от него."[168]

В подобна взривоопасна среда поведението на „тялото" на контрола може да е решаващо, а кариеристичното престараване да е противопоказано. "Неговото присъствие в София и неговата служба, продължава Салабашев, бяха сами по себе си една тежка рана за народния ни престиж. Вместо да се старае, с благи обноски и с известни, безвредни за своите банки, отстъпки да менажира нашето народно честолюбие и по този начин да тури мехлем на раната, той напротив, ползваше се и от най-малкия случай да покаже своята власт, да напомни нашето унижение и да провокира нашата омраза и по този начин посипваше раната с пипер. Той просто е малтретирал моите предшественици и си е позволявал да си налага волята по въпроси, които съвсем не са били от неговата компетентност."[169] В спомените на Салабашев смисълът на тази увертюра е най-вече да повдигне собственото си достолепие, проявено в контактите с Буске и особено при договарянето на заема от 1909 година♦. Но пасажите отразяват и действителни настроения, които започват да се превръщат в проблем за самата Париба.

За охлаждане на отношенията с централата в Париж са останали следи в архивите на банката. Тя преценява, че след еуфорията около заема от 1907 г. самочувствието на Буске е нараснало отвъд допустимото. По повод поредното му искане за двумесечен отпуск той получава смразяващ отговор от ръководството. „Фактът, че вашето заплащане е за сметка на българския бюджет, пише в него, приравнява ролята ви към тази на българските чиновници и няма защо да ви напомняме, че размерът на вашата заплата надхвърля този на което и да е българско официално лице. Това е предмет на критики, чието ехо съвсем наскоро отново достигна до нас."[170] Демагогията в случая е, че банката притиска наемника си с критиките в България срещу нещо, което самата тя е одобрила.

---

* Салабашев е министър на финансите от януари 1908 до 1910 г. в кабинета на Ал. Малинов, обявил независимостта на България.

♦ Вж. *Заемът от 1909 или слабостта на силния.*

Отговорът на Буске е на дълбоко уязвен човек, принуден от чинопоклонство да преглътне обидата. Писмото му е сухо, дори с нотка ирония в „признанието", че е благодарен на дирекцията „за това, че го е осветлила относно истинските му лични интереси, които тя разбира по-добре от самия него". Но този сервилен увод е последван от категорично възражение срещу аргументи, на които се е наслушал от българската страна. Преповтарянето им от Париба му звучи като предателство. Директорите са напипали най-болното му място, което ще го мотивира през следващите пет години. Това е изравняването с българските чиновници, изразено в две важни символични стъпки: включването на сумите за издръжка на делегатството (вкл. заплатата на делегата) в държавния бюджет; появилото се по-късно настояване на българската страна делегатът да плаща патентен данък*. Тук Буске се защитава със зъби и нокти, защото въпросът опира до достойнството му пред българския „плебс". Обръща внимание в Париж, че принизяването до статута на чиновник означава ролята му да бъде сведена до *подчинение* на местен министър, при положение че тя е да му се *противопоставя* при всяко решение, което върви срещу договорите. Буске се изживява – а начинът на назначаване и правомощията до голяма степен му дават основание – като представител на чужда сила. Що се отнася до величината на заплатата, изтъква той, тя също не е нито аргумент, нито повод за завист, доколкото дейността му няма аналог в българската администрация. Освен това, престорено скромничи Буске, българите щели да са по-спокойни, ако бяха приели безплатно неговите съвети. Ако министрите „се бяха възползвали от многократно направените им предложения, те биха използвали моя опит, натрупан от 25 години държавна служба и в неофициална и дискретна форма биха потърсили сътрудничеството ми за реформата на финансовото и най-вече на административното законодателство. Те трябва да се сърдят само на себе си, че след като са поискали от френското правителство изпращането за делегат на човек с [богато] минало, техният мрачен патриотизъм им пречи да използват добрите му намерения за помощ"[171].

Поводите за конфликти с българското правителство, които се пренасят като напрежение в самата Париба, зачестяват. През 1908 г. се стига до спор относно проектозакон, предвиждащ замяната на гербовата хартия с гербови марки. Разпрата е записана в спомените на Салабашев със силна патетика. От една страна в разказа му е Буске „изрепчен, почти легнал на фотьойла в кабинета" на министъра, говорещ „натъртено и заповеднически", викащ и заплашващ, излязъл накрая „като фурия"[172]. От другата страна е самият Салабашев, заявяващ, че няма да допусне „неизпълнение на един български закон, гласуван от Народното събрание и одобрен от Княза", че „като министър ще направя това, което ми диктуват правата и интересите на България, а [Буске] да прави каквото ще"[173] . Стига се до арбитраж от самата Париба, която изпраща на помирителна мисия в София О. Финали. По спомена на Салабашев френският банкер изслушва внимателно доводите му „и напълно се съгласи с мене. Обеща да говори на Буске да не се противи на въпросния закон и да дойде на другия ден с него при мене, за да ми изкаже и Буске съгласието си за закона"[174].

---

* Включването на издръжката в бюджета е прието устно от Париба през 1906 г. като жест на добра воля. Практическа последица от отстъпката е възможността тя да бъде използвана за натиск. Българските власти във всеки момент могат да се позоват на него, за да приравнят напълно статута на делегата с този на местните чиновници – месечни плащания, поставянето им в зависимост от постъпленията на данъка, ревизия на сметките от Сметната палата и т.н. Тези лостове обаче не бива да се надценяват, тъй като те са неизползваеми извън общия контекст на отношенията с кредиторите.

Тристранната среща така и не стига до компромис. В интерпретацията на инцидента обаче се проявяват интересни черти. Според Салабашев Финали се връща в Париж, оставяйки въпроса нерешен и напуска София „доста оскърбен от Буске". Същевременно, в най-изчерпателната биография на френския банкер тъкмо този скандал е приведен като пример за способността на Финали да „разбира психологията на народите", сред които работи банката и да се справя с деликатни ситуации[175]. Въз основа на архивите на Париба случаят е представен като „разплетен от Финали", успял да убеди българския министър, че е жертва на действията на предшествениците си и че целта на Париба е всъщност да повдигне кредита на България в чужбина. И нещо друго, банкерът се завръща с убеждението, че *„във всички тези Източни държави се постига повече с приглаждане на конфликтите и с известна добрина, отколкото с брутални средства"*[176]. Различието в българската и френската версии е видимо: не става дума за съгласие със Салабашев, а по-скоро за неговото „умиротворяване". Тук вече се проявява онова заслепение на министъра, което ще го доведе – няколко месеца след събитието и няколко страници по-нататък в мемоарите – до твърде напудрения му разказ за сключването на заема с Виенските банки през 1909 година♦. Източникът на оптическата измама е така типичната патриотарска поза, която размива причините, каналите и последиците на чисто стопанските решения.

Инцидентът илюстрира как действа на практика икономическата условност, заложена в заемния договор от 1902 година. Фактическото право на вето, оставено на Буске по различни въпроси, не е толкова формализиран механизъм, колкото поле за маневри, компромиси и конфликти, където личната характерология, симпатии и антипатии на делегата могат да бъдат решаващи. Арбитражът на Финали в случая е успешен, но в изведеното от него правило за поведение в Ориента има ясно дезавуиране на методите на Буске. Както се вижда в последвалите му отношения с българските власти, подобни похвати не са от полза за Париба. По този пункт показанията на българската и на френската страна се схождат, като може да

♦ Вж. по-нататък *Заемът от 1909 г. или слабостта на силния.*

се приеме твърдението на Салабашев, че „в Париж също не бяха доволни от [Буске], понеже той с нетактичното си поведение беше възбудил омразата на българите против себе си и против парижката банка“[177]. При поредния конфликт, когато „поведението на делегата става просто нетърпимо и той си позволява големи дързости, обидни за България“, министърът къса отношенията си с него и „смъква“ всички служебни контакти на Буске до равнището на предвидения в договора за заем български комисар, какъвто в случая е един от администраторите на БНБ[178].

Така или иначе, институционалната тежест на делегата е толкова голяма, че конфликтът с него има сериозни политически отражения, които в крайна сметка също се оказват неблагоприятни за неговата банка. „Спречкването ми с Буске, пише Салабашев, произведе голяма тревога в София. Князът поиска чрез един от секретарите си сведения, които аз дадох и които го задоволиха. Някои от колегите ми и мнозина от политическите ми приятели се бояха, че Буске ще вреди на държавните ни интереси и няма да допусне да сключим заем, от който държавата се нуждаеше. Опозицията и особено моите лични неприятели потриваха ръце от радост, понеже бяха уверени, че всевластният Буске ще ме унищожи и ще катурне кабинета на Малинова, ако той се солидаризира с мене.“[179] Салабашев самодоволно описва как успява да разсее тези страхове и да развенчае мита за силата на делегата. „Неговите дотогавашни почитатели видяха, че той все-таки не е тъй всемогъщ... и почнаха да странят от него.“[180] Независимо от достоверността и преждевременността на тези твърдения, авторитетът и кредитът на Буске както в София, така и в Париж действително са подкопани.

Освен всичко друго епизодът ясно показва, че *няма нищо по-вредно и опасно от уязвения чиновник, който се превръща в полуавтономна сила в отношенията между длъжници и кредитори*. Проблемите на кариерата все повече започват да мъчат Буске и да определят поведението му. Мотивът за „българския чиновнически статут“ обсебва делегата и се превръща във фикс-идея. Буске го поставя на пътя на решаването на много по-важни проблеми, какъвто е например отмяната режима на капитулациите. Несъразмерността е впечатляваща, но той все пак успява да сложи на една плоскост два съвършено разнокалибрени въпроса: личния комфорт и накърненото честолюбие от една страна и, от друга, икономическата реализация на държавната независимост на България[181]. В отстояване на исканията си Буске става агресивен не само към българското правителство, но и към своето ръководство. Непрестанно изтиква напред спора около патента, стреми се да го превърне в условие за по-глобални решения, поставя „собствена летва“ в отношенията между длъжника и кредиторите. В крайна сметка (през 1912 г.) този въпрос се решава с компромис в негова полза. На заден план кариеристичните подбуди моделират и прогнозите, които са често тенденциозно изкривявани. Това ясно се вижда в критичния момент със заема от 1909 г., за който Париба така и не успява да се пребори. Макар че неуспехът едва ли следва да се приписва (изцяло) на делегата, неговата кореспонденция през най-драматичния период на преговорите (есента на 1909 г.) и непосредствено след сключването на договора с Винербанк е потопена в розов оптимизъм.

До голяма степен от сходни мотиви са ръководят и дипломатите в София, въпреки че при тях е налице друг тип професионална деформация – нагласата да се направи известен компромис (жест) в полза на страната, където са акредитирани, което ги отличава от безкомпромисността на министерствата на финансите или на Асоциацията на портьорите. Дипломатът отчита по-широк спектър от интереси, отколкото представителят на частна финансова институция. Има дори случаи, в които френски пълномощни министри в София се опитват да смекчат исканията на портьорите, за да тушират неизменно тлеещите антифренски настроения в България, готови да се възпламенят от най-дребни поводи. Неведнъж дипломацията балансира и между различни френски интереси, чието преподреждане поражда напрежения и конфликти. Но дипломатите могат да бъдат както „гълъби", така и „ястреби". В преписката по икономически въпроси към България преобладава общо взето острият, агресивен тон. На показ в нея са всички атрибути на кариеристичното поведение – гордост и самохвалство от маркирани служебни точки, страх и трепет пред началството при съобщаването на недобри вести.

В София се изреждат френски дипломати от различен калибър. Оттук минава Морис Палеолог (около 1910 г.), впоследствие една от звездите на френската дипломация и посланик в Петербург с решаваща роля в Първата световна война. Появява се и един от представителите на знаменитата „дипломатическа" фамилия Камбон (в началото на 30-те години). Вярно, според Е. Силянов, най-ненадареният от издънките ѝ, придвижвал се по-скоро с името си. Пребивават и редица незапомнящи се личности, при всички случаи обаче стегнати достатъчно здраво в корсета на стандартните правила на дипломатическата служба, за да не е от особено значение какви са техните персонални качества.

Примерите, в които служители на кредиторите упражняват своята служебна ревност у нас, могат да бъдат умножени. Внушението от този кратък и несистемен преглед е, че България – както и други периферни държави – може да се превърне в подходящо за напредък в йерархията място. В подобни държави да си гражданин на велика сила дава изначално по-високо положение и повече мощ, отколкото другаде. *Нашите* проблеми са *тяхната* кариера. Оттук страстта, с която представителите на кредиторите преследват целите си в България. Екстремизмът не е само позиция спрямо длъжника. Той е и печеливша в службата позиция, добре котирана от началството. Принципът за хората на икономическата условност е, че по-добре е ръководството да охлажда прекаленото им усърдие, отколкото те да бъдат обвинявани в мекушавост.

Мотивът „бизнес"

Само маркирам, че в мотивацията на хората на икономическата условност често присъства личният търговски интерес. За мнозина, възможностите за уреждане на свой бизнес са или водеща цел, или страничен резултат, който не се пропуска. Външният дълг е от най-мащабните полета за реализиране на този интерес. Големите обеми на превъртаните суми и съответно на „ручейчетата", които могат да бъдат отклонени, го правят особено привлекателно. Обяснимо е, че задкулисието на външните заеми е област на полуздрач, където се подвизават лица с различна репутация – от висши чинове в йерархията на банкови институции и на държавната администрация до окултни посредници за дребни услуги♦.

Позицията на финансов наместник (както и на неговия екип) дава на онези, които я упражняват, изключителни предимства в размитата зона между бизнеса и държавата. За първите „контрольори" по заемите от края на XIX в. двете функции са практически неразличими. Това са частни лица без официален имунитет, припознати от двете страни за посредници и комисионери. Техен типичен представител в България е К. Вакаро, а практически около всяка дългова сделка кръжи рояк от подобни фигури. В началото на XX в. конкуренцията между тях свежда възнаграждението им до около 2 процента. По време на преговорите за заема от 1909 г. например Салабашев е атакуван с множество предложения, като посредниците обясняват, че сумите „са им необходими за посредници в България... Сабо и Христов [двама от посредниците] обещават да използват роднинството на Христов с Ляпчев. Казах им, че нито Ляпчев, нито друг министър има известие за тази работа, че правителството няма да позволи комисиони, че банките трябва да правят сметките си без комисиони, че даже след подписване на контракта ще развалим всичко, ако са дадени комисиони за откупуване влияние"[182].

Със заема от 1902 г. положението на делегата придобива полу-официална окраска, което разширява възможностите му да капитализира своята служебна позиция. Това става, ако не с пряко осребряване, то чрез мрежи от неформални връзки (основен невеществен актив) и/или с фактическа власт. Присъствието на Буске (и на други) – след приключване на официалната им мисия – в управителни тела на френски институции в България добре илюстрира тази възможност. Между подобен начин на влизане в бизнеса и „номенклатурния" старт от годините на прехода има немалко сходства.

Съвсем естествено е в този контекст периодично да се появяват намеци за корумпиране на делегата. Като всеки човек на икономическата условност, той е двустранно изложен на корупция. От една страна, като потенциална мишена на контрагенти в „метрополията". От друга, корупцията е един от най-силните му и ефективни лостове в местната политическа и стопанска среда. Осребряването на средищното положение на наместника е прието за нормален, непредизвикващ морално осъждане факт от живота. То далече не е българска особеност. Дори фигура със световна слава на финансов експерт между войните и с висока академична репутация като Едуин Кемерер сключва през 1924 г. секретна договореност за годишна комисиона с инвестиционната банка Дилън, Ред & Ко[183]. Основното поле на дейност на Кемерер е Латинска Америка, където са и интересите на въпросната банка към емисия на облигационни заеми.

♦ За този аспект вж. по-подробно в: *Плащът на корупцията / Вънината контактна зона.*

Представителите на ОН са вече облечени в напълно официален статут, което би следвало да предполага, че възможностите (и интересът) им към пряко участие в бизнеса са ограничени. Но и тяхното положение ги прави посредници на икономически интереси – от тези на носителите на облигации до лобистите за държавни поръчки. При това ОН предоставя егида и политическа благословия на заеми, чиято емисия в крайна сметка се извършва от частни банки. Връзките им с ФК са изключително тесни, още повече че в самия комитет заседават банкери от европейския финансов елит, с преки интереси и в комитетите на носители на облигации*...

Икономическата условност е поле, което предоставя всички неформални условия за успешен и мащабен бизнес. „Паричните лекари" се движат в затворена среда, пресичат се с възловите участници във възможни сделки и със силните във властта. С две думи – *създават мрежи.* При по-внимателен поглед те могат да бъдат разплетени, като резултатът обяснява много както в политиката, така и в икономиката. Такова упражнение прави например Стивън Шукер, който очертава (с конкретните имена, биографичните и служебни връзките между тях) картата на сложния лабиринт на междувоенната икономическа условност. Нейните световни лидери произхождат от различни, но ясно дефинирани полюси. Един от тях са военновременните съюзнически институции за държавно регулиране, неформалните пространства на Парижката мирна конференция, големите конференции от 20-те години, посветени на репарационните въпроси и събирали най-известните финансови експерти. Друг е висшата администрация в американското и британското министерство на финансите, в емисионните банки на водещите държави и във Федералната резервна банка в Ню Йорк. Трети разсадник е току-що родилата се международна икономическа бюрокрация на ОН. Накрая, специфичен източник са академичните среди[184]. Но по-важното, което показва Шукер, е, че тук съвсем не става дума за застинали позиции, а напротив, за постоянна мобилност, в която свързващата среда са частните финанси. Всички важни фигури минават през (или са с единия крак във) най-значимите инвестиционни банки, захранвали следвоенната капиталова експанзия. Траектории минават от ОН към Блеър & Ко, от Съкровището на САЩ към Дж. П. Морган, от Банкерс Тръст към Нюйоркския федерален резерв, от Морган Гренфел в Банк ъф Ингланд... Лични приятелства и близко сътрудничество се развиват между управители в Английската банка и Дж. П. Морган, между най-тежки ръководители на Федералния резерв и банкери от Кун Льоб, или на американското Съкровище и банка Лазар... Плътната обща субстанция моделира сходно мислене, но и смазва каналите между държавата и частните финанси. Именно в нея се формират хората на икономическата условност.

---

* Особено често в книгата срещаме имената на англичанина О. Нимайер и на холандеца Тер Мьолен.

Онова, което става в евро-американския свят, се възпроизвежда в умалени размери при българската икономическа условност. Нейните рамки са тесни, тя е провинциална, облъчвана е (отблизо или отдалече) от тежките имена на „центъра“, влиза в периферното полезрение на големите банки. А случващото се между световните войни избуява след края на Втората, когато мобилността между глобалния бизнес, водещите национални институции и международните финансови организации придобива непознати мащаби. Средата е една, заменяемостта на ролите е висока, българската икономическа условност – както и в миналото – е измежду многото отварящи се вратички към личния бизнес.

Мотивът „знание“

Един твърде тесен кръг „парични лекари“ съчетава служебната мотивация с научно-приложния интерес и любопитството към нестандартни ситуации. Българската икономика е давала храна на този типаж хора на икономическата условност, като се започне от Стабилизационните заеми през 20-те години на XX в. и се стигне до Паричния съвет от 90-те♦.

Хибридът между „паричен доктор“ и „мислител“ се заражда през 20-те години. Пионер е споменатият професор от Принстънския университет Е. Кемерер, който най-пълно олицетворява нарастващото внимание на академичните среди към експертните съвети в стопанската политика. Между 1917 и 1934 г. той ръководи финансови мисии в Южна Африка, Полша, Китай, Турция и най-вече в южноамерикански държави[185]. Участва и като съветник към Даусовия комитет по въпросите на паричната реформа в Германия. Профилът на мисиите на Кемерер предвещава не само следвоенната дейност на МВФ или на други международни институции, но и тези на епидемично размножилите се след 90-те години частни консултантски организации. Според едно тънко определение става дума за „колониализъм в кадифени ръкавици, подходящо опакован за либерална чувствителност“. Екипите на Кемерер „проповядват ортодоксалната програма за реформи, провъзгласена от Брюкселската конференция и прилагана от ФК на ОН. Но [те] поставят програмата в контекста на по-амбициозен модернизационен проект. [Кемерер] защитава балансираните бюджети, научно организираното събиране на данъците, елиминирането на корупцията и субсидиите, уравновесяването на вноса и износа и, най-важното, създаването на независима централна банка като стъпало към въвеждането на обвързана със златото валута“[186]. Освен впечатляващо подобие с идеологията на днешните мисии, екипите на Кемерер залагат и организационните им форми. Той „обикновено пристига с тим, включващ счетоводители, специалисти по митниците, експерти по публична администрация и финанси. [Кемерер] лансира привлекателен за местните елити стил на модернизация, залагащ на отворена, експортно ориентирана икономика“[187]. Сигналите, излъчва-

---

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическата условност.*

ни от мисиите обаче са двусмислени. От една страна, те „дават санкция на одобрение, която успокоява потенциалните американски инвеститори“. От друга, „въпреки усилието на екипите на Кемерер да поддържат високите си академични стандарти, в края на 20-те години Държавният департамент се опасява, че съпътстващият ги медиен шум улеснява безотговорното кредитиране за непродуктивни нужди. При всички случаи, без съпътстващи структурни и социални промени, реформите на Кемерер обикновено не успяват. Както и по-късните програми на МВФ, те повишават кредита на доверие на заемополучателите, но не дават гаранция, че ще издържат, ако цените тръгнат надолу или ако целите на (икономическата) политика се променят“[188].

В мисиите на Кемерер е заложена завършената икономическа и социална философия на „паричните лекари“ от XX век. Тя тръгва от презумпцията за „преносимост“ на експертното академично знание върху попрището на практическата стопанска политика. Явно или неявно е възприет моделът за копиране на институции от метрополията в периферията. Посланията са истински „кодекси“ на модернизационна идеология и на определена доктрина. Техните естествени партньори и „преводачи“ в приемащите общества са прозападно ориентираните „либерални“ елити на държавната бюрокрация и на средните слоеве.

В начина си на структуриране, на работа и на публично присъствие, екипите на Кемерер създават образци, които през последните години бяха (несъзнателно) възпроизведени и доразвити от глобалния консултантски бизнес. Типизираните „стабилизационни програми на Джефри Сакс“ от Боливия до Полша в края на 80-те години или клишираната апологетика на Паричния съвет от „пътуващия проповедник“ Стив Ханке са все примери на схема и стилистика, възприети и от мнозина други познати днес имена. Макар и агресивно поднесени, техните проекти не носят дълбоко интелектуално предизвикателство, а по-скоро осребряват и кокетират с *допустимата* „политическа *не*коректност“. Малките им и гъвкави консултантски структури капитализират имиджа на (действителен или изфабрикуван) академичен авторитет на техните лидери*. Оборотът на тези „теоретици търговци“ се разраства от серийния износ на лесно смилаеми идеологически/идейни полуфабрикати. Медийното им присъствие е свръхекспонирано, наподобяващо рекламни кампании. Клиентелата им се рекрутира сред най-различни източници – връзки в международните финансови институции; местни държавни чиновници, които търсят външна легитимация на политиките си; всевъзможни „реформаторски“ среди; властите на собствените им държави, които постигат по-успешно целите си, или изпращат по околен път послания именно чрез подобни образувания. Това е „парично лечение“ на границата между знанието и бизнеса, в което обаче ясен превес имат чисто търговските цели. Обяснимо е, че примерите на замесени в корупция академични консултанти зачестиха, особено в Русия, където пазарът за тяхното проникване бе най-мащабен, инфилтрацията в политическата класа особено лесна и търгуема, а „бизнесът на (псевдо)знанието“ изключително доходоносен. В крайна сметка – както стана дума по-горе – пример за щастливо съчетаване на двете начала дава самият Кемерер...

---

* Тук става дума не за обичайното финансово и бизнес консултиране, а за съветите в областта на макроикономиката и в „инженерството“ на стопанското реформаторство. Познатата само в България програма „Ран-Ът“ (поръчана от социалистическото правителство на А. Луканов) е сполучлив локален пример. През 1990 г. тя бе лансирана особено успешно като откровение (и легитимираща манипулация) сред девствената публика от началото на прехода.

Ако консултантът от Принстън има статута на независим експерт, то типажът на „чиновника мислител“ се свързва с разрастването на международната финансова бюрокрация. Днешното разделение между хората от „научния отдел“ и „практиците“ в МВФ или Световната банка е само крайна точка в развитието на образи, които се появяват през 20-те години в ОН. Такъв, при това житейски свързан с България, е Жак Рюеф.

Ж. Рюеф е почти легенда във Франция. Без да олицетворява определена академична теория, името му е неотделимо от двете най-знаменити монетарни стабилизации – укротяването на франка през 1926 (при Р. Поанкаре) и това през 1958 г. (при Дьо Гол). Той е от фигурите, оставяли следи с публичните си позиции по всички възлови икономически проблеми. В типично просветителска традиция Рюеф (по думите на дъщеря му) е икономист, гледащ на професията си като философ рационалист, който търси възможност чрез строга наука да спомогне за „щастието на хората“.

В битието си на държавен чиновник той преминава през практически най-важните икономически постове. Службата си започва от Министерството на финансите, минава през ОН, продължава през един от специфичните и най-влиятелни постове във финансовата администрация (финансов съветник във френското посолство в Лондон, което е равносилно на представител на френското Съкровище към Британското), ръководи Държавното съкровище и заема позицията на заместник-управител на Банк дьо Франс. В общественото си битие Ж. Рюеф спори по всичко и с всички (например с Дж. М. Кейнс) и съветва две поколения френски държавници. По спомена на неговата дъщеря, в последния ден от живота си (23 април 1978 г.) Рюеф е подготвял писмо с предложения до премиера (и колегата) Раймон Бар. За уникалността на публичния му статут говори (донякъде двусмислено) фактът, че – въпреки антисемитското законодателство – той е от броените държавни служители с еврейски произход, които режимът във Виши не лишава от правото да заемат държавна служба*.

Важен момент в тази блестяща кариера е свързан с България. През 1927–1930 г. Рюеф е член на финансовата секция на Секретариата на ОН и в това си качество участва в мисията, посетила София в края на октомври 1927 година.

---

* Възможността за индивидуално третиране е била предвидена от закона. (Вж. Badinter, Robert. *Un antisémitisme ordinaire. Vichy et les avocats juifs (1940–1941)*. Paris, Fayard, 1997, p. 45.)

НБКМ–БИА

Една позната картинка: многонационална експертна делегация на международна организация в София (група от ОН пред Военния клуб, 1926?)

Задача на делегацията (водена от О. Нимайер) е да подготви отпускането на Стабилизационния заем*. Рюеф оставя и обширна автобиография, където краткият български епизод има забележимо присъствие[189]. Посещението е представено като брънка във формулирането на собствените му теоретични възгледи и като стъпало в утвърждаването на един бъдещ „човек с влияние“.

Историята започва с пакета от мерки, станал известен като „стабилизация Поанкаре“ от 1926-та[190]. Все още служител в Министерството на финансите, икономистът е натоварен да подготви доклад с преценка по най-болния към този момент въпрос – равнището (спрямо златото), на което следва да бъде стабилизиран франкът. Задачата му е поставена от премиера Поанкаре по възможно най-класическия начин: какъв е адекватният за всеки отрасъл паритет, отвъд който той ще трябва да намалява заплатите, за да запази своите пазари[191]. Докладът „имаше, пише Рюеф, голямо значение за мене. Той ме накара да изработя *доктрината*, която прилагах всеки път, когато трябваше да препоръчвам равнището, на което да бъде стабилизирана дадена валута. Аз я приложих в Гърция през 1927, в България през 1928 и във Франция през 1958 година.“[192]

Първата мисия на Рюеф в чужбина като служител на ОН е в Гърция, по повод подготовката на стабилизационен заем под егидата на организацията. В посветените й страници прозира кариеристичната суета, спохождаща вероятно всеки служител в повратна точка от развитието му. На фона на леко патетично описание на заслепението пред величието на Партенона и пред гръцката култура, той споделя „гордостта на един млад чиновник, третиран за първи път като ръководител на мисия, приет при самото си пристигане от премиера, министъра на финансите и управителя на Централната банка“[193]. Рюеф се чувства силно мотивиран, щастлив, оптимист.

---

* В личния му архив, до който през 1996 г. все още нямаше достъп, се съхраняват документи от това посещение.

Направените от мисията препоръки очертават двата стълба на тогавашната ортодоксия – търсене равновесие на бюджета и превръщане на централната банка в чисто емисионна.

Веднага след това идва България. Същият мизансцен, същата мисия. Тъкмо с тази серийност страната е поставена директно в световния контекст. Ако се съди по предлаганите мерки, схемата на стабилизация не се различава съществено от приетия за успешен опит в Гърция. Но за Ж. Рюеф, който интелектуално видимо надхвърля ръста на обичайния чиновник, интересът е не в стандартното, а в *особеното*. Всеки казус е стъпка в изграждането на мироглед, а самият мироглед се опира върху няколко здрави фундамента. Случаят с България добре илюстрира този процес на съзряване. „Докладът [за България] беше редактиран според сходен план. Но той предлагаше различни решения, защото те се прилагаха към различна ситуация. Изучаването на икономиката тук беше от възлово значение, тъй като тя имаше невероятно малтусианска структура.“[194]

В автобиографията си Рюеф намира място за два софийски спомена. Първият е за начина, по който правителството защитава и стимулира националното производство след войната. Силно впечатление му прави наредбата, според която закупуването на дървен материал от местния пазар става задължително дотогава, докато цените не надхвърлят с 90% тези на вноса[195]. Второто наблюдение му помага да реши проблема с *особеното* в българския казус, оставайки същевременно в рамките на строгата теория. Случаят е понятен: стабилизационният план предвижда механизиране работата на стрелочниците в железниците, но предложението среща съпротивата на директора на БДЖ. Както героят на Молиер говори в проза, без да знае това, българският чиновник формулира в разказвателна форма принципите на общото икономическо равновесие в една „малтусианска“ икономика. „Аз препоръчвах със страст на новопокръстен, си спомня Рюеф, частта от заема, предназначена за механизиране. „Недейте прави нищо [ми отговори директорът]. У нас капиталът е оскъден, а работната ръка в изобилие. Поради това лихвите са много високи и заплатите много ниски. Механизирайки сигнализацията на железниците, вие само ще подчертаете недостига на капитал и ще увеличите безработицата. Търсенето на максимална рентабилност очертава и налага икономическа структура, която най-добре обслужва общия интерес. Внимавайте да не го нарушавате с предвзети съображения, които са само *финансова естетика*. Критерият на печалбата води до оптимално използване на средствата за производство.“[196]

Нагледният урок по теория, изнесен някъде на Балканите се запечатва в съзнанието на Рюеф и му служи като опорна точка много години напред. „Често използвах този пример на своите лекции в Института за политически науки. Би било чудесно, ако и днес – в атмосферата на рационалистки ентусиазъм, в която живеем – той не бъде забравен."[197] Тежкият икономист е приел интелектуалната скромност на релативизма, която имунизира срещу заслепението от клишетата.

Не са много хората на икономическата условност, които така ясно да са осмислили и споделили мирогледните поуки от своята работа в България. От фигурите, преминали през страната между войните, вероятно единствено Н. Кьостнер (1889–1959) е превеждал опита си в термините на научното мислене. Той идва в София с биография на банкер, политик, но и на академичен икономист. Завършил Московския търговски институт, през 1918–1920 г. Кьостнер е министър на търговията в независима Естония. Като съветник на министъра на финансите през 1922–1927 г., комисар в Естонската централна банка през следващите пет години и участник в паричната реформа, проведена през 1927 г. в страната му, той притежава тъкмо релевантния за България практически опит. Кьостнер е професор по статистика и икономическа география от известния университет в Тарту*. Не е изненадващо, че при тази биография, наред със служебните си задължения в БНБ, намира време за епизодични изследвания. Свидетелство за това е статията му върху ценовата динамика в България, публикувана от Статистическия институт за стопански проучвания[198].

Н. Кьостнер също би могъл да се нареди сред онези „наместници", чиито напредък в кариерата (макар и на по-специфично поприще) е свързан с България. Професурата си в Тарту получава именно докато е съветник в БНБ (през 1935 г.), а след като напуска София през 1941 г., до края на живота си е ръководител на изследователския отдел в емисионната банка на Египет. Там кани за цикъл лекции шведа от Естония Рагнар Нъркс (*Ragnar Nurkse*), който е едно от водещите имена на следвоенната теория на икономическото развитие.

Близък до този типаж са единици от международните икономически бюрократи, преминавали през България след 1990 година**. Като цяло днес производството на научна добавена стойност в огромните международни финансови институции е по-опосредствано и по-институционализирано. В тях разделението на труда е отчетливо разчертано. Изследователските им департаменти представляват първокласни центрове, в които обаче по-малко се прави авангардна наука, отколкото се кодифицира доктрина. Те са лишени от устрем и амбиции във високата теория. Функцията им е друга – в регламентираните и неформални контакти между научните и оперативни звена на големите бюрокрации да се смели суровината, натрупана в разноликата практика, да се „прогонят" и шлифоват модели, които впоследствие ще станат икономическа ортодоксия за страните, прилагащи техните програми. Тази ортодоксия се чете между редовете (или в уводите) на официалните издания и научните публикации, филтрира се и се утаява в работните документи като добре познатите ни „писма за намерения". Това не е теория в истинския смисъл на думата, а по-скоро „икономически здрав разум", достатъчно гъвкав, за да бъде приложен към различни казуси, и същевременно ясен, за да се разпространява като катехизис. Разбира се, този интелектуален продукт търпи развитие, получава различен оттенък в различни исторически и географски ситуации. Но общото е, че той се кове в полеви условия и може да бъде проповядван дори от чиновници. Серийният „паричен лекар-мислител" е окончателно оформен.

---

* Публикува монографии върху населението на Естония и формирането на „селски пролетариат" в Ливония.

** Около изграждането на Паричния съвет през 1997 г. бяха привлечени експерти с относително по-висок академичен профил, които използваха натрупания у нас професионален опит в редица научни публикации.

Националните щрихи

Доколкото тук става дума за „ролята на личността" в упражняването на финансовия контрол над България, не са излишни няколко думи – както и по други поводи в книгата – за националните нюанси. Тяхното значение в дейност, стриктно подчинена на институционални и политически интереси не следва да се хипертрофира. Но не бива също съвсем да се подминават особености на стопанския манталитет, които под една или друга форма оставят отпечатък.

България е бивала под попечителството на френската, германската и англосаксонската „школи", като смяната в стилистиката на икономическата условност е прибавяла нов пласт стопанска култура*. Както може да се предположи, оценките за всяка една от тях са силно подвластни на „филството" на техните автори.

Френският контрол търси дори най-дребнави поводи за проникване и утвърждаване на позициите си. Опира се на институционална и държавна политика, зад която стоят разклоненията на една от най-големите бюрократични машини в западния свят. Той присъства най-плътно, с конкретни лица, на много от тези страници.

Обяснимо е, че германофилът Ив. Салабашев предпочита немския стил. Като контрапункт на френския, в мемоарите си набляга върху германското „великодушие". Връщайки се към болния въпрос за присъствието на Буске, Салабашев твърди, че в началото на отношенията им е очаквал, „предвид че нашето финансово положение е добро и че следователно за френските капитали у нас няма никакъв риск... французите [да] постъпят, както постъпиха едно време германците в един аналогичен случай". Бившият министър си припомня ипотекарния заем за БНБ от 1889 г., когато за гаранция са използвани „ипотечните актове, които трябвало да се държат в БНБ в една особена каса, заключена с два ключа. Единият ключ трябвало да се държи от управлението на БНБ, а другия от един комисар на германските банки, които сключиха заем"[199]. Дотук техниката наподобява тази от френските заеми, с персонален контрол от кредитора. Практиката обаче е различна. „Когато сумите от заема почнаха да постъпват в София, разказва Салабашев, германските банки бяха запитани кой е техният комисар. Те заявиха, че имат пълно доверие в България и нямат нужда от свой комисар. *Те турили в договора въпросната клауза за комисар с единствената цел да насърчат рентиерите в странство да купуват нашите облигации.* Най-после те предоставиха на българското правителство да назначи кой ще свой чиновник да фигурира като комисар... Тогава финансовото министерство назначи за такъв Спас Тричкова. Доколкото зная Спас Тричков никога не е вземал в ръцете си някакъв ключ от въпросната каса. Не съм уверен даже дали германските банкери са видели някога Спас Тричков и дали въобще знаят, че той е техен комисар в София. И това джентълменство, това деликатно внимание и това неограничено доверие показаха германците към нас в едно време, когато князът не беше още признат от някоя велика сила и когато България се намираше почти в анархия."[200]

---

* Оставям настрана специалния сюжет за руското присъствие от комунистическите години. (Вж. Архиви БНБ V.)

Картината е повече от идилична, като впрочем – мимоходом – показва и смисъла от физическото присъствие на представителя на кредиторите. Но тя е най-малкото непълна. Германската икономическа условност е просто по-дискретна, без това да е за сметка на строгостта и ефективността на контрола. Тя се опира повече на икономическия интерес и по-малко на административната принуда, отчита по-адекватно местните условия, а ако се налага, не се колебае да е безпардонна. Непосредствено преди Първата световна война, когато България е ухажвана едновременно от Антантата и от Централните сили, германската тактика предизвиква не снизхождение, а завист у французите. „Икономическият успех, който германците пожънаха в България, пише в дневника си М. Дюнан, ...не се обяснява само с щедростта на техните предложения. Те използваха посредници българи, избрани без политически пристрастия... но които са ангажирани чисто търговски чрез процент от продадените стоки. Германската легация никога не излиза наяве. Агентите са обикновено немски фабриканти, които сами идват да купуват сурови материали и които не се отказват да отиват и до най-малките провинциални градчета. Те ги купуват при условия, които спестяват всяка грижа и риск на продавачите българи... Те плащат винаги в брой, а това е особено приемливо за българите, чието недоверие е пословично. Българите упрекват Руската легация, задето тя... не използва местни хора... те упрекват английските агенти поради това, че искат да вършат всичките си работи от София; французите поради това, че сключват сделките с полици за три или четири месеца, а агентите на Съглашението, защото се пазарят, докато противниковата група не се пазари никога и повдига цените."[201] Отново с икономическа привлекателност германците си осигуряват господстващо присъствие след депресията, предоставяйки на България най-благоприятни условия в клиринга. А когато обстоятелствата го налагат, те познават и другия регистър. До него се прибягва, с не по-малко впечатляващи резултати, при сделки с желязна икономическа условност като заема с Дисконто-Гезелшафт от 1914 г. или през двете световни войни, по време на които германският контрол се отличава с познатия педантизъм, всеобхватност, безапелационност и изключителност.

Англосаксонският стил икономическа условност е най-актуалният от днешна гледна точка. Както и френският, той търси повсеместно присъствие. Но го прави с по-гъвкави средства и – което е особено важно – чрез ефективно интелектуално проникване, осигурено от безусловното лидерство на своята икономическа мисъл. Това е спокойната сила на *действителната* икономическа власт, която се опира не толкова на държавната бюрокрация, колкото на финансова мощ и на тънкото форматиране мирогледа на ключови публични фигури. След войната въпросният стил разцъфна и обсеби нароилото се множество международни финансови институции.

Националните особености се оглеждат в личните. Измежду персонажите, оказвали влияние върху икономическата съдба на България, особено силна идентификация с „англосаксонския характер“ има у О. Нимайер. От архивните документи той изниква като неизменен коректив на българската стопанска политика. Безспорно, неговото отношение към страната е само друго лице на отношението му към Франция. То се проявява в обструкциите при заема от 1928 г. (когато А. Буров търси „коалиция“ във ФК, която да постави в шах О. Нимайер)[202], в конфликта между френските и английските портьори около българския мораториум през 1932 г. или в борбата за заместник на Р. Шарон. Но в личността на Нимайер има и по-дълбок код. Тя излъчва студен и суров реализъм към зависимата страна, лишен от илюзии, от сантиментални компромиси и глезотии (от рода на любимото за французите позоваване на тяхната култура), от отстъпки (или придобивки) на дребно. Позицията му извира от вродени убеждения по малкото на брой, но непоклатими устои на *пазара*.

В мемоарите на Ж. Рюеф портретът на Нимайер е скициран с един щрих. Приведеният незначителен на пръв поглед детайл е впечатлил достатъчно французина, за да намери място в книгата. Той си спомня, че „българските представители [в Женева] бяха сдържани към дълбоките реформи, които им искахме. [Отглас на дебата от 1928 г.] На сесията на ФК, на която им беше представен планът, министърът на финансите г-н Моллов се защити, позовавайки се на общественото мнение, което – казваше той на френски – е много чувствително (*sensible*). Председателят на Комитета, сър О. Нимайер... го прекъсна с хладна ирония: „Вие имате предвид [на английски] *sensitive*, г-н Министре. (На английски *sensible* означава „интелигентен“)“[203]. В играта на думи има и презрение към доводите на тълпата, и изконно отхвърляне на политиката (или емоцията) като аргумент в икономиката, и имперско високомерие към една балканска нация. Мирогледът на човек като Нимайер е изтъкан единствено от икономическа рационалност и властови съображения. Срещу тях никакъв друг довод не притежава достатъчна тежест. Ако има да се прави реформа в икономиката на длъжника, тя *трябва* да се осъществи – алтернатива тук просто не съществува.

Честото представяне у нас на Нимайер като „враг“ на България олицетворява по необичайно „личностен“ начин разстоянието, отделящо българския стопански манталитет от британския. Видимата отчужденост на банкера към нашите оплаквания (тук по незначителен повод, а другаде по сериозни проблеми) идва от изначалната непонятност (за него) на принципите, управляващи стопанския ни живот. Обратно, с цялата си държавна машинария, стилистиката на френската икономическа условност е по-близка и по-приемлива за местните разбирания. Въпреки антагонистичните гледни точки, българският и френският етатизъм носят незримо, дълбинно родство.

Враждебната среда: „отвън“ и „отвътре“

Задачата на хората на икономическата условност не винаги е лека. Те работят в откровено враждебно обкръжение, при постоянен конфликт с местната среда. Поне по време на престоя си в страната, представителите на кредиторите не могат да затварят очи пред отношението на елит, власт и „общественост“, замесено от притворна сервилност, сдържана враждебност или открита агресивност. Те трябва да задействат компенсаторни механизми.

Пример е отново Ж. Буске. Служебната му кореспонденция показва, че той прекрасно съзнава статута и положението си сред българската публика. Това, че играе бридж с хайлайфа или решава служебни проблеми в светска обстановка, не скрива истинската картина. Личности от този тип носят психиката на изпълнители на нелицеприятна, но нужна професия, които вършат безропотно и достойно работата си, въпреки че съзнават „мръсната“ ѝ страна. Буске сам признава, че договорите му дават „прекомерна власт извън нормалното“. Приема също, че това не може да не дразни българското честолюбие и че е „напълно в реда на нещата, ако има изблик на ксенофобия, делегатът да посрещне първата вълна“[204]. Познава (и разбира) репутацията си на ненавиждана фигура, чийто образ неприкрито битува в пресата. Цитирам отново Салабашев – Буске е в изолация, чувства го, „и беше се оплакал... че българите го мразели и че никой вече не го посещавал, нито даже го поздравявал, когато го срещнел на улицата“[205].

На всичко това се гледа като на рисковете на професията, а тяхната тежест може да се понесе само от хора със специална нагласа, в състояние да си изработят имунитет срещу външната агресия. Нужни са желязна чиновническа дисциплина и верноподаничество, ревностен кариеризъм, способност да се поставиш над проблемите и над атаките, (действителна или показна) убеденост, че – колкото и да протестира – длъжникът няма къде да отиде. Основните ресурси за издръжливост са обезличаването, презрението и цинизмът.

С първото оръжие Буске си служи пред началството в Париж. Там се показва готов на всичко, за да защити служебните цели. Обливането с помия е нищожна цена за „честта“ да работи за Париба. Подчертаването на собствената незначимост е стар лакейски похват, който доставя удоволствие на висшестоящите, като същевременно внушава представа за саможертва на „фронтовия герой“.

Вторият набор ресурси защитава от враждебното отношение на местната среда. Изпепеляващото презрение създава известно душевно равновесие. Не случайно най-унищожителни редове за българските държавници са писани от представителите на кредиторите. Вакаро, Буске, Шарло, Нимайер са все с усещане за кастова принадлежност, приели за кратко да контактуват с варвари. Единствено представата им за върховния интерес на тяхната нация и/или институция ги принуждава да снизходят до това положение. В кризисни моменти всички задръжки падат, представителите не пестят сарказма си и не подбират методите.

Но в такива мигове се случва и да загубят самообладание, като физическият страх започва да мотивира действията им. Тогава личният проблем се превръща във водещ, а положението на длъжника става в известен смисъл техен заложник. Освен притеснено честолюбие, се появява и усещане за директна заплаха срещу собствената сигурност. Надига се атавистичен страх на „цивилизования гражданин“ от стихийното обкръжение, а Буске буквално се изживява като превъплъщение на добре познатия във Франция Волтеров образ на „Кандид при българите“ *. По повод отмяната на капитулациите например, делегатът се оплаква в Париба, че французите в България „се питат дали независимостта, културата и юридическата начетеност на магистрати, които често са избирани според политическите пристрастия, ще могат да заместят изгубените гаранции. Само опитът ще покаже дали връщането към общото право не е преждевременно. Но това, което определено би било опасно, е поставянето под българска юрисдикция на делегата, чиято мисия е сама по себе си необичайна и прекомерна от гледна точка на това общо право, излагането му, без специални гаранции, на всички обиди, идващи от една откровено враждебна или раздразнена администрация“[206].

През 1917 г., вече приключил от няколко години мисията си, Буске изразява по своеобразен начин натрупаните страхове. Изнася лекция за България пред Парижкото социологическо дружество. Въпреки редица неласкави политически и битови квалификации, тя е отпечатана на следващата година – любопитна подробност – от Държавната печатница в София. Малко неочаквано, в тона ѝ се промъква известна симпатия, която придобива по-голяма тежест предвид състоянието на война с Франция. Но извън общоизвестните повърхностни историко-географски сводки, лекцията е най-вече лична равносметка, изстрадана след десетгодишен престой във враждебна среда и резюмираща особено отчетливо отношението към България, което Буске е отнесъл със себе си. Във финала представянето включва пророчески нотки, оказали се *постфактум* прозорливи. В очите на бившия наместник, българите „крият мрачен и жесток темперамент зад една спокойна външност. Жесток до бруталност, но сдържан и твърд, което прави нескончаеми най-малките преговори с тях... Нито изкуството, нито религията, нито каквито и да е теоретични разсъждения занимават мозъка или размекват сърцето [на българина]. Безкористният култ към красотата му е чужд. Литературата му е отчайващо бедна... Но има един идеал – Велика България. И тежко ни ако Антантата не задоволи този идеал... тежко на нашето поколение, ако в стените на Европейската крепост, която ще изградим утре, заровим българското въжделение! То ще ги вдигне във въздуха"[207].

---

* Вж. повестта на Франсоа Волтер „Кандид или оптимизмът“. В главите „Какво стана с Кандид сред българите“ и „Как Кандид избяга от българите и какво стана после с него“ Волтер използва екзотичното племе за иносказателна критика на пруските деспотизъм и салдафонщина.

Лекцията, впрочем, не идва на празно място. През 1909 – годината на най-напрегнати отношения с България – Буске вече е публикувал цяла книга върху „историята на българския народ"[208]. Компилативно съчинение, тя е свидетелство за активен интерес към страната, в която работи, но е и опит за интелектуален флирт с нея. Защото отношенията с местната среда не приемат задължително агресивно-защитни форми. Позитивното приобщаване (донякъде неизбежно след дълъг престой) е също възможна лична стратегия. Представители на кредиторите и/или други чужденци, пребивавали продължително у нас по бизнес дела, нерядко изграждат по-сложни образи за България. Някои от тях* оставят статии и книги, които като автентични свидетелства от първа ръка се превръщат в референция за външния свят. Дори първите делегати на портьорите са принудени да участват (служебно) в прояви и институции, призвани да засилят симпатията към Франция. По прозрачни причини, Буске и Деклозиер например, са сред учредителите на клона на Алианс Франсез в София през септември 1904 година. Първият е назначен за негов заместник-председател, а вторият – секретар. Буске остава на тази „обществена" позиция до края на престоя си в София, като е наследен на нея от приемника си в делегатството М. Шарло. Меценатството за чужда сметка е едновременно лесно и добро за имиджа: Буске организира дарения на книги и абонаменти на френски списания за библиотеката на Алианса. Едно от даренията е за сметка на фирмата Крьозо, която е основният доставчик на оръжия за България, изплатени със заемите от 1904 и 1907 година[209]. Друг пример на позитивно приспособяване – макар и с доста различен смисъл – е този на Рене Шарон. Той използва натрупания по време на престоя му в София капитал на доверие при своите сетнешни мисии на благоразположен европейски „патриарх" по българските въпроси.

С масовизирането на международната икономическа дипломация между войните и особено след Втората световна война, представителите на икономическата условност все повече се свиват в защитната черупка на шаблонното мислене. Замахът изчезва, колоритните и ярки фигури стават по-редки за сметка на потъналите в „политическа коректност" служители. В световните организации някогашната лична преданост, отговорност – но и риск – се размиват в джунглата от технократски правила, регламентиращи интелектуалната свобода, житейското и служебното поведение. Емоционалната (както положителна, така и отрицателна) връзка с местната реалност силно залинява. Тя е стерилизирана, битовизирана и стандартизирана в тежък бюрократичен механизъм, където отделната държава е само един от десетките случаи, с които се занимават. Впечатленията, които България оставя у тях, са по-бледи, а някогашните тънки познавачи на нрави, политически елит, история и народопсихология, каквито са първите представители на кредиторите в страната, видимо оредяват.

---

* Добър пример е Анри Прост. (Вж. Prost, Henri. La Bulgarie de 1912 1930. Paris, 1932.)

Хората на икономическата условност образуват малка общност, която противостои не само на българското обкръжение, но генерира конфликти и в самата себе си. Групата е прорязана от разнопосочни интереси, национални и лични амбиции, живее с удари под пояса и интриги.

Днес известен порядък в този шум внасят лидерството на САЩ в света и стриктните правила за вземане на решения в рамките на международните финансови институции. Няма съмнение обаче, че макар и регулирани, всевъзможните съперничества остават, особено във вавилонски организации, в каквато все повече се превръща ЕС. Там, където не са очевидни веднага, те ще се проявят документално с отварянето на архивите след години. Ето защо и по този повод погледът в миналото замества (поне отчасти) слепотата на настоящето. Той разкрива силни страсти, подозрителност и византийски ходове. Обстановката е толкова по-сложна, колкото повече са приблизително равностойните играчи. Именно такава е ситуацията след Първата световна война, когато Франция „си отива" икономически от България, Англия вече „е дошла", а Германия е все още далече от позициите, които ще заеме по-късно.

Нека припомня, че делегатът по българските заеми е преди всичко представител на портьорите и като такъв е отговорен пред тях за оптималната закрила на интересите им. Това е, както видяхме, бойка общност, готова да предприеме всичко за търсене на своите права. В този смисъл отговорността на представителя пред носителите на облигации съвсем не е формална, в което има повод да се убеди М. Шарло. Още през януари 1919 г. той се завръща в София, за да поднови дейността на делегатството, а през март България възобновява плащанията си към носителите на облигации от държавите на Антантата. Временните споразумения от 1920 г. са компромис, оказал се обаче приемлив само за френските и британските портьори. Холандските ги оспорват и тяхната асоциация предприема процес в Международния съд в Хага срещу Шарло „за недостатъчна защита интересите на носителите". Делото се проточва до 1926 г. и е прекратено едва когато България подписва споразумение с всички национални асоциации за ревалоризация на предвоенните дългове[210].

Примерът показва само една от възможните оси на конфликт. В усложняващата се мрежа на кредиторите те се множат и преплитат, като добра илюстрация са търканията около комисаря на ОН за Бежанския и Стабилизационния заем. Напрежението възниква между сравнително равнопоставени представители на икономическата условност, което не е можело да се случи преди 1914 г., когато присъствието на френския делегат е практически безразделно.

Пристигането на Шарон в София през 1926 г. взривява статуквото в малкия свят на чужденците, надзираващи българската икономика. Обяснимо е, че първата реакция на Шарло към събитието е смес от завист и носталгия. Той вече се вижда като наместник със затихващи функции до нов с изгряващо влияние. Институционалната и чисто човешката ревност тук са трудно различими.

Още при проучвателната мисия на Шарон в България по повод предстоящия Бежански заем, Шарло пуска отровни инсинуации. На Париба донася, че „този служител на ОН изглежда се е разбрал с българското правителство да направи положителен доклад, при условие че ще получи контрол върху използване на фондовете [от заема]“[211]. Намеква се и че правителството е подправило статистическите данни, за да покаже по-неблагоприятна стопанска картина от действителната.

През април 1927 г., след сключването на заема, Шарло очертава за Париба по-разгъната оценка на новата ситуация. Поверителното му писмо е шедьовър в жанра, като в него е дадена воля на всички демони, отприщени от западащото френско присъствие в България.

Заемът е представен – според традиционната гледна точка на Париба – като пробив на англичаните в един запазен в миналото периметър. За Шарло операцията е „избирателна маневра от страна на българското правителство, акт на приятелство от ФК на ОН в полза на лични приятели, загубили службите си в Унгария [има се предвид Шарон], операция която изглеждаше полезна на английските банки, подтиквани от тяхното правителство. Такива са причините за този без съмнение много интересен заем, предназначен за бежанците, чиято бройка беше раздута за нуждите на делото до такава степен, че тя включи и бежанците, дошли от Турция преди 15 години по време на Балканските войни, за да стигне до цифрата от 30 000 семейства“[212]. Това наслагване на неизказани причини със сигурност съдържа повече истина за скритите механизми на заема, отколкото цялата официална кореспонденция.

Известна утеха за Шарло е признанието на висш български служител, че „новите заемодатели накараха [българите] да съжаляват за Париба, която действаше по-меко“[213]. Видимо удоволствие доставят също грижливо отбелязаните гафове и унижения на българския финансов министър Вл. Моллов – периодичните появи пред ФК в Женева, където той стои като обвиняем пред трибунал; „разобличаването“ му в лъжа по повод погрешната информация за бюджета от същия този ФК; неговите „недопустими“ декларации, че България ще престане да плаща репарациите. Всички тези бележки са пропити от дребнавата заядливост на губещия. Защото, така или иначе, Шарло е принуден да се примири с факта, че само ФК е в състояние да осигури заемите, от които се нуждае България, както и подкрепа за намаляване на репарациите ѝ. У представителя на Париба няма съмнение, че Бежанският заем е част от английска офанзива. „Накратко, обобщава той, ФК на ОН, да разбираме Англия, разпростира все повече своето влияние.“[214]

Отговор на уязвеното служебно положение е интрига. „Имам неприятното задължение, пише Шарло, да ви запозная с факти и с едно ново състояние на духа, характерно за следвоенния период. Англия има тук един агент, на когото тя е уредила чрез българското правителство много добро материално положение. [Като че ли Шарло бедства.] Той контролира използването на средствата от последния заем и в същото време е натоварен да замества Комитета на попечителите (*Board of Trustees*), чието назначаване изглежда се отлага за неопределено време. Има право да наблюдава бюджета. Поддържа близки отношения с министър-председателя и с министъра на финансите и никакво важно решение от финансово естество не се взема без неговото съгласие. Получава инструкциите си от английския председател на ФК в Женева... Този агент е един млад французин, г-н Шарон, по-рано на английска служба [на работа в ОН] в Унгария. Обстоятелството, че нашият сънародник е приел службата, че е поискал да играе подобна роля и че тази роля се толерира, вече може да изглежда странно. Но тук се наблюдава и един по-странен психологически феномен, а именно, че даже сред французите той среща само лица, които одобряват това... „Шарон [говори се сред французите] е намерил начин да спечели пари с англичаните; и ние на негово място бихме направили същото." Ласкаят го, предават му поверителни документи... и се формира кръг на недоверие, който се стеснява всеки ден около французите, неприемащи подобни схващания."[215] Изповедта придобива морализаторски нотки. „Истинските", непродали се на англичаните французи остават съвсем малко. Това са, разбира се, представителите на портьорите и в МСК, т.е. двете чисто френски инстанции, олицетворяващи някогашните най-силни времена на френско присъствие. Прокарват се и героични нотки с намека, че „инакомислещите, осмелили се" да опишат това положение в Париж са попадали под ударите на Шарон. Ето защо се налагало пълна конспирация – устни доклади, засекретяване на донесенията и пр. Общността на икономическата условност е обхваната от параноя.

Инсинуациите затова са убедителни, защото се отправят в напълно допустима посока. В случая се намеква, че „от известно време [Шарон] се сочи като бъдещ администратор на Ипотекарната банка", чието създаване е част от реформите на БНБ, свързани с Бежанския заем. След като се предвижда новата банка да бъде учредена с чужди капитали и вече се говори за искане на концесия от английска институция, кръгът се затваря: връзката на Шарон с англичаните и по „частна" линия изглежда съвсем правдоподобна. Тук не е толкова важно доколко намекът на Шарло отговаря на истината. По-показателно е, че е израз на безсилна завист към човек, който ще разполага с върховната привилегия да *раздава постове*. Френската колония вече си разпределя „длъжностите на бъдещата Ипотекарна банка, които [Шарон] щедро раздава". В тясната общност на чужденците – които съвсем не са безвластни, а имат тежка дума по икономическата съдба на България – очевидно по-високо се цени възможността служебната позиция да бъде капитализирана чрез създаване на връзки и прокарване на назначения.

Заслужава да се посочи, че през същия период съвсем сходни сигнали се изпращат и от другия център на френско влияние в България, какъвто е МСК. В лично писмо френският член на комисията Дьо ла Тай с горчивина се оплаква, че „от уважаемия г-н Шарон.... също не мога нищо да очаквам. Той представлява британските интереси с жар и не държи особено сънародниците ни да извлекат полза от неговите сведения, които са доста пълни."[216]

Поведението на Шарон след тази първа интрига на неговия „конкурент" в София изцяло опровергава очакванията на Шарло. През годините на престоя си в България той се държи поне толкова (ако не и повече) като французин, колкото и като международен чиновник. „Аферата" с изтръгнатите от Моллов поръчки на френски индустриалци, обвързани със Стабилизационния заем, ролята му около обявяването на българския мораториум през 1932 г. са все примери, в които френският интерес стои над всичко. В първия от тези случаи Шарон дори рискува репутацията си пред българското обществено мнение, сред което популярността му като организатор на настаняването на бежанците е значителна.

Но репутацията се движи в скачени съдове – загубеното в България е спечелено в очите на французите. Тонът, с който Шарло говори за Шарон се променя коренно. В кореспонденцията си с Париба делегатът дори си позволява смирена самокритика. „Вие знаете, че при пристигането си в София г-н Шарон беше представен като проводник на английско влияние и не особено ревностен защитник на френските интереси. Тогава аз отразих тези слухове, които бяха приели плътност и привлекли вниманието на Ке д'Орсе. Слуховете ли бяха погрешни или г-н Шарон... си беше дал сметка, че трябва да прояви по-силно френските си чувства? Във всеки случай, в София ние можем само да го хвалим за всички поводи, при които ни е помагал – помощ още по-ценна, имайки предвид, че той следи отблизо използването на заемите от 1926 и 1928 г. и упражнява контрол не само преди, но и след разходите. Така той успя да предотврати незаконните и неблагоприятни за нас държавни поръчки."[217] А особено след спечелените от Франция контракти, на комисаря на ОН вече се признава основна заслуга за отвоюваните нови позиции. Това позволява на Шарло през 1930 г. да продължава да вижда розови перспективи пред френските инвеститори в България. В странен за годината на писмото ведър тон, той пише до Париба, че „моментът е благоприятен да се стъпи в страната, защото по-късно местата ще са заети. В конкуренцията между фирми от различни страни интересите на Франция за щастие са защитавани в София от две забележителни личности – нашия търговски аташе г-н Марсел Готие и делегата на ОН. Благоприятното мнение за [Р. Шарон] е възстановено и г-н Готие първи признава, че най-големите му успехи са постигнати именно благодарение на г-н Шарон"[218].

Дали подозренията на Шарло за користни интереси и за английско влияние са били плод единствено на кариеристичното му заслепение? Или Шарон действително се е почувствал уязвен и предизвикан „да докаже" национално достойнство пред своите сънародници? Не е ясно. Сигурно е само, че с последващите си действия проявява изключително усърдие, което предопределя и форматира важни за България решения. Един, може би, личен проблем отново рефлектира върху външноикономическото положение на страната.

Българските *alter ego* на външния контрол

Хората на контакта

Кръгът от хората на икономическата условност не е съставен само от чужденци. За да се затвори, той следва да включи и българските участници, фигурите, които в едно или друго качество са партньори на кредиторите и на „паричните лекари". Интересът от „очовечаване" облика на тази група е не по-малък, отколкото за „наместниците". Търсенето на нейните личностни мотиви, качества и недостатъци е също примамливо и обещаващо.

Типажите на действащите лица от българска страна са много различни, доколкото паяжината на икономическата зависимост е сложна и оплетена. Едно от възможните структурирания на тази общност е йерархичното.

От най-висшите държавни постове изключвам монарха не защото неговата роля е незначителна, а защото е *различна* и по-скоро предмет на политическата история. Като основен архитект на външната политика, той безусловно определя общия контекст, в който се водят преговорите. Бегло и повърхностно впечатление е, че в документите, с които работих, присъствието на Фердинанд е по-осезаемо от това на Борис III. Нюхът към парите, антипатиите и симпатиите на бащата са по-явни, неговите капризи – като че ли с по-важни последици за отношенията с кредиторите. Той има „любими" банки и фирми, както и такива, с които не обича да контактува (напр. френския концерн Шнайдер). Правил е значими инвестиции в българските външни дългове и в други начинания. Притежава например облигации в Източните железници: книжа на железниците, отбелязва Буске, притежават „австрийски и германски капиталисти, към които трябва да се добави самият Фердинанд I с големи суми"[219].

Важно е, че интересите и гаранциите, свързани с личното му имущество се превръщат в стопански фактор за страната. На 15 септември 1912 г. шамбеланът на Фердинанд, граф Дьо Бурбулон, записва в дневника си „ужасяващите разкази на [началника на Тайния кабинет] Добрович за финансовото състояние на царя... Интендантството на цивилната листа е почти фалирало! Царят има пет милиона дългове – два дължи на българската банка [БНБ], два на банки в Австрия и един в Германия. Софийските снабдители вече не получават възнаграждения... Царят пък не иска и да чуе, упорито харчи луди пари и строи където свари!"[220] Това обаче не е само лично разточителство. Проблемът има всички шансове да се превърне в макроикономически. „Министрите (и това е много важно, тъй като не всеки от тях е обладан от безрезервна преданост към династията), продължава Бурбулон, познават до стотинка състоянието на царя. *Те дори искат да се направи заем, на който да станат гаранти, за да погасят дълговете му.* Но не могат да направят това без разрешението на Събранието, а не е възможно да поискат такова разрешение! Вместо да им бъде благодарен, задето търсят начин да му помогнат, царят ги обсипва с обиди и сарказми... Откъде да се намерят необходимите пет милиона за запушване на дупките? Царят не иска да отклони и стотинка от личното си състояние, като казва, че то било хлябът за бъдещето и зестрата на децата му, което не е съвсем невярно, но в такъв случай да намали разходите си!... Положението е крайно сериозно, а царят сякаш не си дава сметка."[221] В много по-глобален план, личното имущество на Фердинанд натежава и за политическата и икономическата ориентация на страната през Първата световна война. След краха активите му в чужбина също играят косвена роля. Обстоятелството, че част от тях е под запор в Англия, вероятно предопределя донякъде по-спокойното ѝ отношение към проблема за компенсирането на нейните граждани за щетите от войната. Докато на Франция и Белгия например се налага договарянето на специално споразумение* за задоволяване претенциите на разнородната маса засегнати лица.

Но това е отделна тема и нека слезем „етаж" по-долу. Почти всички български премиери имат пряко отношение към външния дълг, макар политическият аспект на проблема винаги да е бил решаващ за тяхната гледна точка. Неизчерпателен поменик включва имената на К. Стоилов, Т. Иванчов, Ст. Данев, В. Радославов, Ал. Стамболийски, А. Ляпчев, Н. Мушанов... Те оставят нееднозначен образ, както у различните партньори, така и в отделните кръгове на преговорите. Ст. Данев например, договаря заема от 1902 г. с цената на компромиси и унижения♦, спечелвайки благоволението на Франция. Това съвсем не пречи в края на Първата световна война (като министър на финансите) през 1919 г. да получи гневни и убийствено презрителни оценки. Ст. Данев е обвинен във всички земни грехове и върглаян в калта от френските победители, обвиняващи го в лъжа, нахалство, отказ да се извини, неспазване на договорености, некоректност... Френското отношение към Радославов е лесно обяснимо. През 1915 г., в навечерието на влизането на България във войната, неговото правителство е описано от Шарло като „клика, за която не стига целият речник на презрението"[222]. Премиерът Радославов е зъл гений, човек, който „се държи с Великите сили като с балкански държави, отрича се от думата си и от подписа си и изобщо не го е грижа за презрението, което предизвиква"[223]. Със сигурност германските архиви рисуват диаметрално противоположен портрет.

Конкретните резултати в преговорите на министър-председателите по дълга обаче нямат пряка връзка с изградения им образ сред партньорите. П. Каравелов, известен като краен стопански националист, е принуден да се съгласи с условията на заема от 1902 г., сключен от Ст. Данев. Популисткото управление на Ал. Стамболийски отвращава умерения Запад, но въпреки това, именно с него кредиторите постигат максималните (при онези условия) резултати – подновяване платежите по предвоенните заеми, налагане ограничение на паричната емисия и регулиране на плащанията по репарациите. Обратно, Ал. Цанков, който със свалянето на Стамболийски безусловно печели симпатии на Запад, среща маса трудности в отношенията с частните кредитори. А проектираният Бежански заем му е отказан отчасти по политически съображения, което допринася за неговото оттегляне. Това, че по-късно на Н. Мушанов се гледа като на наивен и безхитростен оптимист, не пречи тъкмо той на моменти да провежда политика на свършените факти. Разминаване между очаквания и реалии се случва и с режима на Кимон Георгиев. Изобщо, грешката да се търси връзка между симпатиите към даден лидер (режим) навън и напредъка в отношенията по дълга, се допуска често (вкл. през последните години), като води до неверни преценки и очаквания, заплащани с висока политическа цена от техните автори.

---

* Спогодбата „Ено" от 1923 г., (Вж. Архиви БНБ III.)

♦ Вж. *Договаряне на условията / Заемът от 1902 г.*

Редките благосклонни чужди оценки за наши политици са обясними на фона на аристократичното отношение към страната и на симетричния български комплекс за малоценност. Както си спомня Евгени Силянов, самочувствието и „багажът" на френската политическа класа са били толкова недостижими, че тя не е можела да се отнася дори с „най-първите" ни представители по друг начин освен високомерно. Обратно, у българите (или както той уточнява – у тънката прослойка образовани българи) невероятно силната тяга към Запада е възпитавала дълбоко уважение, страхопочитание и усещане за мистично величие на партньора[224].

Поведението на българските премиери и висши чиновници е оценявано и от местната среда. Оставям ежедневния поглед на публицистиката и пристрастните спомени на мемоаристите, участвали в събитията. Вмъквам само едно, на пръв поглед странично, съизмерване, което обобщава мащаба на нашите политици навън. То идва от Стефан Бочев – в началото на 30-те години все още млад журналист към ОН в Женева, но притежаващ остра чувствителност. Той запазва до края на столетието наблюденията си от натура за българското присъствие на тази икономико-дипломатическа сцена, като привежда в своята автобиография най-релефните описания на психологически смазаните ни представители*.

Наблюдавал Малинов и Венизелос по време на преговори за репарациите в Женева, Бочев със съжаление отбелязва, че сравнението между две „големи личности" е в полза на „великия критянин". Разликата е в класата, замаха, възможностите. Българският министър-председател „не се оказа на ниво. Малинов далече по-слаб беше, трудно успяваше – ако изобщо – да парира гъвкавостта, агресивността, самочувствието на [Венизелос], който в амбианса на ОН беше в елемента си. В своите дописки до в-к „Мир" тогава аз изкривих душата си – от нашия пуст „патриотизъм" истината не казах. А тя беше, че дипломатическото сражение той губеше – Венизелос беше печелившият. Ами пък за антуража, с който беше пристигнал в Женева Малинов, Господи има ли думи? „Включили ги в делегацията", очевидно като заслужили, някакви съпартизани от „Народния блок" – все хора тип „они да видат свет..."[225] Тази преценка съвпада изцяло с по-ранното наблюдение на френския журналист Марсел Дюнан, посетил и „подушил" София през решителното лято на 1915 година. „На България липсва един Венизелос, пише той. Малинов... се мъчи да му подражава, но той няма тази интелигентност, която е нужна за европейските работи. Липсва му дипломатическият предусет за вътрешните и външните възможности, както и необузданата енергия на стария революционер, която характеризира великия елински патриот... Честен и почтен, Малинов не разбира нито задните мисли на царя, който го мами, нито политическите реалности на нашата коалиция, между които не може да избере пътя си."[226]

---

* Описаната от него нелицеприятна картина вж. в: *Икономическата политика и икономическото познание.*

Най-чувствителните, възлови контрагенти на външните кредитори и „наместници", техните истински български партньори са стопанските министри (най-вече финансовият), управителят на централната банка, висшите администратори и ограниченият кръг компетентни експерти. Всички те са на кръстопътя между вътрешен и външен натиск, т.е. това са – по определение и служебно положение – фигури на непосредствения контакт и компромиса.

Дори и представяни като културен шок, отношенията между кредитори и длъжник предполагат известен периметър, където допирът между двете страни е възможен. Върху тази територия действа типажът на *„човека на кредиторите"* (*„техния човек"*) в България. „Техен" не непременно в смисъл на продажно подставено лице, а като такова, което е в състояние да сподели и да стикова „външни" стопански ценности, принципи и знания с местната интелектуална среда. Тези фигури намират „техническия" общ знаменател при преговорите, договаряйки конкретните параметри на сделката. Но те (най-вече експертите) осъществяват и една по-значима *културна* мисия. Тяхна е ролята на привилегировани посредници и преводачи на общ (приет и разбираем от двете страни) концептуален език♦. Тази функция, за да е успешна, изисква професионална компетентност и специфичен талант. Но материята е тънка, като тя може лесно да бъде доведена и до абсурд*.

У централните банкери (по-точно у най-добрите от тях) експертният инстинкт е силен и те с по-голяма лекота възприемат (приемат) икономическата същина на стабилизационните/реформистки планове. В архивите са останали сле-

---

* Свидетели на най-буквалното превъплъщение на въпросния типаж сме вероятно в наши дни. Назначаването през 2001 г. на финансов и други стопански министри, дошли направо от големи инвестиционни банки, поражда директен конфликт на интереси в управлението на външния дълг. Както бе потвърдено от операциите по неговото преструктуриране, през 2002–2003 г. бяха приложени „под индиго" схемите, които същите лица рекламираха за България от „другата страна" (от името на своите банки), преди да влязат в правителството.

♦ Вж. *Икономическата политики и икономическото познание / Кръгът на експертите.*

НБКМ–БИА

Ритуалното българско присъствие на сесията на ОН в Женева. Н. Мушанов (вляво) изпраща Ал. Малинов на софийската гара; делегацията в Женева (Ал. Малинов, Коста Баталов, Сава Киров, ген. Ватев и др.)

НБКМ–БИА

ди, от които става ясно, че управители на БНБ предоставят на кредиторите (понякога изпреварващо) най-надеждната информация и коментари, смятайки че така защитават по-добре българската позиция. Асен Иванов например разкрива през 1928 г. пред представители на МСК данни за неутешителното състояние на девизните резерви на БНБ и за получените от банката краткосрочни заеми[♦]. Целта му е да докаже спешната нужда от външен заем и невъзможността без него да бъдат посрещнати репарационните плащания. А през 1933 г. Н. Момчилов съобщава на Вато отказа си да удовлетвори искането на Министерството на финансите за сконтиране на допълнителни съкровищни бонове. Общото разбиране и на двамата е, че емисионната банка не трябва да монетаризира фискалния дефицит. В тези случаи интересът на кредиторите и на БНБ съвпадат не само един с друг, но и с икономическата целесъобразност. Еднопосочността е закрепяна и „финансово" при емисията на някои български заеми, в които БНБ е привличана с малко участие в банковите синдикати. По този начин тя „обективно" гледа на правителствената бюджетна политика и на възможните ѝ грехове с очите на кредитор.

На моменти личният поглед на централния банкер съвсем се отчуждава от местната среда. Пример е Марко Рясков с неговото изострено чувство за превъзходство не само на длъжността, която за кратко изпълнява, но и спрямо колегите си в Народна банка. В спомените си той подчертава, че положението на управителя на емисионната институция в чужбина „се държи несравнимо по-високо, отколкото това на финансов министър. [Там] постът председател на емисионната банка се заема от лица, които са напълно подходящи, безрезервно одобрени от обществеността. Не са редки случаите председатели на емисионни банки да изпълняват функциите си в продължение на десетки години, докато финансовите министри идват и си отиват за кратко време, почти незабелязано"[227]. Този увод му е нужен, за да подчертае, не особено изискано, собствената си значимост пред служителите в БНБ „от кариерата". С чувство за превъзходство Рясков разказва как оставя второразрядната „текуща и организационна работа" на подуправителите Д. Божилов и К. Гунев, за да се заеме с важните и мащабни дела, каквото е набавянето на девизи. „Не исках да прибягна до краткосрочни кредити от чуждестранни банки, пише той... а предпочетох да прибягна до аванси срещу бъдещ износ на стоки... Преди постъпването ми в БНБ [Божилов и Гунев] са търсели валута под формата на аванси от чуждестранни фирми и то изумително на дребно... [Тук привежда пример с аванси от 100–200 хил. френски франка от дружеството „Вагон Ли".] Още на едно от първите заседания на Управителния съвет аз остро осъдих подобни унизителни методи. „Ако ще искаме да си помагаме с аванси, то ще правим това не като просяци", заявих недвусмислено."[228] По-нататък Рясков описва разговора си с директора на

[♦] Вж. *Българска народна банка / Хранителят на информация.*

Австрийската тютюнева режия, с която договаря аванс за 1 млн. швейцарски франка срещу износ на тютюни. Предаден е подсилено сервилния отговор на австрийците. „Разбира се, екселенц, казал директорът, каква сума бихте желали да получите и на коя швейцарска банка да се преведе?... Още днес сумата ще бъде преведена телеграфически. Моля ви да разполагате с услугите ми, когато имате нужда от допълнителни аванси." Реакцията в ръководството на банката е приведена с високомерието на гражданин към селяни или на чужд кредитор към дребни местни администратори. К. Гунев е цитиран да казва: „Виждаш ли бе, Добри, как се върши работа и какво значи доверие. Ние се мъчим, унижаваме банката с молби за келяви няколко хиляди франка, а този човек, постъпил от няколко седмици в банката, с две приказки по телефона получи един милион швейцарски франка: това не са френски франка, а швейцарски, разбираш ли какво значи това за нашите нужди?"[229]

Достоверността на тези думи, разбира се, не може да бъде проверена. Сигурното е, че ако М. Рясков е постигнал резултат, то не е за сметка на репутацията на институцията, която в момента оглавява, а благодарение обстоятелството, че цялата си кариера е направил в клон на германската Дойче Банк – софийската Кредитна банка. Неговата гледна точка е „изначално външна" за България. А строго погледнато, самият резултат не е нищо друго освен съвършено еднолично и безконтролно поемане на риск за сметка на българската държава и на БНБ.

Посочените от М. Рясков различия между статута на централния банкер и на финансовите министри са основателни. Те се проявяват, в частност, в отношенията по външния дълг. При министъра на финансите личната преценка никога не е чисто експертна. Той се раздвоява, често болезнено и тенденциозно, между политическото и икономическото възприемане на събитията. Потвърждават го епизоди от дейността на М. Сарафов, Ив. Салабашев, Т. Теодоров, А. Ляпчев (в това му качество), Вл. Моллов, П. Тодоров, Ст. Стефанов.

И така, Вл. Моллов (заедно с Ат. Буров и Й. Фаденхехт) изнася преговорите по заемите под егидата на ОН, но той води борба на два фронта. На „външния" се договарят конкретните клаузи и параметри, което става трудно, със странични ангажименти и персонален натиск над финансовия министър. На „вътрешния" фронт (в публичния дебат) задачата на защитниците на заема е дори по-деликатна, тъй като трябва да легитимират позиции на кредиторите и да прокарат философия, която е несвойствена на българската среда.

Няколко години по-късно Стефан Стефанов изпълнява същата функция, но в силно променени условия. Става „подходящият човек на ФК" заради личния си опит (едър индустриалец), компетентността си и позицията на финансов министър. С тези качества Стефанов изпъква на фона на останалите министри – популисти, които в безизходицата и паниката на кризата постоянно наддават безпочвени обещания.

Въпреки множеството компромиси „планът Стефанов" остава „несмилаем“ за правителството, като е глухо или открито саботиран от повечето членове на кабинета♦. Показателно за двойнственото положение на финансовия министър е оплакването на френските власти. „След като съветите на г-н Вато имат слабо въздействие върху председателя на Министерския съвет, пише в служебна докладна записка, те биха били ефикасни само ако министърът на финансите, който осъзнава финансовите проблеми, покаже достатъчен авторитет в кабинета... Сблъсквайки се, от една страна, с финансовото неразбиране и оптимизма на председателя на Министерския съвет, а от друга, с електоралните предразсъдъци на земеделците, представени широко в Кабинета, Министърът на финансите, изглежда, е все по-обезкуражен, поставян пред свършени факти, и вероятно изхабен от заплахи за оставка, чиито ефект се е обезценил. Така, поради слабостта на Министъра на финансите, авторитетът на г-н Вато остава изолиран и пряко подложен на ударите на вътрешната политика, а председателят на Министерския съвет може да засвидетелства на Комисаря на ОН външни признаци на уважение и учтивост, докато всъщност го смята за натрапен съветник, когото по-скоро трябва да неутрализира, отколкото да слуша. Опасявам се, че Царят, поддържащ много по-често контакти с председателя на Министерския съвет, отколкото с министъра на финансите, повече или по-малко, споделя този начин на мислене.“[230] . Подобна, византийски усложнена политическа конфигурация е често срещана при обичайното разцепление на управляващите между „реформаторско“ малцинство и болшинство от крепители на статуквото. В случая планът си пробива път само частично, в онези свои точки, за които властите не са в състояние да окажат съпротива на натиска на кредиторите. А българският финансов министър си остава „средищна“ фигура, ползваща се с доверие навън, ала неуспяла да се наложи в страната. Това се признава както от французите, така и от англичаните, чиито пълномощен министър в София го определя като „сравнително честен и съзнателен, което е необичайно за България, но без политическа подкрепа за сериозни реформи“[231].

Зад по-представителните лица в преговорите стои „последният вал“ на експертите. Презумпцията е, че те познават икономическата същина на цялата материя и са в състояние да формулират най-трезви съждения. Тази общност е по-малко експонирана, с трудната задача едновременно да устоява на външния натиск и да предпазва собствените си управници от многобройните изкушения за политически компромиси навън и навътре. На практика средата не е хомогенна, като в нея са налице отчетливи нюанси между „академиците“ и „технократите“♦♦.

Външните оценки добре открояват онези качества, които правят от една или друга българска фигура успешен посредник.

Идейният афинитет и културната съвместимост между двете страни може да

♦ Вж. *Културата на икономическата условност / Една програма за структурни реформи...*

♦♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

са желателни, но те нито при комунизма, нито преди са били задължително условие. Въпреки че до 1944 г. немалка част от българския стопански елит е образован на Запад, разделителната линия и усещането, че се говори на различен език, остават. Нишката се къса в дълбинния социален пласт, от който зависи *прилагането* на експертните заключения, „проникването" на законите и изпълнението на реформаторските проекти. Тъкмо заради дефицита на подходящи обществени условия се прибягва до „парични лекари", които – заедно с парите – налагат икономическата условност и вносния си авторитет.

За сметка на това, някакво базисно равнище на професионална компетентност е незаобиколимо изискване. В преговорите по дълга и по стопанските реформи преди войната техническата експертиза по правило не е тясното място. Именно епизодите, в които тя е недостатъчна, открояват най-добре нейното значение. Заблуда е, че кредиторите предпочитат да имат пред себе си слабо подготвен партньор. Те гледат на добрите експерти като на гаранти, понякога по-надеждни от самото правителство. Насрещната страна предпочита да работи с лоялни на своята държава специалисти, с които има основа за *професионално* разбирателство, отколкото с некомпетентни лица и/или слаби политици, занимаващи се инцидентно с икономически въпроси. Много показателен в това отношение е случаят с отстраняването на Н. Стоянов от преговорите през 1934 г. и поемането им от немощен министър като Петър Тодоров*.

На решаващата среща от декември 1934 г. в българската делегация отсъства отстраненият от звенарите Н. Стоянов. Тя е съставена от министъра на финансите П. Тодоров, Д. Божилов (временен управител на БНБ) и пълномощния министър в Лондон Хаджимишев. В протокола на *ANPFVM* за срещата е отбелязано, че е била затруднена от обстоятелството, че българският министър не знае нито френски, нито английски и че за преводачи му служат останалите членове на делегацията. Аргументацията на Д. Божилов е оценена като неубедителна (нещо което често се случва от „кредиторската" страна на масата), но записаните му доводи действително звучат лековато. Общото впечатление е, че българската позиция се диктува предимно от вътрешнополитически съображения.

Без Н. Стоянов и съответно без адекватна поддръжка, разговорите бързо стигат до безизходица. Замяната на общопризнат експерт с посредствен политик подкопава драстично българската позиция. П. Тодоров се проявява като изключително слаб преговарящ, а липсата на опит личи във всичко. Постоянно търси инструкции от К. Георгиев, неспособен е да роди каквито и да е самостоятелни идеи, панически е изненадан и уплашен от твърдостта на отсрещната страна. Острият тон на О. Чембърлейн (глух за всякакви въпроси) го оставя „видимо впечатлен", а българската делегация е описана в протокола като „объркана и разстроена". П. Тодоров глуповато споделя на глас получените от София указания и нещо съвършено недопустимо – открито раздава квалификации за преговарящите страни. В една от почивките заявява, че е разчитал английските портьори да са по-меки и отстъпчиви от французите. Авторитетът на министъра пред кредиторите е практически нулев – предложенията му публично са квалифицирани като „смешни" и той е открито подиграван. Върхът, документиран в запазените протоколи, е моментът, в който Тодоров заявява че е съгласен с *целия* искан от кредиторите трансфер в лева, като директно ги *пита* за предела на възможните отстъпки: „Какъв би бил, при това положение, приемливият за тях процент на трансфер в девизи?". Непохватните стъпки са отбелязани и, естествено, използвани от Асоциацията на портьорите[232].

---

* Отсъствието на експертиза се почувства остро и в началото на прехода. След мораториума от 1990 г. бързо трябваше да бъде запълнен фактическият вакуум на адекватни преговарящи с кредиторите в наличната администрация.

Този образ на П. Тодоров не е изненада. Ниското мнение за него в чужбина датира още от времето на деветоюнския преврат, когато прави впечатление склонността му да „смесва" политиката с икономиката. Френският пълномощен министър в София Жорж Пико обяснява именно с тази слабост рязкото покачване на лева от лятото на 1923 година. Въпреки опасностите за износа, пише дипломатът, „новият министър на финансите, г-н Тодоров, второразреден публицист, пропит от теории и невеж във всичко, що се отнася до реалния стопански живот, преследва една единствена цел – да качи на всяка цена националната валута и по този начин да представи бляскаво доказателство за доверието към новия кабинет"[233].

Разбира се, версията на самия П. Тодоров за събитията от декември 1934 г. е огледално обърната и примесена с героика. В публикуваните дълго след смъртта му спомени* краткото описание на преговорите в Лондон е предшествано от бащинските напътствия на царя: „Кураж за тия борби... е особено потребен, споделя Борис. Не толкова срещу кредиторите, а кураж да се постави въпросът и да се издържи докрай. Ако успеете... малцина ще ви похвалят, защото и много малко знаят за какво се борите. Тия, които разбират характера на борбата, ще Ви похвалят мълчешката, в себе си... повече от завист... [Ако не се успее]... не питайте мене... знаете. И който не е чул, че сте заминали за Лондон, ще узнае, че не сте успели. Дали наистина е могло да се направи нещо, или не – не се интересуват. Ще има кой да им каже..."[234] При подобен изпровод, отчетът е епичен... и самодоволен. „Борбата, която започна с нашите кредитори и с техните представители, даде отлични резултати" , обобщава министърът. Но за разлика от много други непроверими декларации, достоверността на тази може да бъде засечена. Цитираният по-горе протокол от преговорите, както и съобщението за печата на Асоциацията на портьорите фиксират изходната и крайната точка на разговорите. П. Тодоров тръгва от София с искане за 20% трансфер в левове (дори 10% според протокола) и 10% в девизи[235], за да подпише в Лондон споразумение за 32.5% в лева и девизен трансфер от 15 процента*.

---

* П. Тодоров почива през 1955 г., а спомените са обнародвани четири десетилетия по-късно. (Вж. Тодоров, Петър. Лични свидетелства. С., Фотоника, 1999.)

След очевидната грешка преговорите да се поверят на неадекватни личности, правителството отново привиква под знамената най-добрите си експерти. Още на следващия кръг, през март 1935 г., Н. Стоянов е върнат в делегацията (на първо време като съветник), а вакантното място на управител на БНБ е заето от М. Рясков. Приключен е епизод на аматьорство и некомпетентност в българската позиция, заплатен с ясна цена... Постигнатото през април споразумение е видимо по-благоприятно за България.

Макар и по-нататък да не се минава без остри моменти, общият климат в отношенията с кредиторите е променен. Усеща се успокоение, внесено от събирането на екип с добра репутация и от сигналите, че икономиката се поема от хора, вдъхващи известна надежда за по-смислено и строго финансово управление. Същевременно от външните оценки става ясно значението на „филствата", житейските особености, интелектуалната биография, средата на формиране, личната репутация, честност и некорумпираност на един или друг от преговарящите. Това са пътеките на естествения подбор, по които се изгражда доверие, привличат се (или се отблъскват) потенциалните посредници и се изтласкват напред възможни медиатори.

Ето за илюстрация няколко скици, останали в архивите на френското министерство на финансите[236]. В средата на 30-те години Н. Стоянов и М. Рясков са оценени като почти уникални и незаменими специалисти по дълга, като малкото експерти, на които правителството на ген. Златев може да се опре, за да излезе от непоносимото финансово състояние, в което се намира. „Първият, отстранен от [предишния] кабинет на К. Георгиев не носи никаква отговорност за мораториума на българското правителство от октомври [1934]... Вторият, бивш директор на Кредитна банка, знае, че го считаме за човек с немска формация: той ще вземе присърце, особено спрямо французите, да докаже независимостта си. Достъпен и скромен в общуването, много премерен в думите си, г-н Рясков е направил на нашия представител, както и на г-дата Шарон и Шейсон, най-добро впечатление." На дефицита от силни и непокварени личности се набляга и в портрета на К. Гунев. Отбелязва се колко положително би било „да се постигне споразумение, което да остави на г-н Гунев целия кредит и авторитет. Г-н Гунев е фигура, на която можем да разчитаме политически, особено *в страна, където хората с неговия характер и лична незаинтересованост са рядкост*... Неговото оставане на този пост колкото се може по-дълго е много желателно и го считаме за трудно заместим..."[237] Тази характеристика съвпада напълно с два, изпълнени със симпатия, негови ескиза. Единият е оставен от Стефан Бочев, който пише за „незабравимия, не само честен и скромен, но и извънредно добър познавач на сектора си"[238]. Вторият е в спомените на Д. Пешев, отбелязал „упоритостта, компетентността и твърдостта [на К. Гунев] да се справи с редица трудности и слабости"[239].

---

* В спомените се отбелязва готовността на царя да приеме 15 процента. (Вж. Тодоров, Петър. Лични свидетелства..., с. 136.)

В битката за доверие се манипулират лични качества като суета, тщеславие, политически амбиции. Асоциациите на портьорите добре знаят, че политическата съдба и кариера на не един български министър зависи от тях. В напрегнатите преговори от ноември 1932 г. например френският пълномощен министър в София настоява пред портьорите да бъдат по-отстъпчиви, защото е желателно „г-н Стефанов да оцени [преговорите] като личен успех и при завръщането си да ги представи като успех за България"[240]. „Положението на министъра на финансите ще зависи преди всичко от изхода на разговорите с нас."[241] А отново по повод на Ст. Стефанов се докладва, че „да се спечели доброто [му] разположение е лесно: когато отивам да го видя, го потупвам по ръката, ободрявам го и се разделяме като си държим ръцете няколко минути и се гледаме разнежено... Случайността е поставила един министър на финансите, който разбира нещата, достъпен е и е добре разположен. Това трябва да се използва"[242]. Поредният министър е „купен" от представителя на метрополията с менторство в кадифени ръкавици*...

И така, преди да се изгради конструкцията на икономическата условност, тя се *договаря* в жив човешки контакт. Усещане за него се добива най-вече от запазените във времето свидетелства на самите участници. Нека погледнем в тази посока от две възможни страни – разказите и документите за обстоятелствата около възлови външни заеми; личният архив на ключовия български преговарящ.

„Скритата история" на дълга, отразена в подобни източници помага да се отговори по-точно на интригуващия въпрос *в каква степен личностните качества и уменията на преговарящите са оказвали влияние върху крайния резултат*. Интимната история на външния дълг, видяна от непосредствените участници в сблъсъка между кредитори и длъжници, придава човешките измерения на културния шок, за който така често става дума на тези страници.

Договаряне на условията

Историята на заемите от 1902 и 1909 г. дава плът на много от „универсалните" елементи в отношенията по дълга и свързаната с тях външна зависимост. В известен смисъл двете финансови операции образуват контрапункт, като първата бележи „дъното" на българската заемна политика, а втората се приема за неин връх. Ако през 1902 г. България е притисната финансово, то 1909 г. е разцветът на „златното десетилетие", когато държавата изглежда максимално свободна във финансовите си помисли. Мотивът именно тук да се спра по-подробно на тези заеми е, че за тях е налице пълният набор „свидетелска" документация: архиви от двете страни, както и мемоари на българските действащи лица в преговорите[243].

---

* „Моралното" ухажване и благородните качества нито изключват, нито предполагат задължително следващата стъпка на истинския подкуп. (Вж. *Плащът на корупцията / Външната контактна зона.)*

Заемът от 1902 или силата на силния

Заемът от 1902 г. е от подробно документираните епизоди на дълговата ни история[244]. Както вече беше посочено, той е повратна точка в стопанското развитие на страната, като слага начало на серията „френски" заеми. С него е формализиран и дипломатически санкциониран прекият контрол върху българските финанси от кредиторите, по подобие (не напълно идентично) на Турция, Гърция и Сърбия. Може би най-близките му аналози от новата ни стопанска история са два: сключването на първото стендбай споразумение с МВФ през 1991 г., което заедно с началото на саниране на българските финанси институционализира една непозната дотогава философия на икономическа условност; въвеждането на Паричен съвет като крайна стъпка в същата посока.

Заемът е резултат от политически комбинации между България, Франция и Русия, постигнат след многобройни сондажи, оферти и комбинации. Той е еманация на политиката на княз Фердинанд в контекста на тогавашната европейска геополитическа конюнктура. Във вътрешен план договорът под една или друга форма определя съдбата на правителствата на Тодор Иванчов, Рачо Петров, Петко Каравелов и Стоян Данев. В икономически аспект перипетиите около сключването му са пряко свързани с преодоляването – след предходни неуспешни опити – на разразилата се от 1899 г. остра финансова криза. Изобщо историята е за това, как и при какви условия се получава заем, когато длъжникът е във финансов колапс.

Липса на ход. През 1899–1902 г. държавата живее от падеж до падеж на външния си дълг, като всяко наближаване на поредната дата предизвиква катастрофични очаквания. Последното чудотворно спасение идва през юли 1901 г., когато купонът е изплатен само благодарение на аванс на Русия, позволил да се избегне публичният банкрут.

В подобна ситуация позицията на кредиторите е крайно улеснена. Кой точно е политическият им събеседник в България, е почти без значение, а банките могат да наблюдават ситуацията в страната със свободата и снизхождението на силния. В кореспонденцията на Париба с представителя на банковия синдикат в София К. Вакаро* в открит текст се настоява слабостта на България да бъде използвана за налагане волята на кредиторите. Те знаят, че жизнеспособността на което и

---

* Синдикатът е създаден от френски, германски и австрийски банки под лидерството на Париба за предоставяне голям заем на България. Той успява да отпусне само ограничен аванс срещу 6% съкровищни бонове от 30 млн.фр. в началото на 1900 година. Гаранция са акцизите за тютюна.

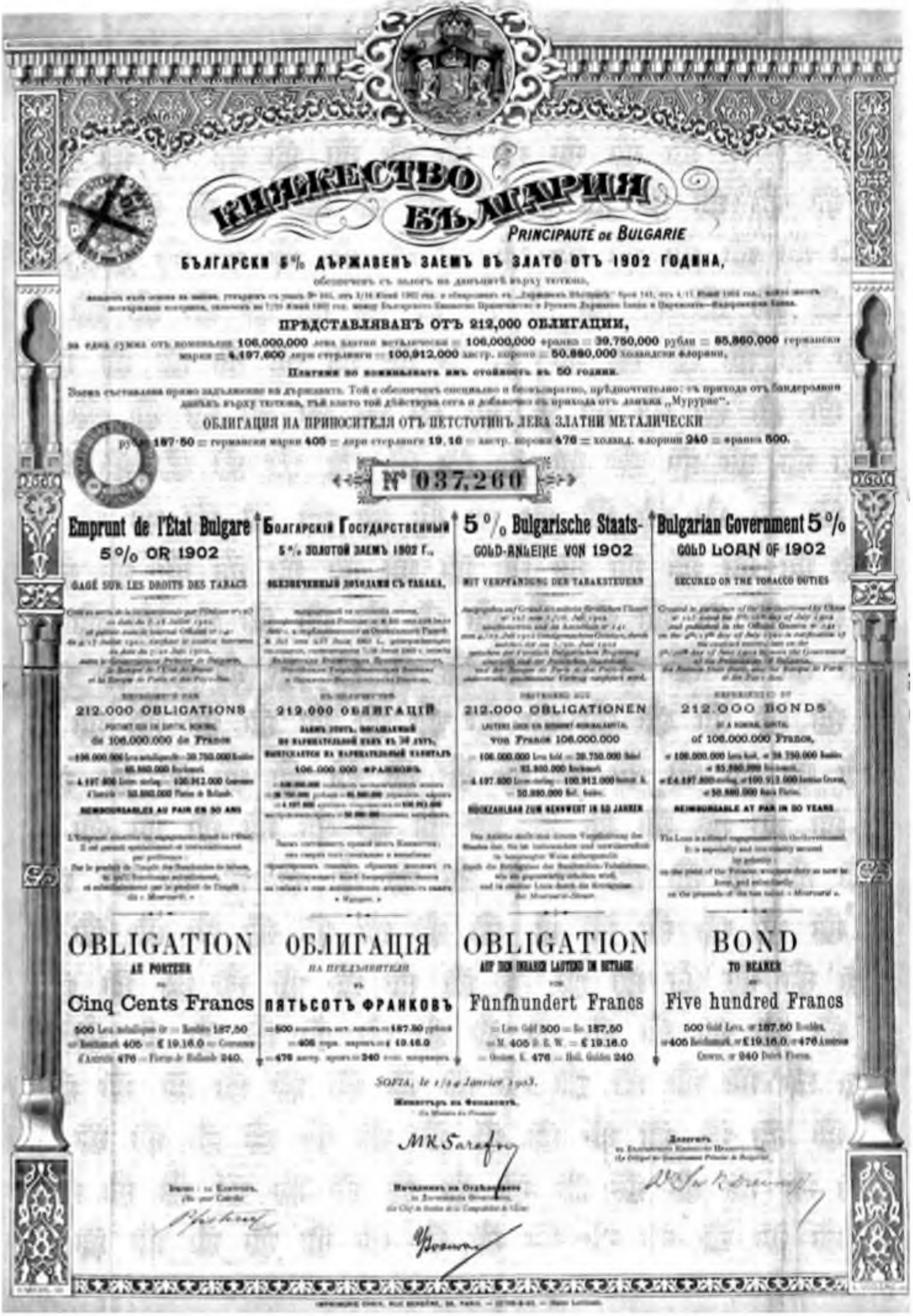

КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

PRINCIPAUTÉ DE BULGARIE

БЪЛГАРСКИ 5% ДЪРЖАВЕНЪ ЗАЕМЪ ВЪ ЗЛАТО ОТЪ 1902 ГОДИНА,

обезпеченъ съ залогъ на данъцитѣ върху тютюна,

ПРѢДСТАВЛЯВАНЪ ОТЪ 212,000 ОБЛИГАЦИИ,

за една сума отъ номиналенъ 106,000,000 лева златни металически = 106,000,000 франка = 39,750,000 рубли = 85,860,000 германски марки = 4,197,600 лири стерлинги = 100,912,000 австр. корони = 50,880,000 холандски флорини,

Платими по номиналната имъ стойность въ 50 години.

Заемъ съставлява право задължение на държавата. Той е обезпеченъ специално и безвъзвратно, прѣдпочтително: съ прихода отъ бандеролния данъкъ върху тютюна, тъй както той дѣйствува сега и добавочно съ прихода отъ данъка „Мурурие".

ОБЛИГАЦИЯ НА ПРИНОСИТЕЛЯ ОТЪ ПЕТСТОТИНЪ ЛЕВА ЗЛАТНИ МЕТАЛИЧЕСКИ

= рубли 187·50 = германски марки 405 = лири стерлинги 19,16 = австр. корони 476 = холанд. флорини 240 = франка 500.

№ 037,260

Emprunt de l'État Bulgare
5% OR 1902
GAGÉ SUR LES DROITS DES TABACS

212.000 OBLIGATIONS
de 106.000.000 de Francs

REMBOURSABLES AU PAIR EN 50 ANS

OBLIGATION
AU PORTEUR
de
Cinq Cents Francs

Болгарскій Государственный
5% золотой заемъ 1902 г.,
обезпеченный доходами съ табака.

212.000 облигацій
106.000.000 франковъ

ОБЛИГАЦІЯ
на предъявителя
въ
ПЯТЬСОТЪ ФРАНКОВЪ

5% Bulgarische Staats-
GOLD-ANLEIHE VON 1902
MIT VERPFÄNDUNG DER TABAKSTEUERN

212.000 OBLIGATIONEN
von Francs 106.000.000

RÜCKZAHLBAR ZUM NENNWERT IN 50 JAHREN

OBLIGATION
AUF DEN INHABER LAUTEND IM BETRAGE
von
Fünfhundert Francs

Bulgarian Government 5%
GOLD LOAN OF 1902
SECURED ON THE TOBACCO DUTIES

212.000 BONDS
of 106.000.000 Francs,

REIMBURSABLE AT PAR IN 50 YEARS

BOND
TO BEARER
of
Five hundred Francs

SOFIA, le 1/14 Janvier 1903.

M K Sarafov

Облигация от 5% български държавен заем 1902

PARIBAS 72

да е правителство ще зависи от решаването на финансовия въпрос и че дори най-остро противопоставящите се на външен заем кръгове нямат друг изход. Позицията на тези „националисти“ е „илюзия като всяка друга, която не може да трае дълго“[245]. Нещо повече – политическата игра дори фаворизира решение, при което заемът ще се сключи от принципните му противници. Опозицията е склонна да подкрепи П. Каравелов, защото един заем ще го принуди да признае идеологическото си поражение.

Впрочем, още в края на 1900 г. кабинетът на Т. Иванчов действа като „правителство на паниката“, готово да направи всякакви компромиси срещу получаване на свежи пари за покриване на текущия фискален дефицит. Както винаги в подобни ситуации, то се ръководи от инстинктивното разбиране, че един външен заем е потенциален лост за укрепване на политическата власт.

„Котва“ в България. Цялото предварително политическо и икономическо наглеждане на ситуацията от кредиторите изисква погледа и познанието на „агент“ на място. В случая ролята се изпълнява от Константин Вакаро, който естествено очаква услугите му под една или друга форма да бъдат осребрени♦.

Писмата, разменяни около заема между Вакаро и Париба, показват в каква степен присъствието на доверено лице е незаменимо условие за успешния изход. Неговите гледни точки са твърде различни. Той третира действията на българските политици като куклен театър, съчинявайки за Париж безстрастни коментари за хода на събитията и за основните персонажи. Вакаро е и кукловод, с директен достъп до министри и до министър-председателя, който на моменти му прави откровения и чистосърдечно го информира за политическата ситуация. Накрая, при нужда, представителят е художник, рисуващ тънки психологически портрети на изпълнителите.

Тези функции не са за всеки. Те изискват преди всичко осведоменост, която на свой ред почива върху компромиси, интриги и корупция за проникване в „тайните“ на държавата. Това става без особени трудности, на „битово“ равнище♦♦. В писмо до директора на Париба, Торс, Вакаро мъдро и с престорена скромност споделя, че живее изолирано, като вижда само хората, които го интересуват, когато делата налагат подобни срещи. „Дискретността е за мене стар навик и само защото всички партии на власт, без изключение, са ми признали това качество, те винаги са ме дарявали с доверието си.“[246] Това е „нирваната“ на завършения лобист и посредник.

♦ Вж. *Плащът на корупцията.*

♦♦ Вж. *Българска народна банка / Хранителят на информация.*

Кредитното досие на България. Още при първия сигнал на България за интерес към заем от Париба (краят на 1900 г.) банката пристъпва към съставяне на кредитно досие на страната. То се подготвя по внимателно разработен подробен въпросник. Координатор на неговото попълване в София е отново К. Вакаро.

Тогава все още липсва разточителната бюрокрация, която днес се занимава със същото. Но трудностите, с които той се сблъсква, са сравними със срещаните десетилетия по-късно от МВФ при началните му мисии в България. Работата се върши в неорганизирана среда, където никога преди външно око не е надниквало систематично. Налага се събиране, и най-вече проверка, на повечето данни. Местните власти оказват съдействие, но „те не разполагат с редовна статистика и числата често трябва да бъдат установявани или събирани сред купища регистри и бумаги“[247]. Заключението на Вакаро след няколко дни работа е показателно. “Българското правителство ще може да отговори само на първата част, засягаща *Културата*. Що се отнася до производството, продажбите и контрабандата, считам за полезно да проконтролирам официалните сведения, които правителството ще ви предостави чрез данните от частни производители, защото те са по-добре поставени да отговорят на въпросите ми.“

Младата и нуждаеща се държава знае (или разкрива) повече за изтънчените си духовни измерения, отколкото за сетивния икономически бит. На кредитора се налага текущо да прави конюнктурни, макроикономически и всякакви други експертизи, каквито правителството не е организирало никога.

Как се водят преговорите? В контактите на българските политици в странство по повод договарянето на заемите границата между служебно и лично, официално и неформално са крайно размити. При операцията от 1902 г. целият мъчителен предварителен период включва поне шест мисии в Петербург и Париж.

Любопитен детайл се появява в писмо на Вакаро до директора в Париба Торс. Поводът са приключилите през май 1902 г. преговори в Париж на министър-председателя Стоян Данев и министъра на финансите Михаил Сарафов. Това е последната фаза, в която споразумението *изглежда* напълно постигнато: такива са поне впечатленията и посланията, които носи при завръщането си от Париж премиерът. Действителността обаче е друга и тя става ясна от няколко реда в писмото. „Като човек, прекарал най-хубавите си години в тази страна, аз не се учудвам на *лекотата, с която са действали българските министри в Париж. Те са пропуснали най-важния въпрос,* какъвто е съгласието с френското Министерство на финансите за котировка на заема и за номинирането на делегата [на портьорите]... Те следователно са се върнали с празни ръце, като са накарали техните приятели и колеги да повярват в обратното. Довеждайки безгрижието до крайност, те мислеха да включат в тронното слово твърдението, че финансовият проблем е решен окончателно. За щастие Вашата депеша пристигна навреме и това им спести да станат смешни пред Събранието.“[248] Невниманието към детайла, представянето на желаното за действително, ходенето (бърборенето) преди истинската развръзка се превръщат в национални черти. Дори в много по-късните си мемоари (писани след 1937 г.), познавайки двусмислените крайни резултати и всички перипетии около сключването на заема, Ст. Данев разказва как преговорите в Париж са вървели „много гладко"[249].

Стандартно обвинение в българския политически бит е за некадърно и корумпирано сключени външни заеми от правителства на опонентите. Типични за този жанр са писаните след събитията и публикувани още по-късно мемоари на Иван Салабашев, където е изложена версията му за подписването от Петко Каравелов на проекта за нереализирания заем с Тютюневата режия от 1901 година*. Според разказа, това става, без Каравелов дори да е прочел текста, едва ли не с физически натиск от страна на представителя на Париба Едмон Море и на М. Сарафов[250]. Изумлението на Салабашев от начина, по който двама български министри са приели поставените условия, е силно мелодраматично и театрално преиграно, в тон с наивния стил на мемоарите. Но описанието на атмосферата и обстоятелствата при гласуването в Народното събрание съответства на политическите нрави и на начина на решаване на конфликтите. По време на дебатите действително се стига до бой между Димитър Петков и Ив. Салабашев, а (както много пъти след това) парламентът е използван като алиби за измиване отговорността на изпълнителната власт.

Не бива да се подминава и близостта, която на моменти се появява в отношенията с кредиторите. Българската политическа класа свободно и без задръжки обсъжда с европейския банкерски елит въпросите на текущата вътрешна политика – предстоящи уволнения на министри, възможни политически комбинации и пр. На ранните етапи от преговорите (в края на 1900 г.) например, в поверително писмо на представителя на Дойче Банк в София фон Адлер, срещата му с премиера е предадена до най-малки детайли. „Министър-председателят [Иванчов] ми заяви под най-голям секрет, че в края на декември, след приключване сесията на Народното събрание (и дори по-рано, ако преговорите с нас започнат преди това) [министърът на финансите Михаил] Тенев трябва да бъде „изметен", Министерството на финансите вероятно ще бъде дадено на Тончев, ако Иванчов сам не го поеме (за което настойчиво го посъветвах), и във всеки случай той ще води преговорите."[251] Споделят се и по-дискретни качества и наклонности на българските политици, като например страстта на Т. Иванчов към борсовите игри или връзките му с лобисти на конкурентни банки. Близостта в общуването понякога има неочаквана предистория. Така, Ст. Данев се оказва „бивш другар от *Ecole des Sciences Politiques*" на френския министър на финансите Кайо[252], което, поне в представите на българския премиер, улеснява нещата. Това пресичане на житейските им пътища позволява на Данев да препоръча по-убедително М. Сарафов в Париж, но съвсем не снема опасенията на Кайо „да не би да бъдат изложени на риск френските спестявания", преди „най-сетне" да даде разрешение за котиране на заема.

---

* Мемоарите са издадени от БАН през 1943 г., след смъртта на Салабашев в 1924 година.

Близост между преговарящите се долавя и в архивите на Н. Стоянов. Тя е елемент от стила на епохата, придаващ плътност на споменатото определение за доверените чужди банкери като „изповедници" на правителствата*. Вярно е, че наставничеството обикновено се осъществява дистанционно, чрез наместници на банковите къщи. Но една от тънките разлики между големи и периферни длъжници е в това, че при вторите неведнъж се налага самите министри да притичват на уговорени срещи в метрополията. Тъкмо тази видима властова асиметрия е подчертана със заема от 1902 г., който се очаква да бъде подписан в София от Торс. Но неговите ангажименти се оказват по-важни и „понеже не можа да напусне Париж, пратихме там нашия министър Сарафов"[253].

Тайни клаузи. Съвсем характерно за тази интимна среда е неофициалното фиксиране на част от договореностите. Практиката е широко отразена от историографията.

В архивите на Париба например се натъкнах на ръкописна бележка на Ст. Данев, в която е договорено разпределението на печалбата от емисията на заема между банката и българската държава. По една или друга причина (вероятно в интерес на Париба) текстът не е включен като клауза от официалния договор. Премиерът изглежда също е изпитвал известно неудобство и „поради формата" отказва предварително да потвърди писмено „тържественото си обещание". Той обаче „си запазва правото при самото сключване на договора да подготви писмо в този дух", което ще играе ролята на неформална гаранция[254]. В деня на церемонията в Париж (20 юни 1902 г.) Ст. Данев действително поставя подписа си на хвърчащ лист (по-точно бланка на парижкия хотел „Континентал"), където на ръка е разписал ангажимента. Текстът е любопитен. След поименно изброяване, присъстващите при сключването на договора (които по този начин се превръщат в нещо като нотариуси за „изповядване" на бележчицата), министър-председателят обещава, „че ако чистата печалба от емисията на заема надхвърли 3%, горницата ще бъде разделена наполовина между [българската] държава и банковия синдикат. [Ст. Данев] е добавил, че макар този ангажимент да не е поет писмено, той е напълно валиден във всяко отношение. В уверение на което настоящата бележка беше съставена и подписана от нас, Министър-председател на България Ст. Данев". Следва името и на А. Вишеградски, носещ тежкото звание „представител на Руския императорски двор (*gentilhomme de la chambre de l'Empereur de Russie*)", а ръкописните странички завършват със запис „вярно с оригинала", подписан, като от обикновен чиновник, отново от Ст. Данев[255]. С кого се равнопоставя българският държавник

---

* Всеки признак на близост се тълкува, разбира се, и като основание за подозрение в корумпираност.

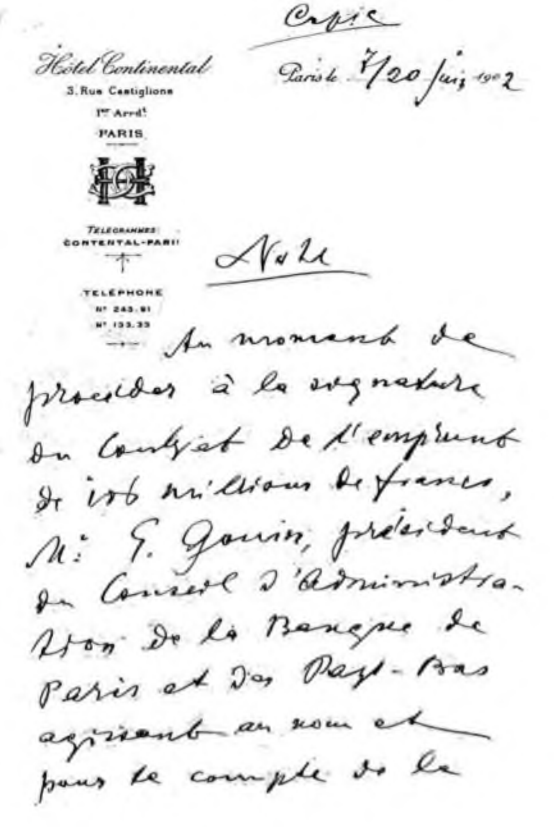

Copie

Hôtel Continental
3, Rue Castiglione
1er Arrdt
PARIS

Paris le 7/20 juin 1902

Télégrammes:
CONTENTAL-PARIS

Téléphone
N° 243.91
N° 133.33

Note

Au moment de procéder à la signature du Contrat de l'emprunt de 106 millions de francs, M. E. Goüin, président du Conseil d'Administration de la Banque de Paris et des Pays-Bas agissant au nom et pour le compte de la

Ангажиментът на един български премиер: хвърчащата бележка със съгласието на Ст. Данев за разпределянето на чистата печалбата при емисията на облигациите между Париба и българската държава (7/20 юни 1902)

PARIBAS 76

при вземане на важни решения, става ясно от самите му мемоари – Вишеградски е син на бивш руски финансов министър, всъщност начинаещ младеж, „сложен на разположение... [от граф Вите]*, за да водим съвместно преговорите за заем в Париж"[256].

За тази, по същество тайна, клауза не е в течение дори Вакаро. Над три десетилетия по-късно, в спомените си Ст. Данев споменава за бележката като за „допълнително съгласие... което не представлява неразделна част от официалния заемен договор". Този двусмислен статут поставя България (по признанието на самия премиер, подписал листчето!) „в ръцете на банковия синдикат"[257].

Но фактът не остава скрит при по-късни политически битки. Въпросът е повдигнат по време на обсъждането на заема в Народното събрание, когато в началото на 1903 г. (с превеждането на българската част от емисионната печал-

---

* Руски финансов министър и архитект на големите заеми във Франция за финансиране на руската икономическа експанзия от края на XIX и началото на XX век. Именно по тях е обявен отказ за плащане след революцията.

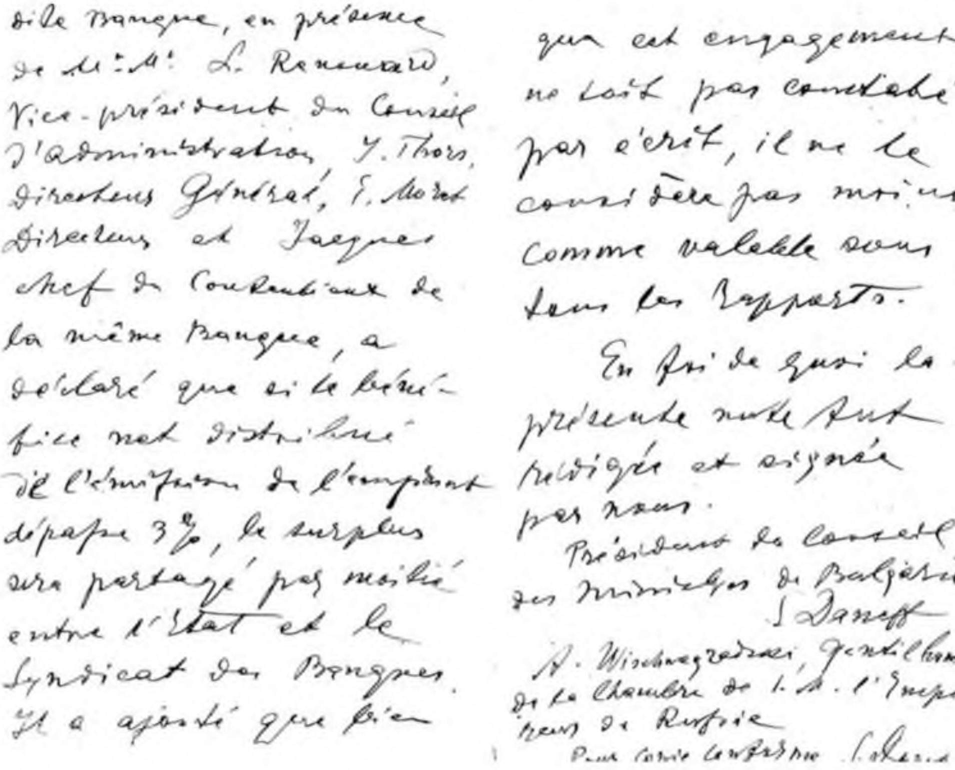

dite Banque, en présence
de MM. L. Renouard,
Vice-président du Conseil
d'Administration, J. Thors,
Directeur Général, E. Moret
Directeur et Jacques
chef du Contentieux de
la même Banque, a
déclaré que si le béné-
fice net distribué
de l'émission de l'emprunt
dépasse 3%, le surplus
sera partagé par moitié
entre l'État et le
Syndicat des Banques.
Il a ajouté que bien
que cet engagement
ne soit pas constaté
par écrit, il ne le
considère pas moins
comme valable sous
tous les Rapports.

En foi de quoi la
présente note fut
rédigée et signée
par nous.

Président du Conseil
des Ministres de Bulgarie
S Daneff

A. Wischnegradski, gentilhomme
de la Chambre de S. M. l'Empe-
reur de Russie

Pour copie conforme

ба) опозицията разнищва сюжета и прави специална парламентарна интерпелация[258]. Оказва се, че в крайна сметка България така и не получава полагащите й се 1.5 млн., а само 0.5 млн. лева. Париба се оправдава с високите разноски, подяли държавния дял. При отсъствието на надлежно скрепена договореност безсилието на българската страна пред очевидния рекет е пълно. Правителството прави постъпки в Петербург с молба за ходатайство пред френската банка. Отговорено му е „да мълчим защото, защото...“[259]♦

Итерациите. Архивът на Париба дава рядката възможност да се проследят измененията на нейните позиции в хода на преговорите. Трудно е да се каже в каква степен промените са резултат от развитие на собствените й възгледи и доколко се дължат на българските искания. Със сигурност може да се твърди, че капитална-

---

♦ За други аспекти от тази история вж.: *Плащът на корупцията / Външната контактна зона.*

та промяна, каквато е отказът от идеята за учредяване на Тютюнева режия*, е следствие от неотстъпчивостта на българското правителство и на Народното събрание. По различни съображения отказът е подкрепен от дипломатически натиск на Русия и с внушения на френското правителство към Париба.

Серията от чернови на договора (и на инструкциите към него), разработени за вътрешна употреба през последната фаза на разговорите (22 април–20 юни 1902 г.), ясно показва тактиката на банката. Основните ѝ линии са няколко[260].

Преди всичко номиналният размер на заема се променя в зависимост от характера на залога по-специално от това, дали като обезпечение ще бъде включен гербовият налог. От готовност да отпусне 125 млн.зл.фр. на 22 април, фактически приетата сума слиза до 106 млн. при залагане данъка върху тютюневите бандероли и мурорието, но не и на гербовия налог. Очевидно е надделял стремежът на Париба да гарантира максимално инвестицията си.

Възлов е въпросът за начина, по който ще се организира събирането на заложените данъци. По този пункт също има развитие на позициите и то в съвършено ясна посока. Първоначалният вариант (22 април) предвижда създаване на специално дружество за целта. В него се очаква да влязат, освен делегата на портьорите, представител на Руската банка (също участваща в емисията) и комисар на българското правителство. В последващите варианти системата за събиране на залога постепенно се изчиства, като последователно се отстраняват и най-малките вратички за възможна намеса в работата на делегата. На 26 април вече се говори не за дружество, а за специален орган. На 4 май се предлага администрация под ръководството на делегата. На 10 май се записват специални инструкции, че под никаква форма кредиторите няма да допуснат освобождаването от залога в полза на българско учреждение, свързано в една или друга степен с държавата. При това според германските участници в синдиката управлението на обезпечението не трябва да се предоставя на отделен човек, а да се извършва от няколко „почтени лица" под председателството на делегата. Българският правителствен комисар е напълно елиминиран от оперативната работа, като са му оставени само контролни функции при евентуални отклонения от клаузите на договора. В следващия вариант се набляга и на пълното елиминиране на БНБ от участие в събирането (дори безплатно) на заложените данъчни приходи. Така се стига до известната ни окончателно възприета техника: представителят на портьорите предава на държавата тютюневите бандероли (срещу заплащане в налични зл.фр.), след което тя на свой ред ги препродава на производителите и търговците.

Известна отстъпка е направена по отношение на набрания резервен фонд. Той е предвиден за гаранция срещу курсови разлики или данъчни недобори. Стартовата миза на Париба тук е около 3 млн.лв. (колкото са постъпленията от гербовия налог), а крайната сума, предвидена в договора, възлиза на 1.5 млн. лева. Прието е фондът да се набира от излишъците на данъчните сборове над предварително определената сума. В крайна сметка е решено половината от фонда да бъде облечена в облигации от заема, а другата половина – във френски, немски и руски държавни ценни книги.

---

* Проектът режията да послужи като залог за голям заем е обсъждан през 1900–1901 година.

Промяната в най-чувствителния параметър – предлаганата цена – остава в много тесни граници. От цесионен курс 78%* през април, той достига до 81.5% в окончателния договор. Предвидените разходи по емисията са 3.5% и те остават почти без промяна в различните чернови.

Голямо значение се отдава на контрола върху контрабандата и фалшификациите. Като се има предвид характерът на обезпечението (акцизът върху тютюна), е ясно, че тези нелегални дейности пряко подкопават залога. Във вариантите Париба прави всевъзможни оферти и внушения за засилване на контрола – от (по съвременната терминология) „техническа" помощ на правителството до искане да бъдат допълнени и затегнати законите в тази материя. Специално се набляга върху необходимостта да се предвидят *премии за доносничество.* Неясно по каква причина, в последния вариант всички тези предложения отпадат, като остава само изискването за запазване на действащото законодателство.

Статутът на делегата също търпи известна еволюция♦.Тя е към отчетливо разширяване на неговите права. Условието за нотифицирането му по дипломатически път пред българското правителство се появява в предпоследния вариант от 3 юни.

Два момента остават непроменени във всички редакции и всъщност преповтарят договореностите от 1901 година. Първият е фиксирането на тарифите за продажба на тютюните и бандеролите и забраната правителството да ги променя едностранно, без съгласие на делегата. Вторият, най-съществeният, се отнася до правото на вето на Париба (чрез делегата) върху несъгласувани промени в паричното законодателство, в емисията на банкноти и сеченето на сребърни монети.

Тесният диапазон на промените говори достатъчно за възможностите на българската страна в преговорите.

Триъгълни комбинации и опит за блъфиране. Неведнъж в книгата беше изтъквано, че изкуството на преговорите по дълга е във възможността да се изграждат многостранни комбинации – между няколко държави, между различни банки, между политически сили и/или личности.

Една от особеностите в това отношение на заема от 1902 г. – присъствието на Русия като „гарант (платец) от последна инстанция" – се превръща в трайна черта на дълговата ни история. Тази роля на Русия не се ограничава до решаващия аванс от юли 1901 година. В преговорите през същата година неколкократно се обсъжда идеята тя да поеме изрична гаранция по български заем(и),

---

* Отстъпката, по която Париба се ангажира твърдо да изкупи емисията.

♦ Вж. *Предметното и телесното / Тялото: човешкият контрол.*

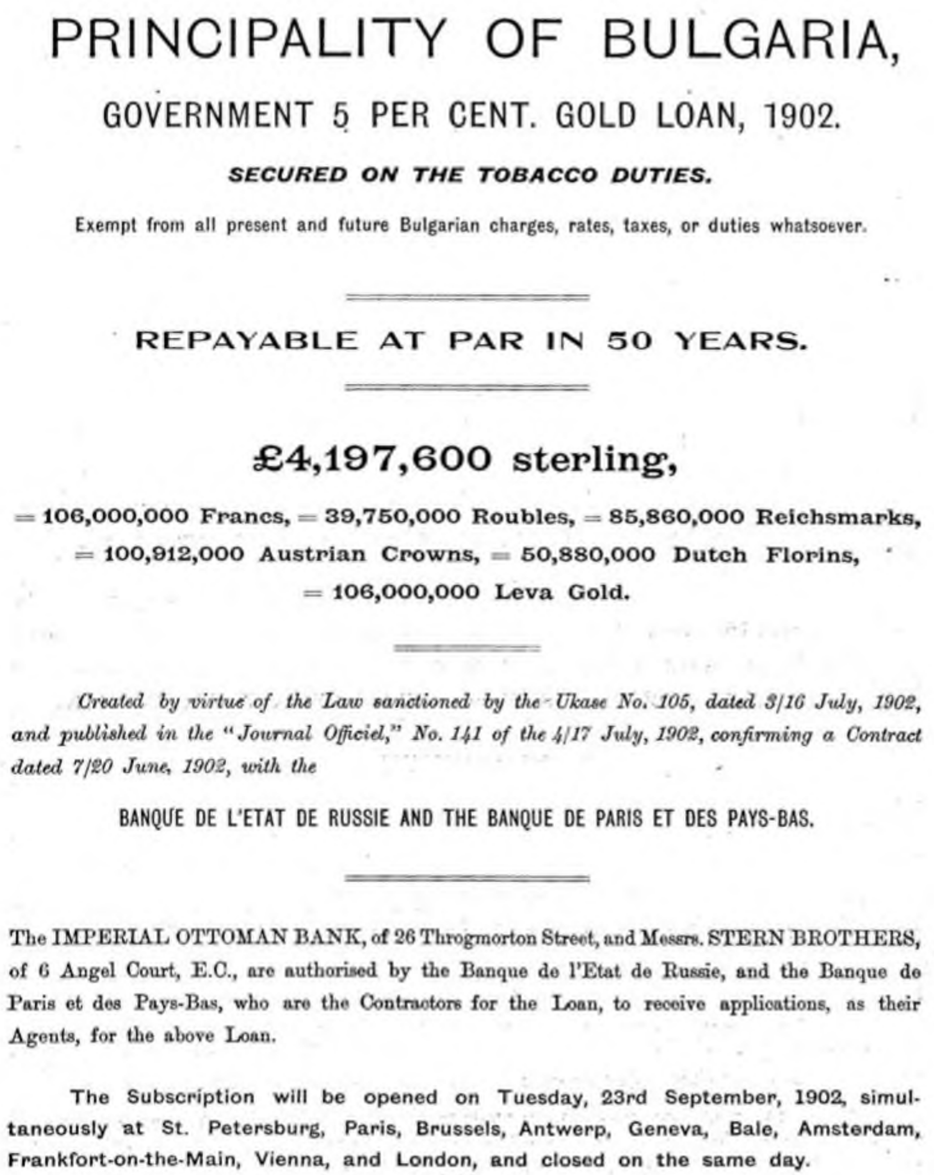

PRINCIPALITY OF BULGARIA,

GOVERNMENT 5 PER CENT. GOLD LOAN, 1902.

SECURED ON THE TOBACCO DUTIES.

Exempt from all present and future Bulgarian charges, rates, taxes, or duties whatsoever.

REPAYABLE AT PAR IN 50 YEARS.

£4,197,600 sterling,

= 106,000,000 Francs, = 39,750,000 Roubles, = 85,860,000 Reichsmarks,
= 100,912,000 Austrian Crowns, = 50,880,000 Dutch Florins,
= 106,000,000 Leva Gold.

Created by virtue of the Law sanctioned by the Ukase No. 105, dated 3/16 July, 1902, and published in the "Journal Officiel," No. 141 of the 4/17 July, 1902, confirming a Contract dated 7/20 June, 1902, with the

BANQUE DE L'ETAT DE RUSSIE AND THE BANQUE DE PARIS ET DES PAYS-BAS.

The IMPERIAL OTTOMAN BANK, of 26 Throgmorton Street, and Messrs. STERN BROTHERS, of 6 Angel Court, E.C., are authorised by the Banque de l'Etat de Russie, and the Banque de Paris et des Pays-Bas, who are the Contractors for the Loan, to receive applications, as their Agents, for the above Loan.

The Subscription will be opened on Tuesday, 23rd September, 1902, simultaneously at St. Petersburg, Paris, Brussels, Antwerp, Geneva, Bale, Amsterdam, Frankfort-on-the-Main, Vienna, and London, and closed on the same day.

PARIBAS 72

Проспект за емисията на българския държавен заем 1902 година (с. 658–660). Заявка за закупуване на облигации от заема (емисията в Лондон) (с. 661)

The Issue will be of 5 per Cent. Bonds of

£19. 16/-, = Frs. 500, = Roubles 187.50, = Rm. 405, = Austrian Crowns 476, = Dutch Florins 240, = Leva Gold 500; and

£99, = Frs. 2,500, = Roubles 937.50, = Rm. 2,025, = Austrian Crowns 2,380, = Dutch Florins 1,200, = Leva Gold 2,500.

There will be attached to the Bonds half-yearly Coupons, payable on 1/14th March and 1/14th September of each year of

9*s*. 10½*d*., = Frs. 12.50, = Roubles 4.68, = Rm. 10.12, = Austrian Crowns 11.90, = Dutch Florins 6, = Leva Gold 12.50; and

£2 9*s*. 6*d*., = Frs. 62.50, = Roubles 23.40, = Rm. 50.62, = Austrian Crowns 59.50, = Dutch Florins 30, = Leva Gold 62.50. **The first Coupon will be payable 1/14th March, 1903.**

Subscribers will have the right of applying for Bonds of £19. 16/- or of £99.

The redemption of the Bonds will be at par in 50 years by means of half-yearly drawings, on the 1/14th February and 1/14th August in each year, commencing 1/14th August, 1903, according to a table printed on the back of the Bonds.

The drawn Bonds will be payable on the 1/14th March and 1/14th September following the drawings, and will cease to bear interest from the date fixed for their repayment.

The Bulgarian Government, however, reserves to itself the right to redeem at par on or after 1/14th September, 1913, the Bonds of the present Loan then remaining in circulation.

The Coupons and the Drawn Bonds will be paid at their respective nominal values, indicated above, at the option of the bearer, at the following places: In **London**, in Pounds sterling; in **Paris**, in Francs; in **St. Petersburg**, in Roubles; in **Frankfort** and in **Berlin**, in Reichsmarks; in **Vienna**, in Austrian Crowns; in **Amsterdam**, in Florins; in **Brussels**, **Geneva**, **Bale**, and **Zurich**, in Francs, at the rate of exchange at sight on Paris; in **Sofia**, in Leva Gold.

The Loan constitutes a direct liability of the State of Bulgaria. It is besides specially secured—

(1) By a preferential charge upon the proceeds arising from the Tax known as "Banderoles de Tabacs" (being a Tax upon the consumption of tobacco),

AND SUBSIDIARILY—

(2) By the proceeds of the Tax "Mourourie" (being a Tax upon the manufacture of tobacco).

All rights to which the holders of the loan are entitled will be exercised in the name and on account of the Bondholders by a Delegate who will be appointed by the Banque de Paris et des Pays-Bas. The Bank will notify this nomination to the Government of the Principality of Bulgaria, through the Intermediary of the French Minister at Sofia.

The encashment of the price of the Banderoles will be effected by means of the Delegate above referred to, who will transmit the corresponding value to the Banque de Paris et des Pays-Bas.

PARIBAS 72

The Bulgarian Minister of Finance has certified, under date 29/11th September, 1902, that he yield of the Taxes during the past eleven years from the Banderoles and Mourourie mounted in Leva Bulgarian Currency to:—

	Banderoles.	Mourourie.	Total.
1891	5,475,510	152,238	5,627,748
1892	6,394,453	146,638	6,541,091
1893	7,010,581	82,227	7,092,808
1894	9,531,211	115,023	9,646,234
1895	9,521,442	83,770	9,605,212
1896	8,745,798	60,676	8,806,474
1897	9,091,599	763,685	9,855,284
1898	10,099,802	775,056	10,874,858
1899	9,387,969	713,437	10,101,406
1900	8,628,503	652,618	9,281,121
1901	8,446,947	641,975	9,088,922

The yearly requirement for the Interest and Sinking Fund of the Loan is Frs. 5,790,118.28.

The Price of Issue is £89. 10. 0 for every Bond of £99 (comprising 5 Bonds of £19. 16s.), payable as follows:

£5 0	on Application;
£24 10	on Allotment, to be paid on or before 4th October;
£30 0	on 6th November;
£30 0	on 5th December.
£89 10	

The Instalments may be paid in full on or after the 4th October under discount at the rate of 4 per cent. per annum.

Applications for the Bonds in London are to be made to the Imperial Ottoman Bank, or Messrs. Stern Brothers, on the enclosed form, and to be accompanied by a deposit of £5 for every Bond of £99 (equal to 5 Bonds of £19. 16s. each).

Where no allotment is made, the deposit will be returned in full, and when the number of Bonds allotted is less than the number applied for, the balance of the deposit will be applied towards the amount payable on allotment, and any surplus will be returned.

Failure to pay any instalment will render previous payments liable to forfeiture.

Scrip will be issued which will be exchanged for Bonds to bearer as soon as they ar ready for delivery.

Application will be made in due course for a quotation on the London Sto Exchange.

London, *18th September, 1902.*

PARIBAS 72

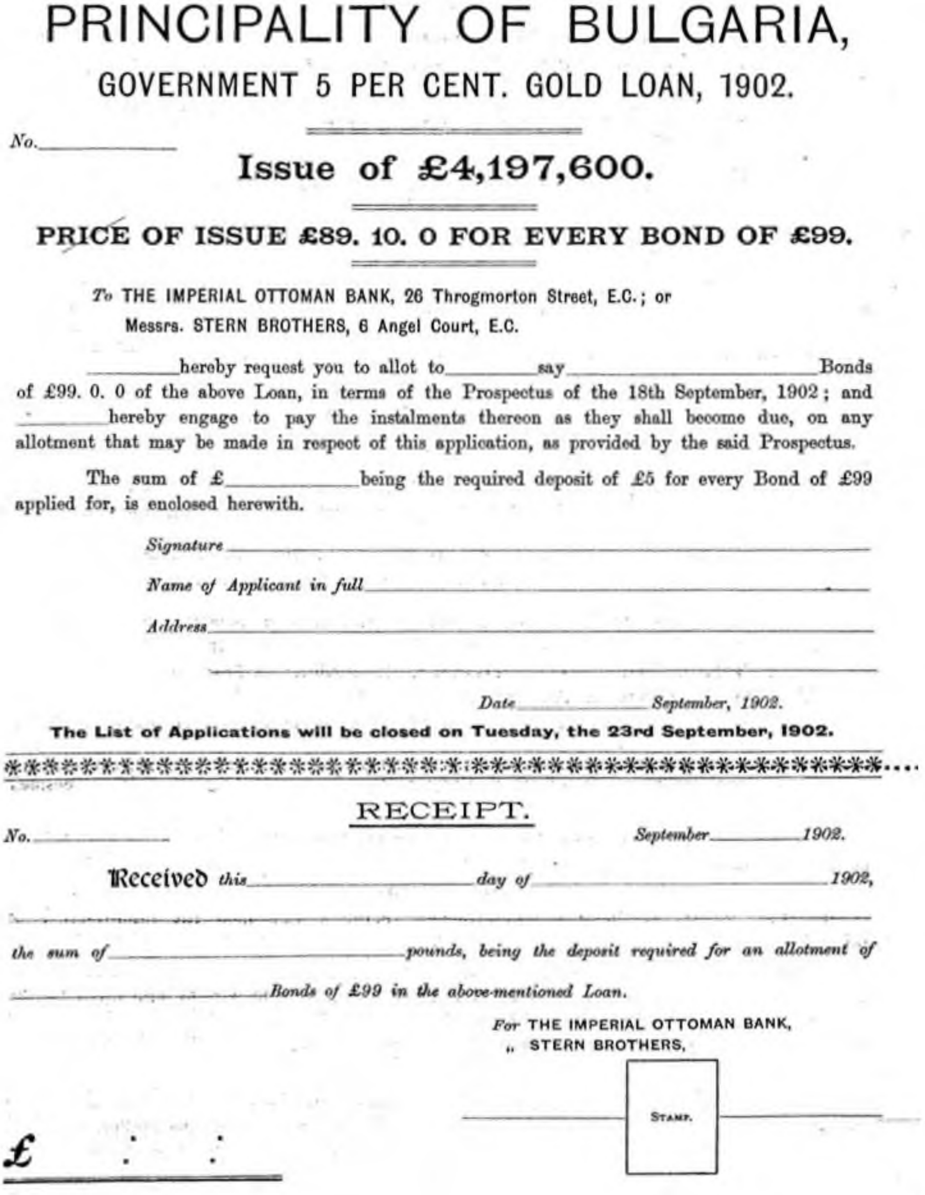

PRINCIPALITY OF BULGARIA,

GOVERNMENT 5 PER CENT. GOLD LOAN, 1902.

*No.*________

Issue of £4,197,600.

PRICE OF ISSUE £89. 10. 0 FOR EVERY BOND OF £99.

To THE IMPERIAL OTTOMAN BANK, 26 Throgmorton Street, E.C.; or
Messrs. STERN BROTHERS, 6 Angel Court, E.C.

________hereby request you to allot to________say________________Bonds of £99. 0. 0 of the above Loan, in terms of the Prospectus of the 18th September, 1902; and ________hereby engage to pay the instalments thereon as they shall become due, on any allotment that may be made in respect of this application, as provided by the said Prospectus.

The sum of £__________being the required deposit of £5 for every Bond of £99 applied for, is enclosed herewith.

*Signature*________________

*Name of Applicant in full*________________

*Address*________________

____

*Date*__________ *September, 1902.*

The List of Applications will be closed on Tuesday, the 23rd September, 1902.

* * *

RECEIPT.

*No.*________ *September*________*1902.*

Received *this*__________*day of*__________*1902,*

____

*the sum of*__________*pounds, being the deposit required for an allotment of*

__________*Bonds of £99 in the above-mentioned Loan.*

For THE IMPERIAL OTTOMAN BANK,
" STERN BROTHERS,

STAMP.

£ : :

PARIBAS 72

сключен(и) на Запад. Естествено, руските мотиви са политически и първоначално те срещат възраженията на граф Вите. Според краткия словесен портрет, нахвърлян в спомените на Ст. Данев, министърът е високомерен, говори с „наставнически тон", лапидарно, със сентенции. Графът демонстрира отегченост и дистанция, заявявайки, че „слабият не трябва да се напъва и когато клекне да ходи за милост в Петроград"[261]. На упрека му, че южнославянските държави не умеят да уреждат финансите си, българският министър-председател не намира друга реакция, освен да направи смирено усилие „да извиня този печален факт с нашата неопитност, а главно със съдбоносните задачи, с които историята ни е натоварила"[262].

Всичко това не пречи Вите напълно да промени позицията и тона си след намеса на „най-висшата инстанция". Императорът има други дипломатически съображения и в крайна сметка фонът, позволил сключването на заема от 1902 г. („благодарение властната дума на Николая II"[263]), е именно триъгълната схема между България, Франция и Русия, в която последната (освен че участва пряко финансово) се превръща в истински политически гарант. Ситуацията придобива допълнително актуално-емблематично звучене с условието, предложено от Русия срещу евентуална гаранция по български дълг: изключителен внос на нефт от тази страна[264].

„Руската връзка" в българския дълг се появява отново през 1909 г., когато Санкт-Петербург „откупува" Независимостта ни и ликвидирайки задълженията на България към Турция, се субституира на Отоманската империя като наш кредитор*. Години по-късно, връзката приема непознати измерения и мащаби при комунистическия режим...

Що се отнася до Франция, по думите на външния ѝ министър Делкасе, заемът има по-голямо политическо, отколкото финансово значение[265]. Но тази преценка е по-скоро преувеличена. Истината е, че за Франция и за Париба операцията от 1902 г. е съществен пробив с дългосрочни икономически последици.

Многостранна комбинация има и около чисто банкерския аспект на заема. Български официални лица правят дискретен опит за блъфиране с конкурентни на синдиката банкови къщи. Възможностите обаче са крайно ограничени и ефективността на това оръжие (поне през 1902 г.) е минимална. По всичко изглежда, че става дума за персонална инициатива на Т. Иванчов, заподозрян в заинтересовано лобиране в полза на Креди Лионе[266].

---

* Технически това става, като Русия погасява исканата от Турция компенсация чрез прихващане на дължимите от Отоманската империя още от 1878 г. военни контрибуции. Новият дълг на България към Русия е оформен като заем от Руската търговска банка (на името на императорското правителство) при 4.5% за 50 години. (История на дълга 3, с. 25.) Фактически няма движение на свежи пари, а само прихващания.

Ключовата формула. Със заема от 1902 г. за първи път е записана в явен вид формулата на икономическа условност, която ще доминира цялото последващо българско стопанско развитие – „реформи и финансов контрол срещу пари". Въпреки че е прилагана откъслечно и по-рано (при предишния аванс срещу съкровищни бонове от 1900 г.), едва през 1902 г. тя е разписана официално и придобива конкретно изражение. Откровеността на дилемата стряска публиката, предизвиквайки взрив на „икономически" накърнено национално достойнство и на патриотарска ксенофобия. Той е достатъчно силен, за да провали варианта на заема от декември 1901 година.

По-важно в случая е развитието в представата на кредиторите за формите на финансов контрол. България вече е натрупала критична маса дълг, което налага институционализиране на мониторинга и обвързване на всеки нов заем с конкретни ангажименти. Според кредиторите, страната е узряла да бъде поставена в следваща, по-висока, степен на зависимост и те лансират редица любопитни идеи.

Най-радикалната (която Т. Иванчов е склонен да приеме) е за въвеждане пряко контролирана от французите Тютюнева режия, която да получи монополна концесия за 50 години върху производството, преработката и продажбата на тютюни в България. По този начин чужденци биха сложили ръка върху основен актив (и възможен колатерал) на страната. Освен „обществеността", срещу проекта застават производителите, тъй като се предвижда да бъдат затворени (с неясни обещания за компенсации от държавата) почти всички малки преработвателни фабрики.

Между българските разбирания за икономическа условност и тези на Парибa има пропаст. В писмо до Вакаро (по повод характеристиката му на П. Каравелов като искрен националист) Торс пише, че проумява защо „при подобни идеи за намесата на чужденците в работите на държавата му, министър-председателят [П. Каравелов] не желае да отстъпи един държавен монопол". Кредиторите гледат на монопола преди всичко като на *техника* за гарантиране срещу риск на вземанията си, докато за длъжника той е и *символ* на държавен суверенитет.

В порив на аристократично снизхождение и отстъпчивост Торс подхвърля, че „понеже ние не сме деца" и ако думата „монопол" шокира, банката е напълно готова да я смени и перифразира, за да стигне до същата цел. Дори предлага да облекчи българското правителство, като по италиански (флорентински) образец, то създаде не монопол, а Съвместна режия на тютюна (*Regie cointeressee des tabacs*). *„Думата за нас е без значение. Това, на което държим, е същината"*[267]. В една ирационална война на символи западният рационализъм е склонен да отстъпи по *формата,* за да защити *смисъла.*

А същината е в „администрирането на залога", т.е. в реалната власт. Правителството иска да сведе ролята на чужденците до техническите процедури по отпечатване на бандеролите и продажбата им на държавата. Французите, от своя страна, разглезени от безразделния си контрол над Отоманския дълг, виждат главното в *автономията* и *независимостта си* от българската държава при управлението на залога. Кредиторите искат да се убедят „не само че бандеролите ще могат да бъдат продадени на държавата, но и че залогът... няма да бъде обезценен или поставен под заплаха. Най-сигурният начин за постигането на това е прякото управление отвън. В статута на проектираната Тютюнева режия се предвижда специално управително тяло в Париж, което има всички права върху финансовите решения, както и надзорен съвет, съставен в 2/3 от чужденци. Българското правителство няма думата по назначаването на персонала, а представителят му е с консултативни функции, без право на глас[268]. Разчита се и на трима комисари, измежду които задължително един инспектор по финансите*, специално делегиран от френското правителство да контролира отглеждането и продажбите на тютюн, както и преследването на контрабандата[269]. Режията така и не вижда бял свят**. Но записаната в договора за заем от 1902 г. формула на контрол се оказва изключително трайно институционално решение. Съществуващите дотогава схеми са значително усилени чрез нови инструменти и чрез дипломатическия статут на делегата в София, който утвърждава ключовото му място в контрола над българските финанси. Този статут придобива и международно звучене, като България се превръща в прецедент и назидателен пример за съседите си[270].

Заемът от 1902 г. проявява ограниченията, с които се сблъскват кредиторите, когато срещу себе си имат безпомощен длъжник. В такива моменти силният може да си позволи много, ала не *всичко*, което иска. Постига висока цена за парите си и оптимални условия на емисия. Осигурява максимални гаранции, като в българския случай изгражда, за дълго, забележително ефективна система на икономически надзор. Изплита още по-тънка мрежа на дипломатическа зависимост около своя клиент. Но постигнатото не е *всичко* за амбициите му. Винаги е склонен да иска *пълен* контрол, какъвто провалът със замислената Тютюнева режия показва, че е трудно достижим. Ако диктатът с Отоманския дълг е бленуван модел за кредиторите от либералния XIX в., то той често остава мираж за тях.

От страна на слабия възможностите са оскъдни. През 1902 г. българските управници бродят надлъж и на шир из Европа и Русия, за да получат стоте милиона, без които държавата не би излязла от кризата. С положителност личностните качества тук са без значение. Или по-точно – те са в състояние да влошат, не и да подобрят нещата***. В крайна сметка, след като министри и премиери изпадат в унизителни ситуации, те са ангажирали България със скъп и свръхобезпечен заем. По собственото признание на подписалия го Ст. Данев, емисионният курс е намален с 1.5%, а обещаната сума от горницата на печалбата при емисията не е получена. Само през инстинкта за самооправдание на участниците, по-късно в тези събития могат да се видят лична героика и успехи.

---

* Корпусът на инспекторите на финансите образува висшата френска финансова администрация. Нерядко той всъщност осигурява чисто синекурна позиция на оттеглили се (или отстранени) високопоставени чиновници.

** Директорът на Париба Торс впрочем допуска (цяла година преди окончателното споразумение) отказ от искането за тютюнев монопол.

*** Приведеният по-горе епизод с участието на П. Тодоров в преговорите по дълга през 1934 г. го потвърждава.

Философията на слабия най-често е да се подпише „както и да е"* – важно е изкопчването на някакви свежи пари, не условията... Той няма как да следва простите, бакалски и очевидни наставления на граф Вите – „уредете финансите си, давайте изглед, че не се нуждаете от заеми, и ще видите, че банкерите сами ще почнат да ви молят; тогава и само тогава ще можете да им диктувате условията си"[271].

Заемът от 1909 или слабостта на силния

Само седем години след „падението" от 1902 г. идва това, което се приема за най-голям успех в българската дългова история. На заема от 1909 г. се гледа така поради сключването му скоро след обявяване на независимостта и поради обстоятелството, че той е първият без специални гаранции и без принудителни поръчки. Връзката между новия политически статут на страната и по-слабите клаузи на зависимост е търсена още в начало на преговорите, а крайният им резултат е интерпретиран именно в тази посока. Общественият ефект се засилва от започналите, успоредно със сондажите по заема, преговори по отмяната на режима на капитулациите.

Икономическата конюнктура през 1908–1909 г. не е блестяща. България току-що е изпитала въздействието на световната криза от 1908 година. Бюджетът има да посреща и традиционни текущи проблеми, натрупани след период на интензивен растеж: зейнала е значителна „дупка" за финансиране. Въпреки това ситуацията далече не е така катастрофална както преди 1902-ра. Златният стандарт е на път да бъде *де факто* наложен. БНБ е институционално по-зряла и разполага с повече инструменти за въздействие, които, впрочем, използва най-умело именно през този период. А острата конкуренция на европейския кредитен пазар създава допълнителна свобода за избор и за действие.

Поради всички тези особености, „скритата" история на заема е особено симптоматична[272].

Стратегия. Най-вече от мемоарите на И. Салабашев идва чувството, че операцията от 1909 г. е замислена от българска страна с най-ясна и артикулирана стратегия. Писани дълго след събитията, спомените носят неизбежното изкривяване на времето и неустоимия човешки стремеж да се даде на фактите – със задна дата – подреденост и „разумност", каквато те в действителност не са имали.

През първото десетилетие на XX в. се оформя двугодишен цикъл, с договаряни кредити през 1902, 1904 и 1907 година. Донякъде той е следствие на клаузи в самите договори, според които финансовата „метрополия" на България (Париба) залага забрана за сключване на нов държавен заем преди по-малко от две години. Така тя получава права върху управлението на българския дълг. След 1908 г. положението ѝ е фактически монополно, тъй като със задържана при нея част от последния заем банката изкупува оставащите в обращение български облигации от 1888 и 1889 г. и по този начин измества английския (Льбоск) и австрийския (Винербанкферайн) емитент[273].

---

* Точно този израз употребява за случилото се Ст. Данев.

С трите заема Париба все повече гледа на страната като на запазен периметър, а че следващият ще се подпише отново с нея изглежда разбиращо се почти от само себе си. С изтичането на двегодишния период от 1907 г. банката се подготвя за следващата стъпка, при което прави необходимото за изолиране на България от други потенциални кредитори.

Стратегията на Салабашев – такава, каквато е представена в мемоарите му – се опира на няколко прости принципа и цели[274]: затягане на фискалната политика, за да се удължи периодът преди следващия заем (подобна степен на свобода е нещо непознато в дотогавашната практика); използване банки, враждебни на Париба и предизвикване на конкуренцията между тях; повишаване курса на книжата от предишните заеми; отказ от даване на комисиони. При старта на преговорите правителството е предпазливо по въпроса за гаранциите, избягвайки да афишира твърд отказ[275].

Тази стратегия не е оригинална. Тя е продиктувана от здравия разум и обичайната практика на пазарите, но може да бъде следвана само ако длъжникът има (или си въобразява, че има) поне минимална свобода на движение. Именно затова тя е нова за България. А в случая със Салабашев е налице и *лична* мотивация за решение извън Париба – неговият конфликт с делегата на титрите Буске е публичен факт, честолюбието му е силно наранено. Не случайно посредник в преговорите с „нетрадиционни контрагенти" е друг обиден от Париба – К. Вакаро, който също е в личен конфликт с банката♦.

Целите на българското правителство са достатъчно прозрачни за кредиторите, които без особени трудности разгадават ходовете. Същевременно, до последния момент, убеждението у Париба е, че „коварните замисли" на българския министър не могат да успеят: всеобщото мнение във финансовите и политическите кръгове е, че България не може да получи заем без специални гаранции. По настояване на големите френски банки, правителството се ангажира да не разрешава котиране на негарантиран български заем, което е съобщено официално на българските власти. Френският пълномощен министър в София дори предупреждава, че ще излезе със специално опровержение, ако в тронното слово или [по друг повод] в Народното събрание се появи намек, че има надежда книжата от заема да се търгуват в Париж[276].

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Външната контактна зона.*

Архивите на Париба от края на 1908 г. отразяват съвсем различно състояние на духа и оценка на ситуацията от тези, в София. Разминаването е драстично, като показва значително по-точно „френско" разбиране на българската действителност, отколкото „българско" за мотивацията на кредиторите.

Задръжките и опасенията на банката пред очертаващия се четвърти заем са силни. Изходните ѝ позиции в преговорите са три: България рано или късно ще има нужда от нов заем; не съществува друга френска банка, която „дори да помисли" да го отпусне; Париба не е склонна на емисия на всяка цена поради вече голямата си експозиция в България[277]. Преценява се, че френският фондов пазар е близо до точката на насищане с български книжа (въртят се наши облигации за 300 млн.фр.) и е свръхнапрегнат от руските заеми. А наличието на все още нереализирани книжа от последния заем (с лихва 6.5 %) затрудняват пласмента на нови облигации при 4.5 процента. Целесъобразността на един френски заем не изглежда безспорна, тъй като би отишъл за рефинансиране на други (нефренски) кредитори – „носителите на облигации на Компанията на източните железници са австрийски и германски капиталисти, към които *трябва да прибавим и самия [Княз] Фердинанд I, който участва с твърде голяма сума*"[278].

Налице е класическото раздвоение пред всеки кредитор: стремежът да разсее риска чрез привличане на ко-финансиращи банки води до отстъпване на контрол. Чисто политическите съображения, от друга страна, са в полза на разнообразяване на участниците. Евентуално по-силно присъствие на Германия би укрепило възможностите за натиск върху България. „Казват, пише Буске, че не е особено мъдро Франция да е единственият заемодател на България и в случай на неизпълнение договорните задължения тя да трябва сама да налага исканията си. [Франция] далече не разполага с всички средства за принуда. Съвсем няма да е лошо, в случай че се наложи да се говори твърдо на България, един силен глас, като този на Германия, да се присъедини към френския. Това е разпространено виждане в Ке д'Орсе, където са притеснени от отсъствието на възможни санкции в отношенията ни с България."[279]

Въпреки императивния приоритет на политическите съображения, банкерът следва първичните си импулси. „Безусловно е по-добре да сме двама, отколкото един, за да наложим волята си, пише Буске, *но само при положение че ще сме в съгласие помежду си.*" А за конкуриращи се в интересите си на Балканите страни, като Франция и Германия, това е малко вероятно и раздвояването дава коз в ръцете на длъжника. Защото „ако ние имаме скромни икономически и финансови интереси [на Балканите], то сила като Германия, която иска политическо надмощие, ще е по-склонна да остави на втори план успокоението на няколко носители на облигации" в името на своите цели[280].

Дълбокият мотив зад съображенията на Буске обаче е съвършено личен. Той вече си представя и изживява неудобствата от наличието на *двама* делегати в София. Кошмарът му е основателен в икономическия си подтекст. Двама делегати (френски и немски) „биха използвали различни методи в отношенията си с българското правителство, които то няма да пропусне да противопоставя един на друг. Делегатите или ще си съперничат в строгостта на своите директиви, или (което е по-вероятно) – те ще наддават в благоразположението си. Двойният контрол ще изглежда непоносим на българите и непопулярността на единия ще се отрази на другия, което ще подкопае позицията и на двамата. А ние току-що се убедихме колко се цени тук [в България] спазването на договорите, когато те й се струват много скъпи"[281].

Предварителната прогноза на Буске е нееднозначна. При изобилието на български книжа, реакцията на френския пазар дори на скромна емисия до 60 млн.фр. е неясна. Вярно е, че съществуват възможности за нови обезпечения като например ипотекиране на жп линията Цариброд–турската граница. Но рентабилността на подобна операция (този пункт е най-съществен) остава съмнителна. Тук Париба попада в собствената си клопка, доколкото предходният заем (1907 г.) е сключен при фиктивни условия – номиналният цесионен курс е изкуствено завишен за сметка на други отстъпки, които намаляват реалния. "Честолюбието на българите ще е накърнено от цесия при по-ниска цена от предишната. Но тук толкова често се повтаряше... че тя беше фиктивна... че – допуска цинично Буске – при бъдещия заем *Франция може да си позволи да играе като почтено правителство*, обявявайки – вярно е – по-неизгоден [за България цесионен] курс, но необременен този път от каквито и да било симулации." Допуска се и намаление (спрямо 1907 г.) на емисионния курс на новия заем, което би довело до временна обезценка на старите книжа, но се очаква те бързо да възстановят котировките след пласмента на емисията.

Що се отнася до нуждите на българския фиск, то те не будят съмнение. Неявното задлъжняване на държавата към БНБ е постоянна презумпция. В оценката на Буске по този повод се съдържа вечната орисия: „Не е учудващо, ако Съкровището е заело от БНБ 7–8 млн. тайно от Парламента и може би от министъра, или поне от Министерството на финансите... Излишно е да се набляга върху пороците на финансова система, която води до подобни резултати зад гърба на обществеността и депутатите, и върху достойната за съжаление некомпетентност на опозицията, която никога не успя да изиска... точна сметка за истинската ситуация, а се задоволи с общи обвинения вместо да притисне министерството до стената."[282] Опозицията нито може, нито иска да надскочи правителството.

Точният размер на нуждите остава въпрос на догадки и надхитряне по време на преговорите. Буске оценява летящия дълг на 160 млн.фр., докато българското правителство признава само 60 млн.[283], за да разкраси възможностите си и евентуално да получи по-изгодни условия.

Икономическата кредитоспособност. Преговорите по сключване на външен заем са игра, в която трябва да се постигне сходима оценка по възловия параметър за кредитоспособността на длъжника. Изходните позиции на двете страни са систематично изкривени, като кредиторът тръгва от неизменно консервативна оценка, докато длъжникът се стреми да завиши потенциала и да представи понисък риск. (При предоговаряне на условията или след мораториум изходните позиции са точно обратните.)

Мемоарите на Салабашев и архивите на Париба отново дават рядката възможност да се онагледи разривът между двете гледни точки.

Чисто „технически", през 1909 г. България изглежда платежоспособна. В цитираното вече писмо на Буске, той обобщава становището си така: „Ако се ограничим до въпроса... дали България е в състояние да посрещне нови тежести... мисля, че мога да отговоря утвърдително"[284]. Но подозренията за потенциалните ѝ слабости като длъжник, наред с интригите около конкуренцията между банките, не поставя страната сред заслужаващите безусловно доверие. Причисляването ѝ към тази категория, естествено, не е морален проблем (както е склонен да го възприема Салабашев), а рутинна оценка на риска.

Пред френския министър на финансите Салабашев излага няколко основни аргумента в полза на кредита на България: редовно плащане на дълговете до този момент; ниски данъци в сравнение с други държави; най-нисък дълг в сравнение с бюджетните приходи в Европа; бюджети, приключени с излишък; съобразяване със закона за паричната емисия; огромни държавни имоти, надвишаващи 2–3 пъти държавния дълг[285].

Тежестта на тези доводи пред кредиторите се разбира в преценката им от френска страна. Твърде интересен документ е наборът от грижливо приготвени от Буске таблици, в които той последователно очиства данните за бюджета от различни манипулации. След направените корекции, натрупаният бюджетен дефицит набъбва от официално отчетените за 1903–1908 г. (от Сметната палата) 9 409 млн.лв. на „неофициалните" 74 402 млн. лева[286]. В случая даже не е толкова важно дали корекциите са напълно прецизни. Същественото е, че именно цифрите на Буске се превръщат в меродавния за кредиторите факт.

Делегатът не се задоволява да систематизира статистиката, а коментира подробно експозето на Салабашев. По свидетелство на самия Салабашев, то му е поискано от френския министър на финансите като официален документ за кредитоспособността на страната. Буске прави съпоставка, слагайки в лявата колона на страницата твърденията на българския министър (така както са предадени от местната преса), а в дясната – своите бележки[287].

В експозето е приведена сумата от 14 млн.лв. за старите дългове на правителството към БНБ и БЗБ. Коментарът на Буске по този повод е следният: „В предишни декларации министърът беше посочил 33.1 млн.лв. Ако от 33 той стига до 14, защо трябва да имаме повече доверие на втората цифра?"

Министерството на финансите твърди, че БНБ никога не е била затруднена от дълговете на правителството и че дори без тези суми операциите ѝ са се развивали успешно. При излишъка на бюджета за 1909 г. (11 млн.лв.) държавата може да посрещне както летящия си дълг към БНБ и други институции, така и разходите за строеж на жп линии през следващата година. На тези аргументи Буске противопоставя анализа си за латентната опасност от замразените капитали на БНБ в заеми за правителството, както и за вредата от постоянното прибягване до извънбюджетни средства и до ресурсите на БНБ. По негова преценка бюджетният излишък от 11 млн. е напълно недостатъчен за посрещане на очаквани капитални разходи за железници от порядъка на 35–38 млн. лева.

За успокоение Салабашев посочва в експозето си, че България не се нуждае спешно от заем, а го търси единствено за ресурси, с които да финансира инвестиционни проекти. Тук Буске е лаконичен – „България не може да отложи с повече от 5–6 месеца получаването на заем, без да обяви спиране на плащанията".

Странна е логиката на българския министър, когато привежда като аргумент за платежоспособност размера на държавните активи (около 700 млн.лв.), които надхвърлят външния ѝ дълг от 590 млн. лева. „Какъв е смисълът на тези разсъждения, пита Буске? Дали това са активи, с които България е склонна да се раздели, за да плаща дълговете си? Смята ли тя да продава железниците си, пристанищата и горите си?" Да се извадят за продан държавните активи беше ресурс за поддържане на външния кредит след години социализъм и при активна приватизация. В началото на XX в. обаче подобен аргумент предизвиква недоумение и ирония.

Логиката на Салабашев следва да внуши, че всякакви реални гаранции и външен контрол са излишни при един нов заем. Той дори изтъква напълно сериозно, че след като в България „се упражнява контрол, който по своята организация съперничи на този в най-развитите държави, както и публичен контрол найвече от пресата и обществото, то става ясно, че страната не може да толерира изискванията и на допълнителен контрол, тъй като това би надминало всякакви граници и би било просто недостойно". Вестникът добавя (а делегатът свенливо предава с бележката, че „това разсъждение е за сметка на вестника"): „тъй както е недостойно продължаване присъствието на г-н Буске в България"[288]. Коментарът на това твърдение е рязък, но и видимо чувствителен към съзряната опасност за поста. „Министърът разсъждава така, като че ли сключването на един необичаен заем *hic et nunc* [незабавно] би довело до премахване на контрола, упражняван от името на носителите на ценни книжа от трите предходни заема."[289] В Париба е предадено също мнението на „среди от Демократическата партия", че френският пълномощен министър в София би следвало да плати с поста си за своята твърда позиция по заема. Тук Буске комбинира обиграна сервилност и въздържаност, раздава справедливост и предлага съвети като висшестояща инстанция. „На г-н Палеолог, човек достоен и с много качества, можем само да пожелаем издигането на една по-висока и по-желана длъжност."* А в политически план делегатът си позволява да препоръча на френското правителство да не отзовава министъра в София, понеже това би могло да се изтълкува като удовлетворяване исканията на кабинета.

---

* Палеолог впоследствие е посланик в Петербург и висш служител в Ке д'Орсе.

В гледната точка на Буске безспорно има изкривяване, предизвикано от заплашения личен интерес. Но оценката (в съпроводителното ръкописно писмо до Париба) за общия кредит на доверие, който заслужава България, е „изстрадана" от целия му седемгодишен опит в страната[290]♦. Буске е крайно чувствителен даже към най-слабите симптоми за възможно отстъпление на Ке д'Орсе, което да разклати позицията му. Това го прави параноично подозрителен, кара го да се съмнява във всяко предложено обезпечение. Макар да приема по принцип, че брутните приходи от железниците (без да са толкова солиден залог, колкото бандеролите) биха могли да свършат работа, той настоява данните за тези приходи да се предоставят ежеседмично на делегата, а вноските да се правят на всеки 15 дни. Желателно е да му се даде и правото за проверка и контрол на данните.

Тъкмо тази хиперчувствителност прави от гледната точка на наставника истинския измерител на доверието, което България внушава на своите кредитори.

„Личната" кредитоспособност – един български министър в Париж. Наред с обективните икономически параметри кредитоспособността на държавата се определя и от множество други фактори, сред които – на пръв поглед загубили значението си в днешно време – са качествата на преговарящите. В началото на XX в., когато дипломатическите и икономическите отношения са все още силно персонализирани и не са потънали в обезличаващите дебри на многостранната дипломация, много по-ясно се усеща значението на *личността* (министри или експерти), която води преговорите.

Договарянето в онези години е незавоалирана просия, ходене от банка на банка, от министерство на министерство, от страна на страна. Събирателен образ от началото на XX в. е този на български министър (и дори премиер), пътуващ седмици из столиците и курортите на Европа, ухажващ, ухажван, унижаван, понякога корумпиран, преговарящ официално или конфиденциално в пищния декор на *belle époque* и *fin de siècle*.

Историята на заема от 1909 г., така както е описана от Салабашев и от френските архиви, нагледно илюстрира всичко това. В нея непрекъснато се появяват нови оферти, условията се променят в ход, всичко е обвито в публични и в истински тайни, крадат се телеграми и се води неуморен „шпионаж". В тази атмосфера комбинативността, склонността към интриги и реактивността на преговарящия са актив за него и за държавата. Сред европейската суматоха и постоянно кръстосващите се оферти поведението на преговарящите оставя печат върху самия кредит на държавата. Салабашев е самодоволно и попресилено учуден, когато се пита какво ли е ставало при договаряне на предходните заеми, след като те са сключвани при толкова лоши условия[291]. Но той е прав в усета си, че разликата

♦ Вж. *Култура на икономическата условност / Границите на българския авторитаризъм.*

в стила на преговори – при определени обстоятелства – действително е можел да намери израз в някой и друг пункт в цената.

Персонализирането на преговорите е още по-силно, когато участниците са без пълноценна връзка, в полуизолация спрямо собственото си правителство. Това е традиционно състояние за българската дипломация, но и неизменно оплакване на преговарящите по дълга. Недостигът на средства, бюрократичните неуредици, немарливоста и нехайството на администрацията съзнателно или несъзнателно оставят широко поле за импровизации и периметър за лично творчество.

Спомените на Салабашев излъчват настроение, което се покрива с това в свидетелствата на Н. Стоянов♦. Той се оплаква например, че не му е даден никакъв индикативен цесионен курс за преговорите или че от София систематично не му изпращат инструкции по направените оферти. Опасява се от паралелни преговори, водени от други посредници, които „със своите претенции за комисиона"[292] се стремят да смъкват курса на предложенията на банките по българския заем. Споменава дори за независими един от друг разговори, водени от различни среди в самото българско правителство. Спомня си как по време на разговорите (!) прочита в германски вестник официално съобщение от България, че всъщност не е упълномощен да сключва договор за заем. Впрочем, и по адрес на самия Салабашев пълзят подозрения, че не информира правителството си за всички свои ходове около преговорите. В писмо до Дойче Банк директорът в Париба Тюретини се позовава на откровения на българския пълномощен министър в Париж Д. Станчов, от когото научил „интересни неща": „Царят, както и колегите на на г-н Салабашев, изглежда са държани в неведение за това, какво той твори в Париж, и при завръщането си в София министърът на финансите е разказал от неточни по-неточни неща."[293] Това, че българският дипломат (умишлено или не) злепоставя своя министър, само добавя неразбория в „координацията" на действията.

Чисто човешките черти се отразяват в самочувствието, в стила на общуване, в начина на възприемане на света и партньора. А някои характерологични разминавания между представители на длъжника и кредиторите са просто косвен симптом на културни различия между „центъра" и вечно догонващата периферия. Самодоволството от постигнатия резултат, което се натрапва в оскъдната българска мемоаристика за дълговата история, е често обратната страна на наивността на нашите представители.

Заемът от 1909 г. е особено симптоматичен в това отношение. Описанието на Салабашев за последната фаза от преговорите, съпоставено с архивите на Париба, на моменти създава впечатление за разигравана с ехидно удоволствие гротеска. „Големите" организират игра, в която „детето" (сиреч българският министър) въпреки здравата икономическа логика, проявена по различни поводи, пропуска, че е не толкова играч, колкото играчка. Тъкмо тази липса на точна преценка под-

---

♦ Вж. по-нататък: *Човекът от предната линия.*

тиква Салабашев да влиза без особени задръжки в открити конфликти с кредиторите и – като изключение, което потвърждава правилото – временно да спечели играта от 1909 година.

Поводът за най-остър конфликт с Париба е парафираният от министъра договор с Креди Мобилие. Това е малката френска банка, съгласила се да отпусне на България заем без специални гаранции, въпреки че френското правителство не разрешава емисията да бъде котирана на Парижката борса. Зад забраната, естествено, стоят Париба и интересите на френската външна политика.

Мемоарите на Салабашев са изпълнени с простодушни „находки" на благоволение у кредиторите дори (и особено) там, където такова изобщо няма. Обръщане на внимание и хипертрофиране на детайли без значение, загуба на широкия контекст – всичко това се превръща в синдром на българските парламентьори. Заслепението позволява например на министъра да съзре съгласие със своите аргументи у френския му колега Кошери: в спомените е включен разказ, как Кошери „признава" грешките си и даже иска писмено изложение на доводите, за да ги използва пред правителството за отмяна на забраната[294]. Очевидно без чувство за мярка, Салабашев е предложил на външния министър Пишон да се хванат на бас, че министърът на финансите ще подкрепи емисията. Но не облогът, а твърдението на Салабашев, че Кошери е напълно искрен, предизвиква смеха на Пишон[295]. Налага му се да обяснява очевидното. „Няма политически причини, но при все това котирането на заема ви не може да се допусне от Кошери. Той още първен, преди да вземе своето решение, се беше съветвал с най-големите френски банки, които се произнесоха за реални гаранции. Сега Кошери не може да промени своето решение, понеже това ще бъде голяма обида за въпросните банки."[296] Не е в състояние да го промени и самият Пишон. При последната му среща със Салабашев Пишон е „доста мек", но „заяви, че със своите няколко телеграми до Палеолог силно се е ангажирал вече и че като министър на една велика сила, смятал за недопустимо да отменя сега веднага разпорежданията си и да действа в обратен смисъл"[297].

Изключително колоритен текст е сюрреалистичното описание на светска вечеря („дине + рецепция"), на която Салабашев попада по време на преговорите. „Попада" е точната дума, тъй като поканата е отправена импровизирано, в последния момент преди заминаването му от Париж. Това му дава повод да построи поредната оптимистична версия за крайния изход. А светското събитие е изживяно и описано като епичен публичен словесен двубой между националната чест и конспирацията на злите сили. Въпреки че според Салабашев той печели, целият разказ оставя чувството, че с българския министър са се забавлявали добре, разказвайки му приказки от 1001 нощ и дребни историйки. Така, на Пален от Банк дьо Франс (който се оказва баджанак на Кошери...) е даден достоен отпор за твърдението, че у нас печатницата за пари се пуска всеки път, когато трябва. От друг разговор на крак с директора на политическия отдел на Ке д'Орсе пък става ясна версия за причините за твърдостта на Пишон. „Някой си французин продал и пратил в България американски лозови пръчки, но купувачът не ги приел, защото не били пратени съгласно контракта. От това последвала загуба за французина, който вместо да се отнесе до съда, искал, по дипломатически път, от българското правителство да му плати загубата. В тази афера бил заинтересован един френски сенатор, който упражнявал силно давление върху Пишон. Но българското правителство отказало да плати сумата. Имало и други някакви такива работи. Освен това френското правителство искало да му се признаят някакви си права за француски училища и католишки черкви в България. Но по мое мнение най-главната причина била влиянието на Париба."[298]

Истината е, че нерядко именно подобни случки, свързани с България (битовизми, личен опит с неуспешен частен бизнес) определят кредитната репутация на страната сред чуждия елит. Трябва също да се признае, че описвайки преживяванията си в това отбрано общество Салабашев прави автентичен разказ за френския кастов политически и финансов живот, където преплитането между двете сфери и шуробаджанащината се срещат под път и над път.

Развръзката на френския междубанков конфликт е толкова безхитростна, колкото и цялото му развитие. След двумесечно очакване на разрешение за котиране на договорения заем с Креди Мобилие, българското Министерство на финансите се обръща с последно искане. Въпреки препотвърждаването на отказа, той не е изпратен официално, доколкото „френски министър [Пишон] не може да издаде писмен документ, който да послужи *против* една френска банка"[299] . Салабашев определя отказа като „детинска маневра" и тъжно заключава, че *„никой министър на една малка държава не би се осмелил да постъпва така, но на министрите на една велика сила всичко е позволено.* Целта беше явна: да не се позволява на България нито да се ползва от парижкия заем, нито да се откаже от него, та да не може да сключи другаде заем и по този начин България да бъде принудена да падне на колене и да се съгласи да даде гаранция на заема"[300].

През цялото време, докато се развиват преговорите в Париж, погледът на Париба (от главната квартира и от София) е внимателен и ироничен. По повод вечерята, оставила толкова дълбоко впечатление у българския министър, до директора на банката постъпва искрено възмутено оплакване, че „Кошери е имал безсрамието да покани Салабашев заедно с няколко министри. Успях да го накарам да разбере на каква опасност излага с това и себе си, и неговия приятел Буске"[301]*. Според Дойче Банк, главният съюзник на Париба, мисията на Салабашев за получаване на заем без гаранции ще му донесе само „удоволствието да се позабавлява малко в Париж"[302]. През октомври от Париба съобщават на Буске, че г-н Салабашев постоянно ги занимава с искане за нов, негарантиран заем, въпреки че изрично му е казано, че френското правителство няма да разреши котировката. „Това заявление не сложи край на разговорите, които бяха неколкократно подновявани, като всеки път министърът заявяваше голямото си желание Париба да продължи да оказва помощ на българските финанси."[303] Непосредствено преди подписването с Креди Мобилие в Париба се тревожат, че българският министър разпространява в София неверни твърдения за получаване правото на котиране. Той просто „е приел за чиста монета любезностите, които е получил при посещенията си в министерствата, като изглежда не си е давал сметка за многобройните трудности, които има да среща по пътя си"[304]. На 4 декември на Буске отново се съобщава, че в Париба са в течение на всички ходове, предприети от българска страна и че с банката е търсен контакт за участие в англо-австрийска комбинация за негарантиран заем. Моментът обаче вече е изпуснат. „Играчката" неусетно се е еманципирала.

---

* Писмото е върху бланка на „Анонимно дружество на ковачниците и стоманодобива".

Чудото на заема. Епилогът настъпва през декември 1909 г., когато България успява да сключи договор за заем без гаранции, опции и жуисанси с австрийската Винербанкферайн. Гордостта на Салабашев, описващ „апотеоза", с който Народното събрание гласува договора, е обяснима. Тя идва не толкова от липсата на тежки условия, колкото от това, че България за първи път се възползва успешно (дори донякъде провокира) в своя полза, конфликт между различни банки и правителства. Удоволствието за българския министър германофил е двойно по-голямо от уязвяването на Франция и на личния му „враг" Буске. Суетата на Салабашев придобива и „ретроспективни" измерения, като той с високомерие оценява неуспеха на предходните заеми. Това е обичайната политическа оптика, през която действащите лица възприемат икономическите събития.

Перипетиите около преговорите по договора са публични (даже площадни) и изложени на всекидневния интерес на пресата. В провинциалното софийско общество много от фактите са известни, а коментарите за една или друга маневра на френските банки са многобройни. Печатът е особено чувствителен към оценката на Буске (която би следвало да е конфиденциална) за кредитоспособността на България. Неуспехът с емисията във Франция се приписва именно на този доклад и на възприетите като обида негови твърдения, че след четири месеца държавата отново ще има нужда от заем. Правителството от своя страна, представя отказа на котировката в Париж не като оценка за кредитоспособност, а като пристрастност срещу Креди Мобилие. Тази линия е достатъчно убедителна, още повече че борбата между двете френски банки се разиграва на територията на българското обществено мнение. То е насъсквано от Париба срещу Креди Мобилие чрез кампания, водена както от Буске, така и от български „клиенти" на френските интереси като например Никола Генадиев[305].

Архивите на Париба са запечатали истинското изумление на ръководството ѝ от последвалите събития. В поверително писмо до директора в Дойче Банк Гвинер Тюретини издава безсилието си. „Колкото и невероятно да е, г-н Салабашев току-що е подписал с Креди Мобилие... Тази особа изигра спрямо нас роля, която не подлежи на квалификации: от няколко дни той ни търсеше с привидното намерение да започнем преговори, изразявайки ми дори настойчиво своите симпатии към Париба и признавайки ценния ѝ принос за подобряване на българския кредит. Той твърдеше, че ние сме единствената банка, с която е в контакт, макар да знаех че това не е вярно... г-н Салабашев не намери за нужно да ни уведоми [веднага]... Ситуацията е ясна: българското правителство къса с банкерите, които от близо 15 години не се уморяваха да му предоставят съветите и парите си... [от това] неговият кредит неизбежно ще пострада... Събитието приема формата на театрален ефект, съпроводен от хиляди хитрости, което впрочем съвсем не е изненадващо за ориенталците. Мисля обаче, че българите бързо ще си дадат сметка, че ще заплатят за това."[306] В интензивната и конфиденциална кореспонденция с германците се промъква дори похвала за Салабашев. „Каквото и да се каже... [неговата] политика не е лишена от ловкост."[307]

Но Париба отказва да повярва до последния момент, че Салабашев ще се измъкне от опеката ѝ. Увереността идва най-вече от твърдия отказ на френското правителство да допусне негарантиран български заем: в етоса на големите банкерски къщи трудно се вмества хипотезата една френска банка (в случая Креди Мобилие) да тръгне на война срещу решение на собственото си правителство*. В средата на ноември Тюретини все още пише, че „ние можем спокойно да изчакаме събитията"[308] и е сигурен, че сделката с Креди Мобилие няма да се осъществи. В крайна сметка Париба става жертва именно на самоувереността си, като недооценява възможността ударът да дойде от друга държава.

В тази обстановка са особено интересни стъпките, предприети от голямата банка в своя защита, и извлечените поуки.

Пред свършените факти е трудно да се намери достойна реакция. След като става ясно, че има парафиран договор с Креди Мобилие, непосредственото решение е събитието и най-вече значимостта на тази малка институция, да бъдат омаловажени. Тя (Креди Мобилие и групата около нея) е третирана като „второразредна", „без блестящия етикет" на банките, които дотогава работят с България. Инструкциите до Буске по повод кампанията срещу Париба в София са лаконични: „Вие сте достатъчно философски настроен, за да не се вълнувате от тези несправедливи атаки. Мълчанието е отговорът на мъдрия."[309]

Така или иначе, шокът трябва да се преглътне и Париба да предприеме активна политика. На Креди Мобилие е предложено да *се приобщи* към операция под егидата на други институции. Това става със снизходително презрение и с убеждението, че най-голямото желание на тази дребна банкова къща е всъщност да прехвърли „българския" си заем на Париба срещу достъп до ограничено участие в сделката и доближаване (или влизане) в „клана" на големите парижки банки. „Ние сигурно ще сме принудени... да направим малко местенце на Креди Мобилие, ако нейните претенции останат в рамките на благоприличното."[310]

---

* Така разсъждават и в Дойче Банк, за която – както и за френското правителство – с България може да се преговаря само на базата на достатъчни гаранции.

В началото на декември става ясно, че френското правителство няма да допусне заема и споразумението с Креди Мобилие пропада. На България не остава друг изход, освен да развие „страничните“ си контакти със синдиката между Ландербанк, Дармщадтбанк и Шрьодер (Лондон). Тя фактически не прекъсва сондажите с тях по време на преговорите в Париж. С последно усилие Париба предлага заем от по-значим мащаб заедно с въпросния англо-австрийски синдикат. Презумпцията ѝ е, че оферта за голям гарантиран кредит ще се окаже привлекателна за България, тъй като според Париба финансовите нужди на държавата надхвърлят повече от двукратно 100-те млн.фр., договаряни с Креди Мобилие. Това е тактика на „поглъщане“, с която разширеният обем на сделката позволява утежняване на условията (заемът ще е с гаранции), при запазване на лидерството (на Париба). Опорните точки в преценката на новата ситуация са две: френското правителство няма да промени несъгласието си с котиране на негарантиран заем, а нито един заем не може да бъде емитиран успешно без достъп до Парижката борса; „австро-английската група, която е в течение на перфидните намерения на българския министър не иска да изпадне в смешно положение и не се съпротивява на евентуално споразумение с Париба“[311].

Тази комбинация също не успява и България много бързо (буквално за няколко дни) сключва договор за негарантиран заем със съвсем неочакван партньор – виенската Винербанкферайн. Париба преживява втори шок след историята с Креди Мобилие. Докладът на Буске до Тюретини звучи така: „Смелият удар на Винербанк изненада всички... Г-н Куранда от Винербанк беше дошъл в София само за да проучи състоянието на Балканската банка... Според инструкциите от Виена той обаче изведнъж се превърна в преговарящ за заем и постигна договореност за няколко часа с дързостта, която характеризира неговата банка. След което представителите на Ландербанк и на Шрьодер си тръгнаха, затръшвайки вратата след една бурна сцена с г-н Салабашев, който ги беше изиграл, така както изигра и френската банка [Париба] в полза на Креди Мобилие.“[312]

Няколко дни след подписването за Париба остава слабата надежда, че това може да се окаже блъф и че все още е възможна „голяма комбинация“, където (по подобие с някогашната Тютюнева режия) думата „гаранции“ ще бъде заменена с евфемизми. Парижката банка е сведена до необичайната ѝ позиция на наблюдател, очаквайки злорадо (както банкерите умеят), някакъв провиденциален провал*. Той така и не се случва, а тъкмо обратното, провалът за Франция става още по-оглушителен поради бързо полученото разрешение за котировка на заема във Виена, Берлин и Лондон. Основният лост за натиск на френските банки (забраната за Парижката борса) е до голяма степен обезсилен. Емисията се осъществява през февруари 1910 г. при голямо търсене. Отсъствието на специална гаранция обаче намалява ликвидността на облигациите, които в голямата си част остават в портфейла на Виенските банки. За длъжника обезпеченията не са символ (както ги възприема публиката), а реален икономически параметър, определящ кредита му.

---

* Така или иначе, България се оказва с два подписани договора – с Креди Мобилие и с Винербанк, – но забраната за котировка в Париж остава в сила.

В крайна сметка Париба е принудена да се съобрази с реалностите, като за момент е дори обзета от резигнация. За пасивно съзерцание обаче няма време. Налага ѝ се да представя неуспеха за успех и да твърди, че за Франция всъщност е полезно и други капитали да се ангажират в България. Без закъснение, започва преформулиране на стратегията съобразно променената ситуация. Замислят се планове за бъдещи, по-дългосрочни сделки. Във финансовия свят както няма обиди „до гроб", така и нищо не се забравя. Бурите, свързани с неуспешен заем, отминават, за да отстъпят на търсенето на нови възможности. Но банките са и злопаметни – „унижението" се утаява, а отношението към изневерилия длъжник (дори бизнесът да продължи) никога не е същото. Сянката и поуките от неуспеха през 1909 г. остават при следващите контакти с България.

Какви са причините за уникалния и почти невероятен български успех? Възможните обяснения са в широк спектър.

Със сигурност погрешен извод е, че с груба и праволинейна упоритост *винаги* се постигат резултатите, търсени (и получавани) с по-префинени, византийски ходове. При прочита на мемоарите му, Салабашев би могъл да се приеме за човек, който на своя глава, срещу установения ред в Европа, тръгва да урежда българските държавни дела и (противно на всички очаквания) успява. Привлекателно е този успех да се припише на неговата дързост, а цялата история да се представи като победоносен поход на един *enfant terrible* и аутсайдер срещу европейския истеблишмънт. Но версията е твърде близка до традиционните ни (попарени от реалиите) комплексирани, героико-патриотарски митологеми, за да бъде изведена като универсално „практическо" правило.

Без съмнение, резултатът е личен успех на Салабашев, възприеман в Париж като отявлен франкофоб и имащ да разчиства свои си сметки с „наместника" Буске. Ала именно съпоставката на тактиката с постигнатото дава основания да се усъмним в приноса на (не)дипломатическия му подход. Оставям настрана регистрираните в архивите и в самите спомени глуповати положения, в които постоянно изпада министърът. По-важно е, че ключовата поява на малката Креди Мобилие – не някаква сляпа напоритост – разклаща френската позиция и установените икономически интереси на Париба в България. Но ако това подкопава *вътрешнофренското* статукво, то успехът на цялостната операция по никакъв начин не може да бъде обяснен без играта на *външни* фактори.

Други тълкувания оценяват постигнатото през 1909 г. като признание отвън за виталността на българската икономика. Основните доводи са добре известните параметри на кредита: намалена рискова премия (лихва от 4.5%) и отсъствие на специални гаранции. В тези твърдения е *част* от истината: заемът действително щеше да е венец на икономическата независимост и зрялост на държавата, ако беше премахнал *окончателно* външния финансов контрол. На практика сдел-

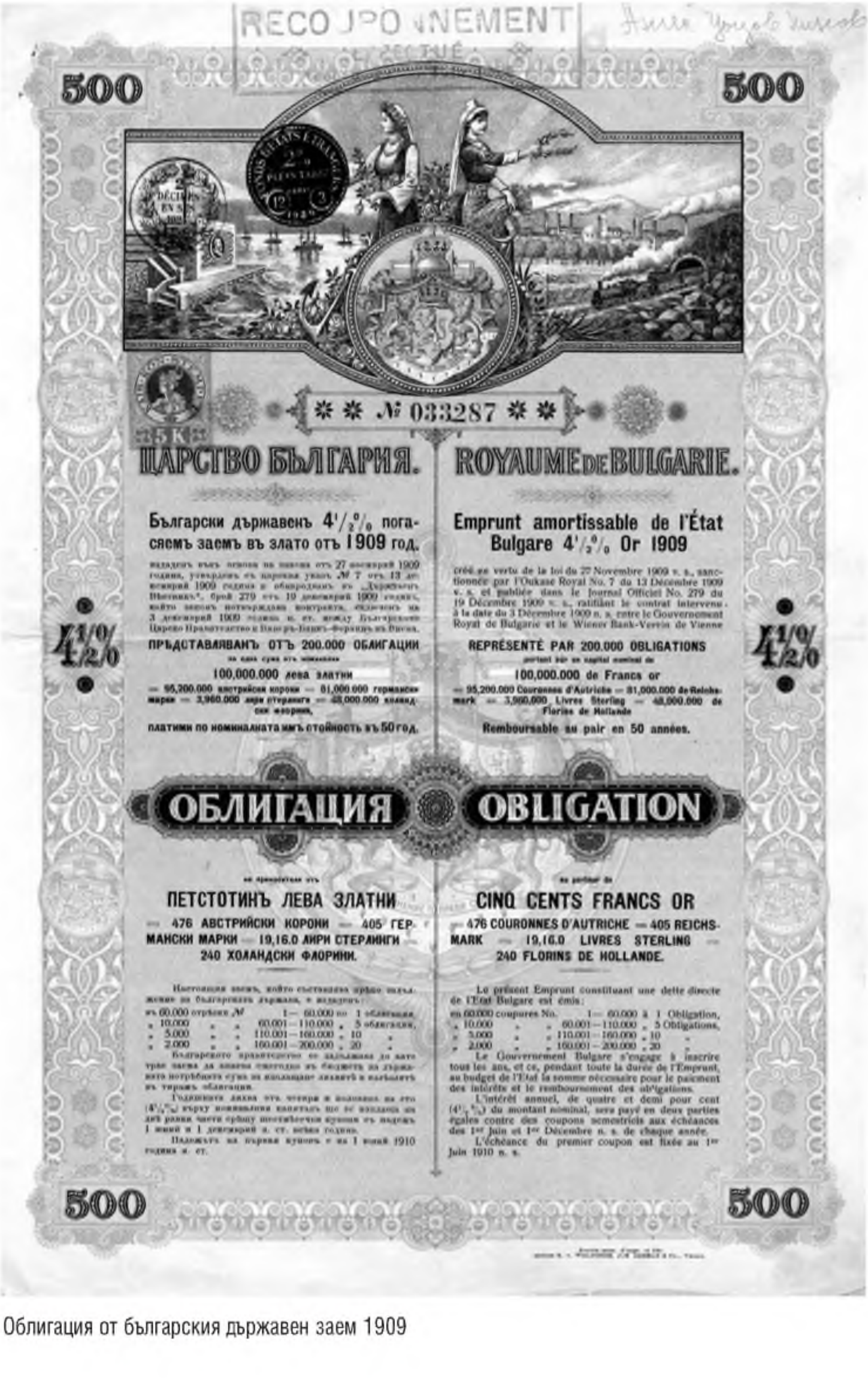

RECOUPONNEMENT EFFECTUÉ

500 500

№ 033287

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ.

Български държавенъ $4^{1}/_{2}\%$ погасяемъ заемъ въ злато отъ 1909 год.

ПРѢДСТАВЛЯВАНЪ ОТЪ 200.000 ОБЛИГАЦИИ

100,000,000 лева златни

= 95,200,000 австрийски корони — 81,000,000 германски марки — 3,960,000 лири стерлинги — 48,000,000 холандски флорини,

платими по номиналната имъ стойность въ 50 год.

ROYAUME DE BULGARIE.

Emprunt amortissable de l'État Bulgare $4^{1}/_{2}\%$ Or 1909

créé en vertu de la loi du 27 Novembre 1909 v. s., sanctionnée par l'Oukase Royal No. 7 du 13 Décembre 1909 v. s. et publiée dans le Journal Officiel No. 279 du 19 Décembre 1909 v. s., ratifiant le contrat intervenu à la date du 3 Décembre 1909 n. s. entre le Gouvernement Royal de Bulgarie et le Wiener Bank-Verein de Vienne

REPRÉSENTÉ PAR 200.000 OBLIGATIONS

100,000,000 de Francs or

= 95,200,000 Couronnes d'Autriche = 81,000,000 de Reichsmark = 3,960,000 Livres Sterling = 48,000,000 de Florins de Hollande

Remboursable au pair en 50 années.

$4^{1}/_{2}\%$ $4^{1}/_{2}\%$

ОБЛИГАЦИЯ OBLIGATION

ПЕТСТОТИНЪ ЛЕВА ЗЛАТНИ

= 476 АВСТРИЙСКИ КОРОНИ = 405 ГЕРМАНСКИ МАРКИ = 19,16.0 ЛИРИ СТЕРЛИНГИ = 240 ХОЛАНДСКИ ФЛОРИНИ.

CINQ CENTS FRANCS OR

= 476 COURONNES D'AUTRICHE = 405 REICHSMARK = 19,16.0 LIVRES STERLING = 240 FLORINS DE HOLLANDE.

Le présent Emprunt constituant une dette directe de l'État Bulgare est émis:

en 60.000 coupures No. 1 — 60.000 à 1 Obligation,
„ 10.000 „ „ 60.001 — 110.000 „ 5 Obligations,
„ 5.000 „ „ 110.001 — 160.000 „ 10 „
„ 2.000 „ „ 160.001 — 200.000 „ 20 „

Le Gouvernement Bulgare s'engage à inscrire tous les ans, et ce, pendant toute la durée de l'Emprunt, au budget de l'État la somme nécessaire pour le paiement des intérêts et le remboursement des obligations.

L'intérêt annuel, de quatre et demi pour cent ($4^{1}/_{2}\%$) du montant nominal, sera payé en deux parties égales contre des coupons semestriels aux échéances des 1er Juin et 1er Décembre n. s. de chaque année.

L'échéance du premier coupon est fixée au 1er Juin 1910 n. s.

500 500

Облигация от българския държавен заем 1909 ката се оказва по-скоро ексцентричен (нетипичен) инцидент, отколкото брънка в хипотетична магистрална линия на еманципация. Нищо не подсказва, че в по-дългосрочна перспектива (дори и без войните) страната е щяла да бъде в състояние да се освободи изцяло и безвъзвратно от най-стриктните форми на икономическа условност.

На другия полюс на обясненията е хипотезата за „случайния удар“, станал възможен благодарение на стечение на благоприятни обстоятелства. Склонен съм да дам много по-голяма тежест на тази версия и дори да приема заема от 1909 г. като образец на възможностите, които понякога подмята случайността в дълговата игра. Същевременно точно при подобно обяснение трябва да се отдаде заслуженото и на преговарящите, успели да уловят мига и благоприятната констелация на условията. Случайностите не се реализират автоматично – за да се използват, е необходима визия и/или интуиция.

„Мигът“ в случая, както и в много други подобни ситуации, е съперничеството за сфери на влияние. Освен между конкуриращи се банки, то е и между конкуриращи се държави. Успехът на Австро-Унгария и Русия с договора е веднага интерпретиран (напълно основателно) от френска страна като чисто политическо решение и като пореден епизод в „дуела Ерентал – Изволски“*. Другото лице на събитията е, че Салабашев е успял да блъфира успешно. При това той запазва учудващо добре поверителността на разговорите с Винербанк, преговаряйки почти едновременно на четири фронта** и постигайки успех на два от тях (Креди Мобилие и Винербанк). В известен смисъл заемът от 1909 г. доказва ефективността на най-простите, близки до здравия разум решения: техният успех не е нито гарантиран, нито универсален, но понякога те вършат работа.

Несъмнено, заемът от 1909 г. променя контекста на българския външен дълг. Той е пробив в системата от гаранции и прецедент, който всеки следващ заем явно или неявно ще трябва да отчита***. Летвата е поставена по-високо. След еуфорията, пише Буске, в България „не може и да се помисли да се говори за залози, нито за гаранции, нито да се преговаря върху подобна основа с българското правителство“[313]. Прецедентът продължава да се чувства и две години по-късно. През октомври 1911 г. Буске отбелязва, че „заемът от 1909 г. без никакви залози... представлява значителен неприятен прецедент в системата на гарантираните заеми. Ясно е че с всяка изминала година, през която България плаща редовно купоните си, се доказва нейната платежоспособност и подобрението на кредита ѝ. С това следва да се съобразяваме... Трябва да се вземе предвид и деликатното положение пред общественото мнение, в което би попаднало всяко правителство, принудено

---

* Съперничеството между Австро-Унгария и Русия, олицетворявано от ходовете на техните външни министри.

** С Креди Мобилие, Париба, австро-английския синдикат на Лендербанк и Винербанкферайн.

*** Руският заем, свързан с обявяването на Независимостта на България, е също необезпечен.

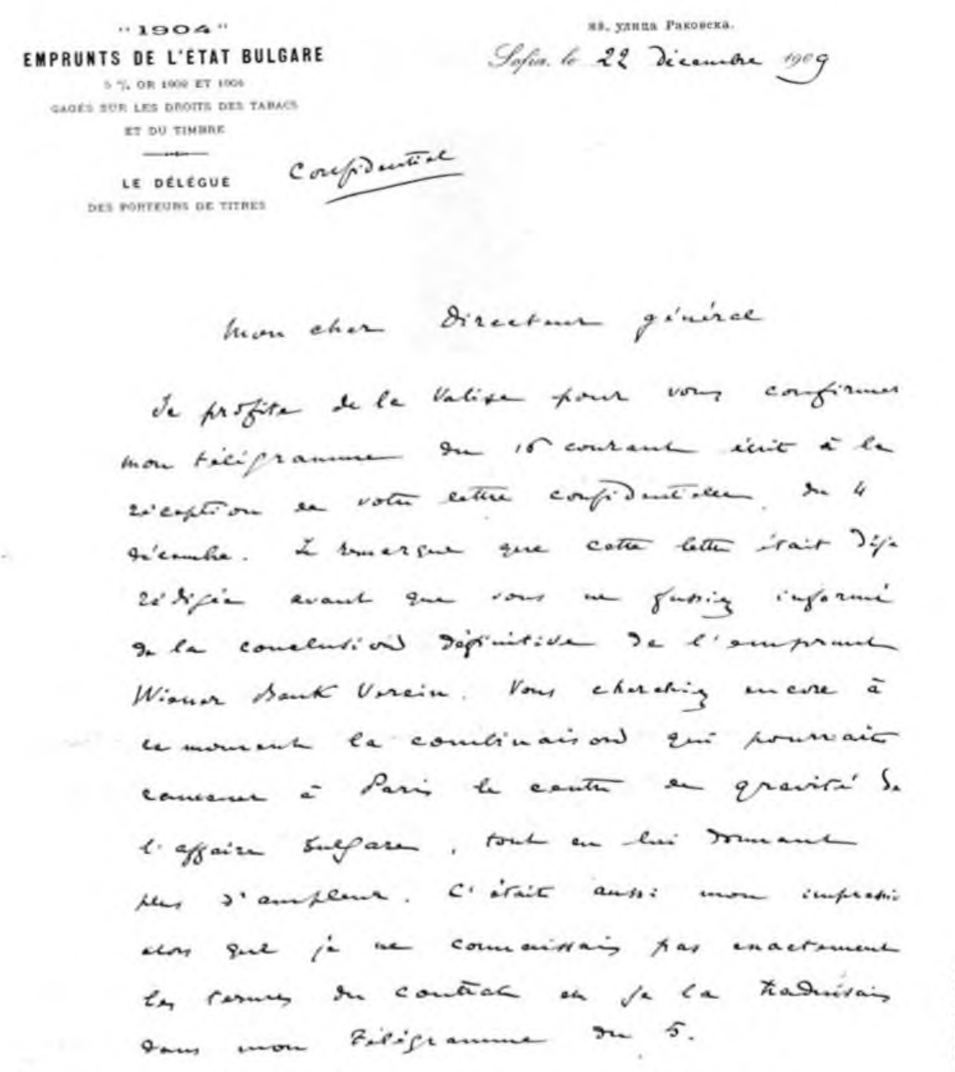

"1904"
EMPRUNTS DE L'ETAT BULGARE
5 %. OR 1902 ET 1904
GAGÉS SUR LES DROITS DES TABACS
ET DU TIMBRE

LE DÉLÉGUE
DES PORTEURS DE TITRES

33, улица Раковска.
Sofia, le 22 Décembre 1909

Confidentiel

Mon cher Directeur général

Je profite de la Valise pour vous confirmer mon télégramme du 16 courant écrit à la réception de votre lettre confidentielle du 4 décembre. Je remarque que cette lettre était déjà rédigée avant que vous ne fussiez informé de la conclusion définitive de l'emprunt Wiener Bank Verein. Vous cherchiez encore à ce moment la combinaison qui pourrait ramener à Paris le centre de gravité de l'affaire bulgare, tout en lui donnant plus d'ampleur. C'était aussi mon impression alors que je ne connaissais pas exactement les termes du contrat et je la traduisais dans mon télégramme du 5.

PARIBAS 105

Поверително писмо до Париба: Ж. Буске признава поражението в битката около заема, 22 декември 1909

да сключи строго гарантиран заем, след като неговият предшественик е успял да постигне заем без никаква ипотека"[314].

Всичко това принуждава както Париба, така и българската страна да преосмислят отношенията си.

Първото опасение на старите кредитори е, че финансовият контрол, упражняван от тях може да бъде отслабен. От писмата на Буске започва да лъха носталгия. Той си задава въпроса „дали министърът, доволен от своя успех, няма да остави делегацията [на портьорите], представяваща гарантираните заеми да вегетира като архаичен паметник на отминали времена“[315]. Още тогава отговорът му е, че едва ли критичният час е толкова близък, но все пак се налага и от Париба да го успокояват и да му вдъхват кураж: „естествено целта на Българите е един ден да се освободят напълно от външния контрол, но вие вероятно, както и аз, чувствате, че това все още е само музика от едно по-скоро далечно бъдеще“[316].

1909–1911 г. са години на висока конюнктура и на подобряване външния кредит на страната. Непосредствено след заема с Винербанк България се опитва да доразвие пробива и силово да предизвика отозоваването на Буске. Но контролът е стабилен – делегатът остава на поста си чак до ноември 1911 г., а неговият заместник Шарло се ползва със същите права и играе сходна роля, макар и в много различни условия. По ирония на съдбата, Салабашев напуска правителството преди смяната на Буске. Бившият министър е изпратен като пълномощен представител във Виена след поредната преориентация на българската външна политика, този път към Франция.

По-силни от успешния прецедент обаче се оказват икономическите дадености и най-вече стереотипите на поведение. България много скоро изпитва нова нужда, свързана не само с предстоящата война, от свежи пари. Потвърждава се убеждението на Париба, че държавата ще трябва да „мине през гишето“*. Банката познава клиента си и неговите повтарящи се цикли на финансови затруднения. Изчаквателната позиция на кредитора е почти винаги печеливша – времето работи за него.

Сценарият, на който Париба първоначално разчита, е обичайната логика на облигационните заеми. При неуспех на емисията във Виена и в другите европейски столици Винербанк ще трябва да върне непласираните облигации на българското правителство. За да избегне срив на курса им, то ще е принудено да ги откупи, т.е. да търси пари. Това дава шанс на старите кредитори (Париба) да организират нов заем и да се върнат на българския пазар.

Събитията не се развиват по тази схема, но резултатът е сходен. Още в средата на 1910 (по-късно отново в края на 1911 и през цялата 1912 г.) се разиграва поредната одисея около търсенето на капитали из Европа. Проблемът за гаранциите пак изниква при обсъждането на неосъществения международен заем през 1910–1911 година. Париба остава в центъра и на тези комбинации. Цялата ѝ кореспонденция от периода е изпълнена с оригинални идеи, как да се заобикалят *директните* гаранции, като бъдат заменени с по-*неявни* формули. Буске например предлага залагане на излишъци, натрупани по свръхгарантираните предходни заеми, съпроводено от смекчаване на такъв видим символ на зависимост, какъвто е увеличаването на издръжката на делегатството.

В крайна сметка тези схеми не се реализират и завършекът идва със сконтирането на краткосрочни български съкровищни бонове от Париба през 1912-та. То става възможно благодарение на политическия натиск на Русия. Пряката икономическа условност като че ли е избегната, но тя всъщност е само отложена*. Още през юли 1914 г., в знаменития договор с Дисконто-Гезелшафт, проблематиката за обезпеченията се връща с пълна сила към обичайното си русло отпреди 1909 г.: за реален залог са определени мини „Перник", останалите „свободни" средства от акциза върху тютюна и гербовият налог, постъпленията от държавния тютюнев монопол и вносните мита.

---

* В банкерския жаргон: да поиска нов заем.

През 1918 г. завърналите се французи могат с облекчение да установят, че всички опити на България да постигне финансова независимост са се оказали нетрайни или неуспешни. Условията по заемите от 1902–1907 г. са в пълна сила. А желанието на страната да се освободи от гаранциите и от делегата не са дали резултат. С една дума, „правителството трябваше да се откаже от формулата, приета през 1909 г. с Виенския заем – нито залог, нито делегат"[317].

Заемът от 1909 г. подсказва къде е *слабостта на силния.* Срещу кредитора се изправят преди всичко обстоятелствата (той не контролира всичко), собственото му самоуспокоение и добрата конюнктура. Когато по един или друг начин тези дадености се използват, слабият длъжник се сдобива с неочакван актив. Личностните качества на преговарящия тук придобиват известно позитивно значение – ако такива са налице, длъжникът не може да се надскочи, но е в състояние да извлече по-голяма част от възможното; без тях той непременно би пропуснал потенциала.

В предговора към мемоарите на Салабашев Никола Стоянов обръща поглед по-назад, за да постави именно този въпрос. „За финансовата история на България, а не по-малко и за нейната политическа история, ще остане от съществено значение да се изясни *доколко е могло и доколко не е могло да се отдели финансовият момент от политическия при сключването на заемите...* и кои са били причините да се приемат условията на гаранциите и опциите, които обвързваха българските финанси от 1889 и от 1892 година. А от тия заеми първият е сключен през времето, когато И. Салабашев е бил министър на финансите и когато е имало и други по-благоприятни предложения за същия заем [според М.Тенев]."[318]

Посланието от този кратък текст остава неясно – обстоятелствата ли са надделявали или личният стил е бил решаващ? Възможност да се отиде малко по-нататък в отговора на натрапчивия въпрос дава тъкмо най-активният участник в българската дългова история, който в буквалния смисъл я персонализира в периода между войните.

---

* България изпада в просрочие по боновете и разговорите за тяхното погасяване се водят в продължение на години след края на Първата световна война. Така те се превръщат в обичайния лост за икономически натиск над България. Въпросът с боновете е уреден едва през 1926 г. с постъпленията от Бежанския заем.

Човекът от предната линия

Изключителен шанс е, че централната фигура от интимния кръг на българския външен дълг (и на нашия разказ) – Никола Стоянов (1875–1967) събира, оставя и предава собственоръчно огромен, впоследствие образцово систематизиран, архив[319]. По своята обхватност и дълбочина той няма равен в тази област. Това е изобщо един от най-богатите лични фондове с отношение към стопанското ни минало. За разлика от архива на неговия предшественик и първи директор на ДДД, Трайко Стоянов, където преобладават официални документи и служебна кореспонденция, фондът на Н. Стоянов съдържа голямо богатство от непосредствени свидетелства, ръкописи и чернови. Всички те говорят за интензивно осмисляне на събитията* . Със своята рефлексивност и с внимателното си, рационално отношение към дълговия проблем Н. Стоянов е очевидният антипод на стихийния импровизатор И. Салабашев.

Типажът

Целта на това полубиографично отклонение не е да възстановява фактологическата история на дълга**. Идеята е през погледа на една колкото характерна, толкова и необичайна фигура да се извлекат черти от духовния портрет на човек от „първата линия" в контакта с външния свят. Изходният въпрос при срещата с архивното наследство на Н. Стоянов беше прост: след като в толкова чист вид олицетворява архетипа на преговарящия по външния дълг, какви са принципите на поведение и/или личностните белези на натоварения с тази специфична задача.

Фигурата на Н. Стоянов е представителна в не едно отношение.

По произход органично се вписва в така важната за историята ни българска интелигенция от Македония. Баща му е бивш кмет на Дойран, напуснал града, за да се засели в България през 1880 година. *Македонският корен* и съответната изострена чувствителност към обединението на нацията са определящи не само за обществената дейност на Н. Стоянов, но и за професионалните му позиции. Обвързването с македонската диаспора е многостранно – от организациите на дойранското землячество, през председателството на Македонската кооперативна банка и на Македонския научен институт. Не случайно именно той е изпълнител на завещанието на друг знатен македонец – ресенеца Андрей Ляпчев. След 1941 г., вече като пенсионер, Н. Стоянов общува с „новоприсъединените земи", като читалището в с. Пирова (Струмско) дори приема неговото име.

---

* Проучил съм около 70 представителни архивни единици, подбрани измежду 500-те, които образуват фонда на Н. Стоянов. Към това прибавям петнадесетина от основните му публикации и впечатленията за него от чужди архиви.

** Както и другите портрети в книгата, този няма претенции за завършеност, а представлява набор от лични щрихи, които са повод за размисъл в различни посоки. Той не може да замести скрупульозна биография, каквато Никола Стоянов (също и неколцина български стопански дейци) заслужава.

ЦДА

Никола Стоянов, София (6 декември 1929)

Но всеки български интелигент има освен родов и интелектуален корен, опиращ до „външните“ културни пластове, белязали формирането на неговата личност. При Н. Стоянов преобладава френското влияние, просмукано както в повечето случаи с образованието. През живота си поддържа контакти с множество франкофонски научни и обществени дружества в чужбина и в страната, като най-емблематичната му позиция в това отношение е на председател на българския клон на Алианс Франсез* в София. За човек, управлявал българския външен дълг, френската връзка има и по-дълбок смисъл: потапянето в културата на основните кредитори на страната изгражда мост при преговорите.

Н. Стоянов е особено представително лице за влиятелната общност на *държавната интелигенция.* Това са висшите чиновници-експерти с непосредствено участие при формиране на стопанската политика, които принадлежат преди всичко на администрацията, но не са чужди на академичните, университетските и обществените кръгове♦. „Служебният“ му списък включва редица държавни длъжности, които са пряко или косвено следствие от основната му позиция на директор на ДДД. Представител е на държавата във Фондовата борса, член на управителния съвет на държавния контрол върху частните застрахователни предприятия, член на ръководството на Българските публични влагалища, председател на Управителния съвет на Погасителната каса и на Държавната лотария... Не по-кратък е списъкът на обществените му дейности, където освен присъствието в македонските организации, можем да го намерим в ръководството на дружество „Юнак“, на Съюза на периодичния печат, в Ротари клуб, в строителния комитет на водопровода Рила–София, в комитета за постройка на паметник на Кирил и Методий... Научното му битие в БИД и в Статистическия институт за стопански проучвания (СИСП) е на „човек на една тема“, еднозначно свързано с външния дълг.

Септември 1944 г. го заварва на 69, пет години след като е напуснал дългогодишната си служба. Въпреки възрастта обаче попада в трета типична група – тази на *репресираните държавни чиновници.* От ръкописна бележка за пребиваването му като политически затворник в Дома на слепите (написана на 25 ноември 1945 г.) става ясно, че е задържан там от 14 февруари същата година**.

Независимо от видимата многостранност, образът на Н. Стоянов се възпри-

---

* Организацията е учредена през 1883 г. в Париж с целта да пропагандира и подпомага изучаването на френския език и култура в чужбина. Подпомагана е от държавата и се превръща в дискретен, но важен инструмент на френската външна политика.

** Домът на слепите е използван като транзитен пункт за преразпределяне на политически затворници. Петър Аладжов, който също преминава оттам, предава в своите спомени срещата си в дома с царския съветник арх. Севов и с председателя на Народното събрание Логофетов. (Вж. Аладжов, Петър. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2000, с. 173–175.)

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

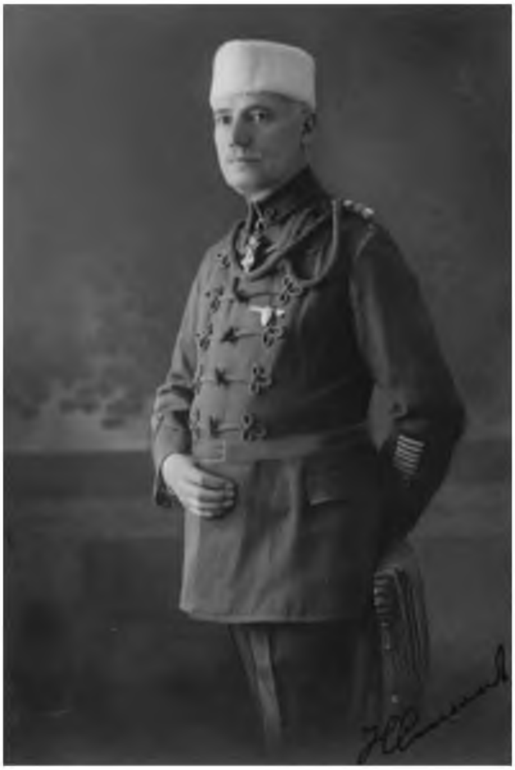

Две превъплъщения на Н. Стоянов: „Юнашки главатар“ (9 април 1936); председател на УС на Държавната лотария при теглене на поредния ѝ дял (Варна, 9 август 1936)

ЦДА

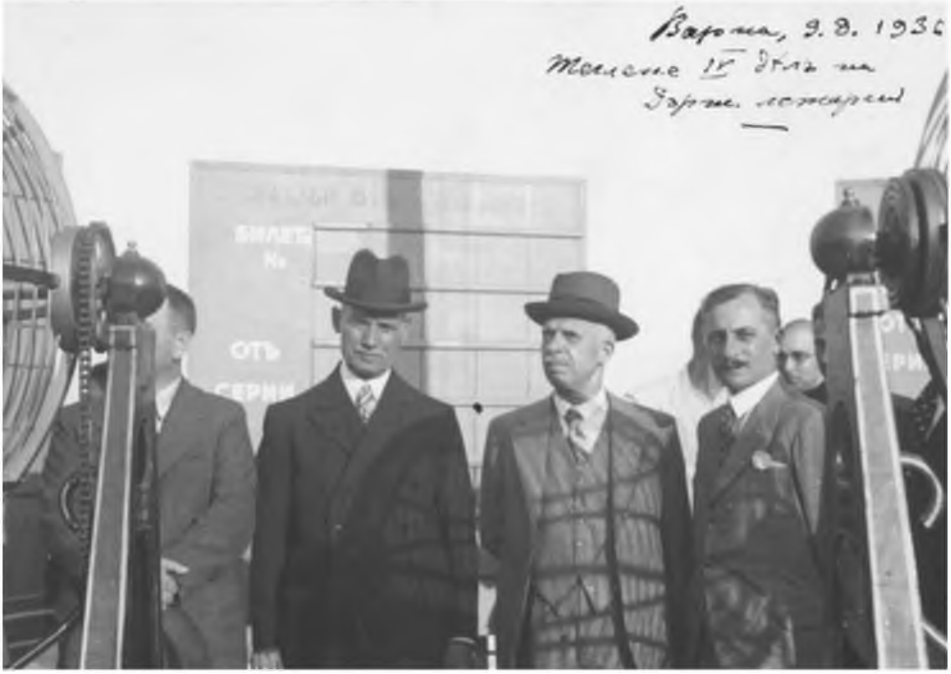

Варна, 9. 8. 1936
Теглене IV дѣлъ на
Държ. лотария

НБКМ–БИА

ема като необичайно монолитен. Това е така поради пълното му сливане с един проблем, с една институция и с един продължителен и хомогенен период от българската история. Проблемът е външният дълг на България. Институцията е ДДД, чиито директор е в продължение на 20 години. А периодът са междувоенните години, които Н. Стоянов буквално рамкира хронологически с присъствието си на този пост. Поема дирекцията през април 1919 г., в навечерието на мирните преговори, където има „нещастието" да бъде член на българската делегация на мирната конференция и „да стана и аз затворник в Шато де Мадрид в Ньой"[320]. Длъжността напуска с пенсионирането си на 1 юни 1939 г., в последните месеци преди Втората световна война. Вечерята по този повод е подобаващо тържествена, уважена от много официални лица и от 153 служители на дирекцията[321]. Връчен му е специален адрес от министъра на финансите Д. Божилов, който обаче (по всичко изглежда) не присъства*. Приемствеността е също признак на оставената следа – Н. Стоянов е наследен от заместника си Александър Моллов, старал се, по спомена на Е. Силянов, да подражава във всичко на напускащия „патриарх". А както стана дума, краткото няколкомесечно отстраняване на Н. Стоянов от директорския пост след преврата от 19 май 1934 г. само потвърждава неговата тежест**. В архива си запазва множество свидетелства (вкл. на чужденци) на съжаление от това, че напуска ДДД и на радост след преназначаването му...

Подобна административна стабилност е рядкост в България. Н. Стоянов преживява съвсем различни политически режими, сътрудничи с половин дузина финансови министри и управители на БНБ, участва във всички преговори по външния дълг през междувоенните години. Постепенно се институционализира, става незаобиколим, превръща се в един от малкото стабилни ориентири в стопанската политика на страната. Неговият пример е изключението, което потвърждава правилото, че несменяемост и политическа неутралност на чиновниците в България са невъзможни.

Отвъд определена точка, несменяемостта на един държавен служител започва да се обяснява с владеенето на незаменима (или компрометираща) вътрешна информация или с виртуозно познаване на материята. В случая с Н. Стоянов причината определено клони към второто обяснение. Проявява твърдост в разбирането за държавния интерес (друг е въпросът до каква степен тя отговаря на действителния), стратегическо мислене, съобразяване с текущата конфигурация на силите, тънко познаване на техниката и многоходова тактика на преговорите. Такова съчетание е истинска рядкост у българските стопански дейци, а още по-необичайно е – когато се появи – визията на експерта да има немалки шансове да се превърне в държавна политика.

---

* Само близък негов роднина внася нотка наранено честолюбие, което често съпътства помпозните официални „признания". В писмо до Н. Стоянов „баджанак му Георги" се възмущава, че „Негово Величество Царят" не го е наградил с орден. „Неужели така ще се отплати от негова страна за твоята неуморна работа в течение на 20 г. по уреждане толкова комплицираните и тежки задължения към чужбина на държава и общини." (ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е.119, Писмо от „твой баджанак Георги", 11 юни 1939.)

** Той е възстановен като титуляр през април 1935 година.

Личността

Навлизането в дребни биографични детайли е пътешествие, което може да отведе към ефектни находки. Разпръснатите из личния архив на Н. Стоянов документи рисуват „официалния" му житейски път, но подхвърлят и нюанси, които понякога са по-значими за облика на една личност от представителното животоописание.

Запазеният ранен ръкописен бележник дневник за 1892–1904 г. оставя следи за качествата, формирани в периода на съзряването. Те изглеждат типични за млад провинциалист (македонски българин), обзет от обяснимото желание да „превземе" столицата. Две черти закаляват така необходимата по-късно борбеност: амбицията на догонващия, стартирал от по-неблагоприятна позиция; търсенето на самочувствие, което при него минава през санкцията на установения ред и през праговете на успешната кариера. Комбинацията от виталност и склонност към конформизъм се проявяват в различни житейски епизоди.

След като завършва Софийската мъжка гимназия през 1892 г., Н. Стоянов се насочва към инженерството и поради бедност подава заявление за държавна стипендия. „Въпреки много добрия ми успех стипендия за следване в чужбина не получих, защото нямах препоръки, нито имах познанства... в Министерството. Други мои другари гимназисти, не тъй бедни като мене, може би и с нисък успех, чрез познанства, получиха стипендии в чужбина по разни науки. Аз получих стипендия за следване във Висшето училище в София. Записах се студент във Физико-математическия отдел."[322] По-нататък, както често се случва с амбициозни и проявени младежи, решаваща се оказва протекцията от преподавател, на когото са направили впечатление. Тя му помага при следващото препятствие – „издигането" от Видинската мъжка гимназия, където е първоначално назначен за учител, в Софийската.

Учителството продължава от 1895 до 1899 година. Интересен щрих от животописните му бележки е специално споменатият заем от 1 500 лв., получен от БНБ с поръчителството на колегите му гимназиални учители. Средствата допълват спестяванията му, като позволяват едновременно да продължи образованието си във Франция и да помага в издръжката на родителите си. В икономическия морал от епохата, първият заем е като житейско зрелостно свидетелство, чийто подпис е доверието на поръчителите.

По-определяща (и по-нестандартна) крачка се оказва изборът на университетска специалност. Н. Стоянов се увлича по астрономията още като гимназиален учител. В архива са останали бележки, чернови на популярни беседи и преводи в тази област. От 1899 до 1903 г. учи в Тулуза, където получава степента лисансие по математическите науки. След едногодишно асистентство в Софийския университет продължава научната си кариера като специализира (1904–1906) математичес-

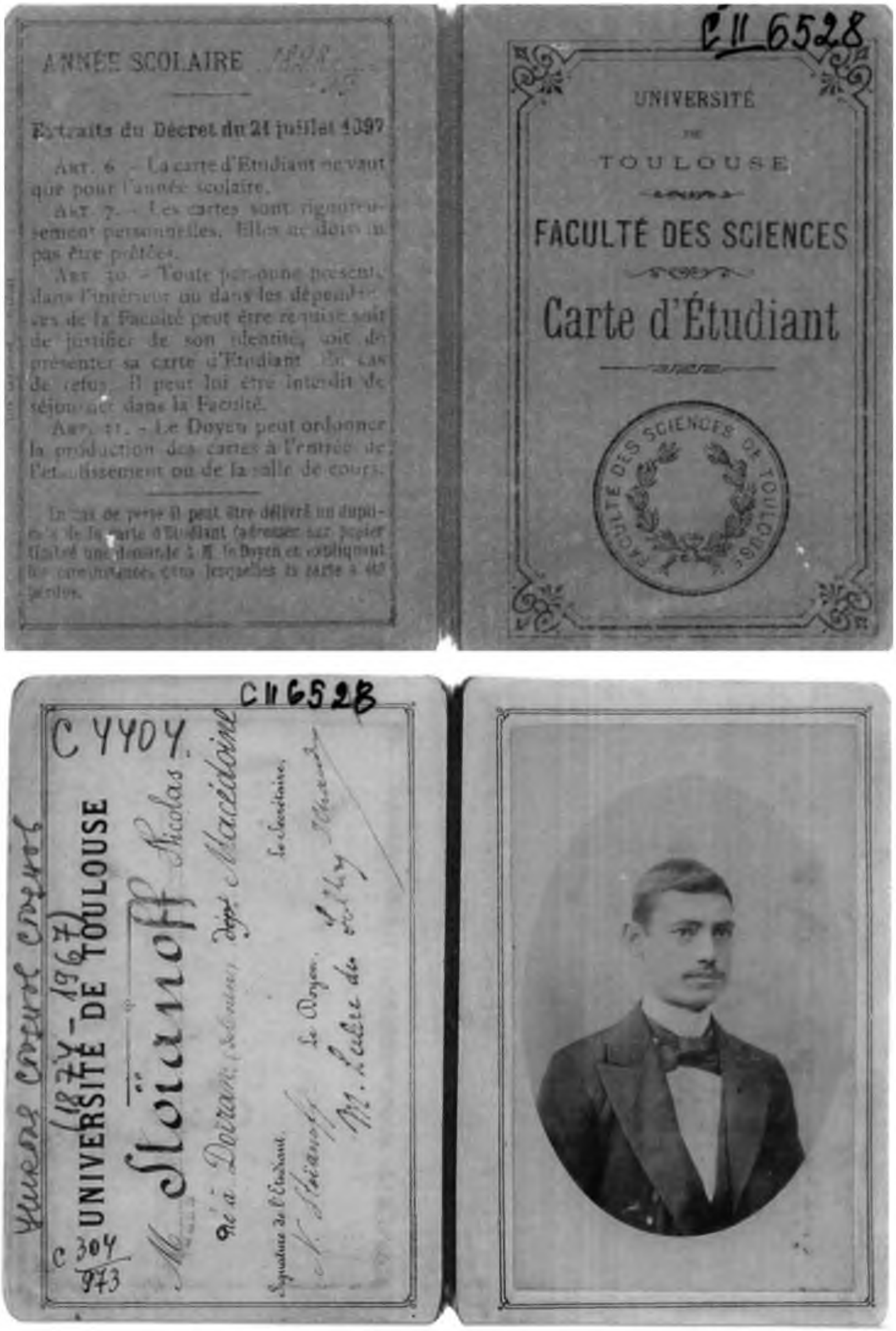

ANNÉE SCOLAIRE 1898–99

Extraits du Décret du 21 juillet 1897

Art. 6. — La carte d'Étudiant ne vaut que pour l'année scolaire.

Art. 7. — Les cartes sont rigoureusement personnelles. Elles ne doivent pas être prêtées.

Art. 10. — Toute personne présente dans l'intérieur ou dans les dépendances de la Faculté peut être requise soit de justifier de son identité, soit de présenter sa carte d'Étudiant. En cas de refus, il peut lui être interdit de séjourner dans la Faculté.

Art. 11. — Le Doyen peut ordonner la production des cartes à l'entrée de l'établissement ou de la salle de cours.

En cas de perte il peut être délivré un duplicata de la carte d'Étudiant (adresser sur papier timbré une demande à M. le Doyen en expliquant les circonstances dans lesquelles la carte a été perdue).

C II 6528

UNIVERSITÉ
DE
TOULOUSE

FACULTÉ DES SCIENCES

Carte d'Étudiant

C II 6528

C 4404.

Никола Стоянов Стоянов
(1874–1967)

UNIVERSITÉ DE TOULOUSE

M. Stoïanoff Nicolas.

Né à Doiran (Salonique) départ. Macédoine

Signature de l'Étudiant
N. Stoïanoff

Le Doyen,

Le Secrétaire,

C 304/973

НБКМ–БИА

Студентската карта на Н. Стоянов от университета в Тулуза ка физика в Гьотинген, където получава известна германска културна закваска. Следва ново кратко прекъсване и работа като гимназиален учител през 1906–1907 г., преди последната крачка в чисто академична среда – през 1907 г. е назначен за извънреден професор по астрономия в университета, а в 1907–1908 г. е на едногодишна специализация в Марсилската обсерватория.

През 1908 г. Н. Стоянов преминава на работа в БНБ като завеждащ току-що създаденото отделение за финансови изучавания♦. Вече е 33-годишен, с изглеждащ напълно определен научен профил и служебно развитие. Промяната е на пръв поглед много рязка. В архива стои писмо на научния му ръководител в Тулуза, което потвърждава неочакваността на житейския избор. „Наистина е достойно за съжаление, че – вероятно уважителни – причини са ви принудили да прекъснете заниманията си с *науките на наблюдението* в момент, когато само още няколко месеца биха ви превърнали в наблюдател, способен да атакува повечето от задачите на нашата толкова трудна наука. Вие направихте много голям прогрес през времето на престоя си при мене. Вашата прилежност и лекотата, с която възприемате, ви предопределят като астроном с бъдеще. Да се надяваме, че всичко това няма да бъде загубено."[323]

Но десетгодишният „научен цикъл" остава определящ за дейността му и на новото поприще. През изтеклите години у него се оформя позитивистки мироглед и начин на мислене, които го отличават чувствително от истеблишмънта в българската икономическа наука. Математическата школовка се оказва особено адекватна интелектуална основа за преговарящия по външния дълг*. При това, въпреки професионалния завой, Н. Стоянов остава с усещането за призвание в естествените науки. Години след постъпването в БНБ, наред с неговите икономически публикации продължават да се появяват и статии на астрономическа, физическа или космогонична тематика. Пише за „Комети или опашати звезди", за „Разпространението на една плоска светлинна вълна", „Върху поправката на кометните орбити", обяснява популярно смяната на грегорианския календар през 1916 година... В автобиографичен документ Н. Стоянов отбелязва двата последни опита да бъде отново приобщен към естествените науки. „През 1920 и 1926 г. ... бидох избран за редовен доцент по астрономия, но по желание на правителството да продължа да отстоявам от много по-голяма важност за страната ни финансови въпроси и в трудни за България времена да не напусна ДДД... не се реших да заема катедрата по Астрономия, за което много скърбя."[324] Всичко казано говори по-скоро за мъчително късане с призвание, отколкото за гладък преход.

Конкретните обстоятелства около постъпването на Н. Стоянов в БНБ не са ми известни. Във всеки случай отделът на банката, през който той навлиза в икономиката, е най-подходящият за позитивистката му закалка.

---

* Това наблюдение бе потвърдено много по-късно, когато форматирането на „Брейди сделката" бе успешно доведено докрай от човек (Венцислав Антонов) със сходен (нетипичен) профил на икономист, придобил специална математическа школовка.

♦ Вж. *Българска народна банка/ Икономическата политика и икономическото познание / ... Емпирия и повседневие.*

Четивата на човек са прозорец към неговите характер и мислене. Сред запазените бележки и конспекти ясно се виждат опорните точки в самообразованието на „закъснелия икономист"[325]. Системност в заглавията не се забелязва, но той определено е въвеждан от общоприети за епохата авторитети, например Вилфредо Парето и Клеман Жюглар, от обзорни работи в различни области като финансова наука или опита на спестовните каси, от бюлетини на международния статистически институт и сборници с финансова статистика... Чете главно на френски, интересувайки се и от българската икономика. Поставя си следните, свързани с нея „въпроси за изучаване": циклична криза на външната търговия и търговския баланс на България; различни обяснения за печалбата на БНБ; българските държавни заеми от гледище на относително реализираната им лихва; годишни загуби от държавните железници. Както допирът с К. Жюглар, така и характерът на въпросите, които си формулира, издават научната идеология на Бюрото за финансови изучавания в БНБ. Те изразяват определена насоченост, която приема отчетлив вид в първата му статия в СпБИД (1910 г.), посветена на външните ни заеми.

До практическото ангажиране с външния дълг обаче минават още осем години (1911–1919), през които Н. Стоянов е назначен за администратор при застрахователния отдел на БЦКБ. Назначението е предшествано от командировка в Германия за запознаване с организацията на земеделските застраховки. Докладът му заляга в основата на Закона за застраховка на земеделските произведения от градушка и на едрия рогат добитък от смърт и злополуки. През целия този период Н. Стоянов се занимава с най-различни застрахователни проблеми, засягащи от конете до работниците.

Може би за тогавашна България именно комбинацията на солидна математическа подготовка с познания в селското стопанство е подходящата „смес" за навлизане в проблематиката на външния дълг. Ясно е във всеки случай, че към 1919 г. Н. Стоянов е публична фигура с достатъчна тежест, за да бъде смятан за възможен директор на БЦКБ. Запазено е любопитно лично писмо, в което подателят споделя огорчението си от това, че за поста е предпочетен друг. Качествата на Н. Стоянов, които кореспондентът изтъква като най-подходящи за директор на БЦКБ, са физико-математическото образование, това че е „дал живот и съдържание на бюрото за финансови проучвания на БНБ", приносът му в застраховането на земеделските култури, статиите в СпБИД, обстоятелството, че е търсен за член на управителните тела на „человеколюбиви" и научни дружества и накрая – фактът, че е син на кмета на Дойран и активно участва в македонските дружества[326]. Това е общественият образ на 44-годишния Н. Стоянов в навечерието на заемането на основната длъжност в живота му. Всъщност част от изтъкнатите заслуги напълно оправдават и назначаването му за директор на ДДД през април 1919 г., което отново го отклонява от една изглеждаща предопределена траектория.

От този момент нататък той олицетворява не само дирекцията, но – в известен смисъл – и „идеала" за държавен чиновник изобщо. Евгени Силянов си го спомняше като „българския еквивалент на френската (западната) администрация", човек, за когото цифрите са всичко и е изцяло потънал в експертната си функция[327]. Негови лични черти придобиват типологичен характер.

Сред тях най-напред бих отбелязал проявите на педантичност, които понякога граничат с дребнавост. Споменавам ги не като неприятно битово качеството, а като щрих, който обяснява както продължителната административна устойчивост на Н. Стоянов, така и философията му в сложните преговори по външния дълг. Скрупульозност и вкус към подреденост присъстват във всички негови дневни бележки и по-подробни дневници от многобройни пътувания. Пример е този от края на 1907–началото на 1908 г.[328] за специализацията в Марсилската обсерватория, превърнала се и в сватбен воаяж. В този съвършено прозаичен документ няма и дума за съпругата, но за сметка на това бележникът е изпълнен с разписания на влакове, разноски за билети и хотели. Той завършва с обща рекапитулация на разходите и с подробен отчет за ежедневните измервания на теглото. Останалото са повърхностни впечатления от забележителности на Милано и Ница и от кратките прибежки в местните обсерватории.

Редица от дневниците започват или приключват с подробни описи, където рядко се срещат други пера освен за път, хотел, храна, вестници, поща, лекар... В стриктното описание на разходите, (понякога) на дневния режим и на медицинските изследвания от всяко пътуване се оглежда човек на сивия ред в личния живот, но и държавен служител, пазещ и отчитащ „обществената пара". Само такъв характер е в състояние например да води през 1939 г. преписка за отмяна постановление на градския данъчен началник, изискващо връщане на сума, отпусната от българската легация в Париж по време на командировка отпреди 18 години (през 1921 г.)[329]. Личните пътни записки се оказват полезни и когато години по-късно Н. Стоянов изпраща на А. Христофоров трите си бележки, с които „ще се повиши стойността на хубавата Ви книга [„Скици из Лондон"]". Една от тях е посветена на ироничния разказ на А. Христофоров за това, как българските представители в Лондон „на разни преговори и конференции" пестят от „големите си дневни командировъчни пари... заплащани им, за да представят достойно българската държава пред чужденците, а не за да увеличават капиталите си или бъдещите зестри на дъщерите си", като се врат по „второстепенни хотели и пансиони", докато делегатите на други малки европейски държави... наемат цели хотели или по няколко етажа на подобни първостепенни хотели"[330]. Почувствал се вероятно визиран – и във всеки случай засегнат в бюрократичната си чест – Н. Стоянов привежда подробна справка в писмото. Отначало българските делегации („например Ляпчев, Буров, Хаджимишев, самия Стоянов") са отсядали в „Хайд Парк хотел". „След това, за да бъдем по-близко до Английската банка, м-р Вл. Моллов смени [този хотел]. В 1931 или 1932 г. с г-н Министър Председателя Мушанов се прехвърлихме наново в „Хайд Парк хотел", за да бъдем по-близо до Легацията. След това, при м-р Стефанов... Легацията ни запази стаи в хотел „Рембрандт". Оттогава, за по-голяма близост до Легацията и по же-

Н. Стоянов (вдясно)
и Н. Мушанов на
преговори по дълга
в Лондон
(12 март 1933)

ЦДА

Малко култура около
разговорите по дълга:
Н. Стоянов и
Ат. Буров в
Британския музей
(страница
от дневника
на Н. Стоянов)

лание на министъра на финансите почнахме да отсядаме в х-л „Рембрандт".“ В него през 1935 г. се настаняват и П. Тодоров и Д. Божилов, докато М. Рясков отива в „Карлтън". В Женева българските представители отсядат винаги в „хубавия *Hôtel de la Paix*", постоянни адреси имат в Париж и в Рим. Този педантичен отчет завършва с обобщение, което цели (и до голяма степен успява) окончателно да възстанови доброто *лично* име, опирайки се върху мизерията на *държавата*. „За да завърша, ще Ви съобщя един факт, който може би не Ви е известен. Не само в Лондон през Световната конференция [1933 г.], но и в Женева за сесиите на ОН, па и в другите големи конференции, почти всички присъстващи държави освен българи... вземаха хотелите отделно от командировъчните пари на делегацията. И това беше справедливо... Изключение направи българската държава в Ньой (1919 г.), когато водехме преговорите за мир и за стопанската конференция в Генуа (1922 г.), защото както в Ньой, така и в Генуа вили бяха определени от съответните държави и бяха наложени много високи цени, които не можеше да се поемат от командировъчните пари на участващите в делегациите чиновници.“[331]

На 4.3. ходихме съ г. Дурк в Брит. музей по естест. история, който има прибл. следното разпределение.

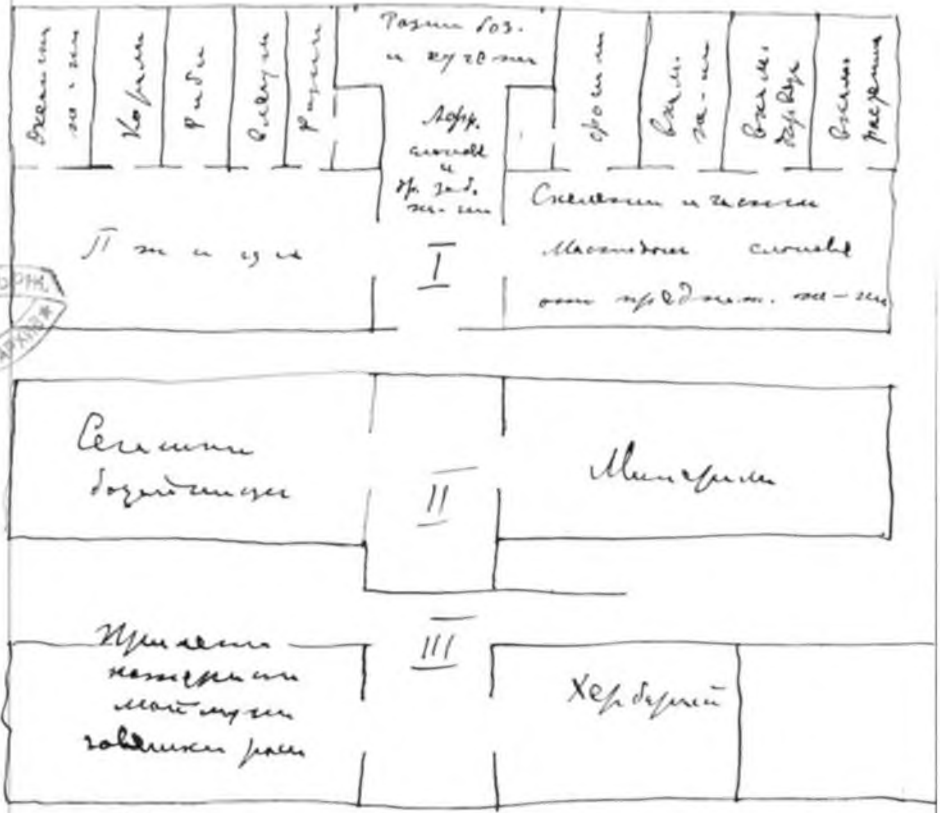
Разни боз. и кучета
Корали
Риби
Охлюви
Африк. слонове и др. зап. жи-ни
Птици
I
Скелети и части
Мастодонт слонове
от предист. вр-на
II
Минерали
III
Хербарий

Р. ДЪРЖ. ТОР. АРХИВ

На 7.3. ход. в Брит. музеум (старото здание). Той интересен съ грамадните си каменни статуи на египет. фараони, особено на Рамзес II и мумиите.

Друг израз на тези черти се намира в прецизната и студена стилистика на статиите на Н. Стоянов, която предизвикваше унищожителната оценка (споделяна в нашите разговори) на Стефан Бочев, че в тях „няма наука". Теорията там действително отстъпва на описанието, но тежката присъда идва по-скоро от контрапункта между страстния и богат език на Стоян Бочев и доловената от сина му неутрална дистанцираност на Н. Стоянов.

Характерни са и интимните знаци за „културност", поставяни в почти всички запазени дневници, където подробно са отбелязани посещенията на концерти, спектакли, музеи. Подобни отклонения (някъде твърде подробни) му доставят очевидно удоволствие, но се чувства, че те са записани повече като вътрешна санкция за достигнат духовен стандарт, отколкото като по-дълбоко общуване с изкуството. В тази си част пътните бележки оставят усещане за провинциалност, за повърхностно възприемане на западната култура, за това, че хоризонтът на чиновника не може да бъде надскочен.

Те проличават особено ясно в текст, описал (на френски език) посещение на Н. Стоянов при лейди Гроган*, представена за „голяма приятелка на България" и на българската (македонска) кауза[332]. Думата е за неадресиран, но литературно обработен фрагмент от дневник (озаглавен „Няколо страници от моя дневник"), воден по време на Лондонската конференция през 1933 г. ** и грижливо преписан на пишеща машина. Словесното упражнение изглежда опит за бягство от прозаичната атмосфера на световния монетарен конклав, миниатюра, съчинена по впечатленията и преживяванията на българин, попаднал в типично британско аристократично гнездо. Главният отчетник на държавните дългове, строгият държавен служител, проявява неочаквана сантименталност. Текстът е наситен с лирични отклонения, търсени са плакатни цветове, а резултатът е изблик на емоция при всяко споменаване съдбата на България и Македония. В няколкото странички могат да се прочетат откровения като това, че „мисълта ми летеше далече към Осогово и Беласица, сърцето беше наранено, душата обсадена от болезнени размисли, очите просълзени", или като контрапункта между зелените, спокойни пейзажи на Англия и потъналата под тежестта на робството Македония. Днес те вероятно звучат маниерно, дори блудкаво (усещания подсилени от използването на френския), но такива са емоционалната тоналност и стилистика на епохата. Впрочем, раздвоението между професионална рационалност и сантиментализъм е традиция в стопанската ни история. То присъства в следосвобожденското разминаване между икономическите цели на държавата и тези на химеричния „национален идеал". По друг начин, по-късно, го намираме в идеологизацията на целия стопански живот през комунистическия режим, когато на всеки значим

---

* Тя посещава страната след Илинденското въстание и след обявяването на независимостта през 1908 година.

** Конференцията е най-мащабното международно усилие да бъдат решени монетарните проблеми, свързани с последиците от Голямата депресия.

НБКМ–БИА

Мимолетно и щастливо докосване до македонския корен десетилетие след носталгичното посещение при лейди Гроган: Н. Стоянов в Охрид, 1942

или елементарен стопански акт се вменяваше патетично идеологическо послание.

У Н. Стоянов няма груб стремеж към постове. Но той проявява забележително силен бюрократичен респект към йерархията, подредеността и верноподаничеството. В състояние е да подари на царя свои научни трудове (1910 г.), за което получава и десетилетия съхранява специално благодарствено писмо от канцеларията на монарха[333]. Настроението, излъчвано от дневниците му от конференцията в Генуа през 1922 г., е на амбициозен чиновник, който се доказва пред началниците си. Въпреки че по-късно тази черта поизбледнява, почтителността към началството, дори официалното обръщение с „господин министър“, се запазва в интимни лични документи за преговорите. Не му е съвсем чужда и човешката суетност. В огромния архив грижливо са запазени най-различни признания – от официални награди, до лично писмо, където е наречен „българския Колбер“ и се твърди, че е най-подходящият кандидат за министър на финансите.

Служебната ревност (огледална на същата тази черта у чуждите представители) се засилва успоредно със срастването му с ДДД. Характерен е случаят с обсъждането (в края на 1933 г.) на въпроса къде да бъде поставена новосъздадената Погасителна каса♦. Позицията на Н. Стоянов е, че тя не трябва да остане при дирекцията, но ако такова мнение все пак се наложи, то директорът на дирекцията

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

следва да оглави и касата. В писмо до министъра на финансите пише: „Едно подобно огорчение ни се направи със Закона за пласиране и оползотворяване на обществените фондове, гласуван в мое отсъствие. Предвиденият в този закон комитет на обществените фондове заседава в ДДД, а председател на Комитета, по настояване на бившия управител на БНБ А. Николов, е управителят на БНБ... Едно второ такова огорчение обаче, г-н Министре, не бих могъл да понеса... Използвам случая да преповторя молбата си да се преименува длъжността Директор на ДД на Главен Директор на ДД."[334]

Административното честолюбие е типична черта на всеки излят бюрократ. Тя задейства и съответни оправдателни рефлекси, проявявали се на трите „нива на публичност", в които пребивава през двадесетте си директорски години Н. Стоянов.

Първото ниво е това на дневниците, които по презумпция са лични документи. Само по предположение, защото няма дневник, който да не е писан дори с минимална надежда, някога да бъде прочетен от друг. Ако игнорираме чисто „техническите" функции на неговите бележки (суровина за служебни доклади), те все пак остават оправдателни документи, потвърждаващи правотата на позицията по време на преговорите. В дневниците напълно отсъстват оценки за българските участници и само в редки случаи се срещат такива за чуждите. Към този род интимни свидетелства, в които се брани служебната чест, принадлежи и неколкократно споменаваното писмо на Н. Стоянов до А. Христофоров по повод неговите „Скици из Лондон". То реагира не само на пасаж, възприет като „излишно излагане престижа на държавата ни", но и срещу намека, че работи с подправени данни* . „Аз съм си служил винаги с положението на девизите, давано ми от БНБ... Кога са били нужни неверни сведения, не зная, но ако това е станало някой път и то със знанието на Съветника при банката [г. Кьостнер], който сигурно е съобщил на своите господари в Лондон вярното положение, то вината е негова. Не може да става дума за [не се чете] на верните сведения, защото те са били известни на управителя на БНБ и Министъра на финансите."[335]

Архивът пази и документи (редица от които конфиденциални), адресирани до българските власти. Нерядко те също са оправдания, като именно в тях най-ясно е излагана стратегическата и тактическата линия на преговорите по дълга. Образец в това отношение е поверителният „Доклад от Българското комисарство по репарациите до БНБ по повод обвиненията срещу Комисарството за отговорността му за блокираните през 1920–1923 г. авоари на БНБ в Германия."[336] То е отговор на обвинителна статия във вестниците „Радикал" и „Независимост", които за пореден път повдигат въпроса за обезценените в Германия активи на БНБ. Писмото обаче не е адресирано до редакциите, а е „вътрешно" изясняване отношенията и отговорностите между българските институции. В него отчетливо са синтезирани и претеглени гледните точки на всички участници в остро конфликтната ситуация. Становищата на автора присъстват дискретно, почти свенливо, с молба „да не бъдат изтълкувани в неблагоприятен смисъл, а да се вземат само като израз на мисли и заключения на един български гражданин, който не е спокоен, когато вижда да чезне организиран български труд и капитал, дето и да е той, и който желае да вдъхне известни мисли и разбирания за неговото спасяване"[337]. Н. Стоянов избягва да отговаря в печата на откровени манипулации. Дори евтината инсинуация на в. „България", приписваща на управителя на БНБ Никола Момчилов огромно учудване от уважението, оказано на Н. Стоянов при преговорите с Париба в Париж, е категорично опровергана не от директора на държавните дългове, а от Момчилов[♦]. Но клеветата е пусната и тя разяжда обществения образ на Н. Стоянов: отново припомням, че за участник в преговори по външния дълг е налице почти автоматична презумпция за виновност.

---

* Става дума за обвинението, предизвикало остър протест и от страна на М. Рясков. Споменатият вече епизод е предаден в неговите мемоари.

Да не забравяме, че държавните служители и политиците отпреди ерата на електронните медии са *пишещи* хора. Те пишат по всякакъв повод, пространно обясняват всичко, което е и което не е за обясняване. Това е част от етичния стандарт на публичните личности. Ето защо в личния архив са налице отпечатани текстове и чернови по най-разнообразни поводи – от просветителски сбирки, през официални и протоколни събития, до подготовка на позиция по предстоящи разговори по дълга. Контактите с кредиторите и първите сондажи за всяко решение минават задължително през преговарящия. Самият Н. Стоянов (както например в Стреза) е източник или проводник на принципно нови идеи. Не са един и два документите, от които става ясно, че той открехва вратичка към намерения на правителството или че се черви пред кредиторите за стъпки (на правителството или парламента), с които не е съгласен. В играта на посредничество двойните стандарти и декларации, както и съзнателните изтичания на информация (които, макар и декларирани за конфиденциални, веднага стигат до кредиторите) са неизбежни.

Най-публичната „оправдателна" проява на Н. Стоянов са станалите рутинни „отчети" за поредния кръг от преговори по дълга пред Българското икономическо дружество. В тези сухи текстове (изнасяни като реферати пред дружеството) са отразени в подробности, с учудваща днес откровеност, количествените параметри и вариантите на споразуменията. Зад равния стил на рефератите обаче живият драматизъм на събитията остава приглушен. Накрая, твърде редки са публикациите, в които Н. Стоянов от свое име застъпва позиция, отклонявала се (самоволно или по внушение на правителството) от официалната[♦♦].

[♦] Вж. *Плащът на корупцията / Извори / Външната контактна зона.*

[♦♦] Такъв е случаят с неговата статия в лондонското списание „Near East".
(Вж. *Икономическата политика и икономическото познание / Кръгът на експертите.*)

Самотата на преговарящия

Доминиращо в личните бележки на Н. Стоянов е настроението на *самота**. Фактът, че оглавява ДДД с над 150 служители и заема възлово място в държавните финанси, не променя нещата. Дали се водят от ръководител на многочислена институция или от редуцирана „група по дълга", изнесла договарянето през 1991–1994 г., преговорите по уреждане нередовни суверенни задължения остават враждебен сблъсък и тежък интелектуален труд на самотници. Тук многобройните телеграми, разменяни със София не бива да заблуждават – те издават повече дезориентация, хаотичност или липса на гъвкавост в „центъра", отколкото премислено, стратегическо напътствие за преговарящите. Не бива да подвежда и присъствието до Н. Стоянов на други български преговарящи като Ат. Буров, Й. Фаденхехт, Ст. Стефанов или дори Н. Мушанов – всеки един от тях има свой (често политически) дневен ред, а тежестта на прецизната технократска оценка по същество и без друго пада върху експерта.

Н. Стоянов персонифицира тази самота на първата си мисия в чужбина като директор на Държавните дългове. Служебната бюрокрация е запазила „опис на преписките и другите книжа", намиращи се в неговия куфар при заминаването му с българската делегация за конференцията в Ньой през 1919 година. Описът е на малък, самодостатъчен свят. В 28-те заглавия – след задължителния ориентир на Версайския договор за мир с Германия – са включени всевъзможни преписки: с разни сведения, по експлоатацията на мини „Перник" и „Бобов дол", по откупуването на жп линията Свиленград–Дедеагач, по договора с Дисконто от 1914 г. и по съкровищните бонове, сконтирани от Париба през 1912-та... Включени са бюджетни данни за 1911, 1918 и 1919. Събрани са наличните факти и правна уредба на държавните дългове – доклад на парламентарната комисия по отчета на държавните дългове за 1912–1917 г., законът и правилникът за държавните дългове, Сборник от държавните заеми от 1888–1907 г., преписки със сведения за задълженията към Германия, Австрия, Сърбия и Румъния. Има и помощни инструменти като речници и таблици за лихви. Накрая, куфарът съдържа избор на книги, които говорят за съвсем личните духовни нагласи. Освен няколко брошури на А. Яранов и броеве от френско списание (*Revue politique et parlementaire*) Н. Стоянов взема със себе си издания, които очевидно са настолно четиво. Показателно е, че това са „Стопанска България" на К. Попов, „Български държавни финанси" на Н. Сакаров и... два тома „Небесна астрономия"[338].

Агресията в сблъсъка се установява лесно от дневниците на участниците и от архивите на кредиторите. В тях са фиксирани случаи на „големи препирни", на безброй „неприятни заседания", на оскърбления, на „несъгласие по почти всички проблеми". В критичен момент (след мораториума от 1932 г.) Н. Стоянов просто записва в дневника си: „Тоя път поведението и държането на Чембърлейн никак не ми се хареса – то беше разбойническо."[339] Многобройни са случаите на ултиматуми и на заплахи за прекъсване, при изглеждащи напълно несъвместими позиции.

---

* В това той се доближава до впечатленията, споделени от друг български преговарящ – И. Салабашев.

В същото време преговарящите са откъснати от „тила" и постоянно изложени на прищевките на български институции. При разговори с Дисконто през 1923–1924 г. например, Н. Стоянов (който е в Берлин заедно с Й. Фаденхехт) съжалява за панически и неадекватни действия на БНБ, продиктувани от страх от отговорност. Той отбелязва в дневника си*, че банката „прибързала да изтегли авоарите си в марки веднага след обявяването им на 7 май [1923 г.] за свободни и че следователно не разполагаме (БНБ) с никакви средства в Германия за разплащане с Дисконто. Ако този въпрос се беше уредил преди 1–2 г., когато марката имаше суверенна стойност, то с авоарите си БНБ в Германия, главно в Дисконто, щеше да може може би да мине [...] с Дисконто. Това би било, може би, възможно и сега, ако БНБ не беше изтеглила марките по блокираната сметка. БНБ, види се, уплашена от окончателно обезценяване марките и подмамена от вдигане на възбраната..." не се възползва от „правото си да държи отговорни за загубите от обезценяване на марките [...] Германското правителство или [...] банки, [и] е прибързала да изтегли блокираните марки, което е било съвършено безполезно"[340]. По друг(и) повод(и) му се налага да преговаря от по-слаби позиции, тъй като кредиторите или „попечителите" предявяват сметката за неосъществени и половинчати „структурни" реформи, с които българското правителство се ангажира. „За финансовото положение и за финансовата администрация на България [мненията] не били благоприятни, отбелязва Н. Стоянов в пътните си бележки от разговорите с портьорите за 20 ноември 1932 г., Председателят... обърна внимание на г-н Министъра [Ст. Стефанов], върху резолюцията на Съвета на ОН от 7 октомври по повод мемоара на Лондонския комитет за следвоенните заеми... върху неблагоприятния доклад на г-н Шарон [и] слабата дейност във финансовите реформи..."[341]

Инструкции, разбира се, идват, но когато (както става често) не отчитат реалната обстановка, те само се превръщат в неудобен корсет. В много моменти българският преговарящ е принуден да стои по-скоро в ролята на говорител и четец на подготвени в София изложения за (не)платежоспособността на страната. Липсата на лична убеденост в една или друга позиция на правителствата обаче винаги се проявява. Така в разгара на разговорите с портьорите през 1924 г. се очертава възможно споразумение, при условие че българската страна направи определени разумни отстъпки. „Отидохме си много наскърбени, е отбелязано в дневника, като след толкова дълготрайни и мъчителни преговори не се достигна никакъв резултат, толкова повече че това прекъсване на преговорите може да донесе голяма вреда на България, защото дава възможност [на Париба и Асоциациите] да се откажат от всички направени досега отстъпки... Мъката ми беше много по-голяма, че не беше ни възможно, за да избегнем... риска да [дадем] 36%, за да приключим, защото последната телеграма от София [не ни] даваше (собствено на г. Бурова) никаква свобода на действие." След два дни „получи се телеграма от София, в която се казва, че ако не се постигне съгласие с 35% [за дълга в холандски гулдени] да дадем на френското правителство едно изложение за водените преговори и да се върнем." Протоколът след края на преговорите „съдържа всевъзможни противоречия [не се чете] които биха [не се чете] ако имахме свободата да предложим 36% [за дълга в холандски гулдени]"[342]*.

---

* Ръкописният текст на места е нечетлив.

Хватката на инструкциите не винаги е желязна. При първото предоговаряне на дълга след мораториума от април 1932 г. министърът на финансите Ст. Стефанов си извоюва автономия и независимост във воденето на преговорите по дълга. Това му позволява да лавира в известен диапазон и – пак по свидетелство на Н. Стоянов – да степенува възможните отстъпки, за да прокара по-важните български искания.

Случва се Н. Стоянов и да е практически дезавуиран от българското правителство след завръщането си от поредния кръг разговори. Така е през декември 1923–януари 1924 г., когато след изключително тежки разисквания приема да обсъжда напълно неприемлив за българското правителство размер на задължение към Дисконто**. В края на разговорите представителят на банката „прочете проект на един общ доклад, който приготви [ние] да докладваме на Министерския съвет... а [те] на Синдиката... В тоя общ доклад обаче бяха турени пасажи, с които ние не бяхме съгласни..." Н. Стоянов, който няколко дни по-рано заплашва да напусне преговорите, го подписва, след като включва своите възражения[343]. Няколко години по-късно, когато споразумението по казуса Дисконто най-после е на ръка разстояние, МСК припомня в свое писмо неуспешните преговори от 1923–1924 година. Тогава, „въпреки че българската делегация бе приела оценката за размера на вземанията на Дисконто, условията за тяхното изплащане не бяха приети от нейното правителство, а не биха могли да бъдат приети и от МСК"[344].

Самотата на преговарящия идва и от изначалната несъвместимост между политици и експерти, която предизвиква разбираеми напрежения. През 1925 г. например Шарло си изпуска нервите, когато членовете на българското правителство започват да нищят всяка фраза от постигнато споразумение с портьорите, намирайки навсякъде уловки. „Аз се отказах, пише той, да се срещам с трима некомпетентни и мнителни [преговарящи], каквито са министър-председателят, министърът на външните работи и този на финансите. Директорът на ДДД имаше поне предимството да познава въпроса."[345] По този повод Н. Стоянов не оправдава очакванията на Шарло да изпълни обичайната си роля на посредник между кредитори и длъжник. Но разделянето на екипа по външния дълг на две групи е съвсем типична ситуация.

---

* Става дума за ревалоризирането на дълга, изплащан след 1919 г. във френски франкове, чрез постепенното му привеждане към първоначалните условия на златната клауза. (Вж. *Кредитори и длъжник.*)

** Преговорите обсъждат висящите спорни въпроси, произтичащи от договора за заем с Дисконто-Гезелшафт, подписан през юли 1914 година.

Въпреки че политиците определят крайните решения, те в една или друга степен са заложници на експертите си[♦]. А доколко експертът ще материализира възможностите си да укроти политическите инстинкти, зависи от конкретните обстоятелства и от личностни особености. Разбира се, най-ефективна позиция се формира тогава, когато мненията и интересите на политици и технократи се допълват. В случая с Н. Стоянов противоречивостта на връзката се проявява особено релефно във вече споменавания дневник от Генуезката конференция. В него Стамболийски присъства като „политически звяр", готов на формален компромис с отсрещната страна при ясното съзнание, че няма да изпълнява поети ангажименти. Нека добавя, че още в София Стоянов организира предварително събиране на „най-видните общественици и икономисти", за да бъде подготвена българската позиция. Ядро на групата е кръгът на БИД, а сбирката е опит за неформално влияние от страна на експерта. Тук обаче Н. Стоянов изглежда отива по-далече от допустимото и отвъд възможностите си, като се опитва да изиграе ролята на *политически* медиатор. Желанието му да включи в делегацията Ал. Цанков и Н. Милев, не се осъществява, и – именно по политически съображения – двамата отказват участие в конференцията. В тази пресечна точка на интелектуални и политически мотиви, доминиращи се оказват вторите.

Подобни неуспехи, на свой ред, възбуждат егото на експертите. Тяхната роля е да очертаят периметъра на възможните решения. Ако се налага, това трябва да стане дори ултимативно. Въпреки грубата форма, твърдостта на технократа всъщност вдъхва сигурност на политика. В Генуезкия си дневник Н. Стоянов не пропуска да подчертае своите пробиви. Ревниво и скрупульозно описва малките си победи, в които успява да определи философията и параметрите на българската позиция[346]. В тях на премиера е оставено само да внесе неизбежните политически ретуши върху текстове, подготвени от самия Н. Стоянов[♦♦]. Така, пише той, въпреки нежеланието на Стамболийски да влиза в конфронтация с французите „аз развих моето гледище, че ние постепенно, в различни комисии, трябва да застъпваме репарационния въпрос... и др. ... Ако не повдигнем ние въпросите... казах аз, ще се върнем в София без никакъв актив"[347]. Стимул и гъдел за съветника е удовлетворението, че именно той определя днев-

---

[♦] Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

[♦♦] Вж. *Кредитори и длъжник.*

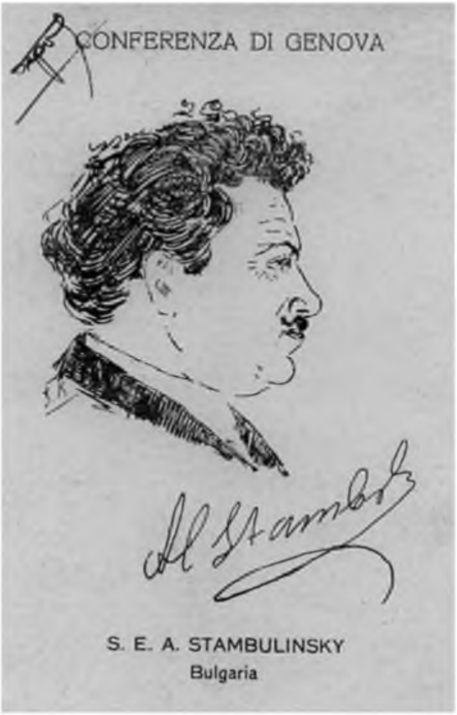
CONFERENZA DI GENOVA
Al Stambol
S. E. A. STAMBULINSKY
Bulgaria

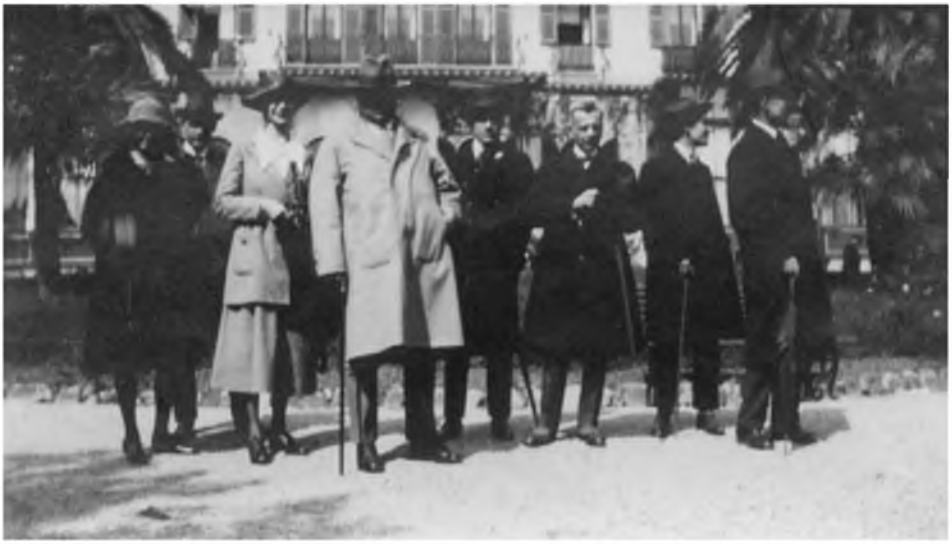

НБКМ–БИА

Политическият вожд и роякът от експерти. Ал. Стамболийски и българската делегация на конференцията в Генуа, април–май 1922. (Н. Стоянов присъства на всички групови снимки.)

НБКМ–БИА

ния ред. Затова, очевидно доволен, Н. Стоянов отбелязва, че „тези ми съждения биваха възприемани и от министър-председателя Стамболийски. (Министър Турлаков винаги беше съгласен с мене и делегацията тръгна по този път.)"[348].

Подобно покровителствено отношение ще се долови и в спомените на М. Рясков, който не пропуска да предаде думите на царя при назначаването му за управител на БНБ през февруари 1935-а. „Вие нямате нужда от никакви наставления, казва монархът. Нашият финансов министър [Михаил Календеров], който ще бъде шеф на делегацията [за преговорите с кредиторите], за съжаление не е достатъчно опитен, но Вие ще съумеете – в това не се съмнявам – да защитите българските интереси най-добре."[349]

От натрупаното в личните бележки на Н. Стоянов е ясно, че общуването му с политическата класа не е гладко. Това се долавя от тъжния запис в един от дневниците (от 1932 г.), че „държането на всички парламентарни опозиции у нас по отношение действията на правителствата е почти еднакво – винаги отрицателно. Всички действия на правителствата не се одобряват от парламентарната опозиция, всичко сторено от правителството се намира, че е лошо сторено"[350]. Позоваването на властта тук е по-скоро евфемизъм. Истината, идваща от контекста, е, че става дума за огорчението на ескперта, почувствал се отново в обичайната си самота както в битката с кредиторите, така и в тази с политиците.

Но технократският статут не го прави политически стерилен. Ако се съди по това, кога е назначен Н. Стоянов (при правителството на Стамболийски) и кой е на власт през 1932 г. (когато са писани горните редове), може да се предположат симпатии към земеделците. Те като че ли се потвърждават и през следващата 1933 г., когато в конфликт между БНБ и правителството Н. Стоянов застава зад последното. Както се отбелязва в поверителен доклад на ОН, спорът е предизвикан от натиск на земеделците за получаване портфейла на Министерството на финансите[351]. В контекста на господстващите нрави косвен признак, че Н. Стоянов носи някаква политическа окраска, са и медийните атаки, на които е бивал подлаган.

Времето на откритото политизиране настъпва едва след 9 септември 1944 г., когато след излизането от Дома на слепите за кратко може да афишира симпатии към опозицията. Отношенията му с нея не са еднозначни, като на моменти по-силна се оказва македонската жилка. В писмо от декември 1945 г. например Н. Стоянов излага на Никола Петков възраженията си срещу уводна статия в „Народно земеделско знаме", посветена на „Новата югославска федеративна република". "Ако действително имаме братска обич, отбелязва Стоянов, то Македония трябва да бъде федерация с България, а не с Югославия (или да бъде отделна държава като България)."[352] Но така или иначе, през тези години изразът на опозиционност минава най-вече през николапетковистите и по повод подписването на Парижкия мирен договор (февруари 1947 г.) Н. Стоянов влиза отново в стихията си, попадайки на въпрос от негова изключителна компетентност. Запазеното в архива му разгънато сравнение между условията на Ньойския и на Па-

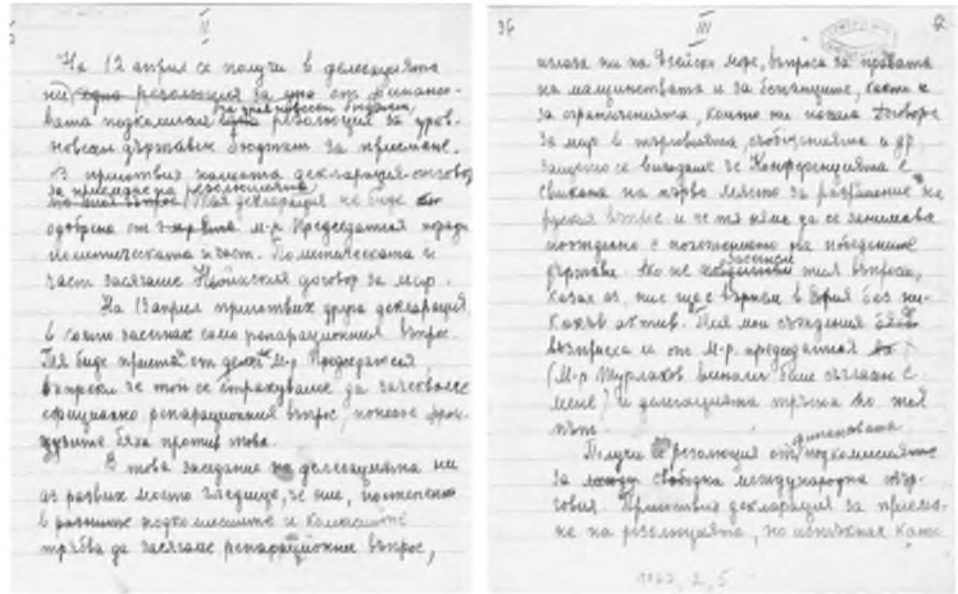

ЦДА

Бележки на Н. Стоянов по приноса му в изработване на българската позиция на конференцията в Генуа (април – май 1922)

рижкия договор, битуващо в академична* и в чисто политическа версия** , както и няколко други публикации по темата са остро критични (говори за „наказателния и несправедлив репарационен дълг“), като дори призовават за промяна на условията след внимателно проучване „затрудненото стопанско и финансово положение на България“. Н. Стоянов сякаш отново се вживява в същата онази задача за „проучване и ревизия“ на финансовите условия (на Ньойския договор), която изпълнява със страст в качеството на помощник-комисар по репарациите през 1922–1923 година[353]***.

Личната ситуация на преговарящия се усложнява и от многослойния финансов контрол, наложен на страната. В редки случаи този лабиринт засилва позициите му. При преговорите с Дисконто в края на 1923 г. например, германската банка настоява за деблокиране на намиращи се (според нея) свободни девизи в БНБ. Н. Стоянов тук може лесно да се позове на присъствието и статута на МСК, която пряко контролира както бюджета, така и резервите на емисионната институция. Наличие на скрити или свободни резерви при това положение – изтъква той – е

---

* „Парижкият мирен договор от 10. II. 1947 година“. –СпБИД, 1947, кн. 1–2. (Вж. *Сизиф II – външният контур.*)

** Споменаваната полемична статия, поместена в критикувания от него само преди година в. „Народно земеделско знаме“ (броят от 1 февруари 1947 г.). (Вж. *Сизиф II – външният контур.*)

*** Следи на обществена активност остават и в краткото му сътрудничество през 1946–1947 г. със списанието на новосъздадения Институт за стопанска рационализация.

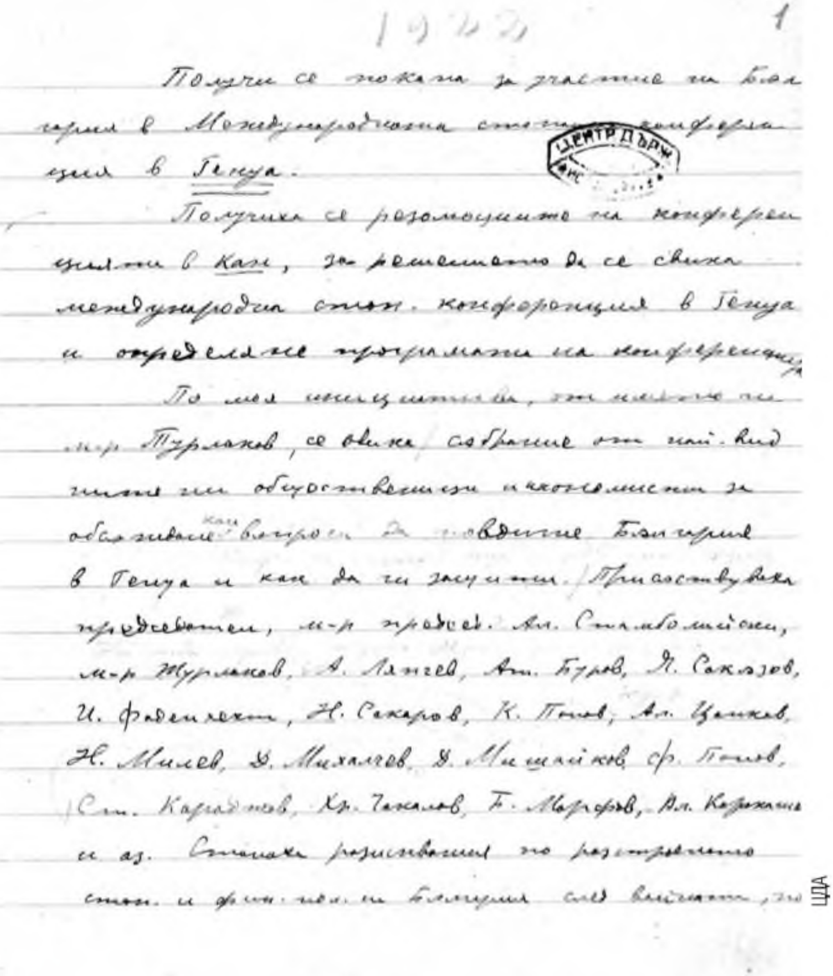

1922 1

Получи се покана за участие на България в Международната стоп. конференция в Генуа.

ЦЕНТР. ДЪРЖ.

Получиха се резолюциите на конференцията в Кан, за решението да се свика международна стоп. конференция в Генуа и определяне програмата на конференцията.

По моя инициатива, от името на м-р Турлаков, се свика събрание от най-видните ни обществени и икономисти за обсъждане кои въпроси да повдигне България в Генуа и как да ги защити. Присъствуваха председател, м-р председ. Ал. Стамболийски, м-р Турлаков, А. Ляпчев, Ат. Буров, Я. Сакъзов, И. Фаденхехт, Н. Сакаров, К. Попов, Ал. Цанков, Н. Милев, Д. Михалчев, Д. Мишайков, Ф. Попов, Ст. Караджов, Хр. Чакалов, Б. Морфов, Ал. Кожухаров и аз. Станаха разисквания по разстройството стоп. и фин. пол. на България след войната, за

ЦДА

Страници от дневника на Н. Стоянов, воден на конференцията в Генуа (април–май 1922)

просто немислимо. В преговорите комисията е използвана като щит, доколкото за външните кредитори нейните решения са по-надеждни от българските закони[354].

Но същата тази многопластовост води и до нелепи ситуации. България не може да преговаря с кредиторите си без знанието и извън контрола на МСК, което прави възможно към преговорите да се „присламчват“ представители на други репарационни органи. Така при споменатите разговори с Дисконто на българската делегация се представя лице, което твърди че „има нареждане на Репарационния комитет (по искане на МСК) да присъства при нашите преговори. Обяснихме му, че още в София аз казах на МСК, че... е неудачно присъствието на „наблюдатели“ и че Дисконто надали ще приеме да преговаря при тези условия. Той разб-

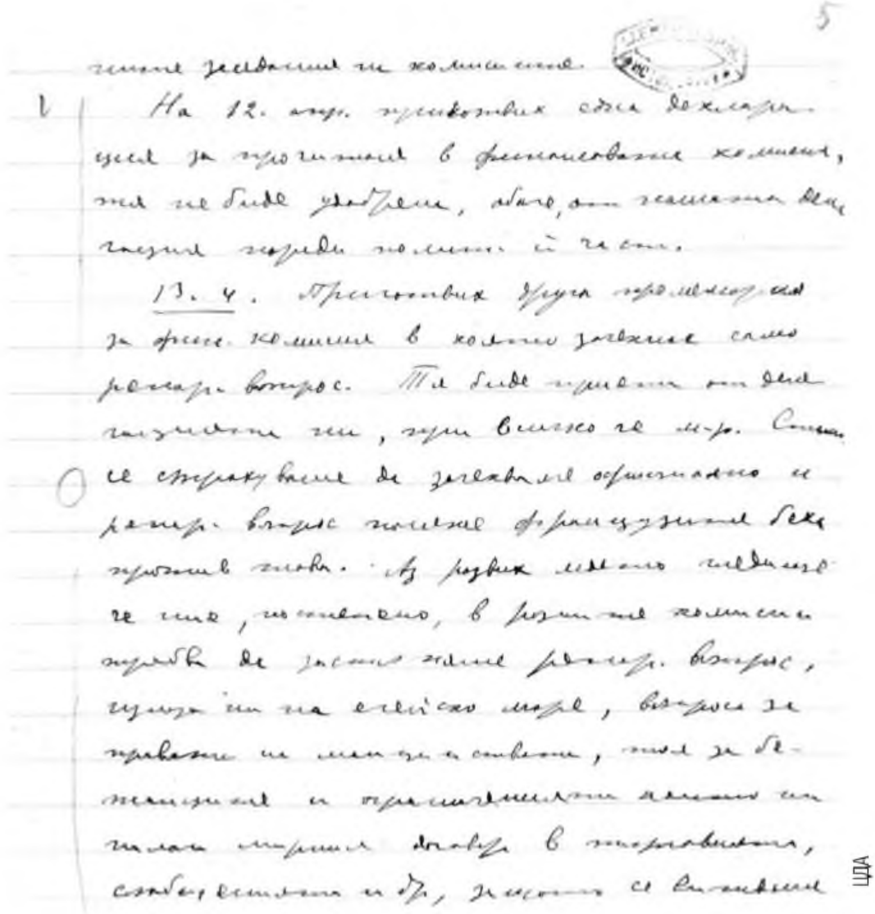

5

[illegible] заседание на комисията.

На 12. апр. приготвих една декларация за [illegible] в финансовата комисия, тя не биде уважена, обаче, от главната делегация поради [illegible] ѝ части.

13. 4. Приготвих друга промемория за фин. комисия в която засегнах само репар. въпрос. Тя биде приета от делегацията ни, при всичко че м-р. Стам. се стряскваше да засягаме официално и репар. въпрос понеже французите бяха против това. Аз разбрах [illegible] [illegible] че ние, [illegible], в разните комисии трябва да засягаме репар. въпрос, изхода ни на Егейско море, въпроса за правата на малцинствата, тоя за бежанците и приложението на някои от [illegible] мирния договор в търговията, съобщенията и др., защото се влияе

ЦДА

ра неловкостта на положението и се съгласи да потвърдим с едно негово писмо, че преговорите са вече привършени и че се явява излишно неговото присъствие"[355]. Ситуацията може да изглежда нетипична, но всъщност тя (в различни форми) е нормата в преговорите по външния ни дълг. Разликата днес е, че амалгамата между разните кредитори е по-структурирана, като функцията на координатор е консенсусно отредена на МВФ.

Атмосферата, в която потъва преговарящият, е силно повлияна от публичния тон. Дневниците на Н. Стоянов са богати на случаи, в които настроенията на кредиторите се предопределят от погрешно предадени или интерпретирани изявления на официални лица. Какафонията, създадена от неточни декларации, от прибързани, недомислени и солови изявления, от двусмислен език, е обичайна звукова среда на българската дългова политика.

Може да се допусне, че в толкова сложна обстановка посредникът е в състояние да модулира своето поведение от твърда позиция до меки отстъпки и обратно. На практика движението по целия диапазон е рядко възможно. През по-голямата част от историята ни на нередовен платец отношенията с кредиторите са в грубия регистър. Н. Стоянов оставя чувството, че двойственият характер на дълга след Първата световна война (репарации и заеми отпреди 1914 г.) раздвоява самата му личност. На непрекъснатите (макар и съпроводени от сривове и пробиви) преговори по предвоенните дългове той поддържа в общи линии неутралния тон на експерт. В същото време, при предоговарянето на репарациите, Н. Стоянов е емоционално превъзбуден. Въпреки многото спорове по „търговските“ задължения, те никога не достигат крайностите от борбата около „военните“. В обичайния дълг липсва пряката връзка с „националния идеал“, която за него, както и за повечето обществени фигури от това поколение, се изживява като екзистенциална.

В качеството си на помощник-комисар по репарациите в правителствата на Ал. Стамболийски и Ал. Цанков Н. Стоянов е ключовият експерт по задълженията от Ньой. (Титулярният комисар е политическо лице – Райко Даскалов или министърът на външните работи Н. Калфов.) На този пост бързо печели неприязънта на членовете на МСК и особено на френския представител в нея. В архивите на комисията са налице следи от конфликти, в които Н. Стоянов се проявява като обсебен от националната кауза „екстремист“.

Има поне две обяснения на тази емоционална неуравновесеност. Първата е тоталното отхвърляне на мирния договор от българското обществено мнение. Масовите настроения дават легитимност на (и подхранват) всякакви крайни искания. Те са „наркотик“ за начеващата кариера на един висш държавен служител. Сигнали в същата посока, естествено, идват и от политическата власт, която обаче често е принудена да сменя тоналността. Втора причина за необичайната еуфория е лична и е свързана с родовия корен. Оказва се твърде рисковано в конфликт, чиито пряк или косвен епицентър е Македония, главна роля да бъде отредена на македонски българин. Не по-малко, отколкото в началото на XX в., отношението към Македония след войната е тест за мъжественост.

През 1921 г. помощник-комисарят Н. Стоянов е натоварен да подготви анализ за финансовото състояние на страната. Документът следва официално да се произнесе по реалната ѝ платежоспособност и да послужи за основа при уточняване окончателния размер на репарационните плащания. Силно песимистичният доклад („Финансовото положение на България и българският репарационен дълг“) е публикуван през февруари 1923 г., тъкмо в момент, когато след продължително напрежение се очертава компромис с МСК. Подготвеният текст следователно се оказва в разрез както с позицията на комисията, така и с ясно загатнатата нова политика на Ал. Стамболийски.

Първи симптом за размразяване е българското отстъпление по основния спорен въпрос: залагането на митническите приходи като обезпечение на репарациите. Втори, по-двусмислен сигнал е отстраняването (21 януари 1923 г.) на Р. Даскалов от комисарството и временното му поемане от Н. Стоянов. Отношението на МСК към тази смяна се проявява още същия ден[356]. В протокол от заседанието ѝ е записано, че заедно със задоволството от напускането на Р. Даскалов френският представител изразява резерви към Н. Стоянов. „Той е техническият изпълнител, ако не и съветникът на следваната от г-н Даскалов политика към МСК. Именно г-н Стоянов е извършвал цялата работа на комисарството и го е правел с изразена ксенофобия, понякога даже със зла умисъл... Той търси (в статия във вестник *Temps*) да припише на комисията вината за обезценяването на лева, за бюджетния дефицит, за скъпотията, за мизерията и недоволството на българския народ. Ако българското правителство наистина сменя позицията си, първата му работа трябва да е да се разбере неофициално с МСК за избора на комисар и на неговите заместници. Г-н Шеризе би искал г-н Стоянов да остане, даже като временно изпълняващ, възможно най-кратко време."

Н. Стоянов се превръща в разменна монета и Стамболийски не се колебае да я използва. На 19 февруари МСК обсъжда представения доклад, който в политически план вече се е превърнал в архаичен документ[357]. Комисията го оценява като голяма грешка на българската страна и като документ, редактиран в духа на предишните официални позиции на правителството. Документът е определен като полемичен, „чиято цел е да въвлече [МСК] в разглеждане на подробности, за да се забавят решенията."[358] Комисията отказва да го обсъжда официално, намирайки че българското правителство неявно се отрича от неговите изводи. И за френския и за английския представител докладът се оказва огромна, но тенденциозна и излишна, работа. Шеризе записва, че „не би му направил честта дори да го изпрати на своето правителство. В него вижда доказателство, че манталитетът на българските власти не се е променил и че тяхната система на защита продължава да се опира на лъжата и липсата на добра воля"[359].

Докладът – пряко волята на автора си – действително остава двузначен репер. От една страна, в течение на дълги години, та и до днес, той се цитира като събитие в нашата стопанска книжнина. От друга, политическата му цел е напълно подменена: вместо да послужи за основа на твърда българска позиция, става символ на една изоставена политическа линия, превръща се в онзи удобен *casus belli*, който позволява отстъпление и разплитане на кризата. В края на февруари 1923 г. Стамболийски се ангажира да не назначава Н. Стоянов за титуляр на комисарството.

Само преди месец (21 януари 1923 г.), на среща с италианския представител в МСК Н. Стоянов все още твърди, че „нито той, нито който и да е друг българин може да приеме подобно решение" (за митническите приходи). Тези думи са изцяло в тона на заклинанието от Генуа, изречено пред Стамболийски година по-рано. Но в новия контекст те звучат по съвършено различен начин, защото отношенията между съветник и съветван се променят коренно. Политическият инстинкт за оцеляване кара министър-председателя да направи завой, което лишава някогашната патетична декларация на съветника от цялата ѝ сила. През 1922 г. политикът има нужда от санкцията на експерта. В 1923 г. – със смяната на ситуацията – тази санкция кънти като куха фраза.

Втори открит сблъсък между МСК и Н. Стоянов избухва година и половина по-късно, през октомври 1924 година. Отново поводът е негова (и на Кирил Попов) публична позиция за репарациите♦. Изходът този път е радикален. Заедно с идването на власт на правителството на А. Ляпчев, Н. Стоянов е отстранен от пряко участие в обсъждането на репарационния проблем. На 18 януари 1926 г. подава оставка от поста помощник-комисар с мотива за икономия на средства. Като прилежен бюрократ оставя опис на всички висящи въпроси. Затваря и моралната страна на досието, заявявайки че не е вземал никакво възнаграждение за заседанията и че заплащането му е било определено без негово искане и намеса[360].

Портретът на Н. Стоянов би бил непълен, ако се пропусне неговият позитивен образ пред кредиторите, появявал се не на едно място из тези страници. При всички сложни политически и икономически ситуации именно експертните и технократските му качества внасят необходимата за преговорите стабилност и предвидимост. Това изпъква особено осезаемо по време на краткото му отстраняване от преговорите по дълга в края на 1934-та. За представителите на кредиторите „г-дата Стоянов [и Рясков] са измежду малкото експерти, които правителството може днес да повика, за да му помогнат да излезе от неудържимото финансово положение, в което се намира. Тяхната помощ е гаранция за всички, които са заинтересовани от възстановяването на българските финанси (в частност на портьорите). Нашият министър в София трябва следователно да им засвидетелства уважение и доверие... [Н. Стоянов] е председател на Алианс Франсез. Това двойно обстоятелство няма да му попречи, разбира се, по време на официалните преговори (ако е натоварен с тях) да защитава твърдо интересите на правителството си, но той ще го прави в дух на разбирателство към портьорите и с лоялни методи на дискусия"[361].

Джентълменският респект към „противника" е характерен за една отминала – трудно мислима в днешните безлични времена – стилистика в отношенията по дълга. В нея чисто човешкият личен контакт все още има значение, а общуването оставя следи, защото се живее в *писмовна* култура. Фондът на Н. Стоянов е богат на подобни следи. Над 120 архивни единици (около 1/4) са лични писма от частни кореспонденти и от организации, като важна част е с лица, свързани по един или друг начин с дълговите преговори. Това са документи на светска учтивост, на бегъл обмен на впечатления или просто свидетелства на внимание и ухажване, в които Н. Стоянов понякога е третиран от представители на кредиторите като „наш скъп приятел". Сред тях ще се намерят например писма, разменени с полковник Ено или с Рене Шарон, носещи атмосферата и контекста на продължително близко общуване. В кратка бележка от януари 1940 г. Ж. Вато пък преждевременно оптимистич-

---

♦ Вж. подробно в: *Икономическата политика и икономическото познание / Кръгът на експертите.*

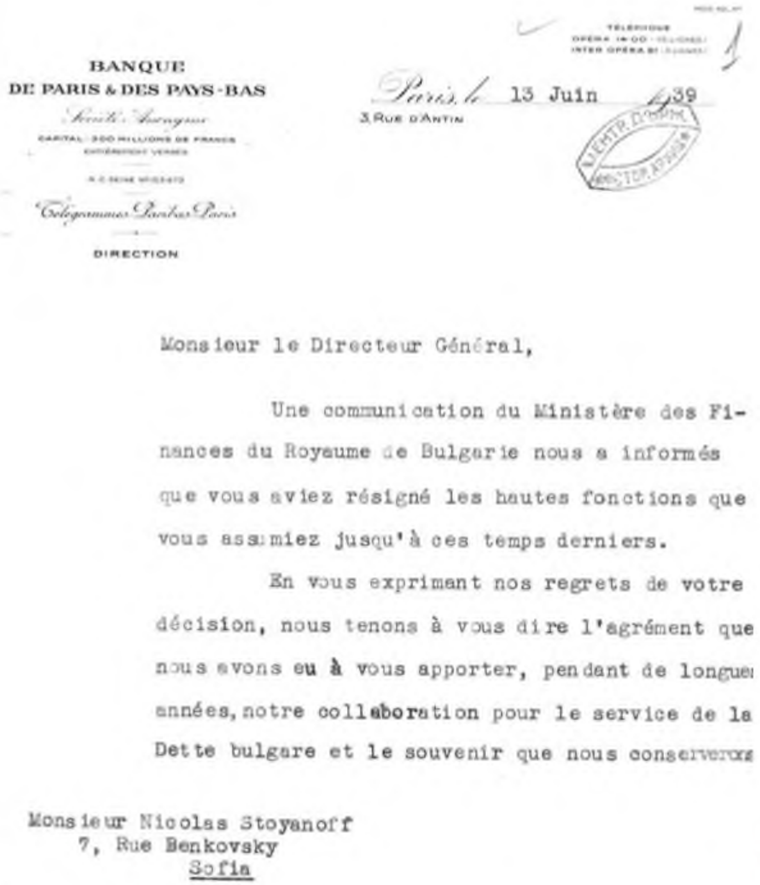

BANQUE
DE PARIS & DES PAYS-BAS
Société Anonyme
CAPITAL: 300 MILLIONS DE FRANCS
ENTIÈREMENT VERSÉS
Télégrammes Paribas Paris
DIRECTION

TÉLÉPHONE
OPÉRA 14-00
INTER OPÉRA 81

3, Rue d'Antin

Paris, le 13 Juin 1939

Monsieur le Directeur Général,

Une communication du Ministère des Finances du Royaume de Bulgarie nous a informés que vous aviez résigné les hautes fonctions que vous assumiez jusqu'à ces temps derniers.

En vous exprimant nos regrets de votre décision, nous tenons à vous dire l'agrément que nous avons eu à vous apporter, pendant de longues années, notre collaboration pour le service de la Dette bulgare et le souvenir que nous conserverons

Monsieur Nicolas Stoyanoff
7, Rue Benkovsky
Sofia

ЦДА

Знаци на уважение от партньорите: писма от Париба и от банка Шрьодер (с. 714) по повод пенсионирането на Н. Стоянов, юни 1939

но му пише (доколко ли е споделено?), че „за щастие победата на Съюзниците не буди никакво съмнение и ще спести на редица нации нацисткото робство"[362]. Запазени са писма с председателя на Балканския комитет Е. Бойл и членове на семейството му, където се докосват проблеми на преговорите. С лейди Гроган кореспондира по Хагската конференция и сключването на Бежанския заем. Чарлз Гънстън, който пише върху бланка на Комитета на английските портьори от следвоенните заеми, отбелязва в свое писмо „компетентното и твърдо отстояване интересите на Вашата страна" и си спомня с удоволствие за „съвместната им работа в Лондон по време на преговорите за българските заеми". Й. дьо Борд от ОН му изпраща за предварителен коментар доклад по въпроса на българските репарации, подготвен за организацията. С началника на политическия отдел в гръцкото Министерство на външните работи Жорж Мелас се разменят кратки учтиви бележки за

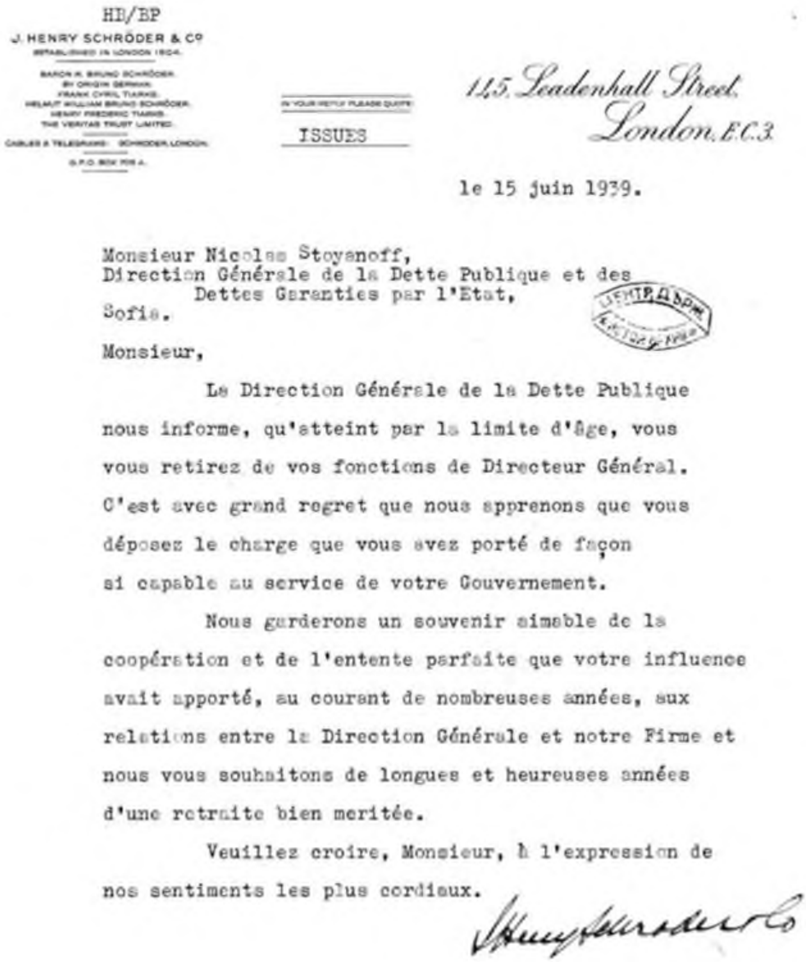

HB/BP

J. HENRY SCHRÖDER & Co
ESTABLISHED IN LONDON 1804.
BARON H. BRUNO SCHRÖDER.
FRANK CYRIL TIARKS.
HELMUT WILLIAM BRUNO SCHRÖDER.
HENRY FREDERIC TIARKS.
THE VERITAS TRUST LIMITED.
CABLES & TELEGRAMS: SCHRODER, LONDON.
G.P.O. BOX 708 A.

IN YOUR REPLY PLEASE QUOTE
ISSUES

115, Leadenhall Street,
London, E.C.3.

le 15 juin 1939.

Monsieur Nicolas Stoyanoff,
Direction Générale de la Dette Publique et des
Dettes Garanties par l'Etat,
Sofia.

ЦЕНТРАДЪРЖ

Monsieur,

La Direction Générale de la Dette Publique nous informe, qu'atteint par la limite d'âge, vous vous retirez de vos fonctions de Directeur Général. C'est avec grand regret que nous apprenons que vous déposez la charge que vous avez porté de façon si capable au service de votre Gouvernement.

Nous garderons un souvenir aimable de la coopération et de l'entente parfaite que votre influence avait apporté, au courant de nombreuses années, aux relations entre la Direction Générale et notre Firme et nous vous souhaitons de longues et heureuses années d'une retraite bien meritée.

Veuillez croire, Monsieur, à l'expression de nos sentiments les plus cordiaux.

J Henry Schroder & Co

ЦДА

преговорите с портьорите в Париж и Лондон. Н. Стоянов активно разменя публикации, рецензии, статистически данни за икономиката и за българските дългове с журналисти и с академични лица. Води взаимно уважителна кореспонденция с Анри Прост (оставил една от важните книги за стопанска България, написана от чужденец), между другото „за заслугите му към България като член на МСК". Съхранил е писма с повърхностни впечатления от посетените страни, от „служебния туризъм" и от епизодични контакти по време на мисиите му по дълга. Но с най-пряко отношение към неговите служебните контакти са специалните знаци на внимание, изпратени от насрещната страна в преговорите – през 1935 г. получава офицерски кръст на френския Почетен легион за заслугите му като председател на Алианс Франсез; някои писма специално отбелязват отстраняването и преназначаването му през 1934–1935 г.; банковата къща Шрьодер и Париба изпращат нарочни послания на уважение по повод пенсионирането му през 1939-а. Завършек на тази светска кореспонденция са писмата и документите, свързани с едно от последните публични признания към Н. Стоянов – награждаването му от френското правителство с по-високата степен на ордена на Почетния легион през 1948 година.

Многобройните писмовни свидетелства не променят основното в образа. Пред същината на дълговия проблем – въпреки интензивната кореспонденция и кипяща обществена дейност – той е самотният, оставен сам със себе си преговарящ. В крайна сметка, основната функция на подобни фигури е на посредници, които обаче не са равнопоставени на двете страни. По нищо не изглежда повърхностните „приятелски“ отношения с неговите партньори или дипломатически пресметнатите жестове на куртоазия (вероятно подхранвали тук и там приказки за вина и дори за подкупност) да са му пречели да изпълнява добросъвестно задачите си на човек от предната линия. Късният взрив на виталност около Парижкия мирен договор и почетното признание на Френската държава от 1948 г. са колкото лични, толкова и обществени гранични събития. Статията за репарациите, наложени през 1947 г., е една от последните изяви на позитивна научна мисъл по страниците на СпБИД*. А награждаването му от западна държава е само по себе си необичайно събитие във вече изолираната от студената война България. Той, впрочем, така и не прекрачва прага на френската легация, за да получи лично наградата, извинявайки се с (най-вероятно дипломатическа) болест...

Възрастният Н. Стоянов изглежда обречен на окончателна вътрешна емиграция. До голяма степен това е така, но „дълговата инерция“ е силна и не признава дори революционните смени на режими. Експертите от неговия ранг, които носят живата памет на дълга, остават уникални институции и свидетели на своето време. Макар и „радикално нова“, властта продължава да го търси за епизодични консултации чак до края на 40-те години. През 1949 г. той предоставя на Министерството на външните работи бележки по сметните отношения на България с Гърция и Турция[363], а година по-рано Икономическият институт на БАН е откупил ръкописа му „Математическо проучване на българските държавни емисионни заеми“**. След това неговият архив рязко оредява, за да се превърне в житейско бяло петно до кончината му, на преклонните 92 години, през 1967 година.

---

* Тя е съреферат (другият е на Ас. Чакалов) по доклада на Т. Калинов върху репарационния проблем. Трите експозета са направени в края на януари 1947 г., непосредствено преди подписването на договора. Те силно контрастират с останалото съдържание на списанието, вече изпълнено с безсмислени идеологизирани текстове.

** Ръкописът е използван и цитиран в изследването на Ас. Чакалов върху чуждите капитали в България. (Чакалов, Асен. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878–1944). С., 1962.)

Културата на икономическата условност

„Който дава парсата, той поръчва музиката" – тази банална и битовизирана фраза признава изконната *възмездност* на допира между пари и култура*. Пренесен към отношенията с външния кредитор, изразът резюмира онова, което надхвърля чисто финансовите рамки на връзката. А то е съществено, защото заедно с *чуждите* пари в страната нахлуват изисквания за определена стопанска политика, за смущаващи статуквото промени в национални институции, за разместванния в устоите на ежедневие, манталитет и традиции. С една дума – нова, усещана като чужда, *култура*[364].

На последователни вълни и остри спазми, условията на кредиторите моделират основни черти от облика на българската икономика. Страната не се модернизира спонтанно. Тя го прави под външен натиск, със съпротивата на вътрешната инерция, като културния шок на икономическата условност приема различни лица: стила на „правене на реформи"; ключовите стопански институции, изградени (или вдъхновени) под външно влияние; нюансите в езика и в икономическата символика. Всички тези страни образуват сърцевината на „догонващия" модел на стопанско развитие. Той, на свой ред, е само аспект от глобалната проблематика за културните идентичности, различия и общувания**♦.

Догонващото мислене е възприето рано от местните елити, което обаче не снема напрежението в процеса. Напротив, то по-скоро ги отчуждава от съществуващата местна реалност, поставяйки ги в позицията на мърморещи наблюдатели и фрустрирани посредници. Привеждам два примера на ясно формулирана типична българска визия.

Едната е държавно-просветителското, безхитростно и хвалебствено официално представяне на страната пред Лондонското световно изложение от 1907 година. На чудесен английски език, пред външния свят е направено признание на скромните ни цели. „...При опит да се създаде модерна държава от страна, която е била разорявана от векове, или при опит турска провинция да се преобразува в [независима] държава по образец на европейските, всяка стъпка ще срещне препятствия и нищо от предишното състояние на нещата не би могло да бъде използвано. В подобен случай единствената възможност е да се *заеме* от други нации натрупания от тях с дълги усилия опит и той да се *присади* в разорените земи. Разбираемо е какъв кипеж неизбежно ще последва, каква енергия ще трябва да се впрегне и как ще се наложи да се напредва с неуверени и погрешни стъпки в дело, което носи белезите на прибързаност. Точно това се случи в България, като само сравнението с изключително трудните условия, заварени от Княжеството при Освобождението, позволява да бъдат оценени положените усилия и постигнатите резултати."[365]

---

* Само за марксистката етика предоставянето на пари под условие изглежда неморално. (Вж. Тодорова, Цветана. Дипломатическа история..., с. 382.)

** Литературата в тази област е необятна. Част от нея носи характерния идентификатор на „измите" – „ориентализъм", „оксидентализъм", „балканизъм"...

♦ Вж. *Дългата перспектива*...

Втората гледна точка – на интелектуалеца – е изразена по същото време от К. Попов. Тя безпогрешно долавя основния принцип и напрежение на икономическата условност. „И новите по-усъвършенствани оръдия и машини, пише той, и новата по-усъвършенствана техника, и новите стремления и опити към модерно и интензивно стопанство – *всичко това е дело на чуждото влияние*, прокарвано у нас било чрез чужденци преселници, земледелци, било чрез частни лица европейски възпитаници, било чрез енергични агенти и търговци, било най-сетне чрез непосредствено подражание от отделните наши земеделци от масата. *Респективният държавен институт е вървял винаги в ариергарда на нововъведението* и след като е даже пречел отначало, *подчинявал се е отсетне, под мотивите на хитро приспособляющия се към условията рафиниран бюрократизъм*... И жп линии, и портовете са спасявали положението при търсенето заемите за покриване бюджетните дефицити. Тия постройки са *наложени на държавата от европейското влияние, от европейските ни кредитори*. Без тях държавата не би намерила заем в 4 от 5-те наши сключени държавни заеми."[366] Нищо в този модел не се е променило, защото България е в перманентно устройване и преустройство. Въпросната логика, възприета в началото на XX в., достигна своя връх в присъединяването към ЕС едно столетие по-късно.

Такава, впрочем, е картината и навсякъде наоколо. До Първата световна война „Балканските страни [с изключение на Румъния], пише Костас Костис, рано или късно показват, че са неспособни да се реорганизират според изискванията на световната икономика и политика. В крайна сметка те са принудени да се подчинят на външен икономически контрол. Само чрез него се оказва възможно създаването на институционалната рамка, необходима за достъп до външни капитали, за осигуряване на тяхната доходност, и за елементарно управление на държавните ресурси. Казано накратко, промяната в държавния апарат изглежда не е присъща на самата държава – динамиката е породена от външни стимули и се нагажда към тях."[367]

Реформите: всичко става с натиск отвън

„Правенето на реформи" под натиск отвън е от натрапчиво завръщащите се сюжети през първия български капитализъм. Той е дотолкова натрапчив лайтмотив и за стопанската ни политика от последните 15 години, че днес се е превърнал в общо място за масовото съзнание. „Влизането в Европа" му придаде твърди рамки, институционални форми и площадна откритост.

Докосването до този сюжет става по най-различни поводи в книгата, но в следващите страници е непосредствен предмет на разказа. Канавата се дава от трудния и особено поучителен път на „структурните" реформи по време на депресията*. Между войните „модернизаторската икономическа условност" е особено мащабна. Поставените пред страната искания, свързани с външните дългове и репарациите, вече имат всеобхватен характер, като се превръщат в инструмент за налагане на цялостен стопански модел. Те открито и органично примесват нормативните изисквания към администрирането на икономиката с налагането на идеологически виждания и с опити за дълбоки институционални промени.

През 20-те и особено през 30-те години кристализира първообразът на архитектурата на съвременната икономическа условност. Оформя се разделението на труда между официалните институции (тогава ОН, днес МВФ и Световната банка), наблюдаващи „структурните реформи", и частните кредитори (тогава портьорите, днес Лондонския клуб), които срещу тази комисиона договарят редукция на дълга. Именно тогава България развива специфична *култура на реформите*, с цялата сложност на присъщите ѝ отношения, символика и политика. Най-ярките епизоди, в които тя е изкована, са свързани с МСК (особено законът за ограничаване на паричното обращение от 1922 г.) и с лавиранията по време на депресията.

Структурни реформи срещу намаляване на дълга (1932)

Естествена начална точка е периодът около обявяването на частичния мораториум през април 1932 година. В интензивните контакти с кредиторите, които предшестват събитието, от дневния ред не слиза въпросът за по-дълбоки средносрочни реформи. Фонът е световната криза, като за участниците и от двете страни е ясно, че без структурни и институционални промени в българската икономика няма да се мине. Паралелните им оценки за обстановката не се различават съществено.

В края на 1931 г., според Ж. Вато, прекъсване на плащанията е неизбежно до няколко седмици. Той смята, че бюджетно равновесие все пак е достижимо, в случай че се даде ход на начената фискална и административна реформа[368]. Резултатите на търговския баланс (главно благодарение ограниченията на вноса) също се приемат за сравнително задоволителни. Но състоянието на платежния баланс не позволява да бъдат посрещнати падежите по дълга. По принцип смекчаване на ликвидния проблем е възможно само чрез отпускане на краткосрочни аванси отвън. „Розовата" прогноза е, че след година България ще получи и дългосрочно финансиране под формата на заем или продажба на държавни активи. Очакването на нов кредит в условия на крайно свит капиталов пазар и затварящи се в себе си икономики обаче е очевидно прекалено оптимистично. Затова Вато го гарнира с перспективата за екстремална икономическа условност – евентуалният заем да бъде отпуснат на траншове; пълна гаранция, че ще се избегне използването му за текущи бюджетни нужди; осигуряване на нови данъчни приходи. Тоталната зависимост и стриктният контрол на суверенния длъжник се приема за нещо разбиращо се от само себе си.

---

* Общият контекст на ситуацията вече беше разгледан. (Вж. *Прагът на кризите*.) За подробен фактологически преглед на събитията през този период вж.: Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход. С., 2001.

В излезлия почти по същото време официален доклад на комисаря на ОН в София отсъства дори и леката благосклонност на Вато. Основният акцент, в много остър тон, е поставен върху фискалните проблеми и източниците на бюджетния дефицит[369]. По-разгърнати констатации в същия дух се правят в анализа на ФК за финансовото състояние на България от края на януари 1932 година[370]. Тези документи очертават една – според тях – *погрешна* бюджетна политика и на структурни неравновесия във фискалната система като цяло. Изводът е, че се налагат спешни реформи – увеличаване на данъчната събираемост, промени в Храноизнос, в пенсионния фонд, премахване на скритите данъчни облекчения.

Същият разказ тече и по другото трасе на външния дълг – разговорите между правителството и предвоенните кредитори. Аргументът на българската делегация (Н. Стоянов) при преговорите от януари 1932 г. е пълната невъзможност редовният бюджет да посрещне текущите разходи и – следователно – да обслужва заемите. Българската теза за навън е, че повишението на данъците е достигнало предела си и повече не представлява възможен ресурс.

Забележителното в случая е, че външните послания и оценки за ситуацията се покриват изцяло с позицията на българския финансов министър Стефан Стефанов. Неговият доклад до министър-председателя от 14 декември 1931 г. е един от най-красноречивите документи за ролята на местния партньор в механиката на икономическата условност[371]. Той е писан в началото на мандата на Народния блок, спечелил изборите през лятото на същата година. Както винаги в подобни случаи, новодошлата на власт бивша опозиция няма задръжки в критиката към предишния режим, което ѝ позволява да възприеме език близък в остротата си до този на кредиторите. Но тук има и очевидна вътрешна убеденост, придаваща по-голяма автентичност на еднопосочните диагноза и предлагана терапия. На Ст. Стефанов е ясно, че двата ключови проблема са бюджетът и платежният баланс. Той ги степенува така, както и ФК, определяйки фискалните затруднения като тежко наследство и поле за реформаторство, а девизната неплатежоспособност като практически непреодолима. Разликата идва от трансферния проблем – „възможното увеличение на вътрешните приходи чрез нови закони или изменения на досегашните се налага, но то [в контекста на разпадналия се златно-девизен еталон] ще помогне само на бюджета, не и на платежния баланс“[372].

Мрачната фискална картина подхваща същите онези сюжети и квалификации, които присъстват в докладите на ФК. Тя е подсилена от усърдието на наскоро застъпилия министър, „откриващ“ (както винаги) извънредно тежко заварено положение. Изредени са добре познатите проблеми с извънбюджетните задължения на държавата, с преплетената система на фондовете и скритите дефицити, с „разхлабената държавно-финансова дисциплина на разходите". Скритият бюджетен дефицит е от 2 млрд.лв., при общ размер на разходите от около 6–7 млрд. – „положението на държавното съкровище и на бюджета е *в пълен хаос*". Установено е и прикриването на информация от предишното правителство. „Да се следи днес само от формалния бюджет за положението на държавните финанси и тяхната перспектива е *съвършено погрешно*"[373], пише министърът. Официалните данни са абсолютно подвеждащи, а контролът върху разходите идва „след ангажиментите", което го прави напълно илюзорен. Живяло се е „на открито", вересиите са изплащани от външните заеми, те са бързо изядени, и после финансовата дупка отново е зейнала. Това е накратко диагнозата, която по нищо не се различава от многократно записваната в документите на ФК и на комисарите в София.

Министърът обвинява предишната власт в изкривяване на картината и с платежния баланс. Той подхваща аргумента на Вато, твърдейки че „всичко се е преценявало въз основа на търговския баланс, който далече не може да служи за база, тъй както се изготвя и изнася... Когато търговският баланс е бил с един милиард активен, за същия период платежният баланс е бил един милиард и повече пасивен. И това не е правело впечатление даже? Въобще в тази област се е живяло *в пълно неведение.*"[374] Платежното положение на страната е не само „несравнимо по-тежко" от представяното, но проблемът е и „несравнимо по-важен и по-труден за разрешаване, отколкото държавните финанси[375]... Главната и основна мисъл, която искам да подчертая с настоящото изложение е, че държавно-финансовото и народностопанското положение, както и платежният баланс далече не са такива, каквито са изразявани досега чрез бюджетни и други официални данни и че положението е много по-тежко"[376].

Не е задължително пряко внушение от страна на Вато, Шарон и останалите изпълнители на икономическата условност, за да може един разсъждаващ с главата си финансов министър да стигне до очевидната перспектива. В доклада на Ст. Стефанов предстоящото частично прекратяване на плащанията по външния дълг е записано съвършено ясно, и то без разсъждения по евентуални химерични заеми. Отхвърлено е и изкушението от палиативно решение *ad hoc,* каквото би било продажбата на част от златния резерв. По този повод той фиксира позиция, която ще остане непроменена през цялата криза: тези 1.6 млрд.лв. в злато, предизвикващи „толкова много завистливи очи в странство... трябва да пазим като зеницата на окото си. Повторим ли грешката от 1919 г.*, ще бъде непоправима катастрофа и окончателно загубване базата за стабилността на българската монета"[377]. Отворен е единствено пътят на моратериума. „Останали днес на девизни постъпления само от износа, които по стойност систематично намаляват поради ниските цени на експортните стоки, и при пресъхнали други източници, заеми и чуждестранни банкови кредити, да плащаме анюитети и лихви, репарации, текущи и минали външни задължения на народното стопанство и държавата, *ще бъде трудно изпълнимо...* За да свързваме платежния баланс, трябва да намалим много плащането на външните заеми, за да може да се поддържа макар ограничено животът в стопанството[378]... Ако не се вземат спешни мерки за платежния баланс, *„последиците са страшни"*[379]. Заключението, че „е невъзможно да останем редовни по външните платежи, без да спънем държавния и стопанския живот", е категорично. Това предполага „веднага да се сложи пред Министерския съвет въпросът да се искат от портьорите чрез ФК в Женева улеснения и отстъпки за плащанията по външните заеми... При днешната световна конюнктура, при тъй голямото спадане книжата по заемите, може ли да продължаваме да плащаме напълно анюитетите, които отговарят фактически на над 30% лихва върху днешните им борсови курсове? Може ли да се счита за удържимо едно *тъй анормално положение*? Особено за ревалоризацията от 1926 г. на предвоенните външни заеми, без да се иска ревизия на тях по същите причини? Ние слагаме въпроси и ще искаме настоятелно тяхното обсъждане и решение, като считаме, че България не е в състояние да продължи да плаща напълно. Само при улеснения и отстъпки, тя ще може с големи усилия да превъзмогне удовлетворяването на вътрешните си нужди и тъй намалените външни задължения."[380]

---

* Използването на златния резерв за текущи нужди. През 1919 г. с 40% от него е закупено брашно от Америка.

През март 1932 г. неизбежността на предстоящия мораториум вече е призната открито и от всички в ОН, където кристализира техническото решение за 50% редукция на плащанията. В решаващия доклад на ФК от 29 март се констатира, че при създалата се ситуация трансферът не е възможен и че временни отстъпки от всички кредитори са неизбежни. „Този извод отчита интереса не само на България, но и този на кредиторите – интересите на двете страни не се противопоставят. Кредиторите са посъветвани да не притискат много силно длъжника в затруднение. От друга страна, България може само да спечели от поддържането на кредита си с всички възможни средства."[381] За отстъпка са узрели и британците, чийто пълномощен министър в София докладва, че „е в интерес на кредиторите да се съгласят на известно временно облекчение." Вярно, той се аргументира с по-силно обобщение – един едностранен мораториум би активизирал *„вредния навик на българина да не плаща дълговете си...* [При сериозни гаранции за обслужване] *този полуориенталски народ може да се извади от азиатското блато и след известно време да придобие добри навици отново [да плаща]"*[382]. Официалните признания идват едва след като в средата на март България обявява едностранно, че прави последното си редовно погашение.

И така, принципното решение за мораториум узрява у ключовия български посредник още в края на 1931 година. По-важното в случая е, че заедно с това у него узрява и разбирането, че *структурните реформи са неизбежната цена за намаляване на дълга,* което е и философията на кредиторите. Изложението на Ст. Стефанов (както и следващите му доклади) е написано с необикновена острота и страст за един бюрократичен документ. То е изпъстрено с риторични обрати и дори с графични акценти чрез често отпечатване с едър шрифт на най-важните тези. Патетиката на доклада сгъстява краските, за да проповядва по-добре реформизъм. Още в този документ се чувства желание да се отиде отвъд „шаблонните ежедневно препоръчвани формули за икономии и съкращения“, говори се за „една програма на основна реорганизация и творчество по всички посоки“, за „основна реорганизация на бюджета“ и изготвяне на „общ финансов план“, иска се „обща стопанска политика съобразно днешните и утрешните условия“[383].

Всичко това са типичните атрибути на реформаторския език, задължително включващ заклинания за „творчество“, радикалност и цялостност (програмност). В този първи доклад въпросните атрибути започват да се очертават както в заключението, така и в набора от конкретни мерки, изписани в приложение. Някои от тях посягат на дълго установено статукво, като например исканите промени за пенсионната система, за мини „Перник“ (ограничаване на тяхната автономия), за административното деление и в образованието[384], призива за борба с „чрезмерната контрабанда“, въвеждането на предварителен бюджетен контрол на разходите, контрола върху фондовете, ограничаването на протекцията на индустрията, „реорганизацията“ на кооперациите и на водните синдикати... Чисто бюджетните мерки са по-конвенционални – вечният припев за съкращаване на разходи, както и увеличаване на приходите чрез законодателни промени, т.е. отново с някакви реформи. По-съществени са намеренията за промяна в процедурата по съставяне на бюджета (от традиционното „отдолу нагоре“ в „отгоре надолу“, т.е. да се дадат повече права на Министерството на финансите) и за засилване на финансовата дисциплина чрез серия ревизии на държавните и кооперативните предприятия.

Вижданията на Ст. Стефанов са основа на класическа стабилизационна програма, каквато на България се налага да изработва нееднократно. За разлика от друг път обаче, в този случай дилемата между „постепенност“ и „еднократност“ не стои. Мисли се за „стабилизиране завареното положение“ чрез мерки, които могат да бъдат единствено бързи, спешни, безотлагателни, без колебания, като „*всяко отлагане и отклонение... води страната неминуемо към стопанска разруха*“[385]. По всички правила на реформотворчеството се търси използване на положителната следизборна инерция („влиянието на днешните настроения и по-добри още условия“). Правилно се разбира цената на нерешителността – „всяко забавяне ще затрудни... прокарването [на мерките] и ще бъдат неминуемо променени условията... от гледището на психологическото удобство... Това, което днес се отлага, утре ще се наложи, но ще бъде късно“[386].

Тази философия носи ясните белези на „шоковата терапия“, срещнала ожесточена съпротива и неразбиране в началото на прехода. Тя не е приета нито обществено, нито политически и в началото на депресията. Още в изложението от декември 1931 г. Ст. Стефанов дава да се разбере, че е изолиран в кабинета. По-късно този мотив постоянно ще се засилва. Програмата „е възможна, пише той, само след едно общо съгласие за констатацията на положението и изгледите за утре, пред което е изправено правителството и която за жалост *малко се знае и слабо се чувства*. Върху тая констатация трябва всички да сме съгласни, иначе полаганите усилия ще отидат напразно"[387]. Самотата му в правителството се чувства и в честите театрални позовавания на личен дълг или отговорност, с които търси да подчертае различие с останалите политиканстващи членове на кабинета. „Министърът на финансите, пише той, е длъжен на време да осведомява, както и да посочва необходимите конкретни мероприятия съобразно духа и нуждите на времето, особено при днешните изключителни обстоятелства."[388] Бързо се заговаря за напускане, като Вато отбелязва заявление на министъра, че „би предпочел да си подаде оставката, отколкото да продължи старите грешки", направено именно когато е изготвян споменатият доклад[389].

Средищното положение на местния преговарящ – ако е съвестно и последователно защитавано – го обрича на изолация. За да осъществи полезен контакт с кредиторите (и чрез тях с капиталовите пазари), той трябва да развива „култура на рестрикциите" и да говори на език поне близък до този на външния свят, което го конфронтира с непосредственото политическо обкръжение и с корпоративни интереси.

Тази култура може да е изградена по вътрешно убеждение, но по-често тя се кове и прониква именно при общуването по повод икономическата условност. От многото примери ще спомена само дребен, но показателен, при който в течение на месец БНБ е принудена да ревизира свое решение, взето под натиск. Думата е за обсъждано през август 1931 г. евентуално повишение на сконтовия процент от 8.5 на 9.5 или 10 процента[390]. Управителният съвет на банката поставя на разглеждане въпроса не като своя воля, а като „препоръка на Техническия съветник г-н Вато". Цялата аргументация е приведена също от негово име, без никакъв коментар. Тя се свежда до опасностите от рязко намаляване резервите на БНБ, тенденциите в лихвите на частния сектор и в чужбина, и нуждата от защита на паричното покритие. „Предвид гореизложеното" съветът предлага решение за промяна на лихвата. Тук обаче „стават обширни разисквания", в които „членовете от съвета, представляващи разните стопански съсловия на страната*, се изказаха категорично против увеличението на сконтовия процент в днешния момент". Не привеждам доводите им, стриктно изложени в протокола в 11 пункта. Те следват – както трябва да се очаква – ясно изразени съсловни логика и интереси, а лихвата в крайна сметка остава непроменена.

Точно след месец е обявена историческата девалвация на английската лира и трябва да се реагира веднага. Живко Бурилков фактически преповтаря пред Управителния съвет вече познатите аргументи на Вато, но този път без смущение ги докладва от свое име. Той изтъква „стеснението на международния паричен пазар след суспендирането на златния еталон в Англия и последвалото повишение на сконтовите проценти в повечето европейски страни... голямото намаление на девизните резерви на Банката... настъпилото повишение на лихвите на местния паричен пазар"[391]. Външният авторитет е вмъкнат в по-друга тоналност. Протоколът фиксира как „[отново] след обстойно обсъждане на въпроса, при което се изтъкна, че *по мнението на техническия съветник повишението на сконтовия процент се налага и като предварително условие, за да се разчита и на някои валутни кредити от чужбина*", сконтовият процент единодушно е повдигнат на 9.5%, а лихсата по авансите на БНБ – на 10.5 процента.

---

* По тогавашното устройство на БНБ в Управителния ѝ съвет са представени водещите корпоративни групи.

Подобни, по-деликатни или по-груби, отърквания и „закръгляния" на позициите са ежедневие. В своята цялост те дават пълт на универсалната формула – *редукция на дълга срещу засилени икономическа условност и реформи**.

В драматичните месеци, предшествали българския мораториум от април 1932 г., формулата бързо си пробива път. На съвещание в Париж Шарон твърдо декларира, че ако се наложи намаление на трансфера, контролът върху българските финанси трябва да е драконовски[392]. А няколко дни по-късно ФК е още по-директен: „подкрепата му ще бъде дадена само срещу реформи и при такъв контрол, който той счита за необходим"[393].

Ариергардните боеве, последвали мораториума, са описани другаде♦. Важното тук е, че изходът от кризата минава през все по-засилена „структурна" икономическа условност. Докладът на ФК от 29 март 1932 г. е програмният документ на средносрочните реформи и на финансовата стабилизация в България. Частните кредитори, от своя страна, приемат принципа, че „освободената" част на левовия трансфер може да бъде използвана за саниране на българските финанси под контрола на комисаря на ОН. Основните зони, подлежащи на реформа под външен натиск и контрол са добре идентифицирани. В проблем фетиш очертават преди всичко фискалната система на страната и свързаните с нея просрочия и дефицити.

Една програма за структурни реформи – „Планът Стефанов" (1933)

След 1932 г. сблъсъците по повод хода на реформите в България се учестяват. Те съпътстват практически всяко предоговаряне на условията за плащанията по дълга, което се случва на всеки шест месеца. Поредното обтягане на отношенията настъпва след февруари 1933 г., когато горещите точки са непроменени – значителен бюджетен дефицит, остър ликвиден проблем на Съкровището, нерешим казус с трансферите по външния дълг.

В своята динамика (и разрешение) кризата предвещава днешните отношения на страната с кредиторите и международните финансови институции. За разлика от прецедента през 1932 г., решен по спешност и „в движение", обтягането на отношенията през пролетта на 1933 г. протича „по-организирано", по-персонализирано, и в обхвата на едни по-ясни общи концептуални рамки.

---

* Докато през 30-те години ФК и ОН са само гарант на част от заемите, то днес МВФ е едновременно заемодател и носител на икономическата условност.

♦ Вж. *Кредитори и длъжник / Разломът на мораториумите*, както и SAEF 33651, Писмо на ФК до българското Министерство на финансите, 7 юли 1932.

В архивите на френското Министерство на финансите попаднах на изключителен документ – строго поверителен доклад на Вато до ФК за икономическото положение на България към февруари 1933 година[394]. Необременен с дипломатически условности, Вато назовава нещата и хората с имената им, на места тонът му стига до драматизъм, изложението преминава в сегашно време, което създава впечатление за задъхано състезание с хода на събитията. Действащите лица са обичайните – безотговорни политици; „носители на здравия финансов разум" (поради познаване на ситуацията или контакти с външния свят); международните кредитори. Интригата се развива на фона на остра финансова криза и нерешителност за реформи.

Още преди гласуването на бюджета ФК е предупредил премиера и министъра на финансите, че в него са налице съществени резерви, че в предложения си вид той е неизпълним и прекомерно оптимистичен. Три са инвентаризираните най-остри проблеми. Първи е сривът в постъпленията и събираемостта от преки данъци поради „очевидната неспособност на администрацията и съпротивата на данъкоплатците, които очакват нови облекчения или залагат на безсилието на фиска"[395]. Свиването на доходи води до натрупване на данъчни просрочия, източниците от други фондове са изчерпани, „фискът не е прибавил никаква компетентност и лостове за въздействие, нито данъкоплатецът – воля да плаща"[396]. Втори проблем е, че фактически не е извършено реално съкращаване на разходите. „Тази констатация не учудва, когато разберем, че всяко съществено намаление изисква дълбоки реформи като приемането на нова образователна система, прекрояване на администрацията, свиване на военните разходи..."[397] Накрая, правителството съставя нереалистичен бюджет. Неговото финансиране е възможно само с цената на просрочия към чиновниците, армията и пенсионерите.

При задълбочаващите се финансови проблеми ОН радикализира позицията си и правителството е принудено да прецизира своята програма, за която все повече се говори като за *„плана Стефанов"*. Според Вато, проектът започва да се подготвя от министъра на финансите през октомври 1932 г., но както видяхме, носещата му конструкция всъщност е налице още през декември 1931 година. Внасянето е постоянно отлагано „поради правителствени кризи, продължителни дискусии по вътрешнополитически проблеми, недостатъчна „възприемчивост" на кабинета и пр. През този период Комисарят направи всичко възможно, *включително натиск върху изпълнителната власт за изготвянето и подобряването на плана*". Той направо внушава известен брой конкретни мерки, оформени като „Елементи от един план за финансово възстановяване"[398].

Това, което през 1931 г. е само усещане за изолация на реформатора в правителството, през следващата година и половина се развива в партизанска война. Докладът на Вато много ясно посочва променящата се линия на конфликта.

Самото именуване – необичайно за българските нрави – на плана подчертава самостоятелната, „авторска" позиция на Ст. Стефанов. Тя противостои на отсъстващата политическа воля у останалата част от кабинета, документирана в наблюденията на комисаря. Той обяснява неспособността на властта да реши финансовите проблеми с коалиционния характер на правителството, „дошло с демагогска кампания" и продължило да наддава в същата посока с обещания за намаление на дълговете, подготовка на извънредни закони, разхлабване събирането на данъците и дори (връх на безотговорността и лошия тон за един французин) евентуално девалвиране на лева. Правителството „предизвика или допусна всякакви посегателства върху кредита на държавата„[399]. Усилията на ОН да формализира някаква стабилизационна програма се сблъскват „със силата на инерцията, която много често прилича на недобронамереност[400]. ...Постоянно отричане и безразличие, това е възприетото от кабинета поведение... пред финансовата опасност." [401]

В описаната атмосфера, финансовият министър е посочен като изключение и човек, който проявява чувствителност, близка до тази на външните „фактори". По преценка на Вато, в българския пейзаж се откроява само една фигура, която може (поне отчасти) да говори на езика на ФК: Ст. Стефанов „засвидетелстваше определено разбиране, но беше безсилен да накара своите колеги да осъзнаят ситуацията"[402]. Той е противовес на повечето министри, както и на премиера, опитващ се постоянно да балансира. Н. Мушанов е определен като „абсолютно некомпетентен" във финансовата област[403] и без усет за ситуацията. Той „изглежда желае да подкрепи със своя авторитет приемането на някои спешни мерки... които ние предложихме... [но] все още отказва да признае значимостта на усилието, което предстои"[404].

Водените многопосочни престрелки са онагледени в епизод, скициран накратко от Вато и засягащ конфликт по финансиране на дефицита. На това място текстът приема репортерска стилистика, за да отрази „на живо" събитията. Като действащ персонаж тук се включва и управителят на БНБ, заел естествената за функцията му посредническа позиция. „На 13 февруари, докладва комисарят, финансовият министър отива в БНБ и пита управителя дали, изправен пред ясна правителствена програма за икономии и за нови приходи, би се съгласил да „сконтира"... незабавно на хазната 500 млн.лв., което би позволило да се изчистят част от просрочията към чиновниците и армията. Г-н Момчилов отказва решително и ни уведомява открито за случилото се, което ни позволява да реагираме бързо и остро. Още на другия ден обаче си даваме сметка, че не става въпрос за изолиран опит, а за идея, одобрена от някои членове на кабинета и защитена почти публично от някои висши чиновници като например Директора на ДД [Н. Стоянов] и Главния секретар на Министерството на финансите..."[405]

В политиканско отношение ходът се оказва прозрачна маневра на БЗНС – коалиционните партньори на демократа Ст. Стефанов просто си правят сметката да превземат Министерството на финансите. „Разбираме, че земеделците в кабинета, като считат условията благоприятни, за да засилят присъствието си в правителството, се опитват да получат Министерството на финансите, за да провеждат паричната политика, записана в тяхната програма." Откъм съдържанието си, епизодът демонстрира обичайните нагласи да се посегне към емисионната банка като към последен, но сигурен ресурс на правителството. Начинанието не е невинно, предвид въпросната "монетарна доктрина" на земеделците, предвиждаща „на първо място обезценяване на лева с около 50%". А според разтревожения Вато, Мушанов „изглежда е изкушен от някои наивни и користни теории, представляващи инфлацията като стимул за съживяване на икономиката". Налага се комисарят непосредствено да се включи в ограмотяването на премиера. „В съгласие с управителя на националната банка ние излагаме [на Мушанов] нашите възражения, подчертавайки опасността от подобни машинации при наличието на бюджетен дефицит, на краен недостиг в държавната хазна и на уязвимост на държавния кредит. Тръгваме си с увереността, че той е възприел някои елементи от нашия контрапроект, отнасящи се до бюджета... Ние не можем с положителност да знаем дали атаките срещу устава на БНБ ще се подновят, заключава Вато. Два сериозни проблема, във всеки случай, остават: обемът на просрочените плащания към чиновниците и армията, без да забравяме пенсионерите; невъзможността да се намери краткосрочно решение."[406]

Констатираното от представителите на ОН присъства и в доклад на министъра на финансите до премиера през същия този март 1933 година. Освен отчаяните оценки за стопанското положение, той многократно засилва усещането за изолираност и безсилие на първото му изложение от декември 1931-ва. След близо две години на власт изчезва и ресурсът за прехвърляне отговорността върху предишното управление. Стефанов заявява, че бюджетните проекти на министерствата „закъсняват без причина, въпреки нееднократните ми писмени и устни напомняния"[407]. Продължава да не е изяснено и „действителното положение" по ресори, за което той „отдавна настоява". Докладите му не се разглеждат подробно, обсъждането на предложената от него „финансова и стопанска програма" се забавя прекомерно. Положението „все повече се изпуска", а „текущата работа, както се извършва в Министерския съвет с нескончаеми компромисни решения, не може да продължава"[408].

„Планът Стефанов" е представен на правителството на 15 февруари 1933 година. Той се оказва прекалено силен за популистки кабинет, притиснат от всеобщо брожение. При обсъждането министърът заявява, че ще подаде оставка, ако планът не бъде приет *анблок*. Заплахата не е достатъчна: проектът получава одобрението на няколко министри, „но се сблъсква с вродения оптимизъм на министър-председателя"[409]. Окончателното му приемане е разтеглено във времето.

Общо взето, по оценка на Вато промяна в цялостното виждане няма, пробив във ведомствените интереси не е направен, исканията за съкращаване на разходите са под необходимото, очакванията за по-високи приходи – преувеличени. Мерки за бюджетни икономии са описани, но е оставено на всеки министър да посочи размера им... А общата величина на икономиите „е определено недостатъчна, като запазва почти напълно статуквото по отношение на образованието и отбраната"[410]. От друга страна, комисарят приема за успех обстоятелството, че планът

„поставя ясно проблема за финансовото възстановяване, привежда конкретни числа без особено груби изкривявания и предлага определен брой палиативни, но защитими решения... Сериозността на положението изглежда се забелязва“, макар и да не е оразмерена[411]. На фона на конкретния политически контекст в България от февруари–март 1933 г. „планът Стефанов“ се оценява от ФК като „чувствителен напредък“, независимо че остава все още далече от представата за необходимите реформи.

И така, между правителството и ФК се установява съвсем дискретно сближение, но не и единомислие. Това, което в своето мнозинство политическата класа не е способна да възприеме, маркира рамките на един истински дълбок реформистки проект. Неговата карта е очертана в препокриващите се и допълващи се мерки, предлагани от министъра на финансите и/или, внушавани от ФК. В такова едно упражнение българският посредник играе ролята на преводач от интелектуална ничия земя.

Фокусът е отчетливо изместен към фискалната сфера. През май 1933 г. ОН практически е приело, че в съществуващата обстановка девизният трансфер ще трябва да намалява. Натискът (съвместно с кредиторите) не отслабва, но Обществото практически издава индулгенция на България. В доклада си от 29 май ФК признава, че след февруари 1932 г. трансферният проблем е много по-труден и че причините за това са „глобални“, свързани с процеси извън обсега на страната. За бюджетните затруднения обаче опрощаване няма. Правителството носи отговорност за недостатъчните бюджетни съкращения, за слабия финансов контрол, за неефективната данъчна система. „Цялата система на определяне и събиране на данъците е неадекватна, функционира бавно, пристрастно и неефективно... значителна част от дължимите суми остават несъбрани.“[412]

Отвъд набора от стандартни мерки за икономии на разходи и за намиране на някой и друг допълнителен източник на приходи, стоят предложения, изразяващи същинска реформаторска философия. Те засягат власт и статукво, поради което Вато ги определя като „политически“. Без тях, пише комисарят, „няма да бъде постигнат никакъв резултат“[413]. Както обикновено, „политиката“ тук е евфемизъм, зад който стоят *културни* проблеми, свързани със самия стопански манталитет.

Списъкът на „неотложни закони, които трябва да се прокарат“, съставен от Ст. Стефанов през февруари 1933 г., отразява представите му за най-остро нуждаещите се от промени три области – системата на насърчително законодателство с многобройните ѝ метастази; необятния и безконтролен кооперативен свят; образователния истеблишмънт[414]. Споменатите „елементи от един финансов план за възстановяване“, подготвени месец по-рано за българското правителство от Вато[415], отчасти съвпадат с „плана Стефанов“ и отчасти го допълват. Преди всичко у двамата има разбиране, че автентично реформаторство е само онова, което атакува етатистките основи на българското стопанско битие. Според Вато се налага „държавата да се откаже във възможно най-голяма степен от пряко или косвено въздействие върху условията на икономическата активност в страната. Именно това въздействие я въвлича фатално в нови разходи"[416]. Ст. Стефанов вижда същото, като го артикулира – с почти аналогични думи – откъм страната на недоимъка. „Държавата и народното стопанство, пише той в доклада си, са прекомерно изтощени и не са в състояние да подпомогнат и най-малката държавна инициатива и стопанска нужда. Всички стопански и финансови регламентации, за да бъдат издържани, нужни са средства. Целият живот е спрял поглед и очаква *само от финансово немощната държава, която не може повече да издържа.*"[417]

Емблематично е съвпадението на възгледите по образованието. Консенсусно становище на двамата – както и сред немалки сектори от българското общество – е, че „огромните разходи [в тази област] са извън всякаква пропорция с възможностите и нуждите на страната ... [и че с] реформите на народното просвещение... могат да бъдат постигнати значителни икономии"[418]. Съпротивата тук е огромна. Става дума за област, която в публичната митология е представяна като основа на основите във философията на българското икономическо развитие. Това е простодушно изразено в изказване на депутат* при разглеждане бюджета на образованието за 1933 година. „Вън в обществото, казва той от трибуната, е станало едно убеждение, че тия големи съкращения в бюджетопроекта... *не стават по побуждения вътрешни на нашето правителство или на респективния министър, а стават по поръчка на чужденците, които бяха пратени от Финансовия комитет да анкетират финансовото положение на България.* И ако ние докараме работата дотам, щото чужденците да ни заповядват какъв трябва да бъде нашият бюджет, или какво трябва да бъде нашето образование, мене ми се струва... че ние сме изтървали края."[419] Разбира се, зад опозицията срещу промяната стои прозаичният мотив да не се посегне върху един от най-добре структурираните корпоративни интереси в страната (училищно-университетския), който е основен източник на държавно-клиентелистки мрежи[420].

В своите „Елементи..." Вато допълва българския министър с още два културни пласта за реформиране. Единият е изначалната изкривеност на данъчната система, където селяните са открито фаворизирани. „Всеки опит за бюджетно оздравяване ще е безплоден, ако запазва практическото освобождаване на селячеството, което представлява огромната маса от данъкоплатците, от преки (данъци върху недвижимите имоти) и непреки данъци (алкохол, тютюн)."[421] Второто поле засяга добре познатата язва с политическата зависимост на държавната машина. „Отсъствието на статут на чиновничеството", освен всичко друго, отслабва данъчната администрация, характеризираща се със слаба събираемост. А общият тест за решителност да се направи бюджетна реформа, пише Вато, е дали правителството е готово да предложи на Народното събрание един „искрен и смел" бюджет. „Ненужно и опасно е тържествено да се гласува по-голям размер, без той да бъде стриктно оправдан."[422]

---

* Народният представител е Димитър Джанкардашлийски от Анхиало (дн. Поморие), за когото ще стане дума в разказа за Българска черноморска банка в този град. (Вж. *Откъм частните банки / Микрокосмосът на българския капитализъм.)*

Всички тези вектори – набелязани при очевидно интензивно общуване между „наместника" и неговия *alter ego* – сглобяват цялостен проект за стопанска реформа и модернизация, който с натиск отвън и с много променлив успех, си пробива път през съпротивата на българската политическа класа.

С развитието на събитията обаче финансовата ситуация продължава да се влошава, извеждайки на преден план различни краткосрочни проблеми. При това натискът за реформи ескалира, защото в него се включват и частните кредитори. В началото на април отново на дневен ред са закъснелите заплати и пенсии, които правителството иска (с политическа цел) да изплати преди Великден[423]. Замисля се пряк заем от БНБ, което принуждава комисаря на ОН и представителя на портьорите съвместно да подготвят аварийна схема за пресичане на тази възможност. Проблемът е, че обсъжданите схеми включват нетрансферираните левови фондове в БНБ*. Въпреки цялото си реформаторство, министърът на финансите не вижда никакъв друг начин да върже бюджета, освен чрез по-радикален мораториум по външния дълг. В един от докладите си до премиера той изоставя всякакво обсъждане на институционални и законови промени, за да представи простата балансова истина за 1933/1934 финансова година. А тя е, че бюджетът „не трябва да бъде ангажиран с изплащането на ариерета, текущи или минали** ...[и] ...за да може разходната част на този бюджет да бъде сведена до размер, отговарящ на прихода, ще трябва сумите по външните задължения и репарациите да не се предвиждат в бюджета, както и сумите нетрансферирани лева по външните задължения след 1 април 1932 г."[424]. Недвусмисленото предложение е да се върви към ново споразумение с кредиторите, въз основа на „изучаванията на делегатите на ОН". То следва да включва намаление на задълженията по предвоенните заеми и на лихвите по следвоенните, както и тригодишен мораториум по всички външни държавни, общински и банкови заеми, „докато настъпи едно подобрение в стопанската конюнктура"[425]. Подобно радикално искане не е формулирано официално на нито един от кръговете на преговорите. По всичко изглежда, то е писано в момент на пълно отчаяние, когато Ст. Стефанов не вижда абсолютно никакви възможности „да се трансферират занапред каквито и да било суми по външните ни държавни и други задължения". Той дори признава, че „направените усилия досега не бяха по нашата платежна възможност, но от съображение да изпълним поетите ангажименти по двустранните съглашения от 1931 и от 1932 г., за да запазим кредита на народното стопанство"[426].

---

* Откритите след мораториума от април 1932 г. левови сметки, които заместват непреведените в девизи погашения по външния дълг.

** Те трябва да се погасят с нови заеми от Народна банка.

Не е ясно за какъв кредит става дума, при положение че пазарът отчита неплатежоспособността на страната чрез сриналите се курсове на българските книжа. Ясно е (от самия доклад), че въпросните планове са споделени с Вато и Кьостнер и че следователно за тях са в течение и представителите на портьорите. Оттук мобилизацията им, която ги води както до по-активно наддаване в икономическата условност, така и до зорко следене ФК да не се огъне пред българските искания. Само така се обяснява, че в писмо до Париба Шарло преценява майския доклад на ФК за икономическото състояние в страната като един „от най-благоразположените към България", тогава когато този документ[427]♦ е всъщност сред най-силно критичните текстове срещу цялостната етатистка философия на правителствената икономическа политика.

На Шарло не убягва, че в Народното събрание най-аплодирани са пасажите от доклада на ОН, където се признава тежкото положение на българската икономика, както и всеки намек на правителството да обяви пълен мораториум по външния дълг. Но той прави и по-сериозни обобщения, които показват нюансите в отношението към икономическата условност от страна на портьорите и на международна институция като ФК. Шарло обръща внимание, че още при преговорите по първия мораториум се подразбира, че реформите за саниране на българските финанси са цената за „лишенията" на кредиторите. „Тези реформи не бяха осъществени. При втория мораториум ангажиментът беше подновен, но отново не беше изпълнен. Срещу новите жертви, които ни се предлагат (третият мораториум), се ограничават да ни обещават за трети път реформи, които няма да бъдат посъществени от предходните. А ФК изглежда, за трети път, се задоволява от тези мъгляви обещания, които за българското правителство вече не са нещо повече от стилистични упражнения." Бунтарски настроените портьори вече не приемат да се ангажират с условия, поставени от ФК, които им се струват твърде химерични. "Струва ми се невъзможно повече носителите на облигации от предвоенните заеми да продължават да бъдат жертва на подобни действия, пише с гняв Шарло от името на „ощетената" част от кредиторите. Поетият от нашите портьори ангажимент да не приемаме по-лошо третиране от това за следвоенните заеми, не ни задължава да се съгласяваме с *всички* условия, които последните поради споразумение с ФК или по други причини, които не ни засягат, са съгласни да понесат."[428] Въвежданият от ОН модел на „макроикономическа условност срещу редукция на дълга" вече не удовлетворява „старомодните" предвоенни кредитори, които искат осезаеми пари *сега*, а не обещания за хипотетични реформи.

Стъпвайки на наблюдения и опит, изстрадани от дългогодишния му престой в България, Шарло е лапидарен в диагнозата и в изводите си. „От гледна точка на управлението на своите ресурси, България продължава да върви по толкова лош път, че след няколко години, *ако не се сложи ред, който може да бъде наложен един-*

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур.*

ствено от суверенна външна интервенция, няма да има никакъв шанс за повдигане на страната... Последните години ме научиха, че за днешния българин (който в това отношение е действително „прусакът на Балканите") единственият валиден аргумент е силата, силата която се показва, защото той не вярва на друга"[429].

През кризата от пролетта на 1933 г. ФК утвърждава принцип, към който се стремят в общуването с България и до днес – *обещаните* отстъпки за страната да бъдат пропорционални на *фактически* реализирания напредък в стопанските реформи. За международна институция като ОН основната цел е *стратегическа* – оказване на ефективен натиск за промени в икономическата и „структурна" политика на длъжника, които да създадат условия за минимизиране общите загуби на кредиторите. Частните кредитори на хартия не са против такава логика, но те винаги нетърпеливо преследват и по-близка цел, стремейки си да вземат максимума в най-кратък срок. Накрая, за неплатежоспособния длъжник главната цел е *тактическа* и краткосрочна – постигане поредно намаление в трансфера по външния дълг и осигуряване глътка въздух за посрещане на бюджетния дефицит. Тази не проста конфигурация на участниците създава луфтове за маневриране, като не позволява принципът на ФК да бъде реализиран в чист вид. Появява се неизбежното поле за „игри на реформи", където зависимостта между *обещани* отстъпки и *фактически* промени много по-често е измествана от спазаряване на обещания и от двете страни.

На редовната сесия на ОН през май в Женева, където е обсъден докладът на ФК, България прибягва преди всичко до политика на символите, изпращайки делегация на високо равнище и – нещо, което е специално отбелязано от дипломатите – включвайки в състава ѝ Димитър Гичев. Сигналът е уловен, тъй като на Гичев (основателно) се гледа като на „най-влиятелния лидер на земеделската партия, който в това си качество досега е бил основната пречка пред една строга финансова политика"[430].

В служебния си доклад, посетилата София в началото на април Анкетна комисия на ОН за финансовото положение на България, прави прозорливи наблюдения, които имат в известен смисъл универсално звучене за всяко реформотворчество. Тя установява, че правителството „е склонно да представи præктобюджет, съдържащ някои нови данъчни облекчения и известно свиване на разходите. Двете мерки са предназначени за постигане на едно теоретично равновесие, но *не правят усилие да излекуват дълбоките причини за сегашната недостатъчна събираемост на данъците и да прокарат дълбока реформа, която да свие чувствително държавните разходи*... Пречката пред истинското оздравяване изглежда не е в парламентарното положение на кабинета, а в неговия коалиционен характер. Трудността следователно е в постигането на предварително споразумение в рамките на самия Министерски съвет за едно или друго значимо начинание. *Очевидно трудностите са по-малки, когато става дума за повърхностни преустройства в данъчната област или за свиване на бюджетни кредити*... С една дума, ако искаме да предадем начина на мислене, който вдъхновява... правителствената позиция относно финансовите проблеми, и по-специално нейното ограничаване до решаването на днешните трудности със средства, които пренебрегват и дори рискуват да утежнят утрешните, можем да кажем, че според различните лични темпераменти този начин на мислене се характеризира, от една страна, с оптимизъм, който разчита на спонтанното подобрение на икономическата ситуация [Н. Мушанов] и, от друга, с песимизъм, граничещ с обезсърчаване [Ст. Стефанов]. Сигурно е, че тези настроения у двамата членове на правителството, които са най-пряко отговорни за финансовото положение, не им осигуряват максимално ефективно влияние върху техните колеги за осъществяване на енергично финансово оздравяване"[431].

Пароксизъм и капитулация (1933–1934)

В Женева се стига до записване на поредните ангажименти на българското правителство във фискалната и в законодателната област, и на сроковете по тяхното изпълнение. ФК пестеливо отваря пролука за финансиране на бюджетния дефицит (и просрочията) от БНБ. За сметка на това обаче е въведена нова, по-стриктна рамка на икономическата условност. Контролът по изпълнението на поетите обещания е поверен на специален орган, включващ комисаря на ОН в София, техническия съветник към банката, управителя на БНБ и директора на ДДД. Станало известно като *Комитет на четиримата*, това камерно звено довежда институционалната и „телесната" икономическа условност до възможния им общ предел. Отминало е времето на Буске, когато той разполага с правомощия и контакти, но все пак е *извън* държавната машина. Тук спорещите страни са физически събрани на едно място, а комитетът има практическо право на вето, с което границата между „вътрешни" и „външни" позиции по финансовата политика фактически се размива. В този съвместно упражняван – но далече не симетричен – суверенитет вече трудно може да се проследи различието между мисленето на носителите на икономическата условност и на нейните български проводници. Комитетът на четиримата съдържа основното от стилистиката и механиката на днешните отношения на България с международната финансова общност.

Първото заседание на комитета е председателствано от министъра на финансите[432]. Не е учудващо, че в дневния му ред влизат всички висящи въпроси, фиксирани в Женева през май 1933 година. Разглеждайки комитета като естествен инструмент за вътрешноправителствен натиск, Ст. Стефанов предлага той да се занимае с „редактирането на законоположенията, които трябва да влязат в закона за бюджета за 1933/1934 финансова година и да бъдат гласувани преди 30 юни", или с други думи – с практическото прокарване на „плана Стефанов". Министърът възлага на четиримата също така обсъждането на особено чувствителните законопроекти за устройството и личния състав на Министерството на финансите и за облекчение на длъжниците. Още на това заседание комитетът е сезиран и по една от основните си задачи – даването на формална санкция за емитиране на разрешените от ФК допълнителни съкровищни бонове. В протокола е записано, че министърът ходатайства, „предвид правените вече от Правителството усилия" по изпълнение на стабилизационната програма, да бъде изказано „благоприятно мнение за по-скорошното емитиране на предвидените... от доклада на ФК" бонове.

Както стана дума, с течение на времето комитетът се утвърждава като ключова инстанция за икономическата политика и за реформите в страната, през която преминават всички важни текущи и дългосрочни мерки. А чрез разрешенията за сконтиране на бонове той буквално държи крана на „ликвидността" на държавното Съкровище. В рамките на възможното, дейността му институционализира принципа финансовите облекчения да вървят успоредно с осезаеми стъпки към стабилизиране на икономиката.

Успоредно с наближаването на поредния падеж по външния дълг, през есента на 1933 г. назрява поредната криза с кредиторите по повод на затлачените реформи. Борбата вече се води „за всеки метър", като всяка отстъпка се търгува срещу конкретни ангажименти от българското правителство.

По оценка на комисаря на ОН, на съветника при БНБ и на Р. Шарон (който в дошъл на специална мисия) поетите през май (за изпълнение до 30 юни) обещания не са спазени, а „икономическата политика на правителството остава несъвместима с финансовото саниране"[433]. Съответно и разрешената емисия съкровищни бонове е само за половината от допустимия таван. Неразбирателството с частните кредитори, от друга страна, пречи на деблокирането на допълнителни ресурси, поради което правителството е отново изправено пред хроничния проблем с изплащането на заплати и пенсии.

Както и преди, кризата с ФК е съпътствана от остър доклад на министъра на финансите до премиера, изпратен на 1 септември 1933 година. Мотивите в него започват монотонно да се повтарят[434]. Препратките към предишните доклади (особено първия) са многобройни, категорично-катастрофичният език е непроменен, оплакването от неточна представа за ситуацията и от наивни илюзии за лесни решения е навсякъде, призивите за „абсолютно координирано сътрудничество" в цялото управление е подновен, жалбите от неразбиране са натрапчиви. Изпълнението на плана трябва да става „в пълно сътрудничество на всички ресори. Напразно се чака и се иска, пише Стефанов, само от финансовия министър и се държи само той отговорен за всичко"[435]. Предложените мерки отдавна залежават. В направения преглед по ведомства се срещат „мероприятия", набелязвани още в докладите отпреди една, че и две години. Основните области за реформиране не са се променили (образование, мини „Перник", кооперации, индустрия...), а само са изтъкнати още по-спешните нужди от промяна в тях. Същевременно поменикът от искания за икономии и за съкращаване на прекомерните разходи (в речника на автора се е загнездило клишето „в американски мащаби") набъбва, вземайки дори известен превес над по-артикулираните призиви за реформи в дълбочина. Показателен нюанс – в съвсем кейнсиански дух, докладът приема, че трябва да се продължи *в пълния размер на кредитите* само за строежи на шосета, мостове, корекции и пр. [тъй като] всички разходи по тях остават в страната и създават работа на безработните"[436].

Напрежението нараства и със своето безсилие министърът на финансите губи от привилегирования си статут пред ФК. Комитетът заявява, „че вече не може да понесе моралната отговорност на техническо сътрудничество в София, без да получи от българското правителство гаранциите за промяна на икономическата политика“[437]. Конфликтът все повече се измества от важната, но специфична, фискална област (до май) към цялостно преформулиране на стопанската политика на страната. По-открито от всякога се настоява за късане с традиционните принципи на стопанския живот.

ФК изисква писмени ангажименти, както и преговори на най-високо равнище с Н. Мушанов. Междувременно комитетът разработва целите, към които правителството да се придържа в „своята“ програма. С нейното приемане е обвързано и разрешението за евентуална емисия съкровищни бонове, която е абсолютно належаща за посрещане на най-непосредствените нужди на бюджета.

Притиснат до стената, кабинетът капитулира, приемайки безусловно всички искания на ФК. Това отваря вратата за преговорите на Н. Мушанов в Париж по уточняване на конкретната програма. Там българският премиер е подложен на нов натиск, представен като „последното усилие за провокиране завой в икономическата и финансова политика на България“[438]. На Мушанов е връчено „изключително енергично писмо за сериозността на положението, за отговорностите на българското правителство и за най-спешните мерки, които то трябва да предприеме“. Специално е наблегнато върху *„необходимостта постепенно да бъде изоставено пропитото от икономически етатизъм законодателство*, чиито последици – каквото и да се говори – България не ще може да издържи още дълго... Въпреки това, според впечатленията на френските дипломати, изглежда доводите на ФК не са убедили г-н Мушанов по всички въпроси и по-специално по един от най-важните, какъвто е намесата на държавата в определянето цените на основните продукти“[439]. ФК съответно задържа разрешението за исканите от българското правителство ликвидни улеснения.

Заслужава да се отбележи, че употребените при този епизод инструменти за натиск от ФК включват и заплахата за *публичност*. За да даде шанс на българската страна, комитетът решава на първо време преговорите да се водят конфиденциално, при изричното предупреждение, че писмото ще бъде публикувано, ако няма напредък в изпълнението на реформите.

През месеците, последвали преговорите на Н. Мушанов в Париж, отношенията с ФК деградират още повече. Взаимното доверие е напълно изгубено. Комитетът се оплаква, че българската страна престава да се консултира с него и да го държи в течение за стъпките в икономическата си политика. Контактите са формални и закъснели, властите поддържат кампанията в общественото мнение срещу ОН.

Изменя се и акцентът на разногласията. При запазващото се пълно разминаване по общите принципи на икономическата политика, забележимо се изостря конфликтът относно законодателството за облекчение на длъжниците и отражението му върху публичните финанси и банковата система. Изказват се опасения (вкл. в доклад на Ст. Стефанов до правителството) за масирано теглене на влогове от банките и съответно за възможен банков крах, предизвикан от приетия през януари закон за „облекчаване на длъжниците"♦.

На полугодишната сесия на ФК през януари 1934 г. конфронтацията стига до пароксизъм. Въпреки признатия напредък в бюджетната сфера (отнесен отчасти към подобрението на конюнктурата), оценката е, че няма никакъв прогрес в законодателните ангажименти. В доклада на ОН се подчертава, че първите слаби признаци на известно подобрение „по никакъв начин не могат да бъдат приписани на действията на правителството. Напротив, навсякъде, където влиянието на държавата върху стопанската дейност е особено чувствително, ситуацията се влошава... Състоянието в изкуствено създадената и поддържана индустрия [например], която просперираше, когато депресията беше най-сурова, сега показва симптоми на упадък"[440]. А през април е посочено, че одържавяването на стопанския живот „продължава да напредва и да наказва частната инициатива"[441].

За първи (и единствен) път се поставя въпросът за смисъла на присъствието на ФК в България[442]. Наличието на двама представители на ОН, при положение че продължава разминаването между следвана политика и препоръки на ФК, дискредитират тази институция. Нещо повече, „правителството с готовност се оставя да бъде представяно като защитник на икономическата независимост на страната срещу ФК, който символизирал кредиторите и чуждите капиталисти". Комитетът обмисля изтегляне, но Съветът на ОН не се решава на такава стъпка. Той преценява, че политическият риск от развързване ръцете на българското правителство в икономическата област е реален и твърде висок. ФК приема само две възможни форми на дезангажиране: ясното и публично разграничаване от правителствената политика в полугодишния си доклад; формален протест против отношението на властите към представителите на ОН.

В станалия вече обичаен „съпътстващ" доклад на Ст. Стефанов до премиера също надделяват нотките на пълна безизходица[443]. В него отсъстват каквито и да е нови мотиви, а текстът е добре познатата смес от оплаквания за липса на съдействие от правителството и за неразбиране „действителното положение... и некрасивите перспективи"[444]. Признава се, че всички изключителни мерки и странични средства, "използвани досега от бюджета, са почти изчерпани"[445]. Дежурното искане за разработване на цялостна програма се свежда до напълно рутинните призиви за икономии (бюджетни и девизни) и до позоваване на мерките от предишните доклади.

Ясно е, че „реформисткият порив" на министъра е концептуално и политически изчерпан. Народният блок не може (и не иска) да осигури гражданска подкрепа за по-дълбоки промени, световната икономика (а заедно с нея и България) е

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

напълно задушена от клиринга и недостига на ликвидни девизи, изхабеното мнозинство не е в състояние да предложи свежи идеи. Превратът от 19 май 1934 г. идва като очакваната облекчителна пункция.

Освобождаване на напрежението (1934–1935): границите на българския авторитаризъм

Добре известно и документирано е, че превратът е посрещнат от българското обществено мнение с истинско облекчение след политическата и икономическата агония на сваленото правителство. За Стефан Бочев промяната само „съставя смъртния акт" на едно компрометирано и негодно управление[446]. А Димитър Пешев предава в мемоарите си атмосферата около събитието като спокойна и пълна с разбиране. „Военният преврат стана безкръвно, мирно, смяната на властта не срещна отникъде съпротива, никакви специални мерки не се наложиха и животът си продължи спокойно, без видими признаци, че е станало нещо необикновено... това беше един необикновен военен преврат... Новото правителство беше посрещнато спокойно, макар и без ентусиазъм."[447] Усещането за тотално корумпиране на партизанския парламентарен живот – подсилено от европейските авторитарни веяния – дава простор и легитимира очакванията за твърда ръка. В дилемата „силна власт (отвращение от политическата класа) – граждански права" без особени угризения и съпротива се налага първото.

Настроенията, предадени от съвременници, силно напомнят доминиращи и днес нагласи. Предлаганите решения също: достатъчно е да се погледнат 15-те пункта от манифеста на правителството на Кимон Георгиев, за да се видят не една допирни точки. В него се говори за „стегната икономическа организация на държавата (намаление числото на министерствата, окръзите, общините и службите)... стабилитет на обществените служители... възстановяване кредита на държавата (уравновесен бюджет)... основно преустройство на учебното дело... правосъдни реформи, които ще позволят по-бързо правораздаване..."[448] Безпартийният авторитарно-корпоративен режим след 1934 г. („в който, по думите на Стефан Бочев, няма нищо демократично, но все пак дава доста прилични положителни резултати"[449]) още продължава носталгично-идеализирано да се мержелее като време на ред, държавност, прогрес и порядъчност. Само на пръв поглед парадоксално е, че през 30-те, както и през последните години, авторитарните епизоди в историята ни очароват именно либерални елити, които разбират реформата като просветителско начинание, целеустремено провеждано „отгоре"[450].

19 май е повратна точка, която снема част от напрежението и в отношенията с ФК. „Демократичният" Запад също посреща падането на парламентарния режим като спасение и възможност да се скъса с ексцесиите на икономическата идеология на одържавяването. В доклад, подготвен за френското Министерство на финансите непосредствено след събитието, запасните офицери от „Звено" са определени за „единствената реална политическа сила, противопоставяща се на земеделската демагогия, която е в основата на стопанския етатизъм в България. Въз-

можно е новият, полудиктаторски и опиращ се на армията режим да прояви уместна реакция по въпроса"[451].

Преценката, направена шест дни след преврата, е обяснимо предпазлива, тъй като по признание на авторите „все още не разполагаме с никаква информация, позволяваща ни да съдим за това". Но в непосредствената реакция е вградена цялата шизофренност на западната политика през по-голямата част от XX в., раздвоена между прокламираните ѝ „изконни ценности" и съобразяването с „реалностите". *Политическата демокрация,* разбира се, отхвърля диктатурата, но затова пък *икономическата рационалност* и (като част от нея) интересите на кредиторите са съвместими с авторитаризма, а твърде често втората е по-важна. В поверителен документ като цитирания, в обстановката на депресия, на настъпление на тоталитаризма и дистрофия на демокрациите, този избор може дори спокойно да бъде фиксиран на хартия.

Докладът е характерен и с друг нюанс. В него е формулирана „присъда", която (в различни модификации) тежи – както преди 1944, така и след 1989 г. – върху икономическите отношения на България със Запада. Признавайки с половин уста, че е постигнат известен прогрес в *краткосрочното* финансово саниране, външният поглед не престава да търси незавършените *мирогледни промени* в стопанската политика и в устоите на икономическия живот. В разрез с тона от предишните доклади, към края на май 1934 г. ФК отчита, че „правителството [на Н. Мушанов] е направило сериозно усилие в посока на поетите през миналата година ангажименти"[452]. Забелязан е прогрес в бюджета и управлението на публичните финанси: по-стриктен контрол от Министерството на финансите, фискална реформа и реформа на финансовата администрация, контрол на БНБ в разпределението на девизи и пр. Този по-благосклонен тон обаче е по-скоро аванс за новия режим, отколкото промяна в отношението към стария. Донякъде той е и реверанс към усилията на Ст. Стефанов, който през предходните няколко години е най-адекватният партньор на ФК. Ласкав отзив за работата на Стефанов присъства също в подготвителни материали на френското Министерство на финансите преди септемврийската сесия на ФК.[453] В тях се признава, че „въпреки липсата на достатъчна енергичност [министърът] прояви достойна за похвала упоритост и чувство за реалност, които го отличаваха от повечето негови колеги"[454] и все пак са довели до конкретни резултати. Тонът на двата документа е в разрез с отчаяното изложение на самия бивш финансов министър отпреди само три месеца. Впрочем, наред с похвалите, се припомня изолираността на Стефанов. „Това, което липсваше, пише той, беше необходимата политическа воля за дълбоки промени, като например опростяването на административния апарат."[455]

Така или иначе, Народният блок вече си е отишъл и не той е проблемът за ФК. Важното е звенарите да бъдат, по възможност, насърчени към „органически реформи". Докладът констатира отсъствието на напредък в икономическото законодателство, където през последните месеци преди преврата не е подкопана общата философия на следваната политика. „Независимо дали става дума за изкуствено поддържане цените на селскостопанските продукти, или за особено силния индустриален етатизъм в България, препоръките на ФК са напълно игнорирани... [Напредъкът в бюджетното положение] и в административния ред е съпроводен от стопански етатизъм, което има опасност да компрометира все още твърде скромните резултати."[456]

Разбира се, авансите на ФК и очакванията за „ново мислене" на управляващата класа се оказват илюзорни. Още в манифеста на деветнадесетомайци поне шест от 15-те точки са посветени на различни форми на държавна интервенция. В тях се говори за „разширяване и контрол на кооперативния кредит", насърчаване културното издигане на селото, грижи за създаване пазари на „продуктите на нашата земя", „създаване обществени предприятия и покровителство на труда" и пр.[457] А цялостните действия на правителството са точна илюстрация на тесните предели, в които се движи българският авторитаризъм, обсебен от все същата традиционна стопанска идеология. Това не е авторитаритарно-либералният „пиночетизъм".

Първите ударни стъпки на новата „силна власт" са мотивирани най-вече от желание за рационализиране на разходите. Като решително отклонение от предшестващата колеблива практика изглеждат свиването на броя на отделни групи чиновници, съкращенията в бюджета на образованието, административната реформа и затягането на администрацията, показната борба с контрабандата, въвеждането на държавни монополи и трайното нормативно решение на проблема с лошите дългове (с цената на нови финансови неравновесия), банковите сливания (на БЗБ и БЦКБ, както и създаването на „Български кредит"). Дори закриването на Народното събрание се приема като акт на стопанска рестрикция, който наред с всички останали ползи, води и до съществени бюджетни икономии. Порасналият кредит на *властта* (подкрепен от добра конюнктура) позволява и успешна емисия на облигационен заем, с който се ликвидират някои от бюджетните просрочия. Всичко това предизвиква одобрение от ФК, изразено на септемврийската сесия от 1934 година[458]. Осъществени са елементи на „програмата за реформи", които външната финансова общност отдавна се опитва да налага с натиск и срещу която предишните правителства водят глуха съпротива.

За почти никоя от тези мерки не е необходимо нито повече „пазарно" мислене, нито особено въображение, нито отдалечаване от обичайния офицерски манталитет. Много скоро външните наблюдатели са принудени да установят, че като цяло, в стопанската философия има не промени, а по-скоро континуитет.

Авторитаризмът е в крайна сметка безпомощен, защото му липсва свежа и оригинална *визия*. „За решаване на икономическите и монетарни трудности, пише френският пълномощен министър в София, ...не е достатъчно добра воля. Нужна е също зряла концепция и програма, а нито в правителството, нито в БНБ се виждат хора от първи план, които да са наистина способни да ги формулират."[459] Показателно е, че правителството създава специална организация за индоктриниране в духа на „новите идеи". Дирекцията на обществената обнова обаче бързо се изражда в обикновено сиво ведомство, мобилизиращо новата номенклатура за

„агитпроп“ чрез лекции и сказки из страната. Разочарованият Д. Пешев си спомня, че „ораторите, които говореха на политическите събрания, не можеха да надхвърлят и се издигнат над обикновения служебен тон и всичко се изроди в неубедително казионно изпълнение на служебни задължения без ентусиазъм и убедителност“[460]. Причината е в самата безсъдържателност на проповядваното от режима. „В действителност, освен своята програма за управление, изложена в първоначалния манифест след преврата, друга идеология и принципи за политическия, обществен и културен живот не се издигнаха, за да осветлят и насочат развитието.“[461] *Границите пред българските авторитарни, непартийни и еднопартийни режими не са граници на силата, а пределите на интелектуалния хоризонт.* Деветоюнският и деветнадесетомайският преврат го показват достатъчно ясно, преди да дойде доказателството в колосален мащаб с деветосептемврийския*.

Обяснимо е, че до магическо сближаване с нетоталитарния Запад така и не се стига. Дълбинните особености на стопанския живот не се влияят от конюнктурната политическа пяна. Не след дълго отчуждението изглежда дори по-силно, а познатите оплаквания се връщат. През август 1934 г. инициативите на правителството се определят от ФК като „по-скоро тревожни, тъй като засилват етатистката политика, която Комитетът е критикувал толкова често“[462]. Атаките се изострят, когато отношенията с кредиторите падат на най-ниската си точка през есента на 1934 година. Идеологическите обвинения никога не са само абстрактни констатации, а инструмент за ефективен допълнителен натиск върху длъжника. Според меката ретроспекция на Д. Пешев „плановост в стопанския живот не се въведе, макар това да беше идея, на която кръгът „Звено“ не беше чужд, но... [системата] на професионална организираност беше в духа на плановост. Наченки на плановост имаше и в узаконения принцип на преситеност в областта на индустрията, като разрешения за нови индустриални предприятия се даваха тогава, когато се признае, че този вид предприятие не е преситен** – това беше едно ограничение, което цели да насочва капиталовложенията там, където те действително са нужни“[463].

Често изтъквано удобство на „силния“ режим е предполагаемата свобода на кадровата му политика. Но за всички става ясно, че за звенарите тя не е по-принципна и далновидна от всяка друга. Определено първоначално като „честно и неопитно“, новото правителство същевременно прави впечатление навън именно с уволнения по политически причини на – иначе твърде малкото – компетентни чиновници[464]. Двата най-болезнени случая за стопанското управление са отстраняването на Н. Стоянов и на управителя на БНБ Н. Момчилов. Финансовата общност в Европа определено съжалява за тях. Тя признава, че макар правителството да се е освободило от старите партии, от земеделската демагогия и от парализиращата коалиционност, то (вероятно) не е напълно свободно спрямо „окултните сили", довели го на власт. Няколко години по-късно (а пресата го прави постоянно) Ас. Чакалов констатира, че ходатайството, връзките и използването на общественото положение си остават текуща практика[465].

---

* Стефан Бочев, а и не само той, разглежда стореното през 1935–1939 г. като връх във възможната „подреденост“, управляемост и компетентност в „администрирането“ на българското общество. Оценката е, разбира се, съотнесена към стопанското ни минало, не към световните стандарти.

** Отмяната или ограничаването от новата власт на законите за насърчаване на местната индустрия е свързано с обявяване на дадени отрасли и предприятия за „преситени“. Поради свръхпроизводство, за тях се прекратяват предишните привилегии.

От януари до април 1935 г. на власт е следващото непартийно правителство на Пенчо Златев. С него икономическият екип придобива по-експертен и неутрален профил. Осъществява се пробив в преговорите по външния дълг. Икономиката е излязла от депресията и постепенно започва да се носи на крилата на германската експанзия. По един или друг начин най-болезнените въпроси са смекчени или отложени, а остротата на идеологическия спор е притъпена до следващите кризисни години.

За ФК кредитът на това правителство е по-висок. В доклад на действащия председател на ФК (Дайрас) за икономическото положение в България управлението се свързва със „здрави разбирания и с енергия във финансовата област"[466] , с отказ от „авантюристични проекти" и дори от някои държавни монополи. Както много често се случва обаче, основен принос за по-доброжелателното отношение има подходящият икономически екип. Той се състои от М. Рясков като министър на финансите, завърналия се Н. Стоянов – директор на ДДД и Д. Божилов – управител на БНБ. Всичко това позволява на Дайрас да твърди, че „вероятността за едно по-подредено управление на финансите е по-голяма, отколкото когато и да било от много време насам".

Забележителното в тази умерена оценка е не толкова рязко спадналото напрежение (в сравнение с предходни документи), колкото дълбокият скептицизъм и недоверието към България, чиито привкус остава дори на фона на по-положителните оценки.

Поводът за проява на песимизъм в случая е свързан с конюнктурната политика и с поредното искане на българското правителство да му бъде разрешена емисия на 300 млн. съкровищни бонове, сконтирани от БНБ, за да ликвидира окончателно с хроничните бюджетни просрочия. То успява да убеди ФК, че този път ще е в състояние да реши проблема. Становищата във ФК обаче се разделят. Против разрешението на подобна стъпка са Дайрас и (което е очаквано) сър О. Нимайер. Пикантна – колкото и показателна – подробност е, че към тях се присъединява съветският представител Сванидзе, който енергично се произнася срещу паричната инфлация! Току-що появили се на финансовата сцена, Съветите вече се изживяват като финансови ортодокси.

За Дайрас предоставянето на кредит на една проблематична бъдеща финансова стабилизация е авантюризъм и грешка. „Считам за илюзия надеждата, пише той, че *което и да е българско правителство* ще е в състояние чрез тази ликвидна помощ да премахне окончателно и радикално вкоренената практика за просрочия на платежите."[467] Скептиците все пак остават малцинство, а Дайрас (председателстващ ФК) приглушава угризенията си, декларирайки, че не става дума за фундаментален проблем.

Последвалото развитие на събитията на първо време и частично дава право на Дайрас. През декември бюджетните просрочия са нараснали, а перспективите за уравновесяване на бюджета са отново мъгляви. Неясни са и ефектите от законите за облекчение на длъжниците. В края на 1935 г. обаче надеждите за финансова стабилизация вече са свързани със спонтанните сили на зараждащото се икономическо оживление, а не с реформаторска дейност. През 1936 г. К. Гунев успява да представи първия следкризисен уравновесен бюджет.

Редица от принципите на българския стопански живот са чувствително разклатени от депресията и от натиска на кредиторите. Но дълбочинна промяна не настъпва, а последвалата „висока конюнктура" смекчава външната принуда за реформи. Настъпват годините на най-мощното предкомунистическо одържавяване на стопанството.

Проследеният в подробности епизод от 30-те години далече не е уникален. Може да бъде поставен редом с промените след Първата световна война, но и до перипетиите от 90-те години. Случаите водят до идентични обобщения, които дефинират определена *култура на реформи*.

Нейната първа черта е, че в България (както и в много други страни), независимо от модернисткия патос и риторика на тесен „елит", социалната тъкан излъчва „вродена" алергия към промени. Липсва ѝ вътрешна енергия, която да ги замисли, инициира, проведе и завърши успешно. Нишката се къса или още в компромисната идея, или в борбата за статуквото по време на реализацията ѝ, или в противоречивите и несистемни резултати. Като коригираща сила неизменно се проявява *външният натиск*, който в крайна сметка придава известна цялостност, понякога и радикалност на начинанията.

Този тип поведение се излива в така типичния „героизъм от последния ден" и в отлагане до възможния предел. Икономиката е притисната до стената, а политическата класа е изправена пред драматична необходимост (предизвикана от самата нея) да капитулира и – в героична поза – да взема решения под преката диктовка отвън. България се *развива икономически чрез ултиматуми*, което дава в ръцете на кредиторите удобни поводи за изнудване. Тази схема е разигравана многократно в нашата история, като един от най-ярките примери е кризата от 1996–1997 година. Честото ѝ повторение е изковало щампата, че *„България разбира само от сила"*, което е лайтмотив във външната представа за страната. В крайна сметка, за натрупаните неравновесия се плаща по-висока „краткосрочна" цена чрез шокова финансова стабилизация, отколкото икономиката би платила, ако беше атакувала институционалните и законови корени на проблемите.

Във формулата и двигателя на българската модернизация (*„пари срещу истински реформи")* терминът „реформа" не бива да се приема буквално. Той най-често е символ и политическа разменна монета. Международната финансова общност е принудена да работи с подобни неопределени, двусмислени и пластично разтегливи категории, когато не е в състояние веднага да получи истинската субстанция, каквато са парите. Външният натиск фокусира върху областите на най-силно напрежение, където се оформят конкретни фетиши за двете страни. В такива се превръщат конкретни бюджетни проблеми, институционални промени, списъци на предприятия за закриване... Символите излизат на преден план тогава, когато кредиторите са изправени пред реална опасност да загубят парите си. Затова и пароксизмът обикновено настъпва около (случили се или очаквани) мораториуми, както през 1932, 1990, 1996 година...

Типичната позиция на всеки длъжник (вкл. и българската) е „първо дайте парите, после ще се реформираме". Тя се сблъсква с позицията на „монетарните доктори" и непосредствените надзорници, изразена в симетричното „първо реформите, после парите (или редукция по дълга)". Има и трета, по-компромисна гледна точка на непосредствените инвеститори. Сложната конфигурация е илюстрирана дословно от безспорен познавач на българското реформаторство, какъвто е Ж. Буске. Когато в разгара на договарянето на заема от 1909 г. за пореден път възниква въпросът за промени в организацията на БНБ, той кратко резюмира пред началниците си в Париж избора, пред който са изправени. Ако за политиците от страната-кредитор е естествено да се даде приоритет на исканията за реформи, то кредиторът, заинтересован да пласира заем *веднага* и то именно в България, е склонен да бърза. „Това е доста хлъзгав терен, обяснява Буске. Ако реформата [на БНБ] трябва да предхожда разрешението за котиране [заема на Парижката борса] това е все още приемливо. Но тази реформа ще иска месеци и месеци, докато заемът напира. А дори и при тази хипотеза не би имало никаква реална сигурност, тъй като след като заемите на Народна банка [за правителството] бъдат забранени, българското правителство ще остане все пак свободно да прехвърли сметката си в Земеделска банка или в която и да е друга новосъздадена от него банка. За да му се попречи, би трябвало този път да се организира истински контрол, а не скромен, кокетира Буске, като този, с който съм натоварен... Но това, което е по-възможно, е, веднъж тръгнали по този път, да отстъпим пред обещанията на българите, които ще ни казват: първо да получим заемите, а после ще правим реформите. А вие знаете колко би струвал подобен ангажимент. Смятам следователно, че правилният отговор би трябвало да бъде следният: колкото по-скоро оздравите вашата Народна банка, толкова по-добре и това дори може да ви доведе един ден до реализацията на заем без никакви залози. Но за момента... ни е необходима ипотека[468].

Точката, в която тези формули ще се засрещнат в компромис, показва реалната готовност и способност на една държава да прокара стопански промени. Тази точка е ключова за нейния външен образ и за оценката ѝ от пазарите. Обстоятелството, че длъжник успява да се добере до кредит, заобикаляйки реформите, не е негова победа. Постоянното „хитруване" и отлагане може в даден момент да не го лиши от спешно необходимите ресурси, но то се напластява върху репутацията на страната, като ѝ изгражда име на ненадежден партньор. Това се връща като утежняващ фактор при нейните следващи опити за достъп до капиталовите пазари.

Зависимостта между външен дълг и структурни реформи, с която се сблъскахме неколкократно, е дотолкова типична за България, че по повод кризата от 1932 г. френският пълномощен министър в София лансира идеята за „създаване на нов, постоянен орган на ОН към българското правителство, който да [го] принуждава да реализира реформите, считани от [ОН] за целесъобразни, но които, по вътрешнополитически причини (към които се прибавя ориенталската апатия), [то] няма никога да осъществи сам "[469]. Ако идеята на Камбон не става факт тогава, то днешното всестранно обгрижване от международни монитори на реформите би могло да се приеме за нейна окончателна реализация.

Институционалното плагиатство

Философия и техника на стопанския институционален градеж в нова България – както в повечето периферни общества – е *трансплантацията.* Институциите на млада, бедна и икономически зависима държава се създават *чрез плагиатство,* като влиянията нахлуват по различни линии*. Една от тях е *привлекателността на модела*, вдъхновяващ обсебените от неистов стремеж да пренасят „напредничави" образци, местни „елити". Втора линия е *присъствието* на чужди институции, които въздействат с пример и дела.

Но централна роля играе културният обмен, съпътстващ икономическата условност, която замесва тестото и духа на не една институция. Споразуменията за първите външни заеми все още не правят опити да вградят цялостен икономически модел, а по-скоро „присаждат" отделни структури от значение за кредиторите. Доколкото заемите от края на XIX в. са гарантирани с приходи от строящите се обекти (жп линии, пристанища) или с имуществото на Земеделските каси, въпросът за финансови реформи не се поставя така остро. Когато за залог започват да се използват данъчни постъпления, интересът на кредиторите се насочва към фискалната система. Опитът за въвеждане на десятъка от Т. Иванчов в началото на XX в. например не е нищо друго освен социално и политически болезнена стъпка на данъчно рационализиране, необходимо за обезпечаване обслужването на външния дълг. Плановете, предхождали заема от 1902 г. пораждат неосъществения институционален проект за Тютюнева режия, управлявана от чужденци. По-късно, контролът на кредиторите предизвиква и други институционални начинания, като създаването през 1912 г. на ДДД, замислена като автономно учреждение, което концентрира ресурсите и осъществява плащанията по външния дълг...

---

* Това впрочем важи и за самия език, в който речникът на чуждите думи става все по-обемист, за да надхвърли по обем този на „автентичните".

Днес, след предприсъединителната епопея, е тривиално и очевидно твърдението, че тези влияния са двупосочни, модулирани и деформирани от местната икономическа среда. Общоизвестно е, че те срещат стената на нагласи, клишета, идеологеми, страхове, предубеждения, невежество и интереси*. Ако техният първороден образ относително лесно може да бъде „пренесен" отвън без съществен ретуш, то с развитието им те неизбежно обрастват с история, с причудливи напластявания и с пренесените от четирите краища на света влияния на техните „реформатори". Резултатът обикновено е еклектика, често безвкусица и бароково многостилие, в което се борят различни институционални култури. Ушита е дреха не по мярка. Обществото е лишено от бавното, но органично развитие върху основата на прецедента и на осмислянето на собствения опит.

Проблемът с привнесените институции е по правило в техния „изпреварващ" характер, в доловената на много места из Балканите „форма без съдържание"[470]. „Присадките" хронично страдат от разминаване между техния либерален дух и местната традиция. Обратно, най-добре „прихващат" институции, близки до манталитета на приемащия социум. Не е учудващо, че в България естествено и спонтанно се вграждат онези, които са по-близки до комуналния или етатисткия дух. Кооперациите са класическият пример в това отношение♦. А още през 30-те години е забелязано, че афинитетът към одържавяване намира израз във форми, създаващи *„крайно раздут* [бюрократичен апарат] *вследствие на прекомерно копиране на западните велики сили."*[471] Днес същата тази склонност се проявява в лекотата – даже възторга – с които се приема навлизането на евробюрократичната машина в България.

В стопанския ни живот няма по-завършен пример на този модел институционално развитие от БНБ. В историята ѝ се преплитат три негови характерни черти: първоначалният статут на банката е именно „изпреварващ"; с течение на времето реформирането ѝ е многократно включвано в „пакета" от изисквания на външните кредитори; политическата класа и обществото яростно и систематично се противят на подобни реформи. Народна банка е възлова пресечна точка на икономически интереси и идеологическа *светая светих***.

Още с прохождането си банката е изправена пред ситуация, в която статутът (формата) е разписан за условия, които или изобщо не са се появили, или не са укрепнали. Отсъствието на елементарни финансови инструменти, навици и традиции сред населението, от една страна, прави невъзможно изпълнението на поверените ѝ мисии, а от друга – насочва дейността ѝ в неприсъщи посоки, налагани от най-спешните нужди.

---

* Този сблъсък е класически предмет на културологичните изследвания.

** В посветената на БНБ отделна глава бегло развитите тук мотиви намират фактологическо покритие. Обособяването на настоящия раздел е предизвикано от забележителната прегледност на „казуса БНБ" като типичен институционален трансфер в контекста на културата на икономическата условност.

♦ Вж. *Една стопанска субкултура...*

БНБ е учредена като депозитна и кредитираща банка в икономика, където практически няма монетаризирани спестявания, селяните не знаят какво е депозит и не съществуват условия за масов търговски кредит. Тя почти веднага е принудена да прекрати дейността си, тъй като раздуването на пасива (не поради приток на влогове, а заради депозираните значителни средства на правителството) не може да бъде „преработено" в активни операции. Още по-драматично разминаване между форма и съдържание възниква по повод предоставеното през 1885 г. монополно емисионно право♦. За близо 15 години БНБ не успява (по причини, които далече не са само в нея) да наложи банкноти, които да се приемат от българското население. Дългият път до пълноценен и автентичен емисионен институт банката извървява за близо пет десетилетия, през които се бори да наложи модерен паричен стандарт в една примитивна икономика. Тя се доближава до тези цели едва след реформиране на нейния „либерален и неясен" статут[472] и след съзряване на нужните стопански условия. Той е прилаган пълноценно само за 2–3 години преди Голямата депресия да отклони основните ѝ функции в съвсем друга посока.

През целия този период БНБ работи като банка, създадена *преди времето си*, като надстройка върху несъществуваща основа. За да има емисионна институция от подобен тип, е необходимо икономиката да генерира критична маса качествени „търговски ефекти" (полици и др.). Това условие далече не е било налице. „Какъв е смисълът [в българските условия], пита ретроспективно Ж. Козюл, от един модерен емисионен институт, който ще се ограничава да сконтира търговски книжа с поне три подписа и с падеж до три месеца или да предоставя аванси срещу гаранция на ценни книги. Сконтиране на търговски ефекти? За целта е необходимо употребата на книжата да е достатъчно разпространена в тази иначе недодялана държава, трябва най-вече да има поводи да бъдат емитирани подобни книжа, т.е. да е налице достатъчен брой търговски транзакции, които ги пораждат. Нужно е накрая да са на разположение достатъчно частни кредитни институции, които да сконтират книжата на своите клиенти и да гиресконтират в емисионната банка. Аванси срещу ценни книги? Такива просто няма за залагане, защото националните спестявания са ограничени и защото населението не се е научило все още да влага спестяванията си в ценни книги."[473] Козюл стига до корена. „Бързият провал на първия закон за БНБ показа, че няма голям смисъл в една млада държава като България да се основава банка, специализирана в депозитни операции и в сконтиране. За едно все още слабо образовано, в болшинството си селско население, което не знае не само какво е банка, но дори и какво е търговски ефект, е било необходимо нещо по-различно."[474]

Оплакването от липса на „материал за сконт" не е младенческа болест на БНБ, а продължава и през целия междувоенен период. Това е ясният симптом за

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми...*, както и: 120 години Българска народна банка. С., БНБ, 1999.

недоразвитост на финансовата система и на паричния пазар. На Народна банка се налага да „създаде" финансовите потоци, които генерират търговски книжа, да достави онези начални ресурси, които създават основа на стопанския оборот. Именно това е една от разшифровките на метафората на Г. Данаилов, че БНБ (т.е. държавата) е създала капитала на българската икономика „от нищото".

Дори съвършено неизчерпателното маркиране на разминаванията между съдържание и форма би следвало да завърши с най-близкото до нас и навярно най-яркото от тях. Въвеждането на Паричния съвет в България беше призвано да ликвидира несъответствието между учредената през 1991 г. „класическа" централна банка и нейните – силно отдалечени от вменените ѝ функции – практически действия. Конфликтът между *формалното* и *реалното* достигна върха си с кризата от 1996–1997 година[♦].

Моделът на институционално развитие чрез плагиатство често попада в капана на високи цели, надхвърлящи архаичната стопанска среда. Жаждата за „модерност", присъща на периферията, носи нетърпението и културата на имагинерното. А разминаването между правила и реалности в икономиката води до сходни последици. Дали отсъстват институции и правила (както през 90-те години), или има такива, но те са неадекватни (изпреварващи), резултатът е аналогичен: създаване на „паралелни форми", на стопански вакуум и „ъндърграунд".

Що се отнася до културните влияния, то и съвсем кратко изложение показва разнопосочните повеи, на които е била подложена БНБ. Преди всичко, не бива да се забравя, че тя е зачената като автентичен продукт на руската имперска мисъл, от руски чиновници, на руски език[475]. Вярно е, че съставителят на устава от 25 януари 1879 г., статският съветник от управлението на княз Дондуков-Корсаков, К. Бух, се допитва до отделни представители на българския елит, но мнението на „влъхвите" е чуто слабо[♦♦]. При този произход БНБ трудно може да надскочи идеологията на държавна банка, заложена от руските чиновници.

Още при първите опити за преосмисляне статута на БНБ, формулирани в различни частни инициативи[♦♦♦] и във възложения от държавата проект на френския експерт Кейе, започва да се лансира по-ортодоксалният за епохата модел на *частна акционерна* банка. След приемането на закона от 1885 г. Ив. Евстр. Гешов е изпратен на проучвателна мисия в Белгия, Швейцария и Гърция, като при разработването на устава и конкретното устройство е възприет „гръцкият" (всъщност също пренесен от Запад) модел на емисионна институция. Ипотекарният отдел на БНБ, от своя страна, е копие на класическия образец на френския Креди Фонсие. Погледнато най-общо, в тези първоначални проекти без налично съдържание се

[♦] Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт / Пулсиращите функции.*

[♦♦] Вж. *Българска народна банка / Свещената догма...*

[♦♦♦] Вж. *Българска народна банка / Свещената догма...*

преплитат двата дълбоки възгледа от епохата относно „централното банкиране“. Според сравнително наскоро утвърдената доктрина на Банк ъф Ингланд (средата на 40-те години на XIX в.) институциите се основават на рескontирането и са естествено продължение на развития търговски оборот. Алтернативното виждане ги възприема като инструменти на развитие в ръцете на държавата. БНБ израства като типичен хибрид – тя приема на хартия първото, за да се превърне в стриктен изпълнител на второто.

След Първата световна война в световен мащаб се налага англосаксонското виждане, в което акцентът е поставен върху независимостта, обезпечена по възможност от частен капитал на банката. Тази схема е внушавана навсякъде, където стабилизацията се осъществява от ОН. На наложителните реформи в БНБ (и в емисионните банки на други победени страни) се гледа като на полигон за съвременната доктрина на централното банкиране. „Уставът [на БНБ] е променен така, отбелязва анализ на ОН от 1928 г., че да бъде хармонизиран с общоприетите принципи на организация на централните банки... Тези промени се вдъхновяват предимно от устава на новата Национална банка на Гърция, който може да се приеме за един от най-модерните в тази област.“[476]♦ Пренасянето – пречупено през българските особености – на новата институционална архитектура, културното влияние върху БНБ обаче не приключва. В края на 20-те и в началото на 30-те години тя е поле, на което воюват съперничещите си френска и британска парадигми за излизане от депресията.

Краят на XX в. отбеляза неоспоримата победа на англосаксонската доктрина. Законът за БНБ от 1991 г. беше стандартизиран продукт на консенсуса от 80-те години за автономна и независима централна банка. По ирония на обстоятелствата, нейното отрицание (Паричният съвет) е исторически най-чистото творение на британската *колониална* стопанска култура.

Интелектуалният фермент, съпровождал реформите в БНБ, е само един от аспектите в културното форматиране на институцията. Той винаги се вписва в по-общите рамки на икономическата условност. Емисионната банка е сърцевина на външната зависимост поне по две свързани причини. Първата е възловото ѝ значение за външните държавни дългове. Прякото посягане към ресурсите на БНБ е достъпна алтернатива: чрез нея властта е в състояние да заобиколи (или смекчи) натиска на кредиторите. Това временно обезценява основния им лост за дисциплиниране на българската икономика и ги подтиква да търсят защитни конструкции в самото устройство на банката. От друга страна, хроничното безсилие на стопанското реформаторство у нас в крайна сметка засилва зависимостта от външни ресурси, а промените в емисионната банка са естествена цена за тях.

Значението на БНБ в това отношение е доловено много рано от кредиторите. Обяснимо е, че най-точно го формулира Ж. Буске, който през 1909 г. подготвя

♦ За резултатите от опита с „модела на ОН“ в България вж.: *Кредитори и длъжник.*

твърде приличен и „либерално" настроен очерк за банката[477]. В него са фиксирани тогавашните догмати за емисионните банки, но и непосредствените наблюдения на делегата за отдалечеността на БНБ от тях. В полуслужебно, полулично писмо той верноподанически поднася своя трактат на ръководството на Париба и на френския пълномощен министър в София (М. Палеолог). Предоставя го не само като абстрактно упражнение, но и „като възможен аргумент срещу заема"[478]*.

Най-ценното в този грамотен текст е простотата, с която е показано, че основна причина да не се отпускат заеми без гаранции на страна като България, е държавната зависимост на емисионната банка. Проблемът е в заменяемостта на вътрешен дълг с външен, при пълна неравнопоставеност в положението на двата вида кредитори. „Народна банка е всъщност отдел на Съкровището, пише Буске... Тази ситуация се дължи... на лекотата, с която държавата черпи, чрез заемите си, от ресурсите на Банката, без дори да иска съгласието ѝ (което впрочем тя не може да откаже) и без да ѝ предлага някакъв друг шанс за погасяване на дълга си освен евентуалните удръжки от държавните заеми, сключени в чужбина, които [удръжки] тя [държавата] би благоволила да направи в полза на Банката."[479] Буске констатира, че „противно на всеобщо приетия принцип емисионната институция да заема на държавата не повече от собствените си ресурси (капитал и резерви), БНБ е отпуснала заем на бюджета 52 млн.лв., което надвишава три пъти тези ресурси". Освен това Народна банка „е поискала средства за Държавата под формата на банкноти и депозити, без дори да предложи на публиката безусловно реализируеми гаранции"[480].

Тази система обяснява „дълбокото нежелание на водещите чужди финансови институции да се съгласят на заеми без солиден залог за правителство, което няколко месеца след заема може да се окаже задлъжняло [към БНБ] с петдесетина милиона, без да предлага на външните си кредитори никакви преференции пред вътрешните"[481]. Външните кредитори са безсилни да упражняват контрол върху държава, разполагаща с подобен „неизчерпаем" вътрешен източник на дълг. Правителството заобикаля твърдите бюджетни ограничения, като разполага с гъвкавост да отложи необратимия момент за налагането им отвън.

Непосредствено след поражението на Париба със заема от 1909 г., представителят на портьорите ободрява себе си и своето ръководство в Париба с увереността, че „без никакво съмнение" България ще прибегне отново до гарантиран заем. Той преповтаря довода, че при известното отношение между държавата и БНБ „не може да бъде отпуснат заем на разточително правителство, което ден след ден трупа нови дългове. Защото порочната организация на Народна банка позволява на правителството да следва тази достойна за съжаление практика. Изцяло зависима от държавата, Банката е за нея един винаги отворен кран за заеми. Съкровището, на което чуждите финанси заеха вчера 100 млн., след няколко месеца вече е задлъжняло с 200 млн. Гаранцията на заемодателя, следователно, не може да е в стабилността на бюджета на заемополучателя, след като на този бюджет във всеки момент може да бъде наложено ново и неопределено бреме. Единствено залогът и сериозното обезпечение могат да дадат някаква сигурност"[482]. Заемите от 1914, 1926 и 1928 г. доказват правотата на това твърдение.

---

* Съчинението е писано в разгара на битката за заема от 1909 година. Всеки факт за окаяното състояние на българските финанси се възприема от Буске като аргумент, че правителството неизбежно ще трябва да се обърне към Париба.

Условие за избягване на гарантираните заеми Буске вижда единствено в реформирането на БНБ. „Ако правителството отново се обърне за кредит навън (а не е ясно как то би могло да избегне тази необходимост), първото условие на един бъдещ договор за заем би трябвало да стане реформата в статута на БНБ и ограничаването на авансите, които тя ще може да отпуска на Съкровището."[483] Такива реформи не са самоцел на кредиторите, а допълнително обезпечение, „залог на залозите" им. Наслагването на залози е толкова по-необходимо, колкото промените са по-несигурни, мъгляви, отлагани и заобиколими. Ако на реформите в БНБ може да се вярва, то останалите гаранции няма да са така тежки. А ефективни реформи са само онези, които разглобяват механизми (както се случи с Паричния съвет) на държавното посегателство върху банката.

След шестгодишно общуване с българската действителност делегатът добре разбира, че ефективността на влиянието върху монетарната политика и законодателството чрез инструментите, заложени в договорите за заеми след 1902 г., не е достатъчна. Налага се да се пипа „в корена", като с брутален външен натиск (друг не дава резултат) се посегне върху *принципите* на системата (статута на БНБ), а не върху последиците ѝ.

Потвърждавайки липсата на каквито и да е гаранции за практическа независимост на БНБ при съществуващото положение на нещата, в своя ръкопис Буске препоръчва два варианта на реформа. Първият (оказал се исторически губещ) е радикалното ѝ превръщане в частна емисионна банка[484]. Идеята отдавна се носи във въздуха, защитавана от малцинство български икономисти, от политически дейци и от търговското съсловие, страдащо подобно на чуждите кредитори от меката парична политика♦. Като познавач на българските реалии Буске точно прогнозира, че подобно крайно решение няма шанс. „Би било наивно да се опитваме да скрием, че такава мярка ще предизвика противопоставяне от страна на всички политически партии. Нито една от тях не е склонна да се откаже от възможността, когато дойде на власт, да ползва облекченията от всякакъв вид, които предлага настоящата организация."[485]

Ето защо, изоставяйки драстичните варианти, Буске разчертава втори, поумерен план за действие, който се опира върху познатата формула „реформи в БНБ срещу пари". В нейните условия са включени такива „еволюционни" мерки,

---

♦ Вж. *Българска народна банка / Свещената догма...*

като например „пълно отделяне на операциите, присъщи на една емисионна банка от дългосрочните заеми... създаване на самостоятелна ипотекарна секция... [чиито] заеми няма да бъдат захранвани с капиталите на Банката, а с капитали, получени посредством емисия на ипотекарни облигации"[486]. Предлага се банката да бъде задължена „да ограничи директното кредитиране на Държавата... до размера на собствените си ресурси", както и управителният ѝ съвет „да изготвя всяка година списък на лицата, които имат право да сконтират [срещу три подписа] и на които могат да бъдат открити текущи сметки, както и да не допуска завишаване под никакъв претекст на определения кредит за всяко от тези лица". Накрая, предвижда се принуждаването на Банката „прогресивно да увеличава своята златна наличност, така че да премахне банкнотите със сребърно покритие"[487]. Тези задължения изглеждат по-реалистични, най-вече защото ограничават властовия ресурс на политическата класа върху БНБ по-прикрито, отколкото при директна приватизация. Те са и по-ефективни, тъй като са включени в пакета икономическа условност: „отстъплението" в радикалността е компенсирано от искане мерките „не само да бъдат записани в закон (подлежащ на ревизиране), но и да станат предмет на договорен ангажимент от страна на Държавата към чуждестранните ѝ заемодатели." Тук прогнозата на Буске е по-оптимистична от първия вариант. „Без да предлага абсолютната сигурност, която би могла да се очаква от ясното отделяне на Банката от Държавата, пише той, подобна реформа би върнала на БНБ свободата на действие при управление на капиталите ѝ, би увеличила икономическата ѝ мощ... би повдигнала престижа ѝ и би осигурила на чуждите кредитори на България нужното успокоение, без което има опасност кредитът на тази работлива, мъжествена и плодородна страна да се срине или да бъде поставен под въпрос."[488]

Смисълът (а в много отношения и буквата) на „проекта Буске" изпреварва с близо 15 години онова, което се случва в закона от 1922 г., и с около 20 – условията на Стабилизационния заем. Макар че през 1928 г. до приватизация на банката не се стига, ОН получава правото на пряк контрол върху нея. Непосредственият надзор на частния капитал върху държавата остава недостижима цел, но за сметка на това се налага ефективно попечителство отвън. А ако екстраполираме заложената в плана обща тенденция, ще приемем, че той изпреварва с много десетилетия своята екстремална реализация – въвеждането в България на Паричен съвет.

Натискът за промени в БНБ периодично се усилва и затихва. Още с първите опити за пряка външна намеса в устройството на банката (непосредствено след нейното създаване) се оформя твърдото българско двойно отрицание – БНБ не трябва да е частна; до нея не трябва да имат достъп чужденци♦. В началото на съществуването ѝ, когато присъствието на външните кредитори се чувства по-слабо, непорочността на институцията е можела да бъде защитавана. След заема от 1902 г. обаче твърдението за независимост на БНБ от чужденците е демагогия или наив-

---

♦ Вж. *Българска народна банка / Свещената догма...*

ност. *Частни* кредитори *вече* са получили съществено „дисциплиниращо“ влияние върху фискалната система, както и права да блокират законодателни промени, които разхлабват паричната политика.

Следващата силна вълна на външен натиск за промени в БНБ се надига през 20-те години. Проблемът е включен органично в икономическата условност и се превръща в нещо като наказателна мярка срещу рецидивист. През 1924 г. МСК не крие, че „по-голямата автономност... дава на Комисията допълнителна гаранция за редовност на операциите, поверени на Народна банка с протокола от 21 март 1923 г.“[489]. С други думи, съвсем открито се заявява, че независимостта е нематериален залог за получаване на репарациите.

Зад реформи с подобен замах обикновено стоят две движещи сили. Едната е оформил се консенсус за пълно изчерпване на действащия модел. Втората е известно „месианство“ у онези, които налагат икономическата условност. То се проявява най-често в моменти на стопанска еуфория и висока конюнктура на световните пазари: когато това усещане обладае икономически силните на деня, те губят (поне частично) представа за реалност. А когато една страна попадне в авангарда на глобални и стандартизирани „модернизационни“ решения, поводите за сблъсък с местното статукво допълнително се множат. Цената на промяната нараства.

И двете условия са налице през 1928 година. Свързаният със Стабилизационния заем план за реформиране на БНБ дава повод за най-сериозното отклонение от обичайното българско институционално плагиатство. Предложените от ОН промени срещат огромна съпротива. Страхът от модела на частна емисионна банка е толкова дълбок, че успява да мобилизира рядко единна реакция на цялата държавна и дипломатическа машина за отхвърляне искането на ФК.

В наситения с предразсъдъци и интереси дебат, особена тежест придобива характерният – спокоен и балансиран – англосаксонски експертен поглед към събитията. Лео Пасволски резюмира възраженията на противниците на реформата така: "Евентуалното отражение върху международния престиж от привеждане в съответствие статута на БНБ с този на други централни банки – един от основните доводи, използвани, за да бъде убедена България – едва ли ще компенсира направените усилия. Общото чувство сред редица от изтъкнатите български лидери беше, че при отсъствието на очевидни предимства, няма смисъл от подобна радикална промяна.“[490]*. Точно е доловено, че вкарването в икономическия дебат на неосезаеми, „идеални“ категории като „престиж“ е твърде рядко печеливш ход в общество, свикнало да вижда, да усеща и да отчита най-вече материалното измерение.

---

* Трябва да се признае, че това се разбира и от френските наблюдатели. Членът на френската делегация в МСК Дьо ла Тай споделя в писмо, че „намира за напълно легитимна съпротивата на г-н Моллов срещу исканията на г-н Ото Нимайер, доколкото превръщането на БНБ в акционерно дружество в момента действително не е възможно поради отсъствието или по-точно – концентрацията на свободни капитали в България“[491].

Всъщност през 1928 г. преиграват и двете страни.

Зад „идеалното" много от българските политици основателно подозират (съзнателно или интуитивно) уловка за ограничаване на полувековната им власт. В яростната съпротива прозира нежелание на държавата (или по-точно на онези, които я осребряват) да се откаже от доходоносен актив. Но стремежът да се запазят старите привилегии, пречи да се разбере, че дори по-стеснените права за финансиране на правителството, запазени в закона за БНБ от 1928 г., могат в определен момент – при форсмажорни обстоятелства – да се окажат решаващи. Последвалата депресия и военните години потвърждават това, като бюджетът отново прибягва до услугите на банката не само за решаване на текущи фискални проблеми, но и за инфлационно финансиране на огромните разходи след 1939 година. През 30-те години „обезпечението" на Стабилизационния заем (реформираната независима БНБ) е систематично заобикаляно♦.

Погледнато от другата страна, ярките „идеологически" цели на ОН водят до налагане на заема, в което има немалко доктринерско заслепение. Тук Пасволски е отново проницателен, посочвайки, че ФК изглежда е вървял по-бързо с реформите, отколкото това е възможно. „Със сигурност, в отношенията на Обществото с България в известна степен се прояви опасност, която следва да бъде избегната. Това е изкушението на чуждите специалисти... да проявяват нетърпение към бавния ритъм, с който неизбежно се прокарват основни реформи в една, повече или по-малко, икономически изостанала общност. Спорът между българското правителство и ФК относно преобразуването на БНБ е пример за това. Трудно е да се разбере каква полезна цел би могла да се постигне с настояването за реорганизиране на банката в частна корпорация, след като с реформите от 1926 и 1928 г. тя вече разполага със солидни защити срещу намеса на правителството в нейното управление. Обстоятелството, че емисионните банки в развитите страни са по правило квазичастни корпорации, е твърде слаб аргумент в българския случай. ФК вероятно щеше да постъпи много по-добре, ако от самото начало беше възприел по-умерена позиция, предлагайки например, също толкова ефективната смесена форма на акционерно дружество с държавно участие, каквато организация съществува в редица Европейски държави."[492]

С този необичайно смирен за чужд експерт текст, Пасволски на пръв поглед утвърждава мистичния „българоцентризъм", според който в националната действителност е невъзможно да се проникне отвън. Приблизително по същото време, усещането за разминаване на местния с чуждия поглед е изразително подчертано и в друга саморефлексия за мястото на „паричните лекари". Препоръките на ФК са напълно игнорирани, пише Ж. Вато, *„и възприемани вероятно от българското правителство като становище на експерти, пропити от теоретични принципи, които*

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

не познават политическите и социалните условия в България, както и нейните национални традиции..."[493] Но пресечни точки съществуват, стига да се направи усилие за раздяла с предвзетите нагласи. Отново Пасволски предпазва от крайности. „България трябва да преодолее общото недоверие към чужденците... Би било достойно за съжаление, пише той, ако поради [това недоверие] страната се откаже от такъв мощен и необходим фактор за икономическото си развитие, какъвто е външната техническа помощ."[494]

Постфактум се оказва, че българските опасения по повод БНБ са предусетили един по-общ вектор на институционално развитие. Крахът на „либералната стабилизация" от края на 20-те години и одържавяването на емисионните банки в Европа преди (но особено след) Втората световна, като че ли оправдават твърдата позиция срещу приватизацията на банката. Тази победа на „националния" дух над привнесения модел обаче е пирова. В дългосрочен план, епизодът от 1928 г. само доутвърждава отчуждеността на българския стопански манталитет от пазарните принципи.

Езикът и символиката на икономическата условност

Заедно с културата на реформите и на институциите, икономическата условност изгражда свой език и символика. Това е често незримият, „мекият", пласт на културното влияние, което влиза в конфликтен досег с местната среда.

Пребиваването под външна икономическа опека създава особен жаргон на общуване между длъжник и кредитори, който като всеки език търпи развитие. Една е тоналността, с която се водят преговори между васалното Княжество и най-мощните европейски банкови консорциуми. Друга е, когато става дума за независима страна, вече силно оплетена в мрежата на външния дълг. Трета е, ако длъжникът е държава, победена от коалиция, включваща бившите ѝ кредитори. Накрая, езикът придобива различна окраска като продукт на безлични международни финансови институции.

Една от многото „новости", за които България се събуди със започването на прехода, беше стилът на общуване с МВФ и сродните му организации. В началото бе респектът, породен от тяхното непознаване и от непрестанното им охулване при комунистическия режим. Те се гледаха със смесица от страхопочитание и надежда, а произведените от мисиите и централите им документи се фетишизираха и третираха с безкрайна сериозност. „Писмото за намерения" се превърна в символ и нарицателно за икономическия контрол над страната.

Опитомяването на отношенията премина през различни пътища. Те постепенното бяха вплетени във вътрешнополитическата игра, при което двете страни (кредитори и длъжник) ставаха все по-тясно зависими. Почтителността избледняваше успоредно с разбирането, че тези институции също грешат, при това на гърба на страната. Обратно, понякога истинската сила на външните официални кредитори лекомислено се подценяваше.

Но при всички случаи, привикването с външната икономическа условност минава през незабелязано усвояване на нейния език. Отношенията длъжник – кредитор или център – периферия не са симетрични и те се изговарят на езика на по-силния. Достатъчно е само леко отдръпване, за да се установи, че много бързо „елитите“ възприемат „политически коректния“ жаргон на международните финансови институции. Това далече не винаги означава промяна на *мисленето*, но със сигурност регистрира интелектуален вакуум, запълнен по спешност и повърхностно отвън.

В следващите редове маркирам накратко елементи от стила, синтаксиса и граматиката, с които кредиторите разговарят със и по повод България.

Преговорите по дълга са потопени в непрекъснат поток от информация и човешки контакти. Тази трескава атмосфера на моменти играе не по-маловажна роля от „обективните“ дадености на икономическата конюнктура или от дългосрочната стратегия.

Достъпът до архивни документи потвърждава значението на „информационния шум“ в хода на разговорите. XIX и първата половина на XX в. са все още епоха на интелектуална префиненост в личния, административния и дипломатическия писмовен контакт. Преди той да успее да се банализира, опошли и стандартизира след Втората световна война (окончателно и безвъзвратно с днешната *e-mail* стилистика), наситеният епистоларен обмен е изпълнен от изпипани литературни образци с тънки наблюдения и дълбок авторски анализ. Писанията, разменени между различните невралгични центрове в общността на кредиторите, раждат истинска изящна словесност на дълговата дипломация от *belle epoque*. Кореспонденцията е лично обагрена, тя дава цвят на оценките и на отношенията в една институция.

Но прекомерната изтънченост и широкото място, оставено на персоналните съждения, повдигат неизбежния проблем с двy(много)смислеността на всеки по-богат и самобитен език. Съществена част от разменените текстове, съпътстващи преговорите, е съставена от преразкази, разточителни разбори, тълкувания и доклади за водени разговори... Значителната писмовна продукция се превръща в постоянен източник на недоразумения, на съзнателна или несъзнателна дезинформация, на интриги, грешни стъпки и преценки. Всяко събитие и събитийце дават повод за многословна и многопосочна кореспонденция. А честите и бързи обрати в ситуацията (особено когато възможностите за реакция и комуникация са ограничени и сравнително бавни) поражда фалшиви тревоги и бури в чаша вода.

Изкривяване на информационната среда идва и от типичното нетактично публично изнасяне от български държавници на слухове, недо(криво)разбрани изказвания и ангажименти, от техни мъгляви изявления в чужбина и/или от задъхано оптимистични декларации при завръщане в страната. Ако тези шумотевици често потъват в забвение, има и немалко случаи, когато те проправят пътя си и оставят следа върху развитието на политическата ситуация или на хода на преговорите.

Въпреки красивата словесна обвивка, в документите около заемите отпреди 1914 г. тонът е открит, остър и агресивен. Отсъстват общи съображения и отвлече-

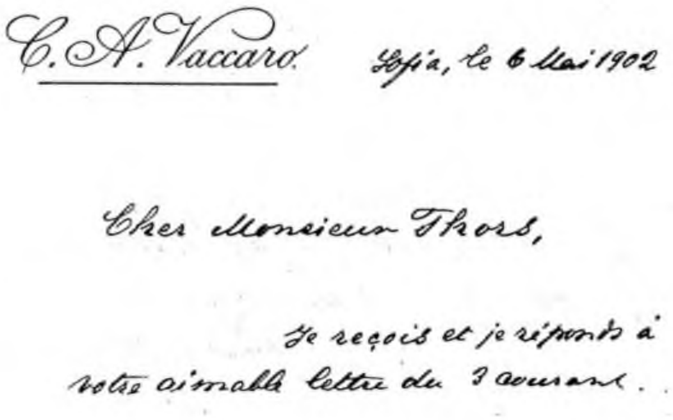

C. A. Vaccaro.

Sofia, le 6 Mai 1902

Cher Monsieur Thors,

Je reçois et je réponds à votre aimable lettre du 3 courant.

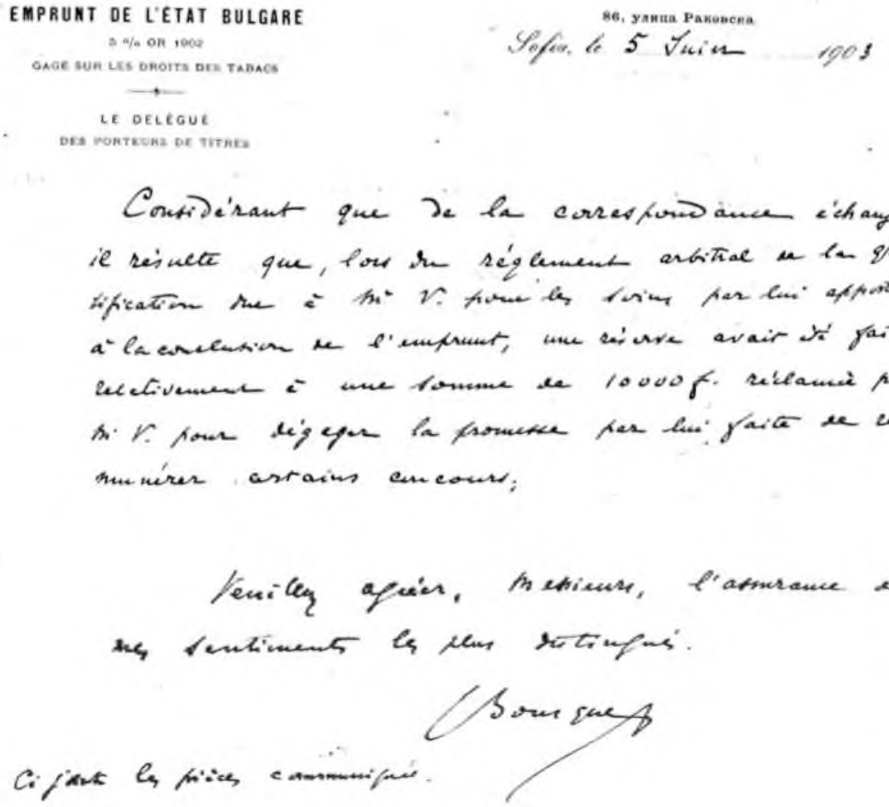

EMPRUNT DE L'ÉTAT BULGARE
5 % OR 1902
GAGE SUR LES DROITS DES TABACS

LE DELÉGUÉ
DES PORTEURS DE TITRES

86, улица Раковска

Sofia, le 5 Juin 1903

Considérant que de la correspondance échangée il résulte que, lors du règlement arbitral de la gratification due à Mr V. pour les soins par lui apportés à la conclusion de l'emprunt, une réserve avait été faite relativement à une somme de 10000 f. réclamée par Mr V. pour dégager la promesse par lui faite de rémunérer certains concours;

Veuillez agréer, Messieurs, l'assurance de mes sentiments les plus distingués.

Bourgue

Ci-joint les pièces communiquées.

PARIBAS

Образци от епистоларната белетристика около външния дълг ни схеми. Отива се директно към конкретните проблеми, назовавани с истинските им имена. Донякъде това се обяснява с характера на договорите, които не се отнасят до общата стопанска политика на държавата, а до онези сегменти от нея, в които господството на кредитора е почти безусловно. По понятни причини, подобна прямота характеризира и езика на МСК.

Промени настъпват с появата на многостранните организации, където неизбежно е налице разводняване на отговорностите и нужда от балансиране на интересите. Еволюцията е постепенна, като стилистиката на огромната експертно-служебна продукция на ОН едновременно предвещава и се различава от тази на днешните международни финансови институции. Характерно за този ранен техен период е, че езикът, който използва икономическата дипломация, е значително по-изчистен или (което често е същото) – по-циничен, отколкото приглушения, безцветен, стерилен жаргон на съвременните организации.

Преговорите и емисията на двата стабилизационни заема от 20-те години (които са в крайна сметка облигационни кредити, организирани от *частни* банки) са съпроводени от необятни преписки и анализи. Институционализираната кореспонденция между българските власти и ОН тече съвършено редовно до края на 30-те години. Освен за специфични области, вече се издават присъди и по цялостната философия на предприетото от правителството стабилизационно усилие. Докладите на ФК силно напомнят трактати по икономическа политика. Изразената им дидактичност ги превръща в лакмус за различията между местния и „стандартния" стопански манталитет. Независимо от строгия бюрократичен стил, в текстовете на Комитета за българската икономика често се срещат остро критични пасажи, написани с истинска страст. Според дълбочината на конфликта, тонът в тях понякога ескалира от доброжелателен до мрачно сърдит или дори до открито гневен. Въпреки че смляна „теория за масова употреба" присъства и в документите на съвременните МФИ, подобен емоционален екстремизъм е напълно отстранен от днешните закръглени и безлични текстове.

И все пак в документите на ФК се долавя зараждането на основни нюанси от това, което днес би могло да се нарече „езикът на Фонда". Именно в писанията на комитета се кове жаргонът на модерната световна икономическа бюрокрация. Още тогава като норма се налага поучаващият и загрижен тон на „стабилизационната идеология", призоваващ към здрав разум и консервативни финанси. С времето е изчезнало само нескритото високомерие към „просителите" от 30-те години, което сега се смята за некнижовно. Вече е налице и типичният времеви хоризонт на днешните документи. Голяма част от текстовете на ОН (както и тези на МВФ) са подготвяни в условия на остри кризи, като в двата случая рефлексите са сходни: така добре познатото ни казионно вграждане на оптимистични нотки, изтласкване на положителните очаквания към края на програмата (годината), липсата на сянка от съмнение в успеха на ортодоксалните (към момента) решения.

Още по-изразена е съдържателната идентичност на документите. Ако се направи сравнителна инвентаризация на съдържанието им през 30-те и 90-те годи-

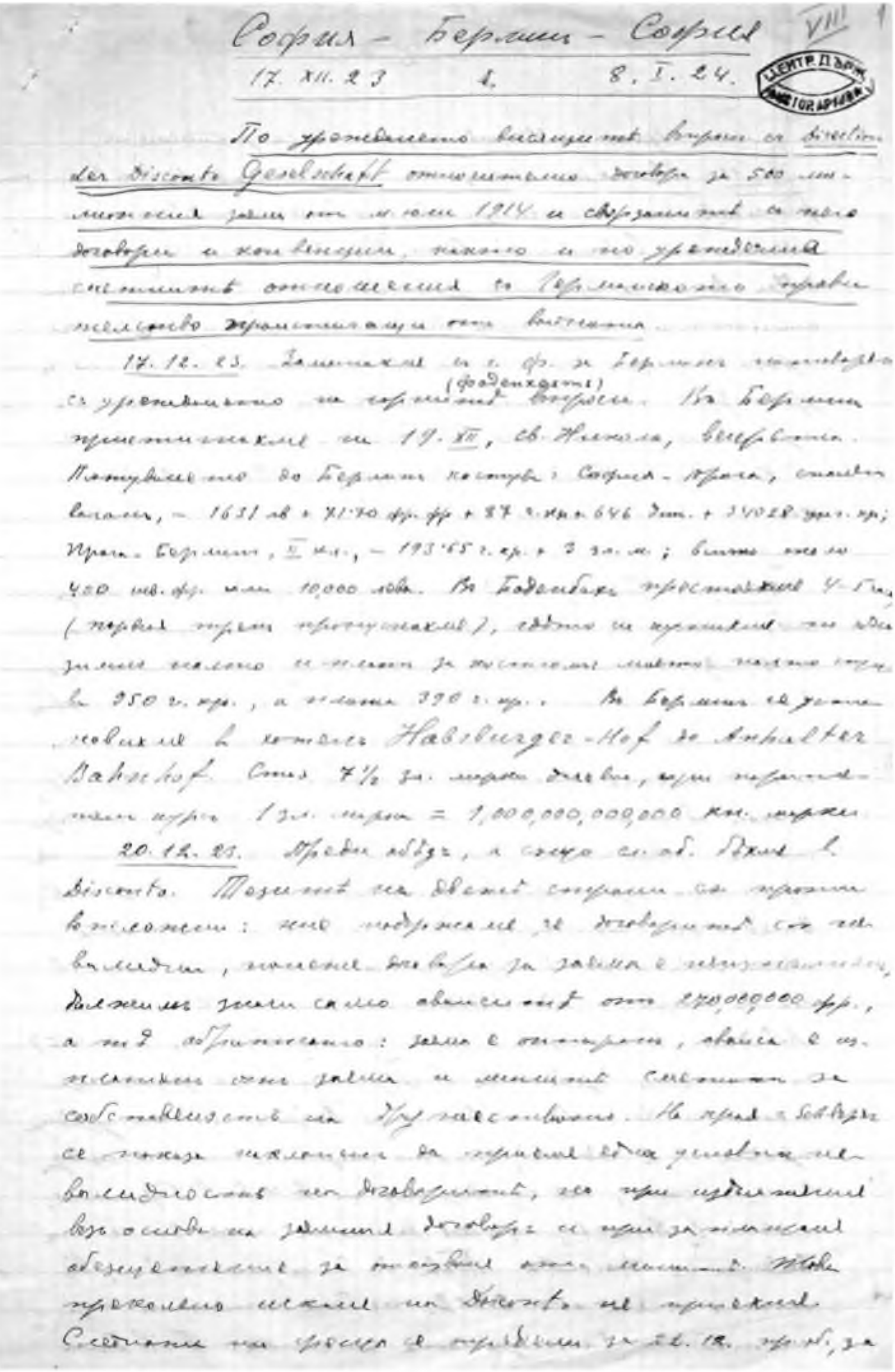

София – Берлин – София

17. XII. 23 8. I. 24.

Страница от дневника на Н. Стоянов от преговори с кредиторите в Берлин, декември 1923–януари 1924

ЦДА

ни ще се установи, че елементите, с които те боравят, са останали практически непроменени. Фискалните реформи, „фризирането“ на бюджетите, финансовата дисциплина, предписанията към паричната политика и към управлението на дълга и пр. са част от постоянен и практически непроменящ се реквизит на икономически контрол.

Разбира се, всичко това се отнася до „официалния“ език на икономическата условност. Зад кулисите, там, където се говори по същество, изказът е винаги прям и агресивен. Ако само понякога избива на повърхността в публични документи, този език е правилото в безбройните лични контакти (оставили следи в архивите) или в океана от междуведомствени и вътрешноведомствени (полу)поверителни доклади и писма на действащите лица (институции) в държавите кредитори.

Едно от първите шокиращи впечатления при контактите с МВФ след 1990 г. беше начинът, по който се ражда документ, формално подписан от българските власти. На всички, които са имали дори малък допир до това тайнство, е известно, че „писмото за намерения“ се пише от кредиторите. Процесът започва със сурова чернова на текст, подготвена от мисията на фонда (или на друга организация), в който са оставени многоточия за числовите параметри и/или за варианти, подлежащи на уточнение. При съвременното информатизирано общество техническият капацитет за генериране на подобни документи е практически неограничен. Неизбежните промени и опции, възникващи в хода на разговорите се интегрират лесно, но те рядко засягат концептуалната обвивка. Нищо съществено не бе променено в течение на годините, въпреки частичните пробиви и все по-самоуверените изказвания на български политици, че писмата за намерения вече не се пишат под диктовка.

Основното процедурно правило в това отношение е старо и може да се намери, кристално формулирано, още в документите на МСК. С писмо до българските власти комисията припомня, че „както вече е било поискано, необходимо е изискванията на МСК да бъдат представени и поддържани от правителството *от свое име* пред парламента, така *като че ли* става дума за собствените му позиции. Само правителството е отговорно пред МСК и тя не може да установява никакви преки контакти с другите власти в държавата“[495]. Когато нещата опрат до икономическа зависимост на една държава, условията се пишат от кредитора, но се подписват от правителството, което по този начин се ангажира за тяхното изпълнение. *Длъжникът говори с езика на кредитора.*

В българското стопанско минало това се установява и по други поводи. Предпоследният запис от дневника на Н. Стоянов за тежките преговори с Дисконто през 1924 г. например е за това, как от представител на банката е *изчетен* проект на *общ* доклад, който да бъде представен пред българския Министерски съвет и пред банковия синдикат. Възраженията на българската страна по някои пасажи са удовлетворени, но различията по глобалната сума и първоначалната вноска остават. Те са прикрепени към общия доклад[496]. Кулминацията на всеки кръг от преговори по дълга е именно редактирането на протокола. Обемната литература от този жанр е съставена от еднотипни сухи изложения на съгласията и различията. Дори окончателното подготвяне на текста да е винаги битка, принципът, че обвивката на протокола се подготвя и предоставя от кредиторите, не е променян. Ако възраженията на длъжника са приети, те стават общ текст. При запазващо се разминаване, включването на особени мнения превръща протокола в разказ за двете паралелни версии по един проблем.

В пасажа на Н. Стоянов става дума за спор с частни кредитори, но принципът важи с още по-голяма сила в отношенията с официални институции. Достатъчно е да припомня начина, по който са наложени Законът за ограничаване на паричното обращение през 1922 г. или „планът Стефанов" през 1933 година. Инициативата не е от българската страна, принципите не са замислени в София.

Както всеки език, този на икономическата условност се състои не само от думи. Той е съставен от жестове, символи, премълчавания, нагласи...

Състоянието на зависимост, в което неизменно битува българската икономика, и съответното отстъпване на стопански суверенитет се изживяват болезнено. Това оформя тежък национален комплекс, подхранващ най-различни прояви на ирационалност.

Съвсем обяснима е реакцията на първите политически дейци на Княжеството. Публичните и житейските им биографии (бивши поборници, хъшове, бунтовници) формират типаж, обладан от патриотарство, доосвобожденски представи и илюзии за независимост. Успоредно с търсещия пространство и защита национален капитал, политическата класа не е в състояние да произведе идеология, различна от „икономическия национализъм", протекционизма, латентната или открита стопанска ксенофобия. Въпреки че „външният свят" разполага с достатъчно (убедени или платени) проводници на своето влияние, като цяло обществената среда е с вродена боязън към опасностите от една небалансирана намеса в стопанските дела на новата държава.

Всичко това обяснява икономически трудно разбираемия драматизъм*, с който са възприемани естествените стъпки на постепенно приобщаване на България към световните капиталови потоци. В силно митологизираните представи на първите български елити тези крачки се привиждат по-скоро като поредица от грехопадения, отколкото като нормален стопански процес. Оттук острата борба между привържениците и противниците на външните заеми, а по-късно и между поддръжниците на различни степени икономическа условност.

Заедно с непрекъснатото прибягване до нови заеми, с тяхното консолидиране и рефинансиране в началото на XX в., процедурите отчасти се банализират*. Засилват се също така спояващите стопанско-политическия елит корупция и казионна антикорупционна риторика на опозицията♦, които в една или друга форма съпътстват всеки заем. Дълговият въпрос здраво се вплита във вътрешнополитическата игра и постепенно става оръжие на политическата конюнктура, с произтичащата оттук безпринципност и опошляване на действителните проблеми. В подобна атмосфера размахването на безсмислени и нелепи идеологизирани аргументи лесно измества икономическия спор по същество.

---

* Той е още по-нелогичен, ако се има предвид нищожната тежест на външния дълг в началните години.

Където има травма, национални комплекси и ирационалност, неизменно се настанява *символиката,* която образува втори – безсловесен – слой в езика на икономическата условност. Бидейки йерархизирано и несиметрично отношение, за кредиторите е особено важно условността да бъде онагледена. Обратно, длъжникът се стреми по всякакъв начин да изтрие видимите ѝ публични знаци. Символът е от съществено значение, когато зад него стои осезаема икономическа власт. Спорът става безсмислен, когато се ограничава до „идеални" измерения. И в двата случая обаче конфликтът е натоварен с мощна социална енергия. Ето малък несистемен инвентар от „символични войни", събран от различни периоди и конкретни ситуации.

По повод на продължително договаряния заем от 1902 г. например, разделителната линия във вътрешния дебат минава през отношението към една от двете възможни схеми на залог – предоставяне тютюневия монопол на управлявана от французи режия или откупуване на бандеролите върху тютюна. Възможно е, от гледна точка на българския интерес, да се намерят експертни и чисто икономически аргументи в полза на едното или другото решение. Но тяхното различие в никакъв случай не обяснява страстта, с която вариантът с монопола е атакуван като накърняващ по-силно суверенитета на държавата. Настървението идва единствено от засегнатите струни на националната митология.

Пак по онова време и по същия повод се разиграват първите битки около формалния контрол върху българските финанси. Самият принцип, да се ипотекира основен данъчен приход (не и да се дава монопол), е преглътнат от притиснатата до стената политическа класа. Но довеждането му до естествения завършек на *персонален* мониторинг се отхвърля по всякакъв начин. Загубата на *материалното* (данъчните приходи) се оказва приемливо, а *семантиката* на този акт се отхвърля. Подобно раздвоение се среща практически при всеки важен сблъсък с външния свят.

Борбата около символите се превръща в канава на отношенията с кредиторите. Повод за схватки, както стана дума, са дипломатическият статут на делегата, неговото данъчно приравняване към българските чиновници или дори изглеждащи съвсем битови въпроси... Така в един от дневниците на Н. Стоянов е отбелязано разгорещеното обсъждане на проблема за мястото на канцелариите на комисаря на ОН и съветник в БНБ[497]. Самият Шарон идва в България, за да *наложи* настаняването на Вато в зданието на Министерството на финансите. С този въпрос се занимава дори финансовият подкомитет на ОН и по време на преговори с Н. Стоянов в Париж борбата припламва отново. За българската страна е неудобно „помещението на комисаря да бъде в зданието на Министерството на финансите. Това ще понижи престижа на правителството пред общественото мнение, защото [обществеността] е против". Компромисът – оформен като временен – е намерен с устройването на Вато в пристройка на министерството, докато неговата сграда бъде окончателно построена.

---

* Без в нито един момент обаче да премахват общественото напрежение около тях.

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Външната контактна зона.*

Не е особено убедително през 1912 г. общественото мнение да бъде заплашвано с това, че България ще изпадне под външен финансов контрол, при положение че Буске е в София от десет години[498]. Не по-смислено е политик от мащаба на Н. Мушанов в края на 20-те години да демонстрира престорена наивност, твърдейки че ФК налага мерки, противоречащи на някакво имагинерно „досегашно разбиране за невмешателство в чуждите държави, във вътрешния им живот"[499]. Това би могъл да каже друг, но не и дългогодишна публична фигура в страна, където прекият външен контрол върху финансите е налице от близо 30 години и където все още действа Репарационна комисия. При това той е поставен под съмнение, когато чрез Стабилизационния заем се решава отпускането на пари за една изцяло компрометирана в чужбина банкова система.

Подтекстът на тези позиции е различен. Те се раждат от невежество, политическо заслепение, патриотарски предразсъдъци... Така или иначе, във всички случаи става дума за материя, която добре се поддава (и използва) за манипулиране. Акцентът на дебата лесно се измества към несъществени проблеми и отклонява от възможности за разумно отстояване на действително спасяеми „парчета" икономически суверенитет.

Устойчив елемент от националните комплекси, свързани с външната зависимост, е широкоразпространеното чувство, че България е обект на хладнокръвни експерименти. Глобалните конспиративни теории традиционно намират добра почва в малките държави. Те ефектно обличат в мистика иначе баналното право на силния. Самовъзприемането като „икономически опитни зайчета" се запечатва в масовото съзнание заедно с типизирането на програмите за финансова стабилизация от 20-те години*. В очите на политици и общество „уникалността" на страната е обезличена, а интуитивната логика тълкува отказа от по-ярка идентичност като „пропуснати ползи" в сравнение с хипотетично по-изгодно решение „по мярка". Подобна логика в отделни случаи е коректна, но тя в никакъв случай не е общовалидна или доказуема.

---

* Не е учудващо, че обясненията с „окултни интереси" преживяха разцвет при серийните стабилизационни политики на МВФ и Световната банка през 90-те години на XX век.

„Предметното“ измерение на икономическия живот у нас винаги е имало превес. Съответно, с течение на времето, се оформя и една *опредметена* символика на стеснения периметър за „свободни“ стопански решения. Обществото развива особена чувствителност към отделни сфери, чиито избор не е рационално обясним.

В дебата от 1928 г. например въпросът за *отчетността* на бюджета пред ФК се превръща в централен за много депутати. Защо тъкмо тази отчетност, а не друга, на пръв поглед не е ясно. При повторно вникване без труд се разбира, че за политическата класа осезаемото докосване до „реалните“ бюджетни пари е много по-понятно от абстрактната (но съвсем не по-маловажна) връзка между монетарната сфера и властта. Така или иначе, аргументът, че исканите от комитета процедури ограничават правомощията на Народното събрание, си остава несъстоятелен – все пак от години основна дейност на МСК е да следи под лупа съставянето и изпълнението на българския бюджет. Едва с по-късното ритуализиране на отчетите пред ОН този „информационен“ ангажимент се банализира напълно, но пък и интересът към тях избледнява.

Друг пример е ревностната съпротива срещу изискванията на ФК за съкращаване на точно определена бройка чиновници*. Тук мотивите са съвсем прозрачни, като опират до страх от загуба на основния инструмент за създаване на икономико-политическа клиентела[500].

Предметното отношение към „националното достойнство“ е най-изразено във вкорененото нежелание да се докосва *собственост*. Показателен е случаят от 1914 г., когато в рамките на договорите за заем с Дисконто-Гезелшафт България склонява да отстъпи мини „Перник“. Те олицетворяват, за времето си, онова, което по-късно бе прието да се нарича „структуроопределящо“ държавно предприятие. След края на войната съдбата на неизпълнения договор се превръща в изключително заплетен юридически казус, в чиито лабиринт правителството най-упорито настоява да се уреди именно ангажиментът, свързан с мината. „То претендира, отбелязва доклад на МСК, че тази мярка е крайно непопулярна и общественото мнение никога не би приело изпълнението ѝ. Въпросът [за мината] има пълен приоритет в очите на правителството пред всички останали въпроси и възможните им решения, произтичащи от договорите с Дисконто.“[501]

Материалното измерение може да се слее и с отделна институция. Така в епицентъра на икономическата символика у нас исторически стои емисионната банка. От една страна, в обществото БНБ се радва на престиж, какъвто нито една друга стопанска институция не притежава. Той се крепи на грижливо отглеждания и внушаван (отчасти оправдан) неин облик на мощен „творец“ на стопанска България. За политическите елити, разбира се, значението на банката е в по-явните ѝ или скрити властови пружини. Външният контрол размива и двата образа. Пред облъчената от клишета публика се срутва удобен мит. А управляващите са заплашени да загубят пространство, възприемано като техен запазен периметър.

---

* В течение на години споровете се въртят около цифрата фетиш от 100 000 души.

През годините на прехода символиката около икономическата условност донякъде се промени, но не смени своята логика. Тя продължава да прикрива три неща – страха от „другия"; страха, по проницателното обобщение на Ст. Бочев, от „капитала въобще"; интереса към невралгични точки на икономическата власт.

Чисто „предметните" символни войни съвсем не бяха забравени. Те се водеха яростно на различни фронтове – от приватизацията на материални активи, до спирането на реактори в „Козлодуй". В идеологически план формата се движеше между варианти на някогашното примитивно „батакчийство" и по-модернизираните евроскептицизъм или антиглобализъм. Но в перспективата на ЕС се появиха и нови фетиши, свързани не толкова с *разграничаването*, колкото с *приобщаването* към Европа. Днес в символи се превръщат такива абсурдни, условни и политизирани *санкции* като например официалното провъзгласяване (от ЕС) на българската икономика за „пазарна". Търсят се заместители, метафори и евфемизми за „преодоляване" на културните различия: повсеместно се слага „европейски" етикет, без мисъл (и без доказателства), под път и над път се твърди, че „така е в Европа"… С всичко това несъзнателно и парадоксално продължава да се проявява типичният тоталитарен рефлекс да се впръсква символичен (идеологически) код дори в най-дребни, ежедневни и банални стопански факти. Към „европейска" легитимация неистово се стремят общество, проникнато от дълбоко неевропейско самосъзнание, както и индивиди, през които преминава разделителната линия на раздвоена идентичност♦.

Глобализацията безспорно донесе и някои симптоми на промяна в отношението към външния финансов контрол. Пред силата на очевидното, физическото присъствие на наместника например вече не се изживява както някога. Ако през 1932 г. въпросът с помещенията на комисаря на ОН предизвиква силни вълнения, то настаняването на представителя на МВФ в сградата на БНБ през 1991 г. остана напълно незабелязано. Доказателство от съвсем друг мащаб е вторият най-значим реформаторски експеримент върху централната банка. Въвеждането на Паричен съвет е още по-радикална атака срещу „икономическия суверенитет", отколкото промените през 1928-ма. За разлика от тогава обаче, решението от 1997 г. бе прието, ако не като спасение, то поне без съпротива. За публиката БНБ отдавна беше загубила всякакво позитивно символично значение и по-скоро олицетворяваше много от негативите на прехода. Обезличаването на институцията в обществената митология бе започнало при комунизма и довършено през 1996–1997 година. А обезличаването ѝ във властово отношение дойде с пресушаване каналите на рефинансирането, на лицензирането и на валутните игри. Перспективното поприще беше изместено към по-обещаващите хоризонти на приватизацията.

Впрочем *резигнацията* пред външния финансов контрол неведнъж е овладявала обществото. Нейно лице е казионният оптимизъм на политиците, транслиран от партизанската преса при приемането на кажи-речи всеки договор за заем.

♦ Вж. *Дългата перспектива*…

Правото на силния се признава без уговорки, то почти се възпява. „Те управляват света, те имат светлината и златото, а [как] ние от България ще кажем „Ние отричаме вашия принцип“[502], патетично се провиква Г. Василев през април 1928-ма. Ако очистим раболепието, примирение и трезв поглед често се сливат в онова, което Боян Смилов сполучливо нарича (макар и с укор) „политика на фаталната неизбежност“. Здравият скепсис е адекватен начин да се възприема външната икономическа условност. Той нито подценява, нито надценява възможностите на периферната страна, а търси останалото тясно пространство за маневри. Изразител на тази гледна точка обикновено е експертът, който за разлика от политикана опитва да се впише в мотивацията на „другия“. Приемайки суровата логика и йерархия на външния свят, той прави възможното тя да бъде опитомена. Така си пробива път и „самокритичното“ отношение към дълга, признаващо ползата и неизбежността на заемите, но разбиращо, че превръщането им в проблем е свързано с начина и ефективността на тяхното усвояване. Още през 1912 г. вестникът на Либералната партия „Народни права“ свидетелства, че това разбиране на здравия разум – поне на хартия – е усвоено. „Да изплатим дълговете и да се отървем от тях, пише той, е невъзможно, пък и безцелно, защото, нека не се забравя, че принципът на икономическото развитие на една страна се съдържа в смисъла на следния афоризъм: *за да има кредит една държава, трябва да има дългове*... Държавните заеми следователно са едно наглед зло, което обаче може да бъде последвано от неизчислими добрини... Не с факта, че са сключвали заеми и са трупали дългове... са донасяли злини на държавата и на народното благосъстояние, а едни – с начина на сключването им, други пък – с начина на харчене на сумите, добити от тия заеми.“[503]

За кредиторите, и особено за техните представители в София, невралгичните точки на национална чувствителност са съвършено познати. Върху това познание те изграждат отношенията си с местното обществено мнение.

Флиртуването с публиката е част от „дипломацията на дълга“, макар че постигнатите резултати са по правило ограничени. Езикът на жестовете, отправяни към българската страна е умишлено прозрачен и тромав. Понякога това са внезапни „великодушни“ отстъпки, поднасяни високомерно. Друг път става дума за безобидни отстъпления по особено болезнени въпроси (като например издръжката на делегата на портьорите или на МСК), пропагандно представяни като „лишения“ за самите представители на кредиторите. По трети повод се използват примамки, които да направят дадена стъпка по-приемлива и едва ли не атрактивна за България.

Въпреки тези жестове, кредиторите са традиционно потопени във враждебна за тях атмосфера.

У нас не е представлявало особен проблем да се продаде на обществото решение за мораториум по външния дълг или да се организира акция срещу кредиторите. В предтелевизионната епоха подобни начинания се предприемат чрез „пряката демокрация“ на митингите и събранията, с кампании в послушната преса, чрез инспирирани и платени статии или подбрани препечатки от чужди издания...

Преди 1914 г., когато страната все още пази името на редовен платец, обществените страсти се нагорещяват главно около *целесъобразността* и *условията* на поредния заем. Споровете се водят махленски, без яснота относно скритите условия на текущите преговори. Всичко се оценява в зависимост от политическата принадлежност на атакуващите и отбраняващите се. Дебатът се строи върху заключения, правени въз основа на косвени признаци, слухове и недоказани инсинуации. В него полезни се оказват аналогиите, доколкото скритите обстоятелства около *предходни* заеми (или парчета от тях) бързо излизат на бял свят: историята се повтаря в учестени цикли.

Равнището на чисто експертните коментари по външния дълг в по-сериозните издания е прилично. Големите вестници познават механиката на заемите и на държавните финанси. Те се разделят по-скоро по цвета на оценките или по информираността си за конкретни детайли*.

След края на Първата световна война фокусът на вълненията се измества в друга посока**. Публиката лесно се възбужда от възможностите за ограничаване (спиране) на плащанията към частните кредитори или за освобождаване от „несправедливите репарации". За агитиране в тези посоки не се изисква никаква особена смелост, тъй като общественото мнение е практически единодушно. Много по-трудно се оказва да се отстоява принципът, че дългът (бил той и репарационен) трябва да се обслужва. За нагласите да се нарушават договорни задължения най-добре говорят лекотата и акламациите, с които е посрещната серията от частични мораториуми през 30-те години.

Репарациите са най-достъпната мишена, като акциите срещу тях силно изнервят чуждите представители в София. МСК е особено чувствителна към всякакви масови прояви в тази насока и няма случай, за който да не заподозре или уличи правителството в организирането им. Традиционен мотив от 20-те години е оплакването на МСК и на дипломати, че правителството не спира антирепарационните кампании в печата.

Безспорно, българските власти използват това оръжие, но резултатите са почесто двусмислени, ако не и чисто отрицателни. Привеждам два примера за начина, по който подобни кампании са възприемани навън.

Първият е по повод вълната от протести в края на 1924 година. Освен всичко друго, събитията тревожат Франция заради възможните отражения върху Балканската ѝ политика. „Атаките срещу МСК приеха нечувана сила, пише френският представител в комисията Шеризе. Съюзническите правителства бяха третирани

---

* Вж. например коментарите в пресата за операцията със съкровищните бонове, сконтирани от Париба през лятото и есента на 1912 г. – вестниците „Мир", „Народ", „Пряпорец", „Утро", „Народни права", „Индустрия и търговия"... Съпоставката между някогашните текстове и повърхностното (често невежествено) отразяване на големите моменти от новата българска дългова история (мораториума от 1990 г., сделката от 1994 г., преформатирането на дълга от 2002 г.) не е в полза на съвременността.

** Изключвам страстите около Стабилизационния заем.

НБКМ–БИА

Масите срещу Ньойския договор, 1929

като „палачи на нещастната и невинна България" и ние бяхме постоянно обвинявани, че „причиняваме смъртта на голяма част от населението от туберкулоза, която била неизбежна последица от лишенията, които му налагаме"... Дългият престой в тази страна ми позволява да не вземам твърде сериозно и най-бруталните прояви. Ние си имаме работа с население, чиято политическа образованост е съвсем в началото си. Но по-опасното е, че цитираните думи са изречени публично от най-отговорни държавни служители и възпроизведени без резерви от официозната преса. Българското правителство в крайна сметка не можеше да одобри кампанията, но то я толерираше от слабост, а и – това е мотивът, който тук движи всички постъпки – то очакваше да извлече известни облаги за вътрешната си политика."[504]

Разиграната схема е показателна. Правителството намира, че с агитацията ще създаде атмосфера, която да засили позициите на външния министър Калфов при посещението му на Запад. За пореден път на дневен ред в отношенията с МСК е българското искане за свиване на нейната издръжка. Дипломатическият резултат обаче се оказва точно обратен – комисията втвърдява позицията си, а очакваният успех се превръща в неочакван провал. Калфов „забеляза твърде късно опасностите от една кампания, която с решителност и честност българското правителство можеше да спре в зародиш... Дадохме да се разбере, че забавянето на преструктурирането на МСК е логична последица от атаките срещу репарациите... Първият резултат от нашето неодобрение ще е приемането...

на британския проект за бюджет на МСК, който е много по-скъп и по-унизителен за България. Последният аргумент е без съмнение този, който шокира най-силно българската страна“[505].

Поредната вълна протести се надига в началото на 1926 г. след идването на власт на правителството на А. Ляпчев. В доклад до Ке д'Орсе се отбелязва, че кампанията следва единна тактика – да насложи всички плащания по външните дългове на страната, за да „развълнува по-силно общественото мнение с по-впечатляващи цифри. За сметка на това, не се припомнят сериозните облекчения по репарационните плащания от 1923 г., не се разграничава довоенният от следвоенния дълг... не се споменава, че по силата на мирния договор България е освободена от обслужването на дълговете към бившите си съюзници (които са ѝ позволили да води военните действия)“[506]. В този документ са приведени, с известна високомерна погнуса, най-честите мотиви от кампаниите в пресата и в Народното събрание. Основният патос на доклада обаче е в ключовия и често привеждан аргумент на кредиторите, че фактическата дългова тежест на България е силно намалена след войната.

Комисията е отново напълно наясно, че по-силните лостове за натиск са у нея (т.е. у кредиторите). България е в период на договаряне на външен заем и следователно е в уязвима позиция. Това изглежда се отчита единствено от Буров, който прави опити за смекчаване на тона. Но събитията следват собствената си логика и започнали преждевременно, вече не могат да бъдат овладени. МСК е убедена, че „общественото движение срещу репарациите се е зародило и развило според предварителен план, ако не по инициатива на правителството, то поне с негово съгласие“. Подозренията отиват и по-далече, като документът се позовава на преценки, че кабинетът използва шумотевицата за подготовка на пълен мораториум по външния дълг.

Този казус е интересен не само (и не толкова) във връзка с репарациите. Той е показателен за простите техники на манипулация, с които си служат властите. Дали става дума за парламентарен, полуавторитарен или комунистически режим, елементите на една кампания са идентични. Във всеки случай, преди 1944 г. властта в България вече има завиден опит в организирането на масовки и агитки.

Схемата прозира в споменатия инцидент. Тя задължително включва смесването на истини и полуистини. Тук става дума за манипулирането на цифрите за тежестта на дълга, за подминаване на фактическите плащания и пр. Важно е също така кампанията да бъде подета от вестници с най-разнообразна ориентация, както и декларациите на всички събрания и митинги да са идентични и типизирани. В очите на организаторите (не само при социализма) формулирането на единен „дух“ и мото на протеста му придават по-голяма ударна сила. Изглежда, те смятат за най-ефикасно посочването на „враг“ и канализирането на недоволството навън. В конкретния случай лозунгът е, че репарациите са причина за разрухата и изтощението на страната. Това просто и достъпно послание „намира най-благоприятна почва сред народ, който вече е склонен да приписва всички свои тегла единствено на репарациите и който счита, че правителствата му са допуснали тежка грешка, като са поели тежести, които други победени държави са успели ловко да избегнат. Българският народ още по-малко ще прости на своето правителство, ако то лоялно изпълнява ангажиментите си и не го освободи от тях с всички възможни начини"[507]. Кампанията не може да мине без „физическо" организиране на масите, което също не е патент на комунистическия режим. Ето например начина на мобилизиране при митинг във Варна: „Пресата отбелязва, че търговците не се поколебаха да затворят магазините си, но тя пропусна да спомене, че затварянето стана по директна и формална заповед на полицията, която покани собствениците да присъстват на митинга."[508]

Целта е постигната – „агитацията, която беше съвсем изкуствена в началото, започва да придобива искреност под натиска на слабо осведомените маси, към чието патриотично чувство апелираха организаторите"[509]. С примитивните средства на епохата се постига резултат, който е многократно по-достъпен на днешните медии, особено когато те използват лесно смилаеми и възпламеними каузи. Дали целта е „благородна", или не, е без значение. Начинът за нагнетяване на обществена психоза е идентичен и може да бъде задействан дори от на пръв поглед по-отвлечени проблеми като този за дълга. Приведеният епизод потвърждава нещо добре известно. Езикът на манипулацията (неотменна част от този на икономическата условност) не е измислен, а само усвоен и „огрубен" от тоталитарния режим.

Това, че в играта с общественото мнение всички средства са добри, показва и начинът, по който е експлоатирано едно съвършено непредвидено събитие – паметните земетресения от 14 и 18 април 1928 г. в Чирпан и Пловдив. Последиците от стихията създават – наред с всичко друго – и нова ситуация в отношенията между длъжник и кредитори. Платежоспособността на България е очевидно отслабена, което не може да не бъде признато. Приемайки този факт обаче, кредиторите желаят с всички средства да избегнат прецедента и не позволят на България да използва повода за промяна в общите условия по изплащане на дълга си.

Преписката около събитията е особено цинична. В един от документите на МСК, редактиран само седмица след земетресението, се чете следното: „Беше лесно да се предвиди, че България, която винаги е заемала позата на „мъченик", няма да пропусне тази възможност да наблегне отново върху тежестите от прилагането на мирния договор и да протестира още веднъж срещу репарациите. И действително, катастрофата имаше за резултат да задвижи една изключителна, остра кампания, в която участват вестниците от всички партии... Изказването на г-н Малинов изглежда е било направено по внушение на Министъра на финансите г-н Моллов, който води подмолно цялата кампания с лайтмотива „да използваме този уникален случай, за да поискаме отлагане на нашите плащания в чужбина и да настоим за премахване на репарациите". Целенасочено се опитват да разбунтуват страната... Нужна е енергична постъпка пред българското правителство, за да се спре веднага кампанията срещу репарациите. Тази кампания с нечувана сила, во-

НБКМ–БИА

Последиците от земетресенията през април 1928: Чирпан; църквата „Св. Спас" в с. Войводиново; католическата болница в Пловдив

дена в перфектен синхрон, е, ако не провокирана, то поне окуражена от г-н Моллов, за да може да каже на МСК – „Правителството е безсилно. Ние не сме в състояние да успокоим общественото мнение."[510]

Политическата борба по повод щетите от земетресението продължава повече от месец. След пазарлъци по оценката на последиците, които българската страна систематично надценява, а МСК подценява, комисията скланя на второ отлагане на репарационната вноска. Това става въпреки упоритата съпротива на гръцкия премиер Е. Венизелос. Целият случай приема горчивия привкус на балканска политика. Такава, впрочем е и вътрешната му употреба: три години по-късно министърът на финансите на Народния блок, Стефан Стефанов, ще обвини предишния режим (правителството на Ляпчев), че при гласувани със закон 120 млн. разходите за възстановяване на щетите достигат 900 млн., като „без никаква програма и контрол са станали строежи в чудовищни мащаби само и само *да се прахосат* [да се „усвоят" бихме казали днес] *милионите*"[511].

Разбира се, природата твърде рядко дава поводи за демонизиране на външните кредитори. Те много по-често се появяват при обтягане на отношенията, когато потиснатите комплекси и неприязън към тях излизат на показ, биват манипулирани и превръщат общественото мнение в удобна суровина за вътрешнополитически цели.

НБКМ–БИА

През напрегнатите месеци преди мораториума от 1932 г., в изповед пред френски дипломат, отявленият франкофил Ст. Стефанов отбелязва, че Франция е загубила много с идентифицирането на нейното правителство с Париба. Сред българския банков и политически елит то [правителството в Париж] дори е приело образа – по думите на Стефанов – на „сламен човек“ на банката. „Всеки път, когато България се обърне към Франция, ѝ се предявява „аферата Деклозиер“. Но ако тя стигне до Народното събрание, всички партии ще се съюзят, за да обвинят Франция. Тази афера би засегнала Търговската банка [БТБ], която в България ненавиждат, защото тя се държа високомерно с всички, използвайки, че има зад гърба си Париба. Би засегнала и г-н Буров, на когото приписвам най-големи отговорности за безизходното положение, в което се намираме. Въпреки своята професионална компетентност на бивш банкер, той е оставил да бъдат прахосани девизи и ако поискаме министрите в предишния кабинет да отговарят пред една анкетна комисия, обвиненията срещу тях ще са съсипващи.“[512] Контролът на Париба е оставил трайни следи върху националното достойнство. Откровението на Ст. Стефанов показва истинските настроения към Франция и към нейните „агенти“ в България. Обвиненията му са дотолкова силни, нелицеприятни и несмилаеми за дипломатическия чиновник, че френският пълномощен министър в София дори не посмява да направи официален доклад за тях.

Аферата Деклозиер, с нейните дългогодишни перипетии, е една от постоянните рани, напомняща за външната зависимост на страната, за намесата на кредиторите и за техните подставени лица в България. Тази история се превръща в код на политическия език, който може да бъде използван както навън (към кредиторите), така и навътре (към политическите опоненти). Именно това прави Ст. Стефанов, вплитайки скандалния случай, за да засили неприязънта към Буров и „банката на народняците“ и да отслаби оказвания натиск.

През кризата, последвала мораториума от 1932 г., френската легация в София е отново в отбрана. Тя почти панически натиска портьорите да приемат българския компромис, за да бъде спряно общественото недоволство, насочено преди всичко срещу Франция. Сходна е ситуацията и по време на кризата с ФК от края на управлението на Народния блок. Правителството тогава пък е обвинено, че безропотно се е оставило да бъде представено от популисти като „защитаващо икономическата независимост на страната срещу Комитета, който [в народните представи] символизира [и е представен като оръдие на] кредиторите и чуждите капиталисти“[513]. С намесването на общественото мнение в дълговата политика, езикът на икономическата условност навлиза непосредствено в масовото публично общуване.

Класическият театър около заемите се разиграва при дебатите около тяхното ратифициране. В българската история са останали паметни прецеденти. Макар стилът на политическия живот и на международните финанси да е еволюирал и да не позволява повторение на колоритни епизоди като този от заключителното парламентарно заседание по приемането на договора с Дисконто-Гезелшафт, атмосферата на 2 юли 1914 г. е особено характерна за нажежените страсти*. Репликите от протокола на заседанието са значително по-безинтересни, отколкото вмъкнатите от стенографите ремарки, описващи обстановката. Акуратният разказ прилича на директен репортаж от театъра на военни действия. „Повикани да се приближат към трибуната, стенографите стават; някои народни представители от десницата се опитват да попреместят масата на стенографите по-близо към трибуната, народният представител г. Коста Лулчев и други от крайната левица попречват на преместването, дърпат покривката на масата и разхвърлят останалата част от стенограмите и моливите; настават мнозина представители от всички страни и се сбиват около масата и трибуната." Веднага след подновяване на заседанието битката продължава, а хрониката става още по-живописна. „Народните представители от десницата и от десния център обграждат трибуната и стенографската маса, наскачат и представителите от опозицията, с изключение на представителите от работническата социал-демократическа партия и се сбиват; други хвърлят томчета от афишираната реч на народния представител г. д-р Н. Генадиев и други книжа върху министерската маса и стенографите... Хвърлянето на книжа се усилва. Едно томче ударва г. министър-председателя; някои министри и представители изваждат г. министър-председателя из залата. Други томчета ударват по главата началника на Стенографското бюро и стенографа-преводач. Сборичкването и сбиването около трибуната и стенографската маса се усилват. При тези условия стенографирането става абсолютно невъзможно. Други стенографи от друго място се опитват да стенографират, обаче народният представител г. Андрей Конов дръпва и скъсва стенограмите им."[514]

Ако дебатите по заемите са пароксизъм, то жонглирането с проблема е постоянен елемент от политическия живот. Двойният език на политиците – за пред кредиторите и за местната публика – е нещо обичайно. За тях *видимата*, публична страна на събитието е най-важна, което обяснява неизменното изкушение да „крият" част от сумите по обслужване на дълга. Опити да се намалят записаните официално в бюджета анюитети има и през 1911 г. (при договаряне на конверсионен заем) и през 1933 г. (при преговорите около поредния мораториум). От протокола за срещата на 7 октомври 1933 става ясно, че Мушанов се проявява като мек, отстъпчив и безхитростен в аргументите си партньор. Сам по себе си фактът, че един премиер преговаря директно с гражданскоправна асоциация, е признак за слабост. Но това, че той им разкрива собственото си лековато отношение към бюджета на страната, вече надхвърля обичайното. Пред асоциацията Мушанов признава, че за правителството, вписването на цялата дължима (но неплатена) сума в бюджета е "проста формалност..." Тя да не се включи, „освен всичко друго има предимството да намали бюджетния дефицит, който по мнението на българската общественост е много висок"[515]. Очевидно на бюджетния въпрос се гледа като на политическа символика, която търпи елементарни счетоводни манипулации. Подобен ход изглежда дотолкова общоприет, че нищо не пречи да бъде споделен на глас с кредиторите. В конкретния случай обаче, пред слисаната реакция на партньорите си, Мушанов бързо се съгласява (като че ли става дума за треторазредна подробност) да включи падежите в годишния бюджет.

---

* Те силно контрастират с безразличието и служебната рутинност, с които Народното събрание обсъжда проблемите на дълга през годините на прехода.

От друга страна, демонстрирането на бабаитски позиции по дълга пред местната публика е също толкова типичен щрих от езика на икономическата условност. Наддаването в позата на „защитници на националните интереси" е дребна политическа монета, пускана в обращение с гарантиран успех. Примерът с репарациите е може би най-уместен. Темата се поддава без проблеми на популистко надвикване, макар че след споразумението от март 1923 г. всички кампании срещу наложеното в Ньой имат по-скоро пропагандно-декоративен характер, а политиците, които ги организират (поне по-проницателните от тях), знаят, че възможностите за промени на статуквото са изцяло извън България и че заплахите за шантаж остават единствено за вътрешна консумация. И до днес обаче напъните да се уязвят „на дребно" кредиторите или бравурните опити да се докаже, че България може „да се оправи сама", имат главно публицистичен ефект и не надминават евтината риторика. Най-често тяхната единствена цел е да приповдигнат имиджа на авторите им. Проблемът е, че дори отделни лица да са интелектуално равностойни или да надвишават нивото на своите партньори, българският тил (обществено-държавната тъкан) остава слаб. А именно той – не индивидите – определя в крайна сметка отношението на външния свят към страната.

По-дискретните форми на присъствие на кредиторите на българската сцена е сюжет от областта на корупцията, задкулисната политика, тихата дипломация. Френското, германското, британското лоби в България преди Първата световна война се състои както от избрани политици, така и (преди всичко) от съответните чужди банки. Нещата се усложняват след 1918 г., когато водещи стават институции като ОН. Статутът на техните представители позволява още по-пряка намеса в политическия живот. Споменавам само една измежду многобройните следи, свързани с посещението на Р. Шарон в София през март 1935 година. В тази критична фаза от преговорите по дълга той е посрещнат почти като държавен глава, има срещи и получава почести на съответното ниво. В доклада си до Ке д'Орсе френският пълномощен министър в София споделя как Шарон, „който притежава доверието на Царя, беше приет няколко пъти от него... Царят дори помоли нашия сънародник – нещо което той внимателно отказа – да окаже влияние върху министър-председателя, за да смени някои от неговите сътрудници. Този детайл показва както, че Царят няма в антуража си нито едно доверено лице, готово да му помогне, така и неговото желание да не излиза на преден план"[516].

Тук външните фактори се докосват директно до чисто кадровата политика, но те са с големи възможности и при манипулиране на общественото мнение или настроения. Правителствата (или представителите им) са рупор на кредиторите, когато говорят с техния език и обратно – външните сили са удобен параван и алиби за продаване на иначе трудно смилаеми мерки в страната. Тази не особено сложна игра бе първото, което усвоиха новите „елити" след 1990 година. Всъщност те само възраждаха схема, която отдавна е част от икономико-политическата реалност. Схемата е традиционна мишена на наивни идеалисти, борещи се за „независим" стопански живот, но също и на закоравели циници, търсещи евтини ефекти. Много характерен в това отношение е пасаж от речта на Н. Мушанов по време на дебата по Стабилизационния заем от 1928-ма. „Какво им каза министърът на финансите [Моллов]?", пита той. „Това го исках аз. Аз исках от ФК да вмъкне това постановление." И той с тъга на душата си се оплакваше, че неговото желание да направи намаление на чиновниците намерило силна опозиция в Парламента и затова не могъл да го реализира. Г-да, ние хората с по-стари разбирания за парламентарност и за самостоятелност на държавата, била тя стопанска или политическа, не можем да разберем този език. Длъжност на един министър, който не може да се спогоди със собственото си болшинство, е или да принуди това болшинство да го слуша, защото той му е водител, или щом болшинството не го слуша, той трябва да си отиде. Но един министър на България, независимо от това кой е той, да излезе в чужбина пред една чужда институция, каквато и да бъде тя, макар и ФК на ОН, и да поддържа, че тая институция трябва да му помогне за вътрешния живот на неговата държава, да се наложи на българския Парламент, да се наложи на българската държава да уволнява чиновници, това г-да за пръв път се случва... Колко сме се изложили пред ОН, като искаме от него помощ за уреждане на наши вътрешни работи. Аз 26 години живея в този Парламент и в политиката, но аз още не съм чул от някой министър да се похвали, че е пледирал пред един чужд съвет да му помогне, за да може да надвие едно вироглаво болшинство не в лошия смисъл на думата – защото то не му е спомогнало да намали разходите на своя бюджет."[517] Патетичните думи на Мушанов маркират залеза на един манталитет и зараждането на днешния. Съжителството на патриархално разбираното национално достойнство с реалната политика е трудно за отделни политици от първото поколение. Но ако се изчистят моралните стереотипи и клишета, доловеното отстъпление на стария и настъпление на новия език на общуване с външния свят, е само друг израз на напредващия космополитизъм (сега бихме казали глобализъм) за сметка на затвореното съзнание. Конфликтът между тях е толкова дълбок, че продължава да тлее и днес.

Далече не само местните политици манипулират общественото мнение по (чрез) дълговия въпрос. Кредиторите правят същото, при това на два фронта. От една страна, те пропагандират в полза на (своите) или против (конкурентни) емисии сред потенциалните инвеститори в собствените им държави. От друга, нерядко се налага да атакуват публичното пространство на длъжника, преценявайки всички рискове от подобна намеса. При един от критичните моменти в преговорите, през 1924 г., френският пълномощен министър в София, обезсърчен от отсъствието на инструменти за натиск, пише на Ке д'Орсе: „Остава безусловно най-ефикасният – подкопаване кредита на България чрез комюникета в пресата, обявяващи суспендирането на плащанията на купоните. Но това е, не трябва да го крием, опасно оръжие, което банките вероятно ще откажат да използват. Неговото размахване би предизвикало тук (в България) силно раздразнение и ще остави горчиви спомени след приключване на конфликта."[518]

В архивите на Париба се натъкнах на изключително любопитна серия от шест статии, подготвени от банката за публикуване в България[519]. Моментът е март 1901 г., когато опитът на Т. Иванчов да получи заем (края на 1900 г.) завършва окончателно с неуспех, а изборите след падането на неговия кабинет са проведени. Париба в това време продължава активно да ухажва българското правителство за отпускане на заем срещу залагане монопола върху тютюна.

Стилистиката на статиите е образцов синтез между онова, което след години щеше да се нарича социалистически реализъм и „агитпроп". Те са внимателно подготвени в Париж, но съгласувани и с Дойче Банк, която е партньор в проектирания заем. Материалите не са подписани, редактирани са „от български позиции" и са готови да бъдат поместени в който и да е вестник.

С език, достъпен и за последния читател, текстовете последователно громят всички очаквани възражения на опозицията срещу заема, при това с доводи, които могат да се чуят във всяка кръчма. В познат по-късно маниер, те са написани „от името на народа". „Защо народът иска заема?" е първата от тях, където нагледно е обяснено, че държавният бюджет прилича на бюджета на домакинята: основната цел е да се уравновесят приходите и разходите и да се намали бремето на по-тежките дългове. Точно това предлагал и конверсионният заем на Париба, който не само не струва нищо, но и облекчава бюджета! Следва втора статия-разяснение „Защо политиците не искат заема?", от която става ясно, че атаките на опозицията са мотивирани от политиканския принцип „стани, за да седна". Третата е проста и близка до отдавна бичувани нрави: на три страници са демаскирани интригите на опозицията, обладана от завист, че не тя ще сключи договора. Авторите са представени като „хора, които не се страхуват от думите си, защото казват истината". Бодрото заключение е, че „заемът трябва да се сключи, заемът ще се сключи, защото българският народ е решил така". В следващата статия (за която е отбелязано, че е особено харесана от Дойче Банк) се обяснява „Защо тютюнопроизводителите искат заема". Обрисувана е идилия, където всички са щастливи – свободата на търговия е запазена, производителите остават с възможност да избират, а освен това се радват на значителното и сигурно търсене на Тютюневата режия, заместила разпокъсания от многобройни търговци пазар. Отделни статии („Тютюневата режия – българско дружество" и „Монополът") са посветени на болния въпрос за режията и на страховете от бъдещия монопол. Опозиционните аргументи отново са развенчани като чисто манипулативни. Венецът на поредицата е статията „Който плаща дълговете си, се обогатява". С прости сметки – поучително и нагледно – е показано как чрез конверсионен заем („безплатно") дълговото бреме върху бюджета намалява, а той дори получава допълнителни приходи от режията.

Подобни полуинфантилни писания не биха заслужавали особено внимание, ако бяха останали като документи от отминала епоха, по отминал повод. Всъщност, до масова икономическа пропаганда се прибягва доста по-често. През комунистическите години тя бе повсеместна и лесно обяснима, но вълни на агитация се надигат и след промените. Нека припомня странната ситуация от първите дни след посещението на чиновника от МВФ Майкъл Деплер в София, който на 3 ноември 1996 г. пръв изрече публично решението за въвеждане на Паричен съвет*. Общественото мнение и медиите бяха толкова неподготвени и неосведомени, че за момент настъпи информационен вакуум. На помощ за неговото запълване се притече МВФ, който светкавично захрани пространството с простовати и идеализирани описания, не много различни по дух и стил от заготовките на Париба в началото на XX век. През последвалите години подобна ситуация се повтаряше отново и отново по повод на всички големи приватизационни сделки. Медийното покритие на постоянно провалящите се опити за приватизация на Булгартабак например, се приближи (не само тематично, но и по качество) до материалите за някогашната Тютюнева режия. Дирижираните кампании (по-добре или по-лошо камуфлирани) станаха елемент от информационния пейзаж, който вече не впечатлява никого.

Разбира се, в едно нетоталитарно общество публичен дебат по важни въпроси не може да бъде изцяло канализиран и задържан в предварителни рамки. Рано или късно, той се развива до онази дълбочина, която е способен да му придаде интелектуалният потенциал на страната. Но масираните информационно-пропагандни атаки на заинтересованите страни винаги оставят следи. Те задават (ниско) ниво, възпитават (проста) мотивация, оформят култура и творят език, в рамките на които обществото говори и мисли за икономиката.

---

* Това бе вечерта на втория тур от президентските избори. Подбран бе идеалният момент за лансиране на радикална промяна в паричната система на страната. По всички правила подобна икономическа стъпка има най-големи изгледи за успех именно когато идва заедно с политическо събитие, което също се възприема масово като „ново начало".

СЪКРАЩЕНИЯ
БЕЛЕЖКИ

Използвани съкращения в текста

АГИТПРОП	Агитация и пропаганда
АД	Акционерно дружество
АИПР	Агенция за икономическо програмиране и развитие
БАН	Българска академия на науките
БВП	Брутен вътрешен продукт
БГБ	Българска генерална банка
БДЖ	Български държавни железници
БЗБ	Българска земеделска банка
БЗКБ	Българска земеделска и кооперативна банка
БЗНС	Български земеделски народен съюз
БИА	Бюро за икономически анализи (Москва)
БИБ	Българска ипотекарна банка
БИД	Българско икономическо дружество
БКП	Българска комунистическа партия
БМБ	Българска македонска банка
БНБ	Българска народна банка
БПБ	Българска промишлена банка
БС	Банкерски съвет
БТБ	Българска търговска банка
БТПП	Българска търговско-промишлена палата
БЦКБ	Българска централна кооперативна банка
БЧБ	Българска черноморска банка
ВИИ	Висш икономически институт „Карл Маркс“
ВСС	Висш стопански съвет
ГДДД	Главна дирекция за държавните и гарантираните от държавата дългове
ДДД	Дирекция на държавните дългове
ГДС	Главна дирекция на статистиката
ГКС	Голямата компесационна сделка
ГСМ	Горивно-смазочни материали
ДСГ	Дирекция за стопански грижи
ДСГОП	Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост
ДСК	Държавна спестовна каса
ДЦК	Държавни ценни книжа

ЕК	Европейска комисия
ЕС	Европейски съюз
ЕЦБ	Европейска централна банка
ЗД	Застрахователно дружество
ЗЗН	Закон за защита на нацията
ЗК	Земеделски каси
ЗСНВНК	Закон за съдене и наказване виновниците за националната катастрофа
ЗУНК	Закон за уреждане на несъбираемите кредити (1993)
ИБ	Икономически бюлетин
ИКБ	Индустриална кооперативна банка
КЕВ	Комисарство за еврейските въпроси
МВнР	Министерство на външните работи
МВР	Министерство на вътрешните работи
МВФ	Международен валутен фонд
МЗДИ	Министерство на земеделието и държавните имоти
МС	Министерски съвет
МСК	Междусъюзническа комисия
МТЗ	Министерство на търговията и земеделието
МФИ	Международни финансови институции
НАРМАГ	Народен магазин (Кооперативно дружество „Народен магазин“)
НБИИ	Национално бюро за икономически изследвания (в САЩ)
НБКМ–БИА	Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив.
ОИСР	Организация за икономическо сътрудничество и развитие
ОН	Общество на народите
ООН	Организация на обединените нации
ОС	Общ съюз (на българските земеделски кооперации)
ОСБЗК	Общ съюз на българските земеделски кооперации
ОСЗК	Общ съюз на (българските) земеделски кооперации
ОФ	Отечествен фронт
Париба	Парижка и Нидерландска банка (Париж)
ПБ	Популярна банка
ПК	Погасителна каса
ПМС	Постановление на Министерския съвет

ПС	Проверителен съвет
ПСК	Пощенска спестовна каса
ПТТ	Пощи, телеграфи, телефони
ПЧБ	Първа частна банка.
РМД	Работническо-мениджърски дружества
САД	Съюз на акционерните дружества
СИСП	Статистически институт за стопански проучвания
СК	Сконтов комитет
СПБ	Съюз на популярните банки
СпБИД	Списание на Българското икономическо дружество
СпСПБ	Списание на Съюза на популярните банки
ССД	Спестовно-строителни дружества
ССПБ	Софийска селска популярна банка
СФБ	Софийска фондова борса
ТИК	Търговско-индустриални камари
УК	Управителен комитет
УС	Управителен съвет
ФБИБ	Френско-българска ипотекарна банка
ФБНК	Фондация „Българска наука и култура"
ФК на ОН	Финансов комитет на Обществото на народите
ФК	Финансов комитет (на ОН)
ФПЗККС	Фонд за подпомагане затруднени кредитни кооперативни съдружия
ЦК	Ценни книжа
ЦЛС	Център за либерални стратегии
ANPFVM	Association nationale des porteurs français de valeurs mobilières (Национална асоциация на френските носители на облигации)
CI	Comission Interaliée (Междусъюзническа комисия, София)
FBPC	Foreign Bondholders Protective Council (Съвет на носителите на чужди облигации, САЩ)
LN (англ.)	League of Nations (Общество на народите)
PARIBAS	Banque de Paris et des Pays-Bas (Paris)
SN (фр.)	Société des Nations (Общество на народите)

Използвани съкращения на източниците

БЪЛГАРСКИ АРХИВНИ ФОНДОВЕ

ЦДА – Централен държавен архив

1Б	Централен комитет на Българската комунистическа партия
117	Народно събрание (след 1944)
121	Георги Маджаров
132	Българска народна банка (след 1944)
132(п)	Българска народна банка (след 1944, бивш поверителен)
134	Александър Людсканов
135	Григор Василев
136	Министерски съвет (след 1944)
159	Министерство на финансите
165	Общ съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)
173	Народно събрание (до 1944)
213	„България“. Първо българско застрахователно дружество
233	Държавно обвинителство (1919–1923)
242	Министерство на правосъдието
252	Андрей Ляпчев
254	Трайко Стоянов
258	Главна дирекция на държавните дългове (ГДДД)
285	Българска народна банка (до 1944)
288	Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ)
362	Стефан Стефанов
369	Христо Калфов
602	Банкерски съвет при Министерството на финансите
729	Погасителна каса
782	Асен Христофоров
845	Стефан Байданов
1067	Никола Стоянов

Архив Бочеви	Архив на Стоян и Стефан Бочеви. Фондация „Българска наука и култура“
АМВР	Архив на Министерството на вътрешните работи
Научен архив на БАН	Научен архив на Българската академия на науките
НБКМ–БИА	Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив

ЧУЖДЕСТРАННИ АРХИВНИ ФОНДОВЕ

Национален архив на Франция (Archives nationales)

AJ7	Comission Interalliée (CI) des Réparations de Bulgarie (1921–1931)
AJ 7/1	Article 4; Obligations de gage; Loi sur la Bourse; Budget Bulgare (1921–1922)
AJ7/2	Circulation fiduciaire; Budget de la Commission; Consortium pour les céréales (1921)
AJ7/3	Credits supplémentaires; Impôt sur la fortune; Levée du moratoire (1921)
AJ7/4	Pétitions diverses; Ravitaillement (1921)
AJ7/5	Fonctionnaires; Tarifs d'importation (1921)
AJ7/8	Banque nationale de Bulgarie (1922)
AJ7/9	Circulation fiduciaire (1922)
AJ7/10	Consortium pour les céréales; Budget de la Comission; Expropriations (1922)
AJ7/11	Sanctions (1922)
AJ7/15	Circulation fiduciaire (1923)
AJ7/16	Mémoire Bulgare du 12 février 1923
AJ7/19	Balance des payments; Budget Bulgare, (1924)
AJ7/20	Banque nationale de Bulgarie; Circulation fiduciare; Questions de presse (1924)
AJ7/37	Procès-verbaux (1922–1931)

Архивни фондове на ПАРИБА (Banque de Paris et des Pays-Bas)

PARIBAS 72	4/CABET/–1/72 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 75	4/CABET/–1/75 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1902)
PARIBAS 76	4/CABET/–1/76 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1902)
PARIBAS 77	4/CABET/–1/77 Emprunt bulgare de 1902 (1899–1903)
PARIBAS 78	4/CABET/–1/78 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1909)
PARIBAS 79	4/CABET/–1/79 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 80	4/CABET/–1/80 Emprunt bulgare de 1902 (1902)
PARIBAS 81	4/CABET/–1/81 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 82	4/CABET/–1/82 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1902–1938)
PARIBAS 83	4/CABET/–1/83 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1902–1925)
PARIBAS 84	4/CABET/–1/84 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1920–1934)
PARIBAS 85	4/CABET/–1/85 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1921–1926)
PARIBAS 89	4/CABET/–1/89 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1924–1927)
PARIBAS 105	4/CABET/–1/105 Bulgarie. Emprunts divers. (1892–1913)
PARIBAS 107	4/CABET/–1/107 Bulgarie. Emprunts. Généralités. Intérêts de Paribas dans les affaires Bulgares. (1900–1959)

Архивни фондове на Министерството на икономиката и финансите на Франция (SAEF – Service des archives économiques et financières)

SAEF 31578	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.578 – F^{30} 653. Renseignements économiques et financiers (1908–1940)
SAEF 31581	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.581 – F^{30} 657. Application, dette bulgare (1914–1931)
SAEF 31582	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.582 – F^{30} 658. Application, dette bulgare (1914–1931)
SAEF 31584	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.584 – F^{30} 660. Accords avec la Bulgarie, réclamations (1923–1933)
SAEF 31585	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.585 – F^{30} 661. Accords avec la Bulgarie, réclamations (1923–1933)
SAEF 31589	Direction du Trésor. Direction des Finances exterieures. B 31.584 – F^{30} 665. Emprunt de stabilisation (1928–1937)
SAEF 32800	Direction du Trésor. B 32.800 – F^{30} 1902. Situation financière, (1931– 1939)
SAEF 32801	Direction du Trésor. B 32.801 – F^{30} 1903. Affaires économiques. Renseignements (1926-–1936). Sucreries et raffineries bulgares (1931-1932). Protestations d'industriels français adjudicataires de fournitures publiques (1933–1934)
SAEF 32802	Direction du Trésor. B 32.802 – F^{30} 1904. Questions diverses (1926–1936).
SAEF 32804	Direction du Tresor. B 32.804 – F^{30} 1906. Dette exterieure bulgare: documents généraux (1915–1937). Négociations concernant les emprunts bulgares de 1892 a 1909 (1921– 1926)
SAEF 33289	Direction du Trésor. B 33.289 – F^{30} 2515. Bulgarie – dettes de la Bulgarie envers la France (1921–1926)
SAEF 33651	Direction du Trésor. Ex Direction des Finances exterieures. B 33.651 – F^{30} 3066. Dette exterieure (difficultés financières). Emprunt de stabilisation bulgare. Moratoire (suspension de transferts). (1927–1941) Négociations avec les porteurs de l'emprunt 1928 (1932–1934) Négociations pour un nouvel alignement de la dette bulgare depuis 1934 (11. 04. 1935). Nouvel accord relatif au service de la dette bulgare (25. 04. 1936). Dernier accord signé à Londres (25.11.1938).
SAEF 44236	Direction du Trésor. B 44.236. Contrôle de fonctionement sur ANPFVM.
SAEF 12659	Direction du Trésor. Agence Financière de Londres. B 12.659. Bulgarie. Affaires financières. (1934–1940). Réparations bulgares (1927–1930)

Архив на Обществото на народите (Société des Nations – SN; League of Nations – LN)

ИЗСЛЕДВАНИЯ, ПУБЛИКАЦИИ

Българска търговска банка	Иванов, Мартин. Хроники за българския капитализъм. Българска търговска банка и нейните сродни дружества (1890–1944). Част I (1890–1912). Ръкопис. (При цитиране към съкратеното заглавие е добавен номерът на съответните свитъци, на които е разделен ръкописът.)
История на дълга	Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. История на българския външен дълг 1878–1989. Ръкопис, подготвян за печат. (При цитиране към съкратеното заглавие е добавен номерът на съответните свитъци, на които е разделен ръкописът.)
Архиви БНБ I	Българска народна банка. Сборник документи, т. I (1879–1900). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят“ (3), 1998.
Архиви БНБ II	Българска народна банка. Сборник документи, т. II (1901–1914). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят“ (7), 1999.
Архиви БНБ III	Българска народна банка. Сборник документи, т. III (1915–1929). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят“ (19), 2001.
Архиви БНБ IV	Българска народна банка. Сборник документи, т. IV (1930–1947). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ. Поредица „Архивите говорят“ (29), 2004.
Архиви БНБ V	Българска народна банка. Сборник документи, т. V (1948–1990). Под редакцията на Румен Аврамов. Главно управление на архивите и БНБ. (В процес на подготовка за печат.)

БЕЛЕЖКИ

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1 За едно възможно определение вж. Kovacs, Janos Matyas. Western Enlargement. Studying Economic Cultures in Eastern Europe. –In: Petya and Roumen Avramov (Editors). „East“–„West“ Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge East–West. С., Изток–Запад, 2004. В нашата литература свои разбирания са излагали: Таня Чавдарова (Да правиш бизнес в България: между българската и западната икономическа култура. –Социологически проблеми, 2004, кн.1–2); Юлиян Генов (Защо толкова малко успяваме? С., 2004); Цветан Давидков (Институционалната култура на българите. С., 1998; Измерители на организационната култура. С., 2002; България и предприемачите. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2005); Благой Колев (Икономическата култура. С., Университетско изд. Стопанство, 2002).

2 Вж. Kindleberger, Charles. P. Manias, Panics and Crashes. A History of Financial Crises. 4th edition. John Wiley & Sons, 2000.

3 В сбит, „разказвателен“ и резюмиран вид той излага теорията си в: Olson, Mancur. Why Nations Rise and Fall. –Challenge, 1984, March–April.

4 За нейното приложение в днешните български условия вж.: Ganev, Georgy. Political and Economic Orientations of the Bulgarians Ten Years After the Beginning of the Systemic Change. Analyses of Survey Results. Sofia, Centre for Liberal Strategies, July 2000.

5 Вж. Pamuk, Sevket. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press, 2000; Lazaretou, Sophia. The drachma, foreign creditors and the international monetary system: tales of a currency during the 19th and the early 20th centuries. –In: Exploration in Economic History 42 (2005) 202–236; Sojic, Milan and Ljiljana Djurdjevic. National Bank of Serbia 1884–2006. –In: Monetary and Fiscal Policies in South–East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

6 Вж. Todorova, Maria. Imaging the Balkans. Oxford University Press, 1997 (Тодорова, Мария. Балкани и балканизъм. С., Фондация „Българска наука и култура“, 1999); NEXUS Research Project (2000–2003) www.cas.bg/Fellows/NEXUS.

7 Вж. Началото на лявото управление. С., Капитал, 1995 (Дискусия от 18 декември 1994, поместена в: –Капитал, 9 януари 1995); Аврамов, Румен. 90 дни – началото на лявото управление. –Капитал, 24–30 април 1995.

8 Вж. Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995, кн. 2; Аврамов, Румен. Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото. –Банки, инвестиции, пари. 1995, май. (Приложение: Седма банкова среща); Аврамов, Румен. Цената на стабилизацията е ограничен суверенитет. –Капитал, 30 септември 1996.

9 Аврамов, Румен. Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото. –Банки, инвестиции, пари, 1995, май. (Приложение: Седма банкова среща.)

10 Те са пръснати из публикации и интервюта във вестниците: „Капитал“, „Банкеръ“, „Пари“,

„Труд", „Култура", „Сега"... От по-големите фрагменти сред научните публикации споменавам: Avramov, Roumen. Foreign Debt and Financial Crisis: the Case of Bulgaria. –In: Summer School in Financial History. Credibility and Crisis in Financial History. Venice, 3–8 September 2001; Avramov Roumen. Advising, Conditionality, Culture: Money Doctors in Bulgaria, 1900–2000. –In: Money Doctors. The International Financial Advising 1850–2000. Edited by Marc Flandreau. London, Routledge, 2003; Avramov. Roumen. Economic Identities – South-Eastern Europe and Europe, NEXUS Research Project (2003). www.cas.bg /Fellows/NEXUS; Avramov, Roumen. The Bulgarian National Bank in a Historical perspective: Shaping an Institution, Searching for a Monetary Standard. –In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.

[11] Съставителство и встъпителна студия: („Неосъщественият консервативен манифест в България"): Р. Аврамов.

[12] 120 години Българска народна банка 1879–1999. (Под общата редакция на Румен Аврамов). С., БНБ, 1999.

[13] БНБ – Сборник документи. т. I (1879–1900). С., 1998; т. II (1901–1914). С., 1999; т. III (1915–1929). С., 2001; т. IV (1930–1947). С., 2004. Главно управление на архивите и БНБ. (Под редакцията на Румен Аврамов). т. V (1948–1990) е в напреднал етап на подготовка и предстои да излезе през 2007 или 2008 г.

[14] Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. –В: България XX век. Алманах. С., АБВ КО-ОП и Труд, 1999. В отделно издание (което се използва в текста): Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

[15] European Commission. The Phare ACE Programme. Action for Cooperation in the field of Economics. Fellowship 94–0414–F.

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО МИНАЛО – РАЗМЕРНОСТ И ЕДРИ ЩРИХИ

[1] Съкратени протоколи на Търговско-индустриалните камари през 1908 г. Серия XVI. С., 1908, с. 32.

[2] Другарска среща на БИД по реферата на Георги Данаилов за законопроекта за БНБ (изказване на Б. Боев). –СпБИД, 1924, кн. 4–5–6, с. 234.

[3] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1324.

[4] Ограничение на кредита. Анкета сред банкери. –Дневник, 7 септември 1912.

[5] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с.1375.

[6] Боев, Бончо. Икономически преглед (вътрешен преглед). –СпБИД, 1900, кн. 10, с. 702.

[7] Пак там.

[8] Пак там, с. 703.

[9] Пак там, с. 706.

[10] Вж. Palairet, Michael. The Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development. Cambridge University Press, 1997; Иванов, Мартин. Националният доход на България, 1892–1924. БНБ, „Дискусионни материали" DP/54/2006.

[11] Вж. Боев, Бончо. Икономически преглед..., –СпБИД, 1900, кн. 10; Попов, Кирил. Поглед върху икономическото развитие на България. –СпБИД, 1907, кн. 4–5.

[12] Вж. Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

[13] Вж. Иванов, Мартин. Националният доход..., с. 61–64.

[14] Пак там, с. 64.

[15] Вж. Аврамов, Румен. Стопанският XX век..., с. 49–79.

[16] Вж. Wesley Mitchell (ed.), W. King, F. Macaulay, O. Knauth. Income in the United States: Its Amount and Distribution, 1909–1919. (Part I, II). New York, NBER, 1921–1922; A. Bowley and J. Stamp. The National Income 1924. London, 1927; King, J. The National Income and its Purchasing Power. New York,1930; Clark, C. National Income and Outlay. London, 1937; Kuznets, S. National Income and Capital Formation, 1919–1935. New-York, NBER, 1937.

[17] Вж. Commission of the European Communities – Eurostat. IMF, OECD, United Nations, World Bank. System of National Accounts 1993. Brussels, Luxembourg, New-York, Paris, Washington D.C., 1993; Организация за икономическо сътрудничество и развитие, Национален статистически институт. Национални сметки за България. Източници, методи и оценки. С., 1996.

[18] Чакалов, Асен. Опит за изчисление националния доход на България. –СпБИД, 1929, кн. 9.

[19] Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, С., 1946, с. 3.

[20] Чакалов, Асен. Националният доход на България, 1924–1935. С., Статистически институт за стопански проучвания, 1937.

[21] Вж. Иванов, Мартин. Националният доход...

[22] Вж. Аврамов, Румен. Стопанският XX век...

[23] Попов, Кирил. Поглед върху икономическото..., –СпБИД, 1907, кн. 4–5, с. 232.

[24] Пак там, с. 210.

[25] Пак там.

[26] Пак там, с. 228.

[27] Пак там, с. 228–231.

[28] Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916, с. 457.

[29] Пак там, с. 460.

[30] Koszul, J. Les efforts de restauration financière de la Bulgarie (1922–1931). Paris, 1932, p. 60.

[31] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 268.

[32] Чакалов, Асен. Националният доход и разход ..., с.146.

[33] Пак там, с. 143.

[34] Пак там, с. 145.

[35] Maddison, Angus. The World Economy: Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003; Maddison, Angus. The World Economy: A Millenium Perspective. Paris, OECD Development Center, 2001. За теорията и технологията на съпоставките и за мястото на България в дългосрочна историческа перспектива вж.: Рангелова, Росица. Международни икономически сравнения. Методология и анализ. С., 2003; Рангелова, Росица. България в Европа. Икономически растеж през XX век. С., Марин Дринов, 2006.

[36] UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. July 1930, p. 17.

[37] Вж. Кондратьев, Николай Д. Большие циклы конъюнктуры. Москва, Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, Институт экономики, 1928. В посъвременна препечатка студията може да се намери в: Кондратьев, Николай Д. Проблемы экономической динамики. Москва, Экономика, 1989; вж. и Аврамов, Румен. По повод „Дългите цикли на Кондратиев". –Икон. мисъл, 1986, кн. 3; Аврамов, Румен. Теорията на дългите вълни – исторически контекст и методологически предизвикателства. –Икон. мисъл, 1992, кн. 11–12.

[38] Чакалов, Асен. Националният доход и разход..., с. 114.

[39] Пак там.

[40] Пак там, с. 79.

[41] Пак там, с. 25.
[42] Пак там, с. 35.
[43] Пак там, с. 96.
[44] Пак там, с. 97.
[45] Пак там, с. 98.
[46] Пак там, с. 107.
[47] Пак там, с. 119.
[48] Пак там, с. 122.
[49] Пак там, с. 119.
[50] Пак там, с. 120

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ

[1] Караджов, Стефан. Спестовните дружества в България. –СпБИД, 1896, кн. 3.
[2] Вж. Хаджийски, Иван. Бит и душевност на нашия народ.
[3] Искания и обещания за смекчаване паричното и кредитното дело. –Икон. борба, 1, 1930, кн. 9, с. 8.
[4] Радев, Н. Първото десетилетие на пощенското спестовно дело в България. –СпБИД, 1907, кн. 10, с. 653.
[5] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 361.
[6] Искания и обещания за смекчаване..., –Икон. борба, 1, 1930, кн. 9, с. 8.
[7] Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, 1939, кн. 4, с. 214.
[8] Колев, К. Леснодостъпен и евтин кредит. –СпБИД, 1939, кн. 10, с. 617.
[9] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1436.
[10] Кенов, Иван. Стопанско и културно състояние на нашето село. –В: Българското село. Юбилеен сборник. С., 1931, с. XIII.
[11] ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 5.
[12] Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, С., 1946, с. 135.
[13] Пак там, с. 129.
[14] Пак там, с. 134.
[15] Пак там, с. 133.
[16] Пак там, с. 133–134.
[17] Кемилев, Асен. Насочване на паричния национален доход в България. –СпБИД, 1938, кн. 7, с. 417.
[18] Пак там, с. 134–135.
[19] Чакалов, Асен. Националният доход и разход..., с. 135.
[20] Пак там, с. 133.
[21] Пак там, с. 135.
[22] Пак там, с. 133.
[23] Пак там.
[24] Попов, Кирил. Поглед върху икономическото развитие на България. –СпБИД, 1907, кн. 4–5,

с. 230–231.

[25] Боев, Бончо. Икономически преглед (вътрешен преглед). –СпБИД, 1900, кн. 10, с. 707–708.

[26] Бочев, Стоян. Капитализмът в България. –СпБИД, 1931, кн. 2, с. 71–72. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998, с. 99. В същия том вж. и Лични спомени (1881–1917) на Ст. Бочев.

[27] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. С., Съюз на акционерните дружества в България, 1925, с. 273. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 307.

[28] История на България. т. 7. С., БАН, 1991, с. 84.

[29] Пак там, с. 385 (бел. под линия).

[30] Пак там, с. 232.

[31] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 323, 309.

[32] Чакалов, Асен. Спестовността и народното ни стопанство. –СпБИД, 1928, октомври, с. 258.

[33] Другарска среща по реферата на Стоян Бочев „Нови насоки на кредитната система в България". –СпБИД, 1927, кн. 6, с. 344.

[34] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 311.

[35] Prost, Henri. La Bulgarie de 1912 à 1930. Contribution à l'histoire économique et financière de la guerre et de ses conséquences. Paris, 1932, p. 284.

[36] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 364–365.

[37] Пак там, с. 345.

[38] Koszul, J. Les efforts de restauration financière de la Bulgarie (1922–1931). Paris, 1932, p. 167.

[39] Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит в България. –СпБИД, 1930, кн.1, с. 28.

[40] Чакалов, Асен. Спестовността..., –СпБИД, 1928, октомври, с. 256.

[41] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 364.

[42] Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит..., –СпБИД, 1930, кн. 1, с. 26.

[43] Пак там, с. 30.

[44] Koszul, J. Les efforts..., p. 167.

[45] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1322.

[46] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1436.

[47] Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946, с. 189.

[48] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 361.

[49] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 43.

[50] Пак там, с. 48.

[51] Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България. –СпБИД, 1927, кн. 1–2.; –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 122.

[52] Пак там.

[53] Пак там.

[54] Пак там, с. 123.

[55] Пак там, с. 136.

[56] Пак там, с. 131.

[57] Пак там, с. 133.

[58] Пак там, с. 134.

[59] Пак там.

[60] Пак там, с. 135–136.

[61] Пак там, с. 137.

[62] Пак там, с. 138.

[63] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 343.

[64] Пак там, с. 352.

[65] Колев, К. Леснодостъпен и евтин кредит. –СпБИД, 1939, кн. 10, с. 11.

[66] Вж. Бочев, Стоян. Капитализмът в България. –СпБИД, 1931, кн. 2. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 99–100.

[67] Вж. Ешкенази, Ели. За хрониката на семейство Арие от Самоков. –Известия на Института за история при БАН, 1963, кн. 12.

[68] Митев, Пламен. Стопанската активност на българите по време на Кримската война. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 11 януари 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща"; Янева, Светла. Откупуване на даньци през XIX в. в Османската империя: участието на българите. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 7 април 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

[69] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1373.

[70] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1329.

[71] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 300–301.

[72] Пак там, с. 301.

[73] Пак там.

[74] Кемилев, Асен. Паричният и капиталов пазар в България през периода 1919–1937 г. –Економист, 1942, кн. 1–2, с. 75.

[75] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 362.

[76] Кемилев, Асен. Паричният и капиталов пазар..., –Економист, 1942, кн. 1–2, с. 76.

[77] Пак там, с. 74

[78] Колев, К. Леснодостъпен и евтин кредит. –СпБИД, 1939, кн. 10, с. 609.

[79] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 365–366.

[80] Пак там, с. 389–394.

[81] Кемилев, Асен. Паричният и капиталов пазар..., –Економист, 1942, кн. 1–2, с. 65.

[82] Бочев, Стоян. Акционерното дело в България..., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 362.

[83] Кемилев, Асен. Паричният и капиталов пазар..., –Економист, 1942, кн. 1–2, с. 77.

[84] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през първото полугодие на 1937. –СпБИД, 1937, кн. 9, с. 533.

[85] Кемилев, Асен. Паричният и капиталов пазар..., –Економист, 1942, кн. 1–2, с. 76.

[86] Пак там.

[87] Бочев, Стоян. Ипотечният кредит. (Вътрешен преглед). –СпБИД, 1927, кн. 7, с. 390.

[88] Пак там, с. 391.

[89] Пак там.

[90] Вж. Архиви БНБ III.

91 Ляпчев, Андрей. Програма за финансово заздравяване и стопанско замогване на страната. –СпБИД, 1927, кн. 6, с. 288.
92 Пак там.
93 Бочев, Стоян. Ипотечният кредит..., –СпБИД, 1927, кн. 7, с. 393.
94 Теодоров, Теодор. Десет години Българска ипотекарна банка. –СпБИД, 1938, кн. 5, с. 309.
95 Радулов, Димитър. Спестовно-строителните дружества и тяхното кредитиране у нас. –Кооп. дело, 1937, кн. V, с. 30.
96 Теодоров, Теодор. Десет години..., –СпБИД, 1938, кн. 5, с. 309.
97 Пак там, с. 310.
98 Пак там, с. 312.
99 Радев, Н. Първото десетилетие на пощенското спестовно дело в България. –СпБИД 1907, кн. 10, с. 647.
100 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 367.
101 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1937. –СпБИД, 1938, кн. 4, с. 229.
102 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 236.
103 Koszul, J. Les efforts..., p. 69.
104 Радулов, Димитър. Спестовно-строителните дружества..., –Кооп. дело, 1937, кн. V, с. 22.
105 Пак там, с. 13.
106 Пеев, Александър. Състояние и развитие на спестовно-строителните дружества в България. С., 1938, с. 38.
107 Радулов, Димитър. Спестовно-строителните дружества..., –Кооп. дело, 1937, кн. V, с. 8.
108 Пак там, с. 28.
109 Пак там, с. 27.
110 Пак там, с. 14.
111 Пак там, с. 2.
112 Пак там, с. 6.
113 Илиев, Иван. Спестовно-строителните дружества. –СпБИД, 1937, кн. 9, с. 525.
114 Вълев, К. Кризата в спестовно-строителните дружества. С., Институт за спест.-стр. проучвания, 1938, с. 10.
115 Пеев, Александър. Състояние и развитие на спестовно-строителните..., с. 41.
116 Радулов, Димитър. Спестовно-строителните дружества..., –Кооп. дело, 1937, кн. V, с. 22.
117 Пак там, с. 19.
118 Пак там, с. 15.
119 Илиев, Иван. Спестовно-строителните дружества. –СпБИД, 1937, кн. 9, с. 526.
120 Вълев, К. Кризата в спестовно-строителните..., с. 6.
121 Пак там, с. 8.
122 Другарска среща (изказване на Иван Илиев). –СпБИД, 1939, кн. 4, с. 252.
123 Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10, с. 663.
124 Пак там, с. 661.
125 Пак там, с. 663.
126 Бочев, Стоян. Българската Народна Банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. С., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 193.
127 Пак там, с. 195.
128 Пак там, с. 194.
129 Пак там, с. 199–200.
130 Изложение на Русенската ТИК. –Търговски глас, 16 януари 1926.
131 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 48.

132 Теодоров, Теодор. Десет години..., –СпБИД, 1938, кн. 5, с. 310.

133 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 362.

134 Koszul, J. Les efforts..., p. 165.

135 Янчулев, Б. Нови насоки на земеделския кредит. –СпБИД, 1939, кн., 5–6, с. 334.

136 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1933 и 1934 г. – СпБИД, 1935, кн. 6, с. 369.

137 Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10, с. 663.

138 Чакалов, Асен. Народностопанско насочване на кредитната политика у нас. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 569.

139 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3143, л. 9–10, 10 февруари 1931.

140 Пак там, л. 1, 7 март 1931.

141 Пак там, л. 10, 10 февруари 1931.

142 Пак там, л. 1, 7 март 1931.

143 Пак там.

144 Пак там, л. 4, 11 март 1931.

СИЗИФ I – ВЪТРЕШНИЯТ КОНТУР

1 За трансферите в конкретните условия на българския преход вж. цитираните под линия изследвания.

2 Вж. и Игнатиев, Петър. Банковата криза в България през 1996–1997 г. С., Ciela, 2005.

3 Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001, с. 113–114.

4 Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916, с. 423.

5 SAEF 31578, Étude du budget. Rapport du Service Financier, 20 май 1921.

6 Пак там.

7 Пак там.

8 Вж. Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 206; Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945. С., 1946, с. 115, 119.

9 Чакалов, Асен. Националният доход и разход..., с. 141.

10 Палазов, Илия. Пробемата..., –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 206.

11 Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 163.

12 Спасисчев, Сп. и Атанас Тотев. Предварителни резултати от опита за установяване разпределението на данъчната тежест върху отделните стопански групи в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1935/1, с. 50.

13 Пак там, с. 103.

14 Пак там, с. 109, 110.

15 Пак там, с. 110.

16 Андерсон, Оскар. Финансовото кръгообращение в България с оглед на структурните особености на Българското народно стопанство. –СпБИД, 1939, кн. 1, с. 6.

17 Пак там, с. 11.

18 Пак там, с. 6.

19 Спасисчев, Сп. и Атанас Тотев. Предварителни резултати..., с. 110.

20 Пак там, с. 47.

21 Пак там, с. 109.

[22] Андерсон, Оскар. Финансовото кръгообращение..., с. 23–24.

[23] Данаилов, Георги. Финансовата политика и финансовата система на народнолибералния режим. –СпБИД, 1907, кн. 8–9, с. 570–572.

[24] Пак там, с. 575.

[25] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1937/3–4, с. 63.

[26] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 141.

[27] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 69.

[28] Отчет за дейността на Бургаската ТИК през 1920–1921, представен на XI общо годишно събрание. –В: XI общо редовно годишно събрание, 26–29 май 1921 г., (съкратени протоколи). Бургас, 1921, с. 25.

[29] Пак там.

[30] Пак там, с. 101.

[31] Пак там.

[32] Пак там.

[33] Пак там, с. 102.

[34] Пак там.

[35] Пак там, с. 103.

[36] SAEF 31578, Étude du budget..., 20 май 1921.

[37] CI, AJ7/3, МСК до българския комисар по репарациите, 13 февруари 1921.

[38] SAEF 31578, Étude du budget..., 20 май 1921.

[39] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 75.

[40] LN. 21st Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (15 August–15 November 1931), 18 December 1931.

[41] Недков, Б. Развитие на българската финансова система..., с. 79.

[42] Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10, с. 669.

[43] La Bulgarie au lendemain d'une crise. Paris, 1895, p. 75.

[44] Пак там, с. 69.

[45] Пак там, с. 66.

[46] Салабашев, Иван. Спомени. С., Българска академия на науките и изкуствата, 1943, с. 76.

[47] Пак там, с. 104–108.

[48] Пак там, с. 70.

[49] Попов, Кирил. Вътрешен преглед. –СпБИД, 1906, кн. 10, с. 714.

[50] Пак там, с. 704.

[51] Пак там, с. 707.

[52] Пак там, с. 708.

[53] Пак там, с. 727.

[54] Пак там, с. 728.

[55] PARIBAS – 78, Данни за бюджета на българското правителство (1903–1908): според официалната информация и коригирана от Ж. Буске.

[56] Prost, Henri. La Bulgarie de 1912–1930. Contribution a l'histoire économique et financière de la guerre et de ses conséquences. Paris, p. 322.

[57] Доклад на Изпитателната комисия по управлението на страната през периода от 5 май 1903 до 16 януари 1908 г. относително делата на някои от бившите през това време министри. До XIV Обикновено народно събрание. С., 1910.

[58] Пак там, с. 57.

[59] Пак там.

[60] Prost, Henri. La Bulgarie..., p. 64–65; вж. и Архиви БНБ IV, с. 1049.

[61] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 140.

[62] Société des Nations. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45e Session du Comité. Bulgarie. (Paris, 3–24 mars 1932), p. 12.

[63] Société des Nations. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 44e Session du Comité. Bulgarie. (Paris, 11–22 janvier 1932), p. 6.

[64] Пак там.

[65] Pasvolsky. Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 159.

[66] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 32.

[67] За изчерпателно описание на съществуващите фондове вж.: Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 53–54; Част III (приложения).

[68] Стефанов, Иван. Върху структурата и източниците на финансовото стопанство в България. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1935/2–3, с. 211.

[69] Пак там, с. 221.

[70] Пак там, с. 210.

[71] Пак там, с. 216.

[72] Пак там, с. 217.

[73] Пак там.

[74] Пак там, с. 218.

[75] Пак там, с. 219.

[76] Пак там.

[77] LN. Financial Committee. Report to the Council on the Work of the 44th Session of the Committee. Geneva, January 28, 1932, p. 6.

[78] Стоянов, Никола. Майската сесия на Финансовия комитет при ОН. –СпБИД, 1935, кн. 5, с. 307.

[79] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 54.

[80] Пак там.

[81] Ляпчев, Андрей. Народните представители и държавната пара. –СпБИД, 1899, кн. 8–9, с. 396.

[82] Пак там, с. 397.

[83] Хранов, А. Пенсиите. –СпБИД, 1900, кн. 7, с. 492.

[84] Пак там, с. 493.

[85] Пак там, с. 495.

[86] Пак там, с. 498.

[87] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 870, 1897 г., л. 2.

[88] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 871, л. 1а, декември 1896.

[89] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 871, л. 8.

[90] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 871, л. 22.

[91] Пак там, л. 45.

[92] Георгиев, Величко и Стайко Трифонов. История на българите 1878–1944 в документи. Том I (1878–1912). Част Първа. С., Просвета, 1994, с. 475. Обзор на индустриалния протекционизъм е направен в: Даскалов, Румен. Българското общество 1878–1939. т. I. С., Гутенберг, 2005; Първанова, Румяна. Законодателното насърчаване на българската индустрия 1894–1928. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 8 март 2005. С., Център за култура и

дебат „Червената къща"; Първанова, Румяна. Стойчо Мошанов и насърчението на българската индустрия. –В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов. (Съставители: Е. Калинова, М. Груев и Л. Зидарова). С., 2006.

[93] Пак там, с. 493–495.

[94] Пак там, с. 493.

[95] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 708, л. 53–54, 21 януари 1897.

[96] Пак там, л. 59, януари 1897.

[97] Пак там, л. 61.

[98] ЦДА, ф. 135, оп. 2, а.е. 210, л. 15, юли 1939.

[99] Георгиев, Величко и Стайко Трифонов. История на българите..., с. 496.

[100] Юбилеен сборник „100 години българска индустрия, 1834–1937". Под редакцията на В. Николов, Ат. Атанасов, инж. Г. Наумов. С., Съюз на българските индустриалци, 1937.

[101] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 708, л. 54, 21 януари 1897.

[102] Пак там, л. 59, януари 1897.

[103] Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908 г. (Серия XVI). С., 1908, с. 121.

[104] Пак там, с. 124.

[105] Пак там, с. 125.

[106] LN. Financial Committee. 49th Session, Geneva, April 24–May 5, 1933, Report to the Council on Bulgaria. Geneva, May 23, 1933, p. 14.

[107] Пак там.

[108] Пак там.

[109] Пак там.

[110] Пак там.

[111] Пак там.

[112] ЦДА, ф. 845, оп. 1, а.е. 47, л. 1.

[113] Юбилеен сборник „100 години българска индустрия...", с. 44.

[114] Пак там, с. 45.

[115] SAEF 32800, Доклад на френския пълномощен министър в София, 25 януари 1934.

[116] ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6871, л. 24, 13 август 1941.

[117] Пак там.

[118] Пак там.

[119] Пак там.

[120] 13e Rapport du Ministre des finances sur la situation budgétaire. Genève, le 16 janvier 1932, p. 8.

[121] Koszul, J. Les efforts..., p. 332.

[122] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 46.

[123] LN. 21st Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (15 August–15 November 1931). Geneva, 18 December 1931, p. 8.

[124] Архиви БНБ IV, с. 307.

[125] Пак там, с. 308.

[126] LN. 21st Report of the Commissioner..., p. 8. Вж. и Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 47.

[127] LN. 21st Report of the Commissioner..., p. 8.

[128] LN. Financial Committee. Report to the Council on the Work of the 44th Session of the Committee (Bulgaria). Geneva, January 28, 1932, p. 6.

[129] LN. 29th Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (15 August–15 November 1933). Geneva, December 30, 1933, p. 4.

[130] Пак там.

[131] Koszul, J. Les efforts..., p. 236.

[132] Пак там, с. 47

[133] SN. 30e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie (novembre 1933–mars 1934). Genève, le 23 avril 1934, p. 6.

[134] UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. 1934, p. 27.

[135] Пак там.

[136] Недков, Борис. Развитие на финансовата система в България...., с. 47.

[137] Пак там, с. 28.

[138] Йорданов, Димитър. Българската народна банка 1897–1908. С., 1910, с. 106.

[139] PARIBAS 76, Писмо на БНБ до Париба от 22 юли 1901.

[140] PARIBAS 78, Georges Bousquet. Note sur la situation financière du Royaume de Bulgarie. 28 октомври 1908.

[141] Пак там.

[142] Пак там.

[143] Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I. –Историческо развитие. С., 1946, с. 70.

[144] Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт. С., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998, с. 146.

[145] Цит. по: Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 36.

[146] Пак там.

[147] Отчетът на БНБ за 1897 г. –СпБИД, 1898, кн. 9–10, с. 428.

[148] Цит. по: Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 43.

[149] Пак там.

[150] Бочев, Стоян. БНБ като емисионен..., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 163–164.

[151] Пак там, с. 196.

[152] Пак там, с. 164.

[153] Пак там, с. 165.

[154] Габе, Петър. Причините за заплащането на ажиото в България. –Народна воля, 22 декември 1913.

[155] Киров, Ю. Реформата на БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 10, с. 544.

[156] Боев, Бончо. Политиката на БНБ в осветлението на теоретичната критика. –СпБИД, 1907, кн. 10, с. 625.

[157] Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 103.

[158] Бочев, Стоян. БНБ като емисионен..., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 151, 152, 162.

[159] Пак там, с. 167.

[160] Вж. Дружествена среща (изказване на Никола Стоянов). –СпБИД, 1935, кн. 2, с. 124. Вж. и обнародваните документи в: Архиви БНБ III.

[161] Бочев, Стоян. БНБ като емисионен..., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 178.

[162] Пак там, с. 166.

[163] Отчет за дейността на Бургаската ТИК през 1920–1921..., с. 103.

[164] Koszul, J. Les efforts..., p. 78–79.

[165] Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България. –СпБИД, 1927, кн.1–2. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България... 1998, с. 129.

[166] Koszul, J. Les efforts..., p. 158.

[167] Пак там, с. 143.

[168] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928), с. 1292.

[169] Ляпчев, Андрей. Програма за финансово заздравяване и стопанско замогване на страната. –СпБИД, 1927, кн. 6, с. 285.

[170] Бочев, Стоян. БНБ като емисионен..., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 198.

[171] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1420.

[172] Пак там.

[173] Бочев, Стоян. Новият държавен заем и народното стопанство. –СпБИД, 1928, кн. 10. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 222.

[174] Стоянов, Никола. Българският държавен 7.5% стабилизационен заем от 1928 година. –СпБИД, 1929, кн. 5–6, с. 256.

[175] ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3385, л. 134, 30 ноември 1928.

[176] Пак там, л. 41 и сл.

[177] Пак там, л. 86.

[178] Protocole (avec Annexes) approuvé par la Société des Nations et signé au nom du Gouvernement Bulgare le 10 mars 1928 Genève, p. 32.

[179] ЦДА, ф. 258, оп.1, а.е. 3385, л. 41.

[180] Пак там, л.127

[181] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 631, 12 март 1928, л. 1–2.

[182] ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3385, л. 134.

[183] Стоянов, Никола. Българският държавен 7.5% стабилизационен заем..., с. 256.

[184] Искания и обещания за смекчаване паричното и кредитното дело. –Икон. борба, 1930, кн. 9, с. 10.

[185] Вж. Архиви БНБ IV, с. 1048.

[186] SAEF 32800, Rapport Watteau, janvier 1932.

[187] LN. Financial Committee. 49th Session, Geneva, April 24–May 5, 1933. Report to the Council on Bulgaria. Geneva, May 23, 1933, p. 2.

[188] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 46.

[189] Пак там, с. 46.

[190] Вж. Koszul, J. Les efforts... p. 79–81.

[191] Архиви БНБ IV, с. 1048.

[192] Архиви БНБ IV, с. 756; SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 44e Session du Comité (Genève, 11–22 janvier 1932). Bulgarie. Genève, le 28 janvier 1932, p. 5.

[193] Архиви БНБ IV, с. 766.

[194] Мотиви към проекта за изменение закона за БНБ. –В: Архиви БНБ IV, с. 86.

[195] Архиви БНБ IV, 13 септември 1933, с. 768.

[196] Вж. Архиви БНБ IV, 20 май 1935, с. 87; Стоянов, Никола. Майската сесия на Финансовия комитет при ОН. –СпБИД, 1935, кн. 5; Недков, Борис, Развитие на българската финансова система..., с. 46.

[197] Стоянов, Никола. Майската сесия..., –СпБИД, 1935, кн. 5, с. 308.

[198] Архиви БНБ IV, с. 91.

[199] Пак там, с. 778 и с. 1048.

[200] Пак там, с. 775.

[201] Пак там, 28 януари 1937, с. 778.

[202] Архиви БНБ IV, с. 1049.

[203] Съглашение на БНБ с Министерството на финансите, 17 октомври 1939, –В:Архиви БНБ IV, с. 815.

[204] Вж. Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10.

[205] Архиви БНБ IV, с. 776.

[206] Стоянов, Никола. 63 сесия на Финансовия комитет при ОН (декември 1936). –СпБИД, 1937, кн. 1, с. 48–49. Вж. Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 46.

[207] Това е цитираният документ от Архиви БНБ IV, с. 1047–1051.

[208] Пак там, с. 1048–1049.

[209] Радев, Н. Първото десетилетие на пощенското спестовно дело в България. –СпБИД, 1907, кн. 10, с. 636.

[210] Пак там, с. 639–640.

[211] Пак там, с. 647.

[212] Пак там, с. 644.

[213] Пак там, с. 645.

[214] Пак там, с. 650.

[215] Пак там, с. 651.

[216] Пак там, с. 650.

[217] Доклад на Изпитателната комисия по управлението..., с. 53.

[218] Пак там.

[219] Пак там.

[220] Пак там, с. 54.

[221] Пак там.

[222] Пак там, с. 55.

[223] Пак там.

[224] Пак там, с. 56.

[225] Пак там.

[226] Чакалов, Асен. Народностопанско насочване на кредитната политика у нас. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 572.

[227] Пак там.

[228] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през първото полугодие на 1937. –СпБИД, 1937, кн. 9, с. 530.

[229] Доклад на Изпитателната комисия по управлението..., с. 269.

[230] Пак там, с. 273.

[231] Пак там, с. 227.

[232] Пак там.

[233] Пак там, с. 380.

[234] Пак там, с. 382.

[235] ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 104, 15 февруари 1912.

[236] Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ. 20 юни 1925 г. ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484.

[237] ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3547, л. 324.

[238] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1419.

[239] Екимов, И. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 502.

[240] SN. Rapport du Ministre des finances sur la situation budgétaire. Genève, le 16 janvier 1932, p. 8.

[241] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1935. –СпБИД, 1936, кн. 7, с. 421.

[242] UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. 1934, p. 9.

[243] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1935. –СпБИД, 1931, кн. 7, с. 420–421.

[244] Пак там, с. 421.

[245] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 48.

[246] Тютюневата компенсационна сделка. Доклад на комисията за продажба на старите тютюни по изпълнение и приключване тютюневата част от държавната компенсационна сделка. С., 1935, с. 41.

[247] Недков, Борис. Развитие на българската финансова система..., с. 48.

[248] SN. 39^e Rapport du Comissaire de la SN en Bulgarie. Genève, le 28 juillet 1936, p. 6.

[249] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1936. –СпБИД, 1937, кн. 5–6, с. 320.

[250] Пак там, с. 321.

[251] Пак там.

[252] Пак там, с. 330.

[253] Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 365.

[254] Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10, с. 662.

[255] Бурилков, Желю. Дългове и репарации. –СпБИД, 1925, кн. 9, с. 354.

[256] Пак там, с. 354–355.

[257] Калинов, Т. Стопанската и кредитна криза. –СпБИД, 1932, кн. 1, с. 37.

[258] Николов, Г. Последствията от подобрението на лева. –СпБИД, 1923, кн. 1–2–3, с. 71.

[259] Цанков, Асен. Стабилизиране на българската валута. –СпБИД, 1922, кн. 4–5, с. 235.

[260] Пак там, с. 235.

[261] Пак там, с. 236.

[262] Николов, Г. Последствията от подобрението на лева. –СпБИД, 1923, кн. 1–2–3, с. 76.

[263] Пак там, с. 86.

[264] Пак там, с. 88.

[265] Пак там, с. 90.

[266] Пак там, с. 92.

[267] Пак там, с. 93.

[268] Пак там.

[269] Пак там, с. 95.

[270] Бурилков, Желю. Парични проблеми (Инфлация – Дефлация – Стабилизиране). –СпБИД, 1924, кн. 8–9, с. 399.

[271] Пак там, с. 404.

[272] Пак там, с. 400–401.

[273] Пак там, с. 402.

[274] Пак там, с. 403.

[275] Палазов, Илия. Проблемата..., –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 209–210.

[276] Пак там.

[277] Цанков, Асен. Падането на цените и българското селско стопанство. –СпБИД, 1932, кн. 2, с. 78.

[278] Пак там, с. 85.

[279] Пак там, с. 86.

[280] Пак там, с. 88.

[281] Вж: Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995/2; Avramov, Roumen and Jerome Sgard. From Enterprise Indiscipline to Financial Crisis. –Most–Мост, vol. 6, 1996/4.

[282] Вж. Архиви БНБ I, с. 356.

[283] Бурилков, Живко. Парични проблеми..., –СпБИД, 1924, кн. 8–9, с. 397–398.

[284] Пак там, с. 401–402.

[285] ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната в свръзка със следваната стопанска политика от примирието досега. С., 1920, с. 43.

[286] Пак там, с. 44.

[287] Пак там, с. 45.

[288] Пак там.

[289] Пак там.

[290] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1440.

[291] Калинов, Т. Стопанската и кредитна криза. –СпБИД, 1932, кн. 1, с. 36.

[292] Пак там, с. 36–37.

[293] Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници земеделци и заздравяване на кредита в България. –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 5.

[294] Калинов, Т. Стопанската и кредитна криза. –СпБИД, 1932, кн. 1, с. 37.

[295] Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници..., –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 4.

[296] Палазов, Илия. Проблемата..., –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 212.

[297] Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници..., с. 4.

[298] Вж. Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия. –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4, с. 72–73.

СИЗИФ II – ВЪНШНИЯТ КОНТУР

[1] Чакалов, Асен. Националният доход и разход на България, 1924–1945, С., 1946, с. 138.

[2] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders. Volume II. Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments. New Haven, Yale University Press, 1951, p. 535.

[3] Мир, 17 юли 1912.

[4] PARIBAS 77, Писмо на Ж. Буске до Париба, 16 февруари 1904.

[5] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, pp. 38, 140.

[6] Пак там, с. 128.

[7] Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916, с. 439.

[8] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1366.

[9] Данаилов, Георги. Финансовата политика и финансовата система на народнолибералния режим. –СпБИД, 1907, кн. 8–9 (Стопански преглед), с. 572.

[10] Вж. Радев, Симеон. Строители на съвременна България.

[11] Заемът и конверсията. –Народни права, 9 юли 1912.

[12] Стъпките по редукция на външния дълг са прегледно представени в: Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –В: Трудове на статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1937/3–4, с. 43–44.

[13] История на дълга 7, с. 63.

[14] Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10, с. 661.

[15] Пак там, с. 662.

[16] Пак там.

[17] Пряпорец, 24 февруари 1901.

[18] Народни права, 18 юли 1912.

[19] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 534.

[20] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Positon..., p. 39.

[21] Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 576.

[22] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Positon..., p. 39.

[23] Гешов, Иван Евстратиев. Лична кореспонденция. Съставители: Радослав Попов, Василка Танкова. С., Марин Дринов, 1994, с. 191.

[24] Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 365.

[25] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 44–45.

[26] Пак там, с. 45–46.

[27] Пак там, с. 46–47.

[28] Пак там, с. 47–48.

[29] Пак там, с. 44–47.

[30] Пак там, с. 37.

[31] Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 579.

[32] Пак там.

[33] Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 458, 459.

[34] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 48.

[35] PARIBAS 105, Note sur le découvert auquel est obligé de faire face l'État Bulgare par un emprunt consolidé. Octobre 1909.

[36] ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 83, писмо на Ж. Буске до Париба. Situation financiere. 3 ноември 1911.

[37] Народни права, 18 юли 1912.

[38] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 55, 58.

[39] История на дълга 4, с. 33.

[40] Пак там, с. 16.

[41] Koszul, J. Les efforts de restauration financière de la Bulgarie (1922–1931). Paris, 1932, p. 45.

[42] История на дълга 4, с. 19.

[43] Пак там, с. 25, 27–29.

[44] Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит, –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 582.

[45] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 44^{e} Session du Comité (Bulgarie), Genève, 11–22 janvier 1932, p. 5.

[46] Вж. Архиви БНБ IV, с. 1049.

[47] Koszul, J. Les efforts..., p. 130.

[48] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 173.

[49] Чакалов, Националният доход и разход..., с. 138.

[50] Бурилков, Живко. Дългове и репарации. –СпБИД, 1925, кн. 9, с. 363.

[51] Чакалов, Асен. Националният доход и разход..., с. 138.

[52] Бурилков, Живко. Дългове и репарации. –СпБИД, 1925, кн. 9, с. 363.

[53] Koszul, J. Les efforts..., p. 111.

[54] Пак там, с. 123.

[55] Пак там, с. 130.

[56] Пак там, с. 133.

[57] Пак там.

[58] Пак там, с. 132, 136.

[59] Пак там, с. 138.

[60] Пак там, с. 139.

[61] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1432.

[62] Пак там, с. 1432.

[63] Пак там.

[64] Пак там.

[65] Пак там, с. 1423.

[66] Пак там, с. 1432–1433.

[67] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 171.

[68] Пак там, с. 179.

[69] Бурилков, Живко. Дългове и репарации. –СпБИД, 1925, кн. 9, с. 363.

[70] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position..., p. 173.

[71] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 221, л. 10, 1 декември 1927.

[72] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position..., p. 234.

[73] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 44e Session du Comité (Bulgarie), Genève, 11–22 janvier 1932, p. 5.

[74] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 162–163.

[75] Koszul, J. Les efforts..., p. 224.

[76] Чакалов, Асен. Националният доход и разход..., с. 138.; Вж. и Отчет за дейността на банката [БНБ] през 1929 г. С., БНБ, 1930. –В: Архиви БНБ III, с. 259 и сл.

[77] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45e Session du Comité (Bulgarie), Paris, 3–24 mars 1932. Genève, le 29 mars 1932, p. 8.

[78] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 281, л. 32, 29 март 1932.

[79] Вж. обсъждането на проблема в: Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева..., –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.

[80] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45e Session..., p. 9.

[81] SAEF 32800, Rapport Watteau. Situation budgétaire. Janvier 1932.

[82] Стоянов, Никола. Изплащането на българските външни държавни и гарантирани от държавата заеми през периода 1.4.1932–30.9.1932. –СпБИД, 1932, кн. 5.

[83] Пак там, с. 312.

[84] Пак там, с. 309.

[85] Пак там, с. 312.

[86] Бурилков, Желю. Външният кредит и днешната проблема за финансирането на българското стопанство. –СпБИД, 1934, кн. 3, с.144.

[87] Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 588–589.

[88] Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939. С., 1939, Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, с. 48.

[89] Пак там, с. 85.

[90] Статистически сведения за произхода на купеното и за предназначението на продаденото от БНБ камбио през 1938 г. ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 350, л. 1–3. –В: Архиви БНБ IV, с. 426–431.

[91] Бурилков, Желю. Външният кредит и днешната проблема ..., –СпБИД, 1934, кн. 3, с. 143.

[92] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 272.

[93] Дружествена среща – разискване по реферата на Стоян Бочев „България и чуждите капитали" (изказване на Стоян Бочев). –СпБИД, 1928, кн. 9, с. 566–567.

[94] Стоянов, Никола. Развитието и сегашното положение на българския репарационен въпрос. –СпБИД, 1929, кн. 9–10, с. 439–440.

[95] Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 441.

[96] Пак там.

[97] Пак там, с. 443.

[98] Пак там, с. 444.

[99] Пак там.

[100] Пак там, с. 457.

[101] Пак там, с. 459.

[102] Пак там, с. 441.

[103] Пак там, с. 441, 364.

[104] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 554.

[105] Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 581.

[106] Вж. Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 545–547; Архиви БНБ III.

[107] Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 582.

[108] Convention relative au service provisoire des emprunts bulgares. Le 23 juin 1925. Вж. Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 546–548; Архиви БНБ III.

[109] SAEF 32804. Association Nationale des porteurs Français de Valeurs Mobilieres. Comité de défense des porteurs francais de titres des emprunts bulgares. Communication du 5 novembre 1925.

[110] SAEF 32804, City notes, Bulgarian debt settlement. New Issues.

[111] Архиви БНБ IV, с. 963.

[112] Стоянов, Никола. Развитието и сегашното положение..., –СпБИД, 1929, кн. 9–10, с. 437, 438.

[113] Koszul, J. Les efforts..., p. c. 326.

[114] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45^{e} Session du Comité, Paris, 3–24 mars 1932. Genève, le 29 mars 1932, p. 29.

[115] Вж. Архиви БНБ IV.

[116] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 571–572; Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 588.

[117] Стоянов, Никола. Настъпилата промяна от 1.11.1934 в службата на външните ни държавни заеми. –СпБИД, 1935, кн. 1, с. 41.

[118] Пак там, с. 45.

[119] Стоянов, Никола. Новата спогодба за службата на външните ни държавни заеми от 1.1.1937 до 31.12.1938. –СпБИД, 1937, кн. 2, с. 109.

[120] Бурилков, Желю. Външният кредит и днешната проблема..., –СпБИД, 1934, кн. 3, с. 142.

[121] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 573.

[122] ЦДА, ф. 117, оп.3, а.е. 21, Протокол на Комисията по финансите и бюджета към XXVI Обикновено Народно събрание. –В: Архиви БНБ IV, с. 1064.

[123] Чакалов, Асен. Проблеми на нашата финансова политика. –СпБИД, 1938, кн. 10, с. 660.

[124] SAEF 31578, Note. Service financier de la Comission Interalliée. 15 май 1921.

[125] Бурилков, Живко. Външният кредит и днешната проблема... –СпБИД, 1934, кн. 3, с. 142.

[126] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 478, л. 9–10, 1947.

[127] Чакалов, Асен. Разрешението на репарационната проблема другаде и у нас. – СпБИД, 1927, ноември, с. 300.

[128] Pasvolksy, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 116.

[129] Чакалов, Асен. Разрешението на репарационната проблема ..., –СпБИД, 1927, ноември, с. 301.

[130] Попов, Кирил. Стопанска България..., с. 441.

[131] SAEF 31578, Note. Service financier de la Comission Interalliée. 15 май 1921.

[132] SAEF 33289, Писмо на френското Министерство на финансите до министър-председателя на Франция. 10 ноември 1922.

[133] SAEF 31578, Note. Service financier de la Comission Interalliée. 15 май 1921.

[134] Бурилков, Желю. Дългове и репарации. –СпБИД, 1925, кн. 9, с. 359.

[135] ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 154, л. 401–402, 20 юни 1923.

[136] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 173.

[137] Чакалов, Асен. Разрешението на репарационната проблема..., –СпБИД, 1927, ноември, с. 305.

[138] SAEF 31584, Note de la Commission Interalliée de Bulgarie. 19 февруари 1925.

[139] Пак там.

[140] SAEF 31584, Mémorandum de la délégation Britanique à la Commission Interalliée de Bulgarie. 10

февруари 1925.

[141] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 147.

[142] SAEF 31584, Писмо на френския делегат в МСК до Министерство на външните работи в Париж. 26 април 1926.

[143] SAEF 31584, Писмо на Министерство на финансите до Министерството на външните работи, Париж. 18 април 1925.

[144] Чакалов, Асен. Разрешението на репарационната проблема..., –СпБИД, 1927, ноември, с. 295, 299.

[145] Пак там, с. 306.

[146] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1336

[147] Стоянов, Никола. Втората Хагска конференция. Новото разрешение на българския репарационен въпрос. –СпБИД, 1930, кн. 1, с. 14.

[148] Стоянов, Никола. Втората Хагска конференция..., с. 14.

[149] Пак там.

[150] Стоянов, Никола. Развитието и сегашното положение..., –СпБИД, 1929, кн. 9–10, с. 437.

[151] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 478, л. 11, Бележки по Парижкия мирен договор.

[152] Пак там, л. 12.

[153] Пак там, л. 13.

[154] Пак там, л. 14.

[155] Пак там, л. 42. –Народно земеделско знаме, 1 февруари 1947.

[156] Пак там, л. 16.

[157] Пак там, л. 47. –Народно земеделско знаме, 1 февруари 1947.

[158] Пак там.

[159] Народно земеделско знаме, 1 февруари 1947.

[160] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 478, л. 17, Бележки по Парижкия мирен договор.

[161] Стоянов, Никола. Развитието и сегашното положение..., –СпБИД, 1929, кн. 9–10, с. 441.

[162] Koszul, J. Les efforts..., p. 60.

[163] Пак там, с. 63.

ПРАГЪТ НА КРИЗИТЕ

[1] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45e Session du Comité ; Paris, 3–24 mars 1932. Genève, le 29 mars 1932, p. 2.

[2] Писмо на ТИК Пловдив до председателя на Търговската камара в Париж. Chambre de commerce de Paris, I – 6.10 (1) Bulgarie, 31 октомври 1897.

[3] ЦДА, ф. 121, оп. 1, а.е. 51, л. 14. Писмо до Г. Маджаров.

[4] Затегнатото икономическо положение. –Дневник, 8 септември 1912.

[5] Пак там.

[6] Пак там.

[7] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 750, л. 2, Изложение от страна на акционерните дружества относно законопроекта за даване мораториум на българските земеделци, 6 декември 1930.

[8] ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3148, л. 89, Заявление на Димитър Торбов от Оряхово до централното управление на БНБ, 30 април 1935.

[9] ЦДА, ф.242, оп. 3, а.е. 39, л. 2–3, 16 декември 1935.

[10] Вж. Оптимистична теория за песимизма на прехода. Доклад на Центъра за либерални стратегии. С., 2004. www.cls-sofia.org

[11] Вж. Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи

и възход, 1929–1934. С., Златю Бояджиев, 2001.

[12] ЦДА, ф. 173, оп. 5, а.е. 128, л. 7–8.

[13] Смилов, Н. Паричната криза. –СпБИД, 1922, кн. 1–2, (Стопански преглед), с. 89.

[14] Николов, Г. Безпаричието и новите емисии. –СпБИД, 1922, кн. 3, (Стопански преглед), с. 113.

[15] Бургаска ТИК. XI общо редовно годишно събрание, 26–29 октомври 1921. (Съкратени протоколи.) Бургас, 1921, с. 23.

[16] Николов, Г. Безпаричието и новите емисии. –СпБИД, 1922, кн. 3..., с. 115–117.

[17] Николов, Г. Последствията от подобрението на лева. –СпБИД, 1923, кн. 1–2–3, с. 86.

[18] Вж. Кьосева, Нинел. История на паричните кризи в България, 1879–1912. С., Университетско изд. Стопанство, 2000.

[19] Вж. например Santaella, Julio. Stabilization Programs and External Enforcement. Experience from the 1920s. IMF Staff Papers, 1993, September. За сравнителна перспектива на стабилизацията вж.: Неновски, Николай. Валутният курс и инфлацията: Франция и България между двете световни войни. Приносът на Албер Афталион (1874–1956). С., БНБ, 2006.

[20] Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars. The Competition between Central Banks, Private Financial Advisers, and Multilateral Agencies, 1919–1939. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003, p. 55.

[21] Пак там, с. 58.

[22] Вж. Moure, Kenneth. French Money Doctors, Central Banks, and Politics in the 1920s. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 138–165.

[23] Смилов, Н. Паричната криза. –СпБИД, 1922, кн. 1–2, (Стопански преглед), с. 89–92.

[24] Дискусия по реферата на Хр. Чолаков „Инфлацията и лихвеният процент". (Изказване на Стоян Бочев.) –СпБИД, 1923, кн. 6–7–8, с. 431.

[25] Пак там, с. 433.

[26] Lampe, John. The Bulgarian Economy in the Thwentieth Century. New York, St. Martin Press, 1986, p. 62.

[27] Пак там, с. 64.

[28] SAEF 31578, Писмо на френския пълномощен министър в София Ж. Пико до Ке д'Орсе, 3 юли 1923.

[29] Koszul, J. Les efforts de restauration financière de la Bulgarie (1922–1931). Paris, 1932, p. 99.

[30] Пак там, р. 108.

[31] Цанков, Асен. Стабилизиране на българската валута. –СпБИД, 1922, кн. 4–5, с. 242, 246.

[32] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1341.

[33] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1363.

[34] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 233.

[35] Цанков, Асен. Стабилизиране на българската валута. –СпБИД, 1922, кн. 4–5, с. 237.

[36] Santaella, Julio. Stabilization Programs and External Enforcement..., p. 588.

[37] Смилов, Н. Паричната криза. –СпБИД, 1922, кн. 1–2, (Стопански преглед), с. 92, 93.

[38] Ляпчев, Андрей. Програма за финансово заздравяване и стопанско замогване на страната. –СпБИД, 1927, кн. 6, с. 288.

[39] Пак там, с. 284.

[40] Пак там.

[41] Пак там, с. 285.

[42] Пак там.

[43] Пак там, с. 286.

[44] Архиви БНБ III.

[45] Отчет за дейността на БНБ през 1929. С., БНБ, 1930. –В: Архиви БНБ III, с. 259.

[46] Пак там, с. 262.

[47] Пак там.

[48] Пак там, с. 264.

[49] Пак там, с. 265.

[50] Пак там.

[51] Пак там.

[52] Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946, с. 163.

[53] Отчет за дейността на БНБ през 1929..., с. 266.

[54] Вж. Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939. С., 1939, Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, с. 4–11.

[55] Пак там, с. 4.

[56] UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. April 1932, p. 9.

[57] Пак там, October 1934, p. 1.

[58] SAEF 32800, tat actuel des differentes questions soumises au Comit financier de la SN, 8 март 1932.

[59] SAEF 32800, Доклад на комисаря на ОН в България Жан Вато. 22 февруари 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 310.

[60] Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл..., с. 8.

[61] Пак там, с. 11.

[62] Пак там.

[63] Вж. Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг...

[64] SAEF 32800, SN. Comit Financier. Bulgarie. Note sur la situation en Bulgarie. 28 февруари 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 308.

[65] LN. 29th Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (15 August–15September 1933). Geneva, December 30, 1933, p. 2.

[66] Христофоров, Асен. Курс по банково дело. Част I..., с. 179–181.

[67] Пак там, с. 196–197.

ДОПИРЪТ С ВЪНШНИЯ СВЯТ

[1] Вж. Архиви БНБ V.

[2] Освен многобройните статии вж.: Стоянов, Никола. Репарации и международни дългове. Български държавни дългове. С., 1933; Чолаков, Станчо. Политическите дългове на България в системата на заемната ѝ политика. Варна, 1937; Чолаков, Станчо. Търговските дългове на България в системата на заемната ѝ политика. Варна, 1938.

[3] Чакалов, Асен. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878–1944). С., БАН, 1962.

[4] Тодорова, Цветана. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., Наука и изкуство, 1971.

[5] Вж. например: Дамянов, Симеон. България във френската политика 1878–1918. С., Наука и изкуство, 1985.

[6] Вж. Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. История на българския външен дълг 1878–1989. Подготвяна за печат. Цит. в текста като: История на дълга.

КРЕДИТОРИ И ДЛЪЖНИК

7 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders. Volume II. Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments. New Haven, Yale University Press, 1951, p. 533.

8 Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars. The Competition between Central Banks, Private Financial Advisers, and Multilateral Agencies, 1919–1939. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003, p. 56.

9 Вж. Moulton, Harold and Leo Pasvolsky. War Debts and World Prosperity. New York, The Brookings Institution, 1939.

10 История на дълга 4, с. 22. Вж. и Moulton, Harold and Leo Pasvolsky. War Debts and World Prosperity...

11 История на дълга 4, с. 30.

12 Пак там, с. 42.

13 Вж. архивите на МСК.

14 SAEF 31584, Телеграма на Ал. Стамболийски до Р. Поанкаре, 3 март 1923.

15 Пак там, Телеграма на френския представител в МСК до френското Министерство на външните работи, 4 март 1923.

16 Пак там, Телеграми, свързани със споразумението от март, 16 март 1923.

17 Пак там, Телеграма на френския представител в МСК Шеризе до френското Министерство на външните работи, 29 април 1923.

18 Пак там, Писмо на Л. Барту до Р. Поанкаре, 30 март 1923.

19 Пак там, Протокол на Междуведомствения комитет по репарациите, 11 април 1923, с. 4.

20 Пак там, Писмо на Р. Поанкаре до Л. Барту, 23 април 1923.

21 Пак там, Телеграма на френския представител в МСК Шеризе до френския министър на външните работи, 29 април 1923.

22 Пак там, Телеграми, свързани със споразумението от март, 16 март 1923.

23 Пак там, Телеграма от френското Министерство на външните работи до френския представител в МСК Шеризе, 3 май 1923.

24 Пак там.

25 Пак там, Писмо на Министерството на финансите до Министерството на външните работи, 13 април 1923.

26 Пак там, Извадки от реч на Ал. Стамболийски във Варна, 20 април 1923.

27 Дружествена среща – разискване по реферата на Стоян Бочев „България и чуждите капитали". –СпБИД, 1928, кн. 9, с. 565.

28 Стенографски дневници на XXII ОНС, I PC, 73 заседание (11 април 1928), с. 1318.

29 Стенографски дневници на XXII ОНС, I PC, 75 заседание (11 април 1928), с. 1428.

30 Пак там.

31 Пак там.

32 Вж.: Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars..., –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 58–59.

33 SAEF 31578, Писмо на френското Министерство на финансите до Министерството на външните работи в Париж, 14 януари 1925.

34 SAEF 32804, Писмо на Министерството на външните работи в Париж до френския пълномощен министър в София Дар, 17 ноември 1925.

35 Пак там, Писмо на Министерството на външните работи в Париж до френския пълномощен министър в София Дар, 19 февруари 1926.

[36] Пак там.

[37] Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 5 декември 1925.

[38] История на дълга 4, с. 58.

[39] SAEF 32804, Писмо на френския пълномощен министър в София до Министерството на външните работи в Париж, 25 август 1925.

[40] Пак там, Писмо на френския пълномощен министър Дар до Министерството на външните работи в Париж, 18 януари 1926.

[41] История на дълга 5, с. 2, 6, 10.

[42] SAEF 32804, Писмо на Министерството на външните работи в Париж до френския пълномощен министър в София Дар, 17 ноември 1925.

[43] SAEF 31584, Писмо на френското Министерство на финансите до Министерството на външните работи в Париж, 18 април 1925.

[44] Пак там, Доклад на МСК в България, 19 февруари 1925; Писмо от Министерството на финансите в Париж до Дьо Бризанже от МСК в София, 15 март 1925; Меморандум на Британската делегация до МСК в България, 10 февруари 1925.

[45] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 17 март 1926.

[46] Пак там, Писмо на М. Шарло до Париба, 17 септември 1928.

[47] Пак там, Писмо на М. Шарло до Париба, 7 юли 1931.

[48] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1416.

[49] SAEF 32804, Поверително писмо на Тер Мьолен до Пол Готие (ANPFVM), 5 май 1926.

[50] Пак там, Писмо на ANPFVM до Council of Foreign Bondholders, 1 май 1926.

[51] Вж. Архиви БНБ IV, с. 1051.

[52] SAEF 31578, Писмо на френския пълномощен министър в София Дар до френското Министерство на външните работи, 28 септември 1926.

[53] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 30 април 1927.

[54] SAEF 31578, Писмо на френския пълномощен министър в София Дар до френското Министерство на външните работи, 28 септември 1926.

[55] SAEF 33651, Note confidentielle sur la situation des finances Bulgares, 2 март 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 788.

[56] SAEF 32800, Писмо на френския пълномощен министър в София Камбон до Министерството на външните работи в Париж, 20 май 1932.

[57] Вж. Wynne, William, State Insolvancy and Foreign Bondholders..., p. 552–556.

[58] История на дълга 5, с. 14.

[59] Вж. Eichengreen, Barry and Richard Portes. Dealing with Debt: the 1930s and the 1980s. –The World Bank, WPS 259, August 1989; Eichengreen, Barry and Richard Portes. Crisis? What Crisis? Orderly Workouts for Sovereign Debtors. London, CEPR, 1995.

[60] Moulton, Harold and Leo Pasvolsky. War Debts and World Prosperity..., p. 271.

[61] Пак там, с. 161.

[62] Бурилков, Желю. Дългове и репарации. –СпБИД, 1925, кн. 9, с. 354–355.

[63] Sauvy, Alfred. Histoire économique de la France entre les deux guerres. Vol. III. Paris, Economica, 1984, p. 57–58.

[64] Цит. по Н. Стоянов, ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 478, л.17. Вж. статията му в СпБИД, 1947, кн. 1–2.

[65] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1427.

[66] Moulton, Harold and Leo Pasvolsky. War Debts and World Prosperity..., p. 285.

[67] Пак там, с. 298.

[68] Вж. Eichengreen, Barry. Resolving Debt Crises: An Historical Perspective. –CEPR, Discussion

Papers Series N. 239, June 1988, p. 6.

[69] Вж. Eichengreen, Barry and Richard Portes. The Anatomy of Financial Crises. –CEPR, Discussion Papers Series N. 130, September 1986, p. 42.

[70] Вж. Eichengreen, Barry and Richard Portes. Crisis? What Crisis?...

[71] Вж.: Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars..., –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 60–61.

[72] ЦДА, ф. 1067, оп. 2, а.е. 1, л. 2, Дневник за участието на България в международната стопанска конференция в Генуа.

[73] Пак там, л. 8.

[74] ЦДА, ф. 1067, оп. 2, а.е. 5, л. 8., Извадки и бележки из дневника на Н. Стоянов за декларацията на българската делегация на конференцията в Генуа.

[75] Пак там, л. 16.

[76] Пак там, л. 14.

[77] ЦДА, ф. 1067, оп. 2, а.е. 5, л. 18.

[78] Пак там, л. 21.

[79] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1416.

[80] Вж. Mour , Kenneth. French Money Doctors, Central banks, and Politics in the 1920s. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors...; Bussiere, Eric. Horace Finaly, banquier. Paris, Fayard, 1996, p. 330–335.

[81] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1416.

[82] Вж. Mour , Kenneth. French Money Doctors..., –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors...

[83] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1416.

[84] Пак там, с. 1417.

[85] Пак там.

[86] Пак там, с. 1431.

[87] Kindleberger, Charles. Manias, Panics and Crashes. A Histoty of Financial Crises. 4th Edition. John Wiley & Sons, 2000.

[88] Session, Gene. Prophesying upon the Bones. C. J. Reuben Clarck and the Foreign Debt Crisis 1933–1939. University of Illinois Press, 1992, p. 11.

[89] Пак там.

[90] Цит. по: Mintz, Ilse. Deterioration of the Quality of Foreign Bonds Issued in the United States 1920–1930. New York, NBER, 1951, p. 6.

[91] Вж. Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916.

[92] Вж. Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars..., –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 63.

[93] Пак там.

[94] Mintz, Ilse. Deterioration of the Quality of Foreign Bonds..., p. 81.

[95] Пак там, с. 11.

[96] Пак там, с. 84.

[97] Пак там, с. 64.

[98] Пак там, с. 67.

[99] Пак там, с. 46.

[100] Пак там, с. 68.

[101] Салабашев, Иван. Спомени. С., Българска академия на науките и изкуствата, 1943, с. 239–240.

[102] История на дълга 1, с. 48–49.

[103] Бурбулон, граф Робер дьо. Български дневници. С., Колибри, 1995, с. 412.

[104] Пак там, с. 415. Курсивът е на автора.

[105] Mintz, Ilse. Deterioration of the Quality of Foreign Bonds..., p. 70.
[106] Пак там, с. 71.
[107] Пак там, с. 75.
[108] Пак там, с. 77.
[109] Пак там.
[110] Пак там, с. 78.
[111] Пак там, с. 85.
[112] Пак там.
[113] Rossel, M. Les emprunts-or. Conférence 29 octobre 1923, Paris. 1923.
[114] Session, Gene. Prophesying upon the Bones..., p. 12.
[115] Mintz, Ilse. Deterioration of the Quality of Foreign Bonds Issued..., p. 62.
[116] Пак там, с. 2.
[117] Пак там, с. 81.
[118] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 221, л. 4–5, Писмо на Н. Стоянов до министъра на финансите Вл. Моллов, февруари 1927.
[119] SAEF 12.659, Доклад на председателя на ФК на ОН Дьо Шалендар за преговорите на Вл. Моллов за сключване на Стабилизационния заем, 5 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1097.
[120] Пак там.
[121] Пак там.
[122] Шифрована телеграма на Вл. Моллов до А. Ляпчев, 21 октомври 1928. —В: Архиви БНБ III, с. 1105.
[123] Шифрована телеграма на Вл. Моллов до А. Ляпчев, 28 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1107.
[124] Шифрована телеграма на А. Ляпчев до Вл. Моллов, 28 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1107.
[125] SAEF 31589, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 29 септември 1928.
[126] Пак там, Писмо на френското Министерство на финансите до Министерството на външните работи в Париж, 22 октомври 1928.
[127] Шифрована телеграма на Вл. Моллов до А. Ляпчев, 3 ноември 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1108.
[128] Шифрована телеграма на А. Ляпчев до Вл. Моллов, 4 ноември 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1109.
[129] SAEF 31589, Писмо на Море, 5 ноември 1928.
[130] Пак там, Ръкописна бележка на Вл. Моллов, 5 ноември 1928.
[131] Пак там, Писмо на българската легация в Париж до Море, 17 ноември 1928.
[132] Пак там, Писмо от 11 април 1929.
[133] Вж. Знаме, 10 април 1929 и Зора, 12 април 1929.
[134] Вж. Утро, 12 април 1929.
[135] SAEF 31589, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж (по доклади на пълномощния министър в София Камбон), 23 април 1929.
[136] Пак там.
[137] Пак там.
[138] Пак там, Писмо от френската легация в София до Министерството на външните работи в Париж, 13 май 1929.
[139] SN. Rapport du Comité Financier sur les travaux de sa 35e session. (Bulgarie). 1929, p. 3.

140 SAEF 31589, Писмо на френското посолство в Лондон до Министерството на финансите в Париж, 22 юни 1929.

141 SAEF 12.659, Писмо на Дьо Шалендар до френското Министерство на финансите, 22 юни 1929.

142 Стоянов, Никола. Българският държавен 7.5% стабилизационен заем от 1928 година. –СпБИД, 1929, кн. 5–6, с. 243.

143 Пак там.

144 Пак там, с. 251.

145 Шифрована телеграма от Вл. Моллов до А. Ляпчев, 3 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1095.

146 Шифрована телеграма от Вл. Моллов до А. Ляпчев, 6 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1098.

147 Шифрована телеграма от Вл. Моллов до А. Ляпчев, 9 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1100.

148 Шифрована телеграма на Вл. Моллов до А. Ляпчев, 16 юли 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1090–1091.

149 Шифрована телеграма от Вл. Моллов до А. Ляпчев, 9 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1099.

150 Шифрована телеграма от Вл. Моллов до А. Ляпчев, 24 септември 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1091.

151 Шифрована телеграма на А. Ляпчев до Вл. Моллов, 22 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1106.

152 Шифрована телеграма от Вл. Моллов до А. Ляпчев, 9 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1099.

153 Шифрована телеграма от българския пълномощен министър в Лондон П. Хаджимишев до Министерството на външните работи в София, 10 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 1101.

154 Пак там.

155 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 560.

156 Young, Ralph. Handbook on American Underwriting of Foreign Securities. Washington D.C, US Department of Commerce, 1930, p. 104, 122.

157 Пак там, с. 41.

158 Пак там, с. 43.

159 Пак там, с. 44.

160 Пак там, с. 47.

161 Пак там, с. 104, 122, 131.

162 Архиви БНБ III, с. 1112.

163 Пак там, с. 1113.

164 Пак там, с. 1113–1114.

165 Пак там, с. 1114.

166 Стоянов, Никола. Българският държавен 7.5% стабилизационен заем..., –СпБИД, 1929, кн. 5–6, с. 256.

167 SAEF 33651, Писмо на френския пълномощен министър в София Камбон до Министерството на външните работи в Париж, 26 май 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 793.

168 Пак там, с. 793–794.

169 SAEF 32800, État actuel des différentes questions soumises au Comité Financier de la SN, 8 март 1932.

170 SAEF 33651, Доклад за проекта на полковник Ено за консолидиране и преструктуриране на

българския външен дълг, март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 796.

171 Пак там, с. 796–797.

172 Пак там, с. 798.

173 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 285, л. 7, Дневни бележки за конференцията в Стреза, 5–8 септември 193.

174 SAEF 33651, Писмо до г-н Фен от френската легация в София, 15 септември 1932.

175 Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 590–591.

176 Пак там, с. 592.

177 Цит. по История на дълга 7, с. 65 (ЦДА ф. 285, оп. 1, а.е. 1283, л. 88–90).

178 История на дълга 7, с. 65.

179 Eichengreen, Barry and Richard Portes. Dealing with debt..., –The World Bank, WPS 259, August 1989, с. 45–46.

180 История на дълга 7, с. 66.

181 Вж. Архиви БНБ IV.

182 Протоколи на Управителния комитет на БНБ (5 юли 1937) и на Управителния съвет на БНБ (26 ноември 1937). –В: Архиви БНБ IV, с. 807, 810.,

183 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 18 декември 1936. –В: Архиви БНБ IV, с. 804.

184 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 7 юли 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 808.

185 История на дълга 8, с. 36–37.

186 История на дълга 9, с. 18.

187 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 573.

188 Пак там, с. 573.

189 Вж. Bussière, Eric. Horace Finaly..., с. 37 и сл.; Bussière, Eric. Paribas, l'Europe et le monde. 1872–1992. Paris, Fonds Mercator, 1992.

190 Flandreau, Marc. Crises and Punishmenet. Moral Hazard and the pre-1914 International Financial Architecture. –In: Marc Flandreau (editor). Money Doctors..., p. 32.

191 Пак там, с. 33.

192 Пак там, с. 34–35.

193 Flandreau, Marc. Crises and Punishment. Moral Hazard and the pre-1914 International Financial Architecture. –In: Money Doctors: The Experience of International Financial Advising 1850–2000. Pre-Conference Workshop, Paris, 14–16 December 2000, Mimeo, p. 16.

194 Bussière, Eric. Horace Finaly..., p. 96.

195 Вж. Bussière, Eric. Horace Finaly...

196 Пак там, с. 123.

197 Пак там, с. 139.

198 Пак там, с. 214.

199 Пак там, с. 223–224.

200 Пак там, с. 387.

201 Пак там, р. 188.

202 Пак там, с. 158.

203 Пак там, с. 240 и сл.

204 Пак там, с. 271.

205 PARIBAS 78, Писмо на Ж. Буске до Париба, 13 октомври 1908.

206 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 127, Писмо на директора на Париба Тюретини до Ж. Буске, 20 февруари 1912.

207 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 249.

208 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 533.

209 История на дълга 1, с. 41, 46.

[210] ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 32, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 9 юни 1910.

[211] SAEF 32804, Писмо на ANPFVM до френското Министерство на финансите, 24 февруари 1921.

[212] Пак там, Писмо на френското Министерство на финансите до ANPFVM, 9 ноември 1925.

[213] Пак там, Писмо на ANPFVM до френското Министерство на финансите, 23 ноември 1925.

[214] Пак там, Писмо на френското Министерство на финансите до ANPFVM, 28 ноември 1925.

[215] Пак там, Съобщение на ANPFVM, 27 юни 1927.

[216] SAEF 31582, Писмо на френски банки в София до Министерството на финансите в Париж, 30 август 1921.

[217] SAEF 32801, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 29 август 1932.

[218] PARIBAS 82, Писмо на Ж. Буске до Париба, 6 март 1907.

[219] Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 21 март 1907.

[220] Session, Gene. Prophesying upon the Bones..., p. 103.

[221] Nier, Henri. La politique de moratoire en matière de fonds d'état dans les pays balkaniques 1932–1934. Paris, 1934, p. 117.

[222] Пак там, с. 118.

[223] Пак там, с. 119.

[224] Пак там, с. 119-120.

[225] Rossel, M. Les emprunts-or. Conférence du 29 octobre 1923. p. 17.

[226] Пак там, с. 13.

[227] Пак там, с. 18.

[228] SAEF 44236, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 16 май 1935.

[229] Пак там, Доклад на Комисията за заемите със златна клауза (Commission des emprunts-or) по повод въвеждането на държавен контрол над ANPFVM, 23 май 1935.

[230] Perquel, Jules. Les vicissitudes des placements français à l'étranger. Paris, 1925, p. 1.

[231] Пак там.

[232] Пак там, с. 107.

[233] SAEF 32804, Сбирка с протестни писма на граждани срещу прескрипцията на купоните от българските държавни заеми, 15 и 21 януари 1921.

[234] Пак там.

[235] SAEF 33651, Писмо на г-жа Дьо Мерсеман до френския министър на търговията Ламурьо, 20 октомври 1934.

[236] Рясков, Марко. Спомени из моя живот. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1995, с. 76.

[237] SAEF 33651, Изрезки от печата. 22 ноември 1934.

[238] Пак там, Писмо на народния представител Пол Дедон до Министерството на външните работи в Париж, 21 април 1933.

[239] PARIBAS 84, Le scandale des Fonds Ottomans. –In: Ami du peuple, 6 janvier 1931.

[240] Вж. в: Пешев, Петър. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. (С бележки за живота ми). Фототипно издание. С., БАН, 1993; Дамянов, Симеон. България във френската политика 1878–1918; Енциклопедия България (т. 2); PARIBAS. Archives historiques. Les intérêts de Paribas en Bulgarie. p. 3; Между личните и националните интереси: корупционните скандали в българското общество по време на Първата световна война, www.antociorruption.paideiafoundation.org

[241] ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 637, л. 14, Писмо на Вл. Моллов до А. Ляпчев, 9 септември 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 1052.

[242] Пак там, с. 1053. Освен където е изрично посочено, курсивът е мой.

[243] SAEF 32804, Телеграма на Министерството на външните работи в Париж до френския пълномощен министър в София, 2 декември 1924.

[244] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 25 юни 1925.

[245] SAEF 33651, Доклад за разговорите на председателя на ANPFVM Бард в Женева, 16 юни 1932.

[246] CI. AJ7/10, Становище на II отдел, 23 януари 1922.

[247] SAEF 32804, Шифрована телеграма на полковник Анри до френското Министерство на външните работи, 22 февруари 1919.

[248] Пак там, Писмо на Министерството на външните работи в Париж до френския пълномощен министър в София Дар, 18 януари 1926.

[249] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1365.

[250] Flandreau, Marc. Crises and Punishment..., –In: Money Doctors: The Experience of International Financial Advising 1850–2000. Pre-Conference Workshop, Paris, 14–16 December 2000, Mimeo, p. 18.

[251] Цит. по История на дълга 4, с. 49–50.

[252] Вж. Eichengreen, Barry and Richard Portes. Dealing with debt..., –The World Bank, WPS 259, August 1989, p. 31.; Eichengreen. Barry. Historical Research on International lending and Debt. –Journal of Economic Perspectives, Spring 1991, p. 2.

[253] Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия. –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.

[254] Пак там, с. 61.

[255] Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 582.

[256] Вж. Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева... –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.

[257] Вж. приведените извадки от лондонския в. „Таймс“ в: Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева... –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.

[258] Koszul, J. Les efforts..., p. 65.

[259] Пак там, с. 45.

[260] Пак там, с. 46.

[261] Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева..., –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4, с. 78.

[262] История на дълга 8, с. 28.

[263] Вж. подробно в: Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 546–547.

[264] SAEF 32801, Писмо на търговското аташе във френската легация в София до Министерството на търговията и индустрията в Париж, 18 ноември 1930.

[265] Пак там, Писмо на търговското аташе във френската легация в София до Министерството на търговията и индустрията в Париж, 6 ноември 1930.

[266] Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 4 декември 1930.

[267] Пак там, Писмо на търговското аташе във френската легация в София до Министерството на търговията и индустрията в Париж, 6 ноември 1930.

[268] Пак там, Доклад по повод проекта на заем за Софийската община, 13 декември1930.

[269] Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 29 януари 1931.

[270] Пак там, Писмо на френското Министерство на финансите до Министерството на търговията и индустрията в Париж, 5 ноември 1931.

[271] Вж. Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 532–533.

[272] Пак там.

[273] История на дълга 1, с. 50.

[274] Пак там, с. 31.

[275] PARIBAS 76, Писма на БНБ до Париба, 26 март и 25 юни 1900.

[276] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 541.

[277] ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 156, Le Temps, 17 декември 1912.

[278] ЦДА, ф. 132, оп. 34, а.е. 17, л. 170–172, Справка на председателя на външнотърговска банка В. Ранков от 20 август 1990 г. –В: Архиви БНБ V. Лични спомени за този период на финансовия министър Белчо Белчев вж. в: Историята, населена с хора. Българското общество през втората половина на XX век. (I. Интервюта). С., Гутенберг, 2005.

[279] Вж. Sachs, Jeffrey and Felipe Larrain. Macroeconomics in the Global Economy. 1993, Ch. 22, The Developing Countries Debt Crises.

[280] Eichengreen, Barry and Richard Portes. Dealing with debt..., p. 36..

[281] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1366.

[282] Вж. Eichengreen, Barry and Richard Portes. The Anatomy of Financial Crises.–CEPR, Discussion Papers Series N. 130, September 1986, p. 12.

[283] Eichengreen, Barry and Richard Portes. Dealing with debt..., p. 36.

[284] Вж.: Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars..., –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 14.

[285] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1335.

[286] История на дълга 9, с. 5–6.

[287] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1427.

[288] PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 7 юли 1931.

[289] История на дълга 7, с. 45.

[290] SAEF 32804, Rapport sur la situation économique de la Bulgarie (Note Watteau), 5 декември 1931.

[291] История на дълга 7, с. 45.

[292] Пак там.

[293] Пак там.

[294] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45^{e} session du comité, (Paris, 3–24 mars 1932). Genève, le 29 mars 1932, p. 2–5.

[295] Пак там, с. 5.

[296] Пак там, с. 6.

[297] История на дълга 7, с. 46.

[298] SAEF 33651, Доклад-протокол на ANPFVM до френското Министерство на финансите за среща в асоциацията със Ст. Стефанов и Н. Стоянов, 26 януари 1932.

[299] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 20, Писмо на Н. Стоянов до Ас. Христофоров, 20 април 1945.

[300] SAEF 33651, Доклад-протокол на ANPFVM до френското Министерство на финансите за среща в асоциацията със Ст. Стефанов и Н. Стоянов, 26 януари 1932.

[301] Рясков, Марко. Спомени из моя живот..., с. 74.

[302] Пак там, с. 78.

[303] Христофоров, Асен. Скици из Лондон. С., Хр. Г. Данов, 1945, с. 185.

[304] Пак там.

[305] SAEF 33651, Доклад-протокол на ANPFVM до френското Министерство на финансите за среща в асоциацията със Ст. Стефанов и Н. Стоянов, 26 януари 1932.

[306] Пак там.

[307] Пак там, Note: Bulgarie, 14 март 1932.

[308] Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 16 март 1932.

[309] Пак там, Note: Bulgarie, 14 март 1932.

310 Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 16 март 1932.

311 Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи (по информация на пълномощния министър в София Камбон) до Министерството на финансите в Париж, 18 март 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 789.

312 Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи (по информация на пълномощния министър в София Камбон) до Министерството на финансите в Париж, 23 март 1932.

313 История на дълга 7, с. 50. За конкретната техника вж. Архиви БНБ IV.

314 Пак там, с. 52.

315 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 566–567.

316 LN. Communication to the Members of the Council by the Secretary General. Letter from the London Issuing Houses to the Trustees of the Loans, 6 май 1932.

317 SAEF 32804, Писмо на ANPFVN до министъра на финансите Ст. Стефанов, 20 април 1932.

318 Пак там, Писмо на Ст. Стефанов и Н. Стоянов до ANPFVN, 12 май 1932.

319 Пак там, р. 23, Становище на М. Шарло по решението на българското правителство за обявяване на частичен мораториум, 2 май 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 791.

320 Пак там, Писмо на Париба до френското Министерство на финансите, 9 юни 1932.

321 Пак там, Писмо на ANPFVM до френското Министерство на финансите, 31 май 1932.

322 SAEF 33651, Доклад на председателя на ANPFVM Бард за разговорите му в Женева, 16 и 17 юни 1932.

323 Пак там, Доклад от 16 юни.

324 Пак там.

325 Пак там.

326 Пак там.

327 Пак там.

328 Пак там, Доклад от 17 юни 1932.

329 Пак там.

330 Пак там.

331 SAEF 32804, Писмо на Париба до френското Министерство на финансите, 9 юни 1932.

332 Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до ANPFVM, 13 юни 1932.

333 Пак там, Писмо на френския пълномощен министър в София Камбон до Министерството на външните работи в Париж, 14 юни 1932.

334 Пак там. –В: Архиви БНБ IV, с. 794–795.

335 Пак там, Специално комюнике на ANPFVM, от 16 юли 1932.

336 Пак там, Писмо на френския пълномощен министър Камбон до френското Министерство на външните работи, 14 юни 1932.

337 SAEF 33651, Писмо на френското Министерство на външните работи (по информация на пълномощния министър в София Камбон) до Министерството на финансите в Париж, 30 май 1932.

338 История на дълга 7, с. 51.

339 Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 141.

340 SAEF 32804, Писмо на френския пълномощен министър в София Камбон до Министерството на външните работи в Париж, 14 юни 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 795.

341 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 568.

342 SAEF 33651, Писма от френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 12 ноември, 15 ноември, 11 ноември, 23 ноември 1932. Телефонен разговор с председателя на ANPFVM, 25 ноември 1932.

343 История на дълга 7, с. 58.; Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 135.

344 Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 137.

345 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 569.

346 Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 137.

347 SAEF 33651, Писмо на заместника на представителя на портьорите в София Утие до френското Министерство на финансите, 31 март 1933; Emprunts bulgares, 3 март 1933.

348 Пак там.

349 Вж. Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 138.

350 SAEF 33651, Писмо на М. Шарло до Париба, 13 май 1933.

351 Пак там, Протокол от срещата на Н. Мушанов с представителите на ANPFVM, 7 октомври 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 798.

352 Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 140.

353 Вж. История на дълга 7, с. 72; Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 571; Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 141–142.

354 Стоянов, Никола. Българският външен държавен кредит. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 588.; Вж. Комюникето на ANPFVM от 5 ноември 1935. –В: Архиви БНБ IV, с. 801.

355 Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 143.

356 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 571; Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 145–149.

357 Nier, Henri. La politique de moratoire..., p. 150..

358 SAEF 33651, Писмо на френския пълномощен министър в София Лабуре до Министерството на външните работи в Париж, 19 октомври 1934.

359 Пак там.

360 Пак там, Телеграма от френската легация в София до Министерството на външните работи в Париж, 17 ноември 1934.

361 Пак там, Доклад-протокол за срещата на ANPFVM с министъра на финансите П. Тодоров. Emprunts bulgares, Notes N. 2 et 3, 19 и 20 декември 1934.

362 Пак там.

363 Пак там.

364 Пак там, Писмо на френския пълномощен министър в София Лабуре до Министерството на външните работи в Париж, цитиращо в. „Дневник", 4 януари 1935.

365 Рясков, Марко. Спомени из моя живот..., с. 75.

366 Христофоров, Асен. Скици из Лондон..., с. 184.

367 История на дълга 8, с. 27.

368 Пак там, с. 31.

369 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 573.

370 Вж. История на дълга 9.

371 История на дълга 9, с. 13–14.

372 Пак там, с. 21–22.

373 Пак там, с. 15.

374 Пак там, с. 23.

375 ЦДА, ф.1 32 (п), оп. 1, а.е. 38, л. 150–164; вж. Архиви БНБ V.

376 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 574.

377 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1440, Доклад на министъра на финансите К. Лазаров и управителя на БНБ А. Мечкаров до председателя на Министерския съвет В. Червенков относно депозираното в Банк дьо Франс злато, 22 август 1951.

378 История на дълга. (Ръкопис на Даниел Вачков върху периода 1944–1979.)

379 ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1440, Доклад на министъра на финансите К. Лазаров и управителя на

БНБ А. Мечкаров до председателя на Министерския съвет В. Червенков относно депозираното в Банк дьо Франс злато, 22 август 1951.

ИКОНОМИЧЕСКАТА УСЛОВНОСТ – МЕХАНИКА, ХОРА, КУЛТУРА

[1] Попов, Кирил. Преглед върху стопанското развитие на България. –СпБИД, 1907, кн. 4–5, с. 237.

[2] Пак там, с. 242. Подчертано от К. Попов.

[3] История на дълга 2, с. 7.

[4] Митев, Пламен. Стопанската активност на българите по време на Кримската война. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 11 януари 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща"; Янева, Светла. Откупуване на данъци през XIX в. в Османската империя: участието на българите. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото", 7 април 2005, София, Център за култура и дебати „Червената къща".

[5] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders. Volume II. Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments. New Haven, Yale University Press, 1951, p. 536.

[6] Вж. ЦДА, ф 1Б, оп. 6, а.е 1440, Доклад на министъра на финансите К. Лазаров и управителя на БНБ А. Мечкаров до председателя на Министерския съвет В. Червенков относно депозираното в Банк дьо Франс злато, 22 август 1951.

[7] Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 539.

[8] Пак там, с. 555–556. Вж. и История на дълга 5.

[9] Статии в английската преса за емисията на Стабилизационния заем. –В: Архиви БНБ III, с. 1113.

[10] SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45e Session du comité (Paris, 3–24 mars 1932). Genève, le 29 mars 1932, p. 4–5.

[11] Session, Gene. Prophesying upon the Bones. C. J. Reuben Clarck and the Foreign Debt Crisis 1933–1939. University of Illinois Press, 1992, p. 18.

[12] Пак там, с. 67.

[13] Цит. по: Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars. The Competition between Central Banks, Private Financial Advisers, and Multilateral Agencies, 1919–1939. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003, p. 59–60.

[14] Session, Gene. Prophesying upon the Bones..., p. 14.

[15] SAEF 32804, Поверително писмо на френския пълномощен министър в София Ж. Пико до Министерството на външните работи в Париж, 17 декември 1923.

[16] PARIBAS 107, Неподписан доклад от 1934 г.

[17] Wynne, William, State Insolvency and Foreign Bondholders..., с. 546, 553.

[18] Пак там, с. 573.

[19] ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 94, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 25 октомври 1911.

[20] Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX в. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2005, с. 133.

[21] Вж. Тодорова, Цветана. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912,

С., Наука и изкуство, 1971; вж. и изследването на Ас. Чакалов от 1962 г.

22 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, Писмо на Ж. Буске до управляващия френската легация в София Шеризе, 12 декември 1910. –В: Архиви БНБ II, с. 528.

23 PARIBAS 77, Договор на Ж. Буске с Париба за назначаването му като представител на портьорите от българския държавен заем 1902 г., 12 септември 1902. –В: Архиви БНБ II, с. 494 и сл.

24 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, Писмо на Ж. Буске до управляващия френската легация в София Шеризе, 12 декември 1910. –В: Архиви БНБ II, с. 525.

25 Салабашев, Иван. Спомени. С., Българска академия на науките и изкуствата, 1943, с. 208.

26 PARIBAS 83, Разходен бюджет на делегатството на портьорите за 1908–1909 г.

27 Доклад на Изпитателната комисия по управлението на страната през периода от 5 май 1903 до 16 януари 1908 г. относително делата на някои от бившите през това време министри. До XIV Обикновено Народно събрание. София, 1910, с. 49.

28 SAEF 31578, Писмо на френския пълномощен министър в София Ж. Пико до Министерството на външните работи в Париж, 28 ноември 1921.

29 PARIBAS 77, Инструкции на Париба за Ж. Буске, 12 септември 1902; PARIBAS 83, Инструкции на Париба за М. Шарло, 3 август 1912.

30 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, Писмо на Ж. Буске до управляващия френската легация в София Шеризе, 12 декември 1910. –В: Архиви БНБ II, с. 527.

31 Пак там, л. 102, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 15 февруари 1912.

32 Protocole approuvé par le Conseil de la SN et signé au nom du Gouvernement Bulgare le 10 mars 1928. Genève, le 25 septembre 1928. Annexe I, Ammendements aux statuts actuels de la Banque Nationale de Bulgarie, p. 29–30.

33 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1325–1326.

34 Пак там, с. 1369.

35 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1438.

36 SAEF 32801, Писмо на френския пълномощен министър в София Камбон до Министерството на външните работи в Париж, 8 декември 1930.

37 Вж. Архиви БНБ IV.

38 SN. Comité Financier. Rapport au Conseil sur les travaux de la 45e Session du comité (Paris, 3-24 mars 1932), Genève, le 29 mars 1932, p. 12.

39 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 23 февруари 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 756.

40 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 27 август 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 757.

41 Пак там, с. 760.

42 Протокол 6 на Комитета на четиримата, 13 септември 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 768.

43 История на дълга 7, с. 59.

44 Вж. Архиви БНБ IV, с. 169–171, 768 и сл.

45 Пак там, с. 82–83.

46 Пак там, с. 83.

47 Пак там.

48 Mintz, Ilse. Deterioration of the Quality of Foreign Bonds Issued in the United States 1920–1930. p. 75.

49 Пак там, с. 84.

50 LN. Report of the Representative of Norway, 22 януари 1931.

51 LN. Писмо на Секретариата на ОН до Р. Шарон, 14 април 1932.

52 SAEF 32800, Писмо на Ж. Вато до френското Министерство на финансите, 4 април 1932.

53 Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 20 май 1932.

54 Пак там, Поверително писмо на члена на ФК Дайрас до френското Министерство на външните работи, 13 август 1932.

55 Вж. Mour , Kenneth. French Money Doctors, Central Banks, and Politics in the 1920s. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003.

56 SAEF 32800, Поверителен доклад на Ж. Вато за дейността на Комисарството на ОН и за назначаването на нов комисар, 13 декември 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 166.

57 Пак там, с. 166.

58 Пак там, с. 167.

59 SAEF 33651, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 23 ноември 1932.

60 SAEF 32800, Поверителен доклад на Ж. Вато за дейността на Комисарството на ОН и за назначаването на нов комисар, 13 декември 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 167.

61 Пак там, Писмо на члена на ФК Дайрас до френското Министерство на финансите, 27 декември 1932.

62 Пак там, Доклад на Министерството на финансите, 9 май 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 167.

63 Пак там, с. 168.

64 Пак там.

65 LN. Appointment of a Comissioner of the LN in Bulgaria, Geneva, September 17, 1934.

66 SAEF 32804, Декларация на българското правителство за изплащането на външния държавен дълг след закриването на делегатството по заемите, 25 ноември 1915. –В: Архиви БНБ III, с. 1013.

67 Пак там, Писмо на архиваря на френската легация в София до френското Министерство на външните работи, 8 ноември 1916.

68 Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 10 декември 1915.

69 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99.

70 SAEF 32804, Писмо на френския пълномощен министър в Хага до Министерството на външните работи в Париж, 5 декември 1916.

71 SAEF 32800, Писмо на Д. Божилов до генералния секретар на ОН, 6 октомври 1939.

72 Пак там, Писмо на П. Шейсон до Секретариата на ОН, 22 ноември 1939.

73 Вж. ЦДА, ф. 132п., оп. 1, а.е. 38 и PARIBAS 107'.

74 ЦДА, ф. 132п., оп.1, а.е. 38, л. 153–154, Споразумение между българското правителство и сдруженията на портьорите, 7 декември 1948.

75 ЦДА, ф. 132п., оп. 1, а.е. 38, л. 155, Проектописмо на сдруженията на портьорите до българския министър на финансите, 7 декември 1948.

76 ЦДА, ф. 132п., оп.1, а.е. 38, л. 157–158, Проектописмо на сдруженията на портьорите до управителя на БНБ, 7 декември 1948.

77 PARIBAS 107'. Вж и ЦДА, ф. 132п., оп.1, а.е. 38, л. 163–164.

78 Вж. Архиви БНБ V.

79 Вж. Pamuk, Sevket. The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire 1600–1914. –Financial History Review, 2004, 1; Pamuk, Sevket. From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750–1914. –In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe: A Historical and Comparative Perspective. Bulgarian National Bank. 2006.

80 История на дълга 2, с. 9.

81 История на дълга 3, с. 6.

82 Пак там, с.14, 15.

83 Пак там, с. 22.

84 Wynne, William, State Insolvency and Foreign Bondholders..., с. 550.

85 SAEF 31581, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 16 октомври 1918.

86 Пак там.

87 Пак там.

88 Пак там, Доклад на кабинета на министъра на финансите, 19 октомври 1918.

89 Пак там.

90 SAEF 31578, Rapport sur les intérêts français en Bulgarie. L'avenir des intérêts français. 31 декември 1918.

91 Пак там, с. 11.

92 Пак там, с. 12.

93 Пак там, с. 3.

94 Пак там, Les intérêts financiers français en Bulgarie, 19 ноември 1918, p . 4.

95 Пак там, Rapport sur les intérêts français en Bulgarie. L'avenir des intérêts français. 31 декември 1918, p. 16.

96 Пак там.

97 Пак там, Les intérêts financiers français en Bulgarie. 19 ноември 1918, p. 4–5.

98 SAEF 32804, Шифрована телеграма на полковник Анри до френското Министерство на външните работи, 22 февруари 1919.

99 Пак там, Писмо на френското Министерство на финансите до Министерството на външните работи в Париж, 13 ноември 1919.

100 Пак там.

101 Пак там.

102 Пак там, Писмо на българската делегация на мирната конференция, 12 декември 1919.

103 SAEF 33289, Писмо на френския представител в МСК дьо Шеризе до Министерството на външните работи в Париж, 25 март 1922.

104 CI AJ7/5, Доклад до Главния секретариат върху проекта за митнически тарифи, 16 ноември 1921.

105 Пак там, Доклад на II департамент на МСК, 24 ноември 1921.

106 CI AJ7/4, Телеграма до МВР, 6 септември 1921.

107 CI AJ7/10, Писмо на С. Харитов, 5 януари 1922.

108 Пак там, Становище на II департамент на МСК по случая със С. Харитов, 23 януари 1922.

109 CI AJ7/11, Доклад по повод налагане на санкции, 14 февруари 1922.

110 CI AJ7/10, Писмо на българското Комисарство по репарациите до МСК, 11 април 1922.

111 Пак там, Доклад на II департамент към МСК, 3 май 1922.

112 Пак там, Нота на МСК до българското Комисарство по репарациите, 1 август 1922.

113 Пак там, Доклад на II департамент към МСК, 3 май 1922.

114 SAEF 32804, Писмо на ANPFVM до френското Министерство на финансите, 3 октомври 1922.

115 CI AJ7/8, Писмо на българското комисарство до МСК, 21 март 1922.

116 CI AJ7/2, Доклад на МСК по повод регулирането и ограничаването на паричното обращение, септември 1921.

117 Пак там, Писмо на МСК до българското комисарство, 15 октомври 1921.

118 SAEF 31578, Писмо на френския представител в МСК Шеризе до Министерството на външните работи в Париж, 3 юли 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 685.

119 CI AJ7/9, Писмо на българското Комисарство по репарациите до МСК., 28 февруари 1922.

120 CI AJ7/37, Протокол от заседанията на МСК № 73, 19 юни 1922.

121 CI AJ7/9, Писмо на МСК до българското комисарство, юни 1922.

[122] CI AJ7/2, Доклад на МСК по повод регулирането и ограничаването на паричното обращение, септември 1921.

[123] CI AJ7/9, Вариант от 6 юни 1922.

[124] CI AJ7/2, Доклад на МСК по повод регулирането и ограничаването на паричното обращение, септември 1921.

[125] CI AJ7/9, Доклад на МСК, 31 май 1922.

[126] Пак там.

[127] CI AJ7/2, Доклад на МСК по повод регулирането и ограничаването на паричното обращение, септември 1921.

[128] Закон за ограничаване на банкнотната емисия и задълженията на Съкровището към БНБ, 20 юни 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 682.

[129] CI AJ7/2, Становище на френския представител в МСК Шеризе по писмо на българското Комисарство по репарациите от 28 ноември 1921.

[130] CI AJ7/9, Доклад на британския представител в МСК след среща с Н. Стоянов, 3 март 1922.

[131] CI AJ7/9, Доклад на МСК по повод паричното обращение, 18 март 1922.

[132] Пак там, Вариант на закона от 30 март 1922. Срв. с окончателно приетия текст. –В: Архиви БНБ III, с. 682

[133] Пак там, Вариант на закона на МСК от 6 юни 1922.

[134] Пак там, Писмо на българското Комисарство по репарациите до МСК, 12 юни 1922.

[135] Пак там, Окончателен проект на закона и на постановлението на Министерския съвет, 9 юни 1922.

[136] Пак там, Доклад на МСК, 31 май 1922.

[137] Пак там.

[138] Закон за ограничаване на банкнотната емисия..., –В: Архиви БНБ III, с. 682.

[139] Koszul, J. Les efforts de restauration financière de la Bulgarie (1922-1931). Paris, 1932, p. 79.

[140] Пак там, с. 79.

[141] CI AJ7/9, Писмо на МСК до българското Комисарство по репарациите, 4 септември 1922.

[142] Пак там.

[143] Пак там.

[144] Koszul, J. Les efforts..., p. 7.

[145] CI AJ7/9, Писмо на МСК до българското Комисарство по репарациите, 13 февруари 1922.

[146] CI AJ7/3, Доклад на МСК по повод допълнителните бюджетни кредити, искани от българското правителство, 11 декември 1921.

[147] CI AJ7/19, Доклад на МСК по бюджета на българското правителство за 1924/1925 г., ноември 1924.

[148] CI AJ7/8, Доклад на МСК, 16 февруари 1922.

[149] Пак там, Писмо на МСК до българското Комисарство по репарациите, 28 февруари 1922.

[150] Пак там, Резолюции върху писмо на българския комисар по репарациите до МСК от 17 март 1922.

[151] Пак там, Резолюции върху писмо на българското Комисарство по репарациите до МСК от 21 март 1922.

[152] Вж. Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. London, Routledge, 2003.

[153] Салабашев, Иван. Спомени..., с. 217.

[154] Бурбулон, граф Робер дьо. Български дневници. С., Колибри, 1995, с. 403.

[155] Bussière, Eric. Horace Finaly, banquier. Paris, Fayard, 1996, p. 83–84.

[156] PARIBAS 84, Note pour M. Jahan, 25 юни 1929.

[157] SAEF 32804, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на

финансите в Париж, 2 август 1930.

[158] Рясков, Марко. Спомени из моя живот. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1995, с. 76.

[159] Пак там, с. 77.

[160] Прпорец, 18 април 1912.

[161] ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 129, Писмо на директора на Париба Тюретини до Ж. Буске, 30 май 1912.

[162] История на дълга 9, с. 24.

[163] Споделено от Е. Силянов при личен разговор, 16 май 1996 г., Париж.

[164] Вж. История на дълга 6, с. 7, с. 10, 19, 23.

[165] PARIBAS 78, Писмо от директора на Париба Торс до българския дипломатически агент в Париж д-р Золотович, 3 февруари 1903.

[166] Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 5 септември 1902.

[167] Салабашев, Иван. Спомени..., с. 208.

[168] Пак там, с. 208–209.

[169] Пак там, с. 210.

[170] PARIBAS 82, Писмо на Париба до Ж. Буске, 20 ноември 1907.

[171] Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 24 ноември 1907.

[172] Салабашев, Иван. Спомени..., с. 214–215.

[173] Пак там, с. 215.

[174] Пак там.

[175] Bussière, Eric. Horace Finaly..., p. 83.

[176] Пак там.

[177] Салабашев, Иван. Спомени..., с. 217.

[178] Пак там, с. 216.

[179] Пак там.

[180] Пак там, с. 217.

[181] Вж. ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 20–26, Писмо на Ж. Буске до Париба, 12 май 1910.

[182] Салабашев, Иван, Спомени..., с. 241.

[183] Вж.: Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars..., –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 67.

[184] Пак там, с. 52–54. Не привеждам изключително подробния именник, съставен от С. Шукер.

[185] За мисията на Кемерер например в Чили вж.: Glaser, Elisabeth. Chile's Monetarist Money Doctors, 1850–1988. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors...

[186] Вж. Shuker, Stephen. Money Doctors between the Wars..., –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors..., p. 67.

[187] Пак там.

[188] Пак там.

[189] Rueff, Jacques. De l'aube au crépuscule. Autobiographie. –In: Oeuvres complètes, t. 2. Paris, Plon, 1977.

[190] За тази стабилизация, разгледана в паралел с българските парични проблеми от първата половина на 20-те години, вж.: Неновски, Николай. Валутният курс и инфлацията: Франция и България между двете световни войни. Приносът на Албер Афталион (1874–1956). С., БНБ, 2006.

[191] Rueff, Jacques. De l'aube au crépuscule..., p. 59.

[192] Пак там.

[193] Пак там, с. 62.

[194] Пак там, с. 63.

195 Пак там.
196 Пак там.
197 Пак там, с. 64.
198 Кьостнер, Николай. Влиянието на цените върху някои страни на стопанското развитие на България през 1926–1937 г. –В: Трудове на СИСП при Софийския държавен университет, 1938/1.
199 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 209.
200 Пак там, с. 210.
201 Дюнан, Марсел. Българското лято. С., изд. къща Стрелец, 1993, с. 185.
202 SAEF 31581, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 28 юли 1928.
203 Rueff, Jacques. De l'aube au crépuscule..., p. 64.
204 ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 41–42, Писмо на Ж. Буске до управляващия френската легация в София Шеризе, 12 декември 1910.
205 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 217.
206 ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 71, Доклад на Париба, началото на 1911 г.
207 Bousquet, Georges. La Bulgarie. Communication faite à la Société de Sociologie de Paris le 14 mars 1917. Sofia, Imprimerie de l'État, 1918, p. 18–19.
208 Bousquet, Georges (Conseiller d'État Honoraire). Histoire du peuple Bulgare (Depuis les origines jusqu'à nos jours). Paris, Imprimerie et librairie centrale des Chemins de fer, 1909.
209 Вж. Tancev, Ivan. Organisation et activité de l'Alliance Française à Sofia (1904–1914). –Bulgarian Historical Review, 2002, 1–2.
210 История на дълга 4, с. 16.
211 PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 7 юни 1926.
212 PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 30 април 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 298.
213 Пак там.
214 Пак там, с. 299.
215 Пак там.
216 SAEF 31584 Писмо от члена на МСК Дьо ла Тай, 4 февруари 1927. В: Архиви БНБ III, с. 296.
217 PARIBAS 84, писмо на М. Шарло до БНБ, 6 юни 1929.
218 Пак там, Писмо на М. Шарло до Париба, 2 юни 1930.
219 Вж. PARIBAS 78, Писмо на Ж. Буске до Париба, 13 октомври 1908.
220 Бурбулон, граф Робер дьо. Български дневници..., с. 442.
221 Пак там, с. 444.
222 ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 148, Писмо на М. Шарло до Париба, 3 февруари 1915.
223 Пак там, л. 151.
224 Личен разговор с Евгени Силянов, 16 май 1996 г.
225 Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипомат, (ръкопис). Архив Бочеви, Фондация „Българска наука и култура", с. 13.
226 Дюнан, Марсел. Българското лято..., с. 333.
227 Рясков, Марко. Спомени из моя живот..., с. 80.
228 Пак там, с. 81.
229 Пак там, с. 82.
230 SAEF 32800, Доклад на френското Министерство на финансите, 9 май 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 168.
231 История на дълга 7, с. 57.
232 SAEF 33651, Доклад-протокол за срещата на ANPFVM с министъра на финансите Петър Тодоров. Emprunts bulgares, Notes N. 2 et 3, 19 и 20 декември 1934.
233 SAEF 31578, Писмо на френския пълномощен министър в София Ж. Пико до Министерството

на външните работи в Париж, 3 юли 1923.

234 Тодоров, Петър. Лични свидетелства. С., Фотоника, 1999, с. 137

235 SAEF 33651, Комюнике на ANPFVM от 28 декември 1934.

236 SAEF 33651, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финасите в Париж, 12 март 1935.

237 Пак там, Писмо на френския пълномощен министър в София Лабуре до Министерството на външните работи в Париж, 30 ноември 1936.

238 Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 32.

239 Пешев, Димитър. Спомени. С., Гутенберг, 2004, с. 109.

240 SAEF 33651, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 15 ноември 1932.

241 Пак там, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 11 ноември 1932.

242 Пак там, Писмо върху бланка на френската легация в София до Министерството на финансите в Париж (ръкопис), 17 август 1932.

243 Вж. спомените на Ст. Данев и И. Салабашев.

244 Вж. Тодорова, Цветана. Дипломатическа история...; История на дълга.

245 PARIBAS 72, Писма на Вакаро до Париба от 1 и 4 март 1901.

246 Пак там, Писмо на Вакаро до Париба, 29 юли 1901.

247 Пак там, Писмо на Вакаро до Париба, 8 януари 1901.

248 Пак там, Писмо на Вакаро до Париба, 6 май 1902.

249 Данев, Стоян. Мемоари. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1992, с. 99.

250 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 140–146.

251 PARIBAS 81, Писмо на фон Адлер до Париба, 26 ноември 1900.

252 Данев, Стоян. Мемоари..., с. 99.

253 Пак там, с. 99.

254 PARIBAS 76, Notice de St. Daneff.

255 Пак там, Note, 20 юни 1902.

256 Данев, Стоян. Мемоари..., с. 99.

257 Пак там, с. 99–100.

258 PARIBAS 77, Писма на К. Вакаро до Ж. Буске от 20 и 21 януари 1903.

259 Данев, Стоян. Мемоари..., с. 100.

260 PARIBAS 80, Варианти на договора от 22 април–20 юни 1902.

261 Данев, Стоян. Мемоари..., с. 97.

262 Пак там.

263 Пак там, с. 100.

264 Тодорова, Цветана. Дипломатическа история..., с. 271.

265 Пак там, с. 310.

266 PARIBAS 81, Писмо на фон Адлер до Париба, 26 ноември 1900.

267 PARIBAS 72, Писмо на Париба до К. Вакаро, 20 май 1901.

268 Вж. Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 536; PARIBAS 75, Projet Emprunt des tabacs de Bulgarie, 31 януари 1901.

269 PARIBAS 72, Писмо на Париба до К. Вакаро, 20 май 1901.

270 Вж. Тодорова, Цветана. Дипломатическа история..., с. 308.

271 Данев, Стоян. Мемоари..., с. 99.

272 Вж. и Тодорова, Цветана. Дипломатическа история...; История на дълга.

273 История на дълга 3, с. 18.

274 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 218–224

275 История на дълга 3, с. 40.
276 PARIBAS 78, Писмо на Буске до Париба, 28 октомври 1909.
277 Пак там, Писмо на Буске до Париба, 3 септември 1908.
278 Пак там, Писмо на Буске до Париба, 13 октомври 1908.
279 Пак там.
280 Пак там.
281 Пак там.
282 Пак там, Доклад на Ж. Буске за финансовото състояние на България, 28 октомври 1908.
283 Вж. Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 541.
284 PARIBAS 78, Писмо на Ж. Буске до Париба, 13 октомври 1908.
285 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 250.
286 PARIBAS 78, Сведения за българските бюджети 1903–1907.
287 PARIBAS 105, Писмо на Ж. Буске до Париба, 12 ноември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 503.
288 Пак там, с. 505
289 Пак там
290 Пак там, Ръкописно писмо, 12 ноември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 503.
291 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 242.
292 Пак там.
293 PARIBAS 105, Писмо на Париба до Дойче банк, 17 ноември 1909.
294 Салабашев, Иван. Спомени..., с. 251.
295 Пак там, с. 254.
296 Пак там.
297 Пак там, с. 257.
298 Пак там, с. 256.
299 Пак там, с. 261.
300 Пак там.
301 PARIBAS 105, Писмо до Париба, 19 август 1909.
302 Пак там, Писмо на Дойче банк до Париба, 15 септември 1909.
303 Пак там, Писмо на Париба до Ж. Буске, 15 октомври 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 502.
304 Пак там, Писмо на Париба до Ж. Буске, 13 ноември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 506.
305 PARIBAS 78, Писмо на Ж. Буске до Париба, 27 октомври 1909.
306 PARIBAS 105, Писмо на Париба до Дойче банк, 8 октомври 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 500.
307 Пак там, Писмо на Париба до Дойче банк, 17 ноември 1909.
308 Пак там.
309 Пак там, Писмо на Париба до Ж. Буске, 13 ноември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 506.
310 Пак там, Писмо на Париба до Дойче банк, 17 ноември 1909.
311 Пак там, Писмо на Париба до Дойче банк, 3 декември 1909.
312 Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 7 декември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 509; вж. Тодорова, Цветана. Дипломатическа история..., с. 420–424.
313 Пак там, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 22 декември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 514.
314 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 89, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 25 октомври 1911.
315 PARIBAS 105, Писмо на Ж. Буске до Париба, 28 ноември 1909.
316 Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 15 декември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 513.
317 SAEF 31581, Доклад на кабинета на френския министър на финансите, 19 октомври 1918.
318 Салабашев, Иван. Спомени..., Увод на Никола Стоянов. с. VII.
319 Вж. Инвентарни описи. ф. 1067. 1974.

320 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 478, л. 9, Бележки по Парижкия мирен договор, февруари 1947.

321 Пак там, а.е. 372, Изпращане на Никола Стоянов в пенсия, 1939.

322 Пак там, а.е. 3, л. 2, Бележник дневник, 1892–1904.

323 Пак там, а.е. 65, л. 1, Писмо от J. Coggia, 29 март 1908.

324 Пак там, а.е. 1, Биографични материали, л. 8 и 13.

325 Пак там, а.е. 165, л. 1–9, Бележки и конспекти от прочетени книги.

326 Пак там, а.е. 187, л. 1, Писмо на Р. Господинов до Д. Христов, 14 януари 1919.

327 Личен разговор с Е. Силянов, 16 май 1996, Париж.

328 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 6, Пътни бележки от сватбеното пътуване до Марсилия, декември 1907–януари 1908.

329 Пак там, а.е. 11, Заявление от Н. Стоянов до Министерството на външните работи за отменяване нареждането на софийския градски данъчен началник за връщане сумата, отпусната от българската легация в Париж по време на командировката му в Париж през 1921, 27 септември 1939.

330 Христофоров, Асен. Скици из Лондон. С., Хр. Г. Данов, 1945, с. 185.

331 ЦДА, ф. 1067, оп.1, а.е. 20, л. 3–4, Писмо на Н. Стоянов до Ас. Христофоров, 20 април 1945.

332 Пак там, а.е. 306, En visite chez Lady Grogan. Quelques pages de mon journal, 1933.

333 Пак там, оп. 1, а.е. 126.

334 Пак там, а.е. 304, л. 1–2, Писмо на Н. Стоянов до министъра на финансите, 27 декември 1933.

335 Пак там, а.е. 20, л. 2, писмо на Н. Стоянов до А. Христофоров, 20 април 1945.

336 Пак там, а.е. 217; Доклад от Комисарството по репарациите до БНБ по повод обвиненията срещу комисарството за блокираните през 1921–1923 г. авоари на БНБ в Германия. –В: Архиви БНБ III, с. 345 и сл.

337 Пак там.

338 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 735.

339 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 280, л. 8, Пътни бележки за командировката в Лондон във връзка с преговорите с портьорите, 18–27 ноември 1932, (запис от 18 ноември 1932).

340 Пак там, а.е. 201, л. 1–2, Дневни бележки за пътуването до Берлин във връзка с уреждане висящите въпроси с Дисконто-Гезелшафт, 17 декември 1923–8 януари 1924 (запис от 22 декември 1923).

341 Пак там, а.е. 280, л. 10, Пътни бележки за командировката в Лондон във връзка с преговорите с портьорите, 18–27 ноември 1932 (запис от 20 ноември 1932).

342 Пак там, а.е. 202, л.18, Дневник за командировката в Париж и Лондон за уреждане начина на изплащане външните консолидирани заеми след 1 април 1924 г., 11 февруари–14 април 1924 (запис от 14 април 1924).

343 Пак там, а.е. 201, л. 7, Дневни бележки за пътуването до Берлин във връзка с уреждане висящите въпроси с Дисконто-Гезелшафт, 17 декември 1923–8 януари 1924 (запис от 3 януари 1924).

344 SAEF 31581, Писмо от МСК до Репарационната комисия, 23 май 1929.

345 PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 25 юни 1925.

346 ЦДА, ф. 1067, оп. 2, а.е. 5, л. 17–19; 21, Извадки и бележки из дневника за конференцията в Генуа, (записи от 13, 14 и 16 април 1922).

347 Пак там, а.е. 1, л. 5, Дневник за конференцията в Генуа, (запис от 13 април 1922).

348 Пак там.

349 Рясков, Марко. Спомени из моя живот..., с. 71.

350 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 280, л. 13, Пътни бележки за командировката в Лондон във връзка с преговорите с портьорите, 18–27 ноември 1932.

[351] SAEF 32800, SN. Comité Financier. Bulgarie. Srictement confidentiel. Note sur la situation en Bulgarie au 28 février 1933.

[352] ЦДА, ф. 1067, оп.1, а.е. 17, л. 1, Писмо на Н. Стоянов до Н. Петков, 1 декември 1945.

[353] Стоянов, Никола. Парижкият мирен договор от 10. II. 1947 година. –СпБИД, 1947, кн. 1–2, с. 51.

[354] Пак там, а.е. 201, л. 2, Дневни бележки за пътуването до Берлин във връзка с уреждане висящите въпроси с Дисконто-Гезелшафт, 17 декември 1923–8 януари 1924, (запис от 27 декември 1923).

[355] Пак там, л. 4, (запис от 28 декември 1923).

[356] CI AJ7/37, Протокол № 91 от заседанието на МСК на 21 януари 1923 г.

[357] Пак там, Протокол № 94 от заседанието на МСК на 19 февруари 1923 г.

[358] CI AJ7/16, Доклад на МСК, 11 април 1923.

[359] Пак там, Резолюция на Шеризе към българското експозе от 12 февруари 1923, подготвено от Н. Стоянов.

[360] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 216, 18 януари 1926.

[361] SAEF 33651, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 12 март 1935.

[362] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 37, Писма и визитни картички от Ж. Вато 1928–1947.

[363] Пак там, а.е. 483, Писма от и до Министерството на външните работи и бележки от Н. Стоянов за сметните отношения на България с Гърция и Турция, септември–ноември 1949.

[364] За съвременните измерения на културния сблъсък в икономическия живот вж.: Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowledge. София, „Изток–Запад", 2004.

[365] Bulgaria of To-Day. Official edition of the Bulgarian Ministry of Commerce and Agriculture. Balkan States Exhibition – Earl's Court, London, 1907, p. XIV.

[366] Попов, Кирил. Поглед върху икономическото развитие на България. –СпБИД, 1907, кн. 4–5, с. 241–242.

[367] Kostis, Kostas. The Formation of the State in Greece, 1830–1914. –In: Dogo, Marco and Guido Franzinetti (Editors). Disrupting and Reshaping. Early Stages of Nation-Building in the Balkans. Ravenna, 2002, p. 64.

[368] SAEF 32804, Доклад на Ж. Вато за икономическото положение в България, 5 декември 1931.

[369] LN. 21st Report of the Commissionner of the LN in Bulgaria (15 August–15 November 1931. Geneva, 18 December 1931).

[370] LN. Financial Committee. Report to the Council on the Work of the 44th Session of the Committee (Bulgaria). Geneva, January 28, 1932.

[371] ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93. Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 199 и сл. Подчертаното с курсив е набрано с едър шрифт в текста.

[372] Пак там, с. 204.

[373] Пак там, с. 200.

[374] Пак там, с. 201.

[375] Пак там.

[376] Пак там, с. 204.

[377] Пак там.

[378] Пак там, с. 203.

[379] Пак там, с. 204.

[380] Пак там.

[381] LN. Financial Committee. Report to the Council on the Work of the 45th Session of the Committee

(Bulgaria) . Geneva, 29 March 1932.

382 Доклад от март 1932 г., цит. по: История на дълга 7, с. 47.

383 Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 204–205.

384 За опитите да се реформира образователната система по време на депресията вж. по-подробно: Аврамов, Румен. Реформа по време на депресия. Дебатът за образователната реформа през 1930–1934 г. –В: Държавата срещу реформите. С., Изток–Запад, 2004.

385 Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 207.

386 Пак там, с. 205.

387 Пак там.

388 Доклад на министъра на финансите до председателя на Министерския съвет, 31 март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 210.

389 SAEF 32804, Доклад на Ж. Вато за икономическото положение в България, 5 декември 1931.

390 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 142, Протокол на УС на БНБ, 21 август 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 589–590.

391 Пак там, а.е. 142, Протокол на УС на БНБ, 28 септември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 404.

392 SAEF 33651, Поверителен доклад за икономическото положение на България, 2 март 1932.

393 Пак там, Доклад на френското Министерство на финансите за икономическото положение в България, 14 март 1932.

394 SAEF 32800, SN. Comité Financier. Bulgarie Note strictement confidentielle sur la situation en Bulgarie au 20 février 1933, 22 февруари 1933 г. – една част е поместена в Архиви БНБ IV, с. 308–312; вж. и доклада на LN от 23 май 1933, който е в същия дух, но е официален документ.

395 Пак там, SN. Comité Financier. Bulgarie Note strictement confidentielle sur la situation en Bulgarie au 20 février 1933, 22 февруари 1933 г., с. 2–3.

396 Пак там, с. 3.

397 Пак там

398 Пак там. –В: Архиви IV с. 309.

399 Пак там, с. 308.

400 Пак там, с. 309.

401 Пак там, с. 308.

402 Пак там, с. 309.

403 Пак там, с. 308.

404 Пак там, с. 310.

405 Пак там.

406 Пак там, с. 310–311.

407 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 31 март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 210.

408 Пак там, с. 211.

409 SAEF 32800, SN. Comité Financier. Bulgarie Note strictement confidentielle sur la situation en Bulgarie au 20 février 1933, 22 февруари 1933 г. –В: Архиви БНБ IV, с. 309.

410 Пак там.

411 Пак там, с. 309–310.

412 LN Цит. по: Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders..., p. 570.

413 SAEF 32800, SN. Comité Financier. Bulgarie Note strictement confidentielle sur la situation en Bulgarie au 20 février 1933, 22 февруари 1933 г. –В: Архиви БНБ IV, с. 311.

414 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 31 март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 213.

[415] SAEF 32800, SN. Comité Financier. Bulgarie Note strictement confidentielle sur la situation en Bulgarie au 20 février 1933, 22 февруари 1933 г. –В: Архиви БНБ IV, с. 311.

[416] Пак там, с. 14

[417] ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 31 март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 211.

[418] SAEF 32800, SN. Comité Financier. Bulgarie Note strictement confidentielle sur la situation en Bulgarie au 20 février 1933, 22 февруари 1933 г. –В: Архиви БНБ IV, с. 311.

[419] Стенографски дневници на XXIII ОНС, II РС, 116 заседание (14 юни 1933), с. 2622, 2623.

[420] Вж. Аврамов, Румен. Реформа по време на депресия...

[421] SAEF 32800, SN. Comité Financier. Bulgarie Note strictement confidentielle sur la situation en Bulgarie au 20 février 1933, 22 февруари 1933 г. –В: Архиви БНБ IV, с. 311.

[422] Пак там, с. 312.

[423] SAEF 33651, Писмо на заместника на делегата на носителите на облигации до френското Министерство на финансите, 3 април 1933.

[424] ЦДА, ф. 285, оп. 2, а.е. 944, План за заздравяване на държавните финанси, изпратен от министъра на финансите Ст. Стефанов до главния директор на държавните дългове, след 1 март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 208–209.

[425] Пак там, с. 209.

[426] Пак там, с. 210.

[427] SAEF 33651, Писмо на М. Шарло до Париба, 13 май 1933; LN. Financial Committee, 45th Session (Geneva, April 24–May 5, 1932). Report to the Council on Bulgaria, Geneva, May 23, 1933.

[428] Пак там.

[429] Пак там.

[430] SAEF 32800, Доклад на френското Министерство на финансите за назначаването на нов комисар на ОН в България, 9 май 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 167–168.

[431] Пак там, Доклад на френското Министерство на финансите по повод подготвяната анкета на ОН върху финансовото положение на България, 21 април 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 313.

[432] ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 1147. Протокол на Комитета на четиримата, 26 май 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 214.

[433] SAEF 32800, Доклад на френското Министерство на финансите по повод проучването от ОН на финансовото състояние на България, 29 септември 1933.

[434] ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 1 септември 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 215.

[435] Пак там, с. 216.

[436] Пак там, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 1 септември 1933.

[437] SAEF 32800, Доклад на френското Министерство на финансите по повод проучването от ОН на финансовото състояние на България, 29 септември 1933.

[438] Пак там, Писмо на председателя на ФК Дайрас до френското Министерство на финансите, 10 октомври 1933.

[439] Пак там.

[440] LN. 29th Report of the Comissioner of the LN in Bulgaria (15 August–15 November 1933). Geneva, 30 December 1933, p. 2.

[441] LN. 30th Report of the Comissioner of the LN in Bulgaria (November 1933–March 1934). Geneva, 23 April 1934, p. 6.

[442] SAEF 31582, Писмо на председателя на ФК Дайрас до френското Министерство на външните работи, 16 януари 1934.

[443] ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93. Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до министър-

председателя, 10 февруари 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 218–219.

[444] Пак там, с. 218.

[445] Пак там, л. 54, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до министър-председателя, 10 февруари 1934.

[446] Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 30.

[447] Пешев, Димитър. Спомени..., с. 56–57; Вж. и спомените на Петър Тодоров.

[448] Пешев, Димитър. Спомени..., с. 58–59.

[449] Бочев, Стефан. Автопортретът ми..., с. 30.

[450] За тези настроения вж. Луджев, Димитър. Град на две епохи...

[451] SAEF 32800, Бележки към доклада на ФК за финансовото положение на България, 25 май 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 315.

[452] Пак там.

[453] Пак там, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото сътояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 316–318.

[454] Пак там, с. 316.

[455] Пак там.

[456] Пак там, с. 315.

[457] Пешев, Димитър. Спомени..., с. 59.

[458] Вж. История на дълга 8, с. 3–5.

[459] SAEF 33651, Писмо на френския пълномощен министър в София Лабуре до Министерството на външните работи в Париж, 19 октомври 1934.

[460] Пешев, Димитър. Спомени..., с. 74.

[461] Пак там.

[462] SAEF 32800, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото сътояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 317.

[463] Пешев, Димитър. Спомени..., с. 73.

[464] SAEF 32800, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото състояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 316.

[465] Твърдение на Ас. Чакалов от 1942 г. Цит. по: Луджев, Димитър. Град на две епохи..., с. 53.

[466] SAEF 32800 Доклад за финансовото състояние на България, 8 септември 1935.

[467] Пак там.

[468] PARIBAS 105, писмо на Ж. Буске до Париба, 12 ноември 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 503.

[469] SAEF 32800, Писмо на френското Министерство на външните работи (по доклад на пълномощния министър в София Камбон) до Министерството на финансите в Париж, 6 юни 1932.

[470] Вж. NEXUS Research Project (2003). www.cas.bg/Fellows/NEXUS.

[471] SAEF 32800, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото сътояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 316.

[472] Koszul, J. Les efforts... , p. 76.

[473] Пак там, с. 68–69.

[474] Пак там, с. 71.

[475] Вж. 120 години Българска народна банка 1879–1999. С., БНБ, 1999; Архиви БНБ I.

[476] Protocole (avec Annexes) approuvé par le Conseil de la SN et signé au nom du Gouvernement Bulgare le 10 mars 1928. Genève, le 25 septembre 1928, p. 7.

[477] PARIBAS 78, Banque Nationale (откъс от непубликувана книга на Ж. Буске), октомври 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 48–54.

[478] Пак там, Писмо на Ж. Буске до Париба, 22 октомври 1909.

[479] Пак там, Banque Nationale (откъс от непубликувана книга на Ж. Буске)... –В: Архиви БНБ II.

[480] Пак там, с. 53.

[481] Пак там, с. 52.

[482] PARIBAS 105, Note sur le découvert auquel est obligé de faire face l'État Bulgare par un emprunt consolidé. 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 512.

[483] PARIBAS 78, Доклад на Буске за финансовото състояние на България, 28 октомври 1908.

[484] Пак там, Banque Nationale (откъс от непубликувана книга на Ж. Буске)... –В: Архиви БНБ II, с. 53.

[485] Пак там, с. 53.

[486] Пак там, с. 54.

[487] Пак там.

[488] Пак там.

[489] AJ7/20, Становище на финансовата служба на МСК относно проектозакона за изменение Закона за БНБ, 23 януари 1924.

[490] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 112.

[491] SAEF 31581, Писмо на члена на френската делегация в МСК Дьо ла Тай, 14 декември 1927.

[492] Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 295–296.

[493] SAEF 32800, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото сътояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 315.

[494] Pasvolski, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 297.

[495] CI AJ7/3, Писмо на МСК до българското Комисарство по репарациите, 31 октомври 1921.

[496] ЦДА, ф. 1067, оп. 1., а.е. 201, Дневни бележки за пътуването до Берлин във връзка с уреждане висящите въпроси с Дисконто-Гезелшафт, 17 декември 1923–8 януари 1924, (запис от 3 януари 1924).

[497] ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 280, л. 10–11, Пътни бележки за командировката в Лондон във връзка с преговорите с портьорите, 18–27 ноември 1932, (запис от 20 ноември 1932).

[498] Пряпорец, 22 февруари 1912.

[499] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928), с. 1298.

[500] Вж. Аврамов, Румен. Реформа по време на депресия...

[501] SAEF 31581, Писмо на началника на финансовата служба на МСК до френското Министерство на финансите, 22 юли 1921.

[502] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928), с. 1306.

[503] Народни права, 9 юли 1912.

[504] SAEF 31584, Писмо на френския делегат в МСК Шеризе до Министерството на външните работи в Париж, 9 декември 1924.

[505] Пак там.

[506] SAEF 31584, Писмо на френския делегат в МСК до Министерството на външните работи в Париж, 26 април 1926.

[507] Пак там.

[508] Пак там, Писмо на френския делегат в МСК до Министерството на външните работи в Париж, 15 юни 1926

[509] Пак там.

[510] SAEF 12659, Agence financière de Londres, Писмо на МСК, 26 април 1928.

[511] Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до министър-председателя, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 202.

[512] SAEF 32800, Писмо на френския пълномощен министър в София Камбон до Ж. Бизо в Министерството на финансите в Париж, 4 март 1932.

[513] SAEF 31582, Изложение на председателя на ФК Дайрас по положението в България, 16

януари 1934.

[514] Стенографски дневници, на XVII ОНС, I ИС, 69 заседание (2 юли 1914), с. 2189.

[515] SAEF 33651, Протокол от среща на Н. Мушанов с ANPFVM, 7 октомври 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 798.

[516] SAEF 32800, Писмо на френския пълномощен министър в София Лабуре до Министерството на външните работи в Париж, 12 март 1935.

[517] Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928), с. 1299.

[518] SAEF 32804, Писмо на френския пълномощен министър в София Ж. Пико до Министерството на външните работи в Париж, 7 май 1924.

[519] PARIBAS 80, Projets d'articles envoyés à Sofia.

Румен Аврамов

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ
Из българското стопанско минало
Том 1

Първо издание, 2007

Редактор: Георги Мичев
Художник: Кирил Прашков
Коректор: Кети Иванова

Предпечат: „ПолиТех“ ЕООД
Печат: ПК „Д.Благоев“ ООД
Формат: 70/100/16; 52,5 коли

Фондация „Българска наука и култура“ – София, бул. „Патриарх Евтимий“ 22
тел.: 9815666, fbnk@abv.bg
Център за либерални стратегии – София, ул. „Г.С.Раковски“ № 135 А
тел.: 9818926, cls@cls-sofia.org

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

I Размерност и едри щрихи
Капитализъм без капитал
Допирът с външния свят

II Движението на парите

III Ценности и интелектуална среда
Дългата перспектива

Книгата е пътуване из икономическата култура на първия български капитализъм, оформяла се от Освобождението до началото на 40-те години на XX век. Белязана от комунизма и от последвалото отваряне към света, тази култура продължава да се прережда в днешните стопански форми. Проявените в текста, понякога причудливи връзки между *вчера* и *днес* водят към отколешни, жилави корени на комуналното (държавно, кланово или колективистично) начало, което не е преставало да руши пълнокръвната конкуренция в икономиката и да твори „панелно" битие.

Погледът към миналото дава незаменима възможност да бъдат откроени причините за натрапчивото разминаване с пазарния еталон. *Комуналният капитализъм* е размисъл върху този проблем, есе, навлизащо в разнообразни гънки и пластове на „документалната икономика", съхранена в архивното наследство и в свидетелствата на съвременниците.

Румен Аврамов (1953) е икономист и историк на стопанския живот, автор на множество изследвания, между които *Стопанският XX век на България*. Работи в Центъра за либерални стратегии. Бил е в Икономическия институт на БАН, заместник председател на Агенцията за икономическо програмиране и развитие, член на Управителния съвет на Българска народна банка.